

अन्तर्व्याकरणनाट्यपरिशिष्टम् ।

महाकविवाचस्पतिश्रीयुक्त कृष्णानन्दसरस्वती

प्रणीतम् ।

कविभूषणश्रीयुक्त अजितनाथ न्यायरत्नकृतया

राजसरणीसमाख्यया व्याख्यया

समेतम् ।

श्रीयुक्त राजकिशोरमण्डलेन प्रकाशितम् ।

कलिकाता

बङ्गवाजार १८६ संख्यकभवने कङ्गिनोरप्रेसे मुद्रितम् ।

खण्ड प्रति मूल्यमेकमुद्रामात्रम् ।

THE ASIATIC SOCIETY

CALCUTTA-700016

Acc No S. 312

Date 5. 3. 86

SL. no. 079804

বিজ্ঞাপন ।

অন্তর্ব্যাকরণ নাটুপরিশিষ্টের প্রথমখণ্ড মুদ্রিত হইল । এই পুস্তক চারিখণ্ডে বিভক্ত । সমগ্রপুস্তকই আদ্যোপান্ত দ্ব্যর্থ অর্থাৎ একপক্ষে নানাশাস্ত্রীয় হিতোপদেশপূর্ণ নাটক ও অপর পক্ষে যথাক্রমে সন্ধিশব্দাদিক্রমে ব্যাকরণ । প্রথমখণ্ডে নাটকপক্ষে, তৃতীয় রাত্রি-পর্য্যন্ত শেষ ও ব্যাকরণ পক্ষে সন্ধি হইতে অব্যয় পর্য্যন্ত শেষ হইয়াছে । দ্বিতীয় খণ্ডে নাটকপক্ষে ষষ্ঠী রাত্রি পর্য্যন্ত, ব্যাকরণপক্ষে ত্রীত্ব, কারক, সমাস ও তদ্ধিত ; তৃতীয় খণ্ডে নাটকপক্ষে সপ্তমীরাত্রি পর্য্যন্ত, ব্যাকরণপক্ষে ধাতুপ্রকরণ এবং চতুর্থ খণ্ডে নাটকপক্ষে অষ্টমী ও নবমী রাত্রি পর্য্যন্ত, ব্যাকরণপক্ষে কৃৎপ্রকরণ ও সংজ্ঞায় সম্পূর্ণ হইয়াছে ।

শ্রীযুক্ত কৃষ্ণানন্দ বাচস্পতি মহাশয় যে অদ্বিতীয় কবি ও অসাধারণ পণ্ডিত ছিলেন তাহা এই গ্রন্থ পাঠে সহৃদয় ব্যক্তি-মাত্রই বুঝিতে পারিবেন । বাচস্পতি মহাশয় এই গ্রন্থের কিয়দংশ প্রস্তুত করিয়া নবদ্বীপাধিপতি শ্রীযুক্ত শ্রীশচন্দ্র মহারাজকে শ্রবণ করান । মহারাজা সংস্কৃতজ্ঞ ও অতিশয় সংস্কৃতপ্রিয় ছিলেন । তদীয় অপূর্ব রসভাবপূর্ণ কতিপয় কবিতা শ্রবণে কৃষ্ণানন্দের অলৌকিক কবিত্বশক্তি ও অসাধারণ পাণ্ডিত্যের পরিচয় পাইয়া তাঁহাকে “সরস্বতী” উপাধি দিয়া রাজসভাসদ পণ্ডিত করিয়া রাখিলেন । বলিলেন, বাচস্পতি মহাশয় ! আপনার এ সময় জন্মগ্রহণ করা ভাল হয় নাই ; আপনি যদি বিক্রমাদিত্যের সময় জন্মগ্রহণ করিতেন তাহা হইলে আপনার গুণের বিচার হইত এবং আপনাকেই নবরত্নের মধ্যে প্রথম রত্ন বলিয়া গণনা করিতেন । ফলতঃ আপনার তুল্য কবি ও পণ্ডিত আমি আর দেখি নাই । কৃষ্ণানন্দ এইরূপে মহা-

রাজার নিকট “সরস্বতী” উপাধি পাইলে তদবধি স্বদেশে সরস্বতী বলিয়া তিনি অভিহিত হইতেন। কৃষ্ণানন্দকে এইরূপ সম্মান ও উপাধিদান করা মহারাজার পক্ষে নূতন নহে। পণ্ডিতের আদর, গুণবানের মর্যাদা ও গ্রন্থকর্তা কবিগণের ভরণপোষণাদি এই রাজবংশের কুলব্রত। শ্রীকৃষ্ণ তর্কালঙ্কার, বাণেশ্বর বিদ্যালঙ্কার, ভারতচন্দ্র রায় ও রসমাগর প্রভৃতি এই রাজবংশ আশ্রয় করিয়াই জগদ্বিখ্যাত হইয়াছিলেন। সূত্ররাজ বাচস্পতি মহাশয়ও শ্রীশচন্দ্র মহারাজকে এই নাটকাভিনয়ের শ্রোতা করিয়া গ্রন্থ প্রণয়ন করিলেন।

নদীয়া জেলার অন্তর্গত মহেশপুর গ্রামে কৃষ্ণানন্দের জন্ম হয়। অতি শৈশবাবস্থায় মাতৃবিয়োগ হইলে তদীয় বিমাতা আপন পুত্রের মত তাঁহাকে প্রতিপালন করেন। কৃষ্ণানন্দ উপনয়নের পরেই বাটী হইতে নবদ্বীপ গমন করিয়া তত্রত্য বিখ্যাতনামা ভূবৃহস্পতি “বুনা-রামনাথের” নিকট অধ্যয়ন করেন। সাহিত্য, অলঙ্কার, ও ন্যায়-প্রভৃতি দর্শনশাস্ত্র অধ্যয়নান্তে রামনাথের মৃত্যু হয়। পরে তত্রত্য স্মার্তপ্রধান শ্রীযুক্ত গঙ্গাধর শিরোমণির নিকট সমগ্র স্মৃতিশাস্ত্র অধ্যয়ন করেন। পাঠ সমাপন হইলে তথায় “বাচস্পতি” উপাধি প্রাপ্ত হইয়া স্বদেশে প্রত্যাগমন করেন, এবং কিছুদিন নিজগ্রামে চতুষ্পাঠী করিয়া অধ্যাপনাদি করিতে লাগিলেন। নিজগ্রামে কোন অসুবিধা হওয়ায়, পরে শ্রীরামপুরে কিছু দিন বাস করেন। ঐ সময়ে নাট্যপরিশিষ্টের কিয়দংশ মুদ্রিত করিয়া উহা ব্রাহ্মণ পণ্ডিতদিগকে বিতরণ করিয়াছিলেন। শেষ বয়সে নিজগ্রাম মহেশপুর ও শ্রীরাম-পুর পরিত্যাগপূর্বক নবদ্বীপের পাঁচ ক্রোশ উত্তরে ধর্মদহ বহির্গাছি গ্রামে বাস করেন। অদ্যাপি তদীয় পুত্র শ্রীযুক্ত সীতাপতি শিরো-মণি ভট্টাচার্য মহাশয় উক্ত ধর্মদহেই বাস করিতেছেন। কৃষ্ণানন্দ বাচস্পতি অতি দীর্ঘজীবী ছিলেন। ৯৭ সাতানব্বই বৎসর বয়ঃক্রমে

ତିନି ପରଲୋକ ଗମନ କଲେ । ବାଚସ୍ପତି ମହାଶୟ “ଶବ୍ଦଶାସ୍ତ୍ର-
 ପ୍ରକାଶିକାର” ପରିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରଭୃତି ଅଗ୍ରାନ୍ୟ ଭାଗ ଭାଗ ଶେଷ ଓ
 ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଯାଇଥିଲେ । ପ୍ରଥମେ ଯେ ନାଟ୍ୟପରିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରଣୟନ କଲେ,
 ଦ୍ଵିତୀୟବାର ତାହାର ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଅନେକ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିଯା-
 ଥିଲେ । ଏହି ନିମିତ୍ତ ପୂର୍ବଗ୍ରନ୍ଥର ଯେ ଛୁଇଁ ଏକ ଶ୍ଳୋକ ଛୁଇଁ ଏକ
 ପଞ୍ଚିତର ମୁଖେ ଶୁନିତେ ପାওয়া ଯାଏ, ତାହା ଶେଷଗ୍ରନ୍ଥେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ
 ହେଉଛି । ପୂର୍ବଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥର ହଳସଙ୍କ୍ଷିପ୍ତାକରଣର
 ଏକଟି ଶ୍ଳୋକ ଆମରା ନିମ୍ନେ ଉକ୍ତ କରିଲୁ । ଶେଷଗ୍ରନ୍ଥେ ଏ ଶ୍ଳୋକ
 ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେଉଛି ଯେ ଆକାର ଧାରଣ କରିଯାଇଛି ତାହାଓ ନିମ୍ନେ ଲିଖିଲୁ ।

ପ୍ରଥମ ଗ୍ରନ୍ଥର ଶ୍ଳୋକ—

“ ଶୂକ୍ଷ୍ମଗୋପିତଃ ପରିଶିଷ୍ଟଦ୍ଵିତୀୟୋ ବର୍ଗଃ ଚାପ୍ୟତି ।

ରତ୍ନାକରାଚ୍ଛୁକ୍ତିଶାସ୍ତ୍ରାଦିଃ ଯଥା ମନ୍ୟାଦିପଞ୍ଜିତଃ ॥

ଦ୍ଵିତୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥର ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଶ୍ଳୋକ—

ଶୂକ୍ଷ୍ମଗୋପିତଃ ପରିଶିଷ୍ଟଦ୍ଵିତୀୟୋ ବର୍ଗଃ ଚାପ୍ୟତି ।

ରତ୍ନାକରାଚ୍ଛୁକ୍ତିଶାସ୍ତ୍ରାଦିଃ ଯଥା ମନ୍ୟାଦିପଞ୍ଜିତଃ ॥”

ବାଚସ୍ପତି ମହାଶୟର ପ୍ରଥମ ଲିଖିତ ଓ ଶେଷେ ଲିଖିତ ଛୁଇଁ ଖାନି
 ପୁସ୍ତକହି ଆମରା ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉଛି । ପ୍ରଥମପୁସ୍ତକର ଯେ ଯେ ସ୍ଥାନ
 ଉପାଦେୟ ବାଧା ଦେଉଛି, ତାହା ଆମରା ଉପେକ୍ଷା ନା
 କରିବା, ଯଥାସ୍ଥାନେ ସମ୍ମିଶ୍ରିତ କରିଲୁ । ପୂଜ୍ୟପାଦ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ
 ଅଜିତନାଥ ଗ୍ରାସରତ୍ନ ମହାଶୟର ଉଦ୍ୟୋଗ ଓ ଯତ୍ନେ ଏହି ପୁସ୍ତକେ
 ସ୍ଵତ୍ଵାଧିକାରୀ ହେଉଛି । ତାହା ପ୍ରକାଶ କରିବା ପ୍ରୟତ୍ନ ହେଉଛି ।

କୁଞ୍ଜବିହାରୀ ବାଚସ୍ପତି ମହାଶୟ ଅଧିକାଂଶ ମୁଦ୍ରାବୋଧବ୍ୟାକରଣର
 ସଙ୍କେତ ଓ ସଂଜ୍ଞା ଅବଲମ୍ବନ କରିବା ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରିଛନ୍ତି ।
 ଶୁଦ୍ଧତାଂ ଇହା ଯେ, ମୁଦ୍ରାବୋଧବ୍ୟାକରଣୀ ବ୍ୟାକ୍ତିଗଣର ବିଶେଷ ପ୍ରୟୋଜନୀୟ
 ଓ ପ୍ରୀତିକର ହେବେ ଇହା ବଳା ବାହ୍ୟା । ଯାହାରା ବ୍ୟାକରଣ ଓ
 ସାହିତ୍ୟରମ୍ଭ ଏକକାଳେ ଆସ୍ବାଦନ କରିବା ଅଭିଳାଷୀ, ତାହାରା ଯେନ

এই গ্রন্থই পাঠ করেন। এই পুস্তকের যে যে খণ্ডে ব্যাখ্যার অভাব ছিল, সেই সেই স্থলে ব্যাখ্যা করিয়া ও প্রত্যেক সূত্র কর্তৃকস্মাদি-বোধক অঙ্কদ্বারা অঙ্কিত এবং প্রত্যেক সূত্রের অনুরূপ পাণিনি ও মুক্খবোধের সূত্র যথাক্রমে নিম্নে লিখিয়া নবদ্বীপাধিপতি মহারাজার সভাপণ্ডিত কবিভূষণ শ্রীযুক্ত অজিতনাথ ন্যায়রত্ন মহাশয় “রাজসরগী” নামে টীকা করিয়াছেন। মহামহোপাধ্যায় পণ্ডিতগণ এই পুস্তক পাঠ করিয়া যিনি যে মত প্রকাশ করিয়াছেন তাহাও এই পুস্তকের একপার্শ্বে লিখিত হইল। নাট্যপরিশিষ্ট পুস্তকের মুদ্রাঙ্কনকার্য শেষ হইলে আমরা গ্রন্থকর্তার জীবন-চরিত ও তন্নির্মিত শব্দশক্তিপ্রকাশিকাপরিশিষ্ট প্রভৃতি যে সকল উত্তম উত্তম গ্রন্থ আছে তাহাও প্রকাশ করিব বলিয়া সঙ্কল্প করিয়াছি।

পরিশেষে কৃতজ্ঞহৃদয়ে প্রকাশ করিতেছি যে শ্রীযুক্ত অজিতনাথ ন্যায়রত্ন মহাশয়ের ভূতপূর্ব প্রিয়তম ছাত্র অশেষশাস্ত্রবিদ লক্ষপ্রতিষ্ঠা-চিকিৎসক শ্রীযুক্ত হরিপদ সেন শাস্ত্রী কবিরাজ এই পুস্তকের সংশোধন বিষয়ে বিশেষ যত্ন করিয়া আমায় অত্যন্ত উপকৃত করিয়াছেন। ইতি ১৩০১ সাল, ১২ আষাঢ়।

প্রকাশক

শ্রীরাজকিশোর মণ্ডল।

জেলা—২৪ পরগণা, বাওয়ালী পোষ্ট।

विज्ञापनम् ।

अस्मिन् षड्देशे नवद्वीपप्रदेशान्तर्गत-महेशपुरनामकग्रामे कृष्णानन्दवाचस्पति-
नामिको महाकविराविरासीत्, स तु शेषे वयसि गङ्गातीरे स्थातुं कृतमतिर्नवद्वीपतः
पञ्चक्रोशोत्तरे गङ्गाया अनतिदूरे धर्मदहनामकग्रामे वासमकरोत् । असौ
कदाचित् कृष्णनगरराजधानीमागत्य तत्त्वराजवंशावतंसं नवद्वीपाधिपतिं महा-
राजं श्रीशचन्द्रं कतिपयस्वरचितोत्तमरसभावपूर्णपूर्वश्लोकान् आवागमास । तत्
श्रुत्वा च राजा तस्यालौकिककवित्वशक्तिमसाधारणपाण्डित्यं विविच्य तस्मै
मरखतीत्युपाधिं प्रदाय राजसभासदमकरोत् । कृष्णानन्दोऽपि राजानमेनं स्वक्रिय-
माणपुस्तकस्य श्रोतारं परिकल्प्य “अन्तर्व्याकरण-नाञ्चपरिशिष्टनामकम्” अपूर्व-
पुस्तकमिदं प्रणिनाय ।

कदाचित् राजसभायां मनुपविशच्चङ्गं यदृच्छ्या राजधानीं समागतस्य तत्पुत्रस्य
श्रीयुक्तामीतापतिभट्टाचार्यस्य हस्ते हस्तलिखितमाद्योपान्तं पुस्तकमिदं व्यलो-
कयम् । दृष्ट्वैव तत्प्रकाशे कृतसङ्कल्पः केनोपायेन भविष्यतीत्युपायमन्विष्यन् यद-
क्षया वह्निर्गोह्निवासि-श्रीयुक्ताजयचन्द्रस्ततिरत्नस्य राजगुरोः सकाशमगमम् ।
पश्चाद्वाक्येन ग्रन्थकारपुत्रस्य सकाशात् यथाविधि पुस्तकस्त्वमधिगत्य ग्रन्थकार-
वहस्तलिखितमाद्योपान्तं पुस्तकं समासाद्य क्रियत्परिमितां तट्टीकाञ्च प्राप्य तदव-
स्थाव व्याख्याय प्रत्येकव्याकरणसूत्रं कर्तृकर्मादिवोधकप्राचीनमङ्गैरङ्गैरङ्क-
यत्वा प्रत्येकसूत्रानुरूपपाणिनिसुग्वबोधयसूत्रञ्च यथाक्रमं निम्ने संयोज्य
राजसरणोसमाख्यं विवृतिमिषां व्यरचयम् । सुद्राङ्गनप्रकाशाय संस्कृतरसभि-
ताय विद्योत्साहिने मदनुरक्ताय श्रीमते राजकिशोरमण्डलाय तदेतन्मवेदयम् ।
निव मङ्गता यत्नेन व्ययेन च सादरं पुस्तकमिदं प्रकाशितम् । अत्र च नाना-
शोभ्य महामहोपाध्यायपाण्डितैर्यन्त्रतं प्रकटितं तदपि पुस्तकैकपार्श्वे प्रकाशितम् ।
हृदयैरधीत्येतत् कियत्परिमिता त्वप्रिरनुभूयेत चेत् तदेवास्माकं परिश्रमः सफलः
कमधिकेनेति ।

श्रीअजितनाथ शर्मा ।

कृष्णनगर राजधानी संस्कृतविद्यालय ।

संवत् १९५१ । १४ आषाढ ।

पूर्वस्थलीनिवासि महामहोपाध्याय त्रियुक्त कृष्णनाथ न्याय-

पञ्चानन-नवहोपनिवासिनैयायिकप्रधान त्रियुक्त राजकृष्ण

तर्कपञ्चाननप्रभृति पण्डितानां मतम् ।

सौमिकविप्रवरेण महामहोपाध्याय कृष्णानन्दवाचस्पतिना प्रणीतं सटीकं नाट्य-
परिशिष्टं नामान्तर्व्याकरणम् सहृदयपण्डितमण्डलीभिरेकान्तमाद्भुते, परन्तु
समस्तांशस्य सुद्राङ्गनविरहादसुलभतया न वयं परितृप्ताः स्मः । साम्प्रतं नवहोपाधि-
पति त्रियुक्त महाराजाधिराजसभाद्योतक नवहोपनिवासि त्रियुक्त अजितनाथ
न्यायरत्नमहोदयेन सत्काव्यस्य समग्रस्य सुद्राङ्गनमारध्वं अविशदमूलांशस्य च
स्वकृतव्याख्यया परमरमणीयया विशदीकरणे सुमहानङ्गीकृतस्य यत्नः, तद्दृष्ट्वा
प्रीतमनसो वयमेवं सम्भावयामो यदचिरेणैव सम्पूर्णं तत्काव्यमवलोकयिष्यामः॥
न्यायरत्नमहोदयकृतविशदव्याख्यया उपकृताश्च भविष्यामः इति ।

त्रियुक्तनाथ शर्मणः

कृष्णनगरसंस्कृतविद्यालयस्य स्रुति-

पूर्वस्थलीनिवासिनः ।

शास्त्राध्यापक ।-

श्रीराजकृष्ण शर्मणः

श्रीशिवनाथ शर्मणः ।

नवहोपनिवासिनः ।

कृष्णनगरसंस्कृतविद्यालयस्य न्यायशास्त्राध्यापक-

श्रीआशुतोष शर्मणः ।

इदानीन्तन कविकुलशिरोमणेः त्रियुक्त राजकुमार न्यायरत्नस्य मतम् ।

महाकवि त्रियुक्त कृष्णानन्द वाचस्पति महाशयकृतं नाट्यपरिशिष्टव्याकरणं
तत्कविमुखात् मया पूर्वं श्रुतं । इदानीं कविवर श्रीमदजितनाथ न्यायरत्न
महोदयेन सुदृढतमपि दृष्टम् । कविकृतं वस्तु कविना प्रकाशितमतीवादरणीयम् ।
इदं काव्यं कदापि केनापि न कृतम् । यतोऽस्य काव्यस्य पक्षद्वयं वर्तते । व्याकरणं
काव्यं एकैकेन श्लोकेन वर्णितम् । प्रतिविद्यालयं छात्रैः पठनीयमेतदिति ।

श्रीराजकुमार शर्मणा,

न्यायरत्नोपाधिना निवेदितम् ।

त्रियुक्त कृष्णदास वेदान्तवागीशस्य मतम् ।

अश्रुतपूर्वं नाट्यपरिशिष्टनामकव्याकरणमतीवदुर्लभं, कदापि केनापि इदं कृतम् । अतएव समीचीनादपि समीचीनमेतत् ।

श्रीकृष्णदास शर्मणः ।

कालीघाटनिवासिनः ।

Antorvyakaran natya parishishta (অন্তর্ব্যাকরণ নাট্য পরিশিষ্ট) by Krishna Nanda Saraswati is an excellent work on Grammar written in the style of a drama. Pundit Ajit Nath Nyayaratna has rendered a great service to our country by writing an elaborate commentry on the work. He has clearly elucidated the two-fold meanings of the verses. The slokas explained in one way are found to contain good advices and profound doctrines of Hindu Philosophy; but explained in the other way they are found to be aphorisms of Grammar with illustrations.

KRISHNAGAR 28 June 1894.	}	SATIS CHANDRA VYDYABHUSION, M.A. <i>Professor of Sanskrit</i> KRISHNAGAR COLLEGE.
-----------------------------	---	---

टीकासुखबन्धः ।

आकाराधिकपूतभाभरणकम्पुर्त्तिर्जगन्मोहिनी
 निर्वीजा निजलीलया च जगद्दे वीजं तदेकं मङ्गत् ।
 सेव्यन्ते सततं सुधीभिरमला यस्यावतारा दश
 पायाद्वा नवनीलनीरदरुचिः कृष्णोऽथ कृष्णाय वा ॥ १ ॥
 आनन्दव्रजधामभक्तजनहृत्यङ्गालयोक्तासिनी
 नित्यानन्दहृदाश्रया नवधनश्यामा जगन्मोहिनी ।
 चाराकाननमाखिनी पदलसद्गङ्गाधरोच्चारिणी
 कृष्णानन्दसुतस्य मूर्त्तिरथवा श्रेयो विधत्तां सताम् ॥ २ ॥
 गङ्गाशोकरसिक्ताखाखिनिवद्वा वैवस्वतोष्णापङ्कजम्
 पुष्पां धर्मदयायुतां वनभुवं गच्छन्नहं कुतचित् ।
 शाखापल्लवमून्यशाखिनि मनःप्राप्तमोदप्रदम्
 पुष्पं पार्थिवदुर्लभं विक्रयितं देवादिदं प्राप्तवान् ॥ ३ ॥
 अन्वयाकरणादिनाथपरिशिष्टाख्यं प्रसूतं नवम्
 कृष्णानन्दसरस्वतीवनतरोरुदुभूतमत्यद्भुतम् ।
 एतत् सौरभवणसौष्ठवरसं सन्नो लभेरन् यथा
 तादृग्यत्नमहं करोमि नियतं व्याख्यामि यावन्मति ॥ ४ ॥
 क्वचिद्गूढा क्वचित् प्रौढा क्व वाम्बुतमयी मङ्गी ।
 सरस्वतीनदी तुल्या कृष्णानन्दसरस्वती ॥ ५ ॥
 उत्सार्यै सैकतशिलाशकलानि सम्यक्
 यत्नश्रमेरजितनाथ समाख्य एषः ।
 तीर्थावतारसरणीं परिनिर्भिन्नीते
 सन्तः सुखादवतरन्तु पिबन्तु चैतत् ॥ ६ ॥
 सद्बुद्धा रसभावभासुरतरा प्रीणाति या सज्जनान्
 या नानार्थहितोपदेशवचनास्त्रिष्टाक्षराणां खनिः ।
 माधुर्यादिगुणप्रसूतिरमला सा शुद्धवर्णीकृष्णला
 कृष्णानन्दसरस्वती सहृदयेभ्यस्तथा हृदि स्थाप्यताम् ॥ ७ ॥

अन्तर्व्याकरणानाट्यपरिशिष्टम् ।

यो जगत् पङ्क्तिं हन्ति तमीडे प्रभुमीश्वरम् ।

तस्याधीनोहि लोको यः सागसो दण्डयत्यस्त्रम् ॥ १ ॥

अपिच—स्वयं नग्नो रक्ताम्बरधरमरं शास्त्रप्रतिविधिं

स्वयं भिक्षुभूभृत्प्रवर-तनयास्त्रै स्पृहयति ।

स्वयं गोयानो गोपुरपरिजनोऽस्य द्विपरथ

स्तदीशस्यैश्वर्यं विभवनिरपेक्षं विजयते ॥ २ ॥

अन्यादौ विघ्नविवाताय शिष्टाचारप्राप्त-नान्दीलक्षण मङ्गलमाचरति श्लोकद्वयेन य इति । यः पङ्क्तिं कलुषितं जगत् हन्ति जगद्गृहं असुरादीनां संहारेण संसारं परिष्करोतीत्यर्थः । तं ईश्वरं ईडे स्तौमि । तच्च ईशस्य अधीनः अष्ट-ष्टहोतश्च यः प्रभुः राजा सागसः सापराधान् वस्त्रान् प्राणान् दण्डयति तस्मिन् प्रभुं अनुग्रहनिष्पद्यीः कारणं राजानश्च ईडे इति पूर्वोक्तान्वयः शिष्टपालनाय दुष्ट-दमनं प्रभीः कर्त्तव्यकर्त्ता इति भावः ॥ १ ॥

स्वयमिति । यः स्वयं नग्नोऽपि अम्बररहितोऽपि रक्ताम्बरधरं विचित्राम्बर-धारिणं अतिविधिं अतिक्रान्तवेदविधिं पापाचारिणं शास्त्रं हिनस्ति, स्वयं भिक्षुरपि अतिदणितवृत्तिस्थितोऽपि अस्त्रैः भिक्षवे भूभृत्प्रवरतनया पर्वतराजनन्दिनी स्पृहयति यं कामयते इत्यर्थः । एवं गोयानोऽपि वृषभवाह्नोऽपि अश्वं देवस्य द्विपरथः ऐरावताढ्यः देवराजोऽपि गोपुरपरिजनः पुरहारि स्थितः इन्द्रः यं दिदृक्षवा वह्निहारि तिष्ठतीति भावः । अतएव विभवनिरपेक्षं इत्यश्वस्याद्यपेक्षा-रहितं तत्प्रसिद्धं ईशस्य ऐश्वर्यं प्रभुत्वं विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । (पुरहारन्तु गोपुरमित्यमरः ।) श्लोकद्वयेन अष्टपदा नान्दीयं कृता । तस्या अवश्यकर्त्तव्यत्वं तल्लक्षणघातं दर्पणकारः । यथा प्रत्याङ्गारादिकान्यङ्गान्यथ भूयांसि यद्यपि । तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये । आशीर्वाचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते । देवद्विजगृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता । पदैरुक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुक्ता । इति ॥ २ ॥

नान्द्रन्ते सूत्रधारः । अलमति विस्तरेण ।

आदिष्टोऽस्मि नवद्वीपाधिपतिना महाराजेन वाजपेयिना श्रीमता श्रीशचन्द्रेण । यथा समारब्धोऽयं शारदीयो महीत्सवः आगताश्चास्मदानन्दवर्द्धना बान्धवबन्धुसखन्धिनः स्वस्त्ययन-नियुक्ताः परःशता नाट्यरसिकाः सुधियश्चेति तन्मण्डिते सदसि सामात्येन सपुरोधसा ससभासदेन तौर्यत्रिकविनोदेनैव एता देवीपत्न्यस्य नव शुभरात्रयो नेतव्या इति । तत्र हि महेश-पुरनिवासिनास्मात्सभासदेन श्रीमता कृष्णानन्देन धीमता विरचितं यदन्तर्याकरण नाट्यपरिशिष्टं नाम नाटकं तदिहो-पयुज्यतेऽतस्तदनुसारेण नटितव्यमिति ।

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) प्रिये ! इतोऽनुसरेति ।

प्रविश्य नटी । अज्ज इयस्मि निदेशवट्ठिणी घरणी घरोप-अरणं परिहरिय आपतास्मि तुह्मानं किं करणिज्जं वट्ठदि ता आणवेहु । * ।

संस्कृतमन्त्रित्य । (संस्मितं) आर्य्य ! अनुभवामि अद्य तव परमाह्लादसन्ततिः शरीरमानादप्यतिशेते इति शुश्रूषुरस्मि तन्निदानं ।

सूत्रः । प्रिये ! आदिष्टोस्मि नवद्वीपाधिपतिना नाट्याय तेनात्मानं धन्यं मन्ये । यतः

यस्मिन् प्रीतो नवद्वीपाधीश्वरो धन्य एव सः ।

किन्तस्य सार्वभौमेन सप्तद्वीपाधिपेन वा ॥ ३ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् जने नवद्वीपाधीश्वरः नवद्वीपः ग्रामविशेषस्तस्य अधीश्वरः अथच नवानां द्वीपानां अधिपतिः प्रीतः प्रसन्नः स एव धन्यः भाग्यवान् । तस्य जनस्य सप्तद्वीपाधिपेन सार्वभौमेन राज्ञा किं किंफलं । सप्तद्वीपतो नवद्वीपभूमेः संख्यया आधिक्यं वर्त्तते इतिभावः ॥ ३ ॥

* आर्य्य इयस्मि निदेशवर्त्तिनी गट्ठिणी गट्ठोपकरणं परिहृत्य आगतास्मि युष्माकं किं करणीयं वर्त्तते तत् आज्ञापयतु । इति सं

अन्यच्च—अपि लिप्सुर्गुणी धीमाननुवर्त्तेत सत्तमान् ।

येन क्षणं भवेदस्य सत्सङ्गोप्यानुषङ्गिकः ॥ ४ ॥

अतस्तस्य परमसाधोरनुरञ्जनमुभयार्थसाधनमस्माकं ।

नटी । स राजा कथं साधुत्वेन परिचितः ।

सूत्रः । लक्षणेनैव ।

तथाहि—आर्त्तः परार्त्तिषु परश्रियि मोदते यः

सन्निन्दनादयशसो दुरिताद्विभेति ।

यश्चात्मनीनमिव वेत्ति परस्य दुःखं

साधुर्महान् परमकारुणिकः स एव ॥ ५ ॥

नटी । आर्य्य ! तुष्टास्मि यत्ते प्रवयसः साधुसङ्गे मतिरासीत् ।

तत्कथं वृन्दावनं नाश्रयसे ? सन्ति हि तत्र बहवः साधवः ।

मम तु पापाया नाद्योपजीविन्या अर्थ एव पुरुषार्थ इति साधु-
सङ्गे मतिर्नोत्पद्यते तदिदानीं गृहेषु कार्य्यमस्तीति गच्छामि ।
(इति निष्क्रमं नाटयति) ।

सूत्रः । (ससम्ब्रममिव नटीमनुधावन् उच्चैः) । आर्य्य ! आर्य्य !

नावहितं नावहितं भवत्या नाद्येन तस्य वृपस्यानुरञ्जन
मुभयार्थसाधनमित्येवोक्तं मया ।

नटी । श्रुतं श्रुतं, तस्मान्नृपतेः किमर्थलाभः सम्भाष्यते ?

यतः ।

अपीति । लिप्सुर्लभाकाङ्क्षी गुणवान् जनः सत्तमान् साधून् पण्डितान् वा
अनुवर्त्तेत सेवेत । अन्यत् सुगमं ॥ ४ ॥

आर्त्त इति स्पष्टं ॥ ५ ॥

समाश्रितानां कुलजन्मनां सतामजागराणामिव वास्तुशायिनाम् ।
परःशतानाम् प्रतिपालकः पुमानुदेति यस्तस्य कुतोऽर्थसञ्चयः ॥ ६ ॥
अपिच—परोपहतये यस्य महेच्छस्य तनुर्धनं ।

राज्यं प्राणाश्च किन्तस्य धनसञ्चयसम्भवः ॥ ७ ॥

अतोऽर्थसाधनार्थं सञ्चयिनं धनिनमेवानुरञ्जय ।

सूतः । मुग्धे ! सर्वेषां गुणिनामुपजीव्यस्य तस्य नवभूपाल-
स्योपजीविनां मध्ये आवयोरप्यन्तर्भावो भविष्यति । तथाहि—
आगन्तुकान्तर्भावः स्यात् स्थालीपाके कुटुम्बिनः ।

स्वार्थे कपालपाके तु न तथा खोदरम्भरेः ॥ ८ ॥

अपिच—सञ्चयिनो धनिनः सन्तु नहि तेभ्योऽर्थसिद्धिः
सम्भाव्यते । तथाहि

सन्तप्रव्ययानां भूर्यर्थान्तेन किन्तो यदस्ति न ।

तेषां परार्थपोषाणां स्वार्थस्य प्रतिपादिता ॥ ९ ॥

समेति । अङ्गं आ सम्यक् गिरन्ति गिलन्तीति अजागरा वृहत्-
कायसर्पाः तेषामेव वास्तुशायिनां निरुद्यमानां परःशतानां अधिकसंख्यकानां
आश्रितानां कुलजन्मनां कुलीनानां प्रतिपालकोऽयं राजा । तस्य अर्थसञ्चयः
कस्मात् भवति । बद्धकुलीनपालकोयमिति भावः ॥ ६ ॥ परेति स्पष्टं ॥ ७ ॥
आगन्तुकेति । कुटुम्बिनो बद्धपोष्यस्य स्थालीपाके वृहत् पात्रोपरि पचनकार्ये
अनुष्ठिते सति आगन्तुकस्य अभ्यागतस्य तत्रैव अन्तर्भावस्तन्मध्यपात एव भवति न तु
तदर्थं पृथगनुष्ठानं क्रियते । किन्तु खोदरम्भरेः हपणस्य स्वार्थे केवलमात्मार्थं
कपालपाके क्षुद्रपात्रकतपाके न तथा । हपणस्य निजोदरपूर्तिरपि न स्यात्
किं पुनरागन्तुकस्येति भावः ॥ ८ ॥

सन्त्यव्ययानामिति । अव्ययानां हपणानां भूर्यर्थान् बद्धधनानि सन्ति तेन
नोऽस्माकं किं किं फलं । यत् यस्मात् परार्थपोषाणां परधनरक्षकाणां यत्तत्तुल्याना-
मिति यावत् अथवा परेषां तस्करादीनां अर्थपोषाणां प्रयोजनसाधकानां “हपणस्य
धनं याति बद्धतस्करपार्थिवे” इति भावः तेषां स्वार्थस्य निजधनस्य प्रतिपादिता
दाढत्वं दानं नास्ति । काव्यमिदं लिख्यम् ।

अन्यच्च जानीहि ।

प्रिये ! तवैषा नवनाञ्चचातुरी यास्यत्यभिव्यक्तिमसुष्य लोकनात् ।
अस्वप्रकाशं स्वपरप्रकाशकालोकं विना स्वर्धमपि स्फुरेन्न यत् ॥१०॥

सूत्रः । (परिक्रम्य नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) अये ! शतजिन्नाम
नरपतिश्चात्रालयमेति अधीयानकुमाराणां परीक्षार्थं तन्नेह
स्थातव्यमिति । (निष्क्रान्तौ) ।

इति प्रस्तावना ।

(अथ प्रविश्य राजा शून्यां पाठशालामवलोक्य
पुरपालं प्रति ।)

अरे ! सञ्ज्ञातश्रीनिवासभट्टं प्रवेशयेति ।

स यदादिशतीति निष्क्रान्तः ।

अथ प्रविश्य सशिष्यो भट्टः ।—जयति जयति देव ।

(इत्युपविशति ।)

राजा भट्टं प्रति । भाव ! अद्य नानध्यायो न वास्मिन्नगरे
कश्चिदुत्सवो दृश्यते इति पाठविरतौ कोहेतुः ।

भट्टः । देव ! विरतिरेवात्र हेतुः ।

राजा । कथं विरागः ।

भट्टः । देवाकर्णयत कुमाराणां व्यवसितं । अहह शिशवः
परतन्त्राः नीरसं चर्चयन्तश्चिरं परिश्रान्ताः परं विषीदन्ति नहि
दण्डाय कपीन्द्र इत्यादि वाङ्मयशास्त्रे कोऽपि रसोऽनुभूयते

पक्षे अव्ययानां प्रपराद्युपसर्गाणां भूर्यथा गत्यारम्भ उत्कर्ष इत्यादयः
अनेकार्थाः सन्ति किन्तु परार्थपोषाणां धात्वर्थभावद्योतकानां तेषां स्वार्थस्य
प्रतिपादिता वाचकत्वं नास्ति । तथाच “निपाताद्याद्योक्त्या उपसर्गाश्च प्रादयः
सद्यो कत्वात् क्रियायोगे लोकादवगतादये” इति सुम्भकीघटीकायां दुर्गादासः ॥६॥

इतिवदन्तः स्वयं पाठविरता अन्यानपि बालकान् विद्वावयन्ति ।
परमेतेषां काव्येतिहासयो रतिर्ह्यश्च्यते ।

राजा । यद्येवं तदा काव्यमेव पठन्तु ।

भट्टः । विफलमेतत् । यतः ।

अङ्गासङ्गेनाङ्गनायां ज्ञातायामप्यचक्षुषः ।

किन्तुस्याः पदविन्यासाऽलङ्कृत्योर्माधुरीग्रहः ॥ ११ ॥ यतः ।

शास्त्रान्तरपरिज्ञाने चक्षुर्व्याकरणं परं ।

काव्यं शास्त्राब्धिमन्योत्थं पीयूषं प्रतिभामतां ॥ १२ ॥

तदेवमवधृतमस्त्राभिर्यदि सिद्धविद्यः कोऽपिपुरुषः कुमाराणां
काव्येतिहासानुरक्तानां काव्येतिहासविधयेव व्याकरणमुपदिशेत्
तदैवैषामानुषङ्गिकं तज्ज्ञानमुपपद्यते नान्यथा ।

राजा । भाव ! असम्भवविषयोक्तिरियं नहि वसुधाया-
मेतादृशं शास्त्रमस्ति नवा तदुपदेशक इति । (राजा विमना-
स्तिष्ठति ।)

नेपथ्ये । मैवं मैवं ।

अनन्तायामनन्तानां रत्नानामाकरे नृप ।

किं स्यान्वात्तेदमस्तीति निश्चयोऽदूरदर्शिनः ॥ १३ ॥

प्रिये इति । स्पष्टं अस्त्रप्रकाशं नास्ति स्वस्य आत्मनः प्रकाशेयस्य तादृशं स्वर्गमपि
महामूल्यमपि वस्तु स्वपरप्रकाशकालोकं स्वं आत्मानं परं अपरञ्च प्रकाशयतीति
स्वपर प्रकाशकः प्रदीपादि तस्य आलोकं विना न स्फुरेत् न प्रकाशेत ॥ १०॥११॥१२॥

अनन्तेति । अनन्तायां पृथिव्यां नास्ति अन्तोयस्या सा तथा तस्यां अनन्तरत्नानामा-
करे इदमत्र नास्तीति निश्चयोऽदूरदर्शिनो जनस्य किं कथं स्यात् । तथाच एतादृशं
शास्त्रं तदुपदेशकस्यास्तीति भावः ॥ अतःपरं पुरस्कृती गुरुर्येन इत्यादि
“सुविशेषणम् पूर्वकाले” इत्यन्तानि प्रायस्तावत्पद्यानि श्लेषाणि एकवृत्तगतफलद्वय
वृत्ताटकव्याकरणरूपोभयार्थयुक्तानि ॥ १३ ॥

भट्टः । (वृषं प्रति ।) देव ! विष्णुशर्मा आयाति योऽयं
पाटलिपुत्राधिपस्य नरपतेः पुत्राणां दुर्विनीतानामुपाय-
चतुष्टयातीतानामितिहास विधयैव, हितमुपादिशत् ।

(प्रविश्य विष्णुशर्मा गुरुं स्तौति ।)

पुरस्कृतो गुरुर्येन ना शोकस्तस्य जायते ।

समानस्याऽर्थनिवहान् साधयत्यञ्जसात्मनः । १ ।

अज्ञानतिमिरान्धस्योन्मीलितं येन धीक्षणम् ।

भूदधिं तर्तुकामस्य तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ २ ॥

पुरइति । येन जनेन गुरुः पित्रादि पुरस्कृतः पूजितः तस्य जनस्य
शोकः संसारदुःखं ना जायते नहि भवति । स जनो मानसगान् मनोगतान्
अर्थनिवहान् पुरुषार्थसमूहान् यद्वा मानसान् मनोऽभिलषितान् सकलार्थान्
अञ्जसा भट्टिति साधयति साधनयोग्यो भवतीत्यन्वयः । (ना निषेधेऽव्ययं
नाकइति शब्दाब्धिः) पुरस्कृतः पूजितेऽरायभियुक्तेऽप्यतःकृते इत्यमरः ।)
व्याकरणपक्षे अर्थनिवहानित्यादिकमुदाहरणवाक्यत्वेन सार्थकं अन्यत् स्तुतं
उदाहरणम् । उत्तरोत्तरमप्येवं । पुरस्कृतः १' । गुरुः १' । येन ३' । नाशः १' ।
अकः ६' । तस्य ६' । जायते ८' । समानस्य ६' । अञ्जसा आत्मनः । १ ।

व्याकरणम् ।

पुरस्कृतोगुरुर्येन नाशोकस्तस्य जायते समानस्य । पुरोऽप्येकतो गुरुर्दीर्घीयेन
समानवर्णस्य तस्य अकः नाशो लोपो भवति । अञ्जसात्मनः ॥ १ ॥

अज्ञेति । अज्ञानतिमिरान्धस्य अविवेकतमसा नष्टचक्षुषः तथा भूदधिं
भवसमुद्रं तर्तुकामस्य तरोत्तमिच्छोर्जनस्य धीक्षणं बुद्धिरूपं चक्षुर्येन गुरुणा
उन्मीलितं तस्मै श्रीगुरवे नम इत्यन्वयः । पक्षे अज्ञानेत्यादिकं पूर्वस्तवस्य
उदाहरणमात्रं । (ज्ञा अन, धी ईक्षणं, भू उदधिं) अज्ञान धीक्षणं
भूदधिं ॥ २ ॥

अथ कुनाराः भट्टं प्रति ।

गुरो ! ईदृशमेव सोदाहरणं सूत्ररूपव्याकरणमस्माकं
रुचिविषयो भवति । यतो नीरसमपि तत् रसात्मककाव्यान्त-
र्भावितमिति सरसमनुभूयते ।

अथ विष्णुशर्मा खानुरक्तानुपासन्नान् बालकान्
प्रति नीतिमुपदिशति ।

यथा विद्यैव नृणां सम्पदिति तदभ्यासे यतितव्यं ।
यदुक्तं ऋषैः ।

प्राराध्याधीश्वरीभ्वाचां प्रयाति गुरुतां लघुः ।

सहक् परा का सहजा नूर्व्या नृद्धिः सुविद्यया ॥ ३ ॥

प्राराध्नेति । वाचामधीश्वरीं वागीश्वरीं प्रकर्षेण आराध्य सेवित्वा लघुरपि
पुरुषो गुरुतामुपदेशदानयोग्यतां अथवा गुरुतां गौरवं सर्वत्र सम्मानं प्रयाति
प्राप्नोति तु भोः सहजाः भ्रातरः उर्व्यां पृथिव्यां सुविद्यया सहयो परा अन्या
नृद्धिः नृणां नृद्धिः सम्पत्तिः का ? विद्याधनात् परं किमपुत्रकृष्टं नास्तीति भावः ।

पक्षे प्राराधेत्यादिकसुदाहरणवाक्यं वाच्यः पादपूरणे (वाऽव्ययं पादपूरणे
इति शब्दाब्धिः ।) अचां ६' । प्रयाति ८' । गुरुतां २' । लघुः १' । सहक्
पराका । ३' । सह १' । प्र आराधय अधि ईश्वरीं जानु-उर्व्यां नृ-नृद्धिः ॥३॥

व्याकरणम् ।

अचां प्रयाति गुरुतां लघुः सहक्पराका सह ।

समानेन परगतेन अका सह अचां मध्ये लघुवर्णे गुरुतां दीर्घतां-प्रयाति ।
प्राराध्य, अधोश्वरीं, जानूर्व्यां, नृद्धिः ॥ ३ ॥

“ अकः सवर्णे दीर्घः ” पां । “ सहर्णे दीर्घः ” सं । ३ ।

विद्यादिको गुणः केनोत्तमर्द्धिर्नेष्यते लुवि ।

वशीकरोति या विश्वं व्ययादेव विवर्द्धते ॥ ४ ॥

दुर्हृदेजत आप्नोति वृद्धिं विद्यावतां ययः ।

सम्पच्चैति च विद्यौजा आत्मैक्यज्ञां भवौषधमिति ॥ ५ ॥

पापान्निवर्त्तितव्यं शुभावहं दैवमपि साधनीयं । यदाङ्गवृद्धाः ।

एनःपाकात् धव ऋतः स्यादशेषोपसर्गतः ।

वृद्धिस्तदास्य ज्येष्ठारिभयानां श्रीरपार्च्छति ॥ ६ ॥

विद्योति । विद्यादिको गुणः उत्तमर्द्धिः उत्तमसम्पत् केन जनेन न दृश्यते अपितु सर्वैरिष्यते । अस्तीत्तमत्वं दर्शयति वशीत्यादिकं सुगमं ।

पक्षे । केनेत्यादिकमुदाहरणवाक्यत्वेन सार्थकं । विद्या इति पण्डितसंसर्गिनः सम्बोधनं । आत् ५ । इकः ६ । गुणः १ । क इन, उत्तम ऋद्धिः ॥ ४ ॥

दुर्हृदिति । विद्यावतां जनानां दुर्हृत् शत्रुः ऐजते कम्पते भयादितिशेषः । ययः सम्पच्च वृद्धिमाप्नोति विद्यौज औजो वलं यस्य तादृशोजनः आत्मैक्यज्ञां आत्मनो-
रैक्यज्ञानं भवौषधं भवनिवृत्तये महौषधभूतं एति प्राप्नोति ।

पक्षे । दुर्हृदिति दुष्टचित्तस्य सम्बोधनं । विद्यावतामित्यादिकमुदाहरण-
वदितवाक्यत्वेन सार्थकं । एच् १ । अतः ५ । आप्नोति ८ । वृद्धिं २ । च एति,
विद्या औजः, आत्म ऐक्य, भव औषधं ॥ ५ ॥

एन इति । धवो मनुष्यः (पतिशाखिनराधवा इत्यमरः ।) एनः पापं
तत्याकात् तत्परिणामभूतात् अशेषादुपसर्गात् रोगादितः दैवाद्यत्याताच्च ऋतः-
पोडिसी भवति तदा अस्य धवस्य ज्येष्ठारिभयानां ज्येष्ठा अलक्ष्मी तथा शत्रोर्भयानां

व्याकरणम् ।

आदिकोगुणः । आत् अवर्णात् परस्य इकोगुणः स्यात् । सहेत्यनुवर्त्तते ।
केन । केनोत्तम । उत्तमर्द्धिः । ४ । “आत् गुणः ।” पां ।

एजत आप्नोति वृद्धिं । अवर्णात् परः एच् वृद्धिं आप्नोति । चैति । विद्यौजाः ।
आत्मैक्यज्ञां भवौषधम् ॥ ५ ॥

“वृद्धिरेवि ।” पां । “आदिगेवोर्णुं” भं ।

साधनीयो गुणोऽ्योऽतो नैधिनः शासनातिगः । •

अस्मत्सदः सदाऽवोखेर्लपस्यसेऽव्याहताज्ञतां ॥ ७ ॥

स्याहोपोऽस्योपसर्गस्य सदा दिष्टातिशक्तिः ।

न दैवस्यातिभारोऽस्ति भवेत्स्यार्त्तिनाशने ॥ ८ ॥

वृद्धिर्भवति श्रीलक्ष्मीरपार्कति निर्गच्छतीत्यन्वयः । (ज्येष्ठास्त्री ऋहगोधायां
अलक्ष्म्याऋक्षभेदके इति शब्दाभिः ।)

पक्षे एनः पाकं अत्तीति एनःपाकात् पापपरिणामभोक्तुः सम्बोधनं । तदेत्यादिक-
मुदाहरणवाक्यत्वेन सार्थकं । धव कृतः ई । स्यात् ८ । अशेष उपसर्गतः ५ ।
वृद्धिः १ । अप-ऋच्छति ॥ ६ ॥

साधेति । अतःकारणात् अथोगुणः शुभाशुभादृष्टरूपोगुणः (अयः शुभावह्नी-
विधिरित्यमरः ।) साधनीयः त्वयेतिशेषः । नोऽस्माकं वृद्धानां शासनातिगः
शासनवृद्धिर्भूतो नैधि सा भव । अस्मत्सदः अस्माकं सभां सदा अवोखेः आगच्छेः ।
(अवपूर्वक-उखधातोरूपं ।) तथा कृते अव्याहताज्ञतां लप्स्यसे ।

पक्षे । शासनेत्यादिकं उदाहरणवाक्यं । साधनीयः १ । गुणः १ ।
ए ओ तः ई । न एध् इनः ई । अव ओखेः ॥ ७ ॥

स्यादिति । अस्य शुभादृष्टवतो जनस्य दिष्टातिशक्तिः दिष्टं देवं (देवं दिष्ट-
भामधेयमित्यमरः ।) तस्यातिशक्तिः अतिसामर्थ्यात् सदा उपसर्गस्य उपलब्ध-
योगादिकस्य लोपः स्यात् ।

व्याकरणम् ।

धव कृतः स्यादशेषोपसर्गतो वृद्धिः ।

अः अवर्णः शेषे अन्ते यस्य तस्मादुपसर्गात् धातुसम्बन्धि ऋकारस्य वृद्धिः स्यात् ।
अपार्कति । ६ ॥

“ उपसर्गादिति धातो । ” पां ।

साधनीयो गुणोऽ्योऽतो नैधिनः ।

अवर्णान्तात् पाद्युपसर्गात् एध् इन वर्जितस्य धातोर्धोतः एत ओतश्च गुणः
साधनीयः । अवोखेः ॥ ७ ॥

“ एङि पररूपम् । ” पां । “ गेर्धोरनेधिन एङ्ङक्तोः । ” सुं ।

आपद्युतवाची कोऽयलोन्वापदमाप्तवान् ।

नहि विभ्रत् यन्त्रकीलं गोधूमो याति चूर्णतां ॥ ६ ॥

सुभाग्यवतां सर्वत्रैव मित्राणि भवन्ति तदुक्तं ।

अथवायावधे च स्थितयेऽत्राप्यस्ति ते सुखं ।

भवन्ति न सखायोऽत्र तपोरायः सुपावनाः ॥ १० ॥

अत्र हेतुमाह भवेतस्य भवः संसारः तत्र एतस्य आगतस्य अर्त्तिनाशने पीडा-
नाशने देवस्य अतिभारी नास्तीत्यन्वयः ।

पक्षे । शक्तिर इत्यादिकमुदाहरणवाक्यं । सत्रात् ८ । लोपः १ । अस्य ६ ।
उपसर्गस्य ६ । सदा ७ । आदिष्ट अति ७ । भव एतस्य ॥ ८ ॥

आपद्हीति । आपद्यपि विपद्यपि कृतवाची सत्यवादी अयलः अयः
शुभादृष्टं तत्काली को जनः तु भो आपदमाप्तवान् अपितु न कोऽपीत्यर्थः ।
अत्रार्थान्तरं न्यग्रति नहोति हि यस्मात् यन्त्रकीलं याता इतिख्यातयन्त्रविशेषस्य
कीलं नाभिकीलं विभ्रत् आश्रयन् गोधूमो नहि चूर्णतां याति । सत्यप्रथायसम्बिनां
कदापि विपदो न भवन्तीति भावः । (अयः शुभावहादृष्टं चूडादित्वादस्यर्थे ल प्रत्यये
अवल इति सिद्धं ।)

पक्षे । आपद्युत्त इति न्यापदनित्यादिकमपि उदाहरणवाक्यं । वा पाद-
पूरणे । अचि ७ । इकः ६ । यलः १ । आपदि अपि, अपि कृत, तु आपदं,
विष्ट अत् ॥ ६ ॥

अयेति । हे अयय ! शुभादृष्टवन् ! (केषादिस्वात् अय गच्छात् उपत्यये अयव इति
सिद्धं) स्थितये स्थितिनिमित्तं अवयेच पर्यतायापि अय गच्छ अत्रापि पर्यतेऽपि

व्याकरणम् ।

सत्राङ्गोऽप्येवमपसर्गस्य सदादिष्टाति ।

अवर्णस्य लोपः सत्रात् उपसर्गस्य आदिष्टाकारे परे । भवेतस्य ॥ ८ ॥

“ओमाङ्गोय ।” पां । “लीपोऽस्त्रोमाङ्गोः ।” मुं ।

अचीकी यलः ।

इक स्थाने यलः सत्रादिव परे । आपद्यपि । अद्यत्र । न्यापदं । विभ्रत् ॥ ६ ॥

“इकीयनचि ।” पां ।

अथो दान्तस्य गोर्वात् विधेयो मनसः सदा ।

यथा न पङ्क्ते निपतेत् प्रविशेच्च गवायनम् ॥ ११ ॥

वृथा कलायां वो यो वाऽदान्तानां लुप् कृते धियां ।

रागो जायत एषोऽत्र खेष्ट आधीयते न किं ॥ १२ ॥

ते शुभाट्टवतस्तव सुखमस्ति । (अय इति द्र गतावित्यस्य रूपं ।) (अवये इति गत्यर्थधातुयोगे चतुर्थी ।) अत्र सुखे हेतुमाह । अत्र पर्वते तपोरायः तपएव रा धनं येषां ते तथा तपोधना इतियावत् पावनाः पवित्रताजनकाः किं सखायी न भवन्ति अपितु भवन्त्येव ।

पक्षे । स्थितये इत्यादिकं उदाहरणम् । अय् अक् आय् आवः १० । एचः ६ ।

स्थिते ए, भो ऽ अन्ति, सखै-अ, पौ अन ॥ १० ॥

वृथेति । अदान्तानां अशान्तचित्तानां वो युष्माकं वृथाकलायां निरर्थक-
खेलायां यो वा यएव रागोऽनुरागो धियां लुप्कृते नाशनिमित्तं जायते एषोऽनु-
रागः अत्र समये खेष्टे अभोष्टदेवे किं कथं न आधीयते समर्पते ।

अवेति । अत्र समये गोर्वां गोरिव अदान्तस्य अशान्तस्य मनसोऽवो
रक्षा सदा विधेयः कर्त्तव्यः । रक्षणप्रकारमाह । यथा येन प्रकारेण पङ्क्ते पापे
न निपतेत् गवायनं प्रविशेच्च । अत्र गोपक्षे पङ्क्ते पङ्क्तिगर्त्तं । गवायनं गोमाल-
मित्यर्थः । मनःपक्षे गवायनं नारायणमित्यर्थः । गौर्जलं अयनं यसेति वृत्त्यप्तेः ।
अत्र वाशब्दः इवार्थः । (वामग्राहिकलोपमयोरिति विश्वः ।)

पक्षे । मनस इत्यादिकं उदाहरणम् । अवः १ । दान्तस्य ६ । गोः ६ ।
वा १ । अत्र ७ । विधेयः १ । गो-अयनं ॥ ११ ॥

व्याकरणम् ।

अयवायावयेचः ।

एचः स्थानि अय् अक् आय् आवः सुप्रः अचि परे ।

स्थितये, भवन्ति, सखायः, तपोरायः पावनाः ॥ १० ॥

“ एषोऽयवायावः । ” पां । “ यलायवायावोऽचोचः । ” सं ।

अथो दान्तस्य गोर्वात् विधेयः । दान्ते स्थितस्य गो रचिःस्थाने अवः स्थात् वा
अत्र अनुवर्त्तमाने अचि परे । गवायनम् ॥ ११ ॥

“ अत्रङ्स्फोटायमस्य । ” पां । “ वावगोर्दान्ते ” सं ।

अवेरतोऽति तेजोऽत्र कवेऽवेहि समासतः ।

सहि दोषासङ्गमुक्तः सदा विष्णुपदाश्रितः ॥ १३ ॥

अलक्षितनिपातेन ओ अन्तकेन कुतचित् ।

सन्धिः सम्भाव्यते नाहो अतो दुर्गाश्रितो भव ॥ १४ ॥

पक्षे । वृथाकल इति वृथाक्रोडनस्य सम्बोधनं । कृते धियामित्यादिकं सदाहरणवर्तितवाक्यत्वेन सार्थकं । अस्य च कथञ्चिद्वादिना एकवाक्यता कार्या एवं परत्वापि ।

अयां ईः । वः ईः । यः ईः । दान्तानां ईः । लुप्-१ । जायते एष, खेष्टे आधीयते ॥ १२ ॥

वृथाखेलनादिदोषापनयनस्य खेष्टदेवाश्रयणस्य च फलं शब्दच्छलेन दर्शयति अवेरिति । अत्र लोके अतःकारणात् अवेः सूर्यस्य अति तेजः, हे कवे ! इति समासतोऽवेहि जानीहि । कुत इत्याह हि यस्मात् स सूर्यः दोषासङ्गमुक्तः दोषा रजनो तस्मात् आसङ्गः सम्पकस्तेन रहितः सदा विष्णुपदाश्रितः विष्णुपद-माकाशं तदाश्रितः । तथाहि यो दोषासङ्गरहितो विष्णुपदाश्रितश्च भवति तस्यावश्यमति तेजो भवतीति तात्पर्यार्थः । (अवयः शैलमेषार्का इत्यमरः ।) पक्षे । अतीत्यादिकमुदाहरणवाक्यं । ओ ए ५ । अतः । ईः ।

अतः अति । तेजः अत्र । कवे अवेहि ॥ १३ ॥

खेष्टपदान्प्रयणस्य फलान्तरं दर्शयति अलक्षितेति । ओ इति सम्बोधने । (ओ एवबोधन आह्वाने इति मेदिनी ।) अन्तकेन यमेन सह सन्धि घनादिना मैत्री-करणेन सम्भाव्यते । कौटुम्भेन अलक्षितनिपातेन श्येनादेरिव अलक्षितः निपातः

व्याकरणम् ।

अयां यो यीवादान्तानां लुप् ।

दान्तेस्थितानामयादीनां वकारस्य यकारस्य च लुप् वा स्यात् । जायते एषः, खेष्ट आधीयते ॥ १२ ॥

“लोपः शाकल्यस्य” पां । “अयां यो लुप् वा” मुं ।

अवेरतः । दान्ते स्थितात् अवेः ओकारादेकाराच्च परस्य अकारस्य लोपः स्यात् । अतोऽति । तेजोऽत्र । कवे ऽवेहि ॥ १३ ॥

“एङः पदान्तादति” । पां । “एङोऽतः ।” सुं ।

चेतोऽच्युतस्य मनने प्रयतस्व शशत्

नामग्रहेऽस्यरसने अवणेऽस्य कर्णे ।

अर्चेक्षणस्य नयने यजनेऽस्य हस्तौ

आहो अदोऽर्थमनुसृत्य विभर्म्नि वो नः ॥ १५ ॥

उक्तैतदर्थकामी पदस्य हरेर्योहि भजति निरीहः ।

समनसोऽप्यतिथीन्नः कुरुत इति यमा अमी आहुः ॥ १६ ॥

सम्पत्तनं यस्य स तथा । ननु तदा किं विधेयमित्यत आह अत इति । अतः कार-
णात् दुर्गाश्रितो भव । दुर्गा भगवती अथच परिखादिना दुर्गमस्थानं तदाश्रितो
भव । दुर्गाश्रयणं विना यमभयनिवारणे उपायान्तरं नास्तीति भावः ।

पक्षे । अलक्षितेति लुक्कायितस्य सम्बोधनं अहो इत्यादिकं उदाहरणम् ।

निपातेन ३ । ओ अन्तकेन ३ । सन्धिः १ । न १ । सम्भाव्यते ८ । १४ ॥

चेत इति । हे चेतः मानम अच्युतस्य विष्णो मनने प्रयतस्व । हेरसने अस्याच्युतस्य
नामग्रहे पयतस्व । हे कर्णे अस्याच्युतस्य नामश्रवणे हे नयने अस्य अर्चेक्षणे
अर्चा प्रतिमा तदीक्षणे हे हस्तौ अस्य यजने पूजने प्रयतेयायां । आहो भोः
अदोऽर्थं एतत्प्रयोजनमनुसृत्य अभिसन्धाय वो युष्मान् न विभर्म्नि अपितु एतदर्थमेव-
युष्मान् विभर्म्नीत्यन्वयः ।

पक्षे । पूर्वस्त्वस्य उदाहरणमात्रमेतत् ॥ ५ ॥

उक्तेति । उक्तैतदर्थकामी अभिहितैतत्प्रयोजनाभिलाषी यो जनः निरीहः
फलाभिसन्धिहितः सन् हरेः पदस्य भजति स जनो नोऽस्मान् यमान् मनसो-
ऽतियोनपि न कुरुते इति अमो यमा आहुः ।

पक्षे । हरेरित्यादिकं उदाहरणम् । उक्तः एतत्-अर्थक-अमी-पदस्य ६ । १६ ॥

व्याकरणम् ।

निपातेन ओ अन्तकेन कुवचित् सन्धिः सम्भाव्यते न ।

ओ अन्तकेन । अहो अतः । १४ ।

“ओत्” पां । “नाजो अन्तोऽनाड् निः प्लुय” । सं ।

आहो अदोऽर्थ ॥ १५ ॥

एकयेव गृहिण्या गृहिभावः प्रशस्यते अतएव साऽद्वितीये-
त्युच्यते । तदुक्तं ।

बोधिनी यस्य द्वे नव्ये दन्तस्य नहि विद्यते ।

सन्धिर्मृतावपि यतो मिथः शत्रुमती उभे ॥ १७ ॥

उक्तञ्च ।

वैरं सपत्न्योर्वैधातं किन्तयो मैत्रसम्भवः ।

यत्ने पतुरः शरीरार्धमेकमिच्छू उभे अपि ॥ १८ ॥

बोधीति । बोधिनी बोधयुक्तस्य यस्य जनस्य द्वे नवेन नवीने दं भार्येतस्य
जनस्य मृतावपि मरणेऽपि सन्धिरवकाशो न विद्यते यतो यस्मात् ते उभे मिथः
परस्परं शत्रुमती शत्रुवृत्तौ । (दं पत्न्यां नातु खण्डने इत्येकाच्चर कोपः ।)

पत्ने । बोधिनीऽयस्तेति शुभावहविधिज्ञानिनां सम्बोधनं । मृतावपीत्यादिकं
उदाहरणम् । अस्य कथञ्चिदेकशक्यता कार्या ।

हेतुः ३ । ऊ-ई-एत्-अन्तस्य ई । नहि विद्यते दं । सन्धिः १ । १७ ॥

वैरमिति । सपत्न्योर्वैरं मिथः शत्रुभावो वैधातं विधातृकृतं इति किं कथं
तयोः सपत्न्योर्मैत्रसम्भवः । अत्र हेतुमाह । यत् यस्मात् ते उभे अपि पत्न्युपेकमेव
शरीरार्धमिच्छू इच्छतः इत्यन्वयः ।

पत्ने । पूर्वस्त्वस्य उदाहरणमेतत् ॥ १८ ॥

व्याकरणम् ।

उक्तैतदर्थकामीपदस्य ।

उक्त एवञ्चकार्यो येन तादृशस्य कस्य शब्दस्य सन्धिर्नस्यात् । अभी आह ।
“अदमी सात्” पां ॥ १६ ॥

हेन व्येदन्तस्य नहि विद्यते सन्धिः ।

द्विवचनेन निष्पन्नस्य ऊदीदेदन्तस्य सन्धिर्नस्यात् । शत्रुमती उभे ॥ १७ ॥

“ईदूदेद्विवचनं पृष्ठह्यम्” पां ।

इच्छू उभे । उभे अपि ॥ १८ ॥

विरोधेऽपरिहार्येऽस्मिन् विग्रहग्रहविग्रहे ।

सपत्न्योक्त्यति किञ्च चिन्तास्युत्पद्यते गृही ॥ १९ ॥

अपिच । सन्धिमाप्नोति वाक् नर्त्ति विज्ञानस्याप्युदन्यतः ।

भर्तुः सपत्न्योर्व्याग्युद्धे कं नास्त्यस्य ऋते ऋतिं ॥ २० ॥

किन्तु । द्विपत्नीकस्य गार्हस्थ्याश्रम एको महान् गुणः ।

सहि वैराग्यकृतस्य येनर्त्तं नाश्रमान्तरं ॥ २१ ॥

विरोधे इति । अपरिहार्ये^० अस्मिन् सपत्न्योर्विरोधे उद्यते सति गृही
गृह्णाश्रमी किं विज्ञानो चिन्तारूपः अमी ज्वरस्तदान् विज्ञाज्वरवान् न उत्पद्यते
अपितु चिन्ताज्वरी भवत्येवेत्यर्थः । विरोधे कीदृशे विग्रहग्रहविग्रहे विग्रहस्य
भर्तुः शरीरस्य यज्ञणार्थं विग्रहो युक्तं यस्मिन् स तथा तस्मिन् ॥ १९ ॥

सन्धिमिति । सपत्न्योर्व्याग्युद्धे प्रवृत्ते सति भर्तुर्व्याक् वचने सन्धिरवसरे
माप्नोति । कीदृशस्य ऋतिविज्ञानस्य ऋतिः पीडा तथा कातरस्य उदन्यतः
पिपासीः । अस्य भर्तुर्ऋतिं ऋते मरणं विना कं सुखं नास्तीत्यन्वयः ।

पत्ने । विज्ञानस्येत्यादिकं उदाहरणम् । सन्धिं २' । आप्नोति ८' । वा १' ।
अक् १' । न १' । ऋति ७' ॥ २० ॥

द्विपत्नीति । स गार्हस्थ्याश्रमः हि यस्मात् तस्य द्विपत्नीकस्य संसारवैराग्यस्य
जनकं येन वैराग्येन ऋते विना आश्रमान्तरं दण्डाश्रमादिकं नस्यादित्यन्वयः ।
अन्यत् सुममं । पत्ने पूर्वस्त्वस्य उदाहरणमात्रं । येन ऋते ॥ २१ ॥

व्याकरणम् ।

अतदर्थस्य किं ? चिन्तास्युत्पद्यते ॥ १९ ॥

सन्धिमाप्नोति वाक् नर्त्ति । अकः सन्धिं नाप्नोति वा ऋति परे ।

अस्य ऋते ॥ २० ॥

“ऋत्यकः ।” पां । “ऋत्यक् ।” सुं ।

येनर्त्ते ॥ २१ ॥

इत्येवास्योदितौ धीमन् द्विभार्यस्य गृह्णाश्वमे ।

गुणदोषौ समासेन शंयो इति सदा स्मरेः ॥ २२ ॥

अन्यञ्चोपदिशामि ।

प्रणेत्ययोराश्वयोरन्योन्यमनुरक्तयोः ।

दम्पत्योर्गृहमुक्तं स्वर्गातनाभूरनीदृशोः ॥ १ ॥

उक्तञ्च मनुना ।

“ शोचन्ति यामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलमिति ।”

नेपथ्ये । ब्रह्मन् श्रुतं न वा ? आपाणिग्रहणात् मयि त्वं
विरक्तस्तेनैव सम्पद्वर्धते ।

विष्णुशर्मा । राजन् ! अं वन्तिपुरनिवासी देवातिथिर्नाम्ना
विप्रः सभार्य आयाति ।

इत्येवेति । अस्य द्विभार्यस्य गृह्णाश्वमे गुणदोषौ इत्येव समासेन संक्षेपेण
उदितौ कथितौ । हे शंयो कल्याणयुक्तं सर्वदा इति स्मरेः स्मरणं कुर्याः ।

पक्षे । इत्ये इति प्राप्तायाः सम्बोधनं । अन्यत् उदाहरणम् । वा १ ।
स-ञ्जीत् = स्योत् १ । इतौ ७ ॥ २२ ॥

प्रणेत्ययोरिति । अन्योऽन्यं परस्परं प्रणेत्ययोर्विश्वयोः आश्वययोर्वचने स्थितयोः
अनुरक्तयोश्च दम्पत्योः गृहं गृह्णाश्वमः स्वः स्वर्गं उक्तं प्राचीनिरिति शेषः ।
अनीदृशीरनेवंभूतयोः दम्पत्योर्गृहं यातनाभूः यातनास्थानमित्यन्वयः । (वश्यः
प्रणेत्योनिष्ठत वचनेस्थित आश्व इतिचासरः) ॥ १ ॥

व्याकरणम् ।

वास्योदितौ । सिजात ओकारः सन्धिं नाप्नोति वा इतो परे । शंयो
इति ॥ २२ ॥

“ सञ्जो याकल्यस्येतावनापे ।” पां । “स्योदितौ” । सुं ।

इत्यच्सन्धिपादः ।

अथ स प्रविशति । तस्य भार्य्या तं प्रति ।

याचे त्वां कशिपू ब्रह्मर्षे नालङ्कृतिं धनं ।

अवैधं सधवाया यत् दिग्वासोऽनशनव्रतं ॥ २ ॥

प्रतिग्रहो न दोषाय ब्राह्मणानां तपस्यतां ।

तस्मात् प्रयाहि ब्रह्मर्षे आढं दुःखापनुत्तये ॥ ३ ॥

देवातिथिस्तां प्रति ।

निर्व्वस्तुसुचुनाशेन वा वरं यापयेद्दिनं ।

सच्चित्तस्यामृतं तद्धि मृतन्तु मृतमेव तत् ॥ ४ ॥

याचे इति । हे ब्रह्मर्षे ! कशिपू अक्षाच्छादने त्वां याचे, अलङ्कारं धनं वा न त्वां याचे । ननु अक्षाच्छादने कथं याचसे इत्यत आह । यत् यस्मात् दिग्वासो-
ऽनशनव्रतस्य सधवाया जीवतु भर्तृकाया अवैधं ॥ २ ॥

प्रतीति । अस्यार्थः सुगमः ॥ ३ ॥

निर्व्वेति । निर्व्वस्तुः नास्ति भक्ष्यं वस्तु यस्य तादृशः सच्चित् सुबोधो जनः
सुचुना सुसुनोतिख्यात जलजशाकविशेषेण अशेन भक्ष्येण वा वरं दिनं यापयेत्
तस्य तद्देशामृतं अयाचितलब्धत्वादमृतं । यत्तु मृतं याचितधनं तन्मृतमेव मरण-
तुल्यमेव मानक्षतिकरत्वादिति भावः । (कुचस्यास्त्रो नातु चुचुः सुनिषण्णक शाकवे
इति शब्दाभिः ।) (हेयाचितायाचितयोयंथा संख्यं मृतामृते इत्यमरः ।)

पक्षे । निर्व्व इति अनावरणकर्तुः सम्बोधनं । वरमित्यादिकमुदाहरण-
घटितवाक्यत्वेन सार्थकं । मध्ये सूत्रं । मृत १ । सु १ । चुना ३ । शेन ३ ।
वा १ । मृत-चित् ॥ ४ ॥

व्याकरणम् ।

ब्रह्म ऋषे । ब्रह्मर्षे । ३ ॥

स्तुसुचुना शेन वा । सकारतवर्गौ शकारेण चवर्गेण वा योगे शकारचवर्गौ
क्रमान् स्यातां । सच्चित् ॥ ४ ॥

“स्तोः सुना युः” पां । “स्तुः सुभिः सुशात्” सुं ।

प्रश्नोऽयमद्भरोऽयाचो नाश्नात्यजगरोऽचलः ।

स किं भ्रमति भैक्ष्यार्थं न्वियते वा तथानशात् ॥ ५ ॥

किञ्च ।

प्राप्तोऽर्थं पुरुषार्थं यो वञ्चितोऽर्थान्तरेण सः ।

तदानो माद्यतस्तस्याऽर्थोऽपि नञ्श्वन्वितो भवेत् ॥ ६ ॥

इदमपि महदाश्चर्यम् ।

चतुर्वर्गद्वितीयोऽज्ञैः परेश इष्यतेऽमृतं ।

नञ्छहो त्यज्यते रत्नाकराच् शुक्तीच्छुभिर्माणिः ॥ ७ ॥

प्रश्न इति । समायं प्रश्नः—अजगरः सर्पः अद्भरः बहुभीजी अयाचः याचञा-
रहितः अचलश्च किं न अश्नाति ? किं भैक्ष्यार्थं भ्रमति ? अनशनात् किम्वा
न्वियते ?

पक्षे । न्वियते इत्यन्तपूर्वभागः उदाहरणम् । अन्यत् सूत्रं । तथा १ : । न १' । ५ ॥

प्राप्त इति । यो जनः अर्थरूपं पुरुषार्थं प्राप्तः स जनः अर्थान्तरेण पुरुषार्थान्त-
रेण धर्मकाममोक्षैर्वञ्चितः । नतु तस्य अर्थेनैव अन्ये पुरुषार्था भविष्यन्तीत्यत
आह तदानोमिति । तदानो सम्पत्प्राप्तिदशायां माद्यतस्तस्य जनस्य अर्थो
नञ्शु नञ्वाव्ययेषु अन्वितो भवेत् । तथाच तदानो सम्पत्प्राप्तस्य अर्थोऽपि अनर्थो-
भवति अनर्थमूलं भवतीति यावत् ।

पक्षे । पूर्वसूत्रस्य उदाहरणं । नञ्-शु ॥ ६ ॥

चतुरिति । चतुर्वर्गस्य धर्मार्थकाममोक्षरूपस्य द्वितीयः अर्थरूपः पुरुषार्थः
अज्ञैर्मण्डैः परेशः परमेश्वरात् इष्यते प्रार्थ्यते किन्तु अमृतं मोक्षं न इष्यते । अहो
आश्चर्यं रत्नाकरात् रत्नस्थानात् समुद्रादिति यावत् शुक्तीच्छुभिः शम्बूकादि-
लाभेच्छुभिर्माणिरूप्यज्यते ।

व्याकरणम् ।

तथा न शात् । शकरात् परौ तौ तथा न स्नातां । प्रश्नः । अश्नाति । ५ ॥

“ शात् ” पां ।

नञ् ३ ॥ ६ ॥

अतो धनं नेष्यते । भवतु वा ज्ञानेच्छोरपि मम यदि धन-
भाग्यं स्यात् तदा महेश्वरोऽपि खोद्योगादेव दास्यति ।

अतएवोक्तं ।

“ सा याचिता च विज्ञानं तुष्टा ऋद्धिं प्रयच्छतीति ” ।

ब्राह्मणी । (तं प्रति)

अपाणिरीश्वरो दत्ते करकल्पजनान्तरः ।

सचेष्टायैव किन्तेसावविश्राय प्रदास्यति ॥ ८ ॥

अतस्तदर्थं यतितव्यं । (अथ देवातिथिरनिच्छन्निव निष्क्रमं
नाटयित्वा पुनः प्रविश्य) एष नृपः सीरध्वजः । (इत्युपसृत्य
बद्धाञ्जलिः) राजन्मभ्युदयोऽसु ।

येयं हृत्सुष्टुभिसुष्टुवेऽतीष्टा श्रीरसौ जवात् ।

सालङ्कारा प्रसरतु तवास्य सङ्गनोऽन्तरात् ॥ ९ ॥

पक्षे । चकारः पादपूरणे सम्बोधने वा । अमृतमित्यादिकं उदाहरणम् ।
तुः १ । वर्गद्वितीयः १ । जैः ३ । परे ७ । शे ७ । द्रव्यते ८ । रत्ना-
करात् शुक्तीच्छुभिः ॥ ७ ॥

अपाणिरिति । अपाणिः हृस्तरहितः करकल्पजनान्तरः करकल्पं हृस्तत्पुत्रं
जनान्तरं यस्य स तथा ईश्वरः सचेष्टाय एव चेष्टायुक्ताय एव जनाय दत्ते ददाति ।
किं कथं असौ ईश्वरः अविश्राय गतिहीनाय ते तुभ्यं दास्यति ?

पक्षे पूर्वसूत्रस्य उदाहरणमात्रं ॥ ८ ॥

देयमिति । अतीष्टा अभीष्टदेवता या इयं श्रीः स्वरस्वती हृत्सुष्टुभिर्जनैः
तुष्टुवे स्तुता । हृत्सुष्टुभिरिति हृत् मनः सुष्टु प्रशंसितं येषां ते तथा तैः । अत्र

व्याकरणम् ।

तुर्वर्गद्वितीयो जैः परे श द्रव्यते । शे परे तुस्तवर्गो वर्गद्वितीयस्ववर्गो बुधं
रिध्यते । रत्नाकरात् शुक्तीच्छुभिः । (पृथक् सूत्रमेतत्) ॥ ७ ॥

अविश्राय ॥ ८ ॥

अथ सीरध्वजः । अरे ! कोऽस्ति चक्रयानमिति ।

विप्रः । राजन् ! मनोयुज्यतां ।

सीरध्वजः । ब्रह्मन् ! तव चाटोर्नायं समयः अवसरं श्रोतव्यं ।

विप्रः । (अन्तर्जातक्रोधस्तं प्रति ।)

सक्तेश्चाटोर्नतौ स्तो राट् त्वत्कर्णौ चेन्न गौरवात् ।

तदासु चाटुरचटुर्मादाशीर्वाचनात्मकः । १० ।

सुष्टुशब्दः प्रशंसार्थकः टवर्गप्रथमवान् (दुष्टु सुष्टु प्रशंसने इत्यमरात् ।) अतिशयार्थकस्तु सुष्टुशब्दः टवर्गद्वितीयवान् । (बलवत् सुष्टुकिमुत स्वत्यतीवचनिर्भरे इत्यमरात् ।) मथुरानाथ चक्रवर्ती तथैव दर्शितवान् । अत्र सुष्टुशब्दस्य गौणत्वेन नावयत्वं । समरातिन्दित्रे काले इत्यादिवत् । समासे अव्ययानां पूर्वं निपातनियमस्तु प्रादुपसर्गाणां नवाचकाव्ययानामिति ध्येयं । असौ श्रीः सरस्वती तव आस्यसङ्गानो मुखरूपगेहस्य अन्तरात् जवात् वेगेन प्रसरत अर्थात् त्वं विद्यावान् द्रुतकविर्भवेति भावः । (श्रीवैश्वरचना शोभा भारती शरलद्रुम इति मेदिनी ।)

पत्ते । इष्टेत्यादिकं छदाहरणम् । षट्भिः ३ः । त १ं । टु १ं । वा १ं ॥ ६ ॥

सक्तेरिति । हे राजन् ! चाटोः प्रियोक्तेः (पुं क्लीबयोश्चटुश्चाटविति शब्दाब्धिः ।) सक्तेश्च सङ्गादपि त्वत्कर्णौ तव कर्णौ चेद्यदि गौरवात् नतौ नम्रौ न स्तः न भवतः तदा मदाशीर्वादवचनात्मकश्चाटुः प्रियोक्तिरचटुरप्रियोक्तिरस्तु ।

पत्ते । राङित्यादिकं छदाहरणम् । सक्तेः ५ं । च १ं । टोः ५ं । न १ं । तौ १ः । स्तोः ६ं । १० ॥

व्याकरणम् ।

ष्टुभिस्तुष्टुवेति । सकारतवर्गौ षकारेण टवर्गेण वा योगे षकारटवर्गौ स्यातां इति ह्रस्वसु येयं ज्ञेयमित्यर्थः । इष्टा । ६ ।

“ष्टुना ष्टुः ।” पां । “ष्टुभिः दृष्य दान्तटोः” मुं ।

सक्तेश्चाटोर्न तौ स्तोः । सविभक्तिकात् टवर्गात् स्तोः सकार तवर्गयोः तौ षकारटवर्गौ न स्यातां । राट् त्वत्कर्णौ । स्तोरिति सूत्रत्वात् पुंस्त्वं ॥ १० ॥

“न पदान्तादोरनाम्” । पां ।

तथाहि ।

न तुषे विहितं स्याच्चेत् षट्कर्माशीर्ष्वचस्तव ।

तदास्तु वचने तत्र श्रीपदं कमलाभिधं ॥ ११ ॥

राजा । (सम्भितं) ब्रह्मन् चला कमला केषामप्यचला
न दृश्यते तद्भवतु ।

वयस्यजुट्सु संसत्सु खारामाट्टालिकान्तरे ।

काश्मीरगणिकातौर्यं त्रिकैर्मै यान्तु रात्रयः ॥ १२ ॥

देवातिथिः । आ ज्ञातं महाशय ! त्वं केवलं काश्मीर-
गणिकानामपाङ्गैश्चणलक्ष्योऽसीति महिधानामर्थिनामाशीर्ष्व-
चनलक्ष्यो नासि ।

न गण्यते राट्सदाता नैरचसु कडचा यथा ।

उक्ताशीर्ष्वचो यथा अचटुर्भवति तत्प्रकारमाह न तुषे इति । चेत् यदि विहितं
षट्कर्माणी यागादियुक्तवाङ्मणस्य आशीर्ष्वचस्तव तुषे तोषाय न स्यात् तदा तत्र
वचने आशीर्ष्वचने अर्थात् येयमित्यत्र श्लोके श्रीपदं कमलाभिधं लक्ष्मीवाचकमस्तु ।
तत्पक्षे तु तवास्तु सद्गन इत्यत्र तत्र अस्य सद्गनो गृहस्य अन्तरात् लक्ष्मीर्ज्वात्
प्रसरतु निर्गच्छतु श्रीभट्टो भवतु इति अप्रियोक्तिः ।

पक्षे । चेदित्प्रादिकं उदाहरणम् । अस्यच यथाकथञ्चिदेकवाक्यता कार्या ।
न १ । तु १ । पे ७ । विहितं १ । स्यात् ८ ॥ ११ ॥

वयस्येति । स्वकीयारामाट्टालिकान्तरे उपवनाट्टालिकामध्ये वयस्यजुट्सु
स्निग्धजनयुक्तास्तु संसत्सु सभास्तु काश्मीरदेशीयवेश्यानां नृत्यगीतवाद्यैर्मम
रात्रयो यान्तु ॥ १२ ॥

व्याकरणम् ।

न तु पे विहितं स्यात् । प्रकारे परे विहितं कार्यं न स्यात् ।

चेत् षट्कर्मा ॥ ११ ॥

“ तोः पि ” पां ।

राजा । (श्लोकार्धं पूरयति ।)

किन्तेन वारमुख्याभिर्गण्यते यः सजीवतात् ॥ १३ ॥

देवातिथिः । हरये नमः । आ ज्ञातं ।

लोलेऽतो रजसेऽस्मिन् यस्मेखान् हित्वा परानसौ ।

उपास्ते ते प्रियं पुत्रं कामं तन्मन्त्रदीक्षितः ॥ १४ ॥

नाध्यात्मशास्त्रान् सापत्न्यान् कुरुषेऽपीक्षणातिथीन् ।

यस्लोकजयिनं कामं ते जिगीषन्ति ते सुतम् ॥ १५ ॥

न गण्यते इति । राष्ट्रसु राजसु मध्ये ज्ञेयैः परिण्डितैः अदाता जनो न गण्यते ।

अव्सु अव् संज्ञामध्ये यथा क ङ चा वुधैर्न गण्यते तथेत्यर्थः ।

किन्तेनेति । वारमुख्याभिः वेश्यामुख्याभि र्यो जनो गण्यते स जीवतु ॥ १३ ॥

लोलेऽत इति । हे लोले ! कमले ! अतःकारणात् अस्मिन् राज्ञि रजसे अनुरक्ता भवसि यत् यस्मादसौ राजा अपरान् लेखान् देवान् हित्वा त्यक्त्वा ते तव प्रियं पुत्रं कामं कन्दर्पं तन्मन्त्रदीक्षितः सन् उपास्ते उपासनां करोति ।

पक्षे । रजसे इत्यादिकं उदाहरणम् । (लः १ । ले ७ । तोः ६ ।) ॥ १४ ॥

नाध्यात्मेति । अध्यात्मशास्त्रं विदन्ति ये ते आध्यात्मशास्त्रास्तान् सापत्न्यान् सरस्वतीपुत्रान् मादृशान् दर्शनातिथीनपि न कुरुषे । अत्र हेतुमाह । यत् यस्मात् त्रिलोकजयिनं ते तव सुतं कामं ते अध्यात्मशास्त्रविदो जिगीषन्ति जेतुं मिच्छन्ति ॥ १५ ॥

व्याकरणम् ।

वुट्सु ॥ १२ ॥ राष्ट्रसु । अव्सु ॥ १३ ॥

लो ले तोः । तवर्गस्य लकारः स्यात् ले परे । यस्मेखान् ॥ १४ ॥

यस्लोक जयिनं ॥ १५ ॥

“तोर्लि” पां । “ले लस्तोः” मुं ।

(राजानं प्रति ।)

राजत्तास्यविलासाद्यैरत्याकृष्टं मनस्तव ।

गणिकाभिः किमाकर्षेत् साध्वीयं कविभारती ॥ १६ ॥

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) अहो कुरुकुलतिलको भवानपि
वारविलासिन्या गार्हपत्यं भजति । उदर्कादर्शिनो मूढा एते
कथमेतादृक् नाचरेयुः ।

नेपथ्ये । ब्रह्मन् ! मैवं मैवं । इयमुर्वशी अधुनैव स्वयमागता ।
देवातिथिः । तद्भवतु । (इति निष्क्रान्तः ।)

अथ प्रविशति उर्वशी सहाज्जुनः ।

उर्वशी (अर्जुनं प्रति ।) रमण ! देवेन्द्रेणानुमता त्वन्नो-
रञ्जनार्थमागता ।

अर्जुनस्तां प्रति ।

प्रियमुज्झसि मोदान्ते नो वा नुः श्वः स्मरस्यपि ।

अतोऽहं न रिरंसुस्त्वां पश्चात्तापाय सुन्दरि ! ॥ १७ ॥

राजक्षिति । हे राजन् ! गणिकाभिः लास्यैर्द्वैत्यैर्बिलासैश्च अत्याकृष्टं तव
मनः इयं साध्वी कविभारती सत्कविता किं कथं आकर्षेत् । अत्र साध्वीपदेन
लास्याद्यनभिज्ञत्वं सूच्यते ॥ १६ ॥

प्रियमिति । मोदान्ते सङ्गस्थान्ते प्रियं उज्झसि त्यजसि श्वः परदिने नुः
पुरुषस्य (स्मरणार्थधातुयोगे कर्मणि षष्ठी) नवा स्मरस्यपि स्मरणमपि करोषि
इत्यपि न । हे सुन्दरि ! अतः कारणात् पश्चात्तापाय त्वामहं न रिरंसुः ।
पत्ने । प्रियमुदिति प्रियं प्रति हर्षयुक्त सम्बोधनं । श्व इत्यादिकमुदाहरणवाक्यत्वेन
सार्थकं । वा शब्दश्चकारार्थः । (भसि ७ । नः ६ । अदान्ते ७ । नः ६ । वा १ ।
नुः १ ।) ॥ १७ ॥

व्याकरणम् ।

राजत्तास्य ॥ १६ ॥

स्त्रियोऽबला भीरवोऽपि नृणां हर्त्तुं मनांसि ताः ।

सबला भीषणाश्चातः किं विश्वासो मम त्वयि ॥ १८ ॥

किञ्च कामिन्या सहासापो ज्ञानं प्रतिवध्नातीति न त्वां कामये ।

सर्वश्री अर्जुनं प्रति । (सन्धितं)

कान्तिस्तु नुर्जायतेऽपवर्गे काद्व-त्रिवर्गके ।

तावन्तः सुधियः श्रान्ताः परमन्येऽर्थलिप्तवः ॥ १९ ॥

अतो मोक्षस्य वार्त्तापि नास्तीति मोक्षसाधनस्य ज्ञानस्य प्रतिबन्धे कथं विभेसि ।

स्त्रिय इति । स्त्रियोऽनार्यः स्त्रभावतः अबला बलरहिताः भीरवश्च भययुक्ता नान्नाश्च अबला भीरवश्च किन्तु ताः स्त्रियः नृणां मनांसि हर्त्तुं सबला भीषणाश्चेति अतः कारणात् त्वयि मम किं कथं विश्वासो भवेदिति शेषः ॥ १८ ॥

कान्तिरिति । अद्य कलो क कुञ्च अपवर्गे मोक्षे तुः नरस्य कान्तिः स्मृता जायते अपितु कुत्वापि नित्यर्थः । तान्तः सुधियः सकलाः पण्डिताः त्रिवर्गके धर्मार्थकामेषु श्रान्ताः अमयुक्ताः । अन्ये जनाः परं केवलं अर्थलिप्तवः अर्थरूप पुरुषार्थाकाङ्क्षिणः ।

पञ्चे । सुधिय इत्यादिकसुदाहरणघटितवाक्यत्वेन सार्धकं । (कान्तिः-शोभेच्छयोः स्त्रियामिति शब्दाब्धिः । (तुः १ । जायते ८ । पवर्गे ७ । कु-आद्य-त्रिवर्गके ७ । तो ७ । अन्तः १ ।) ॥ १९ ॥

व्याकरणम् ।

भसि मोऽदान्ते नो वा तुः । अदान्ते स्थितस्य सकारस्य नकारस्य च भसि परे तुः स्यात् । रिरंसः ॥ मनांसि ॥ १७ ॥ १८ ॥

“नचापदान्तस्य भसि ।” पां । “न्नीर्नुंभस्यदान्ते ।” मुं

नुर्जायते पवर्गे काद्वत्रिवर्गके तान्तः ।

पवर्गे कवर्गादिवर्गं च परे तो तवर्गे च परे अदान्ते स्थितो नुरनुस्वारः अन्तः स्यात् सन्निहितानां पवर्गादीनां अन्तिमवर्णः स्यात् । कान्तिः । श्रान्ताः ॥ १९ ॥

“अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ।” पां । “अपे अम् नीः ।” मुं ।

अर्जुनः । सत्यं तथापि दुरितभयमस्ति । अतएवोक्तं ।
 निरयम्वारय पैलं चित्तं यय्यमयित्वा दुरितासक्तं ।
 किमरे रंरय्यसद्दृष्टं यत् सन् नित्यं कम्पत इत्यपि पश्यन् । २० ।
 किञ्च यदुक्तं ।

दान्ते ह सेतुः सन्नाजो न मएषेत्यमुं रसां ।

कस्य वाहं प्रदत्ते मां को वेति हसति स्थिरा । २१ ।

तद्वत् सामान्या त्वमपि न कस्यापीति त्वयि ममेति धीर्धर्म
 एवेति न त्वां कामये । अपिच ।

निरयमिति । पैलं चपञ्चं दुरितासक्तञ्च चित्तं मनः यय्यमयित्वा यय्यमयित्वा
 पुनः पुनर्दमयित्वा निरयं नरकं वारय निवर्त्तय । यत् यस्मात् नरकमयात् सन्
 साधुः नित्यं कम्पते इति पश्यन्नपि अरे इह नरकसाधनोभूते दुरिते किं रंरय्यसे
 अतिशयानुरक्तो भवसीत्यन्वयः । (किमत्राक्षेपे । पैलमिति पैलु चाले गतावित्यस्य
 पञ्चादित्वाद् ।)

पक्षे । अलंचित्तमित्यादिकमुदाहरणवाक्यत्वेन सार्थकं । (निरयम् १' ।
 वा १' । अरयपे ७' ।) ॥ २० ॥

दान्तेति । हे दान्त ! तपःश्रेयसह ! इह संसारे सन्नाजः प्रियव्रतादयो
 राजानः एषा भूर्धमेतिहृत्वा अमुं रसां पृथ्वीं न सेतु न दत्तवन्तः अपि तु ममेयमिति-
 मत्वेन दत्तवन्त इत्यर्थः । स्थिरा कूटस्था पृथिवी अहं वा कस्य कोवा मां दत्ते इति
 हसति । (सेतुरिति सनदुज्जदाने इत्यस्य रूपं ।) (रसा विश्वम्भा स्थिरत्वमरः ।)
 पक्षे । एषेत्यादिकं उदाहरणम् । अस्य कथञ्चिदेकवाक्यता कार्या । (दान्ते ७' ।
 तुः १' । सन्नाजः ६' । न १' । मः ६' ।) ॥ २१ ॥

व्याकरणम् ।

निरयम् वाऽरयपे । दान्ते अदान्ते वा स्थितस्य अनुस्वारस्य रेफभिस्यपे
 परे रेफभिस्य यम् वा स्यात् । यय्यमयित्वा । अरे किं रंरय्यसे । कम्पत इति
 पूष्येण नित्यं ॥ २० ॥

“वा पदान्तस्य ।” पां । “वा त्वरयपेऽरयम् ।” सुं ।

दान्ते हसेतुः सन्नाजो न मः । दान्तेस्थितो मकारो हसे परे तुः स्यात् नत
 सन्नाजः । अहं रसां । सन्नाजः ॥ २१ ॥

“मोराजि समः कौ ।” पां । “दान्ते मोऽसन्नाजो हसेतुः” सुं ।

परगामिच्छति सन्नो जायते प्रशामः स्थितिर्हानिर्यत् ।

शमितनदांस्तरङ्गिणी समधिगत्य भिनत्ति तन्मयप्रादाम् । २२ ।

उर्वशी । मैवं, अद्याहं त्वामुद्दिश्य कृतवेशेति नाहमद्य परकीया किन्तु स्वकीयेवेति मामवेहि । अतो मदासङ्गात् कुरितं ते न भविता परन्तु देव्या मम स्पर्शात् उपचितमशुभमपि तव नङ्गप्रति ।

अर्जुनः । सत्यमेवैतत् तथापि शोकमोहमूलात् दारादिमयसंसारोदहं विभेमीति न त्वां कामये । यतः ।

संसाराल्पखपे पुंसि मोहशोकोद्भिदुद्भवः ।

ध्रुवएवेत्यतो यः स्यादक्षेत्री सहि पुंस्कृती । २३ ।

अतः क्षेत्रमून्यः पुरुष एव प्रशस्यते । अधिच ।

परगेति । सन् साधुः परगां व्यभिचारिणीं नो नहि इच्छति यत् यस्यात् प्रशान्तचित्तस्य स्थितिर्हानिः स्थिर्यहानिर्जायते । अत्र दृष्टान्तमाह । तरङ्गिणी तरङ्गशालिनी नदी शमितनदान् प्रशान्तवेगान् क्षुद्रनदान् समधिगत्य सङ्गम्य तन्मय्यादां सीमां स्थिर्यञ्च भिनत्ति ।

पक्षे । स्थितौप्रादिकं उदाहरणम् । परग-अधि ० । कति ० । सन् १ । नः ६ । जायते ८ । अप्रशामः ६ । ॥ २२ ॥

संसारेति । पुंसि पुरुषे संसाराल्पं संसारनामकं यत् खं क्षेत्रं तत्पात्रके सति मोहशोकोद्भिदुद्भवो मोहशोकादिरूपो य उद्भिदुत् अङ्कुरस्तस्य उद्भवः ध्रुवः आवश्यक एव । (खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे इति मेदिनी ।) तथाहि यथा पुरुषेण क्षेत्रे पालिते सति उद्भिदां सम्भावना आवश्यकी तथा दारादिमयसंसारे पालिते सति मोहशोकाद्युद्भवः आवश्यकः इत्यर्थः । अतः कारणात् यः पुरुषः क्षेत्रमून्यः स एव पुंस्कृती पुरुषेषु मध्ये कर्तव्यः ।

व्याकरणम् ।

परगामि कति सन्नो जायतेऽप्रशामः । परगतं अम् यस्य तस्मिन् कते परे नकारस्य सन् स्यात् नतु प्रशामः । नदांस्तरङ्गिणी ॥ २२ ॥

“नञ्कव्यप्रधानम् ।” पां । “नोऽप्रशामस्कृते” मुं ।)

किं नस्य चच्छेखरेण नार्यया
 नृञ् शास्त्रधीराञ्च शनैर्विधूननेः ।
 नानेति कुर्वन् कतिधर्मवाणिजाः
 स्त्र्यञ्चो ममञ्जुस्तदिहेत नो हति । २४ ।

अतस्तवैव चलन्नासासुक्तापि मां निवारयतीवेति न त्वां
 कामये । देवि ! त्वामहमेव मुपदिशामि सकलानर्थमूलमशुभ-
 वेगमिममात्मन्येव कथं न धारयेः । बहुक्तं

भवेदत्र षडुर्मीणां जयो वञ्चेत् परत्र च
 पीतवाहो भवनदीं कथं वस्तारयिष्यतीति । २५ ।

पञ्चे । संसार इति संसारिणः सम्बोधनं । च अवधारणे । शीकेत्यादिकं
 उदाहरणं । (अख्य-खपे ७ । पुंसि ७ । मः ६ ।) ॥ २३ ॥

किमिति । नार्या नसि नासिकायां एष शेखरो भूषणं षचन् गच्छन् शनैर्विधूननेः
 आन्दोलनेः ना नेति कुर्वन् किं अधोरात्र नृन् पुरुषान् शास्ति । किं शास्तीत्यत
 आह । कतिधर्मवाणिजाः धर्मोपावर्जकाः स्त्र्यञ्चो नारीरूपसदृशे नो इत
 आगच्छत इति इत्येव किं शास्तीत्यर्थः ।

पञ्चे । खरेत्यादिकं उदाहरणं । किं १ । नस्य ६ । चन १ । शे ७ । ॥ २४ ॥

भवेदिति । अत्र भवनद्यां चेत् यदि योयुष्माकं सम्बन्धे षडुर्मीणां कामक्रोधादि
 रूपोर्मीणां जयो वेगो भवेत् तदा परत्र परकाले पीतवाहः कर्णधारः यो युष्मान्
 भवनदीं कथं तारयिष्यतीत्यन्वयः । तथा च जटिलोन्मिषु नदादिषु कर्णधारः नावं
 न वाहयतीति प्रसिद्धिः ।

व्याकरणम् ।

अख्य-खपे पुंसि मः । ख्यवर्जखपे परे पुंशब्दस्थितस्य मस्य सन् स्यात् ।
 पुंस्कृती ॥ २३ ॥

“पुमः खय्यम्परे ।” पां । “पुंसः सन् खय्यम्परेऽख्ये । (सं ।

किं नस्य चन् शे ।

दान्ते स्थितस्य नस्य चन् स्यात् शे परे । किं शब्दोऽत्र विकल्पवाचकः । अख्य-
 शास्ति । अधोरात्र शनैः ॥ २४ ॥

“शितुक् ” पां । “न ण ट न ङ् षकन् श शस् स शसि वा ” सं ।

विन्मूलवर्गान्तकपञ्चकेषु

तत्पञ्चवाणाहतिविभ्रममग्नाः ।

आदौ च सङ्कल्पविधायनर्हौ

विधिं समाधेः किमु साधयेद् नरः ॥ २६ ॥

सुचिरञ्चरिणा मौढ्या-न्नेष्यते कटुभेषजम् ।

आपातमधुरापय्याशिनातः खिद्यते चिरम् ॥ २७ ॥

पक्षे । भवेदित्यादिपूर्वभागः पञ्चवाङ्गी इत्यादि परभागश्च उदाहरणं ।
जबः १' । अबः १' । चेत् १' । परत्वं ७' । चपः ६' ॥ २५ ॥

ननु भवनदीपारे कर्मक्षय एव कारणं सच योगाभ्यासजनिततत्त्वज्ञानात् अतस्ते-
नैव भवो निवर्त्तनीयः कामादयः किं करिष्यन्तीत्याकाङ्क्षायाभावाच्च विन्मूलेति । पितृ-
तत्त्वज्ञानं तस्या यो मूलवर्गः कारणसमूहः तस्य अन्तर्को नाशको यः पञ्चकेषुः कामः
तस्य प्रसिद्धाः ये पञ्चवाणा स्तेषां या आहतिः आघातः तेन विभ्रमत् भवो वस्य
स तथा तादृशीजनः आदौ प्रथमतः सङ्कल्पविधावेव अनर्हः अनधिकारो समाधे-
र्विधिं विधानं किं कथं साधयेत् । तथाहि सङ्कल्पस्य मानसकर्मत्वेन विभ्रममग्नस-
त्तदधीन्यत्वम् । कर्मणाश्च सङ्कल्पमूलकतया तत्त्वानर्हस्य कुतः प्रधानक्रियायामधिकार-
सम्भवं इति भावः । अत्र तत्त्वद्वयः प्रसिद्धार्थकः ।

पक्षे । विन्मूलेति ज्ञानकारणस्य सम्बोधनं । अणाहति विभ्रममग्ना इत्यादिकं
उदाहरणं ॥ वर्गान्तक पञ्चकेषु ७ :: । तत्पञ्च १' । वा १' ॥ २६ ॥

संसारिणः बन्धायैव यतन्ते ननु तन्मोक्षायेत्याहे सु चिरेति । अति चिरञ्चरिणा
अनेन मौढ्यात् कटुभेषजं नेष्यते किं कुर्वता आपातमधुरापय्याशिना आस्वाद-
क्षण एव मधुरं यदपथ्यं तद्गोजिना । अतः एतादृशापय्याशिनात् चिरं खिद्यते ।

पक्षे । पूर्वसूत्रस्य उदाहरणमात्रं । ॥ २७ ॥

व्याकरणम् ।

जबोऽवधेत् परत्वं चपः । यदि परत्वं अबः स्यात् तदा दान्ते स्थितस्य चपस्य
जबः स्यात् । भवेदत्र ।

“भ्रूवां जशोन्ते ” पां । “चपोऽवे जब् ” नुं ॥ २५ ॥

वर्गान्तकपञ्चकेषु तत् पञ्च वा । दान्ते स्थितस्य चपस्य वर्गान्तकपञ्चके परे
वर्गान्तपञ्चकं स्यात् वा । अणाहतिविभ्रममग्नाः, साधयेद् नरः ॥ २६ ॥

“बरोहुनासिकेहुनासिको वा ।” पां । “अमे अम् वा” नुं ।

कर्म्मबन्धो ष्वरो नृणां तपस्तद्धेषजं कटु ।

आपात मधुरापथ्यमिन्द्रियार्थोऽत्यनर्थकत् ॥ २८ ॥

अपिच । सन्ताप्यमानैः कृमिभिरेतैः स्वकृतकोपणैः ।

स्वकर्मसूत्रवद्धस्योदकोऽयमिति दर्शयति ॥ २९ ॥

तस्मात् संसारिणः स्वकर्मसूत्रवद्धा न भवेयुः । तथा काम-
क्रोधादीनां वशे न वर्त्तेरन् । यतः ।

हतोऽतिकामालङ्केशो मत्सरात् कुरवोऽसुराः ।

लोभात् क्रोधवशाः क्रोधात् शोकाच्चटकदम्पती ॥ ३० ॥

उर्वशी । किं तत् कथ्यतां ।

अर्जुनः । देवि ! श्रूयतां । तद्वृत्तान्तं कथयतां शृण्वताञ्च
शरीरमवसीदति । शवकान् व्याधस्य जालबद्धान् वीक्ष्य
शोचन्ती चटका आह ।

उक्तार्थं स्पष्टयति कर्मबन्धेति । अस्यार्थः सुगमः ॥ २८ ॥

संसारिणः स्वकर्मसूत्रवद्धा भूत्वा परत्र यथा सन्नापं नाप्नुयुस्तथैवाचरेयुरित्याह
सन्ताप्येति । स्वकृतकोपणैः स्वयं निर्ममो यः कोपः तदुगर्भस्थितैः कृमिभिः
स्वकर्मसूत्रवद्धस्य अयं उदकः इदमेवोत्तरफलमित्येव दर्शयते ज्ञाप्यते इत्यर्थः ।
कोषकारः कृमिरपि स्वकर्मसूत्रेण स्वकृतसूत्रेण बद्ध एव सन्ताप्यते कुपिन्दिरिति
प्रसिद्धिः ॥ २९ ॥

हत इति । मत्सरादन्यशुभद्वेषात् कुरवो हता इति पूर्वेण सम्बन्धः ।
एवं सर्वत्र हतेति सम्बन्धः । अन्यत्सुगमं । अस्मिन् श्लोकत्रये व्याकरण
पक्षे नास्तीति ध्येयं ॥ ३० ॥

व्याकरणम् ।

मौढ्याच्चेष्टते ॥ २७ ॥ २८ ॥

स्वावेनेशश्चटकपततोऽमिच्छएषोऽत्यहृदो

मायाबन्धः किमुत भवताऽसर्जि निर्हेतु धातः ।

नापत्यात् प्रत्युपकृतिविधावस्य लोभोऽस्ति कश्चि-

त्तज्जाने त्वच्छिशुमतिरभूत् सर्जने नस्तिरश्चाम् ॥ ३१ ॥

अथ चटको धैर्यमास्थाय शोचन्तीं चटकां प्रति । प्रिये !

शोकं त्यज यच्छरीरिणां शोकमोहादिकं स्वकर्म्मपरिपाक-
एव तदुक्तं ।

स्वकर्म्म जर्म् भो ह स्य तद्देवानर्थकृदत ।

धात्रे किं कुप्यसि भ्रातः स्वेष्टायोगवियोगतः ॥ ३२ ॥

सेति । उत भो धातुर्विधातः ! चटकपततः चटकपक्षिणः एष अत्यहृदो
मायाबन्धः किं कथं निर्हेतु हेतुशून्यं यथा तथा असर्जि स्मृतः । कीदृशो मायाबन्धः
अमिच्छः अबाधनीयः (मिच्छशब्दाच्चे इत्यस्य अलिरूपं ।) किम्भूतस्य पततः स्वावे
नेशः स्वेषामात्मीयानामवे रक्षणे न ईदृ प्रभुस्तस्य अशक्तस्येति यावत् । (पतत्
पक्षरथान्तजा इत्यमरः ।) ननु मनुष्याणामिव चटकस्यापि अपत्यात् प्रत्युपकाराय
लोभोऽस्तीति तस्यापि अपत्यं प्रति मायाबन्धो युज्यत इत्यत आह नापत्यादिति ।
अपत्यात् प्रत्युपकृतिविधौ अस्य चटकपततः कश्चिन्लोभो नास्ति तत् तस्मात्
नोऽस्माकं निरयां सर्जने स्मृष्टिकरणे त्वच्छिशुमतिस्तव बालकबुद्धिरभूत् ।

पक्षे । स्वावेने इति आत्मीयस्य रक्षणे इनायाः स्वामिन्याः सम्बोधनं ।
एषेत्यादिकं उदाहरणं । शः ईं । च ट क प त तः ५ । अमि ७ । छः १ । ३१ ॥

स्वकर्म्मति । भोः अकृतपुन्य ! स्वकर्म्म आत्मीयं कर्म्मैव जर्म् निर्भर्त्येय । (जर्म्-
निर्भर्त्सने इत्यस्य रूपं ।) स ह नाशय वा तपोबलादिनेति शेषः । अत्र हकारो
वाकारार्थः । सेति सोय नाशे इत्यस्य रूपं । हि यस्मात् तदेव स्वकर्म्म अनर्थकत्

व्याकरणम् ।

शश्चटक पततोऽमिच्छः । च ट क प तात् परस्य शस्य छः स्यात् अमि परे
विकल्पोऽनुवर्त्तते । त्वच्छिशुमतिः ॥ ३१ ॥

“शम्बोडि” । पां “शहोश्चपात् वामि । सुं ।

अथ चटकां मोहान्तज्जाले पतनीयतां वीक्ष्य चटकः ।

प्रिये ! मोहो मतङ्गज एवं विवेकाङ्कुशेन दमनीयः ।

देवद्रुङ्ङणनः स्वतो हिरचितात् पुत्राख्यवृक्षात् फलं

भुङ्क्तेऽसुत्र गतः समं स्वपितृभिर्भुङ्क्ते चिरं मानवः ।

एवं सोऽप्युपकृत् फलोन्मुख उताकस्मात् पतेच्चैतदा

वप्ता तस्य निजां तनूं त्यजति किं शोकेन मुह्यन्नपि ॥ ३३ ॥

सर्वानर्थमूलं । इत खेदे हे आतः ! स्वेष्टायोगवियोगतः स्वाभोष्टस्य अयोगवियो-
गाभ्यां धात्रे विधात्रे किं कथं कुप्यसि इत्यख्यः ।

पत्ने । स्वकर्म्म जर इति स्वकर्म्मजरणकर्तुः सम्बोधनं । तच्चेष्टेत्यादिकं
उदाहरणं । भ भः १° । इत्य ई° ॥ ३२ ॥

देवेति । देवद्रुङ् देवयाजकः अर्थात् कृतपुण्यो मानवः अणनो जीवन् पुत्राख्य-
वृक्षात् फलं भुङ्क्ते असुत्र परलोके गतः सन् स्वपितृभिः समं सार्द्धं तत्फलं चिरं
भुङ्क्ते । कीदृशात् वृक्षात् स्वतः आत्मनः सकाशात् हिरचितात् हाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां
रचितात् वृष्टादिति यावत् । एवमुपकृत् उपकारकः सोऽपि वृक्षः फलोन्मुखे फल-
अननसमये चेत् यदि अकस्मात् पतेत् तदा अस्य वृक्षस्य वप्ता जनकः शोकेन
मुह्यन्नपि किं निजां तनूं त्यजति । (अणन इति अण्यङ् प्राणन इत्यस्य रूपं ।)

पत्ने । देवद्रुङ् इति देवयाजकस्य सम्बोधनं । तात्पुत्रेत्यादिकं उदाहरणम् ।
तत्पुत्र एवेति तात्पुत्रः स्वार्थतद्धितान्तः । ङ ण नः ई° । स्वतः ५° । हिः १° ।
अचि ७° । ३३ ॥

व्याकरणम् ।

भभो इत्य । दान्तेस्थितात् च ङ क प तात् परस्य ङकारस्य भभः स्यात् वाचि
परे । तच्चेष्ट । अनर्थकज्ञत ।

“अथो ह्योन्यतरस्याम्” पां ॥ ३२ ॥

ङणनः स्वतो हिरचि । वृक्षात् परस्य दान्ते स्थितस्य ङ ण नस्य द्विः स्यादचि
परे । मुह्यन्नपि ॥ ३३ ॥

“ङभो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यं” पां । “स्वाच्चङोऽचिद्विः” छं ।

निबोध नोनु तच्छोच स्मीतद्विर्यन्त्र तेऽभवत् ।

बीजेऽनुते पुरा चेतं फलतीह नहीच्छतां ॥ ३४ ॥

प्रिये ! शोकमोहौ सर्वथैवोच्चारौ नतु तौ पालनीयौ । यतः ।

यउज्झयो भवति च पस्तस्य स्यात् खसेधिके ।

उज्झाः स एव स्वे धाम्नि पुष्ट्येत्ता भुजङ्गवत् ॥ ३५ ॥

निबोधेति । यत् यस्मात् ते तव स्मीतद्विः पुत्रपौत्रादिरूपविपुलसम्पत् नाभवत् तत् तस्मात् नु भोः नो शोच शोकं माकुरु । अत्र चेतमाह । पुरा पूर्वकाले बीजे अनुते सति इहकाले इच्छतां जनानां सम्बन्धे चेतं न फलति । तथाहि पूर्वजन्मकृतस्य सम्पदोजभूतस्य अदृष्टस्य सत्त्वे कथमिह जन्मनि इच्छामात्रेण सम्पत् स्यात् इति निबोध जानीहि ।

पक्षे । निबोध नोनु इति तु भोः नोऽस्माकं सक्षायात् निबोध इति तु शिष्यावधानार्थं । स्मीतेत्यादिकं उदाहरणं । तत् १ । अः ई । अचः ५ ॥ ३४ ॥

यइति । हे खसेधिके ! खे आकाशे सेधति गच्छतीति सा तथा उज्झ निरसनोद्यं पाति रञ्जतीति उज्झपः यो जनः एतादृशो भवति तस्य पः पालकस्य स एव उज्झाख्यज्यः शोकादिः स्वे धाम्नि निजे शरीरे पुष्टः सन् केत्ता जन्ता स्यात् । यथा निरसनोद्यो भुजङ्गः खोद्यधाम्नि पुष्टः सन् पालकस्य जन्ता स्यात्तथेत्यर्थः ।

पक्षे । अधिक इत्यादिकं उदाहरणम् । यः १ । अत् १ । भपः १ । भवति ८ । अयः १ । तस्य ई । स्यात् ८ । खसे ७ । ३५ ॥

व्याकरणम् ।

तच्छोचः । अचः परस्य लकारस्य तत् पूर्वोक्तं द्वित्वं स्यादधिपरे । इच्छतां ।

“हे च” पां । “छोऽचः” छं ॥ ३४ ॥

य उज्झयो भवति चपस्तस्य स्यात् खसे । यउत् उक्तो भपः स्यात् तस्य स्थाने चपः स्यात् खसे परे । केत्ता । “खरि च” पां । “भर् भवोः खसुभवीयप् खसावने च” सुं ॥ ३५ ॥

वर्द्धमाने शुचोवेगे सुगधे मा धैर्य्यमुक्त्वा सः ।

जन्तो भ्रमो यत् परत्वातिरुद्धो धाम पातयेत् ॥ ३६ ॥

एको बाह्यः कोपि तद्वाट् शास्त्रेकः कोपि दण्डपाङ् ।

धर्माधर्मा हीननिष्ठोहेतु अन्ते च तौ तयोः ॥ ३७ ॥

अथ चटका चटकं प्रति । एभिः शावैर्ज्विना जीवनं परं
दुखायैव, तज्जादेभिः सहैव युगपन्मरणं श्रेयः येनैषां वियोगजः
शोको न मां व्यथियिष्यते इत्युक्त्वा तज्जाले न्यपतत् । अथ चट-
कोऽपि तद्दीव्यातिशोकान्तज्जाले पतितो बद्ध आसोत् । अथ
व्याधो हृष्टः सर्वान्स्तान् गृहीत्वा गृहं ययौ । अतोऽहं ब्रवीमि
देहवद्भिर्माहादीनां वशे न भवितव्यमिति । (निष्क्रान्तौ ।)

वर्द्धति । हे सुगधे ! शुचः शोकस्य वेगे, वर्द्धमाने सति धैर्य्यं मा उज्ज्वलं न त्यज
यत् यज्जात् भ्रमः भः प्रचण्डानिलः तन्निभस्तत् सदृशः सज्वः सशोकवेगः अनि-
रुद्धः सन् परत्वं अर्थात् परत्वे धाम शरीरं पातयेदित्यन्वयः । भः प्रचण्डेऽनिले
हृष्टो इति शब्दाद्विः ।

पक्षे । उदिति वक्तुः सम्बोधनं । पूर्वभागः उदाहरणं । भसः ६ ।
जवः १ । भमः १ । यत् १ । परत्वं ७ ॥ ३६ ॥

एक इति । एतो बाह्यः बहुनोयः—कोऽपि तद्वाट् तस्य बाह्यः एको जनः
शास्त्रि कोपि दण्डपाङ् दण्डमहिष्णुः । अत्र हेतुमाह । हि यज्जात् धर्माधर्मा
इष्टानिष्टयोः
इष्टानिष्टयोः अर्थात् सुखदुःखयोः हेतु अन्ते च परकाष्ठे च तौ धर्माधर्मा
तयोरितिष्टानिष्टयोः सुखदुःखयोः हेतु इत्यन्वयः ।

पक्षे । हेतु इत्यन्तर्भागः उदाहरणं । इति हसुसम्बन्धव्यायटोका । अन्ते ७ ।
च १ । तौ १ । तयाः ६ । ३७ ॥

व्याकरणम् ।

भ्रमोजवोभ्रमो यत्परत्वं । भ्रमो जवः स्यात् यत् यदि परत्वं भ्रमः स्यात् ।

वर्द्धमाने । सुगधे । अनिरुद्धः “भ्रमो जवोभ्रमि” पां ॥ ३६ ॥

अन्ते च तौ तयोः । विरामे च भ्रमभ्रमयोः स्थाने तौ पूर्वोक्तौ चपजवो
स्तोविरामे । तद्वाट् । दण्डपाङ् । “वावमाने” पां ॥ ३७ ॥ इति हसु सन्धि
पादः ॥ ० ॥

अथ पारिपार्श्विका गायन्ति ।

जयति कविभारती हितसदुपदेशिनी

सरसहृदया गुणालङ्कृतिसुशोभिनी ।

मृदुपदाद्यवयवा ह्लादैकजननी

स्वर्णमयतनूरसिकजनमनोमोहिनी ॥ १ ॥

पुनः कवितामुद्दिश्य ।

नान्तस्तमस्किरो यो हृत्यद्भोद्भोध्यपि वेति किं ।

सोऽविः समस्ते स्याद्वा के परे तुल्या यशस्करि ॥ २ ॥

जयेति । सुकविभारती सत्कविता जयति सर्वोत्कृष्टतया वर्त्ततां । कीदृशी हितसदुपदेशिनी रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवदिति हितस्य उपदेशिनी । गुणालङ्काराभ्यां शोभना रगुणा सालङ्कारेत्यर्थः । मृदुपदाद्यवयवा मृदुषः पदाद्यवयवा यस्याः सा तथा । ह्लादैकजननी आह्लादमात्रजनिका सत्कविता साध्वी स्त्रीच । स्वर्णमयतनुः स्वर्णे साधु अक्षरं तन्मयतनुः । कामिनीपत्ने सुवर्णवर्णतया तन्मयतनुः ॥ १ ॥

नान्तेति । हे यशस्करि कविते ! यः सूर्यं अन्तस्तमस्किरो न अन्तःकरणाभ्यन्तारविशेषको न हृत्यद्भ्यस्त्र्यहोद्भो विकाशको वा न इति हेतोः किं कथं सः अविः सूर्यस्ते तव समः स्यात् अपितु नीत्यर्थः । तथाहि त्वं अन्तस्तमोनाशिनो हृत्यद्भ्यस्त्र्यहोद्भो चेति भावः । परे अन्ये केवा तव तुल्या भवेयुरिति शेषः । किर इति कृशचेपे इत्यस्मात् कपत्ययमिङ् ।

पत्ने । पूर्वार्द्धे उदाहरणं तुल्येत्यादिकञ्च उदाहरणं ।

सः १ । विः १ । समस्ते ७ । स्यात् ८ । वा १ । के ७ । परे ७ ॥ २ ॥

व्याकरणम् ।

यो विः समस्ते स्याद्वा के परे । विसर्गस्य सः स्याद्वा के परे समासे । तमः किरः यशस्कारी ॥ २ ॥

विष्णुशर्माणं प्रति ।

यत् कान्तेपेतदन्ते नहि भजति रतिं कामिनी नव्यसङ्गात्
तन्नयैतत् सुकाव्येन सह परिचयात् प्रेमसार्द्धा श्रुतिर्नः ।
प्राचीने यातयामि नहि भजति रतिं नाट्यकाव्यादिशास्त्रे
हादुष्वं दुःखमस्मिन् सदसि न रसवित् विक्रमादित्य आस्ते ॥३॥

अथ विष्णुशर्मा शिष्यान् प्रति ।

अर्जितो यस्तु विद्यार्थः सत्पात्राय तमिच्छते ।

विसर्जनीयः सोऽनन्तयशसीच्छावताञ्चरात् ॥ ४ ॥

यदिति । यत् यथा कामिनी नव्यसङ्गात् नव्यस्य यनः सङ्गं प्राप्य अपैतदन्ते
विगतदशने अर्थात् वृद्धे कान्ते भर्तरि रतिं न भजति तत् तथा नोऽस्माकं श्रुतिः
कर्णः नव्येन एतेन सुकाव्येन सह परिचयात् प्रेमसार्द्धा प्रेमसार्द्धा स्तौ यातयामि
परिभुक्ते प्राचीने नाट्यकाव्यशास्त्रे रतिमनुरागं न भजति । हा विषादे दुःखं
दुष्वं अस्मिन् सदसि सभायां रसवेत्ता विक्रमादित्यो नास्ते इत्यन्वयः । आर्द्धं
सार्द्धमिति कोपः । यत्तत्शब्दोऽत्राव्ययं यथेत्यर्थः ।

पक्षे । यदिति यत्नवतः सम्बोधनं । नञीत्यादिकं उदाहरणं । एकवाक्यताय
अहादिना करणीया । क = अन्ते ७ । पे ७ । तत् = अन्ते ७ ॥ ३ ॥

अर्जितं । यो विद्यार्थः विद्यारूपं धनं अर्जितः स विद्यार्थः सत्पात्राय
अनन्तयशसि इच्छावतो जनस्य विसर्जनीयः दातव्यः कीदृशाय तं विद्यार्थं इच्छते
स्पृहयते इत्यन्वयः ।

पक्षे । तमित्यन्तपूर्वभागः उदाहरणं । तमोतिरात्रेः सम्बोधनं । कृते ७ ।
विसर्जनीयः १ । स १ । अनन्तय-शसि ७ ॥ ४ ॥

व्याकरणम् ।

कान्ते पे तदन्ते । विः सः स्यात् वा समासे कान्ते खकारे पकारे तदन्ते
फकारे च परे । दुष्वं, दुःखं । ङ । ३ । ४६ । पां । “सेत कखपफे वा” सुं ॥ ३ ॥

काव्यरूपेण पीयूषं देवान्धः त्सरति क्षितौ ।

तद्विद्धिरेवास्वादं तत् नाक्षैरनधिकारिभिः ॥ ५ ॥

अन्यैरसैस्तृपश्चान्तरसस्य न तृपो भवेत् ।

क्वपि शस्यरतश्चेत्तत् शस्ताम्स्युस्तस्य किं सिताः ॥ ६ ॥

तस्मात् शान्तरसप्रधाने हितोपदेशात्मके सत्कविवाक्ये तद्रस-
पिपासवो रतिं धास्यन्ति । अपिच, यथा कान्ता सरसता—
पादनेनाभिमुखीकृत्य रामादिवद्वर्त्तितव्यं न रावणादिवदिति
कान्तमुपदिशति तथा सत्कवितापि रसिकजनानुपदिशति ।
अत्रोदाहरन्ति ।

काव्येति । देवान्धो देवानामन्नं पीयूषं काव्यरूपेण त्सरति उद्वाना गच्छति,
अर्थात् काव्यच्छलेन अमृतं क्षितौ आविर्भवति इत्यर्थः । तद्विद्धिः काव्यामृतविद्धिः
तत्काव्यामृतं आस्वादं । पक्षे । पूर्वस्तवस्य उदाहरणमात्रं । ५ ॥

एतन्नाथे शान्तरसस्य प्राधान्येन तत्त्वैकत्वमाह अन्यैरिति । शृङ्गारादिभि-
रन्यैरसैस्तृपस्तृप्नो जनः शान्तरसस्य तृपस्तृप्नो न भवेत् । तृप इति तृपधातोरिगुपधात्
कप्रत्ययेन रूपं । अर्थान्तरमाह । चेत् यदि शस्यरतो बालहणनुरक्तः स्यात्
तत्तदा तस्य जनस्य सम्बन्धे सिताः शर्कराः किं शस्ताः प्रशस्ताः स्युः अपितु
निवेत्यन्वयः

पक्षे । तृप इत्यन्तपूर्वभागः तास्स्युरित्यादिपरभागश्च उदाहरणं । भवेत् ८ ।
क्व ७ । अपि १ । शस् १ । परतः ७ । चेत् १ । तत् १ ॥ ६ ॥

व्याकरणम् ।

कृते विसर्जनीयः सोऽनन्तयसि । नास्ति अन्तयः अन्तगतः शस् यस्य तन्नि-
कृते परे विसर्गः सः स्यात् । यस्तु । इच्छावतञ्जिरात् ॥ ४ ॥ देवान्धः त्सरति ॥ ५ ॥

“विसर्जनीयस्य सः । पां ।” वेः सोऽशसन्ते कृते । सुं ।

भवेत् क्वापि शस् परतश्चेत्तत् । चेत् यदि परतः शस् स्यात् तदा विसर्गस्य तत्
शस् स्यात् क्वापि नतु सर्वत्र । तृपश्चान्तः । तास्सुः । “वा शरि” पां । “शसि
शस्” सुं ॥ ६ ॥

जय्याहवेति विरत उरुवेगात् स्मारादितः ।

दृपोऽभूऽल्लभो नाम्नाऽस्यतभुक् लोकवल्लभः ॥ ७ ॥

अथ मन्त्री तं राजानं प्रति ।

देव ! कुमारमहोदयः सिंहासनमर्थयते ।

राजा तं प्रति सक्रोधं । अहो सुशीलमित्र ! कुमारं एवं ब्रूयाः ।

अघो अरेऽवे लवघोभगो भो भय्याच्च शिष्टेर्बहिरात्मबन्धोः ।

यो राजपुत्रः कस आप पितृं सिंहासनं भो अत इच्छ नीतत् ॥ ८ ॥

मन्त्री राजानं प्रति ।

भगो एवं कुमाराय वक्तुं न मयोपयुज्यते ।

इदानीं काव्यस्योत्कर्षं दर्शयितुं इतिहासमाह जयीति । नाम्ना वल्लभो दृपोऽभूत् कीदृशः आहवे युक्ते अतिजयो अतिजयधीलः उरुस्मैहान् गेगो यस्य तादृशात् स्मारादितः कामादेर्विरतः अस्यतं यज्ञमेवं भुङ्क्तेति अकृतभुक् ।

पक्षे । जय्या इति जेतुं शक्यानां सम्बोधनं । उरुस्मित्वा उ इति सम्बोधनं । वेगेत्यादिकं पदाहरणं । हवे ७° । अति ७° । विः १° । अतः ५° । उः १° ॥ ७ ॥

अघो इति । अरे अघो अधवन् ! अवे ! मेघ ! मेघतुल्य ! यो राजपुत्रः अलुवधः अलुप्दोषं अघं पापं यस्य स तथा । अभगः नास्ति भगं कीर्तिर्दस्य स तथा अभः नास्ति भा दोषिर्दस्य स तथा, आत्मबन्धोः स्वपित्वादेः शिष्टेः शासनस्य वञ्चिर्वाह्ये अभ्यथाच गतवांश्च स क कुत्र पि नं सिंहासनं आप अतः कारणात् भो भवन् तत् पितृसिंहासनं नेच्छ इत्यन्वयः ।

पक्षे । अरे इत्यन्तपूर्वभागः शिष्टेरित्यादिपरभागश्च उदाहरणं । अवे ७° । लुप् १° । अघो भगो भोभ्यः ५ ॥ आत् ५° । च १° ॥ ८ ॥

व्याकरणम् ।

हवेति विरत उः । अकारात् परी विस्मर्गः उःस्यात् अकारे हवे च परे ।

दृपोऽभूत् । “अतो रोरुतादभूतः । इति च” पां । “अतोऽहव्यः” सु ॥ ७ ॥

अवे लवघोभगोभ्योभ्यथाच । अघो भगो भोभ्यः अवर्णांश्च परस्य विस्मर्गस्य लुप् स्यादवे परे । अघो अरे । भो अतः । अत इच्छ । “अभो भगो अघोभ्योऽवे हव” सु ॥ ८ ॥

अथ कुमारश्चरमुखात्तत् श्रुत्वा चिन्तयतिस्म ।

प्राप्तं न यौवने राज्यं लब्धमप्यत ऊर्ध्वतः ।

भार्य्येव वृद्धावस्थोढा किं मे साधयिता फलं ॥ ८ ॥

अथ स एवमवधारितवान् ।

भो धर्म्मावेहि तातो मे नायच्छद्राज्यमर्थिने ।

तत्प्रातः पितरं हत्वा नेष्ट्ये सिंहासनं बलात् ॥ १० ॥

यदाचि साचिहसिते समपातयद्यः

ओत्राक्षपातयदिषून् मदनोपि तस्मिन् ।

साचिन्तयन्प्रसुतेति पितस्त्वया भो

युदाहिता न तत आधिमवैसि नो मे ॥ ११ ॥

प्राप्तमिति । अत ऊर्ध्वतः यौवनसोर्ध्वतः राज्यं लब्धमपि मे मम धिं फलं
साधयिष्यति । अत्र दृष्टान्तमाह भार्य्येति ॥ ८ ॥

भो इति । अर्थिने याचमानाय मे मह्यं तत् तस्मात् । अन्यत् दुर्गम् ॥ १० ॥

यदाचोति । सा प्रसुता इति अचिन्तयत् । किमित्याह भोः पितः त्वया न
उदाहिता अहमिति शेषः । ततस्तस्मादनुदाहृतात् मे मम आधिं मनोव्यथां नो
अवैसि न जानासि । सा कोटशोत्याह । साचिहसिते साचि वक्रं हसितं यस्मिन्
ताडये यदाचि यस्या ववसि यो जनः ओत्राक्षि कर्णवजुषी अपातयत् तस्मिन्
जने मदनोपि इषून् बाणान् अपातयत् इत्यन्वयः ।

पक्षे । साचोत्यादिकं उदाहरणम् । यत् १० वा ११ अचि ० ॥ ११ ॥

व्याकरणम् ।

भगो एवं । अत ऊर्ध्वतः ॥ ८ ॥ भो धर्म्मे ॥ १० ॥

यदाचि । अत्रोत्तं भो भगोऽचोभ्यव परस्य विसर्गस्य यत् स्यादचि परे वा ।
यदिच्यत् तत्कारो वर्णस्वरूपार्थकः । भोयुदाहिता । अत आधिं । “भो भगो यद्यो
अपूर्वस्य योधि” परं । “यदाचि” स ॥ ११ ॥

इचो रो वेदनं दास्यन्हरत् स्वं कुलस्त्रियाः ।

धैर्यं तत् स्त्रो वरिष्ये तं प्रीतिं यं चक्षुरेष्यति ॥ १२ ॥

अग्राङ्गतमाकर्ण्य ।

सुवचो रजनेः शेषेऽप्याव्याभ्यामेकमर्थवत् ।

नय्ये नटोक्तं धीदीपमन्तर्जाततमोनुरदं ॥ १३ ॥

अर्थालाभात् सधुवादस्यालाभाच्च सभासदां ।

वैमनस्यादभूत् तौर्यप्रतिकस्य विलयो यदा ॥ १४ ॥

इचोरइति । इः कामः स एव चोरः इति इचोरः वेदनं प्रोडां दास्यन् कुल-
स्त्रिया अर्थान्तरं धैर्यं स्वं धैर्यरूपं धनं अहरत् । तथाच कुलस्त्रिया धैर्यमेव धनं
तस्य ह्राणे अतोऽत्र प्रोडा भवतीति तात्पर्यं । तत् तस्मात् धैर्यरहितत्वात् यं जनं प्रति
चक्षुः प्रातिभेद्यति प्राप्स्यति तं जनं श्वः अनागतेऽङ्गि कल्य वरिष्ये ।

पक्षे । अदनमित्यादिकं उदाहरणं । इवः ५ । रः १ । अवे ७ ॥ १२ ॥

सुवच इति । आभ्यां आह भगिनीभ्यां रजनेः शेषे रात्र्यवसानसमये अर्थवत्
कुमारकुमार्योः हृदयङ्गमार्थयुक्तं एकं सुवचः अद्यापि स्मृतं । कीदृशं नय्ये
नटोक्तं नटो प्रति नटेनोक्तं धीदीपं ज्ञानीदीपकं स्वस्य अन्तर्जातं यत्तमो गुणविशेष-
स्तस्य नुरदं नाशकं ।

पक्षे । सुप् इति सुप्रस्य सम्बोधनं । शेषे इत्यादिकं उदाहरणं । अचः ५ ।
रजनेः ६ ॥ १३ ॥

नटेन नय्ये कदा उक्तं इत्यत्र आह अर्थेति । अर्थालाभात् धनलाभस्याभावात्
सभासदां धन्यवादस्यालाभाच्च वैमनस्यात् विमनस्कत्वात् तौर्यप्रतिकस्य अत्यन्त-
तादृशं यदा विलयोऽभवादित्यन्वयः ॥ १४ ॥

व्याकरणम् ।

इचोरोऽवे । इचः परस्य विभर्गस्य रः स्यादवे परे । चक्षुरेष्यति । “ससक्षुषीहः”
पां । “रिचोऽवे” सुं ॥ १२ ॥

अचोरजनेः । अचः परस्य रजनेः रैकजातस्य विभर्गस्य रः स्यादवे परे ।
अन्तर्जातः “रोऽचः” सुं ॥ १३ ॥

तद्वचनम् ।

सद्वर्गाणां वर्णयुगे वाद्येह कृतिरिष्यते ।

तन्मागाः सति ! सन्निन्दां लभेथा गीष्पतीच्छया ॥ १५ ॥

बुद्ध्या गीष्पतिना समावपि पुराऽभ्यतामसङ्घर्षती

श्लोकार्थावगमाद्भवतुरिमौ जातप्रमाहःपती ।

हाराद्यैः सुपुरस्क्रियां विदधतस्तस्योपदेष्टुसदा

श्रुत्वा तच्च रहस्यमात्मजमुखाद्राजाप्यदोऽचिन्तयत् ॥ १६ ॥

नद्ये नटेन किसुक्तमित्यत आह सति । हे सति ! अद्य इह सभायां सत्त्वर्गाणां साधुसमूहानां वर्णयुक् एव वर्णः प्रशंसा तद्व्युक्तं तद्व्युक्तैव कृतिर्व्यापारः क्रिया वा इष्यते आकाङ्क्षाविषयोभवति तत् तस्मात् सन्निन्दां सज्जनकृतनिन्दां मागाः माशुङ्घि गीष्पतीच्छया विधातुरिच्छया लभेथाः लाभं करिष्यसीत्यन्वयः । (वर्णो द्विजादौ युक्तादौ स्तुतावित्यमरः ।)

पक्षे सति गमनशीलस्य सम्बोधनं । तन्मेत्यादिकं उदाहरणं । वर्गाणां ईः । वर्णयुगे ७ । वा १ । आद्ये ७ । ङ १ । कृतिः १ । इष्यते ८ । १५ ॥

नटवाक्यात् आत्मनः कुकर्मोद्यमनिवर्त्तनरूपार्थावगमात् राजात्मजयोर्विवेकी जात इत्याह बुद्धेति । इमौ राजात्मजौ पुरा पूर्वस्मिन् काले बुद्ध्या दृढस्यतिना समावपि असङ्घर्षती असन्निन्तास्यदीभूतौ अभूतां जातौ श्लोकार्थावगमात् नटीक्त श्लोकार्थावगमात् जातप्रमाहःपती जातः प्रमाहूपो यथार्थज्ञानरूपोऽहःपतिर्यथोक्तौ तथा बभूवतः । तमोमाशकत्वेन प्रमायाः सूर्यतुल्यत्वेनोपन्यासः । तदा तस्मिन् काले तस्योपदेष्टुः ज्ञानोपदेष्टुर्नटस्य हाराद्यैः पुरस्क्रियां सन्मानं विदधतः । राजा च तच्च रहस्यं आत्मजमुखात् श्रुत्वा अदः बह्वभाणमिदं अचिन्तयत् । (धूः स्त्री स्यात् भारचिन्तयोरिति कोपः) । १६ ॥

व्याकरणम् ।

वर्गाणां वर्णयुगे वाद्येह कृतिरिष्यते । कवर्गादि पञ्चवर्गाणां आद्ये एव युगे वर्णद्वये परे पूर्वोक्तक्रिया इष्यते वा । चकारोऽवधारणार्थकः । गीष्पतिः ॥ १५ ॥

“ छपि वा ” मुं ।

गीः पतिः । धूर्पती । अहःपती ॥ १६ ॥

अहो काव्यस्य माहात्म्यं यस्मात्तातविभक्तिके ।

रेफे नाविर्भवत्यङ्गः पतिवद्भीस्तमोनुदा ॥ १७ ॥

अतएव कान्तेव कवितापि सदुपदिशतीति यदुक्तं तत् समर्चं
परीक्षितमासीत् ।

अथासौ जातवैराग्यः स्थित्वाहोरात्रमाश्रमे ।

उदितेऽहस्करे प्रायादहोभिर्गम्यमाश्रमं ॥ १८ ॥

अथ राजा वनं गतोऽचिन्तयत् ॥

येन मोहस्य नादेर्लोप् तदेतज्जन्मनः सतः ।

फलं स देहो भाराय भुवो यः स्थान्न मुक्तये ॥ १९ ॥

किमचिन्तयदित्यत आह अहो इति । अहो आश्चर्यं यस्मात् काव्यात् तात-
विभक्तिके ताते पितरि विनष्टा भक्तिर्यस्य स तथा तस्मिन् रेफे अधमे अङ्गः पतिवत्
स्वर्यवत् तमोनुदा तमोगुणनाशिनी धीर्ज्ञानं न आविर्भवति अपितु तद्येत्यर्थः ।
(रेफा याप्यवमाधमा इत्यमरः ।)

पक्षे तातेति गियसम्बोधने । पतीत्यादिकं पूर्वस्त्वतीयोदाहरणं । विभक्तिके
० । रेफे ० । न १ । आविर्भवति ८ । अङ्गः ६ । १७ ॥

अथेति । अस्मार्थः सुगमः ॥ १८ ॥ येनेति । येनोपायेन मोहस्य अविद्याया
खोपनाशः स्यात् कीदृशस्य मोहस्य नादेः नास्ति आदिर्यस्य स तथा तस्य । तदेव
मोहनाशायोपयुक्तं ब्रह्मज्ञानमेव सतः प्रशस्तस्य एतज्जन्मनः अर्थात् मनुष्यजन्मनः
फलं । यो देहः शरीरं मुक्तये न स्यात् स देहो भुवो भारायेत्यर्थः । अविद्यो-
पाधिविगमो मुक्तिरिति मतेनेदं ।

पक्षे । येन मो इति यमप्रभोः शिवस्य सम्बोधनं । फलमित्यादिकं उदाहरणं ।
हसि ० । अनादेः ५ । लोप् १ । तदेतत् जन्मनः ५ । सतः ५ । १८ ॥ १९ ॥

व्याकरणम् ।

विभक्तिके रेफे नाविर्भवत्यङ्गः । अङ्गो विसर्गश्च रेफो न स्यात् विभक्तौ के रेफे च
परे ॥ १७ ॥ “ नाङ्गो रक्तौ ” मुं । अहोरात्रं । अहस्करे । अहोभिः ॥ १८ ॥

हस्यनादेर्लोप् तदेतज्जन्मनः सतः । नास्ति आदिर्यस्य तादृशात् तदेतदोः स्थाने
जातात् सकारात् परस्य अनुवर्त्तमानविसर्गस्य लोपः स्यात् हसिपरे । स देहः ॥ १९ ॥

“ एतत्तदोः सुलोपोऽङ्गोरनञ् समासे हलि ” पां ६ । १२३ । “ हस्ये-
तत्तदोऽनञ्कः सेलोपः ” मुं ।

सह्येष राजा स्वं चित्तं ब्रह्मण्याधाय तं लयं ।

प्राप येनैषको भूपोऽसोबभूवेशतां गतः ॥ २० ॥

सतु राजातिदुरापं साम्राज्यसुखमपि विहाय यद्दानप्रस्था-
श्रमं भेजे तत् भद्रमेवाचरितं तेन । यतः ।

धीगाढोरस्तिरोधत्तेऽप्रतिरूपेऽनुवर्त्तिनि ।

तथानुर्गुता प्राचीनस्य गूढा भवत्यलं ॥ २१ ॥

सङ्गीति । स एष राजा स्वं स्वीयं चित्तं ब्रह्मणि आधाय समर्थं तं लयं सृजति
प्राप येन लयेन ईशतां ब्रह्मत्वं गतः प्राप्तः सन् एषको राजा असौ बभूव तद्भिन्नो-
ऽभूदित्यर्थः ।

पञ्चे । पूर्वस्त्रस्य उदाहरणमात्रं ॥ २० ॥

धीगेति । अनुवर्त्तिनि अनुगते उपजोधिनि पुत्रादिस्वजने अप्रतिरूपे शीलो-
दार्यादिना स्वस्यासदृशे सति प्राचीनस्य तुः पुरुषस्य गुरुता गौरवं गूढा विलुप्रा
भवेत् तथा सति धीगाढो धीर्बुद्धिर्गाढा गभीरा यस्य तादृशो जनः अरः शीघ्र-
गामी सन् तिरोधत्ते स्वस्यानाबलिताभवति इत्यन्वयः । (अरं शीघ्रे रथाङ्गे स
शीघ्रगे पुनरन्यवदितिभेदिनी) ।

पञ्चे । धीगा इति बुद्धिप्राप्तानां सम्बोधनं । गूढेति उदाहरणं । दः १' ।
रः १' । तिरोधत्ते दं । प्रतिरूपे ७' । अनुवर्त्तिनि ७' । तथा ७' । (अनु ऋ)
अनुः ६' । गुरुता १' । प्राचीनस्य ६' ॥ २१ ॥

व्याकरणम् ।

सङ्घि एष राजा । अनादेरितिकिं । असौ बभूव एषको भूपः ॥ २० ॥

ढारस्तिरोधत्ते प्रतिरूपेऽनुवर्त्तिनि तथाऽनुर्गुता प्राचीनस्य ।

ढकारो रेफस्य तिरोधत्ते लुप्तो भवति समानरूपे वर्णे पश्चाद्वर्त्तिनि सति तथा-
सति प्राचीनस्य पूर्वस्य अनुः ऋवर्जस्य दीर्घता स्यात् । गूढा ॥ २१ ॥

पाणिनिः । “ द । ३ । १३ । १४ ॥ ६ । ३ । १११ ॥ ” “ ढो ढिर्ध्रैश्चात् । ” इति ।

स्याच्चेत् कुपथमारूढः स्तनूरुष्टाच्च गेहिनी ।

पृथ्वी परिहृदस्यापि न सम्पत् सुखकृत्तदेति ॥ २२ ॥

भट्टः विष्णुं प्रति । विद्वन् ! एवं ; यतः पुरुषाणां पुत्रकलत्रा-
दिषु विरक्तानामाश्रयमान्तरमेव गतिः ।

नेपथ्ये ।

अस्ति पुंसां विरक्तानां दारादावाश्रयमान्तरं ।

गतिःस्त्रिया दुर्भगाया गतिर्नान्या विना मृतिं ॥ १ ॥

विष्णुः । देव ! साध्वो अजामिलनामविप्रस्य पत्नी आयाति ।

अथ प्रविश्य सा । (भोग्याया दास्या गृहस्यावृत्तिनिर्भीतौ
वेलावसानेऽप्यत्यासक्तं वृद्धं पतिमजामिलं वीक्ष्य तं प्रति ।)

स्यादिति । स्तनूः पुत्रश्चेत् यदि कुपथमारूढः स्यात् गेहिनी वा रुष्टा चण्डा
स्यात् तदा पृथ्वीपरिहृदस्यापि तृतीयस्यापि सम्पदेत्यर्थः सुखकृत् न स्यादित्यन्वयः ;
पत्ने । पूर्वस्तवस्य उदाहरणं भावं ॥ २२ ॥

इति सन्ध्यध्याय टीका ।

अस्तीति । दारादौ पुत्रकलत्रादिषु विरक्तानां पुंसां आश्रयमान्तरं वानप्रस्थाद्या-
श्रमोगतिः दुःखनिवृत्तप्रपायोऽस्ति दुर्भगायाः स्त्रियाः मृतिं मरणं विना अन्या
गतिर्नास्तीत्यन्वयः ॥ १ ॥

व्याकरणम् ।

आरूढः । स्तनूरुष्टा । ऋकारस्य किं ? परिहृदः ॥ २१ ॥ इति पिसम्बिपादः ।

अहो ब्राह्मणरेफस्यादान्तस्य ते कचिदपि दृश्यते विसर्गो न ।
दासीजनानुरागस्य यदा गीस्तोपि क्लेशमनुभवसि तदापि
तज्जनस्य योगक्षेमसाधनार्थं धूस्तोऽवसीदसि ॥ २ ॥

गतो घस्तोऽवसाने च विरतो नास्यवेतनात् ।

परकल्यात् पतत् कल्पं स्वधामाऽबुध नेक्षसे ॥ ३ ॥

सहसे च महाक्लेश मनःस्वयवेषु च ।

वैधक्लेशः क्लेशहरो न सोढुं शक्यते कथं ॥ ४ ॥

अहो इति । ब्राह्मणरेफस्य ब्राह्मणाधमस्य अदान्तस्य अजितेन्द्रियस्य ते तत्र
दासीजनानुरागस्य दासीं प्रति अनुरागस्य विसर्गस्व्यागः कचिदपि समये न दृश्यते
यदा गीस्तोपि वाक्यप्रयोगतोऽपि क्लेशमनुभवसि तदापि तज्जनस्य दासीजनस्य
योगक्षेमसाधनार्थं धूस्तश्चिन्तया अवसीदसि । (धूश् स्यात् भारचिन्तयोरिति
कोषः ।)

पक्षे । ब्राह्मणेति सम्बोधनं । दासीत्यादिकं उदाहरणं । रेफस्य ईं । अदान्तस्य
ईं । ते ० । कचित् ० । अपि १ । दृश्यते ८ । विसर्गः १ ॥ २ ॥

गतेति । घस्तो दिनं गतः अवसाने च दिनावसानेपि अवेतनात् वेतनशून्यात्
परकल्यात् परस्य कर्मणो विरतो विद्यान्तो नासि न भवसि हे अबुध ! पतत्कल्पं
स्वधाम स्वर्गं न ईक्षसे इत्यन्वयः । (गृह देहत्विट्प्रभावा धामानीत्यमरः) ।

पक्षे । अघ इति व्यसनिनः सम्बोधनं । गत इति अत इति च उदाहरणं ।

स्तोः ईः । अवसाने ० । विः १ ॥ ३ ॥

सहेति । मनःसु अवयवेषु च महाक्लेशं सहसे च सहिष्णुरप्यसि । क्लेशहरो
दुःखनाशको वैधक्लेशः तपःप्रभृतिविधेयक्लेशः कथं सोढुं न शक्यते त्वयेति शेषः ।

पक्षे । महेत्यादिकं उदाहरणं । स १ । हसे ० । च १ ॥ ४ ॥

व्याकरणम् ।

रेफस्यादान्तस्य ते कचिदपि दृश्यते विसर्गः । ते तकारे परे कचिदपि नतु
सर्वत्र । गीस्तः धूस्तः ॥ २ ॥

स्तोऽवसाने विः । सकार रेफयोर्विस्थाद्विरामे परे । गतः अतः ॥ ३ ॥

“स्तोर्विः फे” । सं ।

स हसे च । हसे च परे स विधिः स्यात् । मनः सु ॥ ४ ॥

अथ अजामिलस्तत् श्रुत्वा आत्मगतं । अहो उद्धोषितोऽस्मि
अनया । परमायुर्दिनं गतमेव पारलौकिकोपकारशून्ये परकृत्ये
सुग्धः पतत्कल्पं धाम स्वशरीरं न पश्यामीति सत्यमुक्तमनया ।
किन्त्वेवं अशक्यपरीहारसंसारस्य मे यथा निस्तारः स्यात्तथैव
कश्चिदुपायोऽस्ति नवेति ज्ञातव्यं यतः ।

लघुनद्युत्तरे ध्वंशः पूर्वं नश्यति धीभूतः ।

उत्तरेयं कथमिमं योषिन्मायामहानदं ॥ ५ ॥

तद्भवतु भिक्षार्थं मठेषु भ्रमितव्यमनुषङ्गविधया तत् प्रष्टव्यं ।
(अथ स परिक्रम्य) अहो अयमध्यात्मशास्त्रवेत्ता भट्टनायकस्तदुप-
देशयोग्यः (इत्युपसृत्य तं प्रणमति ।)

भट्टस्तं प्रति । ब्रह्मन् ! कथं मां प्रणमसि ।

लघिति । लघुनद्युत्तरे लघुः क्षुद्रा या नदी तस्या उत्तरे पारगमने धीभूतो
बुद्धिमतोऽपि जनस्य पूर्वं उत्तरणात् पूर्वकाले ध्वंशः बुद्ध्याशो नश्यति भयादिति
भावः । योषिन्मायामहानदमिमं कथं उत्तरेयं ।

पक्षे । धीभूत इति सुधियां सम्बोधनं । उत्तरेत्यादिकं उदाहरणं । लघु-नदी
उत्तरे ७ । धि १ । (अमृशसोः पूर्वं) अंशः पूर्वं १ । नश्यति ८ ॥ ५ ॥

व्याकरणम् ।

लघुनद्युत्तरे ध्वंशः पूर्वं नश्यति । ह्रस्वाक्षदीगञ्जकाच्च उत्तरस्थितौ धि अमृ-
शसोः पूर्वं नश्यति लोपमाप्नोति । इमं नदं ॥ ५ ॥

“ पां ६ । १ । ६६ । १-७ । ” “ स्वदीभ्यां ध्वमृशसोर्लोपः । ” छं ।

अजामिलसं प्रति ।

परयशसि दृक्विषये नमामि तथाग्रजन्मा

को गुरुत्वं भवति ननु विद्वन् ॥ ६ ॥

यतः । विद्या जैष्ठं ब्राह्मणानां सैव सूते यशः सताम् ।

ये हत्वान्तस्तमो मूढान् दर्शयन्त्यायतीः सृतीः ॥ ७ ॥

अतः कथं न त्वां नमयं ।

परेति । परयशसि परसुत्कृष्टं यशः विद्याजनितमहत्त्वं यस्य तादृशे जने दृक्-
विषये चक्षुर्गोचरे सति नमामि तमिति शेषः । ननु भोः विद्वन् ! तथा तादृशः
उत्तमयशोयुक्तः कः अग्रजन्मा ब्राह्मणः गुरुत्वं गौरवं न भवति न प्राप्नोति अपितु
सर्व्वेण यशस्वी ब्राह्मणः गुरुरेव । (भवतीति भूजप्राप्तौ इत्यस्य रूपं) ।

पक्षे । ननु विद्वन्निति सम्बोधनं । परय-शसि ० । दृक्विषये ० । (नम्-
आमि) नमामि ० । तथाऽग्रजन्माऽकः ६ । गुरुत्वं १ । भवति ८ ॥ ६ ॥

विद्येति । ब्राह्मणानां विद्यैव ज्यैष्ठं नमस्तत्ताप्रयोजकधर्मः सैव विद्या
सतां पण्डितानां यशः सूते जनयति । ये ब्राह्मणा विद्यावन्तः अज्ञानरूपं
अन्तःकरणस्थतमोऽभ्यकारं हत्वा मूढान् अबोधान् आयतीः उत्तरकालीनाः
सृतीः पथः दर्शयन्ति । (उत्तरः काल आयतिरित्यमरः) ॥ ७ ॥

व्याकरणम् ।

परयशसि दृक्विषये नमामि तथाग्रजन्माको गुरुत्वं भवति । परगते शसि
तथा नम्युक्ते आमि ज्ञानविषये सति अग्रजन्माकः पूर्व्वजातस्य अकः दीर्घत्वं
भवति ॥ ६ ॥

“ पां ६ । १ । १०२ ॥ ६ । ४ । ३ ॥ शस्नामिधः ” । सुं । आयती
सृतीः ॥ ७ ॥

पुन्नामयशसो न स्यात् दिग्बधूकर्णपूरता ।

चेत्तदा धनकौलिन्यगुणान् बन्धान् प्रचक्षते ॥ ८ ॥

अतस्त्वं धन्योऽसि यत्ते विद्याजनितयशोमञ्जरी दिग्विला-
सिनीनां कर्णपूरतामाप्नोति (इतुप्रपविशति ।)

भट्टः । विप्र ! उपवेशस्ते भिक्षाक्षतिकरः ।

विप्रः । अनुपवेशोऽपि शरीरक्षतिकरः । तद्भवतु पाठ-
विरतिर्भाभूत् ।

भट्टः । शिष्या अवधातव्यं ।

अतः परे वक्ष्यमाणाः षडादेशाः श्रुतीरिताः ।

निशामयन्तु तान् विप्रा यत्नतो गदतो मम । ९ ॥

पुञ्जानेति । पुंसां नाम्नः यशसश्चेत् यदि दिग्बधूकर्णपूरता दिश एव बध्नः
स्त्रियस्तासां कर्णपूरता कर्णभूषणत्वं न स्यात् तदा पुंसां धनकौलिन्यगुणान् बन्धान्
विफलान् प्रचक्षते वदन्ति ।

पक्षे । दिगित्यादिकं उदाहरणं ।

पुं-नाम-य-शसः ६° । न १° । स्यात् ८° ॥ ८ ॥

अत इति । अतः परे एतदनन्तरं श्रुतीरिता वेदीदिताः षडादेशाः परमेश्वरस्या-
ज्ञारूपाः षट् वक्ष्यमाणाः सयेति शेषः ।

पक्षे । अतः परे अकारात् परे ॥ ९ ॥

व्याकरणम् ।

पुञ्जामयशसोनस्यात् । सुखान् पुंलिङ्गशब्दोत्तमगतस्य शसो न स्यात् । गुणान्
बन्धान् ॥ ८ ॥

“तस्माच्छसो नः पुंसि” । पां- । “पुंसितु यस्मिन्” । सुं ।

तान् ॥ ९ ॥

पारायालं किं भवाब्धेर्नन्दाटाभिर्नयामिनैः

अयामिनैर्वी प्रहरैस्तृणोल्लोलेन शस्यते ॥ १० ॥

न स्यात् बोधाद्विना मोक्षो न सोऽपि जायतेस्य च

अविपक्वकषायस्य संसाराब्धौ निमज्जतः ॥ ११ ॥

पारेति । हे मन्द ! विवेकवैराग्यादिरहित ! भवाब्धेः पाराय किं कथं अलं समर्थोऽभिविष्यसीत्यर्थः । पारगमनासामर्थ्ये हेतुमाह । यामिनैः यामिनी रात्रिस्तत्सम्बन्धैः अयामिनैः यामिनीसम्बन्धिभिर्नैः अष्टाभिः प्रहरैः तृणोल्लोलेन तृणा विषयस्मृद्धा सैव उल्लोलो महोर्म्मिस्तेन न शस्यते विषयस्मृद्धाया सुक्तेः प्रतिबन्धकत्वात् ।

पक्षे । मन्दा इति अपटुनां सम्बोधनं । मिनैश्च प्रहरैः इति उदाहरणं ।

मिनैरिति परिमाणे नायकैरित्यर्थः । अत्र वाकारः अवधारणे पूर्वश्लोके अतः परे इत्यनेन अकारात् परे एते आदेशा भवेयुरितिवोध्यं । टा-भिः-नयां ईः । इन, ऐः, अयाः १ : ॥ १० ॥

ननु विषयस्मृद्धावतामपि यागादिभिर्मुक्तिर्भविष्यतीत्यत आह नस्यादिति । बोधादात्मज्ञानात् विना मोक्षो न स्यात् सोऽपि बोधः अविपक्वकषायस्य अक्षीणपापस्य अस्य संसाराब्धौ निमज्जतः संसारिणः न जायते । तदुक्तं नारदीये “कषाये कर्म्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते इति । (कषायः पापसयोरिति कोपः) ।

पक्षे । बोधादित्यादिकं उदाहरणं । अविपक्वेत्यादिकं परस्मैत्वोदाहरणं । नसि १ं । आत् १ं । नमः ईं । अपि १ं । जायते ण् । ख १ं । च १ं ॥ ११ ॥

व्याकरणम् ।

टाभिर्नयामिनैः अयाः । अकारात् टा भिस् न इत्येषां स्थाने इन, ऐस्, अयाः स्युः । पाराय, मिनैः, उल्लोलेन ॥ १० ॥

पां ७ । १ । ६ ॥ “टा भिस् डे डसि डसोऽयामिनैः सयात् ख योऽसौऽतः” । सुं ।

नस्यात् । अकारात् परं नसि आत् स्यात् । बोधात् । नसोऽपि जायतेस्य । कषायस्य ॥ ११ ॥

धिये यतस्व रे शंयोर्भवे दोर्दण्डयोर्बलं ।

किं कुर्यात् ज्ञाननाव्योयं सिन्धुस्तार्थी न सन्तरात् ॥ १२ ॥

तदुपायश्च समाधिस्तस्मिंश्च विवेकवैराग्यशमदमादयोऽधि-
कारास्तच्च मनः शुद्धयर्थं कर्मापेक्षत इति आदेशाः षट् ।

शिष्याः । गुरो ! घटते नैतत् । यतः

दुर्हृत् स्मरात् परोऽणो नो यत् सोऽदान्तोऽन्तरे गतः ।

क्व वापवर्गेण च कं वियुङ्क्तेऽवारणः स न ॥ १३ ॥

ननु रोचनार्था फलश्रुतिरिति कर्ममात्रस्यैव सुक्तिसाधनत्वमुक्तं अतः कर्म-
जन्यादृष्टबलेनैव भवाच्चित्तार्थ इत्यत आह धियेति । धिये तत्त्वज्ञानार्थं यतस्व
यत्नं कुरु, भवे संसारे अर्थात् भवपारविषये शंयोः शं काव्यकर्मजन्यादृष्टरूपं शुभं
तद्विद्यते अस्मेति शंयुस्तस्य दोर्दण्डयोर्बलं अर्थात् स्वमाह्वलरूपं यत् काव्य-
कर्मोदष्टं तत् किं कुर्यात् किं कर्तुं शक्नोति? एतदेव दर्शयामि । अयं सिन्धुः भवसमुद्रः
ज्ञानमाव्यः ज्ञानरूपनोकया तार्थः ज्ञानमेव नौनौका तथा एत्तार्थेति यः
स ज्ञानमाव्यः सन्तरात् बाहुसन्तरणेन न तार्थः । (नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्थं
इत्यमरः ।)

पक्षे । रे शं ! शुभयुक्त ! धिये बाधाय यतस्वेति शिष्यावधानार्थं । दण्डयो-
रित्यादिकं उदाहरणं । योम् १ । भवेत् ८ । ओम् १ ॥ १२ ॥

ननु कामादयस्तत्त्वज्ञानस्य प्रतिबन्धका इति तत्त्वज्ञानमसाध्यमित्याह दुर्हृ-
दिति । अणः प्राणिनः स्मरात् कन्दर्पात् परोऽन्यो दुर्हृत् शत्रुर्नो नास्तौत्यर्थः ।
यत् यदि अदान्तोऽदमितो भवेदितिशेषः । असौ अवारणः स्मरः अन्तरे हृन्मध्ये
गतः सन् क्व वा कुत्र वा कं जनं अपवर्गेण मोक्षेण न वियुङ्क्ते अपितु सर्वजनमेव
मोक्षेण वियुङ्क्ते । अण इति अणयडः प्राणने इत्यस्य किपिरूपं (द्विपत् द्वेषण
दुर्हृद इत्यमरः । दान्तस्तुदमिते इतिचामरः) ।

पक्षे । दुर्हृदिति अन्यमनस्कस्य सम्बोधनं । अ पादपूरणे । रात् ५ । परः १ ।
णः १ । नः १ । यत् १ । सः १ । अदान्तः १ । अन्तरे ७ । गतः १ । (कु-अवा)
क्वा ३ । पवर्गेण ३ । च १ ॥ १३ ॥

व्याकरणम् ।

योर्भवेदोः । ओसः स्थाने योस् स्यात् । दण्डयोः ॥ १२ ॥

अतः समाधिर्दुर्निवह एव ।

इत्यपि श्रूयते साधो वृषादपि परः सुहृत् ।

नानुगन्ता स एवैको नृणां लोकं गमिष्यतां ॥ १४ ॥

ऋषीणां वर्थ्य चेन्मोक्षो बोधादेवेति निश्चितं ।

तस्यासाध्यतया मोक्षोऽभवद्दूरे पराहतः ॥ १५ ॥

गुरुः । तं प्रति । परिणामवैराग्यादिना क्रमश एव कामा-
दयो निरसनीयाः ।

शिष्यः धर्मस्त्रियोत्कर्षं दर्शयन्नाह इतीति । इदमपि विद्धि जानीहि
हे साधो ! साधक ! वृषात् यागादिकास्य कर्माह्वयपथभ्रमात् परोऽन्योपि सुहृत्
नो नास्तीत्यर्थः । तस्य सौहार्दं दर्शयति स एव धर्म एव एकः परलोकं गमिष्यतां
जनानां सह गन्ता सह गमिष्यतीत्यर्थः ।

पक्षे । साधो इति सम्बोधनं । सुहृदित्यादिकं उदाहरणं ।

ऋषात् ५ । अपि १ । परः १ ॥ १४ ॥ ऋषीति । अस्यार्थः सुगमः । पक्षे पूर्व-
सूत्रस्य उदाहरणमात्रं ॥ १५ ॥

व्वाकरणम् ।

रात् परो णो नो यत् सोऽदान्तोऽन्तरे गतः कवा पवर्गेण च । रेफात् परो नो णः
स्यात् यत् यदि स नकारोऽदान्तः स्यात् कवर्गेण अवेन पवर्गेण च अन्तरे व्यवधाने
गतयेत्यर्थः । अवारणः ॥ १३ ॥

“रषाभ्यां नो णः समानपदे ।” पाणिनिः । “पूर्वोदान्ते नोऽय कुञ्चन्तरे-
ऽप्यतदात्वपकयुवाङ्गः ससेप् स्यादेर्नैकाचकोस्तु वा” । सुं ।

इत्यपि श्रूयते साधो वृषादपि परः । ऋकारात् षकाराच्च परो नो णः स्यात्
हे साधो ! इत्यपि श्रूयते । नृणां ॥ १४ ॥ ऋषीणां ॥ १५ ॥

शिष्याः । स्त्रीभावेणारातिषट्कं धीरेणापि सदान्तरे ।

यत् समासादितस्याद्येवास्सदं तद्धृदालयात् ॥ १६ ॥

अतोऽशक्यमेवैतत् । अपिच ।

रत्नप्रभवणे काचो जायते वा कुतोऽपि सः ।

नो जातु मोहकाचोत्थे स्त्रीहीणां हृदि चिन्मणिः ॥ १७ ॥

स्त्रीभावेति । स्त्रियां भावो यस्य तादृशेन अर्थादजितेन्द्रियेण जनेन धीरेणापि पण्डितेनापि सदा अन्तरे अन्तरात्मानि यत् अरातिषट्कं कामक्रोधादिरूपं समासादि प्राप्तं अद्येव वर्तमान दिने इव आलयात् मरणपर्यन्तं तत् हृत् तस्य जनस्य हृदयं तस्य अरातिषट्कस्य आस्सदं आश्रयः स्यात् इत्यन्वयः । तथाहि अदान्तस्य संसारिणः मानसं अद्य यथा कामक्रोधाद्यास्सदं तथैव तन्मरणपर्यन्तं न तस्य कदापि विश्रामइत्यर्थः ।

पक्षे । धीरेणेत्यन्तपूर्वभागः उदाहरणं । हृदालयादिति हृदालयगन्तुः सम्बोधनं । अपि १° । सः १° । दान्तरे ७° । यत् १° । समासात् ५० । इतस्याद्ये-
वास्सदं १ । (इत-सि-आद्य = ईप् = आस्सदं) तत् ७° ॥ १६ ॥

रत्नेति । कुतोऽपि कारणवशात् रत्नप्रभवणे रत्नस्याकरे काचो जायते वा भवत्यपि वा जातु कदाचिदपि मोहकाचोत्थे मोहरूपकाचोत्पत्तिस्थाने स्त्रीहीणां हृदि स्त्रियां ईहा आकाङ्क्षा येषां तादृशानां अर्थात् संसारिणां हृदये स चिन्मणि-
ज्ञानरत्नं नो जायते इत्यन्वयः ।

पक्षे । रत्नप्रभी इति सम्बोधनं । जातु इत्यादिकं उदाहरणं । अनेकाचः ५ । जायते ८° । वा १° । अकुतः ५° । अपि १° । सः १° । नः १, ॥ १७ ॥

व्याकरणम् ।

अपि स दान्तरे यत् समासादितस्याद्येवास्सदं तत् । स उक्तनिमित्तात् पर-
गतो नकारः दान्तरे पदान्तरे स्थितोपि णः स्यात् यत् यदि समासादुत्तरे इतस्य
गतस्य स्याद्यस्य ईपोवा आस्सदं स्यात् तत् तदेत्यर्थः । स्त्रीभावेण ॥ १६ ॥

अनेकाचो जायते वाऽकुतोऽपि स नः । स नकारी निमित्तवत् पदोत्तरगतः
समासादुत्तरविहितस्यादिना ईपा वा सहितः अनेकाचः परः अकुतः कवर्ग-
भिन्नवर्णान् परो णः स्याद्वा अर्थादेकाचः कवर्गाच्च परो नित्यं णः स्यात् । स्त्रीहीणां ।

“ ८ । ४ । १, २, ११-१३ । पां ” ॥ १७ ॥

इदमपि चिन्त्यते ।

न किं दुःखाब्धिसुत्तीर्णाः सट्पणा विषयेष्वपि ।

पितृणां तर्पणात् कव्यैः ऋभवाणाञ्च प्रीणनैः ॥ १८ ॥

तस्मात् कर्मैव वरं । भट्टनायकः । मैवं ।

शृणोत्वृत्तिमभ्यस्यास्य निर्गतां परमात्मनः ।

जायेते कर्मबोधाभ्यां बन्धमोक्षौ नृणामिति ॥ १९ ॥

सर्वे सभ्येह मन्यन्ते सर्वेभ्यः कर्मैव सद्गति ।

यत् स्वष्टं वा खण्डयितुं ईश्वरा अपि नेष्टवराः ॥ २० ॥

कर्मणापि सुक्तिः स्यात् इति दर्शयन्नाह न किमिति । विषयेषु संसारेषु सट्पणा अपि वासनायुक्ता अपि कव्यैः पितृभिः पितृणां तर्पणात् ऋभवाणाञ्च देवानाञ्च प्रीणनैः लोकाः किं दुःखाब्धिं नोत्तीर्णाः अपितु उत्तीर्णाय ॥ १८ ॥

शृणोत्विति । हे अभ्य ! परमात्मनः आस्यविनिर्गतां उक्तिं वाणीं शृणोतु भवानितिशेषः । कामोक्तिरित्याह । कर्मबोधाभ्यां नृणां यथायोग्यं बन्धमोक्षौ जायेते कर्मणा बन्धः बोधान्मुक्तिरित्यन्वयः ।

पक्षे । उ भो शृण्वति शिष्यावधानाय । निर्गतेत्यादिकं उदाहरणं । क्ति म भ वि ७ । आ १ । अस्य ई १, ॥ १९ ॥

सर्वे इति । हे सभ्य ! इह संसारे सर्वे सुनयः सर्वेभ्यः कर्मैव सद्गति बलवत्तरं मन्यन्ते यत् कर्म स्वष्टं निर्मातुं खण्डयितुं वा ईश्वरा अपि ब्रह्मादयोऽपि न ईश्वराः न प्रभवः ।

पक्षे । सर् इति गमनशीलस्य सम्बोधनं । शेषभागः उदाहरणं । ज्वे ७ । सभि ७ । ए १ । (इ १ ।) मन्यन्ते ८ : ॥ २० ॥

व्याकरणम् ।

उत्तीर्णाः सट्पणाः पितृणां तर्पणात् । व्यवधानेन ऋभवाणां प्रीणनैः ॥ १८ ॥

क्ति मभ्यस्या । विभक्तिमन्व्यसमवि परे अकारस्य आस्यात् । कर्मबोधाभ्यां ।

“ सुपि च ” पां । “ आ क्तिमभवि ” सं ॥ १९ :

ज्वे सभ्ये इ मन्यन्ते । बहुवचने सभि परे अकारस्य ए मन्यन्ते । इकारोऽवधारणे । सर्वेभ्यः । “ बहुवचने भत्येत् ” पां । “ ज्वेस् भ्ये : ” सं ॥ २० ॥

ब्रह्मादीनां सर्ज्जनादि कर्माधीनं नतु स्वतः ।

तु मा मोहेन चित्तु तत् भवानां कारणं हि तत् ॥ २१ ॥

तच्चात्मज्ञानं निष्कामकर्माभिरपि भवति । तदुक्तं भगवद्गीतायां ।
कर्मेणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति ।

तस्मात् । नद्या आपश्च सुलभा वन्यानां प्रसवा अपि ।

नारायणेति वाणीनां वश्यतास्ति विभेसि किं ॥ २२ ॥

नसंख्यातोऽपि च मलः सप्तानां जन्मनामपि ।

नामसङ्कीर्तनाद्विष्णोः क्षणादेव विनश्यति ॥ २३ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मादीनां सर्ज्जनादि कर्म कर्माधीनं नतु स्वतः स्वशक्तिमात्रेण
तु भोः मोहेन तत् कर्म चाचित्तु मत्तयं मातुह । हि यस्मात् तत् कर्म भवानां
पुनर्जन्मनां कारणं ।

पक्षे । नतु इत्यन्तपूर्वभागः उदाहरणं हे इति सम्बोधनं नेत्यादिकं उदा-
हरणं । स्वतः ५ । तुम् १ । आमः ६ ॥ २१ ॥

कर्मेणैवेति । संसिद्धिं आत्मज्ञानं श्रीधरस्वामिना तथैव व्याख्यातं ।

नद्येति । वन्यानां वनसमूहानां प्रसवाः फलपुष्पाणि अन्यत् सुगमं । तथाहि
विष्णोर्नाम पञ्च तत्पूजादिरूपकर्मातीति ज्ञानं भवतीति कथं विभेसौत्यर्थः ।

पक्षे । सुलभा वन्यानामित्यादिकं उदाहरणं । नद्याः ५ । आपः ५ ।
च १ ॥ २२ ॥

नसंख्यात इति । नसंख्यात असंख्यात इत्यर्थः । अत्र वैकल्पिकत्वात्
नञोऽकरादेशाभावः । मलः पापं अन्यत् सुगमं ।

पक्षे । मलमित्यादिकं उदाहरणं । न-संख्यातः ५ । अपि १ । च १ ॥ २३ ॥

व्याकरणम् ।

स्वतीनुमामः । स्वतो ह्रस्वात् परस्य आभो तुम् स्यात् ।

ब्रह्मादीनां । भवानां ॥ २१ ॥

नद्या आपश्च । नदीसंज्ञकशब्दात् आपश्च परस्याभो तुम् स्यात् । वन्यानां
वाणीनां । “ ह्रस्व नद्यापो नुट् । पां ॥ २२ ॥

न-संख्यातोऽपि च । नान्तसंख्यायाश्च परस्याभो तुम् स्यात् । सप्तानां ।
“ षट् चतुर्भ्यश्च ” पां ॥ २३ ॥

वदुक्तं । साङ्केतं पारिहास्यम्वा आनुषङ्गिकमेव वा ।

वदन्नारायणायेति मुच्यते सर्व्वकर्म्मभिरिति ॥ २४ ॥

अहो संसारिणां विषयाकृष्टचेतसां तदपि न घटते । तदेवं

पश्य ।

स्वययोवर्ष संख्यायाः स्मरत्यपि न मूढधीः ।

इतश्चतुर्णां षष्ठांश्वा वर्षाणां परतोऽपि वा ।

मृतेऽनपत्ये दायादे दायं लभ्य इति स्मरन् ॥ २५ ॥

अथैतत् श्रुत्वा अजामिलः आत्मगतं । अहो नारायणेति
नाममाहात्म्यं तस्मात् मत्प्रियपुत्रस्य नारायणेति नाम कर्त्तव्यं
येन सर्व्वावस्थास्वेव तन्नामग्रहसम्भवात् मम निस्तारो भविष्यतीति
निश्चित्य भट्टनायकं प्रणम्य निश्चक्राम ।

इत्यन्तर्व्याकरणे हितोपदेशात्मके नाट्यपरिशिष्टनाम नाटके
नारायणनाममाहात्म्यं नाम प्रथमं रात्रिविनोदः ।*

साङ्केतमिति । सुगमं ॥ २४ ॥ स्वययइति । मूढधीर्विषयविवृद्धचित्तोजनः
स्वस्यात्मनो वयोवर्षसंख्यायाः स्मरत्यपि न भावयत्यपि न । किं कुर्वन् इतः एतत्-
कालमारभ्य चतुर्णां षष्ठांश्वा वर्षाणां परतोऽपि अनपत्ये अपत्यशून्ये दायादे ज्ञातो
मृते सति दायं तस्य धनं लभ्ये इति स्मरन् चिन्तयन् । स्याच्चिन्त सृष्टिरितिकोषः
षट्चरणश्लोकोऽयं ।

पत्ने । स्वययोव इति आत्मीयवयोरक्षकस्य सम्बोधनं । षं संख्यायाः ५ ।
स्मरति ८ । अपि १ ॥ २५ ॥

व्याकरणम् ।

षं संख्यायाः स्मरत्यपि । षं संख्यायाः रान्तपान्तसंख्याशब्दादपि आभी लुम्-
स्यादिति स्मरति । चतुर्णां षष्ठां । “ लुमामः स्वद्याप् सङ्ख्या षः ” सं ॥ २५ ॥

अथ प्रविश्य स्तूतः परिक्रम्य आकाशे कर्णं निधाय अरे !
को रौति ।

नेपथ्ये । जयति महाराजस्य वङ्गतिलकस्य प्रताप इति
उच्चैर्द्विस्त्रिः ।

नटी । आर्य्य ! कोषर्य्यी अभियोक्तुमायातीति निष्क्रान्तौ ।

अथ नृपानुमत्या प्रतीहारेण सह अन्यजो भिक्षुको धूलि-
धूसरिताङ्गोरुदन् प्रविशति । अयं वङ्गतिलको नृपइति तमुप-
सृत्य शिरस्यञ्जलिं विधाय राजन् ! समाभियोगे कर्णः पातनीयः ।
अहमन्यजः क्षुधात्तो हलायुधनाम्नो द्विजस्याङ्गनं प्रविष्टः ।

अथ मामाहन्तुमुद्यतं गृहपतिं तं ब्राह्मणं अब्रवं ब्रह्मन् !
अहमेव क्षुधया मुग्धोऽस्मि । भवान् कथमेवं प्रमाद्यति । क्रोधस्य
वेगं धारय । यतः ।

अरिषु वरोवत रोषः स उदेति कुतोऽपि विन्दन्तरेपि ।

सतु यदि जातोऽदान्तस्तज्जानीयादिलाञ्चलेभेषु ॥ १ ॥

अरिष्विति । वत खेदे अरिषु शत्रुषु मध्ये रोषः क्रोधी वरः श्रेष्ठः स रोषः
विन्दन्तरे विन्दुर्ज्ञानवान् तस्य अन्तरेपि अन्तरात्मन्यपि कुतोपि कारणात् उदेति
उत्पद्यते । सतु रोषः यदि अदान्तोऽदमितो जातः स्यात् तत् तदा इलाञ्चलेभेषु
इला मदिरा रलयो रैक्यात् इलामत्तीति इलात् तादृशो यश्चलेभः चञ्चलहस्ती
तन्मध्ये जानीयात् गणयेत् । तं रोषमिति शेषः । तथाहि अदमितं रोषं
मदमत्तचञ्चलहस्तिषु मध्ये गणयेत् तत्तुल्यं जानीयात् इतिभावः ।

पक्षे । अरिषु वर इति उदाहरणम् रे इति अवतरोदितिच रत्नकण्ठस्य
सम्बोधनं । षः १ं सः ६ं उदेति ८ं कुतः ५ं (अपि) विन्दन्तरे ७ं (अपि)
सः १ं (तु) (यदि) जातः १ं अदान्तः १ं । तत् २ं । जानीयात् ८ं । इलात् ५ं ।
(च) ॥ १ ॥

व्याकरणम् ।

षः सउदेति कुतोपि विन्दन्तरेपि सतु यदि जातोऽदान्तस्तज्जानीयादिलाञ्च ।
कनर्गात् परस्य सस्य षः स्यात् विन्दुद्विविन्दुव्यवधानेपि सतु सकारी यदि जातः
अदान्तश्च स्यात् इलाञ्च परस्य तत् भत्वं जानीयात् । अरिषु भेषु । “अपदान्तरस्य
गृह्येन्यः । पां ॥ १ ॥

तस्मादेतदवस्थेन धैर्यमास्थेयं एवमुक्तोपि । स विप्रः रे
जास्य । यागस्थलीं दूषयसि दूरीभव । इति मां ताडित-
वान् । इति ममाभियोगः । एतदपि श्रोतव्यं यदुपदिष्टं मम
पिता ।

राट् शिष्यान् यत्र नो शास्ति वसेच्च तत्र नात्यज ।

सदा तत्रोषितस्यार्त्तिर्यथोत्तममरौ मयोः ॥ २ ॥

तस्माद्वाचा दुर्वृत्ता अवशं शासनीयाः ।

पिता ते भूमिसाङ्गतो योऽशिषत् धर्मतः प्रजाः ।

अद्यापि कीर्तिरस्ता न त्वस्य सात इतीक्ष्यते ॥ ३ ॥

राडिति । राट् राजा यत्र देशे शिष्यान् शासनाद्वान् नोशास्ति शासनं न
करोति हे आत्यज ! तत्र नो वसेः वसति न कुर्याः । हि यस्मात् तत्र शासन-
रहिते देशे उषितस्य जनस्य सदैव अर्त्तिः पीडा भवतीति श्रेयः । यथा उत्तममरौ
उत्तममरुभूमौ मयोः सृगस्य सदैवार्त्तिः स्यात् तथेत्यर्थः । मयुर्ना किञ्चरे मये इति
मेदिनी ।

पक्षे । यत्नेत्यन्तपूर्वभागः तत्तेत्यादिकञ्च उदाहरणं । शास्तिवसेः ई ।
(च १ ।) ॥ २ ॥

पितेति । ते तत्र पिता भूमिसात् भूतः भूमिपरिणतोऽभूत् सृज्य इति यत्र
योधर्भवतः प्रजा अशिषत् शास्तिस्तस्य तत्रपितुः कीर्तिरद्यापि अस्ता न, सुप्ता-
नाभूत् । अत्र हेतुमाह ते तत्र सा कीर्तिरित्येति ।

पक्षे । अस्तेत्यन्तपूर्वभागः उदाहरणं । न १ । त्वस्य ई । सातः ई ।
(इति ईक्ष्यते) ॥ ३ ॥

व्याकरणम् ।

शास्तिवसेय । शासधातोर्ऌसधातोश्च अकृतस्यापि सस्य पः स्यात् । शिष्यान्
उषितस्य । “ क्लृप्तात् कृतोऽमात् सः पाऽदान्ते शुब्यन्तरेपि शास वस घम सादाच्च ”
सं ॥ २ ॥

न त्वस्य सात इतीक्ष्यते । सातस्यस्य सात्पत्यस्य सस्य यत्वं नस्मात् ।
भूमिसात् ॥ ३ ॥

अपिच—

पश्य सर्वमिदं प्राप्त ! धर्म्मोऽजस्रेरतो जयी ।

राजते सर्वतोऽधर्म्मात् सर्वं यान्ति पराभवं ॥ ४ ॥

तस्मात् अधर्म्मा यथा न त्वां स्पृशेयुस्तथैव विना पक्षपातेन
विचारणीयं । राजा हि व्यवहारकर्म्मणि निरुपरोध्यो निरपेक्ष्यश्च ।

अत्रेतिहासं सृणोतु ! कश्चिद्राजा कुलीनवंशजः कञ्चिन्महा
कुलं विप्रर्षिसुपगम्य बद्धतुष्टाव ।

अथ विप्रः नृपं प्रति ।

राजन् ! गुणारोपो नहि महिधानां तोषाय भवति अक्षि-
हीनं जनं प्रति पद्माक्षेति प्रयोगवत् । अपिच ।

यद्वाच्येकवचनमपि स्मैशं गुणं नानुवदति नु तस्मै ।

साधयो न रोचन्ते तद्गुणज्ञानां रतिस्थानं ॥ ५ ॥

पश्येति । हे प्राप्त ! इमान् सर्वान् अर्थात् लोकान् पश्य । किन्दिदित्यत्र
आह अजस्रे मतते धर्म्मे धर्म्मजनके कर्म्मणिरतः आसक्तो जनः सर्वतः सर्वत्र
जयी सन् राजते उत्कर्षेण दीपयति अधर्म्मात् अधर्म्मावरणात् सर्वे जना
पराभवं दुःखशंकाद्यभिभवरूपं पराजयं यान्ति प्राप्नुवन्ति ।

पक्षे । धर्म्मज इति सम्बोधनं । इदं सदुक्तं सर्वं पश्य जानीहीति शिष्याङ्ग-
धानार्थं । राजते इत्यादिकं उदाहरणं । स्त्रेः ५ । अतः ५ । जस् १ । इः १ ॥ ४ ॥

यद्वाचोति । यद्वाचि यस्मिन् वाङ्मयपदस्यविशेषे एकं वचनमपि वाक्यमपि
ऐशं गुणं ईश्वरसम्बन्धिगुणं न अनुवदति नानुकीर्त्तयति नु भीः साधवस्तस्मै वाक्-
प्रपञ्चविषये न रोचन्ते न रुचिं दधति हि यस्मात् तद्वाक्यं अज्ञानां भूर्खानां रति-
स्थानं अनुरागास्पदं । स्म इति पादपूरणे तु हि च स्म च वै पादपूरणे इत्यमरः ।

पक्षे । अपिकारस्तुत्कारार्थे वचनन्तु इत्यर्थः । शं गुणं सङ्गलजनकं गुण-
मिल्यन्त्यः । (ची एकवचनं) च्येकचनं १ । (अपि) स्मै १ ॥ ५ ॥

व्याकरणम् ।

स्रेरतो जयिः । अकारान्तात् स्त्रेः सम्बेनामशब्दात् परी जस् इः स्यात् । सर्वे ।

“जसः शी । पां ” ॥ ४ ॥

तस्मादीश्वरएव स्तोतुं युज्यते । अपिच ।

अकस्माज्जायतेऽप्येक वचनं यद्यसङ्गतं ।

तस्मात् जिह्वां दशति सन् वृथा वाग्व्ययकातरः ॥ ६ ॥

अतो वृथा वाक्प्रपञ्चेनालं ।

राजा । विप्रर्षिस्तव स्तवनं समानन्दाय भवतीति सार्धक-
मेवैतत् नतु वृथा । विप्रः । यद्येवं तदा ।

सर्वस्मिन् नित्य आनन्दो ज्ञानात्मा राजते नृप !

प्रविष्टोऽन्तःपुरेऽस्मिन्समनुसन्धेहि लप्स्यसे ॥ ७ ॥

अकस्मादिति । यदि एकवचनमपि अकस्मात् असङ्गतं अहृदयङ्गमं सङ्गति
मूल्यं वा भवति तस्माद्देतोः सन् साधुः जिह्वां दशति । अत हेतुमाह । वृथेति ।

पञ्चे । अक इति दुःखिनः सम्बोधनं । यदीत्यादिकं उदाहरणं । स्मात् १ ।
जायते ऽ । पी-एकवचनं १ ॥ ६ ॥

सर्वेति । हे नृप ! ज्ञानात्मा ज्ञानस्वरूपः तथा नित्यः आनन्दस्वरूपश्च
ईश्वरः सर्वस्मिन् प्राणिनि राजते दीप्यते अस्मिन् अन्तःपुरे अन्तरात्माकूपपुरे
प्रविष्टः सन् तं नित्यानन्दं अनुसन्धेहि अन्वेषणं कुरु लप्स्यसे तत्रैव लप्स्यसे
इत्यन्वयः ।

पञ्चे । आनन्देत्यादिकं उदाहरणं । स्मिन् १ । नित्यः १ ॥ ७ ॥

व्याकरणम् ।

एकवचनमपि स्मि । चो चतुर्थी तस्या एकवचनन्तु स्मि स्यात् । तस्मै ।
“ सर्वानोन्नः स्मि । पां ” : “ स्नेर्जस्मि डे डसि डीनामिस्मि स्मात् स्मिनोऽतः ।
सुं ” ॥ ५ ॥

स्मात् जायते ध्येकवचनं । पी पञ्चमी तस्या एकवचनं स्मात् स्यात् । तस्मात् ।
“ डसि डोः स्मात् स्मिनो पां ” ॥ ६ ॥

स्मिन् नित्यः । अकारान्तात् स्नेः परः नित्यः निसंज्ञकः त्यः प्रत्ययः स्मिन्
स्यात् । अस्मिन् ॥ ७ ॥

अथोद्ये मयि गुणारोपो व्यर्थः । तद्भवतु अत्रागमने
प्रयोजनं ज्ञातुमिच्छामि ।

राजा । श्रुतं मया तवास्ति कन्यारत्नमेकं तत्तु रत्नभुजा-
मस्त्राकसुरस्येव शोभते इति तदर्थं भवतो दारिद्र्यापनोदनार्थञ्च
इच्छामि ।

विप्रः । सस्मितं ।

वसुमादामोहमूलं यच्छतोऽपीशतो बुध !

नित्यानन्दोदयः केषामासीत् सम्पद्दिचेतसां ॥ ८ ॥

इति ज्ञानिन उपदिशन्तीति सम्पदो नेच्छामि । किञ्च
दारिद्रेऽपनीतेषु कुलधर्मातिपातजनितदुरितं को मेऽपनेष्यति
इति स्वधर्मे स्थितस्य मम मरणमपि श्रेयः । यतः ।

शुभाशुभानां भोगेन केवलं दृश्यते परे ।

लोकेऽस्मिंश्चश्रुतं पूर्वमुखाद्वेतीक्ष्यते च तत् ॥ ९ ॥

वसुमेति । हे बुध ! यच्छतोपि ददतोपि ईशतः ईश्वरात् वसुधनं मादाः सागृ-
हाण । ननु अर्थोपि पुरुषार्थेण इति तदादाने का हानिरित्यत आह मोह-
मूलमिति चित्तविकारस्य कारणं सम्पद्दिचेतसां ऐश्वर्यसुखानां केषां नित्यानन्दोदयः
नित्यानन्दमय ब्रह्मसम्बित् आसीत् अपितु न केषामपि ।

पक्षे । व इति वरुणस्य सम्बोधनं । हकारोऽवधारणे । भूलभित्वादिकं
उदाहरणं । सुम् १° । आम् ५° । आसः ६° ॥ ८ ॥

शुमेति । शुभानामशुभानां वा कर्माणां भोगः केवलं परे परलोके जायते
इति न किन्तु अस्मिंश्च लोके जायते इति पूर्वपुरुषाणां सुखादपि श्रुतं तत् ईक्ष्यते च
अस्मिन्नपि लोके प्राप्तान् शुभाशुभ भोगो वीक्ष्यते इत्यर्थः । वाकारः मसञ्चये ।

पक्षे । लोकेत्यन्त पूर्वभाग उदाहरणं । स्मिन् १° । च १° । पूर्वमुखात् ५° ।
वा १° ॥ ९ ॥

व्याकरणम् ।

सुमादामः । आत् अवर्णान्तात् स्त्रेः परस्य आसः सुम् स्यात् । केषां । “आमि
सर्वनाम्नः सुट् । पां ” । “आत्सुमासः । सं ” ॥ ८ ॥

मन्यते स्मादपि तथा यत् श्रुतं पूर्वं आगमे ।

इहापि नरकः स्वर्गोऽपरान्नैव विशिष्यते ॥ १० ॥

राजा । आः त्वत्तोपि महाकुलः सादरं मह्यं कन्यां
दत्तवान् । धर्मज्ञस्य तस्य कथमेतादृशी दुष्टिर्नीदियाय स किं
न साधुः नवा सकिं धनेश्वरो जातो यशो नोपार्ज्जयति ।

विप्रः । एवं भवत्यपि ।

समे समा न जायन्ते एकोदरभवा अपि ।

केष्वन्तरस्मै शोचन्ति प्रयातुं स्वान् गृहान्तरे ॥ ११ ॥

मन्यतेति । अस्मादपि हेतोः अस्मिन्नपि लोके श्माशुभभोगदर्शनादपि
हेतोस्तथा मन्यते । किंमन्यते इत्यत आह आगमे शास्त्रे पूर्वं पूर्वकाले यत् श्रुतं
इहापि नरकः स्वर्ग इति सः अपरात् परस्मात् परकालीन स्वर्गनरकात् न विशि-
ष्यते । न वैलक्षण्येन ज्ञायते ।

पक्षे । आगमे इति आगतायाः सखीधनं । इहेत्यादिकं उदाहरणं । मन्यते ऽं ।
स्मात् १' । अपि १' । तथा १' । यत् १' । श्रुतं १' । पूर्वं आगमे ऽं ॥ १० ॥

समेति । एकोदरभवा अपि समे सर्वे समास्तुल्या न जायन्ते केपि जनाः
स्वान् आत्मीयान् प्रयातुं गृहान्तरे गृहमध्ये स्थित्वा यदा गृहान्तरे भिन्नगृहे
प्रयातुं अन्तरस्मै परिधानवस्त्राय शोचन्ति ।

पक्षे । समे इति समशब्दस्य सर्ववाचित्वात् स्त्रिसंज्ञकत्वेन जसः इः । समा
इति तुल्यवाचित्वात् न तथा । अन्तरस्मै इति अन्तर शब्दस्य परिधानवस्त्र-
वाचित्वेन स्त्रिसंज्ञकत्वं अन्तरे इति मध्यवाचित्वेन न तथा ॥ ११ ॥

व्याकरणम् ।

स्मिंशश्रुतं पूर्वसुखादेतीक्ष्यते च तत् । श्रुतं स्मिन् पूर्वसुखात् पूर्वादेः स्माद्धा
तदीक्ष्यते च । परे । “पूर्वादेः स्मात्स्मिनौ वा तौ ” । सुं ॥ ६ ॥

मन्यते स्मादपि तथा यत् श्रुतं पूर्वागमे । पूर्वस्मिन् शास्त्रे यत् स्मात् श्रुतं
तदपि तथा पूर्वादेर्विकल्पेन मन्यते । अपरात् ॥ १० ॥

समे समाः अन्तरस्मै अन्तरे ॥ ११ ॥

केपि सन्तीश्वराः स्वानां स्वानां स्वेपाञ्च पोषकाः ।

अर्जयन्तो यशः स्वस्मिन् कन्यारत्नप्रभावतः ॥ १२ ॥

सर्वेऽपरेऽस्वे सर्वस्मिन् समये हृत् प्रसर्पति ।

सतामेवासतां नैतत् साध्वन्यानां हि लक्षणं ॥ १३ ॥

नशक्यन्ते च साध्वन्ये ज्ञातुमाकृतिभिः क्वचित् ।

परं अद्वाप्रवृत्तिभ्यां साध्वन्यास्युर्व्विनिश्चिताः ॥ १४ ॥

यदुक्तं स किं धनेश्वरो यशोनोपार्जयतीति तस्य प्रत्युत्तरयति केपीति । केपि एकोद्वरभवा जनाः स्वानां धनानां ईश्वराः अधिपतयः स्वानां ज्ञातीनां स्वेपां आत्मीयानाञ्च पोषकाः सन्तः सन्ति । किं कुर्वन्त इत्यत आह यशः अर्जयन्त इति स्वस्मिन् आत्मनीत्यर्थः । अत्र स्वशब्दस्य ज्ञातिधनभिन्नार्थं सर्वनामसंज्ञेति तस्योदाहरणं ॥ १२ ॥

यदुक्तं स किं नसाधुस्तस्योत्तरयति । सर्व्वेति । सर्व्वस्मिन् समये सर्व्वमहादेवे सतामेव साधूनामेव हृत् मनः प्रसर्पति नतु असतां । सर्व्वे कीदृशे अपरे न सन्ति परे अनात्मीया यस्य स तथा तस्मिन् अस्वे न सन्ति स्वे आत्मीया यस्य स तथा तस्मिन् एतद्वि एतदेव साध्वन्यानां साधूनां तद्विज्ञानाच्च लक्षणं । अत्र सर्व्वशब्दस्य संज्ञावाचित्वेन अपरे अस्वे इति परशब्दस्य स्वशब्दस्यैव गौणत्वेन तथा साध्वन्याना-
मिति अन्य शब्दस्य द्वन्द्वसमासस्थितत्वेन सर्व्वनामत्वाभावः ॥ १३ ॥

उक्तमेव स्पष्टयन् दर्शयति न शक्येति । क्वचिदपि आकृतिभिः अवयवैः साध्वन्ये साधवस्तद्भिन्नाश्च ज्ञातुं न शक्यन्ते । परं केवलं अद्वाप्रवृत्तिभ्यां साध्वन्याः परि-
चिताः स्युः । एतेन अपात्राय कन्यादातुः असत्प्रवृत्त्या असाधुत्वं सूचितं । अत्र द्वन्द्वे जसि अन्य शब्दस्य स्त्रिसंज्ञा विकल्पः ॥ १४ ॥

व्याकरणम् ।

ज्ञातिधने किं स्वानां स्वानां । अन्यत्र स्वेपां स्वस्मिन् ॥ १२ ॥

संज्ञायां किं सर्व्वे शिवे इत्यर्थः । गौणे किं अपरे अस्वे । द्वन्द्वे किं साध्व-
न्यानां ॥ १३ ॥

जसि किं साध्वन्ये साध्वन्याः ॥ १४ ॥

कर्मपूर्वा नराः सन्तोऽसन्तस्तु कर्मणाऽधराः ।

पराञ्च नीचानीचाञ्च पराः स्युः कर्मणा परं ॥ १५ ॥

तद्भवतु भवितव्यं भवत्येवेति मम कन्यापि प्रौढा आत्मनी
हिताहितविवेचनक्षमैवेति तामेवानुसरतु मम कर्मक्षतिर्माभूत् ।

अथ राजा तामुपगम्य मनोगतमवेदयत् । अथ सा अबला
संस्मितं । अहह मनसिजस्य विक्रमो जयति । यतः ।

यथा विलास्यगतजरस् समीक्ष्यते

तथा जराविकृतिमितोपि वाचि तु ।

स्त्रियाः क्वचित् श्रुतिविषयेऽद्भुतन्वदो

ऽभ्युपैतिनिर्जरस उपासने जरां ॥ १६ ॥

कर्मति । कर्मपूर्वाः कर्मणा पूर्वाः अग्रिमाः अग्रगण्या इति यावत् ।
तादृशा जनाः सन्तः साधव उच्यन्ते कर्मणा अधरा नीचाः नरा अगन्त असाधव
उच्यन्ते । तथा पराञ्च श्रेष्ठा अपि कर्मणा नीचाः स्युः नीचाञ्च नीचा अपि परं
केवलं कर्मणैव पराः श्रेष्ठाः स्युः ॥ १५ ॥

यथेति । अगतजरः अप्राप्तराजस्यः पुरुषो यथा विलासी समीक्ष्यते तथा
स्त्रिया वाचि कामिन्या वचसि श्रुतिविषये अवगमोचरे सति जराविकृतिमितोपि
जरया देहवैषम्यं प्राप्नोति पुमान् विलासी समीक्ष्यते । तथाहि कामिन्या वचसि
श्रुते वृद्धोपि तरुणायते इत्यर्थः । अदः इदन्तु अद्भुतं निर्जेरमो देवस्य उपासने
पूजने अर्थात् गृहे प्रतिष्ठित देवस्यार्चनसमये जरामुपैति प्राप्नोति ।

पक्षे । वि-लास्यगत इति विशिष्ट नृत्यगतस्य सम्बोधनं । स्त्रिया इत्यादिकं
उदाहरणं । जरस् १ । समीक्ष्यते ८ । तथा १ । जरा १ । विकृतिं २ । इतः १ ।
अपि १ । वा १ । अचि ७ । तु १ ॥ १६ ॥

व्याकरणम् ।

तृतीया समासे किं कर्मपूर्वाः । तृतीया समासयोग्यस्यने किं कर्मणाऽधराः ।
पराइति श्रेष्ठ वाचित्वेन व्यत्यासावाचित्वा- आवाच स्त्रिसंज्ञा ॥ १५ ॥

राजानं प्रति । राजन् ! तृतीये वयसि स्थितस्य ते वृद्धा-
श्रमएव युज्यते कामिन्या आश्रमं कथमुपागतोऽसि । अनन्तरं
विहस्य । एवं युज्यतेऽपि । यतः ।

हृत्पदाद्याः पृथक् सन्त्यादिश्रयन्ते ते न केन वा ।

येषां यादृक् प्रवृत्तिः स्यात् प्रयुज्यन्ते तथैव ते ॥ १७ ॥

सतां हृत् पत् स्वयं याति विष्णुं तत्सदनं प्रति ।

असतां हृत् स्वयं याति कामिनीं तद् गृहं प्रति ॥ १८ ॥

अतोऽत्र तवागमनं सकारणमेव । किन्त्वेवं अनार्थस्य
तव सम्पर्कमात्रेण पावनं मम कुलं दुष्येदित्यतो निवर्त्तेऽहं
अनार्थसम्पर्कात् । यदुक्तं ।

हृदिति । हृत् मनः पदाद्यवयवाश्च पृथक् पृथगेव सन्ति पृथक् धर्माः सन्ति
केन वा केनापि सता असता वा जनेन ते हृत्पदाद्यान् आदिश्रयन्ते स्वस्वकर्मीकरणाय
न आज्ञायन्ते किन्तु येषां सतामसताम्वा यादृक् प्रवृत्तिः स्यात् ते हृत्पदाद्याः तथैव
प्रयुज्यन्ते अनादिष्टा अपि हृत्पदाद्याः पुरुषेच्छानुसारेण तत्तत् स्वीयकर्मीणि
स्वयमेव निवृत्ता भवन्तीत्यर्थः ।

पक्षे । ससुहाय पद्यमिदं सूत्रं ॥ १७ ॥

यदुक्तं तदेव दर्शयति सतामिति । सतां हृत् मनः स्वयं अनादिष्टमपि विष्णुं
प्रति याति पत् पादः स्वयं तत्सदनं विष्णोरायतनं प्रति याति असतां पुनस्तत्
हृत्पदादिकं कामिनीं तस्या गृहं प्रति च स्वयं याति ॥ १८ ॥

व्याकरणम् ।

जरम् समीक्ष्यते तथा जरा विजृम्भितोऽपि वाचितु । जराशब्दो जरम् स्यात्
तथा विजृम्भितोऽपि पुंस्त्वादिना विजृम्भितोऽपि जरः शब्दस्तथा स्यात् वा अचिपरे ।
निर्जरतः । “जराया जरमन्यतः स्याम् । पां ।” “जरस् जरावितु ।” छं ॥ १६ ॥

हृत्पदाद्या इति । हृत्पदादयः शब्दाः पृथक् सन्ति केन वा पण्डितेन
हृत्पदाद्या आदिश्रयन्ते इति येषां पण्डितानां यादृक् प्रवृत्तिः स्यात् तैस्तथैव शब्दाः
प्रयुज्यन्ते ॥ १७ ॥ हृत् पत् ॥ १८ ॥

पाप्मनः पावि गङ्गाभो वर्षोद्गा सङ्गि दुष्यति ।

इति मन्वन् निवर्त्तत पावनोऽवमसंयुजः ॥ १९ ॥

राजा । बाले ! धनेनैव तव पितुः कुलं भविष्यति

बाला । (तं प्रति)

दृश्यते वा नीतिविदस्तव धाम्नि धनं बद्ध ।

* निमग्नं ते कुलं पङ्के उन्मज्जति न तत् किमु ॥ २० ॥

तदस्तु ।

शाकेन वा मानधनस्य मे पितुः प्रयान्त्वहानि स्मरतो हरीशयोः ।

नास्ती अहम्यङ्गप्रसूतैकधामनी संस्तूयमानस्य कुलीनसंसदि ॥ २१ ॥

अनार्यस्य अकुलीनस्य । पाप्मेति । पाप्मनः पापवतः पावि पवित्रताजनकं
• गङ्गाभः वर्षोद्गा दृष्टिजलेन सङ्गि सम्पर्कि सत् दृष्यति इति मन्वन् मन्यमानः सन्
पावनः पवित्रताजनको जनः अर्थात् साधुजनः अवमसंयुजः अवमा नीचास्तेषां
संयुजः संयोगात् संसर्गात् निवर्त्तत निन्दितसंसर्गं न कुर्यादित्यर्थः ।

पक्षे । पाप्मन इति पूर्वार्द्धसुदाहरणवाक्यं । (इति १° । मनु ८° ।) अतः १° ।

निवर्त्तत ८° । पौ ७° । अनः ६° । अवमसंयुजः ६° ॥ १९ ॥

दृश्यत इति । नीतिविदो राज्ञस्तव धाम्नि गृहे बद्धधनं दृश्यते च ते तव कुलं पङ्के
निमग्नं अभूदिति शेषः । उः भोः तत् कुलं किं कथं न उन्मज्जति उत्थितं न भवति ।

पक्षे । विद इत्यादिकं उदाहरणं । वा १° । नीति ७° ॥ २० ॥

शाकेनेति । मानधनस्य मम पितुः शाकभोजनेन वा अहानि दिनानि यान्तु
किं कुर्वन्तः । अङ्गि अहनि प्रतिदिनं हरीशयोर्विष्णुशिवयोर्नाम्नी नामद्वयं स्मरतः ।
नाम्नी कीदृशे अमृतैकधामनी अमृतास्यदीभूते । कीदृशस्य कुलीनसभायां स्तूय-
मानस्य । पक्षे । पूर्वस्त्वस्य उदाहरणं ॥ २१ ॥

व्याकरणम् ।

इति मन्वन् निवर्त्तत पावनोऽवमसंयुजः । अनोऽत् अकारः निवर्त्तत अर्थात्
लोपमाप्नोति वमसंयुक्तात् परस्य न स्यादिति मनु जानीहि । उदुना, पाप्मनः ।
“अक्लोपोनः” पां । “सदानोऽक्लोपोऽम्बस्यात् पौ वार्त्तलङ्गो” । छं ॥ १९ ॥

दृश्यते वा नीति । अनोऽकारस्य निवृत्तिः स्यात् वा नो इति च परे । धाम्नि ।

“विधाषाङ्गिष्याः” परं ॥ २० ॥

नेष्टुक् धनं मम पिता स्पृहयति । इदमपि चिन्त्यं ।

संसारातिज्वरे भोगी राजन् ! को सुक्तिमाप्तवान् ।

यदस्वधिकफे नो लुप्ततेऽस्य स्यान्न शर्माकृत् ॥ २२ ॥

अतः संसारिणो बद्धदाराधिगमः संसारवृद्धये भवतीति
निवर्त्तस्व । अपिच ।

यदीच्छेः सुखदि प्रीतिं सुदृढामिष्टसाधनीम् ।

तत् साधवाऽनघे रच्या लुप्यन्ति यत्स्मृतो मलाः ॥ २३ ॥

संसारेति । संसारः स्वादृष्टोपनिबन्धनशरीरपरिपङ्कः स एव अतिज्वरः ।
विरज्वरः तत्र कोवा भोगी जनः दारापत्यसम्पदादि सुखभोगी जनः सुक्तिमाप्ति-
वान् ? अपिच न कोपीत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासेन तमेवार्थं दर्शयति यदिति । यत्
यस्मात् अधिकफं कफमधिकृत्य भूतं इति अधिकफं विकारविशेषस्तस्मिन् अम्बु
जलपानं तस्य रोगस्य लुप्तते लोपनिमित्तं न स्यात् न भवतीत्यर्थः । न वा शर्माकृत्
सुखकृत् भवतीत्यन्वयः ।

पक्षे । यदिति यत्नयतः सम्बोधनं । अम्बु इति वरुणस्य सम्बोधनं । कृते
इत्यादिकं उदाहरणं । अधिकफे ७ । नः ई । लुप् १ ॥ २२ ॥

यदीति । यदि सुखदि सुखदातुः सुदृढां इष्टसाधनीं प्रीतिं इच्छेः त्वमिति-
शेषः । तत् तदा हे धन ! हे नर ! सा प्रीतिः अनघे भगवति रच्या रचनीया
कर्त्तव्येति यावत् । यत्स्मृतो यत्स्मर्त्तुर्जनस्य मलाः पापानि लुप्यन्ति । स्मृत इति
स्मृतातोः क्तिप् रूपं । तथाहि ईश्वरे एव प्रीतिः कर्त्तव्येति भावः । (पतिश्च खि-
नरा धवाः इत्यमरः) ।

पक्षे । यत् स्मृत इति अमला इति च सम्बोधनं । तत् सा इत्यन्तपूर्वभागं
उदाहरणं । धवाः १ । नवेः ई । अचि ७ । आः १ । लुप्यन्ति ८ । ॥ २३ ॥

व्याकरणम् ।

अधिकफे नो लुप् । विभिन्नफे परे नस्य लुप् स्यात् । शर्मा, हे राजन् ॥ २२ ॥

“न लोपः प्रातिपदिकान्तरस्य” पां । “नो लुप् फेऽधो” सु ।

धवानघेरच्या लुप्यन्ति । धवा धातुसम्बन्धीया आः नघे विभिन्नस्य अचि
परे लुप्यन्ति । सुखदि । “आतो धातोः” पां । “ओरा लोपोऽन्यधौ” सु ॥ २३ ॥

राजा । सत्यं, तथापि मणीरत्नञ्च राज्ञामस्माकं कृते एव
धाता सृष्टं इति तस्मै स्पृहयामः ।

बाला । (तं प्रति) सत्यमेतत् ।

सदा वोऽवित् परस्यै वोदितौ स्त्रीरत्नसन्मणी ।

प्रतीच्छासे किन्तु नेच्छ कौस्तुभं विष्णुवक्षसः ॥ २४ ॥

अयोग्ये स्पृहां त्यज । (चापमुद्दिश्य राजानमाक्षिपति ।)

विराजसि गुणी युच्च कोऽर्थैश्चापवंशज ।

किन्तु ते परपीडायै नम्रता गुणकोटयः ॥ २५ ॥

सदेति । हे अवित् ! अज्ञान ! सदा सर्व्वस्मिन् काले परस्यैव उदितौ प्रका-
शितौ स्त्रीरत्नसन्मणी प्रति स्त्रीरत्नं प्रति सन्मणिं प्रति च वो युष्माकं इच्छां आस्ते
किन्तु विष्णुवक्षसः कौस्तुभं न इच्छं न स्पृहय ।

पक्षे । सह इति गमनशीलस्य सम्बोधनं । स्त्रीरत्नेत्यादिकं उदाहरणं ।
आवः ई । (उ इत्) वित् परस्य ई । (एव १' ।) उदितौ १ः ॥ २४ ॥

विरिति । हे चाप धनुः ! हे वंशज ! राजपक्षे हे कुलीनवंशज ! त्वं विराजसि
दीप्यसे । कीदृशः गुणी ज्यायुक्तः । पक्षे गुणी विद्यादिगुणयुक्तः । कोऽर्थैर्युञ्ज
कीटिर्धनुषोऽप्यभागः तद्रूपा ये अर्था वस्तूनि तेर्युत् तद्युक्तः । राजपक्षे कीटिसंख्यक-
धनयुक्तः । किन्तु ते तव नम्रतागुणकोटयः परपीडायै परेषां दुःखार्थमित्यन्वयः ।
(कीटिरस्याटनीत्यमरः ।)

पक्षे । विरा इति विशेषेण दातुः सम्बोधनं । कोऽर्थेत्यादिकं उदाहरणं ।
जसि ० । गुणी १' । युत् १' ॥ २५ ॥

व्याकरणम् ।

आवोवित् परस्यैवोदितौ । वित्परस्यैव उकारेकारपरस्यैव औकारस्य उदितौ
उकारेकारौ स्तः । सन्मणी ।

“ प्रथमयोः पूर्व्वसवर्णः ” पां । “ युङ्गामौयू ” स' ॥ २४ ॥

जसि गुणी युत् । जसि परे इकारि उकारश्च गुणी गुणयुक्तः स्यात् । गुण-
कोटयः । “ जसि च ” पां । गुप्तिं जस्ङित्सु ” उं ॥ २५ ॥

अहो विद्धि परोऽपि स्यात् गुणग्राही गुणी यदि ।

तदा तादृग्भयं नास्मात् सूखात् राज्ञो यथा सखे ॥ २६ ॥

इति यत् श्रुतमासीत् तदद्य दृष्टमासीत् ।

राजा । (साक्षेपं) ।

यद्गुणो नानुबन्धेन स प्रशस्यः कवेरहो ।

कौलिन्यं यत्नं दोषाब्धेर्नमोऽस्यै गौडभूमये ॥ २७ ॥

कुलं दोषोत्थमिति तदपि दोष एव नतु गुणः, नहि विषाद-
स्तमुत्पद्यते इति कथं कुलीनाहमिति आत्मानमभिमन्यसे ।
बाला । (तं प्रति)

अहो इति । विद्धि जानीहि । परोपि शत्रुरपि यदि गुणग्राही गुणी च
स्यात् तदा अस्मात् शत्रुतः तादृक् भयं न भवतीति शेषः, हे सखे ! यथा सूखात्
राज्ञः सकाशात् भयं जायते ।

पक्षे । अपिकारो जसोऽपेक्षया उक्तसमुच्चयार्थकः । गुणीत्यादिकं उदाहरणं ।
धिपरः १ । (अपि १ ।) गुणग्राही १ ॥ २६ ॥

यदिति । अनुबन्धेन दोषोत्पादेन यत् गुणी न अर्थात् यो गुणो दोषजनितो
न भवति स एव गुणः कवेः परिणितस्य प्रशस्यो भवति । अहो आश्चर्यं यत् भूमौ
दोषाब्धेः दोषसमुद्रात् अर्थात् दोषसमूहात् कौलिन्यं कौलिन्यरूपो गुणः अस्यै
गौडभूमये नमः ।

पक्षे । यदिति यत्नवतः सम्बोधनं । नम इत्यादिकं उदाहरणं । गुणः १ ।
नानुबन्धे ७ ॥ २७ ॥

व्याकरणम् ।

विद्धि परोपि स्यात् गुणग्राही । धिः परे यस्य तादृशो धित् उकार इकारश्च
गुणग्राही स्यात् । सखे । “ह्रस्वस्य गुणः” पां ॥ २६ ॥

गुणो नानुबन्धे । उकारेकारयोगेण स्यात् नकारानुबन्धे परे । दोषाब्धेः
भूमये । “वेर्द्धिति” पां ॥ २७ ॥

गुणी कुर्वन्ति दोषांश्च बलिनोऽमी गुणा नव ।

श्रीकण्ठकण्ठे गरलकालिमा भूषणायते ॥ २८ ॥

राजा । भवतु वा इति तु चिन्तयन् अनुत्पामि ।

सद्गुणाग्राहिणो नाटादीयुतश्च स्त्रिया नहि ।

हावो दुःखाय नागर्थ्या पुरुषे पशुना समे ॥ २९ ॥

इति यत्श्रुतं तत् त्वय्येव घटते । यतो रुसिकाया विला-
सिन्या वरवर्णिन्या महाकुलायास्तव ललाटफलके उदयाचली-
पत्यकारण्यवासिना मनुष्याभाषेण सार्धमुद्वाहः क्षणसंसर्गश्च
अभिनवविधात्वा श्रीमता वल्लालेन लिखितः ।

अथ बाला । (किञ्चित् शिरोऽञ्जलेनाच्छाद्य राजानं प्रति)
सत्यमुक्तं भवता ।

गुणीति । अमी बलिनो नव गुणा दोषांश्च दोषानपि गुणीकुर्वन्ति गुणस्वरूपान्
कुर्वन्ति । अत्र दृष्टान्तमाह । श्रीकण्ठकण्ठे शिषस्य कण्ठे गरलकालिमा
भूषणायते । तथा नवगुणेषु प्रतिती मध्वादिदोषोऽपि गुणोभवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

सद्गुणेति । सद्गुणाग्राहिणः सद्गुणानां ग्रहणे अशक्तान् पुरुषान्
अदोयुतः एतत्सद्गुणयुक्तः त्वं नाट न गच्छ । स्वगुणस्य प्रकाशार्थं तत्समीपं
सागच्छेत्यर्थः । अत्र हेतुमाह । पशुना समे तुल्ये पुरुषे तादृशपुरुषसमीपे नागर्थ्या
नगरीङ्गवाया नार्थ्या हावः शृङ्गारभावजक्रियाविशेषः विलासललितादिः दुःखाय
नहि, अपितु तादृशपुरुषेण तद्ग्रहात् स तस्या दुःखायैव भवतीत्यर्थः । नागर्थ्या
इत्यनेन तस्या विलासाभिज्ञत्वं सूचितं । पशुनेत्यनेन च हावानभिज्ञत्वं
कासकत्वञ्च व्यज्यते ।

पक्षे । सद्गुणानां सम्यक्ग्रहीतृणां सम्बोधनं । हावेत्यादिकं उदाहरणं
ना १ । टा १ । अदोयुतः ५ । (च १ ।) स्त्रिया ५ । नहि १ ॥ २९ ॥

व्याकरणम् ।

नाटाऽदीयुतश्च स्त्रिया नहि । अदसः इदुतश्च परटा नी स्यात् स्त्रीलिङ्गात्
न स्यात् । पशुना ।

“आङो नाऽस्त्रियाम्” पां । “टादसश्चास्त्रियान्तुना” सं ॥ २९ ॥

शिलैडम्भाकापि निसर्गतो जडा-

प्यधित्यकारण्यभवा फलार्थिना ।

आनीय पूज्या शुचिना द्विजेनना-

ऽवरेण वैधं किमदोऽन्यथा भवेत् ॥ ३० ॥

अपिच । सत्कुलीनायाः क्षणिकोपि सद्वरसंसर्गः स्वर्गाय
मोक्षाय वा भवति ।

अतएवोक्तं । “क्षणमपि सज्जनसङ्गतिरेका

भवति भवार्णवतरणे नौका” इति ।

राजा । तद्भवतु । इति तु चिन्त्यते, तव पिता भ्राता
च विधिना वञ्चितः । यतः केवलमार्थ्याभिमानो कश्चिपु-
विहीनो मनुजैरविज्ञातो वनेचरप्रतिवासी पर्णशालायामध्या-
सीनः केवलं विसीदति, मम सम्पर्कात् पर्णशालापि स्वर्णशाला
भवितुमर्हतीति मतिर्नोत्पद्यते ।

बाला । (तं प्रति) ।

नावसीदति कुत्रापि गुणवान् स्वप्रकाशकः ।

वनस्थेनापि मणिना तामस्यां किं न दीप्यते ॥ ३१ ॥

शिलेति । शिला शालग्रामशिला । एडम्भाकापि पक्तां श्रोतुं अशक्तापि निसर्गतो
जडापि प्रकृतपक्षे शीतलापि अधित्यका पर्वतोर्ध्वमिस्तद्वरण्यभवा शिला शालग्राम-
शिला आनीय फलार्थिना शुचिना द्विजेन पूज्या नतु अधमेन नीचेन । अदः एतद्
वैधं विधित्तं निर्व्वन्धनं किं कथं अन्यथा भवेदित्यन्वयः । नावरेणेत्यनेनच कुलीन-
वंशजस्य राज्ञः अत्रानधिकारित्वं व्यज्यते ।

पक्षे । पूर्व्वसूत्रस्य उदाहरणमात्र ॥ ३० ॥

यदुक्तं मनुजैरविज्ञातो वनेचरप्रतिवासीत्यस्य प्रत्युत्तरयति नावसीदतीति ।
तामस्यां अन्धकारान्वितरात्रौ । अन्यत् सुगमं ।

पक्षे । पूर्व्वसूत्रस्य उदाहरणं ॥ ३१ ॥

व्याकरणम् ।

शुचिमा ॥ ३० ॥

मणिना ॥ ३१ ॥

किञ्च वनेपि ईश्वर एव अन्नं दास्यति । यतः ।

विभोरिष्टेरन्नसिद्धिः स्वीद्योगान्नहि सा भवेत् ।

किं कोप्यस्वेक्ष्यतेष्यस्य नाशो वेनिश्चलाकृतेः ॥ ३२ ॥

किञ्च मम पिताभ्राता च सुखेच्छासत्वेपि यन्न स्वर्णशालां
नोपावसत् तदपि न शोचामि । यतस्तावज्जनोपयुक्तगुण-
हीनाविति सुतरामिव विधीदतः । यतः ।

सुखार्थी सीदति भवे गुणबन्धौ गुणायुतः ।

निर्डीरकः किं कुरुते हस्ताप्राप्यामृते प्रहौ ॥ ३३ ॥

यदुक्तं कश्चिदुपविहीन इत्यत्र प्रत्युत्तरयति विभोरिति । विभोः ईश्वरस्य इष्टेः
इच्छातः अन्नसिद्धिः ईश्वरेच्छयैव देहिनामन्नलाभः आदित्यर्थः । हि यस्मात्
स्वीद्योगात् स्वकीयकायकृतव्यापारात् सा अन्नसिद्धिर्न स्यात् । एतदेव दर्शयति,
कोप्यस्य कोपी डिम्बं तत्र तिष्ठतीति कोप्यः तादृशस्य अस्य वेः पक्षिणः अशो
भोजनं न ईक्ष्यतेऽपि न दृश्यतेऽपि त्वयेति शेषः । कीदृशस्य निश्चलाकृतेः निश्चल-
शरीरस्य । तथाहि डिम्बस्यस्य पक्षिणः ईश्वरेच्छां विना स्वतः परतो वा
अन्नसिद्धिर्न सम्भवतीत्यर्थः । (इष्ट्याग्रेच्छयोरित्यमरः ।)

पक्षे । सूत्रस्य पूर्व्यापरभागौ उदाहरणं । (पी-अस्य) ष्यस्य ईं । ईक्ष्यते षं ।
(पी-अस्य) ष्यस्य ईं । नाशः १ं । (ओ-एः) अवेः ५ं ॥ ३२ ॥

सुखेति । गुणायुतः गुणहीनो जनः सुखार्थी सन् भवे दारादिमयसंसारे
सीदति अवसक्तो भवति । भवे कीदृशे गुणबन्धौ गुण एव बन्धुः सहायो यत्र स तथा
तस्मिन् । तदेव दर्शयति, निर्डीरकः डोर एव डोरकः स्वार्थे कप्रत्ययः । निर्नास्ति
डोरको रज्जुर्यस्मिन् तादृशो जनः हस्ताप्राप्यामृते हस्तेन अप्राप्य अमृतं जलं यस्य
तादृशे प्रहौ कूपे किं कुरुते किं कर्तुं शक्नोति । (पुस्तकादेर्वन्धुसूत्रे डोरकः परि-
कीर्तितः इति कोषः ।) गुणादिति गुणवतां पाठकानाम्वाचस्वीधनं । पूर्व्यापरभागौ
उदाहरणं । युतः ५ं । निः १ं । डौः १ं ॥ ३३ ॥

व्याकरणम् ।

ष्यस्येक्ष्यते ष्यस्य नाशोऽवेः । अवेः ओकारैकारात् परस्य ष्यस्य धी पठौ तस्या
अकारस्य पीपञ्चमी तस्याः अकारस्य च नाशः लोप ईक्ष्यते । विभोः, इष्टेः, निश्चला-
कृतेः । “डसि डसोय ” पां । “डस्यै डोलोपः ” सुं ॥ ३२ ॥

अहो राजन् ! आत्मानं कथं न शोचसि । यतः ।

चितोऽहं राडिति परेऽटेलीपनमवेहि यत् ।

तुतीनां विंशतेर्नीक्तौ चाटौ च शमिता यमः ॥ ३४ ॥

अतस्तदभयशान्त्वर्थं ।

नुविराडाधिसे स्थाने ऋत आनन्दसंज्ञके ।

मोदस्व सं सुदं दाता सखा सख्युः परोपि सः ॥ ३५ ॥

अथ राजा (तस्याः भ्रातरमुपसृत्य सविनयं ।)

वितइति । अहं राट् राजेति चितः ज्ञानस्य परे परस्मिन् काले लोपनं अटैः प्राप्त्वाः इति अवेहि जानीहि अहं राजा इति बोधस्य परकाले लोपो भविष्यतीत्यर्थः । कदेत्याह, यत् यदा तुतीनां तृतीनां विंशतेः अर्थात् विंशतिमख्यकस्तवादपि तथा चाटौ उक्तौ विनयवचसि च यमः यमराजः न शमिता न शान्तिं प्राप्नुवति । (चाटुर्विनयवाचि चेति कोषः ।)

पत्ते । वित इति चेतनवतां सम्बोधनं । अहं रा इति अहमितिशब्दवतां सम्बोधनं । यदिति यत्नवतां सम्बोधनं । डिति ७° । परे ७° । टेः ई° । लोपनं १° । अवेहि ८° । तीनां ई° । विंशतेः ई° । न. १° । तौ ७° ॥ ३४ ॥

तुतीति । तु भो विराट् राजन् ! आनन्दसंज्ञके आनन्दाख्ये परमात्मनि मोदस्व, कीदृशे ऋते सत्यस्वरूपे आधिसे आधिर्मानसी व्यथा तं स्यति नाशयतीति आधिसस्तस्मिन् स्थाने, स सुदं दाता हर्षदानशीलः सख्युः परोपि सखा सख्य इत्यन्वयः । तु विरा इति विशेषेण दातुः सम्बोधनं । डा १° । अधिसेः ई° । स्थाने ७° । ऋतः ५° ॥ ३५ ॥

व्याकरणम् ।

युतो निडौः । इदुतः परे निडौः स्यात् । युणवन्तौ, प्रहौ ।

“अञ्च सेः” पां । “युङ्गां डेडौः” सुं ॥ ३३ ॥

डिति परे टेलीपनमवेहि तीनां विंशतेर्नीक्तौ । डिति परे टेलीपः स्यात् विंशतिशब्दस्य तीनामपि लोपनमवेहि न तु तौ विभक्तौ परे । चाटौ ।

“टेः” पां । “टेलीपो डिति विंशते स्ते स्तुडौ” सुं ॥ ३४ ॥

डाधिसेः स्थाने ऋतः । ऋकारान्तात् परस्य धिभिन्नसे स्थाने डास्यात् । सखा ।

“सख्यद् भ्यां सेडौधेः” सुं ॥ ३५ ॥

विपदोवाहतः सख्युः स्मरेत् वृद्धिमितः श्रियः ।

यः स्मरेदुपकर्त्तारं सखायं सुहृदेव सः ॥ ३६ ॥

सख्युराटान्तिके नास्य येन सख्या न गृह्यते ।

समो विभागी विपदां सुखमात्रांशभागिना ॥ ३७ ॥

तस्मादहमेव तव सखा । यतः उपकर्त्तारं त्वां चिरं मनी-
करिष्यामि विपदि बन्धुरस्मीति मामवेहि ।

इति श्रुत्वा स विप्रसुषणीस्वभूव । (अथ विभाव्य) राजन् !
यद्येवं प्रतिजानीयाः तदैवैनां भगिनीं ते प्रयच्छेयं ।

राजा । किन्तत् ?

विप्रः । मम भागिनेयो राजा भविष्यतीति ।

राजा । एवं तवैव पादाय शपे सत्स्वपि जेष्ठपुत्रेषु तव
भागिनेयो राजा भावीति ।

अथ राजा तां विवाह्य स्वपुरं गतः ।

विपेति । विपदोवाहतः विपत्समूहाहतः सन् सख्युः स्मरेत् सखायं स्मर-
तीत्यर्थः । यो जनः श्रियः सम्पदः वृद्धिमितः वृद्धिं प्राप्तः सन् उपकर्त्तारं सखायं
स्मरेत् स एव सुहृत् ।

पक्षे । विपद इति सर्पाणां सम्बोधनं । इतः श्रियः इत्यादिकमुदारहण-
वाक्यं । धौ ७ । ऋतः ईं । सख्युः ईं । स्मरेत् ङं । वृद्धिं २ ॥ ३६ ॥

सख्युरिति । अस्य सख्युरन्तिके समीपे न आट नागच्छ, येन सख्या विपदां
समो विभागी न गृह्यते । किन्तूतेन सुखमात्रांशभागिना ।

पक्षे । अन्तिकेत्यादिकं उदाहरणं । सख्युः ईं । आ १ । टा १ ॥ ३७ ॥

व्याकरणम् ।

वाहतः सख्युः स्मरेत् वृद्धिं । धौ परे ऋकारस्य सख्युश्च वृद्धिमिच्छति । उप-
कर्त्तारं, सखायं । “धौ त्रिः” सुं ॥ ३६ ॥

सख्युराट । सखिश्वादात् परः टा आ स्यात् । सख्या । “सख्युडाडितामाए
उसुसौ” सुं ॥ ३७ ॥

सखिना सखिवेनापि व्यवहारेक्षणेन च ।

सुकुसङ्गः स द्वितीयाद्वितीयोभङ्गो गतिः ॥ ३८ ॥

अथ अभियोक्तुरन्त्यजस्य सुखादेतत् सुखा वङ्गतिलको वृष
आत्मगतं ।

अहो अमीषां मृद्धानां तत्त्वधीः स्यात् कथं नृके ।

नानुबन्धा ययुररावस्तेऽस्त्रे मादनेऽक्षताः ॥ ३९ ॥

सतः सख्युः सुखाप्तिः स्यात् सख्युस्त परत्र च ।

अहो हृद्योपि मदनो दुःखावेह परत्र च ॥ ४० ॥

वङ्गतिलकः । अरे ज्ञानवृद्ध ! ततः स राजा किमकरोत् ?
अभियोक्ता । स राजा तदवस्थयैव बहुकालं निमाय ।
अवेकदा तस्य महिषो विलपन्तो आह । देव ! मम सातुलस्य

सखिवेति । स राजा द्वितीयाद्वितीयः द्वितीया भाव्यां सैव द्वितीया यस्य स
तथा सन् सखिना तथा सखिवेन तथा व्यवहारावेक्षणेन व्यवहारो राजकुम्भं
तद्गतिन च सुकुसङ्गः त्यक्तसख्योऽभूदित्यन्वयः ॥ ३८ ॥

अहो इति । तत्त्वधीः तत्त्वज्ञानं । नृकाः । नानुबन्धाः नास्ति अनुबन्धो
दोषोत्पादो येषां तादृशः सन्तः जना मादने मदनसम्बन्धिवे उरो सहति अस्ते
अस्ते क्षिप्ते सति, अक्षता ययुः ।

पक्षे । अस्ते मादने अक्षता इति जितेन्द्रियानां मस्त्रोधनं । नानुबन्धा इत्यत्र
विमर्गस्य अकारो परे प्रकारः । नानुबन्धाः १ : १ । (ए उम् उम् औ) ययुररावः
१ : ॥ ३९ ॥

सतदिति । सतः सख्युः सख्युः सकाशात् सख्युः अत्र परत्रापि सुखाप्तिः सुख-
प्राप्तिः स्यात् । हृद्यो हृदिभवः पक्षे सुहृत् । (हृद्यः सुहृदि हृद्गते इति कोपः ।)

पक्षे । पूर्वखत्रस्य उदाहरणमात्रं ॥ ४० ॥

व्याकरणम् ।

सखिना ; कचिदपवादविषयेऽप्राप्तसमर्थोऽभिनिविशते इति न्यायात् ॥ ३८ ॥

नानुबन्धा ययुररावः । सखिगन्धात् परस्त्रिताः नकानुबन्धाः ए, उम्,
उम्, औकाराः स्तुः ॥ ३९ ॥ सख्युः, सख्युः ॥ ४० ॥

मापराधस्य भवता वपनद्रविणादानदण्ड आदिष्ट स्तम्भमोपरो-
धेन क्षन्तव्यं अन्यथाहं प्राणांस्वक्ष्यामि ।

राजा । प्रिये ! मैवं ।

राजं देहो मनःकीर्तिः शौर्यं त्वय्यर्पितं मया ।

केवलं रक्षितं सत्यं सख्ये धर्म्माय यत्नतः ॥ ४१ ॥

तत्तु दातुं न शक्नोमि । आदिष्टं स्वयमन्यथा कुर्वन् धर्म्मं
सख्यो विमुक्तं दास्यामि ? राजाहि व्यवहारेऽसुपरोद्धो
भवति । तस्मात् प्रिये ! एतादृशानुरोधान्निवर्त्तस्व । एतन्नि-
मित्तं यदि प्राणांस्वयजसि तथापि सत्यं त्यक्तुं न शक्नोमि ।

अन्यजः । अतोहं ब्रवीमि । देव ! अहं नीचः अयन्तु
प्रत्यर्धी ब्राह्मणः इत्युपरोधोऽनादेवः ।

वज्रतिलकः । (एतत् श्रुत्वा हृष्टः तं प्रति ।) पश्चात्
यथाविधि विधास्यामि । ततः स राजा किमकरोत् यदि
जानासि तत् कथ्यतां ।

अन्यजः । अथैकदा राजपुरोहितो हितमिच्छुः राजान-
मुपगम्याह राजन् ! तृतीये वयसि नवयैतत् अम्रबुज्यते ।

तस्मै तु जगतां पत्यै रोचस्व नृप ! किं स्त्रिया ।

पश्येष्टानि न सिध्यन्ति स्त्रीणां पतुःप्रसेवनात् ॥ ४२ ॥

राज्यसिद्धि । अस्यार्थः सुगमः ॥ ४१ ॥

तस्मै इति । जगतां पत्यै ईश्वराय रोचस्व अनुरागं धारय । जे नृप ! स्त्रियाः
किं स्यात् किं फलं भवेत् । अत्र दृष्टान्ताह । पत्युःप्रसेवनात् सेवकानां दृष्टानि
अभीष्टानि न सिध्यन्ति । पत्यै । वनादिति जलपायिनः सम्बोधनं । पूर्वभागः
उदाहरणं । पत्युः ५ । अमे ७ ॥ ४२ ॥

व्याकरणम् ।

पत्युःप्रसे । पतिशब्दात् परस्थिता टा नकारानुबन्धाय आ, ए, उस्, लस्
औकाराः स्युः असमासे । पत्यै । असे किं जगत्पतिना । (पाणिनि व्याकरणे
सखिपतिशब्दसाधननियमस्तु विभिन्न एव) । “ पत्युःप्रसे ” सु ॥ ४२ ॥

तेन हि जगत्पतिना तोषितेन शचीशत्वमपि दातुं शक्यते ।
राजन्निदमपि चिन्त्यं ।

अहो यति यति आसादयति तति तति सह शरीराङ्गेन
पाणिगृहीतायै यस्यै समर्पयतकि सुडतिप्रत्ययात् द्वितीयाप्रीत्या
सोस्ति लुक्सञ्चयः पाथेयमपि नेतुमक्षमो निराश्रयान् कति कति
दुरध्वान् गमिष्यन् सकृदपि तथेति न चिन्त्यते ॥ ४३ ॥

अपिच ।

यदीहैको दस्युर्दशनवषडाहान्यपि परं

वसेत् ग्रामोपान्ते भवति न किमस्मादपचयः ।

न संख्यातः षड्भ्यः सततमपकृद्भ्यः स्वभवने

वसद्भ्यो गोपायेदहह परमार्थान् किमु भवान् ॥ ४४ ॥

अहो इति । अहो आश्चर्यं । सुट् त्रिषयमुग्नो जनः यति यति आसादयति
यावत् धनं उपार्जयति तति तति तावद्धनं पाणिगृहीतायै भार्यायै कतिप्रत्ययात्
शरीराङ्गेन सहैव समर्पयतकि अर्पयति । शरीराङ्गे स्मृता जायेति दम्पत्योर्मध्यगं
धनमिति स्मरणात् । स सुट् जनः द्वितीया प्रीत्या भार्याया प्रीत्या प्रीतियुक्तोस्ति
तिष्ठति लुक्सञ्चयः लुप्रधनसञ्चयः निराश्रयान् कति कति दुरध्वान् दुर्गस्थपथान्
गमिष्यन् पाथेयमपि शरीरायास-धनव्ययाभ्यां पुन्यसञ्चयरूपं पारलौकिकभोग्यमपि
नेतुमक्षमो भवति इति तथा भार्याया सकृदपि न चिन्त्यते ।

पक्षे । समर्पयत, किमु इत्यन्तपूर्वभागः उदाहरणं । सञ्चयेत्यादिकं उदा-
हरणं । सञ्चयः सञ्चयकर्त्ता । डतिप्रत्ययात् ५ । द्वितीया प्रीत्यासः ६ । अस्ति ८ ।
लुक् १ ॥ ४३ ॥

यदीति । यदि एको दस्तुचौरः इह संसारे ग्रामोपान्ते ग्रामस्थ समीपे परं
केवलं दश नव षडहान्यपि वसेत् तदा तस्मात् चौरात् न संख्यातोऽपचयः असंख्याता
हानिर्नभवति ? अपिच नपत्येव । अहह खेदे स्वभवने निजगृहे सततं वसद्भ्यः
षड्भ्यः अपकृद्भ्यः चौरैः अर्थात् कामक्रोधादिभ्यः किमु कथं परमार्थान् परम-
धनानि पकृतपक्षे परमार्थान् पुरुषार्थान् गोपयेत् ।

पक्षे । यदित्यादिकं उदाहरणं । न संख्यातः ५ । षड्भ्यः ५ । सुः १ ॥ ४४ ॥

व्याकरणम् ।

डति प्रत्ययात् द्वितीयाप्रथमाप्रत्यययोः असौ लुक् अस्ति भवतीत्यर्थः । यति,
यति, तति, तति । “डति च” प्रां । “डति संख्याणो जस् शसो लुक्” सं ॥ ४३ ॥

अतः कामादयोऽपकारिणी निजधाम्नो दूरीकरणीयाः ।
इति श्रुत्वा स राजा जातवैराग्यो वनं विवेश । एतत् श्रुत्वा
वज्रतिलको हृष्टः । (अनन्तरमानीतं प्रत्यर्थिनं विप्रं प्रति ।)
ब्रह्मन् ! एतादृशक्रोधस्य वशे वर्त्तसे, यत् क्षुधार्त्तमन्नार्थिनं
स्वाश्रममुपस्थितं पानीयमप्यदत्त्वा ताडितवानसि । खणोत्वेवं ।

यन्नामितेरयङ्कोपस्य रोहं प्रभवेत्सदा ।

क्रोधे तमुत्सृज्यार्थानां तयाणां परिपन्थिनि ॥ ४५ ॥

अपिच । ब्रह्मन् ! भवद्विधानां निन्दा मादृशां कर्णौ यथा न
स्पृशेत् तथैव वर्त्तितव्यं । यतः सन्निन्दा सतां कर्णे शूलायते ।
अत्रेतिहासं शृणु । दुर्व्योधनस्य सभायां दुःशासने द्वैतवन-
वासिनः पाण्डवान् निन्दति उच्चैर्हसन्तं कर्णं प्रति विदुरः ।

सन्निन्दने सृजति यो हौ कर्णौ सरसं सहि ।

कौलटेरस्यदग्न्याणां स्यादिष्वाहतिवत् श्रुतौ ॥ ४६ ॥

यदिति । यत् यदि अमिते अहिते अर्थात् अपकारिणं प्रति कोपस्य रयं वेगं
रोहं धारयितुं न प्रभवेः न प्रभुर्भवति अर्थात् न शक्नोभवेः, तदा क्रोधे क्रोधं प्रति तं
कोपस्य वेगं उत्सृज्य त्यज । क्रोधस्यापकारित्वं दर्शयति । क्रोधे कीदृशे तयाणां
अर्थानां पुरुषार्थानां धर्मकाममोक्षाणां परिपन्थिनि प्रतिबन्धके ।

पञ्चे । यदिति यत्नवतः सम्बोधनं । कोपस्येत्यादिकं उदाहरणं । नामि ७ ।
तेः ६ । अयं १ ॥ ४५ ॥

सन्निन्देति । योजनः सन्निन्दने साधूनां निन्दायां सरसं सानुरागं यथास्यात्तथा
हौ कर्णौ सृजति क्षिपति, स कौलटेरः असज्जन्मा ज्ञेयः इतिशेषः । अग्न्याणां
सहतां त्यत् निन्दनं श्रुतौ कर्णे इष्वाहतिवत् यागस्याघातवत् स्यादित्यन्वयः । अत्र
त्यदृशब्दस्तदृशब्द-समानार्थकः ।

पञ्चे । सहीत्यन्तपूर्वभाग उदाहरणं कौल इति कुलजन्यनः सम्बोधनं ।
आहतीत्यादिकं पूर्वसूत्राणां उदाहरणं । टेः ६ । अः १ । त्यदग्न्याणां ६ ।
स्यादिषु ७ । ॥ ४६ ॥

व्याकरणम् ।

नमंख्यातः षड्भ्यः सः । नान्नमंख्याशब्दात् षष् शब्दाच्च सः पूर्वोक्तमिधिः
स्यात् । दश, नव, षट् । “षणान्ता षट्” पा ॥ ४४ ॥

अथ दुःशासनं प्रति ।

व्यसनानि स्पृहेयुः स्वं दीप्तलक्ष्मीं यथा तथा ।

विदधातु न दीवीतो माद्यन्माशसुपैति यत् ॥ ४७ ॥

पुनः कर्णं प्रति । अहो कर्ण ! तव तु चण्डप्रतापपक्षस्य
अनार्थस्य पाण्डवानां प्रदीप्तयशस्यसंहसानस्य स्नानिसुपगतस्य
मलिनस्य एवमुपहासो युज्यते । तदेवं पश्य ।

नशस्तीक्ष्णांशुपक्षस्य पङ्कजस्य श्रियोमुदः ।

असहिष्णोः सूधांशं श्रातन्द्नीन् विश्वमुदे विधोः ॥ ४८ ॥

व्यसनेति । दीप्तलक्ष्मीं दीप्ता लक्ष्मीर्यस्य तदृशं स्वभात्मानं यथा येन प्रका-
रेण व्यसनानि अद्भुतं दीपविशेषाः स्पृहेयुः तथा न विदधातु तथाहि प्रदीप्त-
सम्पदा जनेन व्यसनेषु न प्रवर्तितव्यं यत् यस्मात् ईतो लक्ष्मीतो दीपदीप्तीजनः
माद्यन् सन् नाशं उपैति प्रां कल्याणं न प्राप्नोति । (ईतलक्ष्मीस्तत्राप्ययं क्रोधे इतिकीपः ।)

पक्षे । तथेत्यन्तपूर्वभागः उदाहरणं । विदिति ज्ञानवतः यदिति यत्प्रवतः
सम्बोधनं । अधातुनदीवीतः ५ । अमाद्यं १ । नाशं २ । उपैति ८ ॥ ४७ ॥

नशदिति । विश्वोयन्द्रस्य सुधांशून् अमृतभूतकिरणानपि असहिष्णोः पङ्कजस्य
श्रियोमुदः शोभायाः मोदनस्वव नशः नाशो भवतीति शेषः । सुधांशून् कीदृशान्
विश्वमुदे विश्वेषां हर्षाय अतन्द्नीन् नास्ति तन्द्नीः प्रसीला येषां ते तथा तान् जायत
इत्यर्थः । पङ्कजस्य कीदृशस्य तीक्ष्णांशुः सूर्यः तत्त्वत्स्य । अत्र पङ्कजशब्देन प्राप-
सम्भूतत्वं व्यज्यते । (पङ्कः कर्हमपापयोरिति कीपात् ।) तथाहि पङ्कस्य चान्द्री-
यानां विश्वहर्षजनकसुधांशूणां असहिष्णवे प्रापसम्भूतत्वं तीक्ष्णांशुपक्षत्वञ्च
हेतुरिति भावः । पक्षे । तीक्ष्णेत्यादिकं उदाहरणं । न १ शन् १ ॥ ४८ ॥

व्याकरणम् ।

नामि वेरयङ् । विशब्दस्य अयं स्यात् नमि परे । त्रयाणां । “वेरुयः” पां ।
“वेरयङ् नामि” सं ॥ ४५ ॥

टेरस्त्वदग्याणां स्त्रादिषु । त्रदादीनां टेरकारः स्त्रात् स्त्रादिषु । द्वौ ।

“त्यदादीनामः” पां । “त्यदां टेरः कौ” सं ॥ ४६ ॥

अधातु नदीवीतोऽमाद्यं नाशमुपैति । धातु-नदीसंज्ञक-शब्दभिन्नात् उकारे-
कारान्तात् अमाद्यं अमः आदिरकारो लोपमाप्नोति । दीप्तलक्ष्मीं ॥ ४७ ॥

विद्यात्तवस्येतद्वयमचिरेस्थानु चेतना ।

सदा परानिष्टचिन्ताऽसद्भियां सन्ततो ज्वरः ॥ ४६ ॥

द्राणाचार्यं प्रति ।

ज्वीक्ष्यते गुरोश्चोत स्मृत्वा पार्थेषु नाधुना ।

यतश्चे निर्भुवो दीना हृतस्त्रा वनवासिनः ॥ ५० ॥

विद्यादिति । विद्यादिदमपि जानीयात् भवानितिशेषः । असद्भियां कुबुद्धीनां जनानां सदा परेषां अनिष्टचिन्तैर् सन्ततो ज्वरः सन्ततज्वरतुल्यः अविच्छिन्नतुल्य दुःखकरत्वाच्च । इतः अस्मिन् लोके धनस्य मनुष्यस्य इयं चेतना बुद्धिः अचिरे अचिरकालेन न स्यात् । किन्तु कालान्तरे इयं चेतना भविष्यत्येति भावः ।

पञ्चे । रे इति सम्बोधनम् । स्वादिद्यादिकं उदाहरणम् । विद्यात् ङं धवश् ईं । ईतः ईं । इयम् १ । अचि ७ ॥ ४६ ॥

उ इति । उत इतिविवर्तः । उ भोः गुरोश्च आचार्यस्यापि अधुना पार्थेषु पाण्डवेषु स्मृत्वा नो बोध्यते । यतो यस्मात् ते पाण्डवा निर्भुवः दीनाः हृतस्त्राः हृतधनाः वनवासिनः ।

पञ्चे । स्मृत्वेत्यादिकं उदाहरणम् । उन् १ । ईक्ष्यते ङं । गुरोः ईं । च १ । जतः ईं ॥ ५० ॥

व्याकरणम् ।

न शम् । घञ्जनदीभिस्तात् उकारेकारान्तात् शसो न स्यात् । अतन्दीन् । “यतोऽम् गमोऽस्मादिहीनोः” ई ॥ ४८ ॥

विद्यात् धवस्येत इयमपि । धवस्य धातुसम्बन्धीयस्य ईतः ईकारस्य इयम् विद्यात् अचि परे । असद्भियां ॥ ४६ ॥

उनीक्ष्यते गुरोश्चोतः । धातोर्गुरोर्कारस्य उव ईक्ष्यते अचि परे । निर्भुवः । “अचि नूधातु भ्रुवां धोरियङ् वङौ” पां । “धोरियुवचि” सु ॥ ५० ॥

गुरो ! इदमपि जानीहि ।

रणे जयी राट् लभते भुवं नाकभुवं मृतः ।

ब्रह्मन् जयी मृतो वाजौ तत् द्वयं न त्वमाप्स्यसि ॥ ५१ ॥

अतोऽस्य यत् सेनापत्याय स्पृहयसि तस्य प्रयोजनं न जानीमः । हत ! हत !

चकारकोर्द्धं धातोर्वीतोऽय्यौकः सन्तमसनाशाय ।

वीवच्चान्तस्तमोलं मूढैस्तदपिहत नेष्यते पन्थाः ॥ ५२ ॥

दुर्योधनं वा किं ब्रूमः । यतः !

अनेका च स्पृहयति स्वर्गे दिध्यं व्रतैर्वधूः ।

भर्तुर्मूर्ध्नि न्यस्य भारं यद्याच्चैव व्रतं स्त्रियाः ॥ ५३ ॥

रणइति । राट् राजा रणे युद्धे जयी सन् भुवं लभते रणे मृतो वा नाकभुवं स्वर्गं लभते । हे ब्रह्मन् ! वाजौ युद्धे जयी मृतो वा त्वं तत् द्वयं भुवं स्वर्गं न लप्स्यसे । पत्ने पूर्वसूत्रस्य उदाहरणमात्रं ॥ ५१ ॥

चकारेति । धाता विधाता सन्तमसनाशाय विश्वव्यापकान्धकारनाशाय उर्वीतः पृथिवीतः ऊर्द्धं अय्यौकः अविःसूर्यः तस्य औकः स्थानं चकारक चकार स्वार्थे कः । अन्तस्तमोलं अन्तः अन्तर्गतं तमोलुनाति यः तादृशं बोधश्च चकार हत खेदे तदपि तस्मादपि मूढैः अज्ञैः पन्थाः नेष्यते । (औक्यौकश्च विज्ञेयमिति कोषः)

पत्ने । चकारोऽवधारणे । कः सन्तमसेत्यादिकं उदाहरणं । कारकोर्द्धं १° । धातोः ५° । वीतः ६° । व्यौ १ः ॥ ५२ ॥

अनेकेति । अनेकाश्च अनेकापि वधूः योषित् व्रतैः करणभुतैः स्वर्गे दिध्यं स्वर्गे क्रोडनं स्पृहयति इच्छति ; स्पृहेः कर्माणि चतुर्थ्या अनित्यत्वात् । किं कृत्वा इयन् आह । भर्तुर्मूर्ध्नि भारं व्रतसम्पादकसम्भारव्यस्य भारं न्यस्य अप्रपयित्वा । कीदृशस्य भर्तुः यस्य भर्तुरच्चैव पूजैव स्त्रिया व्रतं ।

पत्ने । स्वर्गेत्यादिकं उदाहरणं । अनेकाश्चः ६° । स्पृहयति ८° ॥ ५३ ॥

व्याकरणम् ।

भुवं । नाकभुवं ॥ ५१ ॥ कारकोर्द्धं धातोर्वितीव्यौ । कारकात् धातोः वीतः । चकारेकारस्य यवो स्तः अवि परे । तमोलं ॥ ५२ ॥

भवानपि तद्वत् यस्य गुरोरर्चनमेव रणे जयाय भवति तस्यैव
सूत्रेण सैनापत्यभारं यन्निनीपति । अलमतिविस्तरेण ।

लोभादि व्यस्य धाम्नः स्वात् प्रध्यः क्रीडत निर्भयाः
प्रीत्या क्रूरे जने कस्य हानिर्नाश्रयवैरिणि ॥ ५४ ॥

एते एव स्वधाम्नि पुटाः पातयिष्यन्ति ।

एतत् श्रुत्वा कैर्णः । (राजानं प्रति)

स्याद्वीतो नाग्रहो येन हितान्मुपदिशेत् स किं ।

नहि जिज्ञासवे कापि जन्मान्धाः सत्ययव्रुवः ॥ ५५ ॥

अतः परिण्डताभिमानिनं दुर्मुखं विपक्षसपक्षं अविदुरं विदुरं
दूरीकरोतु भवान् ।

लोभेति । हे प्रध्यः ! प्रकटपुद्गिमन्तः ! लोभादि लोभमोहादिकं स्वात्
धाम्नः स्वगृहात् अर्थात् स्वदेहात् व्यस्य दूरीकृत्य निर्भयाः सन्तः क्रीडत अक्षक्रीडां
कुरुत । आश्रयवैरिणि क्रूरे जने प्रीत्या प्रीतिहेतोः कस्य जनस्य हानि न भव-
तीति शेषः । तथाहि लोभमात्मर्याहङ्कारादय एव पुरुषस्य शत्रवस्तस्मात् ते दूरी-
करणीयाः ।

पक्षे । लोभ इति लोभवतः सखीधनं । धाम्न इत्यादिकं उदाहरणं ।

आदिव्यस्य ई ॥ ५४ ॥

स्यादिति । येन जनेन ग्रहः सत् ज्ञानं न वीतः विशेषणं न प्राप्तः स्यात्, सः
जनः किं कथं हितानि उपदिशेत् । हि यस्मात् जिज्ञासवे जनाय जन्मान्धा जनाः
कापि न सत्ययव्रुवः सत्ययोपदेष्टारो न स्युरित्यन्वयः ।

पक्षे । ग्रहेत्यादिकं उदाहरणं । स्यात् ८ । वीतः ई । न १ ॥ ५५ ॥

व्याकरणम् ।

अनेकावः स्पृहयति । अनेकावो धातोस्तथा स्तः । दिध्यं । “एरनेकावोऽ-
संयोगपूर्वस्य” पां ॥ ५३ ॥

आदिव्यस्य । आदौ व्यं अव्ययं यस्य तादृशधातोश्चकारेकारस्य ययौ स्तः
अवि । प्रध्यः ॥ ५४ ॥

स्याद्वीतो न । स्यात् संयोगात् परस्य धातोः उदितौ न व्यौ स्तः ।

सत्ययव्रुवः ॥ ५५ ॥

विदुरः । सुतरामेव भवतां विदूरवासमिति ।

(सोऽश्वत्थामानं प्रति) भवन्त एवैषां कुलक्षयमिच्छन्ति ।
अपिच । विप्रकुलजन्मापि भवान् आबाल्यात् केवलं धनुष्पाणिः
पुरः पश्चाच्च धावमानो राजानं सेवते स्वधर्माचरणविहीनो
दैवार्पादि ऋणानि कदापनेष्यते । हत ! हत !

अप्येकवर्षादृणतः पुनः काराया

सुवद्वतरभुवः पत्युर्व्विभेति लोकः ।

अहो बद्धजनिपञ्चर्णतोपि महेश-

काराभो विभेति न कीपि ॥ ५६ ॥

सुधियोऽपि न मन्यन्ते माययाकृष्टचेतसः ।

सुधियामपि मोहित्या स्वायुपोऽहरहः क्षयम् ॥ ५७ ॥

अथेकेति । एकवर्षात् एकवर्षं व्याप्य भूतादपि ऋणतः ऋणाद्धेतोः इतरभुवः
पत्युः इतरस्य चुद्रस्य भूपतेः काराभुवः कारा बन्धनगृहं तद्वपाया भुवः स्थानात्
लोको विभेति । तथाहि एकवर्षीये ऋणेऽपि कृते चुद्रन्तपस्यापि कारागारात्
लोको विभेति । पुनः शब्दस्तुकारार्थे । अहो आश्चर्य्यं बद्धजनि पञ्चर्णतोऽपि बद्ध-
जन्मकृतेभ्यो दीक्षपित्वादिव्यः पञ्चऋणेभ्योऽपि हेतुभ्यः महेशकाराभुः महेशस्य परमे-
श्वरस्य काराभुः नरकगृहायाः कारागृहभुवः न कीपि विभेति ।

पक्षे । एक इति मुख्यस्य सम्बोधनं । अपि प्रत्ये । पत्युरित्यादिकं उदाहरणं ।
वर्षादृणतः ५ । पुनः कारायाः ५ । भुवः ५ । इतरभुवः ५ ॥ ५६ ॥

सुधीति । माययाकृष्टचेतसः सुधियोऽपि अहरहः आयुपः क्षयं न मन्यन्ते न
जानन्ति । मायया कीदृश्या सुधियामपि मोहित्या मोहजनि कथा ।

पक्षे । माययादिकं उदाहरणं । सुधियः ६ । अपि १ । न १ । मन्यन्ते ८ ॥ ५७ ॥

व्याकरणम् ।

वर्षादृणतः पुनः काराया भुव इतरभुवः । वर्षादृण पुनः काराशब्देभ्यः परस्य
भुवइतरभुवोपि न स्यात् । महेशकाराभुः ॥ ५६ ॥

सुधियोऽपि न मन्यन्ते । सुधीशब्दस्यापि तत्र मन्यन्ते । सुधियां ।

“कव्याद्यनेकाक्षीऽस्यादृणपुनर्वर्षाकारादन्यभूसुधियो र्थी ” सु ॥ ५७ ॥

ब्रह्मन् ! तव सावित्रीदीक्षापि वृथैव । यतः ।

नरो भवनदीनीतोऽप्याप यां निस्तरां तरीम् ।

सौवर्णीं मन्यते तां स क्रीडार्थां सिन्नियां भवे ॥ ५८ ॥

(पुनः दुर्योधनं प्रति ।)

गुणवानृद्धियुक्तश्च नियुक्तो धर्मकर्मसु ।

पितः ! स्थान्मत्सरासङ्गात् व्यसनी व्यसनानृतिः ॥ ६६ ॥

नर इति । नरोमर्त्यः भवनदीनीतोऽपि स्वकर्माणां भवरूपनदीं पापितोऽपि यां सौवर्णीं स्वर्णमयीं प्रकृतपक्षे योभनवर्णमयीं मन्त्ररूपां निस्तरां निस्तरहेतुभूतां नौकां आपाप्नवान्, समर्त्तः भवे संसारे तां तरीं क्रीडार्थां क्रीडाभावाप्रयोजनकं मन्यते । भवे कौटुम्बे सिन्नियां सित् वितर्कः परलोको नास्ति प्रत्यक्षप्रमाणाभावात् इति वितर्कस्तन्नियां तत् प्रापके ।

पक्षे । नरोभव इत्यस्य उ भोः नर ! भव प्राप्तुं हि सूत्रार्थमिति शेषः । तरीमित्यादिकसदाहरणवाक्यं । नदीनीतः ५' । (अपि १' ।) आपः ५' । आम् १' । निः १' ॥ ५८ ॥

गुणेति । गुणवान् ऋद्धियुक्तोऽपि जनः धर्मकर्मसु नियुक्तोऽपि हे पितः ! मत्सरासङ्गात् अन्यशुभहेषी मत्सरः तेनासङ्गात् नरो व्यसनी भवति, व्यसनात् ऋतिर्मरणं भवतीत्यर्थः ।

पक्षे । धर्मत्यादिकं उदाहरणं । गुणवान् १' । ऋत् १' । धियुक्तः १' । (च १' ।) नियुक्तः १' ॥ ५९ ॥

व्याकरणम् ।

नदीनीतोऽप्यापयाम् निः । नदीमञ्जकात् नोशब्दादापोपि निः आम् स्यात् । सिन्नियां । “ डेराम्नाम्नीभ्यः ” पां । “ न्यापदीभ्यो डेराम् ” सुं ॥ ५८ ॥

गुणवान् ऋद्धियुक्तश्च नियुक्तः । धिसंयुक्ती निंसंयुक्तश्च ऋत् गुणवान् स्यात् । पितः । “ ऋतो डिः सर्वनामस्थानयोः ” पां । “ ऋडिभ्योः ” सुं ॥ ५९ ॥

तस्मादेतेषु मन्त्रेषु अनुरक्तो मा भूः । एतेहि त्वां पातयितु-
मिच्छन्ति । (कर्णं प्रति) यत् त्वया पूर्वकाले प्रतिज्ञातं
“भ्रातृभ्यं प्रदास्यामि रणे- जित्वा धनञ्जयमिति” ; तस्य
सार्थक्यञ्च घोषयात्रायामेव परीक्षितमासीत् ; अतः वृथा
त्वं गर्वं करोषि ।

कर्णः । (संक्रोधं)

द्वेष्टोऽहं तुर्महान् क्षीणादपकर्तुं निवर्त्तते ।

नेच्छोऽहः क्षीण उन्मेषीपीनोऽङ्गुराजं विद्विषः ॥ ६० ॥

अतः समये एव मम विक्रमं द्रक्षसि ।

विदुरः (उच्चैर्विहस्य) एवं ।

द्वेष्टेति । महान् जनः उल्यातः उल्यानशीलस्य वृद्धिं प्राप्तस्य जनस्य द्वेष्टा वैरी
स्यात् क्षीणात् दुर्बलात् अपकर्तुर्वैरिणः सकाशात् निवर्त्तते । तथाहि क्षीणे
रिपो वैरितानं करोति । एतदेव दर्शयति ; पीनोऽङ्गुराजविद्विषः पीनः पूर्णो यः
उङ्गुराजचन्द्रः तस्य विद्विषो राज्ञोः क्षीण उन्मेषी क्षीणः सन् उन्मेषी प्रकाशशीलः
अजचन्द्रः नेच्छ्यः न दर्शनयोग्योऽपि भवति इत्यन्वयः । तथाहि सम्पूर्णचन्द्रस्यैव
विद्वेक्षिणो राज्ञोः क्षीणचन्द्रो न दर्शनयोग्यो भवति । नेच्छ्य इति अर्हार्थि यः ।
उल्यातरिति उत्पूर्वकस्याधातो वृद्धियुक्तोऽर्थः ।

पक्षे । क्षीण इत्यन्तपूर्वभाग उदाहरणं । उन्मेति उत्कृष्टश्रीयुक्तायाः सम्बो-
धनं । आजविद्विष इति आगारीणां सम्बोधनं । पी, पी, नः ६० । डुः १ ॥ ६० ॥

व्याकरणम् ।

पीपीनोऽङ्गुः । ऋकारात् परस्य षष्ठाः षष्ठ्याश्च नकारस्य डुः स्यात् । उल्यातः,
अपकर्तुः । “कृत उत्” पां । “कृती डो डुः” सुं ॥ ६० ॥

लघौ ऋतो गुणो लम्बी चेदाकाशं स लङ्घयेत् ।

नरः कृत्विमभासोऽयं डयते पश्यतोर्द्धतः ॥ ६१ ॥

अथ शकुनिः । (सरोपं) अहो दासीपुत्रोऽसौ अक्षक्रीडां प्रतिबध्नाति, केनानीतोयमत्र ?

विदुःस्वं प्रति । तव भगिनीपतिर्येनानीतः अहमपि तेनै-
वानीतोऽस्मि । श्रोतव्यं ।

तथानुयातुर्जामातुर्दुहितृश्चोपजीविनः ।

का मानिता यः पुष्पाति मानी जामातरौ स हि ॥ ६२ ॥

लघाविति । चेत् यदि लघौ चुट्टे जने लम्बी दीर्घः ऋतः प्रदीप्तो गुणः स्यात् ।
अर्थात् यदि चुट्टो जनः अतिशयगुणयुक्तः स्यात् तदा स जनः आकाशं लङ्घयेत् ।
एतदेव दर्शयति । हे नरः ! पुरुषाः ! अयं कृत्विमभासः डयते उड्डीन आसौ ऊर्द्धतः
ऊर्द्धं पश्यत ; कृत्विमभासः उड्डीति प्रसिद्धः ।

अस्य श्लोकस्य द्वितीयाहं “गुणान्वितं कागदं हि दिवमाक्रामते नरः” इत्यपि
पाठः क्वचित् पुस्तके दृश्यते ।

पत्ते । ल इति इन्द्रस्य सम्बोधनं, लम्बीत्यादिकमुदाहरणवाक्यं । घौ ७ ।
ऋतः ६ । गुणः १ ॥ ६१ ॥

तथेति । जामातरनुयातुः अनुगतस्य अर्थात् पोष्यस्य तथा दुहितुः कन्याया
उपजीविनो जनस्य का मानिता को मान इत्यर्थः । यः पुमान् जामातरौ दुहितृ-
जामातरौ पुष्पाति स पुमान् मानीत्यर्थः । जामातरौ इत्येकशेषः ।

पत्ते । उपजीवीत्यादिकं उदाहरणं । (तथा १ ।) (नु १) यातुः ६ ।
दुहितुः ६ (च १ ।) ॥ ६२ ॥

व्याकरणम् ।

घौ ऋतो गुणः । ऋकारस्य गुणः स्यात् घौ परे । “वाचस्वदृष्टयोः” सु ॥ ६१ ॥

तथानुयातुर्जामातुर्दुहितृश्च । यातृ-जामातृ-दुहितृणां तथा घौ गुणः स्यात् ।
नु सम्बोधने । जामातरौ ॥ ६२ ॥

तणो नो मन्यते सोऽपि स्वसुभर्त्तारमेव यः ।

उपजीवत्यभ्युपेत्य श्यालेति ख्यातिमुत्फुलन् ॥ ६३ ॥

अथे गान्धार ! तवाक्षपातेनैषां कुलक्षयोऽनुमितो भवति । यथा—

शरीररथसव्येष्टरात्मनो मितिसाधनं ।

स्पन्दएव न यत् स्पन्दी विना सव्येष्टरं रथः ॥ ६४ ॥

(पुनर्दुर्व्योधनं प्रति)

गान्धारीमातः ! यत् साधूनां निन्दाऽसूया हिंसा द्वेषः प्रवर्त्तते न तत् क्षणमपि ज्ञानिनो वसेयुः । अतोहं तीर्थानि श्रेयितुं गच्छामि । भवता च समोपदेशः स्मर्त्तव्यः । यथा—

पिता माता तथा भ्राता विद्यात् परतरो न यः ।

शास्ति पुत्रं भ्रातरं वा सदा दुर्द्युतदेविनं ॥ ६५ ॥

तणेति । यो जनः स्वसुभर्त्तारं भगिन्या भर्त्तारं उपजीवति । किं कृत्वा उत्फुलन् प्रफुल्लो भवन् सन् श्यालेति ख्यातिमुपेत्य अङ्गीकृत्य, स जनः तणादपि जनः लघुर्भन्यते ।

पक्षे । तण इति तणशब्दस्य अदान्तत्वात् णत्वं । भर्त्तृत्यादिकं उदाहरणं । तणः ६' । नो १' । मन्यते ८' । सः १' । (अपि १' ॥ ६३ ॥

शरीरेति । शरीररूपो यो रथस्तस्य सव्येष्टः सारथेः आत्मनः जीवात्मनः मितिसाधनं देहोऽयं जीववान् इत्याकारकानुमितेः साधनं स्पन्दएव शरीरव्यापार एव । यत् यस्मात् सारथिं विना रथः स्पन्दी न भवतीति शेषः ।

पक्षे । शरीररथ इति जीवात्मनः सम्बोधनं । आत्मेत्यादिकं उदाहरणं । सव्येष्टः ६' । च १' ॥ ६४ ॥

पितेति । पिता माता भ्राताच परतरः अतिशयपरः शत्रुरिति विद्यात् जानीयात् । यः पिता भ्राता वा सदा दुर्द्युतदेविनं पुत्रं भ्रातरं वा न शास्ति ।

पक्षे । य इत्यादिकं उदाहरणं । पिता १' । माता १' । (तथा १' ।) भ्राता १' । विद्यात् ८' । परतरः १ :- । न १' ॥ ६५ ॥

व्याकरणम् ।

तणोनो मन्यते सोऽपि स्वसुः । तणन्तस्य स गुणो न मन्यते स्वसुशब्दस्यापि । भर्त्तारं ॥ ६३ ॥

रसेऽलीनामिवादीर्घोऽनुरागः शस्यते नृणाम् ।

विभवेष्वापभोगान्न सरघाणामिव स्थिरः ॥ ६६ ॥

स्त्रीणां मधुरदृग्भावो दौर्धनस्याय योगिनाम् ।

अदान्तोऽत निमग्नश्चेत् पङ्के गौरिव सीदति ॥ ६७ ॥

खल्पांशस्याप्यायुषो यत् सद्वयं स्वहिते रतः ।

अकरिष्यस्तदाश्रोषो गां मे नेत्याह धर्म्मराट् ॥ ६८ ॥

रसइति । नृणां पुरुषाणां आ उपभोगात् उपभोगपर्यन्तं विभवेषु सम्भृतसु अदीर्घोऽनुरागः शस्यते प्रशस्यते, रसे पुष्परसे अलीनां भ्रमराणामिव । यथा भ्रमराणां उपभोगपर्यन्तं मकरन्देऽदीर्घोऽनुरागः तथा इत्यर्थः । रसे सरघाणां मधुमत्तिकाणां स्थिरोऽचलोऽनुराग इव विभवेषु अनुरागो न शस्यते ।

पक्षे । रसेऽली इति रसे काव्यरसे अलीव त्वमिति प्रशंसापरमिदं वाक्यं । आगः शस्यते इत्यादिकं उदाहरणं । नामि ७ । वा १ । दीर्घः १ । तुः ६ ॥ ६६ ॥

स्त्रीणामिति । स्त्रीणां कामिनीनां मधुरदृक् स्निग्धा दृष्टिः हावो विलासादित्य योगिनामपि दौर्धनस्याय मनोविकाराय भवतीति शेषः । चेत् यदि अदान्तोऽजितेन्द्रियः पुरुषः, अतः कामिनीनां मधुरदृष्टौ विलासेव निमग्नः अत्याविष्टः स्यात् तदा सोऽदान्तः पङ्के गौरिव विपीदति ।

पक्षे । स्त्रीणां मधुरदृगिति सुदृश्यस्य सम्बोधनं । मनस्यायेत्यादिकं उदाहरणवाक्यं । घो ७ । ओत् १ । औः १ ॥ ६७ ॥

खल्पेति । यत् यदि स्वहिते रतः सन् आयुषः खल्पांशस्यापि सद्वयं अकरिष्यः त्वमिति शेषः तदा मे मम गां वाणीं न अश्रोष्यः, इति धर्म्मराट् यम आह वक्तीत्यर्थः । तथाहि पूर्वकाले ये सत्कर्म्म कुर्वन्ति ते यमस्य मम वाणीं न शृण्वन्तीति यम एवं वक्तीत्यर्थः ।

पक्षे । खल्प इति चुट्टस्य सम्बोधनं । अपेक्षायादिकं उदाहरणं । अम् शसि ७ । आ १ ॥ ६८ ॥

व्याकरणम् ।

पिता माता तथा भ्राता विद्यात् परतरो न । पितादयः शब्दाः परतरो न परे अन्ते त्वेपं ते परतरः तादृश न स्युः । भ्रातरं । “पिता माता नान्दा ना मर्ज्येष्टभ्रातृयातरः । जामाता दुहिता देवा न तृणन्ता इमे दश” सु ॥ ६५ ॥

नामि वा दीर्घोऽनुः । नामि परे नृशब्दस्य दीर्घो वा स्यात् नृणां ।

“नृच” पां । “नुर्व्वा नामि ध्येः” सु ॥ ६६ ॥

सन्धिं करोष्यहो राभिररिभिर्दूरतश्चरैः ।

सुभयोरातिचक्रात् किं स्वधामस्थात् विभेषि न ॥ ६६ ॥

इत्युपदिश्य विदुरस्तीर्थानि निषेवितुं निश्चक्राम ।

राजा । (अन्त्यजं प्रति)

अहो ज्ञानवद्भ ! यद्यपि विप्रोऽयं सापराधो दण्डार्ह-
स्तथाप्यस्य कारिको दण्डो न युज्यते । यतः ।

सन्धिमिति । अहो आश्चर्यं समयो भीतः सन् दूरतश्चरैः दूरे चरद्भिरपि
अरिभिः शत्रुभिः सह राभिर्धनैर्द्वारभूतैः सन्धिं समतां करोषि, स्वधामस्थात्
स्वगृहस्थितात् प्रकृतपत्ने स्वशरीरस्थितात् अरातिचक्रात् शत्रुसमूहात्
कामक्रोधादिहृपात् किं कथं न विभेषि ।

पक्षे । दूरतश्चरैस्तत्पूर्वभागः उदाहरणं । अतिचक्रादिकं पूर्वसूत्रादी-
दाहरणं । रेः १° । समयोः ७ : । रा १° ॥ ६६ ॥

व्याकरणम् ।

घापादौः । घौ परे ओत् औः स्यात् । गौः । “ओरौ घौ” सुं ॥ ६७ ॥

कंशस्या । अमि शसिच परे आ स्यात् । गां । “आ अमशसोः” सुं ॥ ६८ ॥

रेसमथोरा । समयोः परयोः रेण्झो रास्यात् । राभिः ।

“रायोहलि” पां । “रेराम्भि” सुं ॥ ६९ ॥

इति अजन्त पुं लिङ्गं पादः ।

अज्ञानध्वान्तलोप्याप्तः प्रीतीकवचनन्तु यत् ।

उपादिशसां सा वाचा सदा जागर्ति मे हृदि ॥ १ ॥ यथा—

ब्रह्माशीव सदा शङ्करो ह्रीनोऽपि ब्रह्मवर्चसैः ।

दिवा ह्रीणोपि महसा दीपोऽप्यक्षुण्णशक्तिमान् ॥ २ ॥

विद्धि चेद्भवतीराप ओरसो ब्रह्मणः सुतः ।

द्युतवेशेऽपि जत्या तदपि स द्विजः ॥ ३ ॥

अज्ञानेति । अज्ञानध्वान्तलोपी अज्ञानरूपान्धकारनाशकः आप्तः प्रत्ययितः पुरुषः अर्थात् पुरुः यदेकवचनं प्रीत्या मां उपादिशत् सा वाचा तद्वाक्यं सदा मे मम हृदि जागर्ति । (आप्तः प्रत्ययितस्त्रिविध्यमरः ।)

पक्षे । अज्ञानध्वान्तेति अज्ञानपुरुषस्य सम्बोधनं । यदित्यादिकं उदाहरणं ।
लोपि १ । आप्तः ५ । प्रीतिकवचनं १ ॥ १ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मवर्चसैः साङ्गवेदाध्ययनजनिततेजोविशेषेण ह्रीनोऽपि ब्रह्मा ब्रह्मणः आशीव सपेक्ष विषदन्तश्च सदा आशङ्क्यः । अर्थान्तरन्यासमाह । दिवा दिवसे महसा दीपोऽपि विहोनाऽपि दीपः अक्षुण्णशक्तिमान् अक्षतमामर्थप्रधान् प्रभवतीति शेषः । अत्र दीपोऽपीत्यपिकारस्य विहोना इत्यवान्वयः । (ब्रह्मा विषः प्रजापतिरित्यमरः ।)

पक्षे । स्वस्य पूर्वापरभागः उदाहरणम् । हसात् ५ । ईपः ५ ।
(अपि १) ॥ २ ॥

विद्धीति । यो ब्रह्मणः ब्रह्मणस्य ओरसः सुतः स्वज्ञेते स्वबीजजातः पृथः चेत् यदि इतराः दशं सदितं भिन्नोति स तदा भवतीति द्युतवेशेऽपि सेवतेपि स जात्या द्विजः, इत्येतत् विद्धि जानीहि इत्यन्वयः ।

पक्षे । अस इत्यादिकं उदाहरणं । असः क्षेपक इति तदर्थः । (विद्धि ८ ।
(चेत् १ ।) (भवति ८ ।) ईः १ । आपः ५ । ओः १ ॥ ३ ॥

व्याकरणम् ।

लोप्याप्तः प्रीतिकवचनं । आप्तः आवन्नात् प्रीत्यस्य प्रथमाप्रत्ययस्य एकवचनं चेति ख्यात् । मां वाचा । “आबोहसात् सेतोपः” सुं ॥ १ ॥

हसादीपोऽपि । ब्रह्मा । आशी । शक्तिमान् ।

विद्धि चेत् भवतीराप ओः । आपः परः ओः ईभवति सेतनावान् इति विद्धि ।
द्युतवेशे । “ओ आपः” पां । “ओरापः” सुं ॥ ३ ॥

अत्र ब्रह्मराक्षसीशिवसम्बादं शृणु ।

ब्रह्मराक्षसी (शिवं प्रति) ।

देवदेवतएटाधावोसि चापोमय ! प्रति ।

प्रवणां कृपया भक्तामविद्याविद्ययोः प्रभुः ॥ ४ ॥

अवाप्नोयं नितान्तन्तु शरणं नो विभेति सन् ।

अपि दण्डभृतस्त्रै नमोऽजाया हराय ते ॥ ५ ॥

शिवस्तां प्रति । सुभ्रु ! किमर्थंयसि ।

सा (तं प्रति) ।

देवेति । हे देवदेवते ! हे आपोमय ! जलमूर्ते ! त्वं एटा इच्छावान् सन् प्रवणां प्रह्लां भक्तां प्रति कृपया धावोऽसि च धावनशैलीऽसि एव प्रत्यासन्नोऽसि एव इति यावत् । प्रवणां प्रति धावने जलमयत्वं हेतुः । अपां प्रवणभूमिगामित्वात् । (प्रवणः क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे इत्यमरः ।) आपम् शब्दोऽस्ति आपोभिर्माञ्जनं कुर्यादिति सर्वमापोमयं जगदित्यादि प्रयोगात् । एः १ । टा धो ७ । ओसि ७ । (च) आपः ई ॥ ४ ॥

अवाप्त इति । सन् साधुः यं त्वां नितान्तं एकान्तं शरणं अवाप्तः सन् दण्डभृतो यमादपि नो विभेति तस्मै अजाया अविद्याया हराय नाशकाय ते तुभ्यं नमः ।

पक्षे । अत्रेति रत्नकस्य सम्बोधनं । तत्त्वित्यादिकं उदाहरणं । आप्तः ५ । यम् १ । नितं ईः ॥ ५ ॥

व्याकरणम् ।

एटाधावोसि चापः । आपः एः स्यात् टाधौ ओसि च परे । स्तुतत्वात् पुंस्त्वं । हे देवदेवते । कृपया, अविद्याविद्ययोः । “आङि चापः सम्बुद्धौ च” पां । “घि टोस्तेः” सुं ॥ ४ ॥

आप्नो यम् नितं । नितं ने, नसि, नस, नि, इत्येषां स्थाने यम् स्यात् । अजायाः । “या ङापः” पां । “ङितं यम्” सुं ॥ ५ ॥

सर्वस्यामप्यवस्थायां हृदः पञ्चास्य ! मागमः ।

सर्वनाम्नः स्त्रीपि नान्य एतस्या मेस्ति कश्चन ॥ ६ ॥

अपि च । मोक्षं शिवत्वं ब्रह्मत्वम्वा लभेयमिति या स्मृहा मे पुरासीत् एकदन्तमुखीये मां प्रति अम्बेत्याकारके अवणविषये सम्बोधनेऽसौ भवति लघुरम्बेति शब्दस्य अम्बिके इति शब्दस्य च बालप्रयुक्तस्य समं किमपि यन्नास्ति नारीणाम् ॥ ७ ॥

सर्वेति । हे पञ्चास्य ! सर्वस्यामपि अवस्थायां हृदो मनमोमागमः मागच्छ सर्वनाम्नः शिवस्य नाम्नः अन्योऽपि स्त्री धनं एतस्या मम कश्चन नास्ति । (स्त्रीऽस्त्रियां धने इत्यमरः) ।

पक्षे । स्तूतस्य पूर्वापरभागौ उदाहरणं । पञ्चा विस्तृतेत्यर्थः । स्यमागमः १' । सर्वनाम्नः ५' । स्वः १' । (अपि १') ॥ ६ ॥

मोक्षमिति । मोक्षं शिवत्वं ब्रह्मत्वम्वा लभेयं प्राप्नुयां इत्याकारा या स्मृहा मे मम पुरासीत् इदानीं एकदन्तमुखीये एकदन्तो गणेशस्तनुखसम्भते मां प्रति अम्बेत्याकारे सम्बोधने अवणविषये सति अमौ मोक्षादिस्मृहा लघुर्भवति । अत्र हेतुमाह । यत् यस्मात् बालप्रयुक्तस्य अम्बेति शब्दस्य अम्बिकेति शब्दस्य च समं किमपि नारीणां नास्ति । अत्र एकदन्तशब्दः गणेशस्य शिशुत्वसूचकः ।

पक्षे । पूर्वापरभागौ उदाहरणं । पूर्वभागस्य कयञ्चिद्ब्रूहादिना एकवाक्यता कार्या । अवणविषये ७' । सम्बोधने ७' । सौ ७' । भवति ८' । लघुः १' । अम्बेतिशब्दस्य ६' ॥ ७ ॥

व्याकरणम् ।

स्यमागमः सर्वनाम्नः स्त्रीपि । आधन्तात् सर्वनाम्नः परेषां नितान् स्यमागमः स्यात् पूर्वस्य तुस्त्रीपि । सर्वस्याः एतस्याः । “ सर्वनाम्नः स्याद्भूस्वश्च ” पां । “ स्त्रेः स्यम् स्वश्च ” सुं ॥ ६ ॥

अवणविषये सम्बोधने सौ भवति लघुरम्बेतिशब्दस्य । अम्बेत्यानुपूर्विकशब्दस्येत्यर्थः । अम्ब, अम्बिके ।

“अम्बार्धनदो तुस्त्रः” पां । “सुभ्र दी ह्यजम्बार्धानां धौ स्त्रः” सुं ॥ ७ ॥

जयाद्याः सुभ्रुजोऽपीश ! सख्युद्धेऽपीशप्रयुक्तया ।

प्रीत्या सुभ्रु ! सखीत्येवं मन्यते स्वकृतार्थताम् ॥ ८ ॥

महेड् ! स्वतस्ते शान्तस्य भौपङ्कपरभृतयः ।

किरीटिनोऽन्ये त्वां द्वास्था दिवानिट्सु दिदृक्षवः ॥ ९ ॥

देव ! मम जिज्ञास्यमस्ति तव कर्णः पातनीयः ।

सम्भाट् विधेयः सङ्क्रान्तराजोभ्राजो यजोपि च ।

धर्मीप्राट् सर्वदा देवेत् नाम्नास्ते कुरुजङ्गले ॥ १० ॥

जयेति । हे ईश ! प्रीत्या ईशोपयुक्तया ईमी भवानो तथा प्रयुक्तया उच्चारि-
तया हे सुभ्रु ! हे सखि ! इत्येवं सख्युद्धा सख्योपनीन जयाप्रभृतयः सुभ्रुवः स्थियः
स्वस्य आत्मनः कृतार्थतां मन्यन्ते । पञ्चे । जया इति जययुक्तायां सख्योपनीनं ।
ईशोद्यादिकं उदाहरणं । द्याः ई° । सुभ्रुः ई° । (अपि १° ।) ॥ ८ ॥

महेडिति । हे महेड्-महेश ! स्वतः स्वभावनः शान्तस्य ते तव कर्णपरभृतयः
वृक्षपालादिकं भौपं भूषणं । (भौपमितिभूषणशब्दस्य स्वाद्ये षष्ठाः त्रैलोक्यमतिवत्
नपुंसकत्वं ।) अन्ये किरीटिनः अर्थादिन्द्रादयः दिवानिट्सु दिवारातिषु द्वास्थाः
द्वारि स्थिताः सन्तः त्वां दिदृक्षवः गन्तोविधेयः ।

पञ्चे । स्वतस्य पूर्वपरभागौ उदाहरणं । शान्तस्य ई° । भौ ७° । पङ् १° ॥ ९ ॥

सम्भाडिति । कुरुजाङ्गलदेशे देवेत् नाम्ना सम्भाट् आस्ते । कीदृशः विधेयः
विमथयाही सङ्क्रान्तराजः सन्त्यते शान्तायेति सङ्क्रान्तास्तेषां राजा । भ्राजो दीप्य-
मानः यजो यागकर्त्ता धर्मी° पृच्छतीति धर्मीप्राट् । (विधेयो विमथयाहीत्यस्यः) ।

पञ्चे । विधेयः १° । सः १° । शान्तराजः ई° । भ्राजः ई° । यजः ई° ।
(अपि १° ।) ॥ १० ॥

व्याकरणम् ।

द्याः सुभ्रुजोपि । द्या नदीसंज्ञकस्य सुभ्रुशब्दस्य च ह्रस्वः स्यात् धौ परे । सुभ्रु,
सखि ॥ ८ ॥

शान्तस्य भौ षड् । शान्तशब्दस्य भौ परे षड् स्यात् । महेड्, निट्सु ॥ ९ ॥

विधेयः स शान्तराजो भ्राजो यजोपि । शान्तादीनामपि स उक्तः षड्
विधेयः । सम्भाट्, धर्मीप्राट्, देवेत् । “ वयं भवजुज सहज मृज यजराज भ्राज-
क्षयां षः ” पां ॥ १० ॥

तत्र ब्रजोऽप्यस्यसतां तस्यैकः पुरुषोमया ।

यसः कण्ठपरिव्राट् सोऽदहन्माङ्गारवत् गले ॥ ११ ॥

सतु पापदण्ड एवं तमहं जानामि । यथा स एवं ।

स्वधर्मस्य सृजो हृद्योऽसृजो भ्रमजस्य नास्तिकः ।

पापाला तमहं भोक्तुं न शक्ता विश्वसृट् ! कथं ॥ १२ ॥

दहस्यदो रोड् देवेश ! सहसान्ते परेड् तुषः ।

व्यसनं खमनालोच्याभीष्टं यच्छसि चाश्रुतोट् । १३ ।

तत्रेति । तत्र देशे असतां पापगणानां ब्रजः समूहोऽप्यस्ति तस्य असत्समूहस्य मध्ये एकः पुरुषः मया यस्तः कवलीकृतः स कण्ठपरिव्राट् कण्ठगतः सन् मले गलावच्छेदे ग। मां ददाह । तत्र ० । ब्रजः ६ । (अपि १ ।) अस्ति ८ ॥ ११ ।

स्वधर्मस्येति । स्वधर्मस्य सृजः त्रिसर्जनशीलः दृश्यः उच्छेत्ता असृजः आत्मानं नष्टादि जलादिना न शोधयतीति स तथा । अतएव भ्रमजः भ्रष्टः पतित इति यावत् । अन्यत् सुगमं । (सृजोऽसृज इति द्वयुपधात् कप्रत्यये सिद्धं) ।

पले । स्वधर्मस्येति धर्मयुक्तस्य यः स्वः आत्मीयस्तस्य सम्बोधनं । सृजः ६ । दृश्यः ६ । असृजः ६ । भ्रमजः ६ । (च) ॥ १२ ॥

दहेति । हे परेड् परमेश्वर ! अन्ते प्रलयसमये रोट् रोषाक्षितः सन् अदो त्रिद्यं सहसा दहसि तदः सन् खं आत्मीयं व्यसनं विपदं अनालोच्यापि अभीष्टं यच्छसि । (रोड् इति रूपधातोर्विच् प्रत्यये सिद्धं) ।

पले । सूत्रस्य पूर्वापरभागौ उदाहरणं । हसान्ते ० । परे ० । ड् १ । (तु १ ।) पः ६ ॥ १३ ॥

व्याकरणम् ।

तत्र ब्रजोऽप्यस्ति । तत्र राजादिगणमध्ये ब्रजोऽपि पड् अस्ति । परिव्राट् ॥ ११ ॥

सृजो हृद्यो असृजो भ्रमजस्य । एषामपि पड् स्यात् भौ परे । विश्वसृट् । “शक्क्राज भ्राज यजब्रज सृज सृज व्रज भ्रमजां पड् भौ ” सु ॥ १२ ॥

हसान्ते परेड् तुषः । यस्य तु डः स्यात् हसे विरामे च परे । रौट्, तोट् । “भोडः फे ” सु ॥ १३ ॥

देवाद्यायम् नितान्तं मे संशयो जायते हृदि ।

तद्दीजं संशयच्छित्त्यै दास्ये मेऽमतये वद ॥ १४ ॥

शिवस्तां प्रति । क्षमे ! न जानामि, वङ्गिवत् यस्त्वया
यासीकृतस्तं ब्राह्मणस्तुतं जानीहि । तादृक् तेजो नेतरेषां
सम्भवति ।

राक्षसी । विप्रदेष्टेरयावामवैचित्तः सर्व्वदैव यः ।

हे सन्ध्ये अपि नोपास्ते तं ब्रूमो ब्राह्मणः कथं ॥ १५ ॥

प्रियचतसा चतुर स्त्रियामेव विभक्तौ ।

प्रत्यन्ते वसति च तिसृभिर्जातिस्त्यक्तः स किं ब्राह्मणः ॥ १६ ॥

देवेति । हे देव ! अद्य मे मम हृदि नितान्तं अयं सन्देहो जायते तद्दीजं
संशयकारणं संशयच्छित्तिं संशयनाशाय अमतये बुद्धिरहितयै दास्ये मे सहा वद ।

पक्षे । देव इति सम्बोधनं तमित्यादिकं उदाहरणं । द्याः ५ । अम् १ ।

नितां ६ : ॥ १४ ॥

विप्रेति । यः पुरुषः सर्व्वदैव इत्या मदिरया अवाप्तवैचित्तः प्राप्तमोहः
विप्राणां द्वेष्टा अन्यत् सुगमं । पक्षे । विप्रेति सम्बोधनं । आप्तवैचित्तेत्यादिकं
उदाहरणं । हेः ६ । टेः ६ । अः १ । आप १ ॥ १५ ॥

प्रियेति । प्रिया उपभोग्याश्चतस्रो यस्य स प्रियचतसा स्त्रियामेव स्त्रीसमीपे एव
चतुरः पट् प्रत्यन्ते स्तेच्छु देशे विभक्तौ विभागे वसत्यपि । अन्यत् सुगमं ।

पक्षे । प्रियइति सम्बोधनं । प्रत्यन्तेत्यादिकं उदाहरणं । चतसा १ ।
चतुरः ६ । स्त्रियां ७ । (एव १) विभक्तौ ७ ॥ १६ ॥

व्याकरणम् ।

द्या यम् नितां । नदीसंज्ञकात् परेषां नितां स्थाने अम् स्यात् । छित्तैः,
अमतये । “आण् नद्याः” पां ॥ “द्याङितामम्” सुं ॥ १४ ॥

हेष्टेर आप । द्विशब्दस्य ष्टेरकारः स्यात् पश्चादाप । हे ।

“ष्टेरत्वे सत्याप” सुं ॥ १५ ॥

चतसा चतुरः स्त्रियामेव विभक्तौ । चतुरः शब्दस्य चतसृः स्यात् स्त्रीलीङ्गे एव
विभक्तिमात्रे परे । चतसृभिः ॥ १६ ॥

शिवः । द्योतयति तिस्रो जगती निजभासा

सविटरूपा या त्रिपदा ।

प्रविशति सा त्रिः कर्णं यस्य सोऽपि

नमस्यस्तिष्ठणां जातीनां ॥ १७ ॥

गुरुबन्धन्यतास्तत् सोऽप्यतिनिन्द्यपथेन हि ।

जातीनां तिष्ठणां पूज्यो विप्रो मन्त्रेण संस्कृतः ॥ १८ ॥

इति श्रुत्वा राक्षसी (आत्मगतं) । अहो ।

तिष्ठणां चतसृणां जातीनामन्तरा भुवाम् ।

तिष्ठन्त्यतस्तो युवतीः सेवतेऽयं दिवानिशम् ॥ १९ ॥

द्योतेति । सविटरूपा सूर्यस्वरूपा या त्रिपदा गायत्री निजभासा तिस्रो-
जगतीद्योतयति सा त्रिपदा यस्य कर्णं त्रिः त्रिवारं प्रविशति सोऽपि तिष्ठणां
जातीनां नमस्यः ।

पक्षे । सूत्रस्य पूर्वापरभागो उदाहरणं प्रविशेति प्रविष्टस्य सम्बोधनं ।
तिसा १ । त्रिः १ ॥ १७ ॥

गुरुवदिति । मन्त्रेण गायत्रीमन्त्रेण संस्कृतो विप्रः तिसृणां जातीनां
पूज्यः अतिमन्दपथेन ऋदपि गतोऽपि स गुरुवत् मन्यतां । (ऋदिति ऋगतावित्यस्य
किमि सिद्धं) ।

पक्षे । अतीत्यादिकं उदाहरणं । गुरुवत् १ । मन्यतां ८ । ऋत् १ ।
सः १ ॥ १८ ॥

तिष्ठणामिति । अन्तराभूतां सङ्कीर्णानां तिष्ठणां चतसृणां जातीनां
सङ्कीर्णजातीनामित्यर्थः । शेषः सुगमः ॥ १९ ॥

व्याकरणम् ।

तिसा त्रिः । त्रिषब्दः तिस्रः स्यात् स्त्रीलिङ्गे विभक्तौ । तिस्रः । “त्रिचतुरा
स्त्रियां तिस्रचतस्र” पां । “स्त्रियां त्रिचतुरो स्तिस्रचतस्र” सुं ॥ १७ ॥

गुरुबन्धन्यतां ऋत्सः । तिस्र चतस्र आदेशसम्बन्धी ऋकारः दीर्घबन्धन्यतां ।
तिष्ठणां । “ऋवत् कौ” सुं ॥ १८ ॥

चतसृणां, तिस्रः चतस्रः ॥ १९ ॥

इति चिन्तयति स्म ।

शृणोत्वथ नतभ्रूः स्त्री धातुः सेव्याङ्ङि पङ्कजं ।

नत्वा सागात् सन्ति यत्र सुभ्रवोऽन्याः स्त्रियोऽस्रपाः ॥ २० ॥

येन सर्व्वधने स्वांशः परस्त्रीवात्मगेहिनी ।

मन्यते स्वस्त्रियं हित्वा परस्त्रीः सेवते च यः ॥ २१ ॥

अहो ब्राह्मणमाहात्म्यं निन्द्यो विप्रोपि वङ्गिवत् ।

इति सा धीमती स्त्रीणां स्त्रियां मध्ये न्यवेदयत् ॥ २२ ॥

तस्मान्मभेयं बुद्धिरुदेति । अस्य सापराधस्य विप्रस्य स्वस्या-
नान्निर्व्यापणं दण्डो युज्यते इति ।

इत्युक्त्वा निष्क्रान्ताः सर्व्वे ।

इति महामहोपाध्याय श्रीकृष्णानन्दवाचस्पतिकृतो अन्त-
र्व्याकरणनामपरिशिष्टनामनाटके द्वितीयरात्रिविनीदः ।

शृणोत्विति । अथ अनन्तरं शृणोतु नतभ्रूः स्त्री राजसी धातुर्विधातुः सेव्यं
अङ्ङि पङ्कजं यस्य तं शिवं नत्वा यत्र अन्या अस्रपाः राजस्यः सुभ्रवोऽन्या स्त्रियः
सन्ति तत्र अगात् जगाम । पक्षे । शृणोत्वथ नत इतिशिष्याणामवधानार्थं ।

सेव्येत्यादिकं उदाहरणम् । अः १' । स्त्री १' ; । धातुः १' ॥ २० ॥

येनेति । येन पुरुषेण सर्व्वधने अर्थात् परधने स्वांशः स्वकीयांशः मन्यते परस्त्री
आत्मगेहिनीव मन्यते यत्र स्वस्त्रियं हित्वा परस्त्रीः सेवते । पक्षे । अस् शस् पर
स्त्री १' । वा १' ॥ २१ ॥

अहोइति । इति इत्येवमालोच्य सा राजसी स्त्रीणां मध्ये धीमती बुद्धिमती
स्त्रियां मध्ये पूर्व्वोक्तं सर्व्वं न्यवेदयत् ॥ २२ ॥

व्याकरणम् ।

भ्रूः स्त्री धातुः । भ्रूणब्दः स्त्रीशब्दस्य धातुसंज्ञः स्यात् । सुभ्रवः स्त्रियः ।
“स्त्रियाः” पां । “स्त्री भ्रूः” सुं ॥ २० ॥

अस् शस् पर स्त्री-वा । अस् शस् च परे दस्य तादृश स्त्रीशब्दो धातुसंज्ञी
वा स्यात् । स्त्रियं स्त्रीः । “वाऽस् शसोः” पां । “स्त्रीवास् शसोः” सुं ॥ २१ ॥

स्त्रीणां स्त्रियां ॥ २२ ॥

इत्यजन्तस्त्रीलिङ्गसंग्रहः ।

सोऽथात्सो यो मातृकुक्षौ पेयभक्तैरवर्धयत् ।

उत्पत्स्यताञ्चोपकृतैः पुर्वे स्तन्यमसूचयत् ॥ १ ॥

यान्द्राजो सूचधारः । नष्टीं प्रति ।

प्रिये ! ससन्तात् पश्य अथ गोडभूमिपण्डितेश्वरस्य गवद्दी-
पाधिपतेः कुमारस्य उद्वाहमहोत्सवे आसलुङ्गान्निमन्त्रिताः
यच्छिता आगता एते उपविशन्ति ।

(अथ पाथात्याः पच्छिताः परिचाययन्ति ।)

तर्कोऽज्ञानतमोलुप्तः स्वालोकेन प्रकाशितः ।

येन मित्रेण मित्रेण वयं तस्यानुयायिनः ॥ २ ॥

अथ दीधितिकारानुयायिनो गदाधरमन्त्रीपास्तकाः प्राच्याः
परवर्षीसहनाः (सोपदासं सायज्ञं तान् प्रति) । अहो मैत्रेयाः ।
यज्ञतः सन्ति ।

अहो त्रिदाशुयायिनो वयमितुङ्गनखाभिलोनास्मान्
कुत्सितसन्तोषनेजीवहसन्ति भवन्तः । भित्तद्वेताकत्वेन पायु-
मैत्रेय उच्यते तद्भवतु किन्तु न वयं भवद्विधानामुपहासयोग्याः ।

सोऽज्यादिति । स देशरः सोऽनुज्ञान् अज्यात् पाथात् यः मातृकुक्षौ पेयभक्तैः
पेयं जनं भक्तं अजं तैः अयुज्यत । उत्पत्स्यताञ्च यो युष्माकमुपकाराय पुर्वे जननान्
पुर्वेकाले स्तन्यं दुग्धं असूचयत् ॥ १ ॥

तर्क इति । येन मित्रेण पञ्चवरमित्रेण मित्रेण, सूर्येण अज्ञानतमोलुप्तनर्क-
शास्त्रं स्वालोकेन स्वकर्तव्यं आलोकरूपायकप्रत्येन प्रकाशितः तस्य मित्रस्य अनुयायिनो
मतानुयायिनो वयं नालोचयामः । तेषां स्तुतीयालोकेन अन्वकारुपे वस्तु प्रका-
शयतीति मित्रस्य सूर्यमादृशं व्यक्तं ॥ २ ॥

दर्शनशुल्लङ्कारवन्ति सन्ति सुखानि नः ।

पुराणसूतसोऽप्येषां दीप्ता विषयवेदिनां ॥ ३ ॥

तदिदं श्रोतव्यं । वयं शक्तुभोजिन इतिसत्यं तेन किं ।

तेषां फलं किं पण्डातो मत्स्यं येऽग्नन्ति वङ्गजाः ।

मत्स्यादः सर्वभांसादद्वतुक्तं येन गण्यते ॥ ४ ॥

माध्यास्तान् प्रति ।

न तथाधिर्जायतेतो मत्स्याशात् पारलौकिकः ।

स्वाचारसन्ध्यार्चात्यागात् यथा भित्वाग्रजन्तानाम् ॥ ५ ॥

दर्शेनेति । विषयवेदिनां विषयो ज्ञेयवस्तु तद्देदिनां नोऽस्माकं सुखानि सन्ति । तथाहि विषयज्ञानमस्ति वक्तुमपि शक्यते इतिभावः । कीदृशानि सुखानि दर्शन-
शुल्लङ्कारवन्ति दर्शनेन चक्षुः श्रुतिः कर्णस्तद्रूपालङ्कारशुक्तानि । तथाहि दृष्टं
श्रोतुमशक्यते न तथैव अस्याः पधिराशेतिभावः । एषां अर्थादस्माकं पुराणसूत-
योपि पुरातनस्मरणमपि दीप्ता एव अर्थात् 'सूतिभ्रंशोऽपि नास्माकं जात इतिभावः ।

प्रकृत पक्षे । अस्माकं सुखानि दर्शनशुल्लङ्कारवन्ति दर्शनमात्र-सूतिशास्त्र-
अलङ्कारशास्त्रशुक्तानि । एषासंस्कारं पुराणसूतयाऽपि अष्टादशपुराणसूति-
शास्त्राण्यपि दीप्तानीत्यर्थः । विषयः शास्त्रप्रतिपाद्योपेक्षद्विदामित्यर्थः ॥ ३ ॥

तेषामिति । ये वङ्गजा मत्स्यं अग्नन्ति तेषां पण्डातः मित्यातः किं फलं ।
शेषः कुतमः । पक्षे । स्वस्य पूर्वापरभागौ उदाहरणं । पण्डातः ५ ।
(नित्यम्) स्वम् १ । मत् १ ॥ ४ ॥

न तथेति । अतः अस्मिन् लोके मत्स्याशात् मत्स्याशनात् पारलौकिकः
परलोकसंज्ञकः तथा आधिः तादृशी ज्ञानसौ व्यथा न जायते हे मित्र ! भित्त्वा-
सन्ध्याय ! अग्रजन्तानां ब्राह्मणानां स्वाचारसन्ध्यार्चात्यागात् यथा पारलौकिक
आधिर्भवतीत्यन्वयः । पक्षे । मत्स्येत्यादिकं उदाहरणं । न १ । (तथा १ ।)
धिः १ । जायते ८ । अतः ५ ॥ ५ ॥

व्याकरणम् ।

पण्डातो मत्स्यम् । पण्डलिङ्गाकारान्तात् परः मि अस् च सत् भवति ।
तकारो पर्यस्वरूपबोधकः । फलम् । इत्युक्तम् । “अतोऽम्” यां । “क्तीवात्
स्यमोऽधेर्लोऽतः” सुं ॥ ४ ॥

न तथा धिर्जायतेतः । अदन्तनपुंसकात् धिस्तथा मी न स्यात् । मित्वा ॥ ५ ॥

पाश्चात्याः ।

कण्ठगा भवतीरा वः पण्डाडीजात्तदाङ्कुरः ।

अस्तु चेत् फलतः श्रौतस्मार्त्तं वीरस्य कर्मणी ॥ ६ ॥

प्रायेण वङ्गजा वीराः शेषास्तत्सङ्गदूषिताः ।

आगमालोकिनी वेदे पातयन्त्यपि नाक्षिणी ॥ ७ ॥

प्राच्यास्तान् प्रति ।

अहो मैत्रेयाः ! बहुवचनस्य शिरसः शूलानि भवन्तीति

वाग्जालेनोक्तं पाश्चात्या व्यर्थं परिचिताः स्मृ ॥ ८ ॥

कण्ठेति । वीरुणायां इरा वागी कण्ठगा भवति अस्तीत्यर्थः । वक्तुं शक्नो-
सीतिभावः । चेत् अदि वीरस्य वीरावारस्य अर्थात् सम्यग्दिष्टायितः श्रौतस्मार्त्तं
शुश्रूक्षस्तुक्तकर्मणी कदतः फलजनने समर्थे भवतः तदा पण्डात् फलजनने
असमर्थात् वीजात् अङ्कुरीकस्तु भवतु इत्यन्वयः । कण्ठगा इरा मदिषा दुष्काव-
मिति लिष्टार्थो द्रष्टव्यः । (इरा शूनात् सुराशु, स्वादित्त्वमरः) ।

पक्षे । कण्ठगा इति सम्योधनं । सवति ८ । ईः १ । आवः ६ ।
पण्डात् ५ ॥ ६ ॥

प्रायेणेति । वङ्गजाः प्रायेण वीराः वीरावाराः शेषास्तत्सङ्गदूषिताः । आगम-
शास्त्रदर्शिनः वेदे अक्षिणी चक्षुषी पातयन्ति इत्यपि न ।

पक्षे । पूर्वस्त्वस्य उदाहरणं मानं ॥ ७ ॥

बहुवचनेति । बहुवचनस्य बहुनि वचनानि यस्य तादृशस्य जनस्य अर्थात्
वाचालस्य शिरसः शूलानि वेदना भवन्ति इति हेतोः वाग्जालेन अलं इष्टम् ।

पक्षे । बहुवचनस्य ६ । शिः १ । असः ६ ॥ ८ ॥

व्याकरणम् ।

भवतीरावः पण्डात् । क्लीवात् परस्य (आहः) औकारस्य ईभेयति । श्रौत-
स्मार्त्तं कर्मणी । “नदंसकाच्च” पां । “क्लीवाद् यौ” छं ॥ ६ ॥

अक्षिणी ॥ ७ ॥

अथ नटी गायति ।

यातु परपुरुषे प्रियताऽप्रकाशिनी

सातु सखि ! रहसि प्रियमननावसायिनी ।

सृह्यतो न विप्रयीकरणेऽर्हतोऽक्षिणी

मिलनमपि यदि भवति तन्नसति धामनि ॥ ९ ॥

सूत्रः (नय्या अनाहतसुरोद्धवा तां प्रति) ।

मेघ आकाशमत्येति सूद्रे जातेऽस्य सम्बरे ।

एष्यन्ति सभ्या वैचित्त्यं सम्बराहितचापलाः ॥ १० ॥

भाविति । परपुरुषे अप्रकाशिनी वा प्रियता मेघ है सखि ! या तु प्रियता रहसि निहिते प्रियता नापक्वत भवनावसायिनी दिनाभावेण पर्यवसता । अक्षिणी भृशयतः अर्थात् दृष्टं दृच्छां कुरुतः विप्रयीकरणे सन्निकर्षकरणे नाहेतः । यदि कदाचित् तेन प्रियेण मिलनं स्यात् सति धामनि सापुण्य हे न स्यात् ।

प्रत्ययपक्षे । परपुरुषः परमात्मा अप्रकाशिनी प्रियता भक्तिः योगधारणारूपा यदि साध्यवशात् तेन परमात्मना नैतर्नस्यात् धामनि शरीरे सति नस्यात् । अन्यत् सुमनः । (सूत्रदेह त्विदृशभावा धामानीत्यस्यः) ॥ ९ ॥

मेघ इति । मेघ आकाशं अत्येति अतिक्रामति पतनीवेत्यर्थः । हे सूद्रे ! अस्य मेवस्य सम्बरे जले जाते सति सभ्याः सुम्बरेण जलेन आहितं जलितं चापलं चापल्यं वेधां ते तथा सन्तः वैचित्त्यं एष्यन्ति पाष्यन्ति । प्रलतार्थस्तु । मेघः मेघ-पथ्यायक पथोधरणव्याजः स्तन इत्यर्थः । आकाशं आकाशपथ्यायकास्वरणव्याजं वस्त्रमित्यर्थः । अत्येति अतिक्रामति । तत्र पथोधरः वस्त्रसतिक्रान्त इत्यर्थः । गेवार्था लक्षणेयं आलङ्कारिकप्रसिद्धा । हे सूद्रे ! अस्य पथोधरस्य सम्बरे सम्बरणे-उज्ज्वले सति सभ्याः सम्बराहितेन कन्दर्पेण चापलाः, सन्तः वैचित्त्यं सोहं समन्तीत्यस्यः ॥ १० ॥

आकरणम् ।

वज्रपवनस्य शिरसः । वज्रपवनस्य असः अर्थात् जसृशसोः शिः स्यात् । शूलानि । “जसृशसोः शिः” पां । “जसृशसोः शिः” सुं ॥ ९ ॥

एतत् श्रुत्वा नटी समम्भ्रमसुर आच्छादयति । नैयायिका
जडमुखा आकाशमालोकयन्ति ।

कविदालङ्कारिकः (स्वत्वं प्रति) । अहो नट ! तवाभि-
प्रेतमर्थं त्वया प्रयुक्तं मूढे इति पदं व्यञ्जयति यतस्तत् पदं यथा
चुतार्थे व्यर्थं । नटि ! त्वमपि धन्यासि इति तस्यै खोत्तरीय-
मर्पयति ।

अथ पाश्चात्या (बाहू उत्तोल्य) । अहो महाशय ! ज्ञातं
आलङ्कारिको भवानिति ।

अथ अलङ्कारानभिज्ञाः परस्परं मुखमालोकयन्ति ।

पुनः पाश्चात्याः । महाशयाः ! मेघ आलोकितो नवा ?
(इतुश्चैर्विहस्य) अहह ! कविभारती जयति ।

चातुर्यं कविभारत्या विद्युः किं शुद्धतार्किकाः ।

येतरान् पश्यति दृष्ट्वा वक्रदृष्ट्वा कवीन् ॥ ११ ॥

वक्तृके कं हृदयेऽन्यत्तदङ्गमङ्ग्या व्यनक्ति सा ।

तदङ्गं ये न जानन्ति विद्युस्तो किं तदाशयं ॥ १२ ॥

प्राच्याः (सक्रोधं) ।

अहो व्यनक्तीति यदुक्तं तत् व्यञ्जनैव न मन्यतेऽस्माभिः ।
नास्तिकैर्नेष्टव्यं मन्यते इति किं प्रमाणवद्भिः अदधानैः रुद्धिः

चातुर्येति । कविभारत्याः कवितायाचातुर्यं केवलं तर्कशास्त्रविदः किं कथं
विद्युः जानीयुः । कविभारती वक्रदृष्ट्वा वक्रदृष्ट्वा कवीन् पश्यति ऋज्वा अवक्रय-
दृष्ट्वा इतरान् कविभिन्नान् पश्यतीत्यन्वयः ॥ ११ ॥

वक्तोति । एकं एकजर्थं वक्ति मन्दशक्त्या बोधयति हृदये अन्यत् तात्पर्य-
विषयीभूतं वस्तु पक्षे इतिशेषः । तत् तात्पर्यविषयीभूतं वस्तु अङ्गमङ्ग्या पद-
विन्यासमङ्गीविशेषेण व्यनक्ति व्यञ्जनया बोधयति । शेषः सुगमः ॥ १२ ॥

स नोपास्यते ? व्यञ्जनावृत्तिं ये मन्यन्ते अस्य सुधीराज्ञस्य
सभायामस्माकानां सम्मुखे ते विचारं करन्तु ।

एतत् श्रुत्वा वैयाकरणेषु हसत्सु तार्किकेषु ज्ञानिसुप्रगतेषु
तार्किकसपक्षो वैशेषिकः । अहो वैयाकरणा अपि तार्किकान्
उपहसन्ति । तत्त्वविदामपि भ्रमो जायते ।

दृग्दूषणानुबन्धो नुः शौरउस्वे जलभ्रमः ।

यथा तथापभ्रंशेपि दोषा बीजानि मानसाः ॥ १३ ॥

वेदान्ती तं प्रति । (सस्मितं) ।

सत्यं दोषो भ्रमे हेतुः सत्त्वविद्येति कथ्यते ।

यान्यपभ्रंशितान्यस्य तत्राविद्यैव कारणं ॥ १४ ॥

दृगिति । नुः पुरुषस्य शोरे स्वर्यसम्बन्धीये उस्वे किरणे यथा दृग्दूषणानुबन्धः
दृशः चक्षुषि दूषयतीति दृक्दूषणः पित्तादिरूपो दोषविशेषः तद्बन्धः तत्प्रयुक्तो
जलभ्रमो जायते तथा अपभ्रंशेपि व्युत्संस्कृतौ अपि मानसा दोषा बीजानि
कारणानि ।

पक्षे । दृग्दूषइति ज्ञानदूषकस्य सम्बोधनं । रे सम्बोधने । णानुबन्धः १ ।
नुः १ । शौ ० ॥ १३ ॥

सत्यमिति । भ्रमे भ्रमं प्रति दोषो हेतुः इतिसत्यं सतु दोषः अविद्येति कथ्यते ।
वेदान्तमते भ्रमस्य अविद्याजन्यत्वात् । अस्य तार्किकस्य यानि अपभ्रंशितानि
व्युत्संस्कृतानि भ्रमात् जातानि तत्र अविद्यैव कारणं । अस्य विद्या नास्तीति-
भावः ॥ १४ ॥

व्याकरणम् ।

णानुबन्धो नुः शौ । क्लीबस्य शौ परे णकारानुबन्धो नुः स्थात् अर्थात् दृष्टण
स्थान् । रे सम्बोधने । बीजानि, अपभ्रंशितानि । “शि सर्वनाम स्थानं”
धा ॥ १३ ॥ १४ ॥

कश्चिच्छाब्दिकस्तं प्रति । (सस्मितं) ।

अहो विद्वन् ! नैवं । अस्य सुधीराज्ञस्येति यत् वाक्यमनेन प्रयुक्तं तस्य व्युत्पत्तिभ्रमादेव भवन्त एवमुपहसन्ति । हे सुधीराः ! अस्य ज्ञस्य संमुखे इति तस्यार्थः ।

आलङ्कारिकः । अहो तावतापि अप्रयुक्तत्वदोषो दुरुद्धरः करन्त्विति कञ्जकृतावित्यस्य धातोः प्रयोगस्य निग्रहस्थलत्वात् । अथ नैयायिकः (सक्रोधं) ।

यमस्य सम्मुखे नैवं शुभहीनो विभेति ना ।

यथा चत्वारि मानानि विदुषोऽग्रेऽस्य शाब्दिकः ॥ १५ ॥

वेदान्ती । एवमेवेति । (सस्मितं शाब्दिकमालोकयति) ।

अथ नैयायिकः ।

वेदान्तिनं प्रति । आः पाप ! दुरात्मन् ! त्वं प्रत्यक्षपरि-
कल्पितस्यपि सिद्धपदार्थमपलपसीति नास्तिकस्त्वं सत्त्वभावयोग्यो
नासि । वेदान्ती ।

यमेति । शुभहीनः पुण्यहीनो ना पुरुषः यमस्य संमुखे एवं न विभेति ? यथा
चत्वारि मानानि प्रत्यक्षोपमानानुमानशब्दरूपाणि चतुष्टयप्रमाणानि विदुषो
जानतस्तार्किकस्य सम्मुखे शाब्दिको विभेति इत्यन्वयः ।

पक्षे । शुभेत्यादिकं उदाहरणं । यमस्य ६ । सम्मुखे ७ । न १ । एवं १ ॥ १५ ॥

व्याकरणम् ।

यमस्य संमुखे नैवं । यमस्यादौ गुण नस्मात् । चत्वारि । “तुभ्यमादौ भसन्तर-
सादौ तु वा” सु ॥ १५ ॥

स्यादीर्घतापो महतोऽघावधौ नियहे नहि ।

महन् ! महान्ति दुःखानि निर्वीजेऽसीमनियहे ॥ १६ ॥

तद्भवतु । वयं पापा नास्तिका वेदान्तोऽपि न शास्त्रं
तदप्यस्तु त्वामहमेवमुपदिशामि ।

अपत्याङ्गित्तिकी तज्या संसारेऽस्मिन् चिरज्वरे ।

नोपधं साहि तच्छान्त्ये यथैवापः कफज्वरे ॥ १७ ॥

तार्किकः । आः पाप ! अध्यात्मशास्त्रेषु सारमाङ्गित्तिकी
दूषयसि किं सा मोक्षाय नोपयुज्यते । वेदान्ती (सस्मितं) ।
रामएव तद्वेत्तीति । तद्भवतु ।

स्यादिति । अघावधौ अर्धं अपराधः अवधिः सोमा यस्य सतथा (अपराधेऽपि
किं तुवगिति कोपः) । तादृशे महतो नियहे महाजनकतनियहे नहि दीर्घतापः
जातिदुःखं स्यात् । तथाहि अपराधपर्यन्तमहाजनकतनियहो न दुःखायेत्यर्थः ।
हे महन् ! निर्वीजे निष्कारणे असीमनियहे महान्ति दुःखानि भवन्तीतिशेषः ।

पत्ते । नियहेत्यादिकं उदाहरणं । स्यात् ण । दीर्घता १ । अपः ई ।
महतः ई । घौ ७ । अघो ७ ॥ १६ ॥

अपेति । अस्मिन् संसारे अदृष्टकृतशरीरपरिग्रहे चिरज्ञातमज्जतज्वरस्वरूपे
अपत्यमृता या आङ्गित्तिकी तर्कविद्या सा तज्या । हि यस्मात् सा तर्कविद्या
तुल्यान्त्ये तत् चिरज्वरशान्त्ये नोपधं । यथा कफज्वरे आपः ॥ १७ ॥

• व्याकरणम् ।

स्यादीर्घतापो महतो घावधौ । अपो महतस्य अकारस्य दीर्घता स्यात् अघौ
घो परे । महन् । महान्ति । “नमश्महन्नोऽघावोऽघौ घो” सु ॥ १६ ॥

आपः ॥ १८ ॥

नोन्वग्य सोऽपि भवति साधोः सेव्यः सदागमः ।

यस्याहुनानि सिध्यन्ति शर्माणि सुवर्णांसि च ॥ १८ ॥

अथ राजा । अहो दीपज्ञाः ! अलक्षुपहासेन । दीधिति-
कारानुयायिना तार्किकेण सह विचारयन्तु तेनात्मनोपि दीपा
उद्दीधिता भविष्यन्ति । यतः ।

स्यात् समस्तोऽन्येभ्य एव स्वदीपो ज्ञानगोचरः ।

न स्वतोऽहोर्विषादशान्यन्वत्तत् प्रसापकम् ॥ १९ ॥

नोन्विति । नु भोः अग्य ! अग्नपूज्य ! सोऽपि सदागमः सत्प्राज्ञं तर्कद्वयः
साधोः सेव्यः नो भवति अपि तु सेव्य एव भवति । सेव्यत्वे हेतुग्राह । यस्यात्
शास्त्रात् धनानि शर्माणि सुवर्णानि सुवर्णांसि च सिध्यन्ति । तथाहि आङ्गिरसिकी
मीक्षसाधनं मा वा भवतु धनादीनि सिध्यन्तीति सा सेवनीयेति भावः ।

पक्षे । सेव्यत्वादिकं उदाहरणं । नः ई' । (नु अग्य) न्वग्यतः ई' । अपि ई' ।
भवति दं । सा । 'अधोः १ ई' ॥ १८ ॥

स्यादिति । समस्तोऽपि निखिलोऽपि स्वदीपः स्वकीयो दीपः अन्येभ्यः परतएव
ज्ञानगोचरः स्यात् न स्वतो बोधविषयः स्यात् । यथा अहोर्विषादशान्यत्
दर्पणात् अन्यत् किमपि तत्र स्वदीपज्ञाने प्रसापकं प्रमितिजनकं न अस्तीति शेषः ।

पक्षे । सेव्यत्वादिकं उदाहरणं । स्यात् दं । सः १' । सः १' । तः १' । अन्येभ्यः
५ . . । (एव १' ।) ॥ १९ ॥

व्याकरणम् ।

नोन्वग्य सोऽपि भवति साधोः । नो नान्तस्य तथा न्वग्यसोऽपि नुः अनुस्वारः
अग्यः आदिभूतो यस्य सवासो मथेति न्वग्यसः । तथाहि नान्तस्य अनुस्वारादि-
सकारान्तस्य च धातुभिन्नस्य सा दीर्घता स्यात् अधो धो । धनानि, शर्माणि,
यर्णांसि ॥ १८ ॥

स्यात् समस्तोऽन्येभ्य एव । अन्येभ्यः परः स सः स्वमीः स्थाने जातो मकारः
तः स्यात् । अग्यत् ॥ १९ ॥

एते नैयायिकाः काव्यव्याकरणादिकं तुच्छीकुर्वन्ति एषामिका
विद्या सुशिक्षिता । अतएवोक्तं ।

तरैकतरतो नैव द्विनावं श्रूयते पुमान् ।

तस्मादेकतरं श्रेयः श्रेयं पूर्वैरितीरितं ॥ २० ॥

अथ वेदान्ती । देव । तदादिशति ।

सामीप्यात्मा लक्षणा चेत् तदा गङ्गापदान्तटे ।

उपस्थितेऽपि कस्ततां बोधयेद्वृत्त्यनाश्रयाम् ॥ २१ ॥

औदासीन्येन तद्बोधं चेत् स्वीकुर्वन्ति तार्जिकाः ।

तदा किमपराध्यन्ति मेयत्वादीनि धीमतां ॥ २२ ॥

तरेति । एकतरतः एकस्यासौ तरस्तरणसाधनञ्चेति एकतरस्तेन तर पारं व्रज ।
(तरतइति तृतीयायास्तम् । यथार्थेना पञ्चमी एकतरं आश्रित्येत्यर्थः) । पुमान्
द्विनावं नैवाश्रयते । तस्माद्धेतोः एकतरं श्रेयं ॥ २० ॥

सामीप्येति । चेत् यदि लक्षणा सामीप्यात्मा सामीप्यस्वरूपा उच्यते इतिशेषः ।
तदा गङ्गापदात् तटे उपस्थितेऽपि वृत्त्यनाश्रयां शक्तिलक्षणारूपवृत्तिरहितं तर्ता
सामीप्यस्वरूपलक्षणां को बाधयेत् ? नैयायिकमते शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वात्
गङ्गायां वसतीत्यत्र गङ्गापदस्य शक्यो नीरप्रवाहस्तत्र सामीप्यरूपसम्बन्धएव लक्षणा-
पदार्थो वाच्यः तथा च लक्षण्या तीरस्योपस्थितौ शाब्दबोधो भवति अत्र सामीप्य-
रूपलक्षणायां गङ्गापदस्य वृत्तिभावात् कथं सामीप्यस्योपस्थितिरिति भावः ॥ २१ ॥

औदासीन्येति । औदासीन्येन शक्तिलक्षणाभिज्ञेन गङ्गापदस्य येन केनापि
सम्बन्धेन तद्बोधं सामीप्योपस्थितिं यदि तार्जिकाः स्वीकुर्वन्ति तदा धीमतां समीपे
मेयत्वादीनि प्रमेयत्ववाच्यत्वादयः पदार्थाः किं अपराध्यन्ति किमपराधं क्षतवन्तः ।
सामीप्ये वृत्तिरहितेन गङ्गापदेन यथाकथञ्चित् सम्बन्धवयात् तत्सामीप्यं यद्युप-
स्थाप्यते तदा गङ्गापदेन मेयत्ववाच्यत्वादीनां कथं नोपस्थितिः यथाकथञ्चित्
सम्बन्धस्य तेष्वपि सत्त्वात् इति शाब्दिकानामाशयः ॥ २२ ॥

व्याकरणम् ।

एकतरतो नैव । एकतरं । २० ।

अथ आलङ्कारिकः ।

गङ्गायां वसतीत्युक्तिः पावनत्वादिलब्धये ।

तीरेऽन्यथा मुख्यशब्दप्रयोगेऽत्र कियान् अमः ॥ २३ ॥

अनुमानं नात्र मानं व्यभिचारादिदोषतः ।

फलबोधस्य शाब्दत्वात् तथानुव्यवसायतः ॥ २४ ॥

वेदान्ती ।

चान्द्री सूर्तिर्निष्कलङ्का नास्ति पीतापि पद्मिनी ।

मह्यनङ्गाङ्गनाप्येषा दृष्टेयं वाङ्मनाङ्गना ॥ २५ ॥

अत्र आलङ्कारिकमतमुपन्यस्यति गङ्गायामिति । गङ्गायां वसतीति प्राचासुक्ति-
स्तीरार्थे लक्षकगङ्गापदप्रयोगः तीरे पावनत्वादिलब्धये पवित्रत्वशैत्यादिज्ञानाय-
अन्यथा मुख्यशब्दप्रयोगे तटवाचकतीरशब्दप्रयोगे कियान् अमः ? यदि लक्षणासूख-
व्यञ्जनया तीरे शैत्यपावनत्वबोधो लक्षणागङ्गापदप्रयोगस्य प्रयोजनं नस्यात् तदा
निरर्थकमेव तीरे गङ्गापदप्रयोगः तीरेवसतीति प्रयोगश्चैव युक्तत्वादितिभावः ॥२३॥

अनुमानमिति । अत्र तीरनिष्ठपवित्रत्वादौ नानुमानं मानं मितिवजनकं व्यभि-
चारादिदोषादित्यर्थः आदिपदात् स्वरूपासिद्धिपरिग्रहः । तथाहि तीरं पवित्रं
गङ्गापदजन्यबोधविषयत्वादित्यादिप्रकारा यद्यनुमितिस्तदा गङ्गायां वसति स्तो-
इति वाक्यजन्यबोधविषये स्तोक्ते व्यभिचारः यदि च गङ्गापदलक्ष्यार्थत्वं हेतुस्तदापि-
गङ्गापदलक्ष्यार्थत्वापवित्रवस्तुन्यपि सम्भवात्तदन्तर्भावेण व्यभिचारः, यदि च
गङ्गापदवाच्यत्वं हेतुस्तदा स्वरूपासिद्धिरेव दोषः । अत्र तीरं पवित्रं गङ्गापदशक्ति-
तत्त्वक्यवमोयान्यतरत्वादित्यनुमितौ न व्यभिचारादिदोषः इत्यती हेत्यन्तरमाह
फलबोधस्येति, फलबोधस्य तीरे पवित्रत्वरूपफलबोधस्य शाब्दत्वात् शाब्दबोधत्वात्
नानुमानमिति पूर्वोक्तप्रमाणः, शाब्दरे हेतुत्वात् नुव्यवसायतं प्रातः, तथा च अत्रानुव्यव-
सायतः मानसप्रयत्नविषयत्वादित्यर्थः । तीरे पवित्रत्वबोधोत्तरकालं तीरे
पवित्रत्वं शाब्दमिति नत्वनुमिनोमीत्याकारकानुभवादित्यर्थः । तथाच तीरे
पवित्रत्वादिवोधार्थं व्यञ्जनादितिः स्वीकार्येत्यालङ्कारिकाणां मतं ॥ २४ ॥

तत्ता नावच्छिद्यते चेत् प्रतियोगिनप्रवर्तिना ।

धर्मेण तर्हि भविता सत्काव्यस्यास्य का गतिः ॥ २६ ॥

नास्ति पीता पद्मिनीति वाक्यान्त्रो योगिनामपि ।

पीतत्वं नास्ति पद्मिनप्रामिति बोधः कथञ्चन ॥ २७ ॥

विवक्षितार्थासिद्धिः स्यान्नजो भेदार्थताश्रये ।

व्यर्थतास्तिपदस्यापि भवेद्वा सिद्धसाधनम् ॥ २८ ॥

अथ नैयायिकेषु तुष्णीं स्थितेषु शाब्दिका वेदान्तिनं प्रति ।

चान्द्रीति । अङ्गने गच्छन्ती कामपि सुन्दरीं दृष्ट्वा कथिदाशङ्कते । निष्कलङ्का चान्द्रीभूतिर्नास्ति पीता पद्मिन्यपि नास्ति तथा च इयं चन्द्रान पद्ममपि नेतिभावः । एषा अनङ्गस्य कामस्य अङ्गनामपि न । अत्र हेतुमाह येन सुन्दरी अङ्गनाङ्गना अङ्गने चतरे अङ्गति गच्छतीति अङ्गनाङ्गना दृष्टा । अत्र काव्ये निष्कलङ्कचन्द्र-मूत्तार्थाभावः प्रतीयते, नैयायिकमते तत्र सङ्गाति तन्मते अलौकप्रतियोगिका-भावातङ्गीकारात् निष्कलङ्कचन्द्रमूत्तार्थादेव्यलौकिकात् ; तथाच तन्मते एतत्काव्यस्य शाद्वतीवासम्भार इत्याह ततेति । तत्ता प्रतियोगिता चेत् यदि प्रतियोगिन्यवर्तिना प्रतियोगिनि चन्द्रमूत्तार्था सत्ता धर्मेण निष्कलङ्कादिना नावच्छिद्यते तर्हि अस्य सत्काव्यस्य का गतिर्भवितेत्यत्रः । निष्कलङ्कवाच्यवच्छिन्नचन्द्रमूत्तार्थादिनिष्ठ प्रतियोगिताकाभावाप्रतिषेधेः शाब्द-भासम्भार इतिभावः ॥ २५ ॥ २६ ॥

नैयायिकमते उक्तज्ञाकाचन्द्रमूत्तार्था निष्कलङ्कत्वाभावः प्रतीयते एवं पद्मे पीतत्वा-भावः अङ्गनायां अङ्गरहितत्वाभावात् प्रतीयते । तद्वयति नास्ति पीतेति । नास्ति पीता पद्मिनीति वाक्यात् योगिनामपि पद्मिन्यां पीतत्वं नास्ति इत्यात्मारको बोधः कथमपि न भवतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

अत्र पद्मिनी न पीतेति नजो भेदार्थकत्वे दोषमाह विवर्जितेति । नजो भेदार्थता-श्रये भेदार्थकत्वे विवर्जितार्थासिद्धिः पीतपद्मात्यन्ताभावस्यैव विवर्जितार्थत्वात् तस्यासिद्धिर्भेदेदित्यन्वयः । अस्तिपदस्यापि व्यर्थता भवेत् एवं पद्मादौ पीतादिभेदस्य सिद्धत्वात् सिद्धसाधनदोषोऽपि स्यादतीश्लोकप्रतियोगिकाभावः श्लोकार्थ इति वेदान्तिनामभिप्रायः ॥ २८ ॥

भवाञ्जरातो विकृतौ च मन्यते निजं वपुः सञ्जरसं कदापि न ।

जिगीषया क्षिप्तमनाऽहो नृणामनादिदुर्व्यासनमत्यजाजरं ॥ २९ ॥

अतो निवर्त्तस्व । नव्यतार्किकाणां पुरतो जिगीषया
भवतो वाक्यप्रयोगो न युज्यते ।

कवयो राजानं प्रति ।

राजन् ! दर्शनवेत्तारः काव्यं कवीनप्यवजानन्ति इतिषयं
तेषां सभायां मूका दूवास्महे ।

आलङ्कारिकस्तान् प्रति । अहो कवयः ! नैयायिकानाम-
वज्ञया भवतां काव्यस्य च नोपादेयत्वहानिः स्यात् । यतः ।

जानाति यः काव्यगुणान् स एवाद्वियते कवीन् ।

सुन्दर्य एव धम्मिल्ले प्रीत्या विभ्रति चम्पकं ॥ ३० ॥

उक्तञ्च चन्द्रं प्रति ।

भवानिति । भवान् जरातः वार्द्धक्यात् विकृतौ च विकृतिदशायामपि आत्मीयं
वपुः सञ्जरसं सती वर्त्तमाना जरा वार्द्धक्ययत्र तादृशं न मन्यते । किञ्चित् जिगी-
षया क्षिप्तमनाः । अहो आश्चर्यं नृणां अनादिदुर्व्यासनं अत्यजं अज्ञानं इत्यन्वयः ।

पक्षे । भ इति दीप्तिमतः सम्बोधनं । निजेत्यादिकं उदाहरणम् । वा १' ।
अम् १' । जरातः ५' । विकृतौ ७' । (च १' ।) मन्यते ८' ॥ २९ ॥

जानातीति । अस्यार्थः सुगमः । (धम्मिल्लः संयताः कचा इत्यमरः) ॥ ३० ॥

व्याकरणम् ।

वाञ्जरातो विकृतौ च मन्यते । वा अम् जरातः (इत्यत्र मकारस्यानुस्वारे
तस्य जकारः ।) तेन विकृतिदशायामपि जराशब्दात् परस्य स्वमीर्ष्यस्य अम् स्यात्
वा । सञ्जरसं, अजरं । “जरातोऽम् वा” सुं ॥ २९ ॥

तस्मा विषीद सुषमारिणि पद्मषण्डे

स्वो विश्वतापशमनामृतरश्मिरेति ।

यन्मादरं हरशिरोमुकुटादृतस्व

नोत्फुल्लयस्यवनिभृत्तनयाक्षिपद्गम् ॥ ३१ ॥

अथ विदूषको बद्धाञ्जलिरवनतो दर्शनवेदिनः प्रति । भोः

अवधातव्यम् । •

आत्मैको ब्रह्मणो नान्यो मोक्षो ब्रह्मणि तत्त्वयः ।

मोक्षे हेतुर्ब्रह्मसम्बिदिति केचित् प्रचक्षते ॥ ३२ ॥

आत्माऽनेकः परात्मानो दुःखध्वंसोऽस्य सुकृता ।

तत्वात्मतत्त्वधीर्हेतुर्भुक्ताविति वदन्यपि ॥ ३३ ॥

नीरूपं ब्रह्म वक्त्येकः साकारं वक्ति चापरः ।

साकारश्चानेकविधमप्येतत् कस्यचिन्मतम् ॥ ३४ ॥

तन्मेति । स्वः आत्मोयः विश्वतापशमनोऽमृतरश्मिः पद्मषण्डे पद्मसमूहस्य समीपे यत् आदरं न एति न प्राप्नोति तत् तस्मात् साविषीद विषादं माकुरु । पद्मानामहङ्कारजनकं विशेषणमाह पद्मसमूहे कीदृशे सुषमारिणि सुषमा परमा शोभैव रा धनं यस्य तत्तथा तस्मिन् । पद्मषण्डे इत्यत्र सामीप्यार्थे सप्रसी । विषादाभावे हेतुमाह हरशिरोमुकुटादृतः सन् अवनिभृत्तनयायाः भवान्या अक्षिपद्गं त्वं न उत्फुल्लयसि न विकाशयसि अपितु विकाशयस्येव । अत्र अवनिभृत्तनयेत्यनेन भवान्या राजकन्यात्वं व्यज्यते । (भूभृत् भूमिवरे नृपे इत्यमरात्) ।

पक्षे । पद्मेति पद्मसमूहस्य सम्बोधनं । षण्डे ७ । स्वः १ ॥ ३१ ॥

आत्मेति । आत्मा एकएव ब्रह्मणः परमात्मनो भिन्नो न तत्त्वयः आत्मनो लयः ब्रह्मसम्बित् ब्रह्मज्ञानं मोक्षं प्रति हेतुः इति केचित् पण्डिताः प्रचक्षते कीर्त्तयन्ति ॥ ३२ ॥

आत्मानेक इति । आत्मा अनेकः नाना, परात्मा, परमात्मा अन्यः पृथक् अस्य आत्मनः दुःखध्वंसः आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः सुकृता सुक्तिरित्यर्थः तत्र सुक्तो आत्मतत्त्वज्ञानं हेतुः ; इत्यपि केचित् वदन्ति ॥ ३३ ॥

निरूपेति । अर्थः सुगमः ॥ ३४ ॥

व्याकरणम् ।

षण्डे स्वः । क्षीवे दीधंस्व स्वः ह्रस्वः स्यात् । सुषमारिणि ।

“ह्रस्वो नपुंसके पातिपदिकस्य” पां । “क्षीवे स्वः” मुं ॥ ३१ ॥

तत्र कस्य वचः सत्यं तन्मः सशपथं वद ।

नानप्रथा नो भवत्यास्या विरुद्धे वचने मिथः ॥ ३५ ॥

यतः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं धीमानाश्रयेत सतीं तरीम् ।

आत्वैवासत्तरीं श्रित्वा विपत्तिं याति यत् पुमान् ॥ ३६ ॥

एतत् श्रुत्वा दर्शनशास्त्रविदस्तूष्णीं परस्परं मुखमालोकयन्ति ।

पुनर्व्विदूषकः ।

अहो महोदयाः ! विदुषां सभायामविदुषो वाक्यात् विदुषां
कोपो भवत्येव तस्मात् ।

येनातिलोप् जायतेऽस्य मयि कोऽपुत्रदियाय यः ।

कोपो वः प्रार्थये युष्मांस्तत् साञ्जलि दयावतः ॥ ३७ ॥

तत्रेति । सशपथं यथा स्यात् तथा नोऽस्मान् तद्वद । मिथः परस्परं विरुद्ध-
वचने नोऽस्माकं आस्था न भवेत् ॥ ॥ ३५ ॥

तितीर्षुरिति । धीमान् बुद्धिमान् जनः दुस्तरं तितीर्षुः सन् सतीं प्रशस्तां
आत्वैव तरीं नोकां आश्रयेत् । यत् यस्मात् असत्तरीं श्रित्वा विपत्तिं प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

येनेति । त्रियुष्माकमपि मां पति यः कोऽपि कोप उदियाय, अस्य कोपस्य येन
प्रकारेण अतिलोप् अत्यन्तं लोपो जायते तदहं साञ्जलि यथा स्यात्तथा युष्मान् दया-
वतः प्रार्थये । (लोप् इति लुपधातोर्व्विच् प्रत्यये सिद्धं) ।

पक्षे । येनेति यमप्रभाः सम्बोधनं । अतिलोप् १ं । जायते ८ं । स्यमः ६ं ।
इकः ५ं ॥ ३७ ॥

व्याकरणम् ।

अतिलोप् जायते स्यमयिकः । इगन्तात् क्लीबात् स्यमोऽतिलोपः स्यात् । अति-
शब्देन स्थानिवत्ताभावः सूचितः । स्यम इत्यस्मात् विसर्गस्य यकारः । साञ्जलि ।

“स्यमोमंपुंसक्तात्” पां । “स्यमोर्लुक्” छं ॥ ३७ ॥

अथ कश्चिदागमवेत्ता विदूषकं प्रति ।

महाशय ! यदुक्तं भवता “अस्य वचः सत्यमिति” तदेते
अतत्त्वविदः सशपथं वक्तुं नार्हन्ति ।

मान्येक ! यामिनो नुन्नचिदावरणसंशयाः ।

ये तएवैव माख्यातुं शक्ता येषां विदक्षिणी ॥ ३८ ॥

एते तु दर्शनविदोऽतत्त्वविदो जिगीषयैव परमतं दूषयन्तो
विवदमानाः केवलं ज्ञानपथं रुन्धन्ति । तत एव इदानीन्तनाः
साधकाः आमतत्त्वज्ञानाभुक्तिरुत वा ब्रह्मज्ञानादिति सन्दि-
हन्तो ज्ञानपथं दूरतः परिहरन्ति । अहन्तु सशपथं वच्चा
शिवस्य वचः सत्यमिति तदहमेव सुपदिशामि ।

न दर्शनाम्बुधौ दृष्टेऽणुर्वास्यात् संशयच्छिदः ।

ईशा सन्दर्शितं वर्त्मासन्दिग्धं अथ तत् सुधे ! ॥ ३९ ॥

मान्येकेति । हे मान्येक मानिनां श्रेष्ठ ! ये यामिनः योगिनः नुन्नचिदावरण
संशयाः नुन्नो छिन्नो विदावरणसंशयो यैः ते तथा । चित् यथार्थतत्त्वज्ञानं तस्य
आवरणं अविद्याशक्तिविशेषः यत् सत्त्वे ब्रह्मज्ञानं नोत्पद्यते । ते एव योगिनः
एवं सशपथं आख्यातुं शक्ताः येषां चित् यथार्थज्ञानमेव अलिखी चक्षुषी ।

पक्षे । मान्य इति सम्बोधनं । दावरणसंशयाः छिन्नावरणसंशयाः दाइति
दीय क्ते इत्यस्य रूपं । इकः ६ । आमि ७ । नो १ । नुण् १ । अचि ७ ॥ ३८ ॥

नेति । दर्शनाम्बुधौ दर्शनशक्तं अपारत्वेन अम्बुधिरिव तस्मिन् दृष्टे सति
संशयच्छिदः संशयच्छेदस्य अणुर्वा लेशोऽपि न स्यात् तत् तस्मात् हे सुधे ! सुधिक्षुलं
ईशा शिवेन सन्दर्शितं वर्त्मापन्थानं अथ आश्रय । कोदृशं असन्दिग्धं । (लवलेशकणा-
णव इत्यमरः ।

पक्षे । दर्शनाम्बु इति पूर्वस्त्वस्योदाहरणं । धौ ७ । (दृष्टे ७ ।) णुः १ ।
वा १ ॥ ३९ ॥

व्याकरणम् ।

इकयामिनो नुन्नचि । इगलस्य क्लीबस्य नुण् स्यात् अचिपरे नत्वामि । (इकः
इत्यस्मात् विसर्गस्य यकारः) अलिखी । “इकोऽचि विभक्तौ” पां । “नुण्क्लोऽच्य-
नामि” सुं ॥ ३८ ॥

धौ दृष्टे णुर्वा । इगलस्य क्लीबस्य धौ परे गुणो वा स्यात् । सुधे ! “णुधौ वा”
सुं ॥ ३९ ॥

धृत्वाक्षमालां स्वीपास्यदेवतायाः पुरःस्थितः ।

शिरस्याधाय गङ्गां स योगीशः किं नृषाऽवदत् ॥ ४० ॥

अपिच । ईशाज्ञाऽपालको दण्डो भवतीतत्र वीक्ष्यते ।

अतो वहामः शीर्ष्णप्राज्ञां हरस्याव्याहतां सुधि ! ॥ ४१ ॥

शिवनाम्ना पुरुषार्थः प्रतिपाद्यते

येनैकेनार्थेन तन्नामनावा ।

वाटाद्याचिरे पारं संसारापारवारिणो

महाभीतेर्मोहभ्रमिणश्च ॥ ४२ ॥

शिवोक्तवचनस्य सत्यत्वे हेतुमाह धृत्वाक्षमालामित्यादि । अस्यार्थः सुगमः ॥ ४० ॥

इति । ईशाज्ञापालकः ईशस्य प्रभोः आज्ञायाः शासनस्य अपालको जनः दण्डः दण्डाहोभवति इति अत्र लोके वीक्ष्यते । अतःकारणात् हे सुधि ! सुधिकुल हरस्य विश्वसंहर्तुः अव्याहतां आज्ञां शीर्ष्णमस्तके वहामः ॥ ४१ ॥

शिवेति । येन एकेन केवलेन शिवनाम्ना शिवेतिनाम्ना अर्थेन महाधनभूतेन पुरुषार्थः धर्मार्थकाममोक्षरूपः प्रतिपाद्यते उत्पाद्यते तन्नामनावा वा तत्त्विवनाम-रूपनोकया एव अद्य वर्त्तमानशरीराधिकरणकाले अचिरे अचिरकालेन संसार-रूपस्य अपारवारिणः पारं अट गच्छ । कीदृशस्य वारिणः । महाभीतेः महाभी-तिर्यस्मात् तत्तथा तस्य । मोहभ्रमिणः मोह एव सद्यैव भ्रमिः आवर्त्तो यस्मिन् तत्तथा तस्य । (एके मुख्यान्त्यकोषला इत्यमरः) ।

पक्षे । शिवेति बहुलपुक्तस्य रे इति च सम्बोधनं । नावा इत्यत्र वा शब्दः इवार्थे । नाम्ना ३ । पुरुषार्थः १ । प्रतिपाद्यते ८ । येन ३ । एकेन ३ । अर्थेन ३ । तत् १ । नाम १ । ना वा १ । (ना इव) टाद्यचि ० ॥ ४२ ॥

व्याकरणम् ।

नाम्ना पुरुषार्थः प्रतिपाद्यते येनैकेनार्थेन तन्नाम नावा वा टाद्यचि । येन इगन्तकृतेन नाम्ना शब्देन एकेन अर्थेन पुरुषार्थः पुंरूपार्थः प्रतिपाद्यते बोध्यते तन्नाम ना वा पुमानिव वास्यात् टादाचि परे । (ना वा इत्यत्र वाशब्द इवार्थे) महाभीतेः, मोहभ्रमिणः, संसारापारवारिणः ।

“तृतीयादिषु भाषितपुंस्त्वं पुंश्चत् गालवस्य” पाणिनिः । “पुंश्चत् वार्थो-क्तपुंस्त्वं टाद्यचि” सुं ॥ ४२ ॥

प्रमदा यस्य कथि दधि अक्षः स्थाने स्थितोऽपि हि ।

अनङ्गो नाशकत् यस्य विकर्तुं चित्तमखपि ॥ ४३ ॥

नमोऽस्तु शम्भवे तस्मै ज्ञानदाय चिदात्मने ।

अक्ष्णां त्वयं माल्यमस्यां दध्नोरूपञ्च बिभ्रते ॥ ४४ ॥

स एव हि खोऽविदे च स्फुरत्करुणयागतः ।

ददाति जितगु ज्ञानं तुच्छीकृतारि नौमि तम् ॥ ४५ ॥

इत्येवमुक्ते तं आगमवागीशं सर्वे साधु साध्विति प्रशशंसुः ।

प्रमदा इति । अनङ्गः कामः अक्षः स्थाने दृष्टिपथे स्थितोऽपि यस्य शिवस्य चित्तं विकर्तुं विकलतीकर्तुं अखपि स्वल्पमपि न अशक्तम् । किम्भूतः शिवः । यश्च कथि यस्य सकथि करुः प्रमदाः कामिनोः दधि धारणशीलं । तथाहि करुदेशे विकारहेतुभूतायां स्त्रियां सत्यामपि कामो दृष्टिगोचरोऽपि चित्तस्य विकारजनने शक्नो नासीदित्यर्थः ।

पक्षे । प्रमदायदिति प्रसक्ततायां यत्नवतः सम्बोधनं । गो गणेश एतच्च पूर्व-स्त्वृतीयोदाहरणवाक्यत्वेन सार्थकं । सकथि दधि अक्षः ई । स्थाने ७ । अस्थितः ई । (अपि १ ।) अनङ् १ ॥ ४३ ॥

नमोऽस्त्विति । बिभ्रते इत्यस्य अक्ष्णां त्वयमित्यादिषु अन्वयः ।

पक्षे । पूर्वस्त्वत्स उदाहरणमात्रं ॥ ४४ ॥

वाक्यसमाप्तौ गुरुं स्तौति स एवेति । यो जनः स्फुरत्करुणया दीप्यमान-करुणया आगतः सन् अविदे अज्ञानाय ज्ञानं ददाति स एव स्वः आत्मीयः तं नौमि । कीदृशं ज्ञानं जितगु जितो गौश्चतुर्थेन तत्तथा । ज्ञानिनां ज्ञानमेव अच्युरच्यते । पुनः कीदृशं तुच्छीकृतारि तुच्छीकृतो रा धनं यस्मात् ज्ञाना-दित्यन्वयः ।

पक्षे । परभागः उदाहरणं । सः १ । एव १ । हि १ । स्वः १ । (उ इत्) वित् १ । एचः ई । स्फुरत् १ ॥ ४५ ॥

व्याकरणम् ।

सकथि-दधि-अक्षः स्थानेऽस्थितोऽपि अनङ् । तादृचि सकथ्यादीनां स्थाने अनङ्-स्यात् । अत्र अस्थितइतिषष्ठास्तस्मै स्त्वत्वात् । अक्ष्णां अस्यां दध्नः ।

“अस्थि दधिसकथ्यक्षामनङ्-दात्तः” पां । “दध्यस्थिसकथ्यक्षोऽनङ्” सं ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

स एव हि खो विदेवस्फुरत् । एचः स्थाने स्फुरत् वित् उत् इव स्वः ह्रस्वः स एव हि । जितगु तुच्छीकृतारि ।

“एच इग्प्रसादेशे” पां । “एचो युत् सम्” सं ॥ ४५ ॥

इति अजन्तनपुंसकलिङ्गपादः ।

अथ सूत्रधारः (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) अये कियन्तो वैष्णव-
लिङ्गिनः कियन्तश्च शाक्तलिङ्गिनः कियन्तश्च शैवलिङ्गधारिणः
अत्रानुसरन्ति ।

स्मरत सदा शचीनन्दनमुदारं

तरसि यदि भवपयोनिधिमपारम् ।

दलितहरितालरुचिरुचिरमविकारं

कलिकलुषकलनाय करुणावतारम् ॥ १ ॥

एवं गायन्तो वैष्णवाः अहो वयं श्रीमद्गौराङ्गाधिष्ठितं
श्रीधाम नवद्वीपं जिगमिषवी द्वितिदिनान्यत्र गौडाधिपस्य
नरपतेरतिथिशालायां वत्स्याम इति परिक्रम्य उपविशन्ति ।
अनन्तरं ।

केयं परिलसति ललना शवशिवहृदि निहितचरणा

विकटदशना लोलरसना नरकरकतरसना ।

तरुणतरणिरुचितिनयणा सजलजलदरुचिविवंसना

सृक्कगलितरुधिरवदना सुमधुरमृदुहसना ॥ २ ॥

एवं गायन्तः शाक्ताः प्रविश्य अहो वयं श्रीमत्कालीघाट-
महापीठात् प्रत्यागताश्चट्टलं योगिनीपीठं जिगमिषवः । अनन्तरं ।

सिद्धजज्ञादिकगणयुक्तश्च द्विर्द्विरन्वहं ।

तारुण्यैर्विदधत् प्रीतिं भूभृज्याया जयत्यजः ॥ ३ ॥

स्मरतेति । कलिकलुषकलनाय कलिपापसंहाराय । अन्यत् सुगमं ॥ १ ॥

केयमिति । अस्यार्थः सुगमः ॥ २ ॥

सिद्धेति । अजः शिवो जयति सर्वोत्कृष्टतया पञ्चतां । कीदृशः । सिद्धजज्ञा-
दिकगणयुक्तः । सिद्धाः अज्ञात देवयोनिविशेषाः तदादिकगणयुक्तः सन् अन्वहं
प्रतिदिनं द्विर्द्विः अर्थात् प्रातः सायं द्विवारं तारुण्यैर्विदधत् भूभृज्यायाः गिरिजायाः
प्रीतिं सन्तोषं विदधत् कुर्वन्नित्यन्वयः । (अजाविष्णुहरदागाः इत्यमरः) चवर्ग-

एवं सुवन्तः शैवाः प्रविश्य अहो वयं श्रीमद्देवनाथं महापीठं
जिगमिषवः ।

अथ स्रुत्यादिशास्त्राध्यापकाः कियन्तो वयमतिथयो वर्द्ध-
मानाधिपेन निमन्विताश्चलिताश्च राजधानीमितुप्रपविशन्ति ॥

अथ कश्चित् पृच्छति ।

बाढोहो जायते भौम देवासौ मेऽविपश्चितः ।

केत्तुमर्हसि तं धीर ! तमोऽन्तर्हव्यवाडिव ॥ ४ ॥

तृतीयवर्णादि जज्ञशब्दोऽप्यस्ति । तथाच । जज्ञयति भक्षयति इति वर्ग्यादिरपि ।
जज्ञणाज्जन्मित्याहुः रक्षणादृक्ष उच्यते । पुस्तकान्तरे पलजज्ञादिकगण
इत्यपि पाठो दृश्यते । तत्र । पलं मांसं जज्ञति भक्षयतीति पलजज्ञाः पिशाचाः ।
अन्यत् पूर्ववत् । गणः इत्यस्मात् विसर्गस्य यकारः ।

पक्षे । अन्वहमित्यादिकं उदाहरणं । सिद्धजज्ञादिकगणः १' । उक्तः १' ।
च १' । द्विः १' । द्विः १' ॥ ३ ॥

वादेति । हे भौमदेव ब्राह्मण ! अविपश्चितोऽबुधस्य मे भम असौ बाढो दृढः
ऊहो वितर्को जायते हे धीर ! तं ऊहं वितर्कं केत्तुमर्हसि । अत्र सादृश्यमाह ।
अन्तस्तमः अन्तरस्थं तमोऽन्वकारं हव्यवाट् वज्रिणिव । यथा अभ्यन्तरस्थमन्वकारं
वज्रिर्नाशयति तथेत्यर्थः ।

पक्षे । वा इति वायोः सम्बोधनं । भदेव इति ब्राह्मणः सम्बोधनं । शेषः उदा-
हरणं । दः १' । हः ६' । जायते ८' । भौ ७' ॥ ४ ॥

व्याकरणम् ।

सिद्धजज्ञादिकगण उक्तश्च द्विर्द्विः । पसिद्धजज्ञादिकगणः द्विरुक्तश्च द्विसंज्ञः
स्यात् । विदधत् । “द्विरुक्तजज्ञादी द्विः” सु ॥ ३ ॥

ढो हो जायते भौ । हस्य दः स्यात् भौ परे । हव्यवाट् । “हो दः” पां ।
“हो दो भौ” सु ॥ ४ ॥

आभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।

श्रुतिरेषा निगूढार्था सर्वेषां श्रुतिगोचरा ॥ ५ ॥

सदादिष्वेज्जायते षस्तदा दानतपोमखैः ।

स्वं शोधयति देहध्रुगित्याचारोहि दृश्यते ॥ ६ ॥

कृतकलुषः किम् कच्छ्रैर्भवति तनुधक् यदि भोज्यमघं स्यात् ॥

वितरति कस्तरपण्यं यदि सन्तरतरा तरङ्गिणी स्यात् ॥ ७ ॥

अन्यच्च । भुत्सुवरा विषयेभ्यो मन आदीनीन्द्रियाण्यपाकृष्य

प्रतिकृत्य च स्मरादिमानामन्यभ्रभानां जवानां सहस्रान्ते

तत्तत्पराः पञ्चत्वाप्ताः परपदं विशन्तीति किंश्चदन्ती-

मात्वं नतु तद्वास्तवं अभुद्भिस्तत् प्रतिबन्धकानां

षडरीणां कामादीनां दुर्जेयत्वात् ॥ ८ ॥

इत्येव मम मोहान्धकार उदेति ।

आभुक्तमिति । सुगमं ॥ ५ ॥

सदेति । सदादिः सन् साधुस्तदादिः तत्प्रभृतिः साधुरसाधुयेत्यर्थः चेत् यदि
अघः पापवान् भवति तदा दानादिकर्मभिः देहध्रुकस्वदेहद्वीहकारी सन् स्वमा-
त्मानं शोधयति इत्याचारो लोकेऽस्मिन् दृश्यते ।

पक्षे । दानेत्यादिकं उदाहरणं । सः १ । दादिः १ । चेत् १ । जायते ८ ।
षः १ । तदा ७ ॥ ६ ॥

कृतेति । यदि अघं पापं भोज्यं अवश्यं भोक्तव्यं स्यात् तदा कृतकलुषीजनः
शुद्ध्यर्थं कच्छ्रैर्व्रतैः किम् तनुधक् शरीरदाहको भवति । अर्थान्तरन्यासमाह ।
यदि तरङ्गिणी नदी बाह्यभ्यां सन्तरतरणा स्यात् तदा को जनः तरपण्यं आतरं
वितरति ददातीत्यन्वयः ॥ ७ ॥

मुदिति । भुत्सु ज्ञानेषु मध्ये वराः श्रेष्ठाः विषयेभ्यो रूपादिभ्यो मन आदीनि
इन्द्रियाणि अपाकृष्य तथा अन्यभ्रभानां अन्ते प्रलये भवतीति अन्यः तादृशो

व्याकरणम् ।

सदादिष्वेज्जायते षस्तदा । स हकारो यदि दकारादिः स्यात् तदा षे
जायते । देहध्रक् । “दादेशात्तोर्यः” पां । “दादेशः” सुं ॥ ६ ॥ तनुधक् ॥ ७ ॥

स ध्वान्तेषु धवानां स्यान्मोहेषु विशतां सुहृत् ।

बुभुत्सूनामबुद्ध्यर्थान् यः स्याद्दीदीपदीपकः ॥ ९ ॥

अथ स्मृतिवेत्ता उत्तरयति ।

भूतद्रुहो सुहोऽयं किं नोभौ नाशयतो द्विज ।

तपो गङ्गासुसेकश्च सुग् किं वेदः स्मृतिश्च सुट् ॥ १० ॥

यो भः प्रचण्डोवायुः स इव भान्तीति अन्यभभाः तादृशानां स्मरादिमानां काम-
क्रोधादीनां जवानां वेगानां प्रतिकृत्य निवारणं कृत्वा अर्थात् प्रलयकालोद्भूत-
प्रचण्डवायुसङ्श्रयतामादीनां वेगान् निवार्य तत्तत्परा तत्पदेन ब्रह्मोच्यते ।
तच्छब्दो ब्रह्मणो नामेति श्रुतेः । तत्परास्तदेकचित्ताः पञ्चत्वाप्ताः मृताः सन्तः अन्ते
अन्तिमकाले सहसा परपदं विशन्ति इति किम्बदन्तीमात्रं जनश्रुतिमात्रं । (भः
प्रचण्डानिले वर्षे इति कोपः) ।

पक्षे । स्मरेति शिष्यावधानार्थं आप्त्यादिकं उदाहरणं । आदिमानां ईः ।
अन्यभभानां ईः । जवानां ईः । सहसान्ते ० । तत् तत् पराः १ः ।
पञ्च १ः ॥ ८ ॥

सध्वेति । मोहेषु मोहरूपान्धकारेषु विशतां धवानां मनुष्याणां सम्बन्धे यो
जनः धोदीपदीपकः बुद्धिरूपप्रदीपोदीपकः स्यात् स एव सुहृत् । किम्भूतानां
बुभुद्ध्यर्थान् अज्ञातवस्त्वि बुभुत्सूनां बोधुमिच्छतां ।

पक्षे । मोहेत्यादिकं उदाहरणं । सध्वान्तेषु ०ः । धवानां ईः । स्यात् ८ ॥ ९ ॥

भूतेति । भूतद्रुहः प्राणिहिंसकस्य सुहो मूढस्य अयं पापं किं तपःप्रायश्चित्त-
व्रतादिकं गङ्गासुसेकश्च उभौ न नाशयतः किम्वा वेदो सुग् भ्रान्तः किम्वा स्मृतिश्च
सुट् भ्रान्ता । तथाच प्रायश्चित्तपतिपादको वेदः स्मृतिश्च किं मिथ्या वदतीत्यर्थः ।

पक्षे । भूतेति सम्बोधनं । द्रुहः ईः । सहः ईः । षड् १ः । किं १ः । नो १ः ।
भौ ० ॥ १० ॥

व्याकरणम् ।

आदिमानां अन्यभभानां जवानां सहसान्ते तत्तत् पराः पञ्च । अन्यभभानां
आदिमानां आदिभूतानां जवानां स्यान्ते तत्तत्पराः पञ्च तत्तत्त्वर्णपरवर्णाः पञ्च
स्यः सहसान्ते हसेन सह विरामे हसे विरामे चेत्यर्थः । भुक्तु अभुद्भिः ।
“एकावो वयो भष् भयन्तस्य सूध्वीः” पां । “भभान्तस्यादि जवां भभाः फे, धोस्तु
सध्वेन्ते च” सुं ॥ ८ ॥

सध्वान्तेषु धवानां स्यात् । धवानां धातुसम्बन्धिनं से ध्वे विरामे परे सः
पूर्वोक्तविधिः स्यात् । बुभुत्सूनां ॥ ९ ॥ द्रुहो सुहो षड् किं नोभौ । द्रुहोसहच

नशो भवत्यपि महेनसां गङ्गास्त्रविप्रुषः ।

स्पर्शात् स्वाध्यायतो दानात् नग्ज्ञानेति न किं श्रुतं ॥ ११ ॥

तस्मादकृतप्रायश्चित्तविषयैषा श्रुतिः ।

अथ नैयायिकः ।

तपोन्नानादयः साक्षात् पापनट् हेतवो नहि ।

कायव्यूहं भावयन्ति युगपद्भोगसाधनं ॥ १२ ॥

अथ स्मार्त्तो नैयायिकं प्रति ।

तवाहो मन्यतेऽपि प्राचीनस्यौर्वीमरस्य तत् ।

वचः किन्तु प्रमाणौहां सतां न हृदयङ्गमं ॥ १३ ॥

नयइति । गङ्गास्त्रविप्रुषः गङ्गास्त्रविन्दोः स्पर्शात् स्वाध्यायात् वेदाध्ययनात् महेनसामपि मङ्गापातकानामपि नशः नाशोभवति । हे नट् ज्ञान ! नष्टबुद्धे ! इति किं नश्रुतं । नशः ईं । भवति दं । अपि १' ॥ ११ ॥

तपइति । तपस्तत्त्वज्ञानादयः साक्षात् सम्बन्धेन पापनट् हेतवः पापनाश-हेतवो न किन्तु परम्परयेत्यर्थः । युगपदेकदा भोगसाधनीभूतं कायव्यूहं भावयन्ति जनयन्ति ॥ १२ ॥

तवेति । अहो भोः प्राचीनस्य वृद्धस्य और्वीमरस्य उर्वीसम्बन्धीयदेवस्य अर्थात् ब्राह्मणस्य तव तद्वचो मन्यतेऽपि किन्तु प्रमाणौहां प्रमाणभूतां सतां पण्डितानां हृदयङ्गमं न । तथाहि तव सिद्धान्ते प्रमाणं नास्तीति भावः ।

पजे । त इति चौरस्य सम्बोधनं । वाङ्ः ईं । मन्यते दं । पिपाचोनस्य ईं । औः १' । वा १' ॥ १३ ॥

व्याकरणम् ।

वङ् किं नस्यात् विकल्पेन स्यात् भौ परे । सुग् सुट् । “वा दृङ् सुह सुङ् णिङ्गाम्” पां । “सुङ्गां वङ्वाभौ” । सुं ॥ १० ॥

नशो भवत्यपि । नशशब्दस्यापि तथा स्यात् । नग् ११ । नट् १२ । वाहो मन्यते पिप्राचीनस्य और्वी । वाहो वा औः स्यात् पिपूर्वस्य । प्रमाणौहां ।

“वाहो यो यो श्वेतात् तु वा” सुं ॥ १३ ॥

अपिच ।

भोगश्चेदावश्यकः स्यात्तत् पापौहापिभुज्यतां ।

क्रमशो युगपद्वाको विशेषः शैघ्रमान्द्ययोः ॥ १४ ॥ तस्मात् ।

अनादुः साध्यकृद्वाद्यैर्यातयन्ति वृथा वपुः ।

इति मे संशयो भोज्यं कर्म इति अतिशिष्टग्रहः ॥ १५ ॥

अथ मीमांसकस्तं प्रति ।

नैयायिकानां स्वकपोलकल्पितोऽयं सिद्धान्तः । प्रायश्चित्ता-
दीनां कायव्यूहजनने मानाभावात् । श्रूयतां ।

प्रारब्धं कर्म भोगेन कर्मान्यत् तपसा व्रतैः ।

क्षीयते इतिसिद्धान्तः श्वेतवाहोगुरोर्मतः ॥ १६ ॥

भोगइति । भोगेनैव पापक्षय इति यदि पापस्य भोग आवश्यकः स्यात् तत्तदा
पापौहा पापभृता क्रमश एव पापं भुज्यतां युगपदेकदा वा भुज्यतां भोगस्य शैघ्र-
मान्द्ययोः को विशेषोऽस्तीत्यन्वयः ।

पक्षे । पूर्वसूत्रस्य उदाहरणं भावं ॥ १४ ॥

अनादइति । अनन्तलुपागने इत्यस्य रूपं । अनाः प्राणिनः कृदाद्यैः व्रतादिभिः
वृथैव वपुः शरीरं यातयन्ति । इति मे मम संशयः भवतीति शेषः । कीदृशस्य ।
मम कर्म अशुभं कर्म भोज्यं अवश्यं भोक्तव्यं इति श्रुतिशिष्टग्रहः श्रुतिर्वेदः तस्याः
शिष्टिः आज्ञा तां वदतीति श्रुतिशिष्टिवाद् तस्याः श्रुतेराज्ञावृत्तयेत्यर्थः ।
शिष्टिज्ञात्ताचेति कीधः ।

पक्षे । साध्येत्यादिकं उदाहरणं । अनात् ५ । उः १ ॥ १५ ॥

प्रारब्धमिति । प्रारब्धं भोगारब्धं कर्म भोगेनैव क्षीयते अन्यत् प्रारब्धमिदं
कर्म तपःपथतिकर्मभिः क्षीयते । श्वेतवाहइन्द्रश्च गुरोर्व्यूहस्यतेरित्यर्थः ॥ १६ ॥

व्याकरणम् ।

पापौहा । १४ । अनादुः । अनवर्णात् परस्य वाही वा उ स्यात् पौपरे ।
शिष्टग्रहः । “अनादुः” सु ॥ १५ ॥

श्वेतवाहः ॥ १६ ॥

द्वितीयप्रश्ने उत्तरयति ।

अचरणचत्वरनडुन् को निरोद्धुमलतेऽनडुहो धावन् ।

चतुरोपिहि तत् क्रमशो दमयेत् दुर्हमावपायैः ॥ १७ ॥

इति दुर्हमावपायैः । अथ प्रश्नकर्त्ता सभ्यस्तं प्रति ।

स्मरतोऽप्येणहग्धावान् चत्वारोऽर्थाश्च विभ्यति ।

उद्यतेषोऽर्धनसिजात् कउपायोस्ति तदमे ॥ १८ ॥

कवेऽहो दृश्यतेऽसौ न सौहाहं भजते स्मरः ।

अनडुनपि हृज्जन्मा तदप्यस्य वशं जगत् ॥ १९ ॥

अचरणेति । हे अचरणचत्वरनडुन् ! अचरणचत्वरनडुन् इति । न सन्नि-
चरणानि चत्वारि यथेति विग्रहः अर्थात् हे अज्ञान ! को जनः धावन् सन् अन-
डुहो निरोद्धुमलते गच्छति तत् तस्मात् चतुरोजनः क्रमशएव उपायैः दुर्हमान्
दमयेत् अर्थात् कामादीन् उपायैः क्रमशो दमयेत् । अनडुहः ई' । धौ ०' । अन् १' ।
'वतरः' ई' । (अपि) (हि) ॥ १७ ॥

स्मरतइति । एणहग्धावान् एणहशं सुन्दरीणां धावान् विलासादीन्
स्मरतोऽपि जनस्य मनसिजात् कन्दर्पात् चत्वारोऽर्थाः एवार्थाः यदि विभ्यति भवं
याप्रयन्ति । कौटुम्भात् उद्यतेषाः उद्यताश्चात् तदमे तस्य कन्दर्पस्य दमने उपायः
कोऽस्त्येत्यन्वयः ।

पक्षे । स्मरतोऽप्येणहगिति कन्दर्पापेक्षयापि सुन्दरस्य कस्यचित् सम्बोधनं
धौ ०' । आन् १' । १८ ॥

कवेइति । अहो आश्चर्यं हे कवे ! असौ अनडुन् दुर्हन्तत्वेन अनडुत्सदृशः
स्मरः कामः हृज्जन्मापि नोऽस्माकं सौहाहं भाक् न अर्थात् दुर्हत् । तदपि
तथापि जगत् तस्य वशमिति दृश्यते । हः १' । दृश्यते ८' । सौ ०' । न १' ॥ १९ ॥

व्याकरणम् ।

अनडुहोधावन् चतुरोपिहि तत् । अनडुहश्चतुरथ धौ परे अन् स्यात् अचरण-
चत्वरः । अनडुन् । “अम् सम्बुद्धौ” पां ॥ १७ ॥

धावान् । अनडुहश्चतुरथ धौ परे आन् स्यात् । चत्वारः ।

“चतुरनडुहोरासदात्तः” पां । “अनडुश्चतुरोऽणानौ विध्योः” सुं ॥ १८ ॥

हो दृश्यते सोन । अनडुहोहस्य नस्यात् सौ परे । अनडुन् ।

“सावनडुहः” पां । “हो नः सौ” सुं ॥ १९ ॥

रफेदङ्गमयं येषां शरैस्तानेव कृन्तति ।

तेरेव चोद्धतेऽस्यान्नाङ्गिरिव नस्युतेः ॥ २० ॥

अथ कश्चित् योगाभ्यासी ।

मनस्तथाव खन्तस्य पातोयन्नाङ्गनाङ्गदे ।

सुञ्च सङ्गमविहङ्गभिः सत्सङ्कल्पी सदा भव ॥ २१ ॥

मन्यते गुरुतात्वन्यस्यातः स्यात् सावधौ सुखे ।

धीमन् ! कियानुत्कर्षस्तत् यतस्वानवधौ सुखे ॥ २२ ॥

रफेदिति । अयं कन्दर्पः येषां जनानां अङ्गं मनः रफेत् गच्छेत् आश्रयत्वेन प्राप्नोति । रफगत्यामित्यस्य रूपं । तानेव जनान् शरैः कृन्तति छिन्नास्ते तेरेव अङ्गे नस्युतेः नष्टि विद्धेः अङ्गदृष्टिरिव अस्य कामस्य आघाता उद्धतेः । पक्षे । र इति अङ्गेः गमयमदिति गमनसंयमस्य सम्बोधनं । फे ० । दङ् १ ॥ २० ॥

मनइति । तथा तेन प्रकारेण खं खकीयं मनः अव रज्ज यत् येन प्रकारेण अङ्गमाह्वदे कामिनीरूपगते तस्य मनसः पातः पतनं न स्यात् । तदुपायमाह सुञ्चेति । सङ्गङ्कल्पी भव अर्थात् असत्सङ्कल्पं त्यजेत्यर्थः । पक्षे । मन इति मन-नधीलस्य सम्बोधनं । पातेत्यादिकं उदाहरणं । (तथा) वखन्तस्य ई ॥ २१ ॥

ऐन्द्रियसुखस्य हेतुत्वमाह मन्यत इति । अन्यस्य अन्ते प्रलये तिष्ठतीति अन्यस्तस्यैव गुरुता गौरवं मन्यते अतः अस्मिन् लोके सावधौ अवधिः सोमा तेन सह वत्तमानं सावधि तादृशे सुखे कियान् उत्कर्षः स्यादस्तीत्यर्थः । तत् तस्मात् अनवधौ सोमारहिते सुखे मोक्षरूपे यतस्व यत्नं कुरु । नित्यसुखाशुभवस्य सुकृत्वमनेनेदं । मन्यते ८ । गुरा १ । अत्यन्त्यस्य ई । अतः ई । स्यात् ८ । सौ ० । अधौ ० ॥ २२ ॥

व्याकरणम् ।

फेदङ् । अनङ्ङी दङ् स्यात् फे परे । अनङ्ङिः ।

“वसुस्वसु ध्वंस्वनङ्ङा दः” पां । “स्वध्वस् वस्वनङ्ङां दङ् फे” स ॥ २० ॥

तथा वखन्तस्य । वसुप्रत्ययान्तस्य तथा अर्थात् फे परे दङ् स्यात् । अविवृद्धिः ॥ २१ ॥

मन्यते गुरुतात्वन्यस्यातः स्यात् सावधौ । अतुप्रत्ययान्तवाकारस्य दीर्घता स्यात् अधौ सौ परे । कियान् । अधौ किं धीमन् !

“अत्वसन्तस्य वाधातोः” पां । “अत्वसोधोः सौ वीधौ” स ॥ २२ ॥

अयते सोऽप्यधोऽरामलोकं नैति पुनश्चैतः ।

अनेनाः कर्मभिर्ज्ञानमाप्नोत्यपि गृहे सुवः ॥ २३ ॥

अतः कामादीनां निग्रहं विनापि मोक्षः सुलभः ।

उतावयोऽन्तरात्मानमन्तर्यजनेनैव यजन्तेऽवयाजो

यदिह सोऽन्तः परेऽसंख्यातधामास्ते सतां वहि-

रवयास्तु लोकानेवानुरञ्जयति ॥ २४ ॥

अथ कश्चित् छात्रसं प्रति । विद्वन् ! अयतां ।

भक्तिद्वेषाबुभावैव मोक्षे हेतु इति अतम् ।

तयोः कारणता कीदृक् सुमेधस्तन्निरूप्यतां ॥ २५ ॥

अयतइति । अनेनाः पापरहितो जनः अपि गृहेसुवः सुखेन यस्यपि कर्म-
भिरैव ज्ञानं आप्नोति स मृतः सन् पुनः अधःस्थितं अरामलोकं अरमणीयं भुवनं
नैति न गच्छति इति अयते । तदुक्तं कर्मनैवहि संसिद्धिमास्थिता जनकादय
इति । अयते ८ । सः १ । (अपि) अधोः ६ ॥ २३ ॥

उतेति । अत भोः अवयः ! यागशील ! अवयाजो याज्ञिका जनाः अन्त-
रात्मानं परमेश्वरं अन्तर्यजनेनैव यजन्ते पूजयन्ति । यत् यज्ञादिह जगति स परेट्
परमेश्वरः सतां अन्तःअन्तःकरणे एवास्ते । स कीदृशः असंख्यातधामा
असंख्येयतेजाः । वहिरवयास्तु वहिर्यजनशीलस्तु केवलं लोकान् अनुरञ्जयति ।
अवयाजः ६ । (यदि) हसः १ । अन्तः १ । परे ७ । असं १ ॥ २४ ॥

भक्तीति । तयोर्भक्तिविधेययोः कारणता मोक्षं प्रति हेतुता कीदृक् केन रूपेण
हेतुमेधः ! तन्निरूप्यतां । पक्षे । पूर्वस्त्वक्ष उदाहरणमात्रं ॥ २५ ॥

व्याकरणम् ।

अयते सोऽप्यधोः । धातुधिवत्साधनस्यापि तत्साक्षात् । अनेनाः । धोः
किं सुवः ॥ २३ ॥

अवयाजो यदि हसीन्तः परे असहं । अवयाजो असहंसाद् यदि परत्वं
हसी विरासी वा सात् । अवयाः । हे अवयः ।

“अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश” मां । “श्वेतवाहवमानुक्यशाम् पुरोडाशं
असहं” मां ॥ २४ ॥

सुमेधः ॥ २५ ॥

तत् अत्वा कश्चित् वैष्णवलङ्गी पदावलीवेत्ता बद्धभक्तजन-
पुरस्कृतः उपभोग्याभिर्विलासिनीभिः सहोपविशन् मोक्षस्या-
नुपादेयत्वमाह ।

मोक्षो नो सन् येन भावस्य लुप् स्यात्
स्यान्तस्यारात् फेरवोहं वरं वा ।

कुञ्जे यस्मिन् नन्दसूनुरसाभिः

क्रीडन्नासो तद्विषामस्तु मोक्षः ॥ २६ ॥

उर्कं साधुः सुखं भुञ्ज्यात् किं स्यात् भूते सुखात्मके ।

सिताखादे विरक्तः सन् कदच्छति सितात्मताम् ॥ २७ ॥

मोक्षइति । मोक्षो मुक्तिः नो सन् न साधुः । येन मोक्षेण भावस्य दास-
त्वात्सत्यमापुष्येतादृशभावस्य अक्षेर्लुप् दीपः स्यात् । तत् तस्मात् यस्मिन् कुञ्जे
नन्दसूनुः क्षणः रसाभिः गोपीभिः क्रीडन् आसो तस्य कुञ्जस्य आरात् समीपे अर्कं
वरं फेरवः इत्याद्यः स्यां भवेयं । तद्विषां विष्णोर्विहेमिणां मोक्षास्तु । ब्रह्म-
ख्येव तथं यान्ति प्रायेण रिपवो हरेः । इतिब्रह्माण्डपुराणवचनादितिभावः ।
पक्षे । सूत्रस्य पूर्वोपरभागौ उदाहरणम् । लुप् । स्यात् पं । स्यान्तस्य ईं ।
आरात् पं । फे ० । ॥ २६ ॥

मुक्तितोपि दास्यादिरूपयत्नीनामौत्कर्षं दर्शयति उर्केति । साधुः उर्कं जीवन्
सन् सुखं भुञ्ज्यात् सुखात्मके सुखस्वरूपे भूते सति किं स्यात् किं प्रयोजनं स्यात् ।
तथाहि ईश्वरस्य सुखस्वरूपत्वेन तदेव सुखशुभमुज्जीत तत्सारूप्यं विफलमिति
भावः । एतदेव दर्शयति । कः सन् पण्डितः सितायाः शर्करायाः आखादविरक्तः
सन् सितात्मतां शर्करास्वरूपतां दृश्यति इत्यन्वयः । (उर्कइति उर्कजीवने
इत्यस्मात् क्तिप् रूपं ॥ २७ ॥

व्याकरणम् ।

लुप् स्यात् स्यान्तस्यारात् फे । संयोगान्तस्य लुप् स्यात् फे परे नतरात् परस्य ।
सन् । क्रीडन् । “स्यान्तस्यारात् फे” मुं ॥ २६ ॥

रात् किं ? उर्कं ॥ २७ ॥

तत् श्रुत्वा प्रश्नकर्त्ता सावज्ञमाह ।

जानामि नो गुरुर्नापि वर्त्मतन्मामदर्शयत् ।

उपासकानां पञ्चानां मतञ्चेत् गृह्यते तदा ॥ २८ ॥

पदावलीवेत्ता वैष्णवः ।

नान्तेवासी गुरोर्यः स्यात् कथञ्चासौ भवेद्गुरुः ।

अधाविनो येन यत्नोन्मायी स स्यात् पथोऽस्य किम् ॥ २९ ॥

शौचाचारविहीनेषु धूर्त्तैर्नीतिष्वसत्पथम् ।

अज्ञाहीनेषु धर्म्मोपदेशनानि फलीनि न ॥ ३० ॥

जानामीति । एतत् वर्त्म इमं पन्थानं अर्थात् भवदुक्तं मतं नो जानामि, नापि-
गुरुः एतत् वर्त्म मां अदर्शयत् । अन्यत् सुगमं ।

पक्षे । जाइति जन्यस्य सम्बोधनं । नामि ० । नः ईं । गुरुः १ं ॥ २८ ॥

नान्तेवासीति । योजनः गुरोः अन्तेवासी शिष्यो न स्यात् अर्थात् सद्गुरोः
सकायात् यस्य शिष्या नास्ति असौ जनः कथं गुरुर्भवेदिति शेषः । येन जनेन यत्न
पथि नो अधावि धावनं न कृतं सजनः अस्य पथः कथं उन्मायी प्रदर्शकः स्यात् ।

पक्षे । सूत्रस्य पूर्वपरभागौ उदाहरणम् । सौ ० । भवेत् ८ं । गुरुः १ं ।
अधौ ० । इनः ईं ॥ २९ ॥

शौचेति । धूर्त्तैर्व्यवहारेः असत्पथं नीतिषु प्रापितेषु धर्म्मोपदेशनानि फलीनि
फलवन्ति न भवन्तीति शेषः । शौ ० । च ॥ ३० ॥

व्याकरणम् ।

नामि नो गुरुः । नामि परे नान्तस्य दीर्घः स्यात् । पञ्चानां ।

“नोपधायाः” मां । “नो नामि घेः” सुं ॥ २८ ॥

सौ भव्याद्गुरुः अधाविनः । इनन्तस्य दीर्घः स्यात् अधौ सौ परे । अन्तेवासी ।
“हन् प्रथार्यमेनोऽधौ सौ शौ घेः” सुं ॥ २९ ॥ शौच । शौ परेच तथा स्यात् ।
फलीनि “हन् हन् प्रथार्यन्नां शौ” मां ॥ ३० ॥

अतोहं युष्माकं नोपदिशामि । तत् श्रुत्वा प्रश्नकर्त्ता ।
असावस्मदगुरुनिन्दकः अस्य वचनानि कर्णदाहीनीति कर्णौ
पिधाय गन्तुमुद्यतं वीक्ष्य कश्चित् शैबलिङ्गी यथेष्टाचारी क्षन्ति-
वासाः तं हस्ते गृह्णन् तं प्रति । महाशय ! उपविशतु गुरु-
निन्दकोसौ स्वयमेव नङ्गप्रति गुरोस्तव वा का क्षतिः । तदेवं
पश्य ।

दहन् सुवर्णमङ्गारो भस्मसात् भवति स्वयम् ।

भागुरुत्वमहत्त्वानि हेम्नो नाशीनि न क्वचित् ॥ ३१ ॥

अपि चार्थ्यं महन् पुष्णो द्विट् राहुर्लोकचक्षुषः ।

तत् किं तमोहा वाच्यः स्यात् चण्डालं तं हि वक्ति तत् ॥ ३२ ॥

दहन्निति । हेम्नः सुवर्णस्य भा दीप्तिः गुरुत्वमहत्त्वानि च क्वचिदपि न
नाशीनि न नष्टानि भवन्तीतिशेषः । सुवर्णपदेन प्रशंसनीयत्वं व्यज्यते । वर्ण-
कस्तुतिविस्तारे इत्यस्य रूपत्वात् ।

पक्षे । पूर्ववत्त्वस्य उदाहरणमात्रं ॥ ३१ ॥

अपिचेति । अपिच अन्यञ्च पश्येत्यर्थः । हे आर्थ्य ! सत्कुलोद्भव ! हे महन् !
लोकचक्षुषः पुष्णः सूर्यस्य द्विट् द्वेष्टा राहुः तत् तस्मात् राहुद्वेषमात्रात् तमोहा ।
सूर्यः वाच्यो निन्दनीयः स्यात् अपितु नेत्यर्थः । तत् तस्मात् कर्मणः तं हि तमेव
राहुं चण्डालं वक्ति लोकइतिशेषः । तथाहि गुरुरेव लोकचक्षुःकामोमाशकश्च
तस्य निन्दनादयमेव चण्डाल इतिभावः ।

पक्षे । द्विडित्वादिकं उदाहरणम् । (अपिच) अर्थ्यमहन्पुष्णः ईं ॥ ३२ ॥

व्याकरणम् ।

कर्णदाहीनि । नाशीनि ॥ ३१ ॥

अपिचार्थमहन्पुष्णः । एषामपि दीर्घः स्यात् । तमोहा ॥ ३२ ॥

यैष्णवः शैवं प्रति । सत्यमेतत् ।

वाच्यो न पूषा ननु किन्तु यस्त्वसौ

यथेष्टमाचार्यजिनच्छदः पतन् ।

अनाङ्गिकाचारतमश्चरोऽद्विजो

नचास्य चक्षुर्नतमोमुदर्यमा ॥ ३३ ॥

तत् श्रुत्वा कश्चित् शाक्तो वीराभिमानी कम्पायपटो भैरव्या
सहोपविश्यन् शैवं प्रत्याह ।

द्वेष्टान्धकम्पः शक्तास्त्रासद्रण्डामोहनोऽनतः ।

योऽहो ज्ञेयोऽवकारः स मानघ्नो महतां सताम् ॥ ३४ ॥

वाच्यइति । ननु भीः पूषा स्वर्यः वाच्यो निन्दनीयो न, किन्तु यस्त्वसौ अजि-
नच्छदः पतन् अजिनं चर्म छदः पक्षी यस्य तादृशो यः पतन् पक्षी चर्मवटी वादुद-
इतिनामपक्षो अस्तीतिशेषः । अर्थमा स्वर्यः अस्य पक्षिणो न चक्षुः न वा तमो-
तुत् अन्धकारनाशकः, दिवान्धत्वात् रात्रिचरत्वाच्च । स कीदृशः यथेष्टाचारी
स्नेहाचारी अनाङ्गिकाचारतमश्चरः नास्ति आङ्गिकः दिवाकर्त्तव्यः आचारी
गमनभोजनादिरूप आचारी यस्य स तथा तमश्चरः अन्धकारचरः ततः कर्म-
धारयः । अद्विजः द्विजजाताः पक्षिणो द्विजास्तदुभिन्नः एकदैवीतृपक्षत्वात् ।
शैवलिङ्गग्रन्थे । यस्त्वसौ यथेष्टाचारी अजिनच्छदः कृतिवासाः तमश्चरः
तमोगुणावलम्बो अनाङ्गिकाचारः सन्ध्यावन्दनादिहिनः अद्विजः अव्राह्मणः
अतएव पतन् पतितः । अस्य एतादृशस्य जनस्य गुरुर्न चक्षुः न वा तमोगुणनाशकः
इति तात्पर्यार्थः । (पतत्पत्वरथाखुजा इत्यमरः) ।

व्याकरण पक्षे । पूर्वस्वरस्य उदाहरणमात्रं ॥ ३३ ॥

द्वेष्टेति । अहो योजनः अन्धकम्पः शिवस्य शक्ताश्च द्वेष्टा असनीनां रण्डानां
मोहनः भ्रामकः अनतः अनन्धः सतां साधूनां मानघ्नः सः अवकारः पापकारीज्ञेयः ।

पक्षे । पूर्वापरभागौ उदाहरणं । जनः ई । अनतः ई । यः १ । हः १ ।
ज्ञेयः १ । वकारः १ । सः १ ॥ ३४ ॥

व्याकरणम् ।

पूषा । अर्थमा ॥ ३३ ॥ जनोऽनतः यो हो ज्ञेयोऽवकारः सः । नास्ति
अत्यस्य तादृशस्य जनो यो हः स वकारः स्यात् । अन्धकम्पः । मानघ्नः ॥ ३४ ॥

तदयं पापण्डो हन्तव्यः । यतः ।

अहत्वा निन्दकं योऽवाङ् गुरुनिन्दां शृणोति सः ।

धीक्षणिन्नुमतोऽघावचयीक्षत इति श्रुतेः । ३५ ।

तदहं वीरः षट्कर्म्मकुशलः अभिचारेनास्य खलस्य पापण्डस्य
निराकर्त्तास्मि ।

सुष्टान्तराक्षोपि खला विशङ्क्या विवर्द्धिता यत्नघवोपि हिंसाः ।

भवेयुरच्छिन्नमखोपि यूनां प्रियास्तनाञ्च व्रणमादधाति ॥ ३६ ॥

अहत्वेति । योजनः निन्दकं जनं अहत्वा अवाङ् अधोमुखः सन् गुरुनिन्दां
शृणोति मुभोः धीक्षणिन् ! धीरेण ईक्षणं चक्षुर्विद्यते असेति धीक्षणिन् इति
तरुणञ्चरौतिवद्विरुद्धं । स जनः अघावचयी पापसचयी मतः कथितः ।
इति श्रुते इतिशास्त्रे ईक्षते ।

(श्रुतं शास्त्रावधृतयोरिति कीधः) ।

पक्षे । धीक्ष इति बुद्धिचक्षुषः सम्बोधनं । पूर्व्यापरभागौ उदाहरणं । (य इत्)
षित् १' । तु १' । मतः १' । घौ ७' । अच ५' ॥ ३५ ॥

सुष्टान्तरेति । सुष्टान्तराक्षोपि सुष्टान्तरे सुष्टिमध्ये अक्षन्ति ये ते तथा अत्या-
यत्ना इत्यर्थः । तादृशा अपि खला विशङ्क्याः आशङ्कनीयाः । यत् यस्मा
लघवोपि क्षुद्रा अपि ते विवर्द्धिताः सन्तः हिंसाभवेयुः । इममर्थं दर्शयति । यूनां
अच्छिन्नमखोपि प्रियायाः स्तनगतं व्रणं आदधाति जनयति ।

पक्षे । पूर्व्यखलस्य उदाहरणं ॥ ३६ ॥

व्याकरणम् ।

णिक्नुमतोऽघावच योक्षते इतिश्रुते । अवी णकारेत् तु, अचण्द्वात् णकारानुबन्धो
नुः मतः कथितः घौ परे । इतिशास्त्रे ईक्षते । अच इत्यस्मात् विसर्गश्च यकार
अवाङ् । “उगिदचां सर्वानामस्थानेऽधातोः” पां । “विदचोऽङ् नृण घौ” छ ॥ ३५

सुष्टान्तराक्षः । प्रियास्तनाञ्च ॥ ३६ ॥

तत् अतः शैब उच्चैर्हसन् शक्तं प्रति ।

विद्वन् । त्वासोऽरितोभाष्योऽवितोऽपि सच्च चेद्भवेत् ।

तदा शक्तिं भजन् वीर ! किं त्वं साधितवान् फलं ॥ ३७ ॥

वैष्णवः सस्मितम् ।

नद्विरुक्तेः फलं जाने पशुहिंसासवादिकम् ।

वीरत्वफलभासे तत् विभ्यद्वीरिष्वहं पशुः ॥ ३८ ॥

वेशद्वार्वानन्दसुपि वीरहं शक्तिभाग्वरम् ।

कतिष्वहःसु नाद्राक्षं श्वभ्योऽङ्गः स्वावनेक्ष्यमम् ॥ ३९ ॥

विद्वन्निति । हेविद्वन् ! अरितः शत्रुतण्डुलं त्वासोभयं भाष्यः चिन्तनीयः सत् यदि सच्च त्रासः अवितोपि मेघतोपि भवेत् तदा हेवीर ! शक्तिं सासर्वं भजन् त्वं किं फलं साधितवान् । पञ्चान्तरे । हे वीर ! वीराचारिन् ! शक्तिं देवतां भजन् सन् अन्यत् समानं ।

व्याकरणपक्षे । पूर्वोपरभागौ उदाहरणं । (क इत) रितः ५ । भाष्यः १ । (उ इत) वितः ५ । (अपि) सः १ ॥ ३७ ॥

नद्विरुक्तेरिति । द्विरुक्तेः द्विवारं उक्तस्य फलं न अस्तीति शेषः । जाने पशुं वेद्मि पशुहिंसासवादिकं वथापशुहिंसासाधनानादिकमेव वीरफलं वीराचारस्य फलं । तत् तस्मात् वीरेषु वीराणां समीपे पशुरहं पश्याचारी अहं विभ्यत् त्वसन् सन् आदि विधायि ।

पक्षे । परभाग उदाहरणं । न १ । द्विरुक्तेः ६ । फलं २ । जाने ८ ॥ ३८ ॥

वेशेति । वेशद्वारं वेश्यालयस्य द्वारेषु आनन्दसुपि आनन्दशय्यायां आनन्देन सुष्यते अस्यामिति आनन्दसुप् तस्यां । शक्तिभाग्वरं सामर्थ्यवतां श्रेष्ठं । प्रकृतपक्षे शक्त्यापासकश्रेष्ठं कं वीरं शूरं । प्रकृतपक्षे कं वीराचारिणं कतिषु अहःसु न अपश्यं अपितु सर्वानेव वीरान् वक्ष्ये अहःसु वेश्याद्वारि दृष्टवानहं । किम्भूतं अद्भ्यः भुञ्जानेभ्यः कुक्कुरेभ्यः स्वावने आत्मनो रक्षायां अक्षयं अशक्तं । मदा-वेशेताचेतनत्वात् यो वीरः कुक्कुरतः आत्मरक्षणे अशक्तः स कथं परं हन्यादिति-भाषः । पक्षे । पूर्वोपरभागौ उदाहरणं । सुपि ७ । विः १ । रङ् १ ॥ ३९ ॥

व्याकरणम् ।

रितोभाष्योवितोपि सः । ङकारेतः उकारेतस्य स नुष् भाष्यः । विद्वन् । भजन् ॥ ३७ ॥

न द्विरुक्तेः फलं जाने । द्विरुक्तस्य फलीभूतं यः पशुष्वनु न पश्यामि । विभ्यत् ॥ ३८ ॥

शाक्तः सक्रोधं । आः कष्टं अयं खलु कियद्भिर्मुखैः पारिषदैः
रुक्तेजित आत्मानं बहुमन्यमानः अस्मानपि वीरान् अव-
जानाति । शैवः सस्मितम् ।

पौतेन हि शुनस्तूर्ध्वोरत्योजस्तावदीक्ष्यते ।

शुना तेन तु यावन्न ह्योपिगन्धोऽनुभूयते ॥ ४० ॥

शाक्तः वैष्णवं प्रति । रे पाप ! शुनां सदृशघट्कर्म्मकुशला
वयमिति मनागपि हृदि न जागर्त्ति ।

अहो तथा वेतमघोनोयूनश्चावनस्य यत् ।

कृत्याभिचारिकी सास्त्रं मघोनोऽस्तम्भयत् करम् ॥ ४१ ॥

पौतेनेति । पोतानां शिम्बूनां समूह इति पौतं तेन पोतसमूहेन शुनः कुक्कुक्ष्य
अर्ध्वः ऊरुद्वयस्य अत्योजः अतिबलं तावदेव दैक्ष्यते । तेन तु शुना ह्योपिगन्धो
व्याघ्रस्य गन्धो यावत् न अनुभूयते नोपलभ्यते इत्यन्वयः ।

पत्ते । अत्योज इत्यादिकं उदाहरणं । पौ ७ । त ७ । मङ्गि १ । शुनः ई ।
(तु १ । उः १ । वः ई ॥ ४० ॥

अहो इति । अहो यनयावनस्य अश्विनीकुमारस्य चिकित्सा तदणीभूतस्य
व्यथनस्य मुनेः अभिचारिकी कृत्या अभिचारक्रिया मघोन इन्द्रस्य सास्त्रं सवर्जं
करं यत् अस्तम्भयत् अहो अघो ! अववन् ! तथा तद्वृत्तान्तं न अवेतं अवगतं न
अपि तु त्वया अवगतमेवेत्यर्थः । तथा २ । अवेत ८ । मघोनः ई । यूनः ई ॥ ४१ ॥

व्याकरणम् ।

सुपि वीरङ् । रङ् विशर्गः स्यात् सुपि परे नत्वन् रेषस्य । ऋङ् । सु । रङ् ।
किं हार्ष ।

“रीः सुपि” पां । “रङ्गो विः सुपि” सुं ॥ १६ ॥

पौ ते नहि शुनस्तूर्ध्वः । श्वन्यन्दस्य व उः स्यात् पौ परे नत् तद्धिते । शुना ।
“श्वश्वमघोनामतद्धिते” पां । “श्वश्वमघोनास्तूर्ध्वोऽस्तेपो” सुं ॥ ४० ॥

तथावेत मघोनो यूनः । यतयोरपि व उः स्यात् पौ परे नत् ते । मघोनः,
यनः ॥ ४१ ॥

(वैष्णवः सस्मितम् ।)

शौवनं किं विजानीयात् दुर्वासाः किल वेत्ति नः ।

वैष्णवायाम्बरीशायाम्ब्यचरत् यो जटां त्रुटन् ॥ ४२ ॥

अथ विदूषकः वैष्णवादीन् प्रति । अहो महाशयाः एते सभ्याः विरक्ताः एवं वदन्ति । हा किं कष्टं एते पापण्डाः कथं विवदन्ते प्रश्नस्योत्तरं न स्पृशन्ति । अथ 'कश्चिन्मोमांसकः स्वमतसिद्धमुक्तिपदार्थनिर्व्वचनेन वैष्णवस्य मतं खण्डयन् तमुप-हसन्नाह ।

धवमनोऽयमफेरवजन्म नो

लसति नित्यसुखानुभवार्थ्यहो ।

अमृतविद्विडसौ वज्रजम्बुकी

रतिफलां जनिमिच्छति किं प्रशान् ॥ ४३ ॥

शौवेति । शौवनं शुनां समूहः किं विजानीयात् दुर्वासा मुनिरेव मोऽस्मान् वैष्णवान् वेत्ति जानाति यो दुर्वासाः जटां त्रुटन् जटां छिन्दन् सन् वैष्णवाय आम्बरीशाय राज्ञे अभ्यचरत् अभिचारं कृतवान् ॥ ४२ ॥

धवेति । धवमनः मनुष्यस्य मनः अयमफेरवजन्म अयमं अयमं यत् फेरवजन्म शृङ्गालजन्म तच्च लसति नेच्छति किम्भूतं नित्यसुखानुभवार्थं नित्यसुखसाम्राज्यं कारात्मकं मोक्षं अर्धयते इति तत् तथा । अहो आश्चर्य्यं असौ वैष्णवः अमृतविद्विड् अमृतस्य मोक्षस्य विद्वेपी वज्रजम्बुकीरतिफलां जनिं जन्म दच्छति किं कथयसौ प्रशान् शान्तिरमृतः ? पतिशाखिनरा धवा इत्यमरः ।

पञ्चे । अरवेत्यादिकं उदाहरणं । धव म १' । नः १' । वमफे ७' ॥ ४३ ॥

व्याकरणम् ।

अवहिते किं ? शौवनम् ॥ ४२ ॥

धवमनोवमफे । धातुसम्बन्धिस्य नः स्यात् वे मे फेव परे । प्रशान् ।

“मो नो धातोः” पां । “धोर्मो नः फसि” सुं ॥ ४३ ॥

तत् श्रुत्वा दुरितनिवृत्तिरूपमुक्तिवादी नैयायिकः ।

अये ! मीमांसकोच्चेर्वाग्ध्युत्तरस्यपथस्थितः ।

न सहिधो ना पन्या नमेत्यन्यैर्न्यस्तकण्टकम् ॥ ४४ ॥

मीमांसकः सस्मितम् ।

जात्येन सहसा वाटे रस्ये रुद्धेपि कण्टकैः ।

पिनङ्गोपानङ्गां रोढुं शक्यः पन्याः सकिं नहि ॥ ४५ ॥

अये इति । अये मीमांसक ! उच्चेर्वाक् समु हि अवधारणे अपथस्थितः ।
अथ उत्तरमि उत्तरयसीत्यर्थः सहिधो ना पुरुषः अन्यैः न्यस्तकण्टकं पन्यां न
यति न शक्नोति । तथाहि नित्यसुखसाक्षात्कारी भोजइति मतं दूषितमस्माभि-
रितिभावः ।

पथे । अये इत्यादिकं सम्बोधनं । विध इत्यादिकञ्च उदाहरणं । ध्युत्तरस्य
ई । पथः । ई । धितः ई । नमत् १° ॥ ४४ ॥

जात्येनेति । जात्येन असमीक्ष्यकारिणा जनेन सिद्धे प्रसिद्धे वाटे वर्त्मनि
कण्टकैः रुद्धेपि पिनङ्गोपानङ्गां सुपादुकानां जमानां किं स पन्याः रोढुं आरोढुं
नहि शक्यः अपितु शक्य एवेत्यर्थः वाटोमार्गेर्द्वितीयस्थाने इति कोषः ।

पथे । जात्येन महेत्यस्य रोढुमित्यनेन सम्बन्धः रस्ये रुद्धेत्यादिकं उदाहरणं
सो ० । आः १ । टेः ई ॥ ४५ ॥

व्याकरणम् ।

ध्युत्तरस्य पथः धितो नमत् । धिः उत्तरे यस्य तस्य पथिन् शब्दस्य धितः यस्य
इच्छ इति तस्य धितः नमत् नम् अतश्च स्यात् यस्य नम स्यात् इकारस्य आकारः स्यात् ।
पन्याम् ।

“पथिमध्यामुज्जां धितो नै मी धौ” स ॥ ४६ ॥

सावाटेः । पथिन् शब्दस्य टेरास्यात् सो परे । “पथिमध्यामुज्जासात्” इत्यादि
१५ । “टेरा सो” स ॥ ४५ ॥

नैयायिकः । वयं जागमाएव । तद्भवतु एतस्य प्रत्युत्तरयतु भवान् ।

लोपोऽभावचितस्य स्यात् देहस्याघे हतेऽथ किम् ।

स्वावच्छेदं विना जन्यज्ञानं केन पथोत्थितम् ॥ ४६ ॥

देहं विना नित्यसुखानुभवरूपमोक्षो न सम्भवति तस्य जन्य-

ज्ञानस्वरूपत्वात् ।

जीवस्य यत् कर्म पापमोक्षो मोक्षः स एव हि ।

अत्यन्तदुःखहानिर्त्वा पथोऽन्यान् त्यज दुर्गमान् ॥ ४७ ॥

एतत् श्रुत्वा कश्चित् बौद्धमतावलम्बी पाषण्डः । अहो जीवः

कः तस्य मोक्षोवेति ।

जगद्वेष्टोत्तरयशो योऽर्जुनलक्ष्मीप्रमान् ।

बुद्धो दयालर्जयति यस्याष्टौ सिद्धयः करे ॥ ४८ ॥

लोप इति । अघे पापे हते अर्थात् मोक्षदशायां ज्ञानात् पापे नष्टेति अभाव-
चितस्य पापेन सञ्चितस्य देहस्यापि लोपः स्यात् अथ देहनाशानन्तरं स्वावच्छेदं
स्य जन्यज्ञानस्य स्वावच्छेदं स्वावच्छेदकीभूतं देहं विना किं कथं जन्यज्ञानं नित्य-
सुखानुभवरूपं जन्यज्ञानं केन पथा उत्थितं जनितं स्यात् । स्वावच्छेदकीभूतं
शरीरं विना जन्यज्ञानं न सम्भवतीत्यर्थः ।

पक्षे । देहेत्यादिकं षट्कारणं । लोपः १ । अघो ७ । अचि ७ । तस्य ६ ।
स्यात् ८ ॥ ४६ ॥

जीवस्येति । अत्यन्तदुःखहानिः आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः । अन्यत् सुगमं ॥ ४७ ॥

जगदिति । दयालुः सर्वभूतहिंसरश्चितः बुद्धो जयति । कीदृशः जगद्वे-
ष्टोत्तरयशो योऽर्जुन जगद्व्यापकं बत उत्तरं उत्तमं यशः तत् लुप्यते इति स तद्य-

व्याकरणम् ।

लोपोऽभावचितस्य स्यात् । तस्य पथिन् यद्स्य टेर्लोपः स्यात् अभावचितस्य पदे ।
पथा । “भस्य टेर्लोपः” पां । “लोपोऽच्यघो” सुं ॥ ४६ ॥ पथः ॥ ४७ ॥

अष्टोत्तरयशो योऽर्जुन । यस् च जस् च इति योजः ततश्च अष्टयष्टोत्तरयः
उत्तरगतः यस् जस् च ङोर्ङ्यस्यात् । अष्टौ । “अष्टाभ्य ङीष्” पां । “वाङ्गो
अष्टयमोर्ङीः” सुं ॥ ४८ ॥

उक्तौ वाङ्गततायां किं फलं ह्यष्टासु दिक्षूपि ।

अनुसन्धतो मेऽभून्नात्मा काप्यक्षिणोचरः ॥ ४९ ॥

तस्मान्नास्यात्मा भूतान्येव चेतनावन्ति अतो भूतानां भूतेषु लयएव मुक्तिः । अथ प्रविश्य वेदान्तो बहुशिष्यवृत्तस्तन्मतं निराकुर्वन्नाह ।

भ्रमएवायं बोधइति मन्यतेऽसावियमयमिदमिति

स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरभावात् यदेकमेव ब्रह्माद्वितीयं ।

तच्च न पुमान् न यापिदपि जगतीयमपि तन्मयीति ॥ ५० ॥

जगदयमपि उत्तमयशोयुक्त इत्यर्थः । जौडिति लुपधातोर्विच् प्रत्यये सिद्धं । अष्टौ सिद्धयः । अणिमादयः । उत्तर प्रतिपाक्येस्यात् विराटतनये पुमान् त्रिषु श्रेष्ठे इति कोषः ।

पक्षे । जगद्देइति गण्यतः पक्षिणः सम्बोधनम् । अष्टोत्तरयशोजः १ ।

जौः १ । वा १ ॥ ४८ ॥

उक्ताविति । अङ्गसम्बोधने । ततायां विस्तृतायां उक्तौ वाचि वा किं फलं हि यस्मात् अष्टासु दिक्षु अपि अनुसन्धतो मे अनुसन्धानं कुर्वती मम । कापि आत्मा दृग्गोचरो नाभूत् । अर्थात् आत्मा नास्तीत्यर्थः ।

पक्षे । उ सम्बोधने गइति गन्धर्वस्य सम्बोधनम् । अन्यत् उदाहरणं । जौ ७ । वा १ । आङ् १ ॥ ४९ ॥

भ्रमइति । असौ इयं अयं इदमित्यर्थं बोधो भ्रमएवेति मन्यते । भ्रमत्ये हेतु-
माह स्त्रीत्येत्यादिकं सुगमं ।

पक्षे । स्त्रीत्वस्य पूर्वापरभागौ उदाहरणं । मन्यते ८ । जौ ७ । इयम् १ । अयम् इदमिति १ । स्त्रीत्वपुंस्त्वयोः ७ ॥ ५० ॥

व्याकरणम् ।

जौ वाङ् । अष्टनः आङ्-स्याद्वा जौ परे । अष्टासु । “अष्टनः आ विभज्जौ” पां । “ज्वा जौ वा” सु ॥ ४९ ॥

मन्यते सावियमयमिदमिति स्त्रीत्वपुंस्त्वयोः । इदमितिशब्दः स्त्रीलिङ्ग-
पुंलिङ्गयोः कृमात् इयम् अयम् स्यात् सो परे । अयम्, इयम् । “७ । १२ । १०८ । १११” पां । “इदमाऽयमियं पुं स्त्रियोः सौ” सु ॥ ५० ॥

अथमेकोपि बहुधा भवति । तथाहि ।

विश्वस्यादौ भवेन्मोदोऽदःप्रतीकोऽप्युत्पद्ये ।

अथ मध्ये तदितेऽव मोखाच्यं तदिमे त्वयः ॥ ५१ ॥

अरि नो जायतेऽनगिदमष्टौ सिध्यन्त्यस्य सिद्धयः स्वतएव

अनेनैव हृदिस्थेन अनयोः सदसत्प्रवृत्त्योर्नियोज्यन्ते देहिनः ॥ ५२ ॥

विश्वस्येति । अदौ ब्रह्म विश्वस्यादौ रूढिसमये सः ब्रह्मा भवेत् भवतीत्यर्थः ।
भकारेणाच्यते ब्रह्मेति कीषः । अत्यये प्रलयसमये अदः प्रतीकः असुष्य विश्वस्य
प्रतिकूलः संहारकारकः उः रूढो भवति तत् ब्रह्म मध्ये स्थितिसमये अथ
विष्णुरपि पालकस्वरूपी भवति । इत्येवंरूपेण तत् ब्रह्म इमे ब्रह्मादयस्त्रयोऽभवत्
ओङ्कारपदवाच्यं भवतीत्यन्वयः । अकारोविष्णुरूढि उकारश्च महेश्वर इति ।
प्रतिकूले प्रतीकोऽस्त्विति कीषः ।

पञ्चे । उरत्यये इत्यादिकं उदाहरणं । विश्वस्यादौ ७ । भवेत् ८ । सः १ ।
दः १ । अदः प्रतीकः १ । (अपि ३ ॥ ५१ ॥

अरे इति । इदं ब्रह्म नो जायते उत्पत्तिरहितमित्यर्थः । अनक् न मश्यतीति
अनक् अविनाशोत्यर्थः । अस्य ब्रह्मणोऽणिमादयः अष्टौ सिद्धयः स्वतएव सिध्यन्ति
अनेनैव ईश्वरेण हृदिस्थेन सता अनयोः ज्ञायमानयोः सदसत्प्रवृत्त्योर्दोहो
नियोज्यन्ते ।

पञ्चे । ध्यन्तस्येत्यादिकं उ । ध्यन्तस्य बुद्धिनाशकस्य । अरे इति सोमनं ।
अमः १ । जायते ८ । अनगिदमः ६ । दौमि ७ ॥ ५२ ॥

व्याकरणम् ।

विश्वस्यादौ भवेन्मोदोऽदःप्रतीकोपि । सकलस्यादौ परे अर्थात् विभक्तिषु
परासु अदःशब्दावयवीभूतोदः अपिकारादिदमोदश्च सः स्यात् । इमे । “७ ।
२ । १०८ । पाणिनिः” “दोमोऽदश्चतौ” च ॥ ५१ ॥

अनोजायतेऽनगिदमष्टौसि । अक्वर्जितस्य इदमुपशब्दस्य स्थाने अनो जायते
दौसि परे । अनेन अनयोः । “७ । २ । ११२ । पाणिनिः” “दौसीदमीऽन-
कोऽनः” च ॥ ५२ ॥

जन्येऽस्मिन् हेतुरीशेच्छाऽसभ्यः कर्त्तास्मि वक्तव्यदः ।

शिक्षास्य नास्ति किं शक्त्या कीषं निर्मातृप्रसौ क्षमिः ॥ ५३ ॥

तेनैदेशरोऽनुमितोभवति ।

विदूषकः अहो मन्दोदया ! भवतां दृष्टावाक्प्रपञ्चैनं न
प्रकृतार्थसिद्धिर्भवति पूर्वपक्षस्योत्तरं चिन्तयत यदि समर्थाः ।

(वेदान्ती) श्रूयतां ।

हेषो हृदोऽस्तु परमेश्वर वास्तव भक्ति

दैभिः सदेशमन वाङ्मनसे पतताम् ।

प्रार्थीयि काले प्राग्भिरदः परोपि

कूटस्थ एष यदि तद्विषयः कथञ्चित् ॥ ५४ ॥

जन्यइति । जन्य उत्पत्तिमति अस्मिन् पुरोवर्त्तिनि जगति ईशेच्छा हेतुः
असभ्यो जनः अहं कर्त्तास्मि अदः इतिवेत्ति मन्यते तस्य ज्ञानस्य भ्रमत्वे साधक-
साह । असौ क्षमिः पटुस्त्वकारः कीटः किंशक्त्या किंसासर्थ्येन कीषं निर्माति
तस्य कीटस्य तन्निर्माणे शिक्षा नास्ति कीषनिष्माणस्यादर्शनात् । शिक्षेति अभ्यास-
स्योपलक्षणं । तस्माद्वैशिकशक्त्यैव निर्मातीति सिध्यतीतिभावः ।

पक्षे । पूर्वपरभागौ उदाहरणं । भिः ० । अः १' ॥ ५३ ॥

द्वेष इति । परमेश्वर परमेश्वरे हृदो हेषोऽस्तु । अथवा भक्तिरस्तु । ननु द्वेषात्
कथं मिथ्येत्यत आह । एभिर्भक्तिद्वेषैः सदा सर्वत्रस्यायामपि ईषमनु ईश्वरं प्रति
वाङ्मनसे पतताम् । तथाहि योतिप्रियः द्वेषो वा भवति तं प्रमिसर्वदेव वाक्यं मनस्य
पततीति पसिद्धिः । ननु किन्तेत्यत आह एष कूटस्थः एकरूपतया कालज्यापी
अर्थादोच्चरः कथञ्चित् केनापि भक्तिद्वेषादिना यदि तद्विषयः स्यात् तदा
एभिर्द्वेषैः अदः परोपि एतदन्योपि प्रार्थ्यः प्रार्थनीयः कोऽस्ति अपि तु न कीपि ।

पक्षे । नृभिरित्यनत्यरं ए सन्बोधनम् । भिः १' । अदः परः १' । (अपि)
कूटस्थः १' ॥ ५४ ॥

व्याकरणम् ।

सभ्यः । अनक इदमः अः स्यात् से मे च परे । अस्मिन् । अस्य ।

“७ । २' ११३ । पाणिनिः” “सभ्यः” सं ॥ ५३ ॥

भिरदः परोपि कूटस्थः । अनगिदमः परः अदः परोपि भिम् एकरूपतया
स्यायै स्यात् अर्थात् तस्य नत्वम् । एभिः । “७ । १' ११ । पाणिनिः ।”

“भिम् भिसोऽदस्य” सं ॥ ५४ ॥

महेश्वरे वाङ्मनसयोः संयोगएव मोक्षसाधनं तं विना
मोक्षसामग्री नान्यास्ति स तु येन केनापि भूयात् ।

(विदूषकः ।)

यद्येवं तर्हि विद्वेषोऽमीभिर्नाश्रियते कथम् ।

मोक्षोपायोक्षसावेव निरपेक्षः सुनिर्व्वहः ॥ ५५ ॥

(वेदान्ती ।)

स्वतो नोत्पद्यते भावः परतोवापि देहिनाम् ।

नाभ्यां समुदिताभ्यां वा ईशेच्छा हेतुरस्य च ॥ ५६ ॥

अथ प्रश्नेषूत्तरितेषु सर्व्वे तं साधुसाध्विति । वेदान्ती
पृच्छति ।

कावेतौ भोः द्वितीयाटौ सीदैत्योर्व्वादानुवादेऽवष्टते

एनः शृण्वतां तदेनावेनांश्च ज्ञातुमिच्छामि ॥ ५७ ॥

यद्येवमिति । यदि एवं विद्वेषोपि मोक्षे हेतुः स्यात्तर्हि अमीभिर्लोकैः कथं
विद्वेषो नाश्रियते । हि यस्मात् असावेव मोक्षोपायो निरपेक्षः जपपूजादिकं
नापेक्षते सुनिर्व्वहः सुखेन निर्व्वह्यः ।

पक्षे । पूर्व्वसूत्रस्य उदाहरणमात्रं ॥ ५५ ॥

स्वत इति । भावः दासप्राप्त्यल्यमाधुर्य्यवैरादिभावानामेकतरोपि भावः स्वतः
परतः समुदिताभ्यां मिलिताभ्यां स्वपराभ्यां वा न जायते । अस्य च भावस्य ईशेच्छा
हेतुः । ईश्वरस्य इच्छयैव भावविशेषो भवतीत्यर्थः ।

पक्षे । सूत्रस्य उदाहरणमात्रं ॥ ५६ ॥

काचित् । द्वितीयाटौ द्वितीयया भार्य्या सह अटति गच्छतीति तौ तथा
एतौ कौ । एतयोश्च वादानुवादे अवष्टते श्रुते सति शृण्वतां जनानां एनः पापं
सीद अतिशयेन सीदति नश्यतीत्यर्थः । सीदैति भृशार्थे हिः । सीदैत्यनेन पापं
भवतीति व्यज्यते दुरुक्तेः पापजनकत्वात् पापनाशकत्वाभावाच्च । तत्तस्मादेतौ
सस्त्रीकौ एतान् शैबलिङ्गादींश्च ।

व्याकरणम् ।

अमीभिः ॥ ५५ ॥ आभ्यां ॥ ५६ ॥

द्वितीयाटौसीदैत्योर्व्वादानुवादेऽवष्टते एनः । द्वितीयाटौसि परे इदमेतदो-
रिदैत्योर्भागयोरेनः स्यात् वादस्यानुवादे उक्तेः पश्चादुक्तौ अवष्टतायां ॥ ५७ ॥

(विद्रूपकः !)

यमिमं वीक्षसे धीमन् ! जटिलं कृत्तिवाससम् ।

भूतेशानुचरं सिद्धं विद्वेष्टनं भूतिभूषणम् ॥ ५८ ॥

सदारौ याविमौ वादे सीदतोऽलं रुषा मनु ।

एनौ वृन्दावनक्रोष्टुमहापीठस्रगादनौ ॥ ५९ ॥

यद्गमे चासते सभ्या निष्पन्दाः सस्त्रिताननाः ।

एनान् विद्रूपकान् विद्धि द्वन्द्ववैचित्प्रदर्शिनः ॥ ६० ॥

क्लेच्छपत्वं मर्हयन्ती येयमास्तेऽस्य फेरवी ।

एनेन भिद्यते भ्रान्त्वा गृह आसीनयाऽनया ॥ ६१ ॥

पक्षे । कावेताविति पृथिव्यामागतयोः सम्बन्धनम् । द्वितीया टोसि ७ ।
इदं तयोः ६ । वादानुवादे ७ । अवधृते ७ । एनः १ ॥ ५७ ॥

यमिति । कृत्तिवाससं चर्माम्बरं भूतिभूषणं भस्मभूषणं । एनं भूतेशानुचरं
शिवस्यानुचरं विद्धि जानीहि । भूतेशानुचरपदेन इमं भूतं विद्धीति व्यज्यते ।

पक्षे । पूर्वसूत्रस्य उदाहरणमात्रं ॥ ५८ ॥

उदाराविति । यौ इमौ सदारौ सस्त्रीकौ वादे विवादे अलभत्यर्थं सीदतः
अवसादं प्राप्नुतः एनौ । वैष्णवशाक्तौ वृन्दावनशृङ्गालकालीघाटादिमहा-
पीठव्याप्तौ मनु जानीहि इत्यन्वयः ।

पक्षे । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ५९ ॥

येति । द्वन्द्ववैचित्यं विवादवैचित्यं ॥ ६० ॥

क्लेच्छेति । क्लेच्छपत्वं गाला इतिख्यातं । अस्य वैष्णवस्य । एनेन वैष्णवेन ।
अनया वैष्णव्यात् गृहे आसीनया भिद्यते ।

पक्षे । पूर्वसूत्रस्य उदाहरणमात्रं ॥ ६१ ॥

व्याकरणम् ।

एनौ एनान् । “२ । ४ । ३४” पां । “द्वौटौसीदौरेनोऽनूक्तौ”
सं ॥ ५८ ॥ एनं एनौ ॥ ५९ ॥ एनान् ॥ ६० ॥ एनेन ॥ ६१ ॥

येयं कात्यायनी ग्रन्थं गायन्ती यस्य पार्श्वतः ।

पूजाहोमजपाः पञ्च मकारा एव चैनयोः ॥ ६२ ॥

अयन्तु वैष्णवः शूद्रकुलोद्भवा वैराग्यमाश्रितस्त्यक्तगार्हस्थ्या-
श्रमो निखिलपदावलीवेत्ता बहुवैष्णवीसेवितपादपद्मः एनं
परमभागवतं जानीहि ।

(वेदान्ती ।) अहो पण्डाश्रमी पाषण्डोयं । यतः ।

गार्हस्थ्यमेव शूद्रस्याश्रम एकोऽस्ति नापरः ।

फेरवीयूथपो नापि श्रुतो नैष्किञ्चनाश्रमी ॥ ६३ ॥

तस्मात् । असमाधियुजोऽन्यस्य समासे ननु मागमः ।

परेऽप्रावचया युञ्जः स्युरेभिलिङ्गिभिः सह ॥ ६४ ॥

येयमिति । कात्यायन्यर्हद्व्या या काषायवसनाधवेत्यमरः । ग्रन्थं बुध्वर्णपदं
यथास्यात् तथा गायन्ती अस्य पार्श्वतः शाक्तस्य पार्श्वे एनयोः भैरवीशाक्तयोः पञ्च-
मकाराः मन्त्रादिपञ्चकं ।

पक्षे । उदाहरणमात्रं ॥ ६२ ॥

गार्हस्थ्यमिति । ननु शूद्रस्यापि नैष्किञ्चनाश्रमोऽस्ति इत्यत आह फेरवीयूथप-
इति वैष्णवोपतिरित्यर्थः तथाहि दारसर्वाग्निनां नैष्किञ्चनाश्रमस्यासम्भव
इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

असमाधीति । ईश्वरोपासनारूपो यः समाधिस्तस्याभावयुक्तस्य अन्यस्य
अन्यजस्य समासे सहास्यते यत्रेति समास एकासनं तस्मिन् मागमः मागच्छ
एभिलिङ्गिभिः सह युञ्जः संसर्गिनः परे संसर्गोत्तरकाले अप्रावचयाः अवापि पापानि
अविविन्वन्ति सध्विन्वन्ति ये ते तादृशाः सुराः ।

पक्षे । अवचयेत्यादिकं उदाहरणं । असमाधियुजः ६ । अन्यस्य ६ ।
समासे ७ । न १ । नुमागमः १ । परे ७ । घौ ७ ॥ ६४ ॥

व्याकरणम् ।

असमाधियुजोऽन्यस्य समासे न नुमागमः परे घौ । असमाध्यर्थक युज्यद्स्य
अन्यवर्णस्थाने नुमागमः स्यात् घौ परे ननु समासे । “७ । १ । ७१ । पाणिनिः” ।
“शुक्तिरोऽसि तुण् घौ” स ॥ ६४ ॥

विहस्य पुनः सएव ।

अन्वार्थिनो भावसृजोविधत्ते

कङ्कं नवोपायमुतोदरार्थम् ।

विभर्त्ति कौपीनमसृग्धराम्बा

काषायवासोऽप्यपरे दिशञ्च ॥ ६५ ॥

सर्वानुरक्तः सन् खेष्टाङ् चुक्रुञ्च स्थितिसुत्तमाम् ।

लिङ्गी कुङ्ङिव धर्मात्मा देवद्वेषोऽस्य भक्तता ॥ ६६ ॥

युङ् दिशोपि विनिर्याति रण्डया खोदराङ् परम् ।

त्यक्तस्वधर्माचेर्षायुङ् धूर्त्तः सर्वप्रतिग्रहः ॥ ६७ ॥

अस्तेति । भावान् सत्त्वानि सृजतीति भावसृजो विधाता अन्वार्थिनो जनस्य कं कं वा उपायं अज्ञोपायं न विधत्ते ? उत भोः यत् यस्मात् उदरार्थं कौपीनं विभर्त्ति असृग्धरां चर्म कोपि विभर्त्ति अपरः काषायवासी विभर्त्ति । दिशश्च दिग्बलञ्च विभर्त्ति ?

पक्षे । अन्वार्थिनइति सम्बोधनं । कं नवेत्यादिकं उदाहरणं । भौ ७ । अस्तृजः ६ । विधत्ते ८ । कङ् २ ॥ ६५ ॥

मर्त्येति । सन् साधुः सर्वानुरक्तः खेष्टाङ् खेष्टदेवपूजकः उत्तमां स्थितिं उत्तमं पदं मर्यादां वा चुक्रुञ्च प्राप लिङ्गी कपटव्रती कुङ्ङिव वक्त्रव धार्मिकः अस्य लिङ्गिनः देवद्वेषः अन्यदेवताद्वेष एव भक्तता भजनं ।

पक्षे । पूर्वापरभागौ उदाहरणं । अङ् चुक्रुञ्चः ६ ॥ ६६ ॥

युङ्ङिति । रण्डया उपपत्त्या मङ् युङ् युक्तः सन् दिशोपि अर्थादतिदूरे नाना दिशो विनिर्याति भ्राम्यति परं केवलं खोदराङ् खोदरं अस्ति पूजयतीति स तथा । सर्वप्रतिग्रहः सर्वेभ्यः प्रतिग्राही । युङ् दिशः ६ । (अपि) ॥ ६७ ॥

व्याकरणम् ।

भावसृजो विधत्ते कङ् । अस्तृजः कङ् विदधाति भौ परे । अस्तृक ।

“३ । २ । ५६ । ८ । २ । ३०, ६२ । पाणिनिः” । “खङ् क्रुङ् युङ् स्रग्-दिग् सृष्टि-त्क् दष्टक् दृक् स्पृक् सृष्टुष्णिङ् कृङ् भौ” सुं ॥ ६५ ॥

अङ् चुक्रुञ्चः । अक्षवर्गान्तक्रुञ्चां कङ् स्रात् भौ परे । अनुरक्तः, कुङ्, भक्तता ॥ ६६ ॥

युङ् दिशोपि । युजो दिशश्च कङ् स्रात् भौ परे । ईर्षायुङ् ॥ ६७ ॥

सदाङ्गनाङ्गसङ्गखगुणीहोपि विना भवेत् ।

ईशानुकम्पा वाक्चित्तवर्णसङ्मात्रसाधना ॥ ६८ ॥

एतत् श्रुत्वा लिङ्गिनः सक्रोधं वेदान्तिनं प्रति । श्रूयतम् ।

वक्तापि स्यात् क्वचित् श्रोता जेता जेयो भवेत् क्वचित् ।

ऋत्विजोप्यस्ति ऋत्विग्यदुपाध्यायस्य चापरः ॥ ६९ ॥

नशीतोष्णस्पृग्दृशोपि योगिनोऽसत्त्वरक्रुधः ।

अविवेकी अवैरागी भवादृग्ब्रह्मवित् कथम् ॥ ७० ॥

अहो भवत्यपि । एकं ब्रह्मैवाद्वितीयं का वा योषित् कोवा पुमान् कोवा ब्राह्मणः केवेतरवर्णाः का वा दिक् कावा विदिक् इत्यादिजल्पन्तस्त्यक्तसमस्तवर्णधर्माचारा नित्यनैमित्तिकक्रिया हीनयथेष्टाचारशीला धर्मशास्त्रविद्वेषिणो धूर्ताः श्रद्धधानान्-शिष्टान् द्विषन्ति उपहसन्ति च ईदृशा ब्रह्मज्ञानिनो बहवः सन्ति ।

सदेति । सदा अङ्गनाङ्गं विना स्रजं मालां उष्णीहं विनापि ईशस्य अनुकम्पा भवति । अनुकम्पा कीदृशी वाक्चित्तवर्णसङ्मात्रसाधना वाक् च चित्तञ्च वर्णस्तक् वर्णमाला तन्मात्रं साधनं करणं यस्याः सा तथा ।

पक्षे । सदाङ्गनाङ्गमङ्गेति कासुकस्य सम्बोधनं । खगुष्टोऽहः ६९ । (अपि) ॥ ६८ ॥

वक्षेति । उपाध्यायस्यापि अपरोऽस्य उपाध्यायोऽस्तीत्यर्थः । ऋत्विजः ६९ । (अपि) ॥ ६९ ॥

नशीतेति । योगिनो जनाः असत्त्वरक्रुधः न सतः सत्त्वरक्रुधो अन्यशुभ द्वेषक्रोधौ येषां ते तथा । नशीतोष्णस्पृग्दृशः नास्ति श्रोतोष्णस्पृशः श्रोतोष्ण-स्पर्शस्य दृक् ज्ञानं येषां ते तथा श्रोतोष्णस्पर्शज्ञानरहिता इत्यर्थः । दृक् ज्ञाने ज्ञातरि विषु इति कोषः ।

पक्षे । नशीतोष्ण इति योगिनः सम्बोधनम् । योगिन इत्यादिकं उदाहरणं । स्पृग्दृशः ६९ । (अपि) ॥ ७० ॥

व्याकरणम् ।

खगुणीहोपि । एतयोरपि कङ् स्यात् भौ परे । अक् वाक् ॥ ६८ ॥

ऋत्विजापि । ऋत्विक् । वक्ता ॥ ६९ ॥ स्पृग्दृशोपि । भवादृक् स्पृक् ॥ ७० ॥

पुंसां सुकृतिनां ब्रह्मसाक्षात्कारः स्वतोऽभवत् ।

श्रुतिस्मृत्यादिशास्त्रेषु ग्रन्थधाना हता वयं ॥ ७१ ॥

एकएव शुको जीवन्मुक्तोभवदिति श्रुतम् ।

इदानीं पुनरीक्ष्यन्ते प्रायेण पुरुषास्तथा ॥ ७२ ॥

धर्मस्य लोपः स्याद्यस्य सोऽरक्षः कोपितस्य हि ।

तस्य तत् थो धर्मवृट् स्यात् स्वतएव स नङ्ङ्यति ॥ ७३
(स्वगणं प्रति)

अयं देवयियक् द्वे षी द्वैवास्मान् तथाविधान् ।

द्वे षो वादृस्वस्य जातः सको नैति विलोपनम् ॥ ७४ ॥

पुंसामिति । साक्षात्कारः प्रत्यक्षात्मकज्ञानं । स्वतः समाधिकर्मादिभि-
विनापीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

एक इति । तथा जीवन्मुक्ता इत्यर्थः । अन्यत् सुगमं ॥ ७२ ॥

धर्मेति । यस्य जनस्य स्वधर्मलोपः स्यात् स जनः तस्य धर्मस्य कोपितस्य
क्रीधितस्य अरक्षः स्यात् तं जनं धर्मो न रक्षतीत्यर्थः । तत् तस्मात् थो जनो
धर्मवृट् धर्मक्वेदकः स्यात् स जनः स्वतएव नङ्ङ्यति ।

पक्षे । धर्मस्तेत्यस्य तस्येति परेणान्वयः भस्येत्यादिकं उदाहरणं ।

लोपः १ । स्याद्यस्य ६ । सः ६ । अरक्षः ६ । कः १ । (अपि)
तस्य ६ ॥ ७३ ॥

अयमिति । देवान् यदुमिच्छतीति देवयियक् तस्य द्वे षी अयं वेदान्ती अस्मान्
तथाविधान् देवयजनशीलान् द्वैव अस्य यो वाहो वदो द्वे षो जातः सको स द्वे षो
विलोपनं निवृत्तिं नैति न प्राप्नोति । सको इति त्यादिव्यास भोस इत्यनेन अकागमः ।

पक्षे । पूर्वभागः उदाहरणं । प. ५ । (वा १ ।) ढः ५ । त्वस्य ६ । जातः
१ । सः १ । कः १ । न १ । एति ८ । विलोपनं २ ॥ ७४ ॥

व्याकरणम् ।

लोपः स्याद्यस्य सोऽरक्षः कोपि तस्य । संयोगादिस्थितस्य सस्य लोपः स्यात् तस्य
तादृशस्य अर्थात् संयोगादिस्थितस्य रक्षभिन्नस्य कस्यापि लोपः स्यात् भो परे । वृट् ।
“ ८ । २ । २६ । पाणिनिः ” । “ स्यादेः सो लोपः कोऽपदुन्यत्क्षः ” सुं ॥ ७३ ॥

षोवादृस्वस्य जातः सको नैति विलोपनं । षकारात् ढकारात् वा त्वस्य अन्यस्य
स्थाने जातः स ककारो लोपं न प्राप्नोति । (एकस्वीन्येतरावपीत्यमरः) ॥ ७३ ॥
यियक् ॥ ७४ ॥

वेदान्ती सस्त्रितम् ।

पशुरसौ किमुवशी स्याच्छिष्टस्य यदि भवति विप्रतोदः सः ।

प्रीत्यैकवचने प्रयुक्तेऽत्यदान्तोपि नरो वशी स्यान्न स पशुः ॥ ७५ ॥

अथ स्नात्तादयः सानुनयं वेदान्तिनं प्रति ।

तथायुष्मन् मन्यते त्वोदयितः स्यात् यथा रविः ।

हिताय लोके क्षमया अपि त्वं क्षमया समः ॥ ७६ ॥

तस्मात् क्षमैव युज्यते ।

पशुरिति । उ भोः शिष्टस्य जनस्य असौ पशुः किं कथं वशी स्यात्
भगिष्ठो जनो यदि विप्रतोदः विगतप्रतोदः पशुताङ्गनयदिरहितः स्यात् प्रीत्या
प्रीतिपूर्वकं एकवचने एकस्मिन्नपि वाक्ये प्रयुक्ते सति अत्यदान्तोपि अत्यशान्तोपि
नरो वशी स्यात् न स पशुर्वशीस्यादित्यक्षयः ।

पक्षे । विप्रतदत्यन्तपूर्वभागः नरदत्यादिपरभागश्च उदाहरणं । दः १' ।
सः १' । प्रीत्यैकवचने ७' । प्रयुक्ते ७' । त्वदां ६' । तः १' । (अपि १' ।) ॥ ७५ ॥

तथेति । रविः सूर्यः उदयितः सन् यथा लोके भुवने हिताय स्यात् भवति
चे आयुष्मन् ! त्वा त्वां तथा मन्यते मद्भिर्धो लोक इतिशेषः । क्षमया तितिक्षयापि
त्वं क्षमया पृथिव्याः समः ।

पक्षे । दयीत्यादिकं उदाहरणं । (तथा १' ।) युष्मत् १' । मन्यते ८' ।
त्वः १' ॥ ७६ ॥

व्याकरणम् ।

दः सः प्रीत्यैकवचने प्रयुक्ते त्वदान्तोपि । त्वदादीनां दस्तोपि सः स्यात् प्रीत्यः
प्रथमाप्रत्ययस्तस्यैकवचने प्रयुक्ते सति । असौ । सः । “७ । २ । १०६ । पाणिनिः”
“त्वदांतदोः सः सौ” सुं ॥ ७५ ॥

तथा युष्मत् मन्यते त्वः । प्रथमेकवचनमनुवर्त्तते । त्वं । “युष्मदस्मादोस्मादौ
सुबावौ यूयवयौ त्वम्हौ त्वभ्यमह्यौ तवममौ सिद्ध-जस क डे ऊस्सु” सुं ॥ ७६ ॥

कं योयूयौ भवति स प्रीतप्राप्ति येन वीक्षितः ।
 सताऽसेचनकायूयं ज्ञाताः सङ्घिर्नहीतरैः ॥ ७७ ॥
 तवादेशो भवति नः श्रुतावस्तवत् ॥ ७८ ॥
 त्वदेकवचने श्रुते शंयुवो द्विवचने स्पृहां धत्ते
 आहसभमिति त्वय्येवास्माकं परमा प्रीतिरासीत् ॥ ७९ ॥
 सुविद्वन् ! हितवाची क्व परो युष्मत् समीक्ष्यते ।
 तुभ्यो तातो मोहतमोऽस्माकं तुभ्यं नमोऽस्तु नः ॥ ८० ॥

कश्चित् । येन सता पण्डितेन प्रीत्या अनुरागेण वीक्षितोऽसि दृष्टोऽसि स जनः
 कं योयूयः कं आनन्दस्तेन योयूयते अतिशयेन युक्ती भवतीति स तथा । तादृशो-
 भवति आनन्दयुक्ती भवतीत्यर्थः । सङ्घिरेव श्रुयं असेचनकाः ज्ञाताः इतरैः पामरैः
 तथा न ज्ञाताः । (तदसेचनकं तद्वर्गे नास्ति यस्य दर्शनादित्यमरः) ।

पक्षे । कं यो इति सुखिनः सम्बोधनं । येनेत्यादिकं उदाहरणं । यूयः १' ।
 भवति ८' । सः १' प्रीत्यासि ७' ॥ ७७ ॥

तवेति । आदेशः उपदेशः । पक्षे । अमृतवदिति सम्बोधनं । तवादेशः १' ।
 भवति ८' । नम् श्रुतौ ७' ॥ ७८ ॥

त्वदिति । त्वदेकवचने श्रुते सति श्रोतृषां श्रोतृणां सभा शंयु आनन्दयुक्तं
 सत् वी युष्माकं द्विवचने स्पृहां धत्ते । शंशब्दो मङ्गलार्थः स्पृहेत्यादिकं उदाहरणं ।
 त्वत् १' । एकवचने ७' । श्रुते ७' । युवः १' । द्विवचने ७' ॥ ७९ ॥

सुमीति । युष्मत्परः त्वत्तोऽन्यः हितवाचो क्व कुत्र समीक्ष्यते अपि तु न
 क्त्वापि । उत भीः अतः कारणात् अस्माकं मोहतमः तुभ्य नाशय । तुभ्यर्हि मने
 इत्यस्य चो रूपं । नोऽस्माकं तुभ्यं नमोऽस्तु ।

पक्षे । सुविद्वन् हित इति सम्बोधनं । वाकारार्थः । अनेत्यादिकं उदाहरणं
 अत गच्छेत्यर्थः । वीक्वपरः १' । युष्मत् १' । समीक्ष्यते ८' । तुभ्यः १' ॥ ८० ॥

व्याकरणम् ।

यूयोभवति स प्रीत्यासि । स युष्मच्छब्दः युयः स्यात् प्रीत्यस्य प्रथमाप्रत्ययस्य अस्मि
 परे । यूयं ॥ ७७ ॥

तवादेशोभवति नम् श्रुतौ नम् श्रुतौ षष्ठ्या एकवचनश्रुतौ युष्मदस्तवादेशः
 सप्तात् ॥ ७८ ॥ त्वत् एकवचने श्रुते युवो द्विवचने । त्वयि ॥ ७९ ॥

वीक्वपरो युष्मत् समीक्ष्यते तुभ्यः । वीक्वपरः चतुर्थ्येकवचनपरः । तुभ्यं ॥ ८० ॥

(वेदान्ती तान् प्रति) परमा प्रीतिवृणामसिद्धैव । यतः ।

रसावहोऽस्मात् प्रियोसावितिबोधो वृणामहम् ।

वृषा मन्येऽनुपकृतौ विपरीतायते स यत् ॥ ८१ ॥

सममोदसमदावौ क्व द्वयो रेकस्य सम्पदापदोरिति आवयोः

परमा प्रीतिरिति लोकानां भ्रम एव ॥ ८२ ॥

हरिद्राचूर्णयोः सङ्गात् मिथः प्रव्यक्तरागयोः ।

प्रीतिर्मयेक्ष्यते साध्वी सा हि हेत्वनपेक्षिणी ॥ ८३ ॥

रसेति । असौ अस्मात्प्रियो रसावहः रसमहुरागं आवहतीति स तथा । इति
वृणां बोधमहं वृषा मिथ्या मन्ये यत् यस्मात् स बोधः अथमस्मात् प्रिय इति बोधः
अनुपकृतौ उपकाराभावदशायां विपरीतायते विपरीतो भवति । तथा हि उपकार-
निवन्धन एव वृणां प्रीतिरिति भावः । शृङ्गारादौ विप्रे वीर्यगुणे रागे द्रवे
रस इत्यमरः ।

पक्षे । र इति वङ्गेः मन्वोचनं । प्रियेत्वादिकं उदाहरणं । सौ ७ । अहः १ ।
अस्मात् १ ॥ ८१ ॥

समेति । एकस्य जनस्य अर्थात् मिथजनस्य सम्पदापदोः द्वयोर्जनयोः सम
भोदसमदावौ समानहोसमानानुवापौ क्व कुत्र अपितु न कुत्रापि स्थातामिति
भावः । दावइति अनुवापाद्येकदुधातोर्वञि रूपं ।

पक्षे । सममोद स इति सममोददातुः मन्वोचनं । सदावौ १ः । क
द्वयोः ७ः ॥ ८२ ॥

हरिद्रेति । हरिद्राचूर्णयोरेव प्रीतिः साध्वी मया ईक्ष्यते यत् यस्मात् सा
प्रीतिः हेत्वनपेक्षिणी हेतुं नापेक्षते या सा तथा । ननु तयोः प्रीतौ किं प्रमाणं
इत्यत आह । मिथः परस्परं सङ्गात् मिलनात् प्रव्यक्तः प्रकाशितो रागोः ययोः
तौ तथा । रागस्तु मात्सर्यं लोहितदिषु क्लेशदावनुरागे च इति मेदिनी ।

पक्षे । पूर्वस्त्वस्य उदाहरणमात्रं ॥ ८३ ॥

व्याकरणम् ।

सावहोऽस्मात् । सौ परे अस्माच्छब्दोऽहः स्थात् । अह ॥ ८१ ॥

सदावौ कद्वयोः । अस्माच्छब्दो सदावौ स्थात् एकवचनद्विवचनयोः ।

आवयोः ॥ ८२ ॥ मया ॥ ८३ ॥

अस्मद्वयोजसिद्धं त्वं नातो न सर्वसम्भूतः ।

वयं ज्ञात्वैव सुहृदां शीलं वैराग्यमाप्तिताः ॥ ८४ ॥

विद्यो वयं द्रविणपुष्टिवयोविहीनम्

जायात्मजोपि न तथाद्रियते पुमांसम् ।

हार्दं नृणां सुहृदि यत्तु तद्दीपकारा

दर्कोऽम्बुजस्य निरुपाधि परं ध्रुवं तत् ॥ ८५ ॥

अलं विस्तरेण ।

आसम्बुजोऽस्ति नेतेऽत्र जानेहं रोचते भवान् ।

मह्यसाधं विदित्वैव तद्वचो वो यथासति ॥ ८६ ॥

अस्मदिति । अस्मद्वयम् । अस्माकं उद्धानां वयः । न अजसिद्धं न प्राप्तवानसीत्यर्थः ।
अतः कारणात् सर्वं न अस्मत्तः न ज्ञातवानस्मि ॥ ८४ ॥ अस्मद् १ । वयः १ ।
जसि ० ॥ ८४ ॥

ननु भवान् किं ज्ञातवान् इत्यत आह विद्वदिति । वयं विद्वः जानीमः किं
यदाह भूमिः वलं धनं वृद्धिः प्रतिभासुषा इत्येतेषां तैर्विहीनं पुमांसं जाया
आयो आत्मजोपि तथा पूज्यते न आद्रियते । अस्मेषां का कथा । नृणां यत्तु हार्दं
प्रियता मेव यत्तु दीपकारात् उपकारमर्थान्तमेव भवति । परं केवलं अर्को सूर्यो
अम्बुजस्य तत् हार्दं निरुपाधि उपकारादनिरपेक्षं ध्रुवं अजलम् इति विद्वः
अन्वयः । (इति श्रुत्वा वलं धनमित्यमरः) ॥ ८५ ॥

आप्तेति । आप्तो भ्रमप्रमादादिरहितो मह्यो मनुष्यो नास्ति इत्येवाहं जाने ।
मह्यं पृथिव्यां भव इति मह्यः । भवान् आप्तं विदित्वैव मह्यं रोचते अनुरागी
भवति । तत् तद्भात् वो युष्मान् यथासति यथाज्ञानं वक्ष्ये ।

पक्षे । आप्त इति सम्बोधनम् । अजज्ञाने इत्यादिकं उदाहरणं । मह्यः १ ।
अस्ति ८ । नेत्ये ० ॥ ८६ ॥

व्याकरणम् ।

अस्मद्वयो जसि अस्मच्छब्दो वयः स्यात् जसि परे । वयम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

मह्योऽस्ति नेत्ये । अस्मच्छब्दो मह्यः स्यात् ने प्रत्यये परे । मह्यं ॥ ८६ ॥

धतः ।

समसनसि वाग्बिसर्गो भवति सुचेतसा मोदयिते सम
प्रहन्तिः ॥ ८० ॥

अपिच ।

याचेहं माप्रयातु क्वचिदपि समवे व्यवेहट् शुभ्रदस्मात्
याची कत्यस्य मोघेरधितानिजदशस्वार्थिनोऽभ्यर्षिते द्वाक् ।
न खुर्गोधानि विद्याद्रुपिण्युण्यवशो मानिता जीवितानि
यूयं सम्भावनीया तत उत वचसाऽभ्यर्षिनः स्मृतेन ॥ ८८ ॥

समेति । समानं सती हृदय वस्य स तथा तस्मिन् । अन्वत् उगमं ।

मः १' । मम १' । नति ७' ॥ ८० ॥

याच इति । अहं याचे प्रार्थये ईश्वरमिति शेषः । किं तदाह याची याचकः
शुभ्रदस्मात् शुभ्रान् अस्मान् प्राप्य क्वचिदपि समवे व्यवेहट् व्यर्था मोघा हट् आशा
वस्य तादृशः सन् माप्रयातु मा प्रतिनञ्चतु क्वचिनी याचकस्य अभ्यर्षिते याच्यार्था
मोघे व्यर्थे सति कत्यस्य क्लेशः कलः मल्य जनस्य अर्थात् कस्य जनसा द्वाक्
शीघ्रं विद्याद्रुपिण्युण्यवशोमानिताजीवितानि मोघानि निरर्पकानि न स्याः अपितु
तथा भवेयुः । कीदृशस्यार्थिनः रपितनिजदशमः रपित कथित निजदश स्वीय
देव्यरूपदशा येन स तथा तस्य तत्तत्तस्मात् उत साः अभ्यर्षिनी यूयं स्मृतेन
प्रियमद्यवचसा सम्भावनीयाः ।

पक्षे । पूर्वपरमागौ उदाहरणं । त इति तस्तरस्य सम्भावनं । शुभ्रदस्मात्
याचीकत्यस्य ई' । मः १' । येः ई' । (आष) ॥ ८८ ॥

व्याकरणम् ।

म मम नति । स अस्मच्छब्दो मम स्यात् नमि परे । मम ॥ ८७ ॥

शुभ्रदस्मात् याचीकत्यस्य शो नेरपि । शुभ्रदस्माच्छब्दात् परगतवत्तुष्याः कालस्य
एकवचनरूपप्रत्ययस्य मः स्यात् घेरपि । यादति याचावीः क्वपि रूपं । अहं यूयं ।
“७ । १ । २८ । पाणिनिः” । “डे ध्यादि” सु ॥ ८८ ॥

क्षणसहवासादेव भवतां चित्तं मे ज्ञातमासीत् । तेन च ।

सम्भाव्याङ्ग प्रवर्त्तेया विसृजेस्त्वं मितं वचः ।

ज्ञात्ववादी परेषां हृत् नास्पृष्टो वा वदेः क्वचित् ॥ ८९ ॥

इति वृद्धानामुपदेशोपि नातिक्रान्तो भवति । तदूभवतु परन्तु स्वयमसिद्धः तथाहि ।

अलेः स्वभावमाज्ञाय लोकानां चरितानि च ।

नेष्टे पलायितुं स्थानं धर्म्मं त्वां किमुदर्शयेः ॥ ९० ॥

अपिच ।

विद्विट् जययशोभ्योनडभ्यमितोपि पुण्यभाक् ।

धिगस्त्रान् निर्जितान् षड्भिर्विमुखान् वैरिणां जये ॥ ९१ ॥

सम्भाव्येति । अङ्ग सन्वोधनं सम्भाव्य सम्पत् विचिन्त्य प्रवर्त्तेयाः कर्म्मणीति शेषः तथा आदौ परेषां हृत् ज्ञात्वेन मितं परिमितं वचः विसृजेः अष्टष्टः सन् न वदेः ।

पञ्चे । गेति गणेशस्य सन्वोधनं । (स अम् भ ओ) सम्भावि ७ । आङ् १ ॥ ८९ ॥

क्लेरिति । सुगर्भं ॥ ९० ॥ विद्विडिति । अभ्यमितो युद्धाय शक्त्या शत्रोरभिमुखं गमनशीलो जनः विद्विट् जययशोभ्यः विद्विषां यो जयः तज्जन्ययश्च तदर्थं नट् नटोपि पुण्यभाक् । षड्भिरर्थात् कामक्रोधादिभिर्निर्जितान् अस्त्रान् धिक् । धिक्कारे हेतुमाह । द्विपतां शत्रूणां अर्थात् कामादीनां जये विमुखान् ।

पञ्चे । विद्विट् जयय इति शत्रुवधाय गमनशीलस्य सन्वोधनं । इत्येत्यादिकं अदाह्वरणं । इत्यः कामस्य त्वाता । (यस् भ्रस्) शोभ्यः १ । न डभ्रम् १ ॥ ९१ ॥

व्याकरणम् ।

सम्भाव्याङ् । युद्धदस्त्रादौः आङ् स्यात् स अम् भ औकारे च परे । “७ । २ । ८८ । पाणिनिः” “स भ औष्वाङ्” सुं ॥ ८९ ॥

त्वां ॥ ९० ॥ शोभ्यो न डभ्यम् । यस् भ्यस् च न डभ्यम् क्रमात् स्यात् । अस्त्रान् । “७ । १ । २९, ३०, ३१, ३१, २७ । पाणिनिः” । “यस् भ्यम् ऊष् भ्रम् ऊर् सप्तान् न डभ्रम् तत् ङाकम्” सुं ॥ ९१ ॥

अपिच ।

यो जङ्घः स्यान्नसोऽन्यास्तु शक्तो बोधयितुं भवेत् ।

तथापि तव तोषाय विवक्षा मम जायते ॥ ८२ ॥

स्मात्तर्त्तादयः ।

सामयाकं त्वमस्माकं संसारक्लेशसम्भवं ।

वाचा पीयूषवर्षिण्या दया युष्माकमस्ति यत् ॥ ८३ ॥

प्रजपी क्व बहुवचनस्य तत् परोपि न टप्यतीति विद्मः

तथापि यूयमेव भवनदीपारोपायं वक्तुमर्ह्य इति

युष्मदारात् स्थिताः स्मः ॥ ८४ ॥

योजङ्घ इति । यो जनो जङ्घोऽन्नः स जनः अन्यान् लोकान् बोधयितुं न शक्तो भवेत् ।

पक्षे । योज इति योजनकर्तुः सम्बोधनं । डः १' । सत्रात् ८' । नसः ६' ॥ ८२ ॥

सामेति । त्वमस्माकं संसारक्लेशसम्भवं अकं दुःखं सामय पशान्तं कुरु । यस्मात् युष्माकं दया परदुःखविनाशेच्छा अस्ति । सामयेति सामत्क सान्त्तने इत्यस्य रूपं ।

पक्षे । त्वमित्यादिकं उदाहरणं । सामः १' । आकम् १' ॥ ८३ ॥

प्रजेति । प्रकृष्टस्वाध्यायविशिष्टो जनः तत्परोपि बहुवाक्प्रपञ्चकुशलोपि क्वचन स्वाध्यायी जनः बहुवचनस्य टप्यति बहुवाक्येन तस्मिन् भवति अपितु न कुत्रापि जपस्य व्याघातादिति भावः । अन्यत् सुगमं । (स्वाध्यायः सत्रा जप इत्यमरः) ।

पक्षे । प्रज इति सम्बोधनं । पीकबहुवचनस्य ६' । तत् १' ॥ ८४ ॥

व्याकरणम् ।

डः सत्राजसः । युष्मदस्मदोः नसः स्थाने डः सत्रात् । तव मम ॥ ८२ ॥

सामयाकं । युष्मदस्मदः साम आकम् सत्रात् । अस्माकं युष्माकं ॥ ८३ ॥

पीकबहुवचनस्य तत् । पी पञ्चमी तस्यैः एकवचनस्य तत् तकारः सत्रात् ।

युष्मत् ॥ ८४ ॥

वेदान्ती ।

अटामि नावेङ्ग तित्तीर्षुरापगाम्

घटः क वास्य क तरिः क नाविकः ।

इत्येव दुग्दन्त्रवगन्तुमक्षमोऽ

न्वादिश्यते वा तदहो मया त्वयि ॥ ६५ ॥

स्मार्त्ताः । ब्रह्मण् ! धर्माधर्माविहलोके परत्र च सुख-
दुःखे जनयतः 'इति जानन्तोपि लोका धर्मा विमुखा अधर्मा एव
प्रवर्तन्ते अत्र कारणं ज्ञातुमिच्छामः । वेदान्ती । शृण्वन्तु ।

किं बहुवचनेर्वाणी भवति द्वितीयादियुगविभक्तीनां तिस्रणां
धर्माः एकैकपादेन हीनी भवतीति बोधितमिवेति तदेव
लोकानामधर्मप्रवृत्तौ हेतुः ॥ ६६ ॥ कारणान्तरं वदामि ।

अटिति । अङ्ग सख्योधने आपगं नदीं तित्तीर्षुः सन् नावे लोकानिमित्तं
अटामि अग्रा नद्याः क वा कुत्र वा घटः क वा तरिः क वा नाविकः इत्येवाह
दुग्दन्त्र अन्येपथं कुर्वन् अवगन्तुं ज्ञातुं अक्षमः तत् तस्मात् त्वयि तव समीपे किं
कथं मया आदिश्यते पारोपार्थं उपदिश्यते ।

पक्षे । अ इति विष्णोः ग इति गन्धर्वस्य सख्योधनं अन्वत् उदाहरणं ।
टामि ० । नौ ० । एङ् १ ॥ ६५ ॥

किमिति । उ भोः नोऽस्माकं बहुवचनेर्वा अधिकवाक्यप्रयोगेर्वा किं भवेदिति
शेषः । अर्थात् बहुवाक्यप्रयोगेन प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । द्वितीयादियुगविभक्तीनां
तिस्रणां अर्थात् तेषादीनां युगविभागानां त्रयाणां धर्माः एकैकपादेन हीनी
भवतीति बोधुष्माकं विदितं । विदितमिति ज्ञानार्थकविदधातीर्ष्वर्चमाने ज्ञतः ।

पक्षे । किं शब्दा विकल्पाधिकः । (किं १*) बहुवचनेः ३ । वम् १ ।
नम् १ । भवति ८* । द्वितीयादियुगविभक्तीनां ६* । तिस्रणां ६* ॥ ६६ ॥

व्याकरणम् ।

टामिनावेङ् । टाव आम् च तस्मिन् टामि नौच परे युष्मदस्मदोरेङ् स्यात् ।
मया त्वयि ॥ ६५ ॥

किं बहुवचनेर्वाणी भवति द्वितीयादियुगविभक्तीनां तिस्रणां द्वितीयादीनां
युगविभक्तीनां तिस्रणां अर्थात् द्वितीयानां बहुवचनेः सङ्ग युष्मदस्मदोः स्थानि
क्रमात् वम् नम् स्यात् । वः ॥ ६६ ॥

कलौ ब्रह्मा हवस्य त्रीन् पादान् भग्नान् वीक्ष्य कीपादाह ।

नियोज्या मे धर्मगुप्तैः वे मूर्खाः स्वीदरम्भराः ।

शृण्वन्तु ते मे आदिष्टं कैरावगरथादयः ॥ ६७ ॥

अथागतौ प्रणतौ कताञ्जली मन्विन्द्रौ प्रति ।

हवान्नौ द्वैरदमती वासकार्पं हयैव तत् ।

शिष्यौ विनाङ्गुलं कुम्भी नान्नाकारी हि हस्तिपान् ॥ ६८ ॥

नियोज्याइति । धर्मगुप्तैः धर्मैश्च रक्षार्थं स्वीदरम्भरा वे मूर्खा मे मम नियोज्या नियुक्ता आसन् ते नियोज्या मे मम आदिष्टं आदेशं शृण्वन्तु कैरावग-
रथादयः इत्यादयः क अपुत्रा कुपेय्यधैः ।

पक्षे । स्वीदरम्भराइति पूर्वभाषः उदाहरणं । कैरावगरथादय इत्याद्या
पूर्वेषांत्वयः । शृण्वन्तु यः । ते १' मे १' । आदिष्ट १' । कैः ३' ॥ ६७ ॥

हवेति । द्वैरदमती द्विरदा हस्ती तत्साम्यस्विनो गतिवृत्तिधयोः तादृशी
वां युतां हवान्नौ हव्यधुन्नौ हवो हव्यं अन्नं योज्यं ययोः तादृशी वृषा अकार्पं
तत् तस्मात् द्विरदमतित्वात् हेतोः शिष्यौ शसनीयो भवन्ताविति शेषः । हि
यस्मात् कुम्भी हस्ती तदङ्गुलं विना हस्तिपानं हस्तिपालकानां आन्नाकारी नस्या-
दित्यन्वयः ।

पक्षे । हकारः पादपूर्वणे सम्बोधने वा अदमतीत्यादिकं उदाहरणं । वां
१' । नौ १' । द्वैः ३' ॥ ६८ ॥

व्याकरणम् ।

शृण्वन्तु ते मे आदिष्टं कैः । एकवचनैः सह ते मे आदेशः स्वादिति शृण्वन्तु ।
मे ॥ ६७ ॥

वान्नौ द्वैः । द्वित्वचनैः सह वां नौ स्वात् । वां ॥ ६८ ॥

(मनुं प्रति)

अहो अहंयोऽमत्वा मामादेशो भावितो न यत् ।

तत् त्वा पदात् भ्रंशयिष्ये यस्मान्मा मंस्यसे पुनः ॥ ६६ ॥

(मनुः) ब्रह्मण् ! तव चाद्यनियोगे समादृतादेशा एते ह्यष्टौ न
प्रहरान् निद्रान्ति दृषस्य पादहानिस्तु नियोज्यानां
पुरुषाणां प्रामादिकी नतु समैव ॥ १००

अहोइति । हे अहंयो ! अहङ्कारयुक्त ! मां अमत्वा अवज्ञाय यत् यस्मात्
आदेशो ममाज्ञा नभावितः न धिन्तितः तत् तस्मात् त्वा त्वां पदात् मनुत्यपदात्
भ्रंशयिष्ये यस्मात् पदभ्रंशकरणात् पुनर्या मां मंस्यसे प्रभुत्वेन ज्ञास्यसीत्यत्रयः ।

पदे । अस इति अश्वीकस्य सम्बोधनम् । न यदित्यादिकं उदाहरणम् । त्वा,
मा, अमा ३ । आदेशः १ । भावितः १ ॥ ६६ ॥

ब्रह्मेति । हे ब्रह्मण ! हे आद्य ! तव च नियोगे नियोज्यते अस्मिन्निति
नियोगः धर्म्मपालनरूपं कर्म तस्मिन् एते वयं समादृतादेशाः सखादृतः
आदेशः आज्ञा यैः तादृशाः सन्तः अष्टौ प्रहरान् दिवारात्रौ न निद्रान्ति दृषपाद-
हानिस्तु अश्वस्य पादहानिस्तु नियोज्यानां पुरुषाणां अस्माभिर्नियोज्यास्तस्य
पालने नियुक्ता ये पुरुषास्तेषां समादृतता प्रामादिकी प्रकृतार्थस्तु नियोज्यानां
विधिविषेधयोः पालनक्रियायामधिकारिणां पुरुषाणां प्रामादिकी ।

पदे । तवेति वर्त्तनशीलस्य सम्बोधनम् । प्रहरेत्यादिकं उदाहरणम् । चाद्य-
नियोगे ७ । समादृतादेशाः १० । एते १० । (हि) अष्टौ १० । न १ ॥ १०० ॥

व्याकरणम् ।

त्वामाऽमादेशो भावितः । अमा सह त्वा मा इत्यादेशश्चिन्तितः । त्वा मा ।

“पाणिनिः ८ । १ । २२, २७, २१, १८, २४, २५, २३ ।” “द्विषीषीणां क्वि
ह्वि स्ते मे वां नो वत् नसो वाऽपादवाक्यादावववाह्विवाङ् दृश्यथे स्वा
मा त्वमा” सु ॥ ६६ ॥

चाद्यनियोगे समादृतादेशा एते ह्यष्टौ न । अकारादिनिपातानां योने
एते हि अष्टौ समादृतादेशा वसनसादयो न स्युः । समैव ॥ १०० ॥

तथाहि । सर्व्वदैव वृषमनुगतै र्भवद्भि र्भवितव्यं येन तस्य
पालनं स्यात् नतु तमपहाय यद्येष्टमाचरितव्यं तस्य हानौ तु
ब्रह्मवोऽनुतापाः युष्माकं च भविष्यन्ति इति भूयोभूयोहमादिष्ट-
ज्ञान् धर्म्मपालनविधौ नियोज्याः पुरुषास्तदादेशान् शृण्वन्तोपि
न शृण्वन्ति तवादेशं दासोऽयं नातिवर्त्तते यतः ॥ १०१ ॥

तवादेशं ब्रह्मन् ! यो वेदवाक्यस्य नापादस्य मुखे
दृष्टिपातेपि नरः प्रायश्चित्ताहो भवतीति ज्ञानं
मम चास्ति ॥ १०२ ॥

परन्तु । सुखार्थिनः प्रवर्त्तन्ते निषिद्धे विहितेऽलसाः ।

उदकादर्शिनो लोका मम चाज्ञातिवर्त्तिनः ॥ १०३ ॥

तत् कथं वृषस्य पालनं स्यात् । ब्रह्मा सक्रोधं । यद्येवं
तदा तानपि लोकान् संहरिष्ये । मनुः ।

नियोज्यानामनवधानं दर्शयति तथाहीति । वृषमनुगतैः धर्म्मननुगतैः तस्य
पालनं धर्म्मस्य पालनं । प्रकृतार्थस्तु । नियोज्या विधिनिषेधयोरधिकारिणः ॥ १०१

तवेति । वेद एव वाक्यं यस्य तस्य तव आदेशं आज्ञां योजनो नापात् न
रक्षितवान् तस्य तवाज्ञाया अपालकस्य अन्यत् सुगमं ।

पक्षे । वेदेत्यन्तपूर्व्वभागः दृष्टीत्यादि परभागश्च उदाहरणं । वाक्यस्य ई' ।
ना १' । पादस्य ई' । मुखे ७' ॥ १०२ ॥

मुखेति । विहिते वेदविहिते कर्म्मणि यागादौ अलसाः । उदकादर्शिनः
उदकैः फलवृत्तरं तददर्शिनः ॥ १०३ ॥

व्याकरणम् ।

युष्माकं च ॥ १०१ ॥

वाक्यस्य ना पादस्य मुखे । एते अपि आदेशाः वाक्यस्य पादस्य च मुखे
आदौ न स्युः । तवादेशं मम चास्ति ॥ १०२ ॥ मम च ॥ १०३ ॥

क ! त्वां अयति तमः किं तमोविशेष्यान्याद्यामन्त्रप्राप्तो हि ।

पितरिति गुरो सेव्य मे विकशति मनोनयनञ्च धातस्ते ॥ १०४ ॥

(ब्रह्मा) तमोविहीनस्यापि नैमित्तिकं तमो भवत्यपि । यतः ।

चतुष्पदोऽस्य भग्नानि पदानि त्रीणि तत् त्वयि ।

स्थिते पि शेषपादः पत् भवेदेकपदः परे ॥ १०५ ॥

कत्वामिति । हे क ! हे ब्रह्मन् ! हे तमोविशेष्यान्य तमसा तमोगुणेन विशिष्यते
यः सः तमोविशेष्यः रुद्रः तदन्यस्तस्मात् भिन्नः । ब्रह्मणस्तमोगुणविहीनत्वात् ।
हे तमोगुणविशिष्ट भिन्न ! किं कथं तमोगुणस्त्वं अयति आग्रयति । तमोगुण-
व्यञ्जकं हेतुमाह । हि यस्मात् पितः इति गुरो सेव्य इति च मे मम आमन्त्रप्राप्त-
मत्कृतात् पितरित्यादि सम्बोधनात् हे धातस्तत्र मनोनयनञ्च अद्य नो विकशति
न पकाशते ।

पक्षे । तम इति राज्ञोः सम्बोधनं । पूर्वपरभागौ उदाहरणं । अविशेष्या-
न्याद्यामन्त्रप्रात् ५ । न १ ॥ १०४ ॥

वहिरिति । चतुष्पदः अस्य धर्मस्य त्रीणि पदानि भग्नानि तत् तस्मात् त्वयि
पि पालके स्थिते गति एकपदोऽस्यस्य शेषपादः अवशिष्टपादः परे अन्तिमकाले
पत् पतितः अर्थात् भग्नो भवेत् । पीति पाशब्दस्य डौ रूपं ।

पिशेषपदः ६ । पत् १ । भवेत् ८ ॥ १०५ ॥

व्याकरणम् ।

अविशेष्यान्याद्यामन्त्रप्रात् न । विशेष्यपूर्वकं अनामन्त्रपदपूर्वकञ्च आमन्त्र-
हित्वा अन्यस्मादांमन्त्रप्रादेते न स्युः । क ! त्वां गुरो ! सेव्य ! मे नयनञ्च
धातस्ते । “८ । १ । ७२ । ७३ । पाणिनिः ” “ नाविशेष्यान्याद्यामन्त्रप्रात् । ”
सुं ॥ १०४ ॥

पिशेषपादः पत् भवेत् । पिः शेषे अन्ते यस्य तादृशस्य पाद् शब्दस्य पत् स्यात् ।
चतुष्पदः । एकपदः । “ ६ । ४ । १३० । ” पां । “ पात् पत् पौ ” सुं ॥ १०५ ॥

वृथा वाचोदेति नाशं गौरवञ्च विवर्द्धते ।

मद्वागतीचस्त युक्तो दण्डः पापनिलन्तनः ॥ १०६ ॥

तिर्यङ्तिरश्च स्थायी न धुरि यः स्यात् स दण्डभाक् ।

वागतीचां तिरश्चां नोपायोऽन्योऽस्ति दमाय यत् ॥ १०७ ॥

मनुः । भो लोकिश ! क्रुधम्नोधौ भवतोऽवैधिते क्रमात् ।

विश्ववीऽकालिको भावी भवन् ! वेलायतां धृतिः ॥ १०८ ॥

वृथेति । वृथा वाचा निरर्थकवाक्येन शं कल्याणं ना उदेति । न जायते गौरवञ्च न वर्द्धते मद्वागतीचः मम वाक्यं अत्यञ्जति अतिक्रामतीति स तथा तस्य ते तव दण्डोयुक्तः किम्भूतः पापनिलन्तनः पापनाशकः ।

पक्षे । वृथावेति वृथारक्तस्य सम्बोधनं । न वर्द्धते इत्यादिकं उदाहरणं । अवः ६ । अत् १ । एति ८ । नाशं २ । गौरवं २ । (च १) ॥ १०६ ॥

तिर्येति । रथादौ योजितस्तिर्यङ् पशुः तिरश्चः तिरोपक्रं चरति गच्छतीति तिरश्चः तादृशः सन् यो धुरि न्यस्तभारे स्थायी न स्यात् स दण्डभाक् । यत् यस्मात् वागतीचां वाक्यातिक्रान्तानां तिरश्चां पशूनां दमाय अन्य उपायो नास्ति । तिरश्च इत्यस्मात् विभर्गस्य स्वे परे लोपः । तिर्यङ् १ । तिरश्च १ ॥ १०७ ॥

भो इति । हे लोकिश ! भवतस्तव क्रुधम्नोधौ क्रोधसमुद्रे क्रमात् अवैधिते क्रमेण वर्द्धिते सति अकालिको विश्ववः प्रलयो भावी हे भवन् ! तव धृतिः धैर्यं वेलायतां वेला प्रवाहवारककूलरूपसोमा जायतां तव धैर्यं क्रोधस्य वेगं धारयत इत्यर्थः । भो १ । धौ ७ । भवतः ६ । वा १ ॥ १०८ ॥

व्याकरणम् ।

अचोदेति नाशं गौरवञ्च । अचोऽकारो लोपमाप्नोति पूर्वस्य गुरुत्वञ्च । मद्वागतीचः । “६ । ४ । १३८ । ६ । ३ । १३८ । पां ” “अचोऽङ्गापो र्ग्य ।” सं ॥ १०६ ॥

तिर्यङ्तिरश्च । तिर्यक् तिरश्च स्यात् पो परे । तिरश्चां । ६ । ४ । १३८ । ६ । ३ । १३८ ” पां । “ तिर्यग्मुमुयगदमुयगुदचां तिरश्चासुमुदेचादमुदेचो दीचः ” सुं ॥ १०७ ॥

भो धौ भवतो वा । भवतो भो वा स्यात् धौ परे । भोः भवत् । “भगवदध्वज्ज-
वतां भगोऽधो भो वाधौ” सुं ॥ १०८ ॥

क्ष्मागर्भगो भगवतस्तव विश्वसृजो रूपा ।

कः स्याता भगवन् देही किं भगो ! नेक्षसे धिया ॥ १०८ ॥

ब्रह्मा तं प्रति ।

अघो ! अधवतोऽघं हि निदानं निखिलापदाम् ।

नेशस्यापि रूषोभीतिरनघस्य निरागसः ॥ ११० ॥

अतोऽनागसां कुतो मङ्गीतिः । अतस्त्वां दत्तपदात् भ्रंशयि-
ष्यामि । इन्द्रः । ब्रह्मन् ! राजकर्म्मोपजीविनां नियोज्यानां
कर्म्मसचिवत्वं न सुखाय नातः पदभ्रंशो दुःखकरः यतः ।

अङ्गोऽवसानेपि च रङ्ग आप्तभुक्

सुखी स्वतन्त्रो रमते स्वयं प्रभुः ।

धिगस्त्वधीनानपि लब्धसम्पदः

प्रभोर्भक्त्या चकितानहर्निशं ॥ १११ ॥

क्ष्मागर्भेति । हे भगवन् ! विश्वसृजो भगवतस्तव रूपा क्ष्मागर्भगः पृथिवी-
मध्यगतः को देही स्याता स्यास्यति अपि तु न कोपि हे भगो ! इति किं धिया
बुद्ध्या नेक्षसे । पक्षे । क्ष्मागर् इति पृथिव्यास्तव कर्तुः सम्बोधनं । गर् इति
गदधातोर्लृच् प्रत्यये सिद्धं । भगो १° । भगवतः ६° ॥ ८ ॥

अघो इति । हे अघो ! अधयुक्त ! अनघस्य हृदयस्य जनस्य अन्यत् सुगमं ।

अघो १° । अधवतः ६° ॥ १० ॥

अङ्ग इति । रङ्गोदरिद्रः अङ्गोऽवसानेपि अङ्गोदिवसस्य अवसानेपि आप्तभुक्
भिक्ताप्राप्तभोजी सुखी सन् रमते । किम्भूतः स्वतन्त्रः अपराधीनः स्वयं प्रभुः
स्वयमेव प्रभुर्यस्य स तथा । अन्यत् सुगमं । पक्षे । क इत्यादिकं उदाहरणं ।
अङ्गः ६° । अवसाने ०° । (अपि च) रङ्ग-१° ॥ १११ ॥

व्याकरणम् ।

भगो भगवतः । भगो भगवन् ॥ १०८ ॥ अघो अधवतः । अघोः अधवन् ! ॥ ११० ॥

अङ्गोवसानेपि च रङ्ग- । अङ्गो रङ्ग-स्यात् विरामे । अपिकारोऽत्र अनुक्त-
स्य ससुज्ञयार्थकः । अङ्गः । “ ८ । २ । ६६ । ६८ ” पां । “ सपेसुम् सजुषङ्गं
रङ्ग-फेऽङ्गः ” सु ॥ १११ ॥

तदस्तु त्वामहमेवं ब्रवीमि ।

सहसे च प्रजानामपराधं अहःसु निशासु च ।

तस्मात् सत्पुत्रे रोषो न युज्यते ॥ ११२ ॥

अपिच । नाक्षः समूषोपि न शोभते यथाऽ-

क्षिप्तसु मध्ये गुणवत्सुतायुतः ।

न शोभते दिक्प्रगपि श्रियोज्ज्वल-

नाक्षाचिकीः सदृगुणपुत्रिसंसदि ॥ ११३ ॥

ब्रह्मा । त्रायते पततः पूर्वान् यः स स्यात् पापकूर्यदि ।

सन्तोऽसन्तस्य चेच्छन्ति निन्दापीरन्यथाऽनुयः ॥ ११४ ॥

सहसेचेति । सुगमं । सः १ । हसे ७ । (च) ॥ ११२ ॥

नाक्ष इति । अक्षिप्तसु मध्ये समूषोपि भूषणयुक्तोपि नाक्षः अक्षिहीनो जनः यथा न शोभते तथा श्रिया शोभया स्मृदाच उज्ज्वलन् दिक्प्रगपि दिशोरक्षतीति दिक्प्रक् दिक्पालः गुणवत्सुतायुतः गुणवता पुत्रेण हीनः सन् आक्षाचिकीः आक्षाकारी सदृगुणपुत्रोविद्यते येषां ते आक्षाचिकीः सदृगुणपुत्रिणः तेषां सभायां न शोभते । चिकीरिति चिकीर्षधातोः क्पिप् सिद्धं । पक्षे । न शोभते इत्यादिकं उदाहरणं । ना १ । क्षः ई । समूषः ई । (अपि १ ।) ॥ ११३ ॥

त्रायेति । यो जनः पूर्वान् पूर्वपुरुषान् पततः त्रायते निरयात् त्रायते इत्यर्थः स जनः अर्थात् सपुत्रः यदि पापकुः पापं कुस्यति आश्लिष्यतीति पापकुः पापयुक्तः स्यात् तदा सन्तः पण्डिताः । तस्य च तस्यापि पुत्रस्य अमं त्यागं इच्छन्ति अन्यथा अत्यागे अन्वयो वंशः निन्दापीः निन्दां पिसति प्राप्नोति यः सः तथा स्यात् । असं इति अस्युद्देशे इत्यस्य रूपं । योः इति पितृगत्यामित्यस्य रूपं । कुरिति कुस्य आक्षिपि इत्यस्य रूपं । पक्षे । यदित्यन्पूर्वभाग उदाहरणं । इमन्तुसन्तस्य ई । (च १) इच्छन्ति ८ ॥ ११४ ॥

व्याकरणम् ।

स हसेच । स रङ् हसे परे च । अहः सु ॥ ११२ ॥

नाक्षः समूषोपि । सस्य स्थाने जातस्य पस्यापि रङ् स्यात् विरामे नतु क्षान्तस्य । आक्षाचिकीः । क्षान्तस्य किं दिक्प्रक् ॥ ११३ ॥

इमन्तोऽसन्तस्य चेच्छन्ति । इमन्तस्य उमन्तस्य च रङ् इच्छन्ति । निन्दापीः पापकुः ॥ ११४ ॥

इत्युक्त्वा ब्रह्मा अन्तर्दधे । (मनुरिन्द्रं प्रति) धिगस्तु पराधीनान्
कर्म्मसचिवान् यतः ।

एकगिरा यायावरे गीरन्तरेण स्यावरे धवेको गरिमा ।

तद्धितयाचिनोपि धूर्या इव वयं स्वाभिमतसिद्धौ

दण्डपात्या सुहृर्विषीदामः ॥ ११५ ॥

सुरज्येष्ठो यदि मां हिंस्यात् तदाऽनीशोहं किं कुर्यां हनिष्या-
मीति प्रतिज्ञातञ्च भवति न द्विधा तु प्राचीनस्य कुरोधोवा यदि
क्रियेत तेन तदानीशाः किं कुर्युः ईशस्य समीहितं किमपि
कदा रिर्ये ॥ ११६ ॥

एकगिरिति । एकगिरा एकेन वाक्येन यायावरे चक्षले गीरन्तरेण वाक्यान्त-
रेण स्यावरे स्थितिशीले धवे मनुष्ये को गरिमा किं गौरवं । तथाच एकेन
वाक्येनैव राजकर्म्मणि स्थापयितुं दूरीकर्तुञ्च शक्ये पुरुषे गौरवं नास्तीत्यर्थः ।
तद्धितयाचिनोपि तस्य प्रभोः हितमात्रप्राथिनोपि स्वस्य अभिलषितासिद्धौ प्रभोः
अभिलषितस्यासिद्धौ वयं धूर्याः भारवाहः पशव इव दण्डपात्याः दण्डो निपात्यते
येषु तादृशाः सन्तः सुहृर्विषीदामः पतिशशिखिराधवादित्यमरः ।

पक्षे । स्यादित्यन्त पूर्वभाग उदाहरणं । वरे ७ । धवेकः ६ । गरिमा १ ।
तद्धितयाचि ७ । नो १ ॥ ११५ ॥

सुरेति । सुरज्येष्ठो ब्रह्मा प्राचीनस्य मृष्टेः पूर्वकालस्थितस्य अर्थादीश्वरस्य ।
सर्वान् हनिष्यामीति प्रतिज्ञातं द्विधा अन्यथा न भवति । यदि तेन ब्रह्मणा
कुरोधः कुः पृथिवी तस्या रोधः नाशो वा क्रियते तदा अनीशाः किं कुर्युः । ईशस्य
समीहितं वाञ्छितं किमपि कदा रिर्ये रिक्तं अभूत् अपित न । रिर्ये इति
ओ रीङ् य ल्ये इत्यस्य यां रूपं । पक्षे । पूर्वापरभागो उदाहरणं । भवति
८ । न १ । द्विधातु प्राचीनस्य ६ । कुरः ६ ॥ ११६ ॥

व्याकरणम् ।

वरे धवेको गरिमा तद्धितयाचि नो । धातुसम्बन्धीयस्य इकः गुरुत्वं स्यात्
वरे परे नतु तद्धितस्य ये अचि च । गोः, गिरा, धूर्याः । “८” । २ । ७६, ७६”
पां । “व्यनच् तयोको धोर्घोऽकुरकुरोऽखेः” सुं ॥ ११५ ॥

भवति न द्विधातु प्राचीनस्य कुरः । द्विरुक्तधातोः पूर्वभागस्य कुरश्च दीर्घो
न स्यात् । कुर्यां, कुर्युः, रिर्ये ॥ ११६ ॥

अथ मनुः शिवं स्तौतिस्म ।

ओजोऽबलानां विभवोऽवसूनां

मतावुदेसि क्षणमेव येषाम् ।

तेषां पुरः क्षुभ्यति चान्तकोऽसौ

यथा विदुष्मत्सदसः पुरोऽज्ञः ॥ ११७ ॥

वार्त्विक्षपौ वासवोऽव उरगेशोऽपि नो गुणान् ।

विदन्यविदुषां किं नो भवेत् त्वद्विषया मतिः ॥ ११८ ॥

आकाशवाणी आह ।

मंश्रूयतां वैधस हे माचवोऽस्तु विधेर्भयम् ।

अस्मिन् मच्छरणे लोके शरणं मामुपेयुषाम् ॥ ११९ ॥

आजइति । अबलानां ओजः बलं त्वमितिशेषः । अवसूनां निर्धनानां विभवः ऐश्वर्यं त्वमितिशेषः । येषां मतौ ज्ञाने क्षणं उदेसि तेषां जनानां पुरोऽग्रे असौ अन्तकश्च येषां क्षुभ्यति यथा विदुष्मत्सदसः विद्यावत्युक्तसभायाः पुरः असौ मुखः क्षुभ्यति । पठे । अबलानां ओजः विभइतिच ईश्वरस्य सम्बोधनं । वः ई । वसूनां ई । मतौ ७ । उत् १ ॥ ११७ ॥

वारिति । वारु जलं वित्तं धनं तत्पौ तत्प्राप्तको वरुण कुबेरौ वासवः इन्द्रः उरगेशः अनन्तोऽपि वीरुष्माकं गुणान् नो विदन्ति अविदुषामस्माकं कथं तद्विषया-मतिः बुद्धिः स्यात् ।

पठे । वार्त्विक्ष इति वरुणस्य सम्बोधनं । अग्रेण इत्यादिकं उदाहरणं ।

पौ ७ । वासवः १ । व १ । उत् १ ॥ ११८ ॥

मंश्रूयतामिति । हे वैधस ! ब्रह्मणः पुत्र ! श्रूयतां मत्शरणे अहमेव शरणं रक्षिता यस्य तस्मिन् लोके भुवने मां शरणमुपेयुषां प्राप्तानां वीरुष्माकं विधेः ब्रह्मणो भयं मास्तु । सहेमा ३ । (व १ ।) वः ई ॥ ११९ ॥

व्याकरणम् ।

वो वसूनां मतावुत् । वसोर्व्वकारस्य उकारः स्यात् मतौ परे । विदुष्मत् ।
“वसोर्व्वः सेमपुत्रमृत्योः” सु ॥ ११७ ॥

पौ वासवो वउः । वसुसम्बन्धिवकारस्य उः स्यात् पौ परे । अविदुषां ॥ ११८ ॥

सहेमाच वः । इमासह वसोर्व्वकारस्यापि उः स्यात् पौ परे । उपेयुषां ॥ ११९ ॥

सोऽभीर्जज्ञे इतिवच उपधायाऽनशोऽजनेः ।

परेऽगुणे चिरत्वेऽन्त्ये जज्ञीनां यत्र संस्थितिः ॥ १२० ॥

(अथ मनुः इन्द्रं प्रति) अहो निर्भयोस्मि यतः ।

हनः खनो घसश्चापि गमः स्याच्चेत् जिघांसया ।

संमुखे जग्मुषोऽपीश रक्षितात् याति दूरतः ॥ १२१ ॥

अथ शिवस्येच्छया ब्रह्मणः कण्डूतिव्रणा जाताः ये सेव्यमाना
वर्द्धमानाः पुमांसमुत्तमासुङ्कुर्वन्ति पुंसोऽवावकलितस्य
कुटुम्बकलहाद्भव यैः पुमांसोऽवसीदन्ति ॥ १२२ ॥

स इति । स मनुः अनशो नाशरहितस्य अजनेः जन्मरहितस्य अर्थादीश्वरस्य
इतिवच उपधाय श्रुत्वा अर्भोः निर्भयो जज्ञे यस्मिन् अन्त्ये अन्त्यकालावस्थायिनि
चिरत्वे पुरातने अगुणे निर्गुणे परे परमात्मनि जज्ञीनां जन्यवस्तूनां संस्थितिः
विश्वाधारत्वात् । पक्षे । पूर्वापरभागी उदाहरणं । उपधायाः ईं । नशः १ं ।
जनेः ईं । परे ७ं । अगुणे ७ं । अवि ७ं ॥ १२० ॥

इम इति । हनो जिघांसुः खनो विदारकः घसो भक्षकः व्याघ्रादिचेत् यदि
जिघांसया गमः गतापि स्यात् तदा संमुखे जग्मुषोपि ईश्वररक्षितात् तस्मात्
जनात् दूरतो याति । हनः १ं । खनः १ं । घसः १ं । (च) (अपि) गमः १ं ।
स्यात् ८ं ॥ १२१ ॥

अथेति । ये कण्डूतिव्रणाः सेव्यमानाः सन्तो वर्द्धमानाः पुमांसं उत्तमप्राणं
अवावकलितस्य अर्धं व्यसनं पापत्वा अवकलितं सञ्चितं येन तस्य पुंसः कुटुम्बकल-
हाद्भव अववतामेव पोष्यवर्गकलहस्य जायमानत्वात् यैः कलहैः पुमांसः अवसादं
प्राप्नुवन्ति । पक्षे । उत्तम इति सम्बोधनं । पुमांसमित्यन्तपूर्वभागः अवकलितस्येत्या-
दिकञ्च उदाहरणं । असुङ् २ं । कुर्वन्ति ८ं । पुंसः ईं । घौ ७ं ॥ १२२ ॥

व्याकरणम् ।

उपधाया नशो जनेः परेऽगुणेऽचि । जनधातोः उपधाया लोपः स्यात् अगुणे
अचि परे । जग्मे, जग्मीनां । “ई । ४ । ६८” पां । “हनगमजनखनघसा-
सुङ् लोपोऽडेऽच्यनो” स ॥ १२० ॥

हनः खनो घसश्चापि गमः स्यात् । एषामपि तथा स्यात् । जग्मु षः ॥ १२१ ॥

असुङ् कुर्वन्ति पुंसौ घौ । कुर्वन्ति प्राचीना इतिशेषः । पुमांसं, पुमांसः ।
“७ । १ । ८६” पां । “पुंसोऽसुङ् घौ” ॥ १२२ ॥

अथ शिवो विप्ररूपी आगत्य ब्रह्माणं प्रति ।
तत्रापि देहे पापपरिणामः खर्जुरोगः । विभाव्य । अ
तव पापं यतस्तव अनधिकारे लोकसंहारे प्रवृत्ति
अपिच ।

मोदयुत्तरसि रौरवमिवापुत्रिणो दुःखसागरं
येन मनुना पुत्रेण सोऽसावनागास्तमपि जिहीषी
धातरदभुतमेतत् ॥ १२३ ॥

तदपि तव पापमेव । तद्भवतु ।

भवत्यदोऽमात्स्वउरुक्लमोऽनिशम्
कथं नृसुं नापनयस्युपायतः ।

(ब्रह्मा उत्तरयति) समीक्ष्यतेऽसुष्य न किञ्चिदौषधम्

कण्डूयनाभावश्चेते हिजोत्तम ! ॥ १

मीर्दति । हे धातः ! अपुत्रिणः पुरुषस्य रौरवतिव दुःखसागरं
पुत्रेण मोदयुत् प्रमोदयुक्तः सन् उत्तरसि सोऽसौ मनुः अनेनाः निरप
त्यक्तमिच्छुरसि ।

पक्षे । मीदति महेशस्य सम्बोधनं । अवमिवेत्यादिकं उदाहरणं ।

अदउत्तरसिः १ । औः १ ॥ १२३ ॥

भवति । अदोऽमात् एतस्मात् अमात् रोगात् अनिशं निरन्तरं स्व
उरुक्लमः अतिशयग्लानिर्भवति असुं रोगं उपायतः कथं नापनयसि ।
रोगस्य कण्डूयनाभावं कृते विना किञ्चिदपि औषधं न दृश्यते ।

पक्षे । उ सम्बोधनं । क्लमेत्यादिकं उदाहरणं । भवति दं । अदोऽमा
स्वः १ । उः १ ॥ १२४ ॥

व्याकरणम् ।

अदउत्तरसिरौः । अदसः परः सिः औः स्यात् । असौ । “७” । १ । १०
पां । “अदसः सिरौः” सुं ॥ १२३ ॥

भवति अदोमात् स्व उः । अदसो मात् परः इस्व उर्भवति ।
असुष्य ॥ १२४ ॥

(विप्रः ।) गुरुरश्वासि जगतां श्रेष्ठोऽपि यमिनां भवान् ।

श्रीषधञ्चेदकण्डूतिः किन्तु बध्नास्यसू करौ ॥ १२५ ॥

अतोऽहं ब्रवीमि ।

ईरेर्व्वेगासहोऽमीषु कण्डूतीर्म्भेषु मा करम् ।

सहसा खण्डिताङ्गेषु नूनं तन्मानवृद्धये ॥ १२६ ॥

(ब्रह्मा ।) सद्यः क्लेशानमृन् वेद्मि व्रणकण्डूयनोत्तरे ।

तथापीषत्सुखार्थी तत् प्रवृत्तिं त्यक्तुमक्षमः ॥ १२७ ॥

द्विजः । एतदेव ।

गुरुरिति । जगतां गुरुरसि उश्वापि रक्तकश्चासि अवतीति उः । चेत् यदि अकण्डूतिः कण्डूयनाभाव एव श्रीषधं स्यात् तदा किं कथं असू करौ न बध्नासि न स्थिरौकरोषि ।

पक्षे । असीत्यादिकं उदाहरणं । गुरुः १' । ऊः १' (च १' ।) ॥ १२५ ॥

ईरेरिति । वेगासहः कण्डूयनस्य वेगमसहमानः अमीषु कण्डूतीर्म्भेषु कण्डूव्रणेषु सहसा करं मा ईरेः मा प्रेरय । ननु तेन किं स्यादित्यत आह । नूनं निश्चितं तन्मानवृद्धये कण्डूतिव्रणानां परिमाणवृद्ध्यर्थं स्यात् । ईरेरिति ईर्किं रुदि इत्यस्य रूपं । ईर्म्भेषु किम्भृतेषु । खण्डिताङ्गेषु । खण्डितानि अङ्गानि येभ्यस्तेषु । अत्र नूनपदं सादृश्यार्थकमपि । तथाहि खण्डिता मानिनी नायिका तस्या अङ्गेषु वेगासहस्य नायकस्य सहसा करप्रेरणं तस्या मानवृद्धये भवति तथेत्यर्थः । पक्षे । गतिगन्धर्व्वस्य सम्बोधनं । असह्येत्यादिकं उदाहरणं । ईः १' । एः १' । व्ये ७' ॥ १२६ ॥

सद्य इति । व्रणकण्डूयनोत्तरे सद्यस्तत्क्षणे अमून् अनुभूयमानान् क्लेशान् वेद्मि अनुभवासि तथापि ईषत् सुखार्थी सन् तत्प्रवृत्तिं कण्डूयनप्रवृत्तिं त्यक्तुं अक्षमः अशक्तोऽस्मि । पक्षे । पूर्व्वस्त्वस्य उदाहरणं ॥ १२७ ॥

व्याकरणम् ।

गुरुरस्य । अदसीमात् परो दीर्घः ऊः स्यात् । “असू । ८ । २ ८० ” पां । “मात् स्वर्तावु ऊः” । सुं ॥ १२५ ॥

ईरेर्व्वे । अदसी मात्परी बहुवचननिष्पन्न एकारः ईः स्यात् । अमीषु “एत ई बहुवचने” पां । “एरीर्व्वे” सुं ॥ १२६ ॥ अमून् ॥ १२७ ॥

त्वं सद्योऽनुभवन्नपीत्यमसकृत् कण्डूयनोत्थव्ययाम्
 हातुं नार्हसि तत्प्रवृत्तिमसतीमीषत् प्रमोदोत्सुकः ।
 ये कालान्तरभाविदुःखफलकं कर्मातिसौहित्यकृत्
 कुर्वन्त्येवमदूरदर्शिन उताऽमीभिः किमागः कृतम् ॥ १२८ ॥
 एतावदुक्त्वा कृद्वाहिजः सद्योऽन्तर्दधे । एतत् श्रुत्वा ब्रह्मणः
 सद्यो ज्ञानोदय आसीत् ।

श्रुतामुना या कपटद्विजेडा विधेरनेहः परतश्च सेरा ।
 अविस्मरासीत् दयितप्रयाणानेहा यथा प्रोषितभर्तृकायाः ॥ १२९ ॥
 अथ ब्रह्मा निरामयो भूत्वा व्रणादिकं शिवमायामयं ज्ञात्वा
 विभाव्य धर्म्मस्य पादहानिं कालस्वभावकृतां मत्वा मनुं प्रति

त्वमिति । त्वं ब्रह्मा नान्य इत्यर्थः । इत्यमनेन प्रकारेण कण्डूयनोत्थव्ययां
 कण्डूयनजनितदुःखं असकृत् वारंवारं सद्यस्तत्क्षणे एव अनुभवन्नपि रूपात्-
 प्रमोदोत्सुकः सन् असतीं तत्प्रवृत्तिं कण्डूयनप्रवृत्तिं हातुं त्यक्तुं नार्हसि ये जनाः
 अदूरदर्शिनः कालान्तरभावि दुःखं फलं यस्य तादृशं अतिसौहित्यकृत् अतिशय
 तन्निजनकं कर्म एवं कुर्वन्ति त्वमिव कुर्वन्ति उत भीः अमीभिः अदूरदर्शिनः
 किमागः कोपराधः कृतः । पक्षे । पूर्वस्त्वस्य उदाहरणमात्रं ॥ १२८ ॥

श्रुतेति । अमुना विधात्वा या कपटद्विजेडा कृद्वाहिजस्य इडा वाणी श्रुता
 सा इरा वाणी अनेहः परतः कालान्तरेपि विधेः ब्रह्मणः अविस्मरा अविस्मरणीया
 आसीत् । कद्रव । यथा प्रोषितभर्तृकायाः दयितप्रयाणानेहा पत्युः प्रस्थानदिनं ।
 तथाहि तद्दिनं यथा प्रोषितभर्तृकाया अविस्मरणीयं स्यात् तथेत्यर्थः । (भूगो
 वाचस्त्रिडा इला इत्यमरः) ।

पक्षे । कपटद्विजे इति कृद्वाहनायाः सम्बोधनम् । आः कोपे । डा १ ।
 विधेः ई । अनेहः परतः ७ । (च) सेः ई ॥ १२९ ॥

व्याकरणम् ।

अमीभिः ॥ १२८ ॥

डाविधेरनेहः परतश्च सेः । अनेहः परतः विभिन्नस्य सेडा स्यात् । अनेहाः ।
 “ऋदुश्चनस्पृष्टं योऽनेहसा च” पां । “सेडोऽनस्पृष्टं योऽनेहसाऽनेहः” सुं ॥ १२९ ॥

कोपं जहौ । वेदान्ती (स्मार्त्तादीन् प्रति ।) तदेवं जानीत
परकालेऽवश्यभावि दुःखमवधारयन्तोऽपि कण्डूतिवेगमिव
कामक्रोधलोभादीनां वेगं धारयितुमशक्नुवन्तस्तात्कालिके
आपाततः सुखकरे निषिद्धे कर्मणि प्रवर्तन्ते । यं अशुभ-
कण्डूतिवेगं ब्रह्मापि धारयितुं नाशकत् । अथ स्मार्त्तादयो
हृष्टासं प्रति । १००

द्विज ! नोशनसोऽप्येवं श्रूयते काव्यचातुरी ।

उद्यना कविरित्येवं सूयते मानवैः परम् ॥ १३० ॥

विदन् ! ततो ब्रह्मा किमकरोत् । (वेदान्ती) ततो ब्रह्मा
हृष्टो मनुष्यादीन् धर्मशास्त्रप्रयोजकान् प्रति ।

कीर्त्या जगज्जनेडोऽडम्बसदाधिरनामयः ।

वस जीव मनोजीवोशन दक्ष यमाङ्गिरः ॥ १३१ ॥

द्विजेति । हे द्विज ! उद्यनसोऽपि शुक्रस्यापि एवं एतादृशी काव्यचातुरी
काव्यस्य कौशलं न श्रूयते उद्यना शुक्रः कविरित्येवं मानवैः परं केवलं सूयते
शुणारोपः कियते नतु तस्य कवित्वं वास्तवमित्यर्थः ।

पक्षे । द्विजन इति द्विजस्य सम्बोधनं । काव्येत्यादिकं उदाहरणं । उद्यनसः
६ । (अपि १) (एवं १ ।) ॥ १३० ॥

कीर्त्येति । हे वस ! मनो ! हे जीव ! दृष्टस्यते ! उद्यन ! दक्ष ! अङ्गिरः !
जनेडः जनेडोऽङ्गिरोऽङ्गिरः सूयमानः सन् कीर्त्या जगत् अडम्बं व्याप्नुवन् सन् असदाधिः
असन् अवर्तमानः आधिः मानसी व्यथा यस्य तादृशः सन् जीव । अडम्बिति अड-
व्याप्नो इत्यस्य रूपं ।

पक्षे । जगज्जने इति जगति उत्पन्नस्य सम्बोधनं । डः १ । डम् १ ।
(असदा) धिः १ ॥ १३१ ॥

व्याकरणम् ।

उद्यनसोऽप्येवं श्रूयते । उद्यनसोऽपि विभिन्नस्थित्यानि डा स्मात् । उद्यना ॥ १३० ॥

सो डम् असदा धिः । उद्यनसः परो धि डो डम् स्मात् असदा अनित्यं ।
उद्यन । “उड्डनौ नोशनसः” सु ॥ १३१ ॥

उशनन् ! जीवदक्षाद्याः । सर्वे शृण्वन्तु महच्चः ।

सर्वेषां स्मृतिकाराणां प्राधान्यं लभतां मनुः ॥ १३२ ॥

ततो मनुद्या हृष्टा ब्रह्माणं प्रणम्य स्वस्थानं ययुः ।

इदमाख्यानम् । (सार्त्तप्रभृतयः ।)

सदालापो भवति भिदङ्गतापस्य हृद्भुवः ।

भिद्यतेऽङ्गिर्यथा तापो वैदिकः स्नानपानतः ॥ १३३ ॥

सन्नहो धङ् मन्यते भौमानां त्वत्सङ्गिनामपि ।

पापद्रोरात्मनइवोन्नतं त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ १३४ ॥

उशेति । हे उशनन् ! हे जीवदक्षाद्याः ! अन्यत् सुगमं ।

पक्षे । पूर्वस्त्वस्य उदाहरणमात्रं ॥ १३२ ॥

सदेति । अङ्गसम्बोधने । सदालापः हृद्भुवः अन्तर्जातस्य तापस्य संसार
क्षेत्ररूपस्य भित्ति भेदको भवति यथा स्नानपानतः अङ्गिर्देहिकस्तापो भिद्यते
तथेत्यर्थः ।

पक्षे । सदाल इति सदुपाह्वकस्य सम्बोधनं गतापस्येत्यादिकं गतापस्य प्राप्ति-
जलस्य सम्बोधनं अपः ई' भवति ८' भि ७' । दङ् १' ॥ १३३ ॥

सन्नेति । अहो सन् ! साधो ! उन्नतं उद्दीप्तं त्वद्ब्रह्मवर्चसं आत्मन इव
तव सङ्गिनां तव संसर्गिणामपि भौमानां मर्त्यानां पापद्रोः पापरूपवृत्तस्य धक्
दाहकं मन्यते । तव ब्रह्मवर्चसं यथा स्वीयं पापं दहति तथा तव संसर्गिणाम-
पीत्यर्थः ।

पक्षे । सन्निति सम्बोधनं । मानां परिमेयाणां । नङ् ६' । धङ् १' ।
मन्यते ८' । भौ ७' ॥ १३४ ॥

व्याकरणम् ।

उशनन् ॥ १३२ ॥ अपोभवति भि दङ् । अपो दङ्स्यात् भे परे । अङ्गिः (
“अपो भि” पां । “अपोदङ्” सु ॥ १३३ ॥

अहो धङ् मन्यते भौ । उन्नतं । “नहो धः” पां । “नहोधङ् भौ”
सु ॥ १३४ ॥

वसुधा त्वत्संश्रयात् द्यौर्मन्यतेऽसौ दिवोऽन्तिमम् ।

औत्कथं गुर्वधिष्ठानात् यत्तत् द्यां वष्टि को मृतः ॥ १३५ ॥

सुधासुधन्नेगुरुभिः सुखानि द्युषदां द्युषु ।

यदिहस्यस्तथा युष्मत्सङ्गात् किञ्चो दिवा तदा ॥ १३६ ॥

(वेदान्ती ।) गुणहीने मयि अलं गुणारोपेण । यतः ।

उरुवर्णेन तुष्यन्ति द्यूखा अज्ञास्य नो बुधाः ।

पद्माक्षस्त्वमिति प्रोक्ते लुप्ताक्षो नहि तुष्यति ॥ १३७ ॥

वसुधेति । त्वत्संश्रयात् तवाधिष्ठानात् असौ वसुधा द्यौः स्वर्गो मन्यते । यत् यस्मात् गुर्वधिष्ठानात् गुरोः दृढस्यतेः अधिष्ठानात् दिवः स्वर्गस्य अन्तिमं चरमं औत्कथं उत्कर्षः । तत् तस्मात् कोजनः मृतः सन् दिवं स्वर्गं वष्टि इच्छति । जीवतामपि यदि इहैव स्वर्गानुभवः स्यात् तदा मृतः कः स्वर्गमिच्छतीत्यर्थः ।

पक्षे । पूर्वापरभागौ उदाहरणं । मन्यते ८ । सौ ७ । दिवः ६ । अन्तिमं १ । औत् १ ॥ १३५ ॥

सुधेति । द्युषु स्वर्गेषु सुधा अमृतं सुधर्मा देवसभा गुरुर्वृद्धस्यतिः तैः द्युषदां देवानां सुखानि भवन्तीतिशेषः । यत् यदि युष्मत्सङ्गात् इहापि तथा सुखानि स्युः तदा नोऽस्माकं दिवा स्वर्गेण किं ?

पक्षे । पूर्वापरभागौ उदाहरणं । हसि ७ । उः १ ॥ १३६ ॥

उरुइति । दिवि ओष्यन्ति गच्छन्ति ये ते द्यूखाः देवाः अज्ञा मूर्खाः ते एव उरुवर्णेन उरुः अतिशयो यो वर्णः स्तुतिः तेन तुष्यन्ति नो बुधाः ज्ञानिनः तुष्यन्ति । तथाहि आरोपितगुणकथनं स्तुतिः तेन देवाः मूर्खाश्च तुष्यन्ति नतु बुधाः । हि यस्मात् लुप्ताक्षे नेत्रविहीने त्वं पद्माक्ष इतिपदप्रयोगात् स न तुष्यति । (वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णन्तु वाचरे वज्रोरुविपुलमितिचामरः ।)

उः १ । उवर्णे ७ ॥ १३७ ॥

व्याकरणम् ।

मन्यते सौ दिवोऽन्तिमं औत् । दिवः अन्तिमभूतश्च वस्य औत् स्यात् सौ परे । द्यौः द्यां । अत्र द्यौश्चन्द्रस्य अग्नि द्यामितिसिद्धौ वाभ्यां इति सूत्रकरणं विफलं इतिग्रन्थलतामाश्रयः । “दिव औत्” पां । “दिव औत् सौ” सुं ॥ १३५ ॥

इस्युः । दिवोऽन्तिमस्य उः स्यात् हसि परे । द्युषदां द्युषु । “दिव उत्” पां । “उरुइस्युः” सुं ॥ १३६ ॥

उरुवर्णे । दिवोऽन्तिमस्य उः स्यात् उवर्णे परे । द्यूखाः ॥ १३७ ॥

(ते तं प्रति ।) एतद्गिरः शाम्यति रौद्रतापः

परं सुखं स्वग्रहणात् सृजन्याः ।

दान्याः क्लमान् दुःखमये भवेपि

वा च्छत्वतो नुन्नतमः प्रतापे ॥ १३८ ॥

इतिस्थिते च दयिते दयिता यथाऽस्तम्

याते क्षणञ्च तव वागमृतप्रवाहे ।

यान्ती विषादशतसुत्सृजती धृतिं तत्

प्रत्यागमे प्रणयिनी श्रुतिचेतसी नः ॥ १३९ ॥

एतदिति । एतद्गिरः एतस्मात् तव वाक्यात् रौद्रतापः अत्युग्रतापः संसार
क्लेशरूपः शाम्यति । किम्भूताया गिरः भवे दुःखमयेपि संसारे सति स्वग्रहणात्
स्वस्वात्मनो ग्रहणात् ज्ञानात् ज्ञानमात्रतः परमसुखं सृजन्याः । पुनः कीदृश्याः
दुःखमयेपि संसारे क्लमान् शान्तिं दान्याः किन्दन्याः । अत्र दृष्टान्तमाह । नुन्नं
क्षिप्तं तमोऽन्धकारी येन इति नुन्नतमाः सूर्यः तस्य प्रतापो यस्मिन् काले तत्र
छत्वतो वा छत्वादिव अत्र वागमृतप्रवाहे । यथा तस्मिन् काले छत्वात् रौद्रतापः
शाम्यति । यथा छत्वं स्वग्रहणात् परमसुखं सृजति क्लमान् किनन्ति च तथेत्यर्थः ।

पक्षे । भवेति सम्बोधनं । अतसः प्रतापे ज्ञातृज्ञायुक्तरात्रेः सम्बोधनं ।
इति ७ । वा १ । आत् ५ । (शत अतः) अत्रतः ५ । नुन् १ ॥ १३८ ॥

इतीति । तव वागमृतप्रवाहे क्षणञ्च क्षणमपि अस्मिन् गते सति अर्थात् विश्रान्ते
सति अस्माकं श्रुतिचेतसी कर्णमनसी तत्प्रत्यागमे तस्य प्रवाहस्य प्रत्यावृत्तौ प्रणयिनी
अतुरागयुक्ते अर्थात् इच्छायुक्ते भवत इतिशेषः । किम्भूते विषादशतं यान्ती
प्रवृत्तौ धृतिं धैर्यं उत्सृजती त्यजन्ती । कादिव इत्यत आह । दयिते काले
इतिस्थिते प्रवासस्थे सति यथा दयिता । यथा सा विषादं यान्ती धैर्यं सुत्सृजती
तत्प्रत्यागमे प्रणयिनी भवति तथेत्यर्थः । (इतिर्द्विप्रवासयो रित्यमरः) ।
इति ७ । स्थिते ७ । (च १ ।) ॥ १३९ ॥

व्याकरणम् ।

इति वाच्छत्वतो नुन् । आत् अवर्णात् परस्य शत्वतः शतमम्बन्धीयस्य अकारस्य
नुन् स्यात् वा इति परे । सृजन्याः दान्याः । “आक्षीनद्योर्नुम्” पां ।
“आदीपोः” सुं ॥ १३८ ॥

इति स्थिते च । परत्र ईकारे च स्थिते अवर्णात् परस्य शतरकारस्य नुन् स्यात्
वा । यान्ती, उत्सृजती ॥ १३९ ॥

विद्वन् ! ज्ञानोपायो योगएव तस्मात् योगोपायं वद ।
(वेदान्ती) योगो दुर्निवहः । यतः ।

नीचानुगानित्यमपोऽयनोद्यमाः

सेतुन् दलन्तीरिव हृन्दि के जनाः ।

क्षुद्राक्षिकर्णाद्यनुगानि सुन्दरे

अर्थेषु धावन्ति निरोद्धुमीश्वराः ॥ १४० ॥

तदहं ब्रवीमि ।

द्विरुक्तात् किं भवेच्छौचाचारश्चान्वितः कुरु ।

आदौ कर्माणि यानि स्युर्नेजिजन्ति मनोविदे ॥ १४१ ॥

नोचेति । के जनाः हृन्दि मनांसि निरोद्धुं देश्वराः प्रभवो भवन्ति अपितु न केपि । किञ्चूतानि क्षुद्राक्षिकर्णाद्यनुगानि । इन्द्रियाणां परमाखुद्रपतया क्षुद्रा ये अक्षिकर्णोदयः तदनुगानि तत्पञ्चाङ्गमीनि सन्ति सुन्दरेषु मनोहरेषु वस्तुषु धावन्ति धावमानानि । काश्य इत्याह । नित्यं सदा नीचानुगाः नीचपथगामिनोः नित्यं अयनोद्यमाः गमनोद्यताः सतीः सेतुन् दलन्तीः अपश्य जलमिव । यथा देहयोः अपः निराहं लोका न शक्नुयन्ति तथा तादृशानि मनांस्यपि निरोद्धुं न शक्ता भवन्तीत्यर्थः । पक्षे । नाचानुगा इति नदीनां सम्बोधनं । अद्यमा इति अद्यजात योगानां सम्बोधनं । नित्यं १ । अपः ५ । यनः ५ ॥ १४० ॥

द्विरुक्तादिति । द्विरुक्तात् वारम्बारं उक्तेः किं फलं भवेत् शौचाचारश्चान्वितः सन् आदौ प्रथमतः कर्माणि कुरु यानि कर्माणि मनः चित्तं नेजिजन्ति शुद्धिं जनयन्ति सन्ति विदे ज्ञानाय स्युः भवेयुः । तथाहि कर्माण्यपि मनःशुद्धिजननद्वारा ज्ञानजनकानि भवन्ति । तदुक्तं । कपाये कर्माभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते इति । तथा कर्मणैवहि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः इति ।

पक्षे । आचारेत्यादिकं उदाहरणं । द्विरुक्तात् ५ । किं १ । भवेत् ८ । शौ ७ ॥ १४१ ॥

व्याकरणम् ।

नित्यमपोयनः । अपो यनश्च नित्यं नुन् स्यात् । दलन्ती । “अपश्यनो-
र्नित्यम्” पां । “अपयनो नित्यं” छं ॥ १४० ॥

द्विरुक्तात् किं भवेत् । द्विरुक्तात् परस्मै शतृकारस्य नुन् स्यात् शौ परे ।
किं विकल्पेन नेजिजन्ति । “वा नपुंसकस्य” पां । “हेः शतर्नुण् यो” छं ॥ १४१ ॥

स्मार्त्ताः । विद्वन् ! कर्माणि बन्धनायेति श्रूयते ।
वेदान्ती ।

ब्रह्मास्तु त्वयि सर्वमर्पितमिति ब्रह्मार्पणं कुर्वते
ये स्वं कर्मफलाभिसन्धिरहितं तद्वन्धनं लुप् भवेत् ।
नोवाधिः परतो भवेत् यदि तु पण्डे बन्धबीजे पुन
र्व्वन्धस्तर्हि पुलाकतोपि न कथं नामाङ्कुरो जायताम् ॥ १४२ ॥

अथ स्मार्त्तादयः । विद्वन् ! संशयोऽस्माकं निरस्त आसीत् ।
तव विद्या विश्वं वशीकरोति । अतो विद्यैव नृणां सम्पत् ।
यतः । क्षिज्जायते व्ययात् लुक्स्याद्यस्य चौरादिभिर्न यत् ।
विद्याधनं धनं मन्ये विद्वानादौ र्यदर्शयते ॥ १ ॥

हे ब्रह्म ! त्वयि सर्वमर्पितं अस्तु इतिक्रत्वा यो जनः फलाभिसन्धिरहितं स्वं
कर्म आत्मीयं कर्म ब्रह्मार्पणं ब्रह्मणि अर्प्यते यत् तत् तथा ब्रह्मणि समर्पणं कुर्वते
तद्वन्धनं तेषां जनानां बन्धनं लुप् अपनोतं भवेत् अर्थात् बन्धनं न जायते ।
परतोवा परत्रच आधिः मनोव्यथा न भवेत् । ननु वैदिककर्मणां फलावश्यम्भावा-
नियमात् निष्कामकृतत्वेऽपि ब्रह्मण्यर्पिते च कथं न फलमित्यत आह । यदि तु
बन्धबीजे भवबन्धनस्य बीजीभूते कर्मणि पण्डे अपूर्व्वस्याप्रयोजके सति पुनर्व्वन्धः
स्यात् तर्हि पुलाकतोपि तुच्छधान्यादपि कथं न अङ्कुरो जायतां । राम सम्भाव-
नायां । लुप् १ । भवेत् ८ । नः ६ । वा १ । धिः १ । परतः ७ । भवेत् ८ ।
(यदि) (तु) पण्डे ७ ॥ १४२ ॥

इति हसन्तलिङ्गसंग्रहः ।

क्षिदिति । विद्याधनमेव धनं मन्ये । यत् यस्मात् यस्य धनस्य व्ययात् दाना-
दिभिः क्षित् क्षयो न जायते यस्य विद्याधनस्य चौरादिभिरपि लुप् अपनयनं अर्थात्
लापनं न स्यात् तत् तस्मात् विद्वान् जनः आदौ धनिभिः पूज्यते । पण्डे । क्षिदिति
क्षीणस्य सम्बोधनं । जायते ८ । अव्ययात् ५ । लुक् १ । स्याद्यस्य ६ ॥ १ ॥

व्याकरणम् ।

लुप् भवेत् नो वाधिः परतो भवेत् यदि तु पण्डे । यदि धिः परतः परत्र
भवेत् तदा नकारस्य लुप् स्यात् वा पण्डे क्लीवे ।

हे ब्रह्म ! “क्लीवे नो लुवाधौ” सु ॥ १४२ ॥

जायतेऽव्ययात् लुक् स्याद्यस्य । अव्ययात् स्यादेर्लुक् स्यात् । न तत यत् ।
“अत्रयादाप् सुपः” पां । “व्राक्कुक्तेः” सु ॥ १ ॥

बहुवावाप्यतउताभ्यासी परसमाहृतेः ।

विद्वान् क्वचित् दुर्लभस्तु कृती काव्यवतंसकृत् ॥ २ ॥

वेदान्ती । अहो ज्ञानेच्छो ! नेदृशीं विद्यां प्रशंस ।

यत् पथ्युदस्यास्तम्भोः सस्पृहोऽवेहि तमाश्रय ।

भवाब्धौ मग्नमाहृतो य उत्थापयतीश्वरः । ३ ।

तज्ज्ञानमेव विद्योच्यते । यतः ।

यातृत्विता दहति कर्म रणद्वारविद्याम्

विद्यैव सात्मविदुषा मितरात्वविद्या ।

मात्सर्यदम्भमदवन्नकता जिगीषा

नित्यक्रिया क्षतिफला विरसा मुमुक्षोः ॥ ४ ॥

बहुत्वेति । उत भोः परसमाहृतेः परकृतसंग्रहस्य अभ्यासी बहुत्र अवाप्यते
लभ्यते विद्वान्स्तु क्वचित् लभ्यतेपि काव्यवतंसकृत् काव्यशास्त्ररूपकर्णभूषणनिर्माता
कृती प्रणिडितो दुर्लभः । (पुंस्त्वन्मावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे । धीमान् सुखि
कृतोतिवामरः ।) बहुत्र ७ । (अत्र अपि अतः) अवाप्यतः ६ । (उत १ ॥ २ ॥

यदिति । यत् यदि पथि सत्पथे उदस्याः उत्थितोऽसि तदा भोः सस्पृह
स्पृहायुक्तः सन् तं ईश्वरं अवेहि जानीहि तं आश्रय च । तं कमित्याह । यः
ईश्वरः आहृतः सन् भवाब्धौ मग्नं जनं उत्थापयति । उदः ५ । स्यास्तम्भोः ६ ॥
सः ६ ॥ ३ ॥

यात्त्विति । या विद्या उत्थिता जाता सती अशुभं कर्म दहति । अविद्यां
मायां रणद्वि । सेव विद्योच्यते । इतरा काव्यसृतिदर्शनादिविद्या अविद्यैव ।
तस्या अविद्यात्वे हेतुमाह मात्सर्येत्यादि । मुमुक्षोर्विरसा विगतो रसोऽनुरागो
यस्यां सा तथा । पक्षे पूर्वसूत्रस्य उदाहरणमात्रं ॥ ४ ॥

व्याकरणम् ।

बहुवावाप्यत उत । अवाप्योरकारस्य लुक् स्यात् उत विकल्पेन बहुत्र नतु
सर्वत्रेत्यर्थः । वतंसकृत् ।

“नटि भागुरिरङ्गापमराश्वोरुपसर्गयोः” पां । “वातोऽवाप्योः” सुं ॥ २ ॥

उदस्यास्तम्भोः सः । उदः परयोः स्यास्तम्भोः सकारस्य लुक् स्यात् । उत्था-
पयति । “उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य” पां । “उदः सः स्यास्तम्भोः” सुं ॥ ३ ॥
उत्थापयति ॥ ४ ॥

इत्यव्ययसंग्रहः ।

अथ नटी प्रभातसमयमुद्दिश्य गायति ।

यासि सखि ! रजनि ! मम प्रियसङ्गकारिणि !

कोकवनिनार्त्तिशमनार्थमसि रागिणी ।

यत्तदुपकृतिरुक्ते भवसि त्रियामिनी

अनुपकृतिरिति तन्न इति वेत्ति कामिनी ॥ ५ ॥

इति सर्वं निष्क्रान्ताः ॥ ० ॥ इति तृतीयरात्रिविनोदः ॥ ० ॥

यासीति । हे सखि ! रजनि ! मम प्रियसङ्गविधायिनि ! त्वं यासि । तस्या-
गमनोद्यमवप्रसङ्गमाह । कोकवनितायाः चक्रवाक्याः अर्त्तिनाशनार्थं विरहदुःख-
शान्त्यर्थं रागिणी अनुरागयुक्ता असि भवसि । प्रकृतपक्षे । आरक्तवर्णा भवसि ।
तदुपकृतिरुक्ते कोकवनिताया उपकारनिमित्तं यत् त्रियामिनी त्रियासा भवसि
तत् नोऽस्माकं अत्यनुपकृतिः इति कामिनो वेत्ति जानाति । त्रियामिनीति
तच्छृण्वन्तीतिवद्विरुद्धं ॥ ७ ॥

इति तृतीयरात्रिविनोदव्याख्या समाप्ता ॥ ० ॥

अन्तर्व्याकरण-नाट्यपरिशिष्टम् ।

अथ ते स्मार्त्तादयः (पुनः क्रमशः प्रविश्य उपविष्टा वेदान्तिनं प्रति) ब्रह्मन् ! इदानीं स्त्रीणां धर्मं गुणदोषौ शक्तौश्च श्रोतुमिच्छामः ।

वेदान्तौ (विहस्य आह) —

सदावत स्त्रियां प्रीत्या तिष्ठतामपि वः सताम् ।

मेधा तासां नो चरित्रशक्तादेर्यद्वहणेऽशकत् ॥ १ ॥

यासां स्मृतेर्दृशा वाचा हसाद्वा मुनयोऽप्यलम् ।

मुह्यन्ति वाचा विषयाः केषां तद्गुणशक्तयः ॥ २ ॥

सदेति । वत सम्बोधने । स्त्रियां स्त्रीजनस्य समीपे प्रीत्या तिष्ठतामपि सतां ज्ञानवतामपि वो युष्माकं मेधा धारणावती बुद्धिस्तासां स्त्रीणां चरित्रशक्तिगुणादेर्यद्वहणे न अशकत् । पक्षे । सदावत इत्यतः “शसान्तं स्वपिवे”ति विसर्गलोपः । प्रीतेरतयादिक उदाहरणघटितवाक्यं । (सदा ७ ।,) आप् १ ।, अतः ५ ।, स्त्रियां ७ । ॥ १ ॥

यासामिति । यासां स्त्रीणां स्मृतेः स्मरणात् दृशः दर्शनात् वाचः वचनात् हसाद्वा ह्रास्यादपि मुनयोऽपि अलं अतर्क्यं मुह्यन्ति, तासां गुणाः शक्तयश्च केषां वाचाविषया वचनस्य गोचराः स्मरिति शेषः । पक्षे । सूचस्य पूर्वापरभागौ उदाहरणघटित-वाक्यत्वेन सार्थकौ । हसात् ५ ।, वा १ ।, ॥ २ ॥

व्याकरणम् ।

सदावत स्त्रियां । स्त्रीलिङ्गे स्थितात् अतः अकारान्तात् आप् स्यात् । सदेति स्वरूपकथनं । मेधा । “अजादातष्टाप् ।” पाणिनिः । “स्त्रियामत आप् ।” मुग्धबोधः ॥ १ ॥

हसाद्वा । स्त्रियां हसन्तादाप् स्याद्वा । वाचा वाचः । “हसाद्वा ” मुं ॥ २ ॥

ब्रूते मधुरसीमानं सरसेङ्गान्ननोहराम् ।

यथा निघ्नं जगत् को ना शक्तिसीमामियात् स्त्रियाः ॥ ३ ॥

जायते नो हेतुयोगादपि नुः श्रीर्गृहे सुखम् ।

पत्न्या युतो सुखरयाऽस्थिरया निन्द्यकर्मया ॥ ४ ॥

धरेव खाच्च या स्थैर्ये विष्णुप्रेम्नी पतिव्रता ।

सदया कर्मदत्ता सा नष्टाञ्चानयति श्रियम् ॥ ५ ॥

एतासां साध्वीनामपि स्वाभाविका दोषाः सन्ति । यथा ।

स्वभेदतः कापि नाशोरकेनापि सहस्थितिः ।

शस्तेति प्रार्थयते पुम्भिः स्त्रियो भावात् स्वभेदिकाः ॥ ६ ॥

ब्रूते इति । मधुराणां सीमानं सरसेङ्गां सरसां इङ्गां वाचं ब्रूते वक्ति । यथा वाचा जगत् निघ्नं वशीभूतं । की ना कः पुरुषः स्त्रियाः शक्तेः सीमां दयात् प्राप्नुयात् । पक्षे । सरस इति अनुरागिण्याः सम्बोधनं । हरामिति शिवभक्तस्य सम्बोधनं । हरं अमते भजते इति हराम् । डाप् १ ।, मनः ५ ।, ॥ ३ ॥

जायते इति । सुखरया अस्थिरया निन्द्यकर्मया निन्दनीयकर्मकारिण्या पत्न्या युक्तस्य नुः पुरुषस्य हेतुयोगादपि विद्यादिगुणरूपकारणसङ्गावपि श्रीः सम्पत् गृहे सुखं नो जायते । पक्षे । तु पादपूरणे । जायते ८ ।, अनः ५ ।, हे ७ ।, ॥ ४ ॥

धरेति । या पत्नी स्थैर्ये धरा इव पृथ्वीव स्यात् । विष्णौ प्रेम भक्तिर्यस्याः सा विष्णुप्रेम्नी । दयायुक्ता कर्मकुशला च सा नष्टामपि श्रियं आनयति । पक्षे । धर इति सम्बोधनं । या स्थैर्या इत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । ईप् १ ।, अस्यात् ५ ।, (च १ ।) ॥ ५ ॥

वाकरणम् ।

डाम्नः । स्त्रीलिङ्गे स्थितात् मननात् डाप् स्याद्वा । सीमानं सीमां । “डावुभाभ्या मनःतरस्याम् ।” पां । “मनोडाप् ।” सुं ॥ ३ ॥

जायतेऽनीहे । अनन्तात् डाप् स्यात् वा हे । निन्द्यकर्मया । “अनी बहुव्रीहेः ।” पां “हेऽनः ।” सुं । ॥ ४ ॥

ईषऽस्याच्च । अस्यात् असंयोगात् परस्थितात् अनन्तात् हे स्थितात् ईप् च स्याद्वा । विष्णुप्रेम्नी । “अनउपधालोपिनीऽनतरस्याम् ।” पां । “ईप् चावस्यात् ।” सुं । ॥ ५ ॥

उक्तं यत्तत् क्षिपमुखस्य न बाह्ये क्वचित् प्रिये ! ।

सकेतुर्गर्भैव भवति सूतिका मेव गर्भिणी ॥ ७ ॥

सूतवन्दारपुत्रैषा नाम्बा दुहितुरप्यहम् ।

सूतिका वेति विवेष्टि सपत्नी या सपुत्रकाम् ॥ ८ ॥

इत्याद्याः स्वाभाविका दोषा नारीणां गृहिभिर्न ग्राह्याः

सातिशयगुणयोगात् । यथा ।

याति लोकान्तरं नाथे प्रियैव स्यात् द्वितीयिका ।

प्रियोऽन्यः कस्य यस्यात्यधुन्यस्य स्वस्तिसिद्धये ॥ ९ ॥

स्वभेदत इति । स्वाः भावादिज्ञातयः तैर्भेदतः तैः सह पार्थकायात् कापि आशीः हिताभिर्गता अर्थात् भावादिभिः पार्थकायात् किमपि इष्टं स्यात् अकेनापि दुःखेनापि सहस्थितिः सहवासः प्रशस्ता इति पुष्पिः प्रार्थ्यते । स्त्रियन्तु भावात् स्वभावतः स्वभेदिकाः मातृभेदकराः । पत्ने । स्वमेति स्वयंदीप्तस्य सम्बोधनं । इत् १, अतः ६, कापि ७, (न १) आशीरके ७, ॥ ६ ॥

उक्तमिति । हे प्रिये । यत् उक्तं अर्थात् त्वयि यन्मया कथितं तत् क्वचिदपि मुखस्य बाह्ये न क्षिप अर्थात् कस्मैचिदपि मा वद । सा प्रिया इति भर्ता उक्तैव सती सूतिकासौ प्रसवेच्छुः गर्भिणीव भवति । उक्तं १, यत्तत्क्षिपमुखस्य ६, (न १,) ॥ ७ ॥

सूति । एषा सपत्नी सूतवन्दारपुत्रा प्रपती वन्दारी रूपवान् पुत्रीयया सा तथा । अहं दुहितुरपि अम्बा माता सूतिका वा प्रसवकर्त्री वा नाभवत् इति इतुक्ता सपुत्रका पुत्रवती सपत्नी विवेष्टि । पत्ने । दुहितुरित्यादिकमुदाहरणवाक्यं । सूतवन्दारपुत्रैषाऽनां ६॥, वा १, ॥ ८ ॥

यातीति । नाथे भर्तारि लोकान्तरं याति सति प्रियैव भाव्यैव द्वितीया सहगन्ती भवति । अन्यः कः प्रियः कस्य अध्वन्यस्य पथिकस्य अर्थात् मरणानन्तरं महापथारूढस्य स्वस्ति-
व्याकरणम् ।

इदतः कापि आशीरके । आशीरर्थाकवर्जं कापि परं अकारस्य इत् स्यात् । स्वभेदिका । “७। ३। ४४, ४५, १” पां । “कापि आशीरकेऽदिदयत्तत्क्षिपादेः ।” सुं ॥ ६ ॥

उक्तं यत्तत्क्षिपमुखस्य न । यत्तत्क्षिपादेः उक्तं कार्यं न स्यात् । सका ॥ ७ ॥

सूतवन्दारपुत्रैषाऽनाम्बा । एषां आनां अकाराणां इत् स्यात् वा कापि । सूतिका, सपुत्रका ॥ ८ ॥

द्वितीयकैकिका दुःखादुद्धर्त्री सुखनायिका ।

विनैककां तां दयितां कृत्यिकाः सुखसम्पदः ॥ १० ॥

योषिका मुक्तपुंसङ्गा पश्चाद्देह न मोदते ।

इति द्वयोर्हितायैव योषिकान्वेति वल्लभम् ॥ ११ ॥

अहो नदाद्या दीव्यन्ति नातार्थाः सन्ति केचन ।

योषिन्मायानदीं तर्तुमौशेपि नाशकत् पुरा ॥ १२ ॥

सिद्धये यस्याति यत्नं करोति ? । पचे । पूर्वभाग उदाहरणघटितवाक्यत्वेन सार्थकः ।
कस्य ६।, यस्य ६।, (त्य धु अन्यस्य) त्यध्वन्यस्य ६।, ॥ ८ ॥

द्वितीयेति । एकिका द्वितीयका पत्नी एव दुःखादुद्धर्त्री सुखनायिका च सुखप्रापिका च ।
एकिकां तां दयितां विना सुखसम्पदः कृत्यिकाः क भवाः कुरित्यन्वयः । पचे । पूर्वपूवस्य
उदाहरणं । १० ॥

योषिकेति । योषिका नारी मुक्तपुंसङ्गा मुक्तस्यक्तः पुरुषस्य सङ्गी यया तादृशी
सती पश्चात् परलोकाद्देहलोके च न मोदते । इति हेतोः द्वयोः आत्मनः पतुश्च हितार्थमेव
योषिका नारी पतिं अनुति सहस्यता भवति । मुक्तपुंसङ्गापः ६।, (च१।) आत् १६, (वा
१।) ॥ ११ ॥

अहो इति । नदाद्याः । नदनदीप्रभृतयो दीव्यन्ति दीपान्ति अतार्थास्तत्तुमशक्या न
सन्ति । अहो आश्चर्यं ईशोपि शिवोपि योषितो मायानदीं तर्तुं न अशकत् ।
पचे । यन्ति गच्छन्ति इत्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यं । नदाद्यात् ५।, ईप् १।, ॥ १२ ॥

व्याकरणम् ।

कस्य यस्य त्यध्वनासा त्यः स्वरुपतद्धितः धुधातुस्तदन्यस्य कस्य यस्य च अकारस्य इत्
वा स्यात् कापि । द्वितीयिका । “द्वेषमृतपुत्रवन्दारस्वज्ञाजभस्त्राधुत्यकीर्वा ।” सुं ॥ ८ ॥

द्वितीयका, एकिका, सुखनायिका, एकका, कृत्यिका ॥ १० ॥

मुक्तपुंसङ्गापश्चाद्वा । मुक्तस्यक्तः पुंसङ्गः पुंलिङ्गसम्बन्धो येन स मुक्तपुंसङ्गः तादृशी
य आप आबन्तशब्दस्त्राकारः आत् चकारात् इत् च स्यात् कापि । योषिका, योषाका,
योषका । “अभाषितपुंस्काच्च । आदाचार्याणाम् ।” पा० । “वाच्चापीऽनुक्तपुंस्कास्य । सुं ।” ॥ ११
नदाद्यादीप् नदीं । १२ ॥

नारीणामन्येऽपि स्वाभाविका दोषाः सन्ति । यथा ।

विदुषापि सती रुष्टाऽनुबन्धान्नो विभेत्यण ।

यत् स्पृष्टपादा गुरुणा मानिनी मानमुज्झति ॥ १३ ॥

किमन्यद्वा हृदक्षोपि नेशोऽस्या वेत्ति हृदगतम् ।

मायाशतौह्रास्तामस्यां नौकास्थस्तद्गतिं यथा ॥ १४ ॥

पतिमत्या व्रतजपावयुक्तौ यौ नाशिनौ भवतः सौभाग्यस्य ।

अहो पतिशिरसि न्यस्तभारा राजमाहिषप्रकामा व्रतं सा साधयति ॥ १५ ॥

विदुषापतीति । सती साध्वी विदुषी अपि ज्ञानवती अपि रुष्टा सती अनुबन्धात् दोषोत्पादात् अण स्वल्पमपि न विभेति । यत् यस्मात् सा मानिनी सती गुरुणा महा-गुरुणा अर्थात् भर्ता स्पृष्टपादा गृहीतचरणा सती मानं उज्झति त्यजति (दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यादित्यमरः ।) पचे । विभेत्यणित्यादिकं उदाहरणवाक्यं । (ऋ उ ष ट) रुष्टानुबन्धात् ५१, नः ५१, ॥ १३ ॥

किमन्यदिति । अन्यद्वा किं कथयामीत्यर्थः । हृदक्षोपि वचःस्थलगतोपि ईशः पतिः अस्या स्त्रिया हृदगतं मनोगतं न वेत्ति ज्ञातुं न शक्नोति । कीदृश्याः मायाशतौह्राः शतसंख्यकमायाधारिण्याः । तामस्यां तमिस्रायां रात्रौ नौकास्थो जनस्तद्गतिं नौकायागतिं न वेत्ति तदित्यर्थः । पचे । किमन्यदिति गुरोः प्रथः । वाहृच्छदञ्चः ५१, (अपि ११) ॥ १४ ॥

पतीति । पतिमत्याः सधवायाः व्रतजपौ अयुक्तौ अप्रशस्तौ । अत्र हेतुमाह याविति । यौ व्रतजपौ सौभाग्यस्य नाशिनौ भवतः । अहो इत्यादिकं सुगमं । पचे । सौभाग्य-स्येत्यादिकमुदाहरणं । पौ ७, अयुक्तौ ७, यौ १॥, नाशिनौ १॥, भवतः ८॥, ॥ १५ ॥

व्याकरणम् ।

रुष्टानुबन्धान्नः । षकार उकार षकार टकारानुबन्धात् नान्ताच्च ईप् स्यात् स्त्रियां । विदुषी, सती, मानिनी । १३ ॥

वाहृदक्षोपि । वाहृच्छदन्तात् अक्षोपि ईप् स्यात् । मायाशतौह्राः । “श्चिद्वाह-नदादेरीप् ।” सुं । ॥ १४ ॥

पावयुक्तौ यौ नाशिनौ भवतः । इवर्णावर्णौ लोपिनौ भवतः युविभक्तिभिन्ने पौ परे । सौभाग्यसा, राजमाहिष्य । “यसीति च” पौ । “ययोर्लोपोऽयुक्तौ पौ ।” सुं । १५ ॥

स्वागस्तेयी पतिः पत्न्यां पतेत् यदि तु शोणिते ।

दृगञ्चले तदीयोपि योगस्तस्य विनश्यति ॥ १६ ॥

चत्वरे शौरमेनुष्णेऽतिषयस्यैणाक्षदः प्रियः ।

हितैषानुप्रियां ब्रूते कापि नैव प्रिया प्रियम् ॥ १७ ॥

(नेपथ्ये ।) अहो सत्यमुक्तं मयैतज्ज्ञातमासीत् । भार्यैव पुंसां शत्रुः ।

असम्बन्धेपि पुष्यस्य पौषी पौषस्य पूर्णिमा ।

तथा शत्रोः प्रियेत्याख्या वामा स्यात् किन् दक्षिणा ॥ १८ ॥

स्वागइति । पतिः पत्न्यां पत्नीसमीपे स्वागस्तेयी स्वस्य आगसीऽपराधस्य स्तेयी अपङ्गव-
कारीत्यर्थः । यदि तदीये पत्नीसम्बन्धीये लोहिते दृगञ्चलेपि चतुषः कोणेषु पतेत् तदा
त्यस्य तस्य पत्युर्योगोपि समाधिरपि विनश्यति (तस्येति सयकारत्यदशब्दस्य रूपं ।)
पते । स्तेति सम्बोधने । आगस्तेयी उदाहरणम् । ईये ७, (अपि १ ।) यः १, अगस्यस्य ६, १,
विनश्यति ८ । १६ ॥

चत्वरइति । हे ऐषाक्षि ! मृगाक्षि ! अनुष्णे अशौरमे नास्ति शूरसम्बन्धिनी भा यत्र
तादृशे चत्वरे अङ्गने अतिषयसि गमिष्यसि । अक्षदः एतद्वचः हितैषी प्रियः प्रियां अनु
प्रियां प्रति ब्रूते । कापि प्रिया प्रियं प्रति एव न ब्रूते । (शूरः सूरूपि चादित्य इति-
द्विरुपकोषः । अतीत्यसीति अत् सातत्यगते इत्यस्य रूपं ।) पते । चत्वरे शौर इति सम्बो-
धनं । मे ७, (अनु १,) णे ७, तिष्यस्य ६, १, १७ ॥

असम्बन्धेति । पुष्यस्य असम्बन्धेपि योगाभावेपि पौषस्य पूर्णिमा पौषीति नाम यथा, तथा
शत्रोः अर्थात् भार्यायाः प्रियेत्याद्येपि प्रियेति आख्या नाम । नु भीः वामा नाम्ना वामा
किं कथं दक्षिणा अनुकूला भवेत् ? (अपि १ ।) पुष्यस्य ६, १, १८ ॥

व्याकरणम् ।

ईयेपि योगस्य विनश्यति । अगस्यस्य यो लोपी स्यात् ईये ईपि च । आगस्तेयी । १६ ॥
मेऽनुष्णे तिष्यस्य । मे नचत्रार्थे णे अनु पञ्चात् सति तिष्यस्य यो लोपी स्यात् । तैषी ॥ १७ ॥
अपि पुष्यस्य । पुष्यस्य यो लोपी स्यात् णे । पौषी । १८ ॥

अथ वेदान्ती । अहो सौरियवंशजः पुष्पकेतुर्नाम राजा आयाति ।
 निःसत्त्वा निर्गुणा अक्वीर्त्तयोऽदातारश्च नासन् गोत्रे यदीयेपि ।
 सूर्यस्य यः समो दाने सच्चयेपि द्वितीया सौरी मूर्त्तिरिव ॥१९॥
 सोऽदीपि मत्स्यस्य पतिरसीदन् यत्तिषारयः ।
 सदैवोष्णस्य चासङ्गात् नदीमत्सीवदुद्धृता ॥ २० ॥
 इति शास्ति स क्षमावनो नच खसाद् भव तीव्रं कदापि हे ।
 प्रज एधि दृश्वरीपथामसदवावरी सती धीवरी च ॥ २१ ॥
 देवपुरोधसः सोपि न गौण इति श्रूयते ॥ २२ ॥

सौरियेति । सौरियवंशजः सूर्यवंशजः । निःसत्त्वाः बलहीनाः । सौरीमूर्तिः सूर्यमूर्तिः ।
 अनात् सुगमं । पक्षे । यदिति यववतः सम्बोधनं । ईये ७, (अपि १,) सूर्यस्य ६, यः १, ॥ १९ ॥

सौदीपीति । स मत्सादेशस्य पतिः अदीपि । यस्य त्विषा प्रभावेण अरयः शतवः
 सदा असौदन् । अत्र सादृश्यामाह । जलादुद्धृता उष्णस्य सङ्गात् नद्या मत्सीवत् । यथा
 तादृशी मत्सी सौदति तथेत्यर्थः । सः १, अत् १, ईपि ७, मत्सास्य ६, ॥ २० ॥

इति शास्तीति । हे प्रज ! कदापि तीव्रं अतिशयं यथा तथा खसात् खं इन्द्रियं
 तस्य वशीभूता न एधि न भव । पथां मत्पथानां दृश्वरी दर्शनशीला भव । असतां
 अवावरी त्रागकर्तृ, सतां धीवरी धारणकर्तृ भव इति स क्षमावनः पृथ्वीपालः शास्ति ।
 पक्षे सक्षमा इति सम्बोधनं । इति शास्ति सत्वं विदधातीत्यर्थः । वनः ५, नच खसात्
 ५, भवति ८ । ईप् १, रङ् १, (कदापि) हे ७, ॥ २१ ॥

देवेति । देवपुरोधसी वृहस्पतेः सकाशात् स राजा न गौणोपि नूनीपि न अर्थात्
 विदादिभिः । पक्षे । देवपुर इति सम्बोधनं । उधसः ५, सः १, (अपि), न १, गौणं
 ७, (इति श्रूयते ८, ॥ २२ ॥

व्याकरणम् ।

ईयेपि सूर्यस्य यः । सूर्यस्य यो लोपी स्यात् ईये ईपि च परे । सौरिय, सौरी, ॥ १९ ॥
 सोऽदीपि मत्सास्य । मत्स्यस्य स यकारः अत् अस्थायी स्यात् ईपि परे । मत्सी ।
 सदैवोष्णस्य च । ण्यस्य यकारोपि अस्थायी स्यात् सदैव ईपि परे । उ सम्बोधने ।
 “तृथ्यागत्स्यस्य त्विषपुष्यस्य ण्यमत्सास्य येयोर्मणे ईपि यः ।” सुं ॥२०॥ “६।४।१४६।” पां ।

तमन्वधावत् प्राक्जन्म विद्यासिद्धा स्वकालतः ।

वत्सं धेनुरिव प्रातः पीनोध्री बहुहायणी ॥ २३ ॥

अलमस्य गुणान् गदितुं नहि कवयो वाचिनो हायनादपि ।

संख्यातो वहिरपि पञ्चहायनीभिर्मिथो रहसि गीतान् ॥ २४ ॥

धर्मजातेरतः स्त्रीयुङ् नादिमूलादिकं विना ।

नित्याग्निहोत्रिणा येनैणौटक् मादनरोचिषा ॥ २५ ॥

तमन्वेति । सिद्धा प्राग्जन्मविद्या स्वकाले यं राजानं अनुधावत् प्राप्तेत्यर्थः । अत्र सादृश्यं । वत्सं धेनुरिवेत्यादिकं सुगमं । पक्षे । पूर्वस्त्वस्य उदाहरणं ॥ २३ ॥

अलमिति । वाचिनो वक्तारः कवयः हायनादपि वत्सरादपि अस्य नृपस्य गुणान् गदितुं अलं असमर्थः । कीदृशान् संख्यातोपि वहिः असंखेयानित्यर्थः । रहसि निज्जने पञ्चवर्षीयाभिः मिथः परस्परं गीतान् अनुकीर्तितान् । पक्षे । नहि क इत्याव क इति सम्बोधनं । वयोवाचिनः ५ ।, हायनात् ५ ।, (अपि १।) संख्यातः ५।, ॥ २४ ॥

धर्मेति । स कीदृशः स्त्रीयुङ् सस्त्रीकः सन् धर्मजाते धर्मसमूहे रतः अनुरक्तः । येन नित्याग्निहोत्रिणा मूलादिकं विना न आदि न भवितं । एणौटक् सगौटक् मादनं रोचि-
र्यस्य स तथा तेन । पक्षे । धर्म इति सम्बोधनं । जातेः ५।, अतः ५।, स्त्रीयुङ् नादिमूला-
दिकं २।, (विना १।) ॥ २५ ॥

वाकरणम् ।

वनो नचखसात् भवतीवृद्धादपि हे । नकारात् अचात् खसाच्च विहिलात् वनः ईप् भवति वनी रङ् च कदापि बहुव्रीहौ । दृश्यरी, अवावरी, धीवरी । “वनोरच ॥” पां ॥
“श च खसादनी रङ्गीप् वातु हे ।” सुं ॥ २१ ॥

उधसः सोपि न गीणे इति श्रूयते । उधस ईप् स्यात् सस्य च नस्यात् गीणे अर्थं ।
पीनोध्री ॥ २२ ॥ २३ ॥

वयोवाचिनो हायनादपि संख्यातः । संख्यापूर्वत्वात् वयोऽर्थात् हायनादीप् स्यात् ।
पञ्चहायनीभिः । “सन्धीधः संख्यादि दामवयोर्थं हायनाद्धे । सुं ।” ॥ २४ ॥

जातेरतः स्त्रीयुङ् नादिमूलादिकं विना । जातिवाचिनोऽकारान्तात् स्त्रियामीप् स्यात्
नितास्त्रीलिङ्ग यकारोङ् नादिमूलादिकं वर्ज्यत्वात् । एणी ॥ “४। १। ६३। ६४।
पां” “जातेरतोऽस्त्रीयुङ्सत्काण्प्राक्प्रान्तशतैकादिपुण्यसम्भस्वाजिनैकशेषिष्ठादिफलनादि
मूलात् । सुं ।” ॥ २५ ॥

अथ प्रविशति पुष्पकेतुः सखीसंवृते तस्य महिषी च ।

राजा (परिक्रम्य आह ।)

ममेयं सुभगा राज्ञी वैश्यासूतिः कनीयसी ।

दिवश्रुता महील्लकेव रूपिण्यमाङ्गलिकपि ॥ २६ ॥

ज्यायसी महिषी साध्वी निरस्ता शयनादियम् ।

मया दुग्धात् मच्चिकेव प्रेयसी चित्तरञ्जिना ॥ २७ ॥

कनिष्ठैषैकदा स्वाङ्गे जेष्ठोपुत्रसुरःसरम् ।

एतं पयः पाययित्वा दिग्धं प्राणैर्वर्जयोजयत् ॥ २८ ॥

(इत्युक्त्वा राजा मुमुच्छ । अनन्तरमुवाच च जेष्ठां प्रति ।)

अमूला कुम्भिकेवियं प्लवते दुःखसागरे ।

तस्या एका पिण्डफला सन्ततिः किं हताऽनया ॥ २९ ॥

ममेयमिति । इयं मम वैश्यायाः पुत्री कनीयसी राज्ञी सुभगा च आकाशात् उग्रता महील्ला इव रूपिणी अमाङ्गलिकी अपि ॥ २६ ॥

ज्यायसीति । इयं जेष्ठा महिषी साध्वी शयनात् शय्याया मया निरस्ता दुग्धात् मच्चिका इव ॥ २७ ॥

कनिष्ठेति । एषा कनिष्ठा महिषी एकदा स्वाङ्गे एतं आगतं पुत्रःसरं वक्षसा गमनं शीलं जेष्ठोपुत्रा महिष्याः पुत्रं दिग्धं विषाक्तं पयः पाययित्वा प्राणैर्वर्जयोजयत् ॥ २८ ॥

अमूलेति । इयं जेष्ठा महिषी दुःखसागरे प्लवते अमूला मूलरहिता कुम्भिका इव । (कुम्भिका पाना इति खाता ।) अस्याः पिण्डफला एका सन्ततिः किं कथं अनया हता ॥ २९ ॥

व्याकरणम् ।

युङ्गः किं वैश्या ॥ २६ ॥

नित्यस्त्रीलिङ्गस्य तु मच्चिका ॥ २७ ॥

जातेः किं जेष्ठा, कनिष्ठा ॥ २८ ॥

नादिमूलादिकं विनेति किं । अमूला, पिण्डफला ॥ २९ ॥

(कनिष्ठा प्रति ।)

कुलविच्छिज्जातिरेषा प्रतीकैकाऽसतीतरा ।

नित्यसंसर्गभाक् नैकवासूर्यासं रहोऽनया ॥ ३० ॥

एतदनुस्मरतो मे वेपथुरासीत् ।

नवाकृतिग्रहा यातुजातिः सा सर्वलिङ्गभाक् ।

सकृदाख्यानगम्या वा मायामुग्धस्य नासृषी ॥ ३१ ॥

अहह धनलोभात् नृशंसयाऽनया विप्रियं कृतं कदाचिदपि
साध्वी नारी नेट्टगाचरति ।

कुलेति । एषा कनिष्ठा महिषी कुलविच्छिज्जातिः कुलस्य वंशस्य विच्छिदे विच्छेदाय
जातिर्जन्म यस्याः सा तथा । एका सुखा प्रतीका प्रतिकूला असतीतरा अत्यसाध्वी ।
अनया आसूर्या राक्षस्या सह एकव नित्यसंसर्गभाक् सन् रहो मिर्ज्जने न आसं अपितु
आसं । पक्षे । कुलविच्छिदिति सम्बोधनं । जातिः १, एषा १, अप्रतीका १, एका १,
सतीतरा १, नित्यसंसर्गभाक् १, नैकव ७॥, ॥ ३० ॥

नवेति । यातुजातिः राक्षसीजातिः आकृतिग्रहणा न, आकृतिदर्शनमात्रेण राक्षसत्वेन
बोधगम्या न भवति । अत्र हेतुः सा राक्षसजातिः सर्वलिङ्गभाक् सर्वेषां लिङ्गं रूपं
भजते । असृषी राक्षसी मायामुग्धस्य जनस्य सकृदाख्यानमात्रेण बोधगम्या न । पक्षे ।
नवेति सम्बोधनं । आकृतिग्रहणा १, या १, (तु) जातिः १, सा १, सर्वलिङ्गभाक् १,
सकृदाख्यानगम्या १, (वा) ॥ ३१ ॥

व्याकरणम् ।

जातिरेषाऽप्रतीका एका सतीतरा नित्यसंसर्गभाक् नैकव । एषा जातिरुच्यते या
अप्रतीका निरवयवा एका सतीतरा नित्या अनेकव नित्यसंसर्गभाक् । नित्यसंसर्गः सम-
वायः तच्छालिनी अनेकसमवायिनीत्यर्थः ॥ ३० ॥

कल्पान्तरमाह । आकृतिग्रहा यातु जातिः सा सर्वलिङ्गभाक् सकृदाख्यानगम्या वा ।
असृषी । “आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्वाद्या बोधश्च चरणैः सह ।” सु’ ॥ ११ ॥

प्रमादतोपि नाप्नोति भीरुः साध्वी मुदन्ततः ।

गुणवत्यर्थतो यातु लघ्वी यस्मै कुलस्थितिः ॥ ३२ ॥

मामपि धिक् ।

सत्खनी स्त्रीमणी त्यक्ता मया काचानुरक्तिः ।

नापादितोपि कामोऽस्या भुक्तिर्जाता तदेनसः ॥ ३३ ॥

कुलजां सुव्रतां हित्वा द्विपात् व्याघ्री मया श्रिता ।

विमृज्य त्रिपदीं स्नेच्छीनिष्ठेव सुखसिद्धये ॥ ३४ ॥

प्राणिप्रतीका दीव्यन्ति ज्वराः शाम्यन्ति चेत्यतः ।

नैभ्यस्तथा भीः क्रूरायाः स्मैरमुख्या यथाभयम् ॥ ३५ ॥

प्रमादति । भीरुः साध्वी गुणवती ततोऽर्थतः तस्मात् धनात् यातु कदाचिदपि प्रमादतोपि अनवधानतोपि मुदं हर्षं नाप्नोति यस्मै अर्थाय कुलस्थितिः कुलमर्यादा लघ्वीभवति । उदन्ततः ५।, गुणवत्यर्थतः ५।, (यातु ७।,) ॥ ३२ ॥

सत्खनीति । काचानुरक्तिः काचस्य अनुरक्तिः अनुरागाद्वेतोः सत्खनी सती खनिः आकरी यस्याः तादृशी स्त्रीमणी त्यक्ता मया मुक्ता अर्थात् सवंशजं स्त्रीरत्नं मया त्यक्तं । तस्याः स्त्रीमण्याः कामोपि अभिलषितमपि न नापादितः न साधितः तदेनसस्तत्पापस्य भुक्तिर्भोगी जाता । क्तितः ५।, (ना १।) (पात् इतः) पादितः ५।, (वा १।) ॥ ३३ ॥

कुलजामिति । कुलजां सवंशजां सुव्रतां वशीभूतां । विपदीं गायत्रीं विमृज्य सुखसिद्धयर्थं स्नेच्छजातीयनिष्ठा यथा आशीर्यते तथेत्यर्थः ॥ पत्ते । पूर्ववृत्तस्य उदाहरणं ॥ ३४ ॥

प्राणीति । प्राणिप्रतीका प्राणिनां प्रतिकूला ज्वरा रोगा दीव्यन्ति प्रदीप्यन्ति ते शाम्यन्ति च औषधादिभिरिति शेषः । इत्यतः एभ्यो ज्वरेभ्यस्तथा भीतिर्नस्यात्, क्रूरायाः स्मैरमुख्याः सहास्यवदनायाः सकाशात् यथा भयं स्यात् । पत्ते । यन्तीत्यादिकमुदाहरणवार्क्यं । यन्ति गच्छन्ति इत्यर्थः । प्राणिप्रतीकात् ५।, ईप् १।, ॥ ३५ ॥

वाकरणम् ।

उदन्ततो गुणवत्यर्थतो यातु । गुणविशिष्टस्त्रीवाचकादुदन्तात् ईप् स्यात् यातु कदाचित् विकल्पेनेत्यर्थः । भीरुः, साध्वी, लघ्वी ॥ ३२ ॥

क्तिती नापादितोवा । पात्शब्दादिकारान्ताच्च ईप् स्याडा क्तितीना ननु क्तेरित्यर्थः । सत्खनी, स्त्रीमणी, । क्तिः किं भुक्तिः । “पाच्छीणादिसाङ्गितोऽक्तोर्वा ।” सुं ॥ ३३ ॥

द्विपात्, त्रिपदीं ॥ ३४ ॥

तस्मादियं त्यज्या । यतः ।

स्वदेहस्याप्यष्टक् दुष्टं निर्गमौघं हितमिच्छता ।

शालग्रामशिलापुण्या वक्रास्त्राऽशुभसूचिका ॥ ३६ ॥

तथा शोणमुखात् भर्तुः सा सपत्न्याः प्रशंसनम् ।

चण्डी युत्वा रुपा शोणी असन्तीवावदत् पतिम् ॥ ३७ ॥

महिषो (सक्रोधं) ।

राजन्नाहं मणिक्रीती का व्यया तस्मिन् सदधात् ।

क्रीतात् नाट्यार्धनक्रीत्या त्वत्तो वा किन्नु मे सुखम् ॥ ३८ ॥

स्वदेहस्येति । अस्यार्थः सुगमः ॥ ३६ ॥

तथेति । सा चण्डी शोणमुखात् क्रीधेन रक्तीकृतमुखात् भर्तुस्तथा उक्तप्रकारेण सपत्न्याः प्रशंसां युत्वा रुपा क्रीधेन शोणी रक्तवर्णा सती पतिं यमनीव अवदत् उवाच । (तथा १) शोणमुखात् ५॥ ३७ ॥

राजन्निति । हे राजन् ! अहं मणिक्रीती न, मणता क्रीता न ; अतीहेतीः सम वधात् ते तव का वधास्ति अपितु कापि वाया नास्ति । तु भोः त्वत्तः सकाशात् मे सम किम्वा सुखं भविष्यतीति शेषः । सुखाभावे हेतुमाह । किम्भूतात् त्वत्तः धनक्रीत्या धनेन क्रीतया अर्थात् सम सपत्न्या नाट्यार्धनविधिविलासलीलादिभिः क्रीतात् । पक्षे । त्वत्तस्य पूर्वापरभागी उदाहरणवटितवाक्यं । गदधादित्यत्र गद इति प्रसक्तस्य वायोः सम्बोधनं । धात् ५॥ क्रीतात् ५॥ ३८ ॥

५

वाकरणम् ।

प्राणिप्रतीकादीप् । प्राण्यङ्गवाचकादीप् स्यात् वा । अरमुखाः ॥ ३५ ॥

प्राण्यङ्गात् किं वक्रमुखा शिला ॥ ३६ ॥

तथा शोणमुखात् । शोणादेरपि ईप् स्यादा । शोणी, चण्डी, ॥ ३७ ॥

धात् क्रीतात् । करणपूर्वात् क्रीतादीप् स्यात् स्त्रियां । मणिक्रीती, धनक्रीती, ।

“क्रीतात् करणपूर्वात् ।” पां । “धात् क्रीतात् ।” सुं । ॥ ३८ ॥

(इतुपक्षा सा)

आरक्तात् स्वाङ्गतो हेमाभरणान्वपहाय सा ।

शङ्खभिन्नी निरगमत् गेहात् विद्युत् घनादिव ॥ ३८ ॥

(पुनः सा नृपं प्रति)

वत्स्यामि कानने दीना त्वक्कुन्ना फलभक्षिणी ।

सेवया विप्रजातेर्वाच्छादनान्नागमो न किम् ॥ ४० ॥

अथ पत्न्या वधायोद्यतं नृपं प्रति राजपुरोहितः ।

जिघांस पाल ! कान्तान्न पुंसः पत्नी भवेत् यदि ।

वाच्या सा भीषणीयैव निरोध्या वा शर्व्यपि ॥ ४१ ॥

आरक्तेति । सा सहिषी आरक्तात् सस्यक् रक्तवर्णात् स्वाङ्गतः स्वायवात् हेमाभरणानि अपहाय त्यक्त्वा शङ्खभिन्नी सती ललाटास्थिभिन्नी सती गेहात् निरगमत्, घनात् मेघात् विद्युदिव । पक्षे । आर इति मङ्गलस्य सम्बोधनं । अमाभरणानीत्यादिकं उदाहरण-वाकां । अमाभरणानि अपरिमितभूषणानीत्यर्थः । क्तात् ५॥, स्वाङ्गतः ५॥, हे ७ ॥ ३८ ॥

वत्स्यामीति । अहं दीना दुःखिनी त्वक्कुन्ना वल्कलपरिधाना फलभक्षिणी सती कानने वत्स्यामि । अथवा विप्रजातेः सेवया आच्छादनान्नागमः अन्नवस्त्रप्राप्तिः किं न भविता । पक्षे । विप्रेति सम्बोधनं । जातेः ५॥, वा १॥, आच्छादनात् ५॥, न १॥ ॥ ४० ॥

जिघांसेति । हे पाल ! पृथिवीपाल ! कान्तां भार्यां न जिघांस । यदि पुंसः पत्नी वाच्या गर्हणीया भवेत् तदा सा शर्वरी अपि नीचजातिरपि भीषणीयैव तस्या भय-प्रदर्शनमेव कर्त्तव्यं निरोध्या वा । (वाचान्तु गर्हिते ह्रीने इति मेदिनी) । पक्षे । जिघां-सेति सम्बोधनं । पालकान्तात् ५॥, न १॥, पुंसः ६॥, पत्नी १॥, भवेत् ८॥ (यदि १) वाच्या १॥ ॥ ४१ ॥

व्याकरणम् ।

क्तात् स्वाङ्गतो हे । स्वाङ्गवाचकात् हे स्थितात् क्तादीप् स्यात् स्त्रियां । शङ्खभिन्नी । “बहुव्रीहेयान्तीदान्तात् ।” पां । “स्वाङ्गाङ्गे ।” सुं । ॥ ३८ ॥

जातेर्वाच्छादनान्न । आच्छादनजातिवर्जात् जातिवाचकात् परात् हे स्थितात् क्तादीप् स्यात् वा । फलभक्षिणी । आच्छादनात् किं त्वक्कुन्ना । “अस्वाङ्गपूर्वपदात् वा ।” पां “वाच्छन्नाज्जातेः ।” सुं । ॥ ४० ॥

राजा (पुरोहितं प्रति ।) ब्रह्मन् ! जमस्वेति ।

पत्नीभिर्वान्यनारीभिः सखीभिर्याभिरेव वा ।

आचर्यतेऽसदेवन्ता निपात्या नार्थ्येव हि ॥ ४२ ॥

युवत्यो वा पलिक्रो वा न विश्वास्या हितैषिणा ।

विपत्तौ समशक्त्यः स्युर्यूनीव पलिताऽसिता ॥ ४३ ॥

अथ राजा तां पत्नीं अन्तर्व्वर्त्तनीं ज्ञात्वा तद्वधान्वित्तो जात-
वैराग्य आह ।

कुण्डी पातं वृषी शय्या अरण्याणी स्थली गृहं ।

युज्यते मे न भोगोपि भोगिन्या दूषिते गृहे ॥ ४४ ॥

पत्नीति । अन्यनारीभिर्वा अथवा सखीभिर्याभिरेव एवं एतादृशं असत् असत्कर्म
आचर्यते क्रियते ता नार्थ्यः निपात्या एव, अत नार्थ्य एव इत्यत एवकारस्य निपात्या
इत्यनेनानुयः । (सदा १।) ईवन्ताः १॥, निपात्या १॥, नार्थ्यः १॥, (एव १)
(हि १) ॥ ४२ ॥

युवत्य इति । युवत्यस्तथा पलिक्रो वृद्धा हितैषिणा जनेन न विश्वास्याः । ननु वृद्धा
किं कर्तुमर्हन्ति इत्याह, विपत्तौ अर्थात् विपद्घटने यूनीव पलिता असिताः समशक्त्यः
स्युः । तथाहि । विपद्घटने युवती वृद्धा अर्द्धवृद्धा च सर्व्वामुल्लसामर्थ्या इत्यर्थः । युवत्यः
१॥, वा १।, ॥ ४३ ॥

कुण्डीति । कुण्डी कमण्डलुः पातं, वृषी यत्यासनं शय्या, अरण्यानी महारणास्थली गृहं,
मे मम सम्बन्धे युज्यते उपयुक्तं भवति । ननु भोगिन्या सर्व्व्या दूषिते गृहे भोगोपि युज्यते ॥ ४४ ॥

व्याकरणम् ।

पालकान्तान्नपुंसः पत्नी भवेत् यदि वाचा । पुस्वाचकादौप् स्यात् पत्रार्थे, पालकान्त-
शब्दात् नस्यात् । श्वरी । “पुंयोगादाखायां ।” पां । “पत्रामपालकान्तात् ।” सुं । ॥ ४१ ॥

सदेवन्ता निपात्या नार्थ्येव हि । नारीप्रभृतयः शब्दा ईवन्ता निपात्या एव नित्यं ।
पत्नी, नारी, सखी, । “४ । १ । ३२ ।” पां । “नारीसखीत्यादि ।” सुं । ॥ ४२ ॥

युवत्यो वा । युवत्यादयः शब्दाः निपात्यन्ते वा । युवती, पलिक्रो, शक्ती, पत्नी ।
यूनी, पलिता, असिता, इत्यादि ॥ ४३ ॥

कुण्डी, वृषी, अरण्यानी, स्थली, इत्यादि ॥ ४४ ॥

(ज्येष्ठां महिषीं प्रत्याह ।)

अशिष्यीयं यातु बन्धून् विधवा पतिवन्नपि ।

चिरं निर्मुक्तकवरी मृदघटीवाऽनलङ्घता ॥ ४५ ॥

(कनिष्ठां महिषीं प्रति ।)

अन्तर्व्वन्नप्यसौ क्रूरा कामुकी पुत्रघातिनी ।

अवध्या यदि निर्वास्या हिमानी गिरिकानने ॥ ४६ ॥

तदुचितं हि वृषाकपेः पत्न्यर्थेऽपैङ्गदितस्ततो मुग्धः ।

यत्पतिनिन्दाऽसहनाऽत्यजदसून् यत् वृषाकपायी ॥ ४७ ॥

(पुरोहितं प्रति ।)

अशिष्यीति । इयं अशिष्यी शिशुरहिता ज्येष्ठा पत्नी बन्धून् पितादीन् यातु गच्छतु ।
किम्भूता पतिवन्नी अपि विधवा दुर्भगत्वादिति भावः । चिरं निर्मुक्तकवरी असंस्कृतकेशा ।
अनलङ्घता मृदघटीव मृत्पात्रमिव ॥ ४५ ॥

अन्तर्व्वन्नीति । इयं पुत्रघातिनी कामुकी क्रूरा अन्तर्व्वन्नी गर्भिणी इति हेतोर्यदि अवध्या
तदा हिमानी पर्व्वतकानने निर्वास्या वनवासिनी कार्या ॥ ४६ ॥

तदुचितमिति । वृषाकपेः शिवस्य तत् उचितमेव । किन्तदाह । स शिवः सुतः सन्
पत्न्यर्थेऽपि भार्याकृतेऽपि इतस्ततो यत् ऐङ्गत् बभूव । तस्य उचितत्वं हेतुमाह । यत् यस्मात्
वृषाकपायी भवानी पतिनिन्दाया असहना सीदुमशक्ता सती अमून् प्राणान् अत्यजत् ।
पत्ने । तदुचितं उ भीः मयोक्तं तत् चितं गृहीतं इति गुरोः प्रश्नः । वृषाकपेः ५,
पत्न्यर्थे ७, (अपि १) ऐङ् १, गदितः १ ॥ ४७ ॥

व्याकरणम् ।

अशिष्यी, पतिवन्नी, कवरी, घटी, ॥ ४५ ॥

अन्तर्व्वन्नी, कामुकी, हिमानीत्यादि ॥ ४६ ॥

वृषाकपेः पत्न्यर्थेऽपैङ् गदितः । वृषाकपिशब्दात् पत्न्यर्थे ऐङ् कथितः । अपिकारा-
दीप् च । वृषाकपायी । “वृषाकप्यग्निकुसीदानामुदात्तः ।” पा । ॥ ४७ ॥

मनुपूतक्रत्वग्निमुखादप्यग्नयायी हुतं हविः ।

आग्नेन देवा नाश्रन्ति दुष्टभार्य्यस्य याजिनः ॥ ४८ ॥

तथा—

मनावीपतिवत् विप्रमुखेऽतिश्रद्धया हुतम् ।

कथं नाश्रन्ति पितरः पक्वं यत् दुष्टभार्य्यया ॥ ४९ ॥

अस्मान्मम गृहाश्रमे दैवे पिते च कर्मणि अधिकारो नास्तीति
आश्रमात्तरमाश्रयणीयम् ।

विप्रानङ् च ब्रह्ममृडवरुणेन्द्रान्नचार्चयम् ।

ब्रह्माणीम्वा मृडानीम्वा कुभार्य्यासक्तधीः सदा ॥ ५० ॥

मनुपूतेति । आग्नेन अद्धान्वितेन ऋत्विजा अग्नयायीहुतमपि स्वाहामन्त्रेण हुतमपि
दुष्टभार्य्यस्य याजिनी यागकर्तुर्हविः पुरोडासादिकं मनुपूतक्रत्वग्निसुखादपि मन्त्रपूतयज्ञाग्नि-
सुखादपि देवा नाश्रन्ति । (अग्नयायी स्वाहा च हुतमुक्प्रश्रित्यमरः) । मनुपूतक्रत्व-
ग्निसुखात् ५१, (अपि १) ॥ ४८ ॥

मनावीति । मनावीपतिर्भनुः मृडानीपतिरिति वत् । तत्सदृशविप्रस्य मुखे हुतमपि ।
अन्यत् सुगमं ॥ ४९ ॥

विप्रेति । अहं सदा कुभार्य्यासक्तधीः सन् । विप्रानङ् विप्रस्यापि अपूजकः । विप्रान्
न अश्रतीति विप्रानङ् । तथा ब्रह्ममृडवरुणेन्द्रान् ब्रह्माणीं मृडानीम्वा नार्चयं नार्चितं
वान् । पक्षे । विप्रेति सम्बोधनं । आनङ् १, (च १) ब्रह्ममृडवरुणेन्द्रात् ५१, ॥ ५० ॥

व्याकरणम् ।

मनुपूतक्रत्वग्निसुखादपि । मनुपूतक्रतु अग्न्यादेरपि ईप् ऐङ् च स्यात् पदार्थे । अग्नयायी ।
“वृषाकप्यग्नि-मनुपूतक्रतुकुसितकुसीदादैङ् च ।” सु । ॥ ४८ ॥

मनावी ॥ ४९ ॥

आनङ् च ब्रह्ममृडवरुणेन्द्रात् । एभ्यः पदार्थे ईप् आनङ् च स्यात् । ब्रह्माणीं, मृडानीं ।
“इन्द्रवरुणभवशर्व्वरुद्रमृडङ्घ्रिसारण्यायवयवनमातुलाचार्य्याणामानुक् ।” पां । ॥ ५० ॥

(वनं जिगमिषुः शिवं प्रार्थयन्नाह ।)

सर्व्वदर्शिन् ! रुद्र ! भव ! सर्व्वतश्चावितासि माम् ।

पितेव सह रुद्राण्या गहने गिरिसानुषु ॥ ५१ ॥

(वेदान्ती ।)

ततः स्वकुलतिलकसूर्याचार्यापाध्यायेभ्यः क्षत्रियार्थ्यमातुलेभ्यो
वा सूर्याणी उपाध्यायी आचार्याणी मातुलाभ्यश्च नमस्कृत्य कृता-
ञ्जलिरुवाच सः ॥ ५२ ॥

न संख्यातोऽपराधो मे क्षन्तव्यो वः कृपावताम् ।

विमूढाया वयोवर्षपञ्चायाः सन्ततेरिव ॥ ५३ ॥

सर्व्वेति । हे सर्व्वदर्शिन् ! हे रुद्र ! हे भव ! त्वं रुद्राण्या सह पितेव मां
गिरिसानुषु गहने च सर्व्वतः सर्व्वथात् अवितासि रक्षितासि । पक्षे । सर्व्वदर्शित्रिति
सम्बोधनम् । रुद्रभवसर्व्वतः ५ ॥, (च) ॥ ५१ ॥

तत इति । अनन्तरं स राजा स्ववंशमौलिभूतसूर्यादिभ्यः नमस्कृत्य क्षत्रिया-
र्यादिभ्यः क्षत्रियश्रेष्ठादिभ्यः तथा आचार्याण्यादिभ्यश्च नमस्कृत्य उवाचैत्यन्वयः मातुलेभ्यो-
वेत्यत्र वा शब्दः समुच्चयायुक्तः । पक्षे । स्ववंशतिलक इति सम्बोधनम् । सूर्याचार्यो-
पाध्यायेभ्यः ५ ॥, क्षत्रियार्थ्यमातुलेभ्यः ५ ॥, (वा १।) ॥ ५२ ॥

न संख्यात इति । मे मम असंख्यातोऽपि अपराधः कृपावतां वो युष्माकं क्षन्तव्यम् ।
दृष्टान्तमाह । मूढाया वयोवर्षपञ्चायाः सन्ततेरपराध इव इत्यन्वयः । वयो वर्षाणि पञ्च यस्या
इति विग्रहे अनन्तात् डाप् प्रत्यये वयोवर्षपक्षेति सिद्धम् । न १।, संख्यातः ५।, ॥ ५३ ॥

व्याकरणम् ।

रुद्रभवसर्व्वतश्च । एभ्योऽपि ईप् आनङ् च स्यात् । रुद्राण्या । “ब्रह्मरुद्रभव-
सर्व्वसृङ्मृद्वरुणादानङ् च ।” सुं ॥ ५१ ॥

सूर्याचार्योपाध्यायेभ्यः क्षत्रियार्थ्यमातुलेभ्यो वा । सूर्याणी, उपाध्यायी, आचार्याणी,
मातुलेत्यादि । “मातुलोपाध्यायक्षत्रियार्थ्यसूर्यार्याहा ।” सुं ॥ ५२ ॥

न संख्यातः । संख्यावाचकात् ईप् न स्यात् । वयोवर्षपञ्चायाः ॥ ५३ ॥

न मनः स्वसृमात्रादेः सेवायां स्मानुरज्यते ।

तदागः क्षम्यतां मातः ! सीमाया मेऽल्पमेधसाम् ॥ ५४ ॥

अहो कामदुघाजिभ्यो न मयाजानुरक्तिना ।

आदृता यत् भवत्सेवां हित्वाऽसत्स्वीरतोऽवसम् ॥ ५५ ॥

(वेदान्ती ।)

यावतीर्दुहितृर्बाला बह्वीभिर्मधुरोक्तिभिः ।

सान्त्वयन् जातवैराग्यो वृद्धाश्रममियेष सः ॥ ५६ ॥

एतदुदन्तात् श्रुतात् चेतनाशून्यमानवजातेरूपं भवति

हृत्क्षेत्रे वैराग्यबीजम् असद्वधूमायासुक्तिफलकम् ॥ ५७ ॥

न मन इति । स्वसृमात्रादेः सेवायां मम मनो न अनुरज्यते स अनुरक्तं नासीत्
हे मातः ! तदागः तदपराधः क्षम्यताम् । कीदृशस्य मे अल्पमेधसाम् अल्पबुद्धीनां
सीमाया अवधिभूतस्य । न १।, मनः ५।, स्वसृमात्रादेः ५।, ॥ ५४ ॥

अहो इति । अहो खेदे । अजानुरक्तिना अजा क्रागो तस्यामनुरक्तिरनुरागो
यस्य स तथा । तादृशेन मया कामदुघाजिभ्यः कामदुघा अजारावः इभौ हस्तिनी च
न आदृताः । यत् यस्मात् भवत्सेवां भवतीनां सेवां हित्वा असत्स्वीरतः सन् अवसम्
उचितवान् । अजिभ्यः ५॥, न १।, ॥ ५५ ॥

यावतीति । स राजा उत्पन्नवैराग्यः सन् वृद्धाश्रमं वानप्रस्थाश्रमम् इयेष वाञ्छित-
वान् ॥ ५६ ॥

व्याकरणम् ।

न मनः स्वसृमात्रादेः मननशब्दात् स्वसृमात्रादेश ईप् न स्यात् । सीमायाः,
मातः ॥ ५४ ॥

अजिभ्यो न । अजादेरीप् न स्यात् । अजा । “नमन् संख्यास्वसृमात्रादेः ।” सुं ॥ ५५ ॥

मेदीत्युक्तेः यावती, बह्वीभिः ॥ ५६ ॥

(अथ स्मार्त्तादयो वेदान्तिनं प्रति ।)

अमृतोपमानात् वामाच्चाराह्लादस्य जनकात् भवतो
भारतीनिकरादास्वादितात् रश्मोरूणामधरमुधायामपि विरागो
जायते ॥ ५८ ॥

क्वचित्तनु मुखाद्वही रसिक ! नारसज्ज्ञान्तिके
इमां रसिकभारतीं रसिकचेतसो मोदिनीम् ।
स्फुटन्नवरसां पटाद्यवयवेन सृहीं नवाम्
यतो सृदुतनूर्नवा त्रसति जाल्महस्तं गता ॥ ५९ ॥

इदानीमेतत्प्रबन्धस्य श्रवणस्य प्रयोजनमाह एतदिति । एतदुदन्तात् उक्तादेतत्-
प्रबन्धात् युतात् अवधारिताद्वितीः चेतनाशून्यमानवजातेः विशिष्टज्ञानरहितमानवस्य
अर्थात् विवेकरहितस्य हृत्क्षेते वैराग्यबीजम् उप् उत्तम् आरोपितं भवति । कौटश-
मित्याह । असद्वधूमायासुक्तिफलकम् असत्स्वीमायासुक्तिः फलं यस्य तत् तथा ।
पक्षे । एतदिति एतदवधारयति शेषः । उदन्तात् ५१, युतात् ५१, चेतनाशून्यमानव-
जातेः ५१, उप् ११, ॥ ५७ ॥

अमृतेति आस्वादितात् आस्वादनरूपेण युतात् भवतो भारतीसमूहात् रश्मि-
रूणाम् अधरमुधायां विरागो जायते । कौटशात् अमृतमुपमानं यस्य तत् तथा ।
अमृततुल्यादित्यर्थः । वामात् नर्नाहारात् । उरोर्विपुलस्य आह्लादस्य जनकात् । वामौ
वल्गुप्रतीपौ इति नङ्गोरुविपुलमिति आचरः । पक्षे । अमृतेति सम्बोधनम् । उप-
मानात् ५१, वामात् ५१, (च) ऊरोः ५१, ॥ ५८ ॥

व्याकरणम् ।

उदन्तात् युतात् चेतनाशून्यमानवजातेरूप् । उदन्तात् शब्दात् चेतनाशून्यमानव-
जातेरर्थात् अप्राणिजातेर्मानवजातेश्च उप् स्यात् । वधूः ॥ ५७ ॥

उपमानात् वामाच्च परात् ऊरोः उप् स्यात् । रश्मोरूणाम् ॥ ५८ ॥

(अथ राजा वनं जिगमिषुरमात्यादीन् प्रत्याह ।)

नामार्थश्चेन्नापरार्थान्वितः स्यादर्थिनामतः ।

विभक्तिः प्रथमा तस्य विवादायाविवेकिनः ॥ १ ॥

कचिदिति । हे रसिक ! इमां रसिकभारतीं रसिककवेष्वांक्षम् अरसिक-
स्थान्तिके कचिदपि सुखादङ्घ्रिः सुखस्य वाङ्मे न तनु न विस्तारय । कौटुम्भी स्फुटन्नव-
रसां स्फुटन्तो व्यक्तीभवन्तो नवसंख्यकाः शृङ्गारादिरसाः यस्या सा तथा ताम् ।
पदाद्यवयवेन सृष्टीं पदवाक्यादिरूपावयवेन सृष्टीं कीमलां कीमलपदवाक्यघटिता-
मित्यर्थः । अरसिकान्तिके अप्रकाशे हेतुमाह । यतो यस्मात् सृदुतनुः कीमलाङ्गी
नवा नव्या कविभारती जाल्पहस्तं गता असमौल्यकारिजनस्य हस्तं गता सती वसति ।
नारीपते । स्फुटन्नवरसामिति व्यक्तीभवतूनूतनानुरागां नवां नवोदां पदाद्यवयवेन
कीमलाम् अन्यत् योजनीयम् । कचिद् ७, तनुमुखात् ५, ॥ ५६ ॥

नामेति । नाम सन्भावनायाम् । अर्थिनां धनिनां अर्थी धनं चेत् यदि
परार्थान्वितः धर्मादिरूपपरमपुरुषार्थानामनुगतो न स्यात् । अतो हेतोः अविवेकिनो
जनस्य तस्य धनस्य प्रथमा विभक्तिः प्रथमो भागः विवादाय ज्ञातिकलङ्काय भवतीत्यर्थः
अत्र नाशब्दो निषेधार्थकः । नामार्थः १, (चेत्) (न १) अपरार्थान्वितः १
स्यात् ८, अर्थिनामतः ५, विभक्तिः १ प्रथमा १, ॥ १ ॥

व्याकरणम् ।

कचिद् तनुमुखात् । तनुप्रभृतिशब्दात् कचिद् अर्थात् विकल्पेन उप् स्यात् ।
सृदुतनूः । “तन्वादेष्वा” सु ॥ ५६ ॥

इति स्त्रीत्यपादः ॥ ० ॥

नामार्थश्चेन्नापरार्थान्वितः स्यादर्थिनामतः विभक्तिः प्रथमा । चेत् यदि नामार्थो
लिङ्गार्थोऽपरार्थान्वितो धात्वर्थान्वितो न स्यात् तदा अर्थिनामतः सायंकलिङ्गात्
प्रथमा विभक्तिः स्यात् । अविवेकिनः ॥ १ ॥

अपरास्तु द्यूतपानपरदारमदाय तत् ।

यत् स्वं सत्पात्रसात्भूतं तदेव स्वं स्वमुच्यते ॥ २ ॥

अतो मम यावन्ति धनानि ब्राह्मणेभ्यो दीयन्ताम् । इति ते तथा
चक्रुः मन्त्रो आह ।

तथासम्बो धनेशानां कोषस्य स्यात् यथोन्नतिः ।

स कोषोऽयार्थिसात्भूतो राजन् ! राज्यस्य का गतिः ॥ ३ ॥

राजा आह । ज्येष्ठामहिषीयं राज्येश्वरी भविष्यति । अथ
राजपुरोहितो नृपं प्रति । राजन् ! मित्राणि त्वामनुगच्छन्तु ।
राजा तं प्रति ।

उक्तार्थकारकं यत् स्यात् तस्मिन् प्रीतिर्ममास्ति न ।

चिन्तितार्थकरं मित्रमीशं मृगयतोऽधना ॥ ४ ॥

अपरेति । अपरा धनस्य विभक्तयो द्यूतपानगर्वाय भवति । तस्मात् यत् स्वं
यत् धनं सत्पात्रसात्भूतं तदेव स्वं आत्मीयम् उच्यते । पक्षे । सूत्रस्य उदाहरणम्
॥ २ ॥

तथेति । धनेशानां वो युष्माकं कोषस्य धनागारस्य यथा येनोपायेन उन्नतिः
स्यात् तथा तदुपायं कुर्वन् अहम् आसम् । स कोषोऽयं अर्थिसात्भूतः हे राजन् !
राज्यस्य का गतिर्भवेत् अत्र वः इति आदरे बहुत्वम् । तथा १, सम्बोधने ७, ॥ ३ ॥

उक्तेति । यन्मित्रं सुदृत् उक्तार्थकारकम् उक्तस्यैव अर्थस्य प्रयोजनस्य सम्पादकं
स्यात् तस्मिन् मित्रे मम प्रीतिर्नास्ति किन्भूतस्य मम । चिन्तितार्थकरं चिन्तितस्य
अर्थस्य पुरुषार्थस्य सम्पादकं मित्रम् ईशं मृगयतः अन्वेषणं कुर्वतः । मृगयत इति
“मार्गं मार्गं मृगयति मृगाराति रामे विरामे” इतिवत्परस्मैपदम् । पक्षे । ईति-
रित्यादिकम् उदाहरणवाक्यम् ईतिः प्रवासः । उक्तार्थकारकम् १, यत् १, स्यात् ८,
तस्मिन् ७, प्री १, ॥ ४ ॥

व्याख्यारणम् ।

अपराः ॥ २ ॥

तथा सम्बोधने । सम्बोधनेऽपि प्रथमा स्यात् । राजन् ! ॥ ३ ॥

वनवासिनो भक्ष्यं जलपात्रं रक्षकं किङ्करं यानशय्यादिकं
नापेक्षन्ते । यतः ।

दुमाणामातिथ्यं सुलभमशनं स्वाञ्जलिरसा-
वमत्रं पानञ्च त्रिजगदवनो मेऽपि शरणम् ।
अदानीयौ प्रेष्यार्वापि निजकरी चिन्तितकरी
पदभ्रंशं यानं स्वयुगनलसं भूश्च शयनी ॥ ५ ॥

(पुरोहितो नृपं प्रति ।)

इयं पतिव्रता ज्येष्ठा राज्ञी त्वाऽन्वेतुमिच्छति ।
श्रुतिरप्यस्ति सस्त्रीको धर्मकर्माचरेदिति ॥ ६ ॥

दुमाणामिति । दुमाणां वृक्षाणाम् आतिथ्यम् अतिथुद्देश्यकम् अशनं भक्ष्यं
सुलभम् अयत्नलभ्यम् । असौ स्वाञ्जलिः पानम् असत्रं पीयते अनेनेति पानं पानसाधनं
पात्रम् । त्रिजगदवनः त्रिजगत् रक्षकोऽर्थात् मण्डेश्वरो मेऽपि ममापि शरणं रक्षकोऽस्तीति
शेषः निजकरी स्वहस्तौ प्रेष्यौ किङ्करी अपि स्तः इति शेषः । वेतनभुग्भोरितयोक्त-
कर्षमाह अदानीयौ दीयते अर्थात् वेतनं येभ्यस्त दानीयास्तद्विभौ । कौटशौ चिन्तित-
करी चिन्तितमावनिष्पादकौ । पत् पदद्वन्द्वं यानं वाहनम् अस्तीति शेषः कौटशम्
अभ्रंशं न भश्यते अस्मादिति । अभ्रंशं तथाहि तस्मात् पतनशङ्का नास्तीति तस्य
उत्कर्षः । कौटशं स्वयुक् स्वेनैव युज्यते इति स्वयुक् स्वत एवोत्पुक्तम् अनलसम् आल-
स्यादिरहितं भूः पृथिवी शयनी शय्या । पक्षे । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ५ ॥

इयमिति । अन्वेतुं सह गन्तुम् । पक्षे । क्वचित् समासेनापि उक्ताथे प्रथमेति
दर्शयितुमाह इयमिति ॥ ६ ॥

व्याकरणम् ।

षण्मासुक्तार्थकारकाणां क्रमेण उदाहरणानि । सुलभम् अशनं, पानम् असत्रं,
त्रिजगदवनः, अदानीयौ प्रेष्यौ, अभ्रंशं यानं, भूः शयनी ॥ ५ ॥

सस्त्रीकः ॥ ६ ॥

राजा विहस्य तं प्रति । अहह एवमेव ।

या भ्रातृणां सहजसद्भावभेदके कर्मणि द्वितीया ।

यतते किमु साहाय्यं चरिता सा परपुरुषे प्रीतौ ॥ ७ ॥

(अपि च) समाधिस्थोऽधिकरणं कर्मैव कुरुते न हि ।

परमेशं परं ध्यायेत् हृत्सरोजमधिष्ठितम् ॥ ८ ॥

अतो योगिनां भार्यया प्रयोजनं नास्ति । पुरोधस्तं प्रति ।

वेति । या द्वितीया पत्नी भ्रातृणां सहजसद्भावभेदके सहजी नैसर्गिकः सद्भावः प्रणयस्तस्य भेदके विच्छेदकारके कर्मणि यतते यत्नं करोति । नु वितर्के सा द्वितीया परपुरुषे अर्थात् परमात्मनि मे मम प्रीतौ प्रीतिसिद्धये साहाय्यं चरिता चरिष्यति अपितु न करिष्यतीत्यर्थः । तथाहि या पत्नी स्वभावतो भ्रातृभेदकरा सा परे पुरुषे मम प्रीतिसिद्धौ किं साहाय्यं करिष्यतीत्यर्थः “द्वितीया सहधर्मिणी” चैवज्ञ आत्मा-पुरुष इति चामरः । पत्ने या इति ज्ञानिनः सम्बोधनं भ्रातृणां सहजसद् इति भ्रातृणां मध्ये स्वाभाविकगतिशीलस्य सम्बोधनम् । भावभेदके ७, कर्मणि ७, द्वितीया १, ॥ ७ ॥

समाधीति । समाधिस्थः समाधिना योगेन तिष्ठतीति समाधिस्थो जनः अधि-करणं करणं शरीरमधिकृत्यति अधिकरणं कर्म अर्थात् शारीरिकं कर्मैव न कुरुते । परं केवलं हृत्पद्मम् अधिष्ठितं परमेशं ध्यायेत् । करणं साधकतमं चैवगात्रेन्द्रियेष्वपी-त्यमरः । पत्ने । मम इति सम्बोधनम् । अधिस्थः ६, अधिकरणम् १, कर्म १, (एव) ॥ ८ ॥

व्याकरणम् ।

भावभेदके कर्मणि द्वितीया । भावो धात्वर्थस्तद्भेदके तद्विशेषणे कर्मणि च द्वितीया स्यात् । मत्प्रेम साधयिता ॥ ७ ॥

अधिस्थोऽधिकरणं कर्मैव । हृत्सरोजमधिष्ठितम् ॥ ८ ॥

राट् ! समाधिप्रियश्चैवं श्रूयते श्रीपतिः श्रियम् ।

हित्वाऽहिमधिगतेऽब्धौ योगनिद्रां भजन् क्षये ॥ ८ ॥

तस्मात् योगिनामेव भार्यापरिहारः सहजतएव सम्भवति । योगाभ्यासिनस्तु स्वीयपरिचर्यार्थं वनेऽपि सहधर्मिणीमपेक्षन्ते । राजा तं प्रति । ब्रह्मन् ! यदि वनिनोऽपि गृहस्थ्या सह वने वसेयुस्तदा तेषां गार्हस्थ्याश्रमिनः को विशेषः । वनेऽपि तेषां दार-पोषणमावश्यकम् । तथा सति ।

विश्रवाभिनियुक्तस्य दाराणां भोगसाधने ।

चेतो भृङ्गोऽभिनिवेष्टा कदा विष्णोः पदाम्बुजम् ॥ १० ॥

पुरोधास्तु प्रति । राजन् ! तथास्तु इति तु चिन्तयामि ।

राडिति । हे राट् ! राजन् ! समाधिप्रिय एव समाधिरेव श्रीः श्रयनं निद्रा यस्य तादृशस्यैव जनस्य एवं शरीरकर्मरहितत्वं श्रूयते एतदेव दर्शयति श्रीपतिः श्रियं स्वभार्यां हित्वा क्षये प्रलयसमये योगनिद्रां भजन् सन् अब्धौ अधिगते । समाधिप्रिय-स्यैव अकारोऽवधारणे समाधिप्रिय एवेत्यर्थः । पक्षे समेति सम्बोधनम् । अधिप्रियः ६१, (च) (एवं ११) श्रूयते ८ ॥ ८ ॥

विश्रयेति । दाराणां भोगसाधने सुखसाधने अभिनियुक्तस्य विशो मनुष्यस्य चेतो-भृङ्गश्चितरूपी भ्रमरः विष्णोः पदाम्बुजं कदा कस्मिन् समये अभिनिवेष्टा अभिनिविष्टो भविता तत्राभिनिवेशे अवकाशो नास्तीति भावः । हो विशो वैश्यमनुजो इत्यमरः । विशः ६१, (च) अभिनियुक्तस्य ६१, ॥ १० ॥

व्याकरणम् ।

अधिप्रियश्चैवं श्रूयते । अधिप्रीतोऽप्येवं विधीयते । अधिम् अधिगते ॥ ८ ॥

विश्रवाभिनियुक्तस्य । अभिनिध्या युक्तस्य विश्रवाधिकरणं कर्म स्यात् । चेतो भृङ्गो विष्णोः पदाम्बुजम् अभिनिवेष्टा ॥ १० ॥

अध्यासोऽपि सदा यस्य कविभिः सचिवैरपि ।

स भवान् वनमध्यास्य वस्ता किं पशुभिः सह ॥ ११ ॥

राजा तं प्रति । अहो ब्रह्मन् ! दुष्टभार्य्यं मां प्रति एवं कथं
न वदसि । यथा ।

उपावसद्य सर्प्यापि भवनं त्वमतो वनम् ।

उपवस्तुं क्षमो व्याघ्रै ऋक्षैश्चावस्तुमप्यलम् ॥ १२ ॥

एवमेव मां प्रति वक्तुं युज्यते । अतएव ।

गृहात् प्रशस्यतेऽरण्यं दुष्टभार्य्यस्य तत् गृहम् ।

पुरान्ववसमेतर्हि चाधिवत्स्यामि काननम् ॥ १३ ॥

विज्ञातवान् स्वदेहार्द्धभाजोऽसत्कर्मणाधुना ।

वाढं कालदेशभावं वर्त्म चिन्त्यमतः परम् ॥ १४ ॥

अध्यास इति । यस्य तव कविभिः सचिवैश्च सह सदा अध्यासः उपवेशनं स
भवान् वनम् अध्यास्य किं कथं पशुभिः सह वस्ता वासं करिष्यति । (अधि आस)
अध्यासः ६।, (अपि) ॥ ११ ॥

उपेति । त्वं सर्प्यापि भुजङ्गापि सह भवनं गृहम् उपावसद्य वसतिं कृतवानपि ।
अतो हेतोः व्याघ्रैरपि सह वनम् उपावस्तुं क्षमः शक्तः ऋक्षैरपि सह वनमावस्तुमपि
अलं समर्थोऽसि । (उप आ वसः च) उपावसः ६।, (च) ॥ १२ ॥

गृहादिति । दुष्टभार्य्यस्य जनस्य गृहादपि अरण्यं प्रशस्यते । तत् तस्मात् पुरा
गृहम् अन्ववसम् एतर्हि अधुना अरण्यं अधिवत्स्यामि ॥ १३ ॥

विज्ञातवानिति । स्वदेहार्द्धभाजः स्वस्यात्मनो देहार्द्धं भजते या तस्या अर्थात्

व्याकरणम् ।

अध्यासोऽपि । अधिरासोऽपि अधिकरणं कर्म स्यात् । वनमध्यास्य वस्ता ॥ ११ ॥

उपावसद्य । उपाभ्यां वसोऽपि तथा । वनं उपवस्तुं क्षमः । वनं आवस्तुं
अलम् ॥ १२ ॥

अन्वधिभ्यामपि मन्तव्यम् । गृहं अन्ववसं, काननमधिवत्स्यामि ॥ १३ ॥

परिश्रमकातरोऽपि ।

नखं क्रोशे च विश्रान्तो द्रुममूले निशां वसन् ।

गत्वाऽघनाशं ज्ञानाप्तौ स्थास्यामि मुनिसन्निधौ ॥ १५ ॥

इति निष्क्रान्तः ॥ ० ॥ इति चतुर्थीरात्रिविनोदः ॥ ० ॥ * ॥

अथ पुनः प्रविशति राजा पुष्पकेतुः । समन्तादवलोक्य अहो
अयम् अङ्गिरसो मुनेराश्रमः ।

अथैनमेतं प्रणतमुटजद्वारमास्थितम् ।

प्रतिपूज्य मुनिर्वाग्मी इदमाहाङ्गिराः प्रियम् ॥ १६ ॥

भाष्याया असत्कर्मणा वंशनाशरूपकर्मणा अधुना कालदेशादीनां भावं स्वभावं वादं
दृढं ज्ञातवानस्मि । अतः परं वर्त्म साधुः पत्न्याः चिन्तनीयम् । पत्ने । हे खदेहार्द्ध-
भाजः ! विज्ञातवानेतत् सूत्रमिति योजनीयम् । असत्कर्मणा १, धुना १, वा १,
दं १, कालदेशभावं १, वर्त्म १ ॥ १४ ॥

नखमिति । नखं चतुःशतहस्तपरिमितं पत्न्यां क्रोशे च विश्रान्तः सन् द्रुममूले
निशां वसन् गत्वा अघनाशं पापनाशार्थं ज्ञानाप्तौ ज्ञानप्राप्तार्थं मुनिसन्निधौ स्थास्यामि ।
पत्ने । पूर्वसूत्रस्य उदाहरणम् ॥ १५ ॥ ० ॥ इति श्रीअजितनाथन्यायरत्नकृतौ राजसरणी-
व्याख्यायां चतुर्थीरात्रिविनोदः ॥ ० ॥ * ॥

अथैनमिति । एनं राजानम् एतम् आगतम् उटजद्वारं पर्णशालाया दारम् ।
अन्यत् सुगमम् ॥ १६ ॥

व्याकरणम् ।

असत्कर्मणा धुना वा दं कालदेशभावं वर्त्म चिन्त्यम् । अकर्मकधातुयोगे काल-
देशभावं वर्त्म च दं कर्म वा स्यात् ॥ १४ ॥

नखं क्रोशे च विश्रान्तः । द्रुममूले निशां वसन् । अघनाशं ज्ञानाप्तौ च स्थास्यामि
॥ ० ॥ १५ ॥

उटजद्वारमास्थितम् ॥ १६ ॥

राजन् ! तव कुलोचितमेतत् । यत्ते साधुसङ्गे मतिरासीत् ।
तथाहि ।

सत्कर्मकैशातिसङ्गात् तथाऽसत्कर्मकैरपि ।

निर्विकल्पं सृतिर्भावः कर्म पर्थ्येति सङ्गिनः ॥ १७ ॥

तदेवं पश्य । जीवनं विबुधैः सङ्गात् तदवृत्तिश्चानुवर्तनात् ।

दितिजोऽपि समीरो सावादितेयत्वमाप्तवान् ॥ १८ ॥

असतो नान्वियात् जातु त्रिपदश्च महामतिः ।

मुहूर्तं दस्युभिः सङ्गात् माण्डव्यः प्राप तद्वतिम् ॥ १९ ॥

सत्कर्मकैरिति । सत्कर्मशीलैरसत्कर्मशीलैश्च अर्थात् साधुभिरसाधुभिर्व्याप्ति-
सङ्गात् अत्यन्तसंसर्गात् सङ्गिनः संसर्गिनी जनस्य निर्विकल्पं यथा स्यात् तथा सृतिर्विकल्पं
भावः स्वभावः कर्म च पर्थ्येति विपर्ययं प्राप्नोति । सत्कर्मकैः ३॥, (च १।) अतिसङ्गात्
५।, (तथा १।) असत्कर्मकैः ३॥, (अपि १।) निर्विकल्पम् २।, सृतिः १।, भावः १।,
कर्म २।, पर्थ्येति ८।, ॥ १७ ॥

जीवनमिति । जीवनकालमभिव्याप्य विबुधैः सह सङ्गात् संसर्गात् तदवृत्तिश्च
देवानां वृत्तौ चानुवर्तनात् अविवर्तनात् असौ समीरो वायुः दितिजोऽपि असुरोऽपि
आदितेयत्वं देवत्वम् आप्तवान् ॥ १८ ॥

असतश्च । महामतिर्जनः त्रिपदश्च त्रिपदपरिमितमध्वानमपि अभिव्याप्य जातु
कदाचिदपि असतोजनान् नान्वियात् नानुगच्छेत् । अवार्थान्तरन्यासमाह । माण्डव्यो
मुनिः मुहूर्तमभिव्याप्य दस्युभिः सङ्गात् तदगतिं दस्यूनां गतिं प्राप । पक्षे पूर्वमवस्थ
उदाहरणम् ॥ १९ ॥

व्याकरणम् ।

सत्कर्मकैशातिसङ्गात् तथाऽसत्कर्मकैरपि निर्विकल्पं सृतिर्भावः कर्म पर्थ्येति ।
सत्कर्मकैरकर्मकैश्च धुमिर्योगे अतिषङ्गात् अत्यन्तसंयोगात् नित्यं सृतिः पत्न्याः भावश्च
कर्म पर्थ्येति कर्म संज्ञः स्यात् । “कालाध्वनीरत्यन्तसंयोगे ।” पां । “सदाध्वादित्यातौ
सञ्जैः सिद्धे तु घे ।” सुं ॥ १७ ॥

जीवनं विबुधैः सङ्गात् । तदवृत्तिमनुवर्तनात् ॥ १८ ॥

सत्सङ्गे मतिश्च कालमपेक्षते । यतः ।

कालोऽपि स्यादर्थसिद्धौ करणं ब्रुवते बुधाः ॥ २० ॥

अत्रोदाहरणम् ।

द्वौ ब्रौह्मी तुल्यकालोभौ समकालाङ्कुरावपि ।

फलति प्रावृषैवैको हेमन्तेन तथापरः ॥ २१ ॥

राजन् ! भवान् सन्भोगं रथादिकं यानञ्च विहाय सत्सङ्गार्थं
पदव्रजस्तपोवनमागतस्तत् तव युज्यते । यतः ।

अपि धोरणिचः प्रवृत्तिमान् सततं कर्मणि च स्तुते हिते ।

विहितेतिमुखेच्छया सुधीः स्वमपि त्याजयति ह्यसत्सुखम् ॥ २२ ॥

कालोऽपौति । अर्थसिद्धौ प्रयोजनसिद्धौ अर्थात् फलसिद्धौ कालोऽपि करणं हेतु-
रिति बुधाः ब्रुवते । पक्षे । कालः १।, (अपि १) स्यात् ८।, अर्थसिद्धौ ७।, करणं
२।, ब्रुवते ८॥, बुधाः १॥, ॥ २० ॥

हाविति । हावेव ब्रौह्मी एककाले उभौ वपनप्राप्तौ एकः प्रावृष्टकाले फलति
अपरी ब्रौह्मिः हेमन्तेन फलति । पक्षे । पूर्ववृत्तस्य उदाहरणम् ॥ २१ ॥

अपि धोरणीति । धोरणिचोऽपि रथादिकं यानं धोरणिः तथा अरति गच्छतीति
धोरणिचः तादृशोऽपि सुधीः अतिमुखेच्छया दुःखेनामिश्रितसुखेच्छया अर्थात् स्वर्गादौ-
च्छया स्तुते प्रशंसिते विहिते श्रुतिविहिते कर्मणि प्रवृत्तिमान् जनः असत्सुखं त्याजतीत्यर्थः
रथहस्त्यश्वदोलादि धोरणं धोरणिः स्त्रियामिति नव्यकोषसंग्रहः । पक्षे । अपि इति

व्याकरणम् ।

विपदं असती नान्वियात् ॥ १६ ॥

कालोऽपि स्यात् । सकर्मकाकर्मकेर्थीणि अत्यन्तसंयोगे कालोऽपि कर्मसंज्ञः स्यात् ।
सुहृते दस्युभिः सङ्गात् ॥ २० ॥

अर्थसिद्धौ करणं ब्रुवते बुधाः । प्रयोजनसिद्धौ तु कालभावाध्वनः करणसंज्ञाः
स्युः । प्रावृषा फलति । हेमन्तेन फलति । “अपवर्गे तृतीया ।” पां । “सदाध्वादि
व्याप्तौ सर्व्वैः सिद्धे तु घं ।” सुं ॥ २१ ॥

राजन् ! त्वया धर्मार्थं पदव्रजेन तपोवनमागतम् । भोगिनो
नृपास्तु ।

रथेनोपवनं गत्वा वीक्ष्यन्ते द्रुमान् प्रियाम् ।

आबालेभ्यो दापयन्ति आमोदं प्रापयन्त्यपि ॥ २३ ॥

राजन् ! त्वमिह स्वतो नागतवान् किन्तु निजप्राक्तनकर्मणैवा-
नीतोसि । तथाहि । यदेव धरणिचो गृह्णाति शृणोति पश्यति
गमनाशनाध्ययन ज्ञानवचनाद्यकर्मणः कृतिमान् भवति तत् त्वस्य
कर्मैव सम्पादयति सर्वं हि कर्माधीनम् ॥ २४ ॥

अपेयस्य सम्बोधने । पीड्य पाने इत्यध्यात् तत् पदं मिदम् । एतत् सूत्रं धातुविशेष-
मनुपादाय यत् सामान्यतोऽभिहितं तत् वोपदेवेनानुक्तानाम् ईक्ष त्यज दा प्रादीनां
धातूनां संग्रहार्थम् । धोः ६।, अनिचः ६।, प्रवृत्तिमान् १।, (सततं २) कर्म १।,
णिचः ६।, ॥ २२ ॥

रथेनेति । रथेन उपवनम् आरामं गत्वा प्रियां भाव्यां द्रुमान् वृक्षान् वीक्ष्यन्ते
दर्शयन्ति । आबाले आलबाले अर्भो जलं दापयन्ति आमोदं गन्धं प्रापयन्ति च । पचे ।
पूर्वसूत्रस्य उदाहरणम् ॥ २३ ॥

यदेवेति । धरणिचो धरण्यां चरतीति धरणिचो मर्त्यः यदेव शृणोति गृह्णाति
पश्यति तथा गमनाशनादिकर्मणः गमनाशनादिक्रियायाः कृतिमान् तत्क्रियानुकूल-
व्यापारवान् भवति तदेव तत्सर्वं त्वस्य तस्य जनस्य शुभाशुभकर्मैव सम्पादयति । हि
व्याकरणम् ।

धोरणिचः प्रवृत्तिमान् सततं कर्म णिचः । अणिजन्तस्य धोः प्रवृत्तिमान् कर्ता
णिजन्तस्य धातोः कर्मः स्यात् । स्वं सुखं त्याजयति । प्रियां द्रुमान् वीक्ष्यन्ते । आबा-
लेभ्यो दापयन्ति । आमोदं प्रापयन्ति । “गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकाकर्माकाणा-
मणिकर्ता म णी ॥” पां ॥ “धो औ जेः शब्दाशनगतिज्ञार्थादयदृष्टशरीरखादनीकन्दाय
शब्दायह्लादासूतघवङ्गाहिंसामर्भो ढङ्गमाभिवादितृशस्तु वा ॥” सुं ॥ २२ ॥ २३ ॥

अणिचो गृह्णातिशृणोतिपश्यतिगमनाशनाध्ययनज्ञानवचनाद्यकर्मणः कृतिमान्
भवति तत्त्वस्य कर्म । अणिचः अणिजन्तस्य यद्वयुदृष्टतथा गमनाशनादिवाचिनः तथा

सूतप्रयोजकवहो यन्नवान् वहते रथम् ।

तथा नरैर्वाहयति कर्म स्वं सदसन्मतिम् ॥ २५ ॥

शुभादृष्टमेव लोकानामिहामुत्र सुखसाधनम् ।

तथान्यत् खादयो न स्यात् क्रन्दोऽपि न तदापकः ।

स हि प्राक् सञ्चितो येन नाक्रन्दयति तेन सः ॥ २६ ॥

यस्मात् सर्वमेव स्वीयकर्माधीनम् । तथाहि मर्त्यां लोको यत् यत् कर्म करोति तत् सर्वं स्वीयकर्माधीनमित्यर्थः । पदे । धरणिष्व इत्यत्र धर् इति सम्बोधनम् । धृशब्दस्थितौ इत्यस्मात् विच्प्रत्यये धर् इति सिद्धम् । धरणिष्वः वार्त्त इतिवत् । अणिष्वः ६।, गृह्णातिशृणोतिपश्यतिगमनाशनाध्ययनज्ञानवचनाद्यकर्मणः ६।, कृतिमान् १।, भवति ८।, तत्त्वस्य ६।, कर्म १।, ॥ २४ ॥

सूतेति । सूतः सारथिः प्रयोजको नियन्ता यस्य तादृशी वहो घोटको यथा यन्नवान् सन् रथं वहते प्रापयति । तथा स्वं स्वकीयं कर्मैव सदसन्मतिं सदसत्प्रवृत्तिं वाहयति प्रापयति । सूतप्रयोजकवहः ६।, यन्नवान् १।, ॥ २५ ॥

तथान्यदिति । अन्यदपि तथा जानीहि इति शेषः । अयः शुभादृष्टं खात् आकाशात् न स्यात् अर्थात् वैधकियां विना तन्न भवति । क्रन्दोऽपि क्रन्दनमपि न तदापकः शुभादृष्टस्य प्रापकः । हि यस्मात् येन जनेन सः अयः प्राक्मुञ्चितः सः अयः तेन जनेन न आक्रन्दयति । अयः शुभावहो विधिरित्यमरः ॥ (तथा १।) (नो अत्) न्यत्खादयः १।, न १। स्यात् ८।, क्रन्दः १।, (अपि १) (न १।) ॥ २६ ॥

व्याकरणम् ।

अकर्मणस्य धातोः कृतिमान् कर्ता तत्त्वस्य तत्प्रत्ययान्तस्य अर्थात् णिजन्तस्य कर्म भवति । सर्वे कर्माधीनं सस्यादयति ॥ २४ ॥

सूतप्रयोजकवहो यन्नवान् । सारथिः प्रयोजको यस्य तादृशवहधातोर्थं यन्नवान् कर्ता णिजन्तस्य कर्म स्यात् । स्वं कर्म नरैः सदसन्मतिं वाहयति ॥ २५ ॥

तथान्यत् खादयो न स्यात् क्रन्दोऽपि न तथा । नो अद खाद अयः क्रन्दोऽपि धातोः न तथा । तेन स नाक्रन्दयति ॥ २६ ॥

राजन् ! स्त्रियश्चरित्रं ज्ञातवानसि । तस्मात् ।

सह तेन माभि वादि करोति हरतेस्तथा ।

प्रयत्नवान् वामदृशी वाचि वाक् मिश्रणञ्च यः ॥ २७ ॥

देहपातं प्रतिश्रुत्याहृतमाश्रयति प्रियाम् ।

यां तदन्योऽप्रियः कोऽस्ति मूलं सर्वापदां हि सा ॥ २८ ॥

गोप्यमात्महितं किञ्चित् यदि तां श्रावयेत् प्रियः ।

तावद्विनिद्रा सा यावत् तन्नाध्यापयतीतरान् ॥ २९ ॥

सहेति । यो जनः यत्नवान् राजन् रतेरनुरागात् अर्थात् प्रीत्या वामदृशी वाचि स्त्रियो वाक्कि वाक्मिश्रणमपि अर्थात् आलापमपि करोति तेन जनेन सह अभि निर्भयं यथा स्यात् तथा सा वादि आलापोऽपि तया न कार्यः । हकारः पादपूरणे । पत्ने । सहतेनेति सहनशील तत्कराराजस्य सम्बोधनम् । वाचि वागित्यादिकं शिष्यावधानार्थम् । माभिवादि करोति हरतेः ६।, (तथा) प्रयत्नवान् १।, (वा १) मदृशः ६।, ॥ २७ ॥

देहपातमिति । देहपातं शरीरपतनं प्रतिश्रुत्य स्त्रीकृत्य आहतं आसादितं वस्तु यां प्रियां भार्यां आश्रयति भोजयति तद्वयः अप्रियः शत्रुः कोऽस्ति । हि यच्चात् सा सर्वासां आपदां मूलम् । पत्ने । पूर्वमूलस्य उदाहरणम् ॥ २८ ॥

गोप्यमिति । गोपनीयम् आत्मनोहितं किञ्चिदपि वाक्यं यदि तां प्रियां प्रियो भर्ता श्रावयेत् तदा तावत् कालं सा प्रिया विनिद्रा निद्रारहिता भवति यावत्कालं सा इतरान् लोकान् तत् वाक्यं न अध्यापयति अर्थात् श्रावयति ॥ पत्ने । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ २९ ॥

व्याकरणम् ।

माभिवादि करोति हरतेस्तथा प्रयत्नवान् वामदृशः । आत्मनेपदि अभिवादिधातोः कृ दधातोः आत्मनेपदि दृश्य प्रयत्नवान् कर्ता कर्म वा स्यात् ॥ २७ ॥

प्रियां आहतं आश्रयति ॥ २८ ॥

प्रियतां श्रावयेत् । इतरान् अध्यापयति ॥ २९ ॥

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥

अथ यथाकालं राजकर्माकृतवतोऽपराधिनो दण्डनीयस्य
सुशीलनामभृत्यस्य देवमित्रनामनृपस्य च संवादं शृणु ।

देवमित्रं नृपं कश्चित् ज्ञानवृद्धो भरण्यभुक् ।

अन्यैरश्रुतमाश्चर्य्यमग्राह्यदिदं वचः ॥ ३० ॥

(सुशीलो नृपं प्रति ।)

राजन् ! यत् भरण्यं मम ददासि तेन मम दिनयापनं न निर्व्व-
हति । अतोऽर्थसिद्धयेऽन्यदपि कर्म करोमीति समये तव कर्म
नाभूत् ।

(राजा तं प्रति ।) अरे ! महत्तभरण्येन तव पोष्याणां पोषणं
कथं न निर्व्वहति । (स तं प्रति ।)

भृत्येकांशं नाययामि स्तोत्रमर्णैस्तथापरम् ।

भागमेकं वाहयामि स्वाधमर्णैर्व्विंशां पते ! ॥ ३१ ॥

भागमेकं भक्षयामि शत्रुणा मित्ररूपिणा ।

भागमेकं स्थापयेऽहमगाधाब्धौ दिने दिने ॥ ३२ ॥

देवमित्रमिति । कश्चित् भरण्यभुक् मासिकवेतनभुक् अथात् भृत्यः देवमित्रनामकं
नृपं इदं वचः अग्राह्यत् ज्ञानवृद्धो ज्ञानी अन्यत् सुगमम् ॥ ३० ॥

भृत्येकांशमिति । भूमिर्मासिक वेतनं तस्यैकांशं स्वस्यात्मनः उत्तमर्णैः ऋणदायिभिः
नाययामि । अपरमेकं भागं स्वस्यात्मनः अधमर्णैः ऋणयाहिभिः वाहयामि प्रापयामि ।
पते । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ३१ ॥

भागमेकमिति । सुगमम् ॥ ३२ ॥

व्याकरणम् ।

इदं वचो नृपमग्राह्यत् ॥ ३० ॥

स्तोत्रमर्णैरेकांशं नाययामि । अधमर्णैरेकभागं वाहयामि ॥ ३१ ॥

अहिंसार्थमक्षय किम् । एकभागं शत्रुणा भक्षयामि ॥ ३२ ॥

(राजा तं प्रति ।) रे दास !

त्वयोक्तमर्थवत् चेत् स्यात्तदैतत् बोधयस्व माम् ॥ ३३ ॥

त्वयोक्तं सर्वमेतत् उन्मत्तगाथेव प्रतिभाति ।

(सुशीलस्तं प्रति ।) राजन् ! अवधीयताम् ।

उत्तमाणांस्तु पित्राद्या अधमर्णाः सुतादयः ।

योषित् शत्रुरगाधोधिर्जामातृश्यालकन्यकाः ॥ ३४ ॥

अथ राजा हृष्टस्तस्मै बहुधनं दत्त्वा आह ।

रे दासेमं निगूढार्थं यद्यन्यं ज्ञापयिष्यसि ।

तदा त्वां भक्षयिष्यामि कुकुरान्नात्र संशयः ॥ ३५ ॥

(अथाङ्गिराः पुष्पकेतुं प्रति ।)

ततो नृपाज्ञया सूतो रथेनासुं धनैः सह ।

वाहानवाहयत् गेहं पश्चात् सोऽन्तःपुरं ययौ ॥ ३६ ॥

भार्यां पुत्रेण चात्मानमदर्शयत् सोत्सवः ॥ ३७ ॥

त्वयोक्तमिति । त्वया उक्तं चेत् यदि अर्थवत् अर्थयुक्तं स्यात् । अन्यत् सुगमम् ॥ ३३ ॥

उत्तमाणांस्त्विति । सुगमम् ॥ ३४ ॥

रे दासेति । कुकुरान् भक्षयिष्यामि । कुकुरैर्भक्षयिष्यामीत्यर्थः । अन्यत् सुगमम् ॥ ३५ ॥

ततो नृपेति । सूतः सारथिः असुं सुशीलनामकं भृत्यं रथेन राजदत्तधनैः सह वाहान् घोटकान् गेहम् अवाहयत् घोटकैर्गेहं प्रापयदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

भार्येति । सोत्सवः उत्सवयुक्तः । अन्यत् सुगमम् । पत्ने । सूतस्य उदाहरणम् ॥ ३७ ॥

व्याकरणम् ।

एतस्यां बोधयस्व ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

निगूढार्थं अन्यं ज्ञापयिष्यसि । हिंसार्थभक्षस्य तु । त्वां कुकुरान् भक्षयिष्यामि ॥ ३५ ॥

सारथिघवहस्य तु । सूतोऽसुं वाहान् गेहम् अवाहयत् ॥ ३६ ॥

मदृशस्तु । भार्यां पुत्रेण चात्मानमदर्शयत् ॥ ३७ ॥

(अथ राज्ञः प्रसादकारणं पृच्छन्तीं स्वभार्यां प्रति सुशीलः ।)

असंवृतमुखा नार्यो गोप्यवाक्पचनेऽक्षमा ।

तस्मात् वृत्तमिदं कान्ते ! मा मां वादय सर्व्वथा ॥ ३८ ॥

व्यक्ते तस्मिन् निगूढार्थं नृपोऽसून् हारयिष्यति ।

सचिवेनेति स नृपः प्रतिज्ञां मामकारयत् ॥ ३९ ॥

(अङ्गिरा आह ।) अथैवं ज्ञानवृद्धोऽसावनिच्छन्नपि तत् प्रियाम् ।

आवेदयत् स्त्रियो मायां दुस्तरां तर्त्तुमक्षमः ॥ ४० ॥

नैतद्विचित्रं यतः ।

द्वितीया निकषा श्लिष्टे पुं हेमावयवे सकृत् ।

स्यादस्यान्तर्गता व्यक्तिर्निकषं निकषा कथम् ॥ ४१ ॥

असंवृतेति । असंवृतमुखा अनर्गलमुखाः । गोप्यवाक्पचने गोपनीयवाक्यगोपने
अशक्ताः । तस्मात् इदं वृत्तं वृत्तान्तं मा मां वादय न वाचय इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

व्यक्त इति । तस्मिन् निगूढार्थं अतिगोपनीयार्थं व्यक्ते प्रकाशिते सति नृपः सचिवेन
देण्डसहायेन असून् प्राणान् हारयिष्यति प्राणदण्डं करिष्यतीत्यर्थः । असौ राजा
इति प्रसिद्धां मां अकारयत् ॥ ३९ ॥

अथैवमिति । असौ दासः अनिच्छन्नपि तत् वृत्तान्तं प्रियां भार्यां आवेदयत् ॥ ४० ॥

ननु स्त्रियः असंवृतमुखाः तदर्थप्रकाशे च प्राणदण्डः इति जानन्नपि स ज्ञानवृद्धः
कथं तत् प्रकृतवाक्यं प्रकाशितवान् इत्यत आह ।

द्वितीयेति । द्वितीया भार्या निकषः कषपाषाणः (कष्टिनामकप्रस्तरः) पुं हेमावयवे
पुरुषरूपं यत् हेम स्वर्णं तस्यावयवे भार्यारूपनिकषेण सकृत् अश्लिष्टे सति अस्य पुरुषरूप-
स्वर्णस्य अन्तर्गताऽव्यक्तिः अन्तर्गतस्य अप्रकाशः निकषं निकषा कषपाषाणस्य समीपे कथं
स्यात् । तथाहि भार्यया आश्लिष्टस्य पुरुषस्य अन्तर्गतस्य अप्रकाशो न सम्भवति इति भावः ।

व्याकरणम् ।

इदं वृत्तं मासां वादय ॥ ३८ ॥

सचिवेन असून् हारयिष्यति । मां प्रतिज्ञां अकारयत् ॥ ३९ ॥

प्रियां तत् आवेदयत् ॥ ४० ॥

अथ देवमित्तेण राज्ञा अनु सभामन्तरा समयान्तरेण प्रति-
ह्वाविनाधिगत्य नुतेनाभियुक्तेन सदृशा धीसचिवं समयोपविश्य
दासोक्तं तत् प्रश्नचतुष्टयार्थं जिज्ञासयाञ्चक्रे ॥ ४२ ॥

देवमित्तः मन्त्रिणं प्रत्याह ।

जानीहि उभयत ऋते प्रत्यासत्तिभाजि भवति

न मनः प्रभोरादेशं प्रति ॥ ४३ ॥

(शाणस्तु निकषः कषः, समीपे निकषाव्ययमिति चामरः ।) पक्षे । पुमित्यादिकमुदा-
हरणवाक्यम् । तस्य कथञ्चित् एकवाक्यता कार्या । द्वितीया १ ।, निकषाश्लिष्टे ७ ।,
॥ ४१ ॥

अथेति । देवमित्तवृत्तेण अनु पश्चात् समयान्तरेण सभामन्तरा सभामध्ये अधिगत्य
आगत्य उपविश्य धीसचिवं मन्त्रिणं समया निकटे जिज्ञासयाञ्चक्रे । कीदृशेन । प्रति-
ह्वाविना प्रतिनियतं ऋवलशीलेन अग्निहोत्रिणेत्यर्थः । नुतेन वन्दिभिः स्तुतेन । अभि-
युक्तेन सदृशा अभियुक्तो योगयुक्तो सर्वं दर्शो योगी तत्सदृशेन । अन्तरा, समया, अन्तरेण-
प्रति-ह्वा-विना-धिक्-अति-अनु-तेन-अभि-युक्ते ७ ।, ॥ ४२ ॥

जानीहीति । उ भोः ! परितः सर्वतः सर्वतोभावेन जानीहि उभयतः ऋते भयं
विना प्रभोरादेशं प्रति मनश्चित्तं प्रत्यासत्तिभाजि संयोगशालि न भवति । जानीहि ८ ।
उभयत ऋते प्रत्यासत्तिभाजि ७ ।, भवति ८ ।, ॥ ४३ ॥

व्याकरणम् ।

द्वितीया निकषाश्लिष्टे । निकषा शब्देन योगभाजि द्वितीया स्यात् । निकषं
निकषा ॥ ४१ ॥

अन्तरासमयान्तरेणप्रतिह्वाविनाधिगत्यनुतेनाभियुक्ते । एभिर्योगे द्वितीया स्यात् ।
तं समया । धिक् समया निकषा ह्वात्तान्तरेणैनाति येन तेनाभ्युभय परिसर्वतो-
विनर्त्तेभिपरिप्रत्यनूपहुपथ्यधोऽधिभिः ।” सु” ॥ ४२ ॥

जानीहि उभयतः ऋते प्रत्यासत्तिभाजि भवति । एभिरासत्तिशालिनि अर्थे द्वितीया
स्यादिति जानीहि । आदेशं प्रति ॥ ४३ ॥

अतो ब्रवीमि । एतत्प्रश्नोत्तरं कार्यं सप्ताहान्यन्तरान्यथा ।

प्राणान् वो दण्डबिष्यामीत्युक्ता तान् विससर्ज सः ॥ ४४ ॥

ततो मन्त्री तमेवार्थं प्रत्यासक्तः सततमचिन्तयत् ।

सप्ताहमन्तरेणासौ प्रश्नस्योत्तरणे यदा ।

शक्तो नाभवदुच्चित्तो विषसाद तदा भृशम् ॥ ४५ ॥

(मन्त्री आह ।) प्रश्नेऽनुत्तरिते राजा सप्ताहान्युत्तरेण सः ।

कोपाद्वनैरनु प्राणान् सहसैव हरिष्यति ॥ ४६ ॥

हा मां लोके ख्यातकीर्तिं धिङ्मम प्रतिभामपि ।

सूको नतशिराश्चाद्य यद्रूपं समयाऽभवम् ॥ ४७ ॥

अङ्गिरा आह । एतस्मिन् समये सुशीलस्य पत्नी यदृच्छयागत्य
सखीभावात् मन्त्रिपत्नीं सस्मितमाह ।

ममैतत् सखि ! ताडाङ्गं मन्त्रिणं दर्शयिष्यसि ।

येनैतन्मां त्वाच्च तेन यत् स निर्माय दास्यति ॥ ४८ ॥

एतत्प्रश्निति । सप्ताहान्यन्तरा सप्ताहमध्ये । तान् असाल्यान् ॥ ४४ ॥

सप्ताहेति । सप्ताहमन्तरेण सप्ताहस्य मध्ये । असौ मन्त्री अन्यत् सुगमम् ॥ ४५ ॥

प्रश्ने इति । प्रश्ने अनुत्तरिते सति स राजा सप्ताहानि उत्तरेण सप्ताहात् परं
धनैरनु धनेः सह प्राणान् हरिष्यति ॥ ४६ ॥

हा मानिति । लोके ख्यातकीर्तिं मां हा धिक् यत् यस्मात् रूपं समया नृपस्य
समीपे अद्य सूकः वाक्वरहितो नतशिराश्च अधीमुखश्च अभवम् ॥ ४७ ॥

ममैति । हे सखि ! मम इमं ताडाङ्गं कर्णभूषणं मन्त्रिणं दर्शयिष्यसि । यत्

व्याकरणम् ।

सप्ताहानि अन्तरा ॥ ४४ ॥

सप्ताहमन्तरेण ॥ ४५ ॥

सप्ताहानि उत्तरेण ॥ ४६ ॥

मां हा । प्रतिभां धिक् । रूपं समया ॥ ४७ ॥

इति मन्त्रिपत्न्या हस्ते समर्पयति स्म । अथ तयोः प्रश्नोत्तरे ।

केनेदं सखि ! निर्मितं मम पतिस्तुष्टान्नृपाल्लब्धवान्
तत्तुष्टेः किम् कारणं सखि ! कथै वैका कथा साच का ।
षट्कर्णाविषयो नु किं मम तनुभिन्ना भवत्यास्तनोः
मैवं तत् कथयावधारय तदित्युक्तानुपूर्वीं जगौ ॥ ४९ ॥

अथ मन्त्रिपत्नी तत् श्रुत्वा हृष्टा सत्वरं पतिमावेदयत् ।
(अथ मन्त्री ।) प्रियाधरमधूत्मितं तद्वचोऽतिरसायनम् ।
मृत्यञ्जयं स आस्वादोत्तस्थौ चिन्ताज्वरानति ॥ ५० ॥

यस्मात् एतत् भूषणं मां येन, मम यादृशं त्वाञ्च तेन, तवापि तादृशमेव निर्माय स मन्त्री
निर्माय दास्यति ॥ ४८ ॥

केनेदमिति । हे सखि ! केन इदं भूषणं निर्मितम् । इति मन्त्रिपत्न्याः प्रश्नः ।
मम पतिरिति दासपत्न्या उत्तरम् । तत्तुष्टः तस्य नृपस्य तुष्टिं प्रति किं कारणम् ।
इति प्रश्नः । हे सखि ! एका कथैव तस्य तुष्टेः कारणमित्युत्तरम् । सा कथा का
इति प्रश्नः । षट्कर्णस्य विषयः अगोचरः इत्युत्तरम् । नु भोः किं मम तनुः भवत्या-
स्तनोभिन्ना इति प्रश्नः । मैवं इति उत्तरम् । तत् तस्मात् कथय । तत् अवधारय
इत्युक्ता आनुपूर्वीं जगौ कथयामास ॥ ४९ ॥

प्रयेति । प्रियाया अधरमधुना उत्तितं मिश्रितं अतएव अतिरसायनं मृत्यञ्जयं
मृत्युनिवारकं तद्वचः आस्वाद आस्वादनरूपेण श्रुत्वा चिन्ताज्वरान् अतिक्रम्य उत्तस्थौ ।
अन्योऽपि मधुमिश्रितं रसायनं मृत्यञ्जयमौषधं आस्वाद ज्वरमतिक्रामति ॥ ५० ॥

करेति । करामञ्जकवत् करस्थितनिर्मलजलवत् विश्वं अधोऽधः अध्यधि उपरि च

व्याकरणम् ।

एतस्यां येन त्वाञ्च तेन ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

चिन्ताज्वरानति ॥ ५० ॥

अथ मन्त्री तमेवार्थं नृपमभि अकथयत् । (राजा मन्त्रिणं प्रति ।)
अहो प्रश्नस्योत्तरमभूत् । किन्तु ।

करामलकवत् विश्वमधोऽधोऽध्यधि चोपरि ।

यज्ञीश्वरति जानाति स प्रश्नानिति कीर्तितम् ॥ ५१ ॥

अधुनैतत् किमु मनस्युदियाय दुरासदम् ।

विनोपदेशं तज्जाने उपदेष्टास्ति तेऽपरः ॥ ५२ ॥

अतो मम संमुखं परि सशपथं सत्यं ब्रूहि । केनोपदिष्टमिदम् ।
(मन्त्री ।) सुशीलस्य पत्न्या । (राजा तं प्रति ।) धिक् त्वां ।

परेषां दन्तदलितमदन्तोऽग्राति निर्घृणः ।

सष्टृणो न तदग्राति अमृतस्वाहपि क्वचित् ॥ ५३ ॥

अथानीतां दासपत्नीं क्षितीश इदमब्रवीत् ।

साध्वीदं दुर्वचं वाक्यं त्वत्कर्णं कोऽनयद्रहः ॥ ५४ ॥

यज्ञीर्यस्य बुद्धिश्चरति स एव एतान् प्रश्नान् जानाति इति कीर्तितं त्वया पूर्वं कथितम् ।
अधुना विना उपदेशं दुरासदं दुष्प्रापं तत् किमु कथं मनसि उदियाय । तत् तस्मात्
अपरोजनस्ते तव उपदेष्टा अस्ति इति जानामि ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

परेषामिति । निर्घृणो दन्तहीनो जनः परेषां दन्तदलितं चर्वितं अग्राति ।
अमृतवत् स्वादु अपि सष्टृणो जनः तन्नाग्राति ॥ ५३ ॥

अयेति । दासपत्नीं सुशीलनामकदासस्य पत्नीम् । रक्षो निर्जने इदं वाक्यं तव
कर्णे कः अनयत् ॥ ५४ ॥

व्याकरणम् ।

नृपमभि । विश्वमधोऽधोऽध्यधि च उपरि ॥ ५१ ॥

उपदेशं विना ॥ ५२ ॥

मम संमुखं परि ॥ ५३ ॥ * ॥

इदानीं द्विकर्मकान् धातूनाह । दासपत्नीमिदमब्रवीत् । वाक्यं त्वत्कर्णे कोऽ-
नयत् ॥ ५४ ॥

(सा नृपं प्रति ।) मम भर्त्तन्ति । (ततो राजा आनीतं तद्भर्त्तारं सुशीलनामकं दासं प्रति ।)

हरिष्ये त्वां यमपुरीमिदं कर्णान्तरं यदि ।

वहेरिति निषिद्धोऽपि किमवोचः प्रियामिदम् ॥ ५५ ॥

तस्मात् त्वां प्राणान् दण्डयामि । (सुशीलः नृपं प्रति ।) राजन्नस्यै मया नोक्तमिति । राजा पुनस्तत्पत्नीमिदं पप्रच्छ ।

अवाचिनोरिमां वाचं कं गुरुं साध्वि ! कथ्यताम् ।

(सा तं प्रति ।) पतिरेव गुरुः स्त्रीणामुपदेष्टास्ति नापरः ॥ ५६ ॥

(राजा सुशीलं प्रति ।) अरे जात्स ! श्रुतं न वा त्वमेव तद्वाक्य-
स्योपदेष्टेति वदति तव पत्नी । (दासो नृपं प्रति ।) राजन् ! पत्न्या
उचितमेतत् । यतः ।

ब्रूयादेवेति मां पत्नी सर्व्वनाशे उपस्थिते ।

शत्रुर्हि समयं प्राप्य शत्रवान्न निवर्त्तते ॥ ५७ ॥

हरिष्ये इति । इदं वाक्यं यदि कर्णान्तरं वहेः प्रापयेः तदा त्वां यमपुरीं हरिष्ये
इति निषिद्धोऽपि किं कथं इदं प्रियां अवोचः ॥ ५५ ॥

अवाचीति । हे साध्वि ! इमां वाचं कं गुरुं कस्य गुरोः सकाशात् अवाचिनोः
गृहीतवती इति कथ्यताम् ॥ ५६ ॥

ब्रूयादिति । मम सर्व्वनाशे उपस्थिते सति पत्नी मां इति इदं ब्रूयादेव अवश्यं
वदेत् । अन्यत् सुगमम् ॥ ५७ ॥

व्याकरणम् ।

हरिष्ये त्वां यमपुरीम् । कर्णान्तरमिदं वहेः । प्रियामिदमवोचः त्वां प्राणान्
दण्डयामि । तत्पत्नीमिदं पप्रच्छ ॥ ५५ ॥

इमां वाचं कम् अवाचिनोः ॥ ५६ ॥

पत्नी मां इति ब्रूयात् ॥ ५७ ॥

पत्नेयव पुरुषस्य शत्रुरिति पूर्वमेव मयोदितं तदिदानीं समक्षं
परीक्षितमासीत् भवताम् । ततः सुशीलस्तुष्टं नृपं बहु धनं
जयाह ।

इत्थं सोऽवगतां तां गां मुनेः कामदुघां सतीम् ।

दुदोह राजा हृत्पात्रे वैराग्यं पय उत्तमम् ॥ ५८ ॥

पुष्पकेतुः अङ्गिरसं प्रति ।

एष प्रबन्धोऽवधृतः सद्यः श्रोतृन् जनान् मुने ! ।

योषिन्मायां रुणद्धेयव वैराग्यं जनयत्यपि ॥ ५९ ॥

मुने ! एतदपि ज्ञातुमिच्छामि ।

जीवानन्नगतप्राणानाकर्षति बलं बलात् ।

अन्नचिन्ता महाघोरा क्षुधा सुष्णाति सेमुषीम् ॥ ६० ॥

मुने ! शास्त्राम्बुधिं ज्ञानामृतं मथितवानसि ।

तत् याचे त्वामिति ज्ञानं वनिनां कोपजीविका ॥ ६१ ॥

इत्थमिति । स राजा इत्थं अनेन प्रकारेण अवगतां अवधृतां तां सतीं साध्वीं
कामदुघां मुनेर्गां वाणीं वैराग्यं पयः स्त्रीषु वैराग्यरूपं पयः हृत्पात्रे दुदोह । अङ्गिरसी
मुनेर्वाणीं श्रुत्वा नृपस्य पुष्पकेतोः स्त्रीषु वैराग्यमभूदिति भावः ॥ ५८ ॥

एष इति । एष प्रबन्ध इति सुगमम् ॥ ५९ ॥

जीवानिति । महाघोरा अन्नचिन्ता बलात् अन्नगतप्राणान् जीवान् बलं आकर्षति ।

क्षुधा च सेमुषीं बुद्धिं सुष्णाति अपहरति ॥ ६० ॥

मुने इति । सुगमम् ॥ ६१ ॥

व्याकरणम् ।

तुष्टं नृपं धनं जयाह । कामदुघां पयो दुदोह ॥ ५८ ॥

श्रोतृन् जनान् योषिन्मायां रुणद्धि ॥ ५९ ॥

जीवान् बलमाकर्षति अन्नचिन्ता ॥ ६० ॥

शास्त्राम्बुधिं ज्ञानामृतं मथितवान् ॥ ६१ ॥

(सुनिस्तं प्रति ।)

क्षीणीपालकमुख्यगौणकभिदाकर्मद्वयीशालिनोऽ

याचाद्याः कतिधा तव स्थिरहृदो दृग्गोचरास्तापसाः ।

तेभ्यः किं कश्चिपू न यच्छति वनेवासी तरुर्नद्यपः-

श्रय्यां भूः कथमर्थयन्त इतरेऽप्यैश्वर्यमत्तान् धनम् ॥ ६२ ॥

वन्याद्याश्च तथा सन्ति परे नीवारभोजिनः ॥ ६३ ॥

राजा आह । सुने ! उपदिश किं कर्म मया कर्तव्यम् ।

(सुनिस्तं प्रति ।)

क्षीणीति । हे क्षीणीपालक ! कतिधा बहुप्रकारास्तापसास्तपस्विनस्तव दृग्गोचरा अभवन् इति शेषः । कौटुम्भः मुख्यगौणकभिदा मुख्यकल्याणकल्याणभेदेन कर्मद्वयीशालिनः नित्यकाम्यकर्मद्वययुक्ताः । अयाचाद्याः अयाचितं अद्य भक्ष्यं येषां ते तथा अयाचित-भोजिन इत्यर्थः । स्थिरहृदः स्थिरचित्ताः । वनेवासी तरुस्तपस्तापसेभ्यः कश्चिपू अन्नाच्छादनं किं न यच्छति अपि तु यच्छत्येव । नदी अपः जलं, भूः श्रय्यां किं न यच्छतीति पूर्वेष्वन्वयः । इतरे अन्ये ऐश्वर्यमत्तान् कथं धनं अर्थयन्ते याचन्ते । (कश्चिपू-भक्ताच्छादनयोरेकीकृतेति मेदिनी ।) ॥ ६२ ॥

वन्देति । वन्याद्याः वन्यं वनभवं फलमूलादिकं अद्य भक्ष्यं येषां ते तथा । पचे । व इति वरुणस्य सम्बोधनम् ॥ ६३ ॥

व्याकरणम् ।

मुख्यगौणभिदा कर्मद्वयीशालिनी याचाद्याः कति धातवः । मुख्यगौण भेदेन द्विकर्मकाः याचादयः कतिपये धातवः सन्ति ॥ ६२ ॥

न्याद्याश्च तथा सन्ति परे । तथा परे न्याद्याधातवः सन्ति । ते च । नी, बह, ह, दण्डि, ग्रह, कृष, मय्य, सुष, पचः ॥ ६३ ॥

मुक्तीच्छुद्येदक्षमालां दीव्येत् स्वेनैव सर्व्वदा ।

दिवो वा साधनं कर्म कुर्याच्चेत् स्वर्गमिच्छति ॥ ६४ ॥

तत्करणे तृतीयावस्था उपयुज्यते कर्त्तुः ॥ ६५ ॥

मोक्षादिजनककर्मसाधनमाश्रयमान्तरमपेक्षते । आश्रयमान्तरञ्च
दिना वैराग्यं न सम्भवति ।

साधे च तरुणेऽज्ञाने वैराग्येण न भूयते ॥ ६६ ॥

इदमपि जानीहि ।

शुभहेतुविशेषसाधनं करणं भेदकमप्यसत्तनोः ।

वपुषा तेन यदीह सत्क्रियां न विदध्यात् करणं वृथैव तत् ॥ ६७ ॥

मुक्तीति । स्वेनैव आत्मना सहैव अक्षमालां वर्णमालया दीव्येत् अर्थात् समाधिं
कुर्यात् यदि मुक्तीच्छुः स्यात् । चेत् यदि स्वर्गमिच्छति तदा दिवः स्वर्गस्य अर्थात्
दुःखेनामिश्रितसुखस्य साधनं यागादिरूपं कर्म वा कुर्यात् । पक्षे । मुक्तीच्छुरित्यादिकं
उदाहरणवाक्यम् । दिवः ६१, वा ११, साधनं ११, कर्म ११ ॥ ६४ ॥

तत्करेति । तत्करणे उक्तमोक्षादिसाधनकर्मकरणे कर्त्तुस्तृतीयावस्था उपयुज्यते ।
बाल्ययौवनावस्थयोस्तदसम्भवात् । करणे ७१, तृतीया ११, ॥ ६५ ॥

साधेचेति । अर्धं विपत्संश्रात्मकं व्यसनं तदयुक्ति । व्यसनेष्वधमिल्यमरः । सा ११,
धे ७१, (च ११) ॥ ६६ ॥

शुभेति । शुभं शुभादृष्टं तस्य हेतुविशेषाः शुभसम्पादकवैधकर्मविशेषाः तत्साधनं
तस्य सम्पादकं करणं शरीरम् । तत् कीदृशं असत्तनोः पञ्चादिशरीरात् भेदकं भिन्नं
सत्कर्मसाधने योग्यमिति भावः यदि इह लोके तेन वपुषा सत्क्रियां न विदध्यात् तदा

व्याकरणम् ।

दिवो वा साधनं कर्म । दिवः प्रयोगे साधनं करणं कर्म वा स्यात् । अक्षमालां
दीव्येत् । एवम् अक्षमालया च । “दिवः कर्म च ।” पाणिनिः । “दिवोधं वा”
सुं ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

सा धेच । धेच कर्त्तरिच सा तृतीया स्यात् । वैराग्येण भूयते ॥ ६६ ॥

अतो भवान् तृतीये वयसि यत् वृद्धाश्रममाश्रितवान् तत्
युज्यत एव ।

यतः । नाबाधं नाम करणं कर्त्ताऽघञ्भवत्यपि ।

अतस्तद्वपुषा धर्मान् पूर्व एवार्जयेत् सुधीः ॥ ६८ ॥

दीव्येत् उवित्यं रजसा च शैशवे

विद्यार्थभोगान् खलु योवनेऽर्जयेत् ।

ततोऽनु वृद्धाश्रममाश्रयेत् सुधी-

र्विपर्यये यात्युपहास्यतां पुमान् ॥ ६९ ॥

तत्करणं शरीरं ह्येव । पक्षे । शुभेति शुभवतः सम्बोधनम् । हेतुविशेष साधनं १।
करणं १।, भेदकं १।, (अपि) ॥ ६७ ॥

नाबाधमिति । नाम सम्भावनायाम् । करणं शरीरं अबाधं बाधारहितं
न भवति । कर्त्ता च कृषित् समये अघं व्यसनं विपत्तंशात्मकं भवति प्राप्नोति ।
अतो हेतोः तेन शरीरेण धर्मान् पूर्वस्मिन् काले एव अर्जयेत् । करणं साधकतमं
चेन्नगात्रेन्द्रियेष्वपीत्यमरः । पक्षे । नावा इति नवीनानां सम्बोधनम् अन्यदुदाहर-
णम् । धं १।, नाम १।, करणं १।, कर्त्ता १।, घं १।, (घ) भवति ८ । ॥ ६८ ॥

दीव्येदिति । उवित्यं काष्ठमयोमृगः तेन दीव्येत् । वृद्धाश्रमं वानप्रस्थं
सत्यासच्च आश्रयेत् । पक्षे । पूर्वमूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ६९ ॥

व्याकरणम् ।

हेतुविशेषसाधनं करणं भेदकमपि । हेतुप्रभृतयः करणसंज्ञाः स्युः । अत्र विशेषी-
विशेषणम् । “कर्तृकरणयोस्तृतीया ।” पाम् । “साधनहेतुविशेषणभेदकं धं कर्त्ता
घस्त्री ।” सु ॥ ६७ ॥

धं नाम करणम् । कर्त्ता घञ् भवति । करणं घसंज्ञं कर्त्ता घसंज्ञः स्यात् । पर-
भाग उदाहरणम् ॥ ६८ ॥

शैशवे रजसा दीव्येत् ॥ ६९ ॥

ययातिर्नृपो वयोविपर्ययकर्मकरणात् क्लामेनापि उप-
हसितोऽभूत् ।

(राजा मुनिं प्रति ।) मुने ! तत् श्रोतुमिच्छामि । मुनिराह ।

नाम्ना ययातिर्जात्या च राजा सर्वगुणैरभूत् ।

योऽर्थैरीजेऽश्वमेधेन यत्राक्षौक्षत सोऽमरान् ॥ ७० ॥

बलेन स ह वारणसमो नार्थैर्दीनानां तोषकृत् ॥ ७१ ॥

इष्टभाविना पृथगर्थवचनैर्नानाद्यैश्च सुधीपमैः

सह मानेन विप्रादयो येन तोषिताः ॥ ७२ ॥

नास्मिन्ति । नाम्ना नामभेदेन ययातिः जात्या जातिभेदेन राजा क्षत्रियः सर्वगुणैः
सकलगुणविशेषितः । यः अर्थैर्हेतुभूतैर्धनैः अश्वमेधेन ईजे अश्वमेधाभिन्नं यागं कृतवान् ।
यस्मिन् यजे स ययातिः अमरान् देवान् अक्षा ऐक्षत । अश्वमेधेन ईजे अत्र अभेदे
तृतीया ॥ ७० ॥

बलेनेति । स ना स पुरुषो ययातिः बलेन वारणसमः वारणोद्धतो तत्समः ।
हकारोऽवधारणे । अर्थधनेः दीनानां दरिद्राणां तोषकृत् । पक्षे । बलेन इति
सेनायाः प्रभोः सम्बोधनम् । दीनानां तोषकृदिति च सम्बोधनम् । सहवारण-
समो नार्थैः ॥३॥, ॥ ७१ ॥

इष्टेति । इष्टभाविना अभीष्ट देवतां भावयितुं शीलमस्येति । तादृशेन येन
सुधीपमैर्वचनैर्नानाद्यैश्च नानाविधमन्त्रणीयैश्च पृथक् विप्रादयस्तोषिताः । पक्षे । इष्टभा-
विति इष्टदीप्तिः सम्बोधनं अन्यदुदाहरणवाक्यम् । विनापृथगर्थवचनैः ॥३॥, नानाद्यै
॥३॥, (च) ॥ ७२ ॥

व्याकरणम् ।

नाम्ना ययातिः । जात्या च राजा । सर्वगुणैरभूत् । अर्थैः ईजे । अश्वमेधेन
ईजे । अक्षा ऐक्षत ॥ ७० ॥

सहवारण समोनार्थैः । एभिर्योगे वीर्यात् ॥ ७१ ॥

विनापृथगर्थवचनैर्नानाद्यैश्च । विनार्थपृथगर्थप्रयोजनार्थैः नानाद्यैश्च योगे वीर्यात् ।
सहमानेन । “सहवारण समोनार्थैर्विना पृथङ्नानाद्यैः (” सु” ॥ ७२ ॥

अलमतिविस्तरेण ।

भार्यास्य भार्गवी नाम्ना देवयानी श्रिया समा ।

दोषेण रहिता साध्वी यस्या अर्थः शिवार्चया ॥ ७३ ॥

सौभाग्येन विनैवासीत् पृथग्भूता धवेन सा ।

नानेव सर्पिः पयसा स्नेहोऽसरोऽप्यभूत् स यत् ॥ ७४ ॥

अथ देवयानी स्वीयदासीं वृषपर्वासुतां प्रति पत्युर्वीप्साया-
मवगम्यमानायां वाटेन मन्युना च पतिं शतेन धिक्कारं कृत्वा
वक्षसि शतं शतं आहृत्य च सखीं प्रत्याह ॥ ७५ ॥

स नानुरागभाक् सन्दानप्रयोगे धर्म्यं सम्प्रदाने । नित्यं यत्
केवलं दास्येष्टं संयच्छते सङ्घर्म्मिण्ये मह्यं न संयच्छति ॥ ७६ ॥

भार्येति । अस्य ययातिः । भार्गवी शुक्रस्य पुत्री ॥ ७३ ॥

सौभाग्येनेति । सौभाग्येन विनासीत् दुर्भगत्वर्थः । धवेन भर्त्रा पृथग्भूता ।
अत्र सादृश्यमाह । पयसा नानादुग्धेन पृथक्सर्पिरिव । यतः स राजा असरो
निकेद्व्य अभूत् ॥ ७४ ॥

अथेति । पत्युर्वीप्सायां विशेषेण प्राप्नुमिच्छायां अवगतायां ज्ञातायां सत्यां
वाटेन मन्युना सातिशयेन क्रोधेन । अन्यत् सुगमम् । वीप्सायां ७, अवगम्यमानायां ७,
मानात् ५, वा १, दे ७, ॥ ७५ ॥

सनेति । स राजा धर्म्यं सम्प्रदाने सन्दानप्रयोगे विधिबोधितदानकरणे न अनुरा-
गभाक् अनुरागी न नित्यं यत् केवलं दास्या इष्टं संयच्छते ददाति । अन्यत् सुगमम् ।
पक्षे । स नानुरागभागिति नित्यानुरागिनः सम्बोधनम् । सन्दानप्रयोगे ७, अधर्म्यं
७, सम्प्रदाने ७, नित्यं १, ॥ ७६ ॥

व्याकरणम् ।

अलं विस्तरेण श्रिया समा । दोषेण रहिता । शिवार्चया अर्थः ॥ ७३ ॥

सौभाग्येन विना । धवेन पृथक् । सर्पिः पयसा नाना ॥ ७४ ॥

वीप्सायां गम्यमानायां मानाहादे । शतेन धिक्कारं कृत्वा । शतं शतमाहृत्य ।

“मानादीप्सायां दे ।” सुं ॥ ७५ ॥

तस्यै यद्दीयते तस्य या चतुर्थी विभक्तिका ।

सा सम्प्रदाने धर्मेऽपि मयि भर्ता न चार्प्यते ॥ ७७ ॥

(सखी देवयानीं प्रति) सखि ! वृथा विलपसि । यस्य यं प्रति प्रीतिश्च स्नेहादयो वर्तन्ते स एव तस्मै ददाति ।

भवेद्यस्मै रुद्रध्रुवगोर्षासूयाऽदिक्साऽसृष्टाऽरुचिः ।

सम्प्रदानं तदुद्देश्यं न सम्भवति कर्हिचित् ॥ ७८ ॥

भर्ता तुभ्यं कुप्यति च दुह्यतीर्षत्यसूयति ।

किन्ते दित्सेत् स यस्यै न सृष्टयत्यपि रोचते ॥ ७९ ॥

तस्यै इति । तस्यै दास्यै यद्दीयते तस्य या चतुर्थी विभक्तिः चतुर्थीभागः सा धर्मेऽपि सम्प्रदाने मयि भर्ता न चार्प्यते दीयते इत्यर्थः । या १ ।, चतुर्थी १ ।, विभक्तिका १ ।, सा १ ।, सम्प्रदाने ७ ।, ॥ ७७ ॥

भवेदिति । यस्यै जनाय अर्थात् यं जनं प्रति रुद्रः कीपी ध्रुक् द्रोहः एवं ईर्ष्या असूया अदिक्सा असृष्टा अरुचिश्च भवति तदुद्देशे सम्प्रदानं सम्यक् दानमेव न सम्भवति । यस्यै ४ ।, रुद्रः १ ।, ध्रुक् १ ।, ईर्ष्या १ ।, असूया १ ।, दिक्सा १ ।, सृष्टा १ ।, रुचिः १ ।, सम्प्रदानं १ ।, तत् १ ।, उद्देश्यं १ ।, ॥ ७८ ॥

भर्तैति । भर्ता पतिः तुभ्यं कुप्यति कोपयुक्ती भवति, दुह्यति अनिष्टमाचरति । ईर्षति न क्षमते, असूयति गुणेषु दोषारोपणं करोति । स राजा किं कथं ते तुभ्यं दित्सेत् दातुमिच्छेत् । यस्यै तुभ्यं न सृष्टयति न वा रोचते ॥ ७९ ॥

व्याकरणम् ।

सन्दानप्रयोगेऽधर्मे सम्प्रदाने नित्यं । दास्या इष्टं संयच्छते । सहधर्मिण्यै सख्यं न संयच्छति । “संदानो भेधर्मं नित्यम् ।” सुं ॥ ७६ ॥

या चतुर्थी विभक्तिका सा सम्प्रदाने । तस्यै यद्दीयते ॥ ७७ ॥

यस्यै रुद्रध्रुक् ईर्ष्यासूयादित्सासृष्टारुचिः सम्प्रदानं तदुद्देश्यं । “चतुर्थी सम्प्रदाने” पां । “यस्यै दित्सासूयाक्रोधिर्षारुचिद्रोहस्याङ्गुशावसृष्टिप्रधाधीनाप्रतिशुप्रत्यनुगृह्यार्थार्थं चो तादर्थ्ये च ।” सुं ॥ ७८ ॥

भर्ता तुभ्यं कुप्यति । दुह्यति । ईर्षति । असूयति । दित्सेत् । सृष्टयति । रोचते ॥ ७९ ॥

देवयानी । सखि ! एवमेव । तेनैव मम ।

हासोऽगादुपहासतो निरगमन्मानोपमानाद् भिया

हेला हेलनतो रतिर्विरतिभागाशा तथाशाभवत् ।

भूतौ भूतिरवापतत् सखि ! निजं कर्मैव मे दृष्टति

हान्यस्यै किमु दुर्भगाहमहह क्रोत्स्यामि वक्ष्यामि वा ॥ ८० ॥

सखि ! इदमपि भवत्या दृष्टमासीत् । मम भर्ता यथा दासी

प्रत्यनुरक्तः ।

तादर्थ्यं चीयते पुष्पं तत्प्रीत्यै सृज्यते सजा ।

तत्पिन्ना या मम प्रीत्यै दासी दत्ता हितैषिणा ॥ ८१ ॥

तस्यै दास्यै सुखं सोढुमशक्तार्थसुखेन च ।

हितेन वञ्चिता तातमुपैमि हितमात्मनै ॥ ८२ ॥

हास इति । उपहासात् मम हासोऽगात् मयि हसत्यां भर्ता उपहसतीति भावः ।

अपमानात् भिया मानोऽपि निरगमत् । हेला स्त्रीणां शङ्कारभावजा क्रिया विलासादि-
रपि हेलनतः अनादरात् निरगमदित्यर्थः रतिरनुरागेऽपि विरतिं प्राप्ता । आशापि
आकाशोऽभवत् । भूतौ ऐश्वर्ये भूतिर्भक्ष अपतत् । हे सखि ! निजं कर्मैव मे मद्यं
दृष्टति । अन्यस्यै किं कुर्यामि वक्ष्यामि वा ॥ ८० ॥

तादर्थ्यं इति । तादर्थ्यं तस्या मम दास्या निमित्तं पुष्पं चीयते भर्तेति शेषः । या
तत्पिन्ना वृषपर्व्वामुरेण मम प्रीत्यै दासी दत्ता । पक्षे । इयते प्राप्यते इत्यर्थः । तादर्थ्यं
७ ।, ची १ ।, ॥ ८१ ॥

तस्यै इति । अर्थेन धनेन सुखेन हितेन च वञ्चिताहं आत्मने हितं तातं पितरं
उपैमि गच्छामि । शक्तार्थसुखेन ३ ।, हितेन ३ । (च) ॥ ८२ ॥

व्याकरणम् ।

यद्देशेन धात्वर्थसंख्यादपि चीति विध्यनुसारेण उदाहरति । अन्यस्यै किं वक्ष्यामि ॥ ८० ॥

तादर्थ्यं ची । तत्प्रीत्यै सृज्यते सजा । मम प्रीत्यै दासी दत्ता ॥ ८१ ॥

शक्तार्थसुखेन च हितेन । एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । दास्यै सुखं सोढुं । हित-
मात्मने ॥ ८२ ॥

पित्रे नमोऽस्तु मे यद्वे स्वाहास्वस्तिवषट्स्वधा ।

नमः शब्दैश्च योगेतो योऽलं सृष्ट्यै लयाय च ॥ ८३ ॥

अथ सा पितुः समीपं गत्वा त ननाम ।

ततो मुनीन्द्रः कतिमान् सुताशिषि

वाटेन च स्नेहमयेन चार्द्रहृत् ।

सौभाग्यसम्पत्सुयशांसि पुत्रि ! ते

भूयासुराहेति शुभाशिषं भृगुः ॥ ८४ ॥

(ततस्तन्माता प्रणतां क्रन्दन्तीं स्वसुतामङ्गे न्यस्य तां प्रति ।)

कच्चिदास्ते सुखी पुत्रि ! जामाता किन्नु तेन मे ।

पित्रे भ्रातुश्च शं भूयात् लप्सेऽहं कशिपू तयोः ॥ ८५ ॥

पित्रे इति । पित्रे मम ताताय नमोऽस्तु कौटुम्बाय स्वाहास्वस्तिवषट्स्वधानमः-
शब्दैर्यद्वे यागकर्तॄन् । यो मम पिता योगेतो समाधिं प्राप्तः सन् सृष्ट्यै लयाय च अलं
समर्थः । स्वाहास्वस्तिवषट्स्वधानमःशब्दैः ३॥, (च) योगे ७ ।, ॥ ८३ ॥

तत इति । मुनीन्द्रः शुकः सुताया आशिषि हितार्थं सने कतिभूत् प्रवृत्तिमान्
सन् । वाटेन हृदेन स्नेहमयेन चार्द्रहृत् च सन् हि पुत्रि ! सौभाग्यसम्पत्सुयशांसि ते
सुभ्यः भूयासुः इति शुभाशिषं आह । आशिषि ७ ।, वा १ । देन ३ ।, ॥ ८४ ॥

कच्चिदिति । कच्चित्शब्दः कुशलादिप्रश्ने । हे पुत्रि ! जामाता सुखी आसीत् ?
इति प्रश्नः । अथ देवयानी उत्तरयति । नु भोः तेन तव जामाता मे मम किं किं
प्रयोजनमित्यर्थः । कशिपू अन्नाच्छादनम् ॥ ८५ ॥

व्याकरणम् ।

स्वाहास्वस्तिवषट्स्वधानमःशब्दैश्च योगे । एभिर्योगे च ची स्यात् । पित्रे नमः ।
सृष्ट्यै लयाय च अलम् ॥ ८३ ॥

आशिषि वा टेन । सौभाग्यादीनि ते भूयासुः । “चतुर्थी आशिष्यायुष्यमद्रभद्र-
कुशलसुखार्थद्वितैः ।” पां । “टेनाशिषि” वा । मुं । ॥ ८४ ॥

पित्रे भ्रातुश्च शं भूयात् ॥ ८५ ॥

(तन्माता तस्यै नीतिमाह ।)

रोषाविशदनयने ! या न वाचि कर्मणि चेष्टार्थे पत्युः ।

तिष्ठति सरसा सा किं पतिलोकाय गच्छति नारी ॥ ८६ ॥

(सा मातरं प्रति) तव जामाता एवम् ।

चेद्याश्चेत्यै स मत्वा मामन्यावज्ञेयकर्मणि ।

नियोजयति पथ्यङ्के दासीं यां मन्यते प्रियाम् ॥ ८७ ॥

न जायते सा का काद्यावज्ञेयकर्मणीरिता ।

दीनायां मन्यते कार्की पतिः किं सा तमन्वियात् ॥ ८८ ॥

रोषेति । हे रोषाविशदनयने ! रोषेण अविशदं आविलं अप्रसन्नं वा नयनं यस्याः सा तथा । या नारी पत्युर्व्याचि वचने इष्टार्थे कर्मणि च सरसा सानुरागा सती न तिष्ठति सा नारी किं कथं पतिलोकाय गच्छति । पत्ने । रोषाविशदिति रोषेण पर्वतगत्युः सखीघनम् । अनयने ७ ।, यानवाचि ७ ।, कर्मणि ७ ।, चेष्टार्थे ७ ।, ॥ ८६ ॥

चेत्येति । स मम पतिः मां चेद्याश्चेत्यै दास्या अपि दास्यै मत्वा अन्यावज्ञेय-
कर्मणि अन्यस्मिन् निन्दिते कर्मणि नियोजयति । पथ्यङ्के दासीं नियोजयति । यां
दासीं प्रियां मन्यते । मन्यावज्ञेयकर्मणि ७ ।, ॥ ८७ ॥

न जायत इति । अद्य का का नारी अवज्ञेयकर्मणि ईरिता नियोजिता सती
दीना दुःखिनी न जायते अपितु सर्वा एव । पतिर्यां नारीं कार्कीं मन्यते सा नारी
किं कथं तं पतिं अन्वियात् अनुगता भवेत् । न १ ।, जायते ८ ।, सा १ ।, काकाद्याव-
ज्ञेयकर्मणि ७ ।, ईरिता १ ।, ॥ ८८ ॥

व्याकरणम् ।

अनयने यानवाचि कर्मणि चेष्टार्थे । अयनं मार्गस्तदभिन्ने गतिवाचिघातोः
कर्मणि चेष्टायां चो स्यात् । पतिलोकाय गच्छति ॥ ८६ ॥

मन्यावज्ञेयकर्मणि । मनषातोर्वज्ञेयकर्मणि चो स्यात् । चेद्याश्चेत्यै मां मत्वा ।
अवज्ञेयेति किं ? यां प्रियां मन्यते ॥ ८७ ॥

न याति तव जामाता दृक्पथं मम जात्वपि ।

नैति स्वप्नेऽपि मत्शय्यां दानवीमानशङ्कया ॥ ८९ ॥

(भृगुपत्नी तां प्रति)

न चलति धर्मात् पुरुषो यदि भूतेर्विरजमपादानं स्यात् ।

अत्रपञ्च मीनकेतोर्वंशमसदपत्यमिदं विधोर्भवं नातः ॥ ९० ॥

यतः । भूभोनिवर्त्तनं यस्मात् भवेत्तज्जन्तुसत्तमः ।

सतो जातोऽघान्निवृत्तः पाताङ्गीतः करोति तत् ॥ ९१ ॥

न यातीति । दानवी दानवदुहिता शर्मिष्ठा तस्या मानाशङ्कया । अन्यत् सुगमम् ॥ ८९ ॥

न चलतीति । पुरुषो धर्मात् चलति । यदि भूतेर्जन्मनोपादानं सत् साधु स्यात् । अर्थात् यदि सङ्गजगतः स्यात् । अतः कारणात् अत्रपञ्च निर्लज्जं मीनकेतोः कन्दर्पस्य वंशं असत् अपत्यमेतत् विधीयन्दात् भवमुत्पन्नं न । अर्थात् चन्द्रवंशादुत्पन्नं न । पञ्चे । न चलतीत्यादिकमुदाहरणम् । जं १ ।, अपादानं १ ।, स्यात् ८ ।, अत्र ७ ।, पञ्चमी १ ।, ॥ ९० ॥

भूभोति । भूकृत्यतिः पुनर्जन्म तद्गीतेर्निवर्त्तनं यस्मात् कर्मणी भवेत् सतीजातः साधोर्जातो जन्तुसत्तमः जन्तुः शरीरी तेषां सत्तमी जनः पातात् नरकपातात् भूतः अघात् पापान्निवृत्तः सन् तदेव कर्म करोति । भूभोनिवर्त्तनं १ ।, यस्मात् ५ ।, भवेत् ८ ।, तत् १ ।, जं १ ।, ॥ ९१ ॥

व्याकरणम् ।

न जायते सा काकायावज्ज्यकर्मणीरिता । काकादौ अवज्ज्यकर्मणि सा उक्ता चतुर्थी न जायते । यां काकीं मन्यते । “मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ।” पां । “गत्वर्थमन्यटे षेष्टावज्जिऽनध्वाकाकशकशगालनावद्रेवा ।” सुं ॥ ८८ ॥

अध्वादौ तु । दृक्पथं न याति । षेष्टायां किं ? स्वप्ने शय्यां नैति ॥ ८९ ॥

जमपादानं स्यात् अत्र पञ्चमी । अपादानं जसंज्ञं स्यात् अत्र पञ्चमी स्यात् । विधोर्भवं ॥ ९० ॥

निन्दादानापायपराजयादि च यतो भवेत् ।

तज्जन्तुनाचर्यते नो आत्तविद्येन सदगुरोः ॥ ८२ ॥

सुतु राजा ।

पापाज्जुगुप्सितो धर्मात् भ्रष्टो वैधात् प्रमादति ।

दास्याः क्रोधात् पराभूतस्तस्याः स्वं द्रायते सदा ॥ ८३ ॥

श्रुतं यतो वारणं तज्जन्तुनाचर्यते नहि ।

गुरुणाहो वारितोऽपि दासीस्पर्शात् स तद्रतः ॥ ८४ ॥

अङ्गिरा आह ।

निन्देति । निन्दायाः आदानं यद्वयं तथा अपायपराजयादि च यतः कर्मणो भवेत् । सतो गुरोः सकाशात् आत्तविद्येन जन्तुना शरीरिणा तत् कर्म नाचर्यते । निन्दादानापायपराजयादि १ ।, (च) यतः ५ ।, भवेत् ८ ।, तत् १ ।, जं १ ।, ॥ ८२ ॥

पापादिति । तस्या दास्याः क्रोधात् स्वं आत्मानं द्रायते अन्यत् सुगमम् ॥ ८३ ॥

श्रुतमिति । यतो यस्मात् कर्मणो वारणं श्रुतं स्यात् जन्तुना शरीरिणा तत् कर्म न आचर्यते । अहो आश्चर्यं गुरुणा शुक्रेण दासीस्पर्शात् वारितोऽपि स राजा तद्रतः तस्यां दास्यामनुरक्तः आसी इति शेषः । श्रुतं १ ।, यतः ५ ।, वारणं १ ।, तत् १ ।, जं १ ।, ॥ ८४ ॥

व्याकरणम् ।

भूमीनिवर्तनं यस्मात् भवेत् तज्जम् । भूरुपतिः, भीमंयं, तज्जं तत् जसञ्चं स्यात् । सतो जातः, अघात् निवर्तते, पातात् भीतः ॥ ८१ ॥

निन्दादिकं यतः स्यात् तदपि जम् ॥ ८२ ॥

पापात् जुगुप्सितः, धर्मात् भ्रष्टः, वैधात् प्रमादति, दास्याः क्रोधात् पराभूतः, तस्याः क्रोधात् आत्मानं द्रायते ॥ ८३ ॥

श्रुतं यतो वारणं तज्जम् । दासीस्पर्शात् वारितः । “अपादाने पञ्चमी ।” पा । “यतोऽपायभीजुगुप्सापराजयप्रमादादानभूषणविरामान्तर्द्धिवारणं जं पी ।” सु ॥ ८४ ॥

ततः पत्नीमुखात् तच्च श्रुत्वा दैत्यगुरुः क्रुधा ।

स्वाहोद्विक्तोऽनल इव हुङ्कारमकरोत्तदा ॥ ८५ ॥

आविश्वाद्भूर्नभोऽपूरि तेन स्थानमपाङ्ककुम्भ ।

शब्देन प्रतिशब्देन योगेशोऽप्यत्रसद्यतः ॥ ८६ ॥

अथ शुक्रः क्रोधात् शशाप ।

इतः प्रभृत्यन्यवाचि संसर्गेऽप्यन्ययोषितः ।

विरक्तिः स्यादयथा सदभ्यो भिन्नस्यास्य तथास्वशम् ॥ ८७ ॥

ऐश्वर्यमत्तस्य उचितोऽयं दण्डः ।

तथाऽयपोऽर्थेपीहा न यथा धर्मादिषु त्रिषु ।

यतोऽजितेन्द्रियो भोगी धनान्माद्यति मुह्यति ॥ ८८ ॥

तत इति । अस्यार्थः सुगमः ॥ ८५ ॥

आविश्वादिति । तेन शब्देन तत्प्रतिशब्देन च आविश्वं विश्वमभिव्याप्य भूर्नभः ककुम्भं दिक् अपां स्थानं समुद्रादिकं अपूरि व्याप्तं । यतः शब्दात् योगेशोऽपि योगीन्द्रोऽपि अत्रसत् । (अप पाङ्) अपाङ्ककुम्भशब्देन ३, प्रतिशब्देन ३, योगे ७, ॥ ८६ ॥

इत इति । इतः प्रभृति एतत्कालमारभ्य सदभ्यो भिन्नस्य साधुभिन्नस्य अर्थात् ययातिः यथा येन अशुभेन अन्यवाचि अन्यासां योषितां वाचि वाक्चे अन्ययोषितः संसर्गेऽपि विरक्तिर्वैराग्यं स्यात् अस्य राज्ञो ययातेः तथा अश्वं अकल्याणं अस्तु । प्रभृत्यन्यवाचिसंसर्गे ७, पी १, ॥ ८७ ॥

तथेति । अयपो जनस्य अयः शुभावहो विधिसं पाति पालयतीति अयपास्तस्य जनस्य अर्थेऽपि धनेऽपि तथा ईहा स्पृहा न भवति यथा धर्मादिषु त्रिषु धर्मकाम-
व्याकरणम् ।

अपाङ्ककुम्भशब्देन प्रतिशब्देन योगे । अप, पाङ्, ककुम्भ, शब्देन प्रतिशब्देन च योगे पी स्यात् । आ विश्वात् । यतः अत्रसत् । “अन्यारभ्याधारात् वह्निर्विनर्त्ते प्रति-
पर्यपाङ् दिक्शब्देहेतुयवर्थे च ।” सुं ॥ ८६ ॥

प्रभृत्यन्यवाचिसंसर्गे पी । आरभ्यार्थशब्देन अन्यार्थशब्देन च योगे पी स्यात् । इतः प्रभृति । सदभ्यो भिन्नस्य ॥ ८७ ॥

अथ ययातिरकस्मात् जराग्रस्तोऽभूत् । स इदमचिन्तयत् ।

जीर्णोऽस्म्यकस्मात् किमिदं स्वप्नोऽसौ विभ्रमोऽथवा ।

अहं वा नाहमेवेति स पर्यङ्कादचिन्तयत् ॥ ८८ ॥

(अथ ययातिः सैरिन्ध्रीं पृच्छति ।) सुशीले ! न दृश्यते युष्माक-
मौखरी । (सा तं प्रति ।) सा देवी एकैव पुरात् प्रस्थिता ।
अथ राजा ससम्भ्रमम् ।

स्थिता गेहोपरि वह्निर्विना योगेन यालिभिः ।

न जातु निरगात् भीरुः सैकागात् किं पुरादह्निः ॥ १०० ॥

शय्यान्तावधि विप्रकर्षमभजत् येयं पुरा मानिनी
यातुं स्वाञ्चलसंस्तरेऽपि बहुधा व्यालोचयत् धैर्यभाक् ।

भोक्षेण । यतो यस्मात् अजितेन्द्रियो भोगी जनः धनात् धनं प्राप्य माद्यति मुह्यति
च । (तथा) यपः ६१, अर्थे ७१, पी ११, ॥ ८८ ॥

जीर्णं इति । जीर्णो जरयान्वितः । पर्यङ्कात् पर्यङ्के उपविश्य अचिन्तयदित्यर्थः
अन्यत् सुगमम् ॥ ८८ ॥

स्थितेति । या देवयानी गेहोपरि अट्टालिकायां स्थिता यालिभिः सखीभि-
र्योगेन विना जातु कदाचिदपि वह्निर्न निरगमत् । सा भीरुः एका किं कथं पुरा-
दह्निरगात् । परिवह्निर्विना योगे ७१, ॥ १०० ॥

शयेति । या इयं महिषी पुरा पूर्वकाले मानिनी सती शय्यान्तावधि मम
शय्यायाः सीमापर्यन्तं विप्रकर्षे अभजत् । स्वीय अञ्चलसंस्तरे अञ्चलशय्यायामपि यातुं

व्याकरणम् ।

तथा यपोऽर्थे पी । धनान्माद्यति धनं प्राप्य माद्यतीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

पर्यङ्कादचिन्तयत् पर्यङ्के उपविश्य अचिन्तयदित्यर्थः ॥ ८८ ॥

परिवह्निर्विना योगे । अभिर्योगेऽपि पी स्यात् । पुरादह्निः ॥ १०० ॥

या मानं प्रणिपाततोऽपि बहुशोऽमुञ्चन् या मौनभाक्

सा पुण्याः किमु पर्यगात् किमुतवाऽमुञ्चत् स्वमानं स्वतः ॥ १०१ ॥

(सैरिन्ध्री तं प्रति ।)

हेतौ पीने ह कार्यं स्यात् कुतः क्षीणं यतः स्त्रियाः ।

पुंद्रोषात् जायते मानः प्रवृत्तिः स्याच्च तन्मिता ॥ १०२ ॥

(राजा आह ।) सा ऋते योगतोऽन्यस्या भीरुर्नार्हति सर्पितुम् ।

तत्क्रुत्स्नसखीसहायाऽगात् यत् स्थितिर्नो ऋते क्रोधः ॥ १०३ ॥

(अथ ययातिर्नारदमुखात् स्वजरायाः कारणं श्रुत्वा आत्म-
गतम् ।) अहह आत्मजाया हितार्थमहितमाचरितं दैत्यगुरूणा ।

धैर्यान्विता सती बहुधा व्याखीययत् । या च बहुधा प्रणिपाततोऽपि मौनान्विता सती
मानं नामुञ्चत् न तत्याज । सा किं कथं पुण्याः परितुष्टीं परित्यज्य अगात् कथं वा
स्वस्य मानं स्वतोऽमुञ्चत् ॥ १०१ ॥

हेतौ इति । हेतौ कारणे पीने स्थूले सति कार्यं कुतः कस्मात् क्षीणं स्यात् ।
पुंद्रोषात् पुरुषस्य दोषादेव स्त्रिया मानः स्यात् प्रवृत्तिरपि तन्मिता मानपरिमिता स्यात् ।
पक्षे । नेहेत्यादिकमुदाहरणवाक्ये । हेतौ ७, पी ११, ॥ १०२ ॥

सा ऋत इति । सा भीरुः अन्यस्या योगतः ऋते योगं विना सर्पितुं गन्तुं
नार्हति । तत् तस्मात् क्रुत्स्नरूपा या सखी तत्सहाया सती अगात् । क्रोधो विना क्रोधात्
विना यत् स्थितिर्यस्या देवयान्या स्थितिर्न भवतीत्यर्थः । पक्षे । अन्यस्या इत्यादिकमुदा-
हरणवाक्यं । सा ११, ऋते योगतः ७, ॥ १०३ ॥

व्याकरणम् ।

पुण्याः पर्यगात् पुरीं त्यक्त्वा अगादित्यर्थः ॥ १०१ ॥

हेतौ पी । पी पञ्चमी । पुं दोषात् मानः ॥ १०२ ॥

सा ऋतेयोगतः । ऋतेशब्दस्य योगेऽपि सा पञ्चमी स्यात् । यस्याः ऋते ॥ १०३ ॥

यतो मामृते सा विफला । अथ ययातिर्भागवस्याश्रमं जगाम ।
अथ भाग्वी पतिं जराग्रस्तं दृष्ट्वा शोकात् सखीं प्रति ।

दूरात् दूरं लसितमगमत् हन्त मानोऽनु यातु
वारादर्थैः फलमपि न मे यत् फलासादनार्थम् ।

उच्चैर्हृच्चं मयि नमयितुं प्रीयतायामुपायै-

मूले भग्नः स इति मनसः सा फलाशा गतारात् ॥ १०४ ॥

शोचन्ती साऽभ्यगान्मातुरन्तिके सा च तन्मुखात् ।

ज्वात्वा वृत्तं विषीदन्ती स्वभर्त्रे तद्वेदयत् ॥ १०५ ॥

तच्च श्रुतवती दैत्यगुरोरनुमतेर्नृपः ।

गत्वा तस्य समीपे तं नत्वा तुष्टाव साञ्जलिः ॥ १०६ ॥

नमस्तुभ्यं दुष्टानां दमन ! गुरो ! तव शापो वरायते मय्या-

दूरादिति । लसितं वाञ्छितं दूरादपि दूरं अगमत् । तेन अनु लसितेन सह
मानोऽपि वा आरात् दूरं यातु अर्थैः अनैरपि मे मम फलं नास्ति । अतः यस्मात् उपायैः
फलस्य आसादनार्थं उच्चैर्हृच्चं नमयितुं प्रीयतायां मयि सत्यां स उषो मूले भग्नः
अभूदिति शेषः । इति हेतोः सा फलाशा मनसोऽपि आरात् दूरे गता । पक्षे । सूत्रस्य
पूर्वापरभागौ उदाहरणं । वा १, आरादर्थैः ३॥, ॥ १०४ ॥

शोचन्तीति सुगमं ॥ १०५ ॥

तच्चैति । अनुमतेः अनुमत्याः नृपो ययातिः तस्य शक्त्य । अन्यत् सुगमं ॥ १०६ ॥

नम इति । हे दुष्टानां दमन ! हे गुरो ! तुभ्यं नमः । मयि तव शापोऽपि

व्याकरणम् ।

वारादर्थैः । दूरान्तिकार्थैर्योगेऽपि पञ्चमी स्यादा । दूरात् दूरम् । मनस आरात्
अगमत् । “दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्तरस्याम् ।” पां ॥ “वारादर्थैः ।” सुं ॥ १०४ ॥

मातुरन्तिके ॥ १०५ ॥

तस्य समीपे ॥ १०६ ॥

गसां कर्त्तरि कृत्यनभिहितकर्मकर्त्तरि च षष्ठीदेवतासि दिनाधिप-
देवतानामिति तव शक्तिरागसां ह्रिदे भवति ॥ १०७ ॥

अतिवज्रा वाक् तव तु प्रयोगे स्यान्न साऽफला ।

कीटे प्रयुक्तवान् यत्तां तत एव दुनोम्यहम् ॥ १०८ ॥

शत्रुदानप्रयुक्तेनामोघेनास्त्रेण मन्यते ।

स्वसाफल्यमपात्रेऽस्तं व्रपते स्वं विगर्हयत् ॥ १०९ ॥

वरायते वरतुल्यो भवति । मयि कीटजे आगसां अपराधानां कर्त्तरि । कृतिभिः
शास्त्रकारकैर्मुनिभिरनभिहितं अविहितं यत् कर्म तस्य कर्त्तरि च । त्वं दिनाधिप-
देवतानां मध्ये षष्ठी देवतासि । इति हेतोः तव शक्तिः शपः आगसां अपराधानां
ह्रिदे ह्रिदाय भवति । पक्षे नम इत्यादिकं उदाहरणवाक्यं । कृत्यनभिहितकर्मकर्त्तरि
७, षष्ठी १, ॥ १०७ ॥

अतिवज्रेति । तव वाक् वाणी तु अतिवज्रा वज्रमप्यतिक्रान्ता वज्रतुल्येत्यर्थः ।
प्रयोगे विचिपे सा वाणी अफला निष्फला न स्यात् । तां वज्रतुल्यवाणीं कीटे प्रयुक्त-
वान् अर्थात् अयोग्ये मयि प्रयुक्तवान् तत एव दुनोमि दुःखी भवामि । पक्षे । अतिवज्रा
इति सम्बोधनं वाक्कारः इवार्थः । शत्रुप्रयोगे ७, स्यात् ८, न १, सा १, ॥ १०८ ॥

शत्रुदानेति । शत्रुदाने शत्रूणामेव ह्रिदेने प्रयुक्तेन त्यक्तेन अमोघास्त्रेण स्वसाफल्यं
स्वस्य आत्मनः साफल्यं मन्यते । तदत्र अपात्रे अस्तं वित्तं सत् स्वं आत्मानं गर्हयत्
सत् व्रपते लज्जामाप्नोति । शत्रुदाने इति दीय ह्रिदे इत्यस्य रूपम् । (शब्द उक्त आन)
शत्रुदानप्रयुक्ते ७, न १, ॥ १०९ ॥

व्याकरणम् ।

कृत्यनभिहितकर्मकर्त्तरि षष्ठी । कृतिप्रयुज्यमाने अनभिहिते अनुक्ते कर्मणि कर्त्तरि
च षष्ठी स्यात् । दुष्टानां दमनः । तव शक्तिः । आगसां ह्रिदे । “कर्त्तृकर्मणोः
कृति ।” पां ॥ १०७ ॥

शत्रुदानप्रयुक्ते न । शब्द उदन्त आनप्रत्यये प्रयुक्ते सति षष्ठी न स्यात् । स्वं विग-
र्हयत् ॥ १०९ ॥

अतोऽयोग्ये मयि नैतदुपयुज्यते । यतः

भूदेवकोपानलदाहचिह्नमद्यापि चक्राप्युरसा दधिस्तात् ।

ब्रह्मस्तदग्नौ नृषु ते प्रयोज्ये नो केऽपि कौ तं प्रतिघातुकाः स्युः ॥ ११० ॥

अथ भार्गवः कोपात् तमुपालभते स्म । शृणु ।

काम्ये कर्मणि नित्ये च विहिते भविष्यदर्थे सा न भवति रतिर्या तात्कालिकप्रीतिफलकेऽशुभे कर्मणि इति कथमेतेऽशुभं न भोजिनः ॥ १११ ॥

श्रीः अयेद्वीक्ष्य सद्वृत्तं दुर्वृत्तं दृश्यते यदा ।

वसुप्रयुक्तं व्यक्तञ्च तदा सा न प्रसन्निभाक् ॥ ११२ ॥

भूदेवेति । चक्री विष्णुरपि उरसा वक्षसा अद्यापि भूदेवकोपानलदाहचिह्नं भूदेवी ब्राह्मणी भृगुस्तस्य कोपानलेन दाहस्य चिह्नं अर्थात् भृगुपदचिह्नरूपम् । उरसा दधिः घृतवानित्यर्थः । हे ब्रह्मण् ! नृषु मनुष्येषु तदग्नौ ते तव प्रयोज्ये त्यागयोग्ये सति कौ पृथिव्यां केऽपि नो तं प्रतिघातुकाः निवारकाः स्युः । दधिरिति धाधातीः क्तिप्रत्ययेन सिद्धम् । प्रयोज्ये ७, (न १) उके ७, (अपि) कौ ७, ॥ ११० ॥

काम्य इति । भविष्यदर्थे काष्ठान्तरभाविफलके विहिते श्रुतिविहिते काम्ये नित्ये च कर्मणि सा रतिरनुरागी न भवति । या रतिः यद्वा तात्कालिकफलके अशुभे कर्मणि भवति । इति हेतोः एते मनुष्या किं कथं न अशुभं भोजिनः अशुभं दुःखं न भोक्ष्यन्ते अपि तु भोक्ष्यन्त एव । पक्षे । काम्यकर्मोति काम्यकर्मवतः कस्यचित् कौवस्य सम्बोधनम् । णिनि ७, ल्ये ७, (च) विहिते ७, भविष्यदर्थे ७, सा १, (न) भवति ८, ॥ १११ ॥

व्याकरणम् ।

प्रयोज्ये नो केऽपि कौ । उक्तप्रत्यये क्तिप्रत्ययेऽपि प्रयोज्ये न षष्ठी । चिह्नं दधिः । तं प्रतिघातुकाः ॥ ११० ॥

णिनित्ये च विहिते भविष्यदर्थे सा न भवति । भविष्यदर्थे णिनिप्रत्यये विहिते सा षष्ठी न । अशुभं भोजिनः ॥ १११ ॥

सति श्रीले वर्त्तिटणि न तं हेष्टास्ति कथन ।

मिथो विरोधिनोऽप्येते सुधांशोर्नारयो यद्वाः ॥ ११३ ॥

पुंसां न कार्थ्योऽसक्तज्ञो यैः प्रार्थ्यं हितमात्मनः ।

जायते वा तुल्यभावनिष्ठा संसर्गतो यतः ॥ ११४ ॥

शौरिति । श्रीः सम्पत् सद्वत्तं सञ्चरितं वीक्ष्य शयेत् जनमाशयेत् । वसुप्रयुक्तं धनप्रयुक्तं दुर्लभं असञ्चरितं व्यक्तं यदा दृश्यते तदा सा श्रीर्न प्रसक्तिभाक् न तत्र प्रसक्ता भवतीत्यर्थः । पक्षे । शौरित्यादिकं उदाहरणम् । दृश्यते ८, यदा ७, वसु १, प्रयुक्तं १, व्यक्तं १, (च) तदा ७, सा १, न १, प्रसक्तिभाक् १, ॥ ११२ ॥

सतीति । सति साधुनि श्रीले स्वभावे वर्त्तिटणि वर्त्तमाने सति अर्थात् सद्वत्तौ स्वत्वां तं तद्वत्तं जनं हेष्टा न कोऽपि । एतदेव दर्शयति मिथ इति । एते यद्वा रव्यादयः मिथः परस्परं विरोधिनोऽपि केऽपि सुधांशोश्चन्द्रस्य नारयः । अत्र चन्द्रं प्रति यद्वाणां विद्वेजभावे तस्य सुधांशुत्वं हेतुः । पक्षे । तमित्यादिकं उदाहरणम् । सति ७, श्रीले ७, वर्त्तिटणि ७, (न १) ॥ ११३ ॥

पुंसामिति । असत्सङ्गो न पुंसां कर्तव्यः । यैः पुनर्हितं प्रार्थ्यम् । यतो यस्मात् संसर्गतः तुल्यभावनिष्ठा भावः स्वभावः निष्ठा यद्वा जायते । भावनिष्ठा इति जीनकूर्मकील इतिवत् समासः । पक्षे । पूर्वभाग उदाहरणम् । जायते ८, (वा १,) (तु १) ल्यभावनिष्ठासंसर्गतः ५, ॥ ११४ ॥

व्याकरणम् ।

दृश्यते यदा वसु प्रयुक्तं व्यक्तञ्च तदा सा न प्रसक्तिभाक् । यदा वसु अव्ययकप्रत्ययञ्च प्रयुक्तं दृश्यते तदा सा षष्ठी प्रसक्तिभाक् न भवति । सद्वत्तं वीक्ष्य । “द्वे कृत्यव्यक्तवतुखलतीच्छन्नानवसुश्रीलार्थेदन् भव्यर्णार्थे णिनि” सुं ॥ ११२ ॥

सति श्रीले वर्त्तिटणि न । श्रीलार्थे वर्त्तिनि टणि प्रयोज्यमाने सति न षष्ठी । तं हेष्टा ॥ ११३ ॥

जायते वा तु ल्यभावनिष्ठासंसर्गतः । ल्यसंज्ञककृति प्रयुज्यमाने भावकयोगे च

खलस्यार्थप्रयोगे न स्वशरीरव्ययेन च ।

संसिध्यति यतोऽभीष्टं सुजीवं तेन मानवैः ॥ ११५ ॥

आपातदृष्ट्यर्थकसाधने वा क्षमोऽनुतदुर्ज्वरपक्ष्यशक्तः ।

भोगी चिरं सौदति चोन्निरस्तत् तथापि पथ्यस्य न दृष्टिमेति ॥ ११६ ॥

जीवद्विप्राणकेऽसत्कर्मकृतिस्त्यनुवर्तिनि ।

साधे श्रियो न कस्यापिः कुवास्तौ गेहिना यथा ॥ ११७ ॥

खलेति । खलस्य क्रूरजनस्य अर्थप्रयोगे धनव्यये स्वशरीरव्ययेन च यतो यस्माद-
भीष्टं न संसिध्यति तेनैव हेतुना मानवैः सुजीवं सुखेन जीवते । तथा च यदि खल-
स्याभीष्टं सिध्यत् तदा केनापि न जीवते इत्यर्थः । पक्षे । स्वशरीरेत्यादिकं च ।
खलस्य ६, अर्थप्रयोगे ७, (न १) ॥ ११५ ॥

आपातेति । आपातदृष्ट्यर्थकसाधने वा आपातं तत्क्षणमेव दृष्टिरर्थः फलं
यस्य कर्मणः तादृशनिन्दितकर्मणः साधने क्षमो भोगी जनः अनु पश्चात् तत् दुर्ज्वर-
पक्ष्यशक्तः तस्य दुर्ज्वरस्य दुष्पचस्य कर्मणः पक्षौ पचने अशक्तः सन् तदुदगिरन् अर्थात्
रोगशोकादिरूपेण परिणतं तदेव कर्म भोगेन चययन् चिरं सौदति । तथापि पथ्यस्य
अर्थात् पथ्येन विहितकर्मणा न दृष्टिं एति प्राप्नोतीत्यर्थः । तथाहि यथा भोगीजनः
मांसादिकं अतिभुक्त्वा तदतिदुष्पचस्य पचने अशक्तः सन् तदेव उदगिरन् सौदति तथापि-
न पथाशौ श्रवति । तथा भोगी संसारी अपि इत्यर्थः । पक्षे । आपात इति पति-
तस्य सम्बोधनम् । दृष्ट्यर्थकसाधने ७, वा १, ॥ ११६ ॥

जीवदिति । अकर्मकृति अवैधकर्मकर्तारि स्त्यनुवर्तिनि स्त्रीवशीभूते अतएव
व्याकरम् ।

षष्ठी स्यात् वा । पुंसां कार्य्यं येः प्रार्थ्यम् । “कृत्यानां कर्मस्ति वा ।” पां । “ल्यभाव-
क्ताख्यणकसङ्गे वा ।” सुं ॥ ११४ ॥

खलस्यार्थप्रयोगे न । खलार्थप्रत्यययोगे षष्ठी न स्यात् । मानवैः सुजीवम् ॥ ११५ ॥

दृष्ट्यर्थकसाधने वा । दृष्ट्यर्थकसाधनीः साधने षष्ठी स्यादा । पथ्यस्य दृष्टिमेति ।

“दृष्ट्यर्थानां वा ।” सुं ॥ ११६ ॥

अणके सत्कर्मकृति स्त्यनुवर्तिनि सा वे । अणकवर्जिते स्वधिकारानुवर्तिनि

अथ भृगुः भार्यां प्रति । प्रिये ! तवैतद् विदितमभूत् ।

न सदाक्साडसदाचि निष्ठयासौ सतां गतम् ।

वर्त्म ज्ञातं न यन्नक्तं पिशाच्या मोहितात्मनः ॥ ११८ ॥

कासुकेन हि संसर्गे दास्याप्यतिकुरूपया ।

रज्यतेऽप्युत्तमाया न पत्न्या भवति कासुकः ॥ ११९ ॥

जीवद्विप्राणके जीवन्मृतप्राये साधे सपापे जने श्रियो लज्जाः कस्य सुखस्य नातिः न प्राप्तिः । अर्थात् ईदृशपुरुषे श्रिया सुखं न प्राप्यते । अत्र दृष्टान्तयति यथा गेहिना कुवासी सुखस्य नातिसुखेत्यर्थः । पक्षे । जीवद्विप्र इति सम्बोधनम् । अणके ७, सत्कर्मकृति ७, स्थनुवर्तिनि ७, सा ११, घे ७, ॥ ११७ ।

नसदिति । असतां वाचि वाक्ये निष्ठया असौ राजा न सदवाक्साट् सतां वाचं सहते यः सः सदवाक्साट् तादृशो न भवतीत्यर्थः । यत् यस्मात् नक्तं रात्रौ पिशाच्या मोहितो आत्मा यस्य तादृशस्य जनस्य सतां मतं वर्त्म न ज्ञातं न ज्ञायते इत्यर्थः । गतमिति अधिकरणे क्तः ज्ञातमिति वर्तमाने क्तः । पक्षे । सा सदवाक् न इति कश्चन जनं कथयति । असदवाचिनिष्ठया ३१, असौ ११, ॥ ११८ ॥

कासुकेनेति । कासुकेन जनेन अतिकुरूपयापि दास्या सङ्गं संसर्गे रज्यते अनुरक्तेन भूयते उत्तमाया अपि गुणरूपजात्यादिभिरुत्तमाया अपि पत्न्याः कासुकोऽभिलाषी न भवति । पक्षे । दास्यत्यादिकं उदाहरणवाक्यम् । कासुकेन ३१, (हि) संसर्गे ७, ॥ ११९ ॥

व्याकरणम् ।

सकर्मकृति प्रयुज्यमाने च कर्त्तरि सा षष्ठी स्यादा । श्रियोः कस्य आप्तिर्न । गेहिना कस्याप्तिर्न ॥ ११७ ॥

असदाचिनिष्ठयासौ । उभधिकरणं सत् वर्तमानकालः तदाचित्तप्रत्यययोगे कर्त्तरि नित्यं असौ षष्ठी । सतां गतं वर्त्म मोहितात्मनो न ज्ञातं न ज्ञायते इत्यर्थः । “क्तस्य च वर्तमाने । अधिकरणवाचिनश्च” । पां ॥ ११८ ॥

कासुकेन हि संसर्गे । कासुकशब्देन च योगे षष्ठी स्यात् । पत्न्याः कासुकः ।

“कासुकसङ्कार्यत्वेन ।” सु ॥ ११९ ॥

अन्यच्च । रतिः कुकर्मसंसर्गे या नृणां शिष्टसम्पत्ते ।

कर्मण्यपि च संसर्गे सा चेत् तत् कः शुचां भजेत् ॥ १२० ॥

मम वाक्प्रपञ्चोऽपि विफलः । यतः ।

नृणां मूढे नीतिशिखा तस्याक्रोशाय केवलम् ।

भवेद् यथाऽश्वे निर्धारे षष्ठीतिः स्यात् कषादतेः ॥ १२१ ॥

परव्यथार्त्तो जगतां हितैषी आर्यः सुखासङ्गत एति निद्राम् ।

खलः परेषां सुखतः सदार्त्तो निद्रां भजेत् किं जगतोऽहितैषी ॥ १२२ ॥

रतिरिति । नृणां मनुष्याणां कुकर्मसंसर्गे कुकर्मणि कुसंसर्गे च या रतिः तादृशी-
ऽनुरागी भवति शिष्टसम्पत्ते साधुसम्पत्ते कर्मणि संसर्गे च चेत् यदि सा रतिः तादृक्
रतिः स्यात् तत् तदा को जनः शुचां शोकानां भजेत् शुचौ दुःखानि भजिदित्यर्थः ।
पक्षे । पूर्वोपरभागे उदाहरणम् । शिष्टसम्पत्ते अ, कर्मणि अ, (अपि च) संसर्गे
अ, सा १ । ॥ १२० ॥

नृणामिति । नृणां मूढे नराधमे नीतिशिखा तस्य नराधमस्य आक्रोशाय प्रकीपाय
भवेत् । यथा निर्धारे निर्नास्ति धारा आस्कन्दितादि पञ्चविधगतिर्यस्य तादृशे
अश्वे घोटके कषादतेः कषाघातात् षष्ठी इतिः पञ्चविधगत्यतिरिक्ता दुष्टगतिरिति यावत्
स्यात् भवेत् । गतयोर्मुः पञ्च धारा इत्यमरः । निर्धारे अ, षष्ठी १ । ॥ १२१ ॥

परिति । परपीडाया दुःखितः जगतां हितैष्कुः आर्यः श्रेष्ठो जनः सुखासङ्गतः
सुखसम्पत्केचैव निद्रां एति प्राप्नोति । परेषां सुखतः सदार्त्तः सदा दुःखितः जगतः

व्याकरणम् ।

शिष्टसम्पत्ते कर्मण्यपि च संसर्गे सा । शिष्टप्रयुक्ते कर्मणि सम्बन्धे च सा षष्ठी स्यात्
न तु सर्वत्रेत्यर्थः । नृणां रतिः । शुचां भजेत् ॥ १२० ॥

निर्धारे षष्ठी । नृणां मूढे ॥ १२१ ॥

आर्यः सुखासङ्गतः । आ रि चस् प्रत्ययस्य सुखशब्दस्य च धोने षष्ठी स्यात् । परेषां
सुखतः । “समाधेयैर्नार्यैस्तत्तादितसुखे निर्धारे सम्बन्धे द्वे च धी ।” सु । ॥ १२२ ॥

अथ ययातिः (भार्गवं प्रति ।)

यासीव मे सुदमृतस्य समैरसीवैः

प्राक्छेदितुल्यवचनेन हितेन साऽभूत् ।

ब्रह्मन् ! यथामयवयः समयं भवेद् यत्

वैद्यप्रयुक्तविषमप्यमृतस्य तुल्यम् ॥ १२३ ॥

(भार्गवस्तुं प्रति ।)

सम्पदा मत्ततात्तेन सा सम्बल्लङ्घिता त्वया ।

आसुरीयं न भोग्येति पुरस्तात् मम या कृता ॥ १२४ ॥

अहितेच्छुः खलः किं कथं निद्रां भजेत् । पक्षे । सूत्रस्य पूर्वभागः सम्बन्धे षष्ठा उदाहरणम् । (आ रि चम्) आर्थः सुखासङ्गतः ७, ॥ १२२ ॥

यासीदिति । प्राक् पूर्वकाले अमृतस्य समैस्तुल्यैः रसीवैः रससमूहैः मे मम या सुतु प्रीतिर्नासीत् । हे ब्रह्मन् ! हितेन छेदितुल्यवचनेन विषतुल्यत्वदवाक्येन सा प्रीतिरभूत् । यत् यस्मात् आमस्य रोगः वधी बाल्यादि समयो ग्रीष्मादिः तदनतिक्रम्य वैद्यप्रयुक्तं विषमपि अमृतस्य तुल्यं भवेत् । पक्षे । प्राक्छेद इति पूर्वे सिङ्घनादयुक्तस्य सम्बोधनम् । सूत्रस्य पूर्वापरभागी उदाहरणवाक्ये । तुल्यवचनेन ३, हितेन ३, सा १, अभूत् ८, ॥ १२३ ॥

सम्पदिति । सम्पदा ऐश्वर्येण मत्तता जाता गृहीता येन स त्वया अर्थात् ऐश्वर्यमतेन त्वया सा सम्बल्लङ्घिता लङ्घिता इयं आसुरी असुरस्य दुहिता मया न भोग्या इति या प्रतिज्ञा मम पुरस्तात् अग्रे कृता । पक्षे । सम्पदामत इति सम्बोधनम् । अन्यदुदाहरणम् । तात्तेन ३, सा १, ॥ १२४ ॥

व्याकरणम् ।

तुल्यवचनेन हितेन साभूत् । तुल्यार्थवाचिशब्देन हितशब्देन च योमे साषष्ठीः अभूत् भवतीत्यर्थः । भाविनि भूतवदुपचारात् । अमृतस्य समैः । अमृतस्य तुल्यम् ॥ १२३ ॥ तात्तेन सा । तात् तद्वितानेन योमे सा षष्ठी स्यात् । मम पुरस्तात् ॥ १२४ ॥

तदेनः परिणामोऽसौ जरा ते विद्धि यत् पुमान् ।

कुरुते तत् फलत्वेव कियतोऽनेहसोऽप्यधः ॥ १२५ ॥

अम सुताया यदुःखं तदपि तस्माः पापस्येव परिणामः । यतः ।

कुले राजति या भेजे प्रेक्षा त्वामुत्तरा च सा ।

अनादरे गम्यमाने निरगात् पश्यतस्तव ॥ १२६ ॥

(ययातिस्तं प्रति ।) गुरो ! सत्त्वं मया पापं कृतं किन्तु क्षणं
भवतः संसर्गजपुण्येन तस्य क्षयोऽभूत् यतः ।

यज्ञे त्वय्यास्य यः साधुः पुण्यं ज्ञानं स विन्दति ।

साधुना सह योगिन भवेत्तदुभयं सुने ! ॥ १२७ ॥

तदेन इति । ते तव असौ जरा तदेनःपरिणामः तत्पापस्य पाक इति विद्धि
जानीहि । पुमान् पुरुषः यत् कर्म कुरुते कियतोऽनेहसः कियत्कालस्य अधः परतः
तत् कर्मफलत्वेव इत्यन्वयः । पक्षे । पूर्वद्वयस्य उदाहरणम् ॥ १२५ ॥

कुल इति । या देवयानी कुले राजति दीप्यमानं कुलमनादृत्य प्रेक्षा त्वां भेजे ।
उत्तरा च उत्तरकाले च सा अनादरे गम्यमाने शायमाने सति पश्यतस्तव पश्यन् त्वाम-
नादृत्य निरगात् तव पुरात् निरगमत् । पक्षे । कुले इत्यादिकं उदाहरणम् । उत्तरा
१, (च १), सा १, अनादरे ७, गम्यमाने ७, ॥ १२६ ॥

यज्ञ इति । यो जनः यज्ञे साधुः यथ त्वया वेदनयस्य साधुः स जनः पुण्यं
ज्ञानञ्च विन्दति प्राप्नोति । हे सुने ! साधुना सहयोगेन साधुसङ्गेन तदुभयं भवेदित्य-
न्वयः । साधुना १, सह १, योगेन १, भवेत् ८, तत् १, उभयं १, ॥ १२७ ॥

व्याकरणम् ।

अनेहसोऽधः ॥ १२५ ॥

उत्तरा च सा अनादरे गम्यमाने । अनादरे गम्यमाने सा षष्ठी स्यात् उत्तरा च
सप्तमी स्यात् । कुले राजति त्वां भेजे । पश्यतस्तव निरगात् ॥ १२६ ॥

साधुना सहयोगेन भवेत् तदुभयं । साधुशब्दयोगे तदुभयं षष्ठी सप्तम्यौ स्यातां ।
यज्ञे त्वय्यास्य साधुः ॥ १२७ ॥

पापायुक्तप्रसूतेनासङ्गाच्च न सुखी पिता ।

तथापि हित-आयुक्तो नाहितस्यास्य स कश्चित् ॥ १२८ ॥

गुरो ! अपराधः क्षम्यः । (भृगुस्तं प्रति ।) किमिच्छसीति ।

ययातिराह । तव सुताया हितमिच्छामि । यतः ।

कुशलस्वामिनाऽयोगे भवेत्तज्जीवनं वृथा ।

अभीष्टसाधने स्त्रीणां कुशलः पतिरेव यत् ॥ १२९ ॥

तरुण्या अकृतार्थायाः स्वामी चेत् कुशलोऽवने ।

भवेद्वज्राहतोऽकस्मात् तददुःखमनुयाति ताम् ॥ १३० ॥

पापेति । पापायुक्तः पापासक्तसादृशेन प्रसूतेन सन्तानेन आसङ्गात् पिता न सुखी । तथापि स पिता अस्य सन्तानस्य हिते आयुक्तः आसक्तः कश्चिदपि समये अहितस्य आयुक्तो न । पक्षे । पापेति सम्बोधनम् । आयुक्तप्रसूतेन ३, आसङ्गात् ५, (च१) ॥ १२८ ॥

कुशलेति । कुशलस्वामिना पोषणाभीष्टसाधनादिकर्मशक्तेन स्वामिना अयोगे विच्छेदे तज्जीवनं तासां स्त्रीणां जीवनं विफलम् । अन्यत् सुगमम् । कुशलस्वामिनो ३, योगे ७, भवेत् ८, तत् १, ॥ १२९ ॥

तरुण्या इति । अकृतार्थायास्तरुण्या युवत्याः अवने पालनादौ कुशलो दण्डः स्वामी चेत् यदि अकस्मात् वज्राहतः स्यात् तदा तत् दुःखं तां तरुणीं अनुयाति सङ्गं नञ्कति । पक्षे । पूर्वसूत्रस्य लडाहरणम् ॥ १३० ॥

व्याकरणम् ।

आयुक्तप्रसूतेनासङ्गाच्च । आयुक्तप्रसूताभ्यां योगे च तदुभयं स्यात् । हिते आयुक्तः । अहितस्यायुक्तो न ॥ १२८ ॥

कुशलस्वामिना योगे भवेत् तत् । कुशलस्वामिभ्यां योगे तदुभयं स्यात् । अभीष्ट-साधने कुशलः पतिरेव ॥ १२९ ॥

तरुण्याः स्वामी । अवने कुशलः ॥ १३० ॥

तस्मान्मम जरामपनेतुमर्हसि । शृगुस्तं प्रति ।

ईश्वरेणापि सङ्गृहेत् तदा तस्मान्मया भवेत् ।

स विश्वेषामीश्वरोऽपि पापशान्तौ स नेश्वरः ॥ १३१ ॥

यत इयं जरा तव पापस्य परिणामस्तस्य हि भोगिनैव क्षयः ।

(ययातिस्तं प्रति) गुरो यदि तत् पापमवश्यं भोक्तव्यं तर्हि ।

ममैकेन धर्मनिपुणेन दायादेन युक्तेन च तत् पापं भोक्ष्यते ।

यतो वेदे तन्त्रस्य च निपुणेन मया अशक्तस्य प्रतिनिधिः श्रूयते ।

तथा पुत्रकृतं स्वकृतमेव भवतीति श्रूयते च ॥ १३२ ॥

भार्गव आह । न्याय्यमेतत् परापराधेन निरागसो दण्डः । यथा ।

यत् साक्षिप्रतिभूभ्याश्च लभ्यते दण्डबन्धनम् ।

नाधमर्णस्तदाप्नोति साक्ष्यत्र प्रतिभूस्तव ॥ १३३ ॥

ईश्वरेणेति । चेत् यदि ईश्वरेणापि सङ्गी भवेत् तवेति शेषः । तदा तत् पापं अन्यथा न भवेत् । स विश्वेषामीश्वरोऽपि पापशान्तौ स ईश्वरः प्रभुर्न । ईश्वरेण ३१, (अपि) सङ्गः ११, (चेत्) तदा ७, तत् ११, ॥ १३१ ॥

ममैकेनेति । दायादेन पुत्रेण । युक्तेन योग्येन कर्मेणेति यावत् । पक्षे । ममैकेन धर्मे इति सम्बोधनम् । निपुणदायादेन ३१, युक्तेन ३१, (अ) ॥ १३२ ॥

यदिति । साक्षिप्रतिभूभ्यां यदण्डबन्धनं लभ्यते अधमर्णस्तत् नाप्नोति अत्र साक्षी प्रमाणं तव प्रतिभूः तव पुत्रः । प्रतिभवतीति प्रतिभूजन्य इत्यर्थः । स्युर्लप्रकाः प्रतिभुव इत्यमरः । जामिन् इति नौचोक्तिः । साक्षिप्रतिभूभ्यां ३०, (अ) ॥ १३३ ॥

व्याकरणम् ।

ईश्वरेणापि सङ्गृहेत् तदा तस्मान्मया भवेत् । ईश्वरशब्दयोगे च तदुभयं स्यात् । नान्यथा भवेदिति स्वरूपाख्यानं । विश्वेषामीश्वरः । पापशान्तौ ईश्वरो न ॥ १३१ ॥

निपुणदायादेन युक्तेन च । निपुणदायादाभ्यां योगे च तदुभयं स्यात् । वेदे तन्त्रस्य च निपुणेन ॥ १३२ ॥

साक्षिप्रतिभूभ्याश्च । आभ्यां योगे तदुभयं स्यात् । अत्र साक्षी प्रतिभूस्तव ॥ १३३ ॥

अथ भृगुः क्षणं विभाव्य तद्यास्त्वित्यब्रवीत् ।

अथ ग्रहाधिपतिना यो गतश्च नृपं प्रति ।

क्रोधस्तमत्यजत् सोऽसौ भयञ्चाधिपतिनृषु ॥ १३४ ॥

ततो ययाति भार्यया सह पुरमागत्य पुत्रान् आह्वय आह ।

जरायाः प्रति तारुण्यं देहि पुत्र ! ममेक्षितम् ।

चन्द्रवंशे हि दायादाः परार्थं स्वतनूददुः ॥ १३५ ॥

ययातिः पारिपार्श्विकं प्रति ।

अथाद्भुतं पश्यतु मद्वचःसु च

स्फुटाभिधेयेष्ववधारितेष्वपि ।

अङ्गो निशि द्विस्त्रिद्वीरितेषु न

प्रत्युचुरेते त्रय आत्मजा रुषा ॥ १३६ ॥

अथेति । यहाधिपतिना शक्रेण नृपं प्रति यः क्रोधो गतः प्राप्तः तं क्रोधं स शक्रः
अत्यजत् असौ नृषु अधिपतिर्नराधिपोऽपि भयं अत्यजत् । पक्षे । यङ इति यङ्य-
श्रीलस्य सन्धीधनम् । अधिपतिना ३, योगतः ३, (च) ॥ १३४ ॥

अरेति । जरायाः प्रति जरायाः परिवर्त्तनेन तारुण्यं यौवनं देहि । हि यस्मात्
चन्द्रवंशे दायादाश्चन्द्रवंशीकृत्वा ज्ञातयः परार्थं स्वतनूः निजशरीराणि ददुः ॥ १३५ ॥

अथेति । अथ प्रश्ने अरे अद्भुतं पश्यतु तत् किमित्यत आह स्फुटेति स्फुटाभि-
धेयेष्वपि स्फुटी व्यक्तीऽभिधेयोऽर्थो येषां तादृशेष्वपि महचः सु अवधारितेष्वपि श्रुतेष्वपि ।

व्याकरणम् ।

अधिपतिना योगतश्च । अधिपतिशब्दयोगे तदुभयं स्यात् । नृषु अधिपतिः ॥ १३४ ॥

चन्द्रवंशे दायादाः । “स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूपत्तकुशलायुक्तनिपुण-
साधुसुजघैर्नादरेभ्यो च ।” सु । ॥ १३५ ॥

सुचः स्फुटाभिधेयेष्ववधारितेष्वपि । सुच प्रत्ययस्य व्यक्ताद्येषु श्रुतेष्वपि तदुभयं
स्यात् । अङ्गो निशि द्विस्त्रिद्वीरितेष्वपि ॥ १३६ ॥

एङानि भावादिमानि वाच्यानि त्रीणि अपत्यानि ॥ १३७ ॥

धुनराह । वत्साः शृणुत गुणानामाधारश्चत्वारः प्रसिद्धाः ।

उपकण्ठविषयाश्लेषात्यन्तसंयोगतो वर्द्धितस्नेहाः ॥ १३८ ॥

अतः प्रत्युत्तरं युज्यते । अथ यदुप्रभृतयस्तस्य त्रयः पुत्राः तं प्रति ।

अङ्गी दिवसस्य निशि रात्रौ द्वित्रिवारं उदीरितेष्वपि कथितेष्वपि एते त्रय आत्मजा-
रुषा क्रीधेन न प्रत्युत्तुः न प्रत्युत्तरं कृतवन्तः । पक्षे । अद्भुतं महत्तमः पश्यतु । सुष-
स्फुटाभिधेयेषु इत्यत्र विसर्गस्य स्त्रीपः । “क्रामन् दिशो दशरथ स्फुटवीरलक्ष्मीरिति-
वत् ।” सुषः ६१, स्फुटाभिधेयेषु ७॥, अवधारितेषु ७॥, (अपि १) ॥ १३६ ॥

एङानीति । इमानि त्रीणि अपत्यानि वाच्यानि वर्द्धितानि भावात् स्वभावतः
एङानि वधिराणि । स्यादेङ्गे वधिर इत्यमरः । पक्षे । ए इति सम्बोधनायमव्ययम् ।
अपत्यानीत्यपि सम्बोधनम् । ङानि १॥, भावादिमानि १॥, वाच्यानि १॥, त्रीणि १॥,
॥ १३७ ॥

वत्सा इति । हे वत्साः ! शृणुत । कीदृशाः गुणानामाधाराः आश्रयाः प्रसिद्धाः
लौकिके विख्याताः । उपकण्ठविषये कण्ठसमीपदेशे य आश्लेष आलिङ्गनं तद्रूपात्यन्त-
संयोगात् वर्द्धितः स्नेहो येषु ते तथा । देशविषयो तूपवर्तनमित्यमरः । पक्षे । गुणानां
अर्थात् सूत्रकारस्य गुणानां कथां शृणुत इति तु श्रियावधानार्थम् । वर्द्धितस्नेहा इति
सम्बोधनम् । आधाराः १॥, चत्वारः १॥, प्रसिद्धाः १॥, उपकण्ठविषयाश्लेषात्यन्तसंयोगतः
३॥, ॥ १३८ ॥

व्याकरणम् ।

ङानि भावादिमानि वाच्यानि त्रीणि । भावादिमानि भावप्रभृतीनि वाच्यानि-
वक्ष्यमाणानि त्रीणि भावकालाधिकरणानि ङानि डसंज्ञकानि स्युः ॥ १३७ ॥

आधाराश्चत्वारः प्रसिद्धाः उपकण्ठविषयाश्लेषात्यन्तसंयोगतः । उपकण्ठादिभेदा-
दधाराश्चत्वारः प्रसिद्धा भवन्ति । उपकण्ठः समीप्य अत्यन्तसंयोगी व्याप्तिः ॥ १३८ ॥

जाताऽधुनायुष इयं चरमा विभक्तिः-

भावे तथाधिकरणे समयेऽत्र तस्मात् ।

चित्तं प्रवर्त्तयतु तात ! किमीहसेऽन्यत् ।

स्यादिन्द्रियेषु विवशेषु किमिन्द्रियार्थैः ॥ १३६ ॥

अथ तस्य प्रियः पुत्रः पुरुनामासुरीसुतः ।

जरायाः प्रति तारुण्यं ददौ पितृ स्तसंसदि ॥ १४० ॥

अथ राजा प्रीतस्तस्मै वरं ददौ सत्स्वपि ज्येष्ठेषु सिंहासनं तवैवेति ॥
(अङ्गिरा आह ।)

लब्धे स्वात्मजयौवने निशि दिवा रेमे समं भार्यया

भोगिन्या सह मुक्तकञ्चुकमहाभोगी यथा विज्वरः ।

आरामे मधुपालिचुम्बितविशिन्यामोदिपद्माकरे

रात्र्यङ्गोर्गहणेऽक्षमोऽपि न तयोर्निद्रा दरिद्रः स राट् ॥ १४१ ॥

जाताधुनेति । हे तात ! अधुना आयुष इयं चरमा विभक्तिः चरमी भागी जाता
तस्मात् अत्र समये अधिकरणे भावे करणं शरीरमधिकृत्य स्वभावे अर्थात् शरीरानुरूप-
स्वभावे चेष्टायां वा चित्तं प्रवर्त्तयतु । किं कथं अन्यत् ईहसे इच्छसि इन्द्रियेषु विवशेषु
इन्द्रियार्थैर्वा किं स्यात् किं फलं स्यादित्यर्थः । पठे । जाताधुनायुष इति सम्बोधनम् ।
इयं १, चरमा १, विभक्तिः १, भावे ७, (तथा १) अधिकरणे ७, समये ७, ॥ १३६ ॥

अथेति । आसुरीसुतः असुरस्य दुहिता शर्मिष्ठा तस्याः पुत्रः जरायाः प्रति प्रतिदानं
तारुण्यं यौवनम् । स्वसंसदि ज्ञातिसभैकदेशे ॥ १४० ॥

लब्ध इति । स राट् यथातिः स्वात्मजस्य यौवने लब्धे सति दिवानिशि भार्यया

व्याकरणम् ।

इयं चरमा विभक्तिर्भावे तथाधिकरणे समये । चरमा विभक्तिः सप्तमी समये
काले । अत्र चित्तं प्रवर्त्तयतु । इन्द्रियेषु विवशेषु ॥ १३६ ॥

स्वसंसदि ज्ञातिसभाया एकदेशे इत्यर्थः ॥ १४० ॥

(राजोवाच ।) अहो मुने ! नहुषात्मजः कथमेवमाचरितवान् ।
(मुनिराह ।)

अतिरिक्ताधिपत्यार्थोपाधिभ्यामविवेकिनः ।

मायन्त्येव ततोऽमीषां रुदन्त्युपशते गुणाः ॥ १४२ ॥

(राजोवाच ।) हे मुने ! कर्णपीयूषमिदं शृण्वन् न दृष्यामि अतः
कथ्यतां राजा ततः किमकरोदिति । (मुनिराह ।)

अथैकदात्वजः कश्चिदधिताते भयात् द्रुतः ।

शरणं तं नृपं भेजे रक्ष राजन्निति ब्रुवन् ॥ १४३ ॥

सह रेमे । यथा बिज्वरी विगतज्वरी मुक्तकञ्चुकनङ्गाभोगी ज्वरानन्तरं भोगिन्या सख्यां
सह रमते तथेत्यर्थः । कुच रेमे इत्याह । आरामे उपवनेकदेशे । मधुपस्य आल्या
श्रेण्या चुम्बिता या विशिनौ पद्मिनी तस्या आमोदशालिनौ पद्माकरे सरोवरे । तस्य
समीपे इत्यर्थः । राजा कौटभः रात्राङ्गोपहणे ज्ञाने अचमः । तयोः रात्राङ्गोर्निद्रा-
दरिद्रः निद्राशून्यः । पक्षे । पूर्वसूत्रस्य उदाहरणम् ॥ १४१ ॥

अतीति । अतिरिक्तौ च तौ आधिपत्यार्थं प्रभुत्वधने चेति तौ तथा तद्रूपाभ्या-
मुपाधिभ्यां अर्थात् अतिशयप्रभुत्वधनरूपोपाधिभ्यां अविवेकिनो जना मायन्त्येव अतः
कारणात् अमीषामविवेकिनां उपशते गुणाः शतादप्यधिका गुणाः रुदन्ति अर्थात्
धनादिमत्तानां असंख्याता अपि गुणाः वृथा भवन्ति । पक्षे । अविवेकिन इत्यादिक-
मुदाहरणवाक्यम् । अतिरिक्ताधिपत्यार्थोपाधिभ्यां ३॥, ॥ १४२ ॥

अधीति । अजङ्घागः अधिताते ताते पितरि अधि ताताधीन इत्यर्थः । भयात्
द्रुतः सन् हे राजन् ! रक्ष इति ब्रुवन् सन् तं नृपं ययातिं शरणं भेजे ॥ १४३ ॥

व्याकरणम् ।

लब्धे स्वात्मजयौवने । निशि दिवा रेमे । आरामे पद्माकरे । रात्राङ्गोर्निद्रा-
दरिद्रः ॥ १४१ ॥

अतिरिक्ताधिपत्यार्थोपाधिभ्यां । अतिरिक्तार्थकेनीपेन आधिपत्यार्थकेनाधिना च
योगे समन्ती स्यात् । उपशते गुणाः । “यस्यादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र समन्ती ।”
पां । “अधिकेशार्थोपाधिभ्याम् ।” सुं ॥ १४२ ॥

अगादन्योऽपि तं धावन्समुष्कोऽजोऽप्यजेष्वधि ।

सुखं छागाधमं राजन्निमं हन्मीति च ब्रुवन् ॥ १४४ ॥

(वृद्धश्चागो राजानं प्रति ।) राजन् ! अयं मम पुत्रश्चागानामपि
छागः पालनायोग्यः । एनं हन्मि । (नृपस्तं प्रति ।) अरे वृद्ध ! मैवं ।
सद्विगर्हिते कर्मणि न प्रवर्तितव्यम् । तदुक्तम् ।

शास्त्रे श्रुतौ प्रवर्तते स्वनाशेऽप्युक्तकर्मणि ।

निष्ठातोऽविहितेनेवं स्याच्चेत्त्वयौ निधावपि ॥ १४५ ॥

अतो हिंसा न युज्यते । तस्मान्निवर्तितव्यम् ।

(छाग आह ।) सत्यमेतत् किन्तु ।

अगादिति । तं छागं धावन् सन् अन्योऽपि छागः अगात् । कौटुम्भः सुकरहितः
अजेष्वधि छागानामधिपतिः । किं कुर्वन् । हे राजन् ! इमं छागं सुखं एनं हन्मि
इति ब्रुवन् ॥ १४४ ॥

शास्त्र इति । शास्त्रे श्रुतौ शास्त्रविषयक श्रवणश्रीखी जनः निष्ठातः श्रद्धया स्वना-
शेऽपि स्वस्वात्मनो नाशो मृत्युर्यस्यात् तादृशेऽपि उक्तकर्मणि विहितकर्मणि प्रवर्तते एवं
एवंप्रकारे अविहिते कर्मणि न प्रवर्तते । चेत् यदि निधौ अपि त्वयौ स्यात् निधिलाभ-
विशिष्टः स्यात् । पक्षे । उक्त इति सम्बोधनम् । अन्यत् उदाहरणवाक्यम् । कर्मणि
७, निष्ठातः ५१, विहितेना ३१, एवं २१, ॥ १४५ ॥

व्याकरणम् ।

अधिताते ॥ १४३ ॥

अजेष्वधि ॥ १४४ ॥

कर्मणि निष्ठातो विहितेनेवम् । तादृशेन इना योगे कर्मणि एवं अर्थात्
सप्तमी स्यात् । शास्त्रे श्रुतौ । निधौ त्वयौ । “क्ते नादे ।” सुं ॥ १४५ ॥

जन्तुर्मर्थमुद्दिश्य यत् क्रियायां प्रवर्तते ।

स चेत् तत्कर्मयोगी स्यात् तदर्थान् सा प्रशस्यते ॥ १४६ ॥

तस्मात् वृथा हिंसायां प्रवृत्तिरेव विगर्हिता । दुष्प्रवृत्तितोऽपि यद्यात्मनो महोपकारः स्यात् तदा सापि प्रशस्यते । अत्रोदाहरणं भवानेव । तत् श्रुत्वा नृपः किञ्चिदुष्मनाः क्वागं प्रति । आत्मज-
हननेन तव को महोपकारः । (क्वाग आह । शृणु ।)

क्वागीभिः सह भुक्तवानहमिमान् भोगानथो केनचित्

निर्व्वीजोऽस्मि कृतस्तपःसु कतिना भूयः प्रसन्नोऽवदत् ।

जन्तुरिति । जन्तुः शरीरे यं अर्थं यत् फलं उद्दिश्य यत् क्रियायां यस्यां विहिताया-
मविहितायां वा क्रियायां प्रवर्तते चेत् यदि सोऽर्थः तत्कर्मयोगी स्यात् तस्य जन्तोः
कर्मोपयुक्तः स्यात् अर्थात् तत् फलं यदि तस्यातिशयप्रीतिकारि स्यात् तत् तदा तदर्थान्
तस्यात् फलादेव सा क्रिया प्रशस्यते प्रशस्ता भवति । तथाहि । फलस्य उपादेयत्वात्
क्रियायाः प्राशस्त्यं न तु तस्याविहितत्वाविहितत्वनियमः इति भावः । पक्षे । जन्तुरिति
कर्तृरूपलक्षणं यमर्थं यन्निमित्तं उद्दिश्य यत् हननादि यत्किञ्चित् क्रियायां कर्ता
प्रवर्तते स चेत् सोऽर्थश्चेत् तत्कर्मयोगी तस्याः क्रियायाः कर्मणि सम्बन्धः स्यात् तत्
तदा तदर्थान् यन्निमित्तवाचकात् सा सप्तमी प्रशस्यते । जन्तुः १, यं २, अर्थं २,
उद्दिश्य ८, यत् क्रियायां ७, प्रवर्तते ८, स १, (चेत्) तत्कर्मयोगी १, स्यात् ८,
तदर्थान् ५, सा १, प्रशस्यते ८, ॥ १४६ ॥

व्याकरणम् ।

जन्तुर्मर्थमुद्दिश्य यत् क्रियायां प्रवर्तते । स चेत् तत्कर्मयोगी स्यात् तदर्थान्
सा प्रशस्यते ॥ जन्तुरिति कर्तृरूपलक्षणम् । यमर्थं यत् प्रयोजनमुद्दिश्य यत् क्रियायां
हननादि यत्किञ्चित् क्रियायां कर्ता प्रवर्तते स सोऽर्थश्चेत् तत् कर्मयोगी तस्याः क्रियायाः
कर्मणि सम्बन्धः स्यात् तत् तदा तदर्थान् यन्निमित्तवाचकात् सा सप्तमी प्रशस्यते ।
कर्मणि हीपिनं हनोत्यादौ लक्षणं समुज्जयेम् । “देनार्थान् ।” सु ॥ १४६ ॥

भूयास्त्वं परवीजभागिति सुतस्तन्मेऽर्थिने न ह्यदात्

तन्नेथे बलतोऽप्यतस्तदसतो हिंसोपकाराय मे ॥ १४७ ॥

(राजा सक्रोधम् ।) रे पाप ! स्त्रीसम्भोगार्थं मुष्के पुत्रस्य हननमिच्छसि इति वक्तुमपि न त्वपसे नवा धर्मात् विभेषि । (ह्यागः सम्मितं नृपं प्रति ।)

त्वच्छेन्न त्वपसे स्वमात्मजमहो प्रायेण निघ्नन् नवे

तारुण्ये रतिभोगसाधनकृते वेदादिशास्त्रार्थवित् ।

ह्यागो वेदवहिष्कृतः सहजतोऽब्रौडस्तथा कामुको

हन्याच्चेद् वृषणे सुतं रतिकृते तत्तस्य का भीक्षुपा ॥ १४८ ॥

(अङ्गिरा आह ।) श्रुते निर्धारितेऽर्थे च पीवाजवचसि क्षणात् ।

विवेकी जातवैराग्यो बभूवासी नृषूत्तमः ॥ १४९ ॥

ह्यागीति । अहं ह्यागीभिः सह इमान् भोगान् भवता यानि सुखानि भुज्यन्ते तानि सुखानि भुक्तवान् । अथानन्तरं तपःसु कृतिना तपस्विना केनचित् अहं निर्व्वीजः सुष्करहितः कृतोऽस्मि । भूयः पुनरपि प्रसन्नः सन् त्वं परवीजभाक् परसुष्कवान् भूयाः इति अवदत् । सुतः मनः पुत्रः अर्थिने याचकाय मे मद्यं तत् वीजं न हि अदात् । अतः कारणात् बलादपि तत् वीजं मुष्कं नेथे तत् तस्मात् असतो हिंसापि ममोपकाराय भवति ॥ १४७ ॥

त्वच्छेदिति । अहो याचर्थ्यं वेदादिशास्त्रार्थविदपि त्वं रतिभोगसाधनार्थं स्वमात्मजं स्त्रीयपुत्रं नवे तारुण्ये नूतनयौवननिमित्तं निघ्नन् घातयन् चेत् यदि न त्वपसे तदा ह्यागः रतिकृते रत्यर्थं वृषणे वृषणनिमित्तं चेत् यदि सुतं हन्यात् तदा तस्य ह्यागस्य का भीः का धर्मभीतिः लज्जा च का । पचे । पूर्व्वसूत्रस्य उदाहरणम् ॥ १४८ ॥

श्रुत इति । असौ नृषूत्तमः मनुष्येषूत्तमः नृपः पीवाजवचसि स्थूलस्य ह्यागस्य वचसि

व्याकरणम् ।

॥ १४७ ॥ ० ॥ नवे तारुण्ये आत्मजं निघ्नन् । वृषणे सुतं हन्यात् ॥ १४८ ॥

(राजा आत्मगतम् ।)

धर्मोऽविवेकिनं धिङ्मां ह्यागेनापि तिरस्कृतम् ।

योऽहं नृपेभ्यस्तेजस्वी अद्यासं भूभुजां लघुः ॥ १५० ॥

किञ्च ह्यागोऽपि मां यदवजानाति तदुचितमेव । यतः

पीवाऽधिकेन पललेन धनेन वा नो

पीवा धियैव हि यतो मणियोगिनोऽपि ।

स्थौल्येऽधिकस्य करिणः परिपीड्य पदभ्यां

नीचोऽपि रोहति शिरो दमयन्नुपायैः ॥ १५१ ॥

अथ राजा तौ ह्यागौ धर्मन्द्री ज्ञात्वा सपुरस्कारं विसमर्ज्ज ।

श्रुते निर्द्धारितेऽर्थे च सति क्षणात् विवेकी जाततैराग्यश्च बभूव । पक्षे । अजेत्यादिक-
मुदाहरणवाक्यम् । श्रुते ७, निर्द्धारिते ७, अर्थे ७, (च) पी १, वा १ ॥ १४९ ॥

धर्म इति । नृपेभ्यस्तेजस्वी नृपाणां मध्ये तेजस्वी । भूभुजां लघुः नृपाणां मध्ये
लघुः खर्वोऽभवमित्यर्थः ॥ १५० ॥

पीवेति । अधिकेन पललेन मासेन धनेन वा पीवा स्थूली मद्भान् न भवति ।
धियैव बुद्धेऽव पीवा मद्भान् स्यात् । एतदेव दर्शयति । यतो यस्मात् मणियोगिनोऽपि
मुक्ताशालिनोऽपि स्थौल्येऽधिकस्यापि करिणो हस्तिनः उपायैर्दमयन् सन् नीचोऽपि
क्षुद्रोऽपि पदभ्यां निपीड्य शिर आरोहति । पक्षे । पललेत्यादिकं उदाहरणवाक्यम् ।
पी १, वा १, अधिकेन १, ॥ १५१ ॥

व्याकरणम् ।

श्रुते निर्द्धारितेऽर्थे च पी वा । निर्द्धारविषयीभूताथे श्रूयमाणे तस्मिन् पक्षमी
सप्तमी च स्यात् । नृपूतमः ॥ १४९ ॥

नृपेभ्यस्तेजस्वी । भूभुजां लघुः ॥ १५० ॥

पी वाऽधिकेन । अधिकशब्दयोगे पी वा स्यात् । स्थौल्येऽधिकस्य ॥ १५१ ॥

ज्ञानिभ्यः प्रवरः सोऽथ पुत्रमाह्वय दुःखितम् ।

आदाय स्वां जरां तस्मात् तस्मै तद्यौवनं ददौ ॥ १५२

अथ ययातिः पुत्रानाह्वय नीतिं शिचयन्नाह—

अर्थार्थेन समानक्ति प्रकृत्या स्त्री मुखावृतेः ।

लाघवं तद् यतेतार्थं नार्थेनातन्द्रितः पुमान् ॥ १५३ ॥

को विद्ययार्थः क्षितिपामिति भ्रमो

यत् तीक्ष्णवंशोद्भवमप्यतीक्ष्णकम् ।

अन्यत् सुतीक्ष्णं वृटति स्वधारया

भौताः समस्ता विहितास्तथासितः ॥ १५४ ॥

ज्ञानीति । अस्यार्थः सुगमः ॥ १५२ ॥

अर्थेति । स्त्री नारी अर्थार्थेन धनार्थं प्रकृत्या स्वभावतो मुखावृतेः स्वाभाविकं यत् मुखस्य वस्त्रेषावरणं तस्य लाघवं लघुतां समानक्ति व्यक्तीकरोति । अर्थस्य एतादृक् सामर्थ्यम् । तत् तस्मात् पुमान् अतन्द्रितोऽनलसः सन् अर्थेनार्थेन धनार्थं यतेत । पक्षे । इतरित्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । अर्थार्थेन ३, समानक्तिप्रकृत्याः ५, त्रीमुखाः १॥, ॥ १५३ ॥

को विद्येति । क्षितिपां राज्ञां विद्यया कोऽर्थः किं प्रयोजनम् इति तु भ्रम एव । यत् यस्मात् तीक्ष्णवंशोद्भवमपि अतीक्ष्णं धारारहितं यत् खीटं तत् अन्यत् सुतीक्ष्णं सुधारं खीटं स्वस्य धारया वृटति क्षिण्ति । तथा असितः धारातः समस्ता जन्तवः भौता विहिताः कृताः । खीटोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णम् । स्त्रियः पाल्यस्त्रिकोटय इति आसरः । पक्षे ।

व्याकरणम् ।

ज्ञानिभ्यः प्रवरः ॥ १५२ ॥

अर्थार्थेन समानक्तिप्रकृत्यास्त्रीमुखाः । अर्थेन निमित्तवाचकेन समानविभक्ति-
कायाः प्रकृतेः त्रीमुखाः वृत्तीयाद्या विभक्तयः स्युः । अर्थेनार्थेन यतेत ॥ १५३ ॥

समस्ता विहितास्तथा सितः । तथा सितः अर्थात् निमित्तवाचकेन समानविभक्ति-

शृण्वतोऽदो भवति कं कारकं बुध उत्तरे ।

कर्मादीनां लक्षणानि वक्तव्यानि विशेषतः ॥ १५५ ॥

करणव्यापृतेर्योगाद् यत् क्रियासिद्धिरित्यते ।

तदेव कर्म जानीयादकिञ्चित्करमार्थिकम् ॥ १५६ ॥

को विद्ययेत्यादिकं उदाहरणम् । समस्ताः १॥, विद्धिताः १॥, (तथा १) सितः ५१, ॥ १५४ ॥

शृण्वत इति । बुधः ज्ञानस्य कारकं अदः एतन्मयोक्तं शृण्वतो ज्ञानस्य कं सुखं भवति । उत्तरे परतः कर्मादीनां पुंसां कर्तव्यकर्मादिलक्षणानि वक्तव्यानि । पक्षे । अतोऽनन्तरं अदः एतत् शृणु इति शिष्यस्यावधानाय । बुध इति सम्बोधनम् । कारकं ११, कं ११, भवति ८१, ॥ १५५ ॥

करयेति । करणं शरीरं मनश्च तयोर्व्यापृतेर्व्यापारस्य योगात् सम्बन्धात् यत् क्रियासिद्धिः स्यात् तदेव कर्म कर्तव्यम् । आर्थिकं अर्थसाध्यं कर्म अकिञ्चित्करम् । तथाहि शारीरिकं मानसिकञ्च यत् वैधं कर्म तदेव सत्कर्मैत्यर्थः । करणं साधकतमं चैवगात्रेन्द्रिये-
जप्रौढमरः । करणव्यापतेः ६१, योगात् ५१, यत् ११, क्रियासिद्धिः ११, ईत्थ्यते ८१, तत् २१, (एव) कर्म २१, जानीयात् ८१, अकिञ्चित्करं ११, आर्थिकं ११, ॥ १५६ ॥

व्याकरणम् ।

कात् सर्वनामः सर्वा विभक्तयो विद्धिताः । विद्यया कोऽर्थः । “त्रादयोऽर्थार्थकतेः
सेस्तु सर्वाः ।” सुं ॥ १५४ ॥

कारकं कं भवति । कारकं कसञ्जं स्यात् । उत्तरे कर्मादीनां लक्षणानि विशेष-
ततो वक्तव्यानि ॥ १५५ ॥

करणव्यापृतेर्योगात् यत् क्रियासिद्धिरित्यते । तदेव कर्म जानीयात् अकिञ्चित्-
करमार्थिकम् । यदित्यव्ययं यत् यस्मिन् वस्तुनि अन्दादौ करणस्य व्यापारवत्कारणस्य
अहुरादेर्व्यापारस्य संयोगादिरूपस्य योगात् सम्बन्धात् क्रियाया दर्शनादिरूपायाः सिद्धिः
स्यात् तदेव अन्दादिकं वस्तु कर्म जानीयात् । आर्थिकं योगार्थसिद्धं यत् क्रियते
तत् कर्मैति रूपं लक्षणम् अकिञ्चित्करम् ॥ १५६ ॥

पुरुषार्थस्य सिद्धिर्यद् व्यापारसहकारतः ।

तदेव करणं सार्थं विद्वान्यद्दुःखसाधनम् ॥ १५७ ॥

प्रपञ्चगोचरं यत्नं यो धत्ते उपधायकम् ।

स एव कर्त्ता कार्याणां व्यापार्यन्यः प्रयोजितः ॥ १५८ ॥

विद्वेष्टकं सम्प्रदानं तं स्वमुद्दिश्य स्वमर्पितम् ।

यः स्वीकरोति प्रीत्यैव स्वत्वं नावर्त्तते यतः ॥ १५९ ॥

पुरुषेति । यस्य शरीरस्य व्यापारसहकारेण पुरुषार्थस्य धर्मार्थकाममोक्षरूप-
पुरुषार्थस्य सिद्धिः स्यात् तदेव करणं सार्थकं विद्धि जानीहि । अन्यत् पुरुषार्थस्यासाधकं
शरीरं दुःखमात्रसाधनम् ॥ १५७ ॥

प्रपञ्चेति । प्रपञ्ची जगत् तद्गोचरं तद्विषयकम् उपधायकं क्रियानिष्पादकं यत्नं
कृतिं यो धत्ते अर्थात् ईश्वरः स एव कार्याणां कार्यमात्रस्यैव कर्त्ता । अन्यो मनुष्यादिः
तेन ईश्वरेण प्रयोजितः सन् क्रियासु व्यापारवान् भवति । रथादिवत् । पञ्चे । पुरुषेति
सम्बोधनम् ॥ १५८ ॥

विद्वेष्टीति स्वं आत्मानं अर्थात् ईश्वरं उद्दिश्य अर्पितं मसर्पितं स्वं आत्मानं ज्ञेयं
य ईश्वरः प्रीत्या स्वीकरोति अस्वं स्वं करोति स्वस्वरूपं करोति । ईश्वरे अर्पितं आत्मा

व्याकरणम् ।

अर्थस्य सिद्धिर्यद्व्यापारसहकारतस्तदेव करणं सार्थं विद्धि । यद्व्यापारसह-
कारतः यस्य चक्षुरादिः दृश्ये चन्द्रादौ संयोगादिरूपव्यापारसहकारेण अर्थस्य कार्यस्य
दर्शनान्ते सिद्धिः स्यात् तदेव करणं जानीहि । अन्यत् करणलक्षणं दुःखकरम् ॥ १५७ ॥

प्रपञ्चगोचरं यत्नं यो धत्ते उपधायकम् । स एव कर्त्ता कार्याणां व्यापार्यन्यः
प्रयोजितः ॥ प्रपञ्चः कार्यं तद्विषयकमुपधायकं फलजनकं यत्नं यो धत्ते स एव कार्याणां
क्रियाणां कर्त्ता । अन्योऽचेतनो रथादिकः प्रयोजितः सन् व्यापारी व्यापारिरूपकर्त्ता
उच्यते ॥ १५८ ॥

विद्वेष्टकं सम्प्रदानं तं स्वमुद्दिश्य स्वमर्पितम् । यः स्वीकरोति प्रीत्यैव स्वत्वं नाव-
र्त्तते यतः ॥ स्वमात्मानमुद्दिश्य अर्पितं दत्तं स्वं धनं यः प्रीत्या स्वीकरोति गृह्णाति

अपायः स्याद् यत्क्रियातस्तत्क्रियारहितो यदि ।

स्यादपायास्पदं तर्हि अपादानञ्च तद्वृषान् ॥ १६० ॥

वृत्तिसम्पादनद्वारा यो धर्मी परसत्क्रियाम् ।

निष्पादयति तं विद्धि आधारं पुण्यकर्मणः ॥ १६१ ॥

ईश्वरो भवतीति श्रुतेः । यतः स्त्रीकरणात् स्वत्वं प्राणो न आवर्तते पुनः संसारे न आयाति ॥ १५६ ॥

अपाय इति । यत्क्रियातः यत्क्रियाकरणात् अपायो भंशो भवेत् तत् क्रिया-
रहितोऽपि पुमान् यदि अपायास्पदं भंशस्याश्रयः स्यात् तत् तदा वृषान् धर्मान् अपादान्
पादहीनान् अथ जानीहि अर्थात् तदा धर्मी नास्तीति जानीहि । तथाहि निन्दित-
कर्मरहितो न पततीति भावः । पक्षे । वृषान् इति धर्मेण जीवनः सम्बोधनम् ॥ १६० ॥

वृत्तीति । वृत्तिर्जीवनीपायः । तत्सम्पादनद्वारा यो धर्मी धार्मिकः परेषां
सत्क्रियां निष्पादयति तं जनं पुण्यकर्मणः आधारं आश्रयं विद्धि । तथाहि धनं दत्वा
यो जनः परेषां नित्यनैमित्तिकक्रियां निष्पादयति स पुण्यवान् । पक्षे । पुण्यकर्मणः
इति हे कर्मणः पुण्य ! इति कर्मद्वारा पुण्यवतः सम्बोधनम् ॥ १६१ ॥

व्याकरणम् ।

यतः यस्मात् स्त्रीकारात् स्वत्वं दत्तद्रव्यगतं स्वत्वं नावर्तते दातृगतं न भवति तं उद्देश-
विषयीभूतं जनं मुख्यं सम्पादानं विद्धि जानीहि ॥ १५६ ॥

अपायः स्याद् यत्क्रियातस्तत्क्रियारहितो यदि । स्यादपायास्पदं तर्हि अपादानञ्च
तद्वृषान् । विभागजनकौभूतयत्स्यन्दनादिक्रियातोऽपायो विभागः स्यात् तत्क्रिया-
रहितो वृषादिर्यदि अपायाश्रयः स्यात् तदा तत् तादृशं विभागजनकस्यन्दनादिक्रिया-
रहितम् अपायाश्रयो वृषादिकं वस्तु अपादानं स्यात् ॥ १६० ॥

वृत्तिसम्पादनद्वारा यो धर्मी परसत्क्रियां निष्पादयति तं विद्धि आधारं पुण्यकर्मणः ॥
यो धर्मी कर्तृकर्मान्वतररूपाधेयवान् गृहादिदेशो वृत्तिसम्पादनद्वारा तथोपाश्रयता
सम्पादनद्वारा परसमवेतक्रियां पाकादिरूपां निष्पादयति तं गृहादिदेशम् आधारं
विद्धि ॥ १६१ ॥

मयोक्तानि षडेतानि कारकाणि बुधः सताम् ।

त्रेयसाराणि यज्ज्ञानमज्ञानां ज्ञानदीपकम् ॥ १६२ ॥ * ॥

इति नाट्यपरिशिष्टे पञ्चमीरात्रीविनोदः ॥ ० ॥ * ॥

मयेति । एतानि षट् पद्यानि मया उक्तानि सतां साधूनां बुधः ज्ञानस्य कारकाणि
तत्त्वज्ञानजनकानि इत्यर्थः । त्रेयसां मध्ये साराणि । यज्ज्ञानं अज्ञानजनानां
बुद्धिदीपकम् ॥ १६२ ॥

व्याकरणम् ।

मयोक्तानि षडेतानि कारकाणि बुधः सताम् । त्रेयसाराणि यज्ज्ञानमज्ञानां
ज्ञानदीपकम् ॥ मयोक्तानि एतानि कर्मादीनि षट् कारकाणि कारकसंज्ञानि भवन्ती-
त्यर्थः । बुध इति ज्ञानवतां सम्बोधनम् ॥ १६२ ॥

* ॥ इति कारकसंयङ्गः ॥ ० ॥ ० ॥ ॥

अथ प्रविश्य नटी परिक्रम्य । अहो अथ मया मालाकार-
पत्न्या सह नृपस्य ययातेरन्तःपुरं प्रविष्टं दृष्टञ्चेतत् ।

वेदार्थतत्त्वविदप्यतितुच्छमैन्द्रियकं सुखं द्विपदबहुपदानां
सामान्यं यत्तदेव साधु मन्यमानः सोऽन्वये सत्पत्तिभाक् सह
दास्या शर्मिष्ठया एकशय्यामध्यास्ते । वकावस्थामितोऽपीति मह-
दाश्चर्यम् ॥ १ ॥

यच्चन्द्रवंशीयस्य वेदविदुषो नैतादृक् दुर्वृत्तं सम्भवति ।

(सूत्रः) नैतच्चित्रं यतः ।

निपुणैः प्रवचस्वार्थे समासः साधुभिर्न ये ।

कृतः श्रुतिस्मृती तेषां नाङ्गुशी कामहस्तिनः ॥ २ ॥

वेदार्थेति । स ययातिः । सति अन्वये साधुवंशे उत्पत्तिभाक् वेदार्थतत्त्वविदपि
द्विपदानां पतगादीनां बहुपदानां गवादीनां सामान्यं साधारणं यदतितुच्छं ऐन्द्रियकं
इन्द्रियसाधनं सुखं तदेव साधु मन्यमानः सन् दास्या सह एकशय्यामध्यासी । मत्वा-
द्युक्तवकावस्थां प्राप्नोऽपि । पक्षे । वेदार्थेत्यादिकं उदाहरणम् । द्विपदबहुपदानां ६॥,
सामान्यं १, यत् १, तत् १, (एव) साधुमन्यमानः १, सः १, अन्वये ७, सति ७,
उत्पत्तिभाक् १, सः १, (ह) ॥ १ ॥

निपुणैरिति । अत्र प्रवचशब्दः प्रपूर्वकवच्चातुना विचप्रत्ययान्तेन निष्पन्नः प्रव-
चनशब्दसमानार्थकः प्रवचनी वेदः । तथाहि प्रवचो वेदस्य अर्थः निपुणैश्च निपुणै-

व्याकरणम् ।

द्विपदबहुपदानां सामान्यं यत् तदेव साधु मन्यमानः सोऽन्वये सति उत्पत्तिभाक् स
ह । द्विपदबहुपदानां सामान्यमैक्यं यत् तदेव सः समासः साधुना मन्यमानः । स ह स
तु अन्वये सति उत्पत्तिशाली । वेदार्थतत्त्ववित् । अतितुच्छम् एकशय्याम् । “समर्थः
पदविधिः ।” पां । “देकं सोऽन्वये ।” सुं ॥ १ ॥

चक्षार्थे समासः । चाथो भेदः तदर्थे समासः चक्षः स्यात् । चो हन्तः । श्रुति-
स्मृती ॥ २ ॥

प्रिये ! भवत्या दृष्टं अस्माभिरप्येतत् श्रुतमस्ति । यथा

सङ्गिर्वर्णितः स तत्पुरुषो द्वितीयादित्यवन्नाम यस्य
मुखे नियतं स्फुरति स्म शिवशिव विश्वेश्वरेति ॥ ३ ॥

य एवं सत्कर्मधारयः स मानार्थं यदीयपदयुगं

धत्ते स मासः सट्क् दासीजनस्तं सर्व्वदा तिरस्करोति ॥ ४ ॥

रपि यैर्जनैः साधुभिः समासः सङ्गवाचो न कृतः तेषां जनानां श्रुतिश्रुती कामहस्तिनी-
ऽङ्गुली न भवतः । पक्षे । निपुणैः प्रव इति निपुणैः सङ्ग प्रवक्तुः सम्बोधनम् । अः ११,
आद्ये ७, समासः ११, ॥ २ ॥

सङ्गिरिति । द्वितीयादित्यवत् द्वितीयसूत्र्य इव तत्पुरुषः प्रसिद्धः पुरुषः स यथातिः
सङ्गिः पण्डितैर्वर्णित आसीत् । यस्य मुखे शिवशिव विश्वेश्वरेतिनाम सर्व्वदा स्फुरति स्म ।
तत्पुरुष इत्यत्र तत् शब्दः प्रसिद्धार्थकः । पक्षे । स्मेति पादपूरणं शिवशिवेत्यादिक-
मुदाहरणवाक्यम् । सङ्गिः ३॥, वर्णितः ११, सः ११, तत्पुरुषः ११, द्वितीयादित्यवन्नाम
११, यस्य ६१, मुखे ७, (नियतं) स्फुरति ८, ॥ ३ ॥

य एवमिति । यो जनः यथातिः एवं सत्कर्मधारयः एतादृशसत्कर्मणाम् धारण-
शीलः । धारय इति धारिधातुना श्रमत्ययेन सिद्धम् । स जनः मानार्थं मानस्य
निवृत्त्यर्थं यदीयपदयुगं यस्या दास्याः पदद्वयं धत्ते स मासश्चन्द्रस्य सट्क् सट्गो दासी-
जनः तं यथातिं सर्व्वदा तिरस्करोति । मासश्चन्द्रपर्थायः । पक्षे । सदिति साधुकुलस्य
सम्बोधनम् । य एवं यः समास एवमित्यर्थः । दृग्दासीत्युदाहरणम् । कर्मधारयः
११, समानार्थं २१, यदीयपदयुगं २१, धत्ते ८, समासः ११, सः ११, ॥ ४ ॥

व्याकरणम् ।

सङ्गिर्वर्णितः स तत्पुरुषो द्वितीयादित्यवन्नाम यस्य मुखे नियतं स्फुरति । द्विती-
यादित्यवत् द्वितीयादिकप्रत्ययवत् अर्थात् द्वितीयादिविभक्त्यन्तं नाम शब्दः यस्य
समासस्य मुखे आदौ स्फुरति स समासस्तत्पुरुषः पण्डितैर्वर्णितः । विश्वेश्वरेति ॥ ३ ॥

कर्मधारयः समानार्थं यदीयपदयुगं धत्ते समासः सः । यत्समाससम्बन्धि
पदद्वयं समानार्थम् एकार्थे धत्ते अभिधत्ते स समासः कर्मधारयः । दृग्दासीजनः ॥ ४ ॥

(नटी तं प्रति ।) मारिष ! यदि कोऽपि भारतादावश्रुतं
विवेकवैराग्यजनकमाश्चर्यमितिहासं तस्मै कथयेत् तदा तत्
शृण्वतोऽस्य भट्टारकस्य यथातेरवश्यमेव दासीजनसंसर्गं वैराग्यं
भवेदिति मन्ये । यतो मम मातामहस्यैवमेव दृष्टमासीदस्माभिः ।
(सूत्रः ।)

व्यासवाक्यादश्रुतस्य भवेद्बोधः सती यतः ।

स नाम्नाहो भृगुर्ज्ञानचक्षुस्तदवक्तुमर्हति ॥ ५ ॥

नान्य एवं वक्तुमर्हति । (नेपथ्याभिसुखमवलोक्य ।)

वेदसंख्या यस्य सुखे नियतं स्फूर्तिमेति सः ।

गोब्रह्महितजन्मेति भृगुस्त्रिभुवनार्चितः ॥ ६ ॥

व्यासैति । व्यासवाक्यात् भारतादितः अश्रुतस्य इतिहासादेर्बोधो यतो यस्मात्
सतः साधोः पण्डिताच्च भवेत् स नाम्ना भृगुः ज्ञानमेव योगजनितज्ञानमेव चक्षुर्यस्य स
तथा सर्वज्ञ इत्यर्थः । स तत् वक्तुमर्हति । पक्षे । भृगुरित्यादिकमुदाहरणवाक्यम् ।
व्यासवाक्यात् ५, अश्रुतस्य ६, भवेत् ८, बोधः १, सतः ५, यतः ५, सः १, नाम्ना
३, ङः १, ॥ ५ ॥

वेदेति । वेदसंख्या वेदस्य संख्या चर्चा विचारश्च नियतं यथा स्यात् तथा स्फूर्ति-
मेति सः गोब्राह्मणहिताय जन्म यस्य सः भृगुः आयाति । पक्षे । वेद इति ज्ञानिनः
सम्बोधनम् । ब्रह्मेत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । संख्या १, यस्य ६, सुखे ७, नियतं
२, स्फूर्तिं २, एति ८, सः १, गः १, ॥ ६ ॥

व्याकरणम् ।

व्यासवाक्यादश्रुतस्य भवेद्बोधः सती यतः स नाम्ना ङः । व्यासवाक्यात् समास-
योग्यावाक्यस्थपदान् अश्रुतार्थस्य यतः सतः यस्मात् समासात् बोधो भवति स समासी
नाम्ना ङः । हो बहुव्रीहिः । ज्ञानचक्षुः ॥ ५ ॥

संख्या यस्य सुखे नियतं स्फूर्तिमेति स गः । यस्य समासस्य सुखे आदिभागे
संख्यावाचकशब्दः नियतं प्रकाशते स समासः गः । गो दिगुः । त्रिभुवनार्चितः ॥ ६ ॥

इति निष्क्रान्तौ । अथ भृगुः । अरे ! राजा क्वास्ते । अथ
ययातिः प्रविश्य तं नमति । भृगुः राजानमाशिषत् ।

सोऽव्याद्यो वो जठरकुहरेऽवर्द्धयत् पानभक्तैः

यो जातानामुपकृतिकृतेऽसूचयत् पूर्वमेव ।

स्तन्यं पेयामृतमनुदिनं यो यथाकालमिष्ट-

मन्नं यच्छत्यभिसुखमजो देहिनां निश्चलानाम् ॥ ७ ॥

(राजा भृगुं प्रति ।) सुने !

तवोपपदसमासः सङ्घिरिष्यते सप्तमो

ऽनिर्व्वचनीयो लोको दुःस्वनिवारकः प्राप्यते यतः ॥ ८ ॥

सोऽव्यादिति । सः अव्यात् पायात् योऽजः जठरकुहरे अर्थात् मातृगर्भकुहरे
पेयभक्तैः पेयभोज्यैः वो युष्मान् अवर्द्धयत् । यश्च जातानां प्रभूतानां जीवानां उपकृति-
कृते उपकारार्थं पेयामृतं पेयेषु अमृततुल्यं स्तन्यं दुग्धं पूर्वमेव पूर्वकाले एव असूच-
यत् । यः निश्चलानां देहिनां अभिसुखं सम्मुखे अनुदिनं प्रतिदिनं यथाकालं समय-
मनतिक्रम्य इति यथाकालम् इष्टमभिलषितमन्नं भक्ष्यं यच्छति । पक्षे । जठरेत्यादिकं
उ' ॥ सः ११, व्याद्यः ११, वः ११, ॥ ७ ॥

तवेति । तव उपपदसमासः पदस्य चरणस्य उपसमीपमिति उपपदं तस्मिन्
समासोऽवस्थितिरिति उपपदसमासः तव चरणस्य समीपेऽवस्थितिरित्यर्थः । स सदभि-
रिष्यते । यतो यस्मात् तवोपपदसमासात् अनिर्व्वचनीयः सप्तमो लोकः अर्थात् सत्य-
लोकः प्राप्यते । पक्षे । तव इति स्थितिमतः सम्बोधनम् । उपपदसमासः ११, सदभिः
३॥, इष्यते ८१, सप्तमः ११, निर्व्वचनीयः ११, ॥ ८ ॥

व्याकरणम् ।

सोऽव्याद्यो वः । व्यं अव्ययं तदायः सः समासः वसंज्ञः स्यात् । वोऽव्ययीभावः ।
यथाकालम् । अभिसुखम् ॥ ७ ॥

उपपदसमासः सङ्घिरिष्यते सप्तमो निर्व्वचनीयः । उपपदसमासः सप्तमः स निरु-
पणीयः । स निरूपितो जगदीशेन यथा । सपूर्व्वकप्रकृतिककृतं नाम यदभवेत् ।

लुक् स्याद्यस्य प्रत्यये च स्मरणात्मक एनसाम् ।

तस्य तेऽद्य पदाम्भोजमासीन्मे दृष्टिगोचरम् ॥ ६ ॥

(मुनिः ।) शृणु व्यासवाक्यं स्वेच्छा च परेच्छा च इति स्वेच्छा-
परेच्छे मिलिते उभे अपि न हेतुराश्रयमान्तरं प्रति । किन्तु
विवेकवैराग्यमेवेति तदुत्पत्तौ यतितव्यम् । तथा न तर्पिता
देवाश्च ऋषयश्च पितरश्चेति देवर्षिपितरः समस्ताः कथमेते तुष्यन्ति ।

अहो राजन् ! सर्वनाम ! “स्त्री पुंस्वच्च प्रभवति यदा तर्हि गेहं
विनष्टमिति” प्राचीनैरुक्तं स्मरसि न वा पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरासु
दिक्षु च तत् पश्यसि न वा ॥ १० ॥

लुगिति । यस्य तव स्मरणात्मके स्मृत्यात्मकेऽपि प्रत्यये ज्ञाने सति एनसां पापानां
लुक् विनाशो भवति । अथ तस्य ते तव पदाम्भोजं मम दृष्टिगोचरमभूदित्यन्वयः ।
पक्षे । स्मरणात्मकेत्यादिकमुदाहरणम् । लुक् १, स्याद्यस्य ६, प्रत्यये ७, (च) ॥ ६ ॥

सर्वनामेति । सर्वं शिवं नमतीति स सर्वनामः । डात् षन्निति षण्प्रत्ययेन
नमधातोः सिद्धः । अन्यत् सुगमम् ॥ १० ॥

व्याकरणम् ।

तादृङ्नामेवोपपदसमासः सप्तमी मतः । कर्मकर्ताद्युपपदभेदाद्वहुविधोऽप्यसौ ।
यथोक्तानशयः कुम्भकारः पार्थशयस्तथा । वीजजो भूशयश्चेति कारकोपपदस्य दिक् ।
मन्दगामी लोकात्मना तथा निर्भरचुम्बितः । मितम्पचो ब्रह्मभूयमित्याद्या बहुधैव ते ॥ ८ ॥

लुक् स्याद्यस्य प्रत्यये च । समासस्यस्य स्याद्यस्य सिप्रभृतिविभक्तीनां लुक् स्यात्
प्रत्यये च परे । स्मरणात्मक इत्यादि । “सुपीधातुप्रातिपदिकयोः ।” पां । “क्तेर्लुक्
त्ये च ।” सुं ॥ ६ ॥

शृणु व्यासवाक्यं स्वेच्छा च परेच्छा चेति स्वेच्छापरेच्छे मिलिते । विवेकवैराग्यम् ।
शृणु व्यासवाक्यं देवाश्च ऋषयश्च पितरश्चेति देवर्षिपितरः समस्ताः । सर्वनाम स्त्री
पुंवच्च प्रभवति । समासस्थित सर्वनामसंज्ञकः स्त्रीलिङ्गशब्दः । पुंवत् स्यात् । प्रत्यये

शृणु मातापितृभ्यां रहितो नप्तापुत्रान्वितः पुरुषो यदा
जरापीडाकृतो भवति तत् पुत्रे सविद्ये सगोत्रे चेह दारादीन्
होतीद्गात्रादिषु च अग्निं समर्प्य वनमाविशेदिति श्रुतिः श्रुति-
गोचरो वर्त्तते न वा ॥ ११ ॥

भजन्नप्यधुना क्लैब्यं समाहारे वसे स्त्रियाः ।

गतं त्रिकालमद्यापि स्रगन्धं किमु वाञ्छसि ॥ १२ ॥

श्रुतिरिति । जरापीडाकृतः जरया जनिता पीडा दुःखं तथा कृतः आर्त्तो भवति ।
तत् तदा सविद्ये पुत्रे विद्यादिगुणसम्पन्ने सुते दारादीन् पत्न्यादीन् होतीद्गात्रादिषु च
अग्निं समर्प्य वनं आविशेत् । तथा च पुत्रेषु दारान् निबिध्य वनं गच्छेत् सहेव वा ।
निबिध्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यार्त्तिजं तदा प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो न वृथैव चिरं
वसेदिति भावः । पक्षे । सूत्रस्य पूर्वपरभागौ उदाहरणवाक्ये । डा १, कृतः ५, १,
भवति ८, तत्पुत्रे ७, सगोत्रे ७, सविद्ये ७, चे ७, ॥ ११ ॥

भजन्निति । अधुना जरावस्थायां क्लैब्यं भजन्नपि स्त्रियाः समाहारे एकत्र मिलने
वसेः वससीत्यर्थः । अन्यत् सुगमम् । पक्षे । भजन्नप्यधुनेति सद्यो भजनशीलस्य
सम्बोधनम् । अन्यदुदाहरणम् । वसे इत्यत्र विसर्गस्य लोपः । क्लैब्यं १, समाहारे
७, वसे ७, ॥ १२ ॥

व्याकरणम् ।

च परे । पूर्वपश्चिमदक्षिणीत्तरासु । “सर्व्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः ।” इति
भाष्यकारः । “पुंवत् सेः ।” सुं ॥ १० ॥

डा कृतो भवति तत्पुत्रे सगोत्रे सविद्ये चे । इन्द्रसमासस्थित कृदन्तशब्दात् डा स्यात्
कृदन्ते पुत्रे च परे सगोत्रे समानविद्ये चार्थे । मातापितृभ्यां नप्तापुत्रान्वितः । होतीद्-
गात्रादिषु । “आनङ् कृते इन्द्वे ।” पां । “कृतो डा तत्पुत्रे सगोत्रविद्ये चे ।” सुं ॥ ११ ॥

क्लैब्यं समाहारे वसे । समाहारइन्द्वे समाहारद्विगौ च वसे अव्ययीभावसमासे च
क्लैब्यत्वं स्यात् । त्रिकालं स्रगन्धम् । “चनेक्यं क्लैब्यम् ।” सुं ॥ १२ ॥

सापत्नीकसमाहारे इन्द्रे चौरःखलत्पटे ।

प्रवृत्ते पश्यतस्ते किं श्रौस्रजं न विषायते ॥ १३ ॥

इति न व्यषदोऽहो वा कालोऽगात् पशुचर्यया ।

पीठच्छत्रोपानहं ते नानुगन्ता मरिष्यतः ॥ १४ ॥

इतरेतरयोगे च इन्द्र एकः प्रदृश्यते ।

समाहारे तथैवैकः सपत्नीनां गृहव्रजे ॥ १५ ॥

सापत्नीकैति । सपत्नीनां सम्बन्धीयः समाहारो यत्र तस्मिन् गृहादौ इन्द्रे कलहे प्रवृत्ते सति पश्यतस्ते तत्र स्रग्गन्धं किं कथं न विषायते विषयत् भवति । इन्द्रे किम्भूते उरसः वक्षःखलात् खलत् पटौ वस्त्रं यस्मात् स तादृशे । पत्ने । सापत्नीक इति सम्बोधनम् । समाहारे ७, इन्द्रे ७, चोः ५, अः १, ॥ १३ ॥

इतीति । पशुचर्यया कालोऽगात् । मरिष्यतस्ते तत्र पीठच्छत्रोपानहं नानुगन्ता न पश्चात् गमिष्यति । अहो इति व्यषदः नवा विषादं अकार्षीः । पत्ने । नव्येति सम्बोधनम् अन्यत् उ । वदः ५, अः १, इः ५, वा १, ॥ १४ ॥

इतरेति । इतरेर्नीचेः सह इतरस्य नीचस्य योगे मिलने एको इन्द्रे दृश्यते । गृहे व्रजे पथि च सपत्नीनां समाहारे मिलने एको इन्द्रे दृश्यते । इतरेतरयोगे ७, (च) इन्द्रः १, एकः १, प्रदृश्यते ८, समाहारे ७, (तथा एव) एकः १, ॥ १५ ॥

व्याकरणम् ।

समाहारइन्द्रे चौरः । समाहारइन्द्रे स्थितात् चवर्गान्तात् अः स्यात् । श्रौस्रजम् । “चैक्याद्युदषहोः ।” सुं ॥ १३ ॥

षदोऽहो वा । शान्तदान्तहकारान्ताच्च अः स्यात् समाहारइन्द्रे । वाशब्दः समुच्चयार्थकः । पीठच्छत्रोपानहम् । “इन्द्राद्युदषहान्तात्समाहारे ।” पां । “चैक्या-
द्युदषहोः ।” सुं ॥ १४ ॥

इतरेतरयोगे च इन्द्र एकः प्रदृश्यते समाहारे तथैवैकः । गृहव्रजे । “इतरेतर-
योगे च समाहारे च चो द्विधा ।” सुं ॥ १५ ॥

असह्यथाः कटुवाक्त्विषं पुरा यदतिमानभृतां स्वयोषिताम् ।
तदनुरागितया स्मरोन्मदस्तदिह ते विरतस्य विषं भवेत् ॥ १६ ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां युवाभ्याञ्चाहोरात्रो नीयते रहः ।

ऊर्ध्वंशौचं समाहृत्य मिथः कोऽन्यो भवादृशः ॥ १७ ॥

(ययातिः) मुने ! एतत् सर्वं सत्यम् । तथाहि ।

न ऋक्सामे वाङ्मनसे धावतो मम जात्वपि ।

अक्षिभुरस्य क्षेपोऽपि न धेन्वनडुहौ प्रति ॥ १८ ॥

पदशौचं श्लथीभूतं कृत्यञ्च समयोचितम् ।

तथापि योषित्सङ्गच्छा नाहो ते शिथिलायते ॥ १९ ॥ * ॥

असहेति । स्मरोन्मदः कामोन्मत्तः सन् अतिमानभृतां स्त्रीययोषितां कटुवाक्-
त्विषं वाक्यं तेजस्य यत् असह्यथाः तत् तदनुरागितया तासु स्वयोषित्सु सानुरागितया ।
इह समये विरतस्य रतिशक्तिहीनस्य ते तव तत् कटु वाक्त्विषं विषं विषवत् भवेत् ।
पक्षे । पूर्वसूत्रस्य उदाहरणमात्रम् ॥ १६ ॥

स्त्रीपुंसमिति । युवाभ्यां स्त्रीपुसाभ्यां मिथः परस्परम् ऊर्ध्वंशौचम् ऊरुजानुनी समाहृत्य
समाकृत्य रहो निर्जने अहोरात्रो नीयते याप्यते । पक्षे । निपातनस्योदाहरणम् ॥ १७ ॥

न ऋगिति । मम वाङ्मनसे जात्वपि कदाचिदपि ऋक्सामे वेदौ प्रति न धावतः
॥ १८ ॥

पदेति । पदशौचं तथा समयोचितं कृत्यञ्च श्लथीभूतम् । अन्यत् सुगमम् ॥ १९ ॥

व्याकरणम् ।

वाक् त्विषम् ॥ १६ ॥

स्त्रीपुंसाभ्याम् । अहोरात्रः । ऊर्ध्वंशौचम् ॥ १७ ॥

ऋक्सामे । वाङ्मनसे । अक्षिभुरस्य । धेन्वनडुहौ ॥ १८ ॥

पदशौचम् ॥ १९ ॥

* ॥ इति च समाप्तः ॥ ० ॥ *

(भृगुः ।) शृणु राजन् ! । पद्मवल्लोचनमस्यास्तीति पद्मलोचनः
स उच्यते । लुप्ताच्चे तत्पदप्रयोगस्तु तस्योपहासायेति । त्वयि
उपेक्षितराजनीतो राजपदप्रयोगोऽनुपयुक्तः । शृणु ।

दुःखाभावार्थनस्याह सेवा वृद्धाश्रमेयुषाम् ।

हितेत्यज्ञानतमसः शान्तिर्ज्ञानञ्च यद्भवेत् ॥ १ ॥

अचिन्वन् भिषजं राजन्ननश्रन् भेषजं कथम् ।

मुक्तो भवेरपथ्याशी सेव्यमानाच्चिरज्वरात् ॥ २ ॥

कर्मबन्धो ज्वरो नृणां तपस्तद्वेषजं कटु ।

आपातमधुरोऽपथ्यमिन्द्रियार्थोऽत्यनर्थक्यत् ॥ ३ ॥

ज्ञानोपदेष्टा यो वृद्धः स गुरुर्वैद्य उच्यते ॥ ४ ॥

दुःखेति । दुःखाभावं आत्यन्तिकदुःखध्वंसं अर्थात् मोक्षं अर्थयते याचते यः स
दुःखाभावार्थनः मुक्तौच्युरित्यर्थः । दुःखध्वंसस्यैव मुक्तिपदार्थत्वात् । तस्य जनस्य वृद्धा-
श्रमेयुषां वानप्रस्थाश्रमिणां सेवैव हिता इत्याह योगशास्त्रमिति शेषः । अज्ञानतमसः
शान्तिः ज्ञानञ्च यतः सेवातः भवेदित्यर्थः । पक्षे । दुःख इति सम्बोधनम् । अन्यदुदा-
हरणम् । अभावार्थनस्य ६।, अः १।, हसे ७।, वा १।, ॥ १ ॥

अचीति । भिषजं वैद्यं अचिन्वन् अन्वेषणमकुर्वन् भेषजं औषधं अनश्रन् अपथ्याशी-
सन् कथं चिरज्वरात् मुक्तो भवेः । पक्षे । भिषजमित्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । अचि ७।,
(उ !) अन् १।, ॥ २ ॥

कर्मैति । आपाततो मधुरो य इन्द्रियार्थः इन्द्रियविषयः स अनर्थक्यत् अपथ्यम् ॥२॥
ज्ञानेति सुगमम् ॥ ४ ॥

व्याकरणम् ।

अभावार्थनस्याहसे वा । अभावार्थकस्य नकारस्य अः स्यात् वा हसे समासे । दुःखा-
भावार्थनस्याः इत्यत्र विसर्गस्य लोपो जातः । अज्ञान । “नलोपो नञः ।” पां ॥ १ ॥

अचिन्वन् । अभावार्थकनकारस्य अचि परे अन् स्यात् वा । (तु सम्बोधने) अन-
श्रन् । अपथ्याशी । “तस्मान्नृङ्चि ।” पां । “नञोऽनौ वाङ्मसीः ।” सुं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

राजन् ! सुमतिर्नाम राजा धन्यो मादृशां दृष्टिगोचर आसीत् ।
योऽतिकामुकोऽपि विवेकासिना योषिभ्यायारज्जुमच्छिनत् ।
(ययातिः ।) मुने ! कोऽसौ सुमतिः ? । (भृगुः ।) श्रूयताम् ।

गौरोज्ज्वलवपुः सूरौ नाहितोऽनन्तपुण्यभाक् ।

राजासीत् सुमतिर्नाम यो देवानामुपाकरोत् ॥ ५ ॥

परोपकृतये यस्य महेच्छस्य तनुर्धनम् ।

राज्यं प्राणा हि महत्तस्तयैकार्थं दृढेत्यते ॥ ६ ॥

याऽसद्वाचोऽमिश्रयत् कामतोऽन्यपुम्बाचि स्त्री पुम्बदेव स्त्रियाञ्च ।
यो वाऽन्यो नाऽपातयत् वक्रदृष्टिं तौ स्वाद्राष्ट्रात् काननेऽवासयद् यः ॥ ९

गौरिति । गौरसुज्ज्वलं वपुर्नस्य स तथा । नाहितः नास्ति अहितः शत्रुर्यस्य स
तथा असुरं निहत्य यो देवानां उपकारमकरोत् । पक्षे । सूरस्य उदाहरणम् ॥ ५ ॥

परेति । यस्य महेच्छस्य महाशयस्य परेषां उपकारायेव तनुः धनं राज्यं प्राणाश्च ।
हि यस्मात् महतो जनस्य तथा परोपकृत्यैव अर्थः प्रयोजनं इह संसारे ईदृत्यते । महे-
च्छस्तु महाशय इत्यमरः । पक्षे । पूर्वपरभागौ उदाहरणम् । महत्तः ६, तः १,
आ १, एकार्थे ७, इह ७, ईदृत्यते ८, ॥ ६ ॥

यासदिति । या स्त्री पुंवत् पुमानिव कामतः कामात् अन्यपुम्बाचि परपुरुषस्य
वाक्ये असत् वचोऽमिश्रयत् अर्थात् आलापं अकार । यो वा अन्यो ना परपुरुषः

व्याकरणम् ।

गौरोज्ज्वलवपुः । नाहितः । अनन्तपुण्यभाक् ॥ ५ ॥

महत्तस आ एकार्थे ईदृत्यते । महत् शब्दस्य तः आ स्यात् एकार्थे शब्दे परे
इह शास्त्रे ईदृत्यते । महत्तस इत्यस्मात् विसर्गस्य यकारः । महेच्छस्य । “यान्
महत्तः समानाधिकरणजातीययोः ।” पां । “महेच्छेकार्थे जातीयघासकरविशिष्टे तु ती
च ।” सु ॥ ६ ॥

पुम्बाचिस्त्री पुंवदेव स्त्रियाञ्च । एकार्थेन पुम्बाचौ स्त्रिलिङ्गशब्दः पुंवदेव स्यात् एकार्थे-

यं स्वर्गगणिकोवाश सुदत्तौ गुणवत्तरा ।

अपि स्थिते रूप्यतरादित्ये शक्तादिकेऽन्तिके ॥ ८ ॥

अथैकदा देवकार्यसिषाधियषया आगतं नारदं यथान्यायं
पुरस्कृत्य तं प्रति सुमतिनृप आह ।

ज्ञानां सम्यङ् च तत्त्वप्रत्ययेऽप्युदिते परे ।

यन्मुक्ता, निस्पृहोऽटन्ति पवित्रत्वाय तदुभयः ॥ ९ ॥

स्त्रियाश्च अर्थात् परभार्यायां वक्रदृष्टिं अपातयत् तौ स्त्रीपुंसौ यो राजा स्वात् स्वकीयात्
राष्ट्रात् कानने अवासयत् । पक्षे । याऽसदृशश्च इत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । पुंवाचि-
स्त्री १, पुंवत् १, (एव) स्त्रियां ७, (च) ॥ ७ ॥

यमिति । रूप्यतरादित्ये अयमनयोरतिशयेन रूप्यः प्रशस्तरूपवान् इति रूप्यतरः
स चासौ आदित्यो देवयेति स तथा तादृश शक्तादिके इन्द्रादौ अन्तिके निकटे स्थितेऽपि
स्वर्गगणिका यं राजानं उवाश कामयते स्म । कीदृशो अयमनयोरतिशयेन गुणवतीति
गुणवत्तरा । रूप्यं प्रशस्तरूपेऽपीत्यमरः । पक्षे । यमित्यादिकमुदाहरणवर्णितवाक्यम् ।
(अपि १) स्थिते ७, अरूप्यतरादित्ये ७, ॥ ८ ॥

ज्ञानामिति । हे ज्ञानां सम्यङ् ! ज्ञानिनां श्रेष्ठ ! तत्त्वप्रत्यये तत्त्वज्ञाने उदितेऽपि
जातेऽपि ये च जनाः परे तत्त्वज्ञानानन्तरकाले मुक्ता जीवन्मुक्ता निस्पृहाः निस्पृहाः सन्तः
अटन्ति इतस्ततो गच्छन्ति तत् केवलं भुवः प्रथिव्याः पवित्रत्वाय पवित्रीकरणाय । पक्षे ।

व्याकरणम् ।

विशेष्यस्त्रीलिङ्गशब्दे परे । असहाचः । वक्रदृष्टिम् । “पुंवत् स्तुतपुंस्तः स्त्रियां
अमानिनितत्वशसन्तरादौ चारुष्ये ।” मुं ॥ ७ ॥

अपि स्थितेऽरूप्यतरादित्ये । रूप्यभिन्ने तरादिप्रत्यये परे च पुंवत् स्यात् । गुण-
वत्तरा ॥ ८ ॥

अथ च तत्त्वप्रत्यये प्युदिते परे । अथ तथा तत्त्वप्रत्ययेऽपि परत्र स उत्पन्नं पुंवत् स्यात् ।
पवित्रत्वाय भुवः ॥ ९ ॥

(नारदः ।) रामे राजनि भूः सुखमानिन्यासीत् यथा पुरा ।

राजन्नास्तेऽद्य सा राज्ञि तथा भवति मानिनि ॥ १० ॥

राजन् ! तव प्रियकाम्यया आगतोऽस्मि तत् श्रूयताम् ।

सुमनश्चित्तउत्ताककोपधो न तथापरः ।

धूम्राक्षनामा दैत्येन्द्र आस्ते कोप्यतनूतनुः ॥ ११ ॥

त्रासीवेषथुततयः प्रणता वरणितो विमोहिता ये च ।

तदन्तको न यदसौ जीवन्ति हि सौरभुवस्तेन ॥ १२ ॥

ज्ञानां सम्य इति सम्बोधनम् । अत्र ७, (च १) तत्प्रत्यये ७, (अपि १) उदिते ७, परे ७, ॥ ६ ॥

राम इति । पुरा पूर्वकाले रामे राजनि सति भूः पृथ्वी यथा सुखमानिनी आसीत् आत्मानं सुखां भन्यते या सा सुखमानिनी । हे राजन् ! मानिनि मानशीले भवति त्वयि च राज्ञि सति अद्य सा पृथ्वी तथा आस्ते । पक्षे । राम इत्यादिकं उदाहरणवाक्यम् । तथा ११, भवति ८, मानिनि ७, ॥ १० ॥

सुमन इति । धूम्राक्षनामा कोऽपि दैत्येन्द्रः आस्ते । अतनूर्महती तनुः शरीरं यस्येति अतनूतनुः । तथा अपरी नास्तीति शेषः । कौटुशः सुमनसां देवानां चित्ते मनसि उत्तं आरोपितं अकं दुःखं येन इति सुमनश्चित्तउत्ताकः । कोपं दधातीति कोपधः । ततो द्वयोः पदयोः कर्मधारयः । पक्षे । सुमनश्चित्ते, तथापर इत्यादिक-सुदाहरणघटितवाक्यम् । उत्ताककोपधः ११, न ११, ॥ ११ ॥

त्रासीति । ये सौरभुवो देवाः त्रासीवेषथुततयः त्रासात् जायते या सा त्रासी

व्याकरणम् ।

तथा भवति मानिनि । मानिन् प्रत्ययेऽपि तथा अर्थात् पुंवत् भवति । सुख-मानिनी ॥ १० ॥

उत्ताककोपधो न । उद्यन्तस्तथा तद्धितस्य अकस्य वा ककारोपधः उत्तपुंस्कः स्त्रीलिङ्ग-शब्दः पुंवत् स्यात् । अतनूतनुः ॥ ११ ॥

स्थितो विमोहिता ये च तदन्तको न । ये स्थितः एकारानुबन्धास्तास्तद्धिता अविमः

हैमभूषे च काषायोष्णिहि वीक्ष्योऽक्षिणी सुराः ।

वाच्ये रक्ते विकारिते तत्तान्ता न भवन्ति च ॥ १३ ॥

तथापूरणतान्तास्ते नाम चास्तं दिवो भयात् ।

द्वितीयावल्लभा देवा स्तेषामेवं दशाभवत् ॥ १४ ॥

तादृशी वेपथुततिः कम्पविस्तारी येषां ते तथा । ये धरणितः धरण्यां प्रणताः विमी-
हिताश्च असौ असुरः यत् यस्मात् तदन्तकस्तेषां विनाशको न तेन हेतुना सौरभुवो
जीवन्ति । स्वः स्वर्गे जायते इति सौरौ तादृशी भूतपत्तिर्येषां ते सौरभुवः । पक्षे ।
वासीत्यादिकमुदाहरणम् । णितः १॥, अविमः १॥, (हि) ताः १॥, ये १॥, (च)
तदन्तको १, (न १) ॥ १२ ॥

हैमैति । सुराः देवाः अत्र असुरे अक्षिणी चक्षुर्द्वयं वीक्ष्य तत्तान्ताः तस्मात् तान्ताः
खिन्ना न भवन्ति अपि तु भवन्त्येव । असुरे कौटुशे हैमी भूषा यस्य स तथा तस्मिन् ।
कषायेण रक्ता काषायी उष्णिक् यस्य स तथा तस्मिन् । अक्षिणी कौटुशे वाच्ये गर्हणीये ।
रक्तवर्णे विकारिते विकारप्राप्ते विकृते इत्यर्थः । पक्षे । हैमैत्यादिकमुदाहरणम् । वाच्ये
७, अरक्ते ७, अविकारे ७, ते १॥, तत्तान्ताः १॥, (च) भवन्ति ८, (न १) ॥ १३ ॥

तथेति । देवाः रणतान्ताः रणात् तान्ताः खिन्नाः सन्तः भयात् द्वितीयावल्लभा
द्वितीया दयिता वल्लभाः सहायाः येषां तथा सन्तः दिवः स्वर्गात् असं पलायनं आपुः
प्राप्तवन्तः । नाम सम्भावनायाम् । तेषां देवानां द्रैष्टुक् दशा अभवत् । पक्षे । अस्त-

व्याकरणम् ।

उम् इम् निमित्तभिन्नास्तदन्तकस्तादृशतद्वितान्तः शब्दः पुंवन्न स्यात् । वासीवेपथुत-
तयः । सौरभुवः ॥ १२ ॥

वाच्येऽरक्तेऽविकारे ते तत्तान्ताश्च भवन्ति न । अरक्ते वाच्ये अर्थे अविकारे वाच्ये च
तत्तान्ताः णित्तद्वितान्तास्ते उक्तपुंस्काः स्त्रीलिङ्गशब्दाः पुंवन्न भवन्तीत्यर्थः । हैमभूषे ।
काषायोष्णिहि ॥ १३ ॥

तथा पूरणतान्तास्ते नाम च । पूरणार्थकतद्वितान्तास्ते तादृशाः शब्दा नाम च संज्ञा-
शब्दाश्च तथा अर्थात् पुंवन्न स्युः । द्वितीयावल्लभाः ॥ १४ ॥

शतासुरीवल्लभस्य तस्य नाम्ना सुलोचना ।

खाङ्गजातीव मानिन्युदेति सुस्तनमानिनी ॥ १५ ॥

सुभगातनया बाला मनोज्ञा चपलासमा ।

स्वाप्रियाऽवामना कान्ता वामासु कापि नो तथा ॥ १६ ॥

धरदुहितृभक्तिसचिवा कल्याणी पूरणी दुर्भगासु च ।

दीनासु च प्रपन्नासु तत्कामानां शिवे दृढाभक्तिः ॥ १७ ॥

मित्यादिकं उदाहरणवाक्यम् । (तथा १।) पूरयतान्ताः १॥, ते १॥, नाम १।, (च)
॥ १४ ॥

शतेति । शतासुरीवल्लभस्य शतसंख्यका आसुरी असुरजातीया स्त्री वल्लभा यस्य
स तथा तस्य सुलोचना नाम्ना खाङ्गजा पुत्री अतीव मानिनी उदेति प्रकाशते । सुस्तन-
मानिनी आत्मानं सुस्तनीं मन्यते या सा तथा । पत्नी । शतासुरीत्यादिकमुदाहरणम् ।
खाङ्गजातीप् १।, अमानिनि ७।, ॥ १५ ॥

सुभगेति । सुभगायाः तनया कन्या । बाला युवती । चपलायाः विद्युतः समा-
तुल्या । स्वासां आत्मीयस्त्रीणां प्रिया । अवामना श्रेष्ठा । कान्ता मनोहरा वामासु
स्त्रीषु मध्ये तथा तादृशी कापि नास्तीत्यर्थः । सुभगातनयाबालामनोज्ञाचपलासमा
स्वाप्रियावामनाकान्तावामासु ७॥, क ७, (अपि) नी १।, तथा १।, ॥ १६ ॥

धरेति । धरः पर्वतस्तस्य दुहिता भवानी तस्यां या भक्तिः सैव सचिवा सहाया
यस्याः । दुर्भगासु दीनासु च प्रपन्नासु शरणागतासु सतीषु तत्कामानां अभिलषितानां
व्याकरणम् ।

खाङ्गजातीप् अमानिनि । खाङ्गजातिविहितेवन्तन्तु मानिन् शब्दवर्जः पुंवन्न स्यात् ।
शतासुरीवल्लभस्य । सुस्तनमानिनी । “नीप्ताककोङ् पूरण्याख्यायुसक्तविकाराद्यणिचं
जातिस्त्राङ्गप् त्वमानिनि ।” सु ॥ १५ ॥

सुभगा तनया बाला मनोज्ञा चपला समा स्वाप्रिया वामना कान्ता वामासु कापि
नो तथा । सुभगादिशब्देषु परेषु कापि नो तथा न पुंवद्भावः ॥ १६ ॥

दुहितृभक्तिसचिवाकल्याणीपूरणीदुर्भगासु च । एतेषु च परेषु पुंवन्न स्यात् ।

चेत् स्यास्तत्सुस्तनीभार्य्यो यौवनं सफलं भवेत् ।
जायते सुसुखीभार्य्यस्तपोभिर्वहुभिर्नृप ! ॥ १८ ॥
स्याश्चेत् तद्रसिकाभार्य्यस्तदा ते रूपयौवनम् ।
राज्यं कोषो यशो वीर्य्यं प्रतापः सफलं भवेत् ॥ १९ ॥
सुकेशमानिनी सा तु नृप ! त्वय्येव शोभते ।
सत्सभायां यथा गोष्ठीपतावर्हणचन्दनम् ॥ २० ॥
जेत्रा सौवश्वसेनेन तत्पितृवैवं पणः कृतः ।
यो मां जेष्यति संग्रामे सद्गुहोढा सुलोचनाम् ॥ २१ ॥

पूरणी । पचे । धरेति सम्बोधनम् । दुहितभक्तिसचिवाकल्याणीपूरणीदुर्भगासु ७॥,
(च १) ॥ १७ ॥

चेदिति । चेत् यदि तत्सुस्तनीभार्य्यः स्याः भवेः तदा तव रूपं सफलं भवेत् ।
पुमान् बहुभिक्षपोभिः सुसुखीभार्य्यो भवति । पचे । पूर्वपूर्वस्य उदाहरणम् ॥ १८ ॥

स्याश्चेदिति । चेत् यदि तद्रसिकाभार्य्यः स्याः भवेः । सा रसिका भार्य्या यस्येति
स तथा । अन्यत् सुगमम् ॥ १९ ॥

सुकेशीति । आत्मानं सुकेशीं मन्यते या सा सुकेशमानिनी सा सुलोचना तु त्वय्येव
शोभते । अन्यत् सुगमम् ॥ २० ॥

जेत्रेति । जेत्रा जयशीलेन तत्पित्रा सुलोचनायाः पित्रा एवं पणः कृतः । सौवश्व-

व्याकरणम् ।

दुदाभक्तिः । “पूरणीप्रियामनोज्ञा-सुभगा-दुर्भगा चान्ता कान्ता-वामना-वामा-चपला बाला-
समा-सचिवा-तनया-दुहित-स्वा-कल्याणी-भक्तौ ।” सुं ॥ १७ ॥

स्वाङ्गेपः किं सुस्तनीभार्य्यः, सुसुखीभार्य्यः ॥ १८ ॥

ताककोडः किं रसिकाभार्य्यः ॥ १९ ॥

सुकेशमानिनी ॥ २० ॥

सौवश्वसेनेन ॥ २१ ॥

जिताः सुमनसः सर्वे तेन क्रूरेण संयुगे ।

वैयाकरणविद्याः सन्नैयायिकविदा यथा ॥ २२ ॥

एवं भवत्यमौख्यार्थं गोरन्तेवासिनो गुरुः ।

लघुर्विहायास्तमगात् ध्वस्तगुः शुक्रनिर्जितः ॥ २३ ॥

(भृगुः ।) एवं भूपायर्षिणा ध्वस्तमायेनावाद्यस्यापीय सोऽनाप्तधैर्यः ।

वाङ्माध्वीकं मदनावेशमुग्धो राट् तच्चिन्तोऽभूत् बहुप्रेयसी च ॥ २४ ॥

सेनेन श्रीमनोऽश्वः स्वश्वः तेन युध्यते या सा सौवशी तादृशी सेना यस्य स तथा तेन ।
अन्यत् सुगमम् । पक्षे । पूर्वसूत्रस्य उदाहरणम् ॥ २१ ॥

जिता इति । तेन क्रूरेण संयुगे युद्धे सर्वे सुमनसो देवा जिताः । नैयायिकौ
न्यायशास्त्रभवा वित् विद्या यस्य स नैयायिकवित् तेन वैयाकरणी व्याकरणसम्भवा
विद्या येषां ते वैयाकरणविद्वाः ते यथा जिता भवन्ति तथैत्यर्थः । पक्षे । सूत्रस्य उदा-
हरणम् ॥ २२ ॥

एवमिति । गोः स्वर्गस्य एवमनेन प्रकारेण अमौख्यार्थं दुःखेनामिश्रितसुखरूपसुख्य-
प्रयोजनराहित्ये भवति सति गुरुः सुराचार्यः शुक्रनिर्जितः ध्वस्तगुर्भवन् लघुः सन् अन्ते-
वासिनः शिष्यान् विहाय अस्तमगात् । पक्षे । एवमिति एवं जानीहीत्यर्थः । भवति
दा, अमौख्यार्थे ७, गोः ६।, अन्ते ७, वासिनः ६।, गुरुः १।, लघुः १।, ॥ २३ ॥

एवं भूपेति । ध्वस्तमायेन ऋषिणा एवं उक्तं भूपाय अवादि उक्तम् । स राट्
राजा अस्य ऋषेः वाङ्माध्वीकं आपीय शुत्वा मदनस्य आवेशेन मुग्धः अप्राप्तधैर्यः सन्

व्याकरणम् ।

वैयाकरणविद्याः । सन्नैयायिकविदा ॥ २२ ॥

भवत्यमौख्यार्थं गोरन्ते वासिनो गुरुर्लघुः । अन्तेवासिनोऽन्ते स्थितस्य गोशब्दस्य
गुरुर्वर्णः लघुः स्यात् असुख्यार्थे अप्राधान्ये । ध्वस्तगुः ॥ २३ ॥

आवाद्यस्यापीयसी न । अन्ते स्थितस्य आवादेरपि लघुत्वं स्यात् ईयसुप्रत्ययान्तस्य
न स्यात् । ध्वस्तमायेन, बहुप्रेयसी । “गवावादेः खीऽन्ते गौखेऽनीयसः ।” सुं ॥ २४ ॥

(नारदः ।) कमलादशमाः सिद्धविद्या या भक्तवत्सलाः ।

त्वत्कामपूरणैर्द्वैता दीहे सन्निव सुव्रताः ॥ २५ ॥

(अथ तं राजानं धनुरादाय सहसा गमनोद्यतं वीक्ष्य तं प्रति नारदः ।)

समादृतः को भवेन्न देवैश्च तपसैव यः ।

भवेत् प्रसन्नहैरम्बमातृकः शिवपातृकः ॥ २६ ॥

तस्मात् दुःसाध्यसाधनं काल्या आराधनमपेक्षते । अथ राजा
तत् श्रुत्वा नारदं नमस्कृत्य तपसे जगाम ।

बहुप्रेयसी अपि बहुभार्याऽपि तच्चित्तोऽभूत् । पक्षे । एवमित्यादिकमुदाहरणघटित-
वाक्यम् । आवायस्य ६, (अपि) द्वैयसः ६, न १, ॥ २४ ॥

कमलेति । याः सिद्धविद्याः कमला दशमाः लक्ष्मीः दशमी यासां तास्तथा । ताः
सिद्धविद्याः तव कामपूरणै अभौष्टसाधने सन्तु । दीहे दीहने सुव्रताः सुखसन्दोह्या
गाव इव । पक्षे । कमलित्यादिकं उदाहरणम् । पूरणे ७, अर्थे ७, तात् ५, अः
१, हे ७, ॥ २५ ॥

समेति । को जनः देवैरपि समादृतो न भवेत् । यो जनः तपसैव प्रसन्नहैरम्ब-
मातृकः भवेत् स शिवपातृकश्च भवेत् । प्रसन्ना हैरम्बमाता दुर्गा यस्य स तथा । शिवः
पाता यस्य स तथा । पक्षे । समात् इति समभोजिनः सम्बोधनम् । ऋतः ५, कः १,
भवेत् ८, ॥ २६ ॥

व्याकरणम् ।

पूरणैर्द्वैतादीहे । पूरणार्थे तद्विषयप्रत्ययान्तात् अः स्यात् हे । कमलादशमाः ।
अत्र सुखपूरणी याद्या । “अपूपूरणीप्रमाणीः ।” पां । “हे पूरणीप्रमाणीभ्यामः ।” सुं
॥ २५ ॥

ऋतः कः भवेत् । ऋदन्तात् कः स्यात् हे । प्रसन्नहैरम्बमातृकः । शिवपातृकः
॥ २६ ॥

देवनद्याः क आप्लत्याकण्ठं सोऽथाचरत्तपः ।

अन्त्यपञ्चदशीवैकपक्षं कालीमनुं जपन् ॥ २७ ॥

इत्थं तपः क्लेशसहस्य वासोऽह्यस्य हेमन्तऋतावमुथ ।

उपेत्य कालौ सदयं जगाद सिद्धोऽसि वत्साथ वरं वृणोहि ॥ २८ ॥

(नारदः ।) एषोऽक्ष्णोविषयीकृत्य भगवत्याः पदाम्बुजम् ।

नत्वा स्तुत्वाशुपूर्णाक्ष इदमाह कृताञ्जलिः ॥ २९ ॥

देवेति । अथानन्तरं स राजा देवनद्याः गङ्गायाः के जले आकण्ठं आप्लुत्य निमज्ज्य कालीमनुं कालीमन्त्रं जपन् सन् अन्त्यपञ्चदशीवैकं एकपक्षं व्याप्य तपः अचरत् । अन्त्या पञ्चदशी यस्य एकपक्षस्य तत् अन्त्यपञ्चदशीवैकपक्षम् । पक्षे । देव इति सन्वीधनम् । नद्याः ५१, कः ११, ॥ २७ ॥

इत्थमिति । इत्थं उक्तरूपेण तपःक्लेशसहस्य असुथ नृपस्य हेमन्तऋतौ वासो-ह्यस्य वासो वस्त्रं ह्यस्य यस्य स तथा तस्य । असुथ उप समीपे एव कालौ सदयं यथा स्यात् तथा जगाद अन्यत् सुगमम् । पक्षे । तपःक्लेश इति सन्वीधनम् । सहस्य ६१, वा ११, सः ११, हे ७१, ॥ २८ ॥

एष इति । एष राजा सुमतिः भगवत्याः पदाम्बुजं अक्ष्णश्चक्षुषी विषयीकृत्य अथात् दृष्ट्वा । अन्यत् सुगमम् । पक्षे । ए इति सन्वीधने । षः ११, अक्ष्णः ५१, ॥ २९ ॥

व्याकरणम् ।

नद्याः कः । अन्त्यपञ्चदशीवैकपक्षम् । कमलादशमा इत्यत्र दशमी पूरणी समाप्त-वाच्या चेति पूर्वव मुख्यत्वम् । इह तु पञ्चदशीपूरणी अपि न समाप्तवाच्या इति तस्मिन् पूर्वस्य पुंवदभावः कप्रत्ययश्चेति ध्येयम् ॥ २७ ॥

सहस्य वा सो हे । सहस्य सः स्वाहा हे । सदयम् । “वीपमर्जनस्य ।” पां । ‘सहः सोवा ।’ सुं ॥ २८ ॥

षोऽक्ष्णः । अक्ष्णः षः स्यात् हे । (वानुवृत्तेरतिष्ठत्वात् नित्यत्वम् ।) अशुपूर्णाक्षः ॥ २९ ॥

मन्येऽदः प्राणिनां सक्थो बाहोर्वा न बलं बलम् ।

महासक्थो महाबाहुः स यस्य भवती बलम् ॥ ३० ॥

(अथ राजा विवेचयति ।)

हानिर्नो याचितेऽभीष्टे तुच्छे स्त्रीलभनात्मके ।

भवे यत् फलमात्मीयं भवेयं तेन वञ्चितः ॥ ३१ ॥

(इति स विविच्य आह ।)

उरोस्तथातिक्षुद्रस्य मानवस्य त्वमेव भूः ।

अनर्थिनोऽपि स्यात् सर्वाभीष्टसिद्धिस्त्वदीक्षणात् ॥ ३२ ॥

मन्य इति । प्राणिनां सक्थोर्बलं बाहोर्वा बलं न बलम् । किन्तु भवती एव यस्य जनस्य बलं स एव जनः महासक्थः महाबाहुः अद इदं मन्ये । पक्षे । बाहोर्वा बलमित्यादिकञ्च उदाहरणघटितवाक्यत्वेन सार्थकम् । मन्ये ण, अदः १, प्राणिनां ६॥, सक्थः ५, ॥ ३० ॥

हानिरिति । स्त्रीलभनात्मके स्त्रीलाभस्वरूपे तुच्छे अभीष्टे याचिते सति नोऽस्माकं हानिः स्यात् । अत्र हेतुमाह । भवे इह संवारे यत् फलं आत्मीयं आत्मने हितं स्यात् तेन फलेन वञ्चिती भवेयं भविष्यामीत्यर्थः । हानिः १, नः ६, याऽचि ७, ते ७, ॥ ३१ ॥

उरोरिति । उरोर्महत्तः तथा अतिक्षुद्रस्य च मानवस्य त्वमेव भूः आश्रयः । अनर्थिनोऽपि अयाचकस्यापि जनस्य सर्वाभीष्टस्य सिद्धिः त्वदीक्षणात् तव दर्शनमात्रतः स्यात् । उः १, ओः १, (तथा ७,) ॥ ३२ ॥

व्याकरणम् ।

मन्येऽदः प्राणिनां सक्थः । प्राण्यङ्गीभूतात् सक्थः अद एतद्विधानम् । अथात् षः स्यात् हे । महासक्थः । “बहुव्रीहौ सक्थ्यङ्गोः स्वाङ्गात् घच् ।” पां । “सक्थ्यङ्गः षः स्वाङ्गे ।” सुं ॥ ३० ॥

हानिर्नो याचिते । नकारस्य हानिर्लोपः स्यात् ते तद्धिते यकारि अचि च परे । आत्मीयम् ॥ ३१ ॥

(देवी तं प्रति ।)

पृथ्वीपालात्मज ! तव सेत्स्यति मनोरथः ।

एवमूर्द्धतो द्वित्रिसंख्यातः समातः ॥ ३३ ॥

(सुमतिः ।) मातः ! फलसिद्धौ कथमेतावान् विलम्बः ।

(देवी तं प्रति) शृणु स दैत्य एवम् ।

त्रिमूर्द्धं शूलमादाय शिवो रक्षति तत्पुत्रीम् ।

विना तदाज्ञां प्रविशन् भस्मीभवति तत्क्षणात् ॥ ३४ ॥

स दैतेयवनव्याडो नाभेर्नाम्नि श्रुते क्रुधा ।

हविःसिक्ताग्निवद्भाति पद्मनाभाभिधाऽसहः ॥ ३५ ॥

पृथ्वीति । हे पृथ्वीपालात्मज ! द्वित्रिसंख्यातः द्वौ च त्रयश्चेति द्वयोः समाहारे द्वित्रि तदेव संख्या यस्याः सा तथा । तत्संख्याकायाः समातः वत्सरात् ऊर्द्धतः उत्तरकाले तव मनोरथः तवेष्टं सेत्स्यति । पक्षे । पृथ्वीपालात्मजिति सम्बोधनम् । मूर्द्धतः ५१, द्वित्रिसंख्यातः ५१, ॥ ३३ ॥

सदैतेयेति । सः असुरः दैतेयरूपवनस्य व्याडो व्याघ्रः नाभेः अत्रियस्य नाम्नि श्रुते सति क्रुधा कोपेन हविःसिक्ताग्निरिव भाति । पद्मनाभस्य विष्णोः अभिधाया नाम्नः

व्याकरणम् ।

उरीक्षया । उवर्णः श्रीः स्यात् तथा तद्धितसम्बन्धिनि अचि ये च । मानवस्य । “नौर्लोपी तौ तेऽच्ये ।” सुं ॥ ३२ ॥

मूर्द्धतः द्वित्रिसंख्यातः । द्वित्रिसंख्याशब्दात् मूर्धः षः स्यात् हे । “द्वित्रिमूर्द्धः ।” सुं ॥ ३३ ॥

त्रिमूर्द्धम् ॥ ३४ ॥

डो नाभेर्नाम्नि श्रुते । नाभेर्डः स्यात् नाम्नि संज्ञायां श्रुते । पद्मनाभः । “नाभ-
र्नाम्नि ।” सुं ॥ ३५ ॥

यावत् शिवस्तिष्ठति तस्य पुण्यां शिवात्तशूलं स विभर्त्ति यावत् ।

तावत् स जियो नहि चक्रिणापि एवंवरो भाति स पद्मनाभे ! ॥ ३६ ॥

नु ! तथा बहुसंख्यात इष्टितस्तोषयन्नसौ ।

मूर्त्यष्टं नित्यमासन्नं सिद्धिमाप महासुरः ॥ ३७ ॥

दितिस्तु सुप्रजास्तस्मात् दुःस्वभावप्रवर्त्तनात् ।

प्रजाया यस्तु नाथोऽसौ कश्यपस्तेन दुष्प्रजाः ॥ ३८ ॥

असहः असहिष्णुः । पचे । सदैते इति सर्वदा आगतायाः तथा यवनव्याः इति वेग-
वतीनां नव्यानां सम्बोधनम् । डः १, नाभेः ५, नाभि ७, युते ७, ॥ ३५ ॥

यावदिति । शिवात्तशूलं शिवात् आत्तं गृहीतं शूलं यावत्कालं सोऽसुरो विभर्त्ति
धारयति । एवं ईदृक् वरी यस्य स एवंबरः । पद्मनाभे इति सम्बोधनम् ॥ ३६ ॥

नुतथेति । नुभोः तथा असौ असुरः बहुसंख्यातः इष्टितः यागात् मूर्त्यष्टं मूर्त्योऽष्टौ
यस्य स तथा तं शिवं तोषयन् सन् सिद्धिं प्राप । कौटुम्भं सर्वदा आसन्नं समीपवर्त्तिनम् ।
पचे । नु इति सम्बोधने । तथा १, अबहुसंख्यातः ५, ॥ ३७ ॥

दितिरिति । दुःस्वभावप्रवर्त्तनात् दुष्टस्वभावे प्रवर्त्तते यः स तथा तस्मात् असुरात्
धूमाश्वात् दितिः असुरमाता सुप्रजाः सत्पुत्रा । यस्तु प्रजायानाथः प्रजापतिः असौ
कश्यपः तेन असुरेण दुष्प्रजाः कुपुत्रवान् । पचे । दितिरित्यादिकमुदाहरणवाक्यम् ।
(दुर् सु अभाव प्रवर्त्तन) दुःस्वभावप्रवर्त्तनात् ५, प्रजायाः ५, अस् १, ॥ ३८ ॥

व्याकरणम् ।

नाभि किं पद्मनाभे ॥ ३६ ॥

तथाऽबहुसंख्यातः । बहुवर्ज्यायाः संख्याया डः स्यात् हे । मूर्त्यष्टम् । “बहुव्रीहौ
संख्ये डञ् बहुगणात् ।” पां । “संख्याया डीऽवहोः ।” सुं ॥ ३७ ॥

दुःस्वभावप्रवर्त्तनात् प्रजाया यस् । अभावेऽर्थे प्रवर्त्तते यः सः अभावप्रवर्त्तः अभावा-
र्थेक इत्यर्थः । स चासौ नश्चेति अभावप्रवर्त्तनः । दुर् च सुय अभावप्रवर्त्तनस्य तत्
तस्मात् प्रजायाः अस् स्यात् । मूर्त्वे प्रजायाः इत्यत्र विसर्गस्य यकारः । अप्रजाः ।
दुष्प्रजाः ॥ ३८ ॥

(सुमतिः देवीं प्रति ।)

उमे ! धायाश्चेशनामौजसोऽजेयाः सुरैरपि ।

यं याति शूली तं जेष्यामीत्यमेधाः क इच्छति ॥ ३६ ॥

मातः ! तस्य जयोऽसम्भव एव (देवी तं प्रति ।)

शिवो यदा त्यज्यति तत्पुरं तथा त्यक्तशूलो भविता यदाऽसुरः ।

भग्नाशिषं सर्पमिवासिनामुना दुर्म्भधसं तं प्रधने हनिष्यसि ॥ ४० ॥

इत्येवमुक्त्वा तस्मै खड्गं दत्त्वा काली अन्तर्दधे । (अथ ययातिः)

सुने ! असौ राजा मूढः यतः ।

तारातो वरनेतुरस्थिरमतेस्तस्य अमोऽभूद्वथा

यन्मूढः परमामृतं करतले प्राप्यापि न अदधे ।

आसुर्या मृगनेत्रया क्षणदयासङ्गं पिपासुर्विषं

यत्नात् रत्नखनीमवाप्य कुरुते काचे स्पृहां कोऽवुधः ॥ ४१ ॥

उमे इति । हे उमे ! दुर्गे ! ईशानौजसः ईशस्य शिवस्य नामरूपस्य ओजसो बलस्य धाया अपि धारणशीला अपि जनाः सुरैरपि अजेया जेतुमशक्याः । यं असुरं शूली शिवः पाति रक्षति तमपि जेष्यामि इति कोऽमेधाः अशेष इच्छति । अपि तु कोऽपि न । पक्षे । उ सम्बोधने । मेधायाः पू, (च १) ॥ ३६ ॥

शूलीति । शूली शिवः यदा तस्य पुरं त्यज्यति तदा सोऽसुरः त्यक्तशूलो भविता । तदा तं प्रधने युद्धे असुना मद्वेगेन अमिना भग्नाशिषं भग्ना आशीस्तालुगतदन्तो यस्य तादृशं सर्पमिव हनिष्यसि मर्षस्य तलगतदन्तो आशीः आशी च ॥ ४० ॥

तारैति । तारातः भगवत्याः सकाशात् वरनेतुः वरप्राप्तस्यापि तस्य अस्थिरमतेर्दृष्टस्य

व्याकरणम् ।

मेधायाश्च । नञ् दुः सुभ्यः मेधायाश्च अः स्यात् हे । अमेधाः ॥ ३६ ॥

दुर्म्भधसम् ॥ ४० ॥

एवं मन्दात्याभ्यामपि ज्ञेयम् । मन्दमेधाः ॥ तारातोऽवरनेतुरः । तारावाचकशब्दात् अवरनेतुः पश्चार्द्धार्धं नेतृशब्दात् अः स्यात् । आसुर्या मृगनेत्रया क्षणदया ॥ ४१ ॥

(भृगुः ।) ततो राजा मृगनेत्रामतीत्य पुरमागत्य मन्त्रिभ्यो
वृत्तान्तं सकलमावेदयत् । (मन्त्री नृपं प्रति ।) राजन् ! अस्मिन्नर्थे
यतितव्यं तथाहि ।

स्वधर्माज्जायतेऽन्यस्येत् सुधर्मा सुलभास्ति तत् ।

युद्धधर्मा यशो गेयात् सिद्धस्येत् स्वान्मनोरथः ॥ ४२ ॥

राजन्निदमपि पश्यामि ।

जपात् स्वव्ययतः पादस्यार्चनात् गुरुविप्रयोः ।

सुपादिव भवान् भाति स्वाभीष्टमपि सेत्स्यति ॥ ४३ ॥

अमी वृथाऽभूत् । यत् यस्मात् स मूढः मृगलोचनया क्षणदया सत्सवदायिन्या आसुर्या
असुरकन्याया सह सङ्गं सङ्गठ्य विषं पिपासुः सन् परमासृतं परमभीक्ष्णं करतले प्राप्यापि
न शब्दे तत्र शङ्कां कृचिं न कृतवान् । अत्र अर्थान्तरन्यासमाह । यत्रात् रत्नखनीं रत्नस्य
आकरं प्राप्य कोऽबुधः अज्ञानः काचि स्पर्शं कुरुते अपि तु कोऽपि न । पक्षे । स्थिर-
मतेरित्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यत्वेन सार्थकम् ॥ तारातः ५१, अवरनेतुः ५१, अः ११,
॥ ४१ ॥

स्वधर्मादिति । चेत् यदि स्वधर्मात् क्षत्रियधर्मात् युद्धात् अन्यो मृत्युर्जायते भवति
तत् तदा सुधर्मा देवसभा सुलभा अस्ति । चेत् यदि मनोरथः सिद्धः स्यात् । तदा
युद्धमेव धर्मो यस्य स युद्धधर्मा क्षत्रियो यशो गेयात् । अत्र अन्य इति अन्तश्शब्दात्
स्वार्थे षष्ठीः । पक्षे । स्व इति आत्मीयस्य सम्बोधनम् । धर्मात् ५१, जायते ८१, अन्यः
११, ॥ ४२ ॥

जपादिति । जपात् स्वाध्यायात् अर्थात् नित्यवेदपाठात् स्वव्ययतः धनव्ययात्
गुरुविप्रयोः पादस्यार्चनाच्च भवान् सुपादिव सूर्य इव भाति । शोभनाः पादा रश्मयो
व्याकरणम् ।

स्वधर्माज्जायते अन्यः । यत्किञ्चित् शब्दपूर्वकात् धर्मशब्दात् अन्य प्रत्ययः स्यात् ।
सुधर्मा । युद्धधर्मा । “धर्मादन् ।” सुं ॥ ४२ ॥

पात् स्वव्ययतः पादस्य । सु अव्ययात् पादस्य पात् स्यात् । सुपात् ॥ ४३ ॥

अहो कालस्य वैपरीत्यं तदेवं पश्य ।

संख्योपमानाच्च वह्निः पापं यस्य स वर्द्धते ॥

त्रिपादुपासका ये ते सीदन्ति व्याघ्रपान्मुखाः ॥ ४४ ॥

व्याघ्रपादादयो मुनयोऽपि तेनासुरेण निष्पीडिताः सीदन्ति
तेषां ब्रह्मवर्चसस्य बलं गायत्र्याश्च बलं नास्त्येति मन्ये । तदस्तु ।
राजन् ! सामदानभेदैस्त्रिभिरुपायैर्न स वशतामियात् ।

बलात्कारे रुचिः स्याच्चेत् व्यतीहारः प्रसङ्गते ।

तस्मिन् गुरुलघुरपि पूर्वएव विचिन्त्यताम् ॥ ४५ ॥

यस्य स तथा । पक्षे । ज इति जनार्दनस्य सम्बोधनम् । पात् १, (सु अव्यय) स्वव्य-
यतः ५, पादस्य ६, ॥ ४३ ॥

संख्येति । यस्य जनस्य पापं संख्याया वह्निः अर्थात् यस्य जनस्य पापानां संख्या
नास्ति उपमानमपि नास्ति स जनो वर्द्धते । ये जनाः त्रिपादो गायत्र्या उपसक्तास्ते
व्याघ्रपान्मुखाः व्याघ्रपानामकमुनिप्रभृतयोऽवसीदन्ति । पक्षे । वह्निरित्यादिकं 'उ' ।
संख्योपमानात् ५, (च १) ॥ ४४ ॥

बलादिति । चेत् यदि बलात्कारे रुचिः इच्छा स्यात् तदा व्यतीहारः प्रसङ्गते
परस्परमेकजातीयक्रियाकरणं प्रसक्तं भविष्यति । तस्मिन् विषये गुरुलघुरपि को गुरुः
को लघुरिति पूर्वं चिन्त्यताम् । पक्षे । अरे ! बलात्क ! अरु निःशब्दं यथा तथा
एतत् सूत्रं चिन्त्यताम् । चिः १, स्यात् ८, (चेत् १) व्यतीहारः १, प्रसङ्गते ८,
तस्मिन् ७, लघुः १, गुरुः १, (इति) पूर्वं ७, (एव) विचिन्त्यताम् ८ ॥ ४५ ॥

व्याकरणम् ।

संख्योपमानाच्च । त्रिपात् । व्याघ्रपात् । "संख्यामूपमानात् पात् पादोऽहत्यादेः ।"
सु । "पादस्य लोपोऽहत्यादिभ्यः ।" पां ॥ ४४ ॥

चिः स्याच्चेद्वातीहारः प्रसङ्गते तस्मिन् लघुर्गुरुरिति पूर्वं एव विचिन्त्यताम् । व्यती-
हारप्रसक्तौ चिः स्यात् हे तस्मिन् पूर्वं एव लघुर्गुरुः स्यादिति चिन्त्यताम् ॥ ४५ ॥

नाचिन्वा वा बलं योग्यं प्रवर्त्तेरन् महाबलैः ।

हस्ताहस्तौ नीतिविदो बलं योग्यञ्च नेच्यते ॥ ४६ ॥

सुष्टामुष्टिः केवलं न बाह्याबाहविरप्युत ।

बाणाबाणिरस्यसिञ्च आक्रन्दः प्रतिपत्स्यते ॥ ४७ ॥

एवं तेऽहं संविभाव्य प्रोक्तवान् ज्ञानिनां वर ! ।

समाहितेन मनसा विधेयं तच्च चिन्त्यताम् ॥ ४८ ॥

नाचोति । नीतिविदः चतुर्याः योग्यं समर्थं बलं सेनां अचिन्वा सुखयमकला महाबलैः सह हस्ताहस्तौ अर्थात् युद्धे न प्रवर्त्तेरन् योग्यं बलञ्च नेच्यते मयेति शेषः । पक्षे । बलमित्यादिकं उ । नाचि ७, (तु ११) आ ११, वा ११, ॥ ४६ ॥

मुष्टेति । केवलं सुष्टामुष्टिर्न मुष्टिभिः सुष्टिभिः प्रक्षत्य युद्धं न । उत भी बाह्या-बाहविरपि न । बाणाबाणिः अस्यसिञ्च आक्रन्दः दारुणं युद्धं प्रतिपत्स्यते ॥ ४७ ॥

व्याकरणम् ।

नाचि त्वावा । अनचि परे आः स्याद्वा । हस्ताहस्तौ ॥ ४६ ॥

सुष्टामुष्टिः, बाह्याबाहविः । एवं सुष्टीमुष्टिः, बाह्याबाहविः, बाणाबाणिः । अचि तु । अस्यसिः । “व्यतीहारे चिः पूर्व्वोर्घोऽनच्चा वा ॥” सु ॥ ४७ ॥

एवं ते हं सं विभाव्य प्रोक्तवान् विधेयं तच्च चिन्त्यताम् । हं बहुव्रीहिम् ॥ ४८ ॥

* ॥ इति बहुव्रीहिसंग्रहः ॥ ० ॥ * ॥ *

अथ राजा मन्त्रिणं प्रत्याह । अहो मन्त्रिन् ! अधुना किं कर्त-
व्यम् । (मन्त्री तं प्रति) राजन् ! श्रोतव्यम् । यद्यपि ।

क्षत्रा राजकनीतिज्ञा नते वयसि साहसे ।

निरस्ताः पौरुषे ये ये भजन्ते तेऽपि पौरुषम् ।

द्वितीयदशया युक्ता इव प्राप्ते रणोत्सवे ॥ १ ॥

एवमेव क्षत्रियाणां धर्मः । क्षत्रिया युद्धमेव स्पृहयन्ति यतः ।

राजा युद्धे जयी राज्यं लभते निहतो दिवम् । इत्युक्तम् । तथा

राजनामजातितोऽन्ये प्रवर्तन्ते च पौरुषे ।

ते परेतत्वेन गण्ठा राज्ञां युध्दशास्त्रवेदिनाम् ॥ २ ॥

क्षत्रा इति । राजकनीतिज्ञाः राजसम्बन्धिनीतिविदः ये ये क्षत्राः क्षत्रियाः
परिणते वयसि साहसे सङ्घो बलं तत्साध्यकर्मणि पौरुषे शीर्ष्यं च निरस्ता आसन् तेऽपि
क्षत्रियाः रणोत्सवे युद्धोत्सवे प्राप्ते उपस्थिते सति द्वितीयदशया द्वितीयावस्थया युक्ता
इव अर्थात् यौवनयुक्ता इव पौरुषं भजन्ते आश्रयन्ति । पक्षे । राजकनीतिज्ञा इत्यादिक-
मुदाहरणम् । हसे ७, निरस्ताः १॥, पौरुषे ७, ये १॥, ये ७, भजन्ते ८ ॥,
ते १॥, (अपि) पौरुषम् २, ॥ १ ॥

राजिति । राजनामजातितः राजा क्षत्रियः तन्नाम्नी या जातिः अर्थात् क्षत्रियजातिः
तदन्ये तदभिन्नाः अर्थात् दैत्यराक्षसादयः पौरुषे शीर्ष्यं प्रवर्तन्ते च प्रवृत्ता भवन्ति च ते
दैत्यादयः युद्धशास्त्रवेदिनां राज्ञां क्षत्रियाणां परेतत्वेन मृतत्वेन गण्ठाः अर्थात् दैत्यादयः

व्याकरणम् ।

हसे निरस्ताः पौरुषे ये ये भजन्ते तेऽपि पौरुषम् । ये शब्दाः हसे बहुव्रीहिसमासे
पौरुषे पुन्भावे निरस्ताः अर्थात् कीडायाः तेऽपि शब्दाः ये कर्मधारये पौरुषं पुन्भावं
भजन्ते । राजकनीतिज्ञाः । द्वितीयदशया । कीडादि पुंवत् यजातीय देशीये तत्वे
त्वजात्याख्यः । सुं ॥ १ ॥

नाम जातितोऽन्ये प्रवर्तन्ते च पौरुषे ते परे तत्वे । संज्ञा जातिभ्यां भिन्नाः शब्दा
पौरुषे पुंभावे प्रवर्तन्ते तत्वे तद्धिते परे । गायकत्वं, नर्तकत्वे, रूपवत्त्वे मङ्गलराः ॥ २ ॥

क्षत्रिया एव युद्धशास्त्रवेदिनो वीराश्च नान्ये । तथापि तस्मिन्
महासुरे साहसो न युज्यते । तस्मादुपायेनैव कार्यं साधनीयम् ।
तस्मात् सम्प्रति ।

गायकत्वे नर्तकत्वे रूपवत्त्वे महत्तमाः ।

काश्मीरगणिका जात्या यवनौः कियतीर्तृप ।

आनयस्वाचिरादिष्टं ताभिरेव हि सेव्यति ॥ ३ ॥

यासां रूपवचस्तीर्थत्रिकचातुर्यविस्मिताः ।

काश्मीरयवनीत्वं ता वाञ्छन्त्यप्सरसो भुवि ॥ ४ ॥

अधुना तु ताः गणिकाः प्राज्ञेन शिवनाट्यं शिक्षय । अनन्तरं
विधेयं वक्ष्यामि । (राजा मन्त्रिणं प्रति) अहो किमेतेन बह्वायासेन ।
बाहुबलेनैव तत् कार्यं साधयिष्ये ।

नृत्यतुल्या मन्वन्ते । पक्षे । राजेति सम्बोधनम् । नामजातितः ५॥, अन्ये १॥,
प्रवर्तन्ते ८॥, (च) पौरुषे ७, ते १॥, परे ७, तत्वे ७, ॥ २ ॥

गायकेति । गायिकाया भावः गायकत्वं नर्तक्याः भावः नर्तकत्वम् । इयमासा-
मतिशयेन महतीति महत्तमाः । अन्यत् सुगमम् ॥ ३ ॥

यासामिति । यासां काश्मीरगणिकानाम् । तीर्थत्रिकं नृत्यगीतवाद्यम् । ताः
प्रसिद्धाः अप्सरसः ॥ ४ ॥

त्रिदशेति । त्रिदशाद्याः अर्थात् इन्द्राद्याः दिक्पा दिगौशाः अष्टौ अष्टाधिका वा
क्षेत् यदि परे श्रवतः स्युः तथापि मम भीर्भीतिर्न स्यात् । ते कौटुशाः अष्टादशाक्षौहिणीभिः
सह वर्तमानाः अष्टा इति अष्टौ शब्दस्य औकारस्य आवि वकारस्य लोपे अष्टा इति ।
त्रिदशाद्याः ५॥, परे ७, स्युः ८॥, (चेत्) अष्टाः १॥, अष्टाधिकाः १॥, ॥ ५ ॥

व्याकरणम् ।

गायकत्वे । नर्तकत्वे । रूपवत्त्वे । महत्तमाः ॥ ३ ॥

जातेः किम् । यवनीत्वम् ॥ ४ ॥

त्रिदशाद्याः परे स्युश्चैदष्टा अष्टाधिकाः । अष्टाधिकशब्दाः अष्टा भवन्ति यदि दशादि

त्रिदशाद्याः परे स्युश्चेदष्टा अष्टाधिका अपि ।

दिक्पाः साष्टादशाक्षौहिणिका नो भौस्तथापि मे ॥ ५ ॥

सैकत्रयोदशौकः सु त्राणमारण ईश्वराः ।

त्रयश्च त्रिदशाद्येषु त्र्यधिको दृश्यते ननु ॥ ६ ॥

रक्षोऽसुरौ हि बलिनी हा एवं व्यधिको ननु ।

नाशौ तौ परतोऽबाधो ममासिर्हादशार्ककृक् ॥ ७ ॥

(मन्त्री । श्रुतं मया ।)

सैकेति । त्रिदशादिषु मध्ये त्रय एव अर्थात् ब्रह्मविष्णुशिवाः सैकत्रयोदशौकः सु
एकेन सङ्घे वर्त्तमानेषु ओकः सु भुवनेषु अर्थात् चतुर्दशभुवनेषु त्राणे मारणे च ईश्वराः
समर्थाः । त्र्यधिको नास्ति । पक्षे । सैकेत्यादिकमुदाहरणम् । त्रयः १, (च) त्रिद-
शाद्येषु ७॥, त्र्यधिकः १, दृश्यते ८, ॥ ६ ॥

रक्ष इति । रक्षोऽसुरौ हि राक्षसदेवौ एव द्वौ बलिनी नु भोः त्र्यधिको न दृश्यते ।
हादशार्ककृक् परतः अन्येभ्यः अबाधः बाधारहितश्च मम असिः तौ रक्षोऽसुरौ नाशौ
नाशको भविष्यति । नाशौति भविष्यदर्थे णिन् । पक्षे । रक्ष इत्यादिकमुदाहरण-
वाक्यम् । हाः १, (एवं १) त्र्यधिकः १, न १, अशीतौ ७, परतः ७, वा १, ॥ ७ ॥

व्याकरणम् ।

त्रिकशब्दाः परे स्युः । व्यक्त्यभिप्रायेण बहुवचनम् । अष्टादशाक्षौहिणिकाः । “द्वित्रिष्टा-
धिका द्वात्रयोऽष्टास्त्रिदशाद्येऽन्यषट्के त्वनशीतौ वा ।” सु ॥ ५ ॥

त्रयश्च त्रिदशाद्येषु त्र्यधिको दृश्यते । त्रिदशाद्येषु परेषु त्र्यधिकशब्दः त्रयस् स्यात्
इति दृश्यते । सैकत्रयोदशौकः सु ॥ ६ ॥

हा एवं त्र्यधिकः नाशीतौ परतौ वा । दशाद्वित्रिके त्र्यधिको हा स्यात् परतः
परषट्के वा । अशीतौ न । हादशार्ककृक् ॥ ७ ॥

वेतालाश्च द्विपञ्चाशत् द्वाषष्टिर्ब्रह्मराक्षसाः ।
दृशीति भैरवास्तस्य पुरपाः शिवपार्श्वदाः ॥ ८ ॥

तस्मादुपायेनैव तत् साधनीयम् । भृगुः ।

तथाकरोत् मद्राजः स मन्त्रिवचसा तुषः ।
प्रत्ययोस्ति तत्पुरुषगेये राज्ञः सदैव हि ॥ ९ ॥
मते कृती मन्त्रिसखा सख्यरहस्ययात्यये ।
नाट्ये सुशिक्षितास्ताश्च ज्ञात्वाह स्वसखं नृपः ॥ १० ॥

वेताला इति । तस्य पुरपाः तस्य असुरस्य पुरपालकाः । अन्यत् सुगमम् । पक्षे ।
सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ८ ॥

तथेति । मन्त्रिणी वचसा तुषतीति मन्त्रिवचसा तुषः स मद्रदेशीयो राजा तथा
मन्त्रिणीकृतं अकरोत् । द्विपञ्चात् तत्पुरुषगेये तत्पुरुषस्य मन्त्रिणीगेये वचसि राज्ञः
सर्वदैव प्रत्ययोस्ति । पक्षे । तथाकरोन्मद्राज इति उदाहरणम् । पः १, प्रत्ययः १,
अस्ति ८, तत्पुरुषगे ७, ये ७, राज्ञः ५, (सदा एव) ॥ ९ ॥

मत इति । मन्त्रिसखा नृपः सख्यमन्त्रिणः मते कृती मतकारी अहस्ययात्यये दिवस-
समूहस्य अत्यये गते ताः गणिकाः नाट्ये सुशिक्षिताः ज्ञात्वा स्वसखं स्वस्य सखायं
मन्त्रिणं आह । पक्षे । मतेकृतीत्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यम् । सख्युः ५, अहः ५ ।
(च १) ॥ १० ॥

व्याकरणम् ।

द्विपञ्चाशत् द्वाषष्टिः दृशीतिः ॥ ८ ॥

पः प्रत्ययोस्ति तत्पुरुषगे ये राज्ञः सदैव । राज्ञः पः प्रत्ययः स्यात् तत्पुरुषगे ये च ।
मद्राजः ॥ ९ ॥

सख्यरहस्य । स्वसखम् । बहुव्रीहौ तु मन्त्रिसखा । “राजाह सखिभ्यष्टच् ।” पां ।
“सख्यहीराजः पः पगे च ।” सुं ॥ १० ॥

अहः पूर्वाद्येकदेशादहो भागः परः परः ।

वर्द्धते यातिकृच्छ्रेणापराहो नैव शर्वरी ॥ ११ ॥

षण्माससंख्या संख्यातादहोऽहो द्वितयं गतम् ।

कच्छात् तन्न सहे कालं द्वाहो वर्षायितः स मे ॥ १२ ॥

अथैवमत्यधीरं नृपमागत्य पुरोहित आह ।

सर्वतोऽव्याच्च सर्वाहो सायाह्वयह्वयोरपि ।

जले स्थले खे कालौ त्वां त्वन्मनोरथसाधिनौ ॥ १३ ॥

अह इति । अहो दिवसस्य पूर्वाद्येकदेशात् पूर्वप्रहरादिरूपैकभागात् परः परः अहोभागः दिवसस्य भागो वर्द्धते । अपराहः कृच्छ्रेण कष्टेन याति शर्वरी रात्रिनव याति । अत्यधीरस्य कालान्तराऽसङ्गिणत्वात् । पक्षे । भाग इत्यादिकमुदाहरणघटित-वाक्यम् । पूर्वाद्येकदेशात् ५, अहः ६, अहः १, ॥ ११ ॥

षण्मासिति । षण्माससंख्यया संख्यातादहोऽतिरिक्तं अहोदिवसस्य द्वितयं कृच्छ्रेण कष्टेन गतम् । तत् तस्मात् कालं न सहे । स द्वाहः मे मम सम्बन्धे वर्षायितः वत्सर-समोऽभूत् । पक्षे । षण्मास इति कथं च सम्बोधनम् । संख्यासंख्यातात् ५, अहः ६, अहः १, ॥ १२ ॥

सर्वत इति । कालौ तव मनोरथसाधिनौ सती त्वां सर्वतः सर्वत्र सर्वाङ्गादौ जलादौ च अव्यात् रक्षतु । पक्षे । सर्वाङ्ग इत्यादिकमुदाहरणम् । सर्वतः ५, व्यात् ५, (च) ॥ १३ ॥

व्याकरणम् ।

अहः पूर्वाद्येकदेशादहः । पूर्वाद्येकदेशादहन्शब्दस्य अहः स्यात् । अपराहः ॥ ११ ॥

संख्या संख्यातादहोः । आभ्यामपि अहन्शब्दस्य अहः स्यात् । द्वाहः । “सर्वेक-देशसंख्यातसंख्याव्याप्तुकात्रैकैऽहोः ।” सुं ॥ १२ ॥

सर्वतो व्याच्च । सर्वशब्दादव्ययाच्च अहोऽहः स्यात् । सर्वाहो, सायाह्वयह्वयोः

संख्याताज्ञानं कथमपि गमयानाव्यसिद्धितः ।

सङ्कल्पलीलारभसैर्दिनं प्रौढबधूरिव ॥ १४ ॥

सत्सामग्र्यसमाहारे एकतोऽपि न जायते ।

कार्यसिद्धिर्नचैकाहादतः कालः प्रतीच्यताम् ॥ १५ ॥

इत्युक्त्वा स गतः ।

एवं गते बह्वह्नेऽथागत्य भूयोऽस्य ऋत्विजः ।

मन्त्रिणश्च तमाशीभिः संयोज्योचुरिदं वचः ॥ १६ ॥

गच्छेः स्वगणमूर्द्धेयः प्राग्वाह्लोऽतश्च नो नृप !

आम्येः प्राह्ले प्लवेर्मध्ये सदालापैः परं नये ॥ १७ ॥

संख्यातेति । आनाव्यसिद्धितः नाव्यसिद्धिपर्यन्तं कथमपि कष्टेन संख्याताज्ञानं संख्यातदिवसानि गमय यापय । सङ्कल्पलीलारभसैः मनोगतलीलादर्थैः प्रौढबधूर्यथा दिनं यापयति तथा दिनानि यापय । पक्षे । उदाहरणमात्रम् ॥ १४ ॥

सदिति । सत्या सामग्र्याः असमाहारे असंग्रहे कार्यसिद्धिर्न स्यात् । एकतः एकस्मात् कारणात् एकजनाद्वा तथा एकाहाद्वा कार्यसिद्धिर्न जायते । अतः कालः प्रतीच्यताम् । पक्षे । सत्सामग्र्य इति सत्प्रशस्तं सामग्र्यं सकलं यस्य तादृशस्य सम्बन्धनम् । समाहारे ७, एकतः ५, (आप) न १, जायते ८, ॥ १५ ॥

एवमिति सुगमम् ॥ १६ ॥

गच्छेरिति । स्वकीयगणस्य मूर्द्धेयः अग्रगण्यः सन् अङ्गः प्रागेव अर्थात् पूर्वाङ्गे एव गच्छेः अतः परं न गच्छेः । प्राङ्गे पूर्वाङ्गे एव आम्येः परिश्रमं कुर्याः । मध्याङ्गे व्याकरणम् ।

संख्याताज्ञानं ॥ १४ ॥

समाहारे एकतोऽपि न जायते । समाहारे तथा एकशब्दाच्च अह्लोऽह्लो न स्यात् ।

एकाहात् ॥ १५ ॥

बह्वह्ने ॥ १६ ॥

मूर्द्धेयः प्राग्वाह्लोऽतस्तु नः । प्राग्वा पूर्ववत् अकारात् अङ्गो नकारो मूर्द्धेयः

स्यात् । प्राह्ले ॥ १७ ॥

अथ स राजा ताः नर्तकयवनीः संगृह्य ताभिः सह प्रतस्थे ।

स्ववीर्यवृद्धान्महत उष्णः प्रति यथा द्रुतः ।

महोच्चो याति दुर्धर्षो नृपोऽगादसुरं प्रति ॥ १८ ॥

सृतौ च सर्व्वतो रात्रेः प्रथमप्रहरान्तरे ।

कृत्वावश्यं नाटकेन सर्व्वरात्रं निनाय सः ॥ १९ ॥

भारताख्यदीर्घपुण्यवर्षेकदेशतोऽपि सः ।

वर्षारात्रानतिक्रम्य पुण्यरात्रेऽब्धिमाप्तवान् ॥ २० ॥

श्रवेः स्नानं कुर्याः । शिष्टालापैः परं कालं नयेः यापयेः । पचे । स्वगणेति सम्बो-
धनम् । अन्यदुदाहरणवाक्यम् । सूर्य्यः १, माग्व १, अङ्गः ६, अतः ५, (७)
नः १, ॥ १७ ॥

स्ववीर्य्येति । महोच्चो महावृषः स्ववीर्य्यवृद्धान् निजबलप्रभावेन प्रवृद्धान् महतः
अत्युच्चान् उष्णः वृषभान् प्रति द्रुतः धावित सन् यथा याति तथा दुर्धर्षो नृपः सुमतिः
असुरं धूम्राक्षं प्रति अगात् इत्यन्वयः । पचे । स्ववीर्य्येति सम्बोधनम् । वृद्धात् ५,
महतः ५, उष्णः ५, ॥ १८ ॥

सृताविति । सृतौ पथि सर्वतः सर्वत्र रात्रेः प्रथमप्रहरमध्ये आवश्यकं कर्म कृत्वा
स राजा नाटकेन सर्वरात्रं निनाय । पथ्यान्ः पदवी सृतिरित्यमरः । पचे । सृता-
वित्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यम् । सर्व्वतः ५, रात्रेः ५, ॥ १९ ॥

भारतेति । भारतनामकं यत् दीर्घं पुण्यञ्च वर्षे तस्यैकदेशे अर्थात् भारतवर्षस्यैक-
देशे वर्षारात्रान् अतिक्रम्य पुण्यरात्रे समुद्रं प्राप्तवान् । पचे । भारताख्येति सम्बो-
धनम् । दीर्घपुण्यवर्षेकदेशतः ५, (अपि १) ॥ २० ॥

व्याकरणम् ।

वृद्धान्महत उष्णः । आभ्यां उष्णः षः स्यात् । महोच्चः ॥ १८ ॥

सर्व्वतो रात्रेः । सर्व्वरात्रम् ॥ १९ ॥

दीर्घपुण्यवर्षेकदेशतोऽपि । एभ्योऽपि रात्रेः षः स्यात् । एकदेशः रात्रेरैकदेशे
वर्तमानः पूर्वादः । वर्षारात्रान्, पुण्यरात्रे ॥ २० ॥

नियुक् सदा तद्वितार्थे गोः पुरोधा ऋचोऽपठत् ।
दैत्याचार्यत्विषा ध्वस्तस्वगवो रहसि स्थितः ॥ २१ ॥

अथ राजा समुद्रमुत्तीर्य तस्यासुरस्य नगरं ददर्श ।
यदधस्तादूर्ध्वगामि अव्ययं क्रतुभुक् पुरम् ।
इसतीन्द्रारिनगरं मध्येरत्नाकरं स्थितम् ॥ १ ॥

नियुगिति । गोः स्वर्गस्य पुरोधाः वृहस्पतिः नियुक् नियुक्तः सन् तद्वितार्थे तस्य राज्ञी हितार्थे रहसि स्थितः सन् ऋचोर्वेदान् अपठत् । कौटुशः दैत्याचार्यस्य शुक्रस्य त्विषा तेजसा ध्वस्तः स्वगवः स्वीयकिरणो यस्य स तथा । पक्षे । नियुगिति सम्बोधनम् । अतद्वितार्थे ७, गोः ५१, ॥ २१ ॥

यदधस्तादिति । यत् इन्द्रारिनगरं असुरस्य पुरं अधस्तादपि नीचस्थमपि ऊर्ध्वगामि अपि अव्ययं अविनाशि यत् क्रतुभुक् पुरं क्रतुभुजां देवानां नगरं तत् उपहसति । कौटुशं दैत्यपुरं रत्नाकरस्य मध्ये स्थितम् । अत्र स्वर्गस्य उपहसनीयत्वे अव्ययपदं व्यङ्ग्यं दानरहितत्वं हेतुः । तथा क्रतुभुक् पुरमित्यनेन देवानां परगृहे यज्ञान्नभोजित्वोक्त्या निःस्वत्वं व्यज्यते तदपि उपहसनीयत्वे हेतुः । मध्ये रत्नाकरं स्थितमित्यनेन दैत्यपुरस्य रत्नवत्त्वं सूचितम् । पक्षे । क्रतुभुगित्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यम् । यत् १, अधस्तात् १, ऊर्ध्वगामि १, अव्ययम् १, ॥ १ ॥

व्याकरणम् ।

अतद्वितार्थे गोः । गोशब्दात् षः स्यात् ये षे गो तद्वितार्थेद्विगौ न । स्वगवः ॥ २१ ॥

* ॥ ० ॥ इति यः ॥ ० ॥ —

अतिनाकं शिवत्रातं सुरवैरिहितं महत् ।
 रत्नाकरोत्थितमिव श्रीनिवासः पुरोत्तमम् ॥ २ ॥
 क्षामुक् ततोव्ययाद्रात्रेरस्थिरोदय आगते ।
 अतिरात्रे सुसमये शाखानगरमुत्तमम् ॥ ३ ॥
 अथैवं लोकसंख्यातस्तथा नाट्येन रञ्जयन् ।
 पौरान् त्रिरात्रमवसत् स तत्रातिपुरस्कृतः ॥ ४ ॥

अतिनाकमिति । नाकं स्वर्गमतिक्रान्तम् । शिवेन त्रातम् । सुरवैरिणे हितम् ।
 रत्नाकरात् उत्थितमिव । श्रिया निवासः । पुरेषु उत्तमम् । पक्षे । उदाहरणम् ॥ २ ॥

क्षामुगिति । ततस्तदनन्तरं क्षामुक् राजा रात्रिं अस्थिरोदये अस्थिरे लग्ने अथात्
 चरलग्ने अतिरात्रे रात्रिमतिक्रान्ते सुसमये उत्तमं शाखानगरं व्ययात् गतवान् । पक्षे ।
 क्षामुगिति सम्बोधनम् । अव्ययात् ५१, रात्रिः ५१, अः ११, ॥ ३ ॥

अथैवमिति । अथानन्तरं लोकेषु संख्यातः सम्यक्-ख्यातो राजा तथा नाट्येन
 पौरान् रञ्जयन् सन् तत्र शाखानगरे अतिपुरस्कृतः सन् त्रिरात्रमवसत् । पक्षे । लोकेति
 सम्बोधनम् । संख्यातः ५१, (तथा ११,) ॥ ४ ॥

व्याकरणम् ।

यदधस्तादूर्ध्वगामि अव्ययम् । यदव्ययं स्वभावतोऽधस्तात् परत्र स्थायि तदूर्ध्वगामि
 पूर्वगामि स्यात् । मध्ये रत्नाकरम् ॥ १ ॥

अतिनाकं, शिवत्रातं, सुरवैरिहितं, रत्नाकरादुत्थितं, श्रीनिवासः, पुरोत्तमम् । एतानि
 षड्धा तत्पुरुषोदाहरणानि ॥ २ ॥

अव्ययात् रात्रेरः । ये षे अतर्जितार्थेगे इत्यनुवर्तते । अतिरात्रे ॥ ३ ॥

संख्यातस्तथा । त्रिरात्रम् । “तत्पुरुषस्याङ्गुलिः संख्याव्ययादेः ।” पां । “संख्या-
 व्याद्रात्राङ्गुलिभ्यामः ।” सुं ॥ ४ ॥

* ॥ इति तत्पुरुषसमासः ॥ ० ॥ ० ॥—

तद्विताऽर्थोत्तरपदसमाहारेऽभवन्नरः ।

त्रिविधोऽद्विगुरस्ति स्म त्रिकालं तद्वचो विना ॥ १ ॥

त्रिदिनं व्रतमास्थाय शैवं लिङ्गं प्रपूजयन् ।

नत्वा स्तुत्वा त्रिसन्ध्यं स इदमाह महीपतिः ॥ २ ॥

यदभयात्तव परिजनः सहस्रगवभूषणप्रमुखसुरगणो दिवोऽन्तर्दधे दिजगोहितार्थोऽपि अपत्यार्थतत्यादिकं विहाय अजाय तद्वितार्थे वाच्ये तस्य विप्रयोऽपि च भवन् दृश्यते सुकृतिभिर्द्विविध एव भवान् सदयो निर्दयश्च सदैव तस्य द्वारि वसति च पञ्चगुर्नियोज्य इव । तव समीहितं को वेद ॥ ३ ॥

ताद्वितेति । तद्वितार्थाय तस्य राज्ञी हितार्थे उत्तरपदसमाहारे उत्तरं उत्तमं एत् पदं यत् वस्तु तस्य समाहारे आसादने त्रिविधो नरः अभवत् आसीत् । त्रिकालं तद्वचो विना तस्य राज्ञी वाक्यं विना अद्विगुः अस्ति स्म न स्त्री द्वौ गावौ वाक्ये यस्य स तथा दिवाक्यरहित इत्यर्थः । उत्तरान्तमे विषु । पदं व्यवसिते द्वाणस्थानलक्षाद्वि वस्तुषु इति आसरः । तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे ७, भवन् १, नरः ! १॥, त्रिविधः १, द्विगुः १, अस्ति ८, ॥ १ ॥

त्रिदिनमिति । त्रिदिनसाध्यं व्रतं आस्थाय गृहीत्वा अन्यत् सुगमम् ॥ २ ॥

यदभयादिति । यदभयात् यस्य असुरस्य भयात् तव परिजनः सहस्रं गावश्चतुर्भिः भूषणं यस्य स सहस्रगवभूषण इन्द्रस्तत् प्रभृतिमुरगणः दिजगोहितमेव अर्थः प्रयोजनं यस्य तादृशोऽपि दिवः स्वर्गात् अन्तर्दधे पलायितः । किं कृत्वा अपत्यानि अर्थतत्यादिकं अनसमूहादिकञ्च विहाय । हे अज ! शिव ! अद्य तद्वितार्थे तस्यासुरस्य वाच्यं गर्हणीये

व्याकरणम् ।

तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे भवन्नरः त्रिविधो द्विगुरस्ति । नर इति पुंसां सम्बोधनम् । त्रिकालम् । त्रिदिनं त्रिसन्ध्यम् ॥ २ ॥

देवसेनापतेः पाण्ड्यातुरस्याप्यवसीदतः ।

षडानन्यां परिम्लानिं त्रिलोचन ! न पश्यसि ॥ ४ ॥

तत् प्रसीदेश यथा कार्याणि साधये ।

(भृगुगृह) इत्थं त्रिरात्रं स वसन् लोकान् नाट्येन रञ्जयन् ।

लेभे बहुधनं राजा तज्जल्योऽभूच्च सर्व्वतः ॥ ५ ॥

अथ सखीगणः सुलोचनां प्रत्याह । सखि ! शास्त्रानगरे प्रति-
निशं शिवनाट्यं पुरवासिनः पश्यन्तीति सर्व्वं जना वदन्ति वयमपि
तत् द्रष्टुमिच्छामः । सुलोचना आह । मन्त्रिणो मुखात् श्रुतञ्चैतत्
मम प्रत्ययो जायते । (सखीगणस्तत्र प्रति ।)

तस्य विषये पुरौरूपदेशे हे भव ! सुकृतिभिर्जनेर्दृश्यते भवान् न सदयो निर्दयस्येति
द्विविधः । सदेव तस्य द्वारि तस्यासुरस्य द्वारे पञ्चगुर्नियोज्य इव पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः
किङ्कुर इव सर्व्वदा वसति च भवान् । तत्र समीहितं को जनो वेद को जानाति ॥ १ ॥

देवसेनेति । अवसीदतः देवसेनापतेः पाण्ड्यातुरस्य कार्तिकेयस्य षडानन्यां षणां
आननानां सम्बन्धिनीं स्नामीं न पश्यसि ॥ ४ ॥

तदिति सुगमम् ॥ ५ ॥

व्याकरणम् ।

गोहितार्थोऽपि अपत्यार्थतयादिकं विज्ञाय अजाद्यतद्वितार्थे वाच्ये तस्य विषयेऽपि
च भवन् दृश्यते सुकृतिभिर्द्विविध एव । तार्थोऽपि तद्वितार्थोऽपि गोहि द्विगुस्तु अपत्या-
र्थकतद्वितप्रत्ययादिकं विज्ञाय त्यक्त्वा अजादितद्वितार्थे वाच्ये तस्य अजादेर्हसादेर्वा
तद्वितस्य विषयेऽपि च भवन् द्विविध एव सुकृतिभिः पण्डितैर्दृश्यते । पञ्चभिः गोभिः
क्रीत इति पञ्चगुः ॥ १ ॥

अपत्यार्थे इति किं पाण्ड्यातुरस्य । अजादेरिति किं षडानन्यां स्नानिम् ॥ ४ ॥

त्रिरात्रम् । बहुधनम् ॥ ५ ॥

दशपुरुषीवागैक्ये भवती वतो पात्रसुखात् श्रुतिं विना ।
 प्रत्येति न त्रिभुवने न तवाप्तोऽस्ति पात्रादन्यः ॥ ६ ॥
 त्रिलोकीजनकाम्यं तत् शिवनाथं मच्चादभुतम् ।
 त्वद्धारि पौराः पश्यन्ति न दृष्टं न श्रुतं त्वया ॥ ७ ॥
 एतत् श्रुत्वासुरी ताभिर्लङ्घयित्वा चतुष्पथम् ।
 अर्घं त्रिपात्रमादाय ययौ सा शिवसन्निधिम् ॥ ८ ॥
 त्रियुगेशमथाभ्यर्च्य गललग्नीकृताञ्जला ।
 नत्वा स्तुत्वा परिक्रम्य तस्यावग्रे कृताञ्जलिः ॥ ९ ॥

दशेति । दशपुरुषीवागैक्ये दशानां पुरुषाणां वाक्यस्यैक्येपि सति वतः खेदे
 उभौ भवती पात्रसुखात् श्रुतिं श्रवणं विना न प्रत्येति प्रत्ययं न करोषि । पात्रात्
 भन्तिषोऽन्यः कोऽपि जनः त्रिभुवने नव आप्तः प्रत्ययितो नास्ति । पक्षे । त्रिपुरुषी-
 त्युदाहरणम् । वाकारोऽवधारणे पादपूरणे वा । गैक्ये ७, भवति ८, ईप् १,
 अतः ५, अपात्रसुखात् ५, ॥ ६ ॥

त्रिलोकीति । सुगमम् ॥ ७ ॥

एतत्श्रुतेति । सा आसुरी असुरस्य कन्या ताभिः सखीभिः चतुष्पथं लङ्घयित्वा
 अर्घस्य त्रिपात्रं आदाय शिवस्य सन्निधिं ययौ ॥ ८ ॥

त्रियुगेशमिति । त्रियुगेशं शिवम् । अन्यत् सुगमम् ॥ ९ ॥

व्याकरणम् ।

गैक्ये भवतीप् अतोऽपात्रसुखात् । गैक्यादकारात्मात् ईप् स्यात् न तु पात्रादेः ।
 दशपुरुषी । पात्रादेः किं त्रिभुवने । “हिमीः ।” पां । “गैक्यादतोऽपात्रादेरीप् ।”
 सु ॥ ६ ॥

त्रिलोकी ॥ ७ ॥

चतुष्पथम् । त्रिपात्रम् ॥ ८ ॥

त्रियुगेशम् ॥ ९ ॥

अथ शिवः सुलोचनां प्रति । किमर्थयसे ? सा तं प्रति ।

अनापो वाऽस्ति कोऽर्थो मे यदभीष्टप्रदो भवान् ।

पुरपालीकृतः पित्रा शतजन्मीतपः फलैः ॥ १० ॥

शिवनाट्यं बहुनिशं जायते मत्पुरादहिः ।

शतकर्मं प्रोज्झ्य पौरैस्तत्क्षणेर्नीयते निशा ॥ ११ ॥

शतयोषी द्रष्टुकामा मामुपास्ते त्रहं शिव ! ।

आनये पुरमध्ये तदनुजानाति चेद्भवान् ॥ १२ ॥

(भृगुराह ।) सदा सतस्तद्धितार्थं मितवाचिन ईशितुः ।

तां प्रत्यासीत् सप्तवर्णीं पितुर्मृत्यानयेति वाक् ॥ १३ ॥

अनापो वेति । को वा अर्थः कः पुरुषार्थो वा मे मम अनवापोऽनवाप्स्योति अपि तु न कोऽपि अर्थोऽप्राप्यो नास्ति । यत् यस्मात् मम पित्रा शतजन्मीकृततपसः फलैः भवान् पुरपालीकृतः । कीदृशी भवान् अभीष्टप्रदः । पक्षे । कोऽर्थो मे इत्यादिक-सुदाहरणघटितवाक्यम् । (अन् आपः) अनापः ५, वा १, अस्ति १, ॥ १० ॥

शिवनाट्यनिति । तत्क्षणेस्तन्महोत्सवेः निशा रात्रिर्नीयते । अन्यत् सुगमम् ॥ ११ ॥

शतयोषीति । हे शिव ! तत् द्रष्टुकामा शतयोषी शतसंख्यका नारी त्रहं मां उपास्ते मनोपासनां करोति । चेत् यदि भवान् अनुजानाति अनुज्ञां करोति तदा तत् नाट्यं पुरमध्ये आनये । पक्षे । उदाहरणम् ॥ १२ ॥

सदासत इति । तद्धितार्थं तस्याः सुलोचनाया द्धितार्थं सदा सती वर्त्तमानस्य मितवाचिनः परिमितवाचिनः ईशितुः शिवस्य पितुर्मृत्या तव पितुरनुमत्या आनय इति

व्याकरणम् ।

अनापो वास्ति । अनन्तादायन्ताच्च ईपस्यात् । चकारार्थकवाशब्देन पूर्वानुक्तः अथ स्यात् वा । शतजन्मी । “वानापः ।” सुं ॥ १० ॥

बहुनिशं शतकर्मम् ॥ ११ ॥

शतयोषी, त्रहम् ॥ १२ ॥

(सुलोचना शिवं प्रति ।)

शैवे क्षेत्रेऽकाण्डतोभीर्नास्ति यत् त्वत् स्मृतेः शिवम् ।

स्यादतोऽशीतिकाण्डेयं क्षेत्रभूर्नाशिवा क्वचित् ॥ १४ ॥

पुरुषाद्वा स्त्रिया वापि न विभेति पिता मम ।

त्वदर्पितां द्विपुरुषीं शूलयष्टिं विभर्त्ति यः ॥ १५ ॥

तनुस्त्रिपुरुषी यस्य विक्रमस्त्वतिपूरुषः ।

मुरपालो भवान् यस्य तस्य किं नर्त्तकादुभयम् ॥ १६ ॥

सप्तवर्णी सप्तवर्णेन परिमिता वाक् वाणी तौ सुलोचनां प्रति आविरासीत् । पक्षे । सदासत इत्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यत्वेन सार्थकम् । तद्वितार्थे ७, मितवाचिनः ५१, ॥ १२ ॥

शैव इति । अस्मिन् शैवे क्षेत्रे अकाण्डतः अमङ्गलतः भीर्भयं नास्ति यत् यस्मात् त्वत् स्मृतेः शिवस्य तव स्मरणात् शिवं मङ्गलं स्यात् । अतो हेतोः इयं अशीतिकाण्ड-परिमिता क्षेत्रभूमिः क्वचिदपि न अशिवा अमङ्गलास्पदम् । पक्षे । शैवे इति सम्बोधनम् । शैविशब्दात् निश्चयम् । अक्षेत्रे ७, काण्डतः ५१, ॥ १४ ॥

पुरुषादिति । त्वदर्पितां त्वया दत्तां द्विपुरुषीं द्विपुरुषपरिमितां शूलयष्टिं यो धारयति । अन्यत् सुगमम् । पक्षे । स्त्रिया इत्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यम् । पुरुषात् ५१, वा ११, ॥ १५ ॥

ध्याकरणम् ।

तद्वितार्थे मितवाचिनः । परिमाणवाचकादीप् स्यात् तद्वितार्थेऽङ्गौ । सप्तवर्णी ॥ १२ ॥ अक्षेत्रे काण्डतः । परिमाणवाचकात् काण्डादीप् स्यात् क्षेत्रभिन्नार्थे । अशीति-काण्डा भूः । “काण्डान्तात् क्षेत्रे ।” पां । “तार्थे मानात् काण्डात्वक्षेत्रे ।” सुं ॥ १४ ॥

पुरुषाद्वा । परिमाणवाचकात् पुरुषादीप् स्यात् वा । द्विपुरुषी । “पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ।” पां । “पुरुषाद्वा ।” सुं ॥ १५ ॥

सुमनोऽञ्जलितो हितस्त्रितः क्वचिदो ! द्वाञ्जलवारिणाञ्जितः ।

असि येः शिव ! चिन्त्यसे हृदा विपदः कापि च तान् सृशन्ति न ॥ १७ ॥

इति स्तुत्वा द्वाञ्जलिना पुष्पेनाभ्यार्च्य तं पुनः ।

पितरं प्राप्य तं नत्वा नार्च्यद्वाञ्जलवारिजैः ॥ १८ ॥

(अथ धूम्राक्षः सुलोचनां प्रति ।)

तनुरिति । यस्य सम पितुः तनुस्त्रिपुरुषो पुरुषत्रयपरिमिता विक्रमस्य अतिपुरुषः पुरुषमतिक्रान्तः । अन्यत् सुगमम् । पक्षे । उदाहरणम् ॥ १६ ॥

सुमन इति । हितो द्वाभ्यां द्वितः त्रिभिः सुमनोऽञ्जलितः पुष्पाञ्जलिना येः क्वचिदपि हे श्री ! हे शिव ! द्वाञ्जलवारिणापि अञ्जितोऽसि यैरपि हे शिव ! हृदा चिन्त्यसे तान् जनान् विपदोऽपि न सृशन्ति । पक्षे । सुमन इति सम्बोधनम् । अन्यदुदाहरणम् । अञ्जलितः ५१, हितः ५१, द्वितः ५१, क्वचित् ७, अः ११, ॥ १७ ॥

इति स्तुति । पितरं प्राप्य तं नत्वा द्वाञ्जलवारिजैः द्वाञ्जलिपरिमितपद्मकुसुमैः तं आनर्च्य पूजयामास सुलोचनेति शेषः । पक्षे । सुवस्य उदाहरणम् ॥ १८ ॥

व्याकरणम् ।

त्रिपुरुषो ॥ १६ ॥

अञ्जलितो हितस्त्रितः क्वचिदः । द्वित्रिभ्यामञ्जलैः स्यात् तार्धे ने । द्वाञ्जलवारिणा ॥ १७ ॥

द्वाञ्जलिना । द्वाञ्जलवारिजैः । “द्वित्रिभ्यामञ्जलैः ।” पां । “द्वित्रिभ्यामञ्जलैः ।” सुं ॥ १८ ॥

* ॥ इति गः ॥ • ॥ • ॥

संदृश्यतेऽव्ययीभावो बहुलार्थेष्वनेकधा ।

मयि वस्तुत् सुता ब्रूत करिष्ये वो यथोदितम् ॥ १ ॥

कन्या तं प्रति ।)

नर्त्तवादनतो लुक् स्याद्यस्याग्रे निखिलापदाम् ।

नृत्यैर्गीतैश्चाधिशक्तीशं तं तोषयितुं लघे ॥ २ ॥

अब्रु स्तुमः प्यानमनोरथास्वामुपशङ्करात् ।

आगतास्तदनुज्ञातास्तत् कुरुष्व यथोचितम् ॥ ३ ॥

संदृश्यत इति । बहुलार्थेषु अनेककार्येषु अनेकधा अनेकप्रकारेण वो युष्माकं जसि अव्ययी व्यथरङ्गिती भावो भक्तिः संदृश्यते मयेति शेषः । तत् तस्मात् हे सुताः ब्रूत वो युष्माकं यथोदितं यथोदितमनतिक्रम्य करिष्ये । पक्षे । मयोर्यादिकमुदाहरण-चटितवाक्यम् । संदृश्यते ८, अव्ययीभावः १, बहुलार्थेषु ७, अनेकधा १, ॥ १ ॥

नर्त्तति । यस्य शिवस्य अग्रे नर्त्तवादनतः नृत्यवाद्याभ्यां निखिलानामापदां लुक् आशः स्यात् । नृत्यैर्गीतैश्चाधिशक्ति यथाशक्ति तं ईशं तोषयितुं लघे इच्छामि । पक्षे । नर्त्तति सम्बोधनम् । वात् ५, अनतः ५, स्याद्यस्य ६, लुक् १, ॥ २ ॥

अतस्तुम इति । अतः कारणात् प्यानमनोरथाः पानमनोरथाः वयं त्वां स्तुमः । उपशङ्करात् शिवस्य समीपात् तदनुज्ञाताः सत्यः आगताः । तत् कार्यं यथोचितं कुरुष्व । पक्षे । मनोरथा इति सम्बोधनं अन्यदुदाहरणम् । अतः ५, (तु १) मः १, प्याः ५, न १, ॥ ३ ॥

न्याकरणम् ।

संदृश्यतेऽव्ययीभावो बहुलार्थेष्वनेकधा । यथोदितम् ॥ १ ॥

वादनतो लुक् स्याद्यस्य । वात् अव्ययीभावसमासात् अनतोऽकारान्त भिन्नात् परस्य स्यादेर्लुक् स्यात् । अधिशक्ति ॥ २ ॥

अतस्तुमः प्यान । अकारान्तात् वात् स्यादेर्मः स्यात् न तु प्याः पञ्चम्याः । यथो-चितम् । उपशङ्करात् ॥ ३ ॥

(असुरस्तां प्रति ।)

वत्सा अनुमतावास्यास्थालीकनपदाञ्जतः ।

तथा कुरुत किं कार्यमुपतातमुपेतरेः ॥ ४ ॥

तत् श्रुत्वा ताः पितुरुपपदं नत्वा गृहं गताः ।

प्रेष्यच्च प्रेषयामासुरूपनाटक कारके ॥ ५ ॥

त्यक्त्वा समद्रं यत्नास्ते प्रतीच्याहः शुचं सहः ।

सोऽकाले यन्न फलवत् भवेत् सकृषिपौरुषम् ॥ ६ ॥

वत्सा इति । हे वत्साः व्राणालीकनपदाञ्जतः व्रीणि आलीकनानि नेवाणि यस्मिन् शिवस्य पदाञ्जात् अनुमतावाप्ताः अनुमतैरवाप्ताः प्राप्तेर्हेतोः तथा कुरुत उपतातं तातस्य सामीप्येन उपेतरेः इतरस्य सामीप्यैः किं कार्यं किं प्रयोजनमस्ति । पक्षे । वत्साः अनुमताः इति च सम्बोधनम् । वा १, मत्ताः ६, व्राः ६, ॥ ४ ॥

तत् श्रुति । ताः कन्यकाः । पितुरुपपदं पितुः पदस्य समीपे । उपनाटककारके नाट्यकारस्य समीपे । पक्षे । सूत्रस्योदाहरणम् ॥ ५ ॥

त्यक्तेति । स नाट्यकारकः आह दिनं प्रतीच्य शुचौ दुःखस्य सहः सहिष्णुः सन् समद्रं मद्रनामकदेशस्य समृद्धिं त्यक्त्वा यत्नास्ते । यत् यत्नात् सकृषि कृषिकर्मणः सहर्षं पौरुषं पुरुषसाध्यं कर्म अकालेफलवत् न भवेत् । पक्षे । त्यक्तेत्यादिकमुदाहरण-
अङ्कितवाक्यम् । सहः ६, सः १, अकाले ७, ॥ ६ ॥

व्याकरणम् ।

वाप्ताख्याः । अकारान्तात् वात् व्राः सप्तम्याः व्राः तृतीयायाश्च सः स्याद्वा । उपतातम् । उपेतरेः । “तृतीयासप्तम्यो बहुलम् ।” पां । “चौस्रोर्वा ।” सुं ॥ ४ ॥

पितुरुपपदम् । उपनाटककारके ॥ ५ ॥

सहः सोऽकाले । सहस्य सः स्यात् न तु काले । समद्रम् । सकृषि । “अव्ययी-
भावे आकाले ।” पां । सहः सोऽकाले । सुं ॥ ६ ॥

अथ राजा प्रेष्ठमुखात् कन्योक्तं सरसं सुदा ।
 श्रुत्वा पुलकिताङ्गोऽभूत् स्वार्थसिद्धिमन्यत ॥ ७ ॥
 अथ कालीपदाम्भोजं स्मृत्वाऽसौ निर्ययौ नृपः ।
 प्रतिदैत्यपुरं जग्मुर्नर्त्तक्योऽनुनृपं तदा ॥ ८ ॥
 तत्रागत्य प्रतिपदं पुरशोभां समीक्ष्य सः ।
 मेने सिन्धुगतं स्वर्गविम्बं तत्पुरमद्भुतम् ॥ ९ ॥
 तत्राधिशङ्करं नाट्यमधिशक्तिं च गीतकम् ।
 समारम्भे स यत् दृष्ट्वा मुग्धासीदासुरी सभा ॥ १० ॥
 नर्त्तक्यस्ता अनुदिनं अनुगौरि सभैरवि ।
 गायन्त्यः प्रतिगानञ्च धन्यवादं प्रपेदिरे ॥ ११ ॥

अथेति । अस्यायंः सुगमः ॥ ७ ॥

अथेति । साष्टम् ॥ ८ ॥

तत्रेति । सिन्धुगतं समुद्रगतं स्वर्गप्रतिविम्बं मेने । अन्यत् सुगमम् ॥ ९ ॥

तत्राधीति । स राजा तत्र पुरे शङ्करमधिकृत्येति अधिशङ्करं नाट्यं शक्तिं काली-
 मधिकृत्य इति अधिशक्तिं गीतं समारम्भे ॥ १० ॥

नर्त्तक्य इति । ताः नर्त्तक्यः अनुदिनं प्रतिदिनं अनुगौरि गौरी रागिणीमुपकृत्य
 सभैरवि भैरवीपर्यन्तं गायन्त्यः सत्यः प्रतिगानं गानं गानं प्रति धन्यवादं प्रपेदिरे ॥ ११ ॥

व्याकरणम् ।

सरसम् ॥ ७ ॥

दैत्यपुरमुद्दिश्येति प्रतिदैत्यपुरम् । नृपस्य पश्चादिति अनुनृपम् ॥ ८ ॥

पदं पदं प्रतीति प्रतिपदम् ॥ ९ ॥

शङ्करमधिकृत्य नाट्यमिति अधिशङ्करम् । शक्तिमधिकृत्य इति अधिशक्तिं गीतम् ॥ १० ॥

अनुदिनं, अनुगौरि, सभैरवि, प्रतिगानम् ॥ ११ ॥

सखलीलं नाटकं तदनुस्वेक्षणमीश्वरः ।

सन्निधाय प्रतिनिशं शृणोति स्म ददर्श च ॥ १२ ॥

काल्याः सलीलं तन्नाट्यं गीतानि मधुराणि च ।

पश्यतः शृण्वतोऽजस्य भावेनासीदचेतनम् ॥ १३ ॥

रञ्जयन् रसविञ्चेतश्चतुरो दिति भूपुरे ।

मोऽवमन्नित्यमीशश्च आरराध यथाविदम् ॥ १४ ॥

दिवो दिशश्चापदिशादेत्य देवोपदेवताः ।

स्वस्था अलक्षिता नित्यं ददृशुर्नाट्यमद्भुतम् ॥ १५ ॥

सखलीलमिति । ईश्वरः शिवः प्रतिनिशं सन्निधाय तत् नाटकं शृणोति स्म ददर्श च । कीदृशं सखलीलं स्त्रीयलीलायाः सट्टशम् । अनुस्वेक्षणं स्वस्य ईक्षणयोग्यम् ॥ १२ ॥

काल्या इति । काल्याः सलीलं लीलायाः सट्टशं तन्नाट्यं तस्याः काल्यागीतानि च पश्यतः शृण्वतोऽजस्य शिवस्य भावेन भक्त्या अचेतनं चेतनाया अभावः आसीत् ॥ १३ ॥

रञ्जयन्निति । चतुरः पटुः स राजा रसविदां चेतो रञ्जयन् सन् दितिभूपुरे दिति-सुतस्य पुरे अवसत् । ईशश्च नित्यं यथाविदं यथाज्ञानं आरराध । पक्षे । रञ्जयन् ! हे लोकरञ्जनकारिन् ! एतत् सूत्ररसं रस आम्नादय । इति भूपुरे इत्यादिकमुदाहरण-घटितवाक्यम् । विञ्चेतश्चतुरः ५।, अत् १। ॥ २४ ॥

दिव इति । दिवः स्वर्गात् दिशः अपदिशात् दिशीर्म्भ्यात् देवा उपदेवताश्च एव स्वस्था आकाशस्था नाट्यं ददृशुः । पक्षे । अपदिशादिति छ । दिवः ५। दिशः ५। (च१।) ॥ १५ ॥

व्याकरणम् ।

सखलीलं, अनुस्वेक्षणं प्रतिनिशम् ॥ १२ ॥

काल्याः सलीलम् । चेतनस्याभावः अचेतनम् ॥ १३ ॥

विञ्चेतश्चतुरोऽत् । एभ्यः अत् स्यात् वे । यथाविदम् ॥ १४ ॥

दिवो दिशश्च । आभ्यामपि अत् स्यात् वे । अपदिशात् ॥ १५ ॥

शृण्वतो विस्मयं यत्तत् हिमवद्विदमनोऽयसः ।

चाकर्षमण्या गीत्यैशं दधावानुतदं मनः ॥ १६ ॥

अथ शिवः प्रीतो नटं प्रत्याह । वत्स ! वरं दृणु । नटलिङ्गी
आह । देवदेव ! समयान्तरे त्वां प्रार्थयिष्ये । इदानीं मम गीति-
भङ्गो माभूत् । अथ समयान्तरे सुमतिर्नृपः । शिवस्य सन्निधिं
जगाम ।

अथानुतोऽच्छो विषयीकृतो हरः प्रोचेऽमुनैवं शिव ! किन्तपोऽसुरैः ।
कृतं न वेद्म्येति समाध्यगोचरोऽन्वच्छं सदृषां वसतीह यद्भवान् ॥ १७ ॥

शृण्वत इति । अतः परं यत् विस्मयं अकृतं तत् शृणु । गीत्या गानेन ऐशं शिवसम्ब-
न्धीयं मनः अनुतदं तां गीतिं अनु पश्चात् दधाव । तां प्रति इत्यर्थे अनुतदम् । गीत्या
कीदृश्या । हिमवत्विट् हिमालयसुता तस्या मनोरूपं यदयो लौहं तस्य चाकर्षमण्या
चाकर्षमणिस्वरूपया । वाङ्मनोक्ताननुष्टुपः शरदोऽन्ते च शरदोत्सवं गीतम् । श्रुतवतः
समजनि तृष्टिरनुशरदमाह वत्स ते प्रीतोऽस्मीति । पुस्तकान्तरे इत्यधिकमस्ति । पक्षे ।
अतः परं विस्मयकरं मूलं शृणु । चाकर्षमण्या इत्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यम् ।
यद तद् हिमवत् विश् मनस् अयसः ५१, (च१) ॥ १६ ॥

अथेति । अथानन्तरं अच्छो विषयीकृतः अथात् दृष्टः आनुतः सम्यक् स्तुतश्च हरः
शिवः अमुना नटलिङ्गिना राज्ञा एवं वक्ष्यमाणं प्रोचे उक्तम् । किमुक्तमित्याह । हे
शिव ! असुरैः किं तपः कृतं इति न वेद्मि जानामि । यत् यस्मात् समाधिरगोचरोऽपि
भवान् इह असुरपुरे सदा एषां असुराणां अन्वच्छं प्रत्यक्षं वसति । पक्षे । अथेति भङ्गला-
येकम् । विषयीकृत इत्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यम् । अनुतः ५१, अच्छाः ५१, ॥ १७ ॥

व्याकरणम् ।

यत्तत् हिमवत् विश्वमनोऽयसश्च । एभ्योऽपि अत् स्यात् वे । अनुतदम् । “अव्ययी-
भावे शरत् प्रभृतिभ्यः ।” पां । शरद विपाडयसेती मनीविडुपानहिमवद्विद्विवनडुद्दिक्-
चतुर्यन्तदोऽ ।” सुं ॥ १६ ॥

अनुतोऽच्छः । अनुशब्दादच्छः अत् स्यात् वे । अन्वच्छं ॥ १७ ॥

शिव ! सम्प्रति परतो वा न शोचति तवाङ्घ्रिमाश्रयते यो हि ।

किमु तन्निजपरिवारा दिवो भ्रष्टाः शोचन्ति ससन्नन्ते ॥ १८ ॥

अनन्तादपि दुःखान्नाऽन्वात्मं शोचन्ति निर्जराः ।

वसन्तमुपपाप्मं त्वां विष्णुद्विड्भिर्वृतं यथा ॥ १९ ॥

भवांश्चिरं चक्षुरगोचरोऽतिदूरे वसति इति तु देवा न शोचन्ति ।

यतः ।

नद्या गिरेः परे वोपगिरं वोपनदं वसन् ।

अपि हृद्यो न दूरोऽसौ सन्निकृष्टतया हृदः ॥ २० ॥

शिवेति । हे शिव ! यो जनः तवाङ्घ्रिं आश्रयते स सम्प्रति इदानीं अर्थात् इहकाले परतो वा परकाखेऽपि न शोचति । उ भो तत् तर्हि निजपरिवारा दिवः स्वर्गात् भ्रष्टाः ते तव समक्षं किं कथं शोचन्ति । पक्षे । शिव इति सम्बोधनम् । न शोचन्तीत्यादिकं उ' सं प्रति परतः ५।, (वा१) ॥ १८ ॥

अनन्तादपीति । निर्जरा देवाः अनन्तादपि दुःखात् अन्वात्मं आत्मानं प्रति तथा न शोचन्ति यथा त्वासुद्दिश्य शोचन्ति । किञ्चूतं त्वां उपपाप्मं पापिनः पापिनः समीपे विष्णुद्विड्भिर्वृतम् । पक्षे । दुःखादित्यादिकं उ' । अनन्तात् ५।, (अपि१) ॥ १९ ॥

नद्या इति । हृद्यो हृदिस्थो जनः नद्याः गिरेर्व्यां परे उत्तरे उपगिरं पर्वतसमीपे उपनदं वा नदीसमीपे वा वसन्नपि असौ हृद्यो हृदः सन्निकृष्टतया न दूरः न दूरस्थः । पक्षे । उपगिरमित्यादिकमुदाहरणम् । नद्याः ५।, गिरेः ५।, वा १। ॥ २० ॥

व्याकरणम् ।

सं प्रतिपरतो वा । एभ्योऽपि परादृष्टः अत् स्यात् वे । समक्षं । एवं प्रत्यक्षं, परीक्षं । (परशब्दात् निपातनादसृक्ते परम् इति सिद्धं) “सम्परः प्रत्यनुभ्योऽष्टः ।” सुं ॥ १८ ॥

अनन्तादपि । अनन्तादपि अत् स्यात् वे । अन्वात्मम् । उपपाप्मं । “अनश्” पां । “अनः । सुं ।” ॥ १९ ॥

नद्यागिरेः परे वा । आभ्यां परे अत् स्यात् वा । उपनदं एवं उपनदि । उपगिरं एवं उपगिरि ॥ २० ॥

किन्तु । समुज्ज पश्चात्तापाय पयःपोषं हि चक्रिणाम् ।

दैत्येऽयुक्तं सद्युषदं वाससोपासतं तव ॥ २१ ॥

(अथ शिवो नृपं प्रति ।)

तावत् समासे पुरपो दितिसूनुपुरे नृप ! ।

यावन्न यवनीसङ्गी सुरापो वा भवत्यसौ ॥ १ ॥

समुज्जमेति । पश्चात्तापाय चक्रिणां सर्पाणां पयःपोषं पयसा दुग्धेन पोषणं समुज्जमेत्यज । दैत्ये सद्युषदं द्युषदां देवानां समृद्धिरयुक्तं एवं तव उपासतं वासः असतां समीपे वासस्य अयुक्तम् । पक्षे । समुदिति मोदयुक्तस्य सम्बोधनम् । भूपः ५, (च) अत् १, ॥ २१ ॥

तावदिति । हे नृप ! दितिसूनुपुरे पुरपः पुरपाखकः सन् तावत्कालं समासे उपविशामि । यावत् यावता कालेन असौ दैत्यो यवनीसङ्गी सुरापश्च न भवति । पक्षे । इति सूनुपुरे इति उदाहरणम् । तावत्समासे ७, (पुर् अपः) पुरपः ५, अत् १, ॥ १ ॥

व्याकरणम् ।

भूपशात् । भूपोऽपि अत् स्यात् वे । द्युषदां समृद्धिरिति सद्युषदं एवं सद्युषत् । असतां समीपे इति उपासतं एवं उपासत् । “भूपनदीपौर्णमास्त्रायद्वायणीगरेवा ।” सुं ॥ २१ ॥

इति अव्ययीभावः । * ॥ ० ॥

तावत्समासे पुरपोऽत् । पुरस्य अपस्य अत् स्यात् सर्वसमासे । सूनुपुरे ॥ १ ॥

पथश्च विरतो भूयात् अयिताऽसत्पथं यदा ।

तदा त्यक्त्याम्यमुमिति प्रतिज्ञातं पुरा मया ॥ २ ॥

अथ नटलिङ्गी शिवं प्रति । देव ! अत्र पुरे भवान् वसतु न वा वसतु इमं खड्गं वेत्ति न वा इत्युक्त्वा शिवस्य हस्ते खड्गमर्पयति स्म । अथ शिवस्तं खड्गमुरसि निधाय नृपं प्रति आह । अहो असौ ममैव । नटलिङ्गी । देव ! यथैवास्म्य खड्गस्य सार्थक्यं सम्पद्यते तथैव विधेयं भवता । शिवस्तं प्रति । तदुपायः प्रायेण मयोपदिष्टः । नटलिङ्गी आह । देव ! ज्ञातं मया ।

वस तावत् समीपेऽस्य यावन्नायं नटीः प्रति ।

रागितो भवतीरापो नातः परमिमं क्षरेः ॥ ३ ॥

पथश्चेति । असौ दैत्यः यदा असत्पथं अयिता आश्रयिष्यति पथश्च अथात् सत्पथादपि विरतो भूयात् हे वत्स ! तदा असुं दैत्यं त्यक्त्यामि पूर्वकाले एवं प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं मयेति शेषः । पक्षे । विरतो भूयादित्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यम् । पथः ५१, (च१) ॥ २ ॥

वसेति । अस्य दैत्यस्य समीपे तावत्कालं वस अयं दैत्यो यावत्कालेन नटीः प्रति यवनोः प्रति रागितः अनुरागवान् इरापः सुरापश्च न भवति अतः परं इमं दैत्यं न क्षरेः रागोऽनुरागोऽस्य नातः इत्यर्थे रागितः । इरा भूवाक् सुरापसु स्यादित्यमरः । पक्षे । वसेत्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यम् । गितः ५१, भवति ८, ईः १। अ ११, अपः ६। न ११, अतः ५१, परे ७, इमं २१, क्षरेः ८, ॥ ३ ॥

व्याकरणम् ।

पथश्च । पथोऽप्यत् स्यात् सर्वसमासे । असत्पथम् । “ऋक्पूरुषधूः पथामानक्षे ।” पां । “पथप्पुरः से ।” सुं ॥ २ ॥

गितो भवतीरापो नातः पर इमं क्षरेः । उपसर्गात् परस्य अपोऽकार ईः स्यात् । अकारात् परे इमं आदेशं न क्षरेः । समीपे ॥ ३ ॥

अप्यन्तर्हस्फुरत इति मे वासने वीर्यशुल्को-
द्वाहो भूयो दिवि सुमनसां स्थापनं निर्विपक्षम् ।
उद्दिश्यैवं परमतपसा लब्धकालीप्रसादो

नाट्यव्याजात् बहुतिथमिह द्वीप आसेऽन्तरीपे ॥ ४ ॥

(शिवस्तं प्रति) भवानुत्सुकोऽर्थविशेषे समापानूपं निपात्यमेनञ्च
जानीहि अस्मिन्नूपे तवैव ॥ ५ ॥

अथ सुमतिर्नृपः स्थावासमागत्य यवनीर्नटीः प्रति । अहो
चतुराः अस्य दैत्यस्य मनसो विकाराय यत्नः कार्यो भवतीभिः ।
तास्तं प्रति । राजन् ! यदादिशति ।

(भृगुः ।) प्रतीपे च पुरे तस्मिन् नटयन्त्यो वराङ्गनाः

दैत्यस्य चेतश्चतुराद्यातुर्यैश्चक्षुः क्रमात् ॥ ६ ॥

अप्येति । वीर्यशुल्काया दैत्यकन्याया उद्वाहः एवं सुमनसां देवानां दिवि स्वर्गे भूयः
पुनरपि निर्विपक्षं विपक्षरहितं यथा तथा स्थापनं इति हे अपि वासने मे मम अन्तः
अन्तःकरणे स्फुरतः । एवं वासनादयं उद्दिश्य सङ्कल्प्य परमतपसा लब्धकालीप्रसादः सन्
नाट्यच्छात् बहुतिथं बहुकालं इह अन्तरीपे द्वीपे आसे वसामि । (अपि १ ।)
अन्तर्हः ५ ।, ॥ ४ ॥

भवानिति । अर्थविशेषे कार्यविशेषे उत्सुकः सन् अनूपं जलप्रायदेशं समाप
प्राप्तवान् । एनं दैत्यं तव निपात्यं जानीहि । पक्षे । भवानित्यादिकमुदाहरणघटित-
वाक्यम् । अर्थविशेषे ७, समापानूपं १, निपात्यं १, ॥ ५ ॥

प्रतीप इति । प्रतिदिशं आपो यस्य पुरस्य तत् तथा तस्मिन् अन्यत् सुगमम् ॥ ६ ॥

व्याकरणम् ।

अप्यन्तर्हः । आभ्यामपि तथा स्यात् । द्वीपे, अन्तरीपे । “द्वान्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत् ।”
पां । “द्वान्तर्गेभ्योऽपीनात् ।” सु ॥ ४ ॥

अर्थविशेषे समापानूपं निपात्यं । अनूपे ॥ ५ ॥

प्रतीपे ॥ ६ ॥

आसीन्मिथः सरूपाणां तासां नाट्येऽस्तमानसः ।

वयोवचनरूपे वा स-मानस्यास्त्रविद्धहृत् ॥ ७ ॥

(दैत्यः नटीः प्रति ।)

अयि पञ्चास्यजातीयोदर्य ! स्थाने च कुत्रचित् ।

वसथ ब्रूत सुन्दर्यः सस्थाने पृथगेव वा ॥ ८ ॥

नामगोत्रे वर्णधर्मे ज्ञाते च परतः स्त्रियाः ।

सहासनं सजातीयः कुर्यात् तत् ज्ञातुमुत्सहे ॥ ९ ॥

आसीदिति । मिथः परस्परं सरूपाणां समानरूपाणां तासां नटीनां नाट्ये तथा तासां वयोवचनरूपे च स दैत्यः अस्तमानसः चित्तचितः सन् मानस्यस्य च मनसिजस्य अस्त्रेण विद्धहृत् आसीत् । पक्षे । आसीदित्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यम् । सः १, वयोवचनरूपे ७, (वा १) ॥ ७ ॥

अयौति । अयि सन्वीधने । हे पञ्चास्यजातीयोदर्यः ! सिंहसमानोदर्यः कुत्रचित् स्थाने वसथ हे सुन्दर्यः ! सस्थाने एकस्थाने पृथक्स्थाने वा वसथ तत् ब्रूत । पक्षे । अयि पञ्चास्येति सन्वीधनं । जातीयोदर्य स्थाने ७, (च १) कुत्रचित् ७, ॥ ८ ॥

नामेति । स्त्रियाः नाट्या नामगोत्रे वर्णधर्मे च ज्ञाते सति समानजातीयो जनः सहासनं सहोपवेशं कुर्यात् तस्मात् तत् ज्ञातुं उत्सहे । पक्षे । स्त्रिया इत्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यम् । नामगोत्रे ७, वर्णधर्मं ७, ज्ञाते ७, (च) परतः ७, ॥ ९ ॥

व्याकरणम् ।

स वयोवचनरूपे वा समानस्य । समानशब्दस्य सः स्यात् वयोवचनरूपे वा । सरूपाणाम् ॥ ७ ॥

जातीयोदर्यस्थाने च कुत्रचित् । कुत्रचित् न तु सर्वत्र विकल्पेनेत्यर्थः । सस्थाने ॥ ८ ॥

नामगोत्रे वर्णधर्मे ज्ञाते च परतः । परतः परत्र नामगोत्रवर्णधर्मशब्दे ज्ञाते च अथात् नामादिशब्देषु परेषु च समानस्य सः स्यात् । सजातीयः । “रूपनामगोत्रस्थान वर्णवयो वचनधर्मजातीयोदर्यं वा ।” सुं ॥ ९ ॥

(अथ नर्तक्यः सचातुर्यं दैत्यं प्रति ।)

राजन् ! वयं सधर्माणः सजातीयाः सवर्णकाः ।

सर्वेषां धनिनां पुंसां गुणिनां प्रियवादिनाम् ॥ १० ॥

सर्वा वयं सनामाः स्मः प्रियेति प्रियसीति च ।

सगोत्रा अपि सर्वेषां सहवासात् परे नृप ! ॥ ११ ॥

बन्धुपिण्डे सदा विद्यात् दारकर्मणि पूर्वतः ।

सिद्धदारेषु दैत्येन्द्र ! का सापिण्डविवेचना ॥ १२ ॥

अदितिसपत्नीसूनो ! सनाभिब्रह्मचारितीर्थपत्नीषु अन्तरापि
न वयं तव सापिण्डानामपि ॥ १३ ॥

राजन्निति । हे राजन् ! वयं सर्वेषां धनिनां गुणिनां पुंसां सधर्माणः, सजातीयाः
सवर्णाश्च ॥ १० ॥

सर्वेति । हे नृप ! वयं सर्वा एव प्रियेति प्रियसीति सनामाः स्म एकनामानः स्मः ।
सहवासात् परे सर्वेषां पुंसां सगोत्रा अपि ॥ ११ ॥

बन्धुपिण्डे इति । पूर्वतः प्रथमतः दारकर्मणि विवाहे सदा बन्धुपिण्डे विद्यात्
अर्थात् के बन्धवः के वा सापिण्डाः इत्येवं विवेचनां कुर्यात् । किन्तु सिद्धदारेषु
अस्मासु सापिण्डविवेचना का ? । पक्षे । दारकर्मणीत्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यम् ।
बन्धुपिण्डे ७॥, सदा १॥, विद्यात् ८ ॥ १२ ॥

अदितीति । हे अदितिसपत्नीसूनो ! हे दैत्यराज ! । तव सनाभिः ज्ञातिः तीर्थं

व्याकरणम् ।

सधर्माणः, सजातीयाः, सवर्णकाः ॥ १० ॥

सनामाः, सगोत्राः ॥ ११ ॥

बन्धुपिण्डे सदा विद्यात् । बन्धुपिण्डे परे समानस्य सः स्यात् नित्यं । सापिण्डा ॥ १२ ॥

नाभिब्रह्मचारितीर्थपत्नीषु । एषु च परेषु समानस्य सः स्यात् नित्यम् । सनाभि
सतीर्थानाम् ॥ १३ ॥

सूर्यज्योतिषि रात्रौ वा यस्यार्थं परिकर्म नः ।

सज्योतिः पतिरस्माकं स एव स्यात् परो नहि ॥ १४ ॥

(दैत्य आह ।) पक्षे तथा विपक्षे वा प्रसूता योषितोऽस्य वा
यूयं भवत किन्त्वद्य सपक्षा मेऽर्तिनाशने ॥ १५ ॥
(नद्यस्तं प्रति ।)

अवश्यसेव्यः स पुमान् धर्माचारैर्भवेद् यदि ।

तुल्यः परत्र चावश्य तदानन्तं भवेत् सुखम् ॥ १६ ॥

आचार्यैः एतेषां पत्नीषु अन्तरा मर्त्येऽपि वयं न । सपिण्डानां मर्त्येऽपि वयं न ।
पक्षे । अदितिसपत्नीमूनी इति उदाहरणम् । नाभिर्ब्रह्मचारितौर्षपत्नीषु ७॥, ॥१३॥

सूर्येति । सूर्यस्य ज्योतिर्यस्मिन् काले तत्काले अर्थात् दिवसे रात्रौ वा यस्यार्थं
यस्य निमित्तं नोऽस्माकं परिकर्म अङ्गसंस्कारादिकर्म स एव जनः अस्माकं सज्योतिः
सज्योतिःपथ्यन्तं पतिः स्यात् नापरः । पक्षे । सूर्य इति सम्बोधनम् । ज्योतिषि ७,
रात्रौ ७, (वा १) ॥ १४ ॥

पक्ष इति । अत्र प्रसूतशब्दस्य योगे पक्षे विपक्षे इति सप्तमी । यूयं पक्षस्य विप-
क्षस्य वा प्रसूताः कन्यकाः तस्य योषितो वा भवत । किन्तु अद्य मम अर्तिनाशने
पौण्डानाशने यूयं सपक्षाः । पक्षे । विपक्षे इत्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यं । पक्षे ७,
(तथा १ ।) ॥ १५ ॥

अवश्येति । स पुमान् अवश्यसेव्यः चेत् यदि स पुमान् धर्माचारैस्तुल्यो भवेत् ।
तदा परत्र उत्तरकाले अवश्यं अनन्तं सुखं भवेत् । पक्षे । अवश्यसेव्य इति उ' ।

व्याकरणम् ।

ज्योतिषि रात्रौ वा । अत्र वाशब्दः समुच्चयार्थकः । सज्योतिः ॥ १४ ॥

पक्षं तथा । पक्षे च परे समानस्य सः स्यात् सपक्षाः । “ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभि
वस्तुः सपिण्डलोहितकुक्षिवेणोर्ब्रह्मचारितौर्षपत्नीपक्षे समानः सः ।” सुं ॥ १५ ॥

अतः स्वधर्मान् विहाय अस्मद्वर्माचारा आश्रयणीयाः । तत्
श्रुत्वा काचिन्नटौ सस्मितमाह ।

उदिते मनसि च कामे सन्तु मुनिधर्माः पलायितुकामाः ।

सहजत एव सुकेश्यः ! स हि देवः सेवितो हन्ति धर्मान् ॥ १७ ॥

(अथ अन्या नटौ तां प्रति ।)

सततं को न मुग्धः स्यात् नृत्यन्त्या लीलया त्वया ।

कटाक्षवाणे भूचापे सन्तते संहिते सदा ॥ १८ ॥

भवेत् ८, (यदि तु १) ल्यः १, परव ७, (च १) अवश्यम् १, तदा ७, अन-
न्तम् १, भवेत् ८, ॥ १६ ॥

उदित इति । हे सुकेश्यः ! कामे कन्दर्पे मनसि उदिते सति मुनिधर्माः सहजत
एव पलायितुकामाः सन्तु भवन्तु । हि यस्मात् स देवः सेवितः सन् धर्मान् हन्ति ।
पक्षे । उ निधर्मा इत्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यं । उ इति सं । उदिते ७,
मनसि ७, (च १) कामे ७, सम् १ तुम् १ ॥ १७ ॥

सततमिति । लीलया नृत्यन्त्या त्वया सन्तते विसृते भूचापे कटाक्षवाणे सदा
संहिते नियोजिते सति को जनः ततं विसृतं यथा स्यात्तथा मुग्धो न स्यादपि तु सर्वं
एव मुग्धः स्यात् । पक्षे । सततमिति उ । अन्यदुदाहरणघटितवाक्यम् । सम् १,
तते ७, सम् १, हिते ७, (असदा ७,) ॥ १८ ॥

व्याकरणम् ।

भवेद् यदि तु ल्यः परव चावश्यं तदाऽनन्तं भवेत् । यदि ल्यस्तल्यादिः परव भवेत्
तदा अवश्यं अवश्यमिति शब्दः अनन्तं अन्यत्रणरहितो भवेत् । अवश्यमेव ॥ १६ ॥

उदिते मनसि च कामे सन्तुम् । सम् तथा तुम् अन्तरहितं स्यात् मनसि कामे च
उदिते । पलायितुकामाः ॥ १७ ॥

सन्तते संहितेऽसदा । सं इति तते परे सं इति हिते परे अन्तरहितं स्यात् ।

(भृगुः ।) अथो स यवनीर्भजे तासां वचनमोद्धितः ।

सन्ततं सहितस्ताभिरपिवन्मधु माधवोः ॥ १९ ॥

ईशानर्चो दितिसुतो नित्यर्चरहितोऽभवत् ।

न्यायाचर्चश्च यवनीसङ्गादौनः स्ववर्चसा ॥ २० ॥

ब्रह्मराज्ञो वर्चसश्च स्यात् क्षतिः कर्मणो यतः ।

अब्रह्मवर्चसात् तस्मात् काश्यपः पतितोऽभवत् ॥ २१ ॥

तमसोऽन्वसमो यर्हि सोऽभवत् शङ्करस्तदा ।

अन्तर्दधे पुरात् कुर्वन्निव सन्तमसं नृप ! ॥ २२ ॥

अथो इति । मधु मदां माधवो मदिराविशेषः । अन्यत् सुगमम् ॥ १९ ॥

ईशेति । अदितिसुतः ईशानर्चः ईशस्य शिवस्य अनर्चोऽपूजको बभूव नित्यर्च-
रहितः नित्यया ऋचा वेदेन च रहितश्चाभवत् । यवनीसङ्गात् स्ववर्चसा स्वतेजसा
दौनः सन् न्यायाचर्चः न्याये न्यायपथे अचर्चः अर्चाराहितोऽभवत् । पक्षे । ईशान इति
सं । ऋचः ५। अत् १। ॥ २० ॥

ब्रह्मेति । यतो यस्मात् कर्मणः ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य राज्ञः क्षत्रियस्य च वर्चसस्तेजसः
क्षतिः स्यात् तस्मात् अब्रह्मवर्चसात् नास्ति ब्रह्मवर्चसं यस्मात् तस्मात् काश्यपः
काश्यपसुतः पतितोऽभवत् । अत्र काश्यपपदं तस्य दैत्यस्य ब्राह्मणत्वस्य सूचनार्थम् । पक्षे ।
क्षत्रिरित्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । ब्रह्मराज्ञः ५।, वर्चसः ५।, (च १) स्यात् ८।, ॥ २१ ॥

तमस इति । स दैत्यः यर्हि यस्मिन् काले तमसस्तमोगुणात् अन्वसमः अन्वसुल्लो-

व्याकरणम् ।

असदा अनित्यम् । सततं । “सम् तुम् मनः कामेऽवश्यं ल्येऽन्त्यलोपं सम् मासौ तु
द्धितं तते पाकपचने वा ।” सुं । १८ । सन्ततम् ॥ १९ ॥

ऋचोऽत् । ऋचोऽत् स्यात् समासे । नित्यर्चरहितः । “ऋचः ।” सुं ॥ २० ॥

ब्रह्मराज्ञो वर्चसश्च स्यात् । ब्रह्मवर्चसात् । “ब्रह्मवर्चसां वर्चसः ।” पां । “ब्रह्म-
वर्चसराजपथ्यात् वर्चसः ।” सुं ॥ २१ ॥

अवतश्च त्रिनेत्रस्य सान्निध्यादभवत् पुरा ।
 पुरेऽवतमसं शम्भौ निर्याति सुतरां तमः ॥ २३ ॥
 प्राध्वोऽपि स यदा भ्रष्टः शैवश्रेष्ठः सतोऽध्वनः ।
 नानोपसर्गात्तर्ह्येव दूनोऽभूत् व्यध्वमाश्रितः ॥ २४ ॥
 अथैवं लोकसंख्यातो भूमेः पृष्ठे स एकदा ।
 पपात मदिरामत्तो बहुभूमं समश्रुवन् ॥ २५ ॥

ऽभवत् । तदा शङ्करः सन्तमसं निविडान्धकारं कुर्वन्निव पुरात् अन्तर्दधे । पक्षे । यर्ह्य-
 स्थादिकमुदाहरणवाक्यम् । तमसः ५। अन्तमसः ५।, ॥ २२ ॥

अवत इति । अवतमसं चौणान्धकारम् । अन्यत् सुगमं । अवतः ५।, (अ १।)
 ॥ २३ ॥

प्राध्व इति । स शैवमुख्यो देव्यः प्राध्वोऽपि प्रकृष्टोष्वा पत्या यस्य स तथा । तादृ-
 शोऽपि यदा सतोऽध्वनः सत्पथात् भ्रष्टो व्यध्वमाश्रितोऽभवत् तर्ह्येव नानोपसर्गात्
 दूनोऽभवत् । पक्षे । प्राध्व इति उ । अध्वनः ५।, (नाना उपसर्गात्) नानोपसर्गात्
 ५। ॥ २४ ॥

अथैवमिति । अथानन्तरं एवं । लोकसंख्यातो लोकेषु ख्यातः स दैव्य एकदा
 मदिरामत्तः सन् बहुभूमं समश्रुवन् व्यापुवन् सन् भूमेः पृष्ठे पपात । पक्षे । अथैवं लोक !
 हे लोक एवं श्रुत्विति शेषः । संख्यातः ५।, भूमेः ५।, ॥ २५ ॥

व्याकरणम् ।

तमसोऽन्व समः । अन्वात् समश्च तमसोऽत् स्यात् । सन्तमसम् ॥ २२ ॥

अवतश्च । अवादपि तमसोऽत् स्यात् । अवतमसम् ॥ २३ ॥

अध्वनो नानोपसर्गात् । सकलोपसर्गादध्वनोऽत् स्यात् । व्यध्वं, प्राध्वः ।

“गैरध्वनः ।” सुं ॥ २४ ॥

संख्यातो भूमेः । संख्यावाचकात् परभूमिशब्दादत् स्यात् । बहुभूमम् ॥ २५ ॥

अपि नद्याः सप्तनदसम्भेदात् स्यात् यथा रयः ।

तथा वेगात् यवन्योऽस्य जर्हुः शूलं शिवात्मकम् ॥ २६ ॥

गन्धादित्सीः सानुरागं मदामोदसुगन्धिनः ।

नद्यास्याञ्जस्य तस्यास्य सद्गन्धात् चेतनाऽभवत् ॥ २७ ॥

(अथ तयोः प्रश्नोत्तरम् ।)

पद्मगन्धे ! क शूलं मेऽसुर ! देवोऽपमानतः ।

हृत्वा शूलं पुरोऽगात् तेऽचेतनस्याञ्जगन्धक ! ॥ २८ ॥

अपि नद्या इति । अपि आगमवार्तायाम् । सप्तानां नदानां सम्भेदात् सद्गन्धात् नद्या यथा रयो वेगः स्यात् तथा तादृशात् वेगात् वेगमाश्रित्य यवन्यो नद्याः अस्य दैत्यस्य शिवात्मकं शूलं जर्हुः । (अपि १ ।) नद्याः ५।, ॥ २६ ॥

गन्धेति । मदस्य य आमोदस्तेन सुगन्धिनः नद्या आस्याञ्जस्य सुखाशुभस्य गन्धादित्सीः गन्धमादातुमिच्छतो दैत्यस्य अस्य नटीमुखस्य सद्गन्धात् सद्गन्धं प्राप्य चेतना अभवत् । पूतेश्च सुरभेक्षीत आत्मरागी नियामकः । पुतिगन्धस्तथोद्गन्धिनैकः सर्व्वमतः क्वचित् पुस्तकान्तरे इत्यधिकमस्ति । गन्धात् ५।, इत् १।, सीः ५।, ॥ २७ ॥

पद्मेति । हे पद्मगन्धे ! मे मम शूलं क कुत्र । अस्योत्तरम् । हे अञ्जगन्धक ! असुर ! देवः शिवः अपमानतः अर्थात् पूजाद्यभावरूपापमानात् अचेतनस्य ते तव शूलं हृत्वा पुरः पुरात् अगात् । पक्षे । पद्मगन्धे इति उ । उपमानतः ५।, ॥ २८ ॥

व्याकरणम् ।

अपि नद्याः । संख्यावाचकात् नद्या अपि अत् स्यात् । सप्तनद—। “नदीभिश्च ।” पां । “संख्याया नदी गोदावरीभ्याश्च ।” सुं ॥ २६ ॥

गन्धादित्सीः । सूप्सर्गात् गन्धात् इत् स्यात् । सुगन्धिनः ॥ २७ ॥

वोपमानतः । उपमानवाचकात् गन्धादित् वा स्यात् । पद्मगन्धे, अञ्जगन्धक ।

“सूत्सूरभिपूतैर्गन्धादिर्वा तूपमानात् ।” सुं ॥ २८ ॥

(असुरः ।) कुतः सुरभिगन्धे ! इय ईशोऽवज्ञाऽसुर ! त्वया ।

न ध्यातो नाञ्चितो यत् स यवन्वा मदमोदिना ॥ २९ ॥

(अथ नटलिङ्गी राजा दैत्यं प्रति ।)

अर्चार्थे ते राजमुखान्नाना देवान् समत्सुकान् ।

समया याहि महाणपूतोह्यतिसखाऽसि मे ॥ ३० ॥

तत् श्रुत्वा असुरः आत्मगतम् ।

अहो नटसुतोऽप्येवं वक्ति मां वीजमत्र किम् ।

नटो नवायं तस्मिङ्गी सुराजः कस्यचित् सुतः ॥ ३१ ॥

(नटलिङ्गी राजा दैत्यं प्रति ।)

अहं तेषतिपुरो या पूर्वैरपि दुरामदा ।

तत् त्वं युध्यस्व वीराणां माभूरतिपथोऽसुर ! ॥ ३२ ॥

कुत इति । हे सुरभिगन्धे ! अथ ईशः शिवस्य कुतः कक्षात् अवज्ञा । अस्योत्तरम् ।

हे असुर ! त्वया यवन्वा सह मदमोदिना सता यत् यस्मात् स शिवः न ध्यातः नाञ्चितः तस्य । पक्षे । पूर्वमूत्रस्योदाहरणमात्रम् ॥ २९ ॥

अर्चति । ते तव अर्चार्थे समत्सुकान् राजमुखान् राजा चन्द्रः तन्मुखान् अर्थात् चन्द्रादीन् नानादेवान् समया भमीपे सम बाणपूतः सन् याहि अर्थात् मृतः स्वर्गे गच्छ । हि यस्मात् त्वं मे सम अतिसखासि ॥ पक्षे । ना देवानित्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । अर्चार्थे ७, अतेः ५, राजमुखान् ५, न १ अः १, ॥ ३० ॥

अहो इति । अयं नटो न वा तस्मिङ्गी नटलिङ्गी नटवेशी कस्यचित् सुराजः सुतः । पक्षे । नट इति सं । सुतः ५, (अपि १) (एवं १) ॥ ३१ ॥

अहमिति । अहं तव अतिपुरः पुरमतिक्रान्तः । तत् तस्मात् युध्यस्व । हे असुर ! वीराणां अतिपथः वीरपथमतिक्रान्ती माभूः । पक्षे । मूत्रस्य उदाहरणमात्रम् ॥ ३२ ॥

व्याकरणम् ।

सुरभिगन्धे ॥ २९ ॥

अर्चार्थेऽस्ते राजमुखान्नाः । अर्चायां प्रशंसायां अतेः अत्युपसर्गात् राजप्रभृतिशब्दात् अत् न स्यात् । अति सखा । सुतोऽप्यवम् । सु उपसर्गादपि अर्चार्थे राजादेरी न स्यात् । सुराजः । “न पूजनात् ।” पां । नार्चायां स्वतेः सख्यादेरः ।” सुं ॥ ३० ॥ ३१ ॥

(दैत्यस्तं प्रति ।) क्षेपे किमस्ति मितवाक् वीरो भवति वालिश ! ।

किंराजा किंबलीऽसि त्वं मर्त्तुकाम इहागतः ॥ ३३ ॥

(नटलिङ्गी ।) राजाह्वे भावनतोऽसुरव्यूहो ह्यनस्त्रवित् ।

अधुनाचासखोऽशूलो निर्व्विषोऽहिरिवेक्ष्यसे ॥ ३४ ॥

(भृगुः । अथ सुमतिः ।)

आशानन्तपथो वास्त्रैःशून्योऽकारि महीभुजा ।

भीतः पलायितुं दैत्योऽलोकयत् सर्व्वतोऽपथम् ॥ ३५ ॥

क्षेप इति । क्षेपे कुत्सायां किं प्रयोजनमस्ति । हे वालिश ! मूर्ख ! वीरो मितवाक् परिमितवाक् भवति । त्वं किंराजा कुत्सितराजा किंबलीसि कुत्सितपराक्रमीसि । मर्त्तुकामः सन् इह आगतः । पक्षे । क्षेपे किमः इति सूत्रानन्तरं स्तिमितवाक् इत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । क्षेपे ७, किमः ५, ॥ ३३ ॥

राजिति । असुरव्यूहो दैत्यसमूहो राजाह्वे राज्ञः अत्रियस्य आह्वे युद्धे भावेन स्वभावेन नतो भवति हि यस्मात् सः असुरसमूहः अनस्त्रवित् । अधुना च त्वं असखः नासि सखा सहायो यस्य स तथा । अशूलः शूलहीनश्च । निर्व्विषः सर्प इव इत्यसे । इत्यसे । पक्षे । राजिति कस्यचिन्नाम तत्सम्बोधनम् । अह्वे ७, अभावनतः ५, ॥ ३४ ॥

आशेति । महीभुजा राज्ञा आशादिक् अनन्तपथश्च आकाशपथश्च वास्त्रैः शून्योऽकारि । स दैत्यः भीतः सन् पलायितुं सर्व्वतश्चतुर्दिक्षु अपथं पथोऽभावं अलोकयत् । पक्षे । आशानन्त इति कस्यचित् सम्बोधनम् । पथः ५, (वा १ ।) ॥ ३५ ॥

व्याकरणम् ।

अर्थायां किं अतिपुनः, अतिपथः ॥ ३२ ॥

क्षेपे किमः । कुत्सायां किमः परात् राजादेरो न स्यात् । किंराजः । “किमः क्षेपे ।” सुं ॥ ३३ ॥

अह्वेऽभावनतः । अभावाथेकनकारात् राजादेरो न स्यात् । न तु ह्वयोः । असखः । “नखलपुरुषात् ।” पां । “नलोऽह्वे ।” सुं ॥ ३४ ॥

पथो वा । अभावाथेक नकारात् पथो न च स्यात् वा न तु ह्वयोः । अपथम् । “पथो विभाषा ।” पां । पथो वा । सुं ॥ ३५ ॥

नाशकत् क्वचिदेवाय पलायितुमथो यदा ।

तदा सिद्धासिनाऽव्यसत् राजा देत्यं कदुक्तिकम् ॥ ३६ ॥

राजंस्तथा त्रिरथवदेतस्य पृष्ठरक्षकम् ।

सेनामुखं तदसिनाऽक्लिनत् कददमुद्गतम् ॥ ३७ ॥

हन्दारकाऽक्षेमकृति नष्टे काचेऽसुरेऽमराः ।

ववृषुः पुष्पवर्षाणि जीव जीवेति चाब्रुवन् ॥ ३८ ॥

(अथ दैत्यपत्नी तत्रागत्य विलपन्ती पतिमुद्दिश्य आह ।)

नाशकदिति । अथो अनन्तरं अयं असुरः यदा यस्मिन् काले क्वचिदपि पलायितुं न
अशकत् तदा राजा तं दैत्यं सिद्धासिना अव्यसत् चिच्छेद । किम्भूतं कदुक्तिकं कु कुक्षिता
उत्तिर्यस्य स तथा तम् । पचे । नाशेति कस्यचित् सं । देवायमित्यादिकमुदाहरण-
वाक्यम् । कत् १, कु १, अचि ७, ॥ ३६ ॥

राजन्निति । हे राजन् ! एतस्य असुरस्य पृष्ठरक्षकं त्रिरथवत् रथत्रययुक्तं सेनामुखं
सेनामुखनामकं सैन्यविशिषं तेन असिना तथा अक्लिनत् । किम्भूतं कददं कदुक्तियुक्तं
उद्गतं विक्रान्तम् । पचे । राजन्निति सं । तथा १, त्रि-रथ-वदे ७, ॥ ३७ ॥

उत्तेति । हन्दारकानां देवानां अक्षेमकृति अशुभकारके काचे कुक्षिताले असुरे
नष्टे सति अमरा देवा पुष्पवर्षाणि ववृषुः । पचे । हन्दारकेत्यादि असुरइत्यादिकव-
चस्य पूर्वापरभागः लदाहरणघटितवाक्यम् । का १, अचि ७, ॥ ३८ ॥

व्याकरणम् ।

कत् क्वचि । कुश्चन्दस्य कत्तादचि परे । कदुक्तिकम् ॥ ३६ ॥

तथा त्रिरथ-वदे । त्रादिष्वपि कुश्चन्दस्य कत् स्यात् । कददम् । “क्वोः कत्
तव पुत्रे ऽचि । रथवदयोश्च ।” पां । “कत् क्वच् त्रिरथवदे ।” सुं ॥ ३७ ॥

का अचि कुश्चन्दस्य का स्यात् अक्षमन्द परे । काचि ॥ ३८ ॥

कचिदपि पुरुषे पथिके नहि विश्वासः कापुरुषो यदसौ ।

कपटो त्वाऽशृङ्खलयत् नय्या विमोहितमिभ्या यथेभेन्द्रम् ॥ ३९ ॥

ईषदर्थं सदा रक्तो महानर्थं न पश्यति ।

काधौर्यथैनो मृगयुं तस्य गीत्येति मोहितः ॥ ४० ॥

इदं दुःखं मम स्थायि यत् गण्डूषीकृतोदधिः ।

पतिर्म गोष्पदे मग्नः काजले नरसंज्ञके ॥ ४१ ॥

(अथ दितिः स्तुषां प्रति ।)

कचिदिति । कचिदपि कचिदपि पथिके पुरुषे नहि विश्वासः कार्य इति शेषः ।
यत् यस्मात् असौ कापुरुषः कुस्मितः पुरुषः कपटो कपटवेशी नय्या मोहितं त्वां अशृङ्ख-
लयत् बबन्ध । यथा इभ्या इक्षित्या मोहयित्वा इभं इक्षितं शृङ्खलयति तथेत्यर्थः । पक्षे ।
केनहीत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । कचित् ७, (अपि १ ।) पुरुषे ७, पथि ७, ॥ ३९ ॥

ईषदिति । काधीः अल्पबुद्धिर्जनः ईषदर्थं अल्पस्य सुखार्थं सदा रक्तोऽनुरक्तः सन्
महानर्थं महान्तं अनर्थं महाविपदं न पश्यति यथा गीत्या गानेन सुगन्धोऽप्यात् ईषत्
सुखार्थं मृगः मृगयुं व्याधं एति प्रतियाति तथेत्यर्थः । पक्षे । रक्त इत्यादिकमुदाहरण-
वाक्यम् । ईषदर्थं ७, सदा । ७, ॥ ४० ॥

इदमिति । इदं दुःखं मम स्थायि न तु विनाशोत्थम् । यत् यस्मात् गण्डूषीकृत
उदधिः समुद्रो येन तादृशी मे मम पतिः नरसंज्ञके गोष्पदे काजले ईषत्जले मग्नो-
ऽभूत् । पक्षे । पूर्वसूत्रस्य उदाहरणमात्रम् ॥ ४१ ॥

व्याकरणम् ।

कचिदपि पुरुषे पथि । पुरुषे पथि च परे कोः कास्यात् वा । कापुरुषः । “विभावा
पुरुषे ।” पां । “पथि पुरुषे वा ।” सु ॥ ३९ ॥

ईषदर्थं सदा । काधीः । “ईषदर्थं ।” पां । कीरौषदर्थः । सु ॥ ४० ॥

काजले ॥ ४१ ॥

श्रीकाग्न्युष्णे ! काकवकत् योऽमानि येन तेन हि ।

स हतोऽहो काग्निनाब्धिः शोषितो वडवोदरः ॥ ४२ ॥ * ॥

(अथ नारदो दितिं प्रति ।)

अपत्ये वाच्ये सति पितृमातृ-

स्वस्रादेर्जायतेऽणीयो यशः साध्वि ! ॥ १ ॥

द्विजातिमातृस्वस्रायानतापयदसौ बली ।

तत्कर्मणाऽयशस्येन ह्रीनोऽभूत् शैवतंजसा ॥ २ ॥

श्रीकेति । हे श्रीकाग्निना उष्णे ! येन असुरेण यः अर्थात् मनुष्यः काकवकत् काकवत् अमानि । तेन काकतुल्यजनेन सोऽसुरी इतः । अहो आश्चर्यं वडवोदरो वडवामल उदरे यस्य तादृशोऽब्धिः समुद्रः काग्निना ईषदग्निना शोषितोऽभूत् । अत्र काकवदित्यव्ययशब्दस्य टेः पूर्वोऽक्ष कृते काकवकदिति श्रियम् । पक्षे । श्रीकेति कस्मिन्चित् सम्बोधनम् । अमुष्णे ॐ, का कव-कत् १, ॥ ४२ ॥

अपत्य इति । हे साध्वि ! अपत्ये सन्ताने वाच्ये गर्हिते सति पितृमातृस्वस्रादिप्रभृतीनां यशः अणीयः लघु भवति । (वाच्यन्तु कुक्षिते ह्रीने वचनाहे च वाच्यवदिति मेदिनी) अपत्ये ॐ, वाच्ये ॐ, सति ॐ, पितृमातृस्वस्रादिः ५, जायते ८, णीयः १, ॥ १ ॥

द्विजातीति । असौ बली भूमाचोऽसुरः । मातृस्वस्रायान् देवान् अतापयत् । अन्त्यत् सुगमम् । पक्षे । पूर्वोऽक्षस्य उदाहरणमात्रम् ॥ २ ॥

व्याकरणम् ।

अग्न्युष्णे का-कव-कत् । कुशब्दस्य का, कव, कत् स्यात् अग्नि उष्णे परे । काग्निना । “कवक्षीष्णे ।” पां । “कत्कवौ चाग्न्युष्णे ।” सु ॥ ४२ ॥ ० ॥

इति समाससंयङः ॥ ० ॥ * ॥

अपत्ये वाच्ये सति पितृमातृस्वस्रादेर्जायते णीयः ॥ १ ॥

मातृस्वस्रायान् ॥ २ ॥

(इदमपि पश्य ।)

उष्ण्येय आप्तस्तीक्ष्णत्वं तापयत्योजसा जगत् ।

स पुनः स्वत एवेति मान्द्यं प्राप्नोति ! कालतः ॥ ३ ॥

(अपि च ।) न दीना भवतीवाद्य द्वितये जगतोऽस्ति यत् ।

सापन्नेयकुवाक् तप्ता लम्पसि कशिपू ततः ॥ ४ ॥

(किन्तु ।) स्याच्चेत् पक्षो नृपोऽयं वो देवानां हितकारकः ।

आद्वेयाद्याः सुरगणा वशि स्थास्यन्ति सर्व्वदा ॥ ५ ॥

रुष्टेऽस्मिन् नृपतौ रुष्टाः पीडयिष्यन्ति दुर्बलम् ।

आदितेयाः काद्रवेयाः वैनतेया दितेः कुलम् ॥ ६ ॥

उष्ण इति । इदं प्राप्नोति ! प्रजावतः पुत्रि ! यो जनः अद्यात् सूर्यः उष्ण्येयौषसमये तीक्ष्णत्वं प्राप्तः प्रातः सन् भोजसा तेजसा जगत् सापयति । स सूर्यः पुनः कालतः कालेन स्वत एव मान्द्यं एति प्राप्नोति । पक्षे । उ इति सम्बोधनम् ।
श्लोकः १, आतः ५, ॥ ३ ॥

नदीनेति । जगतस्त्रितये त्रिजगति अद्य भवतीव त्वमिव दीना दुःखिता नास्ति । यत् यस्मात् सापन्नेयानां कुवाक् तप्ता सती ततः सापन्नेयस्यः कशिपू अन्नाच्छादने खल्लसि । पक्षे । नदीना ए इति च सं । अन्यत् उदाहरणघटितवाक्यम् । अवितः ए इत्यत्र विसर्गस्थाने प्रकारो जातः । भवति च, (ईप् आदि अवितः) ईषाद्य-
वितः ५, ॥ ४ ॥

स्यादिति । देवानां हितकारकः अयं नृपः सुमतिनामा चेत् यदि वो युष्माकं पक्षः सहायः स्यात् । अन्यत् सुगमम् ॥ ५ ॥

रुष्ट इति । दुर्बलं दितेः कुलमिति सम्बन्धः । अन्यत् सुगमम् ॥ ६ ॥

व्याकरणम् ।

श्लोक आतः । आवन्तात् श्लोकः स्यात् अपत्येऽर्थे । प्राप्नोति ! ॥ ३ ॥

भवतीवाद्यवितः । ईषादेरत्वेष श्लोको भवति । अपत्येऽर्थे । सापन्नेय ॥ ४ ॥

आद्वेयाद्याः ॥ ५ ॥

आदितेयाः काद्रवेयाः, वैनतेयाः ॥ ६ ॥

ब्रवीमि चातो भवतीरुक्तानुबन्धभाग् भवेत् ।

रोषोत्पादोऽस्य भौपाले साध्वि ! तोषय तन्मृपम् ॥ ७ ॥

तथा बाह्वग्निशर्मादे रात्रोऽर्च्योऽसौ महारथः ।

औपविन्द्वये कन्यां प्रयच्छास्मै सुलोचनाम् ॥ ८ ॥

(दैत्यपत्नी दितिं प्रति ।)

यो गायनी नडेभ्यश्च मन्यते स्म लघुर्यया ।

सासुरी तं नरं दाक्षायणि ! किं मंस्यते गुरुम् ॥ ९ ॥

ब्रवीमीति । अतः कारणात् भवतीर्युष्मान् ब्रवीमि अस्य भौपालेः भूपालमुतस्य रोषोत्पादः क्रोधोत्पादनं उक्तानुबन्धभाक् कथितदोषोत्पादजनको भवेत् हे साध्वि ! तत् तस्मात् त्वं सुमतिनामकं तोषय । पक्षे । ब्रवीमि च सूत्रं कथयामि । अतः ५१, भवति ८, इः १, उक्तानुबन्धभाक् १, भवेत् ८, ॥ ७ ॥

तथेति । असौ महारथो नृपः बाहुराज अग्निशर्मादेः रात्रोऽर्चणीयः अस्मै उप-
विन्दुमुताय सुलोचनां कन्यां प्रयच्छ । पक्षे । रात्र इत्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यम् ।
तथा १, बाह्वग्निशर्मादेः ५१, ॥ ८ ॥

योगायन इति । यया आसुर्या मम कन्यया गायनी यो गायकः नटकिङ्की नृपः
नडेभ्योऽपि लघुभ्योऽपि लघुमन्यते स्म हे दाक्षायणि ! सा आसुरी तं नरं किं कथं
गुरुं मंस्यते । पक्षे । योग इति कस्यचित् सम्बोधनम् । आयनः १, नडेभ्यः ५१,
(अ १) ॥ ९ ॥

व्याकरणम् ।

अतो भवतीरुक्तानुबन्धभाक् भवेत् । अकारान्तात् इर्भवति । स च उक्तानुबन्धभाक्
पकारानुबन्धभाक् भवेत् । भौपालेः ॥ ७ ॥

तथा बाह्वग्निशर्मादेः । बाहुप्रभृतिशब्देभ्यः उक्तानुबन्ध इः स्यात् । औपविन्द्वये ॥ ८ ॥

गायनी नडेभ्यश्च मन्यते । उक्तानुबन्धभागित्यनुवर्तते । दाक्षायणि ! ॥ ९ ॥

स्मरतु तथा भवती की हरेऽवत्यश्वपालादेः पुरा मे ।

न विभायाऽदितितनयोऽधुनाश्वपालिकोऽपि शिर आरोहेत् ॥ १० ॥

यो गगादेश वात्यादेर्योगागम्यः शिवोऽस्य वा ।

उरःसरा स्म श्रुतेऽङ्गे तद्वत्से शाय्यही नरः ॥ ११ ॥

(दितिस्तां प्रति ।) सुव्रतेऽस्तु तथाऽशेषशिवात् लब्धोऽनया पतिः ।

यस्य बाहुबलाद्देवा अद्य स्वर्गभुजोऽभवन् ॥ १२ ॥

स्मरतु तथेति । भवती तथा स्मरतु । पुरा पूर्वकाले हरे शिवे भवति पालयति सति कीऽदितिसुतो देवी समाश्वपालादेरपि न विभाय अपि तु भीतोऽभवत् । अधुना अश्वपालसुतोऽपि नम शिरो आरोहेत् । पक्षे । पुरत्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यम् । स्मरतु ८, (तथा १) भवति ८, इकाः १, (ह १) रेवत्यश्वपालादेः ५, ॥ १० ॥

य इति । यः शिवः गगादेश्वादेः सुनेर्योगागम्यः अस्य शिवस्य अङ्गे क्रीडे या नम सुता उरःसरा वक्षसा गच्छन्ती सती श्रुते अ अङ्गे खेदे तद्वत्से तस्या नम सुताया वक्षसि नरः शायी शयिता । उरीवत्सञ्च वक्षयेत्यनरः । पक्षे । योगागम्य इत्यादिक-मुदाहरणघटितवाक्यम् । यः १, गगादेश्वादेः ५, (अ १) ॥ ११ ॥

सुव्रत इति । हे सुव्रते ! तथास्तु । अनया सुलोचनया अशेषशिवात् अशेषपुण्यात् असी नृपः पतिलब्धः अन्यत् सुगमम् । पक्षे । सुव्रते इति सम्बोधनम् । अस्तु ८, तथा १, अशेषशिवात् ५, ॥ १२ ॥

व्याकरणम् ।

स्मरतु तथा भवतीकीहरेवत्यश्वपालादेः । रेवत्यश्वपालादेः इकी भवति तथा उक्तानु-
बन्धभागित्यर्थः । इकारश्चकारार्थे । आश्वपालिकः ॥ १० ॥

यो गगादेश्वा । अकारादुक्तानुबन्धभाक् । वात्स्यादेः ॥ ११ ॥

अस्तु तथा शेषशिवात् । शेषशिवात् अः स्यात् तथा उक्तानुबन्धभागित्यर्थः ॥ १२ ॥

शौर्ध्वं समो यः शैवस्य भार्गवस्य समः क्रुधि ।

यादवस्य समो मन्त्रे वाशिष्ठादेः समो यमे ॥ १३ ॥

यस्मात् त्रैलोक्यजयिनं दानवं हतवान् युधि ।

लीलयाऽसावतो मन्त्रे नासौ प्राकृतमानवः ॥ १४ ॥

(अथ देवास्तत्रागत्य प्रणतं नृपं प्रति ।)

नृपगणाग्रगण्येति ते वृद्धिरिष्यते चोग्रप्रभावस्य ।

यत्ते भुजबलगुप्तास्त्रिदिवेशाः क्रतुभुजश्चादितेयाः ॥ १५ ॥

(देवा दितिं प्रति ।)

मातर्नता स्मो मारोदीरादित्यान् विद्धि नः सुतान् ।

सुलोचनामिमामस्मै यच्छास्त्राकं सुदावहाम् ॥ १६ ॥

शौर्ध्व इति । शैवस्य कार्तिकेयस्य । भार्गवस्य परशुरामस्य । यमे समाधौ । पक्षे । पूर्वसूत्रस्य उदाहरणमात्रम् ॥ १३ ॥

यस्मादिति । अस्यार्थः सुगमः ॥ १४ ॥

नृपेति । हे नृपगणाग्रगण्य ! यत् यस्मात् अग्रप्रभावस्य अण्डप्रतापस्य ते तव भुज-
बलगुप्ताः सन्तः आदितेया देवाः विदिवेशाः क्रतुभुजश्च अभवन्निति शेषः । इति हेतोस्ते
तव वृद्धिः उन्नतिरिष्यते अस्माभिरिति शेषः । पक्षे । नृपगणाग्रगण्येति सं । णिति ७,
ते ७, वृद्धिः १, इष्यते ण, अचः ६, अग्रप्रभावस्य ६, ॥ १५ ॥

मातरिति । हे मातः ! आदित्यान् अदितिसुतान् नोऽह्यान् सुतान् पुत्रान् विद्धि
जानीहि । अन्यत् सुगमम् । पक्षे । पूर्वसूत्रस्य उदाहरणमात्रम् ॥ १६ ॥

व्याकरणम् ।

शैवस्य, भार्गवस्य, यादवस्य, वाशिष्ठस्य ॥ “बाह्याद्यतोऽवराधादेर्गर्गादेर्नडादेः पितृष्व-
खादेरेवत्यादेः शेषश्चिवादेः णि-ण्डि-णा-आयन-सीय-णिक, णा अपत्ये । मुं ॥ ११ ॥

मानवः ॥ १४ ॥

णिति ते वृद्धिरिष्यतेऽचोऽग्रप्रभावस्य । अग्रप्रभावस्य अयोध्यास्य अचो वृद्धिरिष्यते
अन्तरेत् तद्धितप्रत्यये परे । आदितेयाः ॥ १५ ॥

आदित्यान् ॥ १६ ॥

अथ दितिर्देवानां वचनात् तथाऽकरोत् । (अथ सा क्रन्दन्ती
सुलोचनां प्रति ।)

दौर्भागिनेयि ! सुभगासुख्यानां पदयोर्द्वयोः ।

रज आदाय शिरसि सौभाग्यं प्रार्थयस्व ताः ॥ १७ ॥

परार्थपोषास्तनया गन्त्राः परपदस्य हि ।

कस्यचिन्न चिरं गेहे कन्याः सन्ति सुकौलिकि ! ॥ १८ ॥

तद्गच्छ वत्से ! मारोदोः स्मरणीया वयं सदा ।

पतिं नारायणं विद्धि सुपाञ्चालजनेश्वरम् ॥ १९ ॥

दौर्भागीति । हे दौर्भागिनेयि ! दुर्भगायाः पुत्रि ! सुभगासुख्यानां सुभगाश्रेष्ठानां ।
ताः सुभगाः । अन्यत् सुगमम् । पक्षे । दौर्भागिनेयीति उदाहरणम् । सुभगासुख्यानां
६॥, पदयोः ६॥, द्वयोः ६॥, ॥ १७ ॥

परार्थेति । तनयाः कन्यकाः परार्थपोषाः परेषां निमित्तं पोषी पोषणं यासां
तास्तथा हि यस्मात् परपदस्य परस्थानस्य गन्त्राः गमनश्रीलाः । हे सुकौलिकि ! सुन्दर-
कुलीयन्ने ! कस्यचिदपि जनस्य गेहे चिरकालं कन्याः न सन्ति । पक्षे । परार्थपोषाः
तनयाः गन्त्रा इति च सम्बोधनम् । न चिरमित्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यम् । परपदस्य
६।, (हि १) कस्यचित् ६।, ॥ १८ ॥

तद्गच्छेति । सुपाञ्चालजनेश्वरं सुष्ठु पञ्चाक्षद्वितीयजनानां पालकम् । अन्यत्
सुगमम् ॥ १९ ॥

व्याकरणम् ।

सुभगासुख्यानां पदयोर्द्वयोः । सुभगादीनां द्वयोः पदयोर्द्विद्विरिष्यते षिते ।
सौभाग्यम् ॥ १७ ॥

परपदस्य हि कुत्रचित् । कस्यचित् परपदमात्रस्यैव द्विद्विरिष्यते । सुकौलिकि ! ॥ १८ ॥

सुपाञ्चालजनेश्वरं । “षिते शिरायचः सुभगसुपञ्चाखाखीसु दान्यदानाम् ।”

सं ॥ १९ ॥

अथ राजा दाक्षायणीं श्वश्रून् प्रणम्य तदनुमत्या सुलोचनां
कन्यारत्नं वीर्यशुक्लां रजस्वलामादाय तस्याः पितृस्वस्नीय-मातृस्व-
स्नीयादीन् वैयासकि-वाहवि-आग्निशर्भि-आत्रेय-आदितेय-काद्रवेय-
वेनतेय-रौहिणेय-गार्ग्य-वात्स्य पाराशर्य-नाडायण-गार्गायण-वात्स्या-
यन-भार्गव-शैव-वाशिष्ठाङ्गिरस-रैवतिकादींश्चागतान् प्रणम्य मङ्गल-
पुरःसरं सगणः प्रतस्थे ॥ २० ॥

(अथ नलकूवरचराः पथि तां दृष्ट्वा नलकूवरावूचुः ।)

अहो जनपदान्ते वामुमेवाद्य च यागता ।

शाकं सौवश्विराजेन युवां तां द्रष्टुमर्हथः ॥ २१ ॥

(अथ नलकूवरौ तन्नागत्य सुलोचनां प्रति ।)

अयि ! यां भवतीं स्मष्टुं वातोऽप्यतिदुरासदाम् ।

विभाय वैयाकरणो नैयायिकगिरं यथा ॥ २२ ॥

अहो इति । अहो सम्बोधने । वां युवयोः जनपदान्ते ग्रामस्थान्ते अद्य उमेव
पार्वतीव या नारी सौवश्विरूपेण शाकं साहं आगता तां युवां द्रष्टुमर्हथः । पक्षे ।
अहो जन इति सं । अन्यदुदाहरणघटितवाक्यम् । पदान्ते ७, वां ६॥, उम् १, (एव)
आद्यच्चः ६, ॥ २१ ॥

अयीति । अतिदुरासदां यां भवतीं स्मष्टुं वातोऽपि वायुरपि विभाय भीतोऽभवत् ।
यथा नैयायिकस्य गिरं वाक्यं स्मष्टुं वैयाकरणो विभेति । पक्षे । अयीति सं । स्मष्टुमित्या-
दिकं उ । यां ६॥, भवति ८, इम् १, ॥ २२ ॥

व्याकरणम् ।

पदान्ते वामुमेवाद्यच्चः । आद्यच्चः स्थाने जातानामेव तथा पदान्ते स्थितानां
वकाराणां उम् स्यात् णित्ते । सौवश्विराजेन ॥ २१ ॥

यां भवतीम् । उक्तरूपाणां यकाराणां इम् स्यात् नित्ते । वैयाकरणः, नैयायिकः
॥ २२ ॥

सा त्वं प्राप्ता स्वतो बाले ! सुप्रभाताय सर्वरौ ।

तदेहि मत्पुरं मास्तु वैयर्थ्यं यौवनस्य ते ॥ २३ ॥

स्वङ्गस्य च स्वागतस्य न कापि त्याग इष्यते ।

रत्नस्य धातुदत्तस्य सार्थक्यं स्वाङ्गिकं कुरु ॥ २४ ॥

(सुलोचना तं प्रति ।)

अहो आत्मवर्णनशब्दव्यवहारव्यायामस्य न

दृश्यते प्रयोजनं मूर्खाणां व्यवहारिकमेतत् ॥ २५ ॥

सा त्वमिति । हे बाले ! सा त्वं स्वत आत्मना प्राप्ता । शेषं सुगमम् ॥ २३ ॥

स्वङ्गेति । स्वङ्गस्य शोभनं अङ्गं यस्य तादृशस्य स्वागतस्य स्वयमागतस्य च धातुदत्तस्य रत्नस्य त्यागी न कापि इष्टः । स्वाङ्गिकं शोभनाङ्गसम्बन्धि सार्थक्यं कुरु । पक्षे । त्यागेत्यादिकं च । स्वङ्गस्य ६।, (च १) स्वागतस्य ६।, न १। क ७।, (अपि) ॥ २४ ॥

अहो इति । वर्णनं प्रशंसनं शब्दव्यवहारः शब्दप्रयोगः व्यायामः परिश्रमः । तथाहि आत्मनः प्रशंसनाय शब्दप्रयोगे परिश्रमस्य प्रयोजनं न दृश्यते । व्यवहारिकमिति । व्यवहारशब्दात् स्वायें णिकः । पक्षे । आत्मवर् इति हेतुः तच्च कस्यचित् मत्स्वोधनम् । प्रयोजनमित्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यम् । एतद्व्यवहारव्यायामस्य ६।, न १। दृश्यते ८।, ॥ २५ ॥

व्याकरणम् ।

वैयर्थ्यम् ॥ २३ ॥

स्वङ्गस्य च स्वागतस्य न कश्चित् । एतयोर्वस्य न उम् स्यात् । णिते । स्वाङ्गिकम्

॥ २४ ॥

एतद्व्यवहारव्यायामस्य न दृश्यते । एतद्व्यवहारव्यायामानां

यथोक्तथा न दृश्यते । व्यवहारिकम् ॥ २५ ॥

मत्ताऽव्यङ्गस्वध्वरस्य कापि नार्हन्ति दानवाः ।

दैवभोज्यं श्रद्धया यत् हविः स्वाध्वरिणा हुतम् ॥ २६ ॥

(तौ सुलोचनां प्रति ।)

जानीत धनदात्मजाविमौ कचिदपि नाद्याक्षरविभूत्यदान्त-
वयोरुपकुलौजोबलप्रतापैरस्मत्तुल्याः ॥ २७ ॥

(सुलोचना ।) तथा बोधस्व ग्रामैकन्यग्रोधस्योच्छ्रयग्रहः ।

स्यादेव सौवग्रामीणान् क्षुपानिवेक्षते स यत् ॥ २८ ॥

मतेति । हे मत्ता ! अव्यङ्गस्य अर्थात् साङ्गस्य स्वध्वरस्य शोभनयज्ञस्य हविः
दानवाः नार्हन्ति । हविः किम्भूतं दैवभोज्यम् । स्वध्वरवेदिना श्रद्धया हुतम् । पक्षे ।
मत्ता इति सं । अर्हन्तीत्यादिकं 'उ' । व्यङ्गस्वध्वरस्य ६, क ७, (अपि) न १ ॥ २६ ॥

जानीतेति । इमौ अर्थात् आवां धनदात्मजौ जानीत । अक्षरविभूतिः अक्षयैश्वर्यः
अदान्तः अदमितः वयोरुपकुलादिभिः अस्मात्सदृशाः अथ कचिदपि न सन्तीति शेषः ।
पक्षे । हे धनदात्मजाः ! जानीत इति धीव्यम् । विमौ १॥, कचित् ७, (अपि) नाद्या-
क्षरविभूत्यदान्तवयोः ६॥, ॥ २७ ॥

तथेति । तथा बोधस्व जानीहि । ग्रामैकन्यग्रोधस्य ग्राममध्ये एक एव द्वितीय-
रद्वितीयो न्यग्रोधो वटवृक्षस्य स्वीच्छ्रयग्रहः आत्मन उन्नतत्वबोधः स्यादेव अवश्यं
जायते । यत् यस्मात् स वटः सौवग्रामीणान् स्वसम्बन्ध्यामीश्वान् क्षुपानिवेक्षन्

व्याकरणम् ।

व्यङ्गस्वध्वरस्य कापि न । स्वाध्वरिणा ॥ २६ ॥

विमौ कचिदपि नाद्याक्षरविभूत्यदान्तवयोः । नाद्याक्षरविभूत्यः अनादिवर्ण-
स्थाने जातयोः अथ च अदान्तयोरदान्ते स्थितयोर्वययोरपि कचित् उम् इमौ स्याताम्
॥ २७ ॥

तथा बोध, स्वग्रामैकन्यग्रोधस्य । स्वग्रामस्य अद्वितीयन्यग्रोधस्य च तथा जानीहि ।
सौवग्रामीणान् ॥ २८ ॥

श्वः स्वस्य च तथा ज्ञातं भुजौजः स्वः पलायनात् ।

यदद्यासीत् सौवमोजस्तदस्यैव भुजार्जितम् ॥ २९ ॥

अहो विधातः श्वस्वस्ति स्वर्गारस्याप्यपावृत्तौ ।

इच्छाति सौवसौवस्तिर्यस्य दौवारिको महान् ॥ ३० ॥

(तौ तां प्रति ।)

ज्ञेयं तथा स्वादुमृदुस्वरस्य सम्पर्कतत्त्वद्वचनं कटूयम् ।

अप्येति सौवादुमृदव्यमस्मात् वीणास्वरे ! सुन्दरि ! तत्

शृणोमि ॥ ३१ ॥

ऋग्वेदशास्त्राद्वचनं द्रष्टे । पक्षे उक्त्ययम् इत्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यम् । (तथा बोधः ।) स्वयामैकन्ययोधस्य ६१, ॥ २८ ॥

श्वः स्येति । श्वः गतदिवसे स्वः स्वर्गात् पलायनात् पलायनेन हेतुना स्वस्य आत्मन-
स्तवेति यावत् । भुजौजः भुजबलं ज्ञातं मयेति शेषः । अद्य यत् सौवं स्वकीयं भोजी-
बलं आसीत् तत् बलं अस्यैव अर्थात् मम भर्तुर्भुजार्जितम् । पक्षे । ज्ञातमित्यादिकं 'त' ।
श्वः स्वस्य ६१, (च १) (तथा १) ॥ २९ ॥

अहो इति । अहो आश्चर्यं हे विधातः ! अमुं कुकुरेष्वपि स्वर्गहारस्य अपावरणेऽपि
उद्घाटनेऽपि अति इच्छा अस्ति । यस्य स्वर्गहारस्य दौवारिकः सौवसौवस्तिः । स्वर्भवा
इति सौवा देवास्तेषां स्वस्ति कुशलं यस्मात् स तथा देवानां क्षेमकारक इत्यर्थः । पक्षे ।
अहो विधातः इति सं । अपावृत्तावित्यादिकं 'त' । श्व स्वस्ति स्वर्गहारस्य ६१, (अपि १)
॥ ३० ॥

ज्ञेयमिति । तथा बह्व्यमाणं ज्ञेयं भवत्या इति शेषः । हे वीणास्वरे ! त्वद्वचनं
तव वाक्यं कटु उग्रमपि स्वादुमृदुस्वरस्य सम्पर्कतः सम्बन्धात् स्वादुमृदव्यं स्वादुत्वं मृदुत्वञ्च

व्याकरणम् ।

श्वः स्वस्य च तथा । सौवम् ॥ २९ ॥

श्वस्वस्तिस्वर्गारस्यापि । एवमपि वक्ष्ये उम् स्यात् । सौव, सौवस्ति, दौवारिकः ॥ ३० ॥

ज्ञेयं तथा स्वादुमृदुस्वरस्य । सौवादुमृदव्यम् ॥ ३१ ॥

(ती नृपं प्रति ।) अहो अयमपि नौ उपालभते ।

दृश्यते श्वापदन्यङ्गोरीटक् रीतिः कचिच्च न ।

नैयङ्गवः स्पृहतेऽहो शीवापदभुजान्तरे ॥ ३२ ॥

(ऋगुः ।) ततस्ती विद्यया जह्या मोहयित्वा नृपं बलात् ।

हृत्वा तां जग्मतुः स्त्रीकः श्वापदिन्यङ्गवीमिव ॥ ३३ ॥

(अथ सुलोचना कामुकी ती प्रति ।)

अहो अकामां मां मासृशतम् । श्वादेरपि नेति दृष्टमकामाया
धर्षणम् ॥ ३४ ॥

एति प्राप्नोति । अस्माद्धेतोस्तत् कटूयं वाक्यं शृणोमि । पचे । सम्पकृत इत्यादिकं उ ।

जियं १, तथा १, स्वादुसृदु-स्वरस्य ६, ॥ ३१ ॥

दृश्यते इति । श्वापदन्यङ्गोः व्याघ्रनृगयोः ईटक् रीतिः कचिदपि न दृश्यते । अहो
आश्चर्यं शीवापदस्य व्याघ्रापत्यस्य भुजमध्ये नैयङ्गवः नृगसुतः स्पृहते । पचे । नेत्यादिकं
उ । दृश्यते ८, श्वापदन्यङ्गोः ६, ईटक् १, रीतिः १, कचित् ७, (च) ॥ ३२ ॥

तत इति । ती जचौ जचसम्बन्धिन्या विद्यया नृपं मोहयित्वा तां सुलोचनां हृत्वा
स्त्रीकः स्वस्थानं जग्मतुः । श्वापदिः व्याघ्रसुतः न्यङ्गवीं नृगसुताम् ॥ ३३ ॥

अहो इति । श्वादेरपि कुकुरादेरपि । अन्यत् सुगमम् । आदिः ६, (अपि १)
न १, इति ७, टटं १, ॥ ३४ ॥

व्याकरणम् ।

दृश्यते श्वापदन्यङ्गोरीटक् रीतिः कचिच्च । नैयङ्गवः, शीवापदम् ॥ ३२ ॥

श्वापदिः, न्यङ्गवीम् ॥ ३३ ॥

श्वादेरपि नेति दृष्टम् । इकारादौ तद्धिते परे श्वादिर्न स्यात् । “वारस्वर-स्वः स्वस्ति-
स्वादुसृदु-व्यल्कस अः अन्-स्फुक्त-स्व-स्वाध्याय-स्वग्रामैकन्यग्रोधानां श्वापदन्यङ्गोस्तु वा
नलिति आदिः ।” सुं ॥ ३४ ॥

विशेषतः सपुष्पाहं तन्मां मासृशतं युवाम् ।

अपि श्वापचिकी धत्ते घृणां स्पृष्टुं रजस्वलाम् ॥ ३५ ॥

तदानीं मुनिस्तौ प्रति ।

ओरे ये नाशमिच्छन्ति अकामां परकामिनीम् ।

ते धर्षयन्तु भैरय ! इत्यहं वारये युवाम् ॥ ३६ ॥

नैवं कद्रोः सुतात् भीतिः काद्रवेय-विषस्य यत् ।

प्रतिक्रियास्ति साध्वीनां कोपदृष्टिविषस्य न ॥ ३७ ॥

नाप्येवं श्रूयते पाण्डोभ्रात्रेया विलयं गताः ।

धर्षयित्वा पाण्डवेयबधून् तत्कोपवक्त्रिणा ॥ ३८ ॥

विशेषत इति । सपुष्पाहं ऋतुमती षडम् । श्वापचिकीऽपि व्याधोऽपि रजस्वलां
स्पृष्टुं घृणां धत्ते ॥ ३५ ॥

ओरे इति । ओरे इति सम्बोधनं । ये जना आत्मनः नाशमिच्छन्ति ते एव
अकामां परयोषितं धर्षयन्तु । हे भैरय ! भीरोः पुत्र ! इति युवां निवारये । पक्षे ।
अकामामित्यादिकं उदाहरणघटितवाक्यं । ओः ६।, एये ७।, नाशं २।, इच्छन्ति ८॥,
॥ ३६ ॥

नैवमिति । कद्रोः सुतात् सर्पात् एवं भीतिर्न स्यात् यत् यस्मात् काद्रवेयविषस्य
प्रतिक्रिया चिकित्सास्ति । साध्वीनां कोपदृष्टिविषस्य प्रतिक्रिया नास्ति । पक्षे । सुतादि-
त्यादिकं उं । न १।, एवं १।, कद्रोः ६।, ॥ ३७ ॥

नापीति । एवं नापि श्रूयते । किमित्याह । पाण्डोभ्रात्रेयाः दुर्योधनादयः पाण्ड-
वेयबधून् द्रौपदीं केशकर्षणवस्त्रापहरणादिरूपेण धर्षयित्वा तत्कोपवक्त्रिणा विनाशं गताः

व्याकरणम् ।

श्वापचिकः ॥ ३५ ॥

ओरये नाशमिच्छन्ति । उवर्णस्य एये परे नाशं लोपमिच्छन्ति । भैरय ॥ ३६ ॥

नैवं कद्रोः । कद्रुशब्दस्य उवर्णस्य लोपो न स्यादये । काद्रवेय ॥ ३७ ॥

मह उणो य इनेयः कल्याण्याः सत्तरस्त्रियाः ।

तेजसा स समो नेति कल्याणिनेय ! मन्यताम् ॥ ३९ ॥

सौभागिनेयौ ! त्यज्येयमकामर्त्तुमतौ तथा ।

सुभगाऽकुलटाऽदुर्भगापरस्त्र्यनुदृष्टितः ॥ ४० ॥

परभार्यां हरेन्नेति वाचं वैयासकीं शृणु ।

व्यासादेर्मन्यते कङ्क्षी नादेशं तदिमां त्यज ॥ ४१ ॥

प्राप्ताः । पचे । आत्रेया इत्यादिकं उ' । न १, (अपि १) एवं १, श्रूयते ण, पाण्डोः ६, ॥ ३८ ॥

मह इति । उणो निदाघसमये यः इनेयः इनः सूर्यः तत्सम्बन्धी महस्तेजः स महस्तेजोऽपि कल्याण्याः कुशलवत्याः सत्तरस्त्रियाः सत्सुखावायानार्याः तेजसा समस्तुल्यो न । हे कल्याणिनेय ! इति मन्यताम् । (मह उत्सवतेजसोरिति मेदिनी ।) पचे । मह उ इति पूज्यस्य सम्बोधनम् । सत्तरस्त्रिया इत्यादिकं उ' । ण्यिः १, इनेयः १, कल्याण्याः ६, ॥ ३९ ॥

सौभाग्येति । हे सुभगाया अपत्ये ! इयं परस्त्री अकामा तथा ऋतुमतौ तथा सुभगा ऋतुदृष्टितः पश्चात् परकालदृष्टितः त्यज्या । पचे । पूर्वार्द्धे उ' । सुभगा-कुलटा दुर्भगा परस्त्री-ऋतुदृष्टितः ५, ॥ ४० ॥

परिति । व्यासादेर्मुनेः कं आदेशं को जगो न मन्यते ? अर्थात् सर्वैरेव मन्यते तत् तस्मादिमां त्यज । या च स्यात् बन्धकी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा तथा । रमेयायां तथा

व्याकरणम् ।

नाप्येवं श्रूयते पाण्डोः । पाण्डोरो लोपो न स्यात् । पाण्डवेय । “भीर्लोपोऽकट्ट-पाण्डोरेये ।” सु' ॥ ३८ ॥

ण्यि इनेयः कल्याण्याः । कल्याणिनेय ॥ ३९ ॥

तथा सुभगा-कुलटा-दुर्भगा परस्त्रानुदृष्टितः । सौभागिनेयौ । “कल्याणी सुभगा दुर्भगा-बन्धकी रजकी-बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा-मध्यमा परस्त्रानुदृष्टिकुलटाभ्य इनेयः ।” सु' ॥ ४० ॥

(भृगुः नृपं प्रति ।) अथ तौ सुतपसौ मुनेर्वाक्यमनादृत्य तां गीत्वा
स्वपुरमध्ये स्थापयामासतुः ।

अथात्मभाव्यो नृप ! तौ तु दम्पती स्मरन् समुद्दिग्ममना विदेशितुः ।
वाचः समस्तद्वितकृत् ययौ तयोर्दिदृक्षया सत्वरमब्धि रोधसि ॥ ४२ ॥
अथ नारदस्तं नृपं चेतयामास ।

अथो अति विपन्नोऽसौ आगतं वीक्ष्य नारदम् ।

मुदं लेभे सन्तितीष्ठुर्नाव्ये सिन्धौ तरौमिव ॥ ४३ ॥

जैष्ठिकिनेयौ नलकामया ॥ सतीन्द्रधृतवैरारौ क्षुद्रादेरिव तत् स्त्रियाः । उरौ नाहंसि
नाटेरः कौलटेरोऽर्हणं यथा ॥ गोधादेशाङ्गतघाटकैरगौधारकं यथा । व्याधस्तथाऽहरत्
कन्यां यौ विश्वजयिनोऽङ्गतः ॥ गौधिरं मन्यते स त्वाममरारिकुलान्तकः । स चेन्मुग्धो
नाभविष्यत् तदाज्ञास्यः स्वपौरुषम् ॥ पुस्तकान्तरे एतान्यधिकपद्यानि सन्ति । व्यासादेः
६१, अकङ् ११, मन्यते ८१, ॥ ४१ ॥

अथेति । हे नृप ! आत्मभूर्ब्रह्मा तस्यापत्यमिति आत्मभाव्यो नारदः तौ दम्पती
स्मरन् उद्दिग्ममनाः सन् तद्वितकृत् तयोर्दम्पत्योर्हितकारी तयोर्दिदृक्षया अब्धिः समुद्रस्य
रोधसि कूले लघु क्षिप्रं यथा स्यात् तथा ययौ नारदः कौटशः विदा ज्ञानेन वाचः सर-
स्वत्याः ईशितुः वागीशस्य समस्तुल्यः । पक्षे । आत्मभाव्य इत्यादिकं उ । वाकारः
पादपूरणे । अचः ६१, समः ११, तद्वित कृत् यः ११, औतः ५१, ओः ५१, ॥ ४२ ॥

अथो इति । अतिविपन्नः विपदापन्नोऽसौ राजा आगतं नारदं वीक्ष्य मुदं हर्षं
प्राप । यथा तितौषुर्जनः नाव्ये नौकया तार्थ्ये सिन्धौ नद्यां आगतां तरौ दृष्ट्वा मुदं
लभते तथेत्यर्थः । पक्षे । पूर्वमूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ४३ ॥

व्याकरणम् ।

व्यासादेर्मन्यते अकङ् । वैयासकीम् । व्यासादेर्ङक् णौ । सुं ॥ ४१ ॥

अचः समस्तद्वितकृत् यः औतः ओः । औतः औकारात् ओः औकारात् परस्त-
द्वितकृद्विहितो यकारः अचः समः स्यात् । आत्मभाव्यः । “औदीतोऽज्वत् तक्रद य
क्यञ्जाः ।” सुं ॥ ४२ ॥

नाव्ये ॥ ४३ ॥

(नारदः नृपं प्रति ।) सुलोचना क्व गता ? । नृपः । सुने ! सा धनदात्मजाभ्यां हता ।

आत्मनो नो न लोपोऽस्ति तेनेदं दुःखमक्षयम् ।

देहिनी देहनाशेऽपि नात्मनीनगुणक्षयः ॥ ४४ ॥

(अपि च ।) अध्वनश्च दुरारोहात् महाव्याडेर्निषेवितात् ।

प्रत्यागतोऽध्वनीनोऽहं पुद्गरिऽस्मि शुनाहतः ॥ ४५ ॥

(नारदस्तं प्रति ।) राजन् ! हरिं स्मर ।

स्मृते प्रसन्ने वार्ष्णेयेऽविकारेऽभावकर्मके ।

अनन्तस्य च नो राजन्याधिरन्तो भवेत् क्षणात् ॥ ४६ ॥

आत्मन इति । नोऽस्माकं आत्मनो जीवात्मनो लोपो विनाशो नास्ति । आत्मनो नित्यत्वात् । तेन हेतुना समेदं दुःखं अक्षयं अविनाश । आत्मनीनस्य आत्मसम्बन्धीयस्य दुःखादेः क्षयो न भवति । पक्षे । अदं दुःखमित्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यम् । आत्मनः ६१, नः ६१, न ११, लोपः ११, अस्ति ८१, (त-इने) तेने ७१, ॥ ४४ ॥

अध्वन इति । अध्वनीनोऽहं महाव्याडेः मांसादपञ्चादिभिर्निषेवितात् दुरारोहाच्च अध्वनः प्रत्यागतश्च पुद्गारे शुना कुकुरेण हतोऽस्मि । पक्षे । दुरारोहादित्यादिकं 'उ' । अध्वनः ६१, च ११, ॥ ४५ ॥

स्मृत इति । हे राजन्य ! वार्ष्णेये कृष्णे स्मृते सति तथा प्रसन्ने सति अनन्तस्यापि आधिः मानसव्यथाया क्षणात् अन्तो नाशो नो भवेत् अपि तु भवेदेव । किम्भूते अवि-

व्याकरणम् ।

आत्मनो नो न लोपोऽस्ति तेने । आत्मन्-शब्द-सम्बन्धीयस्य नकारस्य लोपो नास्ति तेने तद्धितसम्बन्धीय ईने परे आत्मनीन ॥ ४४ ॥

अध्वनश्च । अध्वनोऽपि नस्य लोपो नस्यात् ईने । अध्वनीनः ॥ ४५ ॥

(राजा) मुने ! तत् सत्यं किन्तु ।

सदा मनो न स्तोकार्थेऽत्येकायनमसाधु धिक् ।

यत् कृष्णे ईदृगेकायं याज्वनस्यापि मे न तत् ॥ ४७ ॥

न स्यादिनीऽपि जगतां दैत्यारिर्मम चित्तगः ।

धार्मिण्योपकर्तृश्च शोकाग्न्युत्तमचेतसः ॥ ४८ ॥

कारि विकाररहिते । भावः सत्यतिः कर्म शरीरारम्भकमदृष्टं ताभ्यां रहिते । पक्षे ।
वार् इति जलस्य सम्बोधनम् । णि ७, ये ७, अविकारे ७, अभावकर्मके ७, अन-
न्तस्य ६, नः ६, ॥ ४६ ॥

सदेति । नोऽप्याकं असाधुमनो मानसं धिक् । कौटुशं अतिस्तोकार्थे अतिस्वल्पा-
र्थेऽपि सदा अत्येकायनं एकायं अत्यासक्तमित्यर्थः । यत् यस्मात् याज्वनस्यापि मे मम
तत् चित्तं कृष्णे ईदृक् एकायं आसक्तं न भवति । पक्षे । अकायनमित्यादिकमुदा-
हरणघटितवाक्यम् । सदा ७, अमनः ६, नः ६, तोकार्थं ७, अत्ये ७, ॥ ४७ ॥

न स्यादिति । जगतां इनीऽपि प्रभुरपि दैत्यारिः धार्मिनस्य धार्मिकसमूहस्य उप-
कर्तुरपि मे मम चित्तगः चेतसि गतो न भवेत् । तत्रानागमने हेतुगर्भविशेषणमाह ।
जम किम्भूतस्य शोकाग्न्युत्तमचेतसः । तथा हि उत्तमे चेतसि कथं स आगच्छेदिति
भावः । इतः सूर्ये प्रभावित्यमरः ॥ ४८ ॥

व्याकरणम् ।

ण्ये येऽविकारेऽभावकर्मके अनन्तस्य नः । अनन्तस्य नी लोपी न स्यात् अविकारार्थे
ण्ये अभावकर्मार्थे ये च । राजन्य ॥ ४६ ॥

सदाऽमनो नः तोकार्थेऽत्ये । मनन्तभिन्नस्य नस्य लोपी न स्यात् तोकार्थे अपत्यार्थे
अत्ये अपत्यार्थे परे । याज्वनस्य ॥ ४७ ॥

न स्यादिनीऽपि । संयोगादिनस्यापि नलोपी न स्यादपत्यार्थे ण्ये । धार्मिण्यस्य
॥ ४८ ॥

(नारदस्तं प्रति ।) जानन् पुंसः स्त्रियश्चाति प्रेमनैघ्रं शुचे सुहे ।

सदेति कः पुमान् स्त्रैणो धैर्यं नाश्रयते नृप ॥ ४९ ॥

(राजा तं प्रति ।) सुने ! इदन्तु मम दुःखं प्रियावियोगतोऽप्यति-
श्रिते । तथा च । योऽसुरस्त्रैलोक्यविजयी संभद्रात् संख्यातश्चाति-
मात्रन्तस्योरः चरत्क्षतजैर्दिकपालबलिर्विहितो मया येन प्राणमा-
तुरेण तारकासुरस्येव सोऽहमद्यकाकादभिभूतोऽस्मि ॥ ५० ॥

तद्भवतु अद्याहं तपसे गच्छामि स्त्रियाः प्रयोजनं नास्ति । (नार-
दस्तं प्रति ।) माखिद्यस्व सुखदुःखं कर्मणैव भवति । अधुनाहं तौ
नलकूवरौ परदारापहरणपापस्य फलं दर्शयिष्यामि ।

वाच्ये सति तु वाढे ऽघे कारकस्य परत्र हि ।

तत् प्राक्तनप्रत्ययाः स्युस्तात्कार्मिकफलोदयात् ॥ ५१ ॥

जानन्निति । हे नृप ! पुंसः स्त्रियश्च अतिप्रेमनैघ्रं अतिस्नेहस्य आश्रयता वशी-
भूतत्वं शुचे श्लोकाय सुहे मोहाय भवति इति सदा जानन् कः स्त्रैणः स्त्रियामासक्तः
पुमान् धैर्यं नाश्रयते । पचे । जा इति ज्ञानानां सम्बोधनम् । प्रमेत्यादिकं उ ।
नन् १, पुंसः ५ ।, स्त्रियः ५ ।, (च १) अति ७ ।, ॥ ४९ ॥

योऽसुर इति । संभद्रात् शुभादृष्टात् । अतिमात्रं अत्यन्तं संख्यातो विख्यातः । तस्य
असुरस्य उरो वक्षःस्थलात् चरत् रक्तैः । अभिभूतोऽस्मि पराजितोऽस्मि । अन्यत् सुग-
मम् । पचे । योऽसुरस्त्रैलोक्यविजयीति चरदित्यादिकञ्च उदाहरणघटितवाक्यम् । संभ-
द्रात् ५ ।, संख्यातः ५ ।, (च १ ।,) (माह अन्तस्य) मात्रन्तस्य ६ ।, उरः १ ।, ॥ ५० ॥

वाच्य इति । वाच्ये गर्हणीये वाढे ढढे अघे पापे सति परत्र हि उत्तरकाले एव
व्याकरणम् ।

नन् पुंसः स्त्रियश्चाति । आभ्यां नन् स्यात् अकारे परे । स्त्रैणः । “नन् पुंस्त्रियोः ।”
शु ॥ ४९ ॥

संभद्रात् संख्यावशातिमात्रन्तस्योरः । संभद्रसंख्याभ्यां माहशब्दस्यान्तभागस्य उरः
स्यात् अति अकारे परे । प्राणमातुरेण । “संख्यासंभद्रान्मातुर्दुर्णि ।” सुं ॥ ५० ॥

वाच्ये सति तु वा ढे घे कारकस्य परत्र हि तत्प्राक्तनप्रत्ययाः स्युः । ढे कर्मणि

(शृणु ।) अपारमार्थिकी दृष्टौ कायिके वाचिकेऽपि तौ ।

पापे एव प्रवर्त्तते न धर्मे पारलौकिके ॥ ५२ ॥

तयोः स्वाभाविकी सम्पत् कुलरूपाभिमानिता ।

याऽद्यतां नाशयिष्यामि भोगश्चैहिकमेतयोः ॥ ५३ ॥

नेया क्षत्रिय ! सा योषिन्मणी नेयकणीऽपि यत् ।

नोपेक्ष्यते स्वांश इति नैतिकैर्जिविते सति ॥ ५४ ॥

तात्कालिकफलोदयात् तत्तत्कर्मजनितफलस्योदयादेव कारकस्य पापकर्तुः तत्प्राक्तन-
कर्मणां, प्रत्ययाः ज्ञानानि स्युः न तु पापकरणकाले तस्य पापस्य ज्ञानं जायते इति
भावः । पक्षे । तात्कालिकफलोदयादित्युदाहरणम् । वाच्ये ७, सति ७, (तु) (वा
१), (ते ७, घे ७, कारकस्य ६), परत्र ७, (हि) तत्प्राक्तनप्रत्ययाः १॥, स्युः ८॥, ॥ ५१ ॥

अपारति । अपारमार्थिकी परमार्थावेदिनी । दृष्टौ साहजिकारौ कायकृते वाचा-
कृतेऽपि पापे एव तौ प्रवर्त्तते । पारलौकिके परलौकाय हिते धर्मे न प्रवर्त्तते । पक्षे
पूर्वसूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ५२ ॥

तयोरिति । तयोर्नलकूवरयोर्था स्वाभाविकी स्वभावादुत्पन्ना सम्पत् कुलरूपैः
अभिमानिता अहङ्कारः अद्य तां अभिमानितां नाशयिष्यामि । एतयोः ऐहिकं इह
निष्याद्यं भोगश्च नाशयिष्यामि । पक्षे उदाहरणम् ॥ ५३ ॥

नेवेति । हे क्षत्रिय ! सा योषिन्मणी स्त्रीरत्नं नेया पुनःपुनर्याच्या । यत् यस्मात्
नैतिकैर्नीतिज्ञैः जनैः जीविते सति स्वांशः स्वीयभाग इति मत्वा नेयकणीऽपि शास्त्रस्य
वस्तुनः कणीऽपि लवीऽपि न उपेक्ष्यते । पक्षे । हे क्षत्रिय ! हे योषिन्मणि ! रमणीयक !
सा उक्तिः नेया इति कं प्रत्युक्तिः ! नीनेयकणः १॥, (अपि ।) ॥ ५४ ॥

व्याकरणम् ।

अथवा घे कर्त्तरि वाच्ये सति कर्मादिकारकात् परत्र तत्प्राक्तनप्रत्ययाः स्युः । तात्-
कालिक ॥ ५१ ॥

क्रमेणोदाहरणानि । अपारमार्थिकी । कायिके । वाचिके । पारलौकिके ॥ ५२ ॥

स्वाभाविकी । ऐहिकं भोगम् ॥ ५३ ॥

नीनेयकणीऽपि । तत्तदर्थे कारकात् नीन-इत्य-कण् प्रत्ययाः स्युः । नैतिकैः ॥ ५४ ॥

तुष्णीकः स्याच्च को धीमान् विवादे सार्थ उल्लिखिते ।

कोवातिधीरः शाक्तीकः कान्दिशीको भवत्यजात् ॥ ५५ ॥

राट् ! पौष्पाद्याश्च ये केचित् अत्रत्याः श्रुतिगोचराः ।

सानुबन्धा अपि तथा न कश्चित् विरोधिनः ॥ ५६ ॥

अहो क्षत्रियमूर्खेण्य ! रसिकाग्रैतदीक्ष्यते ।

त्वयि क्रोधिनि तत्रेते भूयात्तद्देशविप्लवः ॥ ५७ ॥

तुष्णीति । को धीमान् बुद्धिमान् सार्थे सप्रयोजनके विवादे उल्लिखिते उपस्थिते मतिः
तुष्णीकः मौनी स्यात् । कोवा शाक्तीकः शक्त्या योधी अतिधीरः अजात् कामात्
कान्दिशीको भयात् द्रुतः स्याच्च । पचे । तु पादपूरणे । श्णीकः ११, स्यात् ८१, (च)
॥ ५५ ॥

राडिति । हे राट् ! राजन् ! अत्रत्या एतत्कालभवाः पौष्पाद्याश्च पुष्पीऽपस्थ-
मिति पौष्पाग्री यमः तदाद्या ये केचित् श्रुतिगोचरा आसन् ते सानुबन्धा अपि सानुचरा
अपि कश्चिदपि न विरोधिनः भवन्तीति शेषः । पचे । राट्पाविति कथोः सम्बोधनम् ।
ष्पाद्याः १३, (च) ये १३, केचित् १३, अत्र ७१, त्याः १३, श्रुतिगोचराः १३, सानुबन्धाः १३
(अपि) (तथा) न ११, कश्चित् ७१, ते १३, ॥ ५६ ॥

अहो इति । हे क्षत्रियमूर्खेण्य ! हे रसिकाग्र ! मया एतदीक्ष्यते । क्रोधिनि त्वयि
तत्र नलकूवरसमीपे इति गते सति । तद्देशस्य विसर्गो भूयात् । पचे । पूर्वमूलस्य
उदाहरणम् ॥ ५७ ॥

व्याकरणम् ।

ष्णीकः स्याच्च । तदर्थे कारकात् श्णीकः स्याच्च । शाक्तीकः, कान्दिशीकः ॥ ५५ ॥

ष्पाद्याश्च ये केचित् अत्र त्याः श्रुतिगोचराः सानुबन्धाः अपि तथा न कश्चित् ते ।
अप्रभृतयोऽत्र श्रुता ये ये त्याः प्रत्ययाः ते कश्चित् सानुबन्धाः कश्चिन्न तथा ॥ ५६ ॥

क्षत्रियमूर्खेण्य । रसिक । अग्र ॥ ५७ ॥

याभ्यां ह्यता त्वदीया स्त्री कुलीना रसिका तयोः ।

दम एव तवोद्देश्यः स तु मत्तोऽपि सेत्स्यति ॥ ५८ ॥

अतोहं तत्साधनार्थमधुनैव गच्छामि । (राजा तं प्रति)

तत् व्रजेदं हितार्थं वा धर्मार्थं स्वार्थं एव वा ।

प्रकृतेः परिणामार्थेऽत्यास्ते यद्यपि तेऽसृष्टा ॥ ५९ ॥

ततो नारदस्तत्रागच्छत् ।

गाणिक्यसङ्गिनौ मत्तौ क्रीडन्तौ नार्मदे जले ।

तावधर्मप्रायशस्यानायुष्यकर्मप्रवर्त्तिनौ ॥ ६० ॥

दृष्ट्वापि सुनिमभ्यासे कामुकौ तं न नेमतुः ।

यज्ञीरवं हि त्रैलोक्ये स्त्रीकण्ठे हैमभूपवत् ॥ ६१ ॥

याभ्यामिति । तयोर्दम एव दण्ड एव तव उद्देश्यः । स तु दण्डः मत्तोऽपि मन्त्र
सकाशादपि सेत्स्यति । पत्ने । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ५८ ॥

तद् व्रजेति । इदं हितार्थं इत्यस्य अर्थात् मम हितार्थं (इदम् पदेन हितपदेन
सह समासः ।) धर्मार्थं वा स्वार्थं स्वप्रयोजनार्थं वा तत्तदा व्रज गच्छ । यद्यपि प्रकृतेः
परिणामार्थं प्रकृतिस्मार्था तस्याः परिणामो विकारस्तदर्थस्तन्मयवस्तु तस्मिन् अर्थात्
मिथ्यामयेऽस्मिन् संसारे यद्यपि ते तव अति अतिशयिनौ असृष्टा आस्ते । तथापि
गच्छति भावः । पत्ने । तदिति तदवधारयेति योजनीयम् । व्रजेदंहितार्थं ७, (वा १),
धर्मार्थं ७, स्वार्थं ७, (एव वा) प्रकृतेः परिणामार्थं ७, त्याः १॥, ते १॥, ॥ ५९ ॥

गाणिक्येति । गाणिक्यं गणिकासमूहः तत्सङ्गिनौ । अधर्म्यं अनायुष्यं अयशस्यञ्च

व्याकरणम् ।

त्वदीया । कुलीना ॥ ५८ ॥

व्रजेदंहितार्थं वा धर्मार्थं स्वार्थं एव वा प्रकृतेः परिणामार्थं त्यास्ते । व्रजार्थं समूहार्थं
इदमर्थं हितार्थं च धर्मार्थं अर्थात् भावार्थं तथा स्वार्थं प्रकृतेः परिणामार्थं अर्थात्
विकारार्थं ते त्याः पूर्वोक्तप्रत्ययाः स्युः ॥ ५९ ॥

गाणिक्य । नार्मदे । अधर्म्यं । अयशस्य । अनायुष्य ॥ ६० ॥

गीरवम् । त्रैलोक्य । हैम ॥ ६१ ॥

(नारदस्तौ प्रति ।)

यन्मां दृष्ट्वाप्यन्तिकस्थं क्रीवाक्षी क्रीडथोऽनुकी ।

मत्तौ वासः कटेर्व्यस्य नाशो याचित एव तत् ॥ ६२ ॥

यौनकीटो दुर्विनीतो अहंयू देवताधमौ ।

विनेयौ स्थो युवां तस्मात् पादपौ भवतं लघु ॥ ६३ ॥

(भृगुराह ।)

तौ पश्यन्तौ शश्वदारादव्ययस्य नरात्मनः ।

लीलाः पुण्यस्य कुञ्जस्यारतीयौ यमलार्जुनौ ॥ ६४ ॥

यत् कर्म तत्प्रवर्तिनी । तौ नलकूवरौ अभ्यासे समीपे मुनिं नारदं दृष्ट्वापि अस्य मुनिः सत्कृतिं पुरस्कारं न अकृतुः । यद् गौरवं यस्य नारदस्य गौरवं त्रैलोक्ये स्त्रीणां कण्ठे हिमभूषवत् भातीति शेषः । पक्षे । सूत्रस्य उदाहरणमात्रम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥

यन्मामिति । यत् यस्मात् अन्तिकस्थं मां दृष्ट्वापि क्रीवाक्षी लज्जावद्भिर्भूतौ अनुकी कामुकौ मत्तौ सन्तौ कटेर्व्यासो वस्त्रं व्यस्य उत्क्षिप्य क्रीडथः तत् तस्मात् विनाशो याचित एव भवदभ्यामिति शेषः । पक्षे । पूर्वभागः उदाहरणघटितवाक्यत्वेन सार्थकः । टि. ६१, व्यस्य ६१, नाशः ११, याऽचि ७, ते ७, (एव) ॥ ६२ ॥

यौनेति । यौनकीटौ रतासक्तौ अहंयू साङ्गद्वारौ युवां विनेयौ दण्डनीयौ स्थः । तस्मात् लघु शीघ्रं पादपौ भवतम् । पक्षे । कौटावित्यादिकं उदाहरणवाक्यम् । यौ ७, न ११, ॥ ६३ ॥

साविति । तौ नलकूवरौ यमलार्जुनौ भूत्वा नरात्मनः नराकारस्य अव्ययस्य

प्राकरणम् ।

टेर्व्यस्य नाशो याचित एव । अव्ययस्य टेर्नाशः स्यात् तद्धिते ये अचि च । एव-कारोऽवधारणे । क्रीवाक्षी । एवं पौनःपुनिकः ॥ ६२ ॥

यौ न । युप्रत्यये परे टेर्लोपो न स्यात् । अहंयू ॥ ६३ ॥

शश्वदारादव्ययस्य न । अनयोरव्यययोः टेर्लोपो न स्यात् । आरातीयौ ॥ ६४ ॥

वृक्षत्वमाप्त्वा वसतश्चिरन्तौ पुण्ये व्रजे मारुतमर्त्ययाचे ।

यौ नापदं नारदशापरूपां प्राप्याप्यमानस्यकणामवित्ताम् ॥ ६५ ॥

अथ नारदस्तस्य नृपस्य समीपे आगमिष्यन् विष्णुनाहूतो ।
विकुण्ठं गतवान् । अथ नृपः सुमतिश्चिन्तयति ।

रुचा शारदतडित्मानिव स मनस्वी मुनिः कृष्णवसतावस्थर्थे
वाथ कस्मिंश्चिदासक्त इति नागतवान् ॥ ६६ ॥

अथ नारदे चिरमनागते स राजा उन्मत्तवत् स्वमणं हित्वा
एकाकी निशि प्रतस्थे ।

यौकृष्णस्य पुण्यस्य पवित्रस्य कुक्षस्य आरातीयौ निकटस्थौ सन्तौ शश्वत् निरन्तरं लीलाः
पश्यन्तौ विलोकयन्तौ । पक्षे । तौ पश्यन्नाविति कथोचित् सं । शश्वदारादव्ययस्य ६१,
न ११, ॥ ६४ ॥

वृक्षत्वमिति । तौ नलकूवरौ वृक्षत्वं प्राप्य पुण्ये व्रजे गोकुले चिरं वसतः । कीदृशे
व्रजे मारुतमर्त्ययाचे मरुत् देवस्तत्समूहस्य मर्त्यस्य च मनुष्यस्य च याचे प्रार्थनीये । यौ
नारदशापरूपां आपदं प्राप्यापि अमानस्यकणामपि दुःखलवमपि न अवित्तां न ज्ञात-
वन्तौ । पक्षे । वृक्षत्वेत्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यम् । अर्थेऽयौ ७, ना ११, पदं ११,
॥ ६५ ॥

रुचेति । रुचा दीप्त्या शरत्कालीनतडित्मान् मेघ इव मनस्वी मुनिर्नारदः कृष्ण-
वसतौ कृष्णस्य निकेतने वैकुण्ठे अस्ति अथवा कस्मिंश्चिदर्थे कार्यं आसक्तः
अस्ति इति द्वितीनागतः । पक्षे । रुचेत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । स तौ १॥, अस्यर्थे ७,
वा ११, ॥ ६६ ॥

व्याकरणम् ।

अर्थेऽयौ ना पदम् । अयौ अचि ये च परे पूर्व पदसंज्ञं न स्यात् । मारुत । अमा-
नस्यम् ॥ ६५ ॥

सतावस्थर्थे वा ! सान्ततान्तौ अवस्थर्थे च पदसंज्ञौ न स्तः । अत्र वाग्भट्टशकारार्थे ।
तडित्मान् । मनस्वी ॥ ६६ ॥

य ऋतोऽरोऽसुरं हत्वा शक्राय त्रिदिवं ददौ ।

स दुर्बलः पितृप्रमित्रवङ्गराजाश्वपोऽभवत् ॥ ६७ ॥

नैतच्चित्रं यतः ।

स्वतेजसो विलोपः स्यादनुष्णे उदिते सति ।

पुण्योऽप्यतः पुनः काले पौष्णमाभाति तन्महः ॥ ६८ ॥

अथैकदा वङ्गराजस्तं नृपं प्रति ।

आयुष्मन् ! मन्यते युष्माकमत्येति प्रभारविम् ।

तत् यौष्माकं परिचयमिच्छामि त्वन्तु नाश्वपः ॥ ६९ ॥

य ऋत इति । ऋतः प्रदीतः यः सुमतिर्नाम राजा अरः श्रीव्रगामी सन् असुरं हत्वा शक्राय स्वर्गं ददौ सोऽपि दुर्बलः सन् पितृमित्रस्य सख्युः वङ्गराजस्य अश्वपाल-कोऽभवत् । ऋतमुच्छ्रित्यैते प्रीतिं प्रदीते द्विवृत्तिः, अरं श्रीव्रै रथाङ्गे च श्रीव्रगे पुन-रन्यवदिति कोषः । ये ७, ऋतः ६, रः १ ॥ ६७ ॥

स्वतेजस इति । अनुष्णे उष्णे यौष्माकस्तद्विभे काले उदिते सति पुष्णः सूर्यस्य स्वतेजसो विलोपः स्यात् अतः परं पुनः काले स्वसमये पौष्णं तन्महस्ततेजः प्रदीप्यते । पक्षे । स्वतेजस इति केषाञ्चित् सं । विलोपः १, स्यात् ८, (अनु) णि ७, उदिते ७, सति ७, पुष्णः ६, (अपि) अतः ६, ॥ ६८ ॥

आयुष्मन्निति । हे आयुष्मन् ! युष्माकं प्रभा कान्तिः रविं सूर्यमपि अत्येति अति-क्रामति इति मन्यते । तत् तस्मात् यौष्माकं परिचयमिच्छामि त्वं न अश्वपालकः । युष्माकमित्यत्र आदरे बहुत्वम् । पक्षे । आ इति श्रित्यान् प्रति कोपप्रकाशः । युष्मत् १, मन्यते ८, युष्माकं १, अति ७, ॥ ६९ ॥

व्याकरणम् ।

ये ऋती रः । ऋकारस्य रः स्यात् ये परे । पित्रा ॥ ६७ ॥

विलोपः स्यादनु णि उदिते सति पुण्योऽप्यतः । पश्चात् णं उदिते सति पुण्योऽपि अकारस्य लोपः स्यात् अपिकारात् जनपद्वराजोः परियङ्गः । पौष्णं एवं वार्त्तन्नं, वार्त्तराजम् ॥ ६८ ॥

युष्मन्मन्यते युष्माकमिति । युष्मत्शब्दस्य युष्माकं स्यात् अकारे परे । यौष्माकम् ॥ ६९ ॥

शुमतिस्तं प्रति ।

भवेदस्माकमस्मद्वा कथं परिचयस्त्वयि ।

न ह्यात्मतत्त्वबोधोऽस्यास्माक एव हि भूपते ? ॥ ७० ॥

तावकोऽपि त्वदितरज्ञानेनार्थो न वीक्ष्यते ।

स्वमेव नृप ! जानीहि तावकोऽर्थः स एव हि ॥ ७१ ॥

बोध्यं मन्मथकस्तातः कोवाहं कुत आगतः ।

नैत्येतन्मामके बोधे तत् किं त्वां बोधये नृप ! ॥ ७२ ॥

भवेदिति । त्वयि तव समीपे अस्माकं परिचयः अस्मात् अस्माकं सकाशात् कथं भवेत् । अत्र हेतुमाह । हि यस्मात् आस्माक एव अस्मात्सम्बन्धीय एव आत्मनस्तत्त्वबोधी नास्ति । तथाहि कीदृमिति स्वयं नात्मानं जानामि इति कथं मत्तस्तत् परिचयः सम्भवेदित्यर्थः । पक्षे । वाकारः अवधारणे । भवेत् दा, अस्माकं १, अस्मात् १, ॥ ७० ॥

तावक इति । हे नृप ! त्वदितरज्ञानेन त्वत्तः इतरेषां ज्ञानेन तावकस्तत्सम्बन्धीयः अर्थः प्रयोजनं न वीक्ष्यते । हे नृप ! स्वमेव आत्मानमेव जानीहि स एव तावकोऽर्थस्तव प्रयोजनम् । पक्षे । इतरेत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । वावकः १, (अपि) त्वत् १, ॥ ७१ ॥

बोध्यमिति । मत् मम सकाशात् बोध्यं त्वयेति शेषः मम तातः पिता कः अहं वा कः कुतो वा आगतः इत्येवं मामके बोधे न एति आगच्छति कथं त्वां तत् बोधयामि । पक्षे । तात इत्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यम् । बोध्यं १, मत् १, ममकः १, ॥ ७२ ॥

न्याकरणम् ।

भवेदस्माकमस्मात् । अस्मात्स्थाने अस्माकं स्यात् णि परे । आस्माकः ॥ ७० ॥

तावकोऽपि त्वत् । त्वत्स्थाने तावकः स्यात् णि परे तावकः ॥ ७१ ॥

बोध्यं मन्मथकः । मत् स्थाने ममकः स्यात् । मामके ॥ ७२ ॥

भवतीने तथा वृद्धे वाक्प्रपञ्चो न युज्यते ।

आस्माकीनस्तथाप्येवं तावकीनाञ्जयाऽब्रुवम् ॥ ७३ ॥

के परे को वा स्वः इत्यपि मन्दप्रज्ञकेन

विनष्टमेधाकेन च मया न ज्ञातुं शक्यते ॥ ७४ ॥

वङ्गराजस्तं प्रति ।

कवित्वस्य त्वदुक्तस्य भावे त्वस्तस्य धीगणः ।

मया स तु न तद्भावे प्रवेष्टुं क्षमतामगात् ॥ ७५ ॥

सङ्गीत्स्वं ज्ञानचक्षुश्च यादृक् ते ज्ञायते ततः ।

योऽसौ वेशो वाजिपौषः सोऽलीकस्ते गुरोर्धिया ॥ ७६ ॥

भवतीति । इने प्रभौ तथा वृद्धे भवति त्वयि आस्माकीनः अस्मात्स्वन्धीयो वाग्वि-
स्तारी न युज्यते तथापि तवाञ्जया एवं अब्रुवम् । पक्षे । वृद्ध इत्यादिकं उ । भवति पा,
इने ७, (तथा १) ॥ ७३ ॥

के पर इति । के जना परे अनात्मीयाः को वा स्वः आत्मीयः मन्दबुद्धिना मया
एतत् न ज्ञायते । पक्षे । इत्यपीत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । के ७, परे ७, अकः ६,
वा १, स्वः १, ॥ ७४ ॥

कवित्वेति । त्वदुक्तस्य त्वयोक्तस्य कवित्वस्य काव्यस्य भावे तु अभिप्राये तु मया
धीगणः बुद्धिसमूहः अस्तस्य क्षिप्तोऽपि स तु धीगणः तद्भावे तस्य काव्यस्य अभिप्राये
प्रवेष्टुं क्षमतां नागात् न प्राप्तवान् । पक्षे । कवित्वस्येत्यादिकमुदाहरणम् । भावे ७,
त्वः १, तः १, (च) ॥ ७५ ॥

सङ्गीति । ते तव सङ्गीत्स्वं साधवाक्यत्वं ज्ञानचक्षुश्च ज्ञायते ततस्तस्मात् असौ यो
वाजिपौषो वाजिनां पोषाय हितो वेशः सः धिया गुरोर्गौरवापन्नस्य ते तव अलीकः

व्याकरणम् ।

भवतीने तथा । युष्मदादीर्घोभाकाद्यादेशा भवन्ति ईनेपि । तावकीन ॥ ७३ ॥

के परेऽकः स्त्री वा । ककारे परे अको ऋस्वः स्यात् वा । मन्दप्रज्ञकेन । विनष्ट-
मेधाकेन ॥ ७४ ॥

भावे त्वस्तस्य । भावेऽर्धे त्वतो प्रत्ययौ स्याताम् । कवित्वस्य । क्षमताम् ॥ ७५ ॥

भृगुराह । इत्थं वङ्गराजस्तु' ज्ञानिनं मत्वा सपुरस्कारमपालयत् ।

अथावनीनेनाङ्गोऽङ्गो द्विस्त्रिराङ्गिकवत् तदा ।

देवर्षिः सस्मरे तेन विपदब्धिं तित्तीर्षुणा ॥ ७७ ॥

तदा मुनिस्तं राजानं स्मृत्वा तस्य मनोव्यथाम् ।

बद्धहीनां नाशयिष्यन् कुबेरस्य पुरं ययौ ॥ ७८ ॥

(अथ नारदः कुबेरं प्रति ।)

इष्यते वत्स ! चिदिवार्थं इह कापि नो सता ।

मदाय मदवत् ह्यर्थो मत्तता पतनाय च ॥ ७९ ॥

काल्पनिकः । पक्षे । सङ्गीतमिव्यादिकमुदाहरणम् । षः १, सः १, लीकः ५, ते ७, अगुरोः ५, ॥ ७६ ॥

अथेति । तेन अवनीनेन अवन्या इनेन प्रभुना विपदब्धिं तित्तीर्षुणा सता तदा अङ्गोऽङ्गो द्विस्त्रिः प्रतिदिनं द्वित्रिवारं आङ्गिकवत् देवर्षिर्नारदः सस्मरे । अङ्ग इति सूत्रप्रत्यययोगेन षष्ठी । पक्षे । अवनीति पृथिव्याः सम्बोधनं, अथ अनन्तरम् । ईने ७, न १, अङ्गः ६, अङ्गः १, ॥ ७७ ॥

तदेति । अस्यार्थः सुगमः । बद्धहीनां बहुदिवसीयाम् । पक्षे । पूर्वस्मृत्य उदाहरणम् ॥ ७८ ॥

इष्यते इति । हे वत्स ! इह लोके कापि कुत्रापि सता सुधिया चिदिव ज्ञानमिव अर्थो धनं न इष्यते हि अस्मात् अर्थो धनं मदाय मत्ततायै भवति मत्तता च पतनाय भवति । पक्षे । इहेत्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यम् । इष्यते ८, वत् १, सः १, चित् १, इवार्थं ७, ॥ ७९ ॥

व्याकरणम् ।

षः सोलीकस्यगुरोः । लिङ्गस्थिकः परः सः षः स्यात् तकारे परे नतु दीर्घात् । ज्ञानचक्षुष्टम् । दीर्घात् किं सङ्गीतम् ॥ ७६ ॥

ईनेनाङ्गोऽङ्गः । अङ्गन् शब्दस्य अङ्गः स्यात् नतु ईने परे । आङ्गिकवत् ॥ ७७ ॥

ईनेतु बद्धहीनाम् ॥ ७८ ॥

इष्यते वत्स चिदिवार्थे । इवार्थे वत् प्रत्यय इष्यते स तु चित् स्यात् । मदवत् ॥ ७९ ॥

मम तु प्रत्ययोऽस्तीति अर्थ आपत्करोऽसताम् ।

इन्द्रत्वान्नहुषो धीमान् सम्पन्नतोऽपतत् पुरा ॥ ८० ॥

विन्मायाया बाधिकाऽतो नासत्ये सदग्रहः सताम् ।

मायाविमाययासुग्धोऽज्ञो मृषापीक्षतेऽमृषा ॥ ८१ ॥

यथा विन्नन्यतेऽमेधाः स्रजोऽहीनक्षिदोषतः ।

तथाऽमेधाव्यजादोषाद्विश्वेशं मन्यते जगत् ॥ ८२ ॥

इदमपि महदाश्चर्यं यथा ।

स्वदेहमलजान् कीटानात्मजान् मन्यतेऽबुधः ।

तद्वियोगाधिदहनस्तं दहत्यमनस्विनम् ॥ ८३ ॥

ममेति । मम तु इति प्रत्ययो निश्चयोऽस्ति । तत् किमित्याह । असतां जनानां अर्थो धनं आपत्करो भवति । एतदेव दर्शयति । नहुषः इन्द्रत्वात् सम्पन्नतः सन् पुरा अपतत् । पक्षे । स इति ब्रह्मणः सं । मतुप्रत्ययः १, अस्तीत्यर्थे ७, ॥ ८० ॥

विन्मायेति । वित् ज्ञानं मायाया बाधिका विनाशिनो अतः कारणात् सतां सुधियां असत्ये सदग्रहः सत्यत्वज्ञानं न भवेत् । अज्ञो जनः मायाविनी महेश्वरस्य मायया सुग्धः सन् मृषापि मित्यामयमपि जगत् अमृषा सत्यवत् ईक्षते । मायान्तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनन्तु महेश्वरमिति श्रुतिः । विन् १, मायायाः ५, वा १, ॥ ८१ ॥

यथेति । हे वित् ! ज्ञानिन् ! अमेधा अज्ञानी जनः यथा अक्षिदोषतः स्रजो मालाः अहीन् सर्पान् मन्यते । तथा अमेधावी जनः अजादोषात् मायारूपदोषात् विश्वेशं जगन्मन्यते इदं विश्वमिति मन्यते । भमस्य दोषजन्यत्वात् । पक्षे । यथेति यथार्थवादिनः सं । विन् १, मन्यते ८, (मेधा अस्) मेधाःस्रजः ५, ॥ ८२ ॥

स्वदेहेति स्पष्टम् । पक्षे । पूर्व्वसूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ८३ ॥

व्याकरणम् ।

मतुप्रत्ययोऽस्तीत्यर्थे । धीमान् ॥ ८० ॥

विन् मायाया वा । मायाया विन् स्यादस्त्यर्थे वा । मायावि ॥ ८१ ॥

विन् मन्यते मेधाःस्रजः । मेधाशब्दात् असंभागात्तद्वत्त्वात् स्रजशब्दाच्च विन् स्यादस्त्यर्थे । मेधावी ॥ ८२ ॥

मनस्विनः ॥ ८३ ॥

इति न तव तु प्रत्ययो भवति समोपधावतः कर्णे श्रीपतिराह ।
गोकुले क्रीडतो ममचरणस्पर्शात् कुबेरात्मजौ पुनः पूर्ववत् देह-
वन्तौ भविष्यतः ॥ ८४ ॥ (किन्त्वेवं जानौहि ।)

न विद्यावान् नो यशस्वान् शीलवान् पुण्यवान् न यः ।

स किम्बान् पुरुषो लोके परं पित्रोः शुचावहः ॥ ८५ ॥

तस्माच्चित्तम् ! शिवसख ! शोकमात्मजयोः कृते ।

समुज्झ पादपितनू अपि तौ कृष्णमाप्स्यतः ॥ ८६ ॥

अन्यच्च तव हिताय वदामि ।

मितवादिन्यनेका च स्फुटपङ्कजशोभिनी ।

तथा गुणवती चास्ते सैरिन्ध्री त्वत्पुरान्तरे ॥ ८७ ॥

इतीति । उपधावतः समीपं गच्छती मम कर्णे श्रीपतिरिदमाह तु किन्तु इति तत्र
प्रत्ययो न भवति । अन्यत् सुगमम् । पचे । नत इति सं । वतुप्रत्ययः १, भवति दा,
(म-अ)-म, (म-अ) (म उपधावतः) समोपधावतः ५, ॥ ८४ ॥

न विद्यावानिति । स किम्बान् अतितुच्छ इत्यर्थः । अन्यत् सुगमम् । पचे ।
पूर्वसूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ८५ ॥

तस्मादिति । हे चित्तम् बुद्धिमन् ! आत्मजयोः कृते पुत्रयोर्निमित्तं शोकं समुज्झ-
यज । तौ तव पुत्रौ पादपितनू । पादपीति पादप एवेति स्वारथे^१ णिःप्रत्ययः । पचे ।
मस्मादित्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । भूपात् ५, (अपि १) ॥ ८६ ॥

मितवादीति । हे मितवादिन् ! परिमितकथनश्रील ! त्वत्पुरान्तरे तव पुरमध्ये

व्याकरणम् ।

वतुप्रत्ययो भवति समोपधावतः । मकारान्तादवर्णान्तात् मकारावर्णोपधाच्च वतु-
प्रत्ययः स्यादस्यथे^१ देहवन्तौ ॥ ८४ ॥

विद्यावान्, यशस्वान्, शीलवान्, पुण्यवान्, किम्बान् ॥ ८५ ॥

भूपादपि । भूवन्ताच्च वतुस्यादस्यथे^१ । षिद विद्यते अस्य इति चित्तम् ॥ ८६ ॥

यासुरी त्वदगृहे शन्तो ! सात्वमाङ्गलिकीति यत् ।

पौराः शङ्कन्त इति तु प्रत्ययो जायते न ते ॥ ८८ ॥

भव्ययुत ! भवति या वा एवंविधा हेया सा सपद्येव ।

शंयोऽवधारय तावत् कथयामि यावदेव शीलमस्याः ॥ ८९ ॥

अहो निधिस्वामिन् ! किन्नरवारकेन ! इराऽशमायुतेभवललो
रणे रसशाली लोलालवश्च विबुधानाम् । लक्ष्यानुसारिणी यस्य
विशिखा रथिरः स महासुरोऽस्याः पितासीत् ॥ ९० ॥

ऋटपङ्कजश्रीभाशाखिनी गुणवती अनेका सैरिन्ध्री आस्ति । पचे । मित इति सं ।
वा १।, आत् ५।, इन् १।, अनेकाचः ५।, ॥ ८७ ॥

यासुरीति । हे शन्तो ! कल्पाण-युत ! त्वदगृहे तव गेहे या यासुरी असुरस्य कन्य
आस्ति सा तु अमाङ्गलिकी अमङ्गलाय हिता इति अत् पौराः पुरवासिनी जनाः शङ्कन्ते
इति तु तव प्रत्ययो ज्ञानं न जायते । पचे । यासुरीत्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यम् ।
अंकंतः ५॥, (इति) तुप्रत्ययः १।, जायते ८।, ॥ ८८ ॥

भव्येति । हे भव्ययुत ! कुशलयुक्त ! या वा यापि स्त्री एवन्विधा अथोदमाङ्गलिकी
भवति सा स्त्री सपदि एव हेया त्यज्या हे शंयो ! यावदस्या आसुर्याः शीलं कथयामि
तावदवधारय । पचे । भव्येति सम्बोधनम् । यु-त-भ-व-ति याः १॥, एवन्विधाः १॥,
॥ ८९ ॥

अहो इति । हे निधिस्वामिन् ! हे किन्नरवारकेण ! किन्नरस्य वारः समूहः तस्य इन्
प्रभो ! रथिरी ! महारथो महासुरोऽस्याः पिता आसीत् कीदृशः इराऽशमायुतेभवललः
इरा मदिरा तथा अशमा अशान्ता अर्थात् मत्ता ये अयुतसंख्याका इमा हस्तिनसत्सम

व्याकरणम् ।

वादिप्रनेकाचः । अनेकाचोऽवर्णान्तात् इन् स्यात् वा अस्त्वर्थे । श्रीभिनी ॥ ८७ ॥

शङ्कन्त इति तुप्रत्ययो जायते । अं कं भ्यां एवं तुप्रत्ययो जायते अस्त्वर्थे । शन्तो ॥ ८८ ॥

यु-भ-व-ति यावा एवन्विधाः । एते प्रत्यया एतत् प्रकाराः शिवाः । वाकारस्यार्थे ।

शंयो ॥ ८९ ॥

गोमी पिशाचकिन्नातो बहुदिव्याङ्गनापतिः ।

हृतेन्द्रकुञ्जरः शैवाजगवी केशवद्विषन् ॥ ८२ ॥

भीता वृन्दारका यस्मादभवन् मलिनाननाः ।

अजेया वैजयन्ताभप्रासादा यत् पुरी सती ॥ ८२ ॥

अलोमशाऽस्थ्यादिभून्था नन्दनद्रुमशोभिता ।

यस्याहंयोः पर्वताभा तुन्दिभा बलिभा तनुः ॥ ८३ ॥

बलशाली । रणे युद्धे रसशाली अनुरागयुक्तः । विबुधानां देवानां लीलायाः श्रियाः
लवण्येता । यस्य विशिखा वाणाः लल्यानुसारिणः लल्यभेदिनः । पक्षे । निधिक्षा
इति केषाञ्चित् सं । मिन् किन् न र-व आरक इन इर अश-म यु-त बल-ल उर- ण ईर-
स-शालिन् इल-ल आलवः १॥, विबुधानां ६॥, लल्यानुसारिणः १॥, ॥ ८० ॥

गोमीति । पुनः कौटशः गोमी गवां स्वामी पिशाचकिना शिवेन जातः । हृत
इन्द्रस्य कुञ्जरी येन स तथा । शैवाजगवी शैवं शिवसम्बन्धीयं अजगवं धनुर्विद्यते यस्य
स तथा । केशवद्विषन् विष्णुद्वेषी । पक्षे । पूर्वमूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ८१ ॥

भीता इति । यत्पुरी यस्य पुरी वैजयन्ताभप्रासादा वैजयन्ता इन्द्रस्य प्रासादास्त-
दाभाः प्रासादा यस्याः पुण्याः सा तथा । पक्षे । पूर्वमूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ८२ ॥

अलोमेति । कौटशी पुरी अलोमशा लोमश्या । यस्य अहंयोः साङ्गकारस्य तनुः
पर्वताभा तुन्दिभा स्थूला तथा बलिभा त्रिबलियुक्ता । पक्षे । मूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ८३ ॥

व्याकरणम् ।

मिन् किन् न-र-व-आरक-इन-इर-अ-श-म-यु-त-बल-न-उर-ण-ईर-स-शालिन्-इल-
ल-आलवी विबुधानां लल्यानुसारिणः । एते प्रत्ययाः पण्डितानां प्रयोगानुसारेण
प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । रथिरः ॥ ८० ॥

पिशाचकि, अङ्गना, कुञ्जर, अजगवी, केशव ॥ ८१ ॥

वृन्दारक, मलिन, वैजयन्त, प्रासाद, ॥ ८२ ॥

अलोमशाः, द्रुम, अहंयोः, पर्वत, तुन्दिभ, बलिभ ॥ ८३ ॥

क्रीटिदन्ताबला यस्य द्वारे आसन् रजस्वलाः ।

मांसलाः पृथुलास्तद्वत् चटुला अपि दन्तुराः ॥ ८४ ॥

रणप्राज्ञश्च काण्डीरः स्वर्णसो योगशाल्यपि ।

फेनिलं स्यान्मुखं वक्तुं यच्छीर्ष्यैश्वर्यवर्णने ॥ ८५ ॥

एवं बलूली यो दैत्यो हृदयालुः पिनाकिनः ।

सदास्याः कन्दलात् तस्य सा श्रीरन्तर्दधेऽचला ॥ ८६ ॥

तदेवं ब्रवीमि ।

यत् स्वाम्यं किञ्चिदस्यर्थं नाम न्यङ्मन्यते गुरुः ।

सोपि श्रीद ! निधिस्वामी न कैस्त्व' मन्यसे गुरुः ।

परस्त्रिया किमैश्वर्यं गौरवं वा भवेत् तव ॥ ८७ ॥

क्रीटीति । दन्ताबला इति नः ॥ ८४ ॥

रथेति । प्राज्ञः प्रज्ञावान् । काण्डीरः अस्त्रयुक्तः स्वर्णसः स्वर्णस्वामी यस्यासुरस्य शीर्ष्यैश्वर्ययोर्वर्णने मुखं फेनिलं स्यात् । पक्षे । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ८५ ॥

एवमिति । एवं बलूलाः एवस्त्रिधवलवान् पिनाकिनः हृदयालुः सहृदयः । अस्यास्त-
सुतायाः सदा कन्दलात् मौखर्यात् तस्यासुरस्य अचला श्रीरन्तर्दधे । पक्षे । सूत्रस्य
उदाहरणम् ॥ ८६ ॥

यदिति । किञ्चिदस्यर्थे धने यत् स्वाम्यं स्वामित्वं अस्ति स न्यक् अपि लुटोऽपि
गुरुर्मन्यते लोकैरिति शेषः । हे श्रीद ! निधिस्वामी त्वं कैर्जनैर्गुरुर्न मन्यसे । अपि तु
तथा मन्यसे । पक्षे । यत्स्वाम्यमिति उदाहरणम् । अस्यर्थं ७, नामनि ७, अक् १,
मन्यते ८, गुरुः १ ॥ ८७ ॥

व्याकरणम् ।

दन्ताबला, रजस्वला, मांसलाः, पृथुला, चटुलाः, दन्तुराः ॥ ८४ ॥

प्राज्ञः, काण्डीरः, स्वर्णसः, योगशाली, फेनिलम् ॥ ८५ ॥

बलूलाः, हृदयालुः ॥ ८६ ॥

अस्यर्थे नामन्यङ् मन्यते गुरुः । अस्यर्थे प्रत्यर्थे परे नामनि संज्ञायां अक् गुरुर्मन्यते ।
स्वाम्यं स्वामी ॥ ८७ ॥

एतत् श्रुत्वा कुवेरोऽन्तःपुरात् तामसुरमुतामानीय तां प्रति ।

नृ ! ब्रजेतो बन्धुजनादेः समीपेऽसुरात्मजे ! ।

बिभेति पौरा जनता सदा त्वत्सहवासतः ॥ ९८ ॥

इनः खलानां हि तथाऽन्नत्यो गोः श्रीविनाशनः ।

य आसीदसुरः क्रूरः पद्मिन्याः शूककीटवत् ॥ ९९ ॥

तस्यात्मजा त्वं हे सुभु ! तवाग्राणात् पुरस्त्रियः ।

वस्ताः समस्ता गोत्रेव मृगादन्या विलोविलोकिता ॥ १०० ॥

अथ तां बन्धुताहीनां पतितां शोकसागरे ।

आदायर्षिर्ब्रजे गच्छन्नाहेदं नृपमुद्दिशन् ॥ १०१ ॥

नृब्रजेति । नुभीः । इत एतस्मात् देशात् बन्धुजनादेः समीपेः ब्रज । पौरजनता, पुरस्य-
जनसमूहः तव सहवासती बिभेति । पचे । नृ इति सम्बोधने । ब्रजे ७, तः १, बन्धु-
जनादेः ५, ॥ ९८ ॥

इन इति । अन्नत्योऽस्मिन् लोके भवो योऽसुरः पद्मिन्याः पद्मसमूहस्य शूककीट
इव क्रूर आसीत् । कीटशः खलानां क्रूराणां इनः प्रभुः । गोः खर्गस्य श्रीविनाशनः ।
पचे । श्रीविनाशन इत्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यम् । इनः १, खलानां ६, (हि)
(तथा १) न्नत्यः १, गोः ५, ॥ ९९ ॥

तस्येति । हे सुभु ! तस्यासुरस्य आत्मजा त्वं, तव प्राणात् गन्धात् समस्ताः पुरस्त्रियः
वस्ताः भीता बन्धुवुः मृगादन्या व्याघ्रा विलोकिता गोत्रा गोसमूह इव । पचे । पूर्व-
सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ १०० ॥

अथेति । बन्धुताहीनां बन्धुसमूहरहितां तामादाय ऋषिर्नारदः ब्रजे पथि नृपं
उद्दिश्य इदं वक्तव्यमाणमाह । पचे । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ १०१ ॥

व्याकरणम् ।

ब्रजेतो बन्धुजनादेः । बन्धादेर्जनादेश्च तः स्यात् ब्रजे समूहार्थे । जनता ॥ ९८ ॥

इनः खलानां तथा न्नत्यो गोः । खलादेरिनः स्यात् तथा गोशब्दात् व्रत्त्ययः स्यात्
समूहार्थे । पद्मिन्याः ॥ ९९ ॥

गोत्रा ॥ १०० ॥

बन्धुता ॥ १०१ ॥

स्त्रीरत्नपूरणेऽष्टे राजते संख्यात इन्दुवत् ।

लोके यः सोऽश्वशालायामास्ते सादिचतुर्दशः ॥ १०२ ॥

(सुलोचना नारदं प्रति ।)

ऋषे ! मदर्थमट् नान्तादसंख्यादित आधितः ।

शीर्णी मे दयितो नूनं प्राप्तवान् दशमीं दशाम् ॥ १०३ ॥

(भृगुराह ।)

अथो स वित्तमः षष्ठ्या विपलैस्तां तदासुरीम् ।

विच्छेदाहात् षष्ठितमाहेऽनैषीत् पत्युरन्तिकम् ॥ १०४ ॥

स्त्रीरत्नेति । लोके भुवने इन्दुवत् संख्यातो विख्यातो यो राजा स्त्रीरत्नैः पूरिते अष्टे अष्टालिकायां राजते स राजा सादिनां अश्वपालानां मध्ये चतुर्दशः सन् अश्वशालायामास्ते । पचे । स्त्रीरत्नेति सं । पूरणे ७, अट् १, टिः ६, राजते ८, संख्यातः ५, ॥ १०२ ॥

ऋषेरिति । मे सम दयितः प्रियः मदर्थं सम प्राप्तनिमित्तं अट् गच्छन् सन् नान्तात् अनन्तात् असंख्यात् इतः एतस्मात् आधितः मनीदुःखात् शीर्णः सन् नूनं निश्चितं दशमीं दशं मृत्पुरुषां विरहदशां प्राप्तवान् । पचे । मदर्थ इति सं । मट् १, नान्तात् ५, असंख्यादितः ५, ॥ १०३ ॥

अथो इति । अथो अनन्तरं स वित्तमी ज्ञानिष्वेष्टी नारदः तदा तां आसुरीं असुरसुतां षष्ठ्या विपलैः पत्युरन्तिकं समीपं अनैषीत् । कस्मिन् दिने इत्याह विच्छेद-दिवसात् षष्ठितमे दिने । पचे । अथो इति प्रश्नः । सः १, (उइत्) वित् १, तमः १, षष्ठ्याः ५, ॥ १०४ ॥

व्याकरणम् ।

पूरणेऽट् टि राजते संख्यातः । संख्याशब्दात् टिः स्थाने अट् दीप्यते अर्थात् भवति पूरणेऽर्थे । चतुर्दशः ॥ १०२ ॥

मट् नान्तादसंख्यादितः । असंख्यादिर्नान्तसंख्याया मट् स्यात् पूरणे । दशमीम् ॥ १०३ ॥

स वित्तमः षष्ठ्याः । षष्ठ्यादेस्तमः स्यात् स च वित् उकारित् स्यात् । अन्न षष्ठि-पदं सप्तत्यादेरुपलक्षणं लाघवात् । षष्ठितम ॥ १०४ ॥

(राजा नारदं प्रति ।)

विंशतेर्वा दिनेभ्यः परे विंशतितमे दिवसे वा पुनर्भवतः पदं
दृष्टम् ॥ १०५ ॥

अहो नित्यानन्दयो ! वित् ! परे कतिपयात् युगात् ।

वर्षे कतिपयथे वा पुनर्दृष्टं भवत्पदम् ॥ १०६ ॥

इति तु निर्णेतुं न शक्नोमि । (भृगुराह ।) अस्य भ्रान्तिर्युज्यते
एव । यतः ।

स जड़ति षट्चतुरोऽपि यो दिवसान् ज्वरति सकृच्चतुर्थयामे ।

चिरविरहज्वरतप्तः किमु नायं जड़ति नृपो राजन् ॥ १०७ ॥

(राजा विधिमाक्षिपति ।)

अचित् ! विधेऽधाः संख्यातो वहिर्दुःखं कथं मयि ।

पात्रेऽयोग्ये तद्भरात् तत् त्वय्यतीह द्विधा त्रिधा ॥ १०८ ॥

विंशतेरिति । स्पष्टं । विंशतेः ५१, वा ११, ॥ १०५ ॥

अहो इति । हे नित्यानन्दयो ! नित्यः आनन्दयुः आनन्दो यस्य स तथा । हे
वित् ! ज्ञानिन् ! कतिपययुगात् परे कतिपयथे वर्षे वा भवतः पदं पुनर्दृष्टम् । पक्षे ।
नित्यानन्द इति सं । थः ११, (उ इत्) वित् ११, परे ७, कतिपयात् ५१, ॥ १०६ ॥

स जड़ति । यो जनः षट् चतुरोऽपि दिवसान् चतुर्थयामे सकृत् ज्वरति ज्वरी
भवति स जनो जड़ति अज्ञो भवति हे राजन् ! अयं नृपस्तु चिरविरहज्वरेण उत्तप्तः
किमु कथं न जड़ति अवश्यमेव जड़तीत्यर्थः । अत्र ज्वरतीत्यकर्मकधातुयोगे षट्चतुर
इति अधिकरणे द्वितीया । पक्षे । सज आसक्तो भव । उति षट्चतुरः ५१, (अपि) ॥ १०७ ॥

अक्षिदिति । हे अचित् ! अज्ञान ! हे विधे ! संख्यातो वहिः अर्थात् असंख्ययं
दुःखं कथं अपात्रे अयोग्ये मयि अधाः समस्यापयः तद्भरात् दुःखस्य भारात् तत्पात्रं

व्याकरणम् ।

विंशतेर्वा । अत्रापि विंशतिपदं उपलक्षणम् । विंशतितमे ॥ १०५ ॥

थो वित् परे कतिपयात् । कतिपयात् थः स्यात् पूरणेऽर्थे । स च वित् उकारानु-
गतः । कतिपयथे ॥ १०६ ॥

उतिषट् चतुरोऽपि । चतुर्थे ॥ १०७ ॥

अथ परगेहे पद्मशस्त्रिवासकृतं दोषं शङ्कमानं नृपं प्रति नारदः ।

राजन् ! विद्धीति नूनं सवित्तयोऽवयवे हृदि ।

अस्या दोषं न पश्यन्ति कालत्रितयवेदिनः ॥ १०६ ॥

अथैवं नतकायः स वित् दितस्त्रित एव वा ।

मुन्युक्तेऽश्वत्थसन्देहोऽगृह्णात् मुनिपदद्वयम् ॥ ११० ॥

मुनिर्लोकत्रयस्त्रैरी दम्पती तौ शुभाशिषा ।

प्रतिनन्द्य ययौ वीणां वादयन् वैष्णवीं पुरम् ॥ १११ ॥

विधा त्रिधा वृथ्यति स्वयं भयं भवति । पक्षे । स इति सं । चित् १, विधे ७,
धाः १, संख्यातः ५, ॥ १०८ ॥

राजन्निति । हे राजन् ! इति सर्वं विद्धि जानीहि । सवित्तयः वित्तिज्ञानं तथा
सह वर्त्तमानाः ज्ञानवन्त इत्यर्थः कालत्रितयवेदिनी जनाः अस्यास्तव प्रियायाः अवयवे
तथा हृदि मनसि दोषं न पश्यन्ति । पक्षे । राजन् इति सं । सवित् १, तयः १, अव-
यवे ७, ॥ १०६ ॥

अथेति । अधानन्तरं स वित् ज्ञानवान् राजा दितस्त्रितश्च मुनेर्नारदस्य उक्तेर्वच-
नात् निरस्तसन्देहः तथा नतकायः सन् मुनेः पदद्वयं अगृह्णात् । पक्षे । नतक इति
सं । अयः १, सः १, वित् १, दितः ५, त्रितः ५, (एव) वा १, ॥ ११० ॥

मुनिरिति । लोकत्रये स्त्रैरी स्वच्छन्दगामी अव्याहतगतिरित्यर्थः अन्यत् सुगमम् ।
पक्षे । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ १११ ॥

व्याकरणम् ।

चित् विधे धाः संख्यातः । विधे प्रकारार्थे संख्यायाः धाः स्यात् स तु चित्-
कार्यकारी भवति । विधा, त्रिधा ॥ १०८ ॥

स वित्तयोऽवयवे । संख्यायाः तयः स्यात् अवयवार्थे स च वित् उकारानुबन्धः
स्यात् । कालचित्तय ॥ १०६ ॥

अयः स वित् । दितस्त्रित एव वा । द्वित्रिभ्यां स वित् उकारानुबन्धेन सह वर्त्त-
मानः अयः स्यात् वा अवयवार्थे । पदद्वयम् ॥ ११० ॥

लोकत्रय । दितयं, त्रितयम् ॥ १११ ॥

अथ अत्यधीरं नृपं प्रति सुलोचना आह । राजन् ! न जानासि
अद्य पर्वं वर्त्तते तस्मात् दिनद्वयं क्षमस्वेति । तत् श्रुत्वा राजा
आह । अहो तव योगोऽपि वियोग इव मन्यते । सुलोचना आह ।
राजन् ! नेह स्यातव्यं यात्रोपायं चिन्तय । राजा ।

प्रियेऽश्वानामनेकेषामेकस्योत्कर्ष ईक्षितः ।

तमस्कृष्टं समारुह्य यास्यावो द्वौ सतीतमे ! ॥ ११२ ॥

(सुलोचना ।)

पन्था दूरतरोऽश्वेनैकेनायं मन्यतेऽतरः ।

द्वयोरतिशये भारे ग्लास्यत्यश्वोऽपि सत्तरः ॥ ११३ ॥

राजा । प्रियेऽयमश्वः समर्थः । (भृगुराह ।)

राजा प्रियतमामश्वं रोहयित्वा तथा स्वयम् ।

शुश्रुभेऽसौ तयाथोच्चैश्रवस्यः स शचीन्द्रवत् ॥ ११४ ॥

प्रियेति । हे प्रिये ! अनेकेषां अश्वानां मध्ये एकस्याश्च औत्कर्षः उत्तमत्वं ईक्षितः
दृष्टः तं अश्वं अस्कृष्टं अव्यक्तं यथा स्यात् तथा आरुह्य हे सतीतमे ! आवां द्वौ यास्यावः ।
पक्षे । प्रिये इति सं । अनेकेषां ६॥, एकस्य ६।, उत्कर्षे ७।, ईक्षितः १।, तमः १।,
॥ ११२ ॥

पन्था इति । अयं दूरतरः पन्थाः एकेन अश्वेन अतरः अनुसाध्यः मन्यते । सत्तरोऽपि
साधुतरोऽपि अश्वः द्वयोर्जनयोर्भारे अतिशये सति ग्लास्यति ग्लानी भविष्यति । पक्षे ।
पूर्वापरभागौ उदाहरणम् । मन्यते ८।, तरः १।, द्वयोः ६॥, अतिशये ७।, ॥ ११३ ॥

राजिति । राजा सुमतिः प्रियतमां पत्नीं अश्वं रोहयित्वा स्वयमपि तथा अर्थादारुह्य

व्याकरणम् ।

अनेकेषामेकस्योत्कर्षे तम ईक्षितः । अनेकेषां मध्ये एकस्योत्कर्षार्थे तमप्रत्ययी
दृष्टः । सतीतमे ॥ ११२ ॥

मन्यते तरो द्वयोरतिशये । द्वयोर्मध्ये एकस्योत्कर्षे तरो मन्यते । दूरतरः
सत्तरः ॥ ११३ ॥

तयोस्तथाकल्परूपे दृष्टे वेपोऽलघुर्मदः ।

लोमाञ्चः कस्य वा यूनी नासीत् सतितरापते ! ॥ ११५ ॥

(राजा प्रियां प्रति ।)

करभोरुतरे ! मूलं फलं नौ जीवनं पथि ।

कचिच्चोपस्थितिमतो लघुतायाति तत्र मे ॥ ११६ ॥

(भृगुः ।) कीमलाङ्गितरा साय व्रजन्ती वाजिवाहना ।

तत्प्लुतप्रचलद्वात्रा आन्ता तन्वीतमाभवत् ॥ ११७ ॥

असौ राजा तथा पद्मा अति शुभमे । क इव उच्चैश्वर्यः स शचीन्द्रवत् शय्या मङ्ग
इन्द्र इव । पत्ने । पूर्वसूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ११४ ॥

तथीरिति । हे सतितरापते ! तयोर्दम्पत्योः तथा आकल्पे तादृशवेशे रूपे च
दृष्टे कस्य यूनी वा वेपः कस्यः अलघुर्मदः मत्तता लोमाञ्च नासीत् अपितु सर्व-
स्यैव । आकल्पवेशो नेपथ्यमित्यमरः । पत्ने । मद इत्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यम् ।
तयोः ७॥, (तथा) कल्परूपे ७, दृष्टे ७, वा १, ईपः ६, लघुः १, ॥ ११५ ॥

करभेति । हे करभोरुतरे ! पथि नौ आवयोः फलं मूलञ्च जीवनं जीवनीपायः ।
कचिच्च अर्थात् गृहस्थस्याश्रमे उपस्थितिमतो भोजनार्थमुपस्थितस्य तत्र मे मम लघुता
आयाति । पत्ने । करभोरुतरे इति उदाहरणम् । कचित् ७, (च) ऊपः ६, स्थिति-
मतः ६, लघुता १, आयाति ८, तत्र ७, ॥ ११६ ॥

कीमलेति । अथ सा कीमलाङ्गितरा वाजिवाहना घोटकवाहना व्रजन्ती सती
पथि तत्प्लुतेन तस्य घोटकस्य प्लुतगत्या चलद्वात्रा अतएव आन्ता सती तन्वीतमा क्षीण-
तमा अभवत् । पत्ने । सूत्रस्य उदाहरणमात्रम् ॥ ११७ ॥

व्याकरणम् ।

प्रियतमाम् ॥ ११४ ॥

तयोस्तथा कल्परूपे दृष्टे वेपो लघुः । तयोस्तत्रतमयोस्तथा रूपकल्पे च परे उत्त-
रत्र दृष्टे सति ईपो ऋषी वा स्यात् । सतितरा ॥ ११५ ॥

कचिच्चोपस्थितिमतो लघुतायाति तत्र । तत्र तर-तम-रूपकल्पेऽपि परेषु कचित् स्थिति-
मतः ऊपः लघुता आयाति । करभोरुतरे ॥ ११६ ॥

कीमलाङ्गितरा । तन्वीतमा ॥ ११७ ॥

स्नायत्तरा तृषार्त्ता च सासीद्भुत् स्त्री पुमानिव ।

वाहगत्याङ्गधूतिं न सहते यम्यहत्तराम् ॥ ११८ ॥

(सुलोचना ।) अवसीदन्ति मे प्राणा महतीतरया तृषा ।

अङ्गव्यथा च महतीतरातोऽश्वात् वतारय ॥ ११९ ॥

मुङ्मालिङ्गति वादे रूपप्रत्ययो भवति न कस्यापि ।

अङ्गं नेङ्गति चाङ्गानङ्गाङ्गनाकथा सुतरां हतरूपा ॥ १२० ॥

नापश्यमेकदापीह सस्मितं ते सुखाम्बुजम् ।

इत्येव मां व्यथयतेरूपं न हि मृतिर्मम ॥ १२१ ॥

४६ स्नायेति । अतिशयेन स्नायन्ती इति स्नायत्तरा तृषार्त्ता च सा सुलोचना कृत
पीदनान्विता आसीत् वाहगत्या घोटकेन गत्या महतरां अङ्गधूतिं अतिशयशरीर
कम्पनं स्त्रीजनो न सहते पुमानिव पुरुषवत् । पक्षे । स्नायत्तरा इति उदाहरणम् । इदुत्
स्त्री १, पुमानिव १, वा १, ॥ ११८ ॥

अवेति । अतः कारणात् अश्वात् अवतारय मामिति शेषः अन्यत् सुगमम् । पक्षे ।
पूर्वसूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ११९ ॥

मुङ्गिति । वादे कथायां मुङ्ग मोहो मा मां आलिङ्गति अर्थात् आश्रयति ।
कस्यापि दृश्यवस्तुनो रूपप्रत्ययो रूपज्ञानं न भवति । हे अङ्ग ! मम अङ्गं न इङ्गति न
चलति । अनङ्गाङ्गनाकथा रतिकथा हतरूपा अतिशयेन हता । मुङ्गिति मुङ्गधातोः
क्लिप्ति रूपं । पक्षे । मुङ्मा इति मुग्धोपमजनाणां सम्बोधनं । न कस्यापीत्यादिकमुदा-
हरणवाक्यम् । लिङ्गतिवादेः ५, रूपप्रत्ययः १, भवति ८, ॥ १२० ॥

नापश्यमिति । हे नृप ! एकदापि एकस्मिन् समयेऽपि ते तव सस्मितं सुखाम्बुजं न
व्याकरणम् ।

इदुत् स्त्री पुमानिव वा । ऋश् उश् इति कृ ततस्तकार इति कृत्, इत्कृत् यस्य इति
इदुत् ऋकारेत्, उकारेक्ष्यर्थः तादृशस्त्रीलिङ्गशब्दः पुमानिव अर्थात् पुम्बत् वा
स्यात् तरतमरूपकल्पेषु । स्नायत्तरा, महत्तरा ॥ ११८ ॥

महतीतरा, महतितरा ॥ ११९ ॥

लिङ्गतिवादे रूपप्रत्ययो भवति । उत्कर्ष इत्यनुवर्तते । हतरूपा ॥ १२० ॥

(राजा तां प्रति ।) प्रिये ! शौन्नगमनार्थमश्वमाश्रितस्तवाचमां तां
वाहुभ्यामादाय लोकानां वसतिपर्यन्तं यास्यामि ततः शिविकया
यास्यामि ।

(सुलोचना तं प्रति ।)

प्राणेश ! प्रेष्ठ ! यन्निष्ठो गुणादुत्कर्ष ईक्षितः ।

चोदिष्ठायाः कृते तस्य ते स्नानिर्मम दुःसहा ॥ १२२ ॥

(भृगुः ।) प्रेयस्कुतं तथापीय सुस्थिरत्वं न चेतसः ।

लेभे सर्व्वसहाधीशः स खेयान् धृतिमानपि ॥ १२३ ॥

अपश्यं इत्येव मां व्यचयतेरुपं अत्यर्थं पौडयति । मृतिर्मृत्युर्न व्यचयति । पचे । सूत्रस्य
उदाहरणम् ॥ १२१ ॥

प्राणेशि । हे प्राणेश ! हे प्रेष्ठ ! प्रियतम ! यन्निष्ठो यज्जनवृत्तिगुणादुत्कर्षो गुण-
जनितोत्कर्ष ईक्षित आसीत् चोदिष्ठायाः अतिचुद्रायाः कृते निमित्तं तस्य ते तव स्नानि-
र्मम दुःसहा । पचे । सन् इति गमनशीलस्य सं । इष्टः १।, गुणात् ५।, उत्कर्षे ७।,
ईक्षितः १।, ॥ १२२ ॥

प्रेयेति । तथा तत्प्रकारेण प्रेयस्या उक्तं आपीय भुत्वा सर्व्वसहाधीशः पृथ्वी-
पतिः स राजा खेयानपि स्थिरोऽपि धृतिमानपि चेतसः सुस्थिरत्वं न लेभे अथादस्थिरो-
ऽभवत् । पचे । प्रेयसीति सं । (तथा १।) (अपि) ईयसुः १।, ॥ १२३ ॥

व्याकरणम् ।

व्यचयतेरुपम् ॥ १२१ ॥

इष्टो गुणादुत्कर्षे ईक्षितः । गुणवाचकात् उत्कर्षार्थे इष्ट ईक्षितः । प्रेष्ठ,
चोदिष्ठायाः ॥ १२२ ॥

तथापीयसुः । तथा तादृशार्थे ईयसुरपि स्वात् । प्रेयसी, खेयान् ॥ १२३ ॥

अथावतार्य वाहात् तां बाहुभ्यां जगृहे नृपः ।

दशनाभ्यां गरिष्ठाभ्यां करी विसलतामिव ॥ १२४ ॥

शुभ्राम्बुदं तडिदिव तदिमं नु तथा सती ।

सा महीयांसमाश्रित्य शुशुभे वरवर्णिनी ॥ १२५ ॥

स राजा बाहुभ्यां तामादाय जलाशयं सृगयते स्म ।

अथो तडिद्वदेका चीनषड्दशसमावयाः ।

वने प्रसूतपुत्रा स्त्री ददृशे श्रेष्ठभूभुजा ॥ १२६ ॥

अथ स राजा तां स्त्रियं पप्रच्छ ।

त्वं स्थेष्ठा चपला किम्वा विपिनस्यास्य देवता ।

अथ वा औद्यन्त्रमसौ ब्रूहि मे पृच्छतः सति ! ॥ १२७ ॥

अथेति । अथानन्तरं नृपः तां सुलोचनां वाहात् अथात् अवतार्य बाहुभ्यां जगृहे । क इव इत्याह । करी हस्ती गरिष्ठाभ्यां दशनाभ्यां दन्ताभ्यां विसलतां मृणालमिव यथा हस्ती दन्ताभ्यां मृणालं गृह्णाति तथेत्यर्थः । पक्षे । सूत्रस्य उदाहरणम् । शुभेति । नुभीः तत् तदा सा वरवर्णिनी तथा सती नृपेण गृहीता सती महीयांसं महान्तं आश्रित्य शुशुभे । अत्र सादृश्यमाह । शुभ्राम्बुदं तडिदिव । यथा श्वेतं मेघं आश्रित्य तडित् शोभते तथेत्यर्थः । पक्षे शुभ्राम्बुदन्त इति सं । डित् १, इव १, इमन् १, (नु) तथा १, ॥ १२५ ॥

अथो इति । अथो अनन्तरं श्रेष्ठेन भूभुजा वने तडिद्वत् विद्युदिव एका स्त्री ऊन-षड्दशसमावयाः एकोनषोडशवर्षवयस्का प्रसूतपुत्रा ददृशे । पक्षे । उत इति सं । डिहत् १, एकाचः ५, न १, ॥ १२६ ॥

त्वमिति । स्थेष्ठा स्थिरतरा । अन्यत् सुगमम् । पक्षे । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ १२७ ॥

व्याकरणम् ।

गरिष्ठाभ्याम् ॥ १२४ ॥

डिदिव तदिमन्नु तथा । तत् इष्टेयसु डित्वत् स्यात् इमन् अ तथा । लुशब्द-
अकारार्थः । महीयांसम् ॥ १२५ ॥

डिद्वदेकाची न । एकाचः परं तत् इष्टादिकं डिद्वत्स्यात् । श्रेष्ठ ॥ १२६ ॥

स्थेष्ठा ॥ १२७ ॥

(सा तं प्रति ।)

पापिष्ठां दुर्भंगां दीनां मानुषीं विद्धि मां शुभ ! ।

विपत्सागरमग्नाया द्वीपो मे भव सम्प्रति ॥ १२८ ॥

मेधाविन् ! मद्ददायाति नाशं का बालिका भुवि ।

ईदृग्विपत्सिन्धुमग्ना कान्या पापीयसीं विना ॥ १२९ ॥

ननान्दृ-देव-जात-स्व-भर्तृ नो दृश्यतेऽत्र च ।

लोप एषां कृतो मन्येऽर्थानां प्राणैर्हरिष्ठकैः ॥ १३० ॥

हतहत हतभाग्याया मम पुत्रोत्पादोऽपि श्लोकाय भवति ।

नेदमस्त्यन्तिकस्थाने येन छित्वाशु नाडिकाम् ।

स्तन्यं दद्यामस्य सुखे नेदिष्ठान्तस्य सौदतः ॥ १३१ ॥

पापिष्ठामिति । सुगमम् । पत्ने । उदाहरणम् ॥ १२८ ॥

मेधेति । हे मेधाविन् ! भुवि का बालिका मद्दत् मम इव नाशं आयाति प्राप्नोति ॥ पापीयसीं विना अर्थात् मां विना का कन्या ईदृक् आपत्सिन्धुमग्ना भवति अपि तु कापि एवं न भवति । पत्ने । मेधा इति मेधाविशिष्टानां सम्बोधनम् । विन् ११, मद्दत् ११, आयाति ८, नाशम् २१, ॥ १२९ ॥

ननान्दृ इति । ननान्दा भर्तृभगिनी, देवा देवराः, जातरः देवरपत्न्याः, स्वा-
जातयः, भर्ता स्वामी, एतेषां समाहार इति ननान्दृदेवजातस्वभर्तृ । तत् अत्र स्थाने
नो दृश्यते । हरिष्ठकैरतिशयेन हर्तुभिः अर्थात् वृषभटैः एषां ननान्दादीनां प्राणैः सप्त
अर्थानां धनानां लोप एव कृतः इति मन्त्रे । स्त्री जातावात्मनि स्वमित्यमरः । पत्ने ।
ननान्दृदेवजात-स्वभर् इति ननान्दादीनां भरणकर्तुः सम्बोधनम् । वृणः ६१, दृश्यते ८,
अत्र ७, (च) लोपः ११, ॥ १३० ॥

नेदमिति । अन्तिकस्थाने समीपे इदं वस्तु नास्ति येन वस्तुना नाडीं संकृष्य अस्य
पुत्रस्य सुखे स्तन्यं दुग्धं दद्याम् । कौटुम्भस्य सौदतः प्राप्तविषादस्य नेदिष्ठान्तस्य नेदिष्ठो-
व्याकरणम् ।

पापिष्ठाम् ॥ १२८ ॥

विन् मद्ददायाति नाशम् । विन् तथा मत् वत् च प्रत्ययी लोपं प्राप्नोति इष्टा-
दिषु । अतिशयेन पापवतीमिति पापीयसीम् ॥ १२९ ॥

दृषी दृश्यतेऽत्र च लोपः । इष्टादिषु परेषु वृणः लोपो दृश्यते । हरिष्ठकैः ॥ १३० ॥

एतत् श्रुत्वा नृपः सुलोचनां प्रति ।

वन्दारकस्य वन्दमपि विपदापन्ने दयां धत्ते वन्दिष्ठे ॥ १३२ ॥

उरोरिव भवति वरोऽनुक्रोशी दीने वरिष्ठे ॥ १३३ ॥

दृश्यते दवोऽदूर इतस्तस्माददविष्ठावृद्धिमानयानयोः

स्वेदकते ॥ १३४ ॥

आदौ जातस्य नाडीं ह्रिन्धि ।

प्रियस्य प्रस्फुटत्वघ्नसंशोभिवदनस्य तत् ।

वच आदाय कारुण्यात् प्रेयसी सा तथाऽकरोत् ॥ १३५ ॥

ततः सा निजकटीकौपेयडोरकेण जातस्य नाडीं बद्ध्वा वंशत्वचा
ह्रित्वा सुतं मातुः क्रोडमनयत् । अथ राजा पप्रच्छ । त्वं कासि ? ।

ऽनिकतमः अन्तो मृत्युर्यस्य स तथा तस्य आसन्नमृत्योरित्यर्थः । पचे । येनेत्यादिक-
मुदाहरणघटितवाक्यम् । नेदं १, अस्ति ८, (च) । अन्तिकस्थाने ७, ॥ १३१ ॥

वन्देति । वन्दारकस्य वन्दं देवसमूहः । वन्दिष्ठे हि अतिशयरूपवति ! । वन्दारकस्य ६,
वन्दं १, ॥ १३२ ॥

उरोरिति । उरोर्मध्यतः । अनुक्रोशी दया । वरिष्ठे हि महति ! । उरोः ६,
वरः १, भवति ८, ॥ १३३ ॥

दृश्यते इति । दवो वृद्धिः । इतः अस्मात् स्थानात् अदूरे । अदविष्ठात् अदूरात् ॥
दृश्यते ८, दवः १, दूर १ ॥ १३४ ॥

प्रियस्येति । प्रस्फुटत् विकसत् पद्ममिव संशोभि वदनं यस्य तादृशस्य प्रियस्य भर्तुस्त-
द्वचनं आदाय श्रुत्वा सा प्रेयसी कारुण्यात् तथा अकरोत् । पचे । स्फुटदित्यादिकं
च । प्रियस्य ६, प्रः १, ॥ १३५ ॥

व्याकरणम् ।

नेदमस्यन्तिकस्थाने । नेदिष्ठ ॥ १३१ ॥

वन्दारकस्य वन्दम् । वन्दिष्ठे ॥ १३२ ॥

उरोर्व्वरी भवति । वरिष्ठे ॥ १३३ ॥

दवो दूरः । अदविष्ठात् ॥ १३४ ॥

प्रियस्य प्रः । प्रेयसी ॥ १३५ ॥

सा आह । मम श्वशुरः पण्डितः वृद्धो जात्वा वैद्यो गङ्गाया आने-
तुर्यन्नाम तन्नामा ।

सर्वविद्योऽयवो यूनो यवीयस्या मनोरमः ।

कृष्णायजस्य यन्नाम तन्नामा मम वल्लभः ॥ १३६ ॥

(राजा तां प्रति ।) अत्रागमने को हेतुः । सा आह ।

अभद्राघश्च दीर्घस्य मन्योः पात्रं सुमन्दधीः ।

नृपोऽस्माकं यस्य सदा दण्डे द्राघीयसी रतिः ॥ १३७ ॥

तस्य पुत्रवधूश्चिरोगिणी मम श्वशुरेण मम भर्ता च चिकित्-
सितापि सा मृता । एतदपराधेन राजा तयोः कायिकदण्डमादि-
देश । तद्वयात् श्वशुरः सपरिवारो निशि पलायितः ।

प्रजागरो गुरुर्जातः श्रान्तिर्मेऽभूत् गरीयसी ।

अत्रालस्याद्विश्रामायाभून्मे सूतिवेदना ॥ १३८ ॥

सर्व्वेति । अयवः अयः शुभावहमदृष्टं तद्वान् । यूनो यवीयस्याश्च मनोरमः ।
कृष्णायजस्य अर्थात् बलरामस्य यन्नाम तन्नामा मम पतिः । पत्ने । उभोः सर्व्वविद्य
इति सं । यवः १, यूनः ६, ॥ १३६ ॥

अभद्रेति । अस्माकं राजा अभद्राघः भद्रं शुभं तद्रहितः अघः पापी । अभद्राघ
इत्यत्र कर्मधारयः । दीर्घस्य मन्योः क्रीडस्य पात्रम् । यस्य नृपस्य दण्डकरणे द्राघी-
यसी रतिः । दीर्घोऽनुरागः । पत्ने । अभेति सं । द्राघः १, (च) दीर्घस्य ६, ॥ १३७ ॥

प्रजेति । गुरुः अतिश्रयः प्रजागरो जागरणं जातः । सूतिवेदना प्रसववेदना अन्यत्
सुगमम् । पत्ने । प्रजा इति सं । गरः १, गुरुः १, जातः १, ॥ १३८ ॥

व्याख्यरणम् ।

यवी यूनः । यवीयस्याः ॥ १३६ ॥

द्राघश्च दीर्घस्य । द्राघीयसी ॥ १३७ ॥

गरी गुरुर्जातः । गुरुश्चन्दो गरी जायते इष्टादिषु । गरीयसी ॥ १३८ ॥

पाशहस्तेषु नृपतिपत्तिष्वनुपतत्सु ते ।

गरिष्ठभयतो याता मां त्यक्त्वा श्वशुरादयः ॥ १३८ ॥

(राजा तां प्रति)

तव श्वशुरो ज्यायान् मन्त्रणे वसुधेज्यो वृद्धश्च ।

भवती यस्या बधूः सापि बुद्धिमतीषु ज्येष्ठा कथं त्वां त्यक्त्वा

गता ॥ १४० ॥

सा आह ।

प्रशस्यस्तु श्रेयैतैवं श्रेयसीं मतिमापदि ।

एकस्यार्थं विपद्येरन् यथा न बहवो जनाः ॥ १४१ ॥

प्राशेति । नृपतेः पत्तिषु पदातिषु बन्धनार्थं पाशहस्तेषु अनुपतत्सु पश्चात् धावत्सु सत्सु ते मम श्वशुरादयः गरिष्ठभयात् अतिभयात् मां त्यक्त्वा याता गताः । पत्ने । पूर्वसूत्रस्य उदाहरणम् ॥ १३८ ॥

तवेति । तव श्वशुरः ज्यायान् अतिशयेन वृद्धः पण्डितः बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि इति कीषात् । मन्त्रणे वसुधेज्यः भूवृक्षस्यतिः भवती त्वं यस्या बधूः क्षुषा अन्यत् सुगमम् । पत्ने । वसुधे इति सं । ज्यः १।, वृद्धः १।, (च) भवति ८।, ईयस्-ई १।, आः १।, ॥ १४० ॥

प्रशस्येति । प्रशस्यः प्रशंसनीयो जनः आपदि एवं एतादृशीं श्रेयसीं श्रेष्ठां मतिं बुद्धिं श्रेयत आश्रेयत कौटुम्भीमित्याह । बहवो जना एकस्य निमित्तं यथा येन उपायेन न विपद्येरन् न विद्येरन् एवं बुद्धिं आश्रेयत । प्रशस्यः १।, (तु) अः १।, एत ८॥, (एवं) ॥ १४१ ॥

व्याकरणम् ।

गरिष्ठ ॥ १३८ ॥

ज्यो वृद्धश्च भवती यस्याः । वृद्धशब्दी ज्यो भवति तस्माच्च ईयस् सन्धनीयस्य ईकारस्य आः स्यात् । ज्यायान् ज्येष्ठा ॥ १४० ॥

प्रशस्यस्तु अ एत एवम् । प्रशस्यः अः स्यात् एवं एत जानीत । श्रेयसीम् ॥ १४१ ॥

किन्तु । सामर्थ्यभाक् युवा कन् जीवनोपायं कर्तुमर्हतीति
विपदीत्यतो मम पतिस्तत्कनिष्ठश्च जीवति श्वशुरौ वृद्धौ
मृताविति मन्ये ॥ १४२ ॥

राजा । एवमाशङ्का भवति । यतः ।

धीरेऽभीः श्रान्त उत्साही साहसी स्यात् अ आपदि ।

एष यूने कल्प उक्तो मृतकल्पः स यो जरन् ॥ १४३ ॥

सूतिका आह । दयागुणादिमन् ! भावेनान्यदुःखेन दुःखित ! ।

पिपासा गरिमा जाता पांशुलश्च मुखं मम ॥ १४४ ॥

जलाभावादहं म्रिये । मयि मृतायामेष बालोऽपि नञ्यति । अतो-
ऽहं वदामि । भूर्यर्थकादल्पार्थकाच्च शस्ततः कर्मणो भूरिशो-
ऽल्पश्च फलं कर्त्ता लभते विशेषतः स्वजनहीनस्य विपत्-

सामर्थ्यभागिति । कन् किमपि जीवनोपायं कर्तुमर्हति । अन्यत् सुगमम् । पक्षे
सामर्थ्यभागिति सं । युवा १, कन् १, ॥ १४२ ॥

धीर इति । ज्ञः बुद्धिमान् जनः आपदि धीरो धैर्यावलम्बी स्यात् । अभीः निर्भयः
स्यात् । श्रान्तः परियतो उत्साही साहसी च स्यात् । एष कल्पो विधियूने युवजगार्थं
उक्तः यो जनो जरन् वृद्धः स मृतकल्प एव । अर्थात् स विपदि किमपि कर्त्तुं नार्हति ।
अचे । धीर इत्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यत्वेन सार्थकम् । एषः १, ऊने ७, कल्पः १,
उक्तः १, ॥ १४३ ॥

दधेति । हे दयागुणादिमन् ! हे भावेन स्वभावेन अन्यदुःखेन दुःखित ! अन्यत्
सुगमम् । गुणात् ५, इमन् १, भावे ७, ॥ १४४ ॥

भूर्येति । भूर्यर्थकात् भूरिफलकात् अल्पार्थकात् अल्पफलकाद्वा शस्ततः प्रशस्तात्

व्याकरणम् ।

युवा कन् । कनिष्ठः ॥ १४२ ॥

एष ऊने कल्प उक्तः । ऊने अर्थे एष कल्पप्रत्ययः स्यात् । मृतकल्पः ॥ १४३ ॥

गुणादिमन् भावे । गरिमा ॥ १४४ ॥

सागरमग्नस्य म्रियमाणस्य जनस्य समुद्धरणात् यत् फलं
तस्मै हे शोऽपि वक्तुं नार्हति ॥ १४५ ॥

तस्मात् मां ब्राहि । सुलोचना । राजब्रह्मण्येवं जलाभावात् म्रिये ।
भृगुराह । अथैवं लोकसंख्यातोऽवोप्सायां ज्ञानगोचरे ।

नार्योस्तयोक्तृकचित्तो बहुशो विललाप सः ॥ १४६ ॥

अहो विधातः ! एते हे स्वाङ्गचालनेऽप्यशक्ते पिपासया म्रियेते ।
क वा जलं जलाहरणार्थं पात्रमपि नास्ति अत्र किं विधेयं । हत हत ।

एकार्थपादखण्डादेरनेके स्युर्विभागिनः ।

समापदोऽग्निनः के स्युर्गुक्तीयुः खण्डशस के ॥ १४७ ॥

कर्षणः भूरिशः भूरि अल्पशः अल्पं फलं लभते । अन्वत् सुगमम् । भूर्यर्थकात् ५१,
अल्पार्थकात् ५१, चशस् ११, १४५ ॥

अथेति । इदोर्नार्योः अवोप्सायां अपी जलानि आमुमिच्छायां प्राप्नुमिच्छायां ज्ञान-
गोचरे बुद्धिविषये सत्यां लोकसंख्यातो लोकेषु विख्यातः स राजा उत्कचित्तः उत्-
क्रष्टितचित्तः सन् विललाप ॥ पक्षे लोक इति सं । संख्यातः ५१, वोप्सायां ७, ज्ञान-
गोचरे ७, ॥ १४६ ॥

एकार्थेति । एकार्थस्य साधारणैकवस्तुनः पादखण्डादेशतुर्यांशदेः आदि-पदात्
अर्थांशदेर्विभागिनः अनेके स्युः । खण्डं अंशः । भित्तं शकलखण्डे वा पुष्पार्थोऽर्थे
समेऽंशके इत्यमरः । मे मम विपदोऽग्निनः के स्युः । खण्डशः खण्डं खण्डं कृत्वा के वा
गुक्तीयुः । एकार्थपादखण्डादेः ५१, ॥ १४७ ॥

प्याकरणम् ।

भूर्यर्थकादल्पार्थकाश्चशस् । बहुर्थकात् कारकात् अल्पार्थकात् कारकाच्च चशस्
स्यात् । भूरिशः फलं लभते, अल्पशः फलं लभते ॥ १४५ ॥

संख्यातो वोप्सायां ज्ञानगोचरे । संख्यातावकात् वोप्सायां ज्ञानविषये सत्यां चशस्
स्यात् । बहुशः ॥ १४६ ॥

एकार्थपादखण्डादेः । एकार्थात् पादखण्डादिब्रह्मात् चशस् स्यात् वोप्सायाम् ।
खण्डशः ॥ १४७ ॥

शुभराह ।

ययौ स राजा वारे च कृत्वोरसि तमभेकम् ।

विश्राम्यन्त्यौ नेककृत्वौ बाहू आलम्ब्य ते अपि ॥ १४८ ॥

नवप्रसुचतुर्द्विभ्यः पादेभ्यो वह्निर्गता ।

द्विविराहेत्यतिस्नाना क्व जलं गन्तुमक्षमा ॥ १४९ ॥

सोऽय क्षत्रियजातीयस्तत्प्रकारे हिते उभे ।

महाजातीये च रूपैः कष्टान्नित्ये सरस्तटम् ॥ १५० ॥

तच्च सरोऽतिरमणीयं वरुणस्य केलिस्थानमतिप्रियम् । तत्सरसो
रक्षकान् वरुण एवं शास्ति स्म ।

यथाविति । तं भेकं शिशुं उरसि कृत्वा वक्षसि धृत्वा वारे वाजलं तदर्थे स राजा
ययौ । नेककृत्वः अनेकवारं विश्राम्यन्त्यौ सत्यौ बाहू आलम्ब्य नृपस्य बाहुद्वयं अव-
लम्ब्य ते अपि नार्यौ ययतुः । वाङ्मयि सलिलमित्यमरः । पक्षे । कृत्वोरसितमित्यत्र
रसोऽय जात इत्यर्थे रसितम् । वारे ७, चक्रत्वस् १, ॥ १४८ ॥

नवप्रसुदिति । नवप्रसुत् नवप्रभूता नारी चतुर्द्विभ्यः पादेभ्यः प्रादपरिमितभूभा-
गेभ्यः वह्निर्गता सती अतिस्नाना सती क्व कुत्र जलं गन्तुमक्षमा इति द्विविराह । पक्षे ।
न वप्र इति सं । सुच् १, चतुर्द्विभ्यः ५, ॥ १४९ ॥

स इति । क्षत्रियजातीयः क्षत्रियजातिसम्भवः स राजा ते उभे नार्यौ तत्प्रकारे उक्त
प्रकारापन्ने कष्टात् सरस्तटं नित्ये । कौटुम्भौ रूपैर्भृङ्गाजातीये महतीप्रकारे अत्र जातीये
परे महतस्तौ आः । पक्षे । क्षत्रियेति सं । जातीयः १, तत्प्रकारे ७, ॥ १५० ॥

व्याकरणम् ।

वारे चक्रत्वम् । संख्यातचक्रत्वम् स्यादारे । नेककृत्वः ॥ १४८ ॥

सुचतुर्द्विभ्यः । द्विः, त्रिः ॥ १४९ ॥

जातीयस्तत्प्रकारे । महाजातीये ॥ १५० ॥

योऽस्य चौथ्यादजमयट् तदात्मक उतागसि ।

जाते मल्लोकमाप्तः स स्थेयात् कारामये गृहे ॥ १५१ ॥

एवं योऽस्मिन् सरसि अशुचि वस्त्रं प्रक्षालयिष्यति मृणाला-
दिकञ्चापहरिष्यति तस्याप्येष दण्ड इति ।

ततस्तस्यां तीर्थमय्यां सरस्यामवतीर्य ते ।

वस्त्रं प्रक्षाल्य धौताङ्गे पीत्वा जह्वतुः पयः ॥ १५२ ॥

तथा मुलोचना क्रौडनार्थं किर्यान्त पद्मानि अवाचिनोत् ।
एवं ते नार्थौ क्षुधिते किर्यान्त मृणालान्यवदाय बुभुजाते ।

तच्च श्रुत्वा चरमुखादप्यतिर्दुःखितोऽभवत् ।

अस्य जात इतः कोपो येनागः फलितं तयोः ॥ १५३ ॥

योऽस्ति । अयट् अदेवपूजकः अर्थात् देवतापूजकभिन्नो योजनः अस्य सरसोऽत्र
चौथ्यात् आप्तः प्राप्तः स जनः तदात्मके चौथ्यात्मके आगसि अपराधे जाते सति
सम लोके कारामये गृहे स्थेयात् । अयट् इति यज्ञघातीरूपम् । मयट् १, तदा-
त्मके ७, ॥ १५० ॥

तत इति । ते नार्थौ जह्वतुः दृष्टे बभूवतुः । पक्षे । पूर्वमूत्रस्य उदाहरणम् ॥ १५२ ॥

तस्मैति । अप्पतिर्वरुणः तच्च मृणालादीनामपहरणं चरस्य सुखात् शुक्ला अस्य
वरुणस्य इतः कर्षणः कोपो जातः येन कोपेन तयोर्नार्थ्योः आगोऽपराधः फलितं फल-
वत् बभूव । अस्य जाते ७, इतः १, ॥ १५१ ॥

व्याकरणम् ।

मयट् तदात्मके । कारामये ॥ १५१ ॥

तीर्थमय्याम् ॥ १५२ ॥

अस्य जात इतः । अस्य जात इत्यर्थे इतः स्यात् । फलितः ॥ १५३ ॥

अथास्य दूता आदिष्टा उभे ते वरुणालयम् ।

नित्युः क्षणाददृष्ट्वा ते नृपतिर्मुर्च्छितोऽपतत् ॥ १५४ ॥

अथ वरुणः तं सुमतिनामानं नृपं ज्ञात्वा तत्तागत्वा शोकेन
मरणायोद्यतं नृपं प्रत्याह । राजन् ! निवर्त्तस्व शृणु ।

भावादिमो हि निर्वृत्तेऽप्रियेऽर्थे नानुशोचति ।

पाकिमापि न ते विद्या शोकेभस्याङ्कुशायते ॥ १५५ ॥

राजन् ! आरब्धस्याभिलषितस्य कर्मणः सिद्धिर्नाभूत् तदर्थमपि
शोकं माकुरु यतः ।

इच्छाविर्भवत्यसतस्तद्भावेऽर्थे भुवीरतः !

कार्यन्तु देवस्येच्छाया वशीभूयैव सिध्यति ॥ १५६ ॥

अथास्येति । अस्य वरुणस्य आदिष्टा आक्षेपः दूता ते उभे नार्थी
वरुणालयं नित्युः । ते नार्थी अदृष्ट्वा । पक्षे । पूर्वभूतस्य उदाहरणम् ॥ १५४ ॥

भावति । अप्रियेऽर्थे प्रियविद्योगरूपे अप्रिये कार्ये निर्वृत्ते भूते सति भावादिमः
भावो विद्वान् तस्य आदिमः आदिभूतः अर्थात् पण्डितायगण्डी जनः नानुशोचति ।
पाकिमापि पाकान्निष्यन्नापि ते तव विद्या शोकेभ्यः शोकरूपस्य हस्तिनः नाङ्कुशायते
अङ्कुशो न भवति । भावात् ५, इमः १, (हि) निर्वृत्ते ७, ॥ १५५ ॥

इच्छति । असतः अभूतस्य वस्तुनः तद्भावेऽर्थे तदुत्पादनार्थं भुवीरतः भुवि ईरतः
गच्छती जनस्य अर्थात् मर्त्यस्य प्राणिनः इच्छा आविर्भवति उत्पद्यते । कार्यन्तु क्रिय-
माणं घटादिरूपं कार्यं देवस्य ईश्वरस्य इच्छाया वशीभूय सिध्यति । तथा च ईश्व-
रेच्छावशत एव कार्यं निष्पद्यते न तु व्यापारतो जनस्य इच्छामाक्षेपेति भावः ।
पक्षे । इच्छ । इति सं । विः १, भवति ८, असतः ६, तद्भावे ७, भुवि ७, ईः १,
अतः ६, ॥ १५६ ॥

व्याकरणम् ।

मुर्च्छितः : १५४ ॥

भावादिमो निर्वृत्ते । पाकिमा ॥ १५५ ॥

विर्भवति असतस्तद्भावेऽर्थे भुवीरतः । असतस्तद्भावेऽर्थे विप्रत्ययी भवति सूत्राती-
परे तस्मिन् अतः अवर्णस्य ईः स्यात् । अत इति षष्ठ्यास्तम् । वशीभूय ॥ १५६ ॥

दृश्यते धावसि मृते माजाल्मीयाः कदापि भोः ।

प्रेयान् प्राणान् को हितार्थी परार्थं दुःखितस्यजेत् ॥ १५७ ॥

एवमपि बोध्यम् ।

करोति धाताऽवति मन्यतेऽसुभृदहं करोमीति जड़ोक्तोऽजया ।

तदौशसम्पादितसम्पदापदोर्न तत्त्ववित् हृष्यति शोचति क्वचित् ॥ १५८ ॥

सत्योऽविनाशी स चिदेव बोध्यो लघुर्गुरुर्वात्र नचाव्ययस्य ।

अस्यस्य जीवाः स्वविपत्तिकेऽपि कृत्ये प्रवर्तन्त इहेच्छयास्य ॥ १५९ ॥

राजा वरुणं प्रति । देव ! ।

दृश्यत इति । मृते मरणार्थं धावसि इति दृश्यते । भोः कदापि मा जाल्मीयाः अजाल्मी जाल्मी मा भव । जाल्मीऽसमीक्ष्यकारी स्यादित्यमरः । हितार्थी को जनः अतिप्रियान् प्राणान् परार्थं त्यजेत् । दृश्यते ८, धौ ७, असि ७, ॥ १५७ ॥

करोतीति । धाता ईश्वरः करोति अवति च पालयति च । असुभृत् प्राणी अजयः ईश्वरस्य मायया जड़ोभूतः सुम्भो भूतः सन् अहं करोमीति मन्यते । तत् तस्मात् ईशेन ईश्वरेण सम्पादितायां सम्पदि आपदि च तत्त्वविज्जनी न हृष्यति न वा शोचति । करोति धातौ ७, अतिमन्यते ८, ॥ १५८ ॥

सत्य इति । स देव ईश्वरः सत्यः अविनाशी चिदेव नित्यज्ञानस्वरूपः बोध्यः बोध्यव्यः अत्र जमति अस्य अव्ययस्य अयरहितस्य अस्य देवस्य लघुर्गुरुर्वा नास्ति तस्य सर्व्वे समाना इति भावः । इह लोके जीवाः स्वविपत्तिकेऽपि स्वस्य आत्मनो विपत्तिर्यस्यात् तादृशेऽपि कृत्ये अस्य ईशस्येच्छया प्रवर्तन्ते । सः १, विनाशी १, सः १, चित् १, (एव) बोध्यः १, लघुः १, गुरुः १, (वा) अत्र ७, न च १, अव्ययस्य १, अस्ति ८, ॥ १५९ ॥

व्याकरणम् ।

दृश्यते धावसि । असधातौ च परे विप्रत्ययो दृश्यते । जाल्मीयाः ॥ १५७ ॥

करोति धातावति मन्यते । कृधातौ परे च स विभन्यते जड़ोक्तः ॥ १५८ ॥

सत्यो विनाशी स चिदेव बोध्यो लघुर्गुरुर्वात्र न चाव्ययस्यास्ति । सः त्यः प्रत्ययः विनाशी लोप्यः स्यात् स चिदपि अकारेण स्यात् । बोध्य एव केवलं ज्ञाय एव । तस्मिन् परे लघुर्गुरुर्भवति अव्ययस्य नास्ति न भवतीत्यर्थः ॥ १५९ ॥

जानन्नपि न जानामीशोमायाया वशीभवन् ।

लघुर्भवति विच्छेदव्यथाया मे सृतिव्यथा ॥ १६० ॥

देव ! एवमपि अनुशये । तद्व्यथा ।

येन शोकेन धीदेहं लोप्यते सोऽन्तमिच्छति ।

मनसः किन्न येनाधेर्नमनीकरणं भवेत् ॥ १६१ ॥

पञ्चशीर्षस्य कालाहेर्मण्णानीता महोज्ज्वला ।

सृष्टापि न रद्हीभूते स्थले सुस्थेन चेतसा ॥ १६२ ॥

वरुणस्तं प्रति । राजंस्तव मरणं नोचितम् । यतः ।

विश्वं यद्दीर्घसात् सम्पद्यते मा स च सात् क्वचित् ।

समस्तायत्ततार्थं यत् सम्पदस्त्युत्तरेक्षण ! ॥ १६३ ॥

जानन्निति । ईशः ईश्वरस्य । सृतिव्यथा मरणवेदना । पक्षे । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ १६० ॥

येनेति । येन शोकेन धीदेहं धीर्ज्ञानं देहः शरीरं लोप्यते विनाशते सः शोकः किं कथं मनसोऽन्तं नाशं न इच्छति अर्थात् स मनसोऽपि नाशं कथं न करोति । येन मनसो विनाशेन आधेः मनोगतव्यथाया मनीकरणं मननं न भवेत् न सम्भवेत् । लोप्यते अ, सः ६।, अन्तं २।, इच्छति ८।, मनसः ६।, ॥ १६१ ॥

पक्षेति । पञ्चशीर्षस्य विस्तृतमस्तकस्य कालाहेः कालसर्पस्य महोज्ज्वला मणी मया आनीता । सुस्थेन चेतसा रद्हीभूते निर्जनीभूते स्थले सकृदपि सा सृष्टापि न । पक्षे । सूत्रस्योदाहरणम् ॥ १६२ ॥

विश्वमिति । विश्वं जगत् यद्दीर्घसात् यदीयवीर्यस्याधीनं सम्पद्यते स च जनः क्वचित् कर्हिचिदपि मा सात् मा नश्यतु मासादिति सोयनाशे इत्यस्य रूपम् । सम-
व्याकरणम् ।

वशीभवन् ॥ १६० ॥

लोप्यते सोऽन्तमिच्छति मनसः । लोप्यते लुप्ते तद्धिते परे अर्थात् दूरी परे मनसः सः सकारस्य अन्तं लोपं इच्छति । मनीकरणम् ॥ १६१ ॥

रद्हीभूते ॥ १६२ ॥

अस्यादौ च स्म भुवनमात्मसात्कृत्य योऽसुरः ।

राजन् ! स भूमिसात् सम्पद्यते स्म तव वीर्यतः ॥ १६४ ॥

स हेङ्गतमः सर्व्वतएव बहूनां सधर्मिणां मध्ये यस्य कस्या-
प्येकस्य यत्किञ्चित् गुणादिना उत्कर्षेऽवगते तत् किमन्यतो
भवति यदेकेतोऽपि भवतो भुवनमुज्जृम्भितं दैत्यबलाव्धिमग्नं अतः
कतमो नाम न त्वां स्तोतुमिच्छति ॥ १६५ ॥

सस्य सकलस्य आयत्ततानिमित्तं यत् सम्पत् यस्य वीर्यरूपा सम्पदस्ति । हे उत्तरेचण !
उत्तरकालदर्शिन ! । पले । क्षण इति उत्सवयुक्तस्य सं । चसात् १, कश्चित् ७,
(यत् १) सम्पद १, अस्ति ८, उत्तरे ७, ॥ १६३ ॥

अस्तीति । आदौ पूर्व्वमिन् काले योऽसुरः भुवनं आत्मसात् कृत्य स्वस्यायत्तं कृत्वा
अस्ति स्म । हे राजन् ! सोऽसुरः तव वीर्यतः भूमिसात् सम्पद्यते स्म । अस्यादौ ७,
(च) ॥ १६४ ॥

सहेङ्गेति । बहूनां समानधर्माणां मध्ये एकस्य उत्कर्षे जाते सति सङ्ग स तु जनः
सर्व्वतः सर्व्वत्र हेङ्गतमः अतिशयेन स्तवनीयो भवति । एकस्मादापि भवतः दैत्यबलाव्धिमग्नं
भुवनं यत् उज्जृम्भितं तत् किं अन्यस्मात् जनात् भवितुमर्हति । अतः नाम सन्भावनायां
कतमो जनः त्वां स्तोतुं नेच्छति अपि तु सर्व्व एव । उत्तमः १, सर्व्वतः ७, (एव)
बहूनां ६॥, सधर्मिणां ६॥, मध्ये ७, यस्य ६, कस्य ६, (यत्किञ्चित्) गुणादिना ३।
उत्कर्षे ७, अवगते ७, तत् किं अन्यतः ५॥, यत् एकतः ५॥, (अपि) भवति ८, ॥ १६५ ॥

व्याकरणम् ।

चसात् कश्चित् समस्तायत्ततार्थे यत् सम्पदस्युत्तरे । साकल्यार्थे तथा अधीनतार्थे
चसात् स्यात् वा यत् यदि सम्पदधातुः उत्तरे स्यात् । वीर्यसात् सम्पद्यते ॥ १६३ ॥

अस्यादौ च । असधात् भूधातौ च स्यात् । आत्मसात्कृत्य भूमिसात् सम्पद्यते ॥ १६४ ॥

उत्तमः सर्व्वत एव बहूनां मध्ये यस्य कस्यापि एकस्य यत् किञ्चित् गुणादिना उत्-
कर्षेऽवगते तत्किमन्यतो भवति । सर्व्वतः सर्व्वदा अर्थानित्यम् ॥ १६५ ॥

यस्मिन् जीवति जीवन्ति महान्तो बहवो जनाः ।

स जीवताच्चिरं राजन् ! यतमो गुणवीर्यभाक् ॥ १६६ ॥

तस्माद्राजन् । ईदृशस्य भवतः स्त्रीनिमित्तं मरणं नोचितम् ।
एतच्चावधारय ।

यत् त्यज्यसि तनुं स्वर्थे तत्रादौ तद्विचारय ।

तयोः प्रियतमा कास्यात् कतमा वातिदुर्लभा ॥ १६७ ॥

(राजा तं प्रति ।)

निर्धारिऽस्याऽस्मप्रतिजडतरस्तद्द्वयोर्मध्ये एकोत्-

कर्षेणेत्यं भवति दयिता तादृशी नेतरा च ।

भूयोऽलभ्या भवति यतराऽयत्नलभ्या च का वा

कस्यास्यागे भवति पुरुषो निव्यथो नेतिर्वेद्मि ॥ १६८ ॥

यस्मिन्निति । अस्यार्थः सुगमः ॥ १६६ ॥

यदिति । स्वर्थे स्त्रीनिमित्तं तनुं यत् त्यज्यसि । तयोः स्त्रीतन्वोर्मध्ये का प्रिय-
तमा ? इति तत्रादौ तद्विचारय ॥ १६७ ॥

निर्धार इति । अस्य त्वोक्तस्य निर्धारं निर्णये जडतरोऽस्मि अत्यज्ञोऽस्मि । तद्-
द्वयोः स्त्रीतन्वोर्मध्ये एका उत्कर्षेण दयिता प्रियतमा भवति इतरा अन्या एका
तादृशी न प्रियतमा न । द्वयोर्मध्ये यतरा अर्थात् या भूयः पुनः अलभ्या का वा
अथवेनापि लभ्या भवति एवं कस्यास्यागे पुरुषो व्यवहारहितो भवति इत्यहं न वेद्मि
वेचुं न शक्नोमि । अस्याभिप्रायं पश्चात् व्यक्तीकरिष्यति । पक्षे अतिजति कस्यचित् सं ।
उतरः १, तद्द्वयोः ६, मध्ये ७, एकोत्कर्षेण ३, (इत्यं १) भवति ८, ॥ १६८ ॥

व्याकरणम् ।

यतमः ॥ १६६ ॥

कतमा ॥ १६७ ॥

उतरस्तद्द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षेण इत्यं भवति यदेकतोऽपि । यतरा ॥ १६८ ॥

(वरुणस्तं प्रति ।)

उक्तेस्त उत ! तात्पर्यं वेद्मि नो यत् कलौचरे ।

नष्टे पुनर्नाप्यते तत् सत्यर्थं स्त्री तु सर्वतः ॥ १६६ ॥

(राजा तं प्रति ।)

तादृक् स्त्री दुर्लभा नृणामनेकत्रापि जन्मसु ।

अयन्नतोऽपि सुलभं शरीरं जन्मजन्मनि ॥ १७० ॥

(इदमपि जानीहि ।)

यन्नतो बहुतोऽवाप्या जायतेऽत्रो न चेत् फलम् ।

तदा काले बहुत्रापि तद्दुःखं हृन्निक्रान्ति ॥ १७१ ॥

(अपि च ।)

पूर्वत्र कालीमनुसाधनस्य तथा परत्रापि च सर्वनाम्नः ।

सङ्कीर्तनस्यापि फलं तदेकं स्त्रीरत्नमाप्यं किमु यत्र तत्र ॥ १७२ ॥

उक्तेरिति । उत भीः ते तव उक्तेस्तात्पर्यं न वेद्मि न ज्ञातुं शक्नोमि । यत् यस्यात् शरीरे नष्टे सति तत् शरीरं पुनर्नाप्यते । अथ धने सति स्त्री तु सर्वत्रैव आप्यते । पक्षे । उ इति सं । क्तेः ६।, तस् १।, ॥ १६६ ॥

तादृगिति । अस्यार्थः सुगमः ॥ १७० ॥

यन्नति । बहुतो यन्नतः अनेकयन्त्रात् अवाप्ताः प्राप्तेः फलं चेत् यदि अत्र लोके उभो न जायते तदा तद्दुःखं प्राप्तेः फलाभावजनितं दुःखं बहुकालेऽपि हृदयं निक्रान्ति । जायतेऽत्रो इत्यत्र उ सम्बोधने । बहुतः ५।, (वा १) मत्राः ६।, जायते ८।, त्रः १।, ॥ ७१ ॥

पूर्वत्रेति । पूर्वत्र पूर्वस्मिन् काले कालीमनुसाधनस्य काल्यामन्नसाधनस्य परत्रापि तदुत्तरकाले च सर्वनाम्नः सर्वस्य शिवस्य नाम्नः सङ्कीर्तनस्य फलं एकं तत् स्त्रीरत्नं किमु

व्याकरणम् ।

क्तेस्तस् । क्तेः स्थाने तस् स्यात् । सर्वतः ॥ १६६ ॥

अयन्नतः ॥ १७० ॥

बहुतो वाप्या जायतेऽत्रः । बहुशब्दात् सप्तम्यास्त्रः स्यात् वा । बहुत्र ॥ १७१ ॥

अतोऽहं तच्छोकान्न जीवामि । (वरुणस्तं प्रति ।)

श्रुतोऽभवत् पूर्वतो न त्वत्तुल्योऽन्यः सुवीर्यभाक् ।

यतो भवत्यसिभृति देवाः स्वर्गभुजोऽभवन् ॥ १७३ ॥

(अपि च ।) कालेऽदाः सर्वतो राजन्नश्ममर्थिनि सर्वदा ।

देवाश्च तर्पिता हव्यकव्यैर्मन्त्रोऽपि साधितः ॥ १७४ ॥

एकतश्चातितुच्छार्थे मोहादोषात् विगर्हितात् ।

सर्वेव गुणा राजन्नेकदा विलयं गताः ॥ १७५ ॥

तदेतस्मिन् शोकवल्ली नात्मानं पातयेर्वरम् ।

वृणु यच्छामि तुष्टस्तेऽमरत्वं मर्त्यदुर्लभम् ॥ १७६ ॥

यत्र तत्र चाप्यं प्राप्तियोग्यं अपि तु जेतव्यः । (तथा १ ।) परत्र ७, (अपि)
(च) सर्वनाम्नः ५१, ॥ १७२ ॥

श्रुत इति । पूर्वतः पूर्वकाले त्वत्तुल्यस्तव समः सुवीर्यभाक् अन्यः श्रुतो न अभ-
वत् । यतो यस्मात् भवति त्वयि असिभृति खड्गधारिणि सति देवाः स्वर्गभुजोऽभवन् ।
श्रुतः ११, भवत् पूर्वतः ५१, (न) ॥ १७३ ॥

काल इति । सर्वतः सर्वत्र अर्थिनि याचकै अभ्रं काले स्वकाले अदाः दत्तवानसि ।
अन्यत् सुगमम् । काले ७, दाः ११, ॥ १७४ ॥

एकत इति । अतितुच्छार्थे यो मोहस्तदूपात् एकस्मादेव दोषात् । अन्यत् सुग-
मम् । एकतः ५१, (च) ॥ १७५ ॥

तदिति । तत् तस्मात् । यच्छामि दधि । अन्यत् सुगमम् ॥ १७६ ॥

व्याकरणम् ।

तथा परत्रापि च सर्वनाम्नः । सर्वनामशब्दात् परेऽपि सप्तमी कश्चित् त्रः स्यात्
वा । पूर्वत्र, यत्र तत्र ॥ १७२ ॥

श्रुतो भवत् पूर्वतो न । भवदादिशब्दात् श्रुतो यस्त्रः स न स्यात् । भवति । एवं
विशुद्धदण्डादेः ॥ १७३ ॥

काले दाः सर्वतः । सर्वशब्दात् सप्तम्याः काले दाः स्यात् । सर्वदा ॥ १७४ ॥

एकतश्च । एकशब्दादपि सप्तम्याः दाः स्यात् काले । एकदा ॥ १७५ ॥ १७६ ॥

(राजा वरुणं प्रति ।)

दीप्यतेऽन्तः शोकवर्हिरपि यत्तत् किमन्यतः ।

शान्तिं व्रजेत् विना कान्तां कृतान्तं वाथ कर्हिचित् ॥ १७७ ॥

अमरत्वं चेक्ष्यमेयं तर्हि तत् स्त्रीमणिं विना ।

जीवन्नाधिभारमेव चिरं वोढास्मि दुर्वहम् ॥ १७८ ॥

तस्मान्मम मरणमेव श्रेयः । यतः ।

मृतस्य मे भवेद् वै द्युः परतोऽङ्गि सुखास्पदम् ।

यत् परेद्युर्नैतदाधिभारं वोढास्मि दुर्वहम् ॥ १७९ ॥

दीप्यते इति । शोकवर्हिः शोकाग्निः अन्तः अन्तःकरणे यत् दीप्यते तद्दीपनं कान्तां कृतान्तं वा विना किं कर्हिचित् अन्यतः शान्तिं व्रजेत् प्राप्नुयात् अपि तु नेत्यर्थः ।
र्हिः १।, (अपि) यत् तत् किमन्यतः ५। ॥ १७७ ॥

अमरेति । स्त्रीमणिं स्त्रीरत्नं विना । आधिभारं मनोदुःखस्य भारं वोढास्मि बह्वन् करिष्यामि । पत्ने । मृतस्य उदाहरणम् ॥ १७८ ॥

मृतस्येति । मृतस्य मे मम द्युः स्वर्गः परतोऽङ्गि परस्मिन् दिने सुखास्पदं भवेत् ।
यत् यस्मात् परेद्युः एतदाधिः एतस्य मनोदुःखस्य दुर्वहं भारं न वोढास्मि । द्युक्तीवमङ्गि
गगने बह्वो स्वर्गे तु पुंस्त्वपीति नव्यकोषः । भवेत् ८।, वा १।, एद्युः १।, परतः ५।,
अङ्गि ७।, ॥ १७९ ॥

व्याकरणम् ।

हिरपि यत्तत्किमन्यतः । अपिकारात् दास्य स्यात् काले । कर्हि ॥ १७७ ॥

तर्हि ॥ १७८ ॥

भवेद् वै द्युः परतोऽङ्गि । परतः परशब्दात् सप्तम्या वा एद्युस् भवेत् अङ्गि दिवाङ्मे,
परेद्युः ॥ १७९ ॥

यतः ।

उत्तरादित एवं न यथाधिः स्यात्तथा बुधः ।

इच्छत्यतोऽहं नेच्छाम्युत्तरेद्युरपि जीवितुम् ॥ १८० ॥

(वरुणस्तं प्रति ।) यद्येवं तदा ।

सागसं तव कान्तां तां पूर्वेषुर्मन्त्रोऽहरत् ।

तां ते यच्छामि मद्धाम प्रापितां दुर्लभामपि ॥ १८१ ॥

तदानीमेव सन्दीप्तो वियोगः प्राणवातदः ।

विहितः समयेदानीं शान्तिभाक् तद्धितेच्छया ॥ १८२ ॥

राज्ञा तं प्रति । देव ! यदि तुष्टोऽसि तदा अस्य शिशोर्जननी-
मपि देहि न चेदसौ अधुनैव मरिष्यति । वरुण आह । स्तेयाप-
राधान्मम लोके नीताः स्त्रियः पुरुषा वा न पुनरावर्तन्ते इति मम

उत्तरति । उत्तरादितः इतः एतस्मात् ममयात् उत्तरात् उत्तरकाले यथा येन
प्रकारेण एवं आधिः एतादृशं दुखं न स्यात् बुधः ज्ञानी तथैव इच्छति । अतोऽहं परेद्युरपि
जीवितुं नेच्छामि । उत्तरादितः ५१, (एवं ११, ॥ १८० ॥

सागसमिति । सागसं सापराधां तव तां कान्तां पूर्वेषुर्मम चरोऽहरत् मम घाम-
प्रापितां दुर्लभामपि तां कान्तां ते तुभ्यं यच्छामि दक्षि । पक्षे । सूत्रस्थोदाहरणम् ॥ १८१ ॥

तदानीमिति । तदानीं तव प्रियाया हरणकाले ते तव स्त्रीवियोगोऽभवत् । कीदृशः
सः प्राणवातदः प्राणरूपं वातं वायुं द्यति किञ्चितीति स तथा । इदानीं मया स वियोगः
शान्तिभाक् विहितः कृतः । (वा ११,) तदः ५१, समये अ, दानीं ११, ॥ १८२ ॥

व्याकरणम् ।

उत्तरादित एवम् । उत्तरप्रभृतिशब्दादप्येवम् । उत्तरेद्युः ॥ १८० ॥

पूर्वेषुः ॥ १८१ ॥

वा तदः समये दानीम् । तदशब्दात् काले । समया दानीं वा स्यात् । तदा-
नीम् ॥ १८२ ॥

शासनमस्ति तथापि उपकारिणस्तव प्रत्युपकारार्थं तयोर्नाथ्योरि-
कतरामेव प्रयच्छामि अत्रान्यत् त्वया न वाच्यं प्रार्थनीयं वा ।
(अथ राजा आत्मगतम् ।)

तयोरिकतरालाभे मृत्युरेकतरस्य नौ ।

ध्रुवोऽधरेद्युः किं तर्हि विधेयं मे महापति ॥ १८३ ॥

अस्यैव कुतुकी सकृत् यदि तु तां पाणिग्रहाहात् क्वचित् ।

अन्येद्युः सफलः अमस्तदपि मे सार्थोऽभविष्यत् क्षणात् ।

प्राणान् व्यर्थमनोरथस्य धिगतस्तत्सिद्धिरावश्यकौ

तत् श्रेयान् दयितामिपक्ष उत नो पक्षः परार्थे मृतिः ॥ १८४ ॥

विभाव्य अहो भ्रान्तोऽस्मि ।

आयासः सफलो न किं ह्युपकृता ईशा दिशानामतः

तत्काले दिशि देश उच्छ्रितयशो लब्धं स्त्रियो लब्धये ।

तयोरिति । तयोर्नाथ्योः । नौ आवयोः मन अस्य शिशोश्च । अधरेद्युः उत्तर-
दिने । पक्षे । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ १८३ ॥

अस्यैवमिति । पाणिग्रहाहात् पाणिग्रहदिनात् अन्येद्युः अन्यस्मिन् दिने क्वचि-
दपि समये कुतुकी कुतूहलान्वितः सन् यदि तां प्रियां सकृदपि अस्यैवैव सार्थं अक-
रिष्यत् तदपि तस्मादपि क्षणात् उत्पन्नात् मे मनः सकलः परिश्रमः सार्थकोऽभविष्यत् ।
व्यर्थमनोरथस्य जनस्य प्राणान् धिक् अतः कारणात् तत्सिद्धिः मनोरथसिद्धिः
आवश्यकौ । तत् तस्मात् दयिताप्राप्तिपक्ष एव श्रेयान् परार्थे परस्य रक्षार्थं मृतिर्मरणं
न श्रेयसी । पक्षे । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ १८४ ॥

आयास इति । किं मन आयासः परिश्रमः सफलो न अपि तु सफल एव ।
इति यस्मात् स्त्रियो लब्धये तत्स्त्रीलाभार्थं दिशानां दशदिशां ईशा दिक्पतय उपकृताः

व्याकरणम् ।

अधरेद्युः ॥ १८३ ॥

अन्येद्युः ॥ १८४ ॥

दुष्पारासुरसिन्धुमन्यनफलं स्त्रीरत्नमाद्या वशे

नीतञ्चान्यमपेक्षितं किमुत मे शोकः परस्ताच्च कः ॥ १८५ ॥

कीटसाधारणं तुच्छं सुखमैन्द्रियकं परम् ।

अपेक्षितं प्राक् तदूरे च स्तात् क्षणविनाशि च ॥ १८६ ॥

(अपि च ।) एनोऽवाप्नो भवेत् सोऽस्मिन् नावेत् दत्ताभयं श्रितम् ।

स्वप्राणैरपि यः शक्त उत्तरेणैति यातनाम् ॥ १८७ ॥

शत्रुविनाशनादिति शेषः अतो हेतोः तात्काली तत्काले दिशि देशे च उच्छ्रितं उद्गीतं यशो लब्धम् । दुष्पारो दुस्तरो योऽसुररूपः सिन्धुस्तस्य मन्यनफलीभूतं स्त्रीरत्नं आद्या प्राप्य स्ववशे नीतञ्च । उत वितर्के अन्यत् किं मम अपेक्षितं अपि तु मम किमप्यपेक्षितं नास्तीत्यर्थः । परस्तात् उत्तरकाले च मम कः शोकोऽस्ति अपि तु न कोऽपि शोकोऽस्ति । पक्षे । ईशा इति सं । दिशानामतः ५१, काले ७, दिशि ७, देशे ७, ॥ १८५ ॥

कीटिति । कीटसाधारणं कीटपश्यादिसमानं ऐन्द्रियकं इन्द्रियजन्यं सुखं परं केवलं प्राक् पूर्वकाले अपेक्षितम् । इदानीन्तु क्षणविनाशि तत् सुखं दूरे स्तात् अस्तु । अचः ५१, स्तात् ११, क्षणविनाशि ११, १८६ ॥

एन इति । स जनः अस्मिन् लोके एनोवाप्नो एनः पापं तस्य अभातं प्राप्तिस्तद्विद्यतेऽस्तेति एनोवाप्नो भवेत् पापी भवेत् उत्तरेण उत्तरकाले च नरकयातनां एति प्राप्नोति यो जनः शक्तः सन् दत्ताभयं दत्तं अभयं यस्मै न तथा तं श्रितं आश्रितं जनं स्वप्राणैरपि नावेत् न रक्षेत् । एनः ११, (वा ११,) सो ११, भवेत् ८, ॥ १८७ ॥

व्याकरणम् ।

दिशिनामतस्तात्काली दिशि देशे । दिग्वाचकशब्दात् सप्तम्याः स्तात् स्तात् दिक्-देशकाले वाच्ये । परस्तात् ॥ १८५ ॥

अचस्तात् क्षणविनाशि । दिग्वाचकादजन्तात् विद्धितस्तात् विनाशि स्तात् प्राक् ॥ १८६ ॥

एनोवाप्नो भवेत् । दिग्वाचकशब्दात् सो एनः स्तात् । उत्तरेण ॥ १८७ ॥

तस्मात् । मा पयोधरात् सादुत्तरत-

द्यायमिति स्मरिष्यति ॥ १८८ ॥

इति निश्चित्य वरुणं प्रत्याह ।

रक्षितेऽस्मिन् शिष्यौ कीर्त्तिः स्वर्गस्य भवितोत्तरात् ।

तस्मात् स्तनन्धयोऽसौ स्नात् समाढक इरापते ! ॥ १८९ ॥

अथो अप्यतिरानीय निबद्धां नवसूतिकाम् ।

तां धेनुमिव पीनोद्धीं वत्सं तस्यै तमर्पयत् ॥ १९० ॥

(तामुवाच च ।) यशस्वी धार्मिको ज्ञानी राजा वंशकरः सुखी ।

पुत्रस्ते भविता साध्वि ! गन्ताधस्तात् पुरं मम ॥ १९१ ॥

(भृगुः ।) सदावस्तादस्य वरो मङ्गलायेत्युदीर्यराट् ।

तस्य मातरमाश्वास्य ततोऽवः स्वामिनेऽनमत् ॥ १९२ ॥

मेति । अयं पयोधरात् पयोधरं अस्ति पिवतीति पयोधरात् स्तनपायी मा सात् न नश्यतु । उत्तरकाले इत्यर्थं स्मरिष्यति । सादिति सोयनाशे इत्यस्य रूपम् । मायोगे नामागमः । अधरात् ५१, सा ११, आत् ११, उत्तरतः ५१, (च) अयं ११, (इति) स्मरिष्यति ८१, ॥ १८८ ॥

रक्षित इति । उत्तरात् उत्तरकाले हे इरापते ! जलपते ! असौ स्तनन्धयः, समाढकः स्नात् अस्तु इत्यर्थः । सादिति असधातो रूपम् । पत्ने । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ १८९ ॥

अथो इति । अप्यतिर्वरुणः । अत्यन्तं सुगमम् ॥ १९० ॥

यशस्वीति । सुगमम् ॥ १९१ ॥

सदिति । अस्य वरुणस्य वरः वो युष्माकं मङ्गलाय मङ्गलनिमित्तं स्नात् अस्त्वित्यर्थः । राट् राजा सुमतिरित्युदीर्य उक्त्वा तस्य मातरं आश्वास्य च अवः स्वामिने अवरदिशि व्याकरणम् ।

अधरात् सादुत्तरतस्यायमिति स्मरिष्यति । अधरशब्दात् सा सप्रभो आन् स्नात् उत्तरशब्दाश्चायं विधिरिति स्मरिष्यति वृष इति शेषः ॥ १८८ ॥

उत्तरात् ॥ १८९ ॥ १९० ॥

अधस्तात् ॥ १९१ ॥

एतत् श्रुत्वा ययातिः साश्रुनेत्र आह । मुने !

यादृक् संश्रूयतेऽपूर्वं पुरोदन्तो नहीदृशः ।

श्रुतो यतो मे वैराग्यं जायते स्म पुरो न यत् ॥ १८३ ॥

मुने ! इदमपि ज्ञातमासीन्मम । यथा ।

अधस्तात् यत् सुखं तद्वि सुखं यत् सुमतिर्नृपः ।

उदकसुखकामी स्त्रीरत्नसम्भोगमत्यजत् ॥ १८४ ॥

रागो ममासीत् यो नार्थ्या अधरोरोजयोः सृष्टिः ।

सोऽधोऽगात् सुमतेराज्ञश्चरित्रं शृण्वतो मम ॥ १८५ ॥

स्वामिनि अर्थात् पश्चिमदिक्स्वामिनि वरुणाय अनमत् । अथ इति स्वामिशब्दयोगे सप्तमी । (सदा ११, अवः ११, स्तादसी ७, अवः ११, ॥ १८२ ॥

यादृगिति । यादृक् अपूर्वः अत्युत्तमः उदन्तो वृत्तान्तः श्रूयते स्म पुरा पूर्वकाले ईदृश उदन्तो नहि श्रुतः । यतो यस्मात् श्रवणात् मम वैराग्यं जातं पुरीऽग्रे यत् वैराग्यं नासीत् । संश्रूयते ८, पूर्वः ११, पुरः ११, ॥ १८३ ॥

अधस्तेति । अधस्तात् परकाले यत् सुखं तद्वि तदेव सुखं सुखम् । यत् यस्मात् स सुमतिर्नृपः उदकसुखकामी पारलौकिकसुखकामनया स्त्रीरत्नसम्भोगं अत्यजत् । उदकः फलसुत्तरमित्यमरः ॥ १८४ ॥

राग इति । नार्थ्याः अधरस्य उरोजस्य स्तनस्य च सृष्टिः स्पष्टं मम यो रागोऽनुरागः आसीत् । सुमतिराज्ञश्चरित्रं शृण्वतो मम सोऽनुरागोऽधोऽगात् । अधरः ११, अरः ११, ॥ १८५ ॥

व्याकरणम् ।

सदावस्तादस्यवरः । अवः अवः स्थात् सदा स्तादसीः । अतएव अस ॥ अव-स्वामिनि ॥ १८२ ॥

संश्रूयते पूर्वः पुरः । पूर्वशब्दः पुरः स्थात् स्तादसीः । पुरः ॥ १८३ ॥

अधस्तात् ॥ १८४ ॥

अहो मुने ! स राजा धन्यः । यतः ।

यत्नस्य तपसा वपुःक्षितिरथो नाय्यैः शिवाराधनं

प्राणदूतरणे महासुरबधो वङ्गाश्वघासाङ्गतिः ।

तत् स्त्रौरत्नमभुक्तमप्यतियुवाऽसौराट् परार्थं जहौ

भार्यां भुक्तरतां न हातुमशकं धिक्कां जरत्कामुकम् ॥ १८६ ॥

एतन्महाङ्गतमहौ न तथाविधार्थे

चिज्जायतेऽत्रवदमुत्र सुखं यतः स्यात् ।

मूढा भवन्त्यसति कर्मणि सर्वथानु-

रक्ता यतोऽत्र परतोऽप्ययशोऽशुभं स्यात् ॥ १८७ ॥

मुने ! ततः स राजा किमकरोत् ? । भृगुराह । ततः स राजा
वरुणात् धनुरस्त्राणि च गृह्णीत्वा तथा सपुत्रया नार्या सह वरुण-
दत्तं कामगं विमानमारुह्य यत्र भगौरथनामा वेद्य आस्ते तत्रा-

यत्नस्यमिति । यत्स्त्रौरत्नं लब्धुं लाभार्थं तपसा वपुःक्षितिः शरीरस्य चयोऽभूत् ।
अथानन्तरं नाय्येन शिवस्याराधनम् । प्राणदूतरणे प्राणान् पणीकृत्य द्यूतरूपे रणे
शुद्धे महासुरस्य बधः । वङ्गस्य वङ्गराजस्य अश्वानां घासस्य आङ्गतिः आहरणम् । तत्स्त्रौरत्नं
अभुक्तमपि अतियुवा असौ राट् राजा परार्थं परोपकारार्थं जहौ अत्यजत् । मुक्तं
रतं रतिर्यस्यास्तादृशीमपि भार्यां हातुं त्यक्तुं नाशकम् । जरत्कामुकं बृद्धं कामुकं
भां धिक् ॥ १८६ ॥

एतदिति । यतो यादृशार्थात् यादृशकर्मणः अत्रवत् इहलौके इव असुखापि पर-
लौकेऽपि अर्थात् इह लोके परलौकेऽपि सुखं स्यात् तादृशार्थे चित् बुद्धिर्न जायते ।
मूढा जना असति कर्मणि सर्वथा अनुरक्ता इच्छावन्तो भवन्ति । यतः असतः कर्मणः
अत्र लोके परत्र परलौकेऽपि अयशः अशुभञ्च भवेत् अहो एतन्महाङ्गतम् । पक्षे ।
नत इति सं । या १, विधार्थे अ, चित् १, जायते ङ, एवत् १, ॥ १८७ ॥

व्याकरणम् ।

अधरोऽरः । अधरशब्दः अरः रकारहीनः स्यात् सादसीः । अधः ॥ १८५ ॥ १८६ ॥

गमत् । अथ तस्मै भगौरथाय सुषां पीत्रश्च समर्पयन् स यस्य
नृपस्य दण्डभयात् पलायितः तं नृपं ससैन्यं हत्वा तस्मिन् राज्ये
तं शिशुं अभिषिच्य सिंहासनमुपावेशयत् ।

ततः स्वपुरमागत्य ख्यातकीर्तिः शशास गाम् ।

तत्परोपकृतेः पुण्यैरधस्तात् स्वर्गमाप सः ॥ १८८ ॥

ययातिः । मुने ! इदानीं मया किं कर्तव्यम् । भृगुराह ।

यत्रश्चिरादितः कार्यो भवाद्यर्थे पुनः सता ।

येनोपायेन नश्येयुश्चिरब्रान्धशुभानि च ॥ १८९ ॥

उत नोद्यादितो माया पुत्रदारगृहादिषु ।

ततः प्रव्रज्य पुरुषमाश्रयेत पुरातनम् ॥ २०० ॥

तत इति । अस्वार्थः सुगमः ॥ १८८ ॥

यत्र इति । यथा येनोपायेन पुनर्भवाद्यर्थे भवो जन्म आदिना जरामृत्योर्ग्रहणं
तेषामर्थं तेषां निवृत्त्यर्थं इतः अस्मिन् काले सता साधुना यत्रः कार्यः । येनोपायेन
चिरवानि चिरकालार्जितानि अशुभानि दुरदृष्टानि नश्येयुः । वः १, चिरादितः ५,
कार्यः १, भवाद्यर्थे ७, ॥ १८९ ॥

उत इति । उत भीः आदित आदौ पुत्रदारगृहादिषु माया नोद्या क्लेशा । ततः
प्रव्रज्य गृहात् निर्मल्य पुरातनं पुरुषं अधोदीश्वरं आश्रयेत । ततः १, अद्यादितः ५,
॥ २०० ॥

व्याकरणम् ।

या विधायै विज्ञायते द्रवत् । येभ्यस्त्र लृक्तस्यैः या स्यात् विधायै प्रकाराद्य
स चित् चकारेत् जायते । सर्व्वथा ॥ १८७ ॥ १८८ ॥

वचिरादितः कार्यो भवाद्यर्थे । चिरादेः वः स्यात् भवाद्यर्थे । चिरवानि ॥ १८९ ॥

तनोऽद्यादितः । अद्यादेः तनः स्यात् भवाद्यर्थे । पुरातनम् ॥ २०० ॥

पश्चादितो दृश्यतेऽत्यण् प्रायशः शोकभाक् ततः ।

पाश्चात्ये सति पौरस्त्वः पुरुषः प्रव्रजेत् गृहात् ॥ २०१ ॥

प्राक्तने सञ्चयेऽमुत्र न विषीदन्ति देहिनः ।

यथा पूर्वं सञ्चयिनो वर्षासु गृहमेधिनः ॥ २०२ ॥

(तथोक्तम् । पूर्वाह्णे प्रातृषः पूर्वं तारुण्ये इह सञ्चयी ।

पराह्णे प्रातृषि जरस्यमुत्र न विषीदति ॥ २०३ ॥

यत्नतः स्वधर्मः सर्वदा पालनीयः । यतः ।

बन्धुधर्मोऽत्रादितस्तुत्यो मृतं सोऽनुयाति यत् ।

त्यक्तं बन्धुभिरत्रत्यैराजन्मप्रतिपालितैः ॥ २०४ ॥

पश्चादिति । अत्यण् अतिशयोक्ती जनः उत्तरकाले प्रायशः शोकभाक् इतः एत-
स्मिन् लोके दृश्यते । ततस्तस्मात् पाश्चात्ये पश्चात्काले पुत्रादौ सति वर्तमाने एव
पौरस्त्वः पूर्वकालजातः पित्रादिः गृहात् प्रव्रजेत् । अण् इति अण्यङ् प्राक्तने इत्यस्य
रूपम् । पश्चादितः ५१, दृश्यते ८१, त्यण् ११, २०१ ॥

प्राक्तन इति । पूर्वकालीने सञ्चये सति देहिनः अमुत्र परकाले न विषीदन्ति ।
यथा पूर्वं पूर्वकाले सञ्चयिनो गृहमेधिनः गृहस्थायनिषः वर्षासु न विषीदन्ति तथे-
त्यर्थः । पक्षे । पूर्वमूत्रस्य उदाहरणम् ॥ २०२ ॥

पूर्वेति । अस्य यथाक्रमेणान्वयः यथा पूर्वाह्णे सञ्चयी जनः पराह्णे न विषी-
दति । प्रातृषः पूर्वं सञ्चयी प्रातृषि न सीदति । तारुण्ये यौवनकाले सञ्चयी जरसि
हृदावस्थायां न सीदति । इह लोके सञ्चयी अमुत्र परलोकिके न सीदति ॥ २०३ ॥

बन्धुरिति । तत्र परलोकिके आदितः आदिकालमारभ्य धर्मः स्वधर्म एव स्तुत्यः

व्याकरणम् ।

पश्चादितो दृश्यते त्यण् । पश्चादादेश्यण् दृश्यते । अत्र परे पश्चात् शब्दस्य तकारस्य
लोपः । पश्चाद्धेनेति वत् । पाश्चात्ये । पौरस्त्वः ॥ २०१ ॥

प्राक्तने ॥ २०२ ॥ २०३

(एतत् श्रुत्वा वयातिभृगुं प्रति ।)

स्वत्वभ्रमो वैभवादी मयाद्यादित आदिम !

सतां सम्पत् यत् परत्र नानुगच्छति संस्थितम् ॥ २०५ ॥

यतः । सचित् सक्तेः किमस्तं न याति मोहः पिशाचिका ।

पिशाची दीक्षितं कश्चित् शक्ता भ्रामयितुं न यत् ॥ २०६ ॥

(भृगुर्ययातिं प्रति ।) राजन् ! एवं वाचा अभिलपसि यदा कर्म-
चैतत् सम्पादयिष्यसे तदैतत् सत्यं ज्ञास्यामि । यतः ।

मायामयोऽयं संसारो दीर्घस्वप्न इवास्थिरः ।

संसारिणो वदन्तीति वैराग्यात् क्षणिकात् क्वचित् ॥ २०७ ॥

प्रशंसनीयो बन्धुः यत् यस्मात् स धर्मः स्रुतं जनं अनुधाति तेन सह गच्छति । स्रुतं
कीदृशं आजन्मप्रतिपादितैः अवलम्बैर्बन्धुभिः पुत्रादिभिर्यत्नम् । अत्रादि तः ५१, (तु)
त्यः ११, ॥ २०४ ॥

सत्वेति । वैभवादी विभवस्य समूह इति वैभवं तदादी स्वत्वभ्रमो स्वीयत्वभ्रान्तिः
अद्य मया आदितः किन्नः नाशित इत्यर्थः हे सतां आदिम आदिभूत ! यत् यस्मात्
सम्पत् ऐश्वर्यं संस्थितं स्रुतं जनं परत्र परकाले नानुगच्छति । भवादी ७, मः ११,
आद्यादितः ११, ॥ २०५ ॥

सचिदिति । चित् ज्ञानं तेन सह वर्तमानः सचित् ज्ञानी तेन सक्तेः सङ्गात् अर्थात्
ज्ञानिना संसर्गात् मोहः पिशाचिका किं अस्तं न याति न प्राप्नोति । यत् यस्मात्
दीक्षितं गुरुणा उपदिष्टं कश्चित् जनं भ्रामयितुं पिशाची शक्ता न भवेत् । चित् ११,
सक्तेः ५१, किमः ५१, ॥ २०६ ॥

मार्थेति । अथं दारादिमयः संसारः मायामयः दीर्घस्वप्न इव अस्थिरः इति
संसारिणो वदन्ति । पथे सुवक्ष्यते ॥ २०७ ॥

व्याकरणम् ।

अत्रादितस्तु त्यः । अत्रादीत्यः स्यात् भवाद्यर्थे अवलम्बैः ॥ २०४ ॥

भवादी मः आद्यादितः । आद्यादिमः स्यात् भवाद्यर्थे । आदिम ॥ २०५ ॥

चित् सक्तेः किमः । सविभक्तिकात् किं शब्दात् चित् स्यात् । कश्चित् ॥ २०६ ॥
क्वचित् ॥ २०७ ॥

तथा च नो भवत्येषां स्वदेहे क्षणिकत्वधीः ।

कदाचन प्रभोर्मायामुग्धानां विषयेषिणाम् ॥ २०८ ॥

ययातिर्भृगुं प्रति । मने ! नैवम् । भवता क्षणसंसर्गादेव मम
यथार्थबोध आसीत् ।

यतः । तच्चादित्याः समुदिता मन्यन्ते इह साधवः ।

येऽन्तस्तमो निहत्याशु बोधयन्ति हृदय्युजम् ॥ २०९ ॥

अथाभिनन्द्य क्षितिपं शुभाशिषा भृगुः प्रतस्थे स नृपोऽपि निष्पृहः ।
वनं गतस्तीव्रसमाधिगोषितं विहाय देहं समगात् परं पदम् ॥ २१० ॥

इति महामहोपाध्याय श्रीकृष्णानन्दवाचस्पतिकृतौ

अन्तर्व्याकरणे नाट्यपरिशिष्टनामनाटके

षष्ठीरात्रिविनोदः ।

तथेति । तथाच तथापि एषां संसारिणां स्वस्य देहे क्षणिकत्वबुद्धिः कदाचन न
भवति । किन्तूतानां प्रभोरीश्वरस्य मायया मुग्धानाम् । तथा १, चनः १, भवति ८,
॥ २०८ ॥

त आदित्या इति । इह अगति ये साधवी जनाः अन्तस्तमः अन्तरस्थमन्त्रकारं
निहत्य आशु शीघ्रं हृदयाभ्युजं हृत्पद्मं बोधयन्ति प्रकाशयन्ति ते एव आदित्याः
सूर्या उदिता मन्यन्ते । तः १, (अ-आदि) आदि-त्याः १॥, । समुदिताः १॥,
अन्यन्ते ८॥, । इह ७, । साधवः १॥, । ये १॥, ॥ २०९ ॥

अथेति । भृगुः शुक्राचार्यः । अन्यत् सुगमम् ॥ ० ॥

इति श्रीकृतनाथन्यायरत्नकृतौ राजसरणीसमाख्यायां नाट्यपरिशिष्ट-

आख्यायां षष्ठीरात्रिविनोदः समाप्तः ॥ ० ॥

व्याकरणम् ।

तथा चनो भवति । कदाचन ॥ २०८ ॥

त आदित्याः समुदिता मन्यन्ते इह साधवी ये । अकारादिप्रत्यया इह यन्त्ये ये
समुदिताः ते प्रत्ययास्तद्धित इति मन्यन्ते ॥ २०९ ॥ २१० ॥

इति तद्धितसंग्रहः ।

অন্তর্যাকরণনাট্যপরিশিষ্টের সমালোচনা।

অন্তর্যাকরণনাট্যপরিশিষ্টম্। মহাকবি-বাচস্পতি-শ্রীযুক্ত-কৃষ্ণানন্দ-সরস্বতী-প্রণীতম্। কবিভূষণ-শ্রীযুক্ত-অজিতনাথ-ভ্রায়রত্ন-কৃতয়া রাজসরনী-সমাখ্যাতা ব্যাখ্যাসমেতম্। শ্রীযুক্ত রাজকিশোরমণ্ডলেন প্রকাশিতম্। খণ্ডে প্রতি মূল্যমেকমুদ্রামাত্রম্।

মহাকবি শ্রীযুক্ত কৃষ্ণানন্দ সরস্বতী প্রণীত অন্তর্যাকরণ নাট্যপরিশিষ্ট অমূল্য ও অপূৰ্ণ সংস্কৃত গ্রন্থ মুদ্রিত হইতেছে। চারি খণ্ডে সমাপ্ত হইবে। সম্পূর্ণ পুস্তকের অগ্রিম মূল্য ৩ তিন টাকা। প্রতি খণ্ডের মূল্য ১ টাকা এবং পশ্চাদ্দের মূল্য ৫ টাকা।

নদীয়া কৃষ্ণনগর রাজবাটিতে শ্রীযুক্ত অজিতনাথ ভ্রায়রত্ন মহাশয়ের নিকট অথবা ২৪পরগণা বাওয়ালী পোঃ শ্রীযুক্ত বাবু রাজকিশোর মণ্ডলের নিকট প্রাপ্তব্য। এই গ্রন্থের একটু পরিচয় গ্রহণ করুন।

বর্তমান সময় সংস্কৃত সাহিত্য যোরতর অবনতি-প্রবণ। নূতন সংস্কৃত সাহিত্যের উদয় যে এককালে নাই, তাহা নহে; তবে অমূল্য সংস্কৃত ভাণ্ডারে আসন পাইবার উপযুক্ত সংস্কৃতসাহিত্যের আবির্ভাব এখন আর নাই, বলিলেই হয়। ভয়ে-ভয়ে বলিলাম, ‘বলিলেই হয়’, এই ছয়টি অক্ষরের পূর্বেই কিন্তু পূর্ণচ্ছেদ দেওয়া উচিত। তবে যোর অন্ধকারে বিদ্যামক্ষুরণের ত্রায় কদাচিৎ এক এক খানি অপূৰ্ণ সংস্কৃত সাহিত্যের উদয়, ৪০ বৎসরের পূৰ্ণ পর্যন্ত হইয়া গিয়াছে; কিন্তু এই সুদীর্ঘ কাল তেমন শুভ সংবাদ আর নাই। আমাদের আলোচ্যমান গ্রন্থখানিই শেষ অপূৰ্ণ সাহিত্য। আমরা শ্রীশ্রী৮ নারায়ণের নিকট প্রার্থনা করি, এই গ্রন্থের শেবত্ব যেন অচিরেই দূর হয়। একটী কবিতা আছে—

“সুবন্ধুবাণভট্টশ্চ কবিরাজ ইতি ত্রয়ঃ।

বক্রোক্তিমাৰ্গনিপুণাশ্চতুৰ্থা বিজ্ঞতে ন বা ?”

সুবন্ধু (বাসবদত্ত-গ্রন্থ প্রণেতা, শক পঞ্চম শতাব্দীতে প্রাহুভূত) বাণ-ভট্ট (কাদম্বরী প্রভৃতি-গ্রন্থ প্রণেতা, ঐ সময়ে প্রাহুভূত) এবং কবিরাজ (বাব-

পাণ্ডবীয় গ্রন্থ-প্রণেতা, শক দশম শতাব্দীর পূর্বে প্রচলিত) বক্তোক্তি কথনে এই তিন ব্যক্তিই নিপুণ, চতুর্থ ব্যক্তি আছেন কি না সন্দেহ।

অন্তর্ব্যাকরণ নাট্যপরিশিষ্টে রচিত হইবার পরে 'চতুর্থো বিদ্বতে'ই স্থি হইয়া গিয়াছে, 'নবা' অর্থাৎ সংশয় আর নাই; এ কথা আমরা মুক্তকণ্ঠে বলিতে পারি।

অন্তর্ব্যাকরণ নাট্যপরিশিষ্টে ব্যাকরণ ও কাব্য একাধারে বর্তমান। ব্যাকরণের সূত্র, উদাহরণ সবই ইহার মধ্যে আছে, সঙ্গে সঙ্গে সর্দারসুন্দর কাব্য। এরূপ গ্রন্থের তুলনা নাই। একমাত্র 'রাঘব-পাণ্ডবীয়' কাব্য, আগাগোড়া ছুটি অর্থের প্রকাশক, এক অর্থ শ্রীরাম পক্ষে, অত্র অর্থ পাণ্ডব পক্ষে। কিন্তু এক অর্থে ব্যাকরণ ও অত্র অর্থে কাব্যরস এই গ্রন্থ ভিন্ন আর কিছুতেই নাই। কোথায় নীরস ব্যাকরণ, আর কোথায় সরস কাব্য? এতদ্বয়ের একত্র সমাবেশ যিনি করিতে পারিয়াছেন, তাঁহাকে কবিকুল-সিংহাসনের কোন্ ভাগে বসাইয়া যে তৃপ্তিলাভ করিব, তাহা বলিতে পারি না।

উদাহরণস্বরূপে দুই একটি শ্লোক উদ্ধৃত করিতেছি;—

“পুরস্কৃতো গুরুর্ধেন না শোকস্তস্য জায়তে।

সমানস্তার্থনিবহান্ সাধয়ত্যঙ্গসান্ননঃ ॥”

টীকা, ব্যাকরণ পক্ষে—পুরস্কৃতো গুরুর্ধেন তস্য সমানস্ত অকো নাশো জায়তে। যথা, অঙ্গসান্ননঃ ইত্যাদি।

যে সর্বর্ণ (একজাতীয়) অকের (অ, আ, ই, ঈ, উ, ঊ, ঋ, ঌ, ৯, ১০, মতান্তরে নাই) গুরু (দীর্ঘ আ, ঈ, উ, ঋ এবং ৯) স্বর পরে থাকে, তাহার নাশ হয়। যথা অঙ্গসান্ননঃ। অঙ্গসা+আন্ননঃ; 'অঙ্গসা' শেষে আকার, ইহার পরেই 'আন্ননঃ' আকার; সর্বর্ণ অকের পরে গুরু স্বর আকার থাকান্তে পূর্ববর্তী অক যে অঙ্গসা+এই আকার, তাহার নাশ হইল, দুইটি আকারের অবশিষ্ট থাকিল একটি, পদ সিদ্ধ হইল অঙ্গসান্ননঃ।

কাক পক্ষে—যেন গুরুঃ পুরস্কৃতস্তস্য শোকো না জায়তে, এবং স, আন্ননঃ মানস্তার্থনিবহান্ অঙ্গসা সাধয়তি।

বিনি পিত্রাদি গুরুজনের পূজা করেন, তাঁহার হৃৎক শোক হয় না, এবং মনোহরভিষিত প্রয়োজন সকল ঝটিতি সিদ্ধ করিতে সমর্থ হন।

আর একটী শ্লোক;—

“বিরাজসিগুণী যুক্ত কোট্যৈশ্চাপবংশজঃ।

কেবলং পরপীড়ায়ৈ নম্রতাগুণ কোটয়ঃ ॥”

এক রাজা, উচ্চকুল-সম্ভূত কোন রমণীর নিকটে, তাঁহার পাণিগ্রহণাভিলাষ ব্যক্ত করেন, তাহাতে গর্ভিতা রমণী রাজার শরাসনকে লক্ষ্য করিয়াঃ ছলে রাজাকে যে, উপযুক্ত উত্তর দেন, উপরি উক্ত শ্লোকে তাহাই বিবৃত। অঞ্চ ব্যাকরণের সূত্র ও উদাহরণ সঙ্গে সঙ্গে আছে।

টীকা, ব্যাকরণ পক্ষে—জসিগুণী যুং, যথা নম্রতাগুণকোটয়ঃ। জস্ অর্থাৎ প্রথমা বিভক্তির বহুবচনে হ্রস্ব ইকার, হ্রস্ব উকারের গুণ হয়। যথা—কোটয়ঃ কোটি শব্দের প্রথমা-বহুবচনে সিদ্ধ হয়।

কাব্য পক্ষে—হে চাপ! (শরাসন!) তুমি বংশসম্ভূত (বংশ হইতে উৎপন্ন), কোটি ও গুণ যুক্ত; কিন্তু তোমার যে নম্রতা গুণ (ছিল) ও কোটি (অগ্র) তাহা কেবল পর-পীড়ার জন্ত।

রাজন! আপনি গুণবান, কোটি কোটি ধনে ভূষিত, কিন্তু অপবংশ-সম্ভূত; অতএব আপনার যে নম্রতা ও কোটি কোটি গুণ ও কোটি কোটি অর্থ কেবল পরপীড়নের জন্ত।

আমরা সংস্কৃতাহুরাগী ব্যক্তিমাত্রকেই এই গ্রন্থ খানি গ্রহণ করিয়া স্ব স্ব গৌরব রক্ষা করিতে অনুরোধ করি।

এই কাব্য-রচয়িতা মহাকবি শ্রীযুক্ত কৃষ্ণানন্দ সরস্বতী। নদিয়া জেলার অন্তর্গত মহেশপুর গ্রামে ইহার জন্ম। প্রসিদ্ধ বৃন্দা রামনাথ ইহার অধ্যাপক। শেষে বাস করেন, নবদ্বীপের পাঁচ ক্রোশ উত্তরে ধর্মদহ গ্রামে। তিনি নবদ্বীপাধিপতি মহারাজ শ্রীশচন্দ্রের সভাপণ্ডিত ছিলেন। সরস্বতী মহাশয়ের পুত্র শ্রীযুক্ত সীতাপতি শিরোমণি মহাশয় বর্তমান আছেন। সরস্বতী মহাশয় দীর্ঘজীবী ছিলেন, এবং নানা শাস্ত্রে পণ্ডিত ছিলেন, তাঁহার আবির্ভাবে বাঙ্গালাদেশ গৌরবান্বিত হইয়াছে।

সম্প্রতি লোকবি বহুশাস্ত্রে বিশারদ নবদ্বীপাধিপতির সভাপণ্ডিত ত্রীযুক্ত অজিতনাথ ঞায়রত্ন মহাশয় এই গ্রন্থের টীকা করিতেছেন; আর প্রকাশ করিতেছেন,—বাওরানীর সংস্কৃতানুগামী ধার্মিক জমিদার ত্রীযুক্ত রাজ-কিশোর মণ্ডল। টীকাকার ও প্রকাশক গ্রন্থের অনুরূপই হইয়াছে। এক্ষণে গ্রাহক অনুরূপ হইলেই, সর্বশেষে তুমাবোধিতা হয়।

বঙ্গবাসী ১৩ই মাঘ, ১৩০১ সাল।

পুস্তকমিদং নবদ্বীপপ্রদেশান্তর্গতমহেশপুরবাস্তব্যেন নবদ্বীপাধি-
পতিশ্রীমন্মহারাজশ্রীলশ্রীশচন্দ্রনৃপতেরন্যতমসমাস্তারেণ পণ্ডিত-
প্রবরমহাকবিশ্রীকৃষ্ণানন্দবাচস্পতিনা বিনির্মিতং, পূর্ব্বে ভবানী-
চরণবন্দ্যোপাধ্যায়েন সটীকং সুদ্রিতমপি সাম্প্রতং দুর্লভমभवत्।
ততশ্চৈতৎ পুনরভিনবাত্মকতব্যাখ্যয়া সুদ্রয়িত্বা প্রকাশয়তা পণ্ডিত-
বরেণ শ্রীমতাজিতনাথন্যায়রত্নেন সংস্কৃতানুশীলনপরাণাং সুমহা-
নুপকারঃ কৃতঃ। তথৈতৎ প্রকাশনব্যয়সাহায্যকং বিধিক্ষুঃ শ্রীমান্
রাজকিশোরমণ্ডলশ্চৈতৎ সাধুকৃত্য প্রোত্সাহনার্থং বিপুলং ধন্যবাদ-
মহঁতি। সাম্প্রতমস্মত্যাঠকানাংমভিচ্চানার্থমেতদপূর্ব্বগ্রন্থরত্নস্যাং-
শতঃ পরিচয়ং দাতুমিচ্ছামঃ। বিদ্যোদয়, পৌষ ১৩০১ সাল।

अन्तर्व्याकरणनाय्यपरिशिष्टम् ।

[उत्तरार्द्धम् ।]

अत्यादित्याः सन्ति सिद्धा आख्याताख्याः प्रयोगिनः ।

शब्दयोनेः समाः स्वाद्यनैर्लिप्यान्नीमि तान् कवीन् ॥ १ ॥

अत्रत्यास्तेऽशीतिशतसंख्यावन्तो जयन्त्यलम् ।

निपीय भारतीर्येषां नाद्रियन्ते बुधाः सुधाम् ॥ २ ॥

अथेति । अत्यादित्याः आदित्यं सूर्यमतिक्रान्ताः तेजस्विन इत्यर्थः । आख्या-
ताख्याः आख्याताः लोकैः सङ्गीर्षिता आख्या नामानि येषां ते तथा लोकसङ्गीर्षित-
नामान इत्यर्थः सिद्धास्तपःसिद्धाः सन्ति । प्रयोगिनः प्रकृत्योगशालिनः यदा
प्रयोगो वैधकर्मणुष्ठानं तदन्तः । स्वाद्य' नैर्मल्य' नैर्लिप्यं सङ्गरहितत्वं तेन शब्दयोनेः
आकाशस्य समाः तुल्याः तान् कवीन् अर्थात् व्यासादीन् नीमि इत्यन्वयः । पक्षे ।
म इति विशेषः सम्बोधनं समा इत्यादिभागः उदाहरणघटितवाक्यत्वेन सार्थकः ।
त्यादित्याः १॥, सन्ति ८॥, सिद्धाः १॥, आख्याताख्याः १॥, प्रयोगिनः १॥, शब्द-
योनेः ६।, ॥ १ ॥

अत्रेति । अत्रत्याः अत्रोद्भवाः ते अशीतिशतसंख्यावन्तः अशीतिशतसंख्याकाः
संख्यावन्तः पण्डिताः (संख्यावान् पण्डितः कविरित्यमरः ।) अलम् अत्यर्थं जयन्ति ।
येषां भारतीः वाक्यानि निपीय शुत्वा बुधाः सुधामपि नाद्रियन्ते । पक्षे । जयन्ती-
त्यादिपरभागः उदाहरणवाक्यत्वेन सार्थकः । अत्र अ, त्याः १॥, ते १॥, अशीति-
शतसंख्यावन्तः १॥, ॥ २ ॥

व्याकरणम् ।

त्यादित्याः सन्ति सिद्धा आख्याताख्याः प्रयोगिनः शब्दयोनेः । त्यादिप्रत्ययाः
प्रसिद्धा एव सन्ति आख्यातसंज्ञास्ते च शब्दयोनेर्धातोः परे प्रयोगशालिनः ।
नीमि ॥ १ ॥

अत्रत्यास्तेऽशीतिशतसंख्यावन्तः । ते प्रत्ययाः अशीत्युत्तरशतसंख्यावन्तः ॥ २ ॥

एकैवास्वा जगत्यास्ते विभक्ता दशधा क्रमात् ।

आद्यादिदश नामाप्ता दशदित्त्ववितुं जगत् ॥ ३ ॥

(नान्यन्ते सूत्रधारः नटीं प्रति ।)

सुभगेऽनुपमाभिन्नाभाजस्ते न वशी भवेत् ।

को वा पश्यन् साङ्गहारं नाट्यचातुर्यमद्भुतम् ॥ ४ ॥

शितोऽपि पञ्चरोपस्य विशिखो मन्यते तव ।

कक्षाच्च एव भूचापे निहितः स्मितलिप्तकः ॥ ५ ॥

एकैवेति । जगति अस्वा शिवशक्तिः एकैव दशदित्तु जगत् अवितुं रचितुं दशधा विभक्ता सती आद्यादिदशनाम प्राप्ता इत्यन्वयः । पक्षे । अस्वाजग इति दुर्गाशिवयोर्गायकस्य सम्बोधनम् । त्याः १॥, ते १॥, विभक्ताः १॥, दशधा १॥, क्रमात् ५, (आद्या आदि) आद्यादिदशनाम २, आप्ताः १॥, ॥ ३ ॥

सुभग इति । हे सुभगे ! अनुपमाभिन्नाभाजः निरुपमशीभावव्याप्ते तव साङ्गहारम् अद्भुतविशेषसहितम् अद्भुतं नाट्यचातुर्यं पश्यन् सन् को वा जनो न वशी भवेत् अपितु सर्व एव इत्यन्वयः । पक्षे । तु सुभगे इति सम्बोधनम् । पमाऽभिख्याभाजः १॥, ते १॥, नवशः १॥, ॥ ४ ॥

शित इति । पञ्चरोपस्य पञ्चवाणस्य कामस्य शितोऽपि निश्चितविशिखोऽपि तव कक्षाच्च एव मन्ते । कौटुशः भूचापे निहितः । स्मितेन लिप्तकः । (विषाक्ते दिग्ध-

व्याकरणम् ।

त्यास्ते विभक्ता दशधा क्रमात् आद्यादिदशनामाप्ताः । ते प्रत्ययाः दशधा विभक्ताः सन्तः आद्यादितीयादिदशसंज्ञाः प्राप्ताः । (को खी गी घी टी ठी डी दी ती थ्योऽष्टा-दशशः । सुं । पाणिनिना तु ययाक्रमं लट्, विधिलिङ्, लोट्, लङ्, लुङ्, लिट्, लृट्, आशीर्लिङ्, लृट्, लृङ् एतत्संज्ञकानि कृतानि) ॥ ३ ॥

पमाभिख्याभाजस्ते नवशः । ते प्रत्यया नव नव क्रमात् पमाख्याभाजः पम-संज्ञाशालिनः स्युः । (नवशः पमे जितोऽन्यङिद्भ्यां चि । सुं ।) ॥ ४ ॥

अथ नटीं विरसां मौनावलम्बिनीमधोमुखीं वीक्ष्य तां प्रति
सूत्रः । मानिनि ! नूनं कोऽपि मत्सरः खलो भवत्या असूयतीति
मन्ये तद्भवतु किन्तेन खलानामेष हि स्वभावः ।

नृशंसतिथ्यङ्ङिदपि द्रोहभावस्य कर्हिचित् ।

सकारणं दुह्यति स खलो दुह्यत्यकारणम् ॥ ६ ॥

तदेवं पश्य ।

किन्नाम षष्ठाष्टमपञ्चमेषु दिनेषु कष्टं न ददाति मन्दः ।

निरागमे स्वार्थस्मृतेऽपि तस्मै यस्योदयं वीक्षत उल्लितस्य ॥ ७ ॥

लिप्तकावित्यमरः ।) पक्षे । अपस्यत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् अपस्य अपालकस्य इत्यर्थः ।

श्रितः १॥, (अपि) पञ्च १॥, रः १, ॥ ५ ॥

नृशंसति । नृशंसतिथ्यङ् नृशंसी घातुकः तिथ्यङ् पशुः पक्षी च द्रोहभावस्य
परानिष्टस्वभावस्य इतोऽपि प्राप्नोऽपि स तिथ्यङ् न सकारणमेव कर्हिचित् दुह्यति
खलन्तु निष्कारणं सर्वदेव दुह्यति । पक्षे । नृशंसतिथ्यङ्ङिति सम्बोधनम् । इ पादपूरणे ।
ङित् १, अपिद्रः १, ॥ ६ ॥

किन्नामेति । मन्दः शनैश्चरः स्वार्थस्मृतेऽपि स्वप्रयोजनं विनापि तस्मै निरागमे
निरपराधायापि षष्ठाष्टमपञ्चमेषु दिनेषु जातावधि षष्ठादिदिनेषु किं नाम कष्टं पीडां
किं न कष्टं ददाति अपितु ददात्येव नाम सम्भावनायाम् । कस्य इत्याह उल्लितस्य
उत्पन्नस्य बालकस्य यस्य उदयं लग्नं वीक्षते । अत्र मन्दः कूरी जन उल्लितस्य
वर्द्धितस्य नरस्य यस्य उदयम् उत्पत्तिं वीक्षते तस्मै कष्टं ददातीति शनैश्चरस्य मन्दत्व-
मेव उल्लितस्य दुःखदायित्वे हेतुः । पक्षे । मेषु शोभायुक्तेषु । किन्नाम १, षष्ठा-
ष्टमपं १, ॥ ७ ॥

व्याकरणम् ।

श्रितोऽपि पञ्च रः । तेषां प्रथमाः पञ्च रमंजाः स्युः शकारितयः । (पञ्चरः
श्रितः सु ।) ॥ ५ ॥

ङिदपिद्रः । अपित् री ङित्संज्ञः स्यात् । (ङिदपिद्रः सु ।) ॥ ६ ॥

किन्नाम षष्ठाष्टमपं । अपिदनुवर्तते तेन अपित्पञ्चः अष्टमपरस्मैपदस्य कित्संज्ञः
स्यात् । कित् री दीपं । सु । ॥ ७ ॥

किन्तु स खलो महादुःखी । यतः ।

सदाधादाततानाधीन् योऽन्येषां यशसा श्रिया ।

तदनिष्टोपायचिन्तोद्देगी कस्तत्समोऽर्त्तिमान् ॥ ८ ॥

मन्यते योऽद्वैधवादी राजते सखिरुक् जगत् ।

विद्वान् परश्रीमन्तुष्टो बभूव स पुमान् सुखी ॥ ९ ॥

वाचा क्रीतजगत् विद्वान् मन्यते चायलो भव ।

कोऽजिरे वा विदेशे वा द्वेष्यः स्यात् गुणिनां गुणी ॥ १० ॥

सदेति । यः खलः अन्येषां जनानां यशसा श्रिया च आततान् विसृतान् आधीन् मनःपोड़ाः सदा अधात् धृतवान् कोजनस्तत्समपेक्ष्य अर्त्तिमान् पीडावान् अस्तीति शेषः । सः कीदृशः तदनिष्टोपायचिन्तोद्देगी तेषां परिषाम् अनिष्टोपायचिन्तया सहैगयुक्तः । पक्षे । तत्तेत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । स दाधा १, दा १, ॥ ८ ॥

मन्यत इति । परश्रीमन्तुष्टो यो विद्वान् अद्वैधवादी अहिरुक्तिश्रीलः सन् तथा सखिरुक् जगत् सन् सख्युरिव मित्रस्यैव रुक् अनुरागी जगति यस्य तादृशः सन् राजते दीप्यते स एव पुमान् सुखी बभूव इति मन्यते । पक्षे । रुक् इत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । मन्यते ८, यः १, (द्वैधव आदि) द्वैधवादिः १, राजते ८, सः १, खिः १, ॥ ९ ॥

वाचेति । वाचा क्रीतं वशीकृतं जगत् येन तादृशी विद्वान् भवे संसारे अयलः शुभावहविधिशाली मन्यते । अयः शुभावहो विधिः तदस्तीति चूडादित्वात् लः । को गुणी अजिरे निजाङ्गने विदेशे वा गुणिनां द्वेष्यः स्यात् । पक्षे । ए सम्बोधने । मन्यते ८, अचा १, यलः १, (भव इक) भवेकः १॥, जिः १, ॥ १० ॥

व्याकरणम् ।

सदाधादा । दासङ्गितो धा दासंज्ञः स्यात् । (दाधादा । सुं ।) ॥ ८ ॥

मन्यते यो द्वैधवादी राजते स खिः । हिरक्तधातुसम्बन्धी य आदिः राजते सः खिः मन्यते । बभूव । “हः पूर्वः खिः । सुं ।” ॥ ९ ॥

मन्यतेऽचा यलो भवेकी जिः । अचा युक्तस्य यलस्य स्थाने भूता इकः जिसंज्ञाः स्युः “यलोऽचेक् जिः । सुं ।” ॥ १० ॥

मन्यते स गुरुः स्वीऽपि यः परस्य स्फुरत्त्रिया ।

गुणैर्यशोभिः सन्तुष्टो बन्धुः स्यात् स्वयमापदि ॥ ११ ॥

गुणधारगुरुर्मान्यः यदि स स्यादमत्सरः ।

विद्वेषी गुणिनां यः स्यात् दृक्लक्ष्यो गुणिनां न सः ॥ १२ ॥

नेपथ्ये । अहो तव वचनानि मम कर्णपूरतां यान्ति । सूत्रः ।

प्रिये ! पश्य राजा आयाति । य एवम् ।

अङ्गानुबन्धरहितो गुणी नाम्नास्ति सर्वजित् ।

एषा ख्यातस्य संज्ञास्य स्मरणीया विपश्चिताम् ॥ १३ ॥

मन्यत इति । योजनः परस्य स्फुरत्त्रिया दीप्यमानैश्वर्यैर्गुणैर्यशोभिष्व सन्तुष्टः स्यात् तथा आपदि स्वयमेव बन्धुः स्यात् स एव जनो गुरुः स्वीऽपि आत्मीयोऽपि इति मन्यते । पक्षे । स्फुरदित्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । मन्यते ढा, सः ११, गुरुः ११, स्त्रः ११, (अपि) यः ११, परस्यः ११, ॥ ११ ॥

गुणेति । गुणधारः गुणधारणश्रौलोजनः गुरुः गौरवापन्नः स जनो मान्यः यदि स जनः अमत्सरः परशुभद्वेषरहितः स्यात् यो जनो गुणिनां विद्वेषी स्यात् स जनो गुणिनां दृक्लक्ष्यो न स्यात् । पक्षे । गुणधा इति गुणिनां सम्बोधनम् । रुः ११, गुरुः ११, मान्यः ११, ॥ १२ ॥

अङ्गेति । सर्वजित् इति नाम्ना राट् राजा अस्ति । ख्यातस्य तस्य राज्ञः एषा संज्ञा नाम विपश्चितां पण्डितानां स्मरणीया । कौटुम्भः अङ्गानुबन्धरहितः अङ्गी लोकापवादः अनुबन्धी दीषः ताभ्यां रहितः । पक्षे । सर्वजिदिति सम्बोधनम् । अङ्गानुबन्धरहितः ११, गुणी ११, नाम्ना ३१, अस्ति ढा, ॥ १३ ॥

व्याकरणम् ।

मन्यते स गुरुः स्वीऽपि यः परस्यः । परे स्यः संयोगो यस्य तादृशो यः स्वी लघुः स गुरुर्मान्यते । “स्त्रः स्त्री रुः । सुं ।” ॥ ११ ॥

रुर्गुरुर्मान्यः । गुरुः रुसंज्ञः स्यात् । “स्त्रर्घो वृद्ध । सुं ।” ॥ १२ ॥

अङ्गानुबन्धरहितो गुणी नाम्नास्ति । अकारककारानुबन्धरहितो गुणिसंज्ञः स्यात् । एषा आख्यातस्य संज्ञा पण्डितानां स्मरणीया ॥ १३ ॥

अनघेशप्रेमभक्तिरसशुद्धान्तरात्मनः ।

यस्य व्रजति सत्कीर्त्तिर्दिग्बधूकर्णपूरताम् ॥ १४ ॥

अनुरक्तेन गुणिनि अन्तजादेर्लघोरपि ।

गुणः समादृतो येन धर्म्मं चेतति यो विराट् ॥ १५ ॥

न गतोऽत्यादरं कोऽस्य गुणवान् गुणरागिनः ।

वहन्ति चम्पकं मूर्ध्ना प्रीत्या सुन्दर्य्य एव हि ॥ १६ ॥

अनघेति । यस्य नृपस्य सत्कीर्त्तिर्दिक्कृपा या बध्वः स्त्रियः तासां कर्णपूरतां कर्णभूषणतां व्रजति प्राप्नोति । कौटशस्य अनघो द्वयो य ईशप्रेमभक्तिरसः शिवं प्रति प्रीतिभक्तिरूपो रसोऽनुरागः तेन शुद्धोऽन्तरात्मा यस्य तादृशस्य । पक्षे । अन इति प्राणिसम्बोधनम् । मधुकौत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । घे ७, शप् १, रे ७, ॥ १४ ॥

अन्विति । येन नृपेण गुणिनि अनुरक्तेन अनुरागशालिना लघोरपि अन्तजादेर्हर्त्तिजातेः गुणः समादृतः यो राजा धर्मे स्वधर्मे चेतति सावधान इत्यर्थः । पक्षे । अनुरक्तेनेति अनुरक्तनृपस्य सम्बोधनम् । येनेत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । गुणिनि ७, (अन्तज आदि) अन्तजादेः ६, लघोः ६, (अपि) गुणः १, समादृतः १, ॥ १५ ॥

नेति । को वा गुणवान् गुणरागिनः गुणानुरागशालिनस्तस्य नृपस्य सकाशान् अत्यादरं न गतः न प्राप्तः अपितु प्राप्त एव हि यस्मात् सुन्दर्य्य एव प्रीत्या चम्पकं मूर्ध्ना शीर्ष्णा वहन्ति । पक्षे । आदरमित्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । नक् १, अतः ६, अति ७, ॥ १६ ॥

व्याकरणम् ।

घे शप् । धीः शप् स्यात् कर्त्तरि वाच्ये रे परे व्रजति । “घेशप् । सुं ।” ॥ १४ ॥

गुणिनि अन्तजादेर्लघोरपि गुणः समादृतः । गुणिसंज्ञके परे अन्यजातवर्णस्य आदिभूतो यो लघुस्तस्य गुणः स्यात् अपिकारादन्यस्यापि । चेतति । “शुधूङ्शक-
ङिति । सुं ।” ॥ १५ ॥

नगतोऽति । अकारे परे अकारस्य नक् नाशः स्यात् । वहन्ति । “लीपी-
ऽतोऽदेधोः । सुं ।” ॥ १६ ॥

एति चामुं गुणिजनोऽनाहृत्येव यथा विभुम् ।

योगिहृत् तद्गुणान् भाषे यदि पञ्चास्यतां भवे ॥ १७ ॥

इति निष्क्रान्तौ । अथ प्रविशति राजा सर्व्वजित् । परिक्रम्यो-
पविश्य आकाशि कर्णं निधाय अरे ! द्वारि को रीति । अथ
राजानुमत्या प्रतौहारेण प्रवेशितः साञ्जलिः राजन् ! नमस्तुभ्यं
मगधाधिपतेर्विश्वामित्तस्य दूतोऽहम् । मनो युज्यताम् ।

श्रूयतां मद्राथातोऽतः परे साधु मन्त्रताम् ।

चित्तात्मानौ सुप्रसादं भवेते यत्र तत् कुरु ॥ १८ ॥

एतीति । गुणिजनोऽनाहृत्येव पुनरावृत्तिरहितं यथा स्यात् तथा अमुं वृषम् एति
प्राप्नोति । यथा योगिहृत् योगिनां मनः विभुमीश्वरम् अनाहृत्येव एति तथैत्यर्थः ।
यदि पञ्चास्यतां भवे प्राप्नोमीत्यर्थः । तदा तद्गुणान् भाषे कथयामि । एति ७,
(च) ॥ १७ ॥

श्रूयतामिति । अथ आरम्भे । अतः अभिन् समये मे मम द्रा वाक्यं श्रूयताम्
अतः परे मद्रचः श्रवणीत्तरं साधु यथा स्यात् तथा मन्त्रतां यत्र कर्त्तव्यं चित्तात्मानौ
सुप्रसादं भवेते प्राप्नुतः तत् कर्म कुरु । पक्षे । श्रूयतां मे इति शिष्यावधानाय ।
साञ्जल्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । इ. १', आ १', आधातः ६', अतः ५', परे ७, ॥ १८ ॥

व्याकरणम् ।

एति च । एकारे परे च अकारस्य नाशः स्यात् । भाषे, भवे । “लोपोऽती-
ऽदेचोः । सु ।” ॥ १७ ॥

इराथातोऽतः परे । अकारात् परस्मितयोः आधातीराकार इः स्यात् । भवेते ।
“भाषातीऽतः । सु ।” ॥ १८ ॥

धराद्वितीयाख्यातस्य ईयुर्यायुरुक्तौत्तयः ।

उदयं विकशेत्ताभिः किमरिस्त्रीमुखांस्वजम् ॥ १९ ॥

जयेयं यामियं सैन्यं शोषयेयमपां निधिम् ।

वहेयं पांशुतां मेरुं नयेयं पृथिवीमधः ॥ २० ॥

नाशोहेयुर्ज्यते शूरैर्यः स्यादाशीविषो बली ।

डुण्डुभान् दुर्बलान् भीरून् हन्तुं मा मादिश प्रभो ! ॥ २१ ॥

धरेति ! धरा पृथ्वी द्वितीया भाव्या येषामिति धराद्वितीया राजानः तेषु मध्ये
आख्यातस्य सम्यक्प्रसिद्धस्य तस्य नृपस्य या उरुकीर्णयः उदयं प्रकाशम् ईयुः प्राप्तवत्यः
ताभिः कौर्त्तिभिः अरिस्त्रीमुखांस्वजं किं विकसेत् अपितु नैव । पक्षे । धरा इति
धारकाणां सम्बोधनम् । उ सम्बोधने । अन्यदुदाहरणवाक्यम् । द्वितीयाख्यातस्य ६।
इ इयुम् १।, या युस् १।, ॥ १९ ॥

जयेयमित्यादिभिर्यतुभिः श्लोकैः कुलकम् । यामियं यमसम्बन्धिसैन्यं जयेयं मेरुं
सुमेरुं पांशुतां चूर्णतां वहेयं प्रापयेयं पृथ्वीं अधो रसातलं नयेयम् । याम् १।,
इयम् १।, ॥ २० ॥

नाश इति । शूरैः अहेः सर्पप्रायस्य शत्रोः नाशी बधो युज्यते योऽहिः आशीविषः
बली च स्यात् हे प्रभो ! राजन् ! भीरून् दुर्बलान् डुण्डुभान् निर्दिषसर्पविशेषान्
हन्तुं मा मां मादिश नाज्ञापय । पक्षे । शूरैरित्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । नाशः १।,
हेः ६।, युज्यते ८।, ॥ २१ ॥

व्याकरणम् ।

द्वितीयाख्यातस्य ईयुर्यायुः । अकारात् परयोः द्वितीयस्य आख्यातस्य या-युमोः
स्थाने इ इयसौ स्यातां । विकशेत् ॥ १९ ॥

यामियं । यामः स्थाने इयं स्यात् । जयेयं, शोषयेयं, वहेयं, नयेयं । “ख्याया-
युस्-यामासीयुसीयम् । सुं ।” ॥ २० ॥

नाशोहेर्युज्यते । अकारात् परस्य हेर्लोपः स्यात् । आदिश । “हेर्लोपि-
ऽस्वीप्रोश् । सुं ।” ॥ २१ ॥

एवमाहोपुरुषिका अहमहमिकापि भटानामेतस्य ।

परिभवति प्रतिपन्नान् यदि शक्तः शमयोत वा सहेथाः ॥ २२ ॥

अपिच । अस्य नूपस्थितस्याजौ प्रौढ्ये किन्नु पतिम्बरा ।

धरा पराङ्गनाभूषालङ्कृता स्वरुचिं तनु ॥ २३ ॥

अपिच । चतुर्थे पञ्चमेऽन्त्येऽन्धोऽरमायात्यपि पङ्गुवाट् ।

यामार्द्धे तत् पुरेऽन्नार्थी यं दृष्ट्वाऽश्रूणि मेऽपतन् ॥ २४ ॥

एवमिति । एतस्य नृपस्य भटानां एवं इत्याकारिका आहोपुरुषिका अहमहमिका च प्रतिपन्नान् परिभवति तिरस्करोति यदि शक्तस्त्वं तदा शमय उत वा सहेथाः त्वमिति शेषः । पञ्चे । पूर्वमूत्रस्य उदाहरणम् ॥ २२ ॥

अस्येति । तु वितर्के सम्बोधने वा । आजौ युद्धे उपस्थितस्य अस्य नृपस्य प्रौढ्ये धरा पृथ्वी पतिम्बरा सती पराङ्गनायाः शत्रुयोषितः या भूषा भूषणं तथा अलङ्कृता सती किं स्वरुचिं स्वस्य शोभां तनु अतिशयेन विस्तारयति । तनु इत्यत्र सुहृद्भूषार्थे हि त स्त्र ध्वमिति सूत्रेण अतिशयार्थे वर्तमाने खीट् । अन्यापि पतिम्बरा यथा परासर्गोषितां भूषणालङ्कृता सती नायकं प्रति स्वरुचिं दीप्तिं विस्तारयति इयमपि तथेत्यर्थः । अत्र अस्मिन् नृपे रणे उपस्थिते सति शत्रुयोषितः स्ववैधव्यं निश्चित्य स्वकीयामरणानि भुवि त्यजन्तीति व्यज्यते । अस्य-नूपः ५१, स्थितस्त्र ६१, ॥ २३ ॥

चतुर्थे इति । चतुर्थे पञ्चमे अन्त्ये च यामार्द्धे अन्वार्थी अन्धो जनः पङ्गुवाट् पङ्गु-वाङ्कः सन् तत्पुरे तस्य नृपस्य पुरे अरं शीघ्रं यथा स्यात् तथा आयाति । यं अन्धं दृष्ट्वा मे मम अश्रूणि अपतन् । चतुर्थे ७, पञ्चमे ७, अन्त्ये ७, अम् ११, धोः ५१, अमा ३१, ॥ २४ ॥

व्याकरणम् ।

शमय ॥ २२ ॥

अस्यनूपस्थितस्य । असंयुक्तात् नोः उपस्य परस्थितस्यापि हेर्लोपः स्यात् । तनु ॥ २३ ॥

चतुर्थे पञ्चमेऽन्ते धीरमा । चतुर्थे पञ्चमे अन्त्ये च परे धीरम् स्यात् । न तु मायोगे । अपतन् ॥ “वीटीवीध्वम् धीरमा । सुं ।” ॥ २४ ॥

स्वर्गिणाञ्च अवसि कृत् पद्यते पञ्चमेऽंशके ।
 अन्नार्थिनां यथा रावाः सुधार्थसुदपत्सत ॥ २५ ॥
 कृषादिभ्यः क्वचिदपि नासृजत् कृपया करम् ।
 यः पालयति धर्मेण प्रजाः स्वानौरसानिव ॥ २६ ॥
 रणेऽस्मिन् भूमिपे दृष्टिपथमेते इनी भुवः ।
 अन्तर्धत्तेऽसिरुक्नष्टदृक्स्वन् सृदभूदिति ॥ २७ ॥
 विधिः सदास्यापि वत उक्तो लोकेऽत्र भूभुजा ।

स्वर्गीति । पञ्चमेऽंशके अष्टः पञ्चमयामार्जे तत्परे अन्नार्थिनां कृत् कोलाहलः स्वर्गिणां स्वर्गस्थायिनां अवसि कर्णे पद्यते गच्छति । यथा सुधार्थं रावाः शब्दाः स्वर्गिणां कर्णे उदपत्सत उत्थिताः तद्वादित्यर्थः । सिः १, उत्पद्यते ८, पञ्चमे ७, ॥ २५ ॥

कृषेति । यो राजा कृषादिभ्यः क्षीणादीभ्यः क्वचिदपि कृपया करं राजयाज्ञभागं नासृजत् यः स्वान् औरसान् इव धर्मेण प्रजाः पालयति । पक्षे । नासृजदित्यादिक-सुदाहरणवाक्यम् । कृषादिभ्यः ५॥, क्वचित् ७, (अपि १) ॥ २६ ॥

रण इति । अस्मिन् अवनिपे राजानि रणे दृष्टिपथमेते आगते सति असिरुक्-जष्टदृक् असीनां या रुक् दीप्तिस्तथा नष्टा दृक् दृष्टिर्यस्य तादृशः सन् सत्युरभूदिति कृत्वा शब्दायमानः सन् अन्तर्धत्ते । पक्षे । रणेऽस्मिन् भूमौति एतद्रणभूमेः सन्वी-धनम् । नष्टेत्यादिकसुदाहरणवाक्यम् । पे ७, दृष्टिपथं २, एते ७, इनः ५, भुवः ५, अन्तर्धत्ते ८, सिः १, उक् १, ॥ २७ ॥

विधिरिति । तेन रूपेण अत्र लोके उक्तः वेदीकौविधिः सत् साधु यथा स्यात्

व्याकरणम् ।

सिरुत्पद्यते पञ्चमे । पञ्चमे परे धीः सिः स्यात् । उदपत्सत । “य्यां सिः । सुं ।” ॥ २५ ॥

कृषादिभ्यः क्वचिदपि । कृषादिभ्यः सिर्वा स्यात् । असृजत् ॥ २६ ॥

पे दृष्टिपथमेते इनी भुवः अन्तर्धत्ते सिरुक् । परस्मै पदे दृष्टे सति इनीभुवः पर उक्तः सिरन्तर्धत्ते पञ्चमे इत्यनुवर्त्तते । अभूत् ॥ २७ ॥

येनादीपि चतुष्पादो वृषः सोऽस्थात् कृते यथा ॥ २८ ॥

धर्मानवन् भुवः षष्ठविभक्तावन्यमोहते ।

नर्त्ते पुराणं यत् श्रुत्वाऽभूवन् धर्म्मरताः प्रजाः ॥ २९ ॥

तत्राहमपि नित्यं तदितिहासासृतं पिवन् ।

वितृणोऽन्यरसेऽभूवं तेनैवोद्देश्यविस्मृतिः ॥ ३० ॥

यथास्थमान्तोऽदनतोऽगदस्य जयेतिहासासृतपानतः स्यात् ।

तथा आस्थापि सम्यक् स्थापितः वत इषे विधिस्थापनेन वृषो धर्म्मः चतुष्पादः सन्
अदीपि यथा स धर्म्मः कृते सत्ययुगे अस्थात् । पक्षे । लोक इत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् ।
विधिः ११, सः ११, दास्यापिवतः ५१, उक्तः ११, ॥ २८ ॥

धर्म्मेति । भुवः पृथिव्या धर्म्मान् अवन् पालयन् षष्ठविभक्तौ दिनस्य षष्ठयामार्द्धे
पुराणं सृते विना अन्यत् न ईहते इच्छति । यत् श्रुत्वा प्रजाः धर्म्मरता अभूवन् ।
पक्षे । धर्म्मानिति धर्म्मेर्जीवितुः सम्बोधनम् । नर्त्तेत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । वन् ११,
भुवः ५१, षष्ठविभक्तौ ७१, अनि ७१, अमि ७१, ईहते ८१, ॥ २९ ॥

तत्रेति । तत्र पुरे अहमपि नित्यं इतिहासासृतं पिवन् सन् अन्यरसे वितृणः
अभूवं तेनैव पानेन उद्देश्यविस्मृतिरभूवमित्यन्वयः । पक्षे । पूर्वमत्रस्य उदाहरण-
मात्रम् ॥ ३० ॥

यथेति । अगदस्य नेषजस्य अदनतो भक्षणात् अमान्तो असौ रोगक्षयान्तो
नाशोऽस्ति स्यात् इत्यर्थः तथा जयास्थं जयनानकं इतिहासासृतं तस्य पानतः संसारवा-

व्याकरणम् ।

विधिः स दास्यापिवत उक्तः । दास्यापाधातोरपि उक्तः स एव विधिः । अस्थात् ।
“भूस्थापिवदेनीलुक् पे । सुं ।” ॥ २८ ॥

वन् भुवः षष्ठविभक्तावन्यमोहते । सुयो वन् स्यात् षष्ठविभक्तौ अनि अमि च
इतीच्छति । अन्यवदितं अन् अम् च पञ्चमस्यैवेति द्रष्टव्यम् । अभूवन् ॥ २९ ॥

अभूवं । “भुवो वन् टीव्यणि । सुं ।” ॥ ३० ॥

संसारतापीपशमस्तथेति के कुर्वन्ते नात्र रुचिं विमूढाः ॥ ३१ ॥

भावी यशोवसोरस्यानाविद्धोरिमुदेऽत्यभात् ।

यत् स्वास्त्रपूतान् स्वर्नेतुं तानवाधिष्ट सोऽधिराट् ॥ ३२ ॥

अपिच । विदधे वासलोपोऽपि दुर्द्धंदां स्वामिषैषिणाम् ।

येन येभ्यो यूयमपि अभविद्धं भयं पुरा ॥ ३३ ॥

अथ स राजा दूतं प्रति । रे दूत ! अलं वाक्प्रयोगेण लेख्य-

पीपशमः स्यात् इति द्वितीः के विमूढा अत्र अमृतपाने रुचिं न कुर्वन्ते । पक्षे । यथा इति यथायथादिनः आख्य इति आस्तिकस्य सम्बोधनम् । अगदस्येत्यादिकमुदाहरण-वाक्यम् । मालः ११, अत् ११, अनतः ५१, ॥ ३१ ॥

भाव इति । यशोवसोः यश एव वसुधनं यस्य तादृशस्य अस्य नृपस्य अनाविद्धः अकुटिलः भावः स्वभावः अरीणां मुदे दुर्षाय अत्यभात् अत्यदीपि । यत् यस्मात् सोऽधिराट् राजा तान् अरीन् स्वं आत्मीयं यत् शस्त्रं तेन पूतान् पवित्रान् कृत्वा स्त्रः स्वर्गे नेतुं अवाधिष्ट इतिष्य । पक्षे । भावी यश इति स्वभावतः शिवे यशस्विन सम्बो-धनम् । अदेतीत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । वसः ६१, अरस्य ६१, (न औ इत्) अनाविद्धोः ५१, ॥ ३२ ॥

विदेति । धेन नृपेण स्वामिषैषिणां स्वस्य यत् आमिषं लभ्यं वस्तु तदिच्छन्ति ये ते तेषां दुर्द्धंदां विपक्षाणां वासलोपीऽपि वसतिच्छेदोऽपि विदधे । चक्रे । पुरा पूर्वकाले येभ्यः दुर्द्धंदाः शत्रुभ्यः यूयमपि भयं अभविद्धं प्राप्ताः । पक्षे । विद इति ज्ञानिनः सम्बोधनम् अपीत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । धे ७१, वा ११, स-लोपः ११, ॥ ३३ ॥

व्याकरणम् ।

मानोऽदनतः । मस्यान्तोऽत् स्यात् न त्वकारात् परस्य । कुर्वन्ते । “मानोऽदनतः । सुं ।” ॥ ३१ ॥

वसोरस्यानाविद्धोरिम् । अनौदितो धीः परस्वारस्य वसः इम् स्यात् । अवा-धिष्ट ॥ “वसोरस्येनौदितः । सुं ।” ॥ ३२ ॥

धे वा सलोपः । सलोपः स्यात् धे परे वा । अभविद्धं । “धेसलोपी वा । सुं ।” ॥ ३३ ॥

मस्योत्तरं इत्युक्त्वा तं दूतं विससर्ज । अथ समयान्तरे मन्त्रिणा
सह विभाव्य तस्योत्तरं लिखित्वा दूते समर्पयति । स तत् गृहीत्वा
निष्क्रमं नाटयित्वा पुनः प्रविश्य अहो प्राप्तोऽस्मि विश्वामित्रस्य
पुरीमिति द्वारि उपस्थितः प्रतीहारेण प्रवेशितः सभां गत्वा
पत्रपाठकहस्ते लिपिमर्पयति । वाचकोऽपि राज्ञः सन्निहितः
पठति । तदयथा ।

तदेव भविता भाले यल्लिलेख सकृत् विधिः ।

दिने षष्ठे भवेत् धातुर्द्विलिपिर्नान्यथापि वा ॥ ३४ ॥ अन्यच्च ।

सम्यङ् परोऽपि सुकृती कृतिनां प्रशस्यो

नाज्ञः सखापि शरतल्पगतोऽपि भीष्मः ।

सूक्ष्मी निधीकृतविचित्रमृदूपधानं

हित्वा दधत् कृतशरात्मशिरोधिवक्तम् ॥ ३५ ॥

तदेवेति । विधिः षष्ठे दिने भाले ललाटे सकृत् यल्लिलेख तदेव भविता विधातु-
र्लिपिः द्विर्द्वारं न भवेत् । पक्षे । दिनेत्यन्तपूर्वभाग उदाहरणवाक्यम् । नान्यथे-
त्यादिकन्तु विधानस्य दृढताज्ञापनाय । षष्ठे ७, भवेत् ८, द्विः १, लिपिः १, ॥ ३४ ॥

सम्येति । सम्यङ् साधुः सुकृती धन्यः परोऽपि शत्रुरपि कृतिनां जनानां प्रशस्यो
भवति अज्ञो मूर्खः सखापि न प्रशस्यः । एतदेव दर्शयति । शरतल्पगतोऽपि शर-
तयशस्यागतोऽपि भीष्मः सूक्ष्मी मस्तकस्य निधीकृतं आशयीकृतं विचित्रं मृदूपधानं मृदूपवहं
येन तं अर्थादितादृशं दुर्योधनं हित्वा कृतः शरात्मकः शिरोधिः उपधानं येन स तथा
तस्य वक्तुं सुखं अर्थात् तादृशार्जुनस्य सुखं अदधत् चुचुञ्च इत्यन्वयः । पक्षे । समीति
कस्याश्चित्सं । सुकृतीत्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यत्वेन सार्थकम् । अङ्परः १,
(अपि) ॥ ३५ ॥

व्याकरणम् ।

षष्ठे भवेत् द्विलिपिः । षष्ठे परे धातुः द्विरुक्तः स्यात् । लिलेख ॥ ३४ ॥

अङ्परिपि । अङ् परे यस्य तादृशोऽपि धातुः द्विरुक्तः स्यात् । अदधत् ॥ ३५ ॥

तस्मादेतादृशः प्रतिपक्ष एव क्षत्रियाणामिष्टः । तदस्तु ।

गर्वमेखेर्गुरुर्याति लघुभावं भूमोऽजवः ।

भवेत् कालेन यत् सोऽस्मिन् विदधाति शुभाशुभम् ॥ ३६ ॥

एतत् सदाऽवेख्यथर्त्त उत्पद्येते च पौरुषम् ।

सम्पत्सुखे न तत्सत्वे कश्चिच्चासति तत्फले ॥ ३७ ॥

तद्भवतु । कश्चोरस्तमसः का वा कुलटा परपूरुषात् ।

मृत्योर्विभेति कः प्रायः कश्चक्रे युध्भयं विराट् ॥ ३८ ॥

अतो नाहं युद्धाद्विभेमि । किन्त्वैवमपि ।

गर्वेति । पर्वमहङ्कारं एखेः प्राप्नुयाः कालेन गुरुरपि लघुभावं लघुत्वं याति प्राप्नोति भूमः प्रचण्डानिलस्तत्तुल्योऽपि जनः अजवी वेगरहितो भवेत् यत् यस्मात् स कालः शुभाशुभं विदधाति । पक्षे । गर्वमे इति गर्वञ्छीनायाः सं । कालेत्यादिक-मुदाहरणवाक्यम् । खेः ६, गुरुः १, याति ८, लघुभावं २, भूमः १, जवः १, भवेत् ८, ॥ ३६ ॥

एतदिति । एतत् सदा अवेख्य जानीथ यूयमिति शेषः । किन्तदित्याह । पौरुषं ऋते विना सम्पत्सुखे नोत्पद्येते तत्सत्वे पौरुषसत्वे को जनः तत्फले सम्पत्सुखे चिच्छासति केतुमिच्छति । पक्षे । अवे इति सूर्यस्य सं । रूषमित्यादिकमुदाहरण-वाक्यम् । (खथ ऋत) खथर्त्तः ६, उत्पद्येते ८, (अप-अ-ओ) अपौ १, ॥ ३७ ॥

कश्चोर इति । कश्चोरः तमसः अन्धकारात् विभेति का वा कुलटा परपूरुषं विभेति कः प्रायः प्रायोपवेशव्रतो मृत्योर्विभेति को वा विराट् क्षत्रियो युध्भयं चक्रे । पक्षे । अरमित्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । कः ६, चः १, ॥ ३८ ॥

व्याकरणम् ।

खेर्गुरुर्याति लघुभावं भूमो जवी भवेत् । खेर्दीर्घो ऋस्वः स्यात् भूमो जवः स्यात् । विदधाति ॥ ३६ ॥

खथर्त्त उत्पद्येते अपौ । खेः खथस्थाने अप् ऋवर्णस्य अवर्णः स्यात् । चिच्छासति ॥ ३७ ॥

कथः । खेः ककारस्य चकारः स्यात् । चक्रे ॥ ३८ ॥

जिघांसोरतिलोभस्य देहगतस्य जये नृप ! ।

यतस्त्रापाततो योऽरिः सुहृद्भावं जगाम ते ॥ ३८ ॥

अन्यच्च ।

वसंस्रष्टे विषये भुवोऽङ्ग ! नाथोऽजिघांसुर्यदि ते जिघांस्यः ।

ये त्वां जिघांसन्त्यरयोऽन्तरस्था न तेषु हिंसा किमु ते बभूव ॥ ४० ॥

अहो यदि स्यो रुद्धोपीं नेतुं शक्नोति हेलया ।

किं तदैन्द्रीं श्रियं वीक्ष्य न्यश्वसीदन्वयो दितेः ॥ ४१ ॥

जिघांसोरिति । हे नृप ! अतिलोभस्य देहगतस्य जिघांसोः शत्रोर्जये यतस्त्र योऽरिर्लोभः आपाततः प्राप्तिक्षण एव ते तव सुहृद्भावं जगाम । तथाच परराज्ये लोभं मातुङ्ग तत्कृतौ मरिष्यसीति भावः । पक्षे । पूर्वापरभागौ लदाहरणवाक्ये । हृगत्य ६।, जः १।, ॥ ३८ ॥

वसन्निति । हे अङ्ग ! भुवीनाथः क्षत्रियः षष्ठेऽपि स्वराज्यात् षष्ठदेशे वसन्नपि अथैदल्युदासीनः अजिघांसुरपि यदि ते तव जिघांस्यः स्यात् तदा येऽरयः अन्तरस्थाः सन्तः त्वां जिघांसन्ति हन्तुमिच्छन्ति तेष्वरिषु किं कथं ते तव हिंसा न बभूव । पक्षे । वसन्निति वसतः सं । गमाथ इत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । षष्ठे ७।, विषये ७।, भुवः ६।, अङ् १।, ॥ ४० ॥

अहो इति । अहो आश्चर्यं यदि स्यः स जनः रुद्धोऽपि रोधकेभ्योऽपि ईं लक्ष्मीं अर्थात् राजलक्ष्मीं हेलया नेतुं शक्नोति तदा दितेरन्वयः दितिसन्ततिः ऐन्द्रीं इन्द्र-सम्बन्धिनीं श्रियं वीक्ष्य किं कथं न्यश्वसीत् दीर्घनिश्वासं त्यक्तवान् । पक्षे । अहो य इति वायोः खं । नेतुमित्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । दिश्योः ६॥, रुद्धाः ५॥, (अपि) ईम् १।, ॥ ४१ ॥

व्याकरणम् ।

हृगत्य जः । खेर्हस्य गस्य च जः स्यात् । जिघांसोः, जगाम ॥ ३८ ॥

षष्ठे विषये भुवोऽङ् । षष्ठे ज्ञानमोचरी सति भुवः खेरङ् स्यात् । बभूव ॥ ४० ॥

दिश्योरुद्धोपीम् रुदादेः परयोर्दिशोरपि ईम् स्यात् । न्यश्वसीत् ॥ ४१ ॥

यस्य चास्ति सितो मन्त्री मृतसञ्जीवनो गुरुः ।

तस्यापि सुमनोद्वेषात् बलिरासीदधोगतिः ॥ ४२ ॥

(इत्यपि पश्य ।) इच्छन् स्वसुखलोपं भावयसेऽरिमयीमिमाम् ।

जगतीं पश्य कः स्वास्थ्यमाजीदप्येकशात्रवः ॥ ४३ ॥

(अपिच ।) वचः समुज्झसि परे तल्लघोर्मानवर्द्धनम् ।

गुरुर्न जगृहेऽयोग्यं समस्तत् प्रत्युपाहृत ॥ ४४ ॥

यस्येति । यस्य बलिः सितः शुक्राचार्यो मन्त्री गुरुः मृतसञ्जीवनश्च गुरुरस्ति तस्यापि बलिः सुमनोद्वेषात् देवान् प्रति द्वेषात् अधोगतिरासीत् । अत्र सुमनः-पदेन देवानां साधुत्वं व्यज्यते बलिरधोगतौ च साधुद्वेष एव हेतुरिति भावः । पक्षे । यस्येति यत्नं कुरु बोधायेति शेषः । इति तु शिष्यावधानार्थम् । मन्त्रीत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । (च) अस्ति सितः ५॥, ॥ ४२ ॥

इच्छन्निति । स्वसुखलोपमिच्छन् इमां जगतीं अरिमयीं शत्रुप्रायां भावयसे चिन्तयसि । एकशात्रवीऽपि एकमात्रशत्रुरपि कः पुरुषः स्वास्थ्यं सुखिरत्वं आजीतुं प्राप्तवान् इति पश्य । पक्षे । इच्छन् स्वसुखेति सः । मामित्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । लोपं २।, भावय ८।, सेः ६।, इमः ५।, ईमि ७।, ॥ ४३ ॥

वच इति । परे शत्रौ अन्यजने वा वचः समुज्झसि वाक्प्रयोगं करोषि । तद्वचः लघोर्जनस्य मानवर्द्धनं भवति । गुरुर्गौरवापन्नो जनः तद्वचः अयोग्यमिति कृत्वा न जगृहे न गृहीतवान् समो जनस्तद्वचः प्रत्युपाहृत प्रत्युपहारं दत्तवान् । पक्षे । वचः-समुदिति वचसा सङ्घर्षस्य सम्बोधनम् । मानेत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । अस्ति ७।, परे ७।, तत् २।, लघोः ५।, ॥ ४४ ॥

व्याकरणम् ।

चास्ति सितः । अस्तिधातोः शेष परयोः दिख्योरीम् स्यात् । आसीत् ॥ ४२ ॥

लोपं भावय सेरीम् ईमि । इमः परस्य सेर्लोपं भावय विधेहि ईमि परे ।

आजीत ॥ ४३ ॥

अस्ति परे तल्लघोः । अस्ति परे अस्मात् लघोश्च परस्य सेर्लोपं विधेहि । प्रत्युपा-
हृत ॥ ४४ ॥

अतो जिगीषोर्वाक्प्रयोगो न युज्यते । तद्भवतु ! इदमपि
आश्चर्यम् ।

दृश्यते तुः सितो भूतः केशोऽदान्तोऽन्तिकेऽन्तकः ।

तथापि परवित्ताशा गर्वेषां नागुरत्ययम् ॥ ४५ ॥

(अलं वाक्प्रपञ्चेन ।) युद्धार्थिनि द्विरुक्ताश्च वैधर्म्यं नो विनोमिति ।

अजलुर्भूरि ये भूमोद्गिरन्तीत्यनुवं बहु ॥ ४६ ॥

(एतदपि विवेच्यम् ।) खिराद्यचः परो लोप्यो मिथ एव न चैककः ।

दैवं हेतुस्तत्र तच्च जज्ञे कस्याच्चिगोचरः ॥ ४७ ॥

दृश्यत इति । नुस्मनुष्यस्य केशः सितोभूतः शुक्लोजातः इति दृश्यते अदान्तः
अशान्तः अन्तकः यमः अन्तिके समीपे दृश्यते तथापि परवित्ताशा परधनाशा गर्वेषां
अत्ययं नाशं न अगुः न प्राप्ताः । पक्षे । केश इत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । दृश्यते ऽ,
अन् १, उस् १, सितः ५, अभूतः ५, ॥ ४५ ॥

युद्धेति । युद्धार्थिनि आगते सति श्री इति विना अर्थात् स्त्रीकारव्यञ्जकशब्दं
विना द्विरुक्तादपि नोऽन्ताकं चतुर्विधाणां वैधर्म्यं भवेदिति शेषः । ननु तदा कथं वद-
सीत्यत आह ये जना भूरि जलुः बहु भुक्तवन्तः ते जनाः भूम अतिशयं उद्गिरन्ति इति
हेतोः अनुवम् । पक्षे । युद्धार्थिनीति युद्धार्थिनाः स्त्रियाः सम्बोधनम् । वैधर्म्येत्या-
दिकं उ । द्विरुक्तात् ५, (च) ॥ ४६ ॥

खिरिति । खमाकाशः इरा भूः आद्यपदात् जलादि तच्चरः अर्थात् खचरः भूचरः
जलचरः परः शत्रुः मिथ एव परस्परमेव लोप्यः नाशार्हः न तु एककः एक एव एकस्य
नाशः तत्र दैवं अदृष्टमेव हेतुः । ननु जयादृष्टं समेवास्ति इति तु सावद । अत्र
हेतुसाह । तच्चादृष्टं केषामसिगोचरश्चक्षुर्गोचरो जज्ञे अभूत् । अर्थात् पूर्वं तन्निश्चयो

व्याकरणम् ।

दृश्यतेऽनुः सितोऽभूतः । सिः परः अन् उस् स्यात् न तु भुवः । अगुः । दृश्यते-
गुरित्यत्र अकारस्य लोपे पूर्व्वं ऋक्षाभावात् नकारस्य न द्वित्वमिति ध्येयं ॥ ४५ ॥

द्विरुक्ताश्च । द्विरुक्तादपि अन् उस् स्यात् । अजलुः ॥ ४६ ॥

अथ विश्वामित्रः स्वदूतं प्रति । रे दूत ! नृपस्य सर्व्वजितः
सभायां त्वं गतः । तव समक्षं स किमवदत् । दूतः नृपं प्रति ।
राजन् ! राज्ञः सेनानीरेवमाह ।

मखपादिश सोऽन्यस्याऽन्तोऽपि नाश्वः परस्य हि ।

इति तं दर्शये नाहं शुश्रूषुस्तदयशोमदम् ॥ ४८ ॥

एतदपि महदाश्चर्य्यम् ।

कस्य क स्वगुणारोपविधौ पुष्कोर वाङ्मखात् ।

को वा शृणोति तच्चौरास्तृष्ठासति च तत्र कः ॥ ४९ ॥

अथ स राजा सर्व्वजित् सेनापतिं प्रति एवमाह । मैवम् ।

न भवतीति भावः । पक्षे । मिथ इत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । खिः ६, आद्यचः ५, परः १, लोप्यः १, ॥ ४७ ॥

मखेति । स राजा अन्यस्य नृपस्य अन्तो नाशकोऽपि परस्य हि परस्यैव नाश्वः
इति हेतोः हे मखप ! मखे यज्ञे सोमपानशील ! आदिश आज्ञापय तं परं अहं
दर्शये । अर्थात् अस्य परस्य स नाश्वः तं परं अहं दर्शये । तस्य यज्ञः अहङ्कारश्च
अहं न शुश्रूषुः श्रोतुं न शक्नोमीत्यर्थः । पक्षे । स इति महेशस्य सम्बोधनम् ।
खपादिशसः १, अन्यस्य अन्तः १, (अपि १) नाश्वः १, ॥ ४८ ॥

कस्येति । क कुत्र कस्य जनस्य स्वगुणारोपविधौ स्वस्य यो गुणारोपः स्तुतिस्तद-
विधाने मुखात् वाक् पुष्कोर स्फूर्त्तिं प्राप अपि तु न कस्यापीत्यर्थः । को वा जनस्तत्
शृणोति को वा जनस्तत्र तिष्ठासति स्थातुमिच्छति । पक्षे । पूर्व्वसूत्रस्य उदा-
हरणम् ॥ ४९ ॥

व्याकरणम् ।

खिराद्यचः परौ लोप्यः । अक्षे ॥ ४७ ॥

खपादिशसोऽन्यस्याऽन्तोऽपि नाश्वः । खपस्यादिभूतो यः शसः स नाश्वः स्यात् ।
तदन्यो यः स्यः संयोगः तस्यान्तो नाश्वः स्यात् । शुश्रूषुः ॥ ४८ ॥

पुष्कोर, तिष्ठासति ॥ ४९ ॥

वातेरितो हि वाक्पञ्चमपेतार्थमसङ्गतम् ।

करोत्येव तदावेशात् कस्य धीरत्वमच्युतत् ॥ ५० ॥

(सेनापतिस्तं प्रति ।) वज्रो विषो वा जठरे क्वचित् जीर्यति कारणात् ।

कदापि रिपुवाग्बज्रं शूरचेतसि नाजरत् ॥ ५१ ॥

मां प्रति एवमाह स्म ।

सदा शास्ति द्युत् पुडादितोऽलितोऽपि स चेत् भवेत् ।

भीरुः पलायितस्तर्हि कथं स क्ष्मावनेऽशकत् ॥ ५२ ॥

अतो विभाव्यताम् । इति स विरराम । अथ स राजा विश्वा-
मित्रः तत् श्रुत्वा विहस्य सुबन्धुनामानं सभापण्डितं प्रति । भाव !

वातेति । वायुरीनेण ईरितश्चलितः अर्थात् वातुली जनः अपेतार्थं अर्थशून्यं असङ्गतं सङ्गतिरहितं वाक्पञ्चं वाग्विस्तारं करोत्येव तदावेशात् तत्रानुरागात् कस्य जनस्य धीरत्वं अच्युतत् । पक्षे । वातेति वायोः सः । अतार्थमित्यादिकमुदाहरण-
वाक्यं अतार्थं गतार्थमित्यर्थः । इरितः ५१, वा ११, अक् ११, पञ्चमपे ७, ॥ ५० ॥

वज्र इति । हे भूपते ! वज्रो विषो वा क्वचिदपि काले जठरे जीर्यत्यपि रिपुवाग्बज्रं शूराणां चेतसि क्वचित् कदापि न अजरत् विषशब्दः पुमानपि विषमस्त्री
बोडे इति नव्यकोषः । पक्षे । व इति वरुणस्य सः । जः ५१, विपः ५१, वा ११, ॥ ५१ ॥

सदेति । यो राजा आदितः आदिकालमारभ्य द्युत् द्युतिमान् पुट् पोषकः सन्
सदा शास्ति स जनः चेत् यदि अलितोऽपि वृश्चिकादपि भीरुः सन् पलायितो भवेत्
तर्हि स जनः कथं केन प्रकारेण क्ष्मावने क्ष्मा पृथ्वी तस्या अवने पालने अशकत् ।
पक्षे । चेदित्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यम् । (सदा ११) शास्तिद्युत्पुडादितः ५१,
लितः ५१, (अपि ११,) सः ११, ॥ ५२ ॥

व्याकरणम् ।

इरितो वाक् पञ्चमपे । इरितो घातोः अक् स्यात् वा पञ्चमस्य परस्मैपदे ।
अच्युतत् ॥ ५० ॥

जीविषो वा । जृविषाभ्यामपि अक् वा स्यात् । अजरत् ॥ ५१ ॥

सदा शास्तिद्युत्पुडादितो लितोऽपि सः । शास्ति द्युतादेः पुषादिः लृकारितश्च सः
अक् सदा भवेत् । अशकत् ॥ ५२ ॥

भवतैव एतद्वाचिकस्य प्रत्युत्तरं लेख्यम् । सुबन्धुः राजानं प्रति ।)

यद्वाचिकतरङ्गिण्या गान्भीर्यस्यान्तमेव मे ।

धीर्नागमत् कथं साश स्यात् तदुत्तरणे क्षमा ॥ ५३ ॥

(अपि च ।) बाहसीपान्तयानोऽन्तर्धत्ते गुणयुतान्तिकात् ।

मूर्खो यथा तथा मे धीरेतद्वाचिकतोऽरिमथ् ॥ ५४ ॥

(राजा तं प्रति ।) के वाऽकस्मान्तव धियं समथुः प्रतिभां कवे ! ।

किं वा सोत्तानपरवाक् पल्ललोत्तरणेऽक्षमा ॥ ५५ ॥

यदाचौति । मे सम धीः यद्वाचिकतरङ्गिण्याः यस्याः सन्देशवाक्यरूपाया नयाः गान्भीर्यस्य अन्तमेव सीमामेव नागमत् कथं सा सम धीः तदुत्तरणे तस्या नया उत्तरणे क्षमा प्रक्ता स्यात् । पक्षे । पूर्वसूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ५३ ॥

बाह्वेति । बाहसीपान्तयानः बाहसीऽजगरस्तस्थीपान्ते समीपे यातीति स तथा तादृशी जनः यथा अन्तर्धत्ते पलायते यथा वा मूर्खो जनः गुणयुतान्तिकात् गुणयुक्तस्य समीपात् अन्तर्धत्ते तथा मे सम धीः एतद्वाचिकतः सन्देशवाक्यात् अन्तर्धत्ते हे अरिमथ् ! अरिं मृणातीति यः स तथा । अजगरे शयुर्वाहस इत्युभावित्यमरः । पक्षे । वा इति बाधोः सः । उत्तान्तिकादित्यादिकं उ । हसीपान्तयाः १, न १, अन्तर्धत्ते ८, अगुणे ७, ॥ ५४ ॥

केवेति । के वा जना अकस्मात् तव धियं प्रतिभां नवनवोन्मेषं समथुः उत्नीत-
वन्तः कथं वा सा धीः अनुत्तानं अगन्भीरं यत् परस्य शरीर्वाक्यरूपं पल्लवं अत्यमरः
तदुत्तरणे अक्षमा आसीदिति शेषः । पक्षे । पूर्वसूत्रस्य उ ॥ ५५ ॥

व्याकरणम् ।

अदोऽपि विभाव्यतां । अदधातोरपि अक् विभाव्यतां । अगमत् ॥ ५३ ॥

हसीपान्तयानोऽन्तर्धत्तेऽगुणे । हसन्तधातोः उपान्ते अन्तवर्णसमीपे याति यस्या-
दृशो नकारोऽन्तर्धत्ते लोपमाप्नोति अगुणे परे । अरिमथ् ॥ ५४ ॥

समथुः ॥ ५५ ॥

अत्र परेषु राग एव हेतुर्मन्यते । इति तु चिन्त्यम् ।

नाञ्चयाः परगुणान् विद्वन् ! समक्षं मेऽतिदुःसहान् ।

न चेदितो माननाञ्च स्थितो नाच्याः कथञ्चन ॥ ५६ ॥

मदन्नपुष्टोऽपि परानुरक्तस्तेषां गुणान् गायसि मे पुरस्तात् ।

कैवल्यदात्रीमवगाह्य गङ्गां यथा विमूढा यमुनां स्तुवन्ति ॥ ५७ ॥

अतो मामवजानासि । सुबन्धुः ।

अधिक्रियतां विषयः षष्ठोऽपि देव ! स्याद्वा किन्तु तेन मे ॥ ५८ ॥

विररञ्जुः परगुणाविष्कारे ये सतामपि ।

दोषोद्धारोऽनुररञ्जुस्तेऽस्माक्या मत्सराः सताम् ॥ ५९ ॥

नाञ्चया इति । हे विद्वन् ! अतिदुःसहान् परगुणान् मे सम समक्षं नाञ्चयाः प्रशंसां न विधास्यसि । न चेत् इतः स्थित्वा अत्र स्थित्वा कथञ्चन माननां पुरस्कारं नाच्याः न प्राप्स्यसीत्यर्थः । पक्षे । पूर्वोपराङ्गं च । न १, (च) इदितः ६, मान-नाञ्चः ६, ॥ ५६ ॥

मदन्नेति । स्पष्टम् । पक्षे । उदाहरणम् ॥ ५७ ॥

अधीति । षष्ठराज्याधिपतेः अत्युदासीनत्वात् तस्य विषयः नृपाणां सङ्गनीयो न इति सोऽपि षष्ठविषयोऽधिक्रियताम् । देव ! हे राजन् ! तेन किं मे भवेदित्यर्थः । षष्ठः १, अपित् १, (एव) स्यात् ८, वा १, कित् १, ॥ ५८ ॥

विरिति । ये जनाः परगुणाविष्कारे परेषां गुणानुकीर्तने विररञ्जुर्विरक्ता अभवन् ये च सतामपि दोषोद्धारो दोषानुकीर्तने अनुररञ्जु अनुरक्ता अभवन् मत्सरास्ते जनाः सतामस्माक्याः । पक्षे । मूत्रस्य च ॥ ५९ ॥

व्याकरणम् ।

न चेदितो माननाञ्चः । इदितो माननार्थक अष्टधातीय न-लोपो न स्यात् । नाञ्चयाः । गत्यर्थोऽपि तु अच्याः ॥ ५६ ॥

अनुरक्तः ॥ ५७ ॥

षष्ठोऽपिदेव स्याद्वा किन्तु । अपिदेव षष्ठः कित् वा स्यात् ॥ ५८ ॥

विररञ्जुः । अनुररञ्जुः ॥ ५९ ॥

(राजा सक्रोधम् ।)

दृश्यतां दुर्गहो विद्यावसोरस्य किमूदितः ।

इच्छतीमं न नाथं यत् योऽगौप्सीन्मानमात्मना ॥ ६० ॥

चेन्मत्सरो भवेत् प्यायश्चायस्फायस्तदा स हि ।

निजोन्नतिर्यतोऽप्यास्त तच्चापि मन्यते लघुम् ॥ ६१ ॥

अहो विद्वन् ! हथैव परं स्तुवन् मां भीषयसि ।

सूतो धूतो भवति नो हेषितैर्भीषितः क्वचित् ।

सविता स्तनितैर्नापि क्षत्रियो नारिगर्जितैः ॥ ६२ ॥

दृश्यतामिति । विद्यावसोर्विद्यैव वसु धनं यस्य तादृशस्यास्य दुर्गहो दुर्वृद्धिः किमु किं उदितः उदयं प्राप्तः इति दृश्यताम् । यत् यस्मात् इमं नाथं प्रभुं अर्थान्मां न इच्छति यो नाथ आत्मना यत्नेन मानं अगौप्सीत् रक्षितवान् । पक्षे । दृश्यतामिति हे विद्याः ! विद्यावन्तः ! दुर्गहो दुःखेन गृह्यमानोऽर्थः दृश्यतां ज्ञायतामित्यर्थः एतच्च शिष्यावधानाय । न नाथेत्यादिकं छ' । वसः ६१, अस्य ६१, (किं ११) (जत् इत्) ऊदितः ५१, इच्छति ८१, इमं २१, ॥ ६० ॥

चेदिति । चेदयदि मत्सरोजनः प्यायो वर्धमानो भवति चायश्च लाभोऽपि स्फायो बृद्धो भवेत् तदा स हि स एव मत्सरः यतो जनात् निजोन्नतिः अप्यास्त परिवर्द्धिता तच्चापि लघुं मन्यते । पक्षे । उ भी मत्सर ! इति सं । तदेत्यादिकं छ' । भवेत् ८१, प्यायः ५१, चायः ५१, स्फायः ५१, ॥ ६१ ॥

सूत इति । सूतः सारथिः हेषितैरथानां शब्दैर्भीषितः सन् धूतश्चलितो नो भवति सविता सूर्यः स्तनितैर्मेघगर्जितैः भीषितः सन् धूतो न भवति क्षत्रियः अरिगर्जितैर्न चलितो भवति । सूतः ५१, धूतः ५१, भवति ८१, ॥ ६२ ॥

व्याकरणम् ।

वसोऽस्य किमूदितः इच्छतीमं । ऊदितो धातोः रभिन्नवसस्य इमं इच्छति । किं अर्थात् विकल्पेन । अगौप्सीत् ॥ ६० ॥

भवेत् प्यायश्चायस्फायः । प्यायचायस्फायैर्भोऽपीम् स्वाहा । अप्यास्त ॥ ६१ ॥

सूतोधूतो भवति । सूधूभ्यामपि इम् वा स्यात् । सविता ॥ ६२ ॥

एवं रधादितो राजान्निवर्त्तत न किन्तु सः ।

नारदूरधिता भूयात् प्रार्थयेत् वैरमुत्तमैः ॥ ६३ ॥

अतो मम का भीतिः । अन्यच्च ।

वसन्तो विषये षष्ठे तत् स्थाने दोःप्रभावतः ।

यस्य मे पार्थिवास्त्रस्ता न यान् दुदुविम क्वचित् ॥ ६४ ॥

धीमन्नुत्तुतोऽप्येवं सोरिभीषयता त्वया ।

नोपहार्यो न वा सेव्यो वृथा नुनविषस्वरिम् ॥ ६५ ॥

एवमिति । एवमन्यच्चेत्यर्थः । रधादितो हिंसादिभ्यो राजा निवर्त्तते किन्तु स राजा अरदुः अहिंसकस्य रधिता न भूयात् उत्तमैः सह वैरं प्रार्थयेत् । पक्षे । राजित्यादिकं उं । (एवं १।,) रधादितः ५।, ॥ ६३ ॥

वसति । षष्ठेऽपि विषये स्त्रराज्यात् षष्ठराज्येऽपि वसन्तो नृपाः यस्य मे मम दोः-प्रभावतः बाहुप्रभावात् तत्स्थाने षष्ठविषयेऽपि सदा तक्ता आसन्निति शेषः । यान् नृपान् कदाचिदपि न दुदुविम वयं न गता इत्यन्वयः । पक्षे । वसन्त इति वसति-कर्त्तृनां सम्बोधनम् । भावत इत्यादिकं उं । विषये ७।, अषष्ठे ७।, तत्स्थाने ७।, दोः ६।, ॥ ६४ ॥

धीमन्निति । हे धीमन् ! मां भीषयता त्वया उरु विपुलं यथा स्यात् तथा एव-अकारेण गुतोऽपि स्तुतोऽपि सोऽरिः शत्रुः मे मम न उपहार्यः उपहारयोग्यः न वा सेव्यः वृथा अरिं नुनविषसि स्तुतुमिच्छसीत्यर्थः । पक्षे । धीमन् नु इति सं । अरित्यादिकं उं । इः कामः । अनुतः ५॥, (अपि १।) (एवं १।) सोः ५।, ॥ ६५ ॥

व्याकरणम् ।

एवं रधादितः । अरदुः, रधिता ॥ ६३ ॥

विषयेऽषष्ठे तत्स्थाने दोः । षष्ठाख्यातभिन्ने अरवसे विषये ज्ञानगोचरे सति तत्स्थाने इम् वा स्यात् दुधातोः परे । दुदुविम ॥ ६४ ॥

रनुतोऽप्येवं सोः । रनुसुभ्योऽपि षष्ठाख्यातभिन्नस्यारवसस्य इम् वा स्यात् । नुन-विषसि ॥ ६५ ॥

अतः प्रतिपक्षपक्षपातिनस्तव इतोऽस्मिन्निर्णयं युज्यते । अथ सुवन्धुः
सक्रोधम् ।

तपसा वीक्ष्यते वृद्धिरलन्तस्य महीभुजः ।

अथो येन त्वन्मतिं तत् व्यदालीदिति मन्यते ॥ ६६ ॥

इत्युक्त्वा सशिष्यो निष्क्रमं नाटयति । अथ राजानं चर आह ।

शृणु प्रियम्बद ! रजनिम्ब्रजे स्थितः

परंऽह्यगादुषसि कृताङ्गिको वने ।

असार्सुरन्वहह समस्तपाठकाः

यथा रविं विद्यति चरन्तमातपाः ॥ ६७ ॥

अथ सुवन्धुः सशिष्यः पुनः प्रविश्य शिष्यान् प्रति भोः इदं पुण्य-
वनं अत्रैव वस्तव्यम् । स पुनर्मृगं प्रति ।

तपेति । तस्य महीभुजः तव शत्रुभूतस्य वृषस्य येन तपसा अलन्तस्य अथो
वृद्धिरीक्यते तत् तस्य राज्ञस्तप एव त्वन्मतिं तव बुद्धिं व्यदालीत् विभेद इति मन्यते ।
पक्षे । त इति शठस्य सं । पक्षी ७, ईक्यते ८, वृद्धिः १, अलन्तस्य ६, ॥ ६६ ॥

शृण्विति । हे प्रियम्बद ! शृणु रजनिं ब्रजे पथि स्थितः सन् परंऽङ्गि उषसि
कृताङ्गिकः सन् वने अगात् सुवन्धुरिति शेषः । अहह खेदे समस्तपाठकाः शिष्या
अनु पश्चात् असार्सुरन्वहह समस्तपाठकाः यथा विद्यति आकाशे चरन्तं रविं आतपा अनु-
गच्छन्ति तथेत्यर्थः । पक्षे । शृणु प्रियमिति शिष्यावधानार्थम् । वदरजनिम्-
ब्रजेः ६, ॥ ६७ ॥

व्याकरणम् ।

पसावीक्यते वृद्धिरलन्तस्य । अलन्तस्य वृद्धिः स्यात् परस्मै पदे सौ परे । व्यदा-
लीत् ॥ ६६ ॥

वदरजनिम्ब्रजेः । वदः अरन्तस्य अजन्तस्य अनिमस्य ब्रजेश वृद्धिः स्यात् पे सौ ।
असार्सुः ॥ ६७ ॥

वनजा गुरु किं तप्तं समये यदजागरीत् ।

काले खादति निद्राति मदान्धं न च सेवते ॥ ६८ ॥

नात्राजीहनिनं लुब्धो नासावीदवमाननाम् ।

नाश्चावीत् परुषं तस्य नन्वताप्सोत् भवान् कश्चित् ॥ ६९ ॥

अहन्तु धनिना कोषादिसम्भवमदप्रचण्डवातैर्निर्वापिततेजा
अस्मि । शिष्या गुरो ! मैवं वादीः यतः ।

अनेकमणिजन्तस्य अपि तेजो विवर्द्धितम् ।

त्वद्ब्रह्मवर्चसं दीप्तमार्दयीदय मन्यते ॥ ७० ॥

सुबन्धुः । इदानीं वनवासो युज्यते इत्युपविशति । शिष्याः तं
प्रति । गुरो ! अत्र भिक्षां को दास्यति । सुबन्धुः तान् प्रति । नैवम् ।

वनेति । हे वनजाः ! मृग ! भवता किं गुरुतपस्तप्तं यत् यस्मात् समये अजा-
गरीत् काले खादति निद्राति मदान्धं न सेवते च भवानिति शेषः । वनजा इति
जनघातीर्विट् प्रत्ययेन सिद्धम् । पक्षे । व इति वरुणस्य सम्बोधनम् । उसम्बोधने ।
किमित्यादिकं उ । न १, जागुः ६१, ॥ ६८ ॥

नात्राजीदिति । भवान् लुब्धः सन् धनिनं धनिनः समीपं न अत्राजीत् न गतवान्
अवमाननां तस्मादिति शेषः न असावीत् न प्राप्तवान् तस्य परुषं कटूक्तिं न अश्चावीत्
ननु भोः कश्चिदपि समये न अताप्सोत् न सन्तापमनुभूतवान् । पक्षे । सूत्रस्य
उदाहरणम् ॥ ६९ ॥

अनेकेति । अस्य मृगस्य अनेके ये मणयस्तज्जं तज्जातं विवर्द्धितं दीप्तमपि तेजः
प्रतापः अयं त्वद्ब्रह्मवर्चसं तव ब्रह्मतेजः आर्दयीत् विनाशयामास इति मन्यते ।
आर्दयीदिति शिञ्जन्त आर्दघातीरुपं वैकल्पिकत्वात् न अङ् । पक्षे । अनेकस इति
बह्व्ययकस्य सं । शिञ्जन्तस्य ६१, (अपि १) ॥ ७० ॥

व्याकरणम् ।

न जागुः । जागर्तेनं वृद्धिः स्यात् । अजागरीत् ॥ ६८ ॥

अत्राजीत्, असावीत्, अश्चावीत्, अताप्सोत् ॥ ६९ ॥

शिञ्जन्तस्यापि । शिञ्जन्तस्यापि न वृद्धिः । आर्दयीत् ॥ ७० ॥

असनीदयमिदमस्मै मावादीरिति तद्धि विधिरसानीत् ।

विरतस्य चोपधातो वाहसादेर्वैधे मोदीऽन्ने हि ॥ ७१ ॥

इति श्रुत्वा शिष्याः पल्लवास्तरणे उपविशन्ति । अथ सर्व-
जिज्ञाम राजा चारमुखात् श्रुत्वा तत्रागत्य प्रणम्य कृताञ्जलि-
राह ।

यो मोहयेदितो नैव स गुरुर्नापि बान्धवः ।

सोऽशमीत् यस्य संसर्गात् स गुरुः स हि बान्धवः ॥ ७२ ॥

समीक्ष्यते न क्षणिवत् श्वसस्तत् सफलः स हि ।

साधुसङ्गात् सदालापात् यः क्षणः सक्षणीऽक्षणीत् ॥ ७३ ॥

असनीदिति । अयं जनः इदं धनं अस्मै जनाय असनीत् दत्तवान् इति मा-
वादी मा वद । हि यस्मात् तद्धनं विधिर्विधाता असानीत् दत्तवान् । हि यस्मात्
वाहसादेरजगरादेः उपधातः उपायपूर्वकात् चारम्भात् अर्थात् स्वीदधीगात् विर-
तस्य निवृत्तस्यापि वैधे विधिदधे अन्ने मोदी हर्षः । पक्षे विरतस्येत्यन्तपूर्वभागः
उ । अदः एतत् सूत्रीयविधानं हे अन् ! जीवन् इति जानीहि । इति तु
शिष्यावधानार्थम् । (उपधा अतः) उपधातः ६।, वा १।, हसादेः ६।, वैधेमः ६।, ॥ ७१ ॥

यो मोहयेति । इती जगति यो जनः मोहयेत् दारादिमयसंसारमायां प्रापयति
स गुरुर्वान्धवोऽपि नैव । यस्य संसर्गात् स मोहः अशमीत् स एव गुरुर्वान्धवः ।
पक्षे । गुरुरित्यादिकं उ । यः ६।, मः ६।, (एत् इत्) एदितः ६।, न १।, (एव)
सः १।, ॥ ७२ ॥

समीक्ष्यते इति । असी जीवनं क्षणिवत् क्षणिक इव क्षणमात्रस्थायीव न दृश्यते
अपि तु दृश्यते । तत् तस्मात् स एव क्षणः सफलः यः क्षणः सक्षणः उत्सवयुक्तः सन्

व्याकरणम् ।

उपधातो वा हसादेर्वैधेमः । विहितेसो हसादेर्धातोः उपधाया अकारस्य वृद्धिर्वा-
स्यात् सो पे । असनीत्, असानीत् ॥ ७१ ॥

यो मो हयेदितो नैव सः । यान्त-मान्तङान्त-एदितां धातूमां स विधिर्नैव । अम-
मीत् ॥ ७२ ॥

अतो भवतां पादरेणवो मम पुरं पवित्रीकुर्वन्तु । सुबन्धुः ।
भविष्यति विलम्बेन यतः ।

यद्युत्तरेणानुबन्धोऽघञ्च तद्विभाव्यते ।

तदा साधोरन्तिके च स्थेयान्नो यो दधार गाम् ॥ ७४ ॥

उपधातोऽपि विज्ञेया साधुतादौ सता ततः ।

सेव्यं सेवेत विश्वस्त एवं कोऽनुतताप सन् ॥ ७५ ॥

अक्षणीत् गतवान् । अर्थात् संसारौ यत्-क्षणं सीत्सवः सन् यापयामास स एव
क्षणः सफल इत्यर्थः । समीक्ष्यते ङा, न १, क्षणिवत् श्रसः ६।, ॥ ७३ ॥

यद्युत्तरेणिति । यदि उत्तरेण उत्तरकाले अनुबन्धो दोषीत्यादौ विभाव्यते तद्वत्
तथा अघं व्यसनं विभाव्यते तदा साधोरन्तिके च साधुसमीपेऽपि न स्थेयात् यो
जनो गां वाणौ दधार अर्थात् वाक्प्रयोगे शक्नोति । पक्षे । स्थेयादित्यादिकं 'उ' ।
अन्तिकेचः इत्यत्र विसर्गस्य असादिखपान्ते परे लोपः । (यदि) उत्तरे ७।,
(य अनुबन्धः) णानुबन्धः १।, घञ् १।, (च) (तद्वत् १।,) विभाव्यते ङा, तदा ७।
सा १।, धोः ६।, अन्तिकेचः ६।, ॥ ७४ ॥

उपधेति । सता पण्डितेन आदौ उपधातोऽपि धर्माद्यैः परीक्षणादपि साधोः
साधुता विज्ञेया ततः परं सेव्यं सेवायोग्यं विश्वस्तः सन् सेवेत । एवं सति कः
सन् पण्डितः अनुतताप अपि तु न कोऽपि । पक्षे । धृतेत्यादिकं 'उ' । उपधातः ६।,
(अपि) विज्ञेया १।, ॥ ७५ ॥

व्याकरणम् ।

समीक्ष्यते न क्षणिवत् श्रसः । क्षणवध श्रसां तद्विर्नेत्यते । अक्षणीत् ॥ ७३ ॥

यद्युत्तरे णानुबन्धो घञ्च तद्विभाव्यते तदा सा धोरन्तिकेचः । यदि उत्तरे णका-
रानुबन्धस्तथा घञ्च घञ् प्रत्ययस्य दृश्यते तदा धातोरन्त्यस्थेचः सा तद्विः स्यात् ।
दधार ॥ ७४ ॥

उपधातोऽपि विज्ञेया सा । उपधाया अकारस्यापि सा तद्विः स्यात् । अनुत-
ताप ॥ ७५ ॥

स्याद्वोत्तरेण पिशुनोऽलमरुन्तुदोऽसी

आपाततोऽतिमधुरस्तदतर्क्यशीलः ।

आप्याययन् तटतरुन् किल मूलसेकात्

पूरोऽनुपातयति हा जगमाहमेतत् ॥ ७६ ॥

अथ राजा सर्व्वजित् तदभिप्रायं विज्ञाय तत्रैव पुरीं निर्माय
तस्मै दत्त्वा तेन सह तत्रैवोवास । सुबन्धुः शिष्यान् प्रति । अहो
अतोऽहं ब्रवीमि पण्डितानां वनेऽपि मित्राणि भवन्तीति पश्य ।
अथ सुबन्धुः नृपाय नीतिमाह ।

कदाचिदोखेर्नाशस्त्रयाये ! राजति वा किति ।

षष्ठेऽङ्गोशे भजेर्ब्रह्मान् ये तेरुः शास्त्रवारिधिम् ॥ ७७ ॥

स्यादिति । उत्तरेण उत्तरकाले पिशुनो जगः अलमत्यर्थं अरुन्तुदः मर्मसृक्
पीडादायकः स्यात् वा एव । आपाततः प्रातिक्षण एव अतिमधुरः अतिप्रिय इत्यर्थः ।
तत् तस्मात् असी खलः अतर्क्यशीलः अलस्यखभावः । एतदेव दर्शयति पूरो जल-
प्रवाहः तटतरुन् तटस्थितवृक्षान् पादसेकात् मूलसेकात् आप्याययन् सन् अनु पश्चात्
पातयति हा विषादे एतत् अहं जगम ज्ञातवानस्मि । गमधातोर्गत्यर्थकत्वेन ज्ञानार्थ-
कत्वात् । पक्षे । शुन इत्यादिकं उं । स्यात् ८, वा १, उत्तरे ७, अपि ७, ॥ ७६ ॥

कदाचिदिति । अये हि राजन् ! अशस्त्रः सन् कदापि न ओखिः न गच्छेः किति
स्त्रनिवासे राजति वा, शोभमाने च सति अङ्गो दिवसस्य षष्ठे अंशे षष्ठयामाङ्गे ब्रह्मान्
पण्डितान् भजेः ये ब्रह्माः शास्त्ररूपवारिधिं तेरुः । अर्थात् यदा त्वं गृहे तिष्ठेः तदा
शास्त्रत्रपण्डितसंसर्गं कुर्याः । कितौति कितनिवासे इत्यस्य रूपं निवासार्थं मनोऽभा-
वात् । पक्षे । कदाचिदो इति कस्य सुखस्य दानज्ञानवतः सम्बोधनं ओ इति च
सम्बोधनम् । अङ्ग इत्यादिकं उं । वाकारः समुच्चये । खेः ६, नाशः १, (अ)
अः १, एः १, राजति ७, (वा) किति ७, षष्ठे ७, ॥ ७७ ॥

व्याकरणम् ।

स्याद्वोत्तरेणपि उत्तरे अपि परे पूर्व्वोक्तं कार्य्यं वा स्यात् । जगम ॥ ७६ ॥

खेर्नाशस्त्रयाये राजति वा किति षष्ठे । नृधातोः खेर्लोपः स्यात् अकारश्च एः स्यात्
किति षष्ठे परे । तेरुः ॥ ७७ ॥

भक्ष्यद्विधिः सदम्भो नो ग्रन्थग्रन्थोऽपि वातपः ।

सम्भावनीयो धीमद्भिर्ये देभुः पेतुरेव ते ॥ ७८ ॥

भेजेऽष्टवशादवन्धमतो मुक्तफलो भजेः ।

अनाद्यन्तस्य ह स ईदृ तेनेऽष्टवशाज्जगत् ॥ ७९ ॥

दूरे सतां सद्गुणिनस्तु मानलोप्योऽन्यथाख्योऽस्तु नरावभासः ।

सम्भावनीयो न हि स क्षितीशमप्यौरसोऽदो जगदुर्मनोन्मः ॥ ८० ॥

भक्ष्यदिति । भक्ष्यत् विधिव्येदविधानं यस्य स तथा सदम्भः दान्भिकः ग्रन्थग्रन्थः
ग्रन्थः शिथिलीभूतो ग्रन्थः भारतादिसन्दर्भविशेषो यस्य स तथा अतपो निर्लज्जः
एतादृशो जनः धीमद्भिः सम्भावनीयो न नहि चिन्तनीयः । ये देभुर्दम्भं कृतवन्तः
ते जनाः पेतुरेव निपतिता अभवन् मानसस्पृहादिभिर्भृष्टा अभवन्नित्यर्थः पक्षे । भक्ष्य-
दिति सं । विधिः १, सः १, दम्भः ६, जनः ६, ग्रन्थग्रन्थः ६, (अपि) (वा)
वपः ६, सम्भावनीयः १, धीमद्भिः ३॥, ॥ ७८ ॥

भेज इति । अष्टवशात् प्राक्तनकर्म्मवशात् बन्धं संसारबन्धं भेजे प्राप्तवान् भवा-
निति शेषः । अतः कारणात् मुक्तफलः त्यक्तफलाभिसन्धिः सन् अनाद्यन्तस्य न स
आद्यन्तो यस्य स तथा तस्य अर्थादीश्वरस्य भजेः । ह यस्मात् स ईदृ ईश्वरः अष्टव-
वशात् अष्टवसङ्कारेणैव जगत् तेने विस्तृतवान् । पक्षे । मुक्तान्तपूर्वभागः उं ।
फलः ६, भजेः ६, अनाद्यन्तस्य हसः ६, ७९ ॥

दूर इति । सद्गुणिनः सद्गुणयुक्तस्य जनस्य मानलोपी मानहन्ता अन्यथाख्यः
गुणिनो गुणमानयोः अन्यथा ख्याति यः स तथा गुणमानयोर्विपरीतवक्तव्यर्थः नराव-
भासो नर इव आभासते ज्ञानविषयी भवति नरावभासः मनुष्यतुल्य इति यावत् ।

व्याकरणम् ।

विधिः स दम्भोऽनी ग्रन्थग्रन्थोऽपि वा वपः सम्भावनीयो धीमद्भिः । अनो नकार-
रहितस्य दम्भः ग्रन्थग्रन्थस्तथा वपोऽपि स एव विधिः धीमद्भिश्चिन्तनीयः । वा समुच्चये ।
भेजे, देभुः ॥ ७८ ॥

फलो भजेरनाद्यन्तस्य हसः । नास्ति आद्यन्तस्य संयोगो यस्य तादृशस्य हसान्तस्य
स विधिः । भेजे, तेने ॥ ७९ ॥

(राजा सुवन्धुं प्रति ।)

न मन्यते पूर्व्ववदच्छशोभाभरो ममारिर्भवदुज्झितस्य ।

तस्माद्भवन्तं द्विजराजमेतं श्रियोऽपि किन्ना ववजुर्नि शो वत् ॥ ८१ ॥

यतस्तसः स्याद्वज्रोऽपि फण्यादेर्वावमः स न ।

बिभेति ब्रह्ममन्युभ्यो ये जेरुर्नापि चक्रिणि ॥ ८२ ॥

सः सतां पण्डितानां साधूनां वा दूरे अस्तु स जन शीरसोऽपि चित्तीशां राज्ञां न सम्भावनीयः न पुरस्कार्यः न तज्ज्ञा नीति विदः अदः इति जगदुः । पक्षे । दूरे सतां सद इति पण्डितानां दूरे गमनशोचस्य सं । रावभास इत्यादिकं उं । गुणिनः ६।, (तु) (मा) नखीप्यन्यथाख्योः ६॥, (तु) न १।, ॥ ८० ॥

न मन्यते इति । भवदुज्झितस्य भवता त्यक्तस्य ममारिः शत्रोस्तस्य राज्ञः पूर्व्ववत् अच्छशोभाभर अक्षा निम्नला या शोभा तस्या भरः अतिशयः न मन्यते । अत्र हेतु-माह । यस्मात् राज्ञः एतं आगतं भवन्तं त्वां द्विजराजं द्विजश्रेष्ठं अतु सहैव श्रियः शोभाः किन्न आववजुः आगतवत्यः अपि तु त्वया सहैव आगता इत्यर्थः । कक्षादिव निशीवत् रात्रेरिव । यथा रात्रेः सकाशात् एतं आगतं भवन्तं नक्षत्रवन्तं द्विजराजं अन्द्रं अतु सहैव श्रियो गच्छन्ति तथेत्यर्थः पक्षे । भाभर इत्यादिकं उं । न १।, मन्यते ८।, (पूर्व्वे व) पूर्व्ववदच्छशः ६।, ॥ ८१ ॥

यत इति । फण्यादेरिव सर्पादेरिव ब्रह्ममन्युभ्यः स अवमः न बिभेति यतो येभ्यो ब्रह्ममन्युभ्यो वज्रोऽपि तसः तस्ती भवति । ये ब्रह्ममन्यवश्चक्रिण्यपि नारायणेऽपि न जेरुः जीर्णतः न प्राप्ता । पक्षे । यत इति यत्रवर्गा सं । सन इत्यादिकं उं वकार इवार्थे । तसः ६।, स्यात् ८।, (व-इव) जः ६।, (अपि) फण्यादेः ६।, वा १।, वमः ६।, ॥ ८२ ॥

व्याकरणम् ।

गुणिनस्तु मा, नखीप्यन्यथाख्योस्तु न । गुणवती नखीपिनः अन्यथाभूतखिरपि न । माशब्दो निषेधार्थकः । जगदुः ॥ ८० ॥

न मन्यते पूर्व्ववदच्छशः । पूर्व्वे वकारो यस्य तादृशधातोः ददः शशस्य न मन्यते । आववजुः ॥ ८१ ॥

तसः स्यात् वज्रोऽपि फण्यादेर्वा वमः । तसज्जुफण्यादिवर्गा वा स्यात् । जेरुः ॥ ८२ ॥

विधिरपि दृश्यत एवं सेमिथ पिनाकिना सदृशस्त्वच्चापि ।

भेजिथ च वैमनस्यं का कथाल्पतपसां नु महिधानाम् ॥ ८३ ॥

(सुबन्धुः ।)

खेरानदादयस्य परस्य चाशः षष्ठेऽपि भागे किल वासरस्य ।

अवश्यलभ्योऽकृतिनोह्यभीष्टः स ह्रीहते तत्र य आनशेऽदः ॥ ८४ ॥

(राजा । एवम् ।) स च नैव सदादयस्य परस्यात्मन उक्तिषु ।

यः श्राद्धः कीर्त्तिमानर्च्छं सृतो जीवोऽप्यनीदृशः ॥ ८५ ॥

विधिरिति । एवमपि विधिर्देवं दृश्यते । किमित्यत आह । पिनाकिना शिवेन सदृशस्त्वच्चापि सेमिथ व्याकुलौभावं प्राप्तवानसि । सेमिथेति घम वैकल्ये इत्यस्य रूपम् । वैमनस्यं विमनस्कत्वं भेजिथ च प्राप्तवांश्च । नु भोः अल्पतपसां महिधानां का कथा अस्तीत्यन्वयः । पक्षे । नाकिनेत्यादिकं उ' । विधिः १, (अपि) दृश्यते ८, (एवं १,) सेमि ७, अपि ७, ॥ ८३ ॥

खरेति । खेरानदादयस्य खमाकाशं इरा भूः नदी जलाशयः तत्र अद्य भोजनं यस्य तादृशस्य अर्थात् भूचरस्य खचरस्य जलचरस्य परस्य तदितरस्यापि अकृतिनोऽपि अभीष्टः अशः वाञ्छितं भोजनं वासरस्य षष्ठेऽपि भागे अवश्यलभ्यः हि यस्मात् तत्र विषये स एव ईदृते चेष्टते यः अदी विश्वं आनसे व्याप्नोति अ । पक्षे । अपीत्यादिकं उ' । खेः ६, आन् १, (अत् आदयस्य) अदादयस्य परस्य ६, (च) अशः ६, षष्ठे ७, ॥ ८४ ॥

स चेति । आदयस्य जगतामादिभूतस्य परस्यात्मनः परमेश्वरस्य उक्तिषु अर्थात् वेदेषु श्राद्धः अतिशयशुद्धावान् यो जनः कीर्त्तिं आनर्च्छं प्राप्तवान् स अ स त जनः नैव सृत् न सृत इत्यर्थः । कीर्त्तिर्यस्य स जीवतीत्युक्तः । अनोदृशः अश्राद्धः अकीर्त्तिमान् जनो जीवोऽपि सृत् एव । पक्षे । सचनेति गतिविशिष्टस्य सं । आत्मन इत्यादिकं उ' । (एवं १,) सदादयस्य ६, ॥ ८५ ॥

व्याकरणम् ।

विधिरपि दृश्यत एवं सेमि अपि । सेमिथ ॥ ८३ ॥

खेरानदादयस्य परस्य चाशः षष्ठे । स्यः संयोगः परे यस्य तादृशस्य अकारादेः अशो-
तेषु खेरान् स्यात् षष्ठे । आनशे ॥ ८४ ॥

(सुबन्धुः ।) क्रोधीऽरामोऽनुप्रयोज्योऽपि भूर्माऽसहनोऽस्थिरः ।

बिभरामास कुः सर्वमात्मसात्कृत्य वर्द्धते ॥ ८६ ॥

सन्मन्त्रणास्त्यनेका च यां मन्येतार्थसाधनीम् ।

तामाश्रितो जयेत् शत्रुं चकाशामास यो बली ॥ ८७ ॥

सत्यतो नापरो धर्म्मो बुद्धितो नाऽपरं बलम् ।

घातयामास यक्षीमान् काको बलिबलीमुखम् ॥ ८८ ॥

राजा । किं तत् । सुबन्धुः । श्रूयताम् । मल्लभूमौ अत्युन्नते
बहुशास्त्रिणि अश्वत्थविटपिनि लोमशनामा वानरो बहुतिथ-

क्रोध इति । अरामः परमधीयः क्रोधः अनुप्रयोज्यः पश्चादेव नियोज्यः नत्वापातत
इत्यर्थः । यदा तु ना प्रयोज्यः वशीकर्तव्य इत्यर्थः प्रयोगो ना नियुक्तौ च वशीकृते
इति क्रोधः । असहनः अस्थिरोऽपि भूर्मा । अस्य फलं दर्शयति । कुः पृथिवी
सर्वं बिभरामास दधार सर्वमात्मसात्कृत्य वर्द्धते । पक्षे । मासहनेत्यादिकं 'उ' ।
(क अस्) क्रः १, धोः ५, आसः ५, (अनु ७,) प्रयोज्यः १, (अपि)
भूः १, ॥ ८६ ॥

सन्मन्त्रयेति । अनेकापि सन्मन्त्रणा अस्ति यां मन्त्रणां अर्थसाधनीं प्रयोजननिष्पा-
दिकां मन्येत तामिव मन्त्रणामाश्रितः सन् शत्रुं जयेत् । यः शत्रुः बली स चकाशामास
अदीपीत्यर्थः । पक्षे । सन्मन्त्रण इति मन्त्रिणः सं । अनेकाचः ५, आम् १,
मन्येत ८, ॥ ८७ ॥

सत्यत इति । बलिबलीमुखं बलवान् यो बलीमुखनाम वानरस्तम् । अन्यत् सुगमम् ।
पक्षे । नापर इत्यादिकं उदाहरणघटितवाक्यत्वेन सार्थकम् । सः १, त्यतः ५, ॥ ८८ ॥

व्याकरणम् ।

एवं षट्पादस्य । आनर्क्यं ॥ ८५ ॥

क्रोधीरामोऽनुप्रयोज्योऽपि भूः आसन्तात् धातोः पश्चात् क-अस् भूरपि प्रयोज्यः ।
बिभरामास ॥ ८६ ॥

अनेकाच आम् मन्येत । अनेकाच धातीराम् स्यात् षष्ठे । चकाशामास ॥ ८७ ॥

स यतः प्रत्ययन्तात् परोऽपि स आम् स्यात् । घातयामास ॥ ८८ ॥

मवात्सीत् । एकदा च यदृच्छया भ्रमन् कतिपयवानराधिपः बली-
मुखनामा वानरस्तं दृष्ट्वा आह अरे वानर ! अस्मिन् समाधि-
कारे केन स्थापितोऽसि केन वा पट्टपत्रं दत्तम् । लोमशस्तं प्रति ।
तत् किसपि न जाने पैलकोऽसौ वास्तुवृक्ष इत्येव जानामि । बली-
मुखः । अहो किमेतत् ।

मयीश्वरे सत्यपि गौरवान्वितेऽजादेश्च शावो बलवीर्यभागपि ।
वने ममानन्दनखेलनास्पदे इन्द्रास्त्वभूवेति वयं न शृणुमः ॥ ८९ ॥

अत एतस्मात् मम क्रीडाकाननात् निःसर अथ वा युध्यस्व ।
लोमशस्तं प्रति ।

अयोदयशेत्स्यते तेऽधुनायाज्ञकृषे कृषा ।

दुर्बलो व्यसनी चाहं योत्से किं बलिना त्वया ॥ ९० ॥

(किन्तु ।) आस्त एष विधिर्यस्तु वास्तौ यत्राविरोधिनि ।

आसाञ्चक्रे बहुतिथं तस्य तं दापयेन्नृपः ॥ ९१ ॥

मयीति । मयि ईश्वरे प्रभौ सत्यपि अजादेश्च छागादेरपि शावः पृथक् : बलवीर्य-
भाक् सन् ममानन्दखेलनस्य आस्पदे स्थाने इन्द्रास्त्वभूव परमैश्वर्ययुक्तो अभूव इति वयं न
शृणुमः । पक्षे मयीश्वरे सतीति मत्सम्बन्धीयाया ईश्वर्याः सत्याः सं । अन्यत् छं ।
गौरवान्वितेऽजादेः ५१, (च) ॥ ८९ ॥

अयेति । अधुना ते तव अयोदयः शुभावहादृष्टस्य उदयो उद्दिरोत्स्यते कृषा
क्रीधेन आयाञ्चकृषे आगतोऽसि अहं दुर्बलः व्यसनी विपदापन्नस्य बलिना बलवता
त्वया सह किं कथं योत्से युद्धं करिष्ये । पक्षे । ते इत्यादिकं छं । अयः ५१, दयः ५१,
(च) इत्यते ८१, ॥ ९० ॥

आस्त इति । एष विधिरास्ते अविरोधिनि यत्र वास्तौ यो जनी बहुतिथं बहुकालं
आसाञ्चक्रे आस्ते स्म । राजा तस्य जनस्य सम्बन्धे तं वास्तुं दापयेत् । प्रतिवादिनमिति
शेषः । पक्षे य इत्यादिकं छं । आस्तः ५१, एषः २१, विधिः २१, ॥ ९१ ॥

व्याकरणम् ।

गौरवान्विते जादेश्च । गुरुसंज्ञक-इजादेश्च आम् स्यात् । इन्द्रास्त्वभूव ॥ ८९ ॥

अयो दयशेत्स्यते । अयदयाभ्यामपि आम् स्यात् । आयाञ्चकृषे ॥ ९० ॥

तस्माद्विचारार्थं राजानं गच्छावः । बलीमुखः सक्रोधम् । आः
पाप ! दुरात्मन् ! ममापि राजास्ति त्वां यमालयं नेथामीत्युक्त्वा
गृहीत्वा च तं हन्तुमुद्यतं वीक्ष्य लोमशस्य सहवासी सखा च
एकनीडनामा वायसस्तत्रागत्य अही अब्रह्मण्यं शाखाग्न्यस्य बधो-
ऽयशस्करस्ते । यतो भवानेवम् ।

भवत्यृच्छति उर्णोति धुतो न किमु गोपुरम् ।

बृहत्कवाटेरिन्द्रोऽपि त्वत्तो नानर्च्छ को भयम् ॥ ८२ ॥

यथा सकाशो जागर्त्युषो धुतो भवति क्वचित् ।

त्वङ्गिया त्वदरिः किमु जागरामास नो तथा ॥ ८३ ॥

तथा दरिद्रोऽपि भवति ॥ ८४ ॥ तस्मात् ।

भवतीति । भवति त्वयि ऋच्छति षट्क्षया च गच्छति सति इन्द्रोऽपि धुतः
कम्पितः सन् बृहत्कवाटेर्गोपुरं पुरद्वारं उ भीः किं न उर्णोति आच्छादयति अपि तु
तथैव । ततो भयं को जनः न आनर्च्छं प्राप अपि तु प्रापेत्यर्थः । पक्षे । किमु
इत्यादिकं उ । भवति ऽ, ऋच्छति-उर्णोति-धुतः ५।, (न १।,) ॥ ८२ ॥

यथेति । सकाशः काशरोगी जनः यथा जागर्ति क्वचित् उषः दाह्यात् धुतः
कम्पितो यथा भवति तवारिस्तव शत्रुः त्वङ्गिया तथा सन् दाहकम्पितः सन् नु भीः किं
न जागरामास । पक्षे । यथाशब्दोऽत परस्वापेक्षया । अन्यत् उ । सः १।,
काशः ५।, जागर्त्युषः ५।, धुतः ५।, भवति ऽ, (क्वचित् उ,) ॥ ८३ ॥

तथेति । तथा त्वङ्गिया तव शत्रुः दरिद्रोऽपि भवति । (तथा १।, दरिद्रः ५।,
(अपि) भवति ऽ, ॥ ८४ ॥

व्याकरणम् ।

आस एष विधिः । आसधातोरपि एष विधिः स्यात् । आसाच्चक्रे ॥ ८१ ॥

भवत्यृच्छति उर्णोति धुतो न । ऋच्छ उर्णुभ्यां धुभ्यामपि न भवति आनर्च्छ ॥ ८२ ॥

स काशो जागर्त्युषो धुतो भवति क्वचित् । एभ्यः स आम् स्यात् वा । जागरा-
मास ॥ ८३ ॥

तथा दरिद्रो भवति ॥ ८४ ॥

त्यज स्ववैमनस्यादिम् षष्ठस्थाने सृतोऽपि न ।

सुखं स्वपिति यस्यारिस्तं त्वां ससृम नो वयम् ॥ ८५ ॥

भवन्नेवं शृणु भृतो द्रुतस्वस्मात् श्रुतस्तथा ।

वृतः स्त्रीयैरिति मनु शीर्ष्णाञ्चां बभृमापि ते ॥ ८६ ॥

एवमपि मनीकरोतु ।

कृतोऽसतोऽप्यनुक्रीषयेत् कोऽस्य मारणे क्षमः ।

चक्षुषे निगृहीतं यं को वा तं रक्षितुं क्षमः ॥ ८७ ॥

त्यजेति । स्ववैमनस्यादिं स्त्रीयमुत्कृष्टादिकं त्यज यस्यारिः षष्ठस्थाने षष्ठराज्ये सृतोऽपि गतोऽपि सुखं यथा स्यात् तथा न स्वपिति तं त्वां वयं न ससृम न ज्ञातवन्तः । सृधातीर्गत्यर्थकत्वेन ज्ञानार्थकत्वात् । पक्षे । त्यजस्ववैमन इति त्यक्तस्त्रीयविमानस्य सं । स्यात् ८५, इम् ११, षष्ठस्थाने ७, सृतः ६१, (अपि ११) न ११, ॥ ८५ ॥

भवन्निति । हे भवन् ! एवं वक्ष्यमाणं शृणु । भृतो दासः अर्थादयं वानरः द्रुतः पलायितः तथा स्त्रीयैरास्त्रीयैर्वृतः सन् अस्मात् वृक्षात् श्रुतः गतवान् तवाज्ञामपि शीर्ष्णां मस्तकेन बभृम वयमिति शेषः इति मनु जानीहि । पक्षे । भवन्नेवं शृणु इति शिष्यावधानाय । शृणु-भृतः ५१, द्रुतः ५१, स्रु अस्मात् ५१, श्रुतः ५१, (तथा) वृतः ५१, ॥ ८६ ॥

कृत इति । चेत् यदि असतोऽपि असाधोरपि जनस्य अनुक्रीषः कृपा कृतः भवतेति शेषः । को जनः अस्य भवदनुगृहीतस्य जनस्य मारणे क्षमो भवति । यं जनं निगृहीतं निगृह्यास्पदं चक्षुषे कृतवांस्त्वं को वा जनस्तं जनं रक्षितुं क्षमो भवति । पक्षे । अखिल्यादिकं च । कृतः ५१, असतः ५१, (अपि) ॥ ८७ ॥

व्याकरणम् ।

स्यादिम् षष्ठस्थाने सृतोऽपि न । सृधातीः षष्ठस्थाने इम् न स्यात् । अपिरनुक्त-समुच्चये । ससृम ॥ ८५ ॥

भृतो द्रुतस्वस्मात् श्रुतस्तथा वृतः । वृ-द्रु-स्रु-स्रु-व एभ्योऽपि इम् न स्यात् षष्ठ-स्थाने । बभृम ॥ ८६ ॥

कृतोऽसतोऽपि नास्ति सो यत्र तादृश कृपातीरपि अर्थादसुम् कृपातीरपि इम् न स्यात् । चक्षुषे ॥ ८७ ॥

बलीमुखः । एवमेव मत्प्रभावं भवानेव वेत्ति । लोमशं प्रति ।
अरे ! त्यक्तोऽसि किन्त्विवम् ।

अत्रागि मागमो भूयोऽजादेरेव हि शासनम् ।

भूयः सकृत् सतामेतदैन्दत् कोऽपि न दुर्बलः ॥ ८८ ॥

काकः । एवमस्तु । किन्त्वस्य पत्नी आसन्नप्रसवा इति तत्
सन्ततेरानिष्क्रमणं चान्तव्यं भवता । बलीमुखः । तथास्त्विति
निष्क्रान्तः । काकः विहस्य लोमशं प्रति अहो असौ वराको वानरो
वानर एव यतः ।

उरुवर्णे श्रुते खेराट् मोदते मुट् च नो बुधः ।

पद्माक्षोऽसीत्यतः कानः क उवोख मुदं बुधः ॥ ८९ ॥

लोमश उच्चैर्विहस्य उरावाहत्य सखे ! हत हत एतत् कौतुकं
न सुखसमये आसीत् तदस्तु इदानीं किं विधेयम् । एकनीडः ।

अत्रेति । अत्र अग्रे उच्ये भूयः पुनरपि मागमः न आगच्छेः अजादेर्गवादेरेव भूयः
पुनःपुनः शासनमस्ति सतां बुद्धिमतां एतत् शासनं सकृत् कोऽपि दुर्बलो नैन्दत् पर-
मैश्वर्ययुक्तोऽभवत् । पक्षे । अत्रागि इति अत्रागतायाः सं । अमागमः ११, (भूयः ११,)
अजादेः ५१, (एव) ॥ ८८ ॥

उर्विति । उरुवर्णे उरुरतिशयो यी वर्णः स्तुतिः तस्मिन् श्रुते सति खेराट्
खे आकाशे राजते इति खेराट् गृहादिर्भोदते उर्वयुक्तो भवति मुट् च मूढोऽपि
मोदते न बुधः पण्डितो मोदते अतिशयसखे श्रुते न तुष्यति । अत्र हेतुमाह । त्वं
पद्माक्ष इत्यतः इति वाक्यतः कः कानी बुधः अचिह्नीनो बुधः मुदं हर्षं उवोख प्राप्त-
वान् । पक्षे । राट् इत्यादिकं उं । उः ११, उव् ११, अर्थे ७१, श्रुत ७१, खेः ६१, ॥ ८९ ॥

व्याकरणम् ।

अमागमो भूयोऽजादेरेव अजादेरनिकृते पुनरम् स्यात् । ऐन्दत् ॥ ८८ ॥

उः उव् अर्थे-श्रुते खेः । अर्थे असमानवर्णे-परत्र श्रुते सति खेरुवर्णं उव् स्यात् ।
उवोख ॥ ८९ ॥

स्याच्चे ये स्थिर आवासे परीक्षेत शुभाशुभम् ।

नापरीक्ष्य परस्थानमियत्ति सहसा बुधः ॥ १०० ॥

तस्मात् सुचित्तेन विविच्यैव विधेयम् । अथ वानरी साशुनेत्रा
पतिं प्रति । भवानेव करोतु विवेचनाम् । अहमित्तल्लितास्मि ।

मदृते काः स्त्रियो वोखुरौट्कापुरुषं पतिम् ।

ईदृशी दुःखिता का वा इयेष व्यर्थजीवितम् ॥ १०१ ॥

एकनोडः वानरीं प्रति ।

किं यास्यसि वने मातश्चैका च स्त्री स्वभावतः ।

भीरुस्तत् स्त्रैरिणी माभूः स्यास्यस्यत्रैव शाखिनि ॥ १०२ ॥

(अपि च ।) अस्य चैव सुदे स्थियाः सम्मेरा सुपरिस्कृता ।

दुःखानि सुखवन्मत्वा यथासौ तोषमेत्यति ॥ १०३ ॥

स्यादिति । स्थिरे आवासे वसतिभूमौ चैवे विधेये सति शुभाशुभं परीक्षेत ।
बुधः पण्डितः परस्थानं अपरीक्ष्य सहसा न इयत्ति गच्छति । स्यात् ८, (च) इय् १, १,
एः ६, ॥ १०० ॥

मदिति । मदृते मां विना का वा स्त्रियः ईदृक्कापुरुषं पतिं कखः प्राप्तवत्यः
का वा स्त्री ईदृशी दुःखिता सती व्यर्थजीवितं इयेष इच्छति स्म । पक्षे । मूढस्य
उदाहरणम् ॥ १०१ ॥

किमिति । ई मातः ! स्वभावतो भीरुरेका च स्त्री त्वं कथं वने यास्यसि ।
तत् तस्मात् स्त्रैरिणी स्त्रेच्छाचारिणी माभूः अत्रैव शाखिनि स्यास्यसि । पक्षे ।
पूर्वापरभाषौ उ । न १, इम् १, आतः ५, एकाचः ५, ॥ १०२ ॥

अस्येति । अस्यैव तव भर्तुर्मुदे इर्षाय सम्मेरा सहाया सुपरिस्कृता सती स्थियाः ।
अन्यत् सुगमम् । पक्षे । अस्येति अपेक्षस्य सं । (च १,) (एवं १,) (उत्पः)
उदेः ५, ॥ १०३ ॥

व्याकरणम् ।

स्याच्चेयः । असवर्णे शुते स्त्रैरिवर्णस्य इय् स्यात् । इयत्ति ॥ १०० ॥

कखः, इयेष ॥ १०१ ॥

नेमातः एकाचः । एकाच आदन्तात् इम् न स्यात् । यास्यसि, स्यास्यसि ॥ १०२ ॥

चैवसुदेः । एवं अर्थात् एकाच उदन्तात् इवर्णान्ताच्च इम् न स्यात् । एत्यति ॥ १०३ ॥

ऋतोऽप्येवं यामिजनो नोद्विग्नं कुरुते पतिम् ।

कार्पादाश्रय उत्तमे आश्रिता स्त्री सुखं सति ! ॥ १०४ ॥

प्रबोधयामि भवतीम् अग्नादेशापत्यकारणम् ।

गृहे चले श्रिता श्रीः किं चापत्यं नाश्रयिष्यति ॥ १०५ ॥

या नाश्रयिष्ट दिवसेऽस्नावीत् पत्युः पुरः सदा ।

नान्यवाचि वचोऽयावीदवरिष्ट रमापि ताम् ॥ १०६ ॥

अश्रयीत् स्त्रीगुणान् लक्ष्मीस्तद्दोषादङ्घ्रिष्ट सा ।

दृष्टचैतदतो भर्तुर्माच्छावीर्दुःखमुत्थितम् ॥ १०७ ॥

ऋत इति । यामिजनः कुलस्त्रीजनः ऋतोऽपि पीडितोऽपि एवं अनेन प्रका-
रेण पतिं उद्विग्नं न कुरुते । अत्र हेतुमाह । आश्रये अर्थात् पत्यौ उत्तमे सति
आश्रिता का स्त्री सुखं आर्षीत् प्राप्ता अपि तु नेत्यर्थः । सतीति सम्बोधनम् । ऋतः ५।
(अपि) (एवं १।,) ॥ १०४ ॥

प्रबोधेति । अग्नादेर्लक्ष्मादेशापत्यकारणं भवतीं प्रबोधयामि । गृहे गृह्णित्वा चले
चचले सति श्रिता आश्रिता श्रीर्लक्ष्मीः किं कथं चापत्यं चापत्यं न आश्रयिष्यति
इत्यर्थः । गृहीणी गृह्णित्वाहुः स्मृतिः । (प्रबोधयामि ८।,) भवति ८।, इम् १।,
अग्नादेः ५।, ॥ १०५ ॥

या नेति । या स्त्री दिवसे न अश्रयिष्ट न श्रिते सा या च पत्युः पुरोऽपि सदा
अस्नावीत् उपास्य स्थिता या च अन्यवाचि अन्यस्य पुरुषस्य वाचि वाक्ये वचो न
अयावीत् नामिश्रयत् रमापि लक्ष्मीरपि तां स्त्रियं अवरिष्ट आश्रयति सा । दृष्ट सम्भक्तौ
इत्यस्य रूपनिदम् । पक्षे । पूर्ववत्तस्य उदाहरणम् ॥ १०६ ॥

अश्रयीदिति । अश्रयीत् उद्धिं प्राप्ता । सा लक्ष्मीः अङ्घ्रिष्ट नभःपथेनगता ।
उत्थितं उपस्थितं भर्तुर्दुःखं मा अस्नावीः न उत्तेजय इत्यर्थः । पक्षे । सूत्रस्य उं ॥ १०७ ॥

व्याकरणम् ।

ऋतोऽप्येवम् । ऋदन्तादप्येवं विधिः । आर्षीत् ॥ १०४ ॥

प्रबोधयामि भवतीम् अग्नादेः । अग्नादेरिम् स्यादिति बोधयामि । अश्रयिष्यति ॥ १०५ ॥

अश्रयिष्ट, अस्नावीत्, अयावीत्, अवरिष्ट ॥ १०६ ॥

अश्रयीत्, अङ्घ्रिष्ट, अस्नावीत् ॥ १०७ ॥

प्रिये निजेऽवाचि च निर्गुणे सति

धवस्य हेये स्थिरभक्तियोगिनी ।

या शिश्रिये तं पतिदेवता पतिं

जीवं मृतं वा प्रणमामि तामहम् ॥ १०८ ॥

अस्यैव यस्यानेका च स्फूर्तिमत्पुण्यसंहतिः ।

स एव निन्ये खगृहं भार्यां गुणवतीं सतीम् ॥ १०९ ॥

साधोर्नृत्यस्य चोवुः सद्गुणज्ञा न यशोमयम् ।

तत्स्त्रीगुणैर्दिग्वराशिं न द्युवन्ति श्रियोऽपि तस् ॥ ११० ॥

प्रिय इति । हे सति ! निजे आत्म्याये प्रिये भर्त्तरि अवाचि । न नास्ति वाक् यस्य तादृश्यापि अर्थात् मूके निर्गुणे धवस्य नरस्य हेये अनादरणीयेऽपि स्थिरभक्तियोगिनी अचलभक्तियुक्ता सती या पतिदेवता स्त्री तं पतिं जीवं जीवन्तं मृतं वा शिश्रिये आश्रितवती तां स्त्रियं अहं प्रणमामि । पक्षे । प्रिये निजे इति स्वप्रियायाः सं । स्थिरेत्यादिकं उं । अचि ७, (च) निर्गुणे ७, सति ७, धवस्य ६, (आहं ८,) इय् १, एः ६, ॥ १०८ ॥

अस्तीति । यस्य जनस्य अनेका स्फूर्तिमत् पुण्यसंहतिः दीप्यमानपुण्यममूहीऽस्यैव स एव जनः सतीं गुणवतीं भार्यां खगृहं निन्ये । अस्ति ८, (एव) य् १, अस्यानेकाचः ५, ॥ १०९ ॥

साधोरिति । नु भोः तस्य तस्य साधोस्तस्यैव स्त्रीगुणैः करणभूतैः सद्गुणज्ञा जनाः यशोमयं दिग्वराशिं दिशां स्थूलसाटीवस्तं न ऊवुः न निर्व्यसुः अपि तु तथा । वराशिः स्थूलसाटक इत्यमरः । ऊवरिति वेङ्ग सूती इत्यस्य रूपम् । श्रियोऽपि सम्पदोऽपि तं साधुं न द्युवन्ति न यान्ति अपि तु यान्ति एव । पक्षे । सा इति अहीनां सं । धोः ६, नु तस्य ६, (च) उव् १, उः १, ॥ ११० ॥

व्याकरणम् ।

अचि च निर्गुणे सति धवस्याहेयेः । अगुणे अचि परत्र सति धातुसम्बन्धीयस्य इवर्णस्य इय् स्यात् शिश्रिये ॥ १०८ ॥

अस्यैव य् अस्यानेकाचः । असंयुक्तानेकाचः परस्य तस्य इवर्णस्य य अस्ति स्यादित्यर्थः । निन्ये ॥ १०९ ॥

धोर्नृत्यस्य चोवुः । धातोर्नृत्यस्य च उवर्ण उव् स्यात् । द्युवन्ति ॥ ११० ॥

वानरो तद्ववतु । सम्प्रति ।

तद्वत् कटकटाशब्दं शृण्वन्त्या मे ज्वरोऽभवत् ।

तथा वद स्यान्नु त्यस्यान्तो यथा पक्षिणां स्वर ! ॥ १११ ॥

(एकनौडः) ब्रवीमि वाचो भवतीम् सृष्टृदृशो-स्थ-पयो यतः ।

ससर्जिधाद्य तच्छिन्तावुपायेय सुमन्त्रणात् ॥ ११२ ॥

किन्तु अघङ्क्षीणैव मन्त्रणा फलते अतः स्वभावतोऽसम्बृतमुश्रया भवत्या न श्रोतव्यम् । अथ समयान्तरे एकनौडो लोमशं प्रति ।

सखेऽस्ति कर्कटीचेवमदूरे क्रोशमन्तरे ।

भद्रा नाम नदीतीरे तत् ददर्शिश वा न वा ॥ ११३ ॥

तद्वदिति । तस्य वानरस्य दत्तकटकटाशब्दं शृण्वन्त्या मे मम ज्वरोऽभवत् । तु भोः त्यस्य तस्य ज्वरस्य अन्तो नाशो यथा स्यात् तथा वद । हे पक्षिश्रेष्ठ ! । पक्षे पूर्वोपरभाग उदाहरणवाक्यम् । (तथा १,) (वत् १,) अस्यात् ५, तु त्यस्य ६, अन्तः १, ॥ १११ ॥

ब्रवीमीति । भवतीं वाचो ब्रवीमि । सृष्टृ सृष्टं दृशोः स्थ-पयः चक्षुषोः स्थितं वारि यतः कारणात् ससर्जिधं त्यक्तवती मन्त्रणात् तच्छिन्तो तस्य चक्षुर्जलविसर्गकारणस्य क्लिप्तौ हेदविषये उपायेय उपायं कुर्याम् । पक्षे । पथ इत्यस्य उत्तरे ओकारः सन्वी-धने । यत् इत्यादिकं छं । वा १, अचः ५, भवति ८, इम् १, सृज-दृशोः ६, यपः ५, ॥ ११२ ॥

(अघङ्क्षीणा तृतीयादिजमानां अगीचरः ।) सखे इति । कर्कटीचेवं कर्कटी-फलविशेषस्य चेवं ददर्शिश वा न वा त्वया दृष्टं नवेत्यर्थः । पक्षे । पूर्वसूत्रस्य छं ॥ ११३ ॥

व्याख्यरणम् ।

तथा वत् अस्यान्त्यस्यान्तः । असंयोगात् परस्य तुप्रत्ययस्य अन्तो वत् स्यात् अगुणे अचि परे । वत् इति तकारः स्वरुपाद्येकः । शृण्वन्त्या ॥ १११ ॥

वा अचो भवतीम् सृजदृशोऽस्थपः । अजन्तात् सृजो दृशश्च यप् । इम् वा स्यात् । ससर्जिध ॥ ११२ ॥

ददर्शिश, ददृष्ट ॥ ११३ ॥

यदि न दद्रुः तदा तदहं दर्शये । इति स तेन सह कियद्दूरं
गत्वा उच्चैः शिरसं शालमाह्वय दर्शयन्नाह सखे ! पश्य तदिदं चेव
अस्य स्वामी कृषीवलोऽप्ययं रक्षसास्ते । (अनेन हि ।)

याप्यतेऽत्र सदा निट् तु स्फुरदच्छात्यजन्तः ।

नायाति भीत्या रात्रौ न कदाप्यत्राजगन्त्य किम् ॥ ११४ ॥

एतत्फलादृतो नित्यं व्ययते रङ्ग एषकः ।

पटमेतदवन् चेतमादिधैतत् फलं न वा ॥ ११५ ॥

मध्वस्ति नेतरदिमासृत ऐष्यतेयङ्

कर्कष्यदभ्रलसितैः किमु नापि देवैः ।

याप्यते इति । सदा अत्र स्थाने निट् निशा याप्यते ततः कारणात् स्फुर-
दच्छालजं स्फुरन्ती दीप्यमाना ये अस्मा भङ्गकास्तेषां आलिः श्रेणी अजः कागश भीत्या
रात्रौ न आयाति । स्फुरदच्छाली च अजश्चेति समाहारः । कदापि अत्र स्थाने न
किं आजगन्त्य न आगतोऽपि । पक्षे । याप्यतेऽवेति अधिन् सूत्रार्थे याप्यते जीयते
भवानिति शिष्यावधानार्थम् । नायातीत्यादिकं उ' । सदाऽनिट् तुः ५१, (स्फुरत्-अत्-
शालि-अच्-अन्तः) स्फुरदच्छात्यजन्तः ५१, ॥ ११४ ॥

एतदिति । एषकः असौ रङ्गः दरिद्रः एतत्फलादृतः एतत्कर्कटीफलैवादृतः
सन् एतत् चेव अवन् रचन् सन् पटं व्ययते पटं निर्माति एतत्फलं आदिध
भक्षितवान् न वा । पक्षे एतत्फल इति एतत्फलविशिष्टस्य सं । अदृतः ५१,
नित्यं ११, व्ययतेः ५१, ॥ ११५ ॥

मध्वस्ति । इमां कर्कटीं ऋते विना इतरत् मधु नास्ति देवैरपि अदभ्रविलसितै-
रतिशयविलासशालिभिरपि इयं कर्कटी न ऐष्यत अपि तु वाञ्छितैव । देवस्तदिदं

व्याकरणम् ।

सदाऽनिट् तुः स्फुरदच्छात्यजन्तः । सदा अनिट्प्रत्ययो यस्मात् तादृशी यः
पाठकाले स्फूर्तिमत् अत् विशिष्टो धातुस्तथा अजन्तधातुश्च तस्मात् थप इम् वा स्यात् ।
जगन्त्य ॥ ११४ ॥

अदृतो नित्यं व्ययतेः । अद ऋ व्यङ्ग्यो नित्यं थप इम् न स्यात् । आदिध ॥ ११५ ॥

आस्नाद्य तत् फलमिदं सकृदेव देवः

किं दुर्लभादमृततोऽपि ऋतीयते न ॥ ११६ ॥

एष हि कृषीवलः क्षेत्रमिदमासङ्गवात् गोपायति अथ भुक्त्वा
सम्यगुपयाय स्फुटकर्कटीमन्वहं विपणी पणायते ॥ ११७ ॥

धूपायितश्चातपाद्यैर्यदायाति कृषीवलः ।

गृहं तदासौ भवति पणितोऽपि च धूपितः ॥ ११८ ॥

स्वविपणिङ्गम एष यदैष्यति त्वरितमत्र समेत्य तदा फलम् ।

समुपभुज्य कियच्च गृहं नये यदपि कामयतेऽमरराडपि ॥ ११९ ॥

फलं सकृत् आस्नाद्य भुक्त्वा दुर्लभादमृततोऽपि किं न ऋतीयते न घृणां धत्ते अपि तु
तथैव । पक्षे । मध्वसि नेतरदिमामिति विनेति शेषः । एतच्च शिष्याणां रीचनार्थम् ।
कर्कट्यादिकं च । ऋतः ५१, ऐष्यत ८१, ईयं ११, ॥ ११६ ॥

एष इति । आसङ्गवात् सङ्गवकालपर्यन्तं सम्यक् यथा स्यात् तथा भुक्त्वा उपयाय
विपणी गत्वैत्यर्थः । अन्वहं प्रतिदिनं पक्ककर्कटीफलं विक्रीयते । गुपः ५१,
आयः ११, ॥ ११७ ॥

धूपेति । कृषीवलः कृषकः आतपाद्यैर्धूपायितः सन्तप्तः सन् यदा गृहं आयाति
तदा असौ कृषीवलः पणितोऽपि स्तुतोऽपि धूपितः सन्तप्तो भवति वाक्यमपि न
सङ्गते इत्यर्थः । पक्षे । तदेत्यन्तपूर्वभागं च । असौ ११, भवति ८१, पणितः ५१,
(अपि) धूपितः ५१, ॥ ११८ ॥

क्षेति । हे स्व आत्मीय । एष कृषीवलः सदा । कमः इच्छुः सन् विपणिं पण्य-
वीथिकां ऐष्यति यास्यति तदा अत्र त्वरितं एव इदं फलं कियत् समुपभुज्य भुक्त्वा

व्याकरणम् ।

ऋत ऐष्यत ईयङ् । ऋतीयते ॥ ११६ ॥

गुपयायः । गुप आयः स्यात् । गोपायति, पणायते ॥ ११७ ॥

असौ भवति पणितोऽपि च धूपितः । पणधूपाभ्यामपि असौ आयः स्यात् । धूपा-
यितः ॥ ११८ ॥

साधवो हि ऋतीयाद्या विभ्रति स्तेयकर्मणि ।

कृतेऽपणायिताश्च स्युर्वानरस्यात् का वपा ॥ १२० ॥

इति तौ स्वस्थानमाजग्मतुः । अथ कृषीवले विपणौ गतवति
लोमशः काकेन यथोपदिष्टमकरोत् । अथ कृषीवलः सायं क्षेत्र-
मागत्य फलानि अट्टष्टा आत्मगतम् अहो किमेतत् ।

कर्कटीप्रसवा गुप्ता ये तदीयाग्रगण्यकाः ।

तयो नेत्यन्ते ईत्यन्ते रेखा नखभवा इमे ॥ १२१ ॥

हत हत गोपालैरिदमनिष्टमाचरितम् । अथवा शृगालैर्भक्षितं
इति निश्चित्य परदिने च तथैव दृष्ट्वा विपसाद । अनन्तरं गोपाल-
बालकमुखात् वानरातिक्रमं श्रुत्वा आह ।

क्रियञ्च गृहं नयेः आनयेः यदपि फलं असुरराट् इन्द्रोऽपि कामयते । पक्षे
स्त्रविप इति धनस्य विशेषेण पालकस्य सं । णिङ् १, कमः ५, ॥ ११६ ॥

साधव इति । साधवो हि साधव एव स्तेयकर्मणि ऋतीयाद्याः घृणाद्या विभ्रति
धारयन्ति आदिपदात् लज्जादेः परियङ् । कृते स्तेयकर्मणि कृते अपणिताः अप्रशं-
सिताः स्युः अत्र स्तेय कर्मणि वानरस्य का वपा का लज्जा ? । पक्षे सा इति अङ्गीनां
सं । घवः १, (हि) ऋतीयाद्याः १॥, ॥ १२० ॥

ये कर्कटीति । ये कर्कटीप्रसवाः कर्कटीफलानि गुप्ताः पालिताः मयेति शेषः ।
तदीयाग्रगण्यकाः तेषां मध्ये अग्रगण्याः श्रेष्ठास्त्रयः प्रसवाः नेत्यन्ते नखभवा इव
रेखा ईत्यन्ते च । पक्षे । ये तदित्यन्तपूर्वभाग उ । खानेति कृतखननक्षेपभवसङ्-
ग्रहानां सं । ईयाग्रगण्यकाः १॥, तयः १॥, न १, ईत्यन्ते ८॥, ईत्यन्ते ८॥, (च)
अरे ७, ॥ १२१ ॥

व्याकरणम् ।

णिङ्मः । कमी णिङ् स्यात् कामयते ॥ ११६ ॥

धवो हि ऋतीयाद्याः प्रसङ्गाः स्युः । अपणायिताः ॥ १२० ॥

ईयाग्रगण्यकास्त्रयो नेत्यन्ते ईत्यन्तेऽरे । ईयाद्यास्त्रयः अरे परे क्वचित् दृश्यन्त न
दृश्यन्ते च अर्थात् वा स्युः । गुप्ताः ॥ १२१ ॥

व्यर्थो गोपाय क्लमोऽपि दीर्घया च मयाशया ।

दूरं जग्मेऽस्यावृत्तौ यदाक्लामं तमवैति कः ॥ १२२ ॥

सर्व्वोऽनश्यन्लघोऽघे हि रेवातीरे स्थिते कपी ।

न भद्रं मे यतः सोऽतिबलो लब्धति कर्कटीम् ॥ १२३ ॥

बालकास्तं प्रति । दृष्टञ्चैतत् ।

तथात्र सोऽत्र वृट्तिर्लोभमोऽभ्रासस्तथाऽक्लमः ।

एति यादृक् खाद्युतं भं न वा त्रस्यति लोष्टतः ॥ १२४ ॥

व्यर्थे इति । गोपाय रक्षणाय क्लमः परिश्रमो व्यर्थः मे मम दीर्घया आशया च दूरं जग्मे गतम् । अस्य चित्रस्य आवृत्तौ आवृत्तिकरणे यत् आक्लामं क्लान्तिं प्राप्नोऽस्मि तत् को जनः अवैति जानाति । पक्षे । व्यर्थो गोपायेति पूर्व्वमूवीयोदाहरणम् । आशयेत्यादिकं उ । क्लमः ६१, आचमः ६१, (दीर्घः ११, अपि ७, ॥ १२२

सर्व्वे इति । सर्व्वो लघः सृष्ट्वा अनश्यत् नष्टः अघे पापात्मनि कपी वानरे रेवानदीतीरे स्थिते सति मे मम न भद्रं न शुभम् । यवी यस्मात् स वानरः कर्कटीं लब्धति सृष्टयति । पक्षे । सर्व्वोऽन इति सर्व्वकनिष्ठस्य सं । तीरे इत्यादिकं उ ! श्यन् ११, लघः ५१, घे ७, (हि) रे ७, वा ११, ॥ १२३ ॥

तथेति । खात् आकाशात् च्युतं भं न चतुर्न यादृक् एति तथा सोऽपि वानरः वृट्तिः अथात् अत्र एति आगच्छति कौटुम्भः असमः भान्तिरहितः अक्लमः ग्लानि-रहितः । लोष्टतोऽपि न त्रस्यति न विभेति । पक्षे । एतीत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । तथा ११, त्रसः ५१, (अपि) वृट्तिः ५१, असः ५१, भासः ५१, क्लमः ५१, १२४ ॥

व्याकरणम् ।

क्लमोऽपि दीर्घ आचमः । क्लम आचमश्च दीर्घः स्यादपि । आक्लामम् ॥ १२२ ॥

श्यन् लघो घे हि रे वा । लघः श्यन् स्यात् वा रे परे कर्त्तव्येव । लब्धति ॥ १२३ ॥

तथा तसोऽपि वृट्तिर्लोभमो भ्रासस्तथा क्लमः । एभ्योऽपि श्यन् स्यात् । त्रस्यति ॥ १२४ ॥

विक्रम्यतेऽद एत्याति विक्रमः स समोऽयसः ।

तथायसो वायुधन्तं नाक्रामेदिति मन्यते ॥ १२५ ॥

कूपीवलः बालकमुखादिति श्रुत्वा सक्रोधमाह । तदस्तु ।

प्रशपेऽपि क्रमो दीर्घस्तथास्यातिपराक्रमः ।

यथा नश्येत् करिष्ये तत् यथाक्रामेत् पुनर्न सः ॥ १२६ ॥

ततस्तेन कूपीवलेन यथा स वानरः क्षीयात् तथैव विनियोजितः कोऽपि व्याधस्तस्मिन्नेव कानने दिग्धं शरं धनुषि सन्धाय अलक्षितोऽतिष्ठत् । तदेवं दृष्ट्वा एकनीडः सत्वरं स्वनीडमागत्य लोमशं प्रति । सखे ! अद्य त्वया तत् क्षेत्रं न गन्तव्यम् । अपि च ।

अद्यानीतस्त्वया दीर्घोऽरये च स्फुटकर्कटः ।

प्रसवो दृश्यतामेको भयमीया न तत् कपेः ॥ १२७ ॥

विक्रीति । स वानरः अदः क्षेत्रं एव आगत्य विक्रम्यते । कीदृशः अतिविक्रमः अयसो लौडस्य समः । अयसो लौडस्य आयुधं शस्त्रमपि तं वानरं नाक्रामेदिति मन्यते । पक्षे । अतिवीर्यादिकं 'उ' । अतिवि इति विं पक्षिणमतिक्रान्तमिति तत्तथा । क्रमः ५१, सः ११, समः ५१, यसः ५१, (तथा) आयसः ५१, (वा ११,) ॥ १२५ ॥

प्रशप इति । प्रशपेपि शपथमपि करोमि अस्य वानरस्य दीर्घः क्रमः अतिशयाक्रमणं तथातिपराक्रमो यथा नश्येत् तत् करिष्ये यथा येन प्रकारेण स वानरः पुनर्नाक्रामेत् । पक्षे । प्रश इति श्रयितस्य सं । शेषः 'उ' ॥ १२६ ॥

अथेति । अद्य त्वया आनीतः एकः स्फुटकर्कटः प्रसवः एकं कर्कटीसम्बन्धिफलं अरये शत्रवे दृश्यताम् । तत् कपेः सकाशात् भयं न ईयाः न प्राप्तासि । दीर्घः ११, अरये ७, अचः ६१, ॥ १२७ ॥

व्याकरणम् ।

क्रमः स समो यसस्तथा यसो वा । क्रमः सं यसः आयसश्च स शब्दं वा स्यात् । विक्रम्यते ॥ १२५ ॥

सोऽपि क्रमो दीर्घः । क्रमो दीर्घः स्यात् परस्मै पदे अपि परे । आक्रामेत् ॥ १२६ ॥

दीर्घोऽरयेऽचः । अजन्तस्य दीर्घः स्यात् अरे ये परे । ईयाः ॥ १२७ ॥

साध्वसं मागमो गच्छ श्रितिकण्ठं स्मरन् सकृत् ।

यं स्मृत्योपान्तकमपि गच्छन्नैति भयं नरः ॥ १२८ ॥

जिघ्र प्राणगविल्वं यत् जिघ्रतो नाशुभं क्वचित् ।

एतत्तु ज्ञो जनो जानात्यज्ञो जानाति नैव तत् ॥ १२९ ॥

(लोमश एकनौडं प्रति ।)

भवन् ! सहर्ष्वर्त्तिर्मे देही नाद्यापि ऋच्छति ।

नगस्थस्तिष्ठ यावन्न आतिष्ठामि निजं गृहम् ॥ १३० ॥

साध्वसमिति । साध्वसं भयं मागमः न प्राप्नुहि सकृदेकवारं श्रितिकण्ठं शिवं स्मरन् सन् गच्छ । यं शिवं स्मृत्वा उपान्तकं अन्तकस्य यमस्य समीपमपि गच्छन् नरो भयं नैति न प्राप्नोति । पक्षे । साध्वसम्या इति साधुना असम्मानितानां सम्बोधनम् । कहेत्यादिकं उ । गमः ६।, गच्छ १।, श्रिति ७।, ॥ १२८ ॥

जिघ्रैति प्राणगविल्वं नाशिकागतविल्वपत्रं जिघ्र यत् विल्वं जिघ्रतो जनस्य क्वचिदपि नाशुभम् । एतत्तु ज्ञो बुधो जन एव जानाति अज्ञो जनो नैव । पक्षे । अनगविल्वमिति प्राणगविल्वमित्यर्थः । नात्यज्ञ इति अत्यज्ञः पुरुष इत्यर्थः । जिघ्र १।, प्रा १।, ज्ञः ६।, जनः ६।, जा १।, ॥ १२९ ॥

भवन्निति । हे भवन् ! सह ऋच्छतु अर्थात् मया सहै गच्छतु अद्यापि मे मम देही शरीरसम्बन्धिनी अर्त्तिः पीडा न ऋच्छति न गच्छति । नगस्थो वृक्षस्थः सन् तिष्ठ यावदहं निजं गृहं न आतिष्ठामि अधितिष्ठामि पक्षे । सह इति सहिष्णोः सम्बोधनम् । मदित्यादिकं उ । ऋच्छ १।, (तु) अर्त्तिः १।, स्थः ६।, तिष्ठ १।, ॥ १३० ॥

व्याकरणम् ।

गमो गच्छ श्रिति । गच्छन् ॥ १२८ ॥

जिघ्र प्रा । जिघ्रतः । ज्ञो जनो जा । अनयोर्जा स्यात् श्रिति । जानाति ॥ १२९ ॥

ऋच्छ तु अर्त्तिः । ऋधातुस्तु ऋच्छ स्यात् । ऋच्छति स्थस्थिष्ठ । स्थाधातोः तिष्ठः स्यात् । आतिष्ठामि ॥ १३० ॥

एकनीडः विहस्य एवम् । किन्त्वेवम् । भवांस्तु ह्य आनीतं
एकं कर्कटौफलं गृहीत्वा इतो निःसृत्य बलीमुखस्य साम्मुख-
पथेनावृत्य आगच्छेः यथा स इदं फलं पश्येत् । यदा स एतत्
फलं वा बलादपहरिष्यते तदा काकूत्या रुदन्नेवं ब्रूयाः ।

एतन्मे यच्छतु सदा नय मोदेन किङ्करैः ।

गर्भिण्या दोहदमिदं लोभमत्र नियच्छ तत् ॥ १३१ ॥

यदा स क्षेत्रं द्रष्टुमिच्छेत् तदा एव ब्रूयाः ।

विप्रसीद सदोमध्ये न वाच्यं यदि मे श्रुतः ।

क्षेत्रमुन्मूलयिष्यन्ति पुरा क्षेत्री विषीदति ॥ १३२ ॥

यदि स प्रतिज्ञाय एकाकी एव क्षेत्रं गच्छेत् तदा अकाम इव
दूरे स्थित्वा क्षेत्रं दर्शयिष्यसि इति । अथ लोमशोऽपि तथाकरोत् ।
बलीमुखोऽपि तस्मात् फलमाजहार । लोमशोऽपि एकनीडेन
यथोपदिष्टं तथैवावदत् । तत् श्रुत्वा बलीमुखस्तु प्रति । एकाकी
अहमेव क्षेत्रं गमिष्यामि । अथ दूरतस्थित्वा लोमशः क्षेत्रं दर्श-
यन्नाह ।

एतदिति । एतत् फलं मे मध्यं यच्छतु ददातु भवानिति शेषः । किङ्करैर्दासेः
करणभूतेः मोदेन इष्येव सदा आनय क्षेत्रादिति शेषः । इदं फलं गर्भिण्या दोहदं
अभिलषितभक्ष्यं तत् तस्मात् अत्र लोभं नियच्छ संयतं कुरु इत्यर्थः । पक्षे । एतन्मे
सकाशात् शृणु इति शेषः । अर्देनेत्यादिकं 'उ' । यच्छ १, (तु) सदानयमः ६१, ॥१३१॥

विप्रिति । विप्रप्रेषण प्रसीद सभामध्ये न वाच्यं यत् यस्मात् इमे वानराः श्रुतः सन्तः
क्षेत्रमुन्मूलयिष्यन्ति पुरा उत्तरकाले च क्षेत्री विषीदति । विषादं प्राप्नोति । अत
इति शुभातोः किपि रूपम् । पक्षे । विप्रिति सं । मध्य इत्यादिकं 'उ' । सीद १,
सदः ६१, ॥१३२॥

व्याख्यरणम् ।

यच्छ तु सदानयमः । दानसङ्घितस्य यमी यच्छ स्यात् । नियच्छ ॥ १३१ ॥

सीद सदः । विषीदति ॥ १३२ ॥

नु ! वालिसदृशः पश्य तदिदं क्षेत्रमुत्तमम् ।

गच्छ भुङ्क्ष्व मितं शस्त्रं यावत् क्षेत्री न पश्यति ॥ १३३ ॥

अथ बलीमुखस्तत् क्षेत्रमगात् । अथ व्याधः ।

इच्छत्विषुरसौ कौशः वक्षःशोणितमद्यते ।

इच्छ स्वर्गं त्वमप्याश क्षेत्री भवतु विज्वरः ॥ १३४ ॥

भवत्कायेऽधामतु मच्छरः पश्यतोद्गरः ।

धमन् कृषीवलस्यास्य दुःखं तीक्ष्णं बलीमुख ! ॥ १३५ ॥

इत्युक्त्वा स वाणं मुमोच । वानरस्तेन विद्धः पपात । एक-
नीडस्तं प्रति ।

अहो कुञ्जरदेशीय ! शदस्तथापः पिव किं भूशय्यायां अव-
शीयसे ॥ १३६ ॥

नुवालीति । नु भोः वालिसदृशस्त्वं बाली वानरविशेषस्तत् सदृशस्त्वं तदिदमुत्तमम्
क्षेत्रं पश्य मितं परिमितं शस्त्रं फलं भुङ्क्ष्व । पक्षे । नु भोः वालिस इति वानरस्य
सम्बोधनम् । दृशः ६१, पश्य ११, ॥ १३३ ॥

इच्छत्विति । हे कौश ! अद्य ते तव वक्षःशोणितं असौ इषुर्व्याण इच्छतु त्वमपि
आश शीघ्रं स्वर्गं इच्छ क्षेत्री कृषीवली विज्वरो भवतु । इच्छ ११, (तु) इषुः ११,
असौ ११, ॥ १३४ ॥

भवदिति । मच्छरो मम वाणः पश्यतोद्गरः स्वर्णकारः कृषीवलस्य दुःखं तीक्ष्णं
दुःखरूपं लोहं धमन् सन् भवत्कायेऽध तव शरीररूपं काष्ठं अधामतु । पक्षे । भवत्-
काये इति उत्पद्यमानशरीरायाः सम्बोधनम् । आ ११, धम ११, ॥ १३५ ॥

अहो इति । हे कुञ्जरदेशीय ! हसितुल्य ! शदो गतिशीलः सन् अपि जलं पिव ।
पक्षे । कुञ्जरदे ! इति हसितादौः सं । भव इति च सं । शीय ११, शदः ६१,
(यथा) पः ६१, पिव ११, ॥ १३६ ॥

व्याकरणम् ।

दृशः पश्यः । पश्यति ॥ १३३ ॥

इच्छत्विषुरसौ । इच्छ ॥ १३४ ॥

आ धम । धमतु ॥ १३५ ॥

शीय शदस्तथा पः पिव । अवशीयसे ॥ १३६ ॥

अथैकनीडः स्तनीडमागत्य लोमशं प्रति ।

यं संस्मरन् वेपसेऽरिम् यमः सन्नस्य चाद्य तम् ।

विदधे येन सोऽरिस्तेऽयंसीत् वैरानुबन्धतः ॥ १३७ ॥

येन नमितोऽपि न तमनंसीः ॥ १३८ ॥

अनु काकः तत्त्वत्तान्तं कथयामास सर्व्वं वानरास्तं साधुसाध्विति ।

इति नाट्यपरिशिष्टनाम नाटके सप्तमराष्ट्रप्रज्ञासे सुबन्धुशिष्ययोः

संवादे प्रथमोऽध्यायः ।

यमिति । यं अरिं संस्मरन् सन् वेपसे कल्पसे अद्य सन् साधुर्यमः अत्यारिस्तद्विदधे । येन हेतुना ते तव सोऽरिर्व्वैरानुबन्धतः शत्रुभावात् अयंसीत् उपरतोऽभवत् । पक्षे । यमिति उपरतस्य, संस्मरन्निति स्मरतः, वे इति पक्षिणः सम्बोधनम् । अदीत्यादिकं उ । पसेः ६।, इम् १। यमः ५।, सन् १।, अद्य ६।, (च) ॥ १३७ ॥

येनेति । येन बलीशुस्तेन त्वं नमितोऽपि तं बलीशुस्त्वं न अनंसीः न ग्रथतवान् सः अरिः वैरानुबन्धतः अयंसीदिति पूर्व्वेषान्वयः । पक्षे । येनेति वायोः प्रभीश्च सम्बोधनम् । नमितः ५।, (अपि) १३८ ॥

व्याकरणम् ।

पसेरिम् यमः सन्नस्य च । यम इम् स्यात् पसेः तस्य च सन् । अयंसीत् ॥ १३७ ॥

नमितोऽपि । अनंसीः ॥ १३८ ॥

(सुवन्धुः नृपं प्रति ।)

रमातोपि बलादापि उच्छ्रिताः परहिंसकाः ।

अरंसिषुरजय्या ये उपायेनैव ते हताः ॥ १ ॥

विश्वासं न जिगीषौ विषयेऽपि सन् षष्ठेऽजिर्गिरिशस्य ।

योगिनोऽपि सत आरात् क्रूरः कामो धृतिं सुजिगाय ॥ २ ॥

हे षोढः कः सेवते वा सुखस्वापं स यत् खलः ।

श्रीरस्य नङ्गयति कथमिति चिन्ताज्वरी सदा ॥ ३ ॥

रमेति । रमातः सम्पत्तितः बलादा बलवीर्येण वा ये परहिंसकाः अजय्या
जितुमशक्या उच्छ्रिता उद्रताः सन्तः अरंसिषुः चिक्रीडूः ते जनाः उपायेनैव हताः ।

रमातः ५१, (अपि १) ॥ १ ॥

विश्वेति । षष्ठेऽपि विषये देशे सन् वर्त्तमानः जिगीषौ जने विश्वासं न अजेः न
प्राप्नुयाः । आरात् दूरे सती वर्त्तमानस्य योगिनी गिरिशस्य क्रूरः कामो धृतिं
धैर्यं सुजिगाय सुखेन जितवान् । पक्षे । पूर्वापरभागौ उं । विषये ७, (अपि)
सन्—षष्ठे ७, जिः ६१, मिः ११, ॥ २ ॥

हेवेति । हे षोढः हेर्षं वदतीति हे षोढः अर्थात् विहिंसौ की वा जनः सुखस्वापं
सुखेन निद्रां सेवते । यत् यस्मात् स खलः अस्य जनस्य श्रीः कथं नङ्गयति इति
चिन्ताज्वरी सदा आस्ते । पक्षे । हे इति द्वयोः सम्बोधनं । षः ६१, दः ६१,
कः ११, से ७, ॥ ३ ॥

व्याकरणम् ।

रमातोपि । रम आदस्ताच्च रम् सन् स्यात् । अरंसिषुः । १ ॥

विषयेऽपि सन्—षष्ठे जेर्गिः । षष्ठविमक्तौ सनि च जेर्गिः स्यात् । जिगीषौ ।
जिगाय । २ ॥

षो ढः कः से । नङ्गयति । ३ ॥

यो नान्यतोता रुषितोऽरिम्वा तस्य नरस्य हि ।

द्वेष्टारश्च न पश्यामि तं रोष्टा तवितापि कः ॥ ४ ॥

श्रोतव्यमेतद्धरणीट् सहोऽलुभोऽरिषस्तथा ।

वसस्तुतः शुक्भृतस्तु वस्तारो न यथा प्रजाः ॥ ५ ॥

यदा विपक्षः सदृत्तः श्रीप्रतापैर्यशो महः ।

भरिता वीक्ष्य तदूनो न शोक्तासि क्षणं स्मरन् ॥ ६ ॥

योनिति । यो जनो न अन्यस्य तोता न हिंसकः अरुषितः रोषरहितः तस्य नरस्य अरिं द्वेष्टारश्च न पश्यामि रोष्टा सन् को जनस्तं जनं तविता हिंसां करिष्यति अपि तु न कोपीत्यर्थः । पक्षे । पूर्वपरभागौ च । रुषितोः ५, इन् १, वा १, तस्य ६, नरस्य ६, ॥ ४ ॥

श्रोतव्यमिति । एतत् श्रोतव्यं । द्वेष्टारणीट् ! राजन् ! सहः सदृष्टः अलुभो लोभरहितः अरिषः हिंसारहितः सन् स्तुतः प्रशंसितः सन् तथा तेन प्रकारेण वस वासं कुरु । यथा येन प्रकारेण प्रजाः शुक्भृतः अथात् शोकात्ताः सत्यः न वस्तारः न वासं करिष्यन्ति । पक्षे । द्वेष्टारणि ! धारणशैले ! एतत् श्रोतव्यमिति तु शिष्यावधानार्थः । इट् १, सहः ५, लुभः ५, रिषः ५, (तथा) वसः ५, तुतः ५, शुक्भृतः ५, (च १) ॥ ५ ॥

यदेति । विपक्षो जनः श्रीप्रतापैर्यदा सदृत्तः साधुवृत्तिशाली स्यात् दशो महश्च तेजश्च भरिता धारयिष्यति तत् वीक्ष्य दूनो दुःखितः सन् न शोक्तासि शोकं न करिष्यसि । किं कुर्वन् क्षणं समयं स्मरन् समयं प्रतीक्षमाण इत्यर्थः । पक्षे । सूत्रस्य च । ६ ॥

व्याख्यानम् ।

रुषितोरिम्वा तस्य नरस्य । रुषस्तोय परस्य रभिन्नस्य तस्य इन् वा स्यात् । तोता, रोष्टा, तविता ॥ ४ ॥

इट् सहोलुभो रिषस्तथा वसस्तुतः शुक्भृतश्च । एभ्यः परस्य अरस्य तस्य इन् वा स्यात् । वस्तारः । ५ ॥

भरिता, शोक्तासि ॥ ६ ॥

स्तविताऽसि तदाऽमित्रं सोढास्यस्य च तन्महः ।

नैषितासि तदा इन्द्रं न लोब्धास्यस्य सम्पदि ॥ ७ ॥

वसितासि प्रतीच्याह्वयदा भावी व्यसन्यसौ ।

जेतुमेष्टासि तं तर्हि रोषितासि च तं बलात् ॥ ८ ॥

(शृणु समन्त्रनाम राजा ।)

सदाश्लिषो गुणौ सत्य आश्लेषे विषये सति ।

पञ्चमे द्रविडेऽस्तिस्म नाश्लिषत् यस्तु नास्तिकम् ॥ ९ ॥

स्तवितेति । तदा तस्मिन् काले शत्रोः सङ्गतिदशायां अमित्रं शत्रुं स्तवितासि स्तवं करिष्यसि अस्य शत्रोर्महेश तेजय सोढासि सहिष्णुर्मविष्यसि तदा तस्मिन् समये इन्द्रं विवादं न एषितासि नैष्ठां करिष्यसि अस्य शत्रोः सम्पदि न लोब्धासि लोभं न करिष्यसि । पक्षे । सूत्रस्य उ० । ७ ॥

वसीति । अहर्दिनं प्रतीत्य वसितासि वासं करिष्यसि । यथा अभी शत्रुः व्यसनी अष्टादशव्यसनयुक्तो भावी तर्हि तदानीं तं शत्रुं जेतुं एष्टासि इच्छां करिष्यसि । “तदुक्तं । तदा यासाद्रिषोर्वैरं व्यसने चोत्थिते रिषोरिति” । रोषितासि हिंसां करिष्यसि । पक्षे । सूत्रस्य उ० । ८ ॥

सदेति । पञ्चमे द्रविडे आश्लेषे एकदेशमन्यसे सति साधौ विषये देशे अस्तिष्ठा आसीत् । यो राजा नास्तिकं न अश्लिषत् आलिङ्गनं न चकार । कौटिल्यः सदाश्लिषः सतः साधोराश्लिषः संसर्गकर्ता गुणौ गुणवान् सत्यः सत्यविशिष्टः । सदा ७, श्लिषः ५, गुणौ १, सत्यः १, आश्लेष ७, विषये ७, सति ७, पञ्चमे ७, ॥ ९ ॥

व्याकरणम् ।

स्तवितासि, सोढासि, एषितासि, लोब्धासि ॥ ७ ॥

वसितासि, एष्टासि, रोषितासि ॥ ८ ॥

सदाश्लिषो गुणौ सत्य आश्लेषे विषये सति पञ्चमे । परत्र पञ्चमविभक्तौ ज्ञान-विषये सति श्लिषधातोर्नित्यं अगुणौ सप्रत्ययः स्वात् आशिङ्गनायै । अश्लिषत् । ९ ॥

सदैव सदुपान्तेचो निमोहात् शान्ततो दृशः ।

त्रिकालस्याप्तविद्यो योऽमिच्छद्वाक्सुधया जगत् ॥ १० ॥

केषान्ततश्चेष्टलाभो नाभवत् पृथिवीपतेः ।

नाकञ्चत् कस्य वा चेतः प्रियवाग्गुणशीलतः ॥ ११ ॥

अथ, राज्ञस्तस्य सभायां द्रविडेश्वरप्रेरितो वार्त्ताविहो लिपिं
समर्पयति । यथा ।

नृवरोज्भसि गुणिनि श्रूयतेऽक्षयः

स्युशि त्वपश्य दृपोऽमृषोऽपि सृपो भवति ।

सदेति । स कौटुशः सदैव सदुपान्तेचः सतां उपान्ते समीपे चरतीति स
तथा । शान्ततः शान्तात् शान्तिरसम्प्राप्तात् आतविद्यः शान्तात् कौटुशात् निमो-
हात् मोहहरितात् त्रिकालस्य दृशः त्रिकालज्ञात् । दृक् ज्ञाने ज्ञातरि त्रिजिह्वसु-
श्रामनात् । यद्वा त्रिकालस्य द्रष्टुः । यो राजा वाक्सुधया जगत् अमिच्छत् मिसिच ।
(सदा) (एव) सदुपान्तेचः ५, अनिमः ५, ज्ञानात् ५, शान्ततः ५, अदृशः
५, ॥ १० ॥

केषामिति । ततस्तस्यात् पृथिवीपतेः सकाशात् केषां इष्टलाभय न अभवत् अपि
तु सर्वेषामेव । स राजा प्रियवाक्येन गुणेन शीलेन सद्वृत्तेन च कस्य चेतो न अक-
ञ्चत् न आकर्षणं चक्रे । पक्षे । के इति सुखविशिष्टायाः सं । शेषः 'उ' । शान्ततः
५, (च) ॥ ११ ॥

व्याकरणम् ।

सदैव सदुपान्तेचोनिमोहात् शान्ततोऽदृशः । सत् वर्तमान उपान्ते अन्तसमीपे
इत् यद्य तादृशात् अनिमो ज्ञानात् शान्ताच्च दृशवर्त्तात् अगुणो स-प्रत्ययः स्यात् पक्षमे
परे । अमिच्छत् । १० ॥

शान्ततश्च । तादृशशान्तादपि स्यात् । अकञ्चत् । ११ ॥

क्वचित् भवान् नृपतीन् विजिगीषुस्तत्

याचे त्वां स्पष्टारं राज्यं युद्धं वा ॥ १२ ॥

सदाऽसृजो दृशो वारि येषां क्षुद्रमहीभुजाम् ।

तेऽय द्रव्यन्ति तेऽशूणि स्रव्यन्ति स्वाशु नन्दिजम् ॥ १३ ॥

अथ सुमन्त्रो राजा पत्नार्थमवगत्य मन्त्रिभिः संमन्त्र्य प्रत्युत्तरं
निलेख । यथा ।

नाशि त्वे जातु वाञ्छन्ति न सुखं दुःखमिश्रितम् ।

राज्यादिजं मनो येषां ध्येये नित्यसुखे चखौ ॥ १४ ॥

नृवरिति । हे नृवर ! गुणिनि गुणिजने उज्ज्वलसि ददासि इति श्रूयते । कौटुम्भः स्पृष्टि
दानविषये अक्षयः अकारः तपस्य तपस्य कश्चिदपि समये भवान् दृपो दर्पितो असृष्टोपि
अचान्तोपि सन् नृपतीन् विजिगीषुर्जुमिच्छुः सन् सृष्टो गमनशीलो भवति इत्यादि श्रूयते
इति पूर्वोक्तान्वयः । तत् सप्तात् स्पष्टारं दातारं त्वां राज्यं युद्धम्वा याचे । स्पर्शनं
प्रतिपादनमिति कीषात् स्पृष्टधातोर्दानार्थकत्वं । पक्षे । नृन् वाति गच्छतीति नृव इति
वायोः सं । भवानित्यादिकं 'उ', रः १, अच् १, भसि ७, श्रूयते ८, कृषः ६, स्पृष्टि-
तपः ६, गुणिनि ७, (च) दृपः ६, सृषः ६, सृष्टः ६, भवति ८, कश्चित् ७, ॥१२॥

सदेति । येषां क्षुद्रमहीभुजां राज्ञां दृशो वारि चक्षुषी जलं असृजः सृष्टिं
कृतवानसि ते महीभुजः तव अशूणि अय द्रव्यन्ति नन्दिजं नन्दिरामन्दसेन जनितं स्वाशु
स्वकीयं नेत्राशु अघात् आनन्दाशु स्रव्यन्ति ! सदा ७, सृजः ६, दृशः ६, (च) ॥१३॥

नाशीति । नाशि क्षणनाशं राज्यादिजं राज्यादिजन्यं सुखं दुःखमिश्रितमिति
जातु कदाचिदपि त्वे ते जनाः न वाञ्छन्ति । येषां जनानां ध्येये ध्यानविषये नित्य-
सुखे नित्यसुखस्वरूपे मनश्चितं चखौ स्थिरमासीत् । अखाविति खे स्थैर्ये इत्यस्य रूपं
पक्षे । न इति क्षुद्रस्य सं । अश्रिति ७, एच् १, आ १, ॥ १४ ॥

व्याकरणम् ।

रोऽज्भसि गुणिनि श्रूयते कृषस्पृष्टितपस्य दृपो सृष्टोपि सृष्टो भवति कश्चित् !
कृषादीनां अच् रः स्यात् गुणिसंज्ञके भसि परे कश्चित् अर्थात् विकल्पेन । स्पष्टारं । १२ ॥

सदा सृजो दृशश्च । अनयोर्च् रः स्यान्नित्यं । द्रव्यन्ति, स्रव्यन्ति । १३ ॥

अश्रित्वेजा । धीरेव आ स्यात् अश्रिति । ध्येये, चखौ । १४ ॥

ततो राजर्षे ! योगिनस्तव लेशसाध्यं नोपयुज्यते । अपि च ।

शूरेण वादन्ततयोस्तद्बाह्योरन्तरं गतः ।

न कुर्यात् दुर्बलो जातु यो दधी मतिमुत्तमाम् ॥ १५ ॥

ततो बलवता भवता सार्द्धं मम विवादो न युज्यते ।

किन्त्वेवमपि ।

उ स्यान्नाशो मृधे राज्ञां शस्तः स्वाराज्यसिद्धये ।

के वागुः क्षत्रिया युद्धात् भीतिं नरकसाधनीम् ॥ १६ ॥

ततो युद्धान्न विभेमि । अपि च ।

शूरे नरे गुणिन्यच्यात् क्षितिर्यद्दीरवल्लभा ।

आ न शीच्या यन्नपेन्द्राः केपि तां न चिरं दधुः ॥ १७ ॥

शूरेति । दुर्बलो जनः जातु कदाचिदपि शूरेण सङ्घं वादं विवादं न कुर्यात् किञ्भूतः ततयोर्विस्तृतयोस्तद्बाह्योरन्तरं मध्ये गतः । अर्थात् दुर्बलो राजा शूरेण क्रीडीकृत इव आसी स तेन वादं न कुर्यादिति भावः । यो जनः उत्तमां मतिं बुद्धिं दधी । पक्षे । शूरे इति शूरायाः सं । न १, आदन्ततः ५, ओः १, ॥ १५ ॥

उ स्यादिति । उ भोः मृधे युद्धे राज्ञां नाशो मल्यः स्वाराज्यसिद्धये स्वर्गरूपराज्य-सिद्धये शस्तः प्रशस्तः स्यात् । के वा क्षत्रिया नरकसाधनीं युद्धात् भीतिं अगुः प्राप्त-वन्तः अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । पक्षे । मृधे इत्यादिकं उं । उसि ७, आत् १, नाशः १, ॥ १६ ॥

शूर इति । गुणिनि गुणयुक्ते शूरे वीरे नरे पुरुषे क्षितिः पृथिवी अच्यात् गम्वात् । यत् यस्मात् सा क्षितिः वीरवल्लभा वीरभार्या इति सापि न शीच्या न शीकयोग्या । यत् यस्मात् केपि नृपेन्द्राणां क्षितिं चिरं न दधुः । पक्षे । शूरे इति बलवत्याः सं । न १ । रे ७, अगुणिनि ७, अचि ७, आत् १, क्षितिः १, ॥ १७ ॥

व्याकरणम् ।

अप् आदन्ततः ओः । आदन्तात् णप् ओः स्यात् । दधी । १५ ॥

उ स्यान्नाशः । आकारस्य नाशः स्यादुसि परे । अगुः । १६ ॥

नरे गुणिन्यच्यात् क्षितिः । अगुणे अचि परे धीः आतोलीपः स्यात् नतु रे । दधुः ॥ १७ ॥

तथेमे चिरसञ्चिताः कोषा अपि दत्तभुक्तफला

इति न दधे तान् प्रति शोकम् ॥ १८ ॥

अपि च । यथार्थानुभवविहीना इह खलु क्रोधलोभमदमत्सर-
विषमयसरसि अवगाहमानाः सुखमनुभवन्ति नहि तैर्भवताप-
हरेऽमृतमयप्रवाहे दृश्यतेऽपि वगाहामोदस्तिष्ठति सोप्यन्तस्थाने
ईरय वरे गुणमयेऽसत्ये मनस्तस्मात् राजन् ! किं परवित्ते मन
आधीयते भवता ॥ १९ ॥ अन्यच्च ।

दिवाष्टमविभक्तौ ये ए राजन् ! शाकपाचकाः ।

तेषां देहाः किं न पुष्टाः स्थियासुः किं हविर्भृताः ॥ २० ॥

तथेति । कोषा धनसमूहाः । तथा १), (इम् एचि) इमेचि ७, ॥ १८ ॥

यथार्थेति । यथार्थानुभवविहीना जना इह संसारे क्रोधलोभमदमत्सरस्वरूपं
यद्विषं तन्मयं तत्स्वरूपं यत् सरः सरसौ तत् अवगाहमानाः सन्तः सुखं अनुभवन्ति ।
एतेन संसारस्य विषमयसरोवरतुल्यत्वमुक्तं । तैर्जनेर्भवतापहरे संसारतापनाशके अमृत-
मयप्रवाहे वगाहामोदः अवगाहजनित आमोदो नञ्हीयतेपि । ननु सोऽमृतमय-
प्रवाहः क इत्यत आह । सोऽपि अमृतमयप्रवाहोऽपि अन्तःस्थाने हन्मध्यस्थाने तिष्ठति ।
तस्माद्धेतोः सत्ये सत्यस्वरूपे गुणमये गुणस्वरूपे वरे सर्वत्रेष्टे मनः ईरय निधीजय । ह
अवधारणे । पूर्वोपरभागी छं । दृश्यते ८, पिव-गा हा मः ६, दः ६, तिष्ठति.सः ६,
(अपि) अन्तस्थाने ७, ईः १, (अयप् अरे) अयवरे ७, अगुणमये ७, असत्ये ७, ॥ १९ ॥

दिवेति । ए राजन् ! हे राजन् ! दिवसस्य अष्टमभागे नराः शाकपाचकाः तेषां
देहाः शरीराणि किं पुष्टा न भवन्ति हविर्भृताः श्रुतेन पुष्टास्ते देहाः किं स्थियासुः
स्थास्यन्ति । पक्षे । दिव इति क्रौडायुक्तस्य सं । आज्ञप्रति सत्यक् जायमानस्य
सं । अष्टमविभक्तौ ७, येः १, एः १, ॥ २० ॥

व्याकरणम् ।

तथेमेचि । इमि एचि च परे तथैव स्यात् । दधे । १८ ॥

दृश्यते पिवगाहामोदस्तिष्ठतिसोप्यन्तस्थाने ईरयवरे अगुणमये हसत्ये । पिवादी-
नामन्तस्थाने ईः स्यात् यप्भिन्नरभिन्न अगुणहसप्रत्यये परे । आधीयते ॥ १९ ॥

अष्टमविभक्तौ ये एः । पिवादीनामन्तस्थाने एः स्यात् अष्टमस्य ये परे । स्थियासुः ॥ २० ॥

जातास्थः स्याद्यस्य वादे रिपुरप्यौपदेशिकम् ।

यदास्त्रायात् स तत् ध्वेयात् ना स्थेयादतथाविधे ॥ २१ ॥

अतः सदुपदेशार्थं वृद्धाः सेवनीयाः । यथा ।

ऋतोऽरिः स्यात् क्षत्रियाणां नाशो नाशक एव वा ।

स्त्रियुस्तदर्थं किं व्यर्थं क्षुद्राः सम्बन्धिवान्भवाः ॥ २२ ॥

तथाशयः किलात्मीयान् ध्रियन्ते ते यथा सुखैः ।

यदर्थं सम्पदः किन्तान् घातयित्वा सुखी वसेः ॥ २३ ॥

जातेति । यस्य जनस्य वादे वचने जातास्थः जाता आस्था अद्धा यस्य स तथा तादृशः स्यात् स जनः रिपुरपि औपदेशिकं उपदेशाय कृतं यत् आस्त्रायात् कथयिष्यति स तत् ध्वेयात् तदेव चिन्तयेत् अतथाविधे अनुपदेशिके न स्थेयात् । पक्षे । जात इति सं । रिपुरित्यादिकं उ' । अस्थः ६।, स्याद्यस्य ६।, वा १।, आत् १।, एः १।, ॥ २१ ॥

ऋत इति । ऋतः प्रदीप्तः अरिः शत्रुः क्षत्रियाणां नाशो नाशक एव वा भवति तदर्थं कस्य क्षत्रियस्य निमित्तं क्षुद्राः सम्बन्धिवान्भवाः किं व्यर्थं कथं निरर्थकं स्त्रियुः मरिष्यन्ति । ऋतः ६।, रिः १।, स्यात् ८।, ॥ २२ ॥

तथेति । तथा तेन प्रकारेण आत्मीयान् आशय भोजय यथा येन प्रकारेण ते आत्मीयाः सुखैर्ध्रियन्ते तिष्ठन्ति यदर्थं येषां प्रयोजनाय सम्पदः, तान् घातयित्वा किं कथं सुखी सन् वसेः वासं कुर्याः । किलेत्यागमवार्तायाम् । पक्षे । ल इति इन्द्रस्य सं । आत्मीयेत्यादिकं उ' । एषामेकवाक्यता च यथावच्छिन्नं कार्यम् । तथा १।, अ यकि ७।, ॥ २३ ॥

व्याकरणम् ।

अस्थः स्याद्यस्य वादे । स्थावर्जस्य संयोगाद्यस्य आत् एः स्यात् वा अष्टमस्य ये परे आस्त्रायात्, ध्वेयात्, आस्थेयात् । २१ ॥

ऋतो रिः स्यात् । अष्टमस्य ये इत्यनुवर्तते । स्त्रियुः ॥ २२ ॥

तथा अ यकि । ध्रियन्ते । २३ ॥

(अपि च) भद्रासनातपत्रादि विभवोऽपि नृपाणां यावच्छुभादृष्टं
ध्रियते स तु तेषां पुनः समयान्तरे उत्पन्नेऽपि द्रुतः सुतोऽङ्ग !
स्वयमेवेति न हि तद्भावयतोऽपि मेऽशूणि असुसुवन् ॥ २४ ॥

अग्निश्रियत् धरणिचः कं श्रितश्च नभश्चरः ।

य स ईशोऽचकमत यत्तदेव भविष्यति ॥ २५ ॥

(द्यतः ।) वर्तिष्ये सदबाधेऽध्वन्यर्दित उतापि न ।

हनिष्याम्यप्रतिबलान् नार्दिदन् ये च मां पुरा ॥ २६ ॥

भदेति । भद्रासनं सिंहासनं चातपत्रं ह्येव तैद्रूपी विभवश्च यावत् शुभादृष्टं शुभादृष्ट-
पर्यन्तं ध्रियते तिष्ठति पृश्नङ्स्थितावित्यस्य रूपं । समयान्तरे कालान्तरे तेषां नृपाणां
अपि पापे व्यसने वा उत्पन्ने सति हे अङ्ग ! स हि स च सिंहासनादिविभवः स्वयमेव
द्रुतः शीघ्रगः सन् सुतचलितो भवेत् । इति भावयतश्चित्तयतः मे मम अशूणि
नहि असुसुवन् अपि तु अपतन्नेव । पक्षे । समय इति सम्यक् शुभावहविधिभाजः
सम्बोधनं । भद्रासनेत्यादिकं पूर्वसूत्रीयं उ' । ग इति गणेशस्य सं । अन्यत् उ' ।
अन्त—रे ७, उत्पन्ने ७, चे ७, भवेत् ८, द्रुतः ५, सुतः ५, अङ् १, ॥ २४ ॥

अशौति । धरण्यां चरतीति धरणिचः मनुष्यादिः कं जलं श्रयतीति कंश्रितो
मत्स्यादिः नभश्चरो वायसादिः यं ईश्वरं अग्निश्रियत् आश्रितवान् स ईशः यत्
अचकमत इच्छतिश्च तदेव भविष्यति । पक्षे । धर इति धारकस्य सम्बोधनं । शेषः
उ' । णिचः ५, कम श्रितः ५, (च) ॥ २५ ॥

वर्तिष्येति । सदबाधे सदां गन्तॄणां नास्ति बाधा दुःखं यस्मिन् तादृशे अध्वनि
पथि अटः गच्छन् सन् वर्तिष्ये उत भीः अर्दितीति निर्यातितीति अप्रतिबलान् अतुल्य-
बलान् न हनिष्यामि ये च जनाः पुरा पूर्वं मां न आर्दिदन् नापीडयन् । पक्षे ।
सद इति गमनशीलस्य सं । वर्तिष्ये इति पूर्वसूत्रीयोदाहरणम् । वा १, घटः ५,
अन्यर्दितः ५, ॥ २६ ॥

व्याकरणम् ।

अन्त-रे उत्पन्ने चे भवेत् द्रुतः सुतोऽङ् । द्रु स्त्रीरङ् स्यात् कर्तरि अन्तरसंज्ञके
परे अयात् पञ्चमविभक्तौ । असुसुवन् ॥ २४ ॥

णिचः कम् श्रितश्च । णिजलकम्भिभीपि अङ् स्यात् । अचकमत । २५ ॥

वा घटी ध्वन्यर्दितः । घट-ध्वनि अर्दिभ्योऽङ् वा स्यात् । आर्दिदन् । २६ ॥

तदस्तु वाग्जालेनालम् । इदन्त्ववधेयम् । आवथोरिकतरस्यैव
राज्यलाभः फलं तदर्थं क्षुद्राः कियन्तः स्वजना माम्निघन्ताम् ।
अतो मन्वादिपुण्यदिने आगमिष्यते प्रतिकूपायार्थिने अति-
थये तुभ्यं गदायुद्धं दास्यामि तदङ्गं वीरपानञ्चादधमिति
जानीहि ॥ २७ ॥

अस्य प्रत्युत्तरलिपिमपि याचे । सुवन्तुः । अथ वाक्तावह एवं
लिपिं गृहीत्वा प्रस्थाप्य कलिङ्गराजाय तस्मिन्निघ्नयतिष्ठ ।
अथ कलिङ्गः ।

विदन् स वीर्यभाक् ख्यातो वचोऽस्य लिपितस्तथा ।
ह्वासिक्तोऽभूत् शुचिरिव हविषाख्यदिदं वचः ॥ २८ ॥

रे दूत ! स किं मम प्रतिबलः ? एवं वक्रोक्त्या मां प्रति
अह्वत् । तन्नवतु ।

आवथोरिति । वीरपानं युयुत्सूनां इष्टपानं वीरपानन्तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वारणे
इत्यमरः । अदधं अपिबमित्यर्थः ॥ २७ ॥

विदन्निति । ख्यातो विख्यातो वीर्यवान् स कलिङ्गः लिपितः अस्य राज्ञः तथा
वचस्तादृक् वाक्यं विदन् जानन् सन् ह्वासिक्तः ह्वा स्पृहा तथा आसिक्तः आविष्टोऽभूत् ।
क इव हविषा शुचिरग्निरिव इदं वच आख्यत् उवाच । पक्षे । विदन्निति ज्ञानिनः
सं । सवीर्यम इति वीर्यसहितदौर्गम्यतः सं । अभूदित्यादिकं उ । अक् १।, ख्यातः
५।, वचः ५।, अस्य लिपितः ५।, (तथा) ह्वासिक्तः ५।, ॥ २८ ॥

व्याकरणम् ।

अक्ख्यातो वचोऽस्य लिपितस्तथा ह्वासिक्तः । ख्या, वच, अस, लिप, तेज्,
सिचैभ्योऽक् ख्यात् अन्तरसंज्ञके परे । आख्यत् । २८ ॥

आरत् तस्याशुभो घस्रः स्याद्वा लिप्यादितस्तु मे ।

कोर्थो यदह्नतैवं स नाशयिष्यामि तस्य सः ॥ २८ ॥

तस्मात् संसप्तकाः सज्जोभवन्तु अद्यैव प्रस्थास्यामि शरा मे चिरं
पिपासवः सन्ति । मन्त्री । दूतसमक्षं राजानं प्रति ।

तादृक् ऋतो गुणः स्याच्चेत् तस्यैवं शस्यते वचः ।

यो नादर्शत् भवद्दीर्घं स एवं वक्तुमर्हति ॥ २९ ॥

यत्कौर्त्तयो दिग्दिगन्तमसरन् रिपवोऽपि ते ।

यद्राज्यदुर्गतामार्षीर्दाब्धिः प्रतिबलोऽस्य कः ॥ ३१ ॥

आरदिति । तस्य नृपस्य अशुभो घस्रो दिनं आरत् आगतः लिप्यादिती वा
प्रत्युत्तरलिपितो वा मे मम कोऽर्थः किं प्रयोजनं स्यात् । स राजा एवं उक्तक्रमेण
यदह्नत यत् स्याद्वां कृतवान् तस्य नृपस्य तन्नाशयिष्यामि । पक्षे । अशुभोघ इति
अशुभसमूहविशिष्टस्य सं । कोर्वेत्यादिकं उ । सः ५१, स्यात् ८, वा १, लिप्या-
दितः ५१, (तु) मे ७, ॥ २८ ॥

संसप्तकाः प्रतिज्ञाय युद्धादनिवर्त्तिनः । तादृगिति । चेत् यदि तादृक् उक्तानु-
रूपः ऋतः प्रदीप्ती गुणः स्यात् तदा तस्य जनस्य एवं उक्तरूपं वचः शस्यते यो जनी
भवद्दीर्घं नादर्शत् स एव जनः एवं वक्तुमर्हति । पक्षे । ता इति चौराणां सं । शेषः
उदाहरणवाक्यं । दृक्-ऋतः ५ । गुणः ११, स्यात् ८, ॥ २९ ॥

यदिति । यस्य कौर्त्तयो रिपवोऽपि दिग्दिगन्तं असरन् प्रस्थिताः अग्निः समुद्री
यस्य नृपस्य राज्यस्य दुर्गतां जलदुर्गरूपतां मार्षीत् प्राप । एतेन आसमुद्रमस्य राज्य-
मित्युक्तं । अस्य जनस्य कः प्रतिबलोऽतीत्यन्वयः ॥ पक्षे । सूतस्य उदाहर-
णम् । ३१ ॥

व्याकरणम् ।

सः स्याद्वा लिप्यादितस्तु मे । सूक्त्यां वा स्यात् लिप्यादिभ्यस्तु मे वा स्यात् ।
अह्नत । २८ ॥

दृक् ऋतो गुणः स्यात् । अक् अनुवर्त्तते । अदर्शत् । २९ ॥

असरन्, मार्षीत् । ३१ ॥

यथा तपसि लुक् साधो ! वारिजानां श्रियस्तथा ।
 तवारिवनितावक्त्रनलिनश्रीरसानृप ! ॥ ३२ ॥
 घ्रातश्चातोऽप्येणतीको हिंस्यते न सृगादनैः ।
 यस्य दण्डभयात् योऽच्छात् हिंस्यान् तस्य समोऽस्ति कः ॥ ३३ ॥
 ईदृशस्य ते दुर्बलेषु रोषो न युज्यते । यतः ।
 महाबल ! स्याद्यस्यर्त्तो गुणोऽगुण्यरयेऽपि च ।
 अर्त्तर्त्तेशं स नो दत्ते यत्तेनर्त्तिः सदार्थ्यते ॥ ३४ ॥

यथेति ॥ हे साधो ! तपसि शिबिरसमये यथा वारिजानां पद्मानां श्रियो लुक्
 नाशो भवति तथा तवारिवनितानां वक्त्रनलिनश्रीमुखपद्मश्रीः असात् नष्टा अभवत्
 पक्षे । यथा त इति यथावच्छेदस्य सं । वारिजानामित्यादिकं उं । प-सि १ ।
 लुक् १, सा-घः ६, वा १, ॥ ३२ ॥

घ्रात इति । छातो दुर्बलः एणतीको हरिणशिशुः घ्रातोपि घ्राणेन्द्रियविषयोपि
 सृगादनैः व्याघ्रैः यस्य दण्डभयात् नो हिंस्यते न हन्यते यो जनो हिंस्यान् अच्छात्
 क्लिन्तिस्व तस्य समः कोऽस्ति । घ्रातः ५, छातः ५, (अपि ।) ॥ ३३ ॥

महेति । हे महाबल ! यस्य जनस्य ऋतः प्रदीप्तो गुणः सन्निविष्टादिस्वरूपी
 गुणः स्यात् स जनः अगुण्यरये च अगुणी गुणरहितो योऽरिः शत्रुः तस्मै अपि अर्त्तैः
 पीडायाः क्षेममपि लवमपि न दत्ते यत् यस्मात् तेन गुणहीनशत्रुणा सदैव अर्त्तैः
 पीडा अर्थ्यते प्राप्यते । तथा च दीप्तगुणयुक्तस्य राज्ञो गुणहीनशत्रुः सदैव दुःखी आस्ते
 तस्मै दुःखदानं न युज्यते इति भावः । पक्षे । महाबलेति सं । श्रेष्ठः उं । स्याद्यस्य
 ६, ऋतः ६, गुणः १, अगुण्यरये ७, (अपि) (च) अर्त्तैः ६, ॥ ३४ ॥

* व्याकरणम् ।

पसि लुक् साधो वा । सो धेय परजातपरस्त्रोपदविहित—सि लुक् स्यात् वा ।
 असात् ॥ ३२ ॥

घ्रातश्चातोपि । आभ्यामपि । पे सि लुक् स्यात् । अच्छात् ॥ ३३ ॥

स्याद्यस्यर्त्तो गुणोऽगुण्यरयेपि च अर्त्तैः । संयोगाद्यदन्तस्य अर्त्तेशं गुणः स्यात् अगुणे
 रभिन्नये परे । अपिकारोऽनुक्तसमुच्चये । अर्थ्यते ॥ ३४ ॥

तथावेद्धि परे षष्ठे विषयेऽपि तिरोहिताः ।

वसन्ति भूमिपा आर्ययुक्तां के त्वया सह ॥ ३५ ॥

अतो मौढ्यात् स युयुत्सति ।

राज्ञि साद्य कुरेतस्मिन् परे त्वय्यस्ति सुस्थिरा ।

नलाद्या यां स्थिरयितुं बहुधैवोपचस्करः ॥ ३६ ॥

किन्तु राजन् ! नीतिविदामेष धर्मः । तथाहि ।

क्षीणे परे समुत्पन्नेऽपि तु नुः श्रुत इष्यते ।

सताजिष्य गुणौ नैवं वध मा शृणुयाद्रिपोः ॥ ३७ ॥

तथेति । तथा अवेद्धि एवमपि जानौहीत्यर्थः । परे रिपवी भूमिपा नृपाः षष्ठे विषयेऽपि षष्ठराज्यरूपदेशेऽपि तिरोहिताः लुक्कायिता वसन्ति के भूमिपाः त्वया सह युयुत्सां युद्धेच्छां आरुः प्राप्तवन्तः अपि तु न कोपि । तथा ११, अवेद्धि ८, परे ७, षष्ठे ७, विषये ७, (अपि) ॥ ३५ ॥

राज्ञीति । परे श्रेष्ठे एतस्मिन् पुरोवर्तिनि त्वयि राज्ञि राजनि सा कुः सा पृथ्वी अथ सुस्थिरा अस्ति नलाद्या नखप्रभृतयो राजानो यां पृथिवीं स्थिरयितुं स्थिरीकर्तुं बहुधैव उपचस्करः यत्र कृतवन्तः । पक्षे । राज्ञीति राजमहिष्याः सं । शेषः ७ । साद्य-कुः ६, एतस्मिन् ७, परे ७, ॥ ३६ ॥

क्षीण इति । परे शत्रौ क्षीणे दुर्बले सति नुः पुरुषस्य समुत्पन्ने जाते अपि विपदि श्रुते सति सता पण्डितेन आजिर्युद्धं इष्यतेऽपि न । गुणौ जनः एवं रिपोः एतादृश शत्रोर्व्यर्थं न आश्रययात् न प्रतिजानीयात् न प्रतिज्ञां कुर्यादितियावत् । पक्षे । क्षीणप इति सं । रे ७, समुत्पन्ने ७, चे ७, (तु) नुः ११, श्रुतः ५१, इष्यते ८, सता ३१, जिः ११, (च) गुणौ ११, न ११, ॥ ३७ ॥

व्याकरणम् ।

तथावेद्धि परे षष्ठे विषयेऽपि । तथा षष्ठाख्यातेऽपि परत्र ज्ञानगोचरे सति जानौहि । आरुः ॥ ३५ ॥

साद्यकुरेतस्मिन् परे । सकारादिक्रधातोः एतस्मिन् परे अर्थात् निर्गुणषष्ठाख्याते परे गुणः स्यात् । उपचस्करः । ३६ ॥

रे समुत्पन्ने चे तु नुः श्रुत इष्यते सता जिष्य गुणौ न । रे परत्र समुत्पन्ने सति शुधातोः नुः पण्डितेन इष्यते जिष्य स च मुनं गुणौ चे तु कर्त्तव्येव । आश्रययात् ॥ ३७ ॥

(अपि च ।) अस्य नूत्पद्यते ना शं कापि वे मे क्रुधादयः ।

यं वशीचक्रुरिति तु शृण्वः स्मृतुमवाम च ॥ ३८ ॥

परन्तु गदायुद्धार्थं तेन निमग्नितोऽसि तदेव विधेयं प्रत्युत्तरञ्च
लेख्यम् । अथ तत् श्रुत्वा द्रविडेश्वरस्तथाऽकरोत् । अथ राजा
सुमन्तः प्रत्युत्तरलिपितः सर्वमवगत्य सेनापतिं प्रति । सम्बर्त्तक !
किं विधेयम् । स राजानं प्रति ।

रणे मृतस्तु नाथस्य भविष्याम्यनृणी ततः ।

जेतापि वा पोषणं यत् चकर्थाञ्चैश्वरं नृप ! ॥ ३९ ॥

तत् योत्स्येहं बलवतः साद्य कुशार्त्तितो भवेत् ।

यथा मुक्ता तत् करिष्ये यामारिथ पितामहात् ॥ ४० ॥

अस्येति । इमे क्रुधादयः क्रोधादयः यं जनं वशीचक्रुः नु भी अस्य जनस्य कापि वा
कुत्रापि वा शं कल्याणं ना उत्पद्यते । अत्र नाशब्दो निषेधायेकः । इति तु वयं
शृण्वः स्मृतुमवाम च । पक्षे । क्रुधादय इत्यादिकं । उ । (नु-उत्) अस्य-
नूत् १, पद्यते ८, नाशं १, क ७, (अपि) वे ७, मे ७, ॥ ३८ ॥

रण इति । रणे युद्धे मृतो जेतापि वा ततः कर्त्तव्यः नाथस्य प्रभोः अनृणी ऋण-
रहितो भविष्यामि । हे नृप ! यत् यस्मात् पिरमन्नेः पोषणं चकर्थं कृतवानसि ।
पक्षे । रण इति शब्दायमानस्य सं । इम् १, ऋतस्य ६, ना १, यस्य ६, ॥ ३९ ॥

तदिति । तत् तस्मात् बलवतः सेनावतः सन् अहं योत्स्ये सा कुशं पृथिव्यपि अर्त्तितः
अथोग्यस्त्रामिहस्तपतनजनितात् दुःखात् यथा येन प्रकारेण मुक्ता भवेत् तत् तथा
करिष्ये यां पृथिवीं पितामहात् आरिथ प्राप्तवान् । अथात् बहुकालीनं राज्यमिदं
तव । पक्षे । बल इति बलवतः सं । तत् योत्स्ये इमित्यादिकं पूर्वपूर्वस्वीयोदाहरण-
वाक्यत्वेन सार्थकं । इतः ५, साद्यक्रुः ५, (च) अर्त्तितः ५, भवेत् ८, ॥ ४० ॥

व्याकरणम् ।

अस्य नूत् पद्यते नाशंकापि वे मे । असंयुक्तनोकारो खोपं प्राप्नोति वा वे मे
परे शृण्वः ॥ ३८ ॥

इत्यतश्च ना थस्य । ऋदन्तात् थस्य इम् ना स्यात् । चकर्थे ॥ ३९ ॥

इतः साद्यक्रुशार्त्तितो भवेत् । इ सकारादिकं—अर्त्तिभ्यस्य इम् स्यात् । आरिथ ॥ ४० ॥

राजा । अये ! सम्बन्धक ! वाक्पल्लवेन मम श्रुती परिष्करिथ
किन्तु स महारथो महाबलस्तत्तेन सम्मुखयुद्धं न युज्यते । सेना-
पतिः । राजन् ! मैवम् ।

न वेपसेऽरिम् सुस्तीति धुतश्चेतीक्ष्यते किम् ।

अरासीयुद्धवैमुख्यं मा क्लेश्यं गच्छ भूम्प ! ॥ ४१ ॥

राजा तं प्रति ।

ज्ञातवान्नास्यस्य हन ऋत ईशं नहीक्ष्यते ।

स हनिष्यति तं दृप्तं माञ्चाशोकं करिष्यति ॥ ४२ ॥

अत उपायेनैव हन्तव्यः सोऽतिक्रूरः । अथ सुमन्तः रङ्गस्थलीं
निर्माय तस्मिन् बृहत्प्रासादकुटीरे मुकुरकवाटपिहितद्वारे अय-
स्कान्तमणिभिश्चण्डिकाप्रतिमां महाकायां महोदरीं विततास्यां
दन्तुरामतिभयानकां निर्माय संस्थापयामास । अथ यथोक्तदिने

न इति । नु भीः नृपः ! वेपसे कम्पसे अरिं शत्रुं सुस्तीति प्रशंसति भवानिति-
शेषः । धुतश्च चक्षुश्च इति ईक्ष्यते नु भीः किं युद्धवैमुख्यं अरासीः प्राप्तवानसि
तस्मात् वैक्लव्यं व्याकुलीभावं मा गच्छ न प्राप्नुहि । पक्षे । नु वे इति गरुडस्य सं ।
प सेः ६।, इम् १।, सु स्तीति-धुतः ५। (च) ईक्ष्यते ८।, ॥ ४१ ॥

ज्ञातेति । त्वं ज्ञातवान् नासि ईशं ऋते ईश्वरं विना अस्य शचीर्हनः हन्ता न
ईक्ष्यते । स ईशस्तं दृप्तं दर्पान्वितं हनिष्यति माञ्च अशोकं दुःखरहितं करिष्यति ।
पक्षे । ज्ञातवान् इति श्रियावधानार्थं । ईशं ईशं प्रतीत्यर्थः । स्वस्य ६।, हन-
ऋतः ५।, ॥ ४२ ॥

व्याकरणम् ।

प-सेरिम् सु स्तीति धुतश्चेतीक्ष्यते । सुस्तुधुभ्यः परस्मै पदे सेरिम् स्यात् इतीक्ष्यते ।
अरासीः । ४१ ॥

स्वस्य हन-ऋतः । हनऋदन्ताश्च स्वस्य इम् स्यात् । हनिष्यति । करि-
ष्यति ॥ ४२ ॥

आगतं द्रविडेश्वरं उपसृत्य हस्ते गृहीत्वा प्रतिपूज्य सिंहासने
चोपवेश्य सुमन्त्रो राजा तं प्रति । राजन् ! अद्याहं धन्योऽस्मि ।

सदागमो मे सोमार्हात् वापि यागात् वरो मतः ।

तापशान्तिं जिगमिषोः सत्सङ्गान्नापरोऽगदः ॥ ४३ ॥

वीर ! ओष्ठाऽदूरगुणे समायाते ममाश्रयम् ।

त्वय्यर्पिते रणातिथ्ये पूर्यात् मेऽद्य मनोरथः ॥ ४४ ॥

अन्यतो भवतीराप्तिर्नर्त्तं शौर्यादतो रणात् ।

न विभेमि मृतोऽप्यस्मिन् वतीर्थ्यां स्वर्गभूपतिः ॥ ४५ ॥

गुणो यः षष्ठ आख्यातोऽन्नाजिर्नाम्ना महीभृताम् ।

सदेति । सदागमः सतां साधूनां आगमनं सोमार्हात् सोमो यज्ञाद्द्रव्यविशेषः
तमर्हतीति स तथा तादृशात् मे मम यागादपि वा वरः श्रेष्ठो मतोऽभिमतः । ताप-
शान्तिं जिगमिषोः प्राप्तिसिद्धीर्जनस्य सत्सङ्गादपरोऽन्योऽगदः औषधं न अस्तीतिशेषः ।
सदा ७, गमः ५।, मे ७, सः १।, मार्हात् ५।, (तु) (वा) । ४३ ॥

वीरिति । ममाश्रयं समायाते वीरे त्वयि रणातिथ्ये अर्पिते दत्ते सति अद्य मे मम
मनोरथः पूर्यात् । कौटुशे त्वयि ओष्ठादूरगुणे ओष्ठयोर्दूरो गुणो यस्य तादृशः ।
अर्थात् तव गुणानुकीर्तनं सर्वदेव सुखे अस्ति इतिभावः । पक्षे । वी इति पक्षि-
द्वयस्य सं । रः ६।, ओष्ठात् ५।, ऊर् १।, अगुणे ७, ॥ ४४ ॥

अन्यत इति । शौर्यादृते शौर्ये विना अन्यतः इराप्तिः इरा पृथिवी तस्या आप्तिः
प्राप्तिर्न भवति अतः कारणात् रणात् न विभेमि । अस्मिन् रणे मृतेपि स्वर्गभूपतिः
अवतीर्थ्यां अवतीर्णो भविष्यामि । अन्यतः ५।, भवति ८।, इराप्तिः १।, ॥ ४५ ॥

गुण इति । नाम्ना आजिः यः षष्ठो गुणः अर्थात् युद्धरूपी महीभृतां आख्यातः

व्याकरणम् ।

सदागमो मे सोमार्हात् वा । गमो नित्यं स इम् स्यात् मयोग्याच् वा । जिग-
मिषोः । ४३ ॥

स ओष्ठादूरगुणे । ऋकारस्य ओष्ठवर्णात् परस्य ऊर् स्यादगुणे । पूर्यात् । ४४ ॥

अन्यतो भवतीराप्तिः । ओष्ठवर्णादन्यथात् परस्य ऋकारस्य ईर् प्राप्तिः स्यात्
अगुणे परे । वतीर्थ्यां । ४५ ॥

स्वर्गं यशस्वमाहुस्तं ये तेरुः शास्त्रवारिधिम् ॥ ४६ ॥

(एतच्चाविद्धि ।) स्त्रीया वृतोऽपि वा गौरवशाली मतियुक् बली ।

न तरीष्यसि युद्धाब्धिं विना मदशुभोदयम् ॥ ४७ ॥

तद्भवतु । गच्छतु भवान् ।

विल्वविटपसौम्या षष्ठीम् तथाष्टमीम् वाटीमन्तरा

श्रीमन्महाविद्यावाद्यां रङ्गस्थल्यां महापीठे देव्या सम्मुख एव ।

नदायुद्धातिथ्यं वरिषीष्ठास्तत्रैव तेऽहं वितरीष्यामि ॥ ४८ ॥

कथितः मुनिभिरतिशेषः । तं गुणं स्वर्ग्ये स्वर्गाय दितं यशस्यं यशसे दितं आहुः
ये जनाः शास्त्रमसुद्रं तेरुः ते आहुरित्यन्वयः । पक्षे । आजीत्यादिकं उ । गुणः
१, यः १, आख्यातः १, अत्र ७, ॥ ४६ ॥

स्त्रीयेति । मदशुभोदयं मम अशुभस्य उदयं विना त्वं स्त्रीयावृतोऽपि आत्मीयेरावृतोऽपि ।
गौरवशाली अपि मतियुक् बुद्धिमानपि बली अपि युद्धाब्धिं युद्धमसुद्रं न तरीष्यसि ।
पक्षे । स्त्रीया इति सुस्वीधनं । अतियुगित्यादिकं उ । वृतः ५१, (अपि) वा १, गौरव-
शाली १, इम् १, ॥ ४७ ॥

विल्वेति । विल्ववनसौम्या गच्छतु । षष्ठीं तथाष्टमीम् वाटीं अन्तरा मध्ये श्रीम-
न्महाविद्याया वाट्यामित्यन्वयः । तथाच सप्तम्यां वाट्यामित्यर्थः । वरिषीष्ठाः सर्वा-
ण्यसे वितरीष्यामि दास्यामि । पक्षे । गच्छतु भवान् विल्वविट इति बुद्धियाहकस्य
विट इति धूर्तस्य सं । गच्छतु जानातु इत्यवधारणार्थं । (प मि-इम्) पमीम् १,
ना १, (षष्ठी इम्) षष्ठीम् १, तथा १, (अष्टमी इम्) अष्टमीम् १, । ४८ ॥

व्याकरणम् ।

गुणी यः षष्ठ आख्यातोऽत्र । यः षष्ठ आख्यातः अस्मिन् परे ऋकारस्य गुणः
स्यात् अगुणे इत्यनुवर्तते । तेरुः । ४६ ॥

वृतोऽपि वा गौरवशालीम् । वृद्धी वृजः अपिकारात् ऋतश्च इम् दीर्घो भवति
वा । तरीष्यसि । ४७ ॥

पसौम्या षष्ठीम् तथाष्टमीम् । परस्मैपदसम्बन्धी इम् तथा षष्ठाष्टमाख्यातसम्बन्धी
इम् दीर्घो न स्यात् वरिषीष्ठाः । ४८ ॥

इति तौ तत्र जग्मतुः । अथ सुमन्त्रः । तत्र मुकुरकवाट-
पिहितहारकुटीरान्तरस्थां तां मणिप्रतिमां दर्शयन्नाह । राजन्ने-
षैव चण्डी अस्य राज्यस्येश्वरी अस्या आज्ञयेव सिंहासनमधि-
तिष्ठामि अस्याः प्रसादमृते नान्योऽधिकर्तुमर्हति प्रसन्नयाऽनया-
ऽनुगृहीतश्चेत् भवानपि अधिकरिष्यमि । तद्भवतु विलम्बे-
नालम् ।

गदेयं गृह्यतामङ्गेष्वञ्जो दंशोऽपि नो भवेत् ।

लोपो धर्मस्यातिथयेऽदत्तेऽघञ्च परिष्वजेत् ॥ ४९ ॥

इत्युक्त्वा द्रविडराजाय लौहमयगटाकवचौ समर्पयति स्म ।

तेन सञ्जयिना ताम्रगटाकवचमाददे ।

आसन्नाकर्षमणिना नाकर्षः प्रसजेत् यथा ॥ ५० ॥

गदेति । हे अञ्ज ! इयं गटा गृह्यतां अङ्गेषु दंशोऽपि कवचमपि गृह्यतां अतिथये
युद्धातिथये अदत्ते सति अथोत् गटाकवचयोरदाने नोऽस्माकं धर्मस्य लोपो भवेत् अघञ्च
पापमपि परिष्वजेत् आलिङ्गित् मामिति शेषः । पक्षे ! गदेयं गृह्यतामङ्ग इति हे गदे-
भाषणशीले ! अङ्गे मनसि अयमर्थो गृह्यतामित्यर्थः । अञ्जः ६१, दंशः ६१, अपि ७१, नः
६१, भवेत् ८१, लोपः ११, ४९ ॥

तेनेति । सञ्जयिना सम्यक् सञ्जयिना तेन नृपेन ताम्रमयं गटाकवचं आददे गृहीत-
वान् यथा येन प्रकारेण आसन्नाकर्षमणिना आसन्नो निकटगामी य आकर्षमणिः अय-
स्कान्तमणिस्तेनाकर्षो न प्रसजेत् । पक्षे । इना इत्यादिकं 'उ' इना कामिन । तेन २१,
अञ्जः ६१, ५० ॥

व्याकरणम् ।

अञ्जो दंशोऽपि नो भवेत् लोपः । अञ्जदंशयोर्मस्य लोपः स्यादपि परे । परि-
ष्वजेत् । ४९ ॥

तेन अञ्जः । सञ्जोऽपि तथा । प्रसजेत् । ५० ॥

सुमन्त्रः । राजन् ! युद्धातिथ्यं गृहाण । किन्तु ।

क्वचिदपि जयति जितः सन्निम्नो भवति समुन्नतः कदापि ।

सुधिय इति तितित्चन्ते शीतोष्णमिव रागद्वेषौ ॥ ५१ ॥

अथ स्वगुप्तश्चकितः सन्निम्नोच्चगतिं गतः ।

भ्रास्यन् मिथोऽजुगुप्सं सत् युयुधे स तथाऽपरः ॥ ५२ ॥

सुमन्त्रः मणिप्रतिभां प्रति ।

अथ सङ्घत ईशानि ! दानिमानिवधस्तु मे ।

यथा भवेन्न पापाय मीमांसस्व तथाम्बिके ! ॥ ५३ ॥

क्वचिदिति । क्वचिदपि समर्थे जितोपि सन् जयति निम्नोपि कदाचित् समुन्नतो भवति । इति हेतोः सुधियः शीतोष्णमिव रागद्वेषौ तितित्चन्ते सङ्गन्ते । पक्षे । क्वचिदपि जय इति जयशीलस्य सं । तितित्चन्ते ५१, सन् ११, इम् ११, नो ११, भवति ८१, ॥ ५१ ॥

अथेति । अथानन्तरं स सुमन्त्रः तथा अपरी द्रविडराजस्य मिथः परस्परं अजु-गुप्सं अनिन्दितं यथा स्यात् तथा सत् साधु युयुधे । किम्भूतः स्वगुप्तः स्वेनैवात्मना गुप्तो रक्षितः चकितः आश्चकितः परस्परमाघाताश्चकित इत्यर्थः । निम्नोच्चगतिं गतः सन् भ्रास्यन् । पक्षे । स्वइति आत्मीयस्य सं । उच्चगतिसमित्यादिकं उं । गुप्तः ५१, (च) कितः ५१, सन् ११, इम् ११, न ११, ॥ ५२ ॥

अथेति । हे ईशानि ! अथ संख्यतः युद्धात् दानिनां मानिनाञ्च वधो मे मम यथा पापाय न भवेत् । हे अम्बिके ! तथा मीमांसस्व विचारय । पक्षे । अथसन्

व्याकरणम् ।

तितित्चन्ते ५१, सन् ११, इम् ११, न ११, ॥ ५१ ॥

गुप्तश्च कितः सन्निम्नः । गुप्तः कितश्च सन् स्यात् तस्य इम् न स्यात् । अजु-गुप्सं ५२ ॥

द्रविडेश्वरः सुमन्त्रं प्रति ।

स नो धवो हिरपि विवक्षतीह यः

स नो भिषक् हिरपि चिकित्सतीह यः ।

स नो सुधीर्हिरपि बुभुक्षतेऽत्र यः

स नो बली हिरपि जिघांसतीह यः ॥ ५४ ॥

पर ! यङ्कोऽपि वीरस्त्वामाहन्तुं नाशकद्वये ।

तं त्वां रणेऽस्मिन् हन्मद्य स्वेष्टं सास्त्रार्थतामिति ॥ ५५ ॥

यदावगूर्य्य स महतीं गदां बली

जिघांसयाऽभिसुखमगादयोमणेः ।

इति कस्यचित् सं । मे इति खच्छाः सं । अन्यत् उं । (खि अतः) ख्यतः ६।, ई १।, शानि-दानि मानि वधः ६।, (तु) ॥ ५३ ॥

स इति । स जनो धवो नरो न य इह संसारे हिरपि विवक्षति वक्तुमिच्छति । स जनो भिषक् वैद्यो न य इह हिरपि चिकित्सति । स जनः सुधीर्न य इह हिरपि बुभुक्षते । बोधुमिच्छति ! स जनो बली बलवान् न य इह रणे हिरपि जिघांसति हनुमिच्छति । सनः १।।, धवः १।।, हिः १।, (अपि) ॥ ५४ ॥

परति । हे पर ! कोपि वीरः यं त्वां रणे आहन्तुं नाशकत् तं त्वां अस्मिन् रणे अद्य हन्मि इह समये स्वेष्टं सास्त्रार्थतां पुनः पुनः स्मर । पक्षे । वीर इत्यादिकं उं । परयङ्कः १।, (अपि) ॥ ५५ ॥

यदेति । बली बलवान् स द्राविडः जिघांसया हनुमिच्छया महतीं गदामवगूर्य्य

व्याकरणम् ॥

ख्यत ई शानि-दानि-मानि वधस्तु । शान दान मान-वधः खेरवर्णस्य ईच । मीमांसस्य । ५३ ॥

सनो धवो हिरपि । सनन्ता धुमंजाः स्युः तेषां द्विर्भावश्च स्यात् । विवक्षति, चिकित्सति, बुभुक्षते, जिघांसति । ५४ ॥

परयङ्कोपि । परे यङ् यस्य सोपि धुमंजाः स्यात् तस्यापि द्विर्भावः स्यात् । सास्त्रार्थताम् । ५५ ॥

तदा स्वयं तदररमाशु प्रासरत्
 सकौशलं विनिहितमच्छमौकुरम् ॥ ५६ ॥
 तदैव तन्मणिप्रतिमा विकृष्य तं
 समङ्कटं सगदमुपागतं जवात् ।
 उपानयत् गगनपथेन धीवरो
 यथा भ्रष्टं वडिशविविद्धतालुकम् ॥ ५७ ॥
 तथा जवादलगदसौ रणाङ्गनात्
 तदश्मनिर्मितप्रतिमातनौ यथा ।
 तदाहतावयव इयाय चूर्णतां
 समार च स्वपरजनस्य पश्यतः ॥ ५८ ॥

आघाताय उत्तील्य यदा यस्मिन् समये अयोमणेः अयस्कान्तमणेः अर्थात् अयस्कान्त-
 मणिनिर्मितप्रतिमाया अभिसुखं समुखे अगात् गतवान् तदा अच्छमौकुरं निर्मल-
 मुकुरमयं तत् अररं तत् कवाटं (कवाटमररमित्यमरः ।) स्वयं आशु शीघ्रं प्रासरत्
 प्रसारितं बभूव । कीदृशं सकौशलं यथा स्यात् तथा निहितं स्थापितं । श्लोकेऽस्मिन्
 व्याकरणपक्षी नास्ति । एवं उत्तरत्र श्लोकद्वये । ५६ ॥

तदेति । तन्मणिप्रतिमा तदैव तस्मिन्नेव समये उपागतं समीपमागतं तं द्राविडं
 समङ्कटं कवचेन सह वत्तमानं सगदं गदया सह वत्तमानं विकृष्य आकृष्य जवात्
 वेगेन गगनपथेन उपानयत् । क इव यथा धीवरः कैवर्त्तः वडिशविविद्धतालुकं
 वडिशेन विविद्धा तालुका यस्य तादृशं भ्रष्टं मत्स्यं जवात् गगनपथेन उपानयति
 तथेत्यर्थः । ५७ ॥

तथेति । असौ द्राविडी रणाङ्गनात् युद्धस्थानात् तदश्मनिर्मितप्रतिमातनौ
 तस्याः पाषाणनिर्मितप्रतिमायास्तनौ शरीरे तथा तेनैव प्रकारेण जवात् वेगेन लघोऽ-
 भवत् यथा येन प्रकारेण तथा प्रतिमया आहता अवयवा यस्य ईदृशः सन् चूर्णतां
 इयाय प्राप्तवान् । पश्यतः स्वपरजनस्य अनादृत्य समार च । ५८ ॥

तत् दृष्ट्वा द्राविडसेना चित्रार्पितेवासीत् । अथ सुमन्त्र
उच्चैराह ।

नार्च्चयित्वा प्रणम्येनां विषये मे पिवत्यपि ।

सागरान्तरदुर्गेऽर्णः पूर्व्ववन्नो धवादिमः ॥ ५९ ॥

सुमन्त्रस्य सेनापतिराह । अहो शृण्वन्तु भटाः ।

नः स्वामीना नित्यशान्तनशो हि नु हनोपि नः ।

दुर्ब्बलानां प्रमीणाति स परं गर्व्विणां मदम् ॥ ६० ॥

किन्त्वस्य द्राविडराजस्य युद्धेऽमृत्युरपि प्रशस्यते । यतः ।

वीरवंशजनिर्यः स्यात् गदाद्यन्तस्तु तस्य नो ।

नार्चेति । सम विषये सम राज्ये एनां देवतां नार्चयित्वा अप्रणम्यापि धवादिमो
मनुष्यादिः अर्णोपि जलमपि पूर्व्ववत् न पिवति विषये कौटुशे सागरान्तरदुर्गे सागरः
मसुद्र एव अन्तरदुर्गः सीमाभूतदुर्गः गङ् इति प्रसिद्धो जलदुर्गो यस्य स तथा तद्धिन् ।
पक्षे । सागर इति सं । पूर्व्वभागः उं । अन्तरदुर्गेः ५१, णः ११, पूर्व्ववत् ११, नः
११, धवादिमः ११, । ५९ ॥

नस्वामीति । नः अस्माकं स्वामी ना पुरुषः नित्यशान्तनशो न नित्यं सर्व्वदा
यः शान्तः तस्य नशो नाशको न । नु भोः दुर्ब्बलानां हनोपि हन्तापि न । स राजा परं
केवलं गर्व्विणां मदं अहङ्कारं प्रमीणाति हन्ति । पक्षे । नस्त्रा इति अस्त्रीयानां
सस्त्रीधनं । (मिना आनि त्व) मिनानित्यशान्तनशः ६१, हितु हनः ६१, (अपि)
नः ६१, ॥ ६० ॥

वीरेति । वीरवंशे जनिरुत्पत्तिव्यस्य एतादृशो यः स्यात् तस्य जनस्य गदाद्यन्तः

व्याकरणम् ।

अन्तरदुर्गेऽर्णः पूर्व्ववन्नो धवादिमः । अन्तरी दुर्ब्बजंगेश परी धातुसम्बन्धीय आदि-
भूतो नो णः स्यात् पूर्व्ववत् प्रागुक्तवत् णविधिहेतौ सतीत्यर्थः । प्रणम्य । ५९ ॥

मिनानित्यशान्तनशो हितु हनोपि नः । मीनातेः आनिप्रत्ययस्य शान्तनशो
हितोतेर्हनश्च नो णः स्यात् । प्रमीणाति । ६० ।

भवेत् प्रशंसितो नापि स्वर्गाय प्रणिगद्यते ॥ ६१ ॥

पुनर्द्राविडभटान् प्रति । रे क्षुद्राः पलायध्वं पलायध्वमिति ।
(सुवभ्युर्नृपं प्रति ।) अथ द्रविडराजभटास्तां प्रतिमां दन्तुरा-
मतिविततास्यां लोलरसनां भक्षणाय प्रणिपतन्तीमिव वीक्ष्य,
केचिदिह वा साशंसामावहन्तो द्रा नद्यादावपि निपतन्तो
गदन्तश्च निश्चयस्तस्य नो वा कर्तुं शक्यते यत्र गते प्राणानां
रक्षति प्रणिययुः ॥ ६२ ॥

इति सप्तमरात्र्युत्तरे द्वितीयोऽध्यायः ।

गदादिः रोगादित्थेन अन्तो नाशो न प्रशंसितो भवेत् नापि स्वर्गाय प्रणिगद्यते पण्डितै-
रिति शेषः । वीरस्य रोगादिना मरणं स्वर्गाय न कथ्यते इत्यर्थः । पक्षे । वीरवंशज
इति सम्बोधनं । निः १, यः १, स्यात् ण, गदाद्यन्तः १, (तु) तस्य ६, नः ६,
भवेत् ण, ॥ ६१ ॥

केचिदिति । इह समये केचिद्वा साशंसं सा भक्षणं तदाशङ्कामावहन्तो द्राः
पलायिताः । केचिद्वा नद्यादावपि निपतन्तः सन्तः प्रणिययुः । यत्र गते यस्मिन्
स्थाने गते सति प्राणानां रक्षा तस्य स्थानस्य निश्चयं कर्तुं नो वा शक्यते इति वदन्तः
केचिद्वा प्रणिययुः । पक्षे । पूर्वभागस्तथा यस्तथेति परभाग उदाहरणवाक्यं ।
चि दिह वा सा-शम् सा-मा-वहन्तः १, द्रा-नद-या-वपि-हनि-पतन्तः १, गदन्तः १,
(च) निः १, ॥ ६२ ॥

व्याकरणम् ।

नियेः स्यात् गदाद्यन्तस्तु तस्य नो भवेत् । गदादिधात्वन्तस्तु यो निः स्यात् तस्यापि
नो णः स्यात् । प्रणिगद्यते ॥ ६१ ॥

चि दिह वा सा-शम् सा-मा-वहन्तः द्रा नद या वपि हनि पतन्तः गदन्तश्च निः ।
एतेषां नेरपि णः स्यात् । पतन्त इति प्रकृतिभ्रमनिरासार्थं न तस्य दः । सूत्रे
वेदवदित्याद्याच्च । प्रणिययुः ॥ ६२ ॥

सुबन्धुः ।

यः परस्याऽभिष्टुतेन गुणेन यशसा श्रिया ।

न तुषत्वमवाप्नोति उपसर्गयुतस्तु सः ॥ १ ॥

हितैषिन् ! विषुव क्रोधं क्रूरोऽसौ हार्दमेव यत् ।

स्वहृदमोऽपि सुवति सोऽस्तु भो विषितस्तव ॥ २ ॥

पश्य सर्वहरित् स्वञ्जोऽयङ्गस्य च मित्रो नहि ।

सुधयेन्दुस्तेन विशुपदोऽसौ परिष्वजे ॥ ३ ॥

य इति । यो जनः परस्य अभिष्टुतेन यशसा गुणेन यशसा श्रिया सम्पत्त्या च तुषत्वं तुष्टिं न अवाप्नोति स एव जनः उपसर्गयुतः रोगविशेषयुक्तः । तदसहिष्णुत्वेन पीडितत्वात् । तुष इति कृ गृजा प्रीजुङ्गः की दुहो घङ् चिति सूत्रेण कर्तरि कप्रत्यये सिद्धम् । तस्य भावः तुषत्वं तुष्टिरिति यावत् । पक्षे । नत् इत्यन्त पूर्वभाग उ । पक्षे २, अवाप्नोति प ।, (उपसर्ग इ उत) उपसर्गयुतः ५॥, स्तु-सः १॥, ॥ १ ॥

हितैषिन्निति । हे हितैषिन् ! आत्मनो हितेच्छी ! क्रोधं विषुव क्षिप त्यजेति यावत् । विषुवेति सुश विक्षेपे इत्यस्य रूपं । यत् यस्मात् असौ क्रूरः क्रोधः स्वहृदमपि आत्मनो हृदि मनसि तस्मै अपि हार्दमेव सुहृदत्वमेव सुवति त्यजति भो ! स क्रोधस्तव विषितो नष्टोऽस्तु अर्थात् स त्वा नाशयतु । पक्षे । स्व इति आत्मनोऽस्य हृद इति प्राणवायोः सम्बोधनं । पूर्वभागः उ । सः १॥, (अपि) सुवति-भो स्तुभः ६॥, ॥ २ ॥

पश्येति । अञ्जः हे राजन् ! सर्वहरित्सु सर्व दिक्षु पश्य अयं इन्द्रधनुः सुधया कस्य सिधोऽभिषेका नहि अपि तु सर्वस्यैव । तेन कर्मणा असौ चन्द्रः विशुपदे परिष्वजे सर्वतोभावेन सङ्गौ अभवत् । पक्षे । सर्वहरिदिति सर्वे दिशाः सिधितेः सं । पश्य जानीह्यर्थः । नदीत्यादिकं उ । स्वञ्जः ६॥, अयङ्गस्य ६॥, मित्रः ६॥, ॥ ३ ॥

व्याकरणम् ।

षत्वमवाप्नोति उपसर्गयुतस्तु सः । प्रादुपसर्गाणां युतः इकार उकारात् परः सुधातुसन्ध्वीयः सः षत्वमाप्नोति । अभिष्टुतेन ॥ १ ॥

सोऽपि सुवति सो स्तुभः । सु सो स्तुभां सोपि षत्वमाप्नोति । विषुव । विषितः ॥ २ ॥

स्वञ्जोऽयङ्गस्य मित्रः । स्वञ्जो यङ्वर्जमित्रं सोपि षत्वमाप्नोति । परिष्वजे ॥ ३ ॥

राजा सुबन्धुं प्रति । उपाध्याय ! राज्याहं ते दक्षिणां दातु-
मिच्छामि । स तं प्रति । मैवं ।

त्याज्यो लोभो यदर्थोतिषुनोत्यर्जनपालयोः ।

अवस्थयोर्हयोः स्याच्चेदप्यस्यान्तः सुनोति सः ॥ ४ ॥

(अपि च ।) श्रियोऽप्राप्तौ त्वस्य सङ्घो धनलोभः स सम्पदि ।

अविषहः पश्य तर्कुः कुक्षिपूर्त्तौ भ्रमत्यति ॥ ५ ॥

देवसेवो विनीतश्च परितः परिषेवते ।

त्याज्येति । लोभस्याज्यः यत् यस्मात् अर्थो धनं अर्जनपालयोः उपाज्जने पालने च
हयोरेवावस्थयोः अतिषुणोति अतिपीडयति चेदपि यद्यपि अस्य अर्थस्य अन्तो नाशः
स्यात् तदा सोऽर्थनाशः सुनोति पीडयति । पक्षे । चेदित्यन्त पूर्वभागः उ । (अपि)
अस्यान्तः १।, सुनोति-सः १।, ॥ ४ ॥

श्रिय इति । श्रियः सम्पदः अप्राप्तौ अप्राप्तावस्थायां अस्य पुरुषस्य धनलोभः सङ्घो
भवति सम्पदि सम्पदवस्थायां स धनलोभः अविषहः अत्यसह्यः । पश्य एतदेव पश्य
तर्कुः सूतकर्त्तनशलाका (टिक्क इति प्रसिद्धः) सूत्रेण खोदरपूर्तिदशायां अतिभ्राम्यति
अतिशयं भ्रमति । पक्षे । श्रियोऽप्राप्तौ इति अश्रौप्राप्तयोः सं । धनेत्यादिकं उ ।
अप्राप्तौत्वस्य ६।, सङ्घः ६।, ॥ ५ ॥

देवेति । देवसेवको विनीतोपि जनः परितः सर्वत्र चिरक्षणं चिरकालं शुभं

व्याकरणम् ।

अप्यस्यान्तः सुनोति सः । असंयोगान्तः सुनोतिः सोऽपि षत्वमाप्नोति ॥ ४ ॥

अप्राप्तौत्वस्य सङ्घः । अप्राप्तं अर्त्वं येन तादृशस्य सङ्घघातोः सोऽपि षत्वमाप्नोति ।

अविषहः ॥ ५ ॥

सेवो विनीतश्च परितः । विश्वं निश्च तौ विनी इतश्च आभ्यां परस्य परितः परि-
शब्दाच्च सेवः सोऽपि षत्वमाप्नोति । परिषेवते ॥ ६ ॥

शुभं चिरक्षणं भोगी दुर्जनोऽन्ते विषीदति ॥ ६ ॥

अतो मोहमूलं धनं नातिप्रयोजनकं । अपि च मरिष्यामीति
धीः सदा जागर्तीति समयोचितमेव कर्मापयुज्यते । अत
एवोक्तम् ।

कापि सोऽन्तरितो मास्तु मरिष्यामीति प्रत्ययः ।

व्यषीदन् यं विना मूढा मोहेषामत्तरादिभिः ॥ ७ ॥

अहो पश्यैवम् ।

उत्थानविप्रसञ्जादेर्द्विरुक्तेष्व विभेति यः ।

नितष्ठौ नैव सोप्येवं मरिष्यामीति मुग्धधीः ॥ ८ ॥

परिषेवते भुंक्ते । भोगी दुर्जनः अन्ते परिणामे विषीदति । पक्षे । देव इति सं ।
सेवः ६।, विनीतः ५॥, (च) परितः ५।, ॥ ६ ॥

कापीति । सः अहं मरिष्यामीति प्रत्ययः एतज्ज्ञानं कापि कदाचिदपि अन्तरितो
विच्छिन्नो माऽस्तु यं प्रत्ययं विना लोभेषामदमत्तरादिभिः मूढा विषयमुग्धा जना व्यषी-
दन् अवसादं प्राप्ताः । पक्षे । मरिष्यामीत्यादिकं उ । क ७।, (अपि) सः १।,
अन्तरितः १।, अमा ३।, अस्तु ८।, ॥ ७ ॥

उत्थानेति । उत्थानविप्रसञ्जादेः शय्यादित उत्थानसम्भावनादितो यो जनः विभेति
द्विरुक्तेष्व दौर्बल्यादिना द्विवारं वाक्यप्रयोगादपि यो विभेति अर्थात् वाङ्मयदशायां
उत्थानसम्भावनायां द्विर्वाक्यप्रयोगादपि यो भीतो भवति सोऽपि विषयविमुग्धधीर्जनः
अहं मरिष्यामीति इत्येवं नैव नितष्ठौ निष्ठां कृतवान् । पक्षे । उत्थानविप्रति उत्थित-
विप्रस्य सम्बोधनं । सञ्जादेः ६।, द्विरुक्तेः ६।, (च) ॥ ८ ॥

व्याकरणम् ।

कापि सोऽन्तरितोऽमास्तु । कचिदपि अमा व्यवहितः सोऽपि तथास्तु ।
व्यषीदन् ॥ ७ ॥

सञ्जादेर्द्विरुक्तेष्व । द्विरुक्तानामपि सञ्जादीनां सः पलमाप्नोति । नितष्ठौ ॥ ८ ॥

तज्ज्ञानन्तु सत्सङ्गात् जायते । तदुक्तं वृत्तैः !

न निषीदति यो नीचैरञ्जोऽप्यञ्जैरसाधुभिः ।

ससञ्ज न प्रतिसदः स्थः सोऽपि सत्प्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥

इति सप्तमरात्र्युक्तासे तृतीयोऽध्यायः ।

नेति । अञ्जोऽपि अल्पविद्योऽपि यो जनो नीचैः सङ्ग न निषीदति न उपविशति
अज्ञैर्मूर्खैरसाधुभिश्च सङ्ग न ससञ्ज न संसर्गं कृतवान् प्रतिसदःस्थः प्रतिसभां तिष्ठति
सोऽपि जनः सत्प्रतिष्ठितः साधुभिः प्रतिष्ठितो भवति । पक्षे । पूर्वपरभागौ चदा-
हरणवाक्ये । सञ्ज-न प्रतिसदः ६।, स्थः ६।, सः १।, (अपि) ॥ ६ ॥

व्याकरणम् ।

सञ्ज-न प्रतिसदः स्थः सोऽपि । एषामपि सोऽपि षत्वमाप्नोति । सत्प्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥

इति पञ्चतृपादः ।

(सुबन्धुः ।) ब्रह्मस्वापहरसमोऽधर्म्मो नास्ति ब्राह्मणोपकार-
समो धर्म्मोपि नास्ति तदहं कथयाम । श्रूयताम् । आर्यावर्त्तविषये
धर्म्मपालनामा कश्चित् शिलवृत्तिर्ब्राह्मण एकदा केदारं धान्यक-
णिशमुच्चिन्वन् प्रमादात् एकैकशः क्षेत्रे निपतितानि यानि
धान्यानि कियन्ति तान्यप्युदचिनोत् । अथ तद्दीक्ष्य तद्दृष्ट्युपजौवि-
नोऽपरे संहचारिणो ब्राह्मणाः स्वीयान् प्रति । हत हत वैधर्म्मरा-
चरणे दोषं जानन्नपि किमसौ स्वधर्म्ममतौत्य परेषां वृत्तिमप-
जहार । धिगमुं विप्रम् ।

सदाऽधर्म्मं जुगुप्सामो यं स नोऽनुपमं धवम् ।

आयात् किं शिल्पसौ यस्मात् उज्ज्वाजीवं पनायति ॥ १ ॥

अनन्तरं ते धर्म्मपालं प्रति । भवता भद्रं नाचरितं । यत्
परेषां जौविकामपहृतवान् ।

धीमन्नवेखिरस्येत् संश्लेत् परत्र भुजिस्थहाम् ।

सदेति । यं अधर्म्मं सदा जुगुप्सामः निन्दायः सोऽधर्म्मोऽस्माकं शिलवृत्तीनां मध्ये
अनुपमं उपभारद्वितं धवं मनुष्यं किं आयात् किं प्राप्तवान् यत् यस्मादसौ शिल्पी
शिलवृत्तिः उज्ज्वाजीवं उज्ज्वा उज्ज्वावृत्तिस्तस्य आजीवं जीविकां पनायति ईदृते ।
क्षेत्रादितु अङ्गुलिभ्यां एकैकधान्यादिगुडकोच्चयनं उज्ज्वाः । मञ्जव्यात्मकधान्यादेरुच्चयनं
शिलः । पक्षे । पूर्वापरभागौ उं । सनः ५, (अनु) पमं १, धवं १, आयात् ५
(किं ३) ॥ १ ॥

धीमन्निति । हे धीमन् ! अवेखेः जानीयाः अवेखिरिति इत्युगतावित्यस्य रूपं ।
सन् पण्डितः चेत् यदि परत्र परलोके भुजिस्थं भोजनेच्छां अस्मिन् त्यजेत् तदा
व्याकरणम् ।

सनोऽनुपमं धवं आयात् किं । धातुसम्बन्धीयं पं मञ्ज सनन्तादनुप्रयुज्यते ।
आयप्रत्ययान्तात् विकल्पेन । जुगुप्समानः, पनायति । सनः पमे धीर्वालायात् ।
मुं ॥ १ ॥

तटा विधर्मोपात्तान्नं जिघत्सत्वाशुटमिक्तत् ॥ २ ॥

भवान् ज्ञानो किं ? परलोकं किं न पश्यति अलौकिकज्ञाने
ज्ञानमेव चक्षुः ।

माऽस्तु सच्चिन्मणेलोपोऽनन्तादित्येन दीप्यते ।

पुरस्ताद्दीप्यते विश्वं प्रज्ञयानन्दयन्तया ॥ ३ ॥

अतोऽहमुपदिशामि ।

परस्वास्तुहयालुः सन् सहिष्णुर्दुःखमागतम् ।

नन्दयन्तस्तनुभृतां स्तनयित्त्वरिवोत्सुकः ॥ ४ ॥

सुहयाय्यः परश्रीणां परार्त्तिं गणयन् स्ववत् ।

आशुटमिक्तत् विधर्मोपात्तान्नं विधर्मोपाजितान्नं जिघत्सत् अतुमिक्तत् । पक्षे ।
घोमन्नवे इति बुद्धिमत्पक्षिणः सं । भुज्जीत्यादिकं उं । एकवाक्यता तु कथञ्चित् कार्या ।
खेः ६।, अस्य ६।, इत् १।, सन् १।, (चेत्) परत्र ७।, ॥ २ ॥

नेति । सच्चिन्मणेः सतां यां चित् ज्ञानं सैव मणिसस्य लोपो माऽस्तु अनन्ता
पृथिवी आदित्येन सूर्येण दीप्यते प्रज्ञया करणभूतया विश्वं जगत् पुरस्तात् सम्मुखे
दीप्यते प्रज्ञया किम्भूतया आनन्दयन्तया आनन्दजनिकया । पक्षे । सच्चिन्मेति सज्-
ज्ञानयुक्तस्य सं । मास्तु खक्षीरस्तु एतत् शिष्यस्याश्रीर्वचः । शेषः उं । खेः ६।, लोपः
१।, अनन्तादित्ये ७।, ॥ ३ ॥

परति । स्तनयित्त्वमेषः स इव उत्सुकः स्वयमुदयुक्तः सन् तनुभृतां शरीरिणां
नन्दयन्तः । पक्षे । पूर्वसूत्रस्य उं । ४।, सुहेति । परार्त्तिं परपौडां स्ववत् स्वस्यैव गणयन् ।

व्याकरणम् ।

खिरस्येत् सन् चेत् परत्र । खिरवर्णस्य इः स्यात् यदि परत्र सन् स्यात् ।
जिघत्सत् ॥ २ ॥

खेलोपोऽनन्तादित्ये । खेलोपः स्यात् अन्तप्रत्ययादिभिन्नप्रत्यये परे । नन्दयन्तया ॥ ३ ॥

सुहयालुः, सहिष्णुः, नन्दयन्तः, स्तनयित्त्वः ॥ ४ ॥

यस्तेऽर्त्तिं कामयाच्चक्रे तमन्यो नाशयिष्यति ॥ ५ ॥

न तं पीडयितासि त्वमेवं चरतु निर्भयः ।

एवं यो वेत्ति मतिमान् स दुःखैर्नाभिभूयते ॥ ६ ॥

भवतु यत् कृतं तत् कृतमेवेति एतादृक् प्रवृत्तिर्भूयो माभूत् ।

इति स्वस्वगृहं ययुः । अथैतत् श्रुत्वा ग्रामीणाः कियन्तः कर्णे
जपाः उच्छ्वस्य पञ्जीविनो ब्राह्मणानुपसृत्य तान् प्रति । अहो
धर्मपालोऽद्यात्मनो धर्मपालत्वं व्यक्तौचकार ।

यस्तं पणायते रागी तं स एव पणायतु ।

नाहं स यत् परं लिङ्गी परवृत्त्यपहारकः ॥ ७ ॥

इत्युक्त्वा उच्चैर्जहसुः । यतः खलानामिषैव स्वभावः ।

अपि श्रुते पराङ्ग्रेणी स्वयुङ् भवति नर्दितः ।

यस्यैतव आर्त्तिं पीडां कामयाच्चक्रे इच्छति स अन्यो जनः तं नाशयिष्यति । पक्षे ।
सूत्रस्य उ' ॥ ५ ॥

नतमिति । तं जनं न पीडयितासि तस्य पीडां न जनयिष्यसि अन्यत् सुगमम् ।
पक्षे । सूत्रस्य उ' ॥ ६ ॥

यस्तमिति । यो जनो रागी अनुरागयुक्तः तं धर्मपालं पणायते सौति प्रशंसतीति
यावत् स एव जनस्तं धर्मपालं पणायतु सौति नाहं सौमैत्यर्थः । यत् यस्मात् स जनः
परं केवलं लिङ्गी कपटवेशधारी । अत्र हेतुमाह परवृत्त्यपहारकः । पक्षे । सूत्रस्य
उ' । अपीति । अणी अपि सूत्रेऽपि पराङ्गे परेषां कलङ्गे शीर्ष्याद्यपवादे श्रुते सति
खलः पिशुनो जनः स्वयुङ् खैरावीर्ययुक्तः सन् नर्दितः आनन्दितो भवति । का इव
अन्ते मच्चिकेव । तत् श्रुतौ परापवादस्य श्रवणे साचीकमध्वं नेच्छत यूयमिति शेषः ।

व्याकरणम् ।

सृष्टयायः, गणयन्, कामयाच्चक्रे ॥ ५ ॥

पीडयितासि ॥ ६ ॥

पणायते, पणायतु ॥ ७ ॥

खलः क्षते मक्षिकेवाचीकमध्वं न तत् श्रुतौ ॥ ८ ॥

पुनः कर्णे जपाः । उच्छ्वस्तौनां भवतां वृत्तिं स यदपहरति
तत् युज्यते । यतः ।

न शास्त्र्यग्लोपि नो वक्ति पिता तल्लोसुभुक् प्रियः ।

राज्ञाऽशशासत् सामन्ता नाडुढौकत् भयञ्च तम् ॥ ९ ॥

(अपि च ।) सङ्गतायनभागे खेः कार्यं यत् सम्मतं भवेत् ।

तद्विधेयं लघौ मैत्रीं माचीकमत वाऽस्वकम् ॥ १० ॥

पक्षे । अपीति अन्यच्च शश्वत्पर्यः । खलेत्यादिकं उं । श्रुते ७, पराङ् ७, षौ ७,
खः १, उङ् १, भवति ८, न १, ऋदितः ६, ॥ ८ ॥

न शास्त्रीति । अग्लोपि अग्लानीपि पिता तल्लोसुभुक् तस्य स्वपुत्रस्य चौर्यलक्षण-
भुक् सन् न तं शास्त्रि न वा वक्ति । सामन्तो यामीणः प्रधानमनुष्योऽपि राज्ञा द्वारा न
अशासत् न शासनं कृतवान् तं जनं भयञ्च भयमपि नाडुढौकत् नाप्रापयत् । न १,
शास्त्र्यग्लोपिनः ६, वक्ति ८, ॥ ९ ॥

सदिति । सङ्गिः साधुभिर्गम्यते यत्र तत् सङ्गतं तादृशं यदयनं पत्यास्तद्वाक्
तदाश्रितः सन् एखेः गच्छेः यत् कार्यं सम्मतं सतां सङ्गिमत् भवेत् तद्विधेयं करणीयं
लघौ लुट् लने मैत्रीं माचीकमत न सुदय अस्वकं स्वस्य आत्मनः इदं इति स्वकं न
स्वकं अस्वकं परकीयवास्त्विति यावत् । तथाहि परधनादिकम्वा माचीकमत । पक्षे ।
सङ्गतायनभाक् ए ! इति सं । खेः ६, कार्यं १, यत् १, सम्मतं १, भवेत् ८, तत् २,
विधेयं २, लघौ ७, ॥ १० ॥

व्याकरणम् ।

श्रुते पराङ् षौ स्वशुङ् भवति न ऋदितः । परे अङ् यस्य स पराङ्स्तस्मिन् षौ
परे उङ् खः, उखः स्यात् नतु ऋदितः । अचीकमध्वं ॥ ८ ॥

न शास्त्र्यग्लोपिनो वक्ति । शासाऽग्लोपिनोऽपि धातीर्न तत् वक्ति । अशशासत् ।
अडुढौकत् ॥ ९ ॥

खेः कार्यं यत् सम्मतं भवेत् तद्विधेयं लघौ । खेयत् कार्यं सति विहितं भवेत्
लघौ लघुधात्वक्षरे परे खङ् परे खेत् कार्यं विधेयं । अचीकमत । ॥ १० ॥

यदेवं शासितुं पूर्वं चक्रमे न पिता सुतम् ।

वैधर्म्यं कामयाञ्चक्रे स एवं पैत्रदोषतः ॥ ११ ॥

अतोऽसौ दमनीयः । इति तदर्थं युष्माभिः राजनि अभियोगः
कर्त्तव्यः अन्यथा स लिङ्गो सर्वमपहरिष्यति । युष्मानपि लोकाः
कापुरुषं कथयिष्यन्ति तदभियोगार्थं गच्छन्तु ।

उच्छ्रजोविनस्तं प्रति । मैवं ।

लघोर्हसादिखेदीर्घतापं व्यर्थमनोरथः ।

ब्रह्मदण्डं स राजर्षिर्नाचोक्तमत जात्वपि ॥ १२ ॥

स तं प्रति । मैवं ।

लोपो विधीयते यो वोऽयाचितस्यान्वसो भुजाम् ।

तेनाजीवस्य तेनोत्य आधिर्नास्मास्त मे हृदि ॥ १३ ॥

यदिति । पिता सुतं पुत्रं पूर्वं पूर्वकाले एवं उक्तप्रकारेण शासितुं यन्न चक्रमे
इच्छां नाकरोत् एवं पैत्रदोषतः सुतो धर्मपालो वैधर्म्यं कामयाञ्चक्रे ॥ ११ ॥

लघोरिति । व्यर्थमनोरथाहेतोः लघोर्नाचजनस्य हसात् उपहसात् दीर्घतापं
इखेः प्राप्नुयाः । अत्र हेतुमाह । स राजर्षिर्जात्वपि कदाचिदपि ब्रह्मदण्डं नाचोक्तमत
न वाञ्छितवान् । पत्ने आपमित्यादिकं उ । आपं प्रापमित्यर्थः । धोः ङा, हसादि
खेः ङा, दीर्घता ङा, ॥ १२ ॥

लोप इति । तेन धर्मपालेन द्विजेन यो युष्माकं अजीवस्य जीविकाया यो लोप
उच्छेदो विधीयते क्रियते तेनोत्यस्तेन जात आधिर्मनसोऽन्यथा मे मम हृदि नास्मास्त
न वर्जितवान् अपि तु तथैव । कौटुशां युष्माकं अयाचितस्य अन्वस्य अन्नस्य भुजां

व्याकरणम् ।

यद्यङि किं ? चक्रमे ॥ ११ ॥

घोर्हसादिखेदीर्घता । हसादिधातोः खेर्लघोर्दीर्घता स्यात् । अचोक्तमत ॥ १२ ॥

लोपो विधीयते यो वोऽयाचि । यवयोर्लोपः स्यात् अच् यकारमिदमप्रत्यये परे ।

अस्मास्त ॥ १३ ॥

अतोऽभियोगः आवश्यकः । राजा च दुर्जने दण्डधरोऽवश्यं
तं दण्डयिष्यति । दृष्टञ्च ।

योऽघोऽजनि पुरो नास्य नृपेणागम इष्यते ।

बुधो जनोऽपि तनयादौ वाऽघेऽबोधितं मृतम् ॥ १४ ॥

यतः । प्यायो दीप्तः पूर एष स्याद्देशप्लवने क्षमः ।

अदौपि यस्मिन् नो सेतुः पूरवेगं निवारयन् ॥ १५ ॥

अतो राज्ञां शासनमेव दुर्हृदां यथेष्टाचरणनिवारणे हेतुः ।
उज्झोपजीविनस्तं प्रति । परस्य दुःखमुत्पादयितुं न वयमभि-
योक्ष्यामः यतः ।

भोजिनां । पचे । तस्येत्यादिकं उ' । लोपः १ ।, विधीयते ८ ।, यः ६ ।, वः ६ ।,
अयाचि ७ ।, ॥ १३ ॥

य इति । यो जनः अघः पापी अजनि जातः नृपेण पुरः सम्मुखभागे अस्य
पापिन आगमो नेष्यते । बुधो जनोऽपि पण्डितोऽपि तनयादौ पुत्रादौ अघे पापिनि
सति तं तनयादिकं मृतं अबोधितं मृतत्वेनैव ज्ञातवान् । पचे । नृपेति सं ।
पूर्वापरभागी उ' । इणागमः १ ।, इष्यते ८ ।, बुधः ५ ।, जनः ५ ।, (अपि) तनः ६ ।,
आदौ ७ ।, वा १ ।, घे ७' ।, ॥ १४ ॥

प्याय इति । एष पूरौ जलप्रवाहः दीप्तः प्रदीप्तः प्यायो वह्निमापन्नः सन् देश-
प्लवने क्षमः शक्तः स्यात् यस्मिन् देशे पूरवेगं जलप्रवाहवेगं निवारयन् सन् सेतुर्नादीपि
न दीप्यतेऽस्मै । प्यायः ५ ।, दीप्तः ५ ।, पूरः ५ ।, एषः १ ।, स्यात् ८ ।, ॥ १५ ॥

व्याकरणम् ।

इणागम इष्यते बुधो जनोऽपि तन आदौ वा घे । बुधजनाभ्यां तन आदौ इणागमः
स्यात् वा घे । अजनि, अबोधित ॥ १४ ॥

प्यायो दीप्तः पूर एष स्यात् । एभ्योऽपि एष विधिः स्यात् । अदौपि ॥ १५ ॥

सदापदः स च पदं योऽभियोक्ता परस्य यत् ।

अस्योदपादि तत्पौडा चिन्तैव सततज्वरः ॥ १६ ॥

(अन्यञ्च) ।

जीवातोऽहं नो लोपोऽग्रेण स्थितिमता यदि ।

अकारि तद्भोच्यते च धातैवाध्येति तत् फलम् ॥ १७ ॥

ब्राह्मणस्य दुःखमुत्पादयितुमस्माभिर्न युज्यते । उक्तञ्च ।

ओर्खेर्द्युतोऽजिरात्तस्य यो विप्राश्चूणपातयत् ।

को दिद्युते ब्रह्मकोपानलदग्धो हतायतिः ॥ १८ ॥

सदेति । यो जनः परस्य अभियोक्ता अभियोगकर्ता स तु जनः सदा सत्त्वंदेव आपदो विपदः पदं आशयः । यत् यस्मात् अस्य अभियोगकर्तुस्तत्पौडाचिन्तैव तस्य परस्य पौडनचिन्तनरूप एव सततज्वरः सततनामाज्वरः उदपादि उत्पन्नोऽभूदित्यन्वयः । पक्षे । पदमित्यादिकं च । सदा ७ ।, पदः ६ ।, सः १ ।, (च) ॥ १६ ॥

जीवातीरिति । इत खेदे स्थितिमता मर्यादावता अग्रेण अहेन जनेन यदि नोऽस्माक्तं जीवातीर्जीवनौषधस्य लोप उच्छेदोऽकारि तत् तदा भोच्यते च भोगमपि करिष्यते । धातैव विधातैव तत्फलं अध्येति चिन्तयति । पक्षे । जीवातीर्ह इति कस्यचित् सं । अग्रेण इत्यत्र खप्परशसि विसर्गस्य लोपः । तनः ६ ।, लोपः १ ।, अग्रेणः ६ ।, ॥ १७ ॥

ओर्खेरिति) यो जनो विप्राणां अशूणि नेत्रजलानि अपातयत् तस्य जनस्य अजिरात् चलरात् द्युतः शीघ्रगामी सन् ओर्खेर्गच्छे । को जनो हतायतिः इतपरलीकः ब्रह्मकोपानलदग्धः सन् दिद्युते अदीपि अपि तु न कोऽपि । पक्षे । आतस्थित्यादिकं च । खेः ६ ।, द्युतः ६ ।, जिः १ ।, ॥ १८ ॥

व्याकरणम् ।

सदा पदः स तु । पदधातोः सदा तन इणागमः स्यात् । उदपादि ॥ १६ ॥

तनो लोपोऽग्रेणः । अग्रे भव इण् यस्य तादृशस्य तनः लोपः स्यात् । अकारि ॥ १७ ॥

ओर्खेर्द्युतो जिः । द्युतः खिर्जि स्यात् । दिद्युते ॥ १८ ॥

(अपि च ।) अपि स्वापे रतिः सन्निव्वाभियोक्तुर्नहीत्यते ।

परानिष्टोपायचिन्तोद्देगौ कोऽर्थी सुषुप्सति ॥ १९ ॥

कर्णेजपाः । मैवं । स पापः पारे समुद्रं निर्व्वसोऽहं । यत्
इयं राजनीतिः प्रचरति ।

यो रोचते धर्मवृद्धाः पेयः स्यः सन्नपीष्यते !

स हेम्नो दानपात्रं सन् राज्ञां वत्स्यत्यलं सुखी ॥ २० ॥

यः पापो द्वेष्टि तांस्तेषां वृत्तिं वा हरते बलात् ।

स तु वर्त्तिष्यते राज्ञो दण्ड्यो दीपेऽर्णवान्तरे ॥ २१ ॥

अपीति । अभियोक्तुः अभियोगकर्तृजनस्य स्वापेऽपि शयनेऽपि रतिरनुरागः
सन्निव्वा अवकाशो वा नहीत्यते । अव हेतुमाह । कोऽर्थी अभियोक्ता परेषामनि-
ष्टोपायचिन्तया उद्देगविशिष्टः सन् सुषुप्सति निद्रातुमिच्छति । पचे । रतीत्यादिकं
उ' । (अपि) स्वापेः ६।, ॥ १९ ॥

य इति । यो जनो धर्मवृद्धाः धर्मेण स्वधर्मेण वर्त्तन्ते ये ते धर्मवृत्तः तेभ्यो
रोचते अनुरागी भवति स्यः सन् स साधुः पेयः पालनीयः सन् इत्यते नृपेणेति शेषः ।
अर्थात् नृपस्य स पालनीयो भवति । स्य इति त्यदशब्दस्य रूपं । स जनो राज्ञां हेम्नः
स्वर्णस्य दानपात्रं सन् अलमत्यर्थं सुखी सन् वर्त्स्यते । पचे । धर्म इति पुण्यवतः
सं । यो रोचते इति रुचषातीरुपदर्शनं दानेत्यादिकं उ' । वृद्धाः ५॥, पे ७, यः ११,
स्यः सन् ११, (अपि) इत्यते ८, सहेम् ११, नो ११, ॥ २० ॥

यः पाप इति । यः पापः पापी तान् धर्मवर्त्तिनो द्वेष्टि बलात् तेषां वृत्तिं वा
हरते स तु पापो राज्ञां दण्ड्यः सन् अर्णवान्तरे समुद्रमव्यदीपे वर्त्तिष्यते । पचे ।
मृतस्य उ' ॥ २१ ॥

व्याकरणम् ।

अपि स्वापेः । स्वापेरपि खिजिः स्यात् । सुषुप्सति ॥ १९ ॥

वृद्धाः पे यः स्य सन्नपीष्यते सहेम् नो । वृतादेः पे य परस्मैपदसम्बन्धीयः स्यः सन्
अपि सहेम् सेम् तादृशो नो इत्यते । वर्त्स्यति ॥ २० ॥

मे तु वर्त्तिष्यते ॥ २१ ॥

अन्यच्च । मतोऽन्यत्र तु वासोऽपि नैकग्रामे खलैः सताम् ।

तत्रामतां विवृत्तास्तु सतां मास्तु विवर्त्तिषा ॥ २२ ॥

उच्छ्वत्तिनः कर्णेजपान् प्रति । महाशयाः ! इदानीं गृहान्
प्रतियान्तु अस्माकं कर्मक्षतिर्माभूत् । समयान्तरे एतद्विवेच्यं
इत्युक्त्वा तेऽन्तर्दधिरे । अथ सुमत्सरनामा कर्णेजपः स्वगणान् प्रति ।
अहो ज्ञातं एते व्यवहारभीरवः । तद्भवतु वयमेवाभियोगार्थं गमि-
ष्यामः । अहमर्थी यूयं साक्षिणः । इति ते राजद्वार्युपस्थिताः ।
अथ द्वारपालस्तमभियोगार्थमागतं प्रति ।

ओखिरनुक्तिव्यथोऽजिरेऽश्वत्यच्छायमाश्रयेः ।

आह्नतोऽनु नृपं यायाः कोप्यर्थी नात्र विव्यथे ॥ २३ ॥

मत इति । अन्यत्र तु अन्यस्मिन्नपि ग्रामादौ वासोऽपि मतः प्रशस्तः खलैः सदैक-
ग्रामे सतां साधूनां वासो न मतः इत्यन्वयः । तत्र खलैः सदैकग्रामे असतां विवृत्ता
वर्त्तनेच्छा अस्तु तत्र सतां विवर्त्तिषा वर्त्तनेच्छा माऽस्तु । पचे । अपीत्यादिकं 'उ' ।
मतः १, अन्यत्र ७, (तु) वा १, सः १, ॥ २२ ॥

ओखिरिति । अनुक्तिव्यथ इति उक्तिर्व्याक्यं व्यथो भयं तौ उक्तिव्यथौ न स
उक्तिव्यथौ यस्य तादृशः सन् अर्थात् निरुक्तिनिर्भयः सन् अजिरे अत्ररे ओखिर्गच्छेः
अश्वत्यच्छायं आश्रयेः राजपुरुषैराहृतः सन् नृपमतु राजानमुद्दिश्य यायाः । कोऽपि अर्थी
अत्र अश्वत्यच्छायायां न विव्यथे । दुःखी नाभवत् । पचे । ओ ए सम्बोधने । अदे-
त्यादिकं 'उ' । खेः ६, अनुक्तिव्यथः ६, जिः १, ॥ २३ ॥

व्याकरणम् ।

मतोऽन्यत्र तु वा सः । आत्मनेपदादन्यत्र तु स इन् वा स्यात् । विवृत्ता,
विवर्त्तिषा ॥ २२ ॥

खिरनुक्तिव्यथो जिः । अनु पश्चात् अर्थात् अस्यवद्वितीतरे क्तिर्विभक्तिर्यस्य तादृशस्य
व्यथधातोः खिर्जिः स्यात् । विव्यथे ॥ २३ ॥

अर्थी एवमिति । उक्तस्थले गतः अपरोऽर्थी तं प्रति ।

व्यसनं जगृहे नु त्वामर्थी वैशम्यतो मतेः ।

यद्वादीनाञ्चेदितो हि स्वपादेष्वयदन्तकृत् ॥ २४ ॥

अथ अत्रार्थी कोऽपि नवेति प्रतीकारे णोञ्चैरुक्ते अर्थी कर्णेजपः
राजानमेत्य प्रार्थनापत्रं समर्पयति । पाठकः पठति । तद्यथा ।
अर्थिनो विज्ञापनमेतत् ।

त्वयि शामति राजेन्द्र ! चतुष्पात् दीप्यते वृषः ।

आसन् सर्वाः प्रजाः सुस्थाः न दुःखैः कापि विव्यथे ॥ २५ ॥

नादत्तं जगृहुः केऽपि नापि जिज्युर्गृहे स्थिताः ।

व्यसनमिति । न भोः व्यसनं विपत् त्वां जगृहे गृहीतवत् । हि यस्मात् मतेर्बुद्धे-
र्वैषम्यात् वैपरीत्यात् यद्वादीनाञ्च वैषम्यात् अर्थी सन् वादी सन् अत्र व्यवहारस्थले ऐत्
आगतवान् भवानिति शेषः । यद्वादीनामिति आदिपदात् समयादेः परिच्छेदः । यत्
अर्थित्वं स्वपादेरपि निद्रादेरपि अन्तकृत् नाशकृत् । पक्षे । पूर्वभाग उ । यदिति
यत्रवतः अन्तकृदिति यस्य सं । यद्वादीनां ६॥, (च) (ऐत् इतः) ऐदितः ६।,
(हि) स्वपादेः ६।, (च) ॥ २४ ॥

त्वयीति । आसति आसनं कुर्वति सति । वृषो धर्मः । अन्यत् सुगमं ॥ २५ ॥

नादत्तमिति । अदत्तं न जगृहुः अर्थात् केऽपि अपहरणं न कृतवन्तः । केऽपि
हिजाः गृहे स्थिता न जिज्युः जरां न प्रापुः अर्थात् सर्व एव पञ्चाशीर्द्धं वनं गच्छन्ति
आ । जिज्युरिति व्यागि जरायामित्यस्य रूपं । दिग्वधूनां सम्बन्धे अयशीमर्थी नीलसाटी

व्याकरणम् ।

यद्वादीनाञ्चेदितो हि स्वपादेष्वयदन्तकृत् । अनुक्तिरित्यनुवर्तते समस्तमपि नित्याकाङ्क्षात् ।
तेन यद्वादीनां ऐदितः ऐकारानुबन्धधातोः स्वपादेष्वनुक्तीनामेतेषां खेर्जि स्यात् ।
जगृहे ॥ २४ ॥

विव्यथे ॥ २५ ॥

जगृहुः, जिज्युः, ऊयुः ॥ २६ ॥

नीलसाटीं दिग्वधूनां नोयुः केप्ययशोमयीम् ॥ २६ ॥
 पराङ्गनाट्यगिषवो विविधुर्नापि पूरुषम् ।
 ऊशुः परात्तिं नो केऽपि विविचुः केऽपि नार्थिषु ॥ २७ ॥
 के वा न धर्म्मं पप्रच्छुर्वन्नयुर्न यमाङ्गयम् ।
 के वा नागन्तुकाद्यर्थं बभ्रज्जुर्मध्यमेऽहनि ॥ २८ ॥
 न कापि परपर्याङ्के सुषुपुः का अपि स्त्रियः ।
 केऽपि कस्मा अपि कापि ऊचुर्भ्रान्त्यापि नोषतीम् ॥ २९ ॥
 के विप्राः सम्ययोनेजुरुहुः के बन्ध्यतां दिनम् ।
 तपो दानव्रतार्च्येज्यास्वाध्यायाद्यैर्विनास्यया ॥ ३० ॥

केऽपि न ऊयुः तन्तुसन्ततिक्रियां न कृतवन्तः अर्थात् केऽपि अयशस्विनो नासन् ।
 ऊयुरिति वेजस्यूताविलस्य रूपं वेजो वयवेति वयादेशः । पक्षे । सूत्रस्य उदा-
 हरणम् ॥ २६ ॥

परेति । परस्त्रियो दृग्वाणाः पुरुषं न विविधुः । परात्तिं परपौङ्गं न ऊशुः
 नेच्छन्ति स्म । अर्थिषु याचकेषु न विविचुः न व्याजं क्लृप्तं कृतवन्तः । पक्षे । सूत्रस्य
 उदाहरणम् ॥ २७ ॥

केवेति । आगन्तुकाद्यर्थं अतिथ्यादिनिमित्तं न बभ्रज्जुः न पाकं कृतवन्तः अपि
 तु तथा । पक्षे । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ २८ ॥

नेति । केऽपि जनाः कस्मै अपि जनाय कापि कुत्रापि उषतीं अकल्याणीं वाचं
 न ऊचुः नीकृतवन्तः । पक्षे । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ २९ ॥

के इति । सम्ययोः सायंप्रातर्न ईयुः नेष्टवन्तः के जनानां तपोदानाद्यैर्विना आस्यया
 स्थित्या दिनं बन्ध्यतां निष्कलतां ऊहुः प्रापितवन्तः ॥ ३० ॥

व्याकरणम् ।

विविधुः, ऊशुः, विविचुः ॥ २७ ॥

पप्रच्छुः, वन्नयुः, बभ्रज्जुः ॥ २८ ॥

सुषुपुः, ऊयुः ॥ २९ ॥

ईयुः, ऊहुः ॥ ३० ॥

नोपुर्व्वीजमुदकाय नोषुः के दिक्पटं यशः ।

वैद्यमाजुहवः के वा विव्युर्मध्येऽङ्गि गोपुरम् ॥ ३१ ॥

नास्तौत्यदुः केऽर्थिने वा नोपोषुः के हरेर्दिने ।

एवं धर्मरताः का वा शुशुवुर्न प्रजास्ताव ॥ ३२ ॥

किन्तु विल्लपुरग्रामीय धर्मपालनामा उच्छ्वत्तिब्राह्मणः शिल-
वृत्तीनां वृत्तिमपाहरदित्यतोऽहमर्थी । अलमतिविस्तरेण ।

विधीयतां कृपाद्यर्थं सत्कृपः कृतवासनः ।

परार्त्तिनोदे येनैष सङ्कल्पः स्यान्न मेऽफलः ॥ ३३ ॥

नोपुरिति । उदकाय उत्तरकाखीनफलाय बीजं धर्मरूपं न ऊपुः वपनं न
कृतवन्तः । गोपुरं पुरद्वारं विव्युः आवृतं चक्रुः ॥ ३१ ॥

नास्तीति । के जना अर्थिने वाचकाय नास्तीति ऊदुः उक्तवन्तः हरेर्दिने एका-
दश्यां । शुशुवुः बहधुः ॥ ३२ ॥

विधीयतामिति । अद्य अर्थे प्रार्थनाविषये कृपा विधीयतां सत्कृपः सती कृपा यस्य
तादृशी जनः परार्त्तिनोदे परदुःखच्छेदे कृतवासनः कृता स्थिरा वासना यस्य स तथा ।
येन हेतुना मे सम एष सङ्कल्पोऽफली न स्यात् । पक्षे । तवासनेत्यादिकं 'उ' । विधीयतां
८, कृपाद्यर्थे ७, असत्कृपः ६, कृप् १, ॥ ३३ ॥

व्याकरणम् ।

ऊपुः, ऊवुः, आजुहवः, विव्युः ॥ ३१ ॥

ऊदुः, उपोषुः, शुशुवुः ॥ ३२ ॥

विधीयतां कृपाद्यर्थेऽसत्कृपः कृप् । कृपाद्यर्थे अवर्त्तमानस्य कृपस्थाने कृप् स्यात् ।
सङ्कल्पः ॥ ३३ ॥

इति सं ।

अथ राजा वादिनं प्रति ।

वचो वोऽचकितो नादां यदवोचो लिपेर्मुखात् ।

यतोऽभियोगो ग्राह्योऽत्र व्यवहारोक्तरीतितः ॥ १ ॥

तदपि यूयं वेत्थ । एवं श्रुत्वा सुमत्सरस्तथैव सशपथमभियुक्ते
स्म । (राजा तं प्रति ।)

हापत्स्थानेऽपम इह परवादात् त्वमेव किम् ।

नापमत् किं स्वयं वादी हतवृत्तिः शिली द्विजः ॥ २ ॥

(सुमत्सरो राजानं प्रति ।)

प्रज्ञास्योऽस्य स्थिरमतिरहमेवेति स द्विजः ।

वच इति । अचकितः अनाशङ्कितः सन् वो युष्माकं वचो नादां न गृहीतवान्
यदवोचो लिपेर्मुखादक्षरमुखात् अवोचः । यतो यस्माद्वितीः अत्र विचारस्थले व्यवहारोक्त-
रीतित एव अभियोगः ग्राह्यः । पक्षे । वोच इत्यत्र प्रकृतिभ्रमनिरासार्थं चकारस्य न
अकारः । वचः ६।, अकि ७।, ॥ १ ॥

हापदिति । परवादात् परस्य वादमाश्रित्य आपत्स्थाने व्यवहाररूपतिवादास्पदे
किं कथं त्वमेव अपम पतितोऽसि । हतवृत्तिः हता वृत्तिर्यस्य स तथा तादृशः शिली
शिलवृत्तिर्वादी द्विजः किं कथं न अपमत् न पतितः न आगत इति यावत् । पक्षे ।
हा इति सं । पत्स्थाने ७।, पमः १।, ॥ २ ॥

प्रज्ञेति । अस्य हतवृत्तिर्वाङ्मनस्य अहमेव प्रज्ञास्यः बुद्धिस्थः प्रत्यक्षित इति यावत् ।
कीदृशः स्थिरमतिः स्थिरबुद्धिः इति द्वेतीः स द्विजो वादे व्यवहारे स्वयमशक्तः सन्

व्याकरणम् ।

वचो वोच् अकि । अवोचः ॥ १ ॥

पत्स्थाने पमः । अपमत् ॥ २ ॥

अस्योऽस्यः । न्यस्यत् ॥ ३ ॥

असमर्थः स्वयं वादे न्यस्यत् प्रतिनिधाय माम् ॥ ३ ॥

राजा मन्त्रिणं प्रति ।

चेदत्राश्रयति स्थाने श्वः प्रत्यर्थी स्वयं द्विजः ।

भद्रं पद्मोप्यद्य माश्वत् नो चेदनु नियोक्ष्यसि ॥ ४ ॥

अथ धर्मपालनामा विप्रो लोकमुखात् तद्वाक्तां श्रुत्वा भयार्त्त-
स्वरमाणः स्वयमेव राजानमुपसृत्य राजन्नभ्युदयोऽस्तु भवतामपरि-
चितमेवासं किन्त्वधुना स्वकर्मणैव परिचायितोऽस्मि । राजा
तं प्रति ।

आवासगूह योदूरचिरवासी भवान् स किम् ।

परिचेयस्त्वमस्माकं यस्त्वं नाम च गूहसि ॥ ५ ॥

प्रतिनिधाय प्रतिनिधिं कृत्वा मां न्यस्यत् नियुक्तवान् । पक्षे । प्रज्ञ इति सं । अस्थः ११,
अस्थः ११, ॥ ३ ॥

चेदिति । चेत् यदि प्रत्यर्थी द्विजः श्वः अनागते परेऽङ्गि स्वयमेव स्थाने आश्रयति
आगच्छति तदा भद्रं । पद्मोपि पदातिकोऽपि अद्य माश्वत् मागच्छतु नो चेत् यद्येवं न
स्यात् अनु पश्चात् तं पदातिकं नियोक्ष्यसि । पक्षे । चेदिति चेतनावतः सं । श्रयति-
स्थाने ७, श्वः ११, ॥ ४ ॥

आवासेति । आवासगूह आवासं वसतिशालं गूहति गोपयति यः स तादृशः
वसतिशालनाम न कथयसीति भावः । यो भवान् दूरचिरनिवासी दूरे चिरं
वससीत्यर्थः । स त्वं किं कथं अस्माकं परिचेयः भवे इति शेषः । यस्त्वं नाम च
स्वनामापि च गूहसि गोपयसि । पक्षे । आवास इति वसतः सं । रवासी अग्नि-
वासीत्यर्थः । गूहः ६१, भोत् ११, ऊः ११, अचि ७१, ॥ ५ ॥

व्याकरणम् ।

श्रयतिस्थाने श्वः । माश्वत् ॥ ४ ॥

गूहयोदूरचि ॥ गूह भोत् ऊः स्यादचि परे । गूहसि ॥ ५ ॥

विप्रः । सोऽहं विल्लपुरनिवासो धर्मपालनामा दुरात्मा उच्छ-
वृत्तिर्ब्राह्मणः प्रत्यर्थी स्वयमागतोऽस्मि । राजा तं प्रति । ज्ञातोऽ-
सीति । ब्रह्मन् ! ब्राह्मणवृत्त्यपहारे ईदृशीं मतिं कस्त्वां निनाय ।

विप्रः ।

बोढा प्रवृत्तेर्यो हृद्गो नीतानां मोहसागरे ।

ममतोद्रे स हि बहोऽदो बुधोऽपीति मन्यते ॥ ६ ॥

इदन्तु चिन्तयतो मम हृत् प्रसीदति तद्यथा ।

दुष्कृतिं नोऽभियुक्ते तेऽग्रतो यो वा जनः स नः ।

अनया पततां किन्न जायादुद्धरणे सखा ॥ ७ ॥

अतो मां पापातुरूपं दण्डय । यतः ।

बोदेति । यः अर्थादीश्वरः मोहसागरे नीतानां प्रापितानां हृद्गः हृदयस्थः
सन् प्रवृत्तेः सदसत्प्रवृत्तेर्वोढा प्रापकः । सदसत् कर्मसु ईश्वरः प्रवर्तयतीत्यर्थः । स हि
स एव ईश्वरः अदो बुधोऽपि एतद्विषयापि बह्वः प्रापकः । बुध इति बुधधातोः क्तिप्
रूपं । तथा च ईश्वर एव समेतत् दुर्बुद्धिः प्रापकः । मोहसागरे कौटुंशे ममतोद्रे
ममतावहे ममताप्रवाहे इति यावत् । पक्षे । मम त इत्यन्तपूर्वभागः 'उ' । मम तः
मम विस्तारकः । दे ७, सहिवहः ६, अत् १, ओ १, ॥ ६ ॥

दुष्कृतिमिति । यो वा जनः यः कोऽपि जनः ते तव अग्रतः सन्मुखे नोऽस्माकं
दुष्कृतिं पापं अभियुक्ते अभियोगं करोति स जनः अनया दुष्कृत्या पततां पातित्या
भजतां नोऽस्माकं उद्धरणे उद्धारविषये किं सखा न जायात् न भविता अपि तु स
तथैव । पक्षे । पूर्वभागः पूर्वापरमूवीयोदाहरणत्वेन सार्थकः । अग्रतो यः ६, वा १,
जनः ६, सनः ६, अनः ६, आः १, ॥ ७ ॥

व्याकरणम् ।

दे सहि बहोऽत् ओ । सहिवहोरकारस्य ओ स्यात् दे परे । बोढा ॥ ६ ॥

अग्रतो यो वा जनः सनः अन् आ । यकारस्य अग्र स्थितस्य जनः सनश्च अनस्याने
आस्यात् वा ॥ ७ ॥

खननोऽपि नृपां दण्डः सापराधागसां स तत् ।

खायान्ममागो द्रोर्मूलं जन्यात् यन्नोत्तरे फली ॥ ८ ॥

समुज्भसि सदा वित्तमिह दुःखनिवारणम् ।

धत्से जातदयो दण्डं परत्रार्त्तिनिवारणम् ॥ ९ ॥

राजा मैवं । यतः ।

चारोपस्वेदनिर्णोदात् वासः शुद्धिरहो मसिः ।

इमं विना ऋतः किन्नु वासः पर्यहृत कचित् ॥ १० ॥

खनेति । नृपां राज्ञां दण्डोऽपि सापराधानां जनानां आगसां पापानां खननः उन्मूलकः तत् तस्यात् स दण्डो ममागोद्रोर्मूलं आगः पापं तद्रूपो यो द्रुमस्तस्य मूलं खायात् । येन हेतुना उत्तरे उत्तरकाले फली न जन्यात् आगोद्रुम इति शेषः । पक्षे । नृपामित्यादिकं उं नृपामिति नृपाशब्दस्य षष्ठीबहुवचनेन निश्चयं विश्वपाशब्दवत् । खननः ६१, (अपि) ॥ ८ ॥

समिति । इह काले दुःखनिवारणं वित्तं धनं सदा समुज्भसि अर्त्तिनिवारणं पीडानिवारकं दण्डं जातदयो जाता दया यस्य तादृशः सन् धत्से । पक्षे । समुदिति दृश्युक्तस्य सं । वित्तमित्यादिकं उं । भसि ७१, सदा ७१, ॥ ९ ॥

चारिति । चारजलोपस्वेदसहितात् निर्णोदादेव प्रहारादेव वासःशुद्धिर्वस्त्रस्य भलक्षयी भवति इति शेषः । अहो आश्चर्यं इमं चारोपस्वेदसहितनिर्णोदं विना ऋतः प्रदीप्ती मसिः कालीतिख्यातमलः कचित् कुत्रापि नु भोः किं वासी यस्य पर्यहृत परित्यक्तवान् अपि तु नेत्यर्थः । पक्षे । पूर्वपरभागः उदाहरणघटित-वाक्यत्वेन सार्थकः । मसिः ११, इमं २१, (विना) ऋतः ५१, कित् ११, ॥ १० ॥

व्याकरणम् ।

खननोपि । खनोऽनोपि आ स्यात् वा यकारस्यायतः । खायात्, जन्यात् ॥ ८ ॥

भसि सदा । भसि परे एषां अनस्थाने आस्यान्निष् । जातः ॥ ९ ॥

मसिः इमं विना ऋतः कित् । इम् व्यतिरिक्तः आत्मनेपदविहितः सिः ऋदन्तात् कित् स्यात् । पर्यहृत ॥ १० ॥

तद्वत् तपोदानयज्ञैर्विना न पापक्षयो भवतीति तस्मात्
तपश्चरतु ।

कृषीष्ट तेऽघं किन्नामासीश्च वंशे तपस्यताम् ।

भवांश्च तादृक् पापं तत् संहृषीष्टास्तपोबलात् ॥ ११ ॥

यतः । उपान्ते कोऽपि पङ्क्तौ न स्यातुमिष्टे तपस्यताम् ।

ब्राह्मणानां मृग इव व्याघ्रस्येवेत्यबुद्ध न ॥ १२ ॥

ब्रह्मवृत्तिहरणं तद्वर्णवधजन्यपापं जनयतीति शुद्धार्थं द्वादश-
वार्षिकं व्रतं तीर्थसेवनं वा विधेयम् । विप्रः । राजन् ! अशक्य-
मेवैतत् । यतः । मयि चत्वारः बहिरपि निर्याते मम पिता
मामेवं व्यक्तः ।

द्विस्तातेति त्वयाहृतस्तिष्ठामि चकितः पुरः ।

कृषीति । नाम सन्भावनायां अघं पापं ते तव किं कृषीष्ट किं करिष्यति ।
तपस्यतां तपस्विनां वंशे आसीश्च उत्पन्नोऽसि भवानपि तादृक् तपस्वी तत् तस्मात्
तपोबलात् पापं संहृषीष्टाः संहारं करिष्यसि । पक्षे । पूर्वोपरभागौ च । (कित्
नामा) किन्नामा १, सीः १, (च १) ॥ ११ ॥

उपान्त इति । तपस्यतां ब्राह्मणानां उपान्ते समीपे कोऽपि पङ्क्तः पापं स्यात् न
इष्टे न शक्नोति भवति व्याघ्रस्य समीपे मृग इव न अबुद्ध न ज्ञातवान् भवानिति शेषः ।
उपान्तकः ६, (अपि) ॥ १२ ॥

द्विरिति । त्वया द्विद्वारं तात इति शब्देन आहृतः सन् चकितो भीतः सन्

व्याकरणम् ।

किन्नामा सीश्च । ऋतः परः अनिम् सीश्च अथात् अष्टमविभक्तेः सीश्च कित् नामा
स्यात् । कृषीष्ट, कृषीष्टाः ॥ ११ ॥

उपान्ते कोऽपि । उपान्ते अन्तसमीपे इक् यस्य तादृशधातोरपि आत्मनेपद-
विहितोऽनिम् सिः सीश्च कित् संज्ञः स्यात् । अबुद्ध ॥ १२ ॥

ऐदितोऽजिरतोऽप्यारात् स भवानुषितश्चिरम् ॥ १३ ॥
 स्वपादेरप्यवसरो नास्ति मे समयेऽन्वयोः ।
 पित्रोः संसेवमानस्य किमन्यत् तुभ्यमुच्यते ॥ १४ ॥
 तपोजपव्रतार्च्यया स्वाध्यायास्तौर्थसेवनम् ।
 सर्व्वं ममान्वयोः पित्रोर्व्वरिवस्यैव केवलम् ॥ १५ ॥
 मच्चक्षुर्गच्छति स्नाति वस्ते च यजतेऽञ्चति ।
 भुंक्ते पिबति तातो मे मां विना सुप्यते परम् ॥ १६ ॥
 तन्नेह चिरं स्थातुं युज्यते । अपि च ।
 व्यक्तोभूतेऽङ्गानुबन्धे ग्रहादेः प्रातिकूल्यतः ।

पुरोऽग्रे तिष्ठामि स भवान् इतः अस्मात् अजिरतोऽपि चत्वरदपि आरात् दूरं ऐत् गत-
 वान् चिरं बहुकालं उषितश्च । पक्षे । पूर्वापरभागी छ' कितः ६।, पुरः ७। ऐदितः
 ६।, निः १।, ॥ १३ ॥

स्वपादेरिति । अन्वयोः पित्रोः सेवमानस्य मे मम समये स्वपादेर्निद्रादेरपि
 अवसरोऽवकाशो नास्ति अन्यत् किं तुभ्य उच्यते । स्वपादेः ६।, (अपि) ॥ १४ ॥

तप इति । वरिवस्या शुश्रूषा । अन्यत् सुगमम् पक्षे । सूत्रस्य उं ! ॥ १५ ॥

मच्चक्षुरिति । मे मम तातः पिता मच्चक्षुः अहमेव चक्षुर्यस्य स तथा तादृशः सन्

व्याकरणम् ।

कितः पुर ऐदितो निः । कित् संज्ञकायै स्थितस्य ऐकारानुबन्धस्य धातोर्जिः स्यात् ।
 आहृतः । उषितः ॥ १३ ॥

स्वपादेरपि । कितः पुरतः स्वपादेरपि निः स्यात् । उच्यते ॥ १४ ॥

इज्या ॥ १५ ॥

सुप्यते ॥ १६ ॥

तावत् तेऽव्यवहार्याः स्युर्यावन्नोयन्ति निष्कृतिम् ॥ १७ ॥

अतो राजन् ! विलम्बेनालं शीघ्रं मम निष्कृतिं विधेहि । तत्
श्रुत्वा राजा आत्मगतं । हा कष्टं । सप्रकाशं ।

आजुहाव क्वचिद्वादे न विप्रं प्रतिवादिनम् ।

भियाहमपि किं प्रह्वो हिरुक्तेषु स यत् सरुट् ॥ १८ ॥

विप्रः राजानं प्रति । यदा तु ।

तज्ज्ञेषु धर्मप्रच्छाद्यवान्नो दृष्टिमितः स तु ।

गच्छति ज्ञाति वस्ते वस्त्रं परिदधाति । मां विना परं केवलं सुप्यते । तेनेति शेषः ।
पक्षे । सूत्रस्य च । व्यक्तीति । यद्वादेः प्रातिकूल्यतः प्रतिकूलभावात् अज्ञानुबन्धे अहः
शौच्यापवादादिः अनुबन्धः कामादिजन्यगुणविशेषः तस्मिन् व्यक्तीभूते सति बहुजनैर्ज्ञाति
सति ते दुष्टजनाः तावत्कालं अव्यवहार्याः स्युः यावत्कालं निष्कृतिं प्राप्स्यन्ति न
उच्यन्ति न वाञ्छन्ति । व्यक्तीभूते अ, ज्ञानुबन्धे अ, यद्वादेः इति, ॥ १७ ॥

आजुहावेति । अहं भिया भयेन प्रतिवादिनं कमपि विप्रं क्वचिदपि विवादे न
आजुहाव आह्वानं न कृतवानस्मि । कीदृशीहं प्रह्वः स्वभावतो नमः विप्रेषु प्रणत
इत्यर्थः । यत् यस्मात् स विप्रः हिरुक्तेषु दिवारकयितेऽपि सरुट् सरोषो भवतीति
शेषः । पक्षे । कम्प इति वेपमानस्य सं । अन्यत् च । यदिति यद्वचनः सरुडिति
सक्रोधस्य सम्बोधनं । हः इति, हिरुक्तेः इति, (अ) सः १, ॥ १८ ॥

तज्ज्ञेष्विति । ये जनाः अर्थसंग्रहान् वस्त्रशुः क्षिप्रवन्तः तज्ज्ञेषु तादृशेषु ज्ञेषु

व्याकरणम् ।

व्यक्तीभूतेऽज्ञानुबन्धे यद्वादेः । उकारककारानुबन्धे परत्र व्यक्तीभूते सति यद्वादेर्जिः
स्यात् । उच्यन्ति ॥ १७ ॥

ह्वो हिरुक्तेषु सः । हिरुक्तस्यापि ह्रस्वः स जिः स्यात् । आजुहाव ॥ १८ ॥

षष्ठाख्याते दिवाभागे वव्रसुर्येऽर्थसंशयान् ॥ १९ ॥

तर्ह्येवाहमिहागतोऽस्मि । मम पिता आसन्ध्यं धर्मपट्ट-
समयं नयिष्यतीति न सायमिह स्थातुं शक्नोमि । राजन् ! किं
चिरयसे । राजा तं प्रति ।

“वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्यापनञ्चेति” विप्राणां दण्डः तत्
त्रितयमपि त्वयि न सम्भवति । यतः । वपनात् व्रतभङ्गः द्रविणा-
भावात् तदसम्भवः निर्यापणात् पित्रोर्ब्रुवित्स्याहानिस्तेन च तयोः
प्राणवियोगः इति तव दममेव न पश्यामि । विप्रः । राजन् !
ममैकमवयवं हिनत्तु एष हि ब्रह्मस्वापहारकस्य दण्डः । एतत्
श्रुत्वा राजा द्वौ कर्णौ पाणिभ्यामाच्छाद्य । मैवं ब्रह्मन् ।

अताद्या अच्छेद्या वोऽवयवाः ॥ २० ॥

अभिज्ञेषु अथोत् तादृशधर्मशास्त्रज्ञशकासात् षष्ठाख्याते षष्ठयामार्जे दिवाभागे स तु
मम पिता धर्मप्रच्छाद्यवान् धर्मप्रच्छाद्यं धर्मजिज्ञासादि आदिपदात् इतिहासादिस्तद्धान्
तदयुक्तः नोऽस्माकं दृष्टिं दर्शनं इतः प्राप्तः । दर्शनविषयोऽभूदित्यर्थः । पक्षे । तज्ज्ञेषु
धर्म इति प्रसिद्धपण्डितानां मध्ये धर्मयुक्तस्य सम्बोधनं । प्रच्छाद्यवां ६॥, नो ११, दृष्टिं
२१, इतः ११, सः ११, (तु) षष्ठाख्याते ७, ॥ १९ ॥

अताद्या इति । वो युष्माकं अवयवा अताद्या अताडनीयाः । पक्षे । अताद्या
इति सं । वः ६१, वय ११, वा ११, ॥ २० ॥

व्याकरणम् ।

प्रच्छाद्यवां नो दृष्टिमितः स तु षष्ठाख्याते । प्रच्छव्रथभज्जवेजां षष्ठाख्याते स तु
जिर्नोऽस्माकं दृष्टिं न इतः अथोत् प्रच्छादीनां षष्ठाख्याते जिर्न स्यात् । वव्रयुः ॥ १९ ॥

वो वय वा । वेजो वय वा स्यात् षष्ठाख्याते ॥ २० ॥

विप्रः । अपि च एवं कृते ।

साधुः स्वीयोऽपि विरजन्नुरञ्जोऽपि नो भवेत् ।

तिरोधानं न विरजेत् धर्मः श्रीरपि किं मयि ॥ २१ ॥

उक्तञ्च मूर्खाभिषिक्तान् प्रति !

सत् स्य रे पिशुनान् राज्यकण्टकान् साधुनिन्दकान् ।

घ्नतामपि ब्राह्मणानां स्तुवन्नये निवत्स्यसीति ॥ २२ ॥

ब्रह्मन् ! अत्रेदं युक्तिरुदेति । यथा मत्तो बहुधनानि प्रति-
गृह्य तान्येवोपात्तदुरितापनोदाय दण्डविधया किं न मह्यं प्रत्यर्प-
यसि । यथा ।

साधुरिति । साधुः सज्जनः स्वीयोऽपि आत्मीयोऽपि अनुरञ्जोऽपि मयि अनुरक्तोऽपि
विरजन् विरक्तः सन् तिरोधानं मयोऽन्तर्धानं नो भवेत् न प्राप्नुयात् अपि तु तथेति ।
भवेदिति भूजप्राप्तौ इत्यस्य रूपं । धर्मः श्रीरपि न विरजेत् विरक्तो न भवेत् अपि तु
तथेति । पक्षे । पूर्वापरभागः उ । रज्जः ६।, अपि ७।, नः ६।, भवेत् ८।, तिरोधानं
१।, ॥ २१ ॥

सदिति । रे सम्बोधने । पिशुनान् खलान् राज्यकण्टकान् अहितान् साधुनिन्द-
कांश्च सत् साधु यथा स्यात् तथा स्य नाशस्य येति बोधनाय इत्यस्य रूपं । घ्नतामपि
हन्तुमिच्छतामपि ब्राह्मणानां अये स्तुवन् सन् निवत्स्यसि स्यास्यसीति । पक्षे ।
पिशुनेत्यादीनां कथञ्चिदेकवाक्यता कार्या । स ६।, त् १।, सि ७।, अरे ७।, ॥ २२ ॥

व्याकरणम् ।

रञ्जोऽपि नो भवेत् तिरोधानं । विरजन् ॥ २१ ॥

सत् स्यरे । सस्य त स्यादरे से परे । निवत्स्यसि ॥ २२ ॥

इति मिश्राध्यायः ।

उपात्तस्यैनसः स्यात्तुगङ्गोऽपोऽप्सु प्रयच्छताम् ।

समुद्दिश्य पितृन् देवानस्त्रीयं चातुरी श्रुतेः ॥ १ ॥

विप्रः । देव ! युज्यत एवैवं यद्यहमप्रतियाहो न स्यां । राजा
सत्यमेतत् भवानुच्छ्वसतिः । विप्रः । राजन् ! किं चिरयसे ।

अघं धामप्रविष्टाहिं विदन्मे दण्डमुद्यतः ।

समुज्झ सोऽहिः स्याद्विस्थास्येन्मां विद्धि निपातितम् ॥ २ ॥

राजा विप्रं प्रति ।

बाहोर्बलं समाश्रित्य तीर्थ्या दुरितपल्लवम् ।

विप्रेतज्जप सावित्रीं जुहुध्यावर्त्तय श्रुतिम् ॥ ३ ॥

उपात्तेति । देवान् पितृन् समुद्दिश्य अप्सु जले अङ्गी जलात् अपो जलं उपादाय
तत् प्रयच्छतां ददतां जनानां उपात्तस्य सञ्चितस्य एनसः पापस्य लुक् अपनयनं
स्यात् श्रुतेर्वेदस्य इयं चातुरी चतुरता अस्ति । पचे । तस्यैनस उपादिति प्रतिद्वयं
पापिनः समीपगतस्य सखीघनं । लुक् ११, अङ्गः ५॥, अपः ६१, ॥ १ ॥

अवमिति । मे नम अघं पापं धामप्रविष्टाहिं शरीरप्रविष्टस्यै विदन् जानन्
उद्यतः उद्योगी सन् दण्डं समुज्झ लब्धं देहीति यावत् । सोऽहिः स सर्पश्चेत् यदि
स्थाः स्यात् स्थितिमान् स्यात् तदा मां निपातितं विद्धि जानीहीति । निपातित-
मिति भाविनि भूतवदुपचारात् । पचे । समुदिति सङ्घर्षस्य सं । विदन्निति पूर्ववृद्धी-
दाङ्करणं । भसः ५१, हिः ११, स्यात् ८, धिः ११, ॥ २ ॥

बाहोरिति । एतद्दुरितपल्लवं एतत् पापरूपमल्पं सरः तीर्थ्याः तरितासि । श्रुतिं
वेदं आवर्त्तय पुनः पुनः पठ । पचे । वाकारः समुच्चये । होः ५१, (अपि) हिः
११, धिः ११, स्यात् ८, ॥ ३ ॥

व्याख्यानम् ।

तुगङ्गोऽपः । अदादेरपो लुक् स्यात् । अस्ति ॥ १ ॥

भसो हिः स्यात् धिः । विद्धि ॥ २ ॥

वा होः । होरपि हिभिः स्यात् । अत्र वाकारः समुच्चयार्थकः । जुहुधि ॥ ३ ॥

किं दण्डमर्थयसे । विप्रः । राजन् ! मैवं ब्रह्मस्वापहरणजन्य-
दुरितस्य विना राजदण्डं न क्षयः । राजा तं प्रति । ब्रह्मन्निदं वा
किं विप्रस्य दैहिको दण्ड इति दण्डेन पापक्षय इति ब्रह्मस्वापहरण-
जन्यदुरितस्य दण्डेनैव शुद्धिरिति च न श्रुतचरमस्माभिः । विप्रः ।
राजन् ! श्रूयतां भारतीया कथा । देवयटनामा विप्रः स्वाग्रजस्य
वेदश्रवसो मुनेराश्रममुपगम्य क्षुत्पिपासार्तः तदाश्रमोत्पन्नानि
कोलफलानि भोक्तुमुद्यत आत्मगतं । एतत्कोलस्वामिनो ममाग्रज-
स्याऽननुमत्या एतत् फलं भोक्तुं न युज्यते । अपि च ।

यदि स्योरमदस्थत्यामुपेत्यैवं ब्रवीति माम् ।

किं कोलानि भवानादत् वक्ष्ये तं किमहं तदा ॥ ४ ॥

(अपि च ।)

यशोमानितयोर्लोपो हसतो निन्दकर्मणा ।

कस्याचकात् सत्सभायां सुखं निन्दितकर्मणः ॥ ५ ॥

यदीति । स्यः स सुनिः अदःस्थत्यां अस्मिन् स्थाने अरं शीघ्रं यथा स्यात् तथा
उपेत्य आगत्य यदि मां एवं ब्रवीति भवान् किं कथं कोलानि फलानि आदत्
तदाहं तं सुनिं किं वक्ष्ये । पक्षे । य इति भाष्योः सं । स्थत्यामित्यादिकं उ ।
दिस्थोः ६॥, अम् ११, अदः ५१, ३४ ॥

यश इति । सतः साधोः निन्दितकर्मणा यशोमानितयोः कौर्त्तिमानयोर्लोपः
भवतीति शेषः । हकारोऽवधारणे । निन्दितकर्मणः कस्य जनस्य सत्सभायां सुखं
अचकात् दीप्यते क् । अपि तु न कस्यापीति । पक्षे । यश इति यशस्विनः सं ।
अमानि दा, तयोः ६॥, लोपः ११, हसतः ५१, ॥ ५ ॥

व्याकरणम् ।

दिस्थीरम् अदः । अदः परयोर्दिस्थीरम् स्यात् । आदत् ॥ ४ ॥

अमानि तयोर्लोपो हसतः । हसात् परयोस्तयोर्दिस्थीर्लोपः स्यात् । अचकात् ॥ ५ ॥

यद्वैतत् भक्षणमपि युज्यते । यतः ।

मन्यतेऽदो घसादेशोऽलन्तस्यास्ति घसार्थिषु ।

यमिनोऽतिथीज्यार्थं वास्तौ प्रतिनिधिः फलो ॥ ६ ॥

अतस्तस्य मुनेः प्रतिनिधिभूतोऽसौ फलो वृक्षोऽतिथये ददाति ।
तस्मात् ।

यामाहं पञ्चमाख्यातेऽदो घसि स्यान्न पातकम् ।

मय्याश्रमेऽतिथौ प्राप्ते इति कोलानि सोऽघसत् ॥ ७ ॥

अथ देवयट् । कोलानि भुक्ता आत्मगतं । हत हत न मया
भद्रमाचरितं । अदत्तस्योपादानं अतिथीनामपि श्रेयसे न भवति ।
इदमपि ज्ञातमासीत् ।

मन्यतेऽप्युत्तरेऽवञ्चेत् सन्नपोह तदापि च ।

मन्यत इति । तस्य अश्रमस्य अलमन्यथे घसार्थिषु भोजनार्थिषु अदो घसादेशोऽस्य
फलस्य भोजनादेशोऽस्ति इति मन्यते । द्वि यस्मात् यमिनो मुनेर्वास्तौ वास्तुभूमौ
फलो वृक्षोऽतिथीज्यार्थं अतिथिपूजनार्थं प्रतिनिधिः । मन्यते ८, अदः ६, घसादेशः
१, (अल् अलन्तस्य) अलन्तस्य ६, अस्ति ८, ॥ ६ ॥

यामेति । मयि अदो घसि सति अदः फलं घसति भुंक्ते इति अदोघसु तद्विन् ।
घस इति लृघसौ भञ्जे इत्यस्य रूपं । तथा च । मयि एतत् फलं भुक्त्वाति सति
पातकं न स्यात् । अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह । मयि कौटुश्रि पञ्चमाख्याते यामाहं
आश्रमप्राप्ते अतिथौ इति विविच्य स विप्रः कोलान्युघसत् । पचे । यामाहं इति
अहंसयतायाः सं । पञ्चमाख्याते ७, अदः ६, घसि १, स्यात् ८, ॥ ७ ॥

मन्यत इति । इह संसारे सन्नपि पण्डितोऽपि चेत् यदि उत्तरे उत्तरकाले अघं

व्याकरणम् ।

मन्यतेऽदो घसादेशोऽलन्तस्यास्ति । अलन्तस्य अदधातोः स्थाने घसादेशोऽस्ति इति
मन्यते बुधैः । घसार्थिषु ॥ ६ ॥

पञ्चमाख्याते अदो घसि स्यात् । अघसत् ॥ ७ ॥

घासं न हातुं शक्नोति किं मौनोऽज्ञोऽपराध्यति ॥ ८ ॥

अथ स एवं आश्रमिणं ज्येष्ठं प्रति आक्षिपति ।

अहो षष्ठविभक्तौ वा दिवैषं स स्मरत्यपि ।

नाश्रमी स्वाश्रमे को वा आगात् नाद जघास वा ॥ ९ ॥

अथ वेदश्रवाः स्वाश्रममागत्य स्वानुजं भ्रातरं ददर्श ।

अथैनमेतमनुजं प्रणतं पादयोर्मूर्निः ।

आलिङ्गाशीर्भिरासिच्य साशुनेत्र उवाच तम् ॥ १० ॥

सात ! बहुकालोत्तरं दृष्टोऽसि । भवतु सर्व्वं श्रोष्यामि कथयि-
ष्यामि च ।

सम्प्रति । विदातो नुरभावेन न लब्धं पाद्यमासनम् ।

त्वमत्रागा इत्यविदुर्नापि मत्प्रतिवासिनः ॥ ११ ॥

पापं मन्यतेऽपि स पण्डितः तदापि घासं अर्थादुपस्थितं भक्ष्यं हातुं त्यक्तुं न शक्नोति ।
अज्ञोऽधीषो मौनो मन्थः किमपराध्यति अपराधी भवति । मन्यते ८, (अपि) उत्तरे
७, घञ् १, (चेत्) सन् १, (अपि) इह ७, तदा ७, (अपि) सः १, ॥ ८ ॥

अहो इति । अहो आश्चर्य्यं दिवा अह्नः षष्ठविभक्तौ वा षष्ठभागेऽपि स आश्रमी-
अग्रजः एवं वत्यसाथं न स्मरत्यपि स्मरणमपि न करोति को वा जनः स्वाश्रमे
आगात् आगतः को वा न आद न मुक्तवान् को वा जघास । पत्ने । अहो इति
सम्बोधने । षष्ठविभक्तौ ७, वा १, ॥ ९ ॥

अथेति । एतं आगतं । अन्यत् सुयमम् ॥ १० ॥

विदेति । हे विद ! ज्ञानिन् ! अतोऽस्मिन् मम गृहे नुमंनुयस्य अभावेन पाद्यमासनं
न लब्धं त्वयेति शेषः । त्वं अत्र स्थाने आगाः आगतवानसि इति मत्प्रतिवासिनोऽपि
न अविदुः न ज्ञातवन्तः । (वित् आतः) विदातः ५, अन् १, उस् १, ॥ ११ ॥

व्याकरणम् ।

मन्यतेऽप्युत्तरे घञ् चेत् सन्नपौह तदापि सः । यदि उत्तरे घञ्, सन्, अपि स्यात्
तदापि स घसादेश इह स्थाने मन्यते । घासं । ॥ ८ ॥

षष्ठविभक्तौ वा । जघास, आद ॥ ९ ॥ १० ॥

विदातोऽन् उस् । वेत्तरादन्ताच्च परः अन् उस् स्यात् वाशुवर्त्तते । अविदुः ॥ ११ ॥

भ्रातस्त्वामवजानामि इति तु न मनीकरोतु । यतः ।

द्विषोऽपि यद्यागच्छेयुराश्रमं येऽद्विषुः सदा ।

मित्रवत् तेऽपि पूज्याः स्युर्दुर्लभः सोदरागमः ॥ १२ ॥

तद्भवतु । मध्याह्ने किं भवन्तोऽपसुराश्रमे गृहमेधिनः ।

यदि नाप्सन् तदा भ्रातरज्जि वेलातिवर्त्तते ॥ १३ ॥

स तं प्रति ।

क्षुधाधया जघासाहं कीलानि भवदाश्रमे ।

पतितानि स्वयं यानि भवन्तस्तु नाविदन् ॥ १४ ॥

तत् श्रुत्वा मुनिरनुजं प्रति । आः किमाचरितं ब्रह्मस्वमपहृतं
भवता । यमधर्म्मं धर्म्मविदोऽद्विषन् स एवाद्य त्वामाश्रित्यत् ।

पङ्कोभोयपि लोपनं भवति नेमोन्नस्त्रयीयोगयोः

सावित्रीं जपतो द्विजाय ददतः सम्ये उमे जुह्वतः ।

द्विष इति । द्विषोऽपि शत्रवोऽपि यदि आश्रमं आगच्छेयुः ये जनाः सदा अद्विषुः ।

तेऽपि द्विषोऽद्विषो मित्रवत् पूज्याः स्युः । द्विषः ६।, (अपि) ॥ १२ ॥

मध्याह्ने इति । गृहमेधिनी गृहस्थस्य आश्रमे मध्याह्नसमये भवन्तः किमपसुः
भक्षितवन्तः यदि तु न अप्सन् न भक्षितवन्तः तदा हे भ्रातः ! अद्वि, भुङ्क्ष्व, वेला
अतिवर्त्तते अतिशयिनी भवति । पक्षे । सूत्रस्य च ॥ १३ ॥

क्षुदिति । क्षुधाधया क्षुधापीडया भवदाश्रमे कीलानि अहं जघास भक्षितवान् ।
यानि कीलानि स्वयं पतितानि । न अविदन् न ज्ञातवन्तः । पक्षे । सूत्रस्य च ॥ १४ ॥

पङ्क इति । त्रयीयोगयोः त्रयी वेदः त्रयी यमनिघमादिसूत्रयोः त्रयः अभ्यासशीलस्य

व्याकरणम् ।

द्विषोऽपि । द्विषधातोरेपि अन् उस् स्यात् वा । अद्विषुः ॥ १२ ॥

अपसुः, अप्सान् ॥ १३ ॥

अविदन्, अद्विषन् ॥ १४ ॥

ब्रह्मस्वं प्रणयात् कृत्वाऽपि बलात् भुक्त्वाऽवगत्य द्विजो
 राज्ञां दण्डमृते न शुध्यति जपैर्दानैर्व्रतैरध्वरैः ॥ १५ ॥
 अहो लोभहतप्रज्ञ ! धर्म्मं चेत् त्वं समुज्भसि ।
 अपि निर्गुण एनं किं रक्षेत् योऽवगतो न तम् ॥ १६ ॥
 एवं वनितनाट्यस्य स्वाग्रजस्य सुखात्ततम् ।

उभे सम्ये सायं प्रातर्जुह्वतश्च जनस्य नेमोऽपि सर्वोऽपि पङ्कः पापं लोपनं नाशं
 भवति प्राप्नोति । भोः सम्बोधने । अत्र विसर्गस्य कचि परे यकारः । अपिशब्दस्य
 नेम इत्यत्र सम्बन्धः नेमशब्दः सर्वार्थे इति सौपन्नाः । न इति काव्यासे इत्यस्य
 क्तिपि रूपं । भवतीति भूज प्राप्ती इत्यस्य रूपं । द्विजोऽवगत्य ज्ञात्वा प्रणयादिभिर्ब्रह्मस्वं
 भुक्त्वा राज्ञां दण्डं मृते विना जपादिभिर्ने शुध्यति । पक्षे । पङ्कीभ उ इति पङ्केन
 दृष्टस्य सम्बोधनं । त्रयीत्यादिकं उ । यपि ७, लोपनं १, भवति पा, (न इम)
 नेमः ६, नः ६, ॥ १५ ॥

अहो इति । अहो हे लोभहतप्रज्ञ ! लोभेन ज्ञता नष्टा प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य सः
 तादृशयेत् यदि त्वमपि धर्म्मं समुज्भसि त्यजसि तदा निर्गुणो जनः किं कथं एनं
 धर्म्मं रक्षेत् यो जनस्तं धर्म्मं न अवगतो ज्ञातवान् । अत्र अपिकारस्य त्वमित्यात्वयः ।
 पक्षे । पूर्वोपरभागौ उ । समुदिति हर्षयुक्तस्य सं । भसि ७, (अपि)
 निर्गुणे ७, ॥ १६ ॥

एवमिति । तेन द्विजेन स्वाग्रजस्य स्वज्येष्ठस्य सुखात् ततं विस्तृतं एवं उक्तं रूपं
 सुखा इत्यमनेन प्रकारेण अन्वतप्त अनुतापः कृतः स्वाग्रजस्य कीदृशस्य वनितनाट्यस्य

व्याकरणम् ।

यपि लोपनं भवति नेमो नः । अनिमो धातोर्मकारनकारयोर्लोपः स्यात् यपि ।
 अवगत्य ॥ १५ ॥

भसि अपि निर्गुणे । इत, अवगत ॥ १६ ॥

श्रुत्वान्वतप्त तेनेत्यं लोभमोहौ हतोऽद्य माम् ॥ १७ ॥

अथ साशुनेत्रः स्वाग्रजस्य चरणे पतित आह । गुरो ! ममापराधं क्षमस्व दीर्घतापांश्च शमय । स तं प्रति ।

अस्ति स ह्येधितान् तापान् शमयिष्यति यस्तव ।

राजा दण्डधरः शासत् तमेधि शरणं गतः ॥ १८ ॥

अवेहि ना शास्ति सोधिराट् धर्मेण महौमिमाम् !

वक्ष्यसे तमुपेत्यैवं शाधि मामपराधिनम् ॥ १९ ॥

स तं प्रति । अधुनैव राजानं गच्छामि भवन्तमेवं याचे ।

वनी वानप्रस्थः तस्य यस्तनी विलारः समूहस्तस्य आद्यस्य श्रेष्ठस्य केन प्रकारेण अन्वतप्त इत्याह । अद्य मां लोभमोहौ हतः इननं कुरुतः । एवं १, वनित-
नाट्यस्य ६१, ॥ १७ ॥

अस्तीति । यो जनस्तव एधितान् वर्जितान् तापान् शमयिष्यति स हि स तु राजा अस्ति । स कौटुशः इत्याह । दण्डधरः सन् शासत् शासनं कुर्वन् । तं राजानं शरणं गतः एधि भव इत्यन्वयः । पचे । तानित्यादिकं उ । अस्ति १, स-हि १, एधि १, ॥ १८ ॥

अवेहीति । अवेहि जानीहि सोऽधिराट् अधीश्वरो ना पुरुषः धर्मेण इमां महौं शास्ति तं पुरुषमुपेत्य एवं वक्ष्यमाणं वक्ष्यसे । किं वक्ष्यसे इत्याह । मां अपराधिनं शाधि शासनं कुरु । पचे । अवे इति सूर्यस्य सं । हिना १, शास्ति-सः ६१, धि १, ॥ १९ ॥

व्याकरणम् ।

एवं वनितनाट्यस्य । वनितनाट्येऽप्येवं । ततं, हतः ॥ १७ ॥

अस्ति स हि एधि । हिमहितं अस्ति एधि स्यात् । एधि ॥ १८ ॥

हिना शास्ति सोधि । हिपुक्तस्य शास्तिस्त्वन्वि सकारस्य धिः स्यात् ।
शाधि ॥ १९ ॥

निर्मोह ! नो जहिहि नाऽबोधाः केऽनपराधिनः ।

सन्ति पुत्राः पितुस्तत् त्वं क्रोधं जहि गुरो ! मयि ॥ २० ॥

अनवध्यन्तरेऽहन्ते रागात् ध्यायाम्यदः पदम् ।

तत्पुण्यैरिष्टलोकं मे व्यवधीन्माऽप्यदोऽशुभम् ॥ २१ ॥

स खानुजं प्रति ।

अलष्टमेऽपि यामार्हे गच्छाद्यैवात्मशुद्धये ।

अद्यैव वध्यात् तेऽघं राट् सद्यः शुद्धिर्यतः स्मृता ॥ २२ ॥

अथ देवयाट् राजद्वारमुपगम्य द्वारपालं प्रति । भोः अहमर्थी
ह्यार्युपस्थितः राजानमावेदय । स तं प्रति । नैगमिकोयमत्र वर्त्तते
अमं प्रयातु । अथ स तमुपसृत्य । भो नैगमिक ! राजानमुपसृत्य
इत्यावेदय ।

निर्मोहेति । हे निर्मोह ! मोहरहित नोऽस्मान् न जहिहि न त्यज । जहिहीति
भो हाक ल त्यागे इत्यस्य रूपं । अबोधा बोधरहिताः पुत्राः के पितुरनपराधिनः
सन्ति अपि तु न केपि । तत् तस्मात् हे गुरो ! त्वं मयि क्रोधं जहि नाशय । पक्षे ।
निर्मोह इति निरुपमस्य सं । हनः ६!, जहि १!, हिना ३!, ॥ २० ॥

अनेति । अहं अनवधि अर्थात् सर्वदा अन्तरे अन्तरात्मनि ते तव अदः पदं
इदं अरण्यं रागादनुरागात् ध्यायामि तत्पुण्यैः अदोऽशुभं पापं मे अम इष्टलोकं
स्वर्गादिकं माव्यवधीत् न व्याहन्तु । पक्षे । अम इति प्राणिनः सं । वधि १!, अन्तरे
७!, हन्तेः ६!, ॥ २१ ॥

अलीति । हे अल् ! समर्थ ! अद्यैव अष्टमेऽपि यामार्हे आत्मशुद्धये गच्छ । राट्
राजा ते तव अघं पापं अद्यैव वध्यात् यती यस्माद्धेतोः सद्यः शुद्धिः प्रायश्चित्तं स्मृता
विहिता मुनिभिरिति शेषः । (अल् अष्टमे) अलष्टमे ७, (अपि) ॥ २२ ॥

व्याकरणम् ।

हनी जहि हिना । हियुक्तस्य हनी जहि स्यात् । जहि ॥ २० ॥

वध्यन्त रे हन्तेः । हन्तेर्वधि स्यात् अन्तभूते रे परे । व्यवधीत् ॥ २१ ॥

अलमष्टमेऽपि । अलि परे अष्टमे च परे हन्तेर्वधि स्यात् । वध्यात् २२ ॥

स्वैनोवधाय द्वार्यस्थौखितोऽघोऽहो द्विजात्मजः ।

याचते मदघं राजन् । जिघांस विधिनाश्रिति ॥ २३ ॥

नेगमिकस्तं प्रति । नाथ समय इदानीं राजा रहः श्रेते ।

यद्युत्तरेणानुबन्धोऽवञ्च तद्विभाव्यते ।

तदापि वल्लभो नेयात् घाते शक्तं प्रभुं रहः ॥ २४ ॥

आभृत् स्वपिति रहस्यऽद्विधव उदेति वृद्धिमितो रोषोऽस्य ।

निपतेत् कृतमपि चेत्तत् श्रुतिमिति तदन्तिकं द्यौति न कोपीह ॥ २५ ॥

स्वेन इति । हे अहो राजन् ! अघः पापी द्विजात्मजः स्वैनोवधाय स्वस्य एनसो दुरितस्य वधाय नाशायम् औखितः आगतः सन् द्वारि अस्ति हे राजन् ! मदघं मम पापं विधिना विध्यनुसारेण आशु शोघ्रं जिघांस हन्तुमिच्छ इति याचते । पक्षे । औस सम्बोधने । पूर्वभागः पूर्णमन्त्रीयोदाहरणवाक्यम् । खितः ५१, घः ११, हः ६१, ॥ २३ ॥

यदीति । यदि उत्तरे उत्तरकाले अनुबन्धो दीधीत्पादस्तद्वत् तथा अवञ्च व्यसनञ्च विभाव्यते सम्भाव्यते तदा वल्लभोऽपि प्रियजनोऽपि रहस्यितं प्रभुं नाथं नेयात् न गम्यात् । प्रभुं कौटुशं घाते शक्तं हनने क्षमम् । (यदि) उत्तरे ७, आनुबन्धः ११, घञ ११, (अ) तदवत् ११, विभाव्यते ८१, तदा ७, (अपि) । २४ ॥

आभृदिति । आभृत् राजा रहसि स्वपिति श्रेते । कौटुशं रहसि अद्विधवे न स्तो द्वौ धवौ मनुष्यौ यत्र कौटुशः । अस्य राज्ञः वृद्धिमितः वृद्धिं प्राप्तः सन् रोषः क्रोध उदेति उत्पद्यते । कृत इत्याह चेत् यदि कृतमपि पक्षिशब्दोऽपि तत् श्रुतिं तस्य राज्ञः कर्णं निपतेत् गच्छेत् इति हेतोः इह समये कोऽपि जनस्तदन्तिकं तस्य समीपे न द्यौति न गच्छति । पक्षे । आभृत्स्व इति राज्ञ आत्मीयस्य सं ॥ २५ ॥

व्याकरणम् ।

खितो घी हः । खिः परस्य हनी हस्य घः स्यात् । वधाय, जिघांस ॥ २३ ॥

यद्युत्तरेणानुबन्धो घञ्च तद्वत् विभाव्यते तदापि । यकारानुबन्धो घञच् यदि परे दृश्यते तदापि हनी हस्य घः स्यात् । घाते ॥ २४ ॥

पिति रहसि अद्विधव उदेति वृद्धिं । अद्विधकथातुसम्बन्धो उत् वृद्धिं एति । द्यौति ॥ २५ ॥

अथ स विप्रः । राजन् ! ब्राह्मणोऽहमर्थी द्वारि दण्डायमान
आसे इति उच्चैरुवाच । राजा तत् श्रुत्वा सत्वरं तत्रागत्य प्रणम्य
ब्रह्मन् ! किमर्थयसे इत्याह । विप्रः ।

इनोऽयाच्यगुणेनेष्टं भवान् शक्तो मयार्थिना ।

निर्यन्त्यघानि मत् येन विधेहि त्वं तथाश्विति ॥ २६ ॥

अन्तरे गा समाधाय मागाः कार्पण्यमीश ! यत् ।

यत् यस्येष्टं भवेत् तस्याकर्त्ता राड् स्यादनिष्टकृत् । इति ॥ २७ ॥

राजा विप्रं प्रति । को भवान् कुतोऽसि किमर्थयसे इति ।
विप्रः । देवयान्नामा विप्रोऽहं गुरोर्वेदश्रवसो मुनेराश्रमात् तदुप-
देशेनैव दण्डेन पापनोदनार्थमिहागतोऽस्मीति । राजा आत्मगतं
हा किं कष्टं । अनु विप्रं प्रति । स मुनिर्भूमापि गुरुः । तदस्तु यद्येवं
तदा !

इन इति । अगुणेन गुणविरुद्धदीपवता अर्थिना मया इनः प्रभुर्भवान् इष्टमभीष्टं
अयाचि याचितः भवान् कौटुशः शक्तः याचितदाने समर्थः । किमिष्टमित्याह । येन
प्रकारेण मत् मत्तः अघानि पापानि निर्यन्ति निर्गच्छन्ति त्वं तथा आश्रमीश्रं विधेहि
इति इष्टमित्यन्वयः । पक्षे । नेष्टमित्यादिकां च । इनः १, अचि ७, अगुणे
७, ॥ २६ ॥

अन्तरेति । मम गाः वाक्यानि अन्तरे अन्तरात्मनि आधाय हे ईश ! कार्पण्यं
मागाः न प्राप्नुहि । यत् यस्मात् यस्य जनस्य यदेवंष्टमभीष्टं स्यात् तस्याकर्त्ता राड्
राजा तस्य अनिष्टकृत् स्यात् । अन्त रे ७, गाः १, ॥ २७ ॥

व्याकरणम् ।

इनो य अचि अगुणे । अगुणे अचि परे इनो य स्यात् । निर्यन्ति ॥ २६ ॥

अन्त-रे मा । अन्तभूतरे परे इनो गा स्यात् । अगाः ॥ २७ ॥

ब्रह्मन्नेखीत् गुरुरनु किन्न्वत्र भवता स्मरन् ।

विपदो मे यदाप्तस्य स्खैर्यमौयतुरक्षिणी ॥ २८ ॥

ब्रह्मन् ! तवार्थनायामितिकर्तव्यतामूढोऽस्मि । परन्तु अद्य
नायं समयः यतः ।

दिवाष्टमविभक्तौ येनोपसर्गात् कृताशनः ।

ग्लायामि तत् क्षमस्वाद्य श्व ईयासं हितं गुरुम् ॥ २९ ॥

गुरुरिहेत्य यदेव विधास्यति तमेव विधिमन्विद्यासमिति
क्षमस्व । विप्रः । मैवं । यथाविधि स्वयमेव विधत्स्व । राजा तं
प्रति ।

एवमग्रेण वादि मा नव ! विदो वातिवादिमानव स्तूयते न
विज्ञेः ॥ ३० ॥

ब्रह्ममिति । हे ब्रह्मन् ! मे मम गुरुः विपदः स्मरन् सन् भवता अनु सङ्ग तु भोः
किं कथं अत्र न ऐखीत् न आगतवान् । यदाप्तस्य यां विपदं प्राप्तस्य मम अक्षिणी
अक्षुणी स्खैर्य ईयतुः प्राप्ति । पक्षे । ब्रह्मन् ऐ इति ब्राह्मणस्य सं । तु सं । (खि इत्)
खीत् १, गुरुः १, अनुक्ति १, ॥ २८ ॥

दिवेति । अहं कृताशनः कृतभोजनः सन् येन हेतुना दिवाष्टमविभक्तौ दिवस-
स्याष्टमंयमाहो उपसर्गात् अवसादादिरूपरीगविशेषात् ग्लायामि शरीरग्लानिं भजामि
तत् तस्मात् अद्य क्षमस्व । श्वः परदिने हितं गुरु ईयासं प्राप्तामि । पक्षे । दिव
इति युतिमतः सं । अष्टमविभक्तौ ७, ये ७, न १, उपसर्गात् ५, ॥ २९ ॥

एवमिति । हे नव नव्य ! अग्रेण श्रेष्ठेन एवं मावादि माकथ्यतां । अतिमादि-
मानवः अतिशयवदनश्रीशो मनुष्यः विदो वा पण्डितो वा न स्तूयते न प्रशस्यते । पक्षे ।

व्याकरणम् ।

खीत् गुरुरनुक्ति । अनुपशान् क्वित् यस्य तादृशस्य इलधातोः खेरिकारो गुरुः
स्मात् । ईयतुः ॥ २८ ॥

अष्टमविभक्तौ ये नोपसर्गात् । यकारस्वरूपायां अष्टमविभक्तौ इन इकारः गुरुः
स्मात् उपसर्गात् न स्मात् । ईयासं । अन्विधासं ॥ २९ ॥

विप्रः । राजन् ! आर्त्तः कालमपेक्षते इति, श्रुतिरस्ति परन्तु
विना राजदण्डं नापराधात् शुद्धिरस्तीति राजा सामसं प्रियमपि
सख्यो दण्डयेत् तदेवास्व हितं तदेवं पश्य ।

स्वदेहेऽपि स्वानुरक्तौ विदः काम्बा न यातनाम् ।

अदात् शुद्धौ यर्हि विदाम्बभूवेनं रुजास्पदम् ॥ ३१ ॥

राजा । सत्यं किन्तु सर्वमेव समयमपेक्षते ।

तदिदं वेत्तु व्यवहारान् यामार्द्धे तृतीये तद्विदः करोत्यनुप्रयु-
ज्यतेऽपि वा दण्डादि धीमन् ! ॥ ३२ ॥

अर्त्त इति श्रेष्ठाद्याः सं । सूयते न बुधैरिति विधेः प्रशंसार्थे । (षप् आदिमा) षष्वादि-
माः १॥, नव १॥, विदः ६, वा १, (तिप् आदिमा) तिवादिमाः १॥, नव १॥,
३ ३० ॥

स्वदेह इति । विदः पण्डितः स्वानुरक्तौ स्वस्यात्मनोऽनुरक्तिरनुरागी यस्मिन् तादृशे
स्वदेहेऽपि आत्मीये शरीरेऽपि शुद्धौ शुद्धिनिमित्तं काम्बा कामपि वा यातनां दाह-
च्छेदादिरूपातिपौडं न अदात् अपि तु तथा कदा अदादित्याह । यर्हि यस्मिन् काले
एवं देहं रुजास्पदं रोगास्पदं विदाम्बभूव ज्ञातवान् । पक्षे । स्वदेहे इति धनदानवत्याः
सं । स्व इति आत्मीयस्य सं । न यातनामित्यादिकं उ । अनुरक्तौ अ, विदः ५, ॥
काम् १, वा १, ॥ ३१ ॥

तद्विदमिति । वेत्तु जानातु भवानिति शेषः । तद्विदो व्यवहारविदोऽर्थात् राजा
तृतीये यामार्द्धे व्यवहारान् विचारादिराजकर्माणि करोति अनुपयात् दण्डाद्यपि वा

व्याकरणम् ।

षष्वादिमा नव विदो वा तिवादिमा नव । विदः परे स्थितास्तिवाद्या नव (षप्
आद्याः) षष्वाद्या नव स्युः ॥ ३० ॥

अनुरक्तौ विदः काम्बा । रस्य रसंजकस्य पश्चादिति अनुरं तादृशितौ विभक्तौ
अर्थात् षष्ठविभक्तौ विदः काम् वा स्यात् । विदाम्बभूव ॥ ३१ ॥

तृतीये तत् विदः करोत्यनुप्रयुज्यतेऽपि वा । विदधातोक्तम् काम् स्यात् करोत्यनु-
प्रयुज्यते तृतीयविभक्तौ वा । वेत्तु ॥ ३२ ॥

तस्मात् समयं प्रतीक्षस्व । किमेतेन वा ।

विदाङ्करोत्विति गुरुः पिता तापोपशान्तये ।

शक्तो मन्त्रो वाशु वीक्ष्य तेऽब्वत् तन्मुखतः श्रुतः ॥ ३३ ॥

तस्मात् गुरुं तद्वत् ब्रह्माक्षरमपि स्मरतु येन संसारताप-
शान्तिर्भवतीति ब्रह्मान् ! किं बिभेसि । सम्प्रति सायंसन्ध्यासमयो
वर्तते तद्वत् प्रतियातु महैव गुरुणा श्व आयास्यसीत्युक्त्वा राजा
अन्तःपुरं गतः । विप्रोऽपि स्माराश्रमं । अथ परदिने वेदश्रवाः
प्रातः कृताङ्गिकः सानुजो राजानमुपययौ । राजापि गुरुमागतं
यथाविधि पुरस्कृतं साञ्जलिराह ।

कृपां कुरुष्व सच्चक्रदूरे वर्त्तिनि निर्गुणे ।

शिष्ये मयि यथा लोपो विपदोऽस्यास्तथा कुरु ॥ ३४ ॥

प्रयुज्यते । पक्षे । यामार्द्धइत्यन्तपूर्वभागः 'उ' । दण्डादिधीमन्निति सं । तृतीये ७,
तत् ११, विदः ५१, करोति ११, अनुप्रयुज्यते ८, च ११, (अपि) वा ११, ॥ ३२ ॥

विदामिति । इति तु विदाङ्करोतु जानातु भवानिति शेषः । गुरुः पिता तन्मु-
खतः श्रुतो मन्त्रो वा मन्त्रोऽपि वा अव्वत् जलवत् जलमिव आश्रयथा स्यात् तथा
तापोपशान्तये शक्तो वीक्ष्यते ज्ञायते । अत्र वाश्रब्दोऽपिकारार्थकः । पक्षे । मन्त्रो वेत्यन्त-
पूर्वभागः 'उ' । श्रुत इति । श्रुतृणां सं । शृप् ११, ईद्व्यते ८, तन्मुखतः ५१, ॥ ३३ ॥

कृपामिति । निर्गुणे मयि शिष्ये कृपां कुरु । कौटुम्भे सच्चक्रदूरे सतां साधूनां चक्रस्य
ससूक्ष्मस्य दूरवर्त्तिनि । यथा येन प्रकारेण अस्या विपदो लोपः स्यात् तथा कुरु । पक्षे ।
सत्तेत्यन्तपूर्वभागः शिष्येत्यादिकपरभागश्च 'उ' । (कृ-अत्) क्रत् ११, उः ११, रे ७,
वर्त्तिनि ७, निर्गुणे ७, ॥ ३४ ॥

व्याकरणम् ।

शृप् ईद्व्यते तन्मुखतः तन्मुखतस्तनादेः शृप् ईद्व्यते स च अप् वत् पूर्वोक्तशप-
डव अर्थात् रे परे कर्त्तरि स्यात् । विदाङ्करोतु ॥ ३३ ॥

क्रदूरे वर्त्तिनि निर्गुणे । कृ-अत् उः स्यात् अगुण रे कृतिमिति सति । कुरुष्व,
कुरु ॥ ३४ ॥

(सुनिस्तं प्रति ।)

यामार्द्धं च चतुर्थे वा दधी सौरोऽत्यसह्यताम् ।

प्रतापस्तव सोऽरीणां सदेति त्वन्ववेनं तत् ॥ ३५ ॥

एतादृशस्य ते का विपदस्ति । अपि च ।

जन्यस्य नाशो नामास्थतोऽपि द्वेकत इत्यभीः ।

प्रसन्नो यस्य च गुरुर्विपदस्तस्य सन्ति न ॥ ३६ ॥

(अपि च ।)

सोऽपि सेतु स्फुरति ते निस्तारे विपदम्बुधेः ।

धर्मसेतूपहान्नापि व्यतिषे त्वद्विपत् कुतः ॥ ३७ ॥

यामेति । चतुर्थे यामार्द्धे एव सौरः प्रतापः सूर्यसम्बन्धी प्रतापः अत्यसह्यतां दधी तव प्रतापः अरीणां शत्रूणां सदा असह्यतां दधी । त्वन्तु इति न अवेः न ज्ञातवानसि अर्थात् स्वप्रतापं न जानासीत्यर्थः । पक्षे । यामार्द्धं च इति यामार्द्धचरस्य सं । असह्य-
त्यादिकं छं । चतुर्थे ७, वा ११, दधी १॥, सौ ७, रः ११, ॥ ३५ ॥

जन्येति । अतोऽस्मिन् संसारे नाम सम्भावनायां जन्यस्य विपदादेर्नाशोऽस्ति इति द्वेकतोः अभीः निर्भयः सन् यो जनो द्वेकतोऽपि अस्माद्युक्तोऽपि भवति तस्य विपदो न सन्ति । पक्षे । जन्यस्येति पुनर्जन्मोज्झितस्य सं । कत इति सुखादित्यर्थः । नाशः ११, न ११, अमा ३१, अस्त्वतः ६१, अपिद्वे ७, ॥ ३६ ॥

सोऽपीति । सोऽपि प्रसन्नो गुरुरपि विपदम्बुधेर्निस्तारविषये सेतुः स्फुरति धर्म-
सेतूपहान् पापिष्ठान् नापि व्यतिषे न पापिष्ठसजातीयकर्म कुरुषे । सः ६१, (अपि)
से ७, (तु) स्फुरति ८१, ॥ ३७ ॥

व्याकरणम् ।

चतुर्थे वा दधी सौ रः । दधी रः स्यातां चतुर्थे सौ परे । अवेः ॥ ३५ ॥

नाशो नामास्थतोऽपि द्वे । अस्तरकारस्य नाशः स्यात् अपिति रे परे नामा अमा
योगे न स्यात् । सन्ति ॥ ३६ ॥

सोऽपि से तु स्फुरति । अपि द्वे से तु असेः सकारस्यापि खीपः स्फुरति ज्ञानविषयो
भवति । व्यतिषे ॥ ३७ ॥

अतस्ते का विपत् । राजा मुनिं प्रति । यस्यार्चनं विपदो
नाशाय स एवाद्य दण्डमर्थयते इतोऽपि किं विपदस्ति । मुनिस्तं
प्रति । तदकरणे विपत्सम्भावनेति । राजा । गुरो ! परिहासोक्ति-
रियमिति मम प्रतिभाति । यतः ।

भूररे मा ब्रह्मणोऽङ्गे प्रहर्ता कुसुरमैपि ।

घ्नतोऽपि यस्य कोपाग्नौ शलभोऽभूत् कुलं ममेति ॥ ३८ ॥

भगवद्वाथा श्रूयते । मुनिः । राजानं विना दण्डयिता द्वितीयो
न बभूवेति ब्राह्मणमपराधिनं तत्शुद्धौ लोकस्थितये च यदि भवान्
न दण्डयति तदा कस्तं दण्डयेत् । अतः कालातिवाहो माभूत् ।
यतः ।

कृतागमोमृजो हृदिरतो गुणिनि पण्डिते ।

प्रख्याप्य सद्य आत्मानं माष्टि पापी यथाविधि ॥ ३९ ॥

भूरिति । अरे ! घ्नतोऽपि आघातं कुर्वतोऽपि ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य अङ्गे कुसुरमैरपि
प्रहर्ता माभूः । यस्य ब्राह्मणस्य कोपाग्नौ मम कुलं शलभोऽभूत् । भूः १, अरे ७,
॥ ३८ ॥

कृतेति । कृतागमः कृतस्यापराधस्य अमृजो अमार्जनात् शुद्धीकरणेन हृदिर्भव-
तीति शेषः । अतः कारणात् पापी जनः गुणिनि अग्रिहोत्रादिगुणयुक्ते पण्डिते
प्रख्याप्य यथाविधि सद्य आत्मानं माष्टि मृज्यात् शोधयेदिति यावत् । माष्टीति विध्यर्थे
तिप् दध्ना जुहोतीतिवत् । पक्षे । कृतागम इति अपराधिनः सं । पण्डितेत्यादिकं च
मृजः ६, हृदिः १, अतः ५, गुणिनि ७, ॥ ३९ ॥

व्याकरणम् ।

भूररे । अलोभूः स्यादरे । अभूत् । बभूव ॥ ३८ ॥

मृजो हृदिरतो गुणिनि । मृजो हृदिः स्यात् अतोऽप्यात् मृजपातीवत्तरे गुणिसंग्रहे
स्थिते सति । माष्टि ॥ ३९ ॥

अगुणेऽवाचि वृद्धादौ सन्तः कुर्वन्त्यनुग्रहम् ।

शक्त्या यथा ते मार्ज्जन्ति स्वमेतेषां विधिः स हि ॥ ४० ॥

राजा । गुरो ! असम्भवविषयोक्तिरियमिति मे प्रतिभाति ।

यतः ।

रुग्भ्यः कार्यसहस्रस्य रुद्धो यमिममिच्छति ।

अगदं विप्रपद्रेणुं शीर्ष्णि नातः स रोदिति ॥ ४१ ॥

तस्य ब्राह्मणस्य दैहिको दण्डो मत्तः कथं निर्व्वहति । मुनिः
श्रियं प्रति । श्रूयताम् ।

दण्डरूपीश्वरो राज्ञां व्यवहारेषु वर्त्तते ।

निपतेत् स कृतागःसु प्राणितोदं ततो जगत् ॥ ४२ ॥

अगुण इति । अवाचि मूके वृद्धादौ च अगुणे गुणविरुद्धो यो दोषः पापं तदति
सन्तः पण्डिताः अनुग्रहं कुर्वन्ति । ते मूकादयः शक्त्या स्वशक्त्यनुसारेण यथा येन प्रज्ञा-
रेण स्वमात्मानं मार्ज्जन्ति शोधयन्ति तेषां स एव विधिः । पक्षे । वृद्धादावित्यादिकं च ।
अगुणे ७१, वा ११, अचि ७१, ॥ ४० ॥

रुग्भ्य इति । कार्यसहस्रस्य कार्यं अवश्यकर्त्तव्यं यत् वैधस्त्रानादि तत्सह-
स्रस्य रुद्धः प्रतिबन्धकोभूताभ्यो रुग्भ्यः रोगिभ्यः अर्थात् तन्निवृत्तये इमं विप्रपद्रेणुं
विप्रपदधूलिं अगदं शीर्षणं मत्तके यो जन इच्छति स जनः अतो रुग्भ्यः न
रोदिति । अत्र रुग्भ्योऽगद इत्यत्र मशकाय घृभ इतिवत् तादर्थ्ये चतुर्थी । पक्षे । रुग्भ्यः
कार्यस इति रोगप्रयुक्तलुप्तकार्यस्य सम्बोधनं । हसस्य ६१, रुद्धः ५॥, अयः ६१, इमं २१,
इच्छति ८१, ॥ ४१ ॥

दण्डेति । राज्ञां व्यवहारेषु मन्वाद्युक्तराजकार्येषु ईश्वरो दण्डरूपी सन् वर्त्तते ।

व्याकरणम् ।

अगुणे वाचि । अगुणे अचि परे वृद्धो वृद्धिः स्यात् वा । मार्ज्जन्ति ॥ ४० ॥

हसस्य रुद्धोऽय इममिच्छति । रुद्धादेः परस्य अयस्य हसस्य रस्य इममिच्छति
अथ इति शेषः । रोदिति ॥ ४१ ॥

प्रवर्तते तदादिष्टे प्रतिषिद्धाच्चिवर्तते ।

लोको दण्डभयादेव श्वसितौदं ततो जगत् ॥ ४३ ॥

स ईश्वर इह लोके राज्ञा दण्डयति परलोके च स्वयमेवेति यदि दण्डभयं न स्यात् तदा क्रूराचारविहारमये जगति न कोऽपि प्राण्यात् । तस्मात् राजन् ! निःशङ्कममुं कृतागसं दण्डय ।

यो विधिर्विधिनाऽवादि स्थोरम्यार्थिव ! पात्यताम् ।

येन रोदत् प्रजा मास्य येन रोदीत् भवानपि ॥ ४४ ॥

अस्याघान्तो विधयोऽदिरुक्तेरत्सरतस्तव ।

उक्तदण्डेनैतदर्थं दण्डं बिभ्रति यन्मुपाः ॥ ४५ ॥

अ दण्डरूपीश्वरः कृतागःसु अपराधिषु निपतेत् । ततः कारणात् इदं जगत् प्राणिति जीवति । पञ्चे ॥ सूत्रस्य उ' ॥ ४२ ॥

प्रवर्तते इति । दण्डभयादेव लोकस्तदादिष्टे दण्डरूपीश्वरस्य आदिष्टे कर्मणि प्रवर्तते । प्रतिषिद्धात् कर्मणो निवर्तते । ततः कारणात् जगत् श्वसिति जीवति । पञ्चे । सूत्रस्य उ' ॥ ४३ ॥

य इति । विधिना ईश्वरेण यो विधिः अवादि उक्तः हे पार्थिव ! स्यः स विधिः अयं शीघ्रं पात्यतां येन विधिपालनेन प्रजा मास्यरोदत् न रोदितु भवानपि यथा येन मास्य रोदीत् न रुद्यात् । यः १, विधि १, विधिना ३, वा १, दिख्योः ६, अन् १, ॥ ४४ ॥

अस्येति । अस्यापराधिनः अघान्तोऽघस्य पापस्य अन्तो नाशः उक्तदण्डेन तव विधेयः कर्तव्यः । कीदृशस्य तव अदिरुक्तेः न स्तो हे उक्ता यस्य तादृशस्य सतः । अत्सरतः कुश्रगतिरहितस्य सतः । अत्सरत इति त्सरकुश्रगतौ इत्यस्य श्रुतप्रत्यये सिद्धं । पञ्चे ।

व्याकरणम् ।

प्राणिति ॥ ४२ ॥

श्वसिति ॥ ४३ ॥

यो विधिर्विधिना वा दिख्योऽन् । रुदादेर्दिख्योऽन् स्यात् यो विधिर्विधिना सूत्रेण विकल्पेन विहित इत्यर्थः । अरोदत्, अरोदीत् ॥ ४४ ॥

अन्तो विधेयो दिरुक्तेरत् । विरुक्तात् परोऽन्तः अत् विधेयः विभति ॥ ४५ ॥

तत्र च ब्रह्मस्वापहर्तुर्बाहुच्छेदो युज्यते । अथ स राजा विधि-
वाक्यस्याधीनतया अपराधिनस्तस्य देवयानामकविप्रस्य बाह्व-
चिच्छेद । अथ स मुनिरनुजं प्रति ।

मुक्तोऽसि रे ! गुणयुतेनसा सन् या विनिद्रिताः ।

अजागरुस्तवाद्यैता ब्रह्मवर्चसशक्तयः ॥ ४६ ॥

इदानीं श्वेतवाहिन्यां नद्यां गच्छ तत्र स्नानात् तव बाह्व भवि-
ष्यतः । अथ देवयाट् गुरुवाक्यात् तथाकृतवतः पुनर्बाह्व बभूवतुः ।
राजन् ! तस्मात् ममापि तथैव दण्डः कार्यः । यतः ।

सदाऽधर्म्मरता लोकास्तेषु दण्डधरो नृपः ।

देवद्रुडिडति जागर्त्तुतो नाधर्म्माश्च जायति ॥ ४७ ॥

राजा । आः क्रूरधर्म्मा क्षत्रियो यत् ब्राह्मणस्य बाह्व चिच्छेद ।
धर्म्मपालः । सत्यं । अपराधिनां दण्डस्यावश्यकतया दण्डस्य राज-
धर्म्मत्वेन च अनन्यगतिकत्वात् क्षत्रियस्य तथाचरणम् ।

अस्याघ इति क्षेपणीयव्यसनवतः सम्बोधनं । अस्तः १।, विधियः १।, विरुक्तेः ५।, अत्-
१।, ॥ ४५ ॥

मुक्तइति । रे गुणयुत ! अग्निहोत्रादिगुणयुक्त ! एनसा पापेन मुक्तोऽसि तव या-
ब्रह्मवर्चसशक्तयः विनिद्रिताः कुण्ठा आसन् ता अथ अजागरुः दीप्ता बभूवुः । पक्षे ।
मुक्त इति सत इति च सं । उसि ७।, रे ७।, गुणः १।, ॥ ४६ ॥

सदेति । हे देवद्रुड ! लोकाः सदा अधर्म्मरता इति हेतोः नृपो दण्डधरः सन्
कृतः प्रदीतः सन् जागर्त्ति अधर्म्माश्च न जायति । डिति ७।, (जागर्त्ति कृतः)
जागर्त्तितः ६।, न १।, ॥ ४७ ॥

व्याकरणम् ।

उसि रे गुणः । विरुक्तस्य उसि परे गुणः स्यात् । अजागरुः ॥ ४६ ॥

डिति जागर्त्तुतो न । डिति परे जागर्त्तेः ऋकारस्य गुणो न स्यात् । जायति ॥ ४७ ॥

सदृगस्यपि च वीणीव वीणामौशोऽव वेदवाक् ।

प्रवर्त्तयति वैधेषु पुरुषान् तत्र जागृवीन् ॥ ४८ ॥

इति श्रद्धधाना वैधं क्रूरकर्माप्याचरन्ति । राजा । शक्तास्तथा-
चरन्तु अहन्तु न शक्ताः यतः ।

तदा पदन्तत् पथेऽस्येत् हा को भीतश्च वाहसः ।

अपि द्रोह्यतो ज्ञानगोचरो यदि जायते ॥ ४९ ॥

सदृगेति । हे सदृग ! सद्भिः साधुभिर्गण्यते यः स तथा हे साधो इत्यर्थः । अपि
च अन्यस्त्वर्थः । अत्र संसारे वेदवाक् वेद एव विधिरेव वाक् यस्य तादृशः सत् ईश
ईश्वरः वैधेषु विधिविधितेषु कर्मसु पुरुषान् प्रवर्त्तयति । किन्तुतान् तत्र वैधेषु जागृवीन्
अबुद्धान् प्रवर्त्तमानानिति यावत् । क इव वीणी वीणामिव यथा वीणावादको स्वर-
प्रपञ्चे वीणां प्रवर्त्तयति तथैत्यर्थः । पञ्चे । सदृगिति सं । शेषः उ । अपि ७, (च)
(वि-इन्-इव) वीणि ७, (इव) ॥ ४८ ॥

तदेति । वाहसः अजगरः द्रोहो अनिष्टकारी व्याघ्रादिरपि अयतोऽपि यदि
ज्ञानगोचरो बुद्धिविषयो जायते हा विषादे तदा को जनः अभीतः सन् तत्पथे पदं
चरणं अस्येत् क्षिपेत् । अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । पञ्चे । तत्पथे इत्यन्तभागः तत्स्थानं
अति गमनग्रीवायाः सं । अस्य ६, इत् १, हाकः ६, (भी-ईतः) भीतः ६, (च)
(वा १) हसः १, अपिद्रः १, (हि) अयतः ७, ज्ञानगोचरः १, (यदि १) जायते
८, ॥ ४९ ॥

व्याकरणम् ।

अपि च वीणीव । यथा वी इषि च तथा अपि च जागर्त्तुं न स्यात् जागृवीन्
॥ ४८ ॥

अस्येत् हाको भीतश्च वाहसः अपिद्रो हि अयतो ज्ञानगोचरो यदि जायते
हाकोऽवर्णस्य भियः इत्य ईकारस्य च इत् स्यात् वा अपिद्रे हसे परतो ज्ञानगोचरे
सति । अयतः परतः शस्ते हवत् व्यङ्ग्यत्वात् ॥ ४९ ॥

इदमपि चिन्त्यं ।

दृग्दरिद्रः सदा दुःखी पिता माता च ते त्वयि ।

जातेऽजिराद्विह्वलौ तु विभितो जह्वितोऽगु च ॥ ५० ॥

इति त्वयैवोक्तं ।

तपस्यतोऽस्ति नासाध्यं पित्रोः सेवाप्यलं तपः ।

तदेवाचर नो येन त्वया तातो दरिद्रियात् ॥ ५१ ॥

एतत्तपोगुणेनातो लोपः कार्यस्त्वयेनसः ।

पुनन्ति किं पातकिनो नात्मानं पितृसेवनात् ॥ ५२ ॥

विप्रातोऽपि हे स्त एव पापनट्श्रेयसी इति ।

प्रयोजने इति बुधाः के वा श्रद्धधतीह न ॥ ५३ ॥

दृगिति । ते तव पिता दृग्दरिद्रः अक्षुषा ह्रीनः इति सदा दुःखी तव माता च तादृशी । त्वयि अक्षरात् अजिरात् बहिरपि याते गते सति तौ तु पितरौ विभितः भयं प्रापृतः अगु च नेत्रजलमपि जह्वितः त्यजतः । पक्षे । दृगिति ज्ञातुः सं । दुःखीत्यादिक् उ' । दरिद्रः ६१, सदा ११, ॥ ५० ॥

तपेति । तपस्यतस्तपसां कुर्वतो जनस्य असाध्यं जातिः पित्रोः सेवा च अलमिति अर्थं तपः तदेव पित्रोः सेवारूपं तपः आचर येन कर्मणा तव तातस्त्वया न दरिद्रियात् त्वया विह्वलौ न भवेत् । पक्षे । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ५१ ॥

एतदिति । अतः कारणात् एतत्तपोगुणेन पितृसेवारूपं यत्तपस्तद्रूपगुणेन त्वया एनसः पापस्य लोपः कार्यः । पातकिनो जनाः पितृसेवनात् किमात्मानं न पुनन्ति पवित्रीकुर्वन्ति । पक्षे । एतत्तप इति सं । शेषः उ' । अगुणे ७, नातः ६१, लोपः ११, कार्यः ११, ॥ ५२ ॥

विभ्रिति । हे विप्र अतोऽपि पित्रोः सेवातोऽपि पापनट्श्रेयसी पापक्षयधर्मो इति

व्याकरणम् ।

दरिद्रः सदा । दरिद्रातेरुक्तविधिर्नित्यं स्यात् । विभितः, जह्वितः ॥ ५० ॥

दरिद्रियात् ॥ ५१ ॥

अगुणे नातो लोपः कार्यः । आप्रत्ययस्य चातो लोपः कार्यः अगुणः । पुनन्ति ॥ ५२ ॥

आ ईहसेऽदस्तयोश्च कृते किञ्च हितं तपः ।

यन्नेष्टं प्रतिबन्नीयात् पित्रोर्जीवं तदीहसे ॥ ५४ ॥

एतत्ते मतिवैपरीत्यमिति जानीयाः । यतो हस्तपादाद्येका-
वयवव्याघाते योगक्षेमसाधनस्य पित्रोः सेवाया अपि व्याघातस्तेन
च तयोरन्वयोः प्राणवियोग इति । धर्मपालः । राजन् ! ममेकं
चक्षुरत्पाटय येन त्रयाणामेकस्मिन् चक्षुषि स्थितेऽपि न योगक्षेम-
व्याघातो न वान्वयोः पित्रोः सेवाहानिः । एतत् श्रुत्वा राजा अश्रु-
पूर्णान्नः सगद्गदमाह ।

इरातो विहितः शासः सम्मुखे कोऽपि दैहिकः ।

दण्डो नाकारि विप्राणां नाशासं कर्हिचिन्मुनिम् ॥ ५५ ॥

हे प्रयोजने पुरुषार्थोक्त एव भवत एव इति हेतोः के लुधाः इह पितृसेवायाः न शृद्-
धति अपि तु सर्व एव । पक्षे । विप्रेति सं । स एवेत्यादिकं उ' । आतः ६१, (अपि)
सेः ६१, ॥ ५२ ॥

आ ईहति । तयोश्च पापक्षयश्रेयसोऽपि कृते निमित्तं अदः एतदुक्तं हितं तपः
किं न ईहसे न वाञ्छसि । नेष्टं अनिष्टं यत् बाहुच्छेदरूपं कर्म पित्रोर्जीवं जीवनं
प्रतिबन्नीयात् प्रतिबन्धं कुर्यात् तत् कर्म ईहसे इच्छसि । पक्षे । कृते इत्यादिकं उ' ।
आ ११, इ ११, हसे ७१, अदः ६१, तयोः ६१, (च) ॥ ५४ ॥

इति । ब्राह्मणानां शासः शासनं इरातो वाक्यतो विहितः अर्थात् अपराधिनां
विप्राणां वाग्दण्ड एव विहितो मयेति शेषः । सम्मुखे आत्मनोऽग्रे एवं दैहिकः कोऽपि

व्याकरणम् ।

आतोऽपि हेः । हिरुक्ताखातोऽपि लोपः कार्यः अगुणे शृद्घति ॥ ५३ ॥

आ ईहसेऽदस्तयोश्च । अत्र अकारस्तुकारार्थे अस्य च हसे इत्यन्वयः । तेन अगुणे
हसे तु तयोः आप्रत्ययहिरुक्तयोः आ ई स्वात् न तु दः । अकारोऽत्र नञर्थकः । बन्नी-
यात् ॥ ५४ ॥

इरातो विहितः शासः सम्मुखे कोऽपि । अकः सम्मुखे स्थितस्य शासीऽकारस्य-
इति विहितः । अपिकारात् प्रागुक्तस्य अगुणहसस्य समुच्चयः । अशासं ॥ ५५ ॥

(अपि च ।)

स्नेन शुद्धस्य वा शासः कौतुवत् ब्रह्मचारिणः ।

विप्राग्नीः श्रेयसे यस्य राज्ञः किं स्यात् स विप्रग्नीः ॥ ५६ ॥

(तदभवत् ।)

दिवादी सत् सुखं माऽस्तु निरयोपि वरं मम ।

विप्रोपकारात् तं कुर्यां यदर्थं मेऽचकात्तनुः ॥ ५७ ॥

ब्रह्मन् ! निजपातकं मयि समर्थं गृहान् प्रतियातु तवादर्शनेन
पितरौ विषीदतः ।

स्वबाहुदानेन तपोव्रताद्यै-

र्भोगेन वाऽसौ तव दीप्तपङ्कः ।

दण्डो नाकारि मयेति शेषः । तथा कर्हिचिदपि मुनिं तपस्विनं न अशासं । इरा भूवाक्-
पुराप्सु स्यादित्यमरः । पत्ने । देहिकेत्यादिकं उ' । इः १, आतः ६, विहितः १,
शासः ६, सम्मुखे ७, अकः ६, (अपि १,) ॥ ५५ ॥

स्नेनेति । स्नेन आत्मनैव शुद्धस्य ब्रह्मचारिणः क वा कुत्र वा कौतुवत् विडालस्येव
शासः शासनं दण्ड इति यावत् अस्तीति शेषः । यस्य राज्ञो विप्राग्नीर्ब्राह्मणाग्नीर्वचनं
श्रेयसे चेमाद्य भवति स राजा किं कथं विप्रग्नीः विप्रं शास्तीति स तथा । भवेदिति
शेषः । पत्ने । स्नेनेति आत्मीयजनप्रभोः सं । वदिति वक्तुः सं । शुद्धस्य ६, (वा १)
शासः ६, कौ ७१, (तु) ॥ ५६ ॥

दिवेति । दिवादी स्वर्गादी सत्सुखं नित्यसुखं मम माऽस्तु विप्रोपकारात् मम
निरयोपि वरं तं विप्रोपकारं कुर्यां । यदर्थं विप्रोपकारार्थं मम तनुः अचकात् दीप्ति-
मवाप । पत्ने । सुखेत्यादिकं उ' । (दिप् आदी) दिवादी ७, स १, त् १, ॥ ५७ ॥

व्याकरणम् ।

शुद्धस्य वा शासः कौ तु । नाकारोऽत्र अकारार्थे । तेन कौ तु केवलस्य । शास
आशासश्च आतः इः स्यात् । आग्नीः, विप्रग्नीः ॥ ५६ ॥

दिवादी सत् । दिप् सम्मुखे सुखं त स्यात् । अचकात् ॥ ५७ ॥

गन्ता क्षयं नात्र विकल्पलेशो

मुक्तोऽचकास्त्वं द्विज ! पापतोऽस्मात् ॥ ५८ ॥

एतत् श्रुत्वा स द्विजः यथाविधिविधानेन राज्ञे सदस्त्रिणं निज-
पापं विसृज्य गृहं प्रतिजगाम ।

इति सप्तमरात्रुपज्ञासे चतुर्थोऽध्यायः ।

स्वेति । असौ तव दीप्तपङ्कः प्रदीप्तः पापं स्वबाहुदानेन आत्मबाहुच्छेदेन तपसा प्राय-
श्चित्तात्मकव्रतेन भोगेन वा क्षयं नाशं गन्ता गमिष्यति । अत्र विषये विकल्पलेशो नास्ति हे
द्विज ! अस्मात् पापतो मुक्तोऽचकाः दीप्यसे अम् । पचे । स्वबाहुदादेनेत्यादिकं उदा-
हरणवाक्यं । वा ११, सौ ७, ॥ ५८ ॥

व्याकरणम् ।

वाऽसौ । दीपः समिकलसौ परे सस्य तः स्यात् वा । अचकाः ॥ ५८ ॥

— — —

अथ राजा सर्व्वजित् शिष्याश्च सुबन्धुं प्रति । ब्रह्मचेतदद्भुतं श्रुतं
ततः स राजा किमकरोत् । सुबन्धुस्तान् प्रति । श्रूयतां ।

तुन्दिलो मलिनः खर्व्वी दूषिकाविललोचनः ।

पुरुषोऽचचकासत् स्वं सभायां नृपतेः पुरः ॥ १ ॥

राजा तं पुरुषं प्रति ।

त्वं कोऽचकात् भोः पुरुष ! क्षणादक्षिगतः सताम् ।

भवस्यक्षिगतोऽकस्मादिति त्वां ज्ञातुमुद्यमे ॥ २ ॥

पुरुषो राजानं प्रति ।

अवेहि रे गुणः शीघ्रोः पानब्रह्मवधादिजात् ।

अतिशेतेऽत्र यः पङ्कः सोऽहं ब्रह्मस्वहारजः ॥ ३ ॥

तुन्दीति । सभायां नृपतेः पुरोऽग्रे पुरुषः स्वमात्मानं अचचकासत् प्रकाशयामास ।
कीदृशः तुन्दिलो वृङ्क्तुक्षिः दूषिका नेत्रमलं तेन आविल्लो लोचने यस्य स तथा । पक्षे ।
सूत्रस्य उदाहरणं ॥ १ ॥

त्वमिति । भोः पुरुष ! कस्त्वं अचकात् दीप्यसे अत्वं नोऽस्माकं अक्षिगतः दृष्टि-
नीचरः सन् अकस्मात् क्षणात् अक्षिगतो वेष्टो भवसि इति हेतोस्तां ज्ञातुमुत्साहयुक्तो
भवामि । पक्षे । सूत्रस्य उ' ॥ २ ॥

अवेहीति । अत्र संसारे यः पाप्मा यत् पापं शीघ्रोर्मदिरायाः पानब्रह्मवधादिजात्
पापात् अतिशेते अक्षिको भवति सोऽहं ब्रह्मस्वहारजं ब्रह्मस्वहरणसम्भूतः अगुणः गुण-
विरुद्धः दोष इत्यर्थः पापमिति यावत् । रे ! इत्यवेहि जानीहि । पक्षे । पानेत्यादिकं
उ' । (अवेहि ८,) रे ७, गुणः ११, शीघ्रोः ६१, ॥ ३ ॥

व्याकरणम् ।

अचचकासत् ॥ १ ॥

अचकात् ॥ २ ॥

अवेहि रे गुणः शीघ्रोः । रे परे शीघ्रं धातोर्गुणः स्नात् इत्यवेहि । अतिशेते ॥ ३ ॥

अनन्तरं । शुक्लः शुक्लास्वरधरः स्मितशोभिमुखाम्बुजः ।

पुरुषो ददृशे राज्ञाऽनुशयानोऽनुनास्तिकान् ॥ ४ ॥

राजा तं पुरुषं प्रति ।

कोऽस्यसेचनक त्वं भोस्त्वां दृष्ट्वा हृत् प्रसीदति ।

अतिशेषे त्वमिह मे प्राणिभ्योपीत्युदेति धीः ॥ ५ ॥

पुरुषो राजानं प्रति ।

राजन् ! गृहाण माम्तीरम् विपदामतिशेरते ।

येऽश्वमेधादिधर्मास्तेषूप विप्रोपकारजः ॥ ६ ॥

अथ स पापपुरुषं दृष्ट्वा तं प्रति । कस्त्वमिति । स तं प्रति ।

विदः क्वचित् सम्बिदते नास्तिका वञ्चकास्तु माम् ।

संविद्वते सर्व्व एवाऽधुनाऽजानात् नृपोप्यसौ ॥ ७ ॥

शुक्ल इति । अनुनास्तिकान् नास्तिकान् प्रति अनुशयानो दीर्घहेषं दधत् अन्यत् सुगमं अनुशयोदीर्घहेषानुतापयोरित्यमरः । पक्षे । सूत्रस्य उ' ॥ ४ ॥

कोऽसीति । हे असेचनक ! त्वं कोऽसि ! इह समये मे मम प्राणिभ्योऽपि अति-
शेषे अधिको भवसि इति धीर्बुद्धिरुदेति । पक्षे । सूत्र उ' ॥ ५ ॥

राजन्निति । हे राजन् ! विपदो तोरं नाशकं मां गृहाण जानीहि । तोरमिति
तुरीयङ् हिंसे इत्यङ्गान् अलिरूपं । येऽश्वमेधादिधर्मो अतिशेरते अर्थात् धर्मेषु मध्ये
श्रेष्ठा भवन्ति तेषु धर्मेषु उप अधिकोऽहं विप्रोपकारजः ब्राह्मणोपकारसम्भूतः । पक्षे ।
राजन्निति सं । विपदित्यादिकं उ' । (गृहाण ८,) मान्तः ६, रम् १, ॥ ६ ॥

विद इति । विदो ज्ञानिनः क्वचित् मां संविदते जानन्ति नास्तिका वञ्चकास्तु मां
सर्व्व एव संविदते जानन्ति अधुना असौ राजापि मां अजामात् ज्ञातवान् । विदः ५, ॥
क्वचित् १, ॥ ७ ॥

व्याकरणम् ।

अनुशयानः ॥ ४ ॥

अतिशेषे ॥ ५ ॥

गृहाण मान्ती रम् । श्रीङ् परस्य मस्यान्ती रम् स्यात् । अतिशेरते ॥ ६ ॥

विदः क्वचित् । विदः परस्य मस्यान्ती रम् वा स्यात् । संविदते, संविद्वते ॥ ७ ॥

धर्मः पापपुरुषं प्रति । आः पाप ! त्वं केनात्मानोतोऽसि मम
भोग्यं शरीरं वाञ्छसि इतो दूरं निःसर । स तं प्रति ।

इह्यन्तरेऽस्य वक्ष्यामि त्वयैव सह कोऽपि नौ ।

विरोधोऽस्तीत्यसौ वेत्ति योऽध्यगोष्ठ श्रुतं नृपः ॥ ८ ॥

वेदान्ते चेति तर्कादावध्येष्टासौ नृपो न किम् ।

धर्माधर्मौ निवसत एकात्मन्यविरोधिनी ॥ ९ ॥

तस्मात् । मिथो वक्ष्यावोऽनुरक्तौ सदा गामा विरोधिताम् ।

अस्यात्मबोधादध्यात्मशास्त्रं योऽधिजगे नृपः ॥ १० ॥

इहोति । अस्य नृपस्य अन्तरे अन्तरात्मनि इहो सञ्चारी सन् त्वयैव सह वत्-
स्यामि । ननु परस्परं विरोधिनीः कथमेकत्र सहवाससम्भव इत्यत आह । नौ आवयोः
कोऽपि विरोधो नास्ति इति असौ राजा वेत्ति जानाति यो नृपः श्रुतं शास्त्रम् अध्य-
गोष्ठ अधीतवान् । इहोति इमि गतौ इत्यस्य णिनि सिद्धम् । इङ् १, गी १,
अन्तरे ७, ॥ ८ ॥

वेदेति । असौ नृपो वेदान्ते तर्कादौ च किं इति न अध्येष्ट किन्तदित्याह ।
एकस्मिन् आत्मनि धर्माधर्मौ अविरोधिनी सन्तौ निवसतः । वेद ८, अन्ते ७, (च)
इति २, ॥ ९ ॥

मिथ इति । सदा सर्वस्मिन् काले मिथः परस्परं अनुरक्तौ सन्तौ वत्स्यावः अस्य
नृपस्य आ आत्मबोधात् आत्मज्ञानपथ्यन्तं विरोधितां मागाः न प्राप्नुहि ननु अस्यात्म-
बोधी भविष्यतीति कथं जानासि इत्यत आह । यो नृपोऽध्यात्मशास्त्रं अधिजगे
अधीतवान् । पक्षे । वक्ष्याव इति वसुधातोऽदाहरणं । अनुरक्तौ ७, सदा ७,
गाः १, ॥ १० ॥

व्याकरणम् ।

इह्यन्तरे । इहो गी स्यात् अन्तर्भूते रे परे । वाऽनुवर्तते । अध्यगोष्ठ ॥ ८ ॥

वेदान्ते चेति । अन्ते तिष्ठतीति अन्तस्तादृशाख्याते च अर्थात् धीविभक्तौ परे
इहो गी स्यादिति वेद । अध्येष्ट ॥ ९ ॥

अनुरक्तौ सदा गाः । रस्य पश्चादिति अनुरं तादृशक्तौ विभक्तौ सदा इहो गाः
स्यात् । अधिजगे ॥ १० ॥

अपि च । त्वदाख्यन्वङ् स नो स्तुतादृत्य जग्राह यं नृपः ।

एनमेतद्वारयितुं किं पुरा नाध्यजीगपः ॥ ११ ॥

राजा तु नैवं वक्तुमर्हति । यतः ।

नह्येतादृक् धवमुखस्य हिरुक्तिः प्रशस्यते ।

यद्वीयमुखान्ते च स्फूर्तिमेति श्रुतिः सदा ॥ १२ ॥

अथ धर्मः पापपुरुषं प्रति ।

यस्य दीव्यदयस्याग्रेऽरोदो नो बोध ! तन्त्वमुम् ।

त्वदिति । नृपो यं जनं स्तुता प्रशंस्य आदृत्य च जग्राह स जनस्त्वदाख्यन्वङ् तदा-
ख्यास्तव वचनस्य अन्वङ् अनुगतो नो न इत्यर्थः । अर्थात् स तव वचनं न शृणोति ।
एतद्वारयितुं मम यद्वचं वारयितुं पुरा पूर्वकाले एनं राजानं किं कथं नाध्यजीगपः
अध्यापयितुमिच्छसिष्य । अन्वगन्त्वमनुग इत्यमरः । पक्षे । आदिति भोक्तुः सं । तु
इत्यादिकं च । वा १, अ्यन्वङ्सनीः ७, (तु १,) ॥ ११ ॥

नह्येति । एतादृक् धवमुखस्य एतादृशमनुप्रधानस्य हिरुक्तिर्नहि प्रशस्यते यद्वी-
यमुखान्ते यत्पुरुषवीयमुखावयवे श्रुतिर्वेदः सदा स्फूर्तिमेति प्राप्नोति । अत्र अन्त-
शब्दोऽनवयवार्थकः । दृष्टान्तः पठ इतिवत् । पतिश्राखिनराधवा इत्यमरः । नहि १,
एतादृक् धवमुखस्य ६, हिरुक्तिः १, प्रशस्यते ८, यद्वीयमुखान्ते ७, अथः ६, स्फूर्तिं
२, एति ८, श्रुतिः १, सदा १, ॥ १२ ॥

यस्येति । यस्य नृपस्य अग्रे त्वं अरोदः कौटशस्य दीव्यदयस्य दीव्यन् द्युतिमान् अयः
ग्रभावङ्कदेवं यस्य तादृशस्य । हे नोबोध ! अबोध ! तमसं तु स्पष्टं नाहंसि न शक्नो भवसि

व्याकरणम् ।

वाण्यन्वङ्सनोस्तु । येः पश्चादिति अङ्सनोस्तु वा स्यात् । नाध्यजीगपः ॥ ११ ॥

नह्येतादृक् धवमुखस्य हिरुक्तिः प्रशस्यते यद्वीयमुखान्तेऽथ स्फूर्तिमेति श्रुतिः सदा ।
तादृशधातुसम्बन्धीयस्य मुखस्यायस्य सदा हिरुक्तिर्न स्यात् यदातुसम्बन्धीये मुखान्ते
आयस्य अथः श्रुतिः स्फूर्तिमेति दीप्यते ॥ १२ ॥

स्मृष्टं नार्हसि बाहुभ्यामुर्णुनावाहमेव यम् ॥ १३ ॥

अपि च । ज्ञो यं स्तवीति यो धर्मसहस्रस्य पितः स्तुतः ।

वेच्छतीमं भवान् स्मृष्टं पाप ! स्तौमि यमप्यहम् ॥ १४ ॥

अन्यच्च । उपेत्य भीतो रक्षार्थं रौति वन्यो मृगोऽपि तु ।

हत यङ्करुणोपेतं तवीसि हतमर्हितम् ॥ १५ ॥

पापपुरुषः । अहो राजा धर्मतो मां स्वीकृत्य अधुना किं त्यक्तु-
मिच्छति । तदपि वा भद्रं । यतः ।

यं राजानं अहमेव बाहुभ्यां उर्णुनाव आच्छादितवान् । पक्षे । यस्य दीव्यदिति वायो-
दीव्यत्कुलस्य सं । अध इति अपोषकस्य सं । शेषः उ । अयस्याग्रे ७, रः १, १,
दः १, नः १, वः १, ॥ १३ ॥

ज्ञ इति । ज्ञः पण्डितः यं स्तवीति यस्य धर्मसहस्रस्य पितः आश्रयः धर्मसहस्रेण
धीयते गम्यते यत्र स तथा । श्रिप्रिय गतो इत्यस्यादधिकरणे क्तः । तद्योगे सहस्रस्येति
कर्त्तरि षष्ठी । स्तुतः प्रशंसितः । हे पाप ! भवान् इमं वा इममपि स्मृष्टमिच्छति ।
अहमपि यं स्तौमि प्रशंसामि । पक्षे । धर्मस इति धर्मप्राप्तस्य सं । सहस्रस्य ६,
पितः ६, स्तुतः ५, वा १, इच्छति ८, ईमं २, ॥ १४ ॥

उपेति । हत खेदे । वन्यो मृगोऽपि भीतः सन् करुणोपेतं दयायुक्तं यं मृपं उपेत्य
रक्षार्थं रौति तं मृपं अर्हितं गन्तुं पीडयितुं वा इह सभायां तवीसि वर्त्तसे । पक्षे ।
अपेतं अपगतमित्यर्थः । पूर्वोपरभागः उ । अपि ७, तु हतयङ्करुणः ५, ॥ १५ ॥

व्याकरणम् ।

अयस्याग्रे री दी नो वी । नास्ति यो यकारो यत्र तादृशसंयोगस्य अये स्थितस्य
रस्य दस्य नस्य वस्य च विवक्तिर्न स्यात् । उर्णुनाव ॥ १३ ॥

सहस्रस्य पितः स्तुतो वेच्छतीमम् । सुधातोः पितो हसी रस्य ईमं वा इच्छति ।
स्तवीति, स्तौमि ॥ १४ ॥

अपि तु हतयङ्करुणः । हतो लुतो यङ् यस्यात् स हतयङ्कः तुष हतयङ्कश्च रुषेति
तुह्तयङ्करुणः तस्यादपि ईममिच्छति । रौति, तवीसि ॥ १५ ॥

नित्यं ब्रूत स्फुटं वृद्धाः स्वीकृतं यो जिह्वासति ।

प्रतिश्रुत्य च नो दत्ते तं ब्रवीति न आस्पदम् ॥ १६ ॥

अत उभयथापि ममाश्रयोऽसौ मम हस्तं मोचयितुं नार्हति ।

धर्मः पापपुरुषं प्रति ।

ब्रूषेऽलं यत् वचो जातोऽस्माहः पञ्चति वादिषु ।

अनुरक्तेः पञ्चते वा हृद्यं शुश्रूषवे बुधः ॥ १७ ॥

अयन्तु राजा न किमपि वक्ति न वा त्वद्वचः शुश्रूषुः अतो वृथा
ते वाक्प्रपञ्चः । पापपुरुषः राजन् ! पूर्ववासात् मामुदस्तीचक्षणे ।

नित्यमिति । वृद्धाः पण्डिताः स्फुटं यथा स्यात् तथा नित्यं ब्रूत पुनः पुनर्वदन्ती-
त्यर्थः सुदुरर्थं त । किं वदन्तीत्याह । योजनः स्वीकृतं जिह्वासति प्रतिश्रुत्य च न दत्ते
तं जनं नोऽस्माकं आस्पदं स्थानं ब्रवीति मन्वादिरिति शेषः । नित्यं १, ब्रूतः ५, ॥ १६ ॥

ब्रूषे इति । अलं व्यर्थं ब्रूषे तव वाक्प्रबन्धो वृथेत्यर्थः । यत् यस्मात् वादिषु वक्तृषु
वादिनां समीपे इत्यर्थः अनुरक्तेः अनुरागात् वचो वाक्यं पञ्चति वितारयति । बुधः
पण्डितः शुश्रूषवे जनाय वा हृद्यं मनोगतं पञ्चते व्यक्तीकरोति । तथाच अर्थं न प्रत्यु-
त्तरवादी न वा शुश्रूषुरतस्त्वं वृथा वाचं प्रपञ्चयसीति भावः । अत्र पञ्चिक् ततो इति
चुरादिधातोः पञ्चकततो इत्येवोक्तावेवेष्टसिद्धौ इदनुबन्धकरणं इदनुबन्धचुरादेः जैरनित्यत्व-
ज्ञापनार्थम् । एतदेव अकिक्लृष्यणीत्यत्र स्फुटीकृतं कामधेनुटीकायां वीपदेवेन । सिद्धे
नित्यमिजन्तत्वात् नित्यगुणत्वे कितामिदित् । णिचोऽनित्यत्वबोधार्थं न दृष्टो लुक्विधिः
क्षिपिदिति । तस्मात् पञ्चिधातोर्जैरनित्यत्वात् पञ्चतीति सिद्धम् । पञ्चते इति पञ्चिङ्
व्यक्तीकरणे इत्यस्य रूपम् । पञ्च । ब्रूषे इत्यादिकं उ । आहः १, पञ्चतिवादिषु ७॥,
अनु-रक्तेः ६, पञ्च १॥, ते १॥, वा १, ॥ १७ ॥

व्याकरणम् ।

नित्यं ब्रूतः । ब्रूवो नित्यमोममिच्छति पिबन्ति । ब्रवीति ॥ १६ ॥

आहः पञ्चतिवादिषु अनुरक्तेः पञ्च ते वा । पञ्चतिवादिषु ब्रुवः आहो वा स्यात् ते
पञ्च तिवाद्याः अनुरक्तेः रस्य अनु पश्चादिति अनुरं तादृशक्तेर्विभक्तेः पञ्च स्युः ब्रूषे ॥ १७ ॥

तथेहयाही राजन् ! मामाह्वय चक्षुषेऽतिथिम् ।

नात्याऽधुना जड़ इवार्थिने मे पदमात्मनः ॥ १८ ॥

तद्ववतु । बलान्नेष्ये वशे त्वाऽस्य स्वाधिकारप्रवर्त्तिनम् ।

श्वासो मे शोषयेत् धर्मं यो मामाहोषतीं मदात् ॥ १९ ॥

धर्मः आः पाप ! मर्त्तुकामीऽसि इतः प्रयाहि ।

वचोऽरे शृणु मे पाप ! मावोचः पुनरीदृशम् ।

आहोपुरुषिकां मुञ्च वध्यस्त्वं श्रेयसो मम ॥ २० ॥

याहीत्यपि द्विरुक्तोऽली द्वेकतेऽहो महोरगम् ।

हन्तुं जुहोति यः श्वासाऽनले हव्यैर्महागजैः ॥ २१ ॥

तथेति । तथा अन्यच्चेत्यर्थः । अही आशय्ये हे नृप ! ईदृया आत्मेच्छया मां आह्वय प्रतिथिं चक्षुषे कृतवानसि अधुना आत्मनः पदं स्थानं अर्थिने याचकाय मे मध्यं जड़ इव नात्य न वाक्प्रयोगं करोषि । पक्षे । राजद्वित्र्यादिकं उ । त १, धे ७, हः ६, आहः ६, ॥ १८ ॥

बलादिति । स्वस्यात्मनोऽधिकारे प्रवर्त्तिनं त्वा त्वां बलात् वशे नेष्ये मम निश्वासी धर्मं शोषयेत् यो धर्मो मदादहङ्कारात् मां उषतीं अकल्याणीं गिरं आह । पक्षे । सूचस्य उ ॥ १९ ॥

वच इति । अरे पाप ! मम वचः शृणु ईदृशं पुनर्मावोचः न ब्रूहि । आहोपुरुषिकां आत्मोत्साहं मुञ्च त्यज । श्रेयसो धर्मस्य मम त्वं वध्यः । वचः १, अरे ७, ॥ २० ॥

याहीति । इतः स्थानात् प्रयाहि इति द्विरुक्तोऽपि अली द्वयिकः अही आशय्ये महोरगं हन्तुं द्वेकते उत्साही भवति यो महोरगः श्वासानले निश्वासाग्नौ हव्यैर्हवनीये-
हव्यैर्महागजैर्जुहोति । अली पुमान् द्वयिकेपीति कीदृशः । पक्षे । याहीति याधातो-

व्याकरणम् ।

तथे ह आहः । आही इत्य त स्यात् धे परे । आत्य ॥ १८ ॥

आह ॥ १९ ॥

वचोऽरे । ब्रवी वचः स्यात् अरे परे । अवोचः ॥ २० ॥

तदेवं शृणु ।

आसीदवाच्यगुणयुत् बहुधोरुतपोऽन्वितः ।

कश्चिन्नित्यं जुहति ये विप्रास्तेषां वरो द्विजः ॥ २२ ॥

एकदा जुहत् सायं महाव्याघ्रो जघान तम् ।

योऽयं प्रायेण तद्राष्ट्रं व्याघ्रो निन्ये यमक्षयम् ॥ २३ ॥

तस्य पुत्रोऽतिबलवान् विधुनामातिसाहसी आसीत् ।

पिप्रत् घेतुं पशुं हस्तः स विप्रः सम्मुखेऽख्यदित् ।

रे क्रूरा त्वां निहणमस्य पितृशोक इयत्स्विति ॥ २४ ॥

रूपदर्शनम् । कतेह इति सुखित्वेनैच्छावानित्यर्थः । हिरक्तः १, (लि इत्) लीत् १,
रे ७, ॥ २१ ॥

आसीदिति । कश्चित् द्विजः आसीत् कीदृशः अवाच्यगुणयुत् अनिर्वचनीयगुण-
युक्तः सत्त्वगुणयुक्त इति यावत् । बहुधा बहुविधं चरुं महत् यत्तपस्तदन्वितस्तदयुक्तः ।
ये विप्रा नित्यं अर्थात् सायं प्रातर्जुहति तेषामपि वरः श्रेष्ठः । पत्ने । अथ इति रत्नकस्य सं
आसीदिति पूर्वोदाहरणं च सम्बोधने । अचि ७, अगुणे ७, उत् १, व १, इधीः
६, ॥ २२ ॥

एकदेति । तं ब्राह्मणम् । योऽयं व्याघ्रः तद्राष्ट्रं यमक्षयं यमालयं निन्ये प्रापया-
मास । पत्ने । सुत्रस्य उत् ॥ २३ ॥

पिप्रदिति । स विप्रः पशुं हस्ती घेतुं पिप्रत् पालयन् सम्मुखे इत् गतः सन् इति
अख्यत् उक्तवान् । किमुक्तवान् तदाह । रे क्रूर ! अथ त्वां हस्तिं पितृशोक इयत्तुं
गच्छतु इति अख्यदित्यर्थः । पत्ने । सवीति पत्नियुक्तवृत्तमूलस्य सं । पूर्वोपरभागी
उत् । प्रः ६, सम्मुखे ७, (लि अत्) ख्यत् १, इत् १, ॥ २४ ॥

व्याकरणम् ।

हिरक्तीलीदे । लिकारानुबन्धधातुर्हिरक्तः स्यात् रे परे । जुहोति ॥ २१ ॥

अचि अगुणे उत् व इधीः इधातीरुकारो व स्यात् अगुणे अचि परे । जुहति ॥ २२ ॥

जुहत्तम् ॥ २३ ॥

प्रः सम्मुखे ख्यत् इत् । प्र ऋधातोः सम्मुखे खिरकारस्य इत् स्यात् रे परे । सुत्र-
त्वात् पुंस्त्वं । इयत्तुं ॥ २४ ॥

तथाऽभादेः श्रुतो नैव निखनस्त्वं विभर्षिं यम् ।

पश्यायं परशुर्मेऽद्य निखनं त्वां विधास्यति ॥ २५ ॥

एवं कृते प्रजानां महोपकारः स्यात् । व्याघ्रः विप्रं प्रति ।

अवश्यमन्तको लोप्योऽरये हा कस्तिचित्ते ।

किन्त्विदानीं न मय्यस्त्वं जह्या धर्मं रिरक्षिषुः ॥ २६ ॥

स नाशकत् यदोदन्यापरिस्नानो नखीतये ।

निजां रेभां समास्थाय वेवेष्टिस्व तथा दिशः ॥ २७ ॥

तथेति । अभादेर्मेवादेस्तथा तादृक् निःखनः शब्दो नैव श्रुतः यं निखनं विभर्षिं धारयति । पशु मे मम अयं पशुः अद्य त्वां निःखनं शब्दरहितं विधास्यति करिष्यति अर्थात् हनिष्यति । तथा १, भादेः ६, श्रुतः १, ॥ २५ ॥

अवश्यमिति । अन्तयति नाशयतीति अन्तकः शत्रुः सोऽवश्यं लोप्यः नाशः हा खेदे अरये शत्रवे को जनः तितिक्षते क्षमां करोति । किन्तु धर्मं विरक्तुः रक्षितुमिच्छुः सन् इदानीं मयि अस्त्वं न जह्याः न त्यज । पक्षे । अवश्यमिदं जानीहीति शिष्यावधानार्थम् । तितिक्षत इत्यादिकं उ' । अन्तकः १, लोप्यः १, रये ७, हाकः ६, ॥ २६ ॥

स इति । स नखी व्याघ्रः उदन्यापरिस्नानः उदन्या पिपासा तथा विषयः सन् इतये गमनाय यदा नाशकत् तदा निजामात्मीयां रेभां कृतं आस्थाय आश्रित्य तथा रेभया दिशः वेवेष्टिस्व व्याप्रीतिस्व । रेभामिति । रेभशब्दे इत्यध्यात् गुरुमत्वादप्रत्यये सिद्धम् । पक्षे । पूर्वभागः शकधातीरुदाहरणत्वेन सार्थकम् । भामित्यादिकं उ' । (खि इतः) खीतः ६, ए १, निजां ६, रे ७, ॥ २७ ॥

व्याकरणम् ।

तथा भादेः श्रुतः । अभाङ् हाङामपि श्रुतो विधिः स्यात् । विभर्षिं ॥ २५ ॥

अन्तको लोप्यो रये हाकः । हाकोऽन्तो लोप्यः स्यात् रय ये परि । जह्याः ॥ २६ ॥

खीत ए निजां रे । निजां खेरिकारस्य ए स्यात् रे । वेवेष्टि ॥ २७ ॥

(अनन्तरं) ।

मेवं विधेहीति वदन्तमग्रतस्तृषा विषीदन्तमसौ द्विजो बली ।

स्वपशुना राम इवाञ्जुनं रुषा पितूरिपुं तं विदधे द्विधाऽहितः ॥ २८

ततस्तथादादेतस्य रसनां सोऽतिरोषतः ।

सुखं व्यादेहि मत्तातं भुङ्क्तेति सुहुरीरयन् ॥ २९ ॥

तत् श्रुत्वा राजा सानुक्रोषम् ।

हा दयादिगुणो नास्यान्तरे मेने द्विजन्मनः ।

यत् तृषा स्त्रियमाणस्यादितासून् शरणेषिणः ॥ ३० ॥

मेवमिति । स बली द्विजो रुषा क्रीधेन तं व्याघ्रं पितूरिपुं पशुना कुठारेण द्विधा विदधे अकरोत् । कौटुभः अहितः शत्रुः तं कौटुभं एवं भाविधेऽहि इति अग्रतः सम्मुखे वदन्तम् । तृषा तृणया विषीदन्तम् । क इव अञ्जुनं कात्यवीर्याञ्जुनं परशुराम इव । यथा परशुरामः पितृशत्रुमञ्जुनं जघान तथेत्यर्थः । पचे । पूर्वभागः 'उ' । धे १, द्विधा १, हितः ७, ॥ २८ ॥

तत इति । तदनन्तरं स विप्रः एतस्य व्याघ्रस्य तथा रसनां जिह्वां अदात् अच्छि-
नत् । किं कुर्वन् सुखं व्यादेहि प्रसारं कुरु मत्तातं मम पितरं भुङ्क्ते इति सुहुरीरयन्
वदन् । पचे । ततस्तदनन्तरम् । तथा १, दा १, दे १, ॥ २९ ॥

हेति । हा विषादे अस्य द्विजन्मनो ब्राह्मणस्य अन्तरे अन्तरात्मनि दयादिगुणो
नास्तीति श्रेषः । इति अहं मेने ज्ञातवान् । यत् यस्मात् तृषा तृणया स्त्रियमाणस्य
अस्य व्याघ्रस्य शरणेषिणः शरणागतस्य अमून् प्राणान् आदित जयाह । पचे । हा
इति नतिशीलस्य सं । दः ६, आत् १, इः १, गुणः १, न १, अस्य ६, अन्तरे ७,
मे ७, ॥ ३० ॥

व्याकरणम् ।

धे द्विधा हितः । द्विरुक्तो दाधातुर्धे स्यात् हौ । हित इति सप्तम्यास्तम् । विधिदि
॥ २८ ॥

तथा दा दे । तथा दा द्विरुक्तो दाधातुर्धे स्यात् हौ परे । व्यादेहि ॥ २९ ॥

द आत् इर्गुणो नास्यान्तरे मे । दासंज्ञकस्य आतः इः स्यात् अन्तभूते रे परे ।
आत्मने पदे तस्य गुणो न स्यात् । आदित ॥ ३० ॥

तद्भवतु अलं तदनुशयेन ततः स विप्रः किमकरोत् । धर्मो आह ।

राजन् ! शृणोतु ।

समस्थित वयस्योऽसौ द्विजस्तर्ह्येव सत्वरम् ।

द्रुतो याम्यो वैष्णवश्च युगपत् तमवास्थित ॥ ११ ॥

अथ यमद्रुतो विष्णुद्रुतं प्रति ।

भवतां नाधिकारोऽस्मिन् विप्रे पापिनि निर्हये ।

प्रपन्नं योऽवधीत् व्याडं म्रियमाणं पिपासया ॥ १२ ॥

विष्णुद्रुतस्तं प्रति । मैवम् ।

परोपकृतये यत्तु विधत्ते कर्म गर्हितम् ।

तत्कर्मजो बली धर्मो हन्ति तज्जमघं लघु ॥ १३ ॥

अतस्तत्पापमस्य नास्ति ।

महोपकारं लोकानां विदधातिस्म तद्वधः ।

अयं तत्कर्मजैः पुण्यैर्विष्णुसालोक्यमर्हति ॥ १४ ॥

समस्थितेति । असौ द्विजो वयस्यो युवेव समस्थित मृत इत्यर्थः । तर्ह्येव समग्रे
सत्वरं शीघ्रं यथा स्यात् तथा याम्यो यमसम्बन्धीयो वैष्णवो विष्णुसम्बन्धीयश्च द्रुतस्तं विप्रं
युगपत् अवास्थित प्राप्तवान् । पक्षे । वय इति पक्षिणः सं । स्थः इति, असौ १।, ॥११॥

भवेति । प्रपन्नं शरणागतम् । अन्यत् सुगमम् । अत्र व्याकरणपक्षो नास्ति ॥१२॥

परेति । यत्तु कर्म परोपकाराय विधत्ते करोति तज्जं तत्कर्मजन्यं लघु अघं पापं
तत्कर्मजो धर्मो बली बलवान् हन्ति नाशयति । पक्षे । पूर्वमृतस्य छ' ॥ १३ ॥

महोपकारमिति । तद्वधः व्याघ्रवधः । अयं ब्राह्मणः । अन्यत् सुगमम् । पक्षे ।
मृतस्य छ' ॥ १४ ॥

व्याकरणम् ।

स्योऽसौ । स्थाधातोरेपि असौ विधिः स्यात् । अवास्थित ॥ ११ ॥ १२ ॥

विधत्ते ॥ १३ ॥

अन्तलोपे किं विदधाति । एतत्तु परम्वीथोदाहरणम् ॥ १४ ॥

इति तं विष्णुलोकं निन्दे । अथ सर्व्वजिदादयः शिष्याः सुवन्धु
प्रति । गुरो ! ।

दृष्ट्वाकुलवतां तद्वाक्सुधास्वादोयमाशु नः ।

आनन्दानन्त्यधोऽदोऽधस्तथेरयति मुक्तिवत् ॥ ३५ ॥

ततो धर्मः किमकरोदभिधत्तां तथा भवान् ।

धत्वा विरक्तिं मास्मात्त दौने हि सदयो महान् ॥ ३६ ॥

इति सप्तमीरात्रुल्लासे सर्व्वजित्सुवन्धुसम्वादे

पञ्चमीऽध्यायः ।

लक्षेति । अयं तद्वाक्सुधास्वादः तववाक्यरूपा या सुधा तस्याः आस्वादः पानं
दृष्ट्वाकुलवतां दृष्ट्वा विषयसृष्टा तस्याः कुलं समूहस्तवतां नोऽस्माकं अदसृष्टाकुलं अधो
नीचं तथा ईरयति प्रेषयति नाश्रयतीति यावत् । कौटुशः आनन्दानन्त्यधः आनन्दानां
आनन्त्यं समूहस्तत् दधाति पुष्पातीति स तथा । किमिव मुक्तिवत् । यथा मुक्तिः
आनन्दानन्त्यपोषका सती विषयसृष्टां वारयति तथेत्यर्थः । पक्षे । पूर्व्वपरभागी पूर्व्व-
परसूक्ष्मीयोदाहरणवाक्यत्वेन स्वार्य्यकौ । आनन्द इति आनन्दजनकस्य सं । रय इति
वेगवानिवाचरतीत्यर्थः । अनन्त्यधः ६।, दः ६।, धः १।, तथे ७, ॥ ३५ ॥

तत इति । अभिधत्तां कथय । अत्र वाक्प्रवक्षे विरक्तिं भाषय्या विरक्ततां माधा-
रय । हि यस्मात् महान् जनो दौने सदयः । पक्षे । सूत्रस्य च ॥ ३६ ॥

व्याकरणम् ।

अनन्त्यधो दो धस्तथे । नास्ति अन्यो यस्य तादृशस्य चाधातोः अर्थात् लुप्तान्तस्य
दकारस्य धः स्यात् तथयोः परयोः । एतस्मिन्नादाहरणं पूर्व्वश्लोके दर्शितं विदधातीति ॥ ३५ ॥

अभिधत्तां, धत्वाः ॥ ३६ ॥

इति अदादिसंयङः ।

अथ सुबन्धुः शिष्यान् प्रति । श्रूयतां धर्माधर्मयोर्विचेष्टितम् ।

अथ धर्मः पापपुरुषं प्रति सक्रोधम् ।

तुदसि त्वं दुष्कृतिनो देहिनोऽरेऽघ उत्तरे ।

भवेच्छिदस्तुदां योऽन्यस्त्वया साकं स नेक्षितः ॥ १ ॥

शृणु रे नापकारात् परोऽधर्मः । अतः ।

दिवां यन्मन्यते धीरैः प्रतीकं जायते यतः ।

परानिष्टं वैधमपि न तत् कर्म समाचरेत् ॥ २ ॥

अत्रोदाहरणम् । कलिङ्गदेशे सुनन्दनामा वणिक् दस्युपीडितः
स्वजनान् प्रत्याह ।

अहो नुदं श्यतेऽसुभ्योऽप्यर्थः प्रियतमो गुरुः ।

प्राणबाधं प्रतिश्रुत्य यच्चिनोति धनं नरः ॥ ३ ॥

तुदसीति । अरे अघ ! पाप ! त्वं दुष्कृतिनो देहिनस्तुदसि पोडयसि उत्तरे उत्तर-
काले योऽन्योजनः त्वया साकं त्वया सहैव तुदां तत्पीडनां हिद्वे क्षेप्ता भवेत् स जनो
नेक्षितः न दृष्टः । त्वयेति शेषः । रे ७, घे ७, उत्तरे ७, भवेत् ८, शित् ११, अः ११,
तुदां ६॥, ॥ १ ॥

दिवामिति । धीरैः पण्डितैर्यत् कर्म दिवां स्वर्गाणां प्रतीकं प्रतिकूलं मन्यते अथात्
यत् कर्म स्वर्गस्य व्याघातजनकं मन्यते यतो यस्मात् कर्मणः परानिष्टं जायते वैधमपि
विधिषोधितमपि तत् कर्म न समाचरेत् । दिवां ६॥, यन् ११, मन्यते ८, धीरैः ३॥, ॥२॥

अहो इति । अहो आश्चर्यं तुर्क्येणुष्यस्य असुभ्योऽपि प्राणेष्वोऽपि अर्थो धनं प्रियः
गुरुश्च दृश्यते । यत् यस्मात् प्राणबाधं प्राणनाशं प्रतिश्रुत्य अङ्गीकृत्य नरो धनं चिनोति

व्याकरणम् ।

रेघ उत्तरे भवेत् शित् अस्तुदां । तुदादीनां उत्तरे शित् शकारानुबन्धः अः स्यात् रे
परे कर्त्तरि । तुदसि ॥ १ ॥

दिवां यन् मन्यते धीरैः । दिवादीनामुत्तरे शित् यन् मन्यते धीरैः । जायते ॥ २ ॥

तदस्माकं धनमादाय पलायनं युज्यते । तदधुनेव श्रीहरिं
शिवञ्च स्मृत्वा निर्गच्छन्तु । यतः ।

चक्रादेर्नामतो विघ्नाः सर्वे नश्यन्ति तत्क्षणात् ।

इति जानाति यो विद्वान् न स विघ्नेन लिप्यते ॥ ४ ॥

अन्तिकाचः स नोरुद्धाऽय तस्कर इमां पुरीम् ।

हर्ताऽसुभिः स्वं तदितो गच्छ यावत् रुणद्धि न ॥ ५ ॥

श्रीसम्पदस्तस्य न स्यात् लोपोऽपि द्रेकते सदा ।

यः साहसी विपन्नोऽपि न रुन्धन्ति तमापदः ॥ ६ ॥

सञ्चयं करोति उपाज्जयतीति यावत् । पचे । अही इति सम्बीधने । अपीत्यादिकं
उ । नुः १, दृश्यते ८, सुभ्यः ५॥, ॥ १ ॥

चक्रौति । चक्रौ विष्णुः आदिपदात् शिवादीनां परिग्रहः तेषां नामतः नाम-
स्मरणात् सर्वे विघ्नाः क्षणान्नश्यन्ति । अन्यत् सुगमम् । क्रमादेः ५, ना १, मतः
१, ॥ ४ ॥

अन्तिकेति । स तस्करोऽय नोऽस्माकं इमां पुरीं रुद्धा असुभिः प्राचैः सह स्वं धनं
हर्ता हरिष्यति । स कौटम्भः अन्तिकाचः अन्तिके समीपे अचति गच्छतीति अन्तिकाचः
निकटस्थित इत्यर्थः । तत् तस्मात् गच्छ यावत् पुरीं न रुणद्धि । पचे । कर इत्या-
दिकं उ । अन्तिकाचः ५, सः १, नः १, (रुध् ध् आद्यतः) रुद्धाद्यतः ५, ॥ ५ ॥

श्रीति । तस्य जनस्य श्रीसम्पदो लोपोऽपि न स्यात् यो जनो विपन्नोऽपि विपद-
यसोऽपि साहसी सन् सदा द्रेकते उत्साहयुक्तो भवति तं जनमापदोऽपि न रुन्धन्ति ।

व्याकरणम् ।

नुदृश्यते सुभ्यः । स्वादेः शित् नुः स्यात् घे रे । चिनोति ॥ १ ॥

क्रमादेर्ना मतः । क्रमादेः शित् ना स्यात् घे रे । जानाति ॥ ४ ॥

अन्तिकाचः स नो रुद्धाद्यतः । रुध् घाद्यतः रुधधातुप्रभृतिभ्यः शित् नः स्यात् स च
नः अन्तिकाचः अन्त्यादचः परे स्यात् घे रे । रुणद्धि ॥ ५ ॥

तदिह उत्साहयुक्तेन भवितव्यम् । वृद्धस्तत्पिता तं प्रति ।

सुञ्चार्थान् यत्कृते नो भीर्नास्ति भीर्नोऽथ तन्मुचाम् ।

तु ! मागमोऽन्तकस्यैवालयेऽमुञ्चन् धनस्यहाम् ॥ ७ ॥

समुज्झसि नशो मूलं धनञ्चेत् दश्युयाचितम् ।

सुखं स्वप्स्यसि निःशङ्कं न चेदेवं विनङ्क्ष्यसि ॥ ८ ॥

अथ सुनन्दो वृद्धवाक्ये अश्रद्धधानो धनमादाय सगणो निशि
निश्चक्राम । धर्मः पुनः पापं प्रति ।

वाच्य ! रे ! तत्परे लब्धो रञ्जोरुतपसो मुनेः ।

देवकस्याश्रमस्तेन लम्बिताक्षिमहोत्सवः ॥ ९ ॥

पत्ने । श्रीसम्पद इति श्रीरूपसम्पदयुक्तानां सं । कते इति सुखविस्तारिकायाः सं ।
तस्य ६।, नस्य ६।, अलोपः १।, अपिट्रे ७।, ॥ ६ ॥

मुञ्चेति । अर्थान् धनानि मुञ्च त्यज यत्कृते यन्निमित्तं नोऽस्माकं भीर्भयं अथ
तन्मुचां अर्थत्यागिनां नोऽस्माकं भीर्नास्ति । तु भीः ! धनस्यहो अमुञ्चन् सन् अन्तकस्य
यमव्यालये मागच्छ । पत्ने । पूर्वापरभागौ उदाहरणवाक्यम् । मुचां ६॥, तुमागमः
१।, अन्तकस्य ६।, ए ७।, ॥ ७ ॥

समुज्झसीति । चेत् यदि दशुभिर्याचितं अतएव नशो नाशस्य मूलं कारणं धनं
चेत् यदि समुज्झसि त्यजसि । अन्यत् सुगमम् । पत्ने । समुच् इति कस्यचित् सं ।
भसि ७।, नशः ६।, ॥ ८ ॥

वाच्येति । रे वाच्य गहिंत ! तत्परे तेन वणिजा देवकस्य मुनेराश्रमो लब्धः । मुनेः
कौटिल्यस्य रञ्जोरुतपसः । रञ्जं आरञ्जं उरु महत्तपो येन स तथा तस्य । आश्रमः

व्याकरणम् ।

तस्य नस्यालोपोऽपिट्रे । तस्य नस्य अतोऽकारस्य लोपः स्यादपिति रे परे ।
रन्सन्ति ॥ ६ ॥

मुचां तुमागमोऽन्तकस्यै । मुचादीनां अन्यवर्णस्य तुमागमः स्यात् ए अप्रत्यये परे ।
मुञ्च । अमुञ्चन् ॥ ७ ॥

भसि नशः । नशधातीरत्यस्य तुमागमः स्यात् भसि परे । विनङ्क्ष्यसि ॥ ८ ॥

अथ सर्व्वर्त्तवगुण ऋच्छः षष्ठेऽङ्गियामके ।

तत्रत्यो राम आराम आनर्च्छेऽनुज्ञया मुनेः ॥ १० ॥

अथ दश्यव इतस्ततस्तं सृगयमानास्तं मुनिमानर्च्छुः । अथ
मुनिस्तान् प्रति ।

के यूयं कुत आयाताः किमर्थमिह ऋच्छन्म् ।

दश्यवो वयमत्रैकं धनिनं सृगयामहे ॥ ११ ॥

मुनिस्तान् प्रति ।

पश्यामि जातसंरम्भानिव वो बीजमत्र किम् ।

अदत्त्वा स्वीकृतानर्थान् कृपणा यत् पलायिताः ॥ १२ ॥

कौटशः लम्बिताक्षिमहोत्सवः । लम्बितः प्रापितोऽच्छीर्णहोत्सवः प्रीतिर्येन स तथा ।
पक्षे । व इति वरुणस्य उ इति अ सं । शेषः उ । अचि ७, अरे ७, अतत्परे ७,
लम्भोः ६, रम्भोः ६, ॥ २ ॥

अथेति । अथ अनन्तरं षष्ठेऽङ्गियामके दिवाषष्ठवेल्गायां रामो रमणीयलज्जलदा-
श्रमोद्भवः आराम उपवनं मुनेरनुज्ञया आनर्च्छे प्राप्तः तेनेति शेषः । कौटशः सर्व्वर्त्तव-
गुणऋच्छः सकलऋतुसम्बन्धिगुणप्राप्तः । पक्षे । सर्व्वर्त्तव इति सर्व्वऋतुसमुद्भूतस्य
सं । गुणः १, ऋच्छः ६, षष्ठे ७, ॥ १० ॥

केयूयमिति । अस्य श्लोकस्य पूर्व्वभागः प्रश्नः परभागः उत्तरम् । अस्यार्थः सुगमः ।
पक्षे । सूत्रस्य उं ॥ ११ ॥

पश्यामीति । जातसंरम्भान् जातक्रोधानिव वो युष्मान् पश्यामि अत्र किं बीज-
मिति प्रश्नः । परभागोऽस्योत्तरम् । पक्षे । सूत्रस्य उं ॥ १२ ॥

व्याकरणम् ।

अचि अरे अतत्परे लम्बो रम्भोः । लम्बधातोर्लम्बधातोश्च अन्त्यस्य तुमागमः स्यात्
रभिन्ने रपरविभक्तिभिन्ने च अचि परे । लम्बित ॥ ६ ॥

गुण ऋच्छः षष्ठे । ऋच्छो गुणः स्यात् षष्ठाख्याते । आनर्च्छे ॥ १० ॥

आनर्च्छुः । ऋच्छन् ॥ ११ ॥

संरम्भ ॥ १२ ॥

अस्य कृपणस्य धने ममाप्यधिकारोऽस्ति । मुनिः । क्रोधो
युज्यत एव ।

अदत्तस्त्रीकृतवसुम् प्रत्युपेतस्य हिंसने ।

क्रोधोऽस्तूपस्किरतु वा तं कोऽलं तन्निवारणे ॥ १३ ॥

किन्त्वेवं । भवेत् छेद उपात्तस्य दुरितस्य कथं ततः ।

उपस्किरसि यज्ञीतान् धनलोभान्निरागसः ॥ १४ ॥

असहस्रिति पश्यामि गुणवृद्धी कुटामुभे ।

परेषां वृटनायैव दीर्घं गुणि धनुर्यथा ॥ १५ ॥

अदत्तेति । अदत्तं स्त्रीकृतं वसु धनं येन एतादृशं जनं प्रति हिंसने हिंसनाथे
उपेतस्य समीपमागतस्य जनस्य क्रोधोऽस्तु तं जनं उपस्किरतु वा हिनस्तु वा तन्निवारणे
को जनः अलं समर्थः । पक्षे । अदत्तस्त्रीकृतव इति अदत्तस्त्रीकृतस्य वरुणस्य सं । सुम्
१, प्रत्युपेतस्य ६, हिंसने ७, क्रः ६, धोः ६, ॥ १३ ॥

भवेदिति । तत्तत्तस्मात् कार्येणः उपात्तस्य दुरितस्य कथं केदो भवेत् यत् यस्मात्
धनलोभात् निरागसो निरपराधान् उपस्किरसि लुनासि । भवेत् ८, केदे ७, उपात्
५, तस्य ६, ॥ १४ ॥

असदिति । हे असद्गण ! असत्सु मध्ये गणनीय ! इत्यहं पश्यामि किं तदित्याह ।
कुटां कुटिलानां गुणवृद्धी उभे अपि परेषां वृटनायैव । यथा दीर्घं सज्जं व्यायुक्तं
धनस्तथेत्यर्थः । पक्षे । असत्गण इतिसं । षिति ७, पश्यामि ८, गुणवृद्धी २, कुटां
६, उभे २, ॥ १५ ॥

व्याकरणम् ।

सुम् प्रत्युपेतस्य हिंसने क्रो धोः । प्रत्युपाभ्यामन्वितस्य पश्चात् गतस्य कृधातोः सुम्
स्यात् हिंसायां । उपस्किरतु ॥ १३ ॥

भवेत् केदे उपात् तस्य । उपात् परस्य तस्य कृधातोः सुम् स्यात् केदाथे । उप-
स्किरसि ॥ १४ ॥

षिति पश्यामि गुणवृद्धी कुटामुभे षित्येव नान्यत्र । वृटनाय ॥ १५ ॥

(चौराः सस्मितं ।) चौरा धर्मं न शृण्वन्ति लोकशास्त्रमिदं मुने ! ।

न वेत्सि तेन नो धर्मं वक्तुं पुष्कोर ते सुखम् ॥ १६ ॥

उत्तरे दृश्यतेऽघञ्चेत्तदप्येते कुकर्मणः ।

निवर्तन्ते नहि स्फोरोऽघस्य कस्यापि चाक्षुषे ॥ १७ ॥

यतोऽस्माकं नीतिधर्मयोरुपदेशो दूरे आस्तां इदानीं वद तवा-
यमे कश्चिद्वनी आगतो न वेति । मुनिरात्मगतं । हा कष्टं किमत्र
विधेयं मिथोक्तौ पापं सत्योक्तौ तु एषामाश्रितानां प्राणवियोगः ।
क्षणे पुनर्विभाव्य भवतु वा ।

स्त्रियन्त एते चेत् सत्यात् करणीयं किमस्ति तत् ।

सत्यव्रतस्य यत् सत्यमृत इष्टं ममेह न ॥ १८ ॥

चौरा इति । धर्मकथां चौरा न शृण्वन्ति इतिलौकिकशास्त्रं न त्वं वेत्सि न
जानासि तेन हेतुना नोऽस्माकं धर्मं वक्तुं ते तव सुखं पुष्कोर स्फूर्तिमाप । पक्षे ।
मृतस्य च ॥ १६ ॥

उत्तर इति । उत्तरे अवैधकस्याचरणस्तीतरकाक्षे चेत् यदि ऋधं पापं दृश्यते
तदपि तस्मादपि एते जनाः कुकर्मणो निवर्तन्ते । हि यथात् कस्यापि जनस्य चाक्षुषे
चाक्षुषप्रत्यक्षे अघस्य पापस्य स्फोरः स्फूर्तिर्नेहि अभवदिति शेषः । तथा च पापस्य प्रत्यक्षं
कस्यापि नाभवत् तस्यातीन्द्रियत्वादिति भावः । उत्तरे अ, दृश्यते ङ, घञ् १, (चेत्)
(तदपि) एते १, ॥ १७ ॥

मिथन्त इति । चेत् यदि सत्यात् सत्यवाक्यात् एते वणिजी मिथन्ते तत् तदा किं
करणीयमस्ति यत् यथात् सत्यव्रतस्य मे सम सत्यं ऋते विना इष्टं अविलसितं न अस्तीति-
शेषः । पक्षे । सत्य इति सत्ययुक्तस्य हन इति घातुकस्य सम्बोधनं । मृतः ५, इष्टं
१, सं १, ए अ, ॥ १८ ॥

व्याकरणम् ।

पुष्कोर ॥ १६ ॥

उत्तरे दृश्यते घञ् चेत् तदप्येते । एते गुणवृद्धी । स्फोरः ॥ १७ ॥

मृत इष्टं ममे । मृङ्घातीर्म्ह आत्मने पदं इष्टं ए अग्रत्यये परे । मिथन्ते ॥ १८ ॥

मुनिः पुनरपि तान् प्रति ।

दिवाष्टमविभक्तौ च पञ्चमे वा तथांशके ।

न किं शाकभूजो देहः पुष्टः किं सोऽमृतं क्षुधा ॥ १८ ॥

परान्नित्यं तद्विक्थेराहृतैर्यं सुखार्थिनः ।

आत्मदेहं प्रपुण्यन्ति मृषीरन् किन्तु ते नहि ॥ २० ॥

इति विविच्य निषिद्धकर्मणो निवर्त्तस्व । चौरास्तं प्रति सस्मितं ।
मुने ! स्मरसि नै वा ।

दशुधर्म्मो नाद्यतनः मर्त्येऽपि मुनिवंशजः ।

मरिष्यामीति बुद्धापि वाल्मीकिर्दशुतां गत इति ॥ २१ ॥

अतो धर्म्मपाठो विरमतु । यत् पृष्टं तस्योत्तरं युज्यते । अथ

दिवेति । दिवा दिवसस्य अष्टमविभक्तौ च सव्याप्तमयेपि पञ्चमे वा अंशके भागे-
शाकभुजः शाकसावभोजिनो देहः किं न पुष्टः किंवा स क्षुधा क्षुधावधया अमृतं मरणं
प्राप्तः । पक्षे । दिवेति क्रीडायुक्तस्य सं । अंशक इत्यादिकमुदाहरणवाक्यं । अष्टम-
विभक्तौ ७, पञ्चमे ७, (वा) तथा १, ॥ १८ ॥

परानिति । सुखार्थिनी ये जनाः परान् नित्यं तद्विक्थेराहृतैरात्मदेहं पुण्यन्ति ।
शु भोः ते जनाः किं नहि मृषीरन् न मरिष्यन्ति । पक्षे । मृतस्य उदाहरणं ॥ २० ॥

दशुधर्म्म इति । दशुधर्म्मो न अद्यतनः अद्यजातो न मर्त्येऽपि युगे मुनिवंशजो
वाल्मीकिर्मरिष्यामीति बुद्धापि जालापि दशुतां गतः । पक्षे । मृतस्य उदाहरणं
॥ २१ ॥

व्याकरणम् ।

अष्टमविभक्तौ पञ्चमे वा तथा । वा समुच्चयार्थकः । तथेति मृष्टौ सं स्यादित्यर्थः ।
अमृत ॥ १८ ॥

मृषीरन् ॥ २० ॥

पृष्टं किं मरिष्यामि ॥ २१ ॥

मुनिः कष्टेनोक्तवान् मदाश्रमे स आगत इति । अथ दृश्यवस्तु
प्राप्तं वणिजं सगणं हत्वा धनमादाय प्रस्थिताः ।

अथो ममार स मुनिः काले तस्य महात्मनः ।

सत्येनापि परानिष्टजननाश्रयोऽभवत् ॥ २२ ॥

अथ पापपुरुषो धर्मं प्रति । महाशय ! इदानीं मम का
गतिः । अथ स पापपुरुषो धर्मशास्त्रपाठकानां वाक्यात् स्त्रीजला-
दिकमशिश्रियत् ।

इति सप्तमीरात्रुपल्लासे षष्ठोऽध्यायः ॥

अथो इति । अथो अन्तरं स मुनिः काले ममार मरणं प्राप्तः । परेषामनिष्ट-
जननात् सत्येनापि सत्यवाक्यक्षणादपि तस्य महात्मनो निरयोऽभवत् । अथे । सूत्रस्य
४' ॥ २२ ॥

॥ २२ ॥

व्याकरणम् ।

ममार ॥ २२ ॥

—

शिष्याः सुबन्धुं प्रति । गुरो ! पापस्य स्त्रीजलाद्याश्रये किं वीजं ? । स तान् प्रति । शिष्याः शृण्वन्तु । पुरा देवराजो बृह-
स्यतिं प्रति ।

कर्तुं दीव्यति सौभाग्यव्रतं देवी फलार्थिनी ।

किन्तूपवस्तुं वसति तत्र तस्याम्यहं पुनः ॥ १ ॥

अतस्तत् प्रतिनिधिना भवता उपवस्तव्यम् । गुरुर्मैवम् । नाहं
परार्थमुपवस्तुं शक्तः यतो मम पिता मां प्रत्येवमुक्तवान् ।

ओरे ! ये लोपमिच्छन्ति स्त्रीयावश्यककर्मणाम् ।

विक्रीणन्तूपवासन्ते स्वां स्यन्वनशनात् तनुम् ॥ २ ॥

इन्द्रः गुरो ! मैवम् ।

स्त्री गुरुः स्यात् शमादेश निधानं यः स एव हि ।

अन्तःपुरात्विजार्हः स्यात् चित्तं यन्नः प्रशाम्यति ॥ ३ ॥

कर्तुमिति । देवी राजमहिषी अर्थात् शची फलार्थिनी सती सौभाग्यव्रतं कर्तुं
दीव्यति इच्छति किन्तु उपवस्तुं उपवासं कर्तुं वसति विभेति तत्र तस्या उपवासे
अहं पुनश्चस्यामि अहमपि विभेमि । पद्ये । उदाहरणमात्रं ॥ १ ॥

ओरे इति । ओरे इति नीचसम्बोधने ये जनाः स्त्रीयावश्यककर्मणां आत्मनः
अवश्यककर्मणोपवासादिकर्मणां लोपमिच्छन्ति ते जनाः उपवासं विक्रीणन्तु अर्थात्
इच्छिणामादाय परार्थमुपवसन्तु स्वां आत्मीयां तनुं शरीरं अनशनात् सन्तु वा नाशयन्तु
वा । ओः इ, रे अ, ये अ, लोपं २, इच्छन्ति ८, ॥ २ ॥

स्व इति । यो जनः स्व आत्मीयः गुरुश्च स्यात् शमादेश शमोऽन्तरिन्द्रियनियङ्कः
आदिपदात् दमादिः परियङ्कः दमो बाह्येन्द्रियनियङ्कः तेषां निधानं आययश्च यः स्यात्

व्याकरणम् ।

दीव्यति । वसति । वसामि ॥ १ ॥

ओ रे ये लोपमिच्छन्ति । रसंशकं ये परे ओकारस्य लोपमिच्छन्ति । सन्तु ॥ २ ॥

अतो भवानेव तत्तत् क्रियाहो नान्यः । यतः ।

मिदो गुणस्तनोर्यूनोऽदान्तस्य स्मितयुक् वचः ।

स्वभावतश्चला दृष्टिः स्त्रीणां दृक् येन मेदति ॥ ४ ॥

तस्मादजितेन्द्रियाणां तरुणानाम्वा पुरोधसां नैतत् कर्म
गुरुत्वं प्रति ।

सधवाया नह्यनशी नेशादेशोऽस्ति वा किल ।

स्त्रिया व्रतविधौ यस्या धवोऽनेशतया विना ॥ ५ ॥

यन्नाय्याः पतिसेवैव यज्ञव्रततपोऽर्चनम् ।

स एव नोऽस्माकं अन्तःपुरश्च यत् अर्त्विज्यं पौरहित्यं तदहंस्तदयोग्यः स्यात् यत् यस्मात्
नोऽस्माकं चित्तं प्रशाम्यति । स्त्रः ११, गुरुः ११, स्यात् ८, शमादेः ६१, ॥ २ ॥

मिद इति । यूनो जनस्य तनोः शरीरस्य गुणः शुक्रादिगुणः मिदः स्निग्धः मिद
इति मिदधातीरिजुङ्क्त्वात् कप्रत्यये । सङ्घे । अदान्तस्य अजितेन्द्रियस्य वचः स्मित-
युक् ईषत्कास्ययुक्तं दृष्टिश्च स्वभावतएव चला चञ्चला येन हेतुना स्त्रीणां दृक् दृष्टिर्मे-
दति स्निग्धा भवति । तथाच यूनो स्वभावात् स्निग्धशरीरगुणादिकं स्त्रीणां विकार-
हेतुरित्यर्थः । मिदः ६१, गुणः ११, ॥ ४ ॥

सधवेति । सधवायाः स्त्रियाः अनशः अनशनं नहि नास्तीत्यर्थः । यस्याः स्त्रिया
धवो भर्ता अनेशत् समार तथा विना स्त्रियाः व्रतविधौ ईशादेशो वा ईश्वरस्यादेशोऽपि
नास्ति । पक्षे । सधवायानह्य इति सधवाया तत्पनाहंस्व सम्बोधनं ॥ लइति इन्द्रस्य
सम्बोधनं । नशः ६१, नेशादेशः ११, अस्ति ८, वा ११, अकि ७, ॥ ५ ॥

व्याकरणम् ।

स्त्री गुरुः स्यात् शमादेः । शमादे ऋस्त्री गुरुः स्यात् रे ये । प्रशाम्यति ॥ २ ॥

मिदो गुणः । मेदति ॥ ४ ॥

नशी नेशादेशोऽस्ति वाऽकि । नशः स्थाने नेशादेशः स्यात् वा अकि ७ ।
अनेशत् ॥ ५ ॥

माप्राणेशत् पतिस्तस्याः सा हि पत्युस्तपःफलम् ॥ ६ ॥

अतः स्त्रीणामनशनव्रतमेव नास्तीति कुतस्तत्प्रतिनिधिः सम्भ-
वति । अपि च ।

भूयात् देव्या व्रतस्थायाः पतिसेवाक्षतिस्ततः ।

पत्युः स्यातां क्लेशरोषौ नष्टा सौभाग्यमेव तत् ॥ ७ ॥

अतोऽहमुदर्कदर्शीं देवीं व्रताचरणविधौ निवारयामि यतः ।

हितकृत्योत्तरेणानुबन्धोऽघञ्चेति मन्यते ।

चेत् स्त्री जनो येत् तत् कर्म तज्जन्योऽनुशयो न यत् ॥ ८ ॥

तथा फलत्युत्तरेणोपि वीजे भूमिरुर्वरा ।

तत् प्राक् ब्रवौम्य, दर्कोपलब्धिर्यत्र तवाजनि ॥ ९ ॥

यन्नाया इति । यस्या नाय्याः पतिसेवैव व्रतादिकं तस्याः पतिः माप्राणेशत् न
जय तु । हि यस्मात् सा स्त्री पत्युस्तपसः फलं । पत्ने । सूत्रस्य उ' ॥ ६ ॥

भूयादिति । देव्या राजमहिष्याः शच्या इति यावत् । ताभ्यां पतिक्लेशरोषाभ्यां
सौभाग्यमेव नष्टा नष्टप्रति । तथा च सौभाग्यायै व्रतकरणात् सौभाग्यमेव नष्टप्रती-
त्यर्थः । पत्ने । सूत्रस्य उदाहरणमात्रं ॥ ७ ॥

हितेति । हितकृत् स्व आत्मीयो जनः चेत् यदि उत्तरेण उत्तरकाले अनुबन्धो
दीषः अघञ् व्यसनञ् भवेदिति शेषः इति मन्यते जानाति तदा तत् कर्म येत् कृत्यात्
वार्येदिति यावत् । यत् यस्मात् तज्जन्यस्तत्कर्मजन्योऽनुशयोऽनुतापो न भवेदिति शेषः ।
दीषोत्पादेऽनुबन्धः स्यादित्यमरः । पत्ने । हित इति मन्वीधने । कृत् १, (च) उत्तरे ७,
णानुबन्धः १, घञ् १, (च) इति १, मन्यते ८, (चित्) स्वः १, जनः ६, ॥ ८ ॥

तथेति । तथा अन्यत्रेत्यर्थः । वीजे उपि उमे सति उत्तरेण उत्तरकाले उर्वरा
भूमिरेव फलति फलं जनयति तत् तस्मात् प्राक् पूर्वमेव ब्रवौमि उपदिशामि यत्
यस्मात् तव उदर्कोपलब्धिः उत्तरकालीनफलोपलब्धिर्न अभवत् । उदर्कः फलमुत्तर-

व्याख्यरणम् ।

प्राणेशत् ॥ ६ ॥ मंष्टा ॥ ७ ॥

कृत्तरेणानुबन्धो घञ् चिति मन्यते चेत् स्त्री जनः । चेत् यदि उत्तरे परत णका-
रानुबन्धः कृत्प्रत्ययो घञ् च इति मन्यते तदा जनघातोः स्वः स्यात् । तज्जन्यः ॥ ८ ॥

तथाऽवधश्चरेः कर्म दूरदृग्भिः सुमन्त्रितम् ।

जातं शत्रुवधाद्यं यत् केवलं तत् सुमन्त्रणात् ॥ १० ॥

अतो महच्चसा देवीं व्रताचरणात् निवर्त्तय । इन्द्रः । हितमेतत्
किन्तु सा स्वतन्त्रा हितं न शृणोति स्वाभिमतमेवाचरति मनसि
यदुदियाय सा तत् करिष्यत्येव नहि ब्रह्मणापि तद्वारयितुं शक्यते
तदेवं जानामि ।

अतिमानात् प्रणशिता स्त्रीयो मानोऽतिगर्वितः ।

गर्वः प्रणग्धा सा नैतत् वेत्ति सौन्दर्यगर्विता ॥ ११ ॥

एवं सहे ममोरस्था मामुपालभतेपि सा ।

मानिन्यभिमतासिद्धौ नैति मानोपि वा शमम् ॥ १२ ॥

मित्यमरः । पचे । बीजे इत्यादिकं छं । तथा १।, फलति पा, (उत्तर इण्) उत्तरेषः
६।, (अपि) ॥ ६ ॥

तथेति । तथा अवधः अवधानः सन् दूरदृग्भिर्दूरदर्शिभिः पण्डितैः सुमन्त्रितं
कर्म चरेः कुर्याः । यत् शत्रुवधाद्यं कर्म शत्रुवधादिकं कर्म जातं भूतं तत् केवलं
सुमन्त्रणाज्जातं । तथा १।, वधः ६।, ॥ १० ॥

अतीति । प्रणशिता नङ्गातीत्यर्थः । सा शची सौन्दर्यगर्विता सती एतन्न वेत्ति
जानाति । पचे । सूत्रस्य छं ॥ ११ ॥

एवमिति । सा देवी अभिमतस्य असिद्धौ सत्यां मानिनी सती मम उरस्थापि
मम वक्षसि स्थितापि मां उपालभते सनिन्दं भर्त्सते । मानोपि वा शमं शान्तिं नैति
न प्राप्नोति एवं सहे सङ्क्षिण्णरहं ॥ एवं १।, (सङ् ६म्) सहेममः ६।, ॥ १२ ॥

व्याकरणम् ।

तथा फलत्युत्तरेणोपि । उत्तरे इण् यस्य स उत्तरेण तादृशस्यापि जनस्यथा फलति
फलौभूतः स्वः स्वादित्यर्थः । अजनि ॥ ६ ॥

तथा वधः । वधधातोर्ण्येवं । वधाद्यं ॥ १० ॥

प्रणशिता । प्रणग्धा ॥ ११ ॥

एवं सहेममः । इमा सङ् वसन्ते इति सहेम् तादृशस्य अमनस्य एवं भवति ।

शमं ॥ १२ ॥

नहि कमया च मोदयति वाचा स्तोतुकाममपि माम् ॥१३॥

(तन्मयैवं विनिश्चितम् ।)

यस्यायममी विश्वमो यमो वाऽरण्यं वा

तस्य पुरुषस्य नान्यथा विश्वामः ॥ १४ ॥

तद्भवतु विधातृलिपौ यदस्ति तद्भविष्यत्येवेति अन्यवाग्विश्वमो
भवतु इदानीं मय्यनुग्रहं वितन्वता भवता तत्प्रतिनिधित्वेनोपव-
स्तव्यम् । गुरुः । नाहं शक्त इति पुरैव सकृदुक्तं तदलमाम्नेडितेन ।
इन्द्रः । उपवासात् यो न बिभेति तादृगेव पुरोहितो वरणीयः ।
इदानीं भवतो गृहे भक्ष्यमस्तीति कियत्कालं विश्वाम्यतु । गुरुः ।
एवं भवतु ।

नह्येति । स्तोतुकाममपि मां कमया च कोमलयापि वाचा वाक्केन नहि मोद-
यति । आनन्दयति । नहि १। कमः ६।, आचमः ६।, ॥ १३ ॥

यस्येति । यस्य जनस्य अयं अमः रोगसमं दुःखं तस्य पुरुषस्य यमो वा अरण्यं
वा विश्वमः विश्वामस्यलं । अयं १।, अमः ६।, विश्वम ६।, यमः ६।, (वा १।)
॥ १४ ॥०॥

व्याकरणम् ।

नहि कम आचमः । अनयोः स्त्री न स्यात् । स्तोतुकामं ॥ १३ ॥

अयं अमो विश्वमो यमो वा । एषामयं विधिर्वा स्यात् । विश्वामः ॥ १४ ॥०॥

इति दिवाद्यध्यायः ।

नमो मे वाचेऽस्तु स नः कियत्पादान्तरं गतान् ।

गृहीता सादरं मूढि यो रत्नं सञ्चिकीषति ॥ १ ॥

तथा भवेद्वा यष्टोऽङ्घ्रि धाता भाले लिलेख यत् ।

दिनं प्रति द्विजः की वा दिनभक्ष्यं चिकाय न ॥ २ ॥

(अपि च ।) जड़ायपि मे स्तुवन्तः सम्प्रमायैवाभौष्टं साधयिष्यति ॥ ३ ॥

एष च भवत्यलं खलं विना गुणिनि गुण-

प्रकाशने यो नामासीत् गुणिनं कदापि ॥ ४ ॥

नम इति । वाचे सरस्वत्ये मे नम नमोऽस्तु कियत्पादान्तरं गतान् नोऽस्मान् स जनः सादरं यथा स्यात् तथा मूढि मल्लिके गृहीता यो जनो रत्नं रत्नभूतं स्वजात्युत्कृष्टं सञ्चिकीषति सञ्चेतुमिच्छति । जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्वि रत्नं प्रचक्षते इति कोषः । पक्षे । नमो मे इति मङ्गलाद्यर्थे । वा १, चेः ६, (तु) सनः ६, कि १, ॥ १ ॥

तथेति । न चिकाय न सञ्चयमकरोदित्यर्थः । अन्यत् सुगमं । तथा १, भवेत् ८, वा १, षष्ठे ७, ॥ २ ॥

जड़ा इति । जड़ा अपि अज्ञा जना अपि स्तुवन्तः सन्तः संमाय एव सम्मानं कृतेव नम अभौष्टं साधयिष्यति । पक्षे । ज इति वेगवतः सम्बोधनं । डा १, यपि ७, ४ः ६, ॥ ३ ॥

एष इति । एष च एषोपि जनः अर्थादहं खलं जनं विहाय गुणिनि गुणप्रकाशने अलं समर्थो भवति । यो गुणो गुणिनं कदापि न अमासीत् न असम्मानं कृतवान् । एषः १, (च) भवति ८, अल २, खलं २, (विना १) गुणिनि ७, ॥ ४ ॥

व्याकरणम् ।

वा चेस्तु सनः कि । सनन्तस्य विधातोस्तु कि स्यात् वा । सञ्चिकीषति ॥ १ ॥

तथा भवेद्वा षष्ठे । षष्ठसंज्ञकाख्याते तथैव स्याद्वा । चिकाय ॥ २ ॥

डा यपि मेः । मिधातोर्डा स्यात् यपि । संमाय ॥ ३ ॥

एष च भवत्यलं खलं विना गुणिनि । खल-अल-भिन्ने गुणिप्रत्यये च एष विधि-भवेत् । अमासीत् ॥ ४ ॥

(तद्भवतु ।) कालियो वाऽघनामा वा येनाहिर्दमितः पुराः ।

सोऽपि ब्रह्माहिविषतः सर्वंशो विलयं गतः ॥ ५ ॥

त्वन्तु ब्रह्माहिविषान्न विमेषीति निष्क्रान्तः । अथ इन्द्रः शचीं प्रति । अथ गुरुर्भामवजानन् आर्त्विज्यं त्यक्त्वा गतः । अपिच ।

स नो वृतोऽपि भवतीम्बासीमस्योरुतेजसः ।

पदमाद्रियते तत्तं वृवर्षामि न ते व्रते ॥ ६ ॥

(भवतु ।) क्षुधर्त्तस्तु स एवं यदुपवस्तुं व्रतादिषु ।

न शक्नोतीति को वेह आर्त्विज्ये वरिषीष्टतम् ॥ ७ ॥

कालीति । कालियोऽहिः सर्पः अघनामा अहिश्च येन दमितः सोऽपि विष्णुः ब्राह्मणरूपसर्पविषात् विलयं विनाशं गतः प्राप्तवान् । पचे । का इति सूर्याणां सं । लियः ६।, वा १।, ॥ ५ ॥

सन इति । स गुरुर्वृतोऽपि पौरहित्ये कृतवरणोऽपि भवतीम्बा त्वामपि नो आद्रियते आदरं न करोति अन्यास्तु नाद्रियत एवेत्यर्थः । सः कौटुम्भः असीमस्य सीमारहितस्य उरुतेजसः अतिशयतेजसः पदं आश्रयः । तत् तस्मात् तं गुरुं ते तव व्रते न वृवर्षामि वरणं कर्तुं नेच्छामि । पचे । स सम्बोधने । सनः ६।, वृतः ५।, (अपि) भवति ८, इम् १।, वा १।, सीमस्योः ६॥, ॥ ६ ॥

क्षुधेति । स गुरुः एवमेतादृक् क्षुधर्त्तः क्षुधा क्षुधया कृतः पीडितः । क्षुधेति दतीयेकवचनान्तं अती न कृती वृद्धिः । यत् यस्मात् व्रतादिषु उपवस्तुं न शक्नोति इति हेतोः को वा जनः इह काले आर्त्विज्ये पौरहित्ये तं गुरुं वरिषीष्ट । वृगिजः इत्यामित्यस्य रूपं । पचे । क्षुध इति क्षुधाविशिष्टस्य सं । कृतः ५।, (च) स १।, एवं १।, ॥ ७ ॥

व्याकरणम् ।

लियो वा । लीधातीर्त्तं वा स्यात् । विलयं ॥ ५ ॥

सनो वृतोऽपि भवतीम् वा सीमस्योः । वृधातीः सनः इम् वा स्यात् सीविभक्तेः शक्नोतिपदस्थितसेश्च । अपिरिह अनुक्तसमुच्चयार्थः । वृवर्षामि ॥ ६ ॥

कृतश्च स एवं । कृतकधातीरपि स एवं विधिः । वरिषीष्ट ॥ ७ ॥

दृश्यतेऽस्याद्यर्त्त एनमाश्रयो नाभिमानिनः ।

यत्रेष्यति स तत्रैव स्वशौलं स्तरिषीष्ट न ॥ ८ ॥

तद्भवतु तव तु सौभाग्यव्रतनालम् । यतः ।

न साद्य कुरु सौभाग्यव्रतं या सुभगासि मे ।

भावात् संस्करिषीष्टाः स्वमङ्गं तद्धि व्रतं तव ॥ ९ ॥

दृश्यत इति । अस्य अभिमानिनी गुरोः अद्य एनं जनं ऋते अर्थात् मां विना आश्रयो न दृश्यते स गुरुः यत्र एष्यति यास्यति तत्रैव स्वशौलं न स्तरिषीष्ट न विस्तारं करिष्यति अपि तु ऋरिष्यत्येव । दृश्यते ८, स्याद्यर्त्तः ६, ॥ ८ ॥

न सेति । सा त्वं अद्य सौभाग्यव्रतं न कुरु या त्वं भावात् स्वभावत एव मे मम सुभगासि त्वं स्वीयं मङ्गं संस्करिषीष्टा मङ्गसंस्कारं करिष्यसि तद्धि तदेव तव व्रतं अर्थात् तेनैदाहं तुष्यामीति सौभाग्य फलकव्रतस्य प्रयोजनं नास्तीतिभावः । पक्षे । उ इति सं । न १, साद्यकः ६, ॥ ९ ॥

व्याकरणम् ।

दृश्यते स्याद्यर्त्तः । संयोगादि ऋदन्तस्यापि दृश्यते । स्तरिषीष्ट ॥ ८ ॥

न साद्यकः । सकारादिक्रधातीर्णं स्यात् । संस्करिषीष्टाः ॥ ९ ॥

इति स्वाद्यध्यायः ॥

यदि ते व्रतमावश्यकं तदा तदर्थं विश्वरूपं पीरहित्याय वर-
यितुमिच्छामि । शची । स तु आत्मीयो वा परो वा आसौ नासौ
वा साधुरसाधुर्वा कथं जानामि । इन्द्रः ।

अविगीतो वीक्ष्यते स्त्री नात्येवासौऽपि वीक्ष्यते ।

न वातिसाधुर्यत्शीलं मादृशानां पुनाति हृत् ॥ १ ॥

(तदेवं पश्य ।) कचिद्वा दृश्यतेऽब्दोऽन्तः स्वच्छासृतमयः कचित् ।

शिलावज्रमयस्तन्न कोऽपि व्रीणाति सत् सदा ॥ २ ॥

तु ! हसान्नानहो देशे सुखं स्वपिति कोऽपि न ।

गृहाणेदं वचः सत्यं किन्तु भीर्नास्ति जाग्रतः ॥ ३ ॥

अवीति । अविगीतोऽनिन्दितः स्व आत्मीयो न वा आतः प्रत्ययितोपि वीक्ष्यते न
वा अतिसाधुर्वीक्ष्यते यत्शीलं यथ्य जनस्य सद्वृत्तिः स्वभावी वा मादृशां हृन्मनः पुनाति
पवित्रीकरोति प्रसन्नं करोतीति यावत् । पक्षे । अवीति पक्षिहीननदीकूलस्य सं ।
(गि इत्) गीतः ६।, वीक्ष्यते ८, स्वः १।, नात्ये ७, ॥ १ ॥

कचिदिति । अब्दो मेघः स्वच्छासृतमयः अभ्यन्तरे निर्ध्वलासृतमयः कचिद्वा
कदापि वा वीक्ष्यते कचिच्च शिलावज्रमयो वीक्ष्यते तत् तद्यात् कोपि जनः सत् साधु
यथा स्यात् तथा व्रीणाति वर्त्तनशीलो भवति । कचित् ७, वा १।, दृश्यते ८, ॥ २ ॥

गृहसादिति । तु भीः कोपि जनो हसात् हास्यं प्राप्य अर्थात् हर्षं प्राप्य अनहो
नास्ति अहिः शत्रुः खली हिंसी वा यत्र तादृशे देशे न सुखं स्वपिति इदं वचः सत्यं
गृहाण जानीहि । किन्तु जाग्रतो जनस्य अर्थात् सावधानस्य भीर्भयं नास्ति । पक्षे ।
तु सम्बोधने । हसात् ५।, ना १।, आन १।, ह्री ७, ॥ ३ ॥

व्याकरणम् ।

गीतो वीक्ष्यते स्त्री नात्ये । गीकारेतो धातोर्हस्त्री दृश्यते ना—प्रत्यये परे ।
पुनाति ॥ १ ॥

कचित् वा दृश्यते । व्रीणाति ॥ २ ॥

हसान्नानहो । हसात् परो ना आन स्यात् ह्री परे । गृहाण ॥ ३ ॥

इदानीं गुरुर्मां प्रति न प्रसन्नः इति पौरहित्यं न कामयते ।
यतः ।

गुरुर्गृही दृश्यतके षष्ठस्थाने म इत्यलम् ।

प्रातिकूल्यं गृहीतासौ यावत् वर्षं समाप्यते ॥ ४ ॥

श्रुतिंति । गुरुर्दृश्यतिः गृहः मे मम षष्ठस्थाने दृश्यते इतिहेतोः यावता कालेन
वर्षं समाप्यते तावत् अलं अत्यर्थे प्रातिकूल्यं प्रतिकूलतां गृहीताः । गुरुः १।, गृहः ६।,
दृश्यतके ८।, षष्ठस्थानेनः ६।, ॥ ४ ॥

व्याकरणम् ।

गुरुर्गृही दृश्यतके षष्ठस्थानेनः । गृहधातोः षष्ठसंख्यकाख्यातभिन्नप्रत्ययस्थाने जातः
इमो दीर्घः स्यात् । गृहीता ॥ ४ ॥

इति क्रायध्यावः ।

अथ इन्द्रः विश्वरूपमसुरदीहितं पुरोहित्याय वव्रे ।

अथ दैत्या अन्वरुन्धन् विश्वरूपस्य मातरम् ।

त्वत्सुतो नः स्वबन्धुभ्यो यज्ञभागं ददात्विति ॥ १ ॥

सापि पैत्रहितार्थाय पुत्रमन्वरुणत् भवान् ।

यज्ञभागबुभुक्षुभ्यो मत्पितृभ्यो जुहोत्विति ॥ २ ॥

अथ अदितिः स्वपयोव्रते विश्वरूपं पुरोहितं उपांशुमन्त्रेण दैत्येभ्यो जुह्वतं ज्ञात्वा द्रुतमागत्य सक्रोधमिन्द्रं प्रति ।

स्वपिति च रहसि त्वहो नो नेहेति सुत ! जानाति भवानद्य ।

सदैव त्वंहन्त्यसुराः सम्प्रति त्वणेदि भवत्पुरोहितोऽपि ॥ ३ ॥

अथेति । अथानन्तरं दैत्या विश्वरूपस्य मातरं अन्वरुन्धन् अनुरोधं कृतवन्तः । किं तत् तदाह । त्वत्सुतस्तव पुत्रः बन्धुभ्यो नोऽद्यभ्यो यज्ञभागं ददातु इति अन्वरुन्धन् इति अन्वयः । पञ्चे । रुधादेरुदाहरणं ॥ १ ॥

सापीति । सापि विश्वरूपस्य मातापि पितृहितार्थाय पुत्रं विश्वरूपं अन्वरुणत् अनुरोधं कृतवती । किं तत् तदाह । यज्ञभागबुभुक्षुभ्यो मत्पितृभ्यो जुहोतु इति अन्वरुणत् । पञ्चे । उं ॥ २ ॥

खपौति । हे सुत ! इह संसारे अद्य नोऽस्माकं त्वहो हिंसको न भास्तीति भवान् जानाति रहसि निर्जने स्वपिति च मित्राति च । असुराः सदैव त्वंहन्ति हिंसां कुर्वन्ति सम्प्रति भवत्पुरोहितोपि तव पुरोधा अपि त्वणेदि हिंसां करोति । पञ्चे । स्व इति आत्मोद्यस्य सं । पिति ७, रहसि ७, त्वहः ६, नः ६, ने १, ॥ ३ ॥

व्याकरणम् ।

अन्वरुन्धन् ॥ १ ॥

अन्वरुणत् ॥ २ ॥

पिति रहसि त्वहो नो ने । पकारानुबन्धे रसंज्ञकहसे परे त्वहधातोर्नस्य ने स्यात् । त्वणेदि, त्वंहन्ति ॥ ३ ॥

इति रुधाद्यध्यायः ।

इन्द्रः ससम्भ्रमं मातः ! किन्तत् । सा तं प्रति । शृणु तव
पुरोधः अतिवेगादेवं ब्रवीति ।

अर्णोति चरणोपान्ते को गुणो नोऽपि वा ऋतः ।

किं दिग्विलासिनीकर्णपूरताप्तो घृणोति न ॥ १ ॥

इत्यादि । हत हत ।

किं कुर्मः कस्य वा ब्रूमो व्रतस्योपस्थितस्य मे ।

लोपः कृतोऽपि ये वेह हितं कुर्युर्न वेद्मि तान् ॥ २ ॥

यज्ञभागबुभुक्षुभ्यो दैत्येभ्योऽपि जुहोति सः ।

ऋत्विक् मम व्रते तत् त्वं कुर्यास्तस्य यथाविधि ॥ ३ ॥

अर्णोतीति । को जनो नोऽस्माकं चरणोपान्ते पदसमीपे अर्णोति आगन्तुं शक्नोति ।
ऋतः प्रदीप्तो गुणोपि वा नोऽस्माकं दिक्कृपा या विलासिनी तस्याः कर्णपूरतां प्राप्तः
सन् किं न घृणोति न दीप्यते अपि तु तथा । घृणोतीति घृणदुःखं दीप्ति इत्यस्य रूपं ।
पक्षे । अरण इति गमनशैलस्य सं । उपान्तकः ६।, गुणः १।, नो १।, (अपि) वा १।,
ऋतः ६।, ॥ १ ॥

किमिति । मे मम उपस्थितस्य व्रतस्य लोपोपि कृतः तेन पुरोधसेतिशेषः । ये वा
जना इह एतद्विषये हितं कुर्युस्तान् न वेद्मि जानामि । पक्षे । किं कुर्म इत्यादिकं
उदाहरणवाक्यं । उपः ६।, स्थितस्य ६।, मे ७।, लोपः १।, कृतः १।, (अपि) ये
७।, वे ७।, ॥ २ ॥

यज्जेति । अस्मार्थः सुगमः । पक्षे । सूत्रस्य उ' ॥ १ ॥

व्याकरणम् ।

उपान्तको गुणो नोपि वा ऋतः । उपान्तस्थितस्य इको गुणो न स्यात् अपि परे ।
उपान्तस्थितस्य ऋतो वा स्यात् । अर्णोति, घृणोति ॥ १ ॥

उपः स्थितस्य मे लोपः कृतोऽपि ये वे । कथातोः परे स्थितस्य उपो लोपः स्यात्
मे परे ये वे च परे । कुर्मः, कुर्युः ॥ २ ॥

कथ्याः ॥ ३ ॥

पश्यामि चेत् तं गतासुम् परितस्तस्य सीदतः ।

बान्धवान् वा तर्हि परिष्करोमि स्वं न चान्यथा ॥ ४ ॥

समोऽपि गुरुणा नासौ संस्कर्त्ता नापि ते ततः ।

भूषाद्यर्थं उपात्तं किं दीप्तमस्त्रमुपस्कृत ॥ ५ ॥

अथ इन्द्रो मातृवचसा क्रोधेन विश्वरूपस्य मस्तकं चिच्छेद ।

अथ मूर्त्तिमतो ब्रह्महत्याजनितपापात् धावतो भिया इन्द्रः
पलायितः ॥

पश्यामीति । चेत् यदि तं पुरोधसं गतासुं मृतं पश्यामि परितः सर्वदिक्षु
विषीदतस्तस्य बान्धवांश्च पश्यामि तदा स्वं आत्मानं परिष्करोमि असङ्कारं परिदधामि
अन्यथा न अर्थात् यद्येवं न स्यात् तदा भूषणं न गृह्णामीत्यर्थः । सुम् १, परितः ६, तस्य ६, ॥ ४ ॥

सम इति । असौ पुरोधा विश्वरूपो न गुरुणा ब्रह्महत्याना समः नापि ते तव
संस्कर्त्ता ततस्तस्मात् दीप्तमस्त्रं किं भूषाद्यर्थं उपात्तं गृहीतं । तथा च तं जहि तस्य
हनेने पापं नास्तीतिभावः । समः ५, (अपि) भूषाद्यर्थं ७, उपात् ५, ॥ ५ ॥

व्याख्यरणम् ।

सुम् परितस्तस्य । परिपूर्वकस्य तस्य कथातोः सुम् स्यात् । परिष्करोमि ॥ ४ ॥

समोऽपि संपरतोऽपि । संस्कर्त्ता । भूषाद्यर्थं उपात्तं । उपस्कृत ॥ ५ ॥

इति तनाद्यध्यायः ।

अधुना मणिजन्तस्य भूषणं नहि शोभते ।

यः पङ्क्तिलोऽभूदेवं स विभाव्यालङ्कृतिं जहौ ॥ १ ॥

स्त्रैनः स तत् पाणिचम्बा मन्यते चकितो धृतः ।

स्वार्थेऽनलं ब्रह्मसरोऽन्तःस्थः स्वमवधौरयन् ॥ २ ॥

ब्रह्महत्यापापपुरुषोऽपि मानसमरस्तीरं इन्द्रमेव चिन्तयन्
तस्यौ । अथ विश्वरूपजननीं प्रति शोचन्तीं प्रति प्रति ।

पिता स्वार्थं साधयिष्यन् तत्क्रियायां सुतस्य मे ।

नालं भिया प्रेरणार्थं भवतिस्म धृतः स च ॥ ३ ॥

अधुनेति । स इन्द्रः एवं विभाव्यं अलङ्कृतिं जहौ त्यक्तवान् । किं विभाव्य इत्याह
यो जनः पङ्क्तिः पापलक्ष्मीभूत् तस्य जनस्य अधुना पापवर्त्तमाने मणिजं मणिघटितं
भूषणं न शोभते इति विभाव्य इत्यन्वयः । पचे । अइति विष्णोः सं । भूषणेत्यादिक-
मुदाहरणवाक्यं । धुनाम १, निजन्तस्य ६, ॥ १ ॥

स्त्रैन इति । स इन्द्रः चकितः समथो धृतः कम्पितः सन् तदेनस्तत्पापं पाषिचं वा
पाणिगतमिव मन्यतेस्म । किं कुर्वन् स्वार्थे अनलं असमर्थः सन् ब्रह्मसरोऽन्तःस्थः
मानससरोमध्यस्थः सन् स्वं आत्मानं अवधौरयन् अवज्ञानन् । पचे । एनः स इति
पापनाशकस्य सं । तत्पाइति तत्पात्रकस्य सं । णिचं २, (वा) मन्यते ८, (च)
कितः ५, धृतः ५, स्वार्थे ७, ॥ २ ॥

पितेति । स्वार्थं साधयिष्यन् मम पिता तत्क्रियायां असुरोद्देश्यकहवनक्रियायां
मे मम सुतस्य प्रेरणार्थं नियोजनार्थं भिया नालं न समर्थोऽभवत् । स च पिता भिया
धृतः कम्पितश्च भवतिस्म । पचे । पितेत्यादिकमुदाहरणवाक्यत्वेन साधके । प्रेरणार्थे ७,
भवतिस्म ८, धृतः ५, स १, (च) ॥ ३ ॥

व्याकरणम् ।

धुनाम णिजन्तस्य । णिजन्तस्य धुसंज्ञा स्यात् । विभाव्य ॥ १ ॥

णिचम्बा मन्यते च कितो धृतः स्वार्थे । कितो धातोः स्वार्थे नित्यं णिचं मन्यते ।
कश्चित् वा च मन्यते इत्यर्थः । अवधौरयन् ॥ २ ॥

प्रेरणार्थं भवतिस्म धृतः स च । धीः प्रेरणार्थं स च णिच् भवति । साधयिष्यन् ॥ ३ ॥

इति तातो विनीतो मां तस्मिन् कार्यं न्ययोजयत् ।

तत्र दीपमविज्ञाय सुतं स्वं तदचीकथम् ॥ ४ ॥

यद्यहमुदकमज्ञास्यं तदा कदापि न तत्पुत्रायाऽकथयिष्यम् ।

न मे तदाधेर्लोपः स्यात् योष्यस्य हसतोऽशिति ।

मुखाजमैक्षत सक्तत् स नो विगणयिष्यति ॥ ५ ॥

अथ मुनिः पत्नीं प्रति ।

धृतेर्वाण्यङ्ङुत्तरेऽख्यत् गणधातोर्हो मुनिः ।

यदासुरायाजुहोत् स आपदं तर्ह्यजीगणम् ॥ ६ ॥

इतीति । इति हेतोः । अन्यत् सुगमम् । पक्षे । सूत्रस्य च ॥ ४ ॥

नेति । मे मम तदाधेस्तन्मानसव्यथाया लोपो न स्यात् । किं तत् । यो जनो हसतोऽस्य पुत्रस्य अशिति शक्तवर्णे मुखाजं सक्तत् ऐक्षत स जनस्तत्र विगणयिष्यति विगणयिष्यति । पक्षे । नमेतदाधेरिति तदाधेर्नन्तायाः सं । लोपः १, स्यात् ८, यः ६, (अपि) अस्य ६, हसतः ५, अशिति ७, ॥ ५ ॥

धृतेरिति । धृतिर्विश्वरूपस्य जननी तस्या वाण्यङ् वाणीं मानयन् वाणीं अक्षतीति वाण्यङ् तादृशः सन् अत उत्तरे तदाक्यानन्तरं रहो रहसि मुनिर्विश्वरूपस्य पिता गणधा भूधा अख्यत् कथितवान् । किमख्यदित्याह स मे पुत्रः यदा असुराय असुरमुद्दिश्य अजुहोत् तदैव विपदं अजीगणं गणितवानहं । पक्षे धृत इति धृतस्य सं । उ इति च सं । इः १, वा १, ण्यङ् १, उत्तरे ७, (खि अत्) ख्यत् १, गणधातोः ६, ॥ ६ ॥

व्याकरणम् ।

अचीकथं । अकथयिष्यम् ॥ ४ ॥

लोपः स्यात् योऽप्यस्य हसतोऽशिति । हसत् परस्य यस्य अस्य च लोपः स्यात् अशिति । विगणयिष्यति ॥ ५ ॥

इर्वाण्यङ्ङुत्तरे ख्यत् गणधातोः । उत्तरे परत एः परे अङ् यस्य तादृशी यो गणधातोः ख्यत् खेरकारः स इः स्यात् । अजीगणं ॥ ६ ॥

इति चुराद्यध्यायः ।

वेज्ञेव मृदुपान्तो वा धातुर्लङ्घयते विधिम् ।

आसन्नमृत्युः पुत्रस्तत् यज्ञे दैत्यान्वीवृतत् ॥ १ ॥

(धृतिः पतिं प्रति ।)

उपागतेऽद्याङ् ! दुःखेऽरङ्कामत्याधिरम्यसी ।

साऽनादृताऽजनि जनिर्यां त्वयाऽददरं सदा ॥ २ ॥

तत् सत्वरश्च स्मर ते रिपुर्येनापि कर्मणा ।

नश्येदिति त्वां नाथाद्याऽसस्मरं नापि विस्मरेः ॥ ३ ॥

वेज्ञीति । वेज्ञेव जानाम्येव मृदुपान्तो वा मृत् मरणं उपान्तिं समीपे यस्य तादृशो जन एव धातुर्विधातुर्विधिं लङ्घयते अतिक्रामति इति वेज्ञीवेत्यन्वयः । तत् तस्मात् स पुत्र आसन्नमृत्युः सन् यज्ञे दैत्यान् अवीवृतत् यज्ञवृत्तिनोऽकरोदित्यर्थः । पक्षे । एवं वेज्ञि जानामि । मृदुपान्तः १, वा १, धातुः १, ॥ १ ॥

उपागत इति । उपागते प्राप्ते दुःखे अद्य हे अङ्ग ! असावपि आधिष्ठातृसी व्यथा अरमत्यर्थं क्रामति मयि आक्रामतीत्यर्थः । किमाधिरित्याह । सा जनिः पुत्रवधुः अनादृता अजनि अभवत् । यां वधुं त्वया कर्त्ता सदा अददरं त्वत् द्वारा आदरं कृतवतीत्यन्वयः । दुः ६, खेः ६, अङ् १, ॥ २ ॥

तदिति । सत्वरः सन् तत् तत्कर्म स्मर चिन्तय येनापि कर्मणा ते तव रिपुरर्थादिन्द्रो नश्येत् । हे नाथ ! अद्य त्वां इति असस्मरं स्मरितवत्यहं नापि तत् विस्मरेः न विस्मरिष्यसि । तत् १, सत्वरः १, (अ) स्मरतेः ६, ॥ ३ ॥

व्याकरणम् ।

वेज्ञीवं मृदुपान्तो वा धातुः । उत्तरे णः परः अङ् यस्य तादृश मृदुपान्तधातुर्धातु-
रेव स्यात् । अवीवृतत् ॥ १ ॥

दुःखेरङ् । दृङ् धातोः खेरङ् स्यात् । नङिङिति अर्थवशात् षष्ठ्यन्तोऽनुवर्त्तते ।
अददरं ॥ २ ॥

तत् सत्वरश्च स्मरतेः । त्वरधातुना सङ्घृष्टधातोरेपि तत् स्यात् । अङ्प्राप्त इत्यनु-
वर्त्तते । असस्मरं ॥ ३ ॥

मुनिः पत्नीं प्रति । सति ! सोऽमृतपः शक्रः कथं विनङ्गति ।
तदेवं पश्य ।

यमपीष्यत् सुधां विष्णुस्तेन च्छिन्नोपि सोऽसुरः ।

अङ्ग ! द्विमूर्त्तिभाक् पापी प्यात्मा भवति चन्द्रतुद् ॥ ४ ॥

अथ विश्वरूपपत्नी शोचन्ती मृतं पतिमुद्दिश्य ।

क्लेशमन्वभवो यस्त्वं कठिनत्वान्ममोरसि ।

स्वपोऽजिरे श्मशानस्य तं त्वां विधिरसूषुपत् ॥ ५ ॥

नु ! स्थाप्या भवती स्वान्ते यदवोचः प्रियेति माम् ।

प्रवत्स्यन् तन्मृषा यन्न स्वमृत्यौ मामतिष्ठिपः ॥ ६ ॥

यमिति । विष्णुर्ध्वं असुरं सुधां अपीष्यत् पाययामास तेन विष्णुना च्छिन्नोऽपि सोऽसुरः सैविलेयः पापी द्विमूर्त्तिभाक् दिग्भरः सन् प्यात्मा प्यायते वर्द्धते इति पीः तादृश आत्मा शरीरं यस्य तादृशोऽपि सन् अर्थात् वर्द्धितशरीरः सन् चन्द्रतुद् चन्द्रस्य पीडाकारको भवति । पचे । चन्द्रतुदिति सं । अङ्गद्विमूर्त्तिभाक् १, पा १, पीप्यात्मा १, भवति ८, ॥ ४ ॥

क्लेशमिति । यस्त्वं ममोरसि स्वपः श्मशानः सन् कठिनत्वात् क्लेशं अन्वभवः अनुभवं कृतवान् तं त्वां श्मशानस्य अजिरे चतरे विधिविधाता देवं वा असूषुपत् श्रायितवान् । स्वपः ६, जिः १, ॥ ५ ॥

नुस्थाप्येति । नु भोः भवती स्वान्ते स्थाप्या इति यत् हे प्रिय ! प्रवत्स्यन् प्रवासं गमिष्यन् मां अवोचः कथितवानसि तन्मृषा मिथ्या यत् यद्यात् स्वमृत्यौ आत्मनी मृत्यौ न मां अतिष्ठिपः न स्थापितवान् । तथाच स्वान्ते स्थाप्येत्यत्र स्वान्तपदं न चित्तवाचकं

व्याकरणम् ।

अङ्गद्विमूर्त्तिभाक् पापीप्यात्मा भवति । अङ्गप्राप्तं द्विप्राप्तं पाधातुः पीप्यात्मकः स्यात् । अपीष्यत् ॥ ४ ॥

स्वपो जिः । अङ्गप्राप्त इत्यनुवर्तते । असूषुपत् ॥ ५ ॥

पण् ! ज्ञायोऽणौ ह्यपचये विषीदत्यधुनापि मे ।
 अहो सर्वस्वापचये कालो न ज्ञापयत्यसून् ॥ ७ ॥
 सदापन्नां शरणं त्वां द्वितीयां मां हितामिह ।
 संस्थाप्यागाः स्वरिच्छन् किममुत्राप्यद्वितीयताम् ॥ ८ ॥
 मृदुर्गुणोपि ते नाथ ! दोषसम्पत्तयेऽभवत् ।
 दुषधातोरिव हि हृत् द्यति सोऽर्पितशूलवत् ॥ ९ ॥

किन्तु स्वमृत्युपरमित्यभिप्रेत्य एतदुक्तिः । पचे । गु सं ॥ (स्थापि आ) स्थाप्याः ६।, भवति ८, इः १।, ॥ ६ ॥

पश्चि । हे पण् ! सवनीय ! ज्ञायो जनः ज्ञा पृथ्वी तत्र अयते गच्छतीति ज्ञायो मर्त्यः सः अणौ हि कणमात्रेऽपि अपचये विषीदति अहो आश्चर्यं सर्वस्वापचये-
 ऽपि कालो मृत्युः अधुनापि मे मम असून् न ज्ञापयति न कम्पयति । पण् १।, ज्ञायः
 ६।, णौ ७।, ॥ ७ ॥

सदेति । अमुत्रापि परलोकैऽपि किं अद्वितीयतां इच्छन् सन् द्वितीयां भार्यां मां
 ब्रह्म लोके संस्थाप्य स्वः स्वर्गं अगाः यातीसि । कौटुशीं मां सदा त्वां शरणं आपन्नां
 प्राप्तां तथा हितां ॥ सदा ७।, पन् १।, आं ६॥, ॥ ८ ॥

मृदुरिति । हे नाथ ! ते तव मृदुर्गुणोऽपि दुषधातोरेव दोषसम्पत्तये अभवत् ।
 हि यस्मात् स गुणः अर्पितः शूलवत् हृत् हृदयं द्यति छिनत्ति । पचे । मृदिति मृत्ति-
 ज्ञायाः सं । सः ६।, गुणः १।, (अपि) ॥ ९ ॥

व्याकरणम् ।

स्थाप्या भवती । स्थापिधातोराकारस्य इ स्यात् । अतिष्ठिपः ॥ ६ ॥

पण् ज्ञायोऽणौ । णौ परे ज्ञायः पण् स्यात् । ज्ञापयति ॥ ७ ॥

सदा पन्ना । आं आदन्तानां नित्यं पन् स्यात् णौ परे । संस्थाप्य ॥ ८ ॥

मृदुर्गुणोपि । मृधातोः पण् स्यात् णौ गुणोऽपि स्यात् । अर्पित ॥ ९ ॥

एवं क्रियोपि दीनास्मि यन्मां दृष्ट्वैव दूषणम् ।
त्यक्त्वैकोगा दिवमिति लोको मां क्रुपयिष्यति ॥ १० ॥
यन्मान्यः पोऽणौ हि दोषे सकृदेव तितिक्षते ।

(धृतिः पुनः पतिं प्रति ।)

महागसि वधार्हं कः प्रीत्या क्षीरमपाययत् ॥ ११ ॥
भवेद्देशः सोपि नालं तस्य त्राणविनाशयोः ।
यं त्वं क्रुधा वा क्रुपया साययेर्वापि पालयेः ॥ १२ ॥
संमन्यतेऽलन् पातेरिष्यद्रेस्त्वदब्रह्मवर्चसम् ।
चण्डवातो दीप्यतेऽत्र पालयेदुयः स नेच्छितः ॥ १३ ॥

एवमिति । एवं क्रियः लज्जायाः अहं दीनास्मि दुःखितास्मि यत् यस्मात् दूषणं दृष्ट्वैव मां लज्जा एक एव दिवं स्वर्गे अगाः यातीमि इति इत्येवं लोको मां क्रुपयिष्यति त्रापयिष्यति । एवं ११, क्रियः ५१, (अपि) ॥ १० ॥

अदिति । यत् यस्मात् मान्यो जनः पः पालकस्य अणौ हि सूक्ष्मावपि दोषे सकृदेव तितिक्षते क्षमते महागसि महापराधे वधार्हं वधयोग्यं जनं को जनः क्षीरं अपाययत् । यन् ११, (मान्यः ११) पः ५१, णौ ७१, ॥ ११ ॥

भवेदिति । स प्रसिद्ध ईशोऽपि ईश्वरोऽपि तस्य जनस्य त्राणमारणयोः रक्षणनाशयोः अलं शक्नो न भवेत् यं जनं त्वं क्रुधा क्रुपया वा शाययेः नाशयेः पालयेर्वा ॥ भवेत् पा, वेशः ६१, सः ६१, (अपि) ॥ १२ ॥

समिति ॥ संमन्यते मन्यति मन्यते । किलदित्याह । त्वदब्रह्मवर्चसं चण्डवातो रिष्यद्रेः शत्रुरूपपर्वतस्य पाते अलन् समर्थः सन् दीप्यते अत्र विषये यः पालयेत् स जनो

व्याकरणम् ।

एवं क्रियोपि । क्षीधातोरप्येवं विधिः । क्रुपयिष्यति ॥ १० ॥
यन् मान्यः पोऽणौ । पातेयेन् स्यात् णौ । पाययति ॥ ११ ॥
भवेद्देशः सोपि । वेः शोपि यन् स्यात् णौ । शाययेः ॥ १२ ॥

अथ मुनिः सक्रोधम् ।

अजानन् वा प्रियः शक्या बलं मेऽहितमाचरत् ।

तत्तत्तं बोधयन्नद्य सपत्नान् प्रीणयाम्यहम् ॥ १४ ॥

वध्वोपि द्युषदां यास्य ननृतुर्मत्सुते हते ।

धूनयन्त्यः कटिं तड्डत् शकृदग्नं धूनयाम्यहम् ॥ १५ ॥

सुरसौमन्तिनीराजीङ्क्रियां दितिजवेश्मनि ।

कैङ्करीं कारयिष्यन् विक्रापयिष्यामि भूषणम् ॥ १६ ॥

न ईषितः मयेतिशेषः । अर्थादीदृशजनो नास्तीतिभावः । संमन्यते ८१, खन् ११, पातेः ६१, ॥ १३ ॥

अजति । शक्याः प्रियः शक्रः मे मम बलं अजानन् एव अहितं आचरत् तत् तस्यान् तमिन्द्रं तन्मम बलं बोधयन् सन् अद्याहं सपत्नान् प्रीणयामि । पक्षे । अजा इतिसं । नन् ११, वा ११, प्रियः ६१, ॥ १४ ॥

वध्वेति । या द्युषदां देवानां वध्वोपि स्त्रियोपि मम सुते हते सति कटिं धूनयन्त्यः सत्यः ननृतुः तड्डत् तासां हृदयं शकृदग्नं शोकदग्धं सत् अहं धूनयामि कम्पयामि । पक्षे । व इति वरुणस्य सं । ध्वः ६१, (अपि) ॥ १५ ॥

सुरेति । सुरसौमन्तिनीनां राज्ञीं श्रेणीं दितिजवेश्मसु कैङ्करीं दास्युचितं क्रियां अर्थात् दासकर्म कारयिष्यन् सन् भूषणं विक्रापयिष्यामि । पक्षे । सुरसौमन्तिनीति सं । इः ११, आः ११, जीङ्क्रियां ६३, ॥ १६ ॥

व्याकरणम् ।

संमन्यते खन् पातेः । पालयेत् ॥ १३ ॥

नन् वा प्रियः । प्रीणातोर्नन् स्यात् णौ परे । प्रीणयामि ॥ १४ ॥

ध्वोपि । धूजघातोर्नन् स्यात् णौ धूनयन्त्यः ॥ १५ ॥

शराजीङ्क्रियां । जि इङ्क्रीधातूनां इवनं आ स्यात् । विक्रापयिष्यामि ॥ १६ ॥

भियोऽघात् स्वार्थनिष्पत्तौ मञ्चशायी निवर्त्तते ।

दुष्प्रवृत्तेरुदकापत् नाभापयत तन्तु न ॥ १७ ॥

तथाऽस्मि धातोरुतपोयज्ञैस्तन्मृत्युसर्जने ।

यो मृत्युरूपः पुरुष इन्द्रं विस्मापयिष्यते ॥ १८ ॥

भियो वा भीष्ममूर्तेर्यत् पुरुषादमरस्त्रियः ।

पलायमाना विपिने मर्मरौ भीषयिष्यते ॥ १९ ॥

(सुबन्तुः ।) वृत्रनामानमसुरं ससर्ज ससुनिस्ततः ।

जेडयाचाट्टहासेनाभाययत् यो जगत्त्रयम् ॥ २० ॥

भियेति । मञ्चशायी पर्यङ्कशायी जनः अर्थात् सुखी जनः स्वार्थनिष्पत्तौ स्वप्रयो-
जननिष्पादनविषये अघात् भियः व्यसनात् भयात् अर्थात् विपद्भयात् दुष्प्रवृत्तिर्निवर्त्तते
तन्तु इन्द्रन्तु उदकापत् उत्तरकाळीनफलोभूता विपत् न अभापयत न भयं जन-
यतिष्ठ । भियः ६।, घात् ५।, स्वार्थनिष्पत्तौ ७।, सं १।, (च) ॥ १७ ॥

तथेति । तथा एवमपौल्यर्थः । उरुतपोयज्ञैर्महातपोयज्ञैस्तन्मृत्युसर्जने तस्य इन्द्रस्य
मृत्युसृष्टिविषये धाता विधाताऽस्मि यो मृत्युरूपः पुरुषः इन्द्रं विस्मापयिष्यते । पक्षे ।
उ सम्योषने । (तथा १।,) अघातोः ६।, ॥ १८ ॥

भिय इति । भीष्ममूर्तेरभयानकमूर्तेर्यत् पुरुषात् यद्यात् मृत्युपुरुषात् भियो वा
भयादेव पलायमानाः अमरस्त्रियः विपिने वने मर्मरः शुक्लपर्णशब्दोऽपि भीषयिष्यते ।
भियः ६।, वा १।, भीष् १।, ॥ १९ ॥

वृत्रेति । जेडया सिंहनादेन । अन्यत् सुगमम् ॥ २० ॥

व्याकरणम् ।

भियो घात् स्वार्थनिष्पत्तौ मञ्च । कर्तुर्धाल्त्वर्थे निष्पन्ने भियः इः आ स्यात् मञ्च ।
अभापयत ॥ १७ ॥

तथा अघातोः । विस्मापयिष्यते ॥ १८ ॥

भियो वा भीष । कर्तुर्धाल्त्वर्थे निष्पन्ने भियो भीष वा स्यात् । भीषयिष्यते ॥ १९ ॥

कर्तुः किं अट्टहासेन अभाययत् ॥ २० ॥

रूपं बिभ्रत् वारुहः पङ्कजमाली महाबलः ।

पुरुषः स च देवानां चेतस्यारोपयन् ॥ २१ ॥

अथ देवा गुरुमागत्य भीतास्तं प्रति ।

निश्चिताऽविदुषोऽदूर उदितास्य महाविपत् ।

भवानेव गुरु रोषात् दूषयन् यत्तमत्यजत् ॥ २२ ॥

किन्तु गुरुणां भवतामिदमनुचितम् । तद्यथा ।

यदोत्तरेणानुबन्धोऽधश्च स्यात् दृष्टिगोचरः ।

रूपमिति । स च पुरुषो देवानां चेतसि भयमारोपयत् । कौटुशः वारुहोरूपं बिभ्रत् वार्जलं बहतीति किपि वारुट् मेघस्तस्यरूपं दधत् कृष्णवर्ण इत्यर्थः पङ्कजमाली पद्ममाली । पक्षे । रूपं बिभ्रदिति सम्बोधनं कजमाली पद्ममाली । केचित्तु वार्वहतीति विणि वार्वट् मेघस्तस्य रूपं बिभ्रदिति व्याचक्षुस्तदसत् वार्वह इति शब्दस्य षष्ठ्यकवचने वारुह इति दीर्घाकारयुक्तं भवति इष्टापत्तौ च व्याकरणपक्षार्णसङ्गतिः यद्यपि एतदयन्यक्तता कृष्णानन्देन शब्दप्रकरणे “अनादुःसाध्यकृच्छ्राद्यैरिति श्लोके शिष्यु इत्युदाहरणे च ह्रस्व उकारो लिखितस्तदपि भान्तिनूलमिति सुधीभिर्भाव्यम् । वस्तुतस्तु वार्वह इति शब्दस्य षष्ठ्यकवचने वारौह इति प्रयोगो भवति वारुहो वीपावितसूत्रे दुर्गादासेन तथैव विवृतमित्यनुसन्धेयम् ॥ वा १, रुहः ६, पङ् १, ॥ २१ ॥

निश्चितेति । अस्याविदुषोऽज्ञानस्य अदूरे समीपे उदिता महाविपत् निश्चिता अस्मदादिभिरिति शेषः । यत् यस्मात् गुरुर्भवानेव यं दूषयन् सन् रोषादत्यजत् । पक्षे । निश्चितावि इति निश्चितसूर्यायाः स्त्रियाः सं । रे सं । दुषः ६, ओत् १, ऊः १, ॥ २२ ॥

यदेति । उत्तरेण क्रियमाणकर्मण उत्तरकाले अनुबन्धो दीर्घाद्यादोऽधश्च व्यसनश्च

व्याकरणम् ।

वा रुहः पं । आरोपयत् ॥ २१ ॥

दुषीदुः । दुषेरीत् ऊत् स्यात् । दूषयन् ॥ २२ ॥

तदाह नस्तङ्गर्भारम्भश्च व्याघातयत् भवान् ॥ २३ ॥

इति अस्मानिव इन्द्रमपि नेदं कथमचीकथत् । भवान् सर्वज्ञः
कथं वा प्रारम्भं न व्याघातयत् । यतः ।

नह्युत्तरेण पिहितं वस्त्वस्ति किमपीह ते ।

सर्वज्ञस्य गुरोऽज्ञानं जज्जघान तमो भवान् ॥ २४ ॥

गुरुः सत्यमेतत् ।

स्वो जनः सत्युत्तरेऽणौ बोधे निपतितेऽशुभे ।

प्रियाय कथयेत् सद्यो हितार्थी जनयन् हितम् ॥ २५ ॥

तथैव स्वोऽमितां माध्वीमिव वक्ति हितो गिरम् ।

हितां तां विपरीतार्थां घटयत्येव दुर्मतिः ॥ २६ ॥

यदा ज्ञानगोचरः स्यात् तदा नीऽस्मान् भवानाह कथितवान् तं कर्मारम्भश्च व्याघात-
यत् । (यदा ७) उत्तरे ७, (ण अनुबन्धः) णानुबन्धः १, घञ् १, (च) स्यात् दा,
दृष्टिगोचरः १, तदा ७, जनः ६, तङ् १, ॥ २३ ॥

नह्यीति । इह जगति उत्तरेण उत्तरकाले किमपि वस्तु अर्थात् भविष्यत् वस्तु
किमपि सर्वज्ञस्य ते तव पिहितं आक्तादितं अर्थात् ज्ञानगोचरी नह्यस्ति हे गुरो !
यत् यस्मात् भवान् अज्ञानं तमो जघान । नहि १, उत्तरे ७, णपि ७, ॥ २४ ॥

स्व इति । स्व आत्मीयो जनः सति उत्कृष्टे अणौ सूक्ष्मे बोधे अशुभे निपतिते सति
अर्थात् प्रियजनस्य अशुभे सूक्ष्मज्ञानगोचरे सति प्रियजनाय कथयेत् ॥ स्वः १, जनः ६,
सति ७, उत्तरे ७, णौ ७, ॥ २५ ॥

तथेति । स्व आत्मीयो जनः हितस्य अमितामपरिमितां माध्वीमिव अर्थात् प्रियां

व्याकरणम् ।

यदीत्तरेणानुबन्धो घञ् स्यात् ज्ञानगोचरस्तदा जनस्तङ् । यदि उत्तरे णकारानुबन्धो
घञ् च ज्ञानविषयः स्यात् तदा जनधातोस्तङ् स्यात् । व्याघातयत् ॥ २३ ॥

नह्युत्तरे णपि । णपि उत्तरे सति तङ् न स्यात् । जघान ॥ २४ ॥

स्वो जनः सत्युत्तरे णौ । जनः स्वः स्यात् णौ परे । जनयन् ॥ २५ ॥

अतोऽलं तस्य हितोपदेशेन । अपि च ।

अमन्तस्यापि शमयेत् को वा द्वेष्टि चिकित्सकम् ।

यो नौषधं कामयतेऽपथ्याशी स्वाहिते रतः ॥ २७ ॥

तद्वदयमपि उपदेष्टारं द्वेष्टि हितं न शृणोति गर्हितमाचरति च
तदेवं पश्य ।

भूदेवमारणायर्थे ज्ञः को वा ज्ञपयत्यसिम् ।

न को गुरुं ज्ञपयते प्रियवाक् माननादिभिः ॥ २८ ॥

अत इन्द्रं प्रति नानुरोधः कर्त्तव्यो भवद्भिः । देवा एवमेव ।

किन्तु ।

कोपि वा वाञ्छति ज्ञोऽसुं नृशंसमवितुं भयात् ।

तथाप्यज्ञं ज्ञोष्मानो धम्नं सन् कृपयावति ॥ २९ ॥

गिरं वाषीं तथैव वक्ति दुर्मतिर्दुष्टकुक्षिणां हितां वाषीं विपरीतार्थानिव षटयति ॥ तदा
१), (एव) स्वः १), मितं ७॥, ॥ २६ ॥

अमेति । को वा जनः तस्यापि जनस्य अमं रोगं शमयेत् यो जनः चिकित्सकं
द्वेष्टि नौषधं न कामयते नेच्छति अपथ्याशी स्वस्य अहिते रतः आशक्तः । अमन्तस्य ६),
(अपि) ॥ २७ ॥

भूदेवेति । को वा ज्ञः पण्डितः भूदेवस्य ब्राह्मणस्य मारणायर्थे असिं खड्गं ज्ञपयति
सुशानितं करोति को वा जनः प्रियवाक्माननादिभिर्गुरुं न ज्ञपयति न तीषयति अपि
तु तथैव । पक्षे । भूदेवेति सं । मारणायर्थे ७), ज्ञः ६), ॥ २८ ॥

कोपीति । कोपि वा ज्ञः पण्डितः असुं नृशंसं क्रूरं भयात् अवितुं रक्षितं वाञ्छति

व्याकरणम् ।

तथैव स्त्री मितं । मितं सकारानुबन्धानां स्वः स्यात् तथैव अर्थात् णी परे ।
षटयति ॥ २६ ॥

अमन्तस्यापि । शमयेत् ॥ २७ ॥

मारणायर्थे ज्ञः । ज्ञपयति । ज्ञपयते ॥ २८ ॥

गुरुः । देवावमो न कमया च मोदतेऽस्मि वाचापि मां गुरुमिति
नचामयिष्याम्यहं न कदाप्यमुमिति प्रतिज्ञातं मया ।

तथापि सर्वेषामुपकारार्थं भवतां प्रियं करिष्यामि ॥ ३० ॥

देवा हृष्टाः । गुरो ! तदा नालं विलम्बेन ।

इन्द्र एवास्य वृत्रस्य हन्तेति त्वं तमापदः ।

मोचयारिं हन्तुं सोऽमुं शिष्यास्त्वां त्वरयन्त्यमी ॥ ३१ ॥

अथ गुरुर्देवैः सह मानससरस्तीरं गत्वा तत्र स्थितं पापपूरुषं
प्रति ।

तव स्थानं स्त्रीजलद्व दत्तं तत् त्वं समाश्रय ।

इति स्त्र्यादिषु तं जीवोऽगमयत् पापपूरुषम् ॥ ३२ ॥

अपि तु न कोपि तथापि सन् साधुः कृपया अजं मूर्खं धन्मं शीत्समानः धन्मं मोचयन्
सन् अवति रक्षति ॥ कः १।, (अपि) (वा) वाञ्छति ८।, जः ६।, अमुं २।, ॥ २६ ॥

देवेति । देवावमो देवानामधमः कमया कमया वाचापि मां गुरुं न मोदय-
तेऽस्मि इति हेतोः अमुं इन्द्रं कदापि नचामयिष्यामि न आचमनं करिष्यामि अर्थात्
पौरुहित्यं न करिष्यामीत्यर्थः । इति मया प्रतिज्ञातं । पक्षे । देवा इति सं । वमः
६।, न १।, कमः ६।, आचमः ६।, ॥ ३० ॥

इन्द्रेति । इन्द्र एव अस्य वृत्रस्य हन्ता इति हेतोस्त्वं तं इन्द्रं आपदो मोचय
स इन्द्रः अमुं अरिं हन्तुं । अमी शिष्यास्त्वां त्वरयन्ति । पक्षे । मृतस्य उदाहरणम् ॥ ३१ ॥

तवेति स्त्रीजलद्व स्त्रीजलवद्वाः । स्त्र्यादिषु स्त्रीजलवत्पु । पक्षे । मृतस्य च ॥ ३२ ॥

व्याकरणम् ।

कोपि वा वाञ्छति शोऽमुं । कोपि पण्डितः ज्ञातातीरमुं विधिं विकल्पेनेच्छति ।
शीत्समानः ॥ २६ ॥

वमो न कम आचमः । एषां स्त्री न स्यात् णी । आचामयिष्यामि ॥ ३० ॥

त्वरयन्ति ॥ ३१ ॥ अगमयत् ॥ ३२ ॥

अथ मुक्तो ब्रह्महत्यापापेनेन्द्रः कृतोत्सवः ।

वज्रेण व्यथयन् वर्षं वृत्रासुरमनाशयत् ॥ ३३ ॥

इति महामहोपाध्याय श्रीकृष्णानन्दवाचस्पतिविरचिते

अन्तर्व्याकरण नाट्यपरिशिष्टे सप्तमीरात्रुग्लान्तः

समाप्तः ।

अथेति । वर्षं व्याप्य व्यथयन् पीडयन् । पक्षे । सूत्रस्य उत् ॥ ३१ ॥

इति कविभूषणश्रीभजितनाथन्यायरत्नकृतायां नाट्यपरिशिष्टव्याख्यायां

सप्तमीरात्रुग्लान्तः समाप्तः ॥

व्याकरणम् ।

व्यथयन् ॥ ३३ ॥

इति शिजन्ताध्यायः समाप्तः ॥

वेदान्तिक आह ।

सन्निच्छायां प्रसक्तायामशक्ये विषयेऽपि तम् ।

यः सिसाधयिषत्येकतानः सिध्यति तस्य सः ॥ १ ॥

जिगीषति प्रतिज्ञानं लोकान् तत्तु स्वर्गौरवम् ।

हन्तीङ्गमुत्तराचाङ्ग लोकानिष्टान् जिघांसति ॥ २ ॥

तस्मात् दृढसङ्कल्पात्मकप्रतिज्ञैव सिद्धौ हेतुः । अत्रैव पद्मपुरा-
णीयमुदाहरन्ति । आसीत् प्रयागे ऋतधामा नाम वैश्याधिपतिः
तस्य भार्या विरजा नाम पतिव्रता ।

या पत्यावकृताहारे सुव्रता नात्तुमिच्छति ।

जिघत्सतिस्म या देवातिथिपूजावशेषितम् ॥ ३ ॥

सन्निति । यः सन् उद्योगी पुरुषः अशक्येऽपि विषये इच्छायां प्रसक्तायां सत्यां
एकतान एकचित्तः सन् तं विषयं सिसाधयिषति साधयितुमिच्छति तस्य सम्बन्धे स
विषयः सिध्यति । उद्योगिनं पुरुषसिद्धमुपैति स्वकीरिति भावः । एकतानीऽनन्यवृत्ति-
रित्यमरः । पक्षे । अशक्येत्यादिकमुदाहरणघटितवाक्यत्वेन सायंकम् । सन् १, इच्छायां
७, ॥ १ ॥

जिगीषतीति । प्रतिज्ञानं सङ्कल्पात्मकः समयः प्रतिज्ञेतियावत् लोकान् जिगीषति
जेतुमिच्छति । तत्तु प्रतिज्ञानं इङ्गं चलितं सत् स्वर्गौरवं हन्ति उत्तरा च उत्तरकाले च
इष्टान् अभिलषितान् लोकान् स्वर्गादीन् जिघांसति । असमिङ्गं चराचरमित्यमरः
अङ्ग सम्बोधने । पक्षे । तत्त्वित्यन्तपूर्वभाग उदाहरणवाक्यं स्व इति आत्मीयसम्बो-
धनम् । ग इति गणेशसम्बोधनं । लोकेत्यादिकमुदाहरणवाक्यं । गौरवं १, हन्तीङ्ग-
मुत्तराचां ६॥, ॥ २ ॥

व्याकरणम् ।

सन्निच्छायां प्रसक्तायां । धोः परः सन् स्यादिच्छाये । सिसाधयिषति ॥ १ ॥

गौरवं हन्तीङ्गमुत्तराचां । हन्तेः इङ्गस्थाने जातगमश्च उत्तरे अच् यस्य तादृश-
धातोरेपि गुरुत्वं स्यात् । जिगीषति, जिघांसति ॥ २ ॥

पतिं जुहावयिषति या स्वात्मनि च तस्य हि ।

प्रीतिं शिश्नाययिषया शुश्रावयिषति व्रतम् ॥ ४ ॥

नास्यां विद्योतमानायां विद्युत् द्योतितुमिच्छति ।

विदिद्योतिषते न स्म ह्रियाजो यन्मुखश्रियि ॥ ५ ॥

अथेकदा त्रिवेण्यां स्नातोत्थितामार्द्रवसनां तां जाङ्गलिनीम्
व्याधो दृष्ट्वैव सुमोह अनन्तरं सोऽनामधैर्यः ।

दुदूषतिस्मैष तदन्तिकं क्षणं

क्षणं दिधीर्षत्यधृतिस्तदञ्चलम् ।

क्षणं चिकीषत्यपि तत्कुचाब्जुजं

चिचोषतेऽस्या अधरासवं क्षणम् ॥ ६ ॥

येति । या सुव्रता पत्न्यौ प्रकृताद्दारे प्रकृतभोजने अर्तुं भोक्तुं नेच्छति । या च
देवातिथिपूजावशेषितं । जिघत्सति । पत्ने । सूत्रस्य उ' ॥ १ ॥

पतिमिति । या च पतिं जुहावयिषति स्वर्गां कारयितुमैच्छत् । साधोत्वस्य
पत्युः स्वर्गादितुत्वात् । या च आत्मनि तस्यैव पत्युः प्रीतिं शिश्नाययिषया वर्धयितुमिच्छया
व्रतं नियमविशेषं शुश्रावयिषति अ वर्धयितुमैच्छत् । पत्ने । उ' ॥ ४ ॥

नास्यामिति । अस्यां विरजायां विद्योतमानायां सत्यां विद्युत् लज्जया द्योतितुं
नेच्छति अ । यन्मुखश्रियि यस्या मुखश्रीमायां विद्योतमानायां सत्यां अजसन्दीऽपि न
विदिद्योतिषते अ । पत्ने । उ' ॥ ५ ॥

दुदूषति । एष शाकुनिकः क्षणं तदन्तिकं विरजायाः समीपं दुदूषति अ गन्तु-
मैच्छत् क्षणं अधृतिः अधैर्यः सन् तदञ्चलं तस्या वस्त्राञ्चलं दिधीर्षति अ धर्तुमैच्छत् क्षणं
तत्क्षानपन्नं चिकीषति अ चेतुमैच्छत् क्षणं अस्याः अधरासवं चिचोषते अ सञ्चेतुमैच्छत् ।
पत्ने । उ' ॥ ६ ॥

व्याकरणम् ।

अनुमिच्छति जिघत्सति ॥ १ ॥

जुहावयिषति शिश्नाययिषया शुश्रावयिषति ॥ ४ ॥

द्योतितुमिच्छति विदिद्योतिषते ॥ ५ ॥

दुदूषति, दिधीर्षति, चिकीषति, चिचोषते ॥ ६ ॥

अथ धैर्यमास्थाय आत्मगतं । दुःसाध्यसाधने नाधीरेण भवितव्य-
मुक्तञ्च धीरैः ।

यस्तु सन् जायतेऽनिम्नो गुणस्तत्र भवेद्दया ।

या खैरविजिहीर्षाया नाङ्गुशः किं तथा विदा ॥ ७ ॥

अतः स्वैर्यमास्थाय उपायेनैव फलं साधयिष्ये तत्र निधनमपि
श्रेयः ।

अथ व्याधो जिगमिषुर्वैश्यपन्नयाः प्रसन्नताम् ।

अपराङ्मेऽनयस्त्रेयमेनामैणमुपायनम् ॥ ८ ॥

विरजा व्याधं प्रति कुतस्त्वं कोऽसीति । व्याधः विन्धाटव्या
आगतोऽस्मि नाम्ना जाङ्गलिर्जात्या श्रौकुनिकः । विरजा कियानस्य
पणः ? । व्याध उपायनमेतत् । विरजा किमर्थयसे ? । व्याधः
भवत्याः प्रसादमेवेति ।

यन्निति । यस्तु सन् पण्डितः अनिम्नोऽगम्भीरो जायते तत्र गुणो विद्यादिकं हथा
भवेत् । तथा विदा विद्याया च किं प्रयोजनमिति शेषः । या विद्या खैरविजिहीर्षायाः
स्वच्छन्दविहारेच्छाया अङ्गुशी निवारको न स्यात् । पक्षे । हथेत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् ।
यः १, (तु) सन् १, जायते ८, अनिम् १, (नी १) गुणः १, तत्र ७, भवेत्
८, (हथा) ॥ ७ ॥

अथेति । अथानन्तरं व्याधः वैश्याया विरजायाः प्रसन्नतां जिगमिषुः प्राप्नुमिच्छुः
सन् अपराङ्मे एनां विरजां नेयं प्रापनाहं ऐषं सगन्धस्य उपायनं पारितोषिकं अनयत्
प्रापयामास । पक्षे । उ ॥ ८ ॥

व्याकरणम् ।

यस्तु सन् जायतेऽनिम्नो गुणस्तत्र भवेत् । यः सन् अनिम् स्यात् तस्मिन् परे गुणो
न स्यात् । विजिहीर्षायाः ॥ ७ ॥

जिगमिषुः ॥ ८ ॥

एवं परेद्युरपि स तस्याः प्रीतिं चिकीर्षया ।

पललं स्रगशावैकमुपहारमुपाहरत् ॥ ९ ॥

एवमन्वहमपि । अथैकदा विरजा ।

विवक्षुमिव तं स्वीयवक्षःक्षिप्ताक्षरेक्षणम् ।

वीक्ष्य क्षणं पक्ष्मलाक्षी कामक्षीवमलक्षयत् ॥ १० ॥

विरजा सखीः प्रति । सख्यः ! अस्याभिप्रेतं लक्षितं न वा ? ।

अथ ताः तस्य आङ्गिकेन सात्त्विकेन च भावेन तस्याभिप्रेतं निश्चित्य
आहुः । सखि ! लक्षितं तदधुनैव व्यक्तीकुर्मः । तत एका सखी
व्याधं प्रति । रे जाङ्गले ! किमुदिवक्षसि । व्याधः सस्मितमाह
हुँमिति । अथ ता उच्चैर्विहस्य ।

अहो भाग्यमहो भाग्यमद्य ते सुदिनं सखि ! ।

पतिं वुवूर्धोः पात्रन्ते स्वयमागात् तपःफलम् ॥ ११ ॥

एवमिति । स व्याधः एवमनेन प्रकारेण तस्या विरजायाः प्रीतिं चिकीर्षया कर्तु-
मिच्छया पललं मांसं स्रगशावं स्रगशिशुञ्च उपहारं पारितोषिकं उपाहरत् ददाविति
शेषः । पक्षे । उ' ॥ १९ ॥

विवक्षुमिति । सा पक्ष्मलाक्षी सुदृशी विरजा तं व्याधं क्षणं वीक्ष्य दृष्ट्वा कामक्षीवं
कामीकृतं अलक्षयत् ज्ञातवतीत्यर्थः । कौटुम्भं विवक्षुमिव किञ्चित् वाक्यं प्रयोक्तुमि-
च्छुमिव । स्वीयवक्षसि क्षिप्तं अक्षरं अक्षरं द्रुक्ष्य लीचनं येन तं तथा । पक्षे ।
उ' ॥ १० ॥

अहो इति । हे सखि ! अद्य ते तव सुदिनं यत् यस्मात् पतिं वुवूर्धोः पतिं वरी-
तुमिच्छन्त्यास्तव तपःफलं तव तपस्यायाः फलीभूतं पात्रं वरः स्वयमागात् आगतवान् ।
पक्षे । उ' ॥ ११ ॥

व्याकरणम् ।

चिकीर्षया ॥ ९ ॥

विवक्षु' ॥ १० ॥

वुवूर्धोः ॥ ११ ॥

तस्मात् वयमपि तव स्वयम्बरपर्वणि निवृत्तासः त्वं किमिति
न निनर्त्तिषसि । व्याधं प्रति रे जाङ्गले ! अद्यास्माकं परमविनोदः
यत् त्वमीदृक् दुर्लभो भामोऽसि इति सर्वा एव वयं त्वया विजिही-
र्षाः न केवलमसौ । किन्त्वेवं ।

गोयामाहरणं गवां गृहसृजा काले गवां चारणं
गोदोहः समिदाहतिः कचिदपि चेतस्य खातावृती ।
व्रीहीणामवघात इक्ष्मदलनं रथ्याजिरोन्मार्जनं
कन्यासूतिकृतिः करीषघटना साध्या सुसूर्षा न वा ॥ १२ ॥

व्याधः एवमिति । अनन्तरमन्वहं स तथाऽकरोत् । रसिकाः
मख्यश्च अरे भाम ! इयत्कालं कृतोऽगाः क्षणमपि तवादर्शनेन
जीवन्मृता वयं क्षणमपि युगायते । इति परिहासमिषात् उपानत्
ममार्जनी मङ्गरधूलि लोष्ट गोमय निष्ठोवन सिंहानादीनि तद्भावे
क्षिपन्ति स तु तदेव प्रसादं मन्यमानस्तदीहया तासामन्तिकमेव
प्रीत्या विवृत्सति । अथैका मखी विरजां प्रति ।

अबोधेऽनिङ्गमिह दुर्लभितं दुर्गहार्जितम् ।

गोयासिति । गोयामाहरणं गवार्थे लणानयनं । गवां गृहसृजा गोशालमार्जना ।
स्यान्यार्ष्टिमार्जनं सृज्यमरः । समिदाहतिः काष्ठानयनं चेतस्य खातावृती खननं
आवरणञ्च व्रीहीणामवघातः तख्डलनियतिः इक्ष्मनां काष्ठानां दलनं विदारणं रथ्याया
अङ्गनस्य च मार्जनं कन्यासूतिकृतिः कन्यायाः सीवनकृतिः करीषघटना गोमयशुष्क-
करणोपायः हे सुसूर्षा ! एताः क्रियाः साध्या न वा त्वयेति शेषः । सुसूर्षा इति
साक्षेपसम्बोधनम् ॥ १२ ॥

अबोध इति । इह अबोधे अस्मिन् ज्ञानशून्ये व्याधे दुर्गहार्जितं दुर्बुद्धिजनितं दुर्ल-

व्याकरणम् ।

अहो श्रुतिं ब्रह्मविद्यां शूद्रोऽप्यधिजिगांसते ॥ १३ ॥

अन्या च सस्मितं सखि ! तवेतदन्याय्यं अस्व व्यामोहं न
प्रतीषिषसि । अपि च ।

ओखितो न तुषत्वं सः सत्येष त्वाप्त ईदृहिते ।

अर्थे यो वृत्तिमांस्तस्मिन् तप्ते किन्न सिसिच्चसि ॥ १४ ॥

विरजां सस्मितं काकमुद्दिश्य व्याधं प्रति ।

न तथाऽस्तोऽस्तु सोऽस्मिंस्ते लोभस्तुष्टूपितेऽमरैः ।

हव्ये रे ! काक ! विघसे त्वल्लोभोऽस्तो भवेत् यथा ॥ १५ ॥

पितं दुर्व्याजितं अनिङ्गं स्थिरं निरसितुं न शक्ता वयसितिभावः । अहो आद्यश्री
ब्रह्मविद्यां ब्राह्मणवेद्यां श्रुतिं शूद्राऽपि अधिजिगांसते अध्येतुमिच्छति । पक्षे । शेष उदा-
हरणवाक्यं । (अबोधे इन् इङ्गम्) अबोधेनेङ्गम् १।, इङ् ७।, ॥ १३ ॥

ओखीति । तव ईदृहिते अभिलषिते अर्थे वृत्तिमान् वर्तनशीलः सन् यो व्याधः
त्वा प्राप्तः त्वां प्राप्तः हे सति ! स एष व्याधः तुषत्वं तुष्टत्वं न ओखितः प्राप्तः त्वयेति
शेषः उखधातोः प्राप्तार्थकत्वात् । तस्मिन् जने तप्ते सति किं कथं न सिसिच्चसि न
सेकमिच्छसि । तुषत्वमिति तथ्यतीति तुषः इयुपधात् कः, तस्य भावस्तुषत्वं तुष्टिरिति
यावत् अत्र पदान्ते सत्येर्विभाषितत्वेन स इत्यस्य न विमर्गलोपः । पक्षे । ओ सम्बोधने ।
तप्ते इत्यादिकमुदाहरणवाक्यं । खितः ५।, (न तु १।) पत्वं १।, सः १।, सति ७।,
षत्वात् ७।, ईदृहिते ७।, अर्थे ७।, यः १।, वृत्तिमान् १।, तस्मिन् ७।, ॥ १४ ॥

न तथेति । रे काक ! यथा विघसे भुक्तावशिष्टे उच्छिष्टे त्वल्लोभस्तव लोभः अस्तः
क्षिप्तो भवेत् तथा अमरैर्देवैस्तुष्टूपिते देवानां स्तुतीकाविषये तस्मिन् हव्ये ते तव स लोभः

व्याकरणम् ।

अबोधेनेङ्गमिह । अज्ञानार्थक इन् इङ्गम् गम् स्यात् इङ्गं सनि परे । अधिजिगां-
सते । अबोधे किं प्रतीषिषसि ॥ १३ ॥

खितो न तु पत्वं सः सत्ये पत्वाप्त ईदृहिते अर्थे यो वृत्तिमांस्तस्मिन् । खिः परस्य
सस्य पत्वं न स्यात् इच्छायानर्थे यो वृत्तिमान् शक्तिमान् तस्मिन् पत्त्वप्राप्ति सप्रत्यये परे ।
सिसिच्चसि ॥ १४ ॥

सखी विरजां प्रति सपरिहासं । सखि ! अयं किमपराध्यति
यतः

सह धरणिचोऽपि सोऽलं त्वन्मुखान्सुधीत्सुकं मनो धावि ।

न सिसाहयिषति वेगं सुष्वापयिषति यः सदा मनोजम् ॥ १६ ॥

काऽपि शाकुनिकमागतं वीक्ष्य विरजां प्रति ।

मुग्धेऽसौ ते नो ग्रहोऽपि भवतीम् गुह्य एव यत् ।

आगात् जिष्टुः पाणिं तत् भजेनं चेत् सुतार्थिनी ॥ १७ ॥

अतः क्षिप्रं नास्तु मा भवतु । पक्षे । ते इत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । (न १ ।) (तथा)
स्तोः ६।, (तु) सः १।, अस्मिन् ७।, ॥ १५ ॥

सहेति । यो जनः सदा मनोजं कन्दपे सुष्वापयिषति स्वापयितुमिच्छति तथा
वेगं सिसाहयिषति धारयितुमिच्छति सोऽपि सहधरणिचः सहधरणिचरो मर्त्यः
अर्थात् सोऽपि योगी जनः त्वन्मुखचन्द्रसुधीत्सुकं सत् धावि धावमानं मनः स्वचित्तं प्रति
न अलं न समर्थः । अर्थात् त्वां प्रति चक्षत्वं मानसं स्वापयितुं तद्वेगं धारयितुञ्च न
समर्थः । सहधरणिचः सहः सहिष्णुः धरण्यां चरतीति धरणिचो मर्त्यः ततः कस्मै-
धारयः । पक्षे । अलमित्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । सहधरणिचः ६।, (अपि) सः
१।, ॥ १६ ॥

मुग्धे इति । एव गुह्यः कार्त्तिकेयः पाणिं जिष्टुः पाणियुष्टुः सन् यत् भवतीं
आगात् प्राप्तः हे मुग्धे ! ते तव असौ ग्रहोऽपि न एतत् ज्ञानमपि नास्ति । चेत् यदि
सुतार्थिनी पुत्रार्थिनी तदा एनं कार्त्तिकेयं भज कार्त्तिकेयस्य सन्तानदाहृतात् । पक्षे ।

व्याकरणम् ।

न तथा सोस्तु सोऽस्मिन् । एतादृशे सनि परे स्तुधातोः सस्य तथा न निषेधः ।
स्तुष्टुषिते ॥ १५ ॥

सहधरणिचोऽपि सः । सहधातुरधरे यस्य तादृशस्य अर्थात् सहवर्जितस्य
णिजन्तस्यापि सस्य न तथा अर्थात् पल्लं स्यात् । सुष्वापयिषति सिसाहयिषति ॥ १६ ॥

विरजा तां प्रति ।

तदाधेः सखि ! लोपयेत् स न्यङ् मां प्रोज्झ्य सुन्दरि ! ।

भवतीमनुगृह्णीयात् मित्से ह्रासं तदेव ते ॥ १८ ॥

सा तां प्रति सखि ! कथं तवाधिः । यतः ।

तवाखिलानां विपदां सखि ! लोपोऽपि जायते ।

वियोगिनीमा दिक्षन्ति रासलीलाः श्वभोजिना ॥ १९ ॥

सुखं सौते इति सौख्ये कर्मणि मृदाया सम्बोधनं यदित्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । न १।, उ गृहः ५।, (अपि) भवति ८।, इम् १।, गुहः ५।, एषः १।, ॥ १७ ॥

तदेति । चेत् यदि स न्यङ् स गौषी व्याधः मां प्रोज्झ्य विहाय हे सुन्दरि ! भवतीमनुगृह्णीयात् तदेव ते तव ह्रासं मित्से प्रतिदातुमिच्छामि । मित्से इति मीढं प्रतिदाने इत्यस्य रूपं अत्र आशंसायां कौ । हे सखि ! तदा आधिः मम मनः प्रीडाया लोपी भवेदिति शेषः । पक्षे ॥ तदाधेरिति मनःप्रीडायाः चौरवत् हेतुः सम्बोधनम् । प्रोज्झयेत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । खिलीपः १।, (च) इत् १।, सनि ७।, अक् १।, मां ६॥, ॥ १८ ॥

तवेति । अयि सखि ! तव अखिलानां विपदां लोपी भवति । कुतः लोप इत्यत्र आह हेवियोगिनि ! श्वभोजिना कुक्कुरभोजिना सह रासलीलाः इमा विपदाः दितसन्ति हेतुमिच्छन्ति । दिक्षन्तीति दीयच्छेदे इत्यस्य रूपं । पक्षे । तव इति वर्तन-श्रीलस्य सं । अखिलानां विपदा इति सकलानां विशेषणं पालकस्य सं । दां ६॥, सखिलीपः १।, (अपि) जायते ८।, वियोगिनि ७।, इमा ३।, ॥ १९ ॥

व्याकरणम् ।

भीयद्दीपि भवतीम् गुह एष । उवर्णान्तात् गृह्य सन इम् न स्यात् गुह्दीपि एष विधिः । जिघृक्षुः ॥ १७ ॥

खिलीपयेत्स न्यङ् मां । त्रयाणां साधातूनां अक् इत् स्यात् खिलीपय सनि परे । मित्से ॥ १८ ॥

दां सखिलीपोऽपि जायते वियोगिनी मा । दासंज्ञकानां अवर्णः खिलीपेन सह इ स्यात् इमा विद्युक्ते सनि परे । दिक्षन्ति ॥ १९ ॥

विरजा । सखि ! एनं विट्चरभुजं दूरीकरोतु कुलिनाया अय-
शस्करोऽयं विपदां मूलञ्च । सा । तां प्रति । सखि ! मैवं भृतिशून्योऽयं
दासः प्राप्तः महाविनोदश्च एतेन का विपत्सम्भावना ।

पितृसेवाऽकारणापच्चेत् सखि ! लोपो भवेदयि ! ।

शकः पतिपदाराधो हिंसने ह्यखिलापदः ॥ २० ॥

विरजा । सखि ! अन्या विपत् मा वा भवतु एषैव महाविपत् ।
सत् यथा ।

सखीजनाः सदाऽमी मे रपितेनामुना परम् ।

बीभत्सरसभूम्यालि ! मिस्सन्तीष्टरतौ रतिम् ॥ २१ ॥

तद्भवतु अलं बीभत्सरसेन । पुनः सा सखितं सकीतुकं व्याधं
प्रति ।

पिदिति । चेत् यदि अकारणा कारणशून्या अपि विपत् पितृत्वा पतितुमिच्छेत्
वा अथि हे सखि ! लोपोऽपि भवेत् तस्य इति शेषः । इति यथात् पतिपदोः स्वामि-
चरणयोः आराधः सेवा अखिलापदो हिंसने शकः शक्तः । अथात् पतिव्रतायाः कापि
विपत् न भवितुमर्हति । पचे । चेदित्यन्तमुदाहरणवाक्यम् । अखिलापद इति आपद
समूहस्य सं । सखिलोपः १।, भवेत् ८।, अः १।, इ १।, शकः ६।, पतिपदाराधः ६।,
हिंसने ७।, ॥ २० ॥

सखीति । हे बालि ! सखि ! अमी सखीजनाः सदा बीभत्सरसभूम्या बीभत्सर-
साम्पदेन अमुना रपितेन वचनेन परं केवलं मे सम इष्टरतौ अभीष्टायामपि रतौ रतिं
अनुरागं मिक्कन्ति ध्नन्ति मिस्सन्तीति मीगिवधे इत्यस्य रूपं । पचे । सखीजनाः सदा इति
सम्बोधनम् । असुनेत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । मीमेः ६।, (अपि) (तेन १।,) ॥ २१ ॥

व्याकरणम् ।

सखिलोपो भवेदयि शकः पतिपदाराधो हिंसने । शकपतपदां हिंसाथेराभीऽपि
अवर्थः खिलोपेन सङ्घ इ स्यात् अनिमि सनि । पितृत्वे ॥ २० ॥

मीमेरपि तेन । मीमेरपि तथा स्यात् । तेन शब्दोऽव्ययं तथाऽर्थे । मित्-
सन्ति ॥ २१ ॥

रे चेदेतल्लभे रब्धो रपितं मे तदा कुरु ।

गङ्गास्वन्यत मुञ्चासूनिष्टं लिप्सुर्भवान्तरे ॥ २२ ॥

(व्याधः ।) वेद भो यौनसम्बन्धमावयोर्निश्चितं यदि ।

अधीप्सुर्भवती किन्तत् देहान्तरमपेक्षते ॥ २३ ॥

विरजा सस्मितं ।

हा किं कष्टं रेऽज्ञ ! पाप ! ईरितो यत्र तत् कुरु ।

यदीप्ससीष्टं केदानीं ज्ञीप्सति त्वां प्रयोजनम् ॥ २४ ॥

रेवेदिति । रे व्याध ! चेत् यदि एतल्लभे एतदभौष्टल्लभे रब्धः उत्सुकः त्वमिति शेषः तदा मे मम रपितं कथितं कुरु भवान्तरे शरीरान्तरे इष्टं अभीष्टं लिप्सुः सन् यत्र गङ्गास्वनि असून् प्राणान् मुञ्च । पक्षे । रे चेदिति चेतनावली नीचस्य सं । तमित्यादिकं छं । एतत् १।, लभेः ६।, रब्धोः ६।, (अपि) ॥ २२ ॥

वेदति । भोः यदि आवयोः यौनसम्बन्धं विवाहं भवती निश्चितं वेद जानाति तत् तदा देहान्तरं किं कथं अपेक्षते । कीदृशी भवती अधीप्सुरदाम्बिका । पक्षे । वे इति गरुडस्य सं । नेत्यादिकं छं । दभः ६।, यौ १॥, ॥ २३ ॥

इति । हा किं कष्टं इति कीपीकौ । रे अज्ञ ! पाप ! यदि इष्टं इससि आप्तुमिच्छसि तदा यत्र कर्मणि ईरितः प्रेरितः तदेव कुरु इदानीं का अस्य प्रयोजनं त्वां ज्ञीप्सति आपयितुमिच्छति । ज्ञाकमारणनिशाने इत्यत्र निशानं ज्ञानप्रेरणमिति रक्षितः । जानातेर्घटादिव विभाष्यते इति क्रमदीश्वरः । पक्षे । हा किं कष्टं रे इति कीपीकौ । (अप आप) अपापः ६।, ईः १।, ॥ २४ ॥

व्याकरणम् ।

एतल्लभेरब्धोरपि । रभल्लभधातोश्च एतदेव । लिप्सुः ॥ २२ ॥

दभो यौ । दभोऽवर्ण इ ईष स्यात् खिलोपश्च । अधीप्सुः ॥ २३ ॥

अपाप ईः । अप आपयोर्वर्ण ईः स्यात् खिलोपश्च सनि । ईप्सति, ज्ञीप्सति

विरजां प्रति सखी ।

वच्मौत्थहं त्वां विदभां हि मन्यते

मनो विलोपो न किमस्य सुन्दरि !

आसीत् त्वयोन्दौ तदसौ सृतः पुन-

र्जिघांस्यते तत् किल पिष्टपेषणम् ॥ २५ ॥

व्याधः विरजां प्रति ।

दयागुणेऽव सेवस्योडुराजमुखि ! भामिनि ! ।

प्राणान् मे मदनो धैर्यं दुदूषति निरङ्कुशः ॥ २६ ॥

तथाऽच्छो लक्ष्यते शस्तेक्षणे ! स्नेहो न ते मयि ।

वच्मौति । अहं त्वां इति वच्मि ब्रवीमि हि यस्मात् विदभां विदो ज्ञानी तत्तुल्यां त्वां मन्यते लोके इति शेषः । हे सुन्दरि ! अस्य व्याधस्य त्वयि इन्दौ चन्द्रे किं मनो-
विलोपो मनसो लयः किं न आसीत् अपि तु अभवदेव तत् तस्मात् असौ व्याधो सृत
एव पुनर्यत् जिघांस्यते त्वेति शेषः तत् पिष्टपेषणमेव तथाहि सृतस्य मनश्चन्द्रे विलीयते
इति श्रुतेः त्वयि चन्द्रे अस्य मनसो विलोपात् अयं सृत एव इति भावः । पक्षे । त्वमि-
त्यन्तं शिष्यावधानाय । किमित्यादिकं 'उ' । विदभां ६॥, (हि) मन्यते ८, मनः ११,
विलोपः ११, न ११, ॥ २५ ॥

दयेति । हे दयागुणे ! हे उडुराजमुखि ! चन्द्रमुखि ! हे भामिनि ! क्रोधशीले !
सेवस्य किङ्करस्य मे मम प्राणान् अव रक्ष । मदनः कामः निरङ्कुशः अनिवार्यः सन्
मम धैर्यं दुदूषति जितुमिच्छति । पक्षे । दय इति सं । उ राजमुखीति चन्द्रमुखाः सं ।
अगुणे ७, वसे ७, वस्य ६, उट् ११, ॥ २६ ॥

तथेति । हे शस्तेक्षणे ! प्रशस्तनयने ! मयि ते तव अच्छो निर्मलसुखा स्नेहः

व्याकरणम् ।

विदभां हि मन्यते मनो विलोपो न । दम्भभिन्नानां मनयोर्लोपो न मन्यते सनि ।
जिघांस्यते ॥ २५ ॥

अगुणे वसे वस्योट् । दुदूषति ॥ २६ ॥

प्रश्नेऽवलम्ब्य मे मीनं दरिद्रासि वक्षस्यपि ॥ २७ ॥

अथ तद्वचसि अनुत्तरिते सखीजनेषु च मुखमाच्छाद्य हसत्सु
शाकुनिकः अवाङ्मुखो दीर्घं निःश्वस्य निश्चक्राम । अथ पथि विवे-
चयति साधूक्तं प्रियया विरजया यतः ।

इष्टौ न तौ तयोर्वाऽवेऽसूनां न दिदिवान् फलम् ।

पुमान् यो व्यर्थसमयो यो वा व्यर्थमनोरथः ॥ २८ ॥

अतो मे मनोरथप्रतिज्ञोभयसाधनार्थं गङ्गामरणमेव श्रेय इति
निश्चितं द्यूवानहम् ।

(अपि च) लोपेऽपि मुहुरर्थस्य यस्येत् मानस्य रक्षणे ।

वेवेश्मर्थः पुनः प्राप्यो मानो नावर्तते हतः ॥ २९ ॥

श्रीतिर्न लल्यते न ज्ञायते । अन्यत् सुगमं । पक्षे । ते इत्यादिकं छ' । तथा ७, कः ६,
लल्यते ८, शः १, ॥ २७ ॥

इष्टाविति । यः पुमान् व्यर्थसमयो व्यर्थप्रतिज्ञः स्यात् यो वा पुरुषो व्यर्थमनो-
रथोऽसिद्धमनोरथः स्यात् तौ पुरुषौ नेष्टौ नाभिलषितौ तयोः पुरुषयोः असूनां प्राणानां
अवे वा रक्षणे वा फलं न दिदिवान् न ज्ञातवानित्यर्थः । दिवधातीर्णत्यर्थकत्वेन
ज्ञानार्थकत्वात् । पक्षे । असूनामित्यादिकं छ' । इष्टौ १॥, न ११, तौ १॥, तयोः ६॥,
(वा ११) वे ७, ॥ २८ ॥

लोपेपीति । अर्थस्य धनस्य लोपेपि नाशेपि मानस्य रक्षणे मुहुः पुनः पुनर्यस्येत्
यत्नं कुर्यात् । अतः हेतुमाह । अर्थः पुनः प्राप्यः नष्टमपि धनं पुनः प्राप्यते इत्यर्थः ।
मानो हतः सन् न आवर्तते पुनर्न प्राप्यते इति वेवेश्म जानामीत्यर्थः विच्छेधातीर्णत्यर्थक-

व्याकरणम् ।

तथा ष्ठी लल्यते शः । लृकारस्य शकार आदिश्रुते तथा अगुणे वसे इत्यर्थः ।
प्रश्ने ॥ २७ ॥

इष्टौ न तौ तयोर्वा वे । तयोर्भकारलृकारयोः अगुणे वकारे परे तौ उट्प्रकारौ
वा इष्टौ न ? वास्त इत्यर्थः । दिदिवान् ॥ २८ ॥

तस्मात् बहुशोऽवमानितस्य मे देहोऽपि निष्फल इत्यपि
वेवेक्यः । यच्चोक्तं विरजया गङ्गामरणं तवेष्टसाधनमिति तदपि न
सृष्टा भवितुमर्हति । यतः ।

अपि कौका सृष्टा वक्ति तथापि कापि मित्रहः ।

न तद्वञ्चयते कोऽपि अक्षयूः पणिते यथा ॥ ३० ॥

इति मित्रं मां प्रति तस्या वञ्चना न सम्भवतीति तदुक्तं सत्यं
मन्ये । किन्त्वेवं शङ्के गङ्गामुक्तिदेति कथं ममेष्टसिद्धिः स्यात्
विमृश्य आः भ्रान्तोऽस्मिफलाभिसन्धानरहितानामिव सा मुक्तिदा न
फलं दिद्यूषाणामतो विरजैव मम मुक्तिं प्रतिबध्नाति नात्र सन्देहः ।
इति तद्वचसि निष्ठया तत्प्राप्तिकामो गङ्गामरणं सङ्कल्प्य गङ्गाया-
मवततार । अथ विरजा सखीं प्रति । सखि ! कथमद्य स शाकु-
निको न दृश्यते अतोहमिति मन्ये ।

कामिनाऽमोक्षुणा तेन गाङ्गे देहो मयोदिते ।

तेन ज्ञानार्थकत्वात् । पक्षे । इत् इत्यादिकं उ । लोपे अ, (अपि) सुहृदस्य इ, यस्य इ, ॥ २६ ॥

अपीति । कौकाः कुः पृथ्वी भौकः स्थानं यस्येति कौकाः सत्यः सृष्टा मिथ्या अपि
वक्ति तथापि कोपि मित्रहर्जनस्तत् मित्रं न वञ्चयते अर्थात् मित्रमाह्वय कोपि न तत्
मित्रं वञ्चयते इति । यथा अक्षयूः अक्षकौडिकः पणिते पणोक्ते धने वञ्चयति तथा न
वञ्चयतीत्यर्थः । पक्षे । केल्यादिकं उ । (अपि) कौ अ, ॥ ३० ॥

कामिनेति । अमोक्षुणा मुक्तिमनिच्छुना कामिना कामुकेन तेन व्याधेन गाङ्गे

व्याकरणम् ।

लोपेऽपि सुहृदस्य यस्य । सुहृदस्य यकारस्य लोपेपि अर्थात् यङ्लोपेपि
वकारककारयोः षकारौ बालः वसे परे । वेवेक्यः ॥ २६ ॥

अपि कौ । कौ परेऽपि वकारककारयोः षकारौ स्तः । मित्रहः अक्षयूः ॥ ३० ॥

मान्यगाढेन वाऽमोचि सखि ! मुक् स न्यदर्शि यत् ॥ ३१ ॥

अन्यथा । यो सोऽजिष्टत् पाणिं किं सोऽधुना नेक्ष्यतेऽग्रहः ।

सदा स्वपोऽजिरेऽस्मिन् यो नेह किं स सुषुप्सति ॥ ३२ ॥

अतो भवत्यस्तं अन्वेषयन्तु । अन्यथा कौतुकानभिन्नः स गङ्गायां प्राणांस्त्यज्यति । विरजां प्रति सखी ।

एष प्रच्छोऽपि गृह्येषु व्यग्राभिर्दुर्लभक्षणः ।

पिष्टृच्छिषन्तु रसिकाः कामिन्यः किल कामिनम् ॥ ३३ ॥

गङ्गाजले देही वा अमोचि त्यक्तः । कीदृशेन मयोदिते मम वचसि मान्यं प्रामाण्यं गाढं दृढं यस्य तादृशेन सता इत्यर्थः । हे सखि ! यत् यस्मात् स व्याधः मुक् सृढः न्यदर्शि दृष्ट इत्यन्वयः । पक्षे । मान्यगा इति मानिनां सं । अन्यत् च । दे ७, न १, वा १, मोचि १, सखि १, मुक् १, सनि ७, अदर्शि ८, ॥ ३१ ॥

य इति । यो व्याधः मे मम पाणिं अजिष्टत् यद्वीतुमैच्छत् सः अग्रहः अग्रहः किं कथं अधुना नेक्ष्यते । यः सदा अस्मिन् अजिरे स्वपः शयनशीलः स किं कथं इह अजिरे न सुषुप्सति न शयितुमिच्छति । पक्षे । अधुनेत्यन्तमुदाहरणवाक्यं । ए इति सम्बोधनं अस्मिन्नित्यादिकमुदाहरणवाक्यं । ईत्यते ८, यङ् ६, सदा ७, स्वपः ६, जिः १, ॥ ३२ ॥

एष इति । गृह्येषु गृह्यकर्म्मसु व्यग्राभिराश्रक्ताभिः एष प्रच्छोऽपि जिज्ञासापि दुर्लभ-
क्षणः दुर्लभः क्षणः समयो यस्य स तथा । तथा हि गृह्यकृत्येषु व्ययचित्तानां एतत्

व्याकरणम् ।

दे न वा मोचि सखिमुक् सन्यदर्शि । खिसङ्घितो मुचधातुर्भोचि स्यात् सनि इति अदर्शि । नतु दे अर्थात् अकर्मकद्विरुक्तमुचधातोर्भोचि स्यात् सनि परे वा । अमोक्षणा ॥ ३१ ॥

ईत्यते यङ् सदा स्वपो जिः । यङ् स्वपथ नित्यं जिः स्यात् सनि दृश्यते । अजि-
ष्टत् सुषुप्सति ॥ ३२ ॥

अथ शाकुनिकस्तत्काममुद्दिश्य गङ्गायामुनसङ्गमे देहं तत्याज ।
अथ चतुर्भुजरूपधरं तं विष्णुदूता आगत्य अहो धन्योऽसि सारूप्य-
मुक्तिमाप्नोऽसि इदानीं तल्लोकं गच्छ । स आह मम सा वल्लभा
विरजा क ? । विष्णुदूता आत्मगतम् । अनन्तरं सानुकम्पम् अहह
नारायण ! भवतायं वञ्चितः तव मायां की वेद । स्वगणं प्रति ।

स्मराख्योऽरिर्विदां ज्ञेयो जये तस्य यतेत यः ।

* अधो जिजावयिषति मोक्षद्वारं रुणद्धि च ॥ ३४ ॥

अहो अहो पश्य तथापवर्गतोऽयलोऽपि विश्रंसित एष हृदभुवा ।

सालोक्यदामुक्ततनुः पराङ्गनासङ्गप्रसङ्गं प्रविभावयिष्य हि ॥ ३५ ॥

प्रच्छस्य अवसरो नास्त्यर्थः । रसिकाः कामिन्य एव कामिनं पिपृच्छन्तु । पक्षे ।
गृहीत्वित्यादिकं उ' । एषः १।, प्रच्छः ६।, (अपि) ॥ ३३ ॥

स्मरेति । स्मराख्यः कन्दर्पनामा स्मरिः विदां ज्ञानिनां ज्ञेयः बोद्धव्यः तस्य श्रद्धीर्जये
यतेत यत्र कुर्वीत । यः कामः शत्रुः अधो जिजावयिषति अधःपातयितुमिच्छति मोक्ष-
द्वारं रुणद्धि च रोधं करोति च । पक्षे । स्मर इति शिष्यावधानाय तस्येत्यादिकं उ' ।
ख्योः ६।, इः १।, (विदां ज्ञेयः) जः ५।, ए ७।, ॥ ३४ ॥

अहो इति । अहो आश्चर्यं तथा पश्य तदेव पश्य एषः व्याधः सालोक्यदामुक्ततनुः
सालोक्यं मुक्तिविशेषस्तत्प्रदा गङ्गा तस्यां मुक्तशरीरः अयलोपि अयः शुभावहोविधि-
स्तदभागपि हृदभुवा कन्दर्पेण अपवर्गतो मोक्षात् विश्रंसितः पातितः । किं कृत्वा परा-
ङ्गनासङ्गप्रसङ्गं प्रविभावयिष्य प्रकर्षेण भावयित्वा स्मरयित्वा इत्यर्थः । पक्षे । पश्येत्यन्तं
शिष्यावधानाय । अन्यत् उ' । तथा १।, पवर्गतः ५।, यलः ५।, (अपि) ॥ ३५ ॥

व्याकरणम् ।

एष प्रच्छोऽपि । प्रच्छोपि एष विधिः अर्थात् जिः स्यात् । पिपृच्छिषन्तु ॥ ३३ ॥

ख्योरिविदां ज्ञेयो जये । खेवर्णस्य इः स्यात् जकारात् परे अवर्णं परे । जिजा-
वयिषति ॥ ३४ ॥

तथा पवर्गतो यलोऽपि । खेवर्णस्य इः स्यात् पवर्गात् बलाच्च परे अवर्णं परे ।
प्रविभावयिष्य ॥ ३५ ॥

तद्भवतु एवं चिन्त्यते यद्गङ्गामुक्तदेहस्य चतुर्भुजरूपधरस्य सारूप्य-
मुक्तिमाप्तस्य कथं भुवि विजिहीर्षा सम्भवति ।

वेदद्वीर्षाऽसंख्यशाखाः फलमिच्छानुरूपकम् ।

स हि तद्देद योऽर्थेऽस्मिन् दिद्रावयिषति ह्यमुम् ॥ ३६ ॥

पुनर्व्याधं प्रति । अहो सिद्धोऽसि मुक्तोऽसि दिव्यं चतुर्भुजधरं
नवं शरीरञ्चाप्तोऽसि इदानीं सहसैव स्वर्गं गच्छ । व्याधस्तान्
प्रति ।

किं मे लभो भवेद्वासहसादिव्युपधावतः ।

किन्नवः स्वर्ग्यदेहो मे कुर्यान्मुमुदिषोर्भुवि ॥ ३७ ॥

दिव्यपुरुषाः । हत हत तपःफलेन वञ्चितोऽसि इत्युक्त्वा ते
जग्मः । अथ प्राकुनिक उच्चैरुरोद । अथ विष्णुरागत्य व्याधं
प्रत्याह ।

वेदति । वेदद्वीः वेदरूपवृक्षस्य असङ्काशाखाः तस्य फलं वा इच्छानुरूपकं इच्छा-
सदृशं तसु स एव वेद जानाति अर्थात् ईश्वर एव जानाति । य ईश्वरः असुं व्याधं
अस्मिन्नर्थे भुवि विहाररूपकार्ये दिद्रावयिषति धावयितुमिच्छति । पक्षे । असङ्कात्या-
दिकं च । द्वीः ६।, वा १।, ॥ ३६ ॥

किमिति । सहसा दिवि स्वर्गे उपधावतो गच्छतो मे मम किं लभो वा को लाभो
वा भवेत् नवो नूतनः स्वर्ग्यदेहोपि भुवि मुमुदिषोर्भुविदितुमिच्छीमि किं कुर्यात् । पक्षे
किं मेल इति किञ्चिन्मेलनस्य सं । स्वर्ग्येत्यादिकं च । भवेत् ८।, वा १।, स १।, हसादि-
व्युपधावतः ५।, कित् १।, न १। वः ५।, ॥ ३७ ॥

व्याकरणम् ।

द्वीर्षा । दुधातीत्यथा वा स्यात् । दिद्रावयिषति ॥ ३६ ॥

भवेद्वास सहसादिव्युपधावतः किन्नवः । उकारेकारोपधात् हसादेर्धातोः परः स
सन् कित् वा स्यात् नतु वान्तात् । मुमुदिषीः ॥ ३७ ॥

मारुदो विन्मुषो नित्यं य आसंस्ते पुराऽरयः ।

अहो मुमुषिषन्त्येतेऽमुत्रापि तव श्रेमुषीम् ॥ ३८ ॥

तद्भवतु । लप्स्यसे तां वरारोहां सारूप्यं प्राप्य तत्पतेः ।

मत्सारूप्यं करस्थं ते त्यक्तं रुददिषत्यलम् ॥ ३९ ॥

अतस्तत्र गच्छ इत्युक्त्वा विष्णुरन्तर्दधे । अथ शाकुनिकः ।
विष्णुसारूप्ये तिरोहिते वैश्यस्वरूपो भूत्वा विरजाश्रमं चलिता ।
अथ चिरप्रोक्षिते ऋतधामवेश्ये वाणिज्यात् प्रत्यागते पुरीं प्रविशति
शाकुनिकोऽपि तदेव तत्पुरीं प्राविविचत् ।

तावागतौ सवयसौ समवेशभूषी

तुल्याकृती समगती समकान्तिभावी ।

बालालिभिर्विविदिषुर्नहि साधिगन्तुं

वैषम्यमण्वपि तयोरशकत् विचिन्ता ॥ ४० ॥

मेति । मारुदः रोदनं माकुरु पुरा पूर्वकाले ते तव विन्मुषः वित् ज्ञानं तन्मुष-
स्तदपहारका ये अरयः शत्रवः अर्थात् कामाद्याः नित्यं आसन् अहो आश्चर्यं एते अरयः
अमुत्रापि परलोकेपि तव श्रेमुषीं बुद्धिं मुमुषिषन्ति अपहर्तुमिच्छन्ति । पक्षे । माद्विति
मानकर्तुः सं । य इत्यादिकं उ' । रुदविन्मुषः ५१, नित्यं ११, ॥ ३८ ॥

लप्स्यसे इति । तत्पतेस्तस्या विरजायाः पत्युः सारूप्यं समानरूपत्वं प्राप्य तां वरा-
रोहां सुन्दरीं लप्स्यसे किन्तु ते तव करस्थं मत्सारूप्यं मुक्तिविशेषः त्यक्तं सत् अलं
अत्यर्थं रुददिषति रोदितुमिच्छति । पक्षे । सूत्रस्य उ' ॥ ३९ ॥

ताविति । तौ वैश्यशाकुनिकौ आगतौ सवयसौ समानवयसौ सा बाला विरजा
आलिभिः सखीभिः सह विविदिषुः ज्ञातुमिच्छुः सती तयोः अण्वपि स्वल्पमपि वैषम्यं
देखच्छण्यं अधिगन्तुं ज्ञातुं नहि अशकत् । पक्षे । सूत्रस्य उ' ॥ ४० ॥

व्याकरणम् ।

रुदविन्मुषो नित्यं । रुदविदमुषः परी नित्यं स्यात् । मुमुषिषन्ति ॥ ३८ ॥

रुददिषति ॥ ३९ ॥ विविदिषुः ॥ ४० ॥

वैश्योऽपि तत्सर्वं वीक्ष्य आः किमेतत् ।

एषोऽहम्वाऽसावहम्वा सोऽहम्वा नापरोऽप्यहम् ।

स्वप्नो वा विभ्रमो वेति स विट् तस्थौ बुभुत्सया ॥ ४१ ॥

(अनन्तरं) कस्त्वं त्वं कः कुतोऽसि त्वं त्वं कुतो निःसराश्वितः ।

त्वं निःसरेः कथं नेति तयोरासीत् दिदेविषा ॥ ४२ ॥

अथ विरजा विषीदन्ती नारायणं शरणं जगाम । देव ! एतत्
तव माययैव वा ममैव कर्मविपाको वा भवतु । मम तु इदानीं
मरणमेव श्रेयः ।

सुखैश्वर्यभरादिम्वा सन्धोगं नार्थये विभो ! ।

त्वत्पादाब्जेऽचलां भक्तिं परं विभरिषाम्यहम् ॥ ४३ ॥

एष इति । अहं एषोऽसि यदा असौ अहमस्मि । अहम्वा सोऽहं न । अपरो वा
अहमस्मि । असौ स्वप्नो मतिभ्रमो वेति क्त्वा स विट् वैश्यः बुभुत्सया बौद्धमिच्छया
तस्थौ । पक्षे । उं ॥ ४१ ॥

कइति । कस्त्वं अत्योत्तरं त्वं कः ? त्वं कुतोऽसि अत्योत्तरं त्वं कुतः ? इतः आशु
श्रीघ्नं निःसर अत्योत्तरं त्वं न कथं निःसरे ? इति तयोर्दिदेविषा जिगीषा आसीत् ।
पक्षे । उं ॥ ४२ ॥

सुखेति । हे विभो ! सुखैश्वर्यभरादिं सुखातिशयेऽर्थ्यातिशयादिं सन्धोगं वा न
प्रार्थये । परं केवलं अचलां भक्तिं विभरिषामि भर्तुमिच्छामि । पक्षे । सुखैश्वर्य इति
तद्विशिष्टस्य सं । सन्धोगमित्यादिकं उं । भरात् ५, इम् १, वा १, ॥ ४३ ॥

व्याकरणम् ।

बुभुत्सया ॥ ४१ ॥

दिदेविषा ॥ ४२ ॥

भरादिम्वा । भरेतेरिम् वा स्यात् । विभरिषामि ॥ ४३ ॥

त्वामाश्रितो वा पतितोऽप्युदञ्चति

त्वामाश्रितो नैव पतत्यपि क्वचित् ।

शिश्रौषति त्वां पतनात् बिभेति यः

स एव नो शिश्रयिषत्यनौदृशः ॥ ४४ ॥

मानवीयतनुयुतः सन् ज्ञपद्भिर्दरिद्रोऽपि गृणाति यत् त्वाम् ।

असदृशं त्वयि तद्विभो ! श्रुतिरपि सभयं जिज्ञपयिषति यत् त्वाम् ॥ ४५ ॥

वेदाः स्तुतिं तितनिषन्ति सुरासुराद्या-

अप्येवमेव किमु नोमि न वाऽबलाहम् ।

त्वामिति । पतितोपि त्वामाश्रितः सन्नेव उदञ्चति उच्छिहति त्वामाश्रितो जनः क्वचिदपि नैव पतति । यः पतनात् बिभेति स एव त्वां शिश्रौषति । अनीदृशः पतनादभीतो जनः अर्थात् पाषण्डो जनः न त्वां शिश्रयिषति । पक्षे । सम् इति सान्तस्य सं । त्वामित्यस्य वदामीतिशेषः । श्रितः ५१, वा ११, पतितः ५१, (अपि) ॥ ४४ ॥

मानवीति । सनुष्यशरीरयुक्तोपि सन् ज्ञपद्भिर्दरिद्रः ज्ञपः ज्ञानं जानातेर्घटादित्यस्य वैकल्पिकत्वात् । तद्रूपा या ऋद्धिः सम्पत् तद्दरिद्रः ज्ञानरूपसम्पत्तस्य इत्यर्थः एतादृशजनो यत् त्वां गृणाति स्तौति हि विभो ! तत् त्वयि असदृशमेव । यत् यस्मात् श्रुतिरपि सभयं यथा स्यात् तथा त्वां जिज्ञपयिषति स्तौति । पक्षे । मानवीय इति सं । गृणातीत्यादिकं उ । तनुयुतः ५१, सन् ज्ञपद्भिर्दरिद्रः ५१, (अपि) ॥ ४५ ॥

वेदा इति । वेदाः सुरासुराद्या अपि स्तुतिं तितनिषन्ति विस्तारयितुमिच्छन्ति अवला अहं एवमेव एतादृशमेव किं कथं नु भोः न वा नोमि स्तौमि । ननु अवलायास्तव

व्याकरणम् ।

श्रितो वा पतितोऽपि । श्रितातोः पतघातोश्च इम् वा स्यात् । शिश्रयिषति शिश्रौषति ॥ ४४ ॥

तनु युतः सन् ज्ञपद्भिर्दरिद्रोपि । तन यु सन् ज्ञप ऋष्य दरिद्राभ्यः सन् इम् वा स्यात् । जिज्ञपयिषति ॥ ४५ ॥

यत्तत्पदाञ्जमहिमार्णवपारयाने
 नाथाऽवला हि सकलाः सबला न केपि ॥ ४६ ॥
 या निःसृता विधिमुखात् स्तुतिवाक् सवन्ती
 निम्नोत्तरा प्रतिपदाऽसृतवाहिनौ च ।
 युष्मत्पदाञ्जमहिमास्त्रुनिधिं दविष्ठं
 सन्धित्सुरप्यहह साप्यशकत्र गन्तुम् ॥ ४७ ॥
 हे कृष्ण ! हेद्रुपदजास्वर ! दौनवन्धो !
 हे पाण्डवेय विपदर्णव सेतुबन्ध !
 हे कृष्ण ! हासुरहृतश्रुतिभीतिहारिन् !
 हे कृष्ण ! मामव गजेन्द्रसमुद्दिधीर्षो ! ॥ ४८ ॥

का शक्तिरित्यत आह । हे नाथ ! यत् यस्मात् तव पादाञ्जमहिमार्णवपारगमने सकला
 एव अवला असमर्थाः । केपि न सबला न समर्थाः । पक्षे । सूत्रस्य च ॥ ४६ ॥

येति । या स्तुतिवाक् सवन्ती अर्थात् श्रुतिरूपा तव स्तुतिवाक्यनदी विधिमुखात्
 निःसृता । कौटुम्भी निम्नोत्तरा निम्नानां गभीराणां मध्ये येष्टा । प्रतिपदं प्रति-
 स्थानं स्तुतिपक्षे प्रतिपदं प्रतिवाक्यं असृतवाहिनौ । सन्धित्सुरपि सित्सुसङ्गममिच्छुरपि
 दविष्ठं अतिदूरस्थं तव पदाञ्जमहिमास्त्रुनिधिं गन्तुं सा न अशक्ता । अहह अद्भुते
 सवन्ती निम्नगापगा इत्यमरः । पक्षे । च ॥ ४७ ॥

हे कृष्णेति । हे द्रुपदजाया द्रौपद्या वस्त्रस्वरूप ! असुरैर्हता याः श्रुतयस्तासां
 भीतिहारिन् ! गजेन्द्रं उद्दिधीर्षो उद्दुर्गुमिच्छी ! हे कृष्ण ! मामव रक्ष । पक्षे ।
 च ॥ ४८ ॥

व्याकरणम् ।

तितनिषति ॥ ४६ ॥

सन्धित्सुः ॥ ४७ ॥

समुद्दिधीर्षो ॥ ४८ ॥

अथ विष्णुस्त्वामाविरासीत् । ततः सा यथाविधि प्रणम्य देवाह-
मद्य विपदर्णवमग्नास्मि उद्धर । विष्णुः । अनुश्रोथ्यामि ।

दृष्ट्वाऽस्मि पूतो भवतीम् रञ्जितो हि सदा त्वया ।

धर्मोऽतः साध्वि ! दर्शस्ते पिपावयिषतेऽखिलम् ॥ ४९ ॥

एष प्रच्छ उदेतिस्म तत् द्वैधं क्लृप्तमर्हसि ।

यद्यञ्जिजिषसेऽव्यक्तं ब्रूहि तस्मां पिपृच्छिषुम् ॥ ५० ॥

प्रश्नो यथा ।

रक्षेत् सतीत्वं सत्यञ्च हयमेव समं सती ।

नचेत् लोकहयमपि तां सिस्मयिषते तिरम् ॥ ५१ ॥

स्वधर्मं पालयेन्नित्यं धर्मो रक्षति धार्मिकम् ।

धर्म एवारिरिषति लोकं पिपतिषुं सह ॥ ५२ ॥

दृष्टेति । भवतीं दृष्ट्वा अहं पूतोऽस्मि । हि यस्मात् त्वया धर्मः सदा रञ्जितः
प्रीणितः अतः कारणात् हे साध्वि ! तव दर्शो दर्शनं अखिलं पिपावयिषते पावयितु-
मिच्छति । पक्षे । दृष्टव्यस्य बुध्यस्वेषिषः त्वयेत्यादिकं उ । स्मि पुनः ६।, भवति ८।,
इम् १।, (कृञ् रञ्जित) रञ्जित ६।, (हि) सदा ७।, ॥ ४९ ॥

एष इति । एषः प्रच्छः प्रश्नः । यदि एतदव्यक्तं अञ्जिजिषते त्यक्तोक्तिरुक्तिरिति तदा
पिपृच्छिषुं प्रष्टुमिच्छुं मां ब्रूहि । एषः १।, प्रच्छः ६।, उदेति ८।, ॥ ५० ॥

रक्षेदिति । चेत् यदि तदुभयं न रक्षेत् तदा लोकहयमपि तां सतीं तिरि वक्तुं
सिस्मयिषते उपहसतीत्यर्थः । पक्षे । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ५१ ॥

व्याकरणम् ।

स्निपूतो भवतीम् रञ्जितो हि सदा । स्निङ् पूज कृञ् अञ्जोपि इम् स्यात् समि नित्यं ।
पिपावयिषते ॥ ४९ ॥

एष प्रच्छ उदेति । प्रच्छधातोरेपि समि इम् स्यात् । पिपृच्छिषुं, अञ्जिजिषसे ॥ ५० ॥

सिस्मयिषते ॥ ५१ ॥

(तथा) नास्ति सत्यात् परो धर्मः सत्यं धर्मास्तितांसति ।

सत्ये नष्टेऽखिलं नष्टं सत्यं मीक्षं मिसासति ॥ ५३ ॥

तस्मात् सतीत्वधर्मः सत्यञ्च समं पालनीयम् ।

यत्रैतयोरेकतरत्र रक्षिते क्षतिस्तयोरन्यतरस्य जायते ।

तस्मिन् बुभूषेत् कतरत्तयोः सती सती तयोर्वा कतरत् समुत्सृजेत् ॥ ५४ ॥

एष सम द्रष्टव्यः । विरजा । देव ! तयोरेकतरस्मिन् नष्टे तदुभयमेव नश्यतीति कथं तयोरेकस्मिन् त्यक्ते अन्यतररक्षा सम्भवति । तस्मात् ।

उभावपि विरोधेऽपि सम्यक् तिष्ठासतो यथा ।

श्रित्वा तां चातुरीं तत्र पालयेत्तदुभावपि ॥ ५५ ॥

तदुक्तं । “या लोकद्वयसाधनी तनुभृतां सा चातुरी चातुरीति” ।

विष्णुः साधु साधु यद्येवं तदा ।

आयातः पतिरेष ते गृहमसौ नान्ना पुनर्जाङ्गलिः

सत्येनैव भवान्तरे पतितया प्राक् स्वीकृतो यस्त्वया ।

स्वधर्ममिति । लोकं परलोकं पिपतिषुं गन्तुमिच्छुं जनं धर्म एव सह आरि-
षति सहगन्तुमिच्छति । पक्षे । सूत्रस्य उ' ॥ ५२ ॥

नास्तीति । तितांसति विस्तारयितुमिच्छति जनयतीत्यर्थः । मिसासति दातु-
मिच्छति । पक्षे । उ' ॥ ५३ ॥

यत्रेति । यत्र स्थले तयोः सत्यधर्मयोरेकतरत्र एकस्मिन् रक्षिते सति तयोरन्यतरस्य
क्षतिनांशो भवति अर्थात् तदुभयरक्षा यत्र न भवति तत्र स्थले सती तयोर्मध्ये कतरत्
किम्वा बुभूषेत् रक्षेत् कतरत् वा सती समुत्सृजेत् त्यजेत् । पक्षे । उ' ॥ ५४ ॥

उभारिति । विरोधेऽपि विरोधस्थलेऽपि यथा चातुर्या उभावपि सत्यधर्मा सम्यक्
तिष्ठासतः स्थातुमिच्छतः । तां चातुरीं श्रित्वा अवलम्ब्य तदुभावपि सत्यधर्मा उभावपि
पालयेत् नत्वेकं त्यजेदित्यर्थः । पक्षे । उ' ॥ ५५ ॥

व्याकरणम् ।

आरिषति ॥ ५२ ॥

तितांसति मिसासति ॥ ५३ ॥

बुभूषेत् ॥ ५४ ॥

तिष्ठासतः ॥ ५५ ॥

गङ्गामुक्ततनुस्तवर्त्तनियतोऽन्वागादिदानीं त्वया

प्राप्ते ! सत्यसतीत्वरक्षणविधौ का चातुरी लम्ब्यते ॥ ५६ ॥

अथ विरजा पूर्ववृत्तान्तमनुस्मृत्य मुमुर्च्छ । अनन्तरं विष्णुक-
रस्पर्शात् प्राप्तसंज्ञा भयात् वेपमाना उच्चैरुद । आह च ।

धर्मं सत्यं भवानेव तद्वत्तारक्षकोऽप्यमि ।

चातुरी च भवानेव ताञ्च त्वं वेत्य नापरः ॥ ५७ ॥

विष्णुः माभयं इमौ द्वावपि तव धर्मतः पती आभ्यां सह
निःशङ्कं विहर तस्मात् ते तदुभयं रक्षितमासीत् । विरजा । देव !
तव मायां न जानीमः अयं व्याधः परपुरुषः अस्पृश्यश्च अस्य स्पर्शात्
मम देहेन सह सतीत्वं नङ्गयति । विष्णुः । नायं जाङ्गलिव्याधः
किन्त्वसावहमेव । यतोऽयं मम सारूप्यमाप्तापि तव सत्यनियन्त्रितः
पुनर्दिभुजोऽभूदतो मां सदा हृदये धारयसि निजपतिमपि मत्-
स्वरूपतया सेवसे । विरजा । देव ! तवेदृशमनुग्रहमपि निग्रहमिव
मन्ये यतः एकस्या द्वौ पती इति लोको मामुपहसिष्यति । विष्णुः ।
सस्मितं वत्से ! साध्वीस्त्रिया बहुपतित्वं न दूषणावहमिति दृश्यते
यद्यपि लोकनिन्दातो विभेषि तदा आभ्यां पतिभ्यां स्वर्गं गच्छ ।
इत्युक्त्वा विष्णुरन्तर्दधे । विरजापि तत्क्षणादागतदिव्यरथेन ताभ्यां
स्वर्गं जगाम ॥

इति श्रीकृष्णानन्दविरचिते अन्तर्व्यकरणे नाट्यपरिशिष्टनाम

नाटके विरजोपाख्यानं नाम सनन्तपरिच्छेदः समाप्तः ॥

आयात इति । तव एष पतिर्गृहमायातः । अमौ पुनर्नाम्ना जाङ्गलिः यो जाङ्गलि-
स्त्वया भवान्तरे शरीरान्तरे सत्यं नैव प्राक् पूर्वकाले पतितया पतित्वेन स्वीकृतः । स
जाङ्गलिः गङ्गामुक्ततनुः गङ्गायां त्यक्तशरीरः सन् अतः पश्चात् आगात् आगतः ननु कथं
न मुक्त इत्यत आह तवर्त्तनियतः तव यत् कृतं सत्यं तेन नियतः बद्धः । इदानीं हे
प्राप्ते ! बुद्धिमति ! सत्यसतीत्वरक्षणविषये का चातुरी लम्ब्यते आश्रीयते । अर्थात् कां
चातुरीमवलम्ब्य तदुभौ पालयिष्यसीतिभावः ॥

प्रणमत लोका गिरिशं सुहुरतिशयितार्थेऽसाद्येक च ।

सृहयति यङ्गिल राहुं जगदखिलं सोसूयते परा या ॥ १ ॥

सभ्याः । ब्रह्मन्नतीवास्यर्थमिदं श्रुतम् ।

ननस्ये तत्कर्म येनाऽमुवाटोऽर्त्तेश्च कर्मणा ।

नीचोप्युत्तमया साध्वया सह क्रीडन्नटाव्यते ॥ २ ॥

सुखन्धुः । नैतच्चित्रम् ।

अवेक्ष्येतत् कर्मसूत्रसूचितोऽशः परत्र च ।

न शुभो वाऽशुभो वा यत् कर्म वाऽशाश्रयते पुमान् ॥ ३ ॥

प्रणमेति । हे लोकाः ! अलमतिशयितार्थे अतिशयितो योऽर्थः प्रभोजनीभूतः पुरुषार्थो मोक्षादिस्तदर्थे गिरिशं शिवं सुहः प्रणमत एकाच अद्वितीयापि सा आद्या काली यं शिवं राहुं आराधयितुं सृहयति परा सर्वोत्कृष्टा परमात्मभूता वा अखिलं जगत् सोसूयते । अत्र राधधातोः साधनार्थत्वेन सृहयतीत्यर्थेन च स्वस्वत्वाभावात् न चतुर्थी । पक्षे । पूर्वचरणं मङ्गलार्थं परभाग उदाहरणवाक्यं । सुहुरतिशयार्थे अ, असाद्येकाचः ५१, सृहयति अ, यङ् ११, ॥ १ ॥

ननस्य इति । तत्कर्म तस्य व्याधस्य कर्म ननस्ये पुनपुननमामि येन कर्मणा अर्त्तेः संसारदुःखात् मोचितः सन् अमुवाटः परलोकागतः सन् नीचोपि जात्याधमोपि उत्तमजातीयया साध्वया सत्या सह क्रीडन् सन् अटाव्यते सुहुरति । अटः ५१, अर्त्तेः ५१, (अ) ॥ २ ॥

अवेक्षेति । परत्र च परलोकेपि न शुभः अशुभो वा अशो भोगः कर्मसूत्रसूचित एव । न शुभ इति न श्रुत इति वत् नजोऽकारादेशस्य वैकल्पिकत्वं । यत् यस्मात् पुमान्

व्याकरणम् ।

सुहुरतिशयितार्थेऽसाद्येकाचसृहयति यङ् । असाद्येकाचो धातोर्मुहुरतिशयितार्थे यङ् इच्छति । सोसूयते ॥ १ ॥

अटोऽर्त्तेश्च । अटाटयते ॥ २ ॥

एवं व्याधकन्यापि उत्तमेन सह सशरीरं स्वर्गं ययौ कर्मणैव
तदपि श्रूयतां । करालनामा व्याधो द्रविडे आसीत् ।

सदाऽसञ्चरितीग्रस्य गर्हितार्थे प्रवर्तते ।

स यङ्करालं चंचूर्यमानं स्माऽमन्यतान्तकम् ॥ ४ ॥

परस्वजप् लुप् दहोऽपि सः ॥ ५ ॥

तस्य कन्या पिंकटा नामासीत् ।

या नार्थेभ्यस्पृहयति वक्रे भावे प्रवर्त्तिनम् ।

विद्वेष्टि च न यद्वष्टिः पुंसि वात्रज्यते क्वचित् ॥ ६ ॥

कर्मैव अशाश्वते पुनःपुनर्भुज्यते इति एतदवेष्टि जानीष्टि । अवेष्टि ८, एतत् २, कर्म २, सूत्रसूचितः ५, अशः ५, परस्व ७, (च) नशुभः ५, ॥ २ ॥

सदेति । स व्याधः सदा गर्हितार्थे प्रवर्त्ततेत्य । कौटुशः असञ्चरितीयः असत्शूलः
उद्यो रौद्रः ततस्तयोः कर्मधारयः । चंचूर्यमानं गर्हितमाचरन्तं यं करालं भयानकं
व्याधं अन्तकं यमं अमन्यत लोक इतिशेषः । (सदा ७) सञ्चरितः ५, यः ५,
(च) गर्हितार्थे ७, प्रवर्त्तते ८, सः १, यङ् १, ॥ ४ ॥

परेति ! स व्याधः परस्वजप् परधनचिन्तनः परधनलुप् च दहोऽपि दाहकोऽपि
धनिन इतिशेषः ! पजे । परस्वेति परेषामात्मीयस्य सम्बोधनं । जप् लुप् दहः ५,
(अपि) सः १, ॥ ५ ॥

येति । या पिंकटा अर्थेभ्यो धनेभ्यो न स्पृहयति वक्रे कुटिले भावे स्वभावे प्रवर्त्तिनं

व्याकरणम् ।

अवेष्टितत् कर्म सूत्रसूचितीग्रसः परस्व च न शुभः । सूत्र सूच अशेभ्यः परे च एतत्
कर्म यङ्कूपकर्म अवेष्टि नशुभः । अशाश्वते ॥ २ ॥

सदा सञ्चरितीयस्य गर्हितार्थे प्रवर्त्तते स यङ् । सदा चर गघातुभ्यो गर्हितार्थे यङ्
स्यात् । चंचूर्यमानं ॥ ४ ॥

जप् लुप् दहोऽपि सः ॥ ५ ॥

सा सखीं प्रति । अजितसेननामा गौडेखरोऽस्ति तस्य पुत्रः
सुदेवः ।

श्रुतो गुणोऽस्य खे राजा राजतेऽसौ सुधामयः ।

यथा तथैव स क्षमाभृत् सुतो देदीप्यते भुवि ॥ ७ ॥

स एव कुमारो मम पतिर्भवत्विति लालसा वरीवृध्यते । अथ
सखी विहस्य विकटां प्रति ।

दीर्घोऽनितोऽभिलाषोऽयं वर्द्धते हृदि ते सदा ।

अहो चान्द्रीं कलां भाले नेतुं लालस्यते शिशुः ॥ ८ ॥

सखि ! एवं सुखाग्रं मा नय । यतः ।

जनं हेष्टि च यददृष्टिर्यस्या विकटाया दृष्टिः क्वचिदपि पुंसि न वात्रज्यते न वक्रं
व्रजति । पक्षे । भावेत्यादिकमुदाहरणवाक्यं ॥ यानार्थेभ्यः ५॥, स्पृहयति ८,
वक्त्रे ७, ॥ ६ ॥

श्रुत इति । अस्य कुमारस्य गुणः श्रुतः । खे आकाशे असौ सुधामयो राजा चन्द्रो
यथा राजते तथैव क्षमाभृत्सुतो भुवि देदीप्यते । यत्ने चन्द्रे च राजा स्यादितिकोषः ।
श्रुतः १, गुणः १, अस्य ६, खेः ६, ॥ ७ ॥

दीर्घ इति । न एति गच्छतीति अनितः स्थिर इत्यर्थः । एतादृशी दीर्घोऽभिलाषो
हृदि ते तव सदा वर्द्धते अहो आश्चर्यं चान्द्रीं चन्द्रसम्बन्धिनीं कलां भाले ललाटे नेतुं
शिशुर्लालस्यते पुनः पुनरतिशयं वा इच्छति । दीर्घः १, अनितः ६, ॥ ८ ॥

व्याकरणम् ।

यानार्थेभ्यः स्पृहयति वक्त्रे । यानं गतिसदृशेभ्यो वक्त्रार्थे स्पृहयति यमितिशेषः ।
वात्रज्यते ॥ ६ ॥

श्रुतो गुणोऽस्य खेः । अस्य प्रकान्तयुक्तस्य खेर्गुणः श्रुतः । देदीप्यते ॥ ७ ॥

दीर्घोऽनितः । अनकारतः खेर्दीर्घः स्यात् । लालस्यते ॥ ८ ॥

सन्नारो नृत्वतः कामान् दुरापान् हृदि गोपयेत् ।

कण्ठवाटे वरीवृत्यमानानपि निवर्त्तयेत् ॥ ८ ॥

तवैवं मनोरथो युज्यतेऽपि यतः ।

त्वान्तु श्वपचजातीयां सम्पद्रूपगुणोज्झिताम् ।

उद्धोढुं राजपुत्रोऽसौ न नरीनृत्यते कथम् ॥ १० ॥

विकटा । तपोबलेनैव दुरापमिमं मनोरथं साधयिष्यामि ।
अतएवोक्तम् ।

“तपोभिः प्राप्यतेऽभीष्टं नासाध्यं हि तपस्यत” इत्यादि ।

सखी तां प्रति । सखि ! वृथैव तत् यतः ।

जपादेर्नुन्नपापानां फलत्याशु तपो जपः ।

व्रतेस्तवाघं दं दह्यमानाया वय एष्यति ॥ ११ ॥

सन्नारीति । सन्नारो प्रशंसिता नारो हृदि नृत्वतः नृत् नर्त्तनं तद्वियते येषां ते
नृत्वतः एतादृशान् दुरापान् दुर्लभान् कामान् मनोरथान् हृदि गोपयेत् । हृदीत्यस्य
उभयद्वान्वयः । कण्ठवाटे कण्ठपथे वरीवृत्यमानान् पुनः पुनर्वर्त्तमानानपि कामान्
निवर्त्तयेत् बहिर्गन्तुं निवर्त्तयेदित्यर्थः पक्षे । सन्ना इति प्राप्तानां सम्बोधनं । रीन् १,
नृत्वतः ६, ॥ ८ ॥

त्वामिति । श्वपचजातीयां श्वानं पचतीति श्वपचो व्याधः तज्जातीयां । एतत्तु
वृणामूचनाय । अन्यत् सुगमं । पक्षे । सूत्रस्य उ ॥ १० ॥

जपेति । जपादेर्नित्यवेदाभ्यासादेर्हेतुभूतात् नृन्नपापानां जनानां जपस्तपश्च आशु
श्रीघ्नं फलति फलं जनयति । तथाच पापसत्त्वे जपादिकं न फलं जनयतीति भावः ।

व्याकरणम् ।

रीनृत्वतः । ऋकारवतो धोः खिः रीन् स्यात् यङि । वावृत्यमानान् ॥ ८ ॥

नरीनृत्यते ॥ १० ॥

अतस्ते पाणिग्रहसंस्कारमेव दुर्घटं मंमन्ये । विकटा तां प्रति ।
सत्यं पापसत्त्वे तपो न फलति किन्तु ।

कलुषं दन्दशूकोऽपि नहि दंदश्यते क्वचित् ।

कालीनाम्नो जंजपूकञ्चेति शंशयते शिवः ॥ १२ ॥

अतस्तन्नाम जंजप्यमानाया अपि निष्पापाया आश्वेव तपः
फलित्यति ।

अतो नो मोहय नु ! मां बालां यां वामलोचने ! ।

आर्त्तां मंमन्यसे तन्नामुत्साहय तपःकृतौ ॥ १३ ॥

सखी । तद्भवतु ।

अनु तदा आदौ व्रतादिभिः पापं शमयित्वा इत्यत आह व्रतैर्निघनेरघं पापं दंदद्व्य-
मानायास्तव वयो यौवनावस्था एष्यति यास्यतीत्यर्थः । जपादेः ६।, नुन् १।, ॥ ११ ॥

कलुषमिति । कलुषमेव दन्दशूकः सर्पः सोऽपि कालीनाम्नो जंजपूकञ्च गर्हितं
जपन्तमपि जनं नहि दंदश्यते सभ्यक् जपन्तन्तु सुतरामेवेति भावः । इति शिवः शंशयते
प्रतिजानीते इत्यन्वयः । पद्ये । सूत्रस्य उ' ॥ १२ ॥

अत इति । अतः कारणात् मु भीः सखि ! बालां मां न मोहय हे वामलोचने !
यां मां आर्त्तां दुःखितां मंमन्यसे तत् तस्मात् तपःकृतौ तपःकरणविषये मां उत्साहय ।
पद्ये । इय इति गन्तुः सं । अतः ६।, नः ६।, मः ६।, (इय ! नु !) (मां वा) लां
६॥, यां ६॥, वा १।, ॥ १३ ॥

व्याकरणम् ।

जपादेर्नुन् । जपादेः खिर्नुन् स्यात् यङि । दंदद्व्यमानायाः ॥ ११ ॥

दन्दशूकः दंदश्यते जंजपूकं शंशयते ॥ १२ ॥

अतो नीमः । नान्तस्य मान्तस्य धातोरदन्तस्य खिर्नुन् स्यात् यङि । लां यां वा ।
खान्तानां यान्तानाञ्च वा स्यात् । मंमन्यते ॥ १३ ॥

तपश्चरेः सोऽत उच्चगुणो नवशशिप्रभः ।

युवराजः पतिस्तेऽस्तु नाचंचूर्त्येऽस्तु ते शुभम् ॥ १४ ॥

सफलोप्यभिलाषस्ते भवेदिति च मन्यते ।

यतः सम्यक् समारम्भाः पंपुल्यन्ते न निष्फलाः ॥ १५ ॥

अथाश्विकावनं गौरीपीठं पुण्यमुपेत्य सा ।

शंशम्यमाना गिरिजामाराहुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥

अथ सा अश्विकामुद्दिश्य ।

सम्पदो नीन्य ईशि ! त्वङ्गक्तिः सुरनरादिकान् ।

तप इति । तपश्चरेः तपः कृष्याः अतस्तपसः स उच्चगुणो नवशशिप्रभो युवराजस्तव पतिरस्तु ते तव शुभमस्तु न नाचंचूर्त्ये नाहं गृहितमाचारं करोमीत्यर्थः । पचे । च इति वक्तव्यं सः । चरेः ६१, सः ११, अतः ६१, उत् ११, (च) गुणः ११, न ११, ॥१४॥

सफल इति । ते तव अभिलाषः सफलोऽपि भवेत् इत्यपि मन्यते । यतो यथादेतोः सम्यक् समारम्भाः वैधकमारम्भाः पंपुल्यन्ते अतिशयं फलन्त्येव न निष्फला भवन्तीति शेषः । सः ११, फलः ६१, (अपि ११) ॥ १५ ॥

अथिति । अथानन्तरं सा विकटा अश्विकावनं पुण्यं गौरीपीठं उपेत्य शंशम्यमाना अतिशयं शान्ता सती गिरिजां आराहुं उपचक्रमे समारम्भे । पचे । सूत्रस्य उत् ॥ १६ ॥

सम्पद इति । हे ईशि ! ईश्वरि ! त्वङ्गक्तिः सुरनरादीन् सम्पद ऐश्वर्याणि नीन्ये आपयामास तत् तस्मात् सर्वे जनाः आत्मना यत्नेन त्वां शरणं आपनीपयन्ते सुहृतरतिशयं वा प्राप्नुवन्ति । अत्र आपधातोः प्राप्तार्थत्वेन अतिशयार्थे यङ् । पचे । सम् इति वैकल्याण-

व्याकरणम् ।

चरेः सोऽत उच्चगुणो न । चरधातोः स खेहन् स्यात् अत उत् च तस्य च न गुणः । नाचंचूर्त्ये ॥ १४ ॥

स फलोऽपि । फलधातोरपि स विधिः स्यात् । पंपुल्यन्ते ॥ १५ ॥

शंशम्यमाना ॥ १६ ॥

तत् सर्वं शरणं त्वामापनीपद्यन्त आत्मना ॥ १७ ॥

इत्यहमपि भवतीं शरणमापन्ना इति तत्रास्त्रिकामाराधयन्ती
तस्यौ । अथ गौडाधिपस्य नृपतेः पुत्रो वयस्यान् प्रति ।

यथा सैन्यपतिस्कन्दस्तथैव मच्चमूपतिः ।

आपनीपत्यमानारीन् निघ्नन् राज्यं ममावति ॥ १८ ॥

भंशादेश्व न शङ्कास्ति धर्मस्य विषये पितुः ।

यत् वनौवच्यते योऽन्यान् स वनौभ्रश्यते श्रियः ॥ १९ ॥

त्रय्य सं । नीन्य इत्यत्र य इति वायोः सं । अत्र यत्यक्ता कृष्णानन्देन नीन्ये इतिपदं
कथं प्रयुक्तं केन वा साधितं तन्निर्णेतुं नालं । नीजघातीर्लिटः प्रथमपुरुषात्मनेपदेक-
वचने भूमखयद्दर्घं कृष्णामिति सूत्रेण खौ ऋस्वौ तृतीयस्वरसंयुक्तं निन्ये इतिपदं भवेत्
तद्रूपपदप्रयोगे च व्याकरणपक्षार्थस्यासङ्गतिः सुतरामत्रैवं श्लोको युज्यते ।

अजनीन् पद एवात्र जनन्यातनुषे जनान् ।

तस्मात्तव पदान्मोजं पनीपद्यामहे वयम् ॥ १७ ॥

हे जननि ! अत्र पदे अस्मिन् स्थाने जनान् लोकान् अजनीन् जन्मरहितान् आत-
नुषे करोषि । अजनीन् इति नास्ति जनिर्जन्म येषां तथोक्तान् । मुक्तिं ददासीत्यर्थः
तस्मात् कारणात् वयं तव पादान्मोजं पनीपद्यामहे सुहृतरित्यर्थेन वा प्राप्नुमः । पक्षे ।
अजिति विष्णोः सम्बोधनम् । नीन् १, पदः ६, ॥ १७ ॥

यथेति । स्कन्दः कार्तिकेयो यथा सैन्यपतिः मच्चमूपतिः मम सेनापतिः तथैवं
आपनीपत्यमानारीन् वक्रं आपततः अरीन् निघ्नन् सन् मम राज्यं अवति रक्षति ।
पक्षे । यथासैन्येति सैन्यसमीपस्थस्य सं । पतिस्कन्दः ६, तथा १, (एवं) ॥ १८ ॥

भंशति । मम पितुर्विषये देशे धर्मस्य भंशादः शङ्का नास्ति यत् यस्मात् यो जनो-

व्याकरणम् ।

पदी नीन् । पदः खिनीन् स्यात् यङि । पनीपद्यन्ते ॥ १७ ॥

पतिस्कन्दस्तथैव ! अनयोरपि खिनीन् स्यात् यङि । आपनीपत्यमानान् ॥ १८ ॥

तस्मादहमधुना स्थिरचित्तोऽस्मीति कियत्कालं भवद्विर्वयस्यैः
माङ्गं तौर्थाट्याच्छलेन देशान् तापसायमानपि द्रष्टुमिच्छामि ।
मन्त्रिपुत्रः । कुमार ! एवं युज्यते किन्त्वेवं चिन्त्यते ।

सोष्यमानोऽपि सृद्रूपधाने मञ्जे भवान् योऽन्वभवन्न शर्म ।

स्वपोऽजिरे कौ वत तापसानां स त्वं सुखी किन्न सुखं लभेथाः ॥२०॥

(कुमारः) न वशो भविता को वाऽवयवोऽभ्यस्यतो मम ।

वावश्ययैव भूखापाटनधूर्व्वहनादिकम् ॥ २१ ॥

मन्त्रिपुत्रः । एवं भवत्यपि । “भवति विज्ञतमः क्रमशो जन”
इति । किन्तु ।

ऋतोऽरो राजपुत्र ! त्वं राज्ञां ते चेदुपागतम् ।

ऽन्यान् वनीवच्यते सुहृर्वच्यति स जनः श्रियः सम्पदः वनीभश्यते अतिशयं श्रीमटी
भवति । भंशादेः ६१, (च) ॥ १६ ॥

सोष्येति । यो भवान् सृद्रूपधाने सृद्रु रूपधानं यस्मिन् तादृशमन्त्रे खट्वायां
सोष्यमानोऽपि सुहृः शयानोऽपि शर्म सुखं न अन्वभवत् सुखानुभवं न प्राप्तः । अहो
आश्चर्यं वत खिदे सुखी स त्वं तापसानामजिरे चत्वरे स्वपः शयानः सन् नुभोः किं कथं
सुखं लभेथाः । पक्षे । अजिरे इत्यत्र ए इति सन्वीधनम् । पूर्व्वभागः उदाहरण-
वाक्यम् । स्वपः ६१, जिः ११, ॥ २० ॥

नवश इति । भूखापाटनधूर्व्वहनादिकं अभ्यस्यतो मम वावश्यया सुहृर्व्वशीकरण-
नैव को वा अवयवो न वशो भविता अपि तु भवितैव । न ११, वशः ६१, ॥ २१ ॥

ऋत इति । हे राजपुत्र ! त्वं राज्ञां ऋतः प्रदीप्तोऽरिः शत्रुः यद्यपि ते राजानः

व्याकरणम् ।

भंशादेश्च । वनीवच्यते । वनीभश्यते ॥ १६ ॥

स्वपो जिः । स्वपो जिः स्यात् यङि परे । सोष्यमानस्य ॥ २० ॥

न वशः । वट्टेर्जिने स्यात् यङि । वावश्यया ॥ २१ ॥

चेक्रीयन्ते निवद्धं त्वां तर्हि सर्वं विनङ्गयति ॥ २२ ॥

इति भावयन् मुह्यामि । कुमारः । मैवं ।

जङ्घन्यते क्षत्रजातिर्युयुत्सूनेव सा यतः ।

शात्रवाघ्नोह नो जिघ्रीयतेऽरीनप्यनीदृशान् ॥ २३ ॥

मन्त्रिपुत्रः । एवं । किन्त्वेवं चिन्तयामि ।

सदा मञ्चश्रियोऽयीतोऽगुणयेवेति दृश्यते ।

शाश्वत्यते यो मञ्चे स म्लायते त्रिपदाक्रमे ॥ २४ ॥

अतो भवान् दीर्घपथं कथमाक्रमिष्यसि । कुमारः । एतत् पूर्व-
मेवोक्तं धीसचिव-कर्मसचिवान् प्रति ।

उपागतं समीपमागतं त्वां निवद्धं चेक्रीयन्ते तर्हि सर्वं विनङ्गयति । चेक्रीयन्ते इति
आशंसायां की । ऋतः ६।, रीः १।, ॥ २२ ॥

जङ्घति । क्षत्रजातिः क्षत्रियः युयुत्सूनेव युद्धमिच्छूनेव जङ्घन्यते मुहुर्हन्ति यती
यस्मात् सा क्षत्रजातिः शात्रवाघ्नी शात्रवं शत्रुं बाधन्तीति सा तथा । इह लोके
अनीदृशान् अयुयुत्सून् अरीनपि शत्रूनपि न जिघ्रीयते । पक्षे । अ इति ईश्वरस्य सम्बो-
धनम् । अत्र ७।, वा १।, घ्री १।, हनः ६।, ॥ २३ ॥

सदेति । अयि भोः ! इतः अस्मिन् लोके सदा मञ्चश्रियः खट्वाशयानस्य जनस्य
अयं अगुण एव गुणविरुद्धो दोष एव दृश्यते । अत्र असुर इतिवत् नञ् विरुद्धार्थकः ।
“अगुणवान् नार्हः स्यात् पैतके धने” इतिवत् । अगुणवान् गुणविरुद्धदोषवानिति तद्-
व्याख्यानाच्च । की दोष इत्यत आह । यः सदा मञ्चे खट्वायां शाश्वत्यते स त्रिपदाक्रमे
म्लायते । पक्षे । सदानञ्चविशिष्टस्य सं । श्रियः ६।, अय् १।, ईतः ६।, अगुणये
७।, ॥ २४ ॥

व्याकरणम् ।

ऋतो रीः । ऋकारस्य रीः स्यात् यङि । चेक्रीयन्ते ॥ २२ ॥

अत्र वा घ्री हनः । हनस्थाने घ्री वा स्यात् अत्र यङि । जङ्घन्यते जिघ्रीयते ॥ २३ ॥

श्रियोऽयीतोऽगुण ये । ग्रीड इकारस्य अय स्यात् अगुण ये । शाश्वत्यते ॥ २४ ॥

राजा हि नराणां पतिर्दण्डनिग्रहवधवन्धनादिषु प्रभुरितीश्वर-
बुद्धौव सेवनीयः स हि प्रीत्या भरण्यभुग्मो दत्ते क्वचित् चण्डरूपी
सापराधेभ्यस्तेभ्य आदत्ते च यथार्थमा मित्रात्मा जीवानामन्नसम्प-
त्तये अपो देदोयतेऽयं क्वचित् लुगप् च पञ्च तस्मिन् गुणपूर्वकानि
विहितानि कार्याणि नहि तस्मिंश्च धवस्वरूपग्रहपूर्वकमभिहितं
तत्कर्म विधेयं सदा अनित्ये तु नित्यं नोतस्त्विश्वबुद्ध्या प्रत्येतव्यमिति
॥ २५ ॥

राजिति । भरण्यभुग्मो भूत्येभ्यः । अयं सूर्यः क्वचित् कर्हिचित् लुगप् च लुच्यन्ते
अपनीयन्ते आपो जलानि येन स लुगप् । तस्मिन् राज्ञि अर्थात् तस्य राज्ञः समीपे
गुणपूर्वकाणि विहितानि कार्याणि पञ्च विलारय । पञ्च इति पञ्चिक विलारे इत्यस्य
ह्यौ यथा सिध्यति तत् अदादिप्रकरणे पञ्चतिषादेः पञ्च षषादिविधायकत्वं व्याख्याने
उक्तं द्रष्टव्यम् । तथा च राजसमीपे कर्माणि गुणांश्च विलारय इत्यर्थः । तस्मिंश्च राज्ञि
धवस्वरूपग्रहपूर्वकं धवो मनुष्यस्तत्स्वरूपज्ञानपूर्वकं अर्थात् राज्ञि मनुष्यबुद्ध्या तत्कर्म
तस्य राज्ञः कर्म अभिहितं राज्ञोक्तं न कार्यम् । तथा च राज्ञि ईश्वरबुद्धेयैव तत्कर्म
करणीयं उत भोः सदा अनित्ये वस्तुनि नित्यं नित्यत्वं स्थिरबुद्ध्या न प्रत्येतव्यं न निश्चि-
तव्यं । नित्यमिति भावप्रधाननिर्देशः । यङ् १, क्वचित् ७, लुक् १, अप् १, (च)
पं १, (च) तस्मिन् ७, गुणपूर्वकाणि १॥, विहितानि १॥, । कार्याणि १॥, नहि
१, तस्मिन् ७, (च) धवस्वरूपग्रहपूर्वकं १, अभिहितं १, तत् १, कर्म १, विधेयं
१, सदा ७, अनि ७, त्ये ७, (तु) नित्यं १, न १, उतः ५, स्थिरमत्या ३,
प्रत्येतव्यं १, ॥ २५ ॥

व्याकरणम् ।

यङ् क्वचित् लुगप् च पञ्च तस्मिन् गुणपूर्वकाणि विहितानि कार्याणि नहि तस्मिंश्च
धवस्वरूपग्रहपूर्वकमभिहितं तत्कर्म विधेयं सदा अनित्ये तु नित्यं नोतस्त्विश्वबुद्ध्या
प्रत्येतव्यं । क्वचिदर्थोदिकल्पेन यङ् लुक् स्यात् अप् च लुक् स्यात् पं च स्यात् यङ्
प्रकरणोक्तगुणादीनि विहितकार्याणि स्युः । धीरिदं धवं तथाच धातोः स्वरूपग्रहण-

सदा सत्पथेन सावधानेन गन्तव्यं । यतः ।

बोभोत्यापाततो मित्रं सचिवो नृपतेरथ ।

आचंचूर्त्तिं वनीवंक्ति जङ्गमोत्यथ तस्य च ॥ २६ ॥

धाता वामो बोभवौति वनीवञ्चौति कालतः ।

आचंचुरीति जङ्गन्ति ग्रहस्तस्यापि पापिनः ॥ २७ ॥

हा को नाख्यदिदं चौरः सचिवो रणभीलुकः ।

सैनिकोऽनृतवाक् चारो यस्य तं श्रीर्जहेत्यरम् ॥ २८ ॥

बोभेतीति । सचिवो मन्त्रादिः आपाततः प्राप्तिक्षणे नृपतेर्मित्रं बोभेति अतिशयं भवति अथानन्तरं आचंचूर्त्तिं गर्हितमाचरति वनीवंक्ति सुदुर्वचयति जङ्गमोति वक्रं गच्छति । पक्षे । सूत्रस्य उ' ॥ २६ ॥

धातेति । तस्य च धाता विधाता वामः प्रतिकूली बोभवौति कालतः काले वनीवञ्चौति अस्य पापिनः ग्रहो रव्यादिः जङ्गन्ति वक्रं गच्छति आचंचुरीति गर्हितमाचरति । पक्षे । सूत्रस्य उ' ॥ २७ ॥

हाक इति । हा विषादे को जन इदं नाख्यत् नोक्तवान् । किं तदित्याह । यस्य राज्ञः सचिवश्चौरः सैनिकः सेनायां समवेतः पुरुषः रणभीलुकः चारो गूढपुरुषोऽनृतवाक् मिथ्यावादी तं नृपं श्रीः अरं श्रीत्रं जहेति अतिशयं लज्जति । हाकः ६', न १', आ १', (खि अत्) ख्यत् १', ॥ २८ ॥

व्याकरणम् ।

पूर्वकमभिहितं यत् तत् कर्म सदा न विधियं अर्थादिकल्पेन । अनि त्ये तु अन्प्रत्यये तु नित्यं स्यात् नीतः उदन्तात् अनि न स्यात् । अत्र त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायेन यङी लोपे च यङन्तत्वेनैव द्वित्वे बाधकाभावात् द्वित्वं स्यादेवेति न यङ्लुकि द्वित्वं विहितं पौनरुक्तत्वात् ॥ २५ ॥

बोभेति, आचंचूर्त्तिं वनीवंक्ति जङ्गमोति ॥ २६ ॥

बोभवौति वनीवञ्चौति आचंचुरीति जङ्गन्ति ॥ २७ ॥

हाको नाख्यत् । हाकः खरकारः आ न स्यात् यङ्लुकि । जहेति ॥ २८ ॥

सचिवादीनां बहुधागुणोऽपि न चौर्थादिस्वभावहस्तिनामङ्गुशो
भवति । तदुक्तं वृद्धैः ।

“बहुधागुणयोगोऽपि पुमान् प्राक्तनयोगतः ।

न जहाति क्वचिद्भावं नवमोऽङ्को यथा नृप !” ॥ २९ ॥

लोभोऽहिर्यं दशति नो लोपः काप्यस्य न श्रियः ।

स यं दंदष्टि सचिवं दंदष्टि तमहिर्युपः ॥ ३० ॥

इत्यपि जानीहि । अपि च । सचिवसेनादीनां मतैक्यमेव
राज्ञां जये हेतुः ।

तदैक्यलोपे च गुणवृद्धी नारैरघोरपि ।

जयाय हेतू भवतः संस्मृतासीत्यतन्द्रितः ॥ ३१ ॥

बहुधिति । बहुप्रकारगुणयोगे सत्यपि प्राक्तनशुभाशुभकर्मयोगात् भावं स्वभावं पुमान्
क्वचिदपि न त्यजति । अत्र दृष्टान्तो नवमोऽङ्कः । यथा नवमाङ्कस्य अनेकधा गुणे
क्वतेपि प्राक्तनस्य पूर्वाङ्कस्य योगात् मेलनात् भावं नवमाङ्कत्वं न जहाति । पक्षे ।
मूलस्य च ॥ २९ ॥

लोभ इति । लोभरूपोऽहिः सर्पः यं सचिवं न दशति अस्य सचिवस्य कापि
कदापि श्रियो लोपो न स्यादिति शेषः । स लोभोऽहिर्यं सचिवं दंदष्टि गर्हितं दशति
नृपः अहिः सन् तं दंदष्टि । दशति नः ६, लोपः १, क ७, (अपि) ॥ ३० ॥

तदैक्येति । तदैक्यलोपे पूर्वोक्तसचिवसेनादिमतैक्यलोपे गुणवृद्धी षड्गुणान्तर्भूतो
गुणः वृद्धिः क्षयादिवर्गान्तर्भूता वृद्धिश्च रघोरपि लघोरपि अरेः शत्रोर्विजयाय न
हेतू भवतः अतन्द्रितोऽनलसः सन् संस्मृताऽसि मुहुः स्मरिष्यसि । रघोरिति रलयो-
रेकाभिप्रायेणैदम् । अतएव दुर्गादासेन यङन्तटीकायां शूलं शूरं रघुः लघुः अङ्गुरिः

व्याकरणम् ।

जहाति ॥ २९ ॥

दशतिनो लोपः कापि । दंशो न लोपः कदाचित् स्यात् । दंदष्टि दंदष्टि ॥ ३० ॥

सेनापतिः । सर्वमेतत् भवदादिष्टं करिष्यामः तदस्तु इदन्तु मम
चेतस्युदेति ।

स्याद्वाजिर्नो भवतु वा विपक्षैः पथि तन्मम ।

सुतः ससैन्यस्त्वाऽन्वेतु सास्त्रपौष्यसि यत् सुखम् ॥ ३२ ॥

कुमारः । निष्प्रयोजनमेतत् । यतः ।

अयुयुत्सुमशस्त्रं न जिघांसति रिपुं रिपुः ।

यदा युयुत्सुर्यास्यामि तर्हि वेभिदिता स माम् ॥ ३३ ॥

(अपि च) । सर्वोऽपि मां सत्त्वगुणं वीक्ष्य जातकृपो नृपः ।

जलाद्रया मम स्नानं सुखं मर्मजिता पुनः ॥ ३४ ॥

अङ्गुलिरित्यादिवैरूप्यं दर्शितम् । पक्षे । ऐ सम्बोधने । कलोपे ७, (च) गुणवृद्धी १॥,
न ११, अरे ७, ॥ ३१ ॥

स्यादिति । विपक्षैः सङ्घ पथि आजिर्युद्धं स्याद्वा न वा भवतु तत् तस्मात् मम सुतः
ससैन्यस्त्वाऽन्वेतु सङ्घ गच्छतु यत् यस्मात् सुखं यथा स्यात् तथा सास्त्रपौष्यसि । स्यात् दा,
वा ११, जिः ११, नो ११, ॥ ३२ ॥

अयुयुदिति । स रिपुर्मी वेभिदिता सुहृर्भेदं करिष्यति । अन्यत् सुगमम् । पक्षे ।
सूत्रस्य उं ॥ ३३ ॥

सर्वं इति । जातकृपः जाता कृपा दया यस्य स तथा जलाद्रया आर्द्रवस्त्रेण स्नानं
मम सुखं मर्मजिता सुहृर्मूर्जयिष्यति । पुनरत्र परन्तु इत्यर्थे । आर्द्रवस्त्रं जलाद्र्या
स्यादिति कीषः । अन्यत् सुगमम् । पक्षे । सूत्रस्य उं ॥ ३४ ॥

व्याकरणम् ।

क्वलोपे च गुणवृद्धी नारी । कलोपे चत्वारता यङ्लुकि च रनिन्नप्रत्यये परे गुणवृद्धी
न भवतः । संसृताभिः ॥ ३१ ॥

स्याद्वाजिर्नो । जिर्नं वा स्यात् यङ्लुकि । सास्त्रपौष्यसि ॥ ३२ ॥

वेभिदिता ॥ ३३ ॥

मर्मजिता ॥ ३४ ॥

मन्त्रो । भर्तृदारक ! हस्तिना अश्वेन वा गन्तव्यम् । कुमारः ।

करो नो वारि रौद्रे ह न सुखायेत्यहं पुनः ।

नलं यत्वा द्रुमच्छाये चरिकर्त्तास्मि विप्रमम् ॥ ३५ ॥

अथ कुमारः मन्त्रिपुत्रपुरपालपुत्राभ्यां सह निर्ययौ । अथ पथि गच्छन् ।

स्वापं क्वचिच्चर्करीति तर्तपीतिस्म सत् पिवन् ।

द्रुच्छाये क्वापि वर्वर्त्ति नरीनर्त्तीति स क्वचित् ॥ ३६ ॥

करीति । करी हस्ती वारि जले रौद्रे ह रौद्रे च नोऽस्माकं सुखाय न स्यात् । नतु तदा कथं गमिष्यसौत्यत आह । नलं नल्लपरिमितमध्वानं गत्वा द्रुमानां छायायां विप्रमं चरिकर्त्तास्मि सुदुर्विग्रहं करिष्यामि । पजे । क इति सूत्रस्य सम्बोधनम् । द्रेष्टु इति निद्रेच्छीः सम्बोधनम् । रीनः ६।, वा १।, रिरौ १॥, ॥ ३५ ॥

स्वापमिति । स राजपुत्रः क्वचित् क्वचित् स्थाने स्वापं चर्करीति शयनं सुहृः करोति स्म । अन्यत् सुगमम् । पजे । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ३६ ॥

व्याकरणम् ।

रीनो वा रिरौ । रीनस्थाने रिरौ वा सः यङ्लुकि । चरिकर्त्तास्मि ॥ ३५ ॥

चर्करीति तर्तपीति वर्वर्त्ति नरीनर्त्ति ॥ ३६ ॥

इति यङन्तपादः ॥

अन्तर्व्याकरणनाट्यपरिशिष्टम् ।

कचित् स्म काम्यक् भवति लिङ्गतः स्वमनोरथे ।

उत्थाय धावति मृगान् कचिद्विश्रामकाम्यति ॥ १ ॥

अथ राजपुत्रः स्वशूलाग्रं स्वर्णभूतं वीक्ष्य ससम्भ्रमं मन्त्रिपुत्रं
प्रति ।

अशक्योऽयीह निर्देष्टुं हेतुस्तं निश्चयीयतु ।

निखातोद्भूतशूलाग्रमकस्मात् कनकायते ॥ २ ॥

मन्त्रिपुत्रस्तद्वद्वा तं प्रति ।

कचिदिति । कचित् कामी इच्छावान् सन् अक् गमनशीलो भवतिस्म । कचिच्च
स्वीयमनोरथे उत्थाय लिङ्गतो गच्छतो मृगान् प्रति धावति कचिदात्मनी विश्राम-
मिच्छति । कचित् ७, (स्म) काम्यक् १, भवति ८, लिङ्गतः ५, स्वमनोरथे
७, ॥ १ ॥

अशेति । अयि भीः । इह एतस्मिन् हेतुः कारणं निर्देष्टुं निर्णेतुमशक्यः तं हेतुं
निश्चयीयत आत्मनी निश्चयमिच्छतु । किन्तदित्याह । निखातोद्भूतशूलाग्रं आदौ
निखातं पश्चादुद्भूतं यत् शूलं तस्यायं अकस्मात् कनकायते स्वर्णायते अकनकं कनकं
भवतीत्यर्थः । पक्षे । अथ इति अशयानस्य सम्बोधनं । क्वः १, अः १, ई १,
इह ७, ॥ २ ॥

व्याकरणम् ।

कचित् स्म काम्यक् भवति लिङ्गतः स्वमनोरथे । कचित् लिङ्गात् काम्यक् स्यात्
स्वेच्छायां । विश्रामकाम्यति ॥ १ ॥

क्योऽयीह । लिङ्गात् क्वः स्यात् स्वेच्छायां तस्मिन् अवर्णं ईं स्यात् । निश्चयीयतु ॥ २ ॥

न मन्त्रव्या देवकृपा हेतुत्वेनात्र यत् सुरः ।

शं काम्यतामपि नृणां नर्त्तं कर्म शमिच्छति ॥ ३ ॥

विभाव्य आ ज्ञातं ।

सम्यङ् ये वा लोपनं नो मैत्रस्येच्छन्ति निर्जराः ।

शर्मायतां तत्र वाद्य शूलन्ते स्वर्णयन्त्यदः ॥ ४ ॥

अत्र वीजं समयान्तरे वक्तव्यं तद्वदतु अत्र स्पर्शमणिरस्ति यत् स्पर्शात् तव शूलाग्रं स्वर्णयते । अथ स भुवं खनित्वा तं मणिमादाय असौ तवैवेति राजपुत्रहस्ते समर्पयामास । अथ समयान्तरे रहसि स कुमारं प्रति ।

सत्क्रियाद्वारेह सतोऽवेत यो रेफमूर्खयोः ।

विश्वसित्यपरीक्ष्यैव नूनं विपदिता स तु ॥ ५ ॥

नमेति । अत्र विषये देवकृपा देवस्य दया हेतुत्वेन न मन्त्रव्या अत्र देवस्य कृपा न हेतुरित्यर्थः । यत् वस्त्रात् सुरो देवो नृणां शं काम्यतामपि कल्याणमिच्छतामपि कर्म कृते विना कर्म न शमिच्छति न कल्याणमिच्छति । न १!, मन्त्रव्यात् ५!, (एव) ॥ ३ ॥

सम्येति । हे सम्यङ् ! ये वा निर्जरा देवा नोऽस्माकं मैत्रस्य सख्यस्य लोपनं नाशमिच्छन्ति कौटुशानामस्माकं शर्मायतां आत्मनः शर्मं सुखमिच्छताम् । ते निर्जरा एव अद्य ते तव अदः इदं शूलं स्वर्णयन्ति स्वर्णं कुर्वन्ति । पक्षे । सम्य इति समस्य सं । छे ७!, (वा १!) लोपनं १!, नः ६!, ॥ ४ ॥

सदिति । इह लोके सत्क्रियाद्वारा सतः साधून् अवेत जानीयुः यो जन अपरीक्ष्यैव रेफमूर्खयोर्नौवमूर्खयोः विश्वसिति स जनो नूनं निश्चितं विपदिता आत्मनो

व्याकरणम् ।

न मन्त्रव्यादेव । मकारान्तादव्ययाव नैव स्यात् । शं काम्यतां । स्वेच्छायां किं नृणां शमिच्छति ॥ ३ ॥

ये वा लोपनं नः । नलारस्य लोपः स्यात् छे परे । समुच्चयायं कवाकारात् क्वे च । शर्मायतां ॥ ४ ॥

अतो नीचे मूर्खं च पुरपालपुत्रे न विश्वसितव्यं । यतः ।

अहो सम्यङ्ङाधनस्य पारक्यस्य ग्रहे सखा ।

हाई स्यति न किं जात्यः परानर्घधनायति ॥ ६ ॥

तदेवं पश्य ।

अदनार्थेऽशनस्यापि देवपित्रस्य लोभतः ।

हरणार्थं प्रयतते स्वाऽशनायाद्दितो न किम् ॥ ७ ॥

(अपरमपि ।) आसन्नपरकीयोद्गः पानार्थं यन्नरोऽध्वगः ।

विपदनेष्टा । रेफा याप्यावमाधमा इत्यमरः । पत्ने । सत्क्रियादिति सत्क्रियाया
अदनशीलस्य सं । वा १, अरे ७, असतः ५, अवेत ८१, योः ६, ॥ ५ ॥

अहो इति । हे सम्यक् ! आधनस्य स्वल्पधनस्य ग्रहे यद्विषये सखा हाई सख्यं
स्यति नात्रयति । धनस्य कौटुम्बस्य पारक्यस्य परे उत्तरकाक्षे कं सुखं यस्मात् तत् परकं
ततः स्वार्थे षष्ठाप्रत्यये पारक्यं तस्य । जात्यः असमीत्यकारो मूर्खः न किं परानर्घधनायति
परस्य अनर्घं अमूल्यं धनं किं न यद्वीतुमिच्छति अपि तु तथा । पत्ने । अहो सम्यङ्
इति सम्बोधनम् । डा १, धनस्य ६, पारक्यस्य ६, ग्रहे ७, ॥ ६ ॥

अदेति । लोभतो देवपित्रस्यापि अशनस्य अदनार्थं भक्षणार्थं हरणार्थं वा कुकुरः
किं न प्रयतते । किन्तुतः स्वा अशनायाद्दितः अशनाया बुभुक्षा तथा अर्दितः पीडितः ।
अदनार्थे ७, अशनस्य ६, (अपि) ॥ ७ ॥

आसन्नेति । अध्वगी नरः उदन्यार्तः उदन्या पिपासा तवा आर्तः सन् यन् गच्छन्

व्याकरणम् ।

वारिहसतोऽवेत योः । असतः परयोः क्वप्रत्ययस्य प्रत्ययसम्बन्धीयकारयोर्लोपः स्यात्
वा अरे ॥ विपदिता ॥ ५ ॥

डा धनस्य पारक्यस्य ग्रहे । परे उत्तरे क्वी यस्य तादृशस्य धनस्य डा स्यात् ग्रह-
वार्थं । परानर्घधनायति ॥ ६ ॥

अदनार्थेऽशनस्यापि । अशनाया ॥ ७ ॥

यतते न ह्यदभ्यासः स्वीपमानेन वेत्ति ॥ ८ ॥

(अपि च ।) सन् याभार्थं वृषस्योपासन्नस्य ललितस्य च ।

नेष्ट्री न किं वृषस्यन्ती असती किमु नेच्छते ॥ ९ ॥

अतोऽहं ब्रवीमि ।

तर्क्यः कर्मोपमानाच्च आचारे क्षणतः सता ।

सन्नसन् वा नृणां भावः स्वीयेन्नापाततः परम् ॥ १० ॥

सन् आसन्नपरकीयैः समीपस्य परकीयजलस्य पानार्थं न हि यतते अपि तु तथा ।
इति आस्मीपमानेन वेत्तु जानातु भवानिति शेषः । पक्षे । आसन्नपरकीय इति
निकटस्य परकीयस्य सं । उद्गः ५१, पानार्थं ७, यन् ११, ॥ ८ ॥

सन्निति । हे सन् पण्डित ! असती कुलटा वृषस्यन्ती कामुकी यामार्थं वृषस्य शुक्ल-
पुरुषस्य किं नेष्ट्री न वाञ्छयित्री अपि तु तथैव । वृषस्य किम्भूतस्य उपासन्नस्य समीपो-
पस्थितस्य ललितस्य मनीषरस्य उभोः ! किं नेच्छते । वृषस्यन्ती तु कामुकीत्यमरः
शुक्ले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृष इत्यमरः । पक्षे । सन्निति सं । सन् ११, यामार्थं
७, वृषस्य ६१, ॥ ९ ॥

तर्क्य इति । आपाततः प्राप्तिक्षण एव परमनाम्नीयं न स्वीयेत् स्वमात्मीयमिव
नाचरेत् । नृणां मनुष्याणां भावः स्वभावः आचारे आचरणविषये कर्मोपमानाच्च
कर्मणा कार्येण उपमानात् दृष्टान्तेन च सन् असन् वा साधुरसाधुर्यां सता पण्डितेन
तर्क्यः आदौ विवेचनीयः । पक्षे । तर इति तरणशैलस्य सं । क्यः ११, कर्मोपमानात्
५१, (च) आचारे ७, ॥ १० ॥

व्याकरणम् ।

उद्गः पानार्थं यन् । इदन्तु पदादयः पृथक् शब्दा इति स्वमतमाश्रित्य प्रयुक्तं ।
उदन्यासः ॥ ८ ॥

सन् यामार्थं वृषस्य । वृषस्य यामार्थं सन् स्यात् स्त्री परे इच्छायां । वृषस्यन्ती ॥ ९ ॥

क्यः कर्मोपमानाच्चाचारे । चकारोऽयुक्तसमुच्चयायुक्तः । परं स्वीयेत् ॥ १० ॥

कचिदाधारोपमानादनुमेयी गुणागुणी ।

सामुद्रिको न साधूयेत् रक्तास्ये कालदन्तके ॥ ११ ॥

न्यङ्यः कित्योऽघाद्वियेव जीवहत्याकृतात् प्रभोः ।

आरात् शनैः क्षिपन् पादौ सत्यते स हि वञ्चकः ॥ १२ ॥

कुमारः । सत्यमेवेतत् । किन्तु ।

सोऽविनाशो कापि तस्मिन् विश्वन् निद्राति यो नहि ।

नहि चौराज्जाग्रतो भीर्भाव्यं सावहितेन तत् ॥ १३ ॥

कचिदिति । आधारस्य आकृतेरुपमानात् गुणागुणी दोषादोषी सामुद्रिकः
सामुद्रिकगन्धवित् रक्तास्ये कालदन्ते च न साधूयेत् न साधाविवाचरेत् । तदुक्तं ।
“शूचीमुखो भयप्रष्टाः कालदन्ताः कुचेलिकाः । रक्तनासाश्च रक्तास्यास्ते नरा दुष्टमानसा”
इति । कचित् ७, आधारोपमानात् ५।, ॥ ११ ॥

येति । यो न्यङ् नीचः जीवहत्याकृतात् अघात् पापात् भियेव प्रभोरारात् प्रभु-
समीपे शनैः पादौ क्षिपन् सन् कित्यः कौ पृथिव्यां इत्यागतियस्य एतादृशः सन्
सत्यते सन्निव आचरति स हि वञ्चकः । पक्षे । न्य इति नायकस्य सं । व्यः १।,
कित्यः १।, घात् ५।, ॥ १२ ॥

स इति । यो जनः कापि कदापि तस्मिन् पूर्वोक्तिं वञ्चके विश्वन् सन् न निद्राति
स जनः अविनाशो । विश्वन्निति विश्वसितेति विश्वस् स इवाचरन्निति विश्वन् हि
यस्मात् जाग्रतो जनस्य चौरात् न भीरसीति शेषः । तत् तस्मात् सावहितेन
सावधानेन भाव्यमस्माभिरिति शेषः । अवहितमिति भावकस्य रूपं । सः १।, विनाशो
१।, (कापि) तस्मिन् ७, ॥ १३ ॥

व्याकरणम् ।

कचिदाधारोपमानात् । रक्तास्ये न साधूयेत् ॥ ११ ॥

व्यः कित्यो घात् । कर्तृरुपमानात् व्यः किप्रत्ययश्च स्यात् आचारे । सत्यते ॥ १२ ॥

सो विनाशो कापि तस्मिन् । तस्मिन् प्रत्यये परे सकारो विनाशो वा स्यात् ।

विश्वन् ॥ १३ ॥

चिन्ता भृशादितोऽभूततद्भावे दूरदर्शिना ।

क्रियते नान्यथाऽस्येषा भृशत्येवोत्तरोत्तरम् ॥ १४ ॥

तस्मिन् सति सतस्तस्य लोपः स्यात् सम्बिदस्ततः ।

किन्त्वसत्सम्मुखेऽनन्यचेतायीत सदा बुधः ॥ १५ ॥

यतो द्विजिह्वात् भयं भवत्येव । यतः ।

खकेडाचो लोहिताद्यात् पञ्चास्यान्मशकादपि ।

बिभेत्यलं फणफणायतः किन्न द्विजिह्वतः ॥ १६ ॥

चिन्तेति । अभूततद्भावे अभूतं यत् तस्य भावे उत्पत्तिविषये आदितः पूर्वकाले भृशा अतिशयिनी चिन्ता दूरदर्शिना न क्रियते अन्यथा अस्य चिन्तयती जनस्य सा चिन्ता उत्तरोत्तरं भृशति अभृशा भृशा भवतीत्यर्थः । (चिन्ता १ ।) भृशादितः ५, अभूत-तद्भावे ७, दूरदर्शिना १, क्रियते ८, ॥ १४ ॥

तस्मिन्निति । ननु उत्तरोत्तरचिन्तावर्द्धने का क्षतिरित्यत आह । तस्मिन् सति चिन्ताया आतिशये सति ततस्तस्मात् तस्य चिन्तयती जनस्य सती बुधस्य सम्बिदो बुद्धे-र्लोपः स्यात् । किन्तु असतां सम्मुखे बुधः सदा अनन्यचेतायीत अनन्यचित्तो भवेदित्य-न्वयः । पक्षे । सम्बिद इति सम्यक् बुद्धिमतां सं । तस्मिन् ७, सति ७, सतः ६, तस्य ६, लोपः १, स्यात् ८, ॥ १५ ॥

खेति । खमाकाशं कं जलं इडा भूः तव चरतीति खकेडाचः खचरो जलचरो भूचरश्च लोहिताद्यात् लोहितं अर्थं भक्त्यं यस्य तस्मात् पञ्चास्यात् विसृतमुखात् मशका-दपि अलमत्यर्थं बिभेति खीटश्चात् फणफणायतः फणफणेति शब्दं कुर्वतः द्विजिह्वतः

व्याकरणम् ।

चिन्ता भृशादितोऽभूततद्भावे दूरदर्शिना क्रियते । भृशादिभ्योऽभूततद्भावे अर्थे षष्ठितेन पूर्वोक्तयोः प्रत्यययोश्चिन्ता क्रियते । भृशति ॥ १४ ॥

तस्मिन् सति सतः तस्य लोपः स्यात् । भृशादिभ्यस्तत्पत्ये सति सती विद्यमानस्य तस्य सस्य तस्य च लोपः स्यात् । चेतायीत ॥ १५ ॥

मन्त्रिपुत्रः । दासोऽयं त्यज्यतां । यतः ।

असदाचरणात् पुंसामधर्मायति धर्मेति ।

सदाचारादिति नयो वेत्ति तं भ्रष्टिति त्यजेत् ॥ १७ ॥

सध्रङ्ग्यो नु ! भवे दुःखात् सुखान्मित्रस्य भावतः ।

दुःखायते खलु सुखायते सत् सुहृदेव सः ॥ १८ ॥

विस्त्रायतोऽपि कष्टेभ्योऽघप्रवृत्तौ न यस्य दृष्ट् ।

अनिच्छन्नपि यः कष्टायते वा साधुरेव सः ॥ १९ ॥

सर्पात् खलाच्च न किं विभेतीत्यन्यः । द्विजिह्वौ खलमूचकौ इत्यमरः ॥ डाचः १, लोहिताद्यात् ५१, पं ११, (च) ॥ १६ ॥

असदिति । अधर्मायति नाधर्मोऽधर्मो भवतीत्यर्थः धर्मेति न धर्मो धर्मो भवतीत्यर्थः । अन्तत् सुगमं । पक्षे । स्वस्य उदाहरणम् ॥ १७ ॥

सध्र्ति । नु भोः ! भवे संसारे यः सध्रङ्गः सहचरो भावतः स्वभावतः मित्रस्य दुःखात् सुखाच्च दुःखायते सुखायते च स एव सन् साधुः सुहृच्च । पक्षे । सध्र् इति शिवधारकस्य सम्बोधनं सं शिवं प्रियते यः स सध्रः मन्त्रिपुत्र इतिवत् ततः स्वार्थेऽपि सध्र् इति सिद्धं । अः ११, अनुभवे ७, दुःखात् ५१, सुखात् ५१, ॥ १८ ॥

विस्त्रति । कष्टेभ्यो दुःखिभ्यो विस्त्रायतोऽपि स्त्रानि प्राप्तवतोऽपि यस्य जनस्य अघप्रवृत्तौ पापं कर्तुं प्रवृत्तौ दृष्ट इच्छा न भवतीति शेषः । योऽनिच्छन्नपि न कष्टायते कष्टं गर्हितं कर्म कर्तुं न प्रवर्तते स साधुरेव । पक्षे । अयतोऽपि विस्त्र इति गमनादपि स्त्रानस्य सम्बोधनं । कष्टादेः ५१, अघप्रवृत्तौ ७, ॥ १९ ॥

व्याकरणम् ।

डाचो लोहिताद्यात् पञ्चास्यात् । फणफणायतः ॥ १६ ॥

धर्मायति, धर्मेति ॥ १७ ॥

अनुभवे दुःखात् सुखात् । दुःखसुखाभ्यां डाः स्यादनुभवाथे । दुःखायते, सुखायते ॥ १८ ॥

कष्टादेरघप्रवृत्तौ । कष्टादेर्डाः स्यात् पापाथे प्रवृत्तौ । कष्टायते ॥ १९ ॥

प्रवासे ईदृगेव सहचरो युज्यते । कुमारः । एवं ।

नु ! वैरादेः कृताविच्छामस्य ज्ञास्यामि यत्क्षणे ।

तदा वैरायमानोहममुं त्यज्यामि तत्क्षणात् ॥ २० ॥

तदस्तु तदानीं तच्चिन्तं । अहह सखे ! पश्य पश्य सिद्धाश्रमोयं
हिंसादिदोषरहितः ।

अभोर्वनचरो मम्यात् स्वार्थेऽस्मिन् परितोऽटति ।

रोमन्यायत एणोऽसौ पश्य व्याघ्रस्य सम्मुखे ॥ २१ ॥

शक्यो भवति कण्डूदेः कृतौ गन्तुं द्रुमो गजैः ।

सिंहाश्रितो व्याघ्रगात्रं गौः कण्डूयति जिह्वया ॥ २२ ॥

नु इति । नु भोः अस्य सहचरस्य वैरादेः कृतौ विदेषादेः कृतिविषये इच्छां यत्क्षणं
ज्ञास्यामि अहं तदेव वैरायमानः वैरं कर्तुमिच्छन् सन् असुं सहचरं तत्क्षणे त्यज्यामि ।
पक्षे । नु सम्बोधने । वैरादेः ५१, कृतौ ७१, ॥ २० ॥

अभोरिति । अस्मिन् कानने वनचरो मम्यात् हिंसात् अभोर्निर्भयः सन् स्वार्थे
स्वकार्यार्थं परितः सर्जतः अटति । मम्यादिति मन्यति हिनस्योति मन्यः मन्यगाहे
इत्यस्य रूपं । असौ एणो मृगः व्याघ्रस्य सम्मुखे रोमन्यायते पश्य । पक्षे । अभोर्वन
अ इति अभोतस्य वनचरस्य सम्बोधनं । रोमन्यात् ५१, स्वार्थे ७१, ॥ २१ ॥

शक्य इति । गजेहंस्तिभिः कण्डूदेः कृतौ कण्डूयनादिक्रियाविषये सिंहाश्रितो
द्रुमोऽपि गन्तुं शक्यो भवति शक्तिविषयो भवति निर्भयत्वादिति भावः । गौरपि जिह्वया
व्याघ्रगात्रं कण्डूयति कण्डूमपनयति । पक्षे । श इति शस्त्रस्य सम्बोधनं । क्यः ११, भवति
८१, कण्डूदिभ्यः ५३, कृतौ ७१, ॥ २२ ॥

व्याकरणम् ।

वैरादेः कृतौ । वैरायमानः ॥ २० ॥

रोमन्यात् स्वार्थे । स्वार्थे उत्तरीयं भक्षणार्थं । रोमन्यायते ॥ २१ ॥

क्यो भवति कण्डूदिभ्यः कृतौ । कण्डूयति ॥ २२ ॥

नमो वरिवसश्चायं योग्योऽत्र यमिनाङ्गणः ।

नमस्या वरिवस्येषां श्रेयसे नो भवत्यलम् ॥ २३ ॥

तपस्यामोऽत्र सिद्धार्थं किमस्माकमटाव्यया ।

तपसोऽपि स्थानमेतत् तपस्या चाखिलार्थकम् ॥ २४ ॥

स्वपाणिचं मन्यते चाख्याने नाम्नः कृते हरेः ।

कैवल्यं सिद्धपौठेऽस्मिन्निति निर्णययाम्यहम् ॥ २५ ॥

कल्यादितो विशेषार्थे नास्तौच्छा मेऽत्र कानने ।

वसतः प्राप्तसत्त्वस्य कलयन्तु नृपाः परे ॥ २६ ॥

नम इति । अत्रायमे अयं यमिनां सुनीनां गणः नमो वरिवसोर्नमस्कार-गुणूषयो-
योग्यः, एषां सुनीनां नमस्या पूजा वरिवस्या नोऽप्यकं अलमन्यर्थं श्रेयसे भवति ।
नमो वरिवसः ५१, (च) अयं ११, ॥ २३ ॥

तपेति । सुगमम् । पक्षे सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ २४ ॥

स्वेति । अस्मिन् सिद्धपौठे हरेर्नामः चाख्याने उच्चारणे कृते सत्यपि कैवल्यं मुक्तिः
स्वपाणिचं स्वहृत्सङ्गतं मन्यते, स्वस्य चात्मनः पाणी चरतीति तत्तथा वार्ध इतिवत्, इत्यहं
निर्णययामि निर्णयं करोमि । पक्षे । स्वपा इति स्वपालकानां सम्बोधनम् । णिन्
२१, मन्यते ८, (च) चाख्याने ७, नाम्नः ५१, कृते ७, ॥ २५ ॥

कल्येति । अत्र कानने वसतः वसतिं कुर्वन्तः प्राप्तसत्त्वगुणस्य मे मम कल्यादितः
युद्धादिभिर्विशेषार्थे विशेषप्रयोजने इच्छा नास्ति । परे शत्रवो नृपाः कलयन्तु विरोधं
कुर्वन्तु नाहमिति भावः । कल्यादितः ५१, विशेषार्थे ७, ॥ २६ ॥

व्याकरणम् ।

नमो वरिवसश्चायं । आध्यामपि अयं क्यः स्यात् । नमस्या वरिवस्या ॥ २३ ॥

तपसोऽपि । तपस्यामः ॥ २४ ॥

णिचं मन्यते चाख्याने नाम्नः कृते । लिङ्गात् णिचं बुधोमन्यते कृते कृत्यर्थे । कृत
इति भावे क्तः । निर्णययामि ॥ २५ ॥

कल्यादितो विशेषार्थे । कलयन्तु ॥ २६ ॥

मन्त्रिपुत्रः । कुमार ! मैवं ।

अवेहि वेदात् सत्यार्थात् नापत्यमुपकारकम् ।

यत् पित्रोस्तस्मूत्रसमं वेदः सत्यापयत्यदः ॥ २७ ॥

अये बुधैकाजतोऽपि तीर्थं पितृमतो भवेत् ।

पापं न कापयति यत् स पित्रोः सेवनादिभिः ॥ २८ ॥

तस्मात् पितृसेवां यौवराज्यञ्च विहाय तपस्या बहुतीर्थाटनञ्च
भवतां न युज्यते ।

कुमारः । एवं । तत् कियत्कालं देशान् परिभ्रम्य देशं प्रति
यास्यामः । इति ते तस्मिन्नाश्रमे रात्रौ सुषुपुः ॥

अवेहोति । यदपत्यं सन्ततिः पित्रोर्नोपकारकं तदपत्यं पित्रोर्मूत्रसमं, अद इदं
वेदः सत्यापयति सत्यं करोति । अवेहि ८, वेदात् ५, सत्यार्थात् ५, नापत्यं १,
॥ २७ ॥

अये इति । अये बुधैक ! पण्डितश्रेष्ठ ! पितृमतो जनस्य तीर्थं अजतोऽपि अटती-
ऽपि पापं भवेत् । अत् यस्मात् स पितृमान् तीर्थेगता सेवनादिभिः पित्रोर्न कापयति
न सुखं करोति । कं सुखं तत् करोतीति कापयति । पत्ने । अये बुधैकेति सम्बो-
धनं । (एकाच् अतः) एकाजतः ५, (अपि) ॥ २८ ॥

व्याकरणम् ।

अवेहि वेदात् सत्यार्थान्नापत्यम् । वेदसत्यार्थेभ्यो नापप्रत्ययं अवेहि । सत्या-
पयति ॥ २७ ॥

एकाजतोऽपि । एकाशीऽदन्तादपि नाप् स्यात् णिच् । कापयति ॥ २८ ॥

इति नामधात्वध्यायः ॥ ० ॥

अथ पुरपालपुत्रः । (कुमारं प्रति)

अजय्यारिर्विजयते क्षुत्तया विपराजितः ।

ममन्ये निविशोऽवेऽदः साऽत्तुं निविशते नु माम् ॥ १ ॥

अवीपसर्गात् परितोऽवेः क्रीतो दास एव ते ।

कुमारः उत्तरयति ।

विक्रीणीते नेह भक्ष्यं कथं त्वां भोजयेऽधुना ॥ २ ॥

पुरपालपुत्रः । तदाऽहं म्रिये ।

क्षुप्ते बलितयाऽदोऽङ्गमादत्ते स्ववशेऽत्र न ।

स्वप्रसारिष्यलं मात्तुं व्याददातीव सा मुखम् ॥ ३ ॥

अजय्येति । क्षुत् क्षुधा अजय्या जितुमशक्या अरिः शत्रुर्विजयते, तथा क्षुधया विपराजितो विशेषेण पराजितः सन् अत्र व्यसने अर्थात् विपदि निविशो निविष्टः सन् अदः इदं ममन्ये । किं तदित्याह । नु वितर्के सा क्षुधा अत्तुं भक्षितुं मां निविशते । व्यसनेष्वच । व्यसनं विपदि भंशे इत्यमरः । वि-परा-जितः ५१, मं २१, मन्ये ८१, नि-विशः ५१, वे ७१, ॥ १ ॥

अवेति । हे अव रक्षक ! परितः सर्व्वतीभावेन उपसर्गात् क्षुधाजन्यरोगविशेषात् अवेः रक्षेः, एष जनः ते तव क्रीतो दासः । इह कामने भक्ष्यं द्रव्यं न विक्रीणीते कथं त्वामधुना भोजयेः । अवीपसर्गात् ५१, परितः ५१, वेः ५१, क्रीतः ५१, ॥ २ ॥

क्षुदिति । क्षुत् क्षुधा बलितया बलवत्तन मं मम अदोऽङ्गं स्ववशे आदत्ते आयत्ती-करोतीत्यर्थः । अत्र समये स्वप्रसारेऽपि स्वीयव्यापारेऽपि मालं न ममये अङ्गमिति

व्याकरणम् ।

विपराजितो मं मन्ये निविशो वे । आभ्यां मं आत्मनेपदं मन्ये वे । विजयते, निविशते ॥ १ ॥

अवीपसर्गात् परितो वेः क्रीतः । अव-परि-विशः क्रीणातेर्मं स्यात् । विक्रीणीते ॥ २ ॥

मन्त्रिपुत्रः । (सक्रोधं) हत हत पापोऽयं निद्रां प्रतिबध्नाति ।

सत्कर्मोच्चरते रत्या मन्त्रं नाम च वैष्णवम् ।

शयानोऽसावुच्चरते भोक्ष्ये किमिति वस्सरः ॥ ४ ॥

अथ वृक्षस्थो वनकुक्कुटः । (प्रियां प्रति) प्रिये ! ममाश्रमे बुभुक्षवोऽतिथय उपस्थिताः किमत्र विधेयं ।

पक्षिणी । (तं प्रति)

नक्तं समोऽविददृशोऽगमश्चासि निसर्गतः ।

मङ्गच्छेत कथं नाथ ! रात्रावतिथिपूजनम् ॥ ५ ॥

युज्यते सत्कर्मण एवं किन्तु शक्तियुतः ॥ ६ ॥

सम्बन्धः । सा बुधा मा मां अर्तु भक्षयितुं मुखं व्याददातीव प्रसारयतीव । लितः ५१, आदः ५१, ॥ ३ ॥

सदिति । सत्कर्मो सत्कर्मोन्वितो जनः शयानः सन् वैष्णवं विष्णुसम्बन्धीयं मन्त्रं नाम च रत्या अनुरागेन भक्ष्येति यावत् उच्चरते, असौ वस्सरः अक्षरः किं भोक्ष्ये इत्येव उच्चरते । सत्कर्मोच्चरतेः ५१, ॥ ४ ॥

नक्तमिति । नक्तं रात्रौ अविदः अज्ञानस्य अदृशः अन्धस्य समभुल्यः अगमोऽचक्षुश्चासि, रात्रौ तव अतिथिपूजनम् कथं मङ्गच्छेत । पक्षे । नक्तमिति रात्रिः सम्बोधनम् । समः ५१, विददृशः ५१, गमः ५१, अ ११ ॥ ५ ॥

युज्यते । सत्कर्मणी जनस्य एवं कर्म युज्यते किन्तु शक्तियुक्तस्य । पक्षे । शक्तियुत इति समर्थानां सम्बोधनम् । युज्यते ८१, असत्कर्मणः ५१ एवम् ११, ॥ ६ ॥

व्याकरणम् ।

लित आदः । लृकारितः आङ्पूर्वक दाधातीर्मे स्यात् । अङ्मादत्ते । न स्वप्रसारि । मुखं व्याददाति ॥ ३ ॥

सत्कर्मोच्चरतेः । सत् वर्तमानं कर्म यस्य तादृशात् अरतेर्मे स्यात् । किं भोक्ष्ये इत्युच्चरते ॥ ४ ॥

समोविददृशोगमश्च । संपूर्वकात् विददृशो गमश्च मे स्यात् । मङ्गच्छति ॥ ५ ॥

युज्यतेऽसत् कर्मण एवं । अकर्मक-सम्पूर्वक-विदादेर्मे स्यात् ॥ ६ ॥

पक्षी । (तां प्रति)

स्वनोऽप्यर्त्तः श्रुत इह क्षुधार्त्तस्यातिथेर्मया ।

यद्यभुक्तः समृच्छेत् तदा मे पातकं भवेत् ॥ ७ ॥

अथ पक्षी । (अतिथीन् प्रति) अभ्यागता अवधातव्यम् ।

धर्मान् समवतो विप्रात् स्थः श्रुतं यः स्वशक्तितः ।

अतिथीन्नाञ्चयेत् सोऽघः प्रस्थाता निरये मृतः ॥ ८ ॥

तस्माद् बुभुक्षूनतिथीन् युष्मान् भोजयितुमिच्छामि ।

रात्रावभ्योऽचलः क्षुद्रोऽसञ्चयी विधिना कृतः ।

दिवाचरन् पालयन् स्नानवतिष्ठेऽत्र शाखिनि ॥ ९ ॥

कुमारः । (पक्षिणं प्रति)

स्वनेति । इह अस्मिन्नाश्रमे क्षुधार्त्तस्य अतिथेः अर्त्तः स्वनः अर्त्तिः पीडा तज्जन्यः स्वनोऽपि मया श्रुतः । यदि अभुक्तः उपवासो सन् समृच्छेत् गच्छेत् तदा मम पातकं भवेत् । पक्षी । स्वन इति नोऽस्माकं स्व आत्मीय इति सम्बोधनम् । (अफि) अर्त्तः ५ । श्रुतः ५१, ॥ ७ ॥

धर्मेति । धर्मान् ब्राह्मणधर्मान् समवतः सम्यक् पालयतः स्थः स्थिति-श्रीलात् विप्रात् श्रुतं । किं श्रुतमित्याह ; यः स्वशक्त्या अतिथीन् न अञ्चयेत्, न अघः प्राप्नोति मृतः सन् निरयं नरकं प्रस्थाता प्रस्थानं कारिष्यति । पक्षी । धर्मानिति धर्मोऽप्यणनस्य सम्बोधनम् । समवतः ५, विप्रात् ५१, स्थः ५१, श्रुतं ११, ॥ ८ ॥

रात्रेति । अस्वार्थः सुगमः । पक्षी । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ९ ॥

व्याकरणम् ।

अप्यर्त्तः श्रुतः । अर्त्तः शीरष्विव । समृच्छेत् ॥ ७ ॥

समवतोविप्रात् स्थः श्रुतं । समादिपूर्वकात् स्थो मं स्यात् । प्रस्थाता ॥ ८ ॥

अवतिष्ठे ॥ ९ ॥

निर्णयादौ च किं दातास्यातिथ्यं किमसञ्जयी ।

तिष्ठते त्वयि वाङ्मात्रमातिथ्यार्थं द्विजोत्तम ! ॥ १० ॥

पक्षी । (तं प्रति)

तिष्ठे वोऽभ्यागतेभ्योऽहं क्षुद्रोऽसञ्जयकिञ्चनः ।

भुक्त्यै स्वदेहं नेष्ये वो भूयासमनृणी ततः ॥ ११ ॥

उदस्यो मा मया दत्तं चेत् कपोत्तिष्ठते हृदि ।

ऊर्ध्वेहेनैव वृक्षान्मां पातयोत्तिष्ठ चासनात् ॥ १२ ॥

पौरपालः । (तं प्रति)

द्विज ! भवत एकं शरीरं क्षुद्रञ्च वुभुक्षवो वयं वहवः ।

अथ तत् श्रुत्वा नीडस्थस्तच्छावकः । (भ्रातृन् प्रति)

निर्णेतु । आदौ पूर्वकाले निर्णय निश्चयं कुरु, असञ्जयी त्वं किं आतिथ्यं दातासि दास्यसि, हे द्विजोत्तम ! आतिथ्यार्थं त्वयि वाङ्मात्रं तिष्ठते । निर्णयादौ अ, (च) ॥ १० ॥

तिष्ठेति । अभ्यागतेभ्यो वो युष्मभ्यं अहं तिष्ठे स्वाभिप्रायं प्रकाशयामि । क्लृप्ताहं ; अहं क्षुद्रः असञ्जयी अकिञ्चनश्च, भुक्त्यै भोजनाय वो युष्मान् स्वदेहं नेष्ये प्रापयिष्यामि । ततस्तदनन्तरं अनृणी भूयासं भविष्यामि अहमिति शेषः । पक्षे । सूत्रस्य अं ॥ ११ ॥

उदेति । मया दत्तं मा उदस्यः उपेक्षां मा कुरु । चेत् यदि हृदि कृपा उत्तिष्ठते ऊर्ध्वेहेनैव ऊर्ध्वं चेष्टयेव वृक्षात् मां पातय आसनाच्च उत्तिष्ठ । उदस्य इति उत्पूर्व-कस्य अस्य ईर्ष्ये इत्यस्य रूपम् । उदः ५१, स्थः ५१, ॥ १२ ॥

व्याकरणम् ।

निर्णयादौ च । निर्णयाद्यर्थे च स्थो मं स्यात् । वाङ्मात्रं त्वयि तिष्ठते ॥ १० ॥

तिष्ठे वोऽभ्यागतेभ्यः ॥ ११ ॥

उदः स्थः । उत्तिष्ठते हृदि । ऊर्ध्वेहेनैव । ऊर्ध्वं चेष्टायां उत्पूर्वकात् स्थाधातोर्मां स्यात् । आसनादुत्तिष्ठ ॥ १२ ॥

विफलात् मनुनोऽपाञ्च वृथानुपकृतः पिता ।

वृथैवाजपयात्मानमुपतिष्ठामहे ततः ॥ १३ ॥

स्थातोऽसत्कर्मणः पुंसोभारं भूर्मन्यते परम् ।

तातोपकृत्यै तत् स्यामो धीरेषोत्तिष्ठते मम ॥ १४ ॥

आराधनादौ चेशो नो नाधिकारोस्ति तत् पितुः ।

उपतिष्ठेमह्यतिथीनुपचारेण वर्ष्मणा ॥ १५ ॥

अथ पक्षिशावकाः । (अग्रजं प्रति) अग्रज ! एवं युज्यते ।

अथ पक्षिणी । (शावकानां व्यवसितं श्रुत्वा पतिं प्रति)

नाथ ! जीवनलिप्सायां भवेद् वैभिर्बिन्ना मम ।

विफलिति । नोऽस्मान् व्यर्थजीवितान् मनु जानीहि, अनुपकृतः उपकारासमर्थान् नोऽस्मान् पिता वृथा अपात् पालयामास । अजपया आसोष्कासाभ्यां हंस इति मन्त्रेण आत्मानं परमात्मानं वृथा उपतिष्ठामहे उपासनां कुर्मः । तथाच वयं वृथा जीवाम इत्यर्थः । पक्षे । विफलानिति विफलजीवनस्य सम्बोधनम् । विफलं अनिति प्राणि-
तीति स तथा । मनुना ३, उपात् ५, ॥ १३ ॥

स्थातेति । नास्ति सत्कर्म यद्येति असत् कर्मणः पुंसः स्थातः स्थितितः परं केवलं भूः पृथ्वी भारं मन्यते, तत् तस्मात् तातोपकृत्यै पितरुपकाराय स्यामः भवेमः । मम एषा धीरुत्तिष्ठते उपस्थितिशालिनी भवति । स्थातः ५, असत्कर्मणः ५, ॥ १४ ॥

आरेति । ईशः ईश्वरस्य आराधनादौ नोऽस्माकमधिकारो नास्ति, तत् तस्मात् वर्ष्मणा देहेन उपचारेण पितुरतिथीन् उपतिष्ठेमहि । आराधनादौ ७, (च) ॥ १५ ॥

नाथेति । हे नाथ ! जीवलिप्सायां जीवनेच्छायां एभिः श्रावकैर्बिन्ना जीवन-

व्याकरणम् ।

मनुनोपात् । मनुर्मन्त्रसात्करणकोपासनाद्ये उपात् स्थी सं स्यात् । अजपयात्मान-
मुपतिष्ठामहे ॥ १३ ॥

स्थातोऽसत्कर्मणः । अकर्मकात् स्थी सं स्यात् । धीरुत्तिष्ठते ॥ १४ ॥

आराधनादौ च । उपतिष्ठेमहि अतिथीन् ॥ १५ ॥

वृथैव जीवनं तस्मादुपतिष्ठे सृते यमम् ॥ १६ ॥

पक्षी तां प्रति । प्रिये ! समाप्येवं तत् सर्वं वयमतिथ्यर्थे
भवामः इति निश्चित्य अतिथीत् प्रति । भो ! वयमपि बहवः । अथ
कुमारः पक्षिणं प्रति । अहो ।

नीतः स ज्ञानविनयाच्चाव्ययादौ तु वेधमा ।

त्वां नाधिकारस्तत् किं नोऽर्चार्थे विनयसे वपुः ॥ १७ ॥

पक्षी तं प्रति । भोः ! अस्ति वैधे कर्मणि अस्माकमप्यधिकारः ।
तदेवं पश्य ।

देवो विराजं नयते विराजः श्रेयसे परम् ।

नारणं विनयते विष्णोर्नवोपनयते स तम् ॥ १८ ॥

नेव वा मम वृथा भवेत्, तस्मात् सृते मरणाय यममुपतिष्ठे यमं मित्रं करोमीत्यर्थः ।
पक्षे । नाथ जीवन इति प्रियमन्वोधनम् । लिप्सायां अ, (वा) ॥ १६ ॥

नीत इति । हे स ज्ञानविनय ! ज्ञानविनयाभ्यां सह वर्तमान ! अर्चाव्ययादौ
पूजादानादौ वेधसा विधात्रा अधिकारी न त्वां नीतः प्रापितः, तत् तस्मात् नोऽस्माकं
अर्चार्थे पूजार्थे किं कथं वपुर्विनयसे ददासि । नीतः ५१, सः ११, ज्ञानविन-
याच्चाव्ययादौ अ, ॥ १७ ॥

देव इति । विराजो वीनां पक्षिणां राजा गण्डः विराजं विराड्भूतिं देवं विष्णुं
परं केवलं श्रेयसे मुक्तये नयते पूजयति । ननु तत् विष्णोः ऋणमेव शोधयतीत्याह ।
विष्णोः ऋणं न विनयते न शोधयति स विष्णुस्तं गण्डं न वा विनयते न वा भरण्येन
पुण्याति । पक्षे । सुवस्त्र उदाहरणम् ॥ १८ ॥

व्याकरणम् ।

लिप्सायां भवेद्वा । मरणाय यममुपतिष्ठे ॥ १६ ॥

नीतः स ज्ञान-विनयाच्चाव्ययादौ । ज्ञानार्थे नीजधातोः सः विधिः स्यात् ।
विनयसे ॥ १७ ॥

विराजं नयते, ऋणं विनयते, स तं विनयते ॥ १८ ॥

कुमारः । (खगं प्रति) द्विजोत्तम ! भवानधुना सुखं निद्रातु,
तव सुनृतया वचसैवातिथ्यं सुसम्पन्नमासीत् । तदुक्तं “दृणानि
भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी चेत्यादि” ।

पुरपालः । (कुमारं प्रति) भवान् शास्त्रे नयते वचसातिथ्यं
भवतामेव, अहन्तु मूर्खः क्षुधार्तः शरीरधारणाक्षमस्तेन आश्रमि-
णोऽस्य स्वीकृतयातिथ्यं स्वीकरोमीत्युक्त्वा पक्षिणे हृत्तादवतारयितु-
मुद्यतं वीक्ष्य मन्त्रिपुत्रः सानुक्रोशं अरे ! अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यं निव-
र्त्तस्व निवर्त्तस्व ।

यावदाक्रामति ध्वान्तं तावत् भो दययाक्रमः ।

कार्यो नैष शतं दास्ये वीनाक्रान्ता यदा रविः ॥ १८ ॥

कुमारं तुष्णीकं वीक्ष्य । इत इत ।

उपप्रतीद आरभ्य उद्धताजसमीहितः ।

निवर्त्ततेऽयमस्त्रामी नेच्छया प्रक्रमेत किम् ॥ २० ॥

यावदिति । यावत्कालं ध्वान्तमन्वकारः आक्रामति खं व्याप्नोति तावत्कालं भोः
पौरपात्र । दयया कृपया एषु पक्षिषु आक्रमो न कार्यः शतं शतसंख्यकान् वीन्
पक्षिणः दास्ये तुभ्यमिति शेषः । कदा दास्ये इत्यत आह । रविः सूर्यः यदा आक्रान्ता
उद्गमिष्यति । पक्षे । पूर्वापरभागी उदाहरणप्रत्युदाहरणवाक्ये । भोदये अ, आक्रमः
५१, ॥ १८ ॥

उपेति । उद्धताजसमीहितः उद्धतो दुराचर्यो योऽजस्र्यागो गीर्वाणं तस्य समीहितः
स्वाभिमत आरभ्यः क्रियासूचनः उपप्रतीदे प्रतीदः पश्यताङ्गनयटिक्तस्य समीपमिति
उपप्रतीदं तस्मिन् निवर्त्तते । अर्थं पौरपात्रः अस्त्रामी किं कथं इच्छया न प्रक्रमेत
आरभेत । पक्षे उपप्रतः ५१, अदः ११, आरभ्ये अ, ॥ २० ॥

व्याकरणम् ।

भोदययाक्रमः । भोदोतिमान् तस्य उदये उद्गताये आङ्पूर्व्वकमी मं स्यात् ।
विराक्रान्ता, भोदये किं ध्वान्ताक्रामति खं व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

उपप्रतीद आरभ्य । उपप्रादुपसर्गात् क्रमोऽदो मं स्यात् । प्रक्रमेत ॥ २० ॥

नेहा यमः स्वप्रतीककर्मणश्च स्मरत्यपि ।

तथाहनोप्यसुं नेतुं पादमायच्छतेपि न ॥ २१ ॥

आः ज्ञातमपि असत्कर्मण एव युज्यते ॥ २२ ॥

(यमसुहिष्ठ)

यमेङ्गसि हनः किन्तु न नृशंसस्य पापिनः ।

देव ! यन्नाहत भवान् परकष्टाय तत् परम् ॥ २३ ॥

अथ पुरपालः । तं पक्षिणं सभाय्यापत्यमवतार्य दग्ध्वा बभुजे
तद्दीप्य मन्त्रिपुत्रः (सान्धुनेत्रः कुमारं प्रति)

नेहेति । आः कोपे स्वप्रतीककर्मणः स्व आत्मैवः प्रतीकः प्रतिकूली यस्य तत्
स्वप्रतीकं तादृशं कर्म यस्मैति स तथा तस्य अर्थादात्मैयजनानभिमतकर्मकारकस्य जनस्य
यमः कालः इह समये स्मरत्यपि न क्षिप्तयत्यपि, न अत्र कृत्यवैधातुयोगे कर्मणि षष्ठी ।
तथा हनोऽपि न असुं जनं नेतुं यमः पादं आयच्छतेऽपि न प्रसारयत्यपि न ।
पक्षे । नेह इति अनिच्छीः सं । आयमः ६।, स्वप्रतीककर्मणः ६।, (अ) स्मरति ८।,
(अपि) (तथा) हनः ६।, (अपि) ॥ २१ ॥

असदिति । अस्वार्थः सुगमः । (अपि) असत्कर्मणः ६।, एवं १।, युज्यते
८।, ॥ २२ ॥

यमेति । हे यमेङ्ग यमानामीश ! अस्य नृशंसस्य धातुकस्य पापिनः किं कथं न
हनोसि न हन्तासि ? हे देव ! भवान् यत् नाहत नावधीत् तत् परं केवलं परेषां
कष्टाय दुःखाय । पक्षे । यमेङ्ग इति यमस्य सं । सि १।, हनः ६।, कित् १।, ॥ २३ ॥

व्याकरणम् ।

आयमः स्वप्रतीककर्मणश्च स्मरत्यपि तथाहनोपि । स्वप्रतीकं स्वस्याङ्गं कर्म यस्य
तादृशस्य आयमः तथा आहनश्च न स्मरत्यपि बुधः । पादमायच्छते ॥ २१ ॥

अपि असत्कर्मण एव युज्यते । अकर्मणोऽपि आहन यम एव ॥ २२ ॥

सि हनः कित् । आहत ॥ २३ ॥

व्युत्तपोऽयं लुब्धो निजरसनां किमु नोत्तपते ॥ २४ ॥

(पुनः कुमारं प्रति)

आयये च तपः कर्मणः फलं प्राप्तवानसि ।

तत् किं तपस्तप्यसे वा किंवा तौर्यमटाव्यसे ॥ २५ ॥

(पुरपालं प्रति)

सत्तीर्थयुत्सृजः श्राद्धकर्तुं चेच्छन् फलानि यः ।

उत्सृज्यतेऽतिथिभ्योऽङ्गमादोऽर्घ्याहं तमद्यर ॥ २६ ॥

स (तं प्रति) भोः ! अहं किमपराध्यामि ।

उत्तरेणागमो मान्यस्तनयादौ सृजो मुहः ।

व्युत्तेति । विः पक्षी तस्य उत्तपः उत्तापजनकः पाचक इति यावत् । अन्यत् सुगमम् । व्युत्तपः ५, अर्थ १, ॥ २४ ॥

आयेति । आः कौपपीडयोः अये च अये एव तपः कर्मणः फलं प्राप्तवानसि । अन्यत् सुगमम् । यक् १, रे ७, (च) तपःकर्मणः ५, ॥ २५ ॥

सत्तीर्थेति । यः पक्षी सत्तीर्थे गङ्गातीरादौ उत्सृजः दानं कुर्वन्तः श्राद्धकर्तुं फलानि तत्सदृशफलानि इच्छन् सन् अतिथिभ्योऽङ्गमुत्सृज्यते, हे अद्यर ! बहुमन्त्रणशील ! अर्घ्याहं पूजाहं तं पक्षिणं आदः भक्षितवानसि । उत्सृज इति उत्पूर्वकसृजधातु-
दानार्थकः । उत्सृजनविसृजने इति कौषात् । पक्षे । सत्तीर्थयुदिति सत्तीर्थयुक्तस्य
सं । सृजः ६, श्राद्धकर्तुः ६, (च) ॥ २६ ॥

उत्तरेणेति । मान्यो ज्ञानवीर्यः आगमः पक्षी अगमो हवे भव इति आगमः नगौका

व्याकरणम् ।

व्युत्तपोऽयं । आत्माङ्गकर्म्यकर्म्यकव्युत्तपो मं स्यात् । निजरसनामुत्तपते ॥ २४ ॥

यये च तपः कर्मणः । तपः कर्मणस्तपो मं स्यात् रे परे यक् च । तपस्तप्यसे ॥ २५ ॥

सृजः श्राद्धकर्तुं । श्राद्धावान् कर्त्ता यस्य तादृशस्य सृजतेमं स्यात् । उत्सृज्यते-
ऽतिथिभ्योऽङ्गं ॥ २६ ॥

निरयायासर्जि देहं स्त्रैः सहाभ्यागताय मे ॥ २७ ॥

कृतोऽवचेपणाद्यर्थे वाग्ध्ययो भवतानुमाम् ।

खगादं श्वभुजं नापकुरुषे किमु गाधिजम् ॥ २८ ॥

अहन्तु । क्षुधयाधिकृतः शक्नो ह्यीनायां बुभुजे खगम् ।

दत्तमाश्रमिणातिथ्यं किमाधिकुरुते भवान् ॥ २९ ॥

सन्निपुत्रः । आ एव ।

इति यावत् । द्रुहमागमा इत्यमरः । उत्तरेण उत्तरकाक्षे निरयाय निरवनिवृत्तये अभ्या-
गताय मे मङ्गं स्त्रैराक्षीयैः सङ्गं देहं असर्जिं दत्तवान् । कौटुम्भः तनयादौ पुत्रादौ
सुहृन्मोहस्य सृजः व्यागश्लोचः निर्मोह इति यावत् । सृज इति इगुपधात् कः ।
निरयायेति नरकनिवृत्त्यर्थम् । नरकाय प्रदातव्यो दीप इतिषत् । पक्षे । उत्तर इति
उत्तमस्य उत्तरकर्तृत्वां सम्बोधनं । इत्यागमः १, मान्यः १, तनः ६, आदौ ७,
सृजः ६, ॥ २७ ॥

कृत इति । भवता अनुमां मां प्रति अवचेपणाद्यर्थे तिरस्काराद्यर्थे वाग्ध्ययः कृतः,
कौटुम्भं मां खगादं पक्षिभक्षकम् । श्वभुजं कुरुरभक्षकं गाधिजं विश्वामित्रं स भोः किं
कथं नापकुरुषे न तिरस्करोषि । विश्वामित्रः क्षुधार्तः युगो जघनं भुक्तवानित्याम-
प्रसिद्धिः । कृतः ५, अवचेपणाद्यर्थे ७, ॥ २८ ॥

क्षुधेति । क्षुधया अधिकृतः शक्त्या आश्रयणीकृतः सन् शक्नो ह्यीनायां सुत्यां आश्र-
मिणा दत्तं आतिथ्यं खगं बुभुजे कथं भवान् मा मां अधिकुरुते अभिभवति पराजयते
इति यावत् । पक्षे । क्षुधय इति क्षुधाप्राप्तस्य सं । अधिकृतः ५, शक्नो ७, ॥ २९ ॥

व्याख्यारणम् ।

इत्यागमो मान्यस्तनयादौ सृजः । सृजधातीक्ष्ण आदौ इत्यागमो मन्यते । अभ्या-
गतेभ्यो देहमसर्जिं नरकनिवृत्तये ॥ २७ ॥

कृतोऽवचेपणाद्यर्थे । तिरस्काराद्यर्थे कृधातीर्मे स्वात् शक्नो । अपकुरुषे ॥ २८ ॥

अधिकृतः शक्नो । अधेः कृधातीर्मे स्वात् शक्नो । अधिकुरुते ॥ २९ ॥

सहशायी निद्रितं मां विश्वस्तं दुर्बलं वने ।

भक्षितुं यन्नाध्यक्षयास्तन्मन्ये पुण्यतः पितुः ॥ ३० ॥

पुरपालः । (सक्रोधम्)

न पारुष्यं प्रकुर्व्वे ते प्रकुर्व्वे ते न निह्वयम् ।

न बाहमपकुर्व्वे ते भूतिं प्रकुरुषे न मे ॥ ३१ ॥

तत् कथं मां प्रकुरुषे । एवं पुनर्न वाच्यं अन्यथा एवमेव शोष्यति भवान् ।

सचिवः । (पुनः साञ्जलिः) महाशय ! क्षम्यतां ।

अथ कुमारः । (पुरपालं प्रति) अरे जात्य ! मैवं मर्तुकामोऽसि ।

अथ प्रभाते समयान्तरे रहसि मन्त्रिपुत्रः कुमारं प्रति ।

ममन्यतां निह्रुतो ज्ञो नीचोऽसावित्यलं स यत् ।

शतं सदापजानीते कृत्वा कर्म विगर्हितम् ॥ ३२ ॥

सङ्केतः । सहशायी एकामनशयानस्तं निद्रितं मां यत् भक्षितुं नाध्यक्षयाः शक्याः स्नायत् न कृतवानसि, तन्मम पितुः पुण्यत इति मन्ये । पक्षे । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ३० ॥

नपारुष्यमिति । तेभ्यस्तव सम्बन्धे पारुष्यं निष्ठुरवाक्यं न प्रकुर्व्वे न कथयामि तव निह्वयं शौच्यं न प्रकुर्व्वे साहसम् तत्कर्मणि प्रवृत्तोऽस्मि न वा ते तव प्रकुर्व्वे दोषमाधिष्करोमि मे मर्त्यं भूतिं सासिकं मरणं न प्रकुरुषे न ददासि । पक्षे । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ३१ ॥

ममन्यतामिति । असौ नीचः पुरपालः निह्रुतो शौच्यं कर्मणि शः पण्डितः इत्यल-
मतिशयं ममन्यतां, यत् वक्ष्यात् स सदा गर्हितं कर्म कृत्वा शतमपजानीते अपक्षपति
शतवाक्निह्वयं करोतीत्यर्थः । निह्रुतिः स्त्रियां शौच्येऽपलापे इति कीदृशः । मं २१,
मन्यतां ८, निह्रुतो ७, शः ६, ॥ ३२ ॥

व्याकरणम् ।

अध्यक्षयाः ॥ ३० ॥

भूषणादौ कृत्वा उदाहरति । पारुष्यं प्रकुर्व्वे । प्रकुर्व्वे निह्वयं । अपकुर्व्वे ते ।

भूतिं प्रकुरुषे ॥ ३१ ॥

मं मन्यतां निह्रुतो शः । अपलापार्थं ग्राधातोर्मं मन्यतां । अपजानीते ॥ ३२ ॥

कथ्यते स्मरणार्थेऽदः सम्प्रति ज्ञस्त्वमापदि ।

इत्येव प्रतिजानीष्व दासं त्यज्यामि वा मणिम् ॥ ३३ ॥

अनयोरेकतरत्याग एव तव श्रेयसे भवति ।

हृत्तां तवेमं मणिमेष निर्दयी

नूनं यतोऽदृश्यतैनमश्नरम् ।

स्वं स्वर्णमेतन्मणिजन्ततोऽघक-

र्मणोऽस्य दूरीकरणं शिवाय ते ॥ ३४ ॥

मणिरयं सदैवात्मानमेनं स्मारयति । तस्मादसौ दुष्टः प्रियोऽपि
त्यज्य एव । यतः ।

अपथा यः सञ्चरते सुतोऽप्यहितकारकः ।

कथ्यति । स्मरणार्थे अदः एतत् कथ्यते ज्ञस्त्वं पण्डितस्त्वं सम्प्रति अपुना आपदि
आपदवस्थायां इत्येव प्रतिजानीष्व प्रतिज्ञां कुरु, किं तदित्याह दासं त्यज्यामि मणिं वा
त्यज्यामि इत्येव प्रतिज्ञां कुरु इत्यन्वयः । कथ्यते ८, अस्मरणार्थे ७, अदः २१,
सम्प्रतिज्ञः ६१, ॥ ३३ ॥

हृत्तां । एष निर्दयः पुरपातः नूनं निश्चितं तव इमं मणिं हृत्तां हरिष्यति, यतो
यस्मात् एतन्मणिजं एतत्स्वर्णमणिस्वर्णसम्भूतं स्वर्णं स्वमात्मानं एनमश्नरं घञ्जरं अदृश्यत
पश्यन्तमेनं आत्मानमदृश्यत ; अर्थात् असौ मणिजातस्वर्णे दृष्टवान् । ततस्तस्मादस्य
अघकर्मणः पापकर्मणः पापाय कर्म यस्य तादृशस्य दूरीकरणं तव शिवाय चेमाय ।
पक्षे णिजन्ततः ५१, घकर्मणः ५, ॥ ३४ ॥

अपथेति । अपथा विकृष्टपथेन यो जनः सञ्चरते गच्छति स जनः सुतोऽपि
दुष्टोऽहितकारकः सन् त्याज्यः । क इव इत्याह अहितो दुष्टः करणचरः करणं शरीरं

व्याकरणम् ।

कथ्यतेऽस्मरणार्थे सम्प्रतिज्ञः । प्रतिजानीष्व ॥ ३३ ॥

णिजन्ततो घकर्मणः । घः कर्त्तव्यं कर्म यस्य तादृशात् णिजन्तात् सं स्यात् । स्वर्णं
स्वं एनमदृश्यत ॥ ३४ ॥

त्याज्यो दुष्टः स करणचरो वाऽसृक्चयोऽहितः ॥ ३५ ॥

तद्भवतु ।

आकर्षति स्मारयतीह मां सुहृत् आसे परं त्वाऽवितुमत्र कानने ।
प्रतिज्ञयैवानुवदाम्यदः सखे ! क्षणञ्च नापैति ममाङ्गराङ्गयम् ॥ ३६ ॥
कुमारः । एवं वाढादनुवदोऽस्यहं तेऽनुवदे सखे ! ।

किं करिष्यति कौटोऽयमावयोज्ञायतोः सदा ॥ ३७ ॥

किन्तु देशं प्रति गन्तुमनास्त्वं लक्ष्यसे तद्गच्छ तन्नवारयितुं
शक्नोमि । यतः ।

मम्यते विमतिव्यक्तसङ्कोक्तौ श्रुतिगोचरे ।

तत्र चरतीति विग्रहः । करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपीत्यमरः । तादृशोऽसृक्-
चयो वा रक्तसञ्चयरूपरीगविशेष इव । अत्र वा शब्द इवायं कः । सकरणचरः ५१, ॥ ३५ ॥

आकर्षेति । इह वर्षासमये सुहृत् मां आकर्षति स्मारयति च स्मरन् मां आत्मानं
स्मारयति, अत्र कानने परं केवलं त्वा त्वां अवितुं रक्षितुं आसे वसामि । अदः एतत्
प्रतिज्ञयैव अनुवदामि पूर्वोक्तमेव पुनर्वदामि । किन्तदित्याह, अङ्गरात् चङ्गरात् अर्थात्
पश्चिमचङ्गात् मम भयं क्षणमपि नापैति न याति । पक्षे । वक्ष्यमाणसूत्रस्य च ॥ ३६ ॥

एवमिति । वाढं प्रतिज्ञा तदाश्रित्य एवं पूर्वोक्तं अनुवदोऽसि दासं त्यज इति
तस्मात् भयं भवतीत्यादिपूर्वोक्तस्यानुवादशीलोऽसि अहमपि ते तव सम्बन्धे तथानुवदे
यथा त्वं वदसि तथाहमपि वदामि । किन्तदित्याह किं करिष्यतीति । तथाच यथा
त्वं पुनःपुनर्वदसि अस्मात् विभेमि, तथाहमपि पुनःपुनर्वदामि अयं कौट इति । पक्षे ।
एवमिति एवं जानौहोत्यर्थः । वा १, अढात् ५१, अनुवदः ५१, ॥ ३७ ॥

मम्यत इति । व्यक्ता अष्टांशं चासौ सङ्कोक्तिशेषेति स तथा, विमतेरनिच्छाया व्यक्त-
सङ्कोक्तिः मम्यते ममाभिप्रेते कर्मणि विमतेरनिच्छाया व्यक्तसङ्कोक्तौ श्रुतिगोचरे श्रवण-

व्याकरणम् ।

सकरणचरः । करणेन सङ्घर्षमानाचरतेर्ध्वं स्यात् छे । अपथा सञ्चरते ॥ ३५ ॥

अदोऽनुवदामि ॥ ३६ ॥

वाढादनुवदः । अकर्मकादनुवदतेर्मां स्यात् वा । अनुवदे ॥ ३७ ॥

मन्मते योजये किं त्वां तन्नैवं विवदावहे ॥ ३८ ॥

तद्भवतु भवानभिमानौव लक्ष्यते किमत्र वीजं ।

मन्त्रपुत्रः । कुमार ! तव दासस्य चरित्रं पुरा समक्षं ज्ञात-
वानसि तदभियोगो भवत्पुरतो न कृतः । अधुना तु असहिष्णुरिति
वेदयामि । यथा ।

दासस्त्वमप्यहमिवेत्यवजानाति मामयम् ।

मयि वादिनि वक्तव्येव मयि क्रुध्यति कुप्यति ॥ ३९ ॥

एवं क्रियाव्यतीहारे प्रवृत्ते आत्मने पदम् ।

वस्मि नास्ते यत्र मिथो वचनं कुसतोः सटक् ॥ ४० ॥

प्रत्यक्षविषये सति किं कथं त्वां मन्मते मनमिप्रेते कर्षयिषि योजये नियुक्तां कुर्यां तत्,
तस्मात् एवमनेन प्रकारेण न विवदावहे न परस्परं विविधमतिपूर्वकसङ्कीर्णं न कुर्वः ।
मतिरिच्छायां बुद्धावपि स्त्रियां मतेतिकोषः । पक्षे । मन्मते इति सन्मतायाः सं ।
विमतिव्यक्तसङ्कीर्णौ ७, युतिगोचरे ७, ॥ ३८ ॥

दास इति । अहमिव त्वमपि दासः कुमारस्येति शेषः । इत्यनेन रूपेण अयं
दासः मां अवजानाति अवज्ञां करोति । अत्र व्याकरणपक्षो नास्ति ॥ ३९ ॥

एवमिति । एवमनेन प्रकारेण क्रियाव्यतीहारे क्रियायाः सजातीयक्रियाकरणं
क्रियाव्यतीहारस्तस्मिन् प्रवृत्ते आरब्धे सति, आत्मने आत्मनिमित्तं पदं स्थानं वस्मि
इच्छामि, यत्र स्थाने कुसतोः कुर्निन्दितः सन् साधुस्तयोर्बोधः परस्परं सटक् समानं
वचनं न आसीत् । पक्षे क्रियाव्यतीहारे ७, प्रवृत्ते ७, आत्मनेपदं १, वस्मि ८, न १,
आसीत् ८, यत्र ७, मिथोवचनं १, ॥ ४० ॥

व्याकरणम् ।

विमतिव्यक्तसङ्कीर्णौ युतिगोचरे । युतिगोचरे आद्यबोधविषयोभूते । विमत्या
सट् व्यक्तसङ्कीर्णरिति विग्रहः । मीनकूर्चकोष्क इतिवत् । विवदावहे ॥ ३८ ॥

क्रियाव्यतीहारे प्रवृत्ते आत्मनेपदं वस्मि नास्ति यत्र मिथोवचनं । क्रियायाः सजा-
तीयक्रियाकरणे प्रवृत्ते बुद्धौ प्रवर्तमाने सति आत्मनेपदमिच्छामि ; यत्र मिथोवचनं
परस्परवाचि पदं नास्ति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कुमारः । (सक्तोऽधं) आ दुरात्मनो व्यवसितमेतादृक् अधुनैव तं
निगृहीतास्मि ।

मन्त्रिपुत्रः । सुसमये यथायोग्यं विधास्यसि । कुमारः ।
तस्मैह कानने क्षणमपि स्थातव्यं इदानीमुत्तरकोषलाधिपते राज-
धान्यां निर्भयं निर्विवादे निवर्त्यामः ।

अलकाञ्च या हसति राया हिंसावचनतोऽपि निवर्त्तते यत्र ॥ ४१ ॥

वैधे सदेह रतिवहस्तदर्थं आत्मनेपदं वैष्णवमिच्छन् तनुभृत् ॥ ४२ ॥

यत्रस्था व्यतिवर्त्तन्ते इतरेऽपि महाजनान् ।

व्यत्याचरन्ति वाऽसाधून् मनसापि न कर्हिचित् ॥ ४३ ॥

अलकेति । या राजधानी राया धनेन अलकाञ्च कुवेरपुरीमपि हसति तिरस्करोति,
यत्र वचनतोऽपि वाक्यतोऽपि हिंसा निवर्त्तते यत्र हिंसा भास्वीत्यर्थः । पक्षे । अलका-
ञ्चेति अलकागतस्य सं । हसति ५१, रा-या-हिंसावचनतः ५१, (अपि) निवर्त्तते ८१,
यत्र ७१, ॥ ४१ ॥

वैधे इति । इह राजधान्यां तनुभृत् लोकः आत्मने आत्माद्यं वैष्णवं पदं विष्णु-
सम्बन्धिस्थानमिच्छन् सन् सदा वैधे वेदविहिते कर्मणि रतिवहः अनुरागभाक् सन्
तदर्थं वैधकर्मार्थं प्रवर्त्तते । पक्षे । वैधेसदे इति वैधकर्मणि गतायाः सं । हरतिवहः
५१, तदर्थं ७१, प्रवर्त्तते ८१, आत्मनेपदं ११, ॥ ४२ ॥

यत्रेति । यत्रस्था राजधानीस्था इतरेऽपि नीचा अपि महाजनान् व्यतिवर्त्तन्ते
महाजना यथा वर्त्तन्ते तथैव वर्त्तन्ते कर्हिचिदपि मनसापि असाधून् न व्यत्याचरन्ति
असाधवी यथा आचरन्ति तथा नाचरन्ति ॥ ४३ ॥

व्याख्यानम् ।

हसति रा-या-हिंसावचनतोऽपि निवर्त्तते यत्र । राः शब्दः या गमनं तथाच
शब्दार्थगमनार्थहिंसार्थादपि हसधातोर्निवर्त्तते ममिति शेषः ॥ ४१ ॥

हरतिवहस्तदर्थं प्रवर्त्तते आत्मनेपदम् ॥ ४२ ॥

(व्यतिवर्त्तन्ते ।) शब्दार्थादौ किं व्यत्याचरन्ति ॥ ४३ ॥

दाता वदान्यं दानेन यत्र व्यतिजिगीषति ।

अपराह्णे सूपविष्टं व्यत्यालपति वार्द्धकम् ॥ ४४ ॥

सहोपविष्टा वनिता पतिं व्यतिहसत्यपि ।

भित्तिस्थसुकुरे विस्त्रमन्योन्यं व्यतिपश्यति ॥ ४५ ॥

राजा तु परमधार्मिकः ।

यः सन्दानोऽधर्म्यसम्प्रदानात् विरमते सदा ।

संयच्छते योऽसत्येष्टं तन्मुखं वीक्षतेऽपि न ॥ ४६ ॥

अशनार्थं भुजो देवैर्यस्य यज्ञे प्रसार्यते ।

भुञ्जते पितरो दिव्या मनुष्या अपि यज्ञियाः ॥ ४७ ॥

दातेति । यत्र राजधान्यां दाता जनः दानेन वदान्यं दातारं जनं व्यतिजिगीषति । तथाच । दातारो दानेन परस्परं जेतुमिच्छन्तीत्यर्थः । वार्द्धकं वृद्धसमूहः अपराह्णे सूपविष्टं सत् व्यत्यालपति परस्परं आलपति । वृद्धसहोऽपि वार्द्धकमिति शेषः ॥ ४४ ॥

सङ्गति । यत्र वनिता सहोपविष्टा सती पतिं व्यतिहसति भित्तिनिबद्धे सुकुरे दर्पणे विम्बं प्रतिविम्बं अन्योन्यं परस्परं व्यतिपश्यति । पक्षे । सूत्रस्य च ॥ ४५ ॥

य इति । यो राजा सन्दानः संसत्यक् दानं यस्य स तथा अधर्म्यसम्प्रदानात् धर्मादनपेतमिति धर्मा न धर्माधर्मा तादृशं यत् सम्प्रदानं तस्मात् विरमते अर्थाद्विहितदानादविरतः । यो जनोऽसत्या कुलटया संयच्छते ददाति तन्मुखमपि न वीक्षते । पक्षे । य इति वक्रवतः सं । सन्दानः ५१, अधर्म्यसम्प्रदानात् ५१, ॥ ४६ ॥

अशनेति । यस्य राशौ यज्ञे अशनार्थं भोजनार्थं देवैः भुजः प्रसार्यते । यत्र च

व्याकरणम् ।

व्यतिजिगीषति, व्यत्यालपति ॥ ४४ ॥

व्यतिहसति, अन्योन्यं व्यतिपश्यति ॥ ४५ ॥

सन्दानोऽधर्म्यसम्प्रदानात् । असत्या इष्टं संयच्छते ॥ ४६ ॥

अशनार्थं भुजः । भुञ्जते पितरः ॥ ४७ ॥

यद्राजधान्यां मनुजो दत्ते एव न याञ्जितः ।

क्रियावान् तत्फलौ चेत् स्यादिच्छा तदपगच्छतु ॥ ४८ ॥

पुरोपि निर्वासयते कृतागसं यः स्त्रीयधर्माऽप्रणिजन्तस्तथा ।

बोधेपि वा यस्य वदोऽनृतोऽदमो हृषीकसंघो नयते तमन्तरम् ॥ ४९ ॥

यत्रिया दिव्या दिग्भवा मनुष्याः जनकादयः पितरश्च अपिस्वतादयो भुञ्जते । पक्षे
अज्ञनाथे ७, भुजः ५१, ॥ ४७ ॥

यदिति । यस्य राजधान्यां मनुजो लोको दत्ते एव न तु याञ्जितः न याचते
इत्यर्थः । याज्ञा अथ जाता इत्यर्थे याञ्जितः । यत्र च मनुजः क्रियावान् वैधक्रिया-
वान् तत्फलौ च तत्कर्म्मजन्यफलवांश्च । चेत् यदि इच्छा स्यात् तत् तदा अवगच्छतु
तद्राजधानीमिति शेषः । पक्षे । पूर्वभागं सदाहरणवाक्यम् । याच इति याचमानस्य
सं । जितः ५१, क्रियावान् ११, तत्फलौ ११, (चेत्) स्यात् ८१, ॥ ४८ ॥

पुर इति । यो राजा कृतागसं कृतापराधं लोकं पुरात् निर्वासयते घने वासयति,
तथा स्त्रीयधर्माप्रणिजं स्त्रीयधर्माणां अपीषकं स्त्रीयधर्मान् न प्रणेनेति न पुष्पाति यः
स तथा । निज्जिह्वोर्लोपोपे इत्यस्यादिगुपधात् कप्रत्यये रूपम् । ततः पुरात् तथा
निर्वासयते इत्यर्थः । बोधि सदसदज्ञाने सत्यपि यस्य जनस्य वदो वाक्यं अनृतः
अमत्यः, यस्य हृषीकसङ्घः इन्द्रियसमूहः अदमः अदान्तः तं जनं पुरादन्तरं वह्निर्नयते ।
पक्षे । स्त्रीयधर्माप्र इति स्त्रीयधर्माणां सम्बन्धं पाखण्डस्य सम्बोधनम् । आप्र इति
पूति पाखणे इत्यस्य रूपं, मङ्गोप कुप्र इतिवत् । णिजन्तः ५१, तथा ११, वम् घे-पिव-
आयस्य-वेदः ५१, नृतः ५१, दमः ५१, ॥ ४९ ॥

व्याकरणम् ।

जितः क्रियावान् तत्फलौ चेत् स्यात् । जितो धातोर्मे स्यात् चेत् यदि क्रियावान्
तत्फलौ तत्क्रियान्यफलभाक् स्यात् । मनुजो दत्ते ॥ ४८ ॥

णिजन्तस्तथा वो, घे, पिवायस्य, वदो, नृतो, दमः । णिजन्तात् वस घे पिव
आयस्य वदो नृतो दमस्तथा भं स्यादित्यर्थः । कृतानसं निर्वासयते, नयते ॥ ४९ ॥

चन्द्रभासो मण्डिचया यस्मिन्नुच्चादः पुरं महत् ।
 दीपयन्तो रोचयन्त आत्मनो मोदयन्ति च ॥ ५० ॥
 शुद्धा यद्राजधानीस्था यजन्तेऽह्वरद्विजाः ।
 यजन्ति यजमानार्थं पाययन्ते प्रपाकृतः ॥ ५१ ॥
 गावो वत्सान् धापयन्ते प्रातर्यस्य परःशताः ।
 स्वं स्वभार्या रोचयन्ते दमयन्ते सुतान् नराः ॥ ५२ ॥
 नर्तयन्ते वादयन्ते काश्मीरजवनाङ्गनाः ।
 रात्रौ देवालये ताश्च वासयन्ते पुराद्वहिः ॥ ५३ ॥
 स्त्रियो रूपेण च परिमोहयन्तेऽमराङ्गनाः ।
 आयामयन्ते लोभादीन् परस्वादेर्जितेन्द्रियाः ॥ ५४ ॥

चन्द्रेति । चन्द्रभासः चन्द्रस्यैव भा दीप्तिर्येषां तादृशा मण्डिचया मणिसमूहा रुचा
 दीपयन्त इदं महत् पुरं दीपयन्तः सन्तः यं राजानं आत्मनो रोचयन्ते आत्मनो
 रोचमानं यं रोचयन्ते मोदयन्ति च । पक्षे । चन्द्रभासीम इति सुन्दरस्य सम्बोधनम् ।
 णिचः ५१, आयम्-रुचादः ५१, ॥ ५० ॥

शुद्धा इति । शुद्धा जितेन्द्रियाः प्रपाकृतः पानीयशालिकाकृतो जनाः पाययन्ते
 पथिकानिति शेषः । पक्षे । सूत्रस्य च ॥ ५१ ॥

गाव इति । नराः स्वभार्याः स्वं रोचयन्ते स्वयं रोचमानाः स्वभार्याः स्वंरोचयन्ते
 भान्या इति भावः । पक्षे । सूत्रस्य च ॥ ५२ ॥

नर्तयन्ति । अस्यायः सुगमः । पुराद्वहिरिति अनर्थाशङ्कया ॥ ५३ ॥

व्याकरणम् ।

णिचः आयम्-रुचादः । णिजन्तात् आयम् रुच चदच सं स्थात् । रोचयन्ते ॥ ५० ॥

यजन्ते, यजमानार्थं यजन्ति, पाययन्ते ॥ ५१ ॥

रोचयन्ते, दमयन्ते ॥ ५२ ॥

नर्तयन्ते, वादयन्ते, वासयन्ते ॥ ५३ ॥

आदयन्तेऽतिथीन् नित्यं संयच्छन्ते सदार्थिने ।

न केप्यपवदन्तेऽन्यान् जानते ते हि तद्वयाम् ॥ ५५ ॥

अतो वयमधुनातिश्रान्ताः क्षीणा मलिनाश्चेति शुश्रूषार्थं अमु-
थातिथिशालायां वत्स्यामः ।

एतादृशो ननु क्षोपि सदा प्रत्याश्रुतः स नः ।

दिदृक्षिषिष्ट शुश्रूषिष्यते जिज्ञासिता मुहुः ॥ ५६ ॥

अथ ते तद्राजधानीं प्रति प्रतस्थिरे । अथ पुरपालः अम्बिका-
वनमाहात्म्यं स्मृत्वा स्वकार्यं सिसाधयिषुः कुमारं प्रति ॥ ० ॥

स्त्रिय इति । परस्त्रादीः परधनादर्शोभादीन् आयामयन्ते विरतान् कुर्वन्ते । पक्षे ।
सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ५४ ॥

आदयन्त इति । केऽपि जनाः अन्यान् अपवादयन्ते अभिज्ञानान् कुर्वन्ति हि
यस्मात् ते जनाः परव्यथां जानते । पक्षे । उ० ॥ ५५ ॥

एतेति । ननु भीः शः पण्डितोऽपि स वृषः प्रत्याश्रुतः कृतप्रतिश्रः सन् एतादृशान्
दृढगवस्थान् नोऽस्मान् दिदृक्षिषिष्ट शुश्रूषिष्यते जिज्ञासिता च । पक्षे । एता इति
आगतानां सम्बोधनम् । दृशः ५१, अननुश्रः ५१, (अपि) (सदा) अप्रत्याश्रुतः ५१,
सनः ५१, ॥ ५६ ॥

व्याकरणम् ।

परिमोहयन्ते, आयामयन्ते ॥ ५४ ॥

आदयन्ते, संयच्छन्ते, अपवदन्ते, जानते ॥ ५५ ॥

दृशोऽननुक्षोऽपि सदाप्रत्याश्रुतः सनः । एभ्यो सं स्यात् । दिदृक्षिषिष्ट, शुश्रूषिष्यते,
जिज्ञासिता ॥ इति मपादः ॥ ५६ ॥

श्रेयो यत् कर्मभावे संमन्यते सुहृदा धिया ।

स्वयं क्रियेत तत् कर्म कारयेत् सुहृदोपि सं ॥ १ ॥

यदेतत् मन्मनस्युदेति ।

भोयथे नातिदूरेऽस्ति गौरीपीठोऽम्बिकावनम् ।

यत्र सन्निहिता काली गम्यतां यदि रोचते ॥ २ ॥

दृश्यतेऽसावुत्तरेणागमस्तनितवारिणा ।

रहितेनासिताब्देन योऽन्वकारि तङ्किमता ॥ ३ ॥

हत हत । इत्येवानुशये नायं तपःसिद्धाश्रमः पुरा ।

मन्मनस्युदियायैनं येऽपश्यन् नन्वतप्त तैः ॥ ४ ॥

श्रेय इति । सुहृदा धिया बुद्ध्या यत्कर्मभावे यत्कर्मणः सत्तायां श्रेयो संमन्यते तत्कर्म स्वयं क्रियेत, स सुहृत् सुहृदोऽपि तत् कर्म कारयेत् । पद्ये । श्रेयोयदिति श्रेयसि यतमानस्य सं । कर्मभावे ७, सं ११, ॥ १ ॥

भो इति । भोः कुमार ! अथे पुरीभागे नातिदूरे अम्बिकावनं गौरीपीठोऽस्ति । पद्ये । भो इति सं । यक् १, रे ७, ॥ २ ॥

दृश्यत इति । उत्तरेण उत्तरस्थां दिशि असी अगमः पर्वती दृश्यते योऽगमः असिताब्देन नीलमेघेन अन्वकारि सदृशीकृतः । 'सीदृशेन सनितवारिणा सनितं निचध्वनिः तेन वारिणा च रहितेन । तङ्किमता विद्युत्पुक्तेन । तङ्किमता इत्यनेन सुवर्णादिधातुमयत्वं सूचितं । पद्ये । दृश्यते सावुत्तर इति हे उत्तर ! उत्तम ! असी इषागमो दृश्यते इति प्रश्नः । तव इति वृत्तिमतः सं । इषागमः ११, तनि ७, ॥ ३ ॥

इतीति । अहं इत्येव अनुशये पश्चात्तापं करोमि । किं तदित्याह, अयं तपःसिद्धाश्रमः तपसा सिद्धानामाश्रमः पुरा पूर्वं काले मनसि वन्न उदियाय उपस्थितो न जातः ।

व्याकरणम् ।

कर्मभावे सं । भोः कर्मणि भावे च सं स्यात् । मन्यते, क्रियेत ॥ १ ॥

यथे । रे परे धीर्यक् स्यात् कर्मभावयोः । गम्यताम् ॥ २ ॥

इषागमसनि । अन्वकारि ॥ ३ ॥

सोऽस्यैवाधित्यकास्योऽत्र धर्मिणागम इष्यते ।

स वासोऽहंन् दृक्ष्यश्च चोऽकारि पूर्व्वं सकृन्मया ॥ ५ ॥

कारां भित्वा विनिःसृत्य विषयान् भ्राम्यता मया ।

अकारिषातां द्वावेतौ शैलपीठौ दृशोऽतिथौ ॥ ६ ॥

सताद्याख्यातस्य चास्य गिरेः पृष्ठेऽम्बिकावनम् ।

दर्शिता भवता चक्षुः सफलं कारितात्मनः ॥ ७ ॥

एनं आश्रमं ये जना अपश्यन् तैर्जनेन अन्वतप्त । पक्षे । इत्येवेति जानीहीति शेषः ।
अनुश्रये ७, न १, अयं १, तपः ५, ॥ ४ ॥

स इति । स सिद्धाश्रमः अस्यैव पर्व्वतस्य अधित्यकास्यः ऊर्ध्वभूमिस्यः, अत्र आश्रमे
धर्मिणा धार्मिकेण आगमः आगमनं इष्यते । वासोऽहंन् वासविषये अहंन् योग्यो
भवन् स पीठः पूर्व्वं पूर्व्वं काले सकृदेकवारं मया दृक्ष्यश्चः अकारि दृक्ष्यश्चो दर्शनजन्यो
धो यश्चः ज्ञानं तस्मिन् अरतीति स तथा । आक्षुषज्ञानविषयीकृत इत्यर्थः । पक्षे ।
धर् इति पर्व्वतस्य सं । मिषागमः १, इष्यते ८, सः १, वा १, सेः ६, इन दृक्-
यश्च अचः ५, ॥ ५ ॥

कारामिति । कारां वन्धनाख्यम् । विषयान् देशान् । शैलपीठौ पर्व्वतपीठस्य-
स्थानद्वयं दृशोऽतिथौ दर्शनविषयौ । पक्षे । सूत्रस्य सं ॥ ६ ॥

सतेति । सतां साधुना भवता अद्य आख्यातस्य विख्यातस्य अस्य गिरेः पर्व्वतस्य
पृष्ठे अम्बिकावनं दर्शिता आत्मनश्चक्षुः सफलं कारिता । पक्षे । सेति शिवस्य सं ।
सः १, ताद्याख्यातस्य ६, (च) ॥ ७ ॥

व्याकरणम् ।

अनुश्रये नायं तपः । अनुतापायै अयं दण् न स्यात् । तेरन्वतप्त ॥ ४ ॥

मिषागम इष्यते स वा सेहंन्-दृक्ष्यश्चः । इनदृश्यश्चाजलात् सेस्थाने मिषागम
इष्यते स तु वा विज्ञाप्येन भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अकारिषातां ॥ ६ ॥

स ताद्याख्यातस्य च । ताम्रभूति आख्यातस्य च स मिषागमः स्यात् । दर्शिता,
कारिता ॥ ७ ॥

एतत् सर्वं निवेदितं अत्र विधेयं निर्णीयतां ।

कुमारः । अवश्यमेव गन्तव्यं नालं विलम्बेन । (सचिवं प्रति)
सखे ! किं मौनमालम्बसे ? अस्योत्तरं कार्यम् ।

स । (तं प्रति) शं जानाम्युत्तरेणातो यन्न तेऽद्य मनोषितात् ।

मया नादायि तेनास्योत्तरमस्थिरचेतसा ॥ ८ ॥

यतः । हितकञ्चोत्तरेणानुबन्धोऽघञ्चेति मन्यते ।

चेत्तदातः स तत् कार्यात् धौघायः स्वं निवर्त्तयेत् ॥ ९ ॥

इति तत्र गमनार्थं चेतो मे प्रसन्नतां न लभते । अतएव किम्ब-
दन्तो मनश्चलति चेत् गच्छेति ।

कुमारस्तं प्रति । भवान् सर्वमेव मनोषितं प्रतिबध्नाति ।

श्रमिति । अतोऽस्मात् ते तव अद्य मनोषितात् अभीक्षितकर्म्मणः यत् यस्मादुत्तरेण
उत्तरकाले शं कल्याणं न जानामि तेन हेतुना अस्थिरचेतसा मया अस्योत्तरं न अदायि
न दत्तम् । पक्षे । शं मङ्गलार्थं । जानामि ८, उत्तरेणातः ५१, येन ११, ॥ ८ ॥

द्वितेति । हितकृत् जनः चेत् यदि उत्तरकाले अनुबन्धो दीघोत्पादोऽघञ् व्यसनश्च
अर्थात् विपदिति मन्यते, तदा अतोऽस्माद्धेतोः स हितकृत् धौघायो बुद्धितत्कार्यात्
स्वमात्मीयं जनं निवर्त्तयेत् । धौघाय इति धियं दधातीति स तथा । धाधातीर्णप्रत्यये
रूपम् । पक्षे । द्वितेति सं । कृत् ११, (च) उत्तरे ७, णानुबन्धः ११, घञ् ११, (च)
इति ११, मन्यते ८, तदा ७, आतः ५१, सः ११, ॥ ९ ॥

व्याकरणम् ।

जानाम्युत्तरेणातो यन् । उत्तरे इन् यस्य तादृशस्य आदन्तात् यन् स्यादिति
जानामि । अदायि ॥ ८ ॥

कञ्चोत्तरेणानुबन्धो घञ्चेति मन्यते चेत्तदातः सः । चेत् यदि परत्र अकारानुबन्धः
कृतप्रत्ययो घञ् च इति मन्यते, तदा आदन्तात् स यन् स्यात्, अकारः समुच्चये ।
धौघायः ॥ ९ ॥

भावेहमाऽद्य वचनं प्रयोज्यं भवतेदृश्यम् ।

प्रतीकवाचा यात्रायां मतिद्वैधाय भूयते ॥ १० ॥

अतस्तत्र गमनार्थं कृतनिश्चयस्य मे धारणं न युज्यते । इति ते
अम्बिकावनं प्रति प्रतस्त्रिरे ।

एतस्मिन् समये अम्बिकापीठेश्वरौ विकटां प्रति । पुत्रि !
तपःसिद्धासि ।

मन्यतामिति ते दुःखमञ्जनोऽवेणि ! लोपनम् ।

दुःखस्याभूदभाज्यस्य हृदयग्रन्थिभिश्च ते ॥ ११ ॥

वरलम्बो भवेदेतन्नगे स्थिरमते ! तव ।

तपःफलं त्वयालाभि स्वेष्टसिद्धिरलम्बि च ॥ १२ ॥

भावेति । हे भाव ! हे विद्वन् ! इह यात्रासमये अद्य ईदृशं वचनं भवता सा
प्रयोज्यं न प्रयोक्तव्यम् । अत्र हेतुमाह, यात्रायां यात्रासमये प्रतीकवाचा प्रतिकूल-
वचसा मतिद्वैधाय भूयते मतिद्वैधं जन्यते । भावे ७, (६) माद्यवचनं १, प्रयोज्यं
१, भवता १, ॥ १० ॥

मन्यतामिति । हे अवेणि ! नियमवशात् अकृतकेशसंस्कारे ! ते तव दुःखमञ्जनः
एति आबध्यति इति मन्यतां तव दुःखस्य लोपनमभूत् हृदयग्रन्थिभिश्च नानासंशयैश्च
अद्य अभाजि भग्नं । पक्षे । दुःखेति दुःखवतः सं । मञ्ज-नः ६, वा १, इणि ७,
लोपनं १, ॥ ११ ॥

वरति । हे स्थिरमते ! तव वरलम्बः पतिलाभः एतन्नगे अस्मिन् पर्वते भवेत् ।
तथा तपःफलं अलाभि इष्टसिद्धिरुपसिद्धिश्च अलम्बि । पक्षे । वरेति सं । लम्बः ६,
भवेत् ८, एतत् १, न १, मेः ५, ॥ १२ ॥

व्याकरणम् ।

भावे ६ माद्यवचनं प्रयोज्यं भवता । भावे आत्मनेपदस्याद्यवचनमेव प्रयोक्तव्यं ।
इकारोऽवधारणे । भूयते ॥ १० ॥

मञ्ज-नी वेणि लोपनं । मञ्जधातोर्नकारस्य लोपः स्याद्वा इणि । अभाजि ॥ ११ ॥

लम्बो भवेदेतन्नगे । लम्बधातोर्नकारलोपो वा स्यादिति न तु मेः । अलाभि,
अलम्बि ॥ १२ ॥

अथ कुमारादयः अम्बिकावनं प्राप्ताः ।

तैस्तत्रादर्शि सा देवी प्रणम्यास्तावि भक्तितः ।

अथाहि मूर्ध्नि निर्माल्यं तेन चाघान्यघानिषुः ॥ १३ ॥

अथ दासः सचिवं प्रति । पीठेश्वरी पूजनौया, भवाम् स्नानाय
व्रजतु । कुमारः प्रातःस्नातो विश्राम्यतु । अथ सचिवे स्नानार्थं
गतवति दासः कुमारं प्रति ।

दृश्यन्तां पारिजातानि कुसुमानीह काननै ।

भूदुर्लभानि चौर्यन्तां गौर्याः पूजार्थमाख्यया ॥ १४ ॥

अथ कुमारो हृष्टस्तत्कुसुमानि चिन्वन् वानरो बभूव । अथ
दासस्तस्मात् स्पर्शमणिमादाय प्रतस्थे ।

अथ व्रजन्तं तं हृष्टं गृहीत्वा पथि दृश्यभिः ।

अनीयाथ नृशंसोऽयमुपजर्हेऽम्बिकां सतीं ॥ १५ ॥

अथ सचिवस्तत्रागत्य कुमारं दासश्चादृष्ट्वा कुमारो हब इति
मत्वा बहु विलप्य देशं प्रतिजगाम ।

अथ विकटा काळीं प्रणम्य स्तुत्वा बह्वाञ्जलिः । मातः ! मम
वरः केनात्रानीतः ।

नैरिति । तेन हितुमा अघानि पापानि अघानिषुः इतानीत्यर्थः । पक्षे ।

उदाहरणम् ॥ १३ ॥

दृश्यन्तामिति । आख्यया भक्त्या । अन्यत् सुगमं । पक्षे । उदाहरणमात्रं ॥ १४ ॥

अथेति । सुगममेतत् । पक्षे । सूत्रस्य च ॥ १५ ॥

व्याहरणम् ।

अदर्शि, अस्तावि, अथाहि, अघानिषुः ॥ १३ ॥

चौर्यन्तां, दृश्यन्तां ॥ १४ ॥

उपजर्हे ॥ १५ ॥

देवौ तां प्रति । तव तपसेवाकृत्यमाणः कुमारः स्वयमेवात्मा-
कर्षि । एतद्वत्यपि यदुक्तं वृद्धैः ।

“क्रियमाणन्तु यत् कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति ।

सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्तुः कर्मकर्त्तृति तद्विदुरिति ॥”

तपस्यताञ्च कर्मानुरूपं फलं भवत्येव तदुक्तञ्च ।

फलभाक् कर्मवत् कर्मकर्त्ता स्यान्नहि कर्मणि ।

सत्यञ्च कस्य वा दुःखमभेदि स्वयमेव हि ॥ १६ ॥

इति तव समीहितं स्वयमेव प्रसिध्यतिञ्च ।

अथ विकटा । मातस्तव चरणसरोजं समक्षं दृष्टवत्या मे नहि
किमपि दुर्लभमस्ति । अतएवोक्तं ।

मिद्यन्ते सर्वदुःखानि क्षिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि येनादर्शश्चरौपदम् ॥

(देवीं प्रति) मातरिति तु चिन्तये ।

अनुरज्येत् कथं राजसुतो वृन्दारको गुणी ।

जात्या रूपगुणैश्चर्यैर्विहीनायां मयीश्वरि ! ॥ १७ ॥

फलमिति । कर्मकर्त्ता जनः कर्मवत् कर्मानुरूपेणैव फलभाक् स्यात् । कर्मणि
सति साधुनि कर्मणि सति अत्र लोके कस्य वा दुःखं स्वयमेव न हि अभेदि अपि तु
तथा । पक्षे । फलभामिति सं । कर्मवत् १, कर्मकर्त्ता १, स्यात् ८, नहि १,
कर्मणि ३, ॥ १६ ॥

अस्त्विति । हे ईश्वरि ! जात्यादिभिर्विहीनायां वृन्दारको रूपवान् गुणी गुणवान्
राजसुतः कथं अनुरज्येत् अनुरक्तो भवेत् । पक्षे । उं ॥ १७ ॥

व्याकरणम् ।

क्रियमाणन्तु यत् कर्मैत्यादि । कर्मवत् कर्मकर्त्ता स्यात् नहि कर्मणि । स्वय-
मेव दुःखमभेदि ॥ १६ ॥

कथं भित्वा, क्षिद्यन्ते क्षीयन्ते । अनुरज्येत् राजसुतः ॥ १७ ॥

देवौ तां प्रति ।

स त्वां पश्यन् भवेद्रक्षो रत्येवाऽनन्यजस्त्वया ।

रज्यन्त्याऽनु स्वयं रज्यन् यथेष्टं विहरिष्यति ॥ १८ ॥

विकटा । मातर्नैतद्विचित्रं । यतः ।

रेखा च स्थूलताप्यते केन वा किन्नामाऽकृत कृपया ते ॥ १९ ॥

अश्विका कृपा कामदुघा दुहोऽपि वा ।

किमशक्यमदोहि जगन्मोहयितुम् ॥ २० ॥

स इति । स राजसुतः त्वां पश्यन् सन् रक्षोऽनुरागवान् भवेत् त्वयोति शेषः । स स्वयमनुरज्यन् सन् अनुरज्यन्त्या त्वया सह यथेष्टं विहरिष्यति, क इव इत्याह, अनन्यजः कामो रत्या इव । पक्षे । सत्वाम् इति गमनशीलस्य जन्तोः सं । पश्यन् १।, भवेत् ८।, रक्षः ५।, रत्ये ७।, वा १।, ॥ १८ ॥

रेखेति । ते तव कृपया केन वा जनेन किं नाम किं वस्तु न अकृत । तव कृपया रेखा च रेणुनापि स्थूलता आप्यते । पक्षे । रिति वक्रः सम्बोधनम् । इण् १।, वा १।, अचः ५।, ॥ १९ ॥

अश्विकेति । अश्विकायाः कृपाकृपा या कामदुघा गौ सखा दुहो जनस्य अदो जगत् एतत् सुवनं मोहयितुं किं अशक्यं ? अपि तु शक्यमेव । पक्षे । अश्विकाकृपा-कामदुघा इति अश्विकायाः कृपैव कामदुघा येषां तेषां सम्बोधनम् । दुहः ५।, (अपि) वा १।, ॥ २० ॥

व्याकरणम् ।

पश्यन् भवेद्रक्षो रत्ये वा । रक्षः पं पश्यन् च भवेत् रप्रत्यये वा । रज्यन् । यनि कृते एवेष्टसिद्धौ पश्यन् विधानफलं दर्शयति रज्यन्त्येति ॥ १८ ॥

इण् वाऽचः । अजन्तादिण् वा स्यात् कर्मकर्त्तरि । अकृत ॥ १९ ॥

दुहोऽपि वा । अदोहि ॥ २० ॥

देवी तां प्रति ।

तपःसत्कर्मिणी नास्त्यप्राप्यं यस्मात्तपो बलात् ।

पृथुना दुह्यमानेयमदुग्धं सुरभीषितम् ॥ २१ ॥

सुखञ्च सत्कर्मपची न भवेत्तत्तपो रुधः ।

कर्मद्रुमोऽपक्तं सुखं फलं यस्य स सार्थभूः ॥ २२ ॥

तत् साधूनां गौणमुख्यभेदात् कर्मद्वयीमताम् ।

एकं कर्मैव तत्त्वेन जानीहि सुखकृत् भवेत् ॥ २३ ॥

तप इति । तप एव सत् विद्यमानं कर्म यस्य तादृशजनस्य अप्राप्यं नास्ति यस्मा-
ज्जतोः पृथुना पृथुनाका राजा तपोबलात् दुह्यमाना इयं सुरभी पृथ्वी स्वयमेव ईषितं
अदुग्धं । पचे । तप इति तपोविशिष्टस्य सं । सत्कर्मिणः ५१, न ११, अस्ति ८१, ॥ २१ ॥

सुखमिति । सुखञ्च सत्कर्मिणः पचः परिणाम एव । सत्कर्मपाक एव सुखमित्यर्थः ।
तपोरुधः तपोरुणद्धि अर्थात् करोति यः स तथा तादृशस्य अर्थात् तपस्याविहीनस्य
तत्सुखं न भवेत् । यस्य जनस्य कर्मद्रुमः कर्म एव वृक्षः सुखं फलं सुखरूपं फलं
अपक्तं, स एव जनः सार्थभूः सार्था सफला भूत्पत्तिर्यस्य स तथा । पचे । सुखञ्चेति
सुखचरस्य सं । अशुक्समास इष्टः । सत्कर्मपचः ५१, न ११, भवेत् ८१, तत् ११, तपः
५१, रुधः ५१, ॥ २२ ॥

तदिति । गौणमुख्यभेदात् आनुकल्पिकमुख्यकल्पिकभेदेन यदा कास्यनित्यभेदेन
कर्मद्वयीमतां साधूनां एकमेव तयोरेकतरमेव कर्म तत्त्वेन याथार्थ्येन सुखकृत् जानीहि ।
पचे । तस्या इति तन्नाशकस्य सं । धूनां ६॥, गौणमुख्यभेदात् ५१, कर्मद्वयीमतां ६॥,
एकं २१, कर्म २१, (एव) तत्त्वेन ११, जानीहि ८१, ॥ २३ ॥

व्याकरणम् ।

सत्कर्मिणी नास्ति । सकर्मकदुह्यधातीरिण् न स्यात् । दुह्यमाना सुरभी अदुग्धं
॥ २१ ॥

सत्कर्मपची न भवेत् तत् तपोरुधः । सकर्मकपचस्तपोरुधश्च तत् इण् न भवेत् ।
कर्मद्रुमोऽपक्तं फलं सुखं ॥ २२ ॥

धूनां गौणमुख्यभेदात् कर्मद्वयीमतां एकं कर्मैव तत्त्वेन जानीहि । तत्त्वेन कर्म-
त्वेन । अट्टेन लोका धर्मान् काव्यन्ति, लोकान् धर्मान् काव्यन्ति ॥ २३ ॥

‘इत्यपि बोध्यं’ । प्राप्तनेन शुभादृष्टेनैव लोका धर्मान् कार्यन्ते
अशुभादृष्टेन तु लोकान् अधर्माः कार्यन्ते । तदस्तु अलमति-
विस्तरेण । संप्रति ।

प्राप्तासि धन्याऽद्य धवं तन्मुख्यं कर्म चिन्त्यताम् ।

कर्मत्वेनैव कल्याणि ! कण्ठं मालाऽस्य नीयताम् ॥ २४ ॥

विकटा । मातर्त्वरं द्रष्टुमिच्छामि ।

अथाश्विका संज्ञया तं वानरं दर्शयन्ती आह । पुत्रि ! तवायं
पतिरिति ।

अथ विकटा एवं विकटं वानरं दृष्ट्वा वज्राहतलतेव पतिता
मुन्मूर्च्छ । अथ प्राप्तसंज्ञा देवीं प्रति । मातस्त्वत्पादसरोजदर्शनमेव
मम तपःफलं जातं, पतिन्तु न कामये । यतः ।

शुभेच्छुर्याचरेत् कर्म सत्फलप्रणिजन्तया ।

प्राप्तेति । यत्ना त्वं अद्य धवं पतिं प्राप्तासि, तत् तव्यात् मुख्यसावश्यकं कर्म विवाह-
रूपसावश्यकं कर्म कर्मत्वेन करणीयत्वेन विचिन्त्यताम् । तत् किमित्याह, हे कल्याणि !
अस्य वरस्य कण्ठं माला नीयताम् । यत्ने । प्राप्त असि इति आगतस्य असिधारकस्य
सं । न्यायधवं १, तत् १, मुख्यं १, कर्म १, चिन्त्यतां ८, कर्मत्वेन १, (एव)
॥ २४ ॥

शुभेति । या नारी शुभेच्छुः शुभफलेच्छुः सती सत्फलप्रणिजं प्रयत्नेति पुत्र्यानि
यत् तादृशं कर्म आचरेत्, तथा वार्या वाच्यकर्मणां निन्दितकर्मणां एवं व्युष्टिः एवावृष्टं
फलं अर्थात् वानरपतिरूपफलं न स्वमात्मानं गमिष्यति न प्रापयिष्यति अर्थादेवावृष्टं फलं

व्याकरणम् ।

न्यायधवं तन्मुख्यं कर्म चिन्त्यतां कर्मत्वेनैव । नीप्रभृतिधातुनामिदमिति न्याय-
धवं अर्थात् न्यादिप्रभृतिधातुसम्बन्धि सत् प्रसिद्धं मुख्यमेव कर्म कर्मत्वेन चिन्त्यतां । अस्य
कण्ठं माला नीयतां ॥ २४ ॥

न वाच्यकर्मणामिव व्युष्टिः स्वं गमयिष्यते ॥ २५ ॥

इति साश्रुनेत्रामधोमुखीं प्रति देवी । पुत्रि ! मैवं यतः ।

अमुख्यं याचाद्य धवं कर्मैवमफलं निजम् ।

मन्यसैऽज्ञाऽसि सा कर्मदुश्चिक्रे सत् फलं त्वया ॥ २६ ॥

यतोऽयं वानरो हृद्यस्तव सुदेवनामा नृपसुतः अद्य ममात्र
जानमे पारिजातकुसुमापहरणदोषात् वानरोऽजनि तत्तु तव
तपसेवेति जानीहि । यतः ।

कुमारिणावानरेण तवोद्वाहो घटेत किम् ।

कथञ्चैनं निजावासी रुध्येताऽयोग्यया त्वया ॥ २७ ॥

न गृहीष्यति । वाच्यन्तु कुलिते ह्रीने वचनाहं इति । व्युष्टिः फले समृद्धौ चेति
कीषः । पक्षे । सत्फलप्र इति सत्फलपालकस्य सं । पूर्ण पालने इत्यस्मात् उणादि-
करकप्रत्यये रूपम् । अथ इत्यादिबत् । णिजन्त-यान् वाच्यकर्मणां ६॥, एवं ११, ॥ २५ ॥

अमुख्यमिति । या त्वं धवं पतिं अमुख्यं अवरेण्यं मन्यसे, एवं निजमात्मीयं कर्म
तपोरुधं कर्म अफलं विफलं मन्यसे, सा त्वमज्ञाऽसि अस्य फलमनधिगतासि । त्वया
कर्मदुर्निजतपोरुपकवचः सत्फलं साधुफलं चिक्रे । चिक्रे इति चिञ्ज् चयने इत्यस्य
रूपं । मुख्यवर्त्यवरेण्यार्थेति कीषः । अमुख्यं ११, याचाद्यधवं ११, कर्म ११,
एवं ११, ॥ २६ ॥

कुमारिणेति । अवानरेण वानरत्वमनापन्नेन कुमारिण राजसुतेन सह तवोद्वाहो
विवाहः किं कथं घटेत । कथं वा अयोग्यया रूपगुणजात्यादिभिरसरूपया एनं
कुमारं निजावासी निजगृहं रुध्येत रुद्धः कार्येत । पक्षे । सूत्रस्य च ॥ २७ ॥

व्याकरणम् ।

णिजन्तयान्वाच्यकर्मणामिव । णिजन्तगतिवाचिणामकर्मकाणाञ्च धातूनां एवं
मुख्यमेव कर्म कर्मत्वेन चिन्त्यतां । व्युष्टिः स्वं गमयिष्यते ॥ २५ ॥

अमुख्यं याचाद्यधवं कर्मैवं । याचादि धातुसम्बन्धि अमुख्यं मुख्यभिन्नं गौणकर्म
एवं अर्थात् कर्मत्वेन चिन्त्यतां । त्वया कर्मदुः सत्फलं चिक्रे ॥ २६ ॥

एनं निजावासी रुद्धेत त्वया ॥ २७ ॥

न वानरः स्यादयमद्य चेत् तदा पर्यङ्कशायी नृपनन्दनः कथम् ।

शय्यां निजां कञ्चरलक्तकास्तरां त्वयाधिशायेत महीध्रकन्दरे ॥ २८ ॥

सदाऽन्वेष्यति ते साध्वि ! दिवाऽसौ कदलीप्रियः ।

रात्रौ भावी नरस्तर्हि वक्ष्यतेऽसौ त्वयिहितम् ॥ २९ ॥

अतोऽलं विलम्बेन ।

गान्धर्व्वविधिनैवास्व कण्ठे माला प्रदीयताम् ।

कदलीं भोजयन्त्यैनमावासः प्राप्यतां निजः ॥ ३० ॥

इत्येवमुक्त्वा अश्विका अन्तर्दधे । विकटापि अनिच्छन्तापि
उपासितदेवतावाक्यात् तथाऽकरोत् ।

इति अष्टमीरात्रपञ्चासे प्रथमोऽध्यायः ॥ ० ॥ * ॥

न वानर इति । चेत् यदि अद्य अयं कुमारी वानरी न स्यात् तदा महीध्रकन्दरे
पर्यन्तगुहायां कञ्चरलक्तकास्तरां मलदूषितो यो लक्तको जीर्णशीरवस्त्रं स एवास्तरौ
एव तादृशीं निजामात्मनोयां शय्यां पर्यङ्कशायी नृपनन्दनः कथं त्वया अधिशायेत शयानं
कायेत । पक्षे । उ' ॥ २८ ॥

सदेति । हे साध्वि ! कदलीप्रियोऽसौ वानरः दिवा दिवसे सदा ते तव अन्वेष्यति
पश्चात् गमिष्यति, रात्रौ नरो मनुष्यो भावी, तर्हि त्वया असौ कुमारः ईदृशितं
वाञ्छितं वक्ष्यते । पक्षे । उ' ॥ २९ ॥

गान्धर्व्वेति । कदलीं भोजयन्त्या त्वया एनं कुमारं निज आवासः स्वगृहं प्राप्यतां ।
पक्षे । उ' ॥ ३० ॥

व्याकरणम् ।

नृपनन्दनः शय्यामधिशायेत ॥ २८ ॥

त्वयासौ ईदृशितं वक्ष्यते ॥ २९ ॥

निज आवास एनं प्राप्यतां ॥ ३० ॥

इति ढभावपादः ॥ ० ॥

अथ नृपादयः शिष्याः सुबन्धुं प्रति ।

अत्र प्रबन्ध आख्यातः प्रथमश्च द्वितीयकः ।

तृतीयो भवति ज्ञानोदयाय सुखयत्यपि ॥ १ ॥

पीयूषभूत आख्यातश्चतुर्थः पञ्चमस्तथा ।

षष्ठोऽपि चेतिहासः सोऽभवन्नो ज्ञानदीपकः ॥ २ ॥

सप्तमोऽष्टम आख्यातो भव्यार्थो नवमोऽपि च ।

केषां न शृण्वतां नृणां विवेकं जनयिष्यति ॥ ३ ॥

अत्रेति । अत्र ग्रन्थे भवता आख्यातः कथितः प्रथमो द्वितीयः तृतीयोऽपि प्रबन्ध इतिहासः ज्ञानोदयाय भवति । तथा सुखयति सुखं जनयति । आख्यातः १, प्रथमः १, (च) द्वितीयकः १, तृतीयः १, भवति ७, ॥ १ ॥

पीयूषेति । तथा चतुर्थः पञ्चमः षष्ठोऽपि पीयूषभूतः सुधातुल्यः कथित इतिहासः नोऽस्माकं ज्ञानदीपकोऽभवत् । पञ्चे । पीयूषेति अष्टतस्य सं । भूते ७, आख्यातः १, चतुर्थः १, पञ्चमः १, (तथा) षष्ठः १, (अपि) ॥ २ ॥

सप्तम इति । सप्तमोऽष्टमो नवमोऽपि इतिहासः आख्यातः स भव्यार्थः भव्यं कुशलमर्थः प्रयोजनं यस्य स तथा मङ्गलजनक इत्यर्थः । शृण्वतां जनानां मध्ये केषां नृणां न विवेकं जनयिष्यति अपि तु सर्वेषामिव । सप्तमः १, अष्टमः १, आख्यातः १, भव्यार्थः १, नवमः १, (अपि) ॥ ३ ॥

व्याकरणम् ।

आख्यातः प्रथमश्च द्वितीयकस्तृतीयो भवति । प्रथमः द्वितीयस्तृतीयोऽपि आख्यातो भवति वर्तमानकाले स्यात् । सुखयति ॥ १ ॥

भूत आख्यातश्चतुर्थः पञ्चमस्तथा षष्ठोऽपि । चतुर्थः पञ्चमः षष्ठोऽपि आख्यातः भूते अतीते काले भवति । अभवत् ॥ २ ॥

सप्तमोऽष्टम आख्यातो भव्यार्थो नवमोऽपि । भव्यार्थो भविष्यदर्थकः । जनयिष्यति ॥ ३ ॥

ब्रह्मन्निदानीं नरकागतानां लक्षणं श्रोतुमिच्छामः । सुबन्धु-
राह श्रूयतां । रिपुञ्जयनामा राजासीत् ।

धार्मिकप्रथमो नाम्ना ख्यातो भूते स्म योजने ।

येन सन्तः स्म मन्यन्ते आत्मानं स्वर्गिणं चणात् ॥ ४ ॥

स राजाऽस्ति स्म पुत्रार्थी यजते यः स्म सोत्सवम् ।

पुत्रेष्ट्या विधिना तर्हि नभोवागाह तं प्रति ॥ ५ ॥

यत् भव्यार्थं पुरा यावतामखेनार्चिताः सुराः ।

राजन् ! पुरा फलति तत् यावत् पत्रा भवत्यतुः ॥ ६ ॥

आक्षेपेति । स राजा धार्मिकानां मध्ये प्रथमः मुख्यः । नाम्ना ख्यातः स्वनाम-
विख्यात इत्यर्थः । येन नृपेण सह चणात् क्षणकालं व्याप्य योजने मिलने भूते सति
सन्तः साधवः आत्मानं स्वर्गिणं मन्यन्ते स्म । पक्षे । धार्मिकेति सं । प्रथमः १, नाम्ना
१, आख्यातः १, भूते ७, अयोजने ७, ॥ ४ ॥

स राजीति । स राजा अस्ति । सो राजा पुत्रार्थी सन् सोत्सवं यथा ख्यात्
तथा पुत्रेष्ट्या पुत्रेष्टिनामकयागेन विधिना यजते स्म इत्यज । तर्हि तदा तं नृपं प्रति
नभोवाक् आकाशवाणी आह । पक्षे । सूत्रस्य ७ ॥ ५ ॥

आकाशवाणी किमाह इत्यत आह यद्व्यति । हे राजन् ! पुरा पूर्वस्मिन्
काले यद्व्यर्थं यस्य मङ्गलस्य निमित्तं यावता मखेन यज्ञेन सुरा देवाः अर्चिताः । तत्
भव्यं मङ्गलं पुरा आगामिकाले फलति फलिष्यतीत्यर्थः । कदेत्याह । यावत् यदा तत्र
पत्रा ऋतुर्भवति भविष्यतीत्यर्थः । भव्यार्थं ७, पुरायावता १, ॥ ६ ॥

व्याकरणम् ।

प्रथमो नाम्नाख्यातो भूते अयोजने । अशब्दस्य योगे भूते अतीति नाम्ना प्रथम
आख्यातः स्यात् । स्वर्गिणं मन्यन्ते स्म ॥ ४ ॥

स राजा अस्ति यजते स्म ॥ ५ ॥

भव्यार्थं पुरायावता । पुराशब्देन यावत् शब्देन च योगे भविष्यदर्थ प्रथम आख्यातः
स्यात् । पुरा तत् फलति पत्रा यावत् ऋतुर्भवति ॥ ६ ॥

तत् श्रुत्वा राजा सहर्षमचिन्तयत् ।

कर्हि पुत्रामनरकमुत्तरास्यात्मजाननम् ।

पश्यामि वा कदा कर्ह्याश्लेषतः सोऽस्ति दमिकृत् ॥ ७ ॥

अथ राज्ञोऽभवत् पुत्रः कालेन वदधे स च ।

दुरात्मा निघृणः कर्हि कं हन्तेति सभोः प्रजा ॥ ८ ॥

प्रजाः ऊचुः । सन्नित्यालिप्सासिद्धौ हि केवलं यः प्रवर्तते ।

सोऽयं धर्मं स्थापयति यशः प्राप्नोति पैतृकम् ॥ ९ ॥

यस्तु स्नेच्छमताध्यायी स्वधर्मान् द्वेष्टि नास्तिकः ।

कर्हीति । पुत्रामनरकं कर्हि कदा उत्तरामि । आत्मजज्ञाननं कदा वा पश्यामि । स पुत्रः आश्लेषतः आलिङ्गनात् कर्हि दमिकृत् अस्ति भवितव्यः । वा १, कदा कर्ह्याश्लेषतः ७, सः १, अस्ति ८, ॥ ७ ॥

अथेति । निघृणः निर्दयः । काकूत्यं ककुषा घृषा इत्यमरः । कर्हि कदा कं जनं हन्ता हनिष्यतीति क्त्वा प्रजा लोकः सभोः भीता इत्यर्थः । पथे । स्वस्य उदाहरणम् ॥ ८ ॥

सन्नित्येति । यो राजपुत्रः केवलं सन्नित्यालिप्सासिद्धौ सतां निन्दनीयस्य लिप्सस्य अधर्मादिना इष्टस्य सिद्धौ प्रवर्तते, सोऽयं राजपुत्रः धर्मं स्थापयिष्यति पैतृकयशश्च प्राप्स्यति । काकूतिरियं अर्थादत्यन्तासम्भवमेतत् । पथे । सन्नित्येति सं । लिप्स-सिद्धौ ७, ॥ ९ ॥

व्याकरणम् ।

वा कदाकर्ह्याश्लेषतः सोऽस्ति । कदाकर्हिभ्यां योगे स प्रथमाख्यातः स्यात् वा । कर्हि नरकमुत्तरामि, कदा आत्मजाननं पश्यामि ॥ ७ ॥

कर्हि कं हन्ता ॥ ८ ॥

लिप्ससिद्धौ । लिप्सस्य अधर्मादिना कस्यापि वस्तुनः सिद्धौ गत्यमानायां भविष्य-काश्चि प्रवर्तमानाः स्यात् । अयं धर्मं स्थापयति, पैतृकं यशः प्राप्नोति ॥ ९ ॥

स हि पिण्डोदकं दाता पितॄर्णमपनेष्यति ॥ १० ॥

इति पौरमुखात् श्रुत्वा राजा पुत्रमाह्वय तं प्रत्याह ।

मदुक्तं श्रोष्यसि नवेत्याशंसातश्च जायते ।

कौण्डा मे तत् भवति चेद्वचिस्ते वच्मि तत् कियत् ॥ ११ ॥

सति बोधातिशयेऽपि नाऽद्वितीय उ तेन च ।

मदा कार्यं पृच्छते स्वं तेन शं स उताप्नुयात् ॥ १२ ॥

सामर्थ्यतस्तत्कृतिसाध्यताग्रहेऽपौष्टेऽत्यवैधे न बुधः प्रवर्तते ।

यस्त्विति । यः राजपुत्रः नास्तिकः स्नेच्छानां मताध्यायी स्वधर्मान् हरेष्टि च ।
पितॄर्णे पितॄणां ऋणं । पसे । उं ॥ १० ॥

मदुक्तमिति । मदुक्तं मम वाक्यं त्वं श्रोष्यसि न वा, इत्येवं आशंसातः सन्देहात्
मे मम कौण्डा कुण्डता जायते । तत् तस्मात् चेत् यदि ते तव वचिः श्रवणेऽनुयागः
भवति, तत् तदा कियत् किञ्चित् वच्मि कथयामि । आशंसातः अ, (च) जायते
प, ॥ ११ ॥

सतीति । अद्वितीयः अत्युच्यो ना पुमान् बोधस्य आतिशय्ये सत्यपि उ भोः तेन च
पुंसा स्वं आत्मीयं कार्यं पृच्छते, स पुमान् तेन हेतुना शं कल्याणं उत भोः आपुयात् ।
आतिशय्ये अ, अपिना श, उतेन श, (च) मदा अ, ॥ १२ ॥

सामर्थ्येति । सामर्थ्यतः सामर्थ्यात् तत्क्रियायाः कृतिसाध्यताग्रहेऽपि स्वीयवत्-
साध्यत्वबोधेऽपि अत्यवैधे कर्मणि इष्टेऽपि अभिलषितेऽपि बुधो धीमान् जनः निन्दावभीत्या

व्याकरणम् ।

पिण्डोदकं दाता, पितॄर्णमपनेष्यति ॥ १० ॥

आशंसातश्च जायते । आशंसायामपि स स्यात् । चेत् तव वचिर्भवति तदा
वच्मि कियत् ॥ ११ ॥

आतिशये अपिना उतेन च मदा । आतिशये अपिना उतेन च योगे द्वितीय
आख्यातः स्यात् सर्वकाले । शंस उताप्नुयात् ॥ १२ ॥

निन्दाघभीत्या जनयेदुभे च ते ह्यसत्प्रवृत्तिर्न तदेति जाल्मधीः ॥ १३ ॥

फलोदये वा फलकारणग्रह उदेत्युदके कुधियां कुकर्माणः ।

कुर्यां कुकर्माऽशुभप्राप्नुयां तदा वेत्तीति चेन्नात्र रतिर्भविष्यति ॥ १४ ॥

कामोक्ते कश्चिदासङ्ग उत सङ्गिः कृतो न वा ।

कामार्थनिसृष्टैर्द्विदिनं कामं भजेरमून् ॥ १५ ॥

लोकनिन्दापापभयेन न प्रवर्तते । इति यस्यात् असत्प्रवृत्ति स्ते उभे निन्दापापे जनयेत् । जाल्मधीः जाल्मानां असमीत्यकारिणां धीर्बुद्धिस्तत्रैति ब्रह्म विषयीकरोति । सामर्थ्यतः ५१, तत्कृतिसाध्यताग्रहे ७, (अपि ।) ॥ १३ ॥

फलोदय इति । कुधियां दुष्टबुद्धीनां कुकर्माणः फलोदये वा फले उत्पन्ने सत्येव उदके उत्तरकाले फलकारणग्रहः फलकारणस्य बोध उदेति जायते । कुकर्मा कुर्यां अशुभं प्राप्नुयां चेत् यदि इति वेत्ति जानीयात्, तदा तत्र कुकर्माणि रतिर्न भविष्यति न भवेदित्यर्थः । फलोदये ७, वा ११, फलकारणग्रहे ७, उदके ७, ॥ १४ ॥

कामोक्त इति । उत भीः कामोक्ते कामस्य अभिलषितस्य उक्ते कथनविषये कश्चित् सङ्गिः साधुभिः सङ्ग आसङ्गः कृतो न वा । सङ्गिः कौटुम्भेः कामार्थनिसृष्टैः । उत भीः द्विदिनं अमून् साधून् कामं अत्यर्थं भजेः आश्रयस्व । कश्चित् कामप्रवेदने इत्यमरः । कामोक्ते ७, अकश्चिदासङ्गे ७, ॥ १५ ॥

व्याकरणम् ।

सामर्थ्यतस्तत्कृतिसाध्यताग्रहेऽपि । सामर्थ्यहेतुकतत्क्रियायां योग्यताग्रहेऽपि द्वितीयः आख्यातः स्यात् । जनयेदुभे च ते ह्यसत्प्रवृत्तिः ॥ १३ ॥

फलोदये वा फलकारणग्रहे उदके । फलोदयं प्रति फलकारणस्य बोधे द्वितीय आख्यात उदेति उदके भविष्यत्काले वा । कुर्यां कुकर्मा, अशुभं प्राप्नुयां, वेत्तीति नात्र कश्चिर्भवेत् ॥ १४ ॥

कामोक्तेऽकश्चिदासङ्गे । कामोक्ते द्वितीय आख्यातः स्यात्, कश्चित् शब्दयोगे न स्यात् । कामं भजेरमून् ॥ १५ ॥

अथ दुर्मतिनामा राजपुत्र आह ।

तात ! यस्याधुनेच्छार्थं न तृतीयोऽपि चेष्टते ।

पुरुषार्थो येन सता इच्छामि क स आदिश ॥ १६ ॥

निमन्त्रणप्रार्थन एव सर्व्वदा

उपास्त आढ्यं बुधमानिनां गणः ।

वेत्स्यामि कान् वा धननिस्पृहान् सतः

ज्ञानं लभेयं कुत एव वा सतः ॥ १७ ॥

अहो राजन् ! गुरुजनानुमत्यादौ विधौ तथा ।

अद्वेष्ट्यते नृणां या सा लोकाचारेक्षणात् परम् ॥ १८ ॥

तातेति । हे तात ! अधुना यस्य साधोः अर्थे इच्छा नास्ति । येन च सता साधुना तृतीयः पुरुषार्थोऽपि अर्थात् कामोऽपि सम्भोगोऽपि न इष्यते, स तादृशः साधुः क सति इति आदिश । अर्थात् ईदृक् साधुः अधुना नास्तीति भावः । इच्छार्थेन १, तृतीयः १, (अपि) (च) इष्यते ८, ॥ १६ ॥

निमन्त्रणेति । बुधमानिनां गणः आत्मानं बुधं मन्त्रन्ते ये ते बुधमानिनः तेषां गणः समूहः सर्व्वदैव निमन्त्रणप्रार्थनः सन् आढ्यं धनिनं उपास्ते । कान् वा धन-निस्पृहान् सतः साधून् वेत्स्यामि, कुतः कस्यादेव वा सतः साधोः सत्त्वाज्ञात् ज्ञानं लभेयं । निमन्त्रणप्रार्थने ७, ॥ १७ ॥

अहो इति । हे राजन् ! गुरुजनानामनुमत्यादिषु आदिपदात् पूजाभक्त्यास्त्रीनां ग्रहणं । तथा विधौ अनुष्ठाने नृणां या श्रद्धा इष्यते सा श्रद्धा परं केवलं लोकाचार-दर्शनादेव । नतु पारमार्थिकीति भावः । अनुमत्यादौ ७, विधौ ७, तथा १, ॥ १८ ॥

व्याकरणम् ।

इच्छार्थेन तृतीयोऽपि चेष्टते । अपिस्कारात् द्वितीय आख्यातः स्यात् । इच्छन्ति क स आदिश ॥ १६ ॥

निमन्त्रण-प्रार्थने । निमन्त्रण-प्रार्थनयोर्विधीयतृतीयो स्यात् । कुत एव वा सर्व्व ज्ञानं लभेयं ॥ १७ ॥

प्राप्तकालीऽपि संप्रश्न इह धर्मस्य नैक्ष्यते ।
 प्राप्तकालस्तपः कुर्याः क्वापि नैवं वचः श्रुतम् ॥ १८ ॥
 वेदमध्यापयेः पुत्रमिति नाध्येषणं श्रुतम् ।
 श्रुतात्त्वर्धकरीं विद्यां पुत्रमध्यापयेतिगौः ॥ २० ॥
 किं भो वेदमधीयीय किं वाधीयीय संहिताम् ।
 न श्रुतोऽपीदृशः प्रश्न आर्थिकः श्रूयते परम् ॥ २१ ॥
 नित्यं सन्ध्यामुपासीतेति विधिः कैः प्रमीयते ।
 प्रमीयते त्वतो भार्यां विन्देतेति विधिः परम् ॥ २२ ॥
 स्वाश्रीरथं तृतीयोऽंशोऽङ्गो देवर्ष्यर्चयेव यैः ।

प्राप्तिः । प्राप्तकालीऽपि धर्मस्य संप्रश्नः जिज्ञासा इह काली न ईक्ष्यते । अन्यत्
 सुममम् । प्राप्तकाली ७, (अपि) संप्रश्न ७, ॥ १८ ॥

वेदमिति । सुममम् । पक्षे । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ २० ॥

किं भो इति । अहं किं वेदं अधीयीय पठेयं, उत वा श्रुत्यादिसंहितामधीयीय
 ईदृक् प्रश्नः श्रुतोऽपि न । परं केवलं आर्थिकः अर्थसाधकः प्रश्नः श्रूयते । पक्षे ।
 उदाहरणम् ॥ २१ ॥

नित्यं सन्ध्यायति । प्रमीयते प्रमाणत्वेन मन्यते अपि तु केनापि न प्रमीयते । परं
 केवलं । अतो भार्यां विन्देत इति विधिः प्रमीयते । पक्षे । उदाहरणम् ॥ २२ ॥

स्वाश्रीति । स्वाश्रीरथं स्वस्य मङ्गलार्थं देवानां ऋषीणाञ्च अर्चया येनैः अङ्ग-

व्याकरणम् ।

अनुमत्यादौ विधी तथा । अनुमतिप्रेष्याऽध्यवनेषु विधी च तथा तदुभयं स्यात् ।
 प्राप्तकालस्तपः कुर्याः ॥ १८ ॥ १८ ॥

पुत्रं वेदं अध्यापयेः । विद्यां पुत्रमध्यापय ॥ २० ॥

किं भो वेदमधीयीय ॥ २१ ॥

नित्यं सन्ध्यामुपासीत ॥ २२ ॥

नीतस्तेषां श्रियं पश्चाऽतादृशाञ्चास्तु शं श्रुतेः ॥ २३ ॥

तत् श्रुत्वा राजा आत्मगतं ।

वा निर्गुणोऽसौ तु हितात् विरतः स्वाहिते रतः ।

जीवतादयमित्यस्य केनाप्युक्तं न कर्ण्यते ॥ २४ ॥

हिताहिताग्रहेऽत्यर्थे स्वहितध्वंसकत् पुमान् ।

जायते तत् स नो वेत्ति किन्तु तत् विद्धि कर्हिचित् ॥ २५ ॥

सूतीयोऽंशः भागी नीतः यापितः, तेषां जनानां श्रियं पश्य अर्थादिते निशीका इति भावः । अतादृशां देवर्षीन् अपूजयतां श्रियञ्च पश्य अर्थादिते सशीका इति भावः । श्रुतेर्वेदस्य शं कल्याणमस्तु । इत्यन्तु साक्षिप्रीतिः । आशीरर्थे ७, तृतीयः १, ॥ २३ ॥

वा निर्गुण इति । असौ तु पुत्रः निर्गुणः वा निर्गुण एव हितात् विरतः निवृत्तः स्वस्य आत्मनोऽहिते रतः आसक्तः । अयं जीवतात् इति वाक्यं अस्य सम्बन्धे केनापि जनेन उक्तं न श्रूयते । तथाहि त्वं जीव इति अस्य सम्बन्धे कोऽपि न वक्तुमिति भावः । वा १, निर्गुणः १, असौ १, तु-हि १, तात् १, ॥ २४ ॥

हिताहितेति । आत्मनो हिताहितयोरग्रहे अश्विषे अत्यर्थे अतिशये सति पुमान् स्वस्य हितध्वंसकत् जायते । स पुमान् तन्न वेत्ति किन्तु कर्हिचित् उत्तरकाले अथात् फलोदये तत् विद्धि अतिशयेन ज्ञास्यतीत्यर्थः । यद्दे ७, अत्यर्थे ७, स्व-हि त-ध्वं १, ॥ २५ ॥

व्याकरणम् ।

आशीरर्थे तृतीयः । आशीर्वादार्ये तृतीय आख्यातः स्यात् । श्रुतेः श्रमस्तु ॥ २३ ॥

वा निर्गुणोऽसौ तु हितात् । तुह्योस्तात् स्यात् वा, असौ निर्गुणो भवति । जीवतादयं ॥ २४ ॥

यद्देऽत्यर्थे स्व-हि त-ध्वं भवति । अतिशयार्थे शीघ्रविषये सति तृतीयाख्यातस्य स्व-हि-त-ध्वं भवति । तद्विद्धि कर्हिचित् ॥ २५ ॥

मुहुरर्थे च सदृगर्ह्ये पतनाय प्रवर्तते ।

वारितोऽपि स दुर्मेधाः स्वशिरश्छिन्धि तत् परम् ॥ २६ ॥

एनी-युतामासंसर्गात् वा ख्यातः पञ्चमोऽघवान् ।

पुमान् भवति तत् पुत्र ! माभूत् सङ्गस्त्वया सह ॥ २७ ॥

अवमेष्ट मया ख्यात आशीरर्थे विरज्यसे ।

तन्मन्ये त्वं चिरं जीव्या इत्यप्याशीस्तवीषती ॥ २८ ॥

वेदान्ती आह ।

मुहुरिति । सदृगर्ह्ये साधुभिर्निन्दिते अर्थे कार्ये मुहुर्वारितोऽपि पतनाय प्रवर्तते, स दुर्मेधाः परं केवलं स्वशिरश्छिन्धि पुनः पुनरात्मनः शिरः छिनत्ति । मुहुरर्थे ७, (च) ॥ २६ ॥

एनीयुतेति । एनीयुता पापयुक्तानां आसंसर्गात् सम्यक्संसर्गेण ख्यातो वा विख्यातोऽपि पुमान् पञ्चमोऽघवान् पञ्चमी महापातकी भवति । तत् तस्मात् हे पुत्र ! त्वया सह सङ्गो माभूत् । मासंसर्गात् ५, वा १, आख्यातः १, पञ्चमः १, ॥ २७ ॥

अवमेष्टि । हे अवमेष्ट ! अवमा अधमा जना इष्टा यस्य स तथा । आशीरर्थे हिताभिर्शंसार्थं मया आख्याते कथिते; विरज्यसे विरक्तो भवसि; तस्मात् त्वं चिरं जीव्या इत्यप्याशीस्तवीषती अकल्याणी । अष्टमः १, आख्यातः १, आशीरर्थे ७, ॥ २८ ॥

व्याकरणम् ।

मुहुरर्थे च । स्वशिरश्छिन्धि ॥ २६ ॥

मासंसर्गात् वाख्यातः पञ्चमः । मासदृशीने पञ्चमाख्यातः स्थात् वा । माभूत् सङ्गः ॥ २७ ॥

अष्टमयाख्यात आशीरर्थे । आशीरर्थे अष्टम आख्यातः स्थात् । त्वं चिरं जीव्याः ॥ २८ ॥

सिषाधयिषितस्य मनोगतस्य साध्वर्थस्यानिष्पत्तौ गम्यमानायां ।

पाश्चात्याख्यातः स राजाऽनुतताप ॥ २६ ॥

राजा आह । अकरिष्यं पुरा कर्म चेत् यशस्यं श्रुतीरितम् ।

तदाऽभविष्यत् सत्पुत्रस्तेन शर्मं यशश्च मे ॥ ३० ॥

राजा (पुनः पुत्रं प्रति ।)

पुरुषार्थेषु पुरुषार्थान्तरसाधकत्वेनोत्तमो

नामार्थ उक्त आदित्यादीनां त्रितयं प्रत्येकं भजते तेनार्थेन

चतुर्वर्गसिद्धये श्रद्धान्वितो धीमान् । पाषण्डानान्तु

सोऽर्थः केवलं द्यूतवेश्यामदादिभिः ज्ञीयते ॥ ३१ ॥

सिषाधेति । सिषाधयिषितस्य साधयितुमिष्टस्य मनोगतस्य साध्वर्थस्य साधुप्रयी-
जनस्य । पाश्चात्यानां मध्ये पाश्चातः सम्यक् ख्यातः । ध्वर्थस्य ६१, अनिष्पत्तौ ७,
गम्यमानायां ७, पाश्चात्याख्यातः ११, ॥ २६ ॥

अकरिष्यमिति । चेत् यदि अहं श्रुतिविहितं यशस्यं कर्म पुरा पूर्वकाले अक-
रिष्यं तदा सत्पुत्रोऽभविष्यत् । तेन पुत्रेण मे मम कीर्तिः सुखञ्च अभविष्यत् । पत्ने ।
सूत्रस्य उ' ॥ ३० ॥

पुरुषार्थ इति । पुरुषार्थेषु धर्मार्थकाममोक्षेषु मध्ये नाम प्रसिद्धः अर्थः पुरुषार्था-
न्तरसाधकत्वेन उत्तमः उक्तः । धीमान् तेन अर्थेन आदित्यादीनां देवर्षिपतृणां
त्रितयं प्रत्येकं भजते । अन्यत् सुगमम् । नाम ११, अर्थे ७, उक्ते ७, आदि-त्यादीनां
६॥, त्रितयं २१, प्रत्येकं २१, भजते ८१, ॥ ३१ ॥

व्याकरणम् ।

ध्वर्थस्यानिष्पत्तौ गम्यमानायां पाश्चात्याख्यातः । पाश्चात्यश्रमः ॥ २६ ॥

यदि कर्म अकरिष्यं तदा सत्पुत्रोऽभविष्यत् ॥ ३० ॥

नामार्थ उक्त आदि त्यादीनां त्रितयं प्रत्येकं भजते । अत्र नाम शब्देन युष्मदस्य-
कृष्णातिरिक्तो देवदत्तादिनाम शब्दो लक्ष्यते युष्मदस्यदीर्घिशेषेण प्रतिपादितत्वात् ।

तस्मात् पाषण्डस्त्वं पुरुषार्थसाधनस्य योग्यो नाऽसि । यतः ।

पितॄणांपनयः पितॄः सेवापोषणमेतयोः ।

तीर्थे पिण्डेन दानेन परत्रोपकृतिस्तयोः ॥ ३२ ॥

स्ववंशोद्दीपनं कीर्त्या कुटुम्बप्रतिपालनम् ।

वदन्ति सुनयः सर्वे पुत्रस्यैतत् प्रयोजनम् ॥ ३३ ॥

इत्यतो मयेदं निश्चितं ।

पुत्र ! सेत्स्यति नो युष्मदुक्तार्थो मध्यमं वयः ।

क्षपयिष्यसि तत् दुःखैरनवाप्य नृपासनम् ॥ ३४ ॥

सुखं न तेऽभवत् पुत्र ! तथास्मच्चरमं वयः ।

तद्दुःखैः क्षपयिष्यामि शृण्वन् निन्दां सदा तव ॥ ३५ ॥

पितॄण्येति । पितॄणांपनयः पुत्रीत्यादनेन पितुः ऋणमोक्षनम् । अन्यत् सुगमम्

॥ ३२ ॥

स्ववंशेति । सुगमम् । पक्षे । उदाहरणम् ॥ ३३ ॥

पुत्रेति । हे पुत्र ! उक्तार्थः प्रागुक्तं पुत्रप्रयोजनं पितॄणांपनयादिरूपं युष्मत् युष्माकं सकाशात् नो नहि सेत्स्यति । तत् तस्मात् नृपासनमनवाप्य मध्यमं वयः दुःखैः क्षपयिष्यसि । युष्मत् १, उक्तार्थः १, मध्यमं २, ॥ ३४ ॥

सुखमिति । हे पुत्र ! अस्मत् अस्माकं सकाशात् ते तव तथा सुखं तवाभिमतं सुखं न भवेत् । तत् तस्मात् अहञ्च सदा तव निन्दां शृण्वन् दुःखैश्चरमं वयः क्षपयिष्यामि । तथा २, अस्मत् १, चरमं २, ॥ ३५ ॥

व्याकरणम् ।

तथाहि । अथ उक्ते सति युष्मद्व्यदभिन्नं नाम त्यादीनां प्रत्येकं खादिभूतं त्रितयं भजते । सोऽर्थः जीयते ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

सुनयो वदन्ति ॥ ३३ ॥

युष्मदुक्तार्थो मध्यमं । उक्तः प्रत्ययेनाभिहितोऽर्थो यस्य तादृशो युष्मच्छब्दस्यादीनां प्रत्येकं मध्यमं त्रितयं भजते । दुःखैर्वयः क्षपयिष्यसि ॥ ३४ ॥

तथाऽस्मच्चरमं । तथा अस्मत् उक्तार्थोऽस्मच्छब्दस्यादीनां प्रत्येकं चरमं त्रितयं भजते । अहं वयः क्षपयिष्यामि ॥ ३५ ॥

अनुत्तरिते पुनराह ।

अदत्ते यत्र नो भार्या पितरौ नानुरज्यतः ।

द्विषन्ति स्वजना यच्च स तु भारो भुवःपरम् ॥ ३६ ॥

इत्येवोक्त्वा स निष्क्रान्तः । राजा च विमनाः पुरमाविवेश ।

इति अष्टमीरात्रिविनोदे नास्तिकोपाख्यानं नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ ० ॥ * ॥

यद्वेति । यत्र यस्मिन् जने भार्या न अदत्ते अर्द्धा न करोति, यस्मिन् जने पितरौ अनुरक्तौ न भवतः ; स पुमान् परं केवलं भुवो भारः । पचे । पूर्वसूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ३६ ॥

व्याकरणम् ।

भार्या अदत्ते, पितरौ अनुरज्यतः, द्विषन्ति स्वजनाः ॥ ३६ ॥

इति कृपादः ॥ ० ॥

सुवन्मुराह । तदाऽवैधकृतो वाच्या अत्रत्या धोरणैश्वराः ।

आसन् कतिपये धूर्ताः पाषण्डाः संहचारिणः ॥ १ ॥

तथाऽकृत्याऽसमो बाध्यः कृतस्तत्रत्य आस्तिकः ।

मिथ्यावितण्डया चोपहासैस्तेर्विधमानिभिः ॥ २ ॥

वाच्ये कर्मणि भावे य उदितो रतिमादधुः ।

पृथक्वर्णाश्वैकवर्णा वादेऽजेयाः सतामपि ॥ ३ ॥

तदेति । तदा तस्मिन् काले कतिपये अत्रत्या अत्र देशे सन्ताः पाषण्डा आसन्, किम्भूताः अवैधं वेदैरनुक्तं कर्म कुर्वन्तीति अवैधकृतः वाच्या गर्हणीयाः धोरणैश्वराः धोरणं घोटकशकटादिकं यानं तैर्गमनशीलाः धनिन इति भावः । संहचारिणः दण्ड इति ख्याताः । कृतः १॥, वाच्याः १॥, अत्र अ, त्याः १॥, धोः ५१, ॥ १ ॥

तथेति । तैर्विधमानिभिः आत्मानं बुधं मन्यन्ते ये तैः, तथाऽकृत्या अवैधक्रियया असम आत्मनोऽसमानस्तत्रत्यस्तद्देशभव आस्तिकी धार्मिकी जनः मिथ्यावितण्डया उप-
हासैश्च बाध्यः व्यथितः कृतः । परपक्षप्रतीवादे वितण्डा इति कोषः । (तथा)
आकृत्या ११, समः ११, बाध्यः ११, कृतः ६१, तत्र अ, त्यः ११, ॥ २ ॥

वाच्य इति । ये संहचारिण उदितः उदयं प्राप्ताः सन्तः वाच्ये गर्हणीये कर्मणि भावे स्वभावे चिष्टायाश्च रतिं अनुरागं आदधुः सतामपि पण्डितानामपि वादे विचादे अजेयाः । वाच्ये अ, कर्मणि अ, भावे अ, यः ११, उदितः ११, ॥ २ ॥

व्याकरणम् ।

कृतो वाच्या अत्र त्या धोः । अत्र प्रकरणे धातोरुत्तरे वाच्या वक्ष्यमाणाः त्या प्रत्ययाः कृतः कृतसंज्ञकाः स्युः ॥ १ ॥

तथाकृत्या समो बाध्यः कृतस्तत्रत्यः । तत्र कृतसु मध्ये आकृत्या समस्तुत्यः त्यः प्रत्ययः कृतो बाध्यः ॥ २ ॥

वाच्ये कर्मणि भावे य उदितः । सतामजेयाः ॥ ३ ॥

अस्मर्थैस्तेस्तथैवानीयतव्यौपरभावनैः ।

रमणीयैर्गीतवाद्यैर्वैश्यापानोत्सवैरहः ॥ ४ ॥

एकदा राट्सुतश्चक्रयानेन सह वैश्यायाः ।

अमन् श्रुत्वैव तदगीतं श्रोतव्यं तानुपाययौ ॥ ५ ॥

तत्र हेया स्थिता ये ये आयातोऽसौ नृपात्मजः ।

इति सर्व्वं त उत्तस्थुः प्रददुर्देयमासनम् ॥ ६ ॥

संहचारिणो नृपसुतं प्रति ।

अस्मर्थैरिति । व्यौपरभावनैः विगता व्यौपरभावना येषां ते तथा तैः । उपरि उत्तरकाले भवमिति व्यौपरं पारलौकिकसुखदुःखादि तदभावनावहितैरित्यर्थः । तैर-
स्मर्थैः रमणीयैर्गीतवाद्यैर्वैश्यामदपानोत्सवैः अहः दिनं अनौयत यापयाञ्चक्रे । तथा
१, (एव) अनौयतव्यौ १॥, ॥ ४ ॥

एकदिति । चक्रयानेन युद्धयोग्ययानेन शकटेन । तान् संहचारिणः । श्रुत्वैव
श्रवणानन्तरमेव तान् संहचारिण उपाययौ । पत्ने । च' ॥ ५ ॥

तत्रेति । तत्र सभायां ये ये हेयाः साधुभिस्त्वज्याः स्थितास्तै सर्व्वे असौ नृपात्मज
आयात इत्युक्ता उत्तस्थुः देयं दानीपयुक्तं आसनञ्च ददुः । ए १, ये ७, आः १, १,
आतः ६, ॥ ६ ॥

व्याकरणम् ।

तथैवानीयतव्यौ । अनौयतव्यौ तथैव भावे कर्मणि च वाच्ये इत्यर्थः । रमणीये-
र्गीतैः ॥ ४ ॥

श्रोतव्यं गीतं ॥ ५ ॥

ए ये आः आतः । आतः आदत्तस्य आः आकारः ए स्यात् ये परे । हेयाः,
देयं ॥ ६ ॥

परिग्रहणीया इमाः प्राग्वाचः कृतो नो मूर्द्धख्योऽन्तरूपसर्गतो
सुक्तिभाक् अद्य प्रेङ्गणीयेन भवद्दर्शनेन ॥ ७ ॥

मेदुरो नलवत् यस्या राज्ञा अङ्गिरसौ करैः ।

दुर्यानीयो भानुनापि तद्रजो नो गृहेऽपतत् ॥ ८ ॥

ख्यातो भूतश्च पूतश्च तथा भातो न आश्रमः ।

धन्याः प्रपवनीयाश्च वयमेतेन रेणुना ॥ ९ ॥

अभूत् प्यायकमगमोऽनया प्रकमणीयया ।

देव्या नोऽनुगृहीतानामसूर्यम्यश्यरूपया ॥ १० ॥

पारिग्रहति । प्राक् पूर्वं इमा वाचः परिग्रहणीयाः श्रुतव्याः । किं तदाह ।
प्रेङ्गणीयेण वाङ्मनोयेन भवतो दर्शनेन नोऽस्माकं मूर्द्धख्यः मूर्द्धेण धृतीऽर्थात् गणमध्ये
श्रेष्ठोजनः अन्तरूपसर्गतः अन्तरस्थव्यामोहात् सुक्तिभाक् सुक्तः कृतः । प्राग्वा १, अचः ५, १,
कृतः ६, नः १, मूर्द्धख्यः १, अन्तरूपसर्गतः ५, ॥ ७ ॥

मेदुर इति । यस्या राज्ञाः असौ अङ्गिरः चरणं नलवत् पद्मवत् मेदुरः क्षिप्तः ।
भानुनापि करैः किरणैः दुर्यानीयः दुष्प्राप्यः । अर्थात् राज्ञी असूर्यं पश्या इति भावः ।
तद्रजः तत्पदधूलिः नोऽस्माकं गृहे अपतत् । दुरः ५, न १, ॥ ८ ॥

ख्यात इति । अनेन रेणुना नोऽस्माकं आश्रमः ख्यातो भूतः विख्यातोऽभूत् ।
भातः प्रदीप्तः । वयमपि धन्याः प्रपवनीयाश्च पवित्राः स्म । ख्यातः ५, भूतः १,
पूतः ५, (तथा) भातः ५, न १, ॥ ९ ॥

अभूदिति । असूर्यम्यश्यरूपया अनया प्रकमनीयया प्रकृतकमनीयया देव्या राज्ञा
अनुगृहीतानां नोऽस्माकं प्यायकमगमः प्यायस्य वर्द्धितस्य कमस्य त्राङ्मनोयस्य गमः
प्राप्तिरभूत् । प्यायकमगमः ५, (न १) ॥ १० ॥

व्याकरणम् ।

प्राग्वाचः कृतो नो मूर्द्धख्योऽन्तरूपसर्गतः । प्राग्वा पूर्ववत् अर्थात् अन्तर्विधिहेतौ
सति । अन्तरशब्दात् उपसर्गाच्च अचः परः कृत्वस्वन्मौ यो नकारः स मूर्द्धख्यः स्यात् ।
प्रेङ्गणीयेन ॥ ७ ॥

दुरो न । दुरशब्दात् उत्तविधिर्न स्यात् । दुर्यानीयः ॥ ८ ॥

ख्यातो भूतश्च पूतश्च तथा भातो न । ख्यादेकविधिर्न स्यात् । प्रपवनीयाः ॥ ९ ॥

प्यायकमगमो न । प्रकमनीयया । प्रगमनीय ॥ १० ॥

दुर्मतिराह । मैवं अस्मज्जोषिज्जनैः किमन्तःपुराहहिः प्रगम-
नीयं । इयन्तु न स्वीया किन्तु परकीया क्षेमङ्करी नाम वेश्या ।
सहचारिणः (सम्मिलितं ।)

निजाङ्गनैषा न हि चेदितोऽनिजा
ऽद्यात्ता नु किं दृष्टचरौ प्रदर्शयते ।
कीर्तिः स्वतो भाति हि तत्प्रकाशने
कैः प्राङ्गनीयं दिशिदिश्युत स्वयम् ॥ ११ ॥

हत हत । यस्याधमर्णा हतभाग्यपुरुषा
नीवी तनुर्यस्य च वाणिजं ततः ।
तस्याधमर्णत्वमितेन केवलं
प्रयापनीया निजरेफतां बुधाः ॥ १२ ॥

निकेति । चेत् यदि एषा नारी निजाङ्गना निजस्यात्मनो नारी न, तदा अद्य
इतोऽत्र स्थले अनिजा अनात्मनीया आत्मा गृहीता नु भीः किं कथं प्रदर्शयते । कीदृशी
दृष्टचरौ पूर्वकाले दृष्टा अद्याभिरिति शेषः । हि यस्यात् कीर्तिः स्वत एव भाति
प्रकाशते । तत्प्रकाशने तस्याः कीर्तेः प्रकाशननिमित्तं कैर्जनैः स्वयं दिशि दिशि
प्राङ्गनीयं गन्तव्यं गम्यते इत्यर्थः । नहि ११, (च) इदितः ५१, अनिजाद्यात् ५१, ॥ ११ ॥

यस्येति । हतभाग्यपुरुषाः यस्य जनस्य अर्थात् वेश्याजनस्य अधमर्णाः ऋणकर्तारः ।
यस्य च वेश्याजनस्य तनुरेव देह एव नीवी मूलधनं पुञ्जीति ख्यातं । अतएव नीवीतः
वाणिजं वाणिजं तस्य वेश्याजनस्य अधमर्णत्वं इतेन प्राप्तेन जनेन केवलं निजरेफतां
आत्मनो रेफतां अधमत्वं बुधाः ज्ञानिनी जनाः प्रयापनीयाः आपनीयाः भवन्ति ।
तथाच केवलं आत्मनोऽधमत्वं बुधा न आपनीयत्वोच्यते । रेफा याप्यावसाधमा इत्यमरः ।
वा ११, निजस्ततः ५१, ॥ १२ ॥

व्याख्यारम्भम् ।

नहि चेदितोऽनिजाद्यात् । अनिजादेरिदित्यत्र नहि भवति । प्राङ्गनीयं ॥ ११ ॥

वा निजस्ततः । निजस्तथातीर्ता स्मात् । प्रयापनीयाः ॥ १२ ॥

इति सङ्गसमुखोपधे च स्फुरति नृपात्मजेऽन्येऽतिमूढे च ।

आहुः पुनरपि तेऽमुं परिजनवचसा न प्रकीपणीयम् ॥ १३ ॥

आवश्यार्थीऽप्यणो राज्ञा नियहोऽनुग्रहो यतः ।

कृतस्तत् सत्यमेवेति भाव्यं मेघसमेर्नृपैः ॥ १४ ॥

दुर्मतिस्तान् प्रति । भवन्त एव सुखिनः । भवतां समैव सुधर्म्म-
त्युच्यते । ते तं प्रति ।

कार्याकार्यविवेकीमां सभां नार्हति सत्त्वपः ।

योऽनुरागयुतो रासु ह सोऽप्यर्हति नो नृप ॥ १५ ॥

इतीति । इति युक्ता अतिमूढे अवपे निर्लज्जे नृपात्मजे सङ्गसमुखोपधे सङ्गसं-
हास्ययुक्तं मुखं उपदधातीति स तथा तादृशे स्फुरति दीप्यमाने सति ते सङ्गचारिणः
पुनरपि अमुं नृपसुतं आहुः । किमाहुरित्याह । परिजनवचसा न प्रकीपणीयमिति ।
इति १, स १, सङ्गसमुखोपधेचः ५, ॥ १३ ॥

आवश्येति । अधी अपराधी अण्यते प्राणितेति अण् प्राणी । ततः अधीचासौ
अण् चेति अण्यत् तस्य अपराधिप्राणिनः राज्ञा नियहः आवश्यार्थः आवश्यक इत्यर्थः ।
यतो यस्मात् राज्ञा त्वया अनुग्रहः कृतः तत् नृपेर्मेघसमेर्भाव्यं इतिवचः सत्यमेव । तथा
हि मेघः वज्रं पातयति असृतं वर्षति चेति राज्ञा तत्समः । आवश्यार्थः १, अण् १,
धीः ५, ॥ १४ ॥

कार्येति । कार्याकार्यविवेकज्ञः सत्त्वपः लज्जायुक्तश्च इमां सभां नार्हति । यो जनः
रासु धनेषु अनुरागयुक्तः सोऽपि इमां नार्हति । युतः ५, (ऋ-आसु) रासुहसः ५,
(अपि) ॥ १५ ॥

व्याकरणम् ।

इति सङ्गसमुखोपधेचः । सङ्गः मुखे आदौ यस्य उपधायां इच् यस्य तादृशधातो-
रिति एवंसं विधिरित्यर्थः । प्रकीपणीयं ॥ १३ ॥

आवश्यार्थी व्यणीः । अवर्णन्तात् आवश्यार्थी व्यण् स्यात् । भाव्यं ॥ १४ ॥

युतो रासुहसोऽपि । यौतेः ऋवर्णान्तादासुनीतेर्हसन्ताच्च व्यण् स्यात् । कार्यं ॥ १५ ॥

कश्चोपजायतेऽघानुबन्ध ईशस्य सन्निधौ ।

वाक्यं प्रयोक्तुं सङ्कोचः पृच्छाम्यागमकारणम् ॥ १६ ॥

यद्वा । गोजोऽपराधो योग्यो न ग्रहीतुं मङ्गतां पुनः ।

मूर्खभृत्यप्रियोन्मादसत्तानां बालकस्य च ॥ १७ ॥

दुर्मतिः । दृष्टं श्रुतं सुखौ चाहं शिवारोग्यं सदाऽस्तु वः ।

भूयो यदागमिष्यामि तदा वक्ष्ये प्रयोजनम् ॥ १८ ॥

स एवमुक्त्वा खालयमागत्य वयस्येभ्यः सर्व्वमावेद्य पुनराह ।

एकभक्तं तथा नक्तोपवासाऽयाच्य भोजनम् ।

इमा निष्ठा यतो दृष्टा न तस्यास्ति प्रमालवः ॥ १९ ॥

कथेति । ईशस्य प्रभोः सन्निधौ वाक्यं प्रयोक्तुं अघानुबन्धः अपराधप्रयोज्यः कश्च कोऽपि सङ्कोचः कुण्ठता उपजायते । तव आगमनप्रयोजनं पृच्छामि । कः १, च १, अपजायते ८, घानुबन्धे ७, ॥ १६ ॥

गोज इति । गौर्वाक्यं तज्जनितोऽपराधो ग्रहीतुं मङ्गतान् योग्यो न । गः १, जः ६, ॥ १७ ॥

दृष्टमिति । सुगमम् । पक्षे सूत्रस्य च ॥ १८ ॥

एकेति । एकभक्तं व्रतं नक्तं नक्तव्रतं उपवासः अयाचितभोजनस्य इमा निष्ठा कर्मसु श्रद्धा यतो यस्मिन् जने दृष्टास्तस्य जनस्य प्रमालवोऽपि बुद्धिलेशोऽपि नास्ति । इमा १, निष्ठा १, यतः ५, दृष्टा १, न १, तस्य ६, अस्ति ८, ॥ १९ ॥

व्याकरणम् ।

कश्चोपजायते घानुबन्धे । घकारानुबन्धे परे कश्चः अपजायते अकारः ककारत्वेन विकृतो भवतीत्यर्थः । वाक्यं ॥ १६ ॥

गोजः । जस्य गः स्यात् घिति । योग्यः ॥ १७ ॥

आरोग्यं ॥ १८ ॥

इमा निष्ठा यतो दृष्टा न तस्यास्ति । इमासङ्किता निष्ठा नक्तवत् यतो यस्मात् धातोर्दृष्टा तस्य च चजयोः कर्गो न सः । अथाच्यभोजनम् ॥ १९ ॥

तथैवाङ्गयज्जीनोतोपांशुयाजादिकर्मभिः ।

केवलं पीड्यते स्वात्मा वेदविश्वासतोऽबुधैः ॥ २० ॥

यतः । इद्वैव नरकस्वर्गौ नरको दुःखमेव हि ।

सुखं स्वर्गं इति ख्यातमित्यालोच्यं हितार्थिभिः ॥ २१ ॥

इत्याद्युक्ता सवयस्यस्तानुपाययौ । तं पुनरायातं संहचारिण ऊचुः ।

आवश्यकैऽर्थेऽप्यणि न क्रुदुद्भवत्यसदग्रहो वा तदधीनकार्यिणः ।

भाज्यैव भूषेति बुधो विरज्यते न स्वर्णकारे खलु पश्यतो हरे ॥ २२ ॥

यजस्यजस्य प्रवचो धर्माणाञ्च वयं सताम् ।

तथैवेति । तथा अङ्गयजो अङ्गेन प्रधानीभूतयागस्य अङ्गीभूतयागेन यजन्ते ये ते अङ्गयजस्तेषाञ्च न प्रमादेषोऽपि नास्तीत्यर्थः । अत भीः उपांशुयाजो यज्ञस्य अङ्गीभूतयागविशिषस्तदादिकर्मभिः अबुधैरज्ञानैः वेदवाक्यं विश्वासात् केवलं स्वीय आत्मा पीड्यते । तथा १, (एव) अङ्गयजः ६१, ॥ २० ॥

इद्वैति । सुगमम् । पक्षे । सूत्रस्य उं ॥ २१ ॥

आवश्येति । अर्थे कार्ये आवश्यकै सति अप्यणि अपराधिप्राप्तिनि अर्थात् अपराधिनि जने तदधीनकार्यिणः तस्य अपराधिजनस्य अधीनं कार्यं यस्य तस्य जनस्य कुत क्रीडो न सद्भवति असदग्रहो वा असाधुत्वबोधो वा न सद्भवति । एतदेव दर्शयति । भूषा अलङ्कारः भाज्यैव अवश्यं भजनीया इति कृत्वा सतिमान् बुधः पश्यतो हरेऽपि स्वर्णकारे न विरज्यते न विरक्तो भवति । आवश्यकै ७, अर्थे ७, प्यणि ७, न १, ॥ २२ ॥

यज इति । वयं यजो यागस्य प्रवचो वेदस्य धर्माणाञ्च त्यजः त्यागकर्तारः ।

व्याकरणम् ।

तथैवाङ्गयजो न । यज्ञाङ्गवाचिषजो न स्यात् । उपांशुयाजादि ॥ २० ॥

आलोच्यं ॥ २१ ॥

आवश्यकैऽर्थे प्यणि न । आवश्यकैऽर्थे उजोः कर्गो न लो प्यणि । भाज्या ॥ २२ ॥

त्यज्यास्तत् यदिहायातस्तन्मन्येऽर्थोऽस्ति कोपि ते ॥ २३ ॥

दुर्मतिः । तृष्टोऽस्मि वः प्रवाच्ये न याचे तदिति यत् सुखम् ।

भवद्भिर्भुज्यते तस्य भागमेकं प्रयच्छत ॥ २४ ॥

यूयं सतामयाज्याश्च संसृष्टाः क्षामुजा मया ।

भविष्यथ सतां याज्ञाः क्व जातिर्धनिनां हता ॥ २५ ॥

संहचारिणः (सस्मितं) । त्वैच्छाचारैरस्माभिर्यत् सुखं भुज्यते
भवतो नैतत् योग्यं । यतः

यज्ञशेषभुजो न हि भक्ष्ये ऽर्थे गृध्राणां सृष्ट्वां दधति ।

तस्मात् त्वया स एव भोज्योऽस्मत्भोग्ये सुखेऽहो न भवान् ॥ २६ ॥

तथा वयं सतां साधूनां त्यज्याश्च । यत् तस्मात् इहायातः आगतः तत् तस्मात् ते तव
इह कोप्यर्थः किमपि प्रयोजनमस्तीति मन्ये । यज्ञः ६१, त्यजः ६१, (च) प्रवचः
६१, ॥ २३ ॥

तृष्ट इति । वी युष्माकं प्रवाच्येन प्रकृतवचसा तृष्टोऽस्मि । तत् तस्मात् भवद्भिर्यत्
सुखं भुज्यते तस्य सुखस्य एकं भागं प्रयच्छत इति याचे प्रार्थये । पचे । सूत्रस्य च
॥ २४ ॥

यूयमिति । सतां पण्डितानां अयाज्या अपि क्षामुजा मया संसृष्टाः सन्तः सतां
याज्ञा भविष्यथ । कुत्र धनिनां जातिर्हता वा अयाज्या ॥ २५ ॥

यज्ञेति । यज्ञशेषभुजो जनाः गृध्रस्य भक्ष्ये अर्थे वस्तुनि । शेषः सुगमः । भुजः ६१,
नहि ११, भक्ष्ये ७१, अर्थे ७१, ॥ २६ ॥

व्याकरणम् ।

यज्ञस्य यज्ञश्च प्रवचः । एषां अजोः कर्गो न स्ती व्यथि । त्यज्याः ॥ २३ ॥

प्रवाच्येन ॥ २४ ॥

अयाज्या ॥ २५ ॥

भुजो नहि भक्ष्ये ऽर्थे । यज्ञशेषी भोग्यः । अन्यत्र मुखे भोग्ये ॥ २६ ॥

हा वप्रनियुजः शक्य एवार्थ उत एष हि ।

निन्द्येऽर्थे कथमस्माभिर्नियोज्यस्त्वं नृपात्मजः ॥ २७ ॥

एतद्वचस्त्वशब्देन नृपसुनो ! प्रयुज्यताम् ।

यथा न श्रूयतिऽन्ये स्तदवाच्यं धीमतां हि तत् ॥ २८ ॥

इष्टस्य भज आनमो यजो यो वा जपः स्मृतः ।

तेन भज्येष्टतुष्टिः स्यात् तुष्टेऽस्मिन् किं न सिध्यति ॥ २९ ॥

हावप्रेति । निन्द्येऽर्थे निन्दनीयकार्यं नृपात्मजस्त्वं कथमस्माभिर्नियोज्यः नियोजयितुं शक्यः । एष हि अर्थः कार्ये निन्दनीये नियोजनं वप्रनियुजः वप्रे केदारि नियुजो नियुक्तस्य अर्थात् कषकस्यैव शक्यः नान्यस्य । हा विषादे । प्रनियुजः ६।, शक्ये ७, (एव) अर्थे ७, ॥ २७ ॥

एतदिति । एतद्वचः भवता यत् प्रार्थ्यते तद्वाक्यं अशब्देन निःशब्देन प्रयुज्यतां यथा येन प्रक्षारेण तद्वचः अन्येन श्रूयते हि यस्मात् तत् वाक्यं धीमतामवाच्यम् । एतत् १।, वचः ६।, (तु) अशब्देन १।, ॥ २८ ॥

इष्टस्येति । इष्टस्य अभीष्टदेवतायाः भजः भजनं आनमः प्रणामः यजो यजनं यो वा जपः स्मृतः शास्त्रोक्तः । तेन कर्मणा भज्येष्टस्य भजनीयस्य इष्टस्य तुष्टिः स्यात्, तस्मिन् इष्टे तुष्टे सति किं न सिध्यति अपि तु सर्वसिद्धिः स्यात् । भजः ५।, आनमः ५।, यजः ५।, यः १।, वा १।, जपः ५।, स्मृतः १।, ॥ २९ ॥

व्याकरणम् ।

प्रनियुजः शक्य एवार्थे । प्रनिपूर्वस्य युजः शक्यार्थे लस्य गो न स्यात् । कथं त्वं नियोज्यः ॥ २७ ॥

एतद्वचस्त्वशब्देन । वक्षसातीस्तु अशब्दार्थे एतद्विधानं अर्थात् अस्य कीदृशं स्यात् । अवाच्यं ॥ २८ ॥

भज आनमो यजो यो वा जपः स्मृतः । एभ्यो यो वा स्यात् । भज्येष्टतुष्टिः ॥ २९ ॥

भवादृशामयं पत्न्यास्तमेवाश्रय सुव्रत ।

अस्वर्ग्यमयशस्यश्च अभाग्यं कर्ममाचर ॥ ३० ॥

गुरुर्यज्यस्तथानम्यो जप्यो मन्त्रोऽस्य सर्वदा ।

गुरोर्याज्यानाम्यजाप्यैः किं न सिध्यति भूतले ॥ ३१ ॥

संहचारिणां कश्चित् सस्मितमाह ।

प्रवृत्तिभाक् भो भवति स्म यो यतः सदापवर्गादपि शस्त ईक्ष्यते ।

स एव धर्माऽस्य सुरस्य उत्तमः कस्तं ततो वारयितुं क्षमो भवेत् ॥ ३२ ॥

मनोविगसहः शक्तो यः स्यात् स तप्यतां तपः ।

भवेति । भवादृशां युष्मत्सदृशानाम् । अभाग्यं अभजनीयम् । शेषः सुगमः ।

पक्षे । सूत्रस्य उ' ॥ ३० ॥

गुरुरिति । गुरुर्यज्यः पूजनीयः आनम्यः नमस्कार्यः, अस्य गुरोर्यज्यः सदा जप्यः ।

याज्यानाम्यजाप्यैः पूजनप्रणामजाप्यैः । पक्षे सूत्रस्य उ' ॥ ३१ ॥

प्रवृत्तीति । भोः यो जनः यतः यस्मिन् धर्मे प्रवृत्तिमान् भवति अस्य जनस्य स एव धर्मः सुरस्यः उत्तमश्च । स धर्मः अपवर्गादपि मोक्षादपि सदा शस्तः प्रशस्त ईक्ष्यते मन्यते । को जनः ततः तस्मात् धर्मात् तं जनं वारयितुं क्षमः स्यात् । भवतिष्य ङा, यः १, यतः ५, सदा १, पवर्गात् ५, (अपि) शस्तः ५, ईक्ष्यते ङा, ॥ ३२ ॥

मन इति । यो जनः शक्तः समर्थः मनसो विगं सञ्चिण्णस्य स्यात् स तपस्तप्यताम् ।

व्याकरणम् ।

भाग्यं ॥ ३० ॥

यज्यः, आनम्यः, जप्यः, याज्यानाम्यजाप्यैः ॥ ३१ ॥

भवतिष्य यो यतः सदा पवर्गादपि शस्त ईक्ष्यते । यतश्चातीर्थो भवति नित्यं, शस्तः शसधातोः पवर्गान्तादपि ईक्ष्यते । सुरस्यः ॥ ३२ ॥

असङ्घचित्तवेगस्याशक्य एव जपस्तपः ॥ ३३ ॥

दुर्मतिराह । भो भद्रमुक्तं । संहचारी तं प्रति ।

नाश्याव्यात्महितं लाप्यं स्वाभीष्टमत्रपोऽलपः ।

कमोऽवपो न वा वीजं सत्काम्यफलसिद्धये ॥ ३४ ॥

अग्राहि नो गद्यमदोऽगदश्च योगितोऽमुना ।

अभविष्यो यदि तदाऽशमिष्यन् मद्यजः भूमिः ॥ ३५ ॥

तद्भवतु वाक्प्रपञ्चेनालं ।

चराचरोऽयमश्वासि विदितस्ते मनोरथः ।

असङ्घचित्तस्य वेगी यस्य तस्य जनस्य जपस्तपः अशक्य एव । सङ्घः ५१, शक्तः ५१, यः ११, स्यात् ङ, ॥ ३३ ॥

नाश्यावीति । आत्महितं लाप्यं वाक्यं न अग्रावि त्वयेति शेषः । अत्रपो निर्लज्जः सन् स्वस्याभीष्टं अलपः अकथयः । अत्र हेतुमाह । स्वाभीष्टफलसिद्धये कमः कामनायुक्तः सन् वीजं वा न अवपः उत्तवानसि पूर्वमिन् काले इति शेषः । तपः ५१, लपः ५१, कमः ५१, वपः ५१, न ११, ॥ ३४ ॥

अग्राहीति । अदोगद्यं इदं निषेधं वाक्यं न अग्राहि त्वयेति शेषः । अगदश्च त्वं तथा अकथयत्यर्थः । अमुना अस्मन्निषेधवाक्येन योगितः युक्तो यदि अभविष्यः तदा मद्यजः भूमिः मदजन्यो भूमिः अशमिष्यत् । मदः ५१, गदः ५१, (च) यः ११, अमितः ५१, ॥ ३५ ॥

चरेति । चराचरश्चलः अयमः नियन्तुमशक्यः अज्ञाभ्य इत्यर्थः । ते तव मनो-

व्याकरणम् ।

सङ्घः शक्ती यः स्यात् । सङ्घः शक्य यः स्यात् । असङ्घः ॥ ३३ ॥

तपोलपः कमी वपीन । एभ्यो यी न स्यात् । लाप्यं, काम्यं ॥ ३४ ॥

मदोगदश्च योऽमितः । अमितः अनुपसर्गात् मदोगदश्च यः स्यात् । गद्यः मद्यः ॥ ३५ ॥

तस्मात् यत् यत् त्वयाचर्यं तत् वक्ष्येऽवहितः शृणु ॥ ३६ ॥

लोकनिन्दापवादश्च अकौर्त्तिरुपती गुरोः ।

उपालम्भः प्रजानाञ्च विप्राणां परुषं वचः ॥ ३७ ॥

ज्ञातीनामुपहासस्तैः पंक्तिभोज्यवद्विस्तृतिः ।

सहासनञ्च सत्कीर्त्तं । सद्धान्येतानि सर्वदा ॥ ३८ ॥

स्वधर्म्ममानलज्जानां त्यागश्च गुरुशिषयोः ।

सम्बन्धस्य तथा पित्रोः सौम्य सद्धान्यमूनि च ॥ ३९ ॥

दुर्मतिराह । एतन्मम शक्यं ।

संहचारी । ज्ञातं महाशयोऽसि । शृणु ।

धर्म्मान्नो स्पृहयालोक्य विभृतो यो मनोरथः ।

स सिद्धोऽभूत् ब्रजदानौ इत्थं स्थानं महाशय ! ॥ ४० ॥

रथोऽपि ज्ञातः । आचर्यं करणीयम् । अवहितः सावधानः । अर-आचरः ५१, यमः ५१, (च) ॥ ३६ ॥

लोकैति । उपती अकल्याणी वाक् । उपालम्भः निन्दायुक्तभर्त्सनम् । परुषं निष्ठुरं । तैः ज्ञातिभिः पंक्तिभोजनात् वद्विस्तृणं । हे सत्कीर्त्ते ! एतानि सर्वदा सद्धानि । पक्षे । उ' ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

स्वधर्म्मेति । गुरुशिष्ययोः सम्बन्धस्य तथा पित्रोः सम्बन्धस्य च त्यागः हे सौम्य ! तव एतान्यपि सद्धानि । पक्षे सूत्रस्य उ' ॥ ३९ ॥

धर्म्मेति । नोऽस्माकं धर्म्मान् स्पृहया आलोक्य यो मनोरथो विभृतः धृतः त्वयेति शेषः, स मनोरथः सिद्धोऽभूत् ब्रजदानौ इत्थं गम्यं स्थानं ब्रज । क्वप् ११, इभृतः ५१, ॥ ४० ॥

व्याकरणम् ।

अराचरो यमश्च । अनुपसर्गादितेभ्यो यः स्यात् । आचर्यं ॥ ३६ ॥

सद्धानि ॥ ३७—३९ ॥

क्वविभृतः । इतो भृधातोश्च क्वप् स्यात् भावकर्मणोः । इत्थं ॥ ४० ॥

मृज्यं तवासनस्थानं मृत्यैर्गोविट् मृदाम्भसा ।

नागन्तव्यं पुनरिति याचे त्वां गलवाससा ॥ ४१ ॥

दुर्मतिराह । कथमेवं । स तं प्रति ।

पितुरपि विरतो नीत्या मृदुपान्तात् स्तुतस्तथादृतश्च ।

श्रासः पापोऽस्तुत्योऽस्तुत्योऽसतां गणो गुरुवत् ॥ ४२ ॥

दुर्दैवजुट् वृत्तो वा न राजधर्मोऽर्थसाधनम् ।

कियद्भिः पामरैर्जुष्यो म्लेच्छधर्मो प्रवर्त्तसे ॥ ४३ ॥

मृज्यमिति । तवासनस्थानं गोमयमृदाम्भसा मृत्यैः करणकैः सम्यक् मृज्यं भाज्यं-
तव्यं । ४१ स्थाने पुनर्नामन्तव्यं त्वयेति शेषः इति त्वां याचे । पचे । उं ॥ ४१ ॥

पितुरिति । नीत्या राजनीत्या विरतः पितुरपि विरतः । पितुः किम्भूतात् मृदु-
पान्तात् मृत् मृत्युः उपान्ते समीपे यस्य स तथा तस्मात् आसन्नस्तुत्योरित्यर्थः । पापः
पापयुक्तः श्रासः श्रासनाहं । अस्तुत्योऽप्रशंसनीयः अस्तुत्योऽसतां गणो गुरुवत् स्तुत-
स्तथा आदृतश्च त्वयेति शेषः । मृदुपान्तात् ५१, स्तुतः ५१, (तथा) दृतः ५१, श्रासः
५१, ॥ ४२ ॥

दुर्दैवेति । हे दुर्दैवजुट् । दुरदृष्टान्वित ! कियद्भिः पामरैर्जुष्यो युक्तः सन् म्लेच्छ-
धर्मो प्रवर्त्तसे । अर्थसाधनं पुरुषार्थचतुष्टयसाधनम् राजधर्मो वा राजधर्मोऽपि न वृत्तः
प्रार्थितः । जुट् वृत्तः ५१, वा ११, ॥ ४३ ॥

व्याकरणम् ।

मृत्यैः ॥ ४१ ॥

मृदुपान्तात् स्तुतस्तथादृतश्च श्रासः । मृदुपान्तात् स्तुतश्रासश्च कथं स्यात् । अस्तुत्यः,
अस्तुत्यः ॥ ४२ ॥

जुट् वृत्तो वा । जुषवृत्तश्च कथं स्यात् । वा शब्दः समुच्चयार्थकः । जुष्यः ॥ ४३ ॥

स्वपिति स्वस्य तनुभाक् यन्मञ्चे देववाञ्छिते ।

तं त्यक्त्वा कुक्कुटाक्रीडकन्यादृत्याऽष्टणस्य ते ॥ ४४ ॥

धर्मा लोकानुरागस्य कीर्त्तिर्व्या जन्मनः फलम् ।

नृणां तद्विपरीतेषु प्रवृत्त्यं तव दृश्यते ॥ ४५ ॥

तस्मान्नरकागतोऽसीति निश्चिनोमि तस्मात्तव सङ्गो न युज्यते ।

कुक्कुर्मणि रुचिर्यस्य स्तुत्ये यो न प्रवर्त्तते ।

स्वधर्मद्विट् विधर्मैषौ नरकादागतो हि सः ॥ ४६ ॥

वृषः कृतः सम्भृतो वा पाथेयो भवता नहि ।

सत्कृत्यद्विट् कुकार्यैषौ वृष्योदकेण यातना ॥ ४७ ॥

स्वपितीति । स्वस्यात्मन कृतं भजते इति स्वतनुभाक् भार्याः देवैरपि वाञ्छिते यन्मञ्चे यस्यां खट्वायां स्वपिति, तं मच्च त्यक्त्वा अष्टणस्य ते तव कुक्कुटाक्रीडा कुक्कुटानां क्रीडास्थानं कन्या आदृत्या आदरणीयाऽभवत् । पिति ७, स्वस्य ६, तन् १, ॥ ४४ ॥

धर्मोति । तद्विपरीतेषु धर्मादिविपरीतेषु कार्येषु तव प्रवृत्त्यं प्रवृत्तिर्दृश्यते । पचे ।
उ' ॥ ४५ ॥

कुक्कुर्मोति । स्तुत्ये प्रशंसनीये । अन्यत् सुगमम् । पचे । उ' ॥ ४६ ॥

वृषेति । भवता पाथेयः परलोकयातीक्षितः पथिसम्बन्धो वृषः धर्मो न कृतः न वा सम्भृतः । उदकेण उत्तरकालेन यातना वृष्या भजनीया भवतीति शेषः । वृषः ५, कृतः ५, सम्भृतः ५, वा १, ॥ ४७ ॥

व्याकरणम् ।

पिति स्वस्य तन् । आदृत्या ॥ ४४ ॥

प्रवृत्त्यं ॥ ४५ ॥

स्तुत्ये ॥ ४६ ॥

वृषः कृतः सम्भृतो वा । एतः क्वप् वा स्यात् । कृत्य, कार्य, वृष्या ॥ ४७ ॥

पापासृजस्तथाशंसो वापि तस्य न कर्हिचित् ।

शस्याश्रद्धोऽशस्यरतिर्वह्निः कार्यः सतामसि ॥ ४८ ॥

वयमेतेऽसृज्यपापा नः स्वर्गो नो भविष्यति ।

एष एव हि सम्भोगः स्वर्गो न सहचारिणाम् । ४९ ॥

त्वं मार्ग्यपापो गुरुणा धनेन स्वर्गोऽस्ति राज्यं सुखसाधनन्ते ।

परेऽपि सामग्र्यपि ते दिवोऽस्ति तदसृहं प्रेतमवैम्यहं त्वां ॥ ५० ॥

न ते हिताहिते प्रत्यपिग्रहो वास्ति नीचतः ।

अपि गृह्यं हितं सद्भ्योऽपि ग्राह्यं नाहितं सता ॥ ५१ ॥

पापेति । पापं न सृजति प्रायश्चित्तादिना न शोधयतीति पापासृजस्त्वम् । तथा कर्हिचित्दपि तस्य पापस्य आशंसोऽपि न आशङ्काकृदपि न । शस्ये प्रशस्ये कर्मणि अश्रद्धः अश्रद्धारहितः । अशस्यरतिः अशस्ये अप्रशस्ये रतिरनुरागो यस्य स तथा । सृजः ५१, (तथा) शंसः ५१, वा १, (अपि) ॥ ४८ ॥

वयमिति । असृज्यपापा असृज्यानि मार्जयितुमशक्यानि पापानि येषां ते तथा । नोऽस्माकं । शेषः सुगमः । पक्षे । उ' ॥ ४९ ॥

त्वमिति । त्वं गुरुणा धनेन च मार्ग्ये मार्जनाशक्यं पापं यस्य स तथा । ते तव सुखसाधनं राज्यमेव स्वर्गोऽस्ति । परे परकालेऽपि दिवः स्वर्गस्य सामग्र्यौ अस्ति तदसृहं तेषु असृहं सृष्टारहितं त्वं प्रेतं अवैमि जानामि । पक्षे । उ' ॥ ५० ॥

नते इति । हिताहिते प्रति अपि ते तव ग्रहो वा बीधो वा नास्ति । सता साधना नीचतो लोकात् हितं गृह्यं, सद्भ्यः पण्डितेभ्योऽपि अहितं न ग्राह्यम् । प्रत्यपि-ग्रहः ५१, वा १, अस्ति ८१, ॥ ५१ ॥

व्याकरणम् ।

सृजस्तथाशंसो वाऽपि । आभ्यामपि क्यप् वा स्यात् । शस्य, अशस्य ॥ ४८ ॥

असृज्य ॥ ४९ ॥

मार्ग्य ॥ ५० ॥

प्रत्यपिग्रहोवास्ति । प्रत्यपिभ्यां ग्रहः क्यप् वा स्यात् । अपि गृह्यं, अपि ग्राह्यम्

एते सुखागुहस्तद्वत् गुह्यागोह्याविवेकिनः ।

किं वक्तव्ये किं वदेयुस्तद्गच्छातो महाशय ! ॥ ५२ ॥

एतत् श्रुत्वा दुर्मतिर्दीर्घं निःश्वस्य सूयस्यो निष्क्रान्तः ।

सुबभूराह ।

स्वर्गभाक् ज्ञायते लिङ्गात् वदो यश्च सह स्मितैः ।

वेदोद्ये मुनिवृद्धे च प्रवर्त्ती स्वर्गभाक् स हि ॥ ५३ ॥

धरेवास्ते यः आतक्य वीक्ष्यते भाव एव हि ।

भूतो येनानुकम्पित्वात् स स्वर्गी देवभूयभाक् ॥ ५४ ॥

एत इति । एते संहचारिणः सुखागुहः सुखानि अगुह्याणि असंहतानि येषां ते तथा । तद्वत् तथा गुह्यागोह्याविवेकिनः गोपनीयागोपनीयविवेचनारहिताः । शेषः सुगमः । गुहः ५१, तद्वत् ११, ॥ ५२ ॥

स्वर्गेति । लिङ्गात् अनुमापकचिज्ञात् स्वर्गभाक् ज्ञायते । तच्चिज्ञमाह । स्मितैः सह यो वदः वक्ति सस्मितभाषीत्यर्थः । वेदोद्ये वेदोक्ते मुनिवृद्धे मुन्युक्ते च स्मार्त्ते कर्मणि प्रवर्त्ती प्रवृत्तिमान् स एव स्वर्गभाक् । लिङ्गात् ५१, ज्ञायते ८१, वदः ५१, यः ११, सः ११, (च) ॥ ५३ ॥

धरेति । यो जनः आतक्य सर्व्वं सद्यं कृत्वा धरेव धरणीव आसी । येन च अनुकम्पित्वात् दयाशीलत्वात् भूतः प्राणी भाव एव, भाव आत्मा तद्वदीक्ष्यते । अत्र एव शब्द इवार्थकः । स जनः स्वर्गी देवभूय देवत्वं भजते इति देवभूयभाक् । क्यप् ११, ईक्ष्यते ८१, भावे अ, (एव) भूतः ५१, ॥ ५४ ॥

व्याकरणम् ।

गुहस्तद्वत् । गुह्या, गोह्या ॥ ५२ ॥

लिङ्गात् ज्ञायते वदो यश्च सह । लिङ्गात् वदः स क्यप् स्मात् यश्च ज्ञायते । इकारः पादपूरणे । वेदोद्ये, मुनिवृद्धे ॥ ५३ ॥

वीक्ष्यते भाव एव हि भूतः । भूतः क्यप् ईक्ष्यते भावे एव लिङ्गात् । देवभूयं ॥ ५४ ॥

प्रवर्तते वैधमात्रे प्रतिषिद्धान्निवर्तते ।

मोक्षाभिलाषी यो नित्यं स जनो ब्रह्मभूयभाक् ॥ ५५ ॥

वैधक्तेषादिसङ्गनस्तथाऽतो न विरज्यते ।

यो वृथा जीवहत्यायाः विरतः स्वर्गभूक् स हि ॥ ५६ ॥

साधोर्वाच्येऽकर्मकर्त्तरि केलिमोदैर्व्यश्यामदोक्षवैश्व ।

मोहिते क्षणमपि सङ्गिर्न वस्तव्यं यस्य पापं पचेलिमं कथमपि
न भवति ॥ ५७ ॥

येऽप्येवंविधाः पुरुषाः शृगालकुक्कुरादीनां

तुल्यास्ते कथ्यन्ते ॥ ५८ ॥

प्रवर्तते इति । वैधमात्रे विधेयकर्मण्येव प्रवर्तते प्रतिषिद्धात् वेदनिषिद्धात् कर्मणो
निवर्तते स साधुब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं भजते इति ब्रह्मभूयभाक् । पचे । छं ॥ ५५ ॥

वैधेति । वैधो विधिषोधितो य उपवासादिक्लेशस्तस्य सङ्गनः सङ्गिणः ततस्तस्मात्
क्लेशान्न विरज्यते न विरक्ती भवति । वृथाहंसाया विरतश्च निवृत्तश्च स तु स्वर्गभूक् ।
स १, हनः ५, तथा १, तः १, नः ६, ॥ ५६ ॥

साधोरिति । वाच्ये गर्हणीये अकर्मकर्त्तरि अप्रशस्तकर्मकर्त्तरि केलिमोदैः द्यूत-
क्रीडामोदनैर्व्यश्यामदोक्षवैश्व मोहिते । अत्र सामीप्यार्थे सप्तमी । तथा हि एवन्वि-
धस्य साधोर्गर्हणीयस्य सप्तमी क्षणमपि न वस्तव्यम् । यस्य पापं कथमपि पचेलिमं न
भवति । धोः ५, वाच्ये ७, कर्मकर्त्तरि ७, केलिमः १, ॥ ५७ ॥

येऽपीति । अस्यार्थः सुगमः । ल्याः १॥, ते १॥, कथ्यन्ते ८, ॥ ५८ ॥

व्याकरणम् ।

ब्रह्मभूय ॥ ५५ ॥

स हनस्तथा तीनः । लिङ्गात् हनः स क्यप् स्यात् भावे नस्य तस्य । जीव-
हत्यायाः ॥ ५६ ॥

धोर्वाच्ये कर्मकर्त्तरि केलिमः । धोः केलिमः स्यात् कर्मकर्त्तरि वाच्ये । पचेलिमं
पापं ॥ ५७ ॥

ल्यास्ते कथ्यन्ते । ते याद्याः कृतः क्यसञ्ज्ञकाः कथ्यन्ते ॥ ५८ ॥

स्तोतव्यः स योग्यकाले शक्येऽर्हेऽर्थे प्रवर्त्तते
 यः श्रद्धया वैध एव तस्य साध्यं समीहितम् ॥ ५६ ॥
 इति नाट्यपरिशिष्टे अष्टमीरात्रिविनोदः ॥ ० ॥

स्तोतव्य इति । स जनः स्तोतव्यः स्तोतुं योग्यः । यो जनः योग्यकाले क्रिया-
 योग्ये समये शक्ये स्वशक्तिविषये अर्हे योग्ये वैधे एव श्रुतिविहिते एव अर्थे कार्ये श्रद्धया
 प्रवर्त्तते । तस्य जनस्य समीहितं वाञ्छितं साध्यं साधयितुं शक्यं स्वशक्तिविषय इति
 यावत् । सः १, योग्यकाले ७, शक्ये ७, अर्हे ७, अर्थे ७, (च) प्रवर्त्तते ८, ॥५६॥

व्याकरणम् ।

स योग्यकाले शक्येऽर्हेऽर्थे च प्रवर्त्तते । स ल्यसंज्ञकः कृत् योग्यकालाद्यर्थे प्रवर्त्तते
 स्तोतुं योग्यः स्तोतव्यः । साधयितुं शक्यं साध्यं ॥ ५६ ॥

इति ल्यपादः ॥ ० ॥

अथ प्रविश्य सूत्रः परिक्रम्य नटीं प्रति । आर्य्य ! आदिष्टोऽस्मि
महाराजेन यथा अद्य महानवमौरात्रिस्तदत देव्याः कवच-
माहात्म्यादिकं यथाभिव्यक्ती भवति तदनुसारेणैव नटितव्यमिति ।
(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) अये ! जनार्दनो नाम नृपतिरत्रोपवने
विहर्तुमायाति तन्नेह स्यातव्यमिति । तौ निष्क्रान्तौ ।

राजा । (परिक्रम्य समन्तादवलोक्य उपविशति ।) वन्दिनस्तु
स्तुवन्ति ।

श्रीरस्तु साधोर्व्याच्ये ऽवेऽदस्यकौलनये सताम् ।

हेष्टर्युद्धीमदण्डस्य साधूनां पालकस्य ते ॥ १ ॥

जगद्धिताणिन् ! यद्वाद्यधोरणाभे रथे स्थितम् ।

भक्तानुयाहिणं लोकाः सूर्य्यं त्वां मन्वते नृप ! ॥ २ ॥

पारिपाश्विकाः राजानं प्रति ।

श्रीरस्त्विति । साधोर्व्याच्ये गङ्गाधी अये पापे तथा अदस्यः अनादतः कुलमन्वसी
नयो नीतिर्येन स तथा तस्मिन् त्यक्तकुलनीती इत्यर्थः । तथा सतां साधूनां हेष्टरि
विशेषिणे जने उद्धीमदण्डस्य साधूनां पालकस्य ते तव श्रीरस्तु । दस्य इति तदधिपना-
दरे इत्यस्य क्तप्रत्यये सिद्धम् । वाच्यस्तु निन्दिते इति कोषः । पक्षे । सा श्रीरस्तु इत्या-
शौर्वाद्दः । धोः ५, वाच्ये ७, घे ७, दस्यकौ १॥, ॥ १ ॥

जगद्धिति । हे जगद्धिताणिन् ! जगतां धिताय अण्यते प्राणिनीति स तथा ।
अण्यङ् प्राणने इत्यस्य रूपम् । यद्वाद्यधोरणाभे यद्वाद्या आद्यः सूर्य्यस्तस्य धोरणं रथः
तदाभे तत्सदृशे रथे स्थितं त्वां लोकाः सूर्य्यं मन्वते । मन्वते इति मन्दङ् बोधे
इत्यस्य रूपम् । युष्मं पत्रञ्च धोरणमित्यमरः । पक्षे । जगद्धिता इति सं । णिन् १,
यद्वाद्यधीः ५, ॥ २ ॥

व्याकरणम् ।

धोर्व्याच्ये घे दस्यकौ । कर्त्तरि वाच्ये धातोस्तृणकौ स्यातां । हेष्टरि, पाल-
कस्य ॥ १ ॥

णिन् यद्वाद्यधीः । यद्वाद्यधोः धातोर्णिन् स्यात् कर्त्तरि । अनुयाहिणं ॥ २ ॥

विज्ञानिना मन्यते नो नन्द्यादेः सदृशान् गणान् ।

वयं यत्ते पारिषदा महादेवस्य नन्दनाः ॥ ३ ॥

याचका राजानं प्रति ।

अन्धोः पचादेरूपयोगि सर्जनं स चात्र सत्पात्रगुणाद्यपेक्षते ।

उपास्यते देव ! भवानकिञ्चनैर्विस्त्राणने यो न किमप्यपेक्षते ॥ ४ ॥

राजिवाकृतिमन्रात्रेरीशो रात्रिचरौ हि रुक् ।

अहो राजंस्तव रुचिर्दिवारात्रिचरौ समा ॥ ५ ॥

विज्ञानीति । विज्ञानी चासौ ना पुरुषश्चेति स तथा ज्ञानवान् पुरुष इत्यर्थः । नोऽस्मान् नन्दिप्रभृतीनां सदृशान् गणान् मन्यते । यत् यस्मात् वयं महादेवस्य महा-राजस्य ते वव नन्दनाः आनन्दजनकाः पारिषदाः । विज्ञानिना १।, मन्यते ८।, अनः १।, नन्द्यादेः ५।, ॥ ३ ॥

अन्धोरिति । अन्धोः कूपस्य सर्जनं दानं पचादेः पाकादेः उपयोगि उपयुक्तमेव परिमितमित्यर्थः । पचा पाके इत्यमरः । स च कूपः अत्र दाने सत्पात्रं गुणादि च अपेक्षते । हे देव ! हे मेघ ! प्रकृतपक्षे हे देव ! हे राजन् ! अकिञ्चनैर्जनैः अर्थात् सत्पात्रत्वगुणसामर्थ्यादिरहितैस्तु भवानेव उपास्यते । यो देवः मेघो राजा च विस्त्राणने वितरणे किमपि याचकानां सत्पात्रत्वं गुणादि च न अपेक्षते । देवो मेघ सुरे राज्ञि, विस्त्राणनं वितरणमिति चामरः । अन् १।, धोः ५।, पचादेः ५।, ॥ ४ ॥

राजिति । हे राजिवाकृतिमन् ! राजा चन्द्रः स इव आकृतिमन् मूर्तिमन् ! राजा समुद्रनवनीत तमोनुदी माः इति रत्नावलिः । रात्रेरीशश्चन्द्रस्य रुक् रुचिः रात्रि-चरौ एव ; अहो आश्चर्यं हे राजन् ! तव रुचिः समा दिवारात्रिचरौ । पक्षे । राजे इति दीप्तिमत्याः सं । वा १।, कृति ७।, मन् १।, रात्रेः ५।, ॥ ५ ॥

व्याकरणम् ।

विज्ञानिना मन्यतेऽनो नन्द्यादेः । नन्द्यादेरनो ज्ञानिना मन्यते । नन्दनाः ॥ ३ ॥

अन्धोः पचादेः । पचादेर्धोरिन् स्यात् घे । देव ॥ ४ ॥

वा कृति मन् रात्रेः । रात्रेर्मन् वा स्यात् कृदन्तधातुपरे । रात्रिचरौ, रात्रिचरी ॥ ५ ॥

अथ राजा जनार्दनः समन्तादवलोक्य पारिषदान् प्रति ।

अरे ! दृश्यते क उपान्तेचोऽस्यारामस्यात्र दृक्क्षिपः ॥ ६ ॥

पारिषदा राजानं प्रति । राजन् ! ज्ञातमस्माभिः अयं वन्दिः
अस्योपवनस्य परिखाकर्त्तने भवता नियुक्तः, अयन्तु परिश्रमकातरः
न खननकर्म करोति न वा मृदुभारं वहति, केवलं पत्तिभिर्वन्दि-
भिश्च सह विवदते ।

अथ राजा तं वन्दिमानौय सरोषस्तं प्रति । अरे जाल्म ! जड़ !
त्वं पापी अपराधी खातकर्मणि नियुक्तस्तदकृत्वा केवलं क्रौडसि
त्वं पुनर्दण्डनीयः ।

तत् श्रुत्वा वन्दिरन्तर्जातक्रोधः राजानं प्रति ।

अवक्रोयः प्रियो ज्ञः स्यात् प्रियवाक् ज्ञेषु साधुषु ।

घापेष्वसत्सु कुटिलोऽप्रियः स्यात् कटुवाक्किरः ॥ ७ ॥

दृश्यत इति । कः कोऽयं जनी दृश्यते अस्य आरामस्य उपवनस्य उपान्तेचः
उपान्ते समीपे चरतीति उपान्तेचः वार्त्त इतिवत् । अत्र आरामे आरामं प्रति दृशं
दृष्टिं क्षिपतीति दृक्क्षिपः । दृश्यते दा, कः १।, उपान्तेचः ५।, ॥ ६ ॥

अवेति । ज्ञः पण्डितः ज्ञेषु पण्डितेषु साधुषु च अवक्रोयः अवक्रः स्यात् अनुग्रह
स्यात् प्रियवाक् च स्यात्, पापेषु पापयुक्तेषु असत्सु च कुटिलः अप्रियश्च स्यात् कटुवाक्-
किरः कटुवाक्यक्षेपकोऽपि स्यात् । पक्षे । अव इति रक्तकस्य सं । अन्यदुदाहरण-
वाक्यम् । क्रः ५।, यः ५।, प्रियः ५।, ज्ञः ५।, स्यात् दा, ॥ ७ ॥

व्याकरणम् ।

दृश्यते क उपान्तेचः । उपान्ते उपधायां इच् यस्य तादृशधातोः अर्धात् इजुङ्-
धातोः कः प्रत्ययो दृश्यते । वाक्क्षिपः ॥ ६ ॥

क्रोयः प्रियः ज्ञः स्यात् । कृ-गु-ग्री-ज्ञाभ्यः कः स्यात् घे । प्रिय, ज्ञेषु वाक्-
किरः ॥ ७ ॥

अतो यत् पस्वोक्तिगिरो मां पापं निर्भर्त्ससे तत् युज्यत एव
अहमेव पाप इत्यपि सत्यं । यतः ।

सुरभीयं कामदुघा सुव्रताम्बुधिमेखला ।

तव राट् ! तदुहोऽवङ्गे ब्रुवते मन्दबुद्धयः ॥ ८ ॥

राजा (सक्रोधं) ।

हन्ति तोड़त्यखलितप्रतापधारट्क् नृपः ।

धर्मसेतूपहान् क्रूरानशासत् शिष्यपापभाक् ॥ ९ ॥

तदहं कथं पापी ।

सुरभीति । इयं सुरभी पृथ्वी कामदुघा आसी इति शेषः । कीदृशी सुव्रता
सुखदोद्या अम्बुधिमेखला समुद्रशृङ्खला जलधिपरिष्किन्ना इति यावत् । हे राट् ! हे
राजन् ! तदुहोऽवङ्गे पृथिव्याः करादानादिरूपदोहनकर्तृत्वात् अघं पापं के मन्दबुद्धयः
ब्रुवते वक्तुं शक्नुवन्ति । एतेन त्वमपि पापीति व्यज्यते । अत्र पृथिव्याः गोरूपत्वव्याप-
नाय सुरभीति पदमुपात्तम् । सुरभिरियमुदीणां गोधरा शल्लकोष्पिति कोषः । पक्षे ।
सुरभीत्यादिकपूर्वभाग उपाहरणवाक्यम् । दुहः ६।, घङ् १।, के ७।, ब्रुवते ८॥,
अमन्दबुद्धयः १॥, ॥ ८ ॥

हन्तीति । चारट्क् चारषत्तुः अखलितप्रतापी नृपः धर्मसेतूपहान् धर्मरूपसेतु-
हन्तन् हन्ति तोड़ति तिरस्करोति, अशासत् सन् शिष्याणां शासनाङ्गीणां पापभाक्
भवति । पक्षे । खलितेत्यादिकमुदाहरणवाक्यं । हन्तिः ५।, छ-त्यः १।, ॥ ९ ॥

व्याकरणम् ।

दुहो घङ् के ब्रुवतेऽमन्दबुद्धयः । के परे दुहो घङ् ब्रुवते धीमन्तः । काम-
दुघा ॥ ८ ॥

हन्तिती डत्यः । हनधातोर्डप्रत्ययः स्यात् । धर्मसेतूपहान् ॥ ९ ॥

रेऽपराधिन् ! जडात्माह ! शृङ्खलेनापि संयतः ।

पापेषु मां दण्डधरमवजानास्यघं ब्रुवन् ॥ १० ॥

वन्दिराह । अही दण्डधर ! न केवलमहमेव तादृक्, अपि तु अपराधित्वं जायं शृङ्खलितत्वञ्च उभयोस्तुल्यं । तथाहि ।

त्वञ्च सागा जड़ इति प्रत्ययो जनितस्तव ।

तन्वैव ह्यघजो देहो जड़ो देहो अनात्मवित् ॥ ११ ॥

देवातोऽपि प्रत्ययोऽसौ स्यात् भवान् पापवानिति ।

रे इति । रे अपराधिन् ! रे जड़ ! रे आत्माह ! आत्मानं अधर्माणादतीति स तथा । शृङ्खलेन संयतोऽपि बद्धोऽपि मां अघं पापिनं ब्रुवन् अवजानासि अवज्ञां करोषि । पचे । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ १० ॥

त्वञ्चेति । त्वमपि सागाः सापराधः जड़श्च इति प्रत्ययः इति ज्ञानं तव तन्वैव तव शरीरेणैव जनित उत्पादितः । ननु शरीरदर्शनमात्रेण अपराधित्वजड़त्वज्ञानं कथं तव ज्ञातमित्यतस्तत्र तज्ज्ञानं हेतुमाह । हि यस्मात् देहः शरीरं अघजः पापजः एवं अनात्मवित् आत्मज्ञानरहितो देहो एव जड़ उच्यते । तथाच भवतोऽपराधित्वं जड़त्वञ्च तव शरीरदर्शनेनैव अनुमितं भवतीत्यर्थः । पचे । त्वञ्च सागाज इति इत्युदाहरणवाक्यं । तदर्थं च, हे अज ! त्वमपि सा अगा दुर्गा इति तव इत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । उः ११, इति प्रत्ययः ११, जनितः ५१, ॥ ११ ॥

देवेति । हे देव ! राजन् ! भवान् पापवान् इत्यसौ प्रत्ययः एतज्ज्ञानं अतोऽपि कारणात् भवतीत्यर्थः । तज्ज्ञानं हेतुमाह । राजपुत्रं चिरं जीवेति । हे राजपुत्र !

व्याकरणम् ।

आत्माह ॥ १० ॥

उ इति प्रत्ययो जनितः । अनाधर्मातोऽप्रत्ययः स्यात् । अज, अघजः ॥ ११ ॥

राजपुत्र ! चिरं जीवेत्युक्तं यद्धर्मशास्त्रगेः ॥ १२ ॥

अपि च । मृदर्थं दुर्व्वलान् हंसि वृथा सा तु न कस्यचित् ।

स्वस्थैवास्ते परं भूतान्यात्मसात्कृत्य वर्द्धते ॥ १३ ॥

तत् पापं तव क्व गतं । अपि च ।

संसारकारागेहस्थं मोहशृङ्खलयन्वितम् ।

निर्भर्त्ससे किं नात्मानं वहन्तं कर्मणां धुरम् ॥ १४ ॥

अपि च । गमादितोऽपि भवति नराणां पापसञ्चयः ।

राज्ञामपराधित्वात् परलोके सुखं नास्तीत्यतस्त्वं इहैव सुखभोगार्थं चिरं जीवेति धर्म-
शास्त्रगेः धर्मशास्त्रवक्तृभिरुक्तम् । पक्षे । देव इति द्युतिमतः सम्बोधनम् । भवानि-
त्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । आतः ५१, (अपि) प्रत्ययः ११, असौ ११, स्यात् ८१, ॥१२॥

मृदेति । मृदर्थं मृत्तिकानिमित्तं वृथा दुर्व्वलान् हंसि । वृथात्वेहेतुमाह ।
सा च मृत्तिका कस्यचिदपि न । अत्र हेतुमाह । स्वस्थैव आत्मस्थैव स्वयमासी । न
कोऽपि तां नेतुमर्हतीति भावः । परं केवलं भूतानि स्थावरजङ्गममयशरीराणि आत्मसात्-
कृत्य मृत्तिकालेन परिणतीकृत्य वर्द्धते । सर्व्वं मृत्तिकालेन परिणमति इति त्वामपीयं
आत्मसात् करिष्यतीति भावः । पक्षे । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ १३ ॥

संसारेति । एवमभूतमात्मानं कथं न निर्भर्त्ससे । तथाच अहमिव त्वमपि कारा-
गेहस्थः शृङ्खलिनी भारवीडा चेति कथं नात्मानि आन्धिपसीत्यर्थः । पक्षे । सूत्रस्य
उदाहरणम् ॥ १४ ॥

यश्चेति । गमादितोऽपि गमनादितोऽपि नराणां पापसञ्चयो भवति, उत्तानशान्

व्याकरणम् ।

आतोऽपि प्रत्ययोऽसौ स्यात् । आदत्तादपि असौ प्रत्ययः स्यात् । धर्मशास्त्रयः ॥१२॥

स्वस्था ॥ १३ ॥

गेहस्थः ॥ १४ ॥

अपापः कोऽस्ति ना भूग ऋते उत्तानशान् शिशून् ॥ १५ ॥

तत् कथं मामेव पापीति निर्मत्सरे ।

राजा । सत्यमेतत् किन्त्वेवं ।

वेत्य को गोक्षेय इह उदस्येन्मम शासनम् ।

तथा मम यशश्चण्डप्रतापोद्गायको न कः ॥ १६ ॥

अतः प्रभोर्मम शासनोत्तङ्गनात् त्वमपराधो जडश्चेति वक्तुं युज्यसे ।

वन्दिः । सत्यमेतत् ।

राजन् नृणां शरण ! नट् ! गोबोध्योऽहमुदस्तवान् ।

प्रभोस्तवादेशनन्वत्प्रतापोद्गायनोप्यहम् ॥ १७ ॥

उत्तानशान् शिशून् ऋते विना भूगः पृथिवीगतः को ना कः पुरुषः पापशून्योऽस्ति अपि तु सर्व एव पापभाज इत्यन्वयः । पक्षे । नराणामित्यादिकमुदाहरणवाक्यं । गमादितः ५१, (अपि) भवति ८१, ॥ १५ ॥

वेत्यति । वेत्य आनोद्योत्यर्थः । को गोक्षेयः गौः पशुस्तस्यैव ज्ञेयं ज्ञानं यस्य तादृशः को जनः इह संसारे मम शासनं ममाज्ञां उदस्येत् उदसीकुर्यात्, तथा मम यशसः चण्डप्रतापस्य च उद्गायको गायनः को जनो न भवतीति शेषः । पक्षे । वेदिति ज्ञानिनः सं । इहेत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । थकः ११, गः ५१, ज्ञेयः ११, ॥ १६ ॥

राजन्निति । हे राजन् ! हे नृणां शरण ! हे नृणां नट् ! नाशक ! नश्वराती-
रन्तर्भूतार्थे णिषि नट् इति सिद्धं । अहं गोबोध्यो गौः पशुस्तस्यैव बोध्यं ज्ञानं
यस्येति स तथा । तथा हि पशुबुद्धिरहं त्वत्प्रतापोद्गायनोऽपि अर्थात् तव प्रतापं
जानन्नपि प्रभोस्तवादेशनं तवाज्ञां उदस्तवान् खडितवान् । पक्षे । नृणां राजन्निति राजः,
शर इति श्रोतुः सं । अहमित्यादिकमुदाहरणवाक्यं । थनट् ११, गः ५१, बोध्यः ११, ॥ १७ ॥

व्याकरणम् ।

गमादितोऽपि भवति । गमादेरपि उः स्यात् । भूगः, उत्तानशान् ॥ १५ ॥

थको गो क्षेयः । गायतेत्यको ज्ञातव्यः । प्रतापोद्गायकः ॥ १६ ॥

थनट् सो बोध्यः । गायतेर्थनट् बोध्यः । उद्गायनः ॥ १७ ॥

उष्णः सदा धुतः पूर्वकर्मणस्तत एव ते ।

गिरीण्याऽस्मि दण्डोऽहं पापकारी हि शोकभाक् ॥ १८ ॥
एवं सति तत् भवतोऽपि तुल्यं ।

भवानपि प्रभोराज्ञा मुदस्यति मुहुस्ततः^६ ।

पापीकारोऽसि दण्डोऽसि काराच्चेष्टत्यनु प्रभोः ॥ १९ ॥

संसार एषको रज्जोऽनृतोपि भ्रान्तचेतसाम् ।

यथा नर्तक्यङ्गहारस्तत्र नास्या विवेकिनाम् ॥ २० ॥

उच्यते । तत एव पूर्वकर्मणः प्रभोस्तवादेशस्योल्लङ्घनरूपपूर्वकृतकर्मणो हेतो-
र्दण्डः सन् ते तव उच्यते गिरा वाचा सदा उष्णः उत्ततः धुतः कम्पितश्चास्मि । हि
यस्यात् पापकारी जनः शोकभाक् भवति इत्यन्वयः । पक्षे । उ इति सं । तत इत्यादिक-
मुदाहरणवाक्यं । णः १।, (सदा) धुतः ५।, पूर्वकर्मणः ५।, ॥ १८ ॥

भवानिति । ततः प्रभोरादेशस्योदक्तीकरणात् । अपापं पापं करोतीति पापी-
कारः । अनु पश्चात् अर्थात् परकाले प्रभोरीश्वरस्य कारां बन्धनगोष्ठं अर्थात् नरकं
एष्यति । पक्षे । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ १९ ॥

यस्मीकं अहं प्रभुर्मम शासन इत्यस्य प्रत्युत्तरयति संसारिति । एषको दारादिभयः
संसारः अनृतोऽपि असत्योऽपि भ्रान्तचेतसां सुग्धानां रज्जुः रज्जुकः अनुरायजनकः । यथा
नर्तक्यङ्गहारः नर्तक्याः अङ्गविचेष्टादिविखासः तत्र विवेकिनां नास्या भवति न सत्यत्वगङ्गी
भवति । पक्षे । संसार इति संसारिणः सं । ए इति च सं । भ्रान्तचेतसामित्यादिक-
मुदाहरणवाक्यं । षकः १।, रज्जुः ५।, नृतः ५।, (अपि) ॥ २० ॥

व्याकरणम् ।

णः सदा धुतः पूर्वकर्मणः । पूर्व कर्म यस्य तादृशधातोः णः स्यात् । पाप-
कारः ॥ १८ ॥

पापीकारः ॥ १९ ॥

षको रज्जोऽनृतोऽपि । आभ्यां षकः स्यात् । नर्तकी । परत्रापि पूर्वकर्मण
इत्युपादानात् पूर्वकर्मण इत्यस्य नानुवृत्तिः ॥ २० ॥

राजा । (सचकितं) अहो मधुरया गिरा चित्तरजक ! किमहं प्रभोराज्ञामत्यचरम् ।

वन्दिः । ऋद्धिं सर्वोपरिचरीं चरितः पूर्वकर्मणः ।

कट् स्त्रीभिरास्तेऽष्टचरो विस्मरन्नायति भवान् ॥ २१ ॥

वेदवाचा प्रभुना यद् यदादिष्टं तत् सर्वं भवान् किं प्रतिपालयति । अपि च ।

गोहनश्च तथा ब्रह्मघ्नस्तेनमष्टपादयः ।

कुर्वन्ति यदघं तच्च देव ! त्वय्येव वर्तते ॥ २२ ॥

राजा । (सविस्मयं) प्रजाकृतं पापं कथं मयि ? ।

वन्दिः । चारुदृक् धर्मगो राट् चेत् प्रजाः शिष्यात् तदा क्वचित् ।

ऋद्धिमिति । पूर्वकृतकर्मणी हितोः सर्वोपरिचरीं सर्वोत्तिमां ऋद्धिं सम्यक्तिं चरितः प्राप्तवान् आयतिं उत्तरकालं विस्मरन् सन् अष्टचरः अष्टालिकागतः स्त्रीभिः कट् परिहृतः सन् भवानास्ते । कट् इति कट् आहतौ इत्यस्य क्तिप् रूपं । पक्षे । पूर्वोपरिभागौ उदाहरणवाक्यं । चरितः ५१, पूर्वकर्मणः ५१, कट् ११, ॥ २१ ॥

गोहन इति । गां हन्तीति गोहनः पचाद्यन् । स्तनयोः सदपाः सुरापाः अन्यत् सुगमम् । पक्षे । ब्रह्मघ्नमित्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । गः ५१, हनः ५१, (च) तथा ११, ॥ २२ ॥

चरति । राट् राजा चेत् यदि चारो गूढपुरुषः स एव दृक् दृष्टिर्हस्य स तथा

व्याकरणम् ।

चरितः पूर्वकर्मणः कट् । कथं पूर्वं यस्य तादृशचरधातोः कट् स्यात् ।

सर्वोपरिचरीं, अष्टचरः ॥ २१ ॥

गोहनश्च तथा । गायतेर्हनश्च कट् स्यात् । ब्रह्मघ्नः ॥ २२ ॥

न ताः पापे प्रवर्तन्तेऽशासत् पापभाग्भवेत् ॥ २३ ॥

अन्यच्च । हतोऽस्य मात्स्येर्हनिपक्षपातिभिः

साक्ष्योपजीव्यस्य कुसाक्षितः परम् ।

दण्डेष्वदण्डं निरघेषु दण्डं

कुर्वन् तदेनांसि विभर्षि पुण्यग ! ॥ २४ ॥

एतत् श्रुत्वा राजा मुमोह । अनन्तरं जातवैराग्य आह ।

मोहान्धतमसे भ्रान्तं पथ्यान् मामदर्शयः ।

बिभ्रत् तमोघ्नो वागुल्कामतस्त्वं मे गुरुः सुहृत् ॥ २५ ॥

एतादृशः सन् तथा धर्मगः धर्मं गायति उपदिशति यः स धर्मगः एतादृशः सन् प्रजाः
श्रियात् शासनं कुर्यात्, तदा ताः प्रजाः क्वचिदपि पापे न वर्तन्ते, अशासत् राजा
सत्यापभाक् शासनाहंस्य पापभाक् भवेत् । पक्षे । सूत्रस्य च ॥ २३ ॥

इत इति । धनिजनानां पक्षपातिभिरमात्यैर्हतोऽसि परं केवलं साक्ष्यं साक्षितं
तदेवोपजीव्यं यस्य तस्य जनस्य परं केवलं कुसाक्षितः मिथ्यासाक्ष्यात् दण्डेषु दण्डाहंषु
अदण्डं निरघेषु निष्पापेषु दण्डं कुर्वन् तदेनांसि तेषां पापानि विभर्षि पुण्यासि । हे
पुण्यग ! । पक्षे । सूत्रस्य च ॥ २४ ॥

मोहेति । मोहान्धतमसे मोहान्धकारे भ्रान्तं भ्रान्तिं प्राप्तं मां पथ्यान् त्वमदर्शयः
दर्शितवानसि । किं कुर्वन् तमोघ्नो वागुल्कां वाक्यरूपवद्ब्रह्मीणं बिभ्रत् । अतः कार-
णात् त्वं मे गुरुः सुहृत् । पक्षे । सूत्रस्य च ॥ २५ ॥

व्याकरणम् ।

धर्मगः ॥ २३ ॥

पुण्यग ॥ २४ ॥

तमोघ्नो ॥ २५ ॥

निदान्तौ । कृतस्तुषस्तेन कृतागमा यदा ।
 स ईश्वरस्तेन स भोचितस्तदा ।
 जगाम चानन्दकरीं निजां पुरीं
 नृपोऽभवच्चान्तसमस्तवासनः ॥ २६ ॥
 न्यस्य राज्यं शिशू पुत्रौ मन्त्रादौ राट् पुरःसरः ।
 आश्वास्य योषितः सर्वा वनाय पदटः सृतः ॥ २७ ॥
 अथ क्रन्दन्तीं राजसहिषीं प्रति मन्त्रौ ।
 ग्लोनखि ! प्रत्ययः कार्य्य आत्मनः कुक्षितो भूतः ।
 सुतो यथा तथैवाहमिति नात्मभरिः क्वचित् ॥ २८ ॥

कृत इति । यदा तेन कृतागमा कृतापराधिन वन्दिना स ईश्वरः स राजा तुषः
 तुष्टः कृतः तदा तेन राजा स वन्दिर्भोचितः । नृपश्च चानन्दकरीं निजां आत्मीयां
 पुरीं जगाम, अस्तसमस्तवासनश्च अस्ता निरस्ता समस्तवासना विषयवासना यस्य स
 तथा अभवच्च इत्यन्वयः । कृतः ५१, (तु) षः १, ॥ २६ ॥

न्यस्यति । राट्पुरःसरी राजश्रेष्ठो मन्त्रादौ राज्यं शिशू पुत्रौ च न्यस्य समर्थं
 पदटः पद्गामटतीति स तथा सन् वनाय सृतः वनं गतवान् । पक्षे । वनायपद
 इति वनगन्तुः सं । अन्यदुदाहरणवाक्यम् । टः ११, सृतः ५१, ॥ २७ ॥

ग्लौ इति । ग्लौशब्दस्तद्वत् नखं यस्याः सा तथा । यथा आत्मनः कुक्षितः उदरे
 भूतो भूतः सुतस्तथैवाहं गर्भजातपुत्रवत् इति प्रत्ययः कार्य्यः सत्यत्वेन गृहः कार्य्यः भव-
 त्यति शेषः । क्वचिदप्यर्थे नाहं आत्मभरिः । पक्षे । ग्लौम इति ग्लानिरपमारकस्य सं ।
 सुत इत्यादिकमुदाहरणवाक्यम् । खि प्रत्ययः १, कार्य्यः १, आत्मनः ५१, कुक्षितः ५१,
 भूतः ५१, ॥ २८ ॥

व्याकरणम् ।

कृतस्तुषः । कृधातोस्तु षः स्यात् । चानन्दकरी ॥ २६ ॥

टः सृतः । सृधातोष्टः स्यात् । पुरःसरः ॥ २७ ॥

खिप्रत्ययः कार्य्य आत्मनः कुक्षितो भूतः । आत्मकुक्षिभ्यां सृधातोः खिप्रत्ययः
 । आत्मभरिः ॥ २८ ॥

भृतोऽप्युदरतो मातुः शरीरेणोदरम्भरिः ।

पृष्टौ भूरिक्षेशदोऽस्या मत्पोषः सुखकृत्तव ॥ २६ ॥

महिषी विलपन्ती आह ।

क्षमाभुजां भौतिकरः प्रियः स मे

खित्प्रत्यये व्याजरूपोहिमल्लघु ।

बिम्यत् रुषं तामपनिन्य आत्मवान्

कुक्षिम्भरिः किं विभियात्तथाय मे ॥ ३० ॥

कीविदैकाजिजन्तस्यामन्तकोपमरूपकम् ।

भृत इति । उदरतः उदरे भृतोऽपि भृतोऽपि पुत्रः मातृशरीरेणैव उदरम्भरिः एवं पृष्टौ पोषणे अस्या मातुः भूरिक्षेशदः । किन्तु मत्पोषः मम पोषणं तव सुखकृत् सुखमात्रसाधनमित्यर्थः । भृतः ५।, (अपि) उदरतः ५।, ॥ २६ ॥

क्षमेति । स प्रियः स भर्ता व्याजरूपः व्याजिन कपटेन कट् क्रोधी दयास्तादृश्या मे मम खित्प्रत्यये खेदज्ञाने सति तां रुषं तं मम क्रोधं अहिमत् अहिमिव मन्यमानः बिभ्यत् सन् लघु क्षिप्रं यथा स्यात् तथा आत्मवान् यत्रवान् सन् अपनिन्ये अपनीतवान् कुक्षिम्भरिर्जनः किं अय मे मत्तः तथा विभियात् भयं कुर्वीत । अहिमदिति मनःपातोः क्षिप्रं सिद्धम् । कीदृशः प्रियः क्षमाभुजां नृपाणां भौतिकरः । पक्षे । पूर्वापरभागयोः पूर्वसूत्रीयोदाहरणवाक्येन सार्धक्यम् । खित्प्रत्यये ७, अव्याजरूपः ५।, (हि) मन १।, लघु १।, ॥ ३० ॥

कीविदैति । हे कीविदैक पण्डितश्रेष्ठ ! वैरिभूभुजः शत्रुभूतराजानः यस्य मम

व्याकरणम् ।

भृतोऽप्युदरतः । उदरशब्दादपि भृधातोः खिः स्यात् । उदरम्भरिः ॥ २६ ॥

खित्प्रत्ययेऽव्याजरूपोहिमल्लघु । अव्ययवर्जितस्य भुजन्तस्य अरुषश्च मन् स्यात् लघु हि ऋस्वमपि स्यात् खित्प्रत्यये परे । कुक्षिम्भरिः ॥ ३० ॥

यस्यालोक्य भयादासन् गां मन्या वैरिभूभुजः ॥ ३१ ॥

धार्यं मनः सुखश्रेष्ठे स्थिरेऽहौ जनमेजये ।

निरानन्दं निष्प्रभञ्च यथा विश्वं तथाद्य मे ॥ ३२ ॥

वत स्वकर्मणो मन्यत एषोऽनुशयः फलम् ।

श्रियं मन्या या पुराहं दीनमन्याद्य साऽस्माहम् ॥ ३३ ॥

अथ मन्त्रो तां प्रति । अम्ब ! नायं विषादसमयः । यतः ।

भक्तैः आजिजं आजिर्युद्धं तेन जनितं अन्तर्कीपमरूपं यमोपमरूपं तस्यामात्रौ आलोक्य
भयात् गांमन्याः आत्मानं गां मन्यन्ते ये ते तथा तादृशा आसन् । पक्षे । कीविद
इति सं । एकाजिजन्तस्य ६, अमन्तर्कीपमरूपकं १, ॥ ३१ ॥

धार्यमिति । जनमेजये जनाहंने अजे श्रीकृष्णे स्थिरे स्थिरभूते अहौ अनन्ते
सुखश्रेष्ठे सुखश्रयाने सति विश्वं जगत् यथा निरानन्दं निष्प्रभञ्च भवति तथा अद्य मे मम
मनश्चित्तं निष्प्रभं निरानन्दञ्च धार्यं भवतीति शेषः । पक्षे । मनःसु धार्यमेतत् सूत्र-
मिति छात्राणामवधानाय । खश् १, एजिः ५, ॥ ३२ ॥

वत इति । पुरा पूर्वकाले या अहं श्रियंमन्या आत्मानं श्रियं मन्यते या सा
तथा । सा अहं अद्य दीनं मन्यास्मि । वत खेदे एष अनुशयः पश्चात्तापः स्वकर्मणः
फलं मन्यते मयेति शेषः । पक्षे । वतैति क्लेशितं सं । स्वकर्मणः ५, मन्यतः ५,
एषः १, ॥ ३३ ॥

न्याकरणम् ।

एकाजिजन्तस्यामन्तर्कीपमरूपकं । एकाजिजन्त-शब्दस्य अमन्तरूपं भवति । खिति ।
गांमन्याः ॥ ३१ ॥

खश् एजिः । जनमेजये ॥ ३२ ॥

स्वकर्मणो मन्यत एषः । स्वमात्मैव कर्म यस्य तादृशस्य मनघातोरेष खश् स्थान् ।
दीनमन्या, श्रियंमन्या ॥ ३३ ॥

विस्मरन्ति न निजं पराभवं कालतोऽपि रिपवोऽत्यरुन्तुदम् ।
 पूर्ववैरमधियन् जहात्यसौ राहुरग्निमरुषो विधोस्तुदः ॥ ३४ ॥
 आसन् प्रतीक्ष्य कालन्ते हतराज्या महारथाः ।
 द्रोणस्य चाश्वत्थपचोऽमितमानान्मृता इध ॥ ३५ ॥
 हतोत्साहा भीताः कलितनिजनौडा हतदृशो
 प्रसूर्योग्रात् कालादहहविरवाः सन्ति विहगाः ।

विस्मरन्तीति । रिपवः शत्रवः अत्यरुन्तुदं अतिमर्त्यसृशं निजं आत्मीयं परामर्शं
 जालतोऽपि न विस्मरन्ति । एतदेव दर्शयति । पूर्वकालीनं वैरं अधियन् अरन् सन्
 असौ राहुः विधोस्तुदः अन्द्रस्य तुदः तुदति व्यथयतीति तुदः इगुपधात् कप्रत्ययसिद्धम् ।
 तादृशः सन् अग्निमरुषः आग्निपरिमितक्रोधान् जहाति । अधियन् इति अधिपूर्वस्य
 इकल अरणे इत्यस्य रूपम् । पक्षे । पूर्वभाग उदाहरणवाक्यम् । अरुषः ५, विधोः ५, तुदः ५, ॥ ३४ ॥

आसन्निति । सहारथास्ते पराजिता रिपवः हतराज्याः सन्तः अपरिमितमानात्
 मृता इव कालं प्रतीक्ष्य आसन् । कीदृशाः द्रोणस्य चाश्व बहुकुटुम्बातिथीनां पोषणार्थं
 द्रोणपरिमितपाचिनोऽपि इदानीं अत्यपचः । पक्षे । पूर्वभाग उदाहरणवाक्यम् ।
 पचः ५, मितमानात् ५, ॥ ३५ ॥

हतेति । असूर्योग्रात् कालात् नास्ति सूर्यो यस्मिन् सद्य काले इति असूर्योग्रात्
 कालात् अत्र सद्यर्थे पी तथा हि सूर्यरहितं कालं रात्रिं प्राप्य इत्यर्थः विरवा नीरवाः

त्याकरणम् ।

अरुषो विधोस्तुदः । अरुषो विधोश्च तुदः स्वश स्यात् । अरुन्तुदं ॥ ३४ ॥

पचो मितमानात् । द्रोणस्य वाः ॥ ३५ ॥

यथा तद्वन्नाथे गतवति वनं नो नरपती
 असूर्य्यम्पश्ये ! ऽयं त्वदमितभटाः सन्त्यवनताः ॥ ३६ ॥
 अथ ते प्राप्तसमया ह्यतराज्या महारथाः ।
 अथ खो वा नमिष्यन्ति व्यक्तास्याव विधुन्तुदः ॥ ३७ ॥
 अथ श्रुतः प्रियवशाददः खोद्वेगकृच्चरात् ।
 युद्धार्थी चेदिपः सैन्यैरायातीत्यप्रियम्बदः ॥ ३८ ॥
 अनन्तरं । रथी रथैः शकटगजाश्चपत्तिभि
 संह्राजवैः प्रलयघनाघनस्वनैः ।

सुतः विद्वगाः पत्तिणः यथा सन्ति वसन्ति । तद्वत् तथा हि असूर्य्यम्पश्ये ! त्वदमित-
 भटाः तव अप्रमितसैन्याणि अवन्ताः सन्ति । पत्ति । इत इति खेदे इतोत्साहा
 इत्यादिकं सं । दृशः ५१, (अपि) असूर्य्योगात् ५१, ॥ ३६ ॥

अथेति । व्यसं व्यादानीकृतं आस्यं सुखं येन स व्यक्तास्यः विधुन्तुदी राहुरिव
 अत्र वक्तारः इवाणकः । अन्यत् सुगमं । पत्ति । पूर्व्वस्त्वस्य खं ॥ ३७ ॥

अथेति । प्रियवशात् प्रियवशासौ वश्येति प्रियवशस्तस्मात् चरात् वदः वचः श्रुतः
 राजर्माद्वेति शेषः । वदः कीदृशः खोद्वेगकृत् खं इन्द्रियं मनः तस्य उद्वेगजनकः ।
 किं वच इत्याह । चेदिपश्चेदिदेशीयो राजा युद्धार्थी सन् सैन्यैः सह अप्रियम्बदः सन्
 आयाति इति । पत्ति । अथेति मङ्गले । श्रुतः ११, प्रियवशात् ५१, वदः ५१, खः ११,
 ॥ ३८ ॥

रथीति । संह्राजवैः संह्रान् नवी वेगी येषां ते तथा तैः । प्रलयघनाघनस्य प्रलयः

व्याकरणम् ।

दृशोऽसूर्य्योगात् । असूर्यादुयाच्च दृशोऽपि खश् स्यात् असूर्य्यम्पश्ये ॥ ३६ ॥
 विधुन्तुदः ॥ ३७ ॥
 श्रुतः प्रियवशात् वदः खः । प्रियम्बदः ॥ ३८ ॥

प्रकम्पयन् चितितलमेत्य चेदिपो

रुरोध तत्पुरसरणीर्व्वशम्बद ॥ ३९ ॥

अथ पृथिवीं वेपमानां वीक्ष्य राजमहिषो ।

भयात् कूर्व्वपते नूनमित्याशङ्क्य करं मम ।

विधवाया ग्रहीष्यन्ति बलादेते भयङ्कराः ॥ ४० ॥

भूताऽस्मारात् प्रियात् चेमादपि कुर्वां प्रियङ्करो ।

चेमङ्करो किमद्येतां दीनां मां वत हास्यति ॥ ४१ ॥

अथ मन्त्रो चण्डवेगनामकं सेनापतिं प्रति ।

अभिष्यार्थं धृतो नाहं राज्ञा त्वञ्च बलेश ! यत् ।

काष्ठीनस्य मेघस्य स्वन इव स्वनो रवो येषां ते तथा तैः । वर्षुकाब्दाघनाघन इत्यमरः ।
एत्य आगत्य । चेदिपः चेदिराजः । तत्पुरसरणीः तस्याः राजमहिष्याः पुरस्य सरणीः
सार्गान् रुरोध । वशम्बद इति राज्ञः सम्बोधनम् । पक्षे । सूत्रस्य छं ॥ ३९ ॥

भयादिति । एते भयङ्कराः विधवाया मम करं बलात् ग्रहीष्यन्ति नूनं निश्चितं
इत्याशङ्क्यैव कुः पृथिवी वेपते कम्पते । भयात् ५१, कुः ६१, वा ११, ॥ ४० ॥

भूतेति । प्रियात् पत्युः चेमादपि मङ्गलादपि आरात् दूरे भूताऽस्मि प्रियङ्करो
चेमङ्करो कुर्वां पृथिवी वा अथ वत खेदे किं एतां दीनां मां हास्यति त्यस्यति । पक्षे ।
हे भूत ! आरात् समीपे अस्मि इति क्वावं प्रति आसनवाक्यं । प्रियङ्करो चेमङ्करोति
पदद्वये ईर्ष्यागमोऽनुसन्धेयः । प्रियात् ५१, चेमात् ५१, (अपि) कुः ५१, वा ११, ॥ ४१ ॥

अभीति । हे बलेश ! सेनापते ! अभिष्यार्थं अभिष्या श्रीभा तदर्थं श्रीभानिमित्तः

व्याख्यरणम् ।

वशम्बद ॥ ३९ ॥

भयात् कुर्वां । भयशब्दात् कृञः खः स्यात् वा । भयङ्कराः ॥ ४० ॥

प्रियात् चेमादपि कुर्वां । प्रियङ्करो, चेमङ्करो ॥ ४१ ॥

वसुन्धराय नौ हस्ते न्यस्तास्ते दीप्तशस्त्रयोः ॥ ४२ ॥

रिपुञ्जयाः ! राट् स्वस्वार्थे युध्यन् वाच्यो न युध्वजः ।

जितोऽपि हि तदर्थे स भवति स्मातियन्नवान् ॥ ४३ ॥

सेनापतिस्तु प्रति ।'

अभिख्यार्थे भृतो नास्मि राज्ञा योत्स्येऽरिभिस्ततः ।

जये पराजये हेतुरिच्छा विश्वम्बरस्य हि ॥ ४४ ॥

सर्व्वं यैव प्रभोर्मङ्गलं चिन्त्यं तस्मात् ।

चेत्तदर्थं भवेत् द्रोहो वपुषो युध्यतो मम ।

मेव राज्ञा अहं त्वज्ज न धृतः न पुष्टः । यत् यस्मात् दीप्तशस्त्रयोः नौ आवयोर्हस्ते वसु-
न्धरा पृथिवी अथ न्यस्ता अपिंता आसि । अभिख्यार्थे ७, धृतः ५१, ॥ ४२ ॥

रिपुञ्जया इति । हे रिपुञ्जयाः ! राट् स्वस्वार्थे राज्ञो मङ्गलार्थे युध्वजः योधन-
समूहः युध्यन् सन् जितोऽपि पराजितोऽपि वाच्यो निन्दनीयो न भवति । हि यस्मात्
स युध्वजः तदर्थे राज्ञो मङ्गलार्थं खलवान् भवतिस्मि अमूदित्यर्थः । पक्षे । युध् इति
स । (वृ-अजः) व्रजः ५१, जितः ५१, (अपि) तदर्थं ७, भवति ८, ॥ ४३ ॥

अभिक्ष्येति । अभिख्यार्थे शोभार्थे अहं राज्ञा न भृतः न पुष्टः । ततस्तस्मात्
अरिभिः सह योत्स्ये । विश्वम्बरस्य ईश्वरस्य इच्छेन जये पराजये च हेतुः । अभि-
ख्यार्थे ७, भृतः ५१, ॥ ४४ ॥

चेत्तदिति । तदर्थं प्रभोर्मङ्गलार्थं यथाशक्ति युद्धतो यद्वात् मम चेत् यदि वपुषः

व्याकरणम् ।

अभिख्यार्थे धृतः । संज्ञार्थे धृधातोः खः स्यात् । वसुन्धरा ॥ ४२ ॥

व्रजो जितोऽपि तदर्थं भवति । वृ-अज जिभ्योऽपि संज्ञार्थं खः स्यात् । रिपु-
ञ्जयाः ॥ ४३ ॥

अभिक्ष्यार्थे भृतः । संज्ञार्था भृजः खः स्यात् । विश्वम्बरस्य ॥ ४४ ॥

यथाशक्ति तदा सद्यो लप्से पौरन्दरीं पुरीम् ॥ ४५ ॥

अथ राज्ञी तं प्रति ।

सहोऽगमश्च मा दैन्यं युध्यस्व स्वस्तिमान् परैः ।

सर्वं सहाव्यापि यशो लभस्व रिपुनिर्जयात् ॥ ४६ ॥

मृत्युञ्जयपदं स्मृत्वा नत्वा वाचंयमान् गुरुम् ।

पतिस्वरां वीरकौत्तिं लब्ध्वा गच्छ महाबल ! ॥ ४७ ॥

अथ चण्डवेगः राजमहिषो प्रति । देवि ! अधुनैवाहं योद्धुं गच्छामि । इत्युक्त्वा निष्क्रान्तः । अथ स स्वसैन्यं प्रति । अहो पश्यत ।

शरीरस्य द्रोहोऽनिष्टं स्यात् तदा सद्य एव पौरन्दरीं ऐन्द्रीं पुरीं लप्से । हावेती पुरुषो लोके मूर्ध्न्यमण्डलमेदिनी । परित्राङ् योगयुक्तय रणे वाऽभिमुखे हत इति श्रवणात् । पचे । चेदिति लस्यञित् सं । तदर्थे ७, द्रः ५, ॥ ४५ ॥

सह इति । सहः सहिष्णुः सन् स्वस्तिमान् सन् परैः शत्रुभिः सह युध्यस्व दैन्यं मागमः दैन्यं माप्राप्नुहि । रिपूणां निर्जयात् पृथिवीव्यापि यशो लभस्व । सहः ५, गमः ५, (च) ॥ ४६ ॥

मृत्युञ्जयेति । वाचं यमान् मृनीन् । अन्यत् सुगमं । पचे । मृत्युञ्जय उदाहरणं ॥ ४७ ॥

व्याकरणम् ।

तदर्थे द्रः । दृधातोस्तदर्थे खः स्यात् । पौरन्दरी ॥ ४५ ॥

सहोऽगमश्च । आभ्यामपि खः स्यात् । सर्वं सह ॥ ४६ ॥

मृत्युञ्जय, वाचं यमान् ॥ ४७ ॥

इमे भटा रथद्वयद्वयस्थानः स्थिता

महाबला द्रुघनगदासिपाणयः ।

युयुत्सवो धृतधनुषः समासते

भुजङ्गमा रुष इव पञ्चशीर्षकाः ॥ ४८ ॥

अथ चेदिपतिः चण्डवेगं प्रति ।

अथ मे युद्धयन्नेऽस्मिन् प्रणीतास्त्रधनञ्चये ।

स्वयमेव पशुर्योग्यो मम भाग्यादुपस्थितः ॥ ४९ ॥

चण्डवेगस्तं प्रति । अहो एवं वक्तुं युज्यतेऽद्य ।

यावत् सूर्यः खमटति रथेनोज्ज्वलन् स्वैः प्रतापै-

स्तावद्भीतो वसति कुहरे मेचकः पेचकयोऽयम् ।

तस्मिन्नस्ताचलमुपगते कोटरान्निर्गतोऽभीः

कण्ठध्वानैर्जनयति परं दुःसहैः कर्णपीडाम् ॥ ५० ॥

इमे इति । रथघोटककलिशकटेषु स्थिताः । चणः शकटः । द्रुघनोऽस्त्रविशेषः ।
रुषः क्रोधान्विताः पञ्चशीर्षा विलृतमस्तका भुजङ्गमा इव । पचे । सूत्रस्य छ' ॥ ४८ ॥

अथेति । अथ मम अस्मिन् युद्धरूपयन्त्रे योग्यः पशुः स्वयमेव मम भाग्यादुपस्थितः ।
कोटशे, प्रणीतास्त्रधनञ्चये प्रणीतः संस्कृतोऽस्त्ररूपी धनञ्जयी वक्रियंस्मिन् स तथा
तस्मिन् । पचे सूत्रस्य छदाहरणम् ॥ ४९ ॥

यावदिति । सूर्यः यावत् यावत् कालं स्वैरात्मोद्यैः प्रतापैः उज्ज्वलन् रथेन खं
आकाशं अटति, तावत् कालं असौ मेचकः पेचकः कालपेचकः पक्षी भीतः सन् कुहरे
उज्ज्वलोऽस्ति वसति । तस्मिन् सूर्ये अस्ताचलं उपगते सति अभीः निर्भयः सन् कोटरा-
न्निर्गतः सन् दुःसहैः कण्ठध्वानैः कण्ठरवैः परं केवलं कर्णपीडां जनयति । अस्मिन्
श्लोके व्याकरणपञ्ची नास्ति ॥ ५० ॥

व्याकरणम् ।

भुजङ्गमाः ॥ ४८ ॥

धनञ्जये ॥ ४९ ॥

वातमजः ॥ ५० ॥

यावन्ममप्रभुर्धनुर्धरो धरणीं यासदास्ते स्म तावदस्माकं दृग्गोचरो
नासीः, इदानीं तस्मिन् न्यस्तशस्त्रे प्रव्रजिते वातमज इव धावन्नागतो
दृष्टोऽसि ।

चेदिराजस्तं प्रति । सत्यमेतत्

मेधाविण् दुष्टनीयः स हितः कर्मण उद्दिशः ।

यो निःशङ्कक्षणे लिप्सां साधयत्यक्षणेऽर्त्तिषाट् ॥ ५१ ॥

यदा मन्येत सिद्धिं स्वां तदेष्टं साधयेद्बुधः ।

सुनिर्णीतस्वसामर्थ्यस्तुराषाड् विक्रमोऽपि हि ॥ ५२ ॥

मम क्लेशभजः सत्यो जयकालप्रतीक्षया ।

प्रत्यानेष्ट्येऽधुना राज्यं सुखभाक् स्वं रिपोश्च तत् ॥ ५३ ॥

मेधाविमिति । हे मेधाविन् ! हितः स जनः दुष्टनीयः अन्तेषणीयः नीतिशिष्या-
मिति शेषः । यो जनः स्वीयकर्मणः स्वीयकार्यं उद्दिशः उद्दिश्यन् सन् निःशङ्कक्षणे
लिप्सं लब्धुमिष्टं वस्तु साधयति । अक्षणे असमये अर्त्तिषाट् षोडशः सङ्क्षिप्तमवति । कर्मण
इति कर्मणि षष्ठी । पक्षे । मेधा इति मेधावतां सं । विण् १, दुष्टनीयः १, सङ्क्षितः
५, कर्मणः ५, ॥ ५१ ॥

यदेति । तुराषाड् विक्रमोऽपि इन्द्रस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य तादृशोऽपि बुधः
ज्ञानवान् जनः सुनिर्णीतं स्वसामर्थ्यं येन तथा सन् यदा स्वामात्मिकां सिद्धिं मन्येत
तदैव दृष्टमभिलषितं साधयेत् । पक्षे । स्वस्य च ॥ ५२ ॥

ममेति । जयकालप्रतीक्षया मम दुःखभजः दुःखस्य भजनं सत्यः । अधुना सुख-
भाक् सन् स्वं निजं राज्यं प्रत्यानेष्ट्य रिपोश्च तद्राज्यं नेष्ट्य इत्यर्थः । पक्षे । मम क्लेश
इति कल्याणित आक्षेपसम्बोधनम् । भजः ५, सः १, त्वः १, ॥ ५३ ॥

व्याकरणम् ।

विण् दुष्टनीयः सङ्क्षितः कर्मणः । कर्मणः परात् सङ्घातोर्विण् अनुसन्धेयः ।
अर्त्तिषाट् ॥ ५१ ॥

तुराषाट् ॥ ५२ ॥

भजः स त्वः । कर्मपरात् भजः स विण् प्रत्ययः स्यात् । सुखभाक् ॥ ५३ ॥

चण्डवेगः ।

शृणु मेऽवहितश्चैवं त्वन्तु त्यक्ताशिवृत्तिवाट् ।

कदान्नं त्यज्यति गृहीति कालं यः प्रतीक्षते ॥ ५४ ॥

चेदिराजः ।

अरे ! त्वं मा कुवचसो वक्तृत्वं हृतखनो गमः ।

मन् जनो विट्क्रमेष्वाकृष्णां दृशां सङ्गते न हि ॥ ५५ ॥

सुक्षुद्रविट्वनोऽराड् सन् बलिकर्णेऽतिदुःसङ्गम् ।

आशु स्वीत्यादकं हन्ति मुद्रां मशकराववत् ॥ ५६ ॥

शृण्विति । त्वन्तु त्यक्ताशिवृत्तिवाट् त्यक्तं अयातीति त्यक्ताशौ कुरुरस्य वृत्तिं वर्त्तनं वहतीति स तथा । गृही गृह्यः कदा अन्नं त्यज्यति इति ज्ञत्वा यस्यत्याशौ कालं प्रतीक्षते । एवं इत्येवं अवहितः सावधानः सन् शृणु । पक्षे । शृणु मे इति मे मम वचः शृणु इति छात्रोपदेशः । वहितः ५१, (च) एवं ११, ॥ ५४ ॥

अरे इति । त्वं हृतखनः कुवचसो वक्तृत्वं मा गमः मा प्राप्नुहि । हृत खनोति विदारयति इति हृतखन् तस्य हृतखनः । हि यस्मात् सन् साधुः विट्क्रमेः विष्ठायाः क्रमेः अकृष्णां मर्मसुखं दृशं दृशनं न सङ्गते । अकर्मस्य कामति स्पृशतीति अकृष्णाः तं । पक्षे । उदिति सं । खनः ५१, गमः ५१, सङ्गमः ५१, विट् ११, क्रमेः ५१, (च) ॥ ५५ ॥

सुक्षुद्रेति । दुःसङ्गः सुक्षुद्रविट्वनः अतिक्षुद्रस्य विशो मनुष्यस्य वनः रवः कष्टध्वनिः बलिकर्णे बलवतां कर्णे अराड् शीघ्रगतः सन् आशु शीघ्रं मुद्रां प्रीतिं प्राप्नुवन्तं स्वीत्-पादकं स्वस्य जनकं हन्ति । अत्र दृष्टान्तमाह । मशकस्य रावो ध्वनिः यथा शीघ्रं स्वस्य जनकं हन्ति तथैवयः । पक्षे । सुक्षुद्रेति सं । विट्वनीः ७॥, आड् ११, ॥ ५६ ॥

व्यतिरेकम्

वहितश्चैवं । बहुधातोरेपि एवं ज्ञायते । वृत्तिवाट् ॥ ५४ ॥

खनो गमः मन् जनो विट् क्रमेय । एभ्यो विट् स्यात् । अकृष्णां ॥ ५५ ॥

विट्वनोराड् । अनयोः परयोः आड् स्यात् । मुद्रां ॥ ५६ ॥

अथ क्षेमात् धृतोऽमन्त्रविचक्षणं मन्यसे यतः ।

अज्ञात्वा महलं मातो रोषमाखुर्यथोरगम् ॥ ५७ ॥

चण्डवेगः ।

कः क्षत्रियो युधि पराङ्मुखतामवाप्त

श्रीभ्यो धृतः कः निवसुर्वनिपोतपुष्टः ।

आस्ते जिजीविषुरसूनजङ्गत् त्वदन्य-

स्तत् पौरुषं विदितमस्ति तवात्मनुत्वनम् ॥ ५८ ॥

तस्मादहलमेव तव भद्रमासीत् ।

अथेति । अमन्त्रविचः मन्त्रेण मन्त्रयथा विवेचयति यः स मन्त्रविचः तद्विग्रहं मन्त्रयथा अविवेचकत्वं क्षेमात् मङ्गलात् धृतः भटः इति मन्यसे । यतो यथात् महलं मम बलं अज्ञात्वा मा मां आतः प्राप्तः । यथा आसुः सूषिकः रोषं रोषान्वितं उरगं प्राप्नोति तथेत्यर्थः । पक्षे । क्षेमादिति मङ्गलमाशङ्क्य सन्वीचनम् । धृतः ५७, मन्त्र-विचः १॥, ॥ ५७ ॥

क इति । त्वदन्यः त्वदितरः कः क्षत्रियः युधि युद्धे पराङ्मुखतां अवाप्य श्रीभ्यः ऐश्वर्येभ्यः धृतो भटः सन् निवसुः वसु धनं तद्रहितः सन् वनिपोतपुष्टः वनिनां वन-वासिसुनीनां पीतैः शिशुभिः पुष्टः सन् असन् प्राणान् अजङ्गत् अत्यजन् सन् जिजी-विषुः जीवितमिच्छुः सन् कः क्व आसी अपि तु कदापि नासी । तत् तस्मात् हे आत्मनुत्वनम् ! आत्मानं नोति प्रशंसयतीति आत्मनुत्वा । तव पौरुषं विदितमस्ति । पक्षे । पूर्वोपरभागयोर्दृढादरण्यघटितवाक्यत्वेन सार्धत्वं । धृतः ५७, कनिप-अस-उस-वनिपः १॥, ॥ ५८ ॥

व्याकरणम् ।

धृतो मन्त्रविचः । आतीर्णन् च विचः स्युः रोषं ॥ ५७ ॥

धृतः कनिषसुर्वनिपः । आतोः कनिप् असु उसु वनिप् स्युः । आत्मनुत्वनम् ॥ ५८ ॥

सुपक्वि विश्वरेत् धान्यवनमेव सुखावहम् ।

वाञ्छति श्रीफलं यच्छुट् चक्षुनाशाय तत्परम् ॥ ५८ ॥

अथ चण्डवेगः स्वसैन्यं प्रति सविनयम् ।

चेष्टेतस्मस्यति ह वो नेममिच्छति वाहवम् ।

निवर्तन्ध्वं तद्वनिच्छन् योत्रोऽपि हलवाट् न गौः ॥ ६० ॥

(अथ महायुद्धम् ।)

क्षिन्नदंष्ट्राश्रीवनेत्रा अपि वीरा रणोत्सुकाः ।

युधोत्वानोऽतिपीवानो रुत्वानो युयुधः परैः ॥ ६१ ॥

सुपक्वोति । श्रीभर्गं पक्वं पाको विद्यते अस्तेति सुपक्वि सुपक्व इत्यर्थः । ततश्च विः पक्षी सुखावहं सुपक्वि अर्थात् सुपक्वं धान्यवनमेव चरेत् । सुट् मूढः यत् श्रीफलं वाञ्छति तत् परं केवलं चक्षुनाशाय । पक्षे । सुप इति सुष्टुपाख्यकस्य सं । कृप् १, इस् १, (च) ॥ ५८ ॥

चेदिति । चेत् यदि वो युष्माकं चेतयितं द्रव्यति इमं आह्वयं युद्धं वा न इच्छति तत् तदा यूयं निवर्तन्ध्वं । हि युष्मात् अनिच्छन् गौः योषोऽपि खाड्यलघोजितोऽपि न हलवाट् हलवाहको न भवतीति शेषः । अत्र हकारः अवधारणे । पक्षे । चेत इति सं । द्रव्य ६, ति हवः ६, न १, इमं १, इच्छति ८, ॥ ६० ॥

क्षिप्तेति । युधि युद्धे इत्वानो मताः पीवानो वीराः क्षिन्नदन्तश्रीवनेत्रा अपि रणोत्सुकाः परैर्युयुधः । पक्षे । रुत्वस्य उदाहरणम् ॥ ६१ ॥

व्याकरणम् ।

किञ्चिद् । धातोः कृप् इस् च स्मात् । सुट् ॥ ५८ ॥

अस्य ति हवो नेममिच्छति । कृतस्त्रस्य तेष हवस्य इमं नेच्छति । श्रोत्रः ॥ ६० ॥

दंष्ट्रा, श्रीवनेत्राः, इत्वानः, पीवानः, रुत्वानः ॥ ६१ ॥

अथ राजा चेदिजावा धनुर्धावा शितैः शरैः ।

न्यपातयत् परचमूं घनावल्लिमिवाशुमः ॥ ६२ ॥

चण्डवेगः ।

तथा विधास्येद्य यथास्त्रभृन्मृधे

स्पृहान्यजेः स्वस्य च गौरवं तथा ।

न शूरहः स्यात् पुनः कचिद् यथा

यशांसि गास्यन्ति ममाद्य योधिनः ॥ ६३ ॥

ममास्त्रवेध्यः कौकास्त्रं पतितः स्यन्दनाल्लघुः ।

हतधीरुः श्वगृध्राद्यैः शयितासिद्य सङ्करे ॥ ६४ ॥

अथेति । चेदिजावा चेदिदेशजः धनुर्धावा धनुर्धरः शितैः श्राणितेष्वाणैः परसेनां
न्यपातयत् । आशुमी वायुः घनावल्लिं नीचश्रेणिमिव । पचे । स्त्रस्य सदादरणम् ॥ ६२ ॥

तथेति । अस्त्रभृन्मृधे अस्त्रधारिणी युद्धे यथा येन प्रकारेण स्पृहा त्वं त्यजेः, तथा
स्वस्यात्मनः गौरवस्य त्यजेः, यथा येन प्रकारेण कचित् पुनः शूरहः न स्याः युद्धार्थं शूरं
वीरं आह्वयतीति शूरहः पुनस्तथा न भवेः, योधिनः योद्धारः यथा येन प्रकारेण अद्य
मम यशो गास्यन्ति तथा अद्य विधास्ये करिष्यामि । पचे । मृधे स्पृह इति सं । अन्त्यजेः
५१, स्वस्य ६१, (च) गौरवं २१, ॥ ६३ ॥

ममेति । अद्य सङ्करे युद्धे ममास्त्रिण वेध्यः विह्वः सन् हतधीः हतशुद्धिः सन् लघु
श्रीघ्नं यथा स्यात् तथा स्यन्दनात् रथात् पतितः सन् कौकाः कुः पृथिवी चीकः आल-
म्बनस्थानं यस्य ताड्यः सन् श्वगृध्राद्यैः ऊः व्रतः सन् शयितासि । पचे ममास्त्रेति सं ।
वेध्यः ६१, कौ ७१, ॥ ६४ ॥

व्याकरणम् ।

चेदिजावा, धनुर्धावा ॥ ६२ ॥

अन्त्यजेः स्वस्य च गौरवं । ऋक्स्य अन्ते स्थितस्य जेर्गीरवं गुरुत्वं स्यात् । शूरहः ॥ ६३ ॥

वेध्यः कौ । वेक्री ध्यायतेष जेर्गीरवं स्यात् । धीः, ऊः ॥ ६४ ॥

रे मन्द ! दृश्यते शस्त्रं समुज्झसि परेऽगुणे ।

तथा जघन्यवर्गान्तोऽङ्गं गव्यं स्याद्यस्तु स प्रशान् ॥ ६५ ॥

एवमुक्त्वा चण्डवेगश्चेदिपं शरैरविध्यत् । अतु चेदिपो मूर्च्छितो
रथोपरि पपात । सारथिस्तं रणादपोवाह । अथ चेदिपः प्राप्त-
चेतनः । सूतं प्रति । कथं मामिहानयः । स तं प्रति ।

रथोड़वो भवेच्चानु नसिकाक्षरपञ्चके ।

विषण्णे रथिके तस्मात्तव ऊरुभवं नृप ! ॥ ६६ ॥

महारथः पुनरगात् समरे सत्त्वरोऽज्वरः ।

रे मन्देति । रे मन्द मूढ ! अगुणे निगुणे परे शत्रौ शस्त्रं समुज्झसि त्यजनि
दृश्यते । तथा जघन्यवर्गान्तः जघन्यवर्गे सुद्राणो समूहं अन्तयति नाशयतीति स तथा
त्वं तथा सन् अर्थात् कियतः सुद्रजीवान् इत्या गव्यं चण्डारस्य अङ्गं प्राप्तवान् ।
अङ्गं इति अश्वधातीः किपि सिद्धं । स गव्यं प्रशान् शान्तोऽस्तु । अस्ति ७, परे ७,
अगुणे ७, तथा १, जघन्यवर्गान्तोऽङ्गं १, ॥ ६५ ॥

रथेति । रथिके रथिनि विषण्णे सति नासिकामशुलकीकृत्य अक्षरं वर्यं पञ्चयति
विसारयतीति सामुनासिकाक्षरपञ्चकस्यिन् तथा सति, रथोड़् रथं वद्धतीति रथोड़्
सारथिः स अवी रथको भवेत् तस्मात् तव ऊः तव रथिता अभवं । ऊः १,
अवः ६, भवेत् ८, (च) अनुनासिकाक्षरपञ्चके ७, ॥ ६६ ॥

महेति । स महारथः अज्वरः सन् तूत्तरागच्छतीति तूर्गः औपगामी तादृश-

व्याकरणम् ।

अपि परेऽगुणे तथा जघन्यवर्गान्तोऽङ्गं । जघन्यं अत्या वर्गान्तः पञ्चवर्गान्तः
अणनङमा यस्य तादृशस्य धीः अर्थात् अमलधातीः उङ् दीर्घः स्यात् अगुणे अस्ति परे
तथा । अथेति शब्देनाव किपः परियङ् । अन्त्यो जघन्यवरम इति कोषः ।
प्रशान् ॥ ६६ ॥

वयोराजयवस्तूर्गवाजियुक्तरथेन सः ॥ ६७ ॥

अथ चेदिपतिरजुः सूतं प्रति ।

असौ बलोत् हृदिशालौ दीप्यतेऽतोऽमुना सह ।

युध्यन्मुं हन्ममोघशूलेन खौरहं रणे ॥ ६८ ॥

चेदिराजस्य ऋवेगं प्रति ।

यमो नाश्वन्तिक इति श्रेयं क्लिष्टिह तेऽवल ।

मागमस्तन्मनस्ताडक् समुन्नतिमनीकगत ॥ ६९ ॥

वाजियुक्तरथेन सत्वरः सन् समरे पुनरगात् । कौटशः वयोराजयवः पक्षिराजस्य वेग-
सुख्यवेगवान् । त्वरः ६१, ज्वरः ६१, वयोः ६१, ॥ ६७ ॥ अजुः अज्वरः नीरोग इति यावत् ।

असौ इति । बलं सेव्यं वहति प्रापयतीति बलोत् सेनापतिः असौ हृदिशालौ सन्
दीप्यते । अतः कारणात् अमुना सह युध्यन् सन् अहं रणे खौः खान् आत्मीयान्
अवन् सन् अमोघशूलेन अव्ययशूलेन अमुं हन्मि । खौरिति, खान् अवतीति खौः ।
कट् ११, हृदिशालौ ११, दीप्यते ८१, अतः ५१, अमुना ११, सह ११, ॥ ६८ ॥

यमेति । हे क्लिष्ट ! कुः कुक्षिता इत्यामुद्विगंक्षेति क्लिष्ट दुर्बुद्धे इत्यर्थः ।
मत्ययं क्लेन ज्ञानार्थकत्वादिनधातोः क्लप्प्रत्ययेन इत्येति सिद्धं । हे अवल ! इह
समये ते तव अतिके समीपे नाशौ विनाशकत् यमः इति श्रेयं । तत् तस्मात् इह
समये अनीकगतं युद्धगतः सन् मनसः ताडक् समुन्नतिं अर्थात् गच्छ मागमः सा
प्राप्रुहि । यमः ६१, नाशौ ११, अतिकः ११, इति ११, श्रेयं ११, । कौ ७१, यमः ६१,
तन्मानः ६१, ताडक् ११, ॥ ६९ ॥

व्याकरणम् ।

त्वरो ज्वरो वयोः । वय अय इति वी तयोर्वयोः त्वरज्वरयोर्वकार अकारयोः
कट् स्यात् अगुणे भसि कौ सातुनासिक्त्वर्थपञ्चके अ । * तूर्गः । अजुः ॥ ६७ ॥

कट् हृदिशालौ दीप्यतेऽतोऽमुना सह । अतस्मात् सत्वरः कट् हृदिशालौ स्यात् अमुना
अवर्णेन सह । खौः ॥ ६८ ॥

यमो नाश्वन्तिक इति श्रेयं कौ । यमस्तन्मनस्ताडक् । यमधातोरेतदर्थं नाशौ
भवति कौ परे इति श्रेयं । यमादीनामपि ताडक् अर्थात् अतिको नाशौ कौ ।
अनीकगत ॥ ६९ ॥

इति वाक्त्वेदिपतिरमोघं शूलमत्यजत् ।

तेन विद्वद्यण्डवेगः पपात धरणीतले ॥ ७० ॥

श्रुत्वा तद्राजमहिषी सपुत्राहं हतैव तैः ।

इति संसत् भियां सूक्ष्ममवाप्य न्यपतत् भुवि ॥ ७१ ॥

अथ सुबोधनामा पुरोहितस्तां चेतयित्वा आह ।

न शुचः सत्यटेर्विश्वक्देवस्याद्रिः सदाञ्चितः ।

कौकसामस्ति देवदृङ् राजास्ते यत्र याद्वि तम् ॥ ७२ ॥

स सर्वनाम्नी माहात्म्यं तस्मिन् मुनिगणैर्वृतः ।

शृणुन्नास्ते श्रुतमिति सर्वेद्रीचो मुनेर्मुखात् ॥ ७३ ॥

इतीति । चेदिपतिः इतिवाक्त्तत् वाचं तनीति विस्तारयतीति वाक्त्तत् । अत्यन्तं सुगमं । पचे सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ ७० ॥

युतेति । तैः शत्रुभिः सपुत्राहं हतैव । भाविनि भूतवदुपचारात् । संसन्धते इति संसत् मन्यमानेत्यर्थः । श्रेष्ठः सुगमः । पचे । सूत्रस्य उदाहरणं ॥ ७१ ॥

न शुच इति । हे सति ! शुचः श्लोकान् न अटेः न प्राप्नुयाः । विश्वक्देवस्य विश्व-
न्यापिदेवस्य शिवस्य अद्रिः पर्वतः कौकसां धरौकसां अर्थात् मनुष्याणां सदा अञ्चितः
सन् आस्ति । यत्र राजा देवदृङ् देवपूजकः सन् आस्ति तं पर्वतं याद्वि । टिः ६।,
विश्वक्देवस्य ६।, अद्रिः १।, (सदा) अञ्चितः ५।, कौ ७।, ॥ ७२ ॥

स सर्व्यति । स राजा तस्मिन् पर्वते सर्व्वनाम्नी महादेवस्य नाम्नी माहात्म्यं
शण्डन् सन् आस्ति । इति सर्व्वेद्रीचः सर्व्वत्रयामिनो मुनेः अर्थात् नारदस्य मुखात्
श्रुतः । सः १।, सर्व्वनाम्नः ६।, ॥ ७३ ॥

व्याकरणम् ।

वाक्त्तत् ॥ ७० ॥

संसत् ॥ ७१ ॥

टिर्विश्वक् देवस्याद्रिः सदाञ्चितः कौ । एतयोः टिरद्रिः स्यात् अञ्चधातोक्ततरजात-
कौ परे । देवदृङ् ॥ ७२ ॥

स सर्व्वनाम्नः । सर्व्वनामशब्दस्यापि स विधिः स्यात् । सर्व्वेद्रीचः ॥ ७३ ॥

तपःसहः स प्रियमान आस्ते
 सध्रऽङ् तपस्विप्रवरैः स वीरः ।
 श्रुत्वाऽहितं त्वन्मुखतोऽत्यमर्षात्
 स्मरिष्यति स्वं किलधर्मसुग्रम् ॥ ७४ ॥
 स गतिरस्ति रिरक्षिषुरात्मनः
 स हि कलत्रसुतान् पुनरेष्यति ।
 अपि तिरश्चि पशौ च सुपालिते
 न समतां परिहर्त्तुमलं पुमान् ॥ ७५ ॥

समः समीरो वहतेऽनुकूलः समयोप्यमी ।

सम्यङ् तस्मात् गच्छ नावा सपुत्राऽलक्षिताऽपरैः ॥ ७६ ॥

तप इति । स राजा तपःसहः केशस्वभावतपःसहिष्णुः प्रियमानः जीवन् आस्ते ।
 किं कुर्वन् तपस्विप्रवरैः सध्रऽङ् सार्द्धं गमनशीलः । स वीरः त्वन्मुखतः तव मुखात्
 अहितं श्रुत्वा अत्यमर्षात् अतिक्रोधात् स्वं आस्मीयं उग्रं धर्मं अर्थात् अत्रियधर्मं किल
 निश्चितं स्मरिष्यति । सहः १, सध्रिः १, ॥ ७४ ॥

स गतीति । स राजा तव गतिरस्ति । हि यस्मात् स राजा आत्मनः कलत्रसुतान्
 रिरक्षिषुः रक्षितुमिच्छुः सन् पुनरेष्यति अपि द्वेती यस्मात् पालिते तिरश्चि पक्षिणि पशौ
 च समतां परिहर्त्तुं त्यक्तुं पुमान् न अलं न समर्थः । तिरः १, तिरिः १, ॥ ७५ ॥

सम इति । अनुकूलः समीरो वायुः समः सन् वहते असौ समयोऽपि सम्यङ् ।
 तस्मात् परैरलक्षिता सती नावा नौकया गच्छ । समः १, समी १, ॥ ७६ ॥

व्याकरणम् ।

सहः सध्रिः । सह सध्रिः स्यात् अक्षघातोऽक्षरजात कौ परे । सध्रऽङ् ॥ ७४ ॥
 तिरस्तिरिः । तिरश्चि ॥ ७५ ॥
 समः समी । सम्यङ् ॥ ७६ ॥

भास्वदृशः समानोऽपमानतो वाच्यकर्मणः ।

क्रित्यो रामसदृक् धन्वी स तेऽस्य नापनेष्यति ॥ ७७ ॥

सोऽग्रं शुत्वाऽग्नेः सदृचो भूत्वा धन्वी रुषेयति ।

वाणीसदृशि ! प्राज्ञेऽत्र विचिकित्साट् च माभव ॥ ७८ ॥

राजमहिषी तं प्रति । गुरो ! ।

भास्वदिति । भास्वान् सूर्यः दृक् नेत्रं यस्येति भास्वदृक् शिवस्तस्य समानः, राम-
सदृशः परशुरामतुल्यः, धन्वी धानुष्कः स राजा क्रित्यः कुः पृथिवी तत्र इत्या गतियस्येति
क्रित्यः पृथ्वीगतः अर्थात् जीवन् सन् वाच्यकर्मणः वाच्यं गर्हणीयं कर्म शिष्टोः
राज्यापहरणरूपं कर्म यस्येति वाच्यकर्मा तस्य सकाशात् अपमानतस्तिरस्कारात् ते तत्र
अस्मिन् नेत्रजलं न अपनेष्यति अपि तु अपनेष्यत्येव । दृशः ५१, समानोपमानतः ५१,
वाच्यकर्मणः ५१, क्रित्यः ११, ॥ ७७ ॥

सोऽग्रमिति । स राजा अग्रं अमङ्गलं शुत्वा रुषा क्रोधेन अग्रः सदृचो भूत्वा धन्वी
धनुर्धरः सन् एष्यति आगमिष्यति । हे वाणीसदृशि ! सरस्वतीतुल्ये ! हे प्राज्ञे ! अत्र
विषये विचिकित्साट् च विचिकित्सा संशयः तां अटति प्राप्नोतीति विचिकित्साट् तादृ-
श्यापि मा भव । तथा हि सः अवश्यं आयास्यति अत्र सन्दिग्धचिन्ता मा भवेति भावः ।
क्रित् ११, साट् ११, (च) ॥ ७८ ॥

व्याकरणम् ।

दृशः समानोपमानतो वाच्यकर्मणः क्रित्यः । उपमानार्थकात् समानशब्दात्
वाच्यकर्मणः वाच्यं कर्म यस्य तादृशात् दृशः, अर्थात् यदि दृशधातो कर्मैव उक्तकृदाद्यं
स्यात् तदा तस्मात् किः प्रत्ययः स्यात् । रामसदृक् ॥ ७७ ॥

क्रित् साट् च । समानोपमानात् दृशधातोः सः अट् च स्यात् स च क्रित् स्यात् ।
सदृचः, वाणीसदृशि ! ॥ ७८ ॥

त्वञ्चेत् त्राता नो तदाद्य भवदन्योऽपमानतः ।

तथा क्षिप्त्वा मामविता सुहृत् को वा भवादृशः ॥ ७६ ॥

देवद्राङ्ङाः सर्व्वनाम्नः जपन्नास्ते गिरौ पतिः ।

तं मां नय सुहृत् त्वं मे यादृक् तादृक् अपरः ॥ ८० ॥

तस्मात् गुरोः ! भवत्सहाया राजानं गन्तुमिच्छामि ।

समानः सहभोग्यश्च तापोऽयं मे तवापि च ।

अतस्तं दावसदृशं भवान् निर्व्वापयिष्यति ॥ ८१ ॥

त्वञ्चेदिति । चेत् यदि त्वं त्राता चाणक्यर्त्ता न भवेरिति शेषः, तदा तथापमानतः तादृशादपमानतस्तिरस्कारात् क्षिप्त्वा मां भवदन्यस्त्वन्यः कः पुमान् अविता रक्षिष्यति । भवादृशस्तव तुल्यः सुहृद्वा कोऽस्ति अपि तु कोऽपि न । तदाद्यभवदन्योपमानतः ५॥, तथा ११, ॥ ७६ ॥

देवेति । देवद्राङ् देवपूजकः सन् सर्व्वनाम्नः शिवस्य नाम्नः जपंश्च मम पतिः गिरौ पर्व्वते आस्ति, तं पतिं मां नय प्रापय । त्वं मे मम यादृक् सुहृत् तादृक् सुहृत् अपरो मम नास्ति । नाम्नो जपन्नित्यत्र कर्मणि पठौ, पदयोर्भज इतिवत् । आः पीडायां । आस्तु स्यात् कीपरीडयोरित्यमरः । डाः ११, सर्व्वनाम्नः ६१, ॥ ८० ॥

समान इति । अयं तापः पीडा मे मम तवापि समानः सहभोग्य उभयोर्भोग्यश्च, अतो हृतीः दावसदृशं दावानस्तुल्यं तं तापं भवान् निर्व्वापयिष्यति । समानः ११, स ११, ॥ ८१ ॥

व्याकरणम् ।

तदाद्यभवदन्योपमानतस्तथा । उपमानार्थकेभ्यः तदादि भवत्-अन्यश्चैव्यो दृशधातोः क्लृप्तया ककारानुबन्धः सः अट् च स्यात् । भवादृशः ॥ ७६ ॥

डाः सर्व्वनाम्नः । सर्व्वनाम्नो डाः स्यात् कूराद्यन्ते दृशि । यादृक्, तादृक्, ॥ ८० ॥

समानः स । समानशब्दस्य स स्यात् । दावसदृशं ॥ ८१ ॥

किं कौथ्येते न देहोऽपि परोपकृतये सता ।

न त्रायते विपन्नं यः प्रपन्नं स तु कौटुशः ॥ ८२ ॥

सुबोधनस्तां प्रति ।

इदमौरितमाश्रुत्य ईदृक् दुःखी न को भवेत् ।

अतः सपुत्रां त्वां नावा नयिष्यामि नृपान्तिकम् ॥ ८३ ॥

(अथ राज्ञी सपुत्रा सपुत्रोधाः नौकया पुलस्त्यस्य मुनेराश्रमं जगाम ।)

साऽपश्यत् पर्णशालायामासीनी द्विजदम्पती ।

ततो नत्वा स्थितामग्रे तामूचतुरमू अदः ॥ ८४ ॥

किमिति । सता साधुना परोपकृतये परिषामुपकारार्थं देहोऽपि किं न कौथ्येते लज्यते अपि तु लज्यते एव । यो जनः विपन्नं विपदापन्नं प्रपन्नं शरणागतं न त्रायते स जनः कौटुशः ? किं १), को १), ईर्यते ८), ॥ ८२ ॥

इदमिति । इदं ईरितं त्वया कथितं आश्रुत्य श्रुत्वा को जनः ईदृक् दुःखी तव दुःखसमानदुःखी न भवेत् अपि तु भवेदेव । नावा नौकया । शेषः सुगमः । इदं १), ई १), ईरितं १), ॥ ८३ ॥

साऽपश्यदिति । सा राज्ञी पर्णशालायामासीनी उपविष्टौ द्विजदम्पती अपश्यत् । ततः दर्शनानन्तरं नत्वा अग्रे स्थितां तां राज्ञीं अमू द्विजदम्पती अदः वक्ष्यमाणं कथतुः । अदः १), अमू १), ॥ ८४ ॥

व्याकरणम् ।

किं कौथ्येते । किं शब्दस्य को कथ्यते । कौटुशः ॥ ८२ ॥

इदमौरितं । इदम् शब्दः ई ईरितं इति कथितं । ईदृक् ॥ ८३ ॥

अमू अदः । अदस् शब्दः अमू स्यात् ॥ ८४ ॥

काऽसि कस्य गृहस्थीस्त्वं राक्षी त्वं मन्यसे श्रिया ।
अमूढक् श्योर्नंतरासां स्त्रीणां भवितु मर्हति ॥ ८५ ॥

अथ सुबोधनः मुनिं प्रति ।

जनाह्नस्य राजर्षेर्माहिषीयं पतिव्रता ।
हृतराज्या परैर्भीता मतेदृक्षां दशां गता ॥ ८६ ॥
इति नवमीरात्रीविनोदे प्रथमोऽध्यायः ॥

कासीति । त्वं राक्षी राजमहिषी श्रिया तव शोभया करणभूतया मन्यसे । शेषः
सुगमः । पक्षे । मृतस्य उदाहरणं ॥ ८५ ॥

जनेति । ईदृक्षां ईदृशीं दशमवस्थां गता प्राप्ता सती आगता । पक्षे । मृतस्य
उदाहरणं ॥ ८६ ॥

व्याकरणम् ।

अमूढक् ॥ ८५ ॥

ईदृक्षां ॥ ८६ ॥

इति लघादिपादः ।

सुबोधनो मुनिं प्रति ।

वेदवक्तः ! प्रत्ययोस्ति वृत्तेऽवाच्ये च कर्मणि ।

भावे शस्ते पुमानस्मिन् भवेऽनुतपति क्वचित् ॥ १ ॥

तत् कथं सङ्गृह्याया अस्या राज्ञा एतावती विपदुत्पन्नेति
चिन्तये । इदानीमुपस्थितविपदः शान्त्यर्थं तपस्यन्तं राजानमानेतुं
राज्ञी मया सह हिमालयं याति ।

मुनिस्तं प्रति ।

विद्वन् ! श्रुता वाक्तव तु वृत्तेऽघे रक्षितुं निजान् ।

राजैष्यति तपस्यक्ता धन्वीति ज्ञातवान् भवान् ॥ २ ॥

मम बोधे तन्नायाति ।

राज्ञी मुनिं प्रति ।

वेदिति । हे वेदवक्तः ! वेदवादिन् ! पुंसो वृत्ते चरित्रे तथा कर्मणि तथा भावे
स्वभावे अवाच्ये अनिन्दिते प्रशस्ते च सति, स पुमान् भवे संसारे क्वचिदपि न अनुतपति
इति प्रत्ययो निश्चयोऽस्ति । वृत्तं पद्ये चरित्रे चेत्यमरः । क्तः १, प्रत्ययः १, अस्ति
प्, वृत्ते अ, वाच्ये अ, (च) कर्मणि अ, भावे अ, ॥ १ ॥

विद्वन्निति । हे विद्वन् ! तव वाक् श्रुता । अघे व्यसने विपदि च वृत्ते उत्पन्ने सति
राजा तपस्यक्ता धन्वी सन् निजान् आत्मीयान् सुतादीन् रक्षितुं एष्यति आयास्यति इति
भवान् ज्ञातवान् । व्यसनेष्वघमित्यमरः । पद्ये क्तवत् १, वृत्ते अ, घे अ, ॥ २ ॥

व्याकरणम् ।

क्तः प्रत्ययोऽस्ति वृत्ते वाच्ये च कर्मणि भावे । धीः क्तः प्रत्ययः स्यात् वृत्ते अतीते
कर्मणि भावे च वाच्ये । शब्दो ॥ १ ॥

क्तवत् वृत्ते घे । धीः क्तवत् स्यात् वृत्ते अतीते कर्त्तरि वाच्ये । ज्ञातवान् ॥ २ ॥

त्वं नो रत्नेर्गुरुरसत्कर्मणी दैन्यभावके ।

उपस्थिते पराक्रोशे वाऽशिवं स्यात् यथा चित्तम् ॥ ३ ॥

चीणायां मां नलमिव मन्येऽचीतोऽदयोऽदितः ।

तस्य नोदश्च स्यात् येन सोऽप्युपायः चितो मम ॥ ४ ॥

यस्याः स्फुरत् रयवलस्यारादपि हतत्विषः ।

ज्ञाना आसन् नृपा भानोः समीपे खचरा इव ॥ ५ ॥

त्वमिति । पराक्रोशे परस्य शत्रोः आक्रोशे दैन्यभावे च उपस्थिते सति त्वं गुरुर्गुरोः
येन प्रकारेण अशिवं असङ्गत्वं चित्तं नष्टं स्यात् तथा नोऽस्मान् रत्नेः । कीदृशान् नः ।
असत्कर्मणः असत् अप्रशस्तं कर्म अदृष्टं यस्य स तथा तस्य । अत्र वाशब्दः समुच्चया-
घेकः । चिः ६१, गुरुः ११, असत्कर्मणः ६१, दैन्यभावे ७१, उपस्थिते ७१, परा-
क्रोशे ७१, वा ११, ॥ ३ ॥

चीणायामिति । अची कलिः नलमिव नलनामकं राजानमिव मां इतः प्राप्तः
इति मन्ये, यथा पुरा कलिः नलराजं प्राप्तस्तथा मां प्राप्त इत्यर्थः । मां कीदृशीं चीणायां
चीणः अयः शुभादृष्टं यस्याः सा तथा तां । कलिः कीदृशः अदयः निर्दयः क्रूर इत्यर्थः,
अदितः अक्षिन्नः सम्पूर्ण इत्यर्थः । येन उपायेन तस्य कलिः नोदः क्षेपः अपसरणं स्यात्
सोऽपि उपायो मम चित्तः चीणोऽमूढित्यर्थः । नुदधातोः क्षेपीत्यर्थः । यथा नृपनृपास्त-
निष्ठ इति कीषः । चीतः ५१, दः ५१, ओदितः ५१, तस्य ६१, एनः ११, दः ६१,
(अ) ॥ ४ ॥

यस्या इति । यस्या मम स्फुरन् दीप्यमानो रयो वेगी यस्येति स्फुरद्रयः तादृशस्य
वलस्य सैन्यस्य आरात् समीपे नृपाः हतत्विषः नष्टतेजसो ज्ञाना आसन् । भानोः समीपे
खचराः चन्द्रादयो यद्वा इव । रयवलस्यारात् ५१, (अपि) ॥ ५ ॥

व्याकरणम् ।

नेर्गुरुरसत्कर्मणी दैन्यभावके उपस्थिते पराक्रोशे वा । चेर्घः स्यात् न तु द्वे भाव-
देव्याक्रोशे तु वा । अशिवं चित्तं ॥ ३ ॥

चीतः दः ओदितः नोदश्च । दीर्घान्तचीधातोः दः दकारान्तधातोः ओकारतो
धातोश्च परस्य क्तवत्वोक्तस्य नः स्यात् । पूर्वस्य दस्य च नः स्यात् । चीणः
चित्तः ॥ ४ ॥

रयवलस्यारादपि । र य व ल संयुक्ताकारान्तात् रकारान्ताच्च तथोक्तस्य नः स्यात् ।
ज्ञानाः ॥ ५ ॥

साऽहमप्यानपुन्याद्य ग्लानाऽत्राणा च बन्धुभिः ।
 आणा खोदरपोषेपि पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ६ ॥
 योऽवगीतोप्यपूतो न मदध्यातः ख्यात एव न ।
 प्रोन्नतो बाधते मां स लूनायां कालपर्ययात् ॥ ७ ॥
 विभवस्य वियोगोऽत्यसह्यः क्लेशात्तदुद्भवात् ।
 उरुतश्चकितो नेमं वष्टि सन् भृतधीः पुमान् ॥ ८ ॥

साऽहमिति । साऽहं तादृशी अप्यहं अद्य अप्यानपुन्या अप्यानं अहं पुन्यं यस्याः
 सा तथा क्षीणपुण्येत्यर्थः । अत्राणा अरक्षिता । आणा खिन्ना परिश्रान्त्यर्थः । पर्ययं
 वैपरीत्यं । पक्षे । सूत्रस्य उदाहरणं ॥ ६ ॥

य इति । यो जनः अवगीतः ख्यातगर्हणः निन्दनीय इत्यर्थः । अपूतः अपवित्रः
 मद्भ्यातः मया ध्यातश्चित्तितोऽपि न ख्यात एव न, स जनः कालविपर्ययात् प्रोन्नतः
 सन् मां बाधते । कीदृशीं मां लूनायां लूनश्चिन्नः अयः शुभादृष्टं यस्याः सा तथा तां ।
 (गीतः ५, अपूतः ५, न १, मद्भ्यातः ५, ख्यातः ५, (एव) न १, प्रः ५, ॥ ७ ॥

विभवेति । विभवस्य ऐश्वर्यस्य वियोगोऽत्यसह्यः । तदुद्भवात् विभवस्य वियोगोद्भवाद-
 चरुतः सह्यतः क्लेशात् चकितो भीतः सन् सन् साधुः भृतधीः भृता पुष्टा धीर्भोजविषयक-
 बुद्धिर्यस्य स तथा अर्थात् योगी जनः इमं विभवं न वष्टि नेच्छति । (उरुतः) रुतः ५,
 कितः ५, न १, इमं १, वष्टि ८, सन् १, ॥ ८ ॥

व्याकरणम् ।

प्यान, ग्लाना, त्राणा, आणा ॥ ६ ॥

गीतोऽपूतो न मत्तध्यातः ख्यात एव न प्रः । प्रभिन्नात् गिकारानुवन्धवातीरपि
 तयोक्तस्य न ख्यात् । न तु मदर्थे ख्या पू धातुभ्यः । लूनायां ॥ ७ ॥

रुतश्चकितो नेमं वष्टि सन् । चकारालादुवर्णान्तात् कितः इमं नेच्छति सन्
 पण्डितः । भृतः ॥ ८ ॥

नाकश्चितो हतोप्यर्धेदेवैभूयोऽशुभाश्रितः ।

भवे पतत्यर्त्तिमयेऽतो नेच्छति दिवश्च सन् ॥ ८ ॥

तद्भवतु कृतपुण्यायास्तवाचिरेणैव शत्रुर्नङ्कयति । यतः ।

बलीन्मत्तो यदा हेष्टि ख्यातं ध्यातश्च साधुभिः ।

इष्टापूर्त्तयुतं विष्णुभक्तं तर्हि स नश्यति ॥ १० ॥

पुरादिदैत्यौ बलीन्मत्तौ द्यूनावभूतां तयोर्दिवो जिगीषाया-
मवगतायां सनातनस्तयोः प्राणैर्यूतमकरोत् ॥ ११ ॥

नाकैति । नाकः स्वर्गः तमाश्रितोऽपि अर्धैः पुनर्नोषेदेवैभूतोऽपि अयः पुनरपि
अशुभकर्मैश्रितः सन् अर्त्तिमये पीडामये भवे संसारे पतति । अतः सन् साधुः दिवश्च
स्वर्गश्च नेच्छति । श्रितः ५१, इतः ५१, (अपि) ॥ ८ ॥

बलेति । बलीन्मत्तो जनः साधुभिर्ध्यातं शरणाय विष्णुभक्तं इष्टापूर्त्तयुतं इष्टं वागः
पूर्ते पुष्करिण्यादि कर्म तदयुक्तं जनं यदा हेष्टि स तर्हि नश्यति । पक्षे । सूत्रस्य
उदाहरणं ॥ १० ॥

पुरेति । आदिदैत्यौ हिरण्याक्ष-हिरण्यकश्चिपू द्यूनी प्रदीप्तौ तयोर्दैत्ययोः दिवः
स्वर्गस्य लब्धेच्छायां जातायां सत्यां सनातनी विष्णुः तयोः प्राणैः सङ्गं द्यूतक्रीडां अकरोत् ।
दिवः ५१, अजिगीषायां ७, अवगतायां ७, (सना ५१,) त ५१, नः ५१, तयोः
५७, ॥ ११ ॥

आक्षरपञ्च ।

श्रितो हतोऽपि । अशुभाश्रितः ॥ ८ ॥

मत्तः, ख्यातं, ध्यातं, पूर्त्तं, ॥ १० ॥

दिवोऽजिगीषायां अवगतायां सना तनस्तयोः । अजिगीषार्थे दिवस्तयोस्तस्य नः स्वात्
सना नित्यं । द्यूनी । जिगीषायाम् द्यूतं ॥ ११ ॥

(अपि च)

दीर्गैरवचासहमान आत्मनो विद्वावयामास दिगौशदिग्गजान् ।

बाणो युयुत्सुः शिवमाह्वयत् यदा दूनस्तदासीत् हरिलूनगर्वकः ॥ १२ ॥

सतां स दुःखत्रयोऽपि कङ्कणो निजसेवकम् ।

अवक्रदुःखमकरोत् सत्पाता सज्जनप्रियः ॥ १३ ॥

त्रातो नुत्तोऽपि वा तेन यः स केनापि न क्वचित् ।

शुन्नस्त्राणोऽपि वा साध्वि ! तमेवाह्वय केशवम् ॥ १४ ॥

दीरिति । बाणो बाणनामा असुरः आत्मनः दीर्गैरवं बाहूनां भारं असहमानः सन् दिगौशान् दिग्गजान् विद्वावयामास । युयुत्सुर्योऽमुष्मिन्नुः सन् शिवं आह्वयत् तदा स हरिणा लूनशिक्री गर्वो यस्य तथा सन् दूनो दुःखित आसीत् दोः ६, शौरवं १, (अ १) ॥ १२ ॥

सतामिति । स हरिः सतां साधूनां दुःखत्रयोऽपि दुःखच्छेतापि । कङ्कणः कं निजसेवकं अवक्रदुःखं अकरोत् अपि तु न कसपि । वक्रः ६, (अपि १), कङ् १, ॥ १३ ॥

त्रात इति । तेन हरिणा यो जनः त्रातो रक्षितः स्यात्, स जनः केनापि जनेन क्वापि न नुत्रः न क्षिप्तो भवति । यस्मिन् हरिणा नुत्तोऽपि वा क्षिप्तोऽपि वा स्यात्, स केनापि त्रातो रक्षितो न भवति । त्रातः ५, नुत्तः ५, (अपि) वा १, ॥ १४ ॥

व्याख्यानम् ।

दीर्गैरवचा । दुधातोस्तथोक्तस्य नः स्यात् दीर्घत्वञ्च । दूनः ॥ १२ ॥

अथोऽपि कङ् । अथः कङ् स्यात् अपिना तथोक्तस्य नः स्यात् । वक्रः ॥ १३ ॥

त्रातोनुत्तोऽपि वा । त्रातृणां वा स्यात् । नुत्तः, त्राणः ॥ १४ ॥

राजमहिषी मुनिं प्रति ।

वित् क्रीघ्रातोऽपि राज्ञां स्त्रीजनो नैति गृहादहिः ।

तथाप्यद्य विपद्वाहमङ्गीणा वनमागता ॥ १५ ॥

एतद्वित्तमविन्नं वा योषाहं ज्ञातुमक्षमा ।

तथापि ते दयाघ्राणहृदे कास्यं ब्रवीम्यहम् ॥ १६ ॥

तमान्ये तपो भङ्गा मोहयित्वा स्वमायया ।

अङ्गीताहं स्वदयितं करिणी करिणं यथा ॥ १७ ॥

स हि श्रियं हृतां दीनां प्रत्यानेष्यति सदृशी ।

रिपुं हत्वा महाबाहुर्वेदबाहुः शुतिं यथा ॥ १८ ॥

विदिति । राज्ञां स्त्रीजनः वित् सदसद्विवेचनक्षमः क्रीघ्रातोऽपि क्रीलञ्जा तथा
आघ्रातः स्पृष्ट इत्यर्थः । गृहादहिनैति न याति । तथापि अद्याहं विपद्वा विपत्-
प्राप्ताहं अङ्गीणा निर्लज्जा सती वनमागता । वित् क्रीघ्रातः ५।, (अपि) ॥ १५ ॥

एतद्विति । एतद्वित्तमात्रं मनोगतं विघ्नं विचारितं अविघ्नं वा अविचारितं वा इति
योषाहं नारी अहं ज्ञातुमक्षमा । तथापि दयाघ्राणहृदे दयया घ्राणं स्पृष्ट हृदन्तःकरणं
अस्य तादृशाय ते तुभ्यं कास्यं ब्रवीमि । पक्षे । सूत्रस्य छं ॥ १६ ॥

तमिति । अङ्गीताहं निर्लज्जाहं स्वीयमायया दयितं पतिं मोहयित्वा तपस्तपस्याद्य
भङ्गा तं आनेष्ये । यथा करिणी करिणं मोहयित्वा आनयति तथेत्यर्थः । पक्षे ।
सूत्रस्य छं ॥ १७ ॥

स हीति । स तु दयितः परैर्हृतां दीनां श्रियं प्रत्यानेष्यति । यथा वेदबाहुः
विष्णुः दीनां शुतिं प्रत्यानयत् तथेत्यर्थः । पक्षे । सूत्रस्य छं ॥ १८ ॥

व्याकरणम् ।

वित्क्रीघ्रातोऽपि । एभ्योऽपि वा स्यात् । क्रीणायाः ॥ १५ ॥

विघ्नं, विघ्नं, घ्राण ॥ १६ ॥

अङ्गीता ॥ १७ ॥

दीनां ॥ १८ ॥

मुनिस्तां प्रति ।

प्राज्ञे ! ऽभवत् यस्य मोक्षो मोहजालनिबन्धनात् ।

बहुपुण्यैः क्षामबुद्धे ! स भूयस्तत्र किं पतेत् ॥ १८ ॥

अपि च । पतिं मोहयिष्यामीति यन्मन्यसे तदपि तव भ्रान्तिरेव ।

त्वया नोपचितो बोधः कर्मभिः पक्वपाप्मनः ।

षडुर्मिजयिनो न स्यात् वनितायां रसोदयः ॥ २० ॥

राजमहिषी मुनिं प्रति । यद्येवं तथापि ।

कः शुषस्तपसा शुष्कपङ्कोऽपि कमलाशयः ।

रसदाढ्यागमे भूयो रसवान् दौष्यते न किम् ॥ २१ ॥

प्राज्ञ इति । हे प्राज्ञे ! यस्य जनस्य बहुपुण्यैर्मोहजालबन्धनात् मोक्षो मोक्षनं
अभवत्, हे क्षामबुद्धे ! अल्पबुद्धे ! स जनः किं भूयः पुनरपि तत्र मायाजाले पतेत्
अपि तु न पतेत् । चः ५।, मः १।, भवति ८।, ॥ १८ ॥

त्वयेति । त्वया बोधः सम्यक् ज्ञानं नोपचितः न सञ्चितः, यतो यस्मात् कर्मभिः
पक्वः पाप्मा कषायो यस्य तादृशस्य षडुर्मिजयिनः कामक्रोधादयः षडुर्मियस्तेषां जयिनो
जनस्य वनितायां रसस्यानुरागस्त्रयोदयो न स्यात् । पचितः ५।, वः १।, ॥ २० ॥

क इति । कः कमलाशयः जलाशयः तपसा साधेन शुषः शुष्कपङ्कोऽपि रसदाढ्या-
गमे रसदो मेघस्तस्यालो त्रेणी तस्या आगमे अर्थात् वर्षासमये भूयः पुनरपि रसवान् सन्
किं न दौष्यते अपि तु तथा । राजपते कमलाशयः लज्ज्याशयः लृपः तपसा शुष्कः
शुष्कपङ्कोऽपि क्षीणपापोऽपि रसदाया आढ्या सख्या आगमे रसवान् अनुरागवान् न
भवति अपि तु तथेत्यर्थः । कः १।, शुषः ५।, ॥ २१ ॥

व्याकरणम् ।

क्षो मो भवति । वैधातोस्तथोस्तस्य मः स्यात् । क्षामबुद्धे ! ॥ १८ ॥

पचितो वः । पचधातोस्तथोस्तस्य वः स्यात् । पक्वपाप्मनः ॥ २० ॥

कः शुषः । शुषधातोस्तथोस्तस्य कः स्यात् । शुष्क ॥ २१ ॥

मुनिराह ।

यो मोहबन्धं सहसैव मुक्ताऽस्त्यस्याप्यलिप्तार्थलुभोऽवसोऽपि ।

इच्छेदिमं यः पुनरेव बन्धं स लुब्धकोऽज्ञो लुभितोऽष्टणश्च ॥ २२ ॥

राजमहिषी । यद्येवं तदा तत्रैव स्थास्यामि ।

तत्रोषिता करिष्येहं पत्युः पुष्पजलाहृतिम् ।

पूजार्थाच्च क्षुधोप्यङ्गिर्वारयन्त्यञ्चितप्रिया ॥ २३ ॥

इत्यपि जानामि ।

तपस्वी धृतनिष्ठायाः क्षिप्रः कापीममिच्छति ।

नोऽङ्गं गृह्णाश्रमं क्षिप्रो वान्तमश्राति यन्न सन् ॥ २४ ॥

यो मोहेति । यो मोहबन्धं दारादिमयसंसारबन्धनं सहसा मुक्ता लुब्धा अस्ति, अहो हे अवसो ! निर्दने ! अस्य जनस्य अलिप्तार्थलुभः नास्ति अलिप्तार्थं लब्धुमिष्टे धनादिवस्तुनि लुभः क्षीभो यस्य स तथा तस्य । पुनरेव इमं बन्धं संसारमायाबन्धनं यो जन इच्छति, स लुब्धकः व्याधतुल्यः अष्टणः निर्दयः । ताः ६१, त्यस्य ६१, (अपि) अलिप्तार्थलुभः ६१, वसः ६१, (अपि) इच्छेत् ८१, इमं २१, ॥ २२ ॥

तत्रेति । तत्र पत्युः समीपे उषिता अञ्चितप्रिया अञ्चितः पूजितः प्रियः पतिर्यथा तथा सती पत्युः पूजार्थां पुष्पजलाहृतिं पुष्पजलावाहरणं अहं करिष्ये । किं कुर्वतीत्याह । क्षुधोऽपि अङ्गिर्लैर्वारयन्ती । पूजार्थाच्च क्षुधः ६१, (अपि) ॥ २३ ॥

तपस्वीति । धृतनिष्ठायाः धृतनियमात् क्षिप्रः क्षिप्रः तपस्वी जनः कापि कदापि इमं उङ्गं त्यक्तं गृह्णाश्रमं न इच्छति । यत् यस्मात् सन् साधुः क्षिप्रोऽपि वान्तं अन्नादिकं न अश्राति । निष्ठायाः ५१, क्षिप्रः ५१, क ७, (अपि) इमं २१, इच्छति ८१, ॥ २४ ॥

व्याकरणम् ।

कास्त्यस्याप्यलिप्तार्थलुभो वसोऽपि इच्छेदिमं । काप्रत्ययस्य अपिकारात् क-कवतु प्रत्ययस्यापि इमं इच्छति । लुभितः, लुब्धकः ॥ २२ ॥

पूजार्थाच्च क्षुधोपि । उषिता, अञ्चितप्रिया ॥ २३ ॥

निष्ठायाः क्षिप्रः कापीममिच्छति । क्षिप्रधातोः निष्ठायाः क-कवतोः कापि इमं इच्छति न तु सर्व्वम् । क्षिप्रः ॥ २४ ॥

क्षिप्रितः स्याद्विहासुत्र वेदार्थाविश्वसोऽवमः ।

पूतो जप्तोऽपि वा तेन वेदोऽविश्वसितोऽफली ॥ २५ ॥

अतोऽविश्वस्तवेदा न यतिष्येऽवेध ईदृशे ।

याहं तद्वमितं राज्यं वशिम भोजयितुं पतिम् ॥ २६ ॥

अतो राज्येऽपि न मे प्रयोजनं ।

जपिताभीष्टमन्त्राहं पवितात्मीपवासतः ।

समाध्यन्ती जुहोम्याशु तपःशुष्कमिदं वपुः ॥ २७ ॥

क्षिप्रित इति । वेदार्थे अविश्वसो यस्य तादृशीऽवमोऽवमीजनः इहासुत्र क्षिप्रितः स्यात् । पूतः सङ्गत एव पवित्रो वेदः तेन अवमेन जप्तोऽपि अविश्वसितः सन् अफली न फलजनकः स्यात् । अविश्वसः ५१, वमः ५१, पूतः ५१, जप्तः ५१, (अपि) वा ११, ॥ २५ ॥

अत इति । अतः कारणात् अविश्वस्तवेदा अविश्वसो वेदो यस्यास्तादृशी सती ईदृशे अवेधे वेदाविहिते कर्मणि न यतिष्ये यत्नं नं करिष्यामि । याऽहं प्रियं पतिं तद्वमितं तेन पत्या वमितं भुक्त्वा उत्क्रितं राज्यं भोजयितुं वशिम इच्छामि । पचे । सूत्रस्य उत् ॥ २६ ॥

जपितेति । जपितः अभीष्टमन्त्रो यथा तादृशी सती उपवासात् पवितः पवित्रो-
क्त आत्मा यथा सा तथा तादृशी सती समाधिरूपाग्री इदं तपस्याशुष्कं वपुः
शरीरं जुहोमि अर्थात् योगेन देहं त्यजामीत्यर्थः । पचे । सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ २७ ॥

व्याकरणम् ।

आव-श्वसा वमः पूतो जप्तोऽपि वा । एव्योपि निष्ठया वम वा स्यात् । क्षिप्रितः,
विश्वसितः ॥ २५ ॥

विश्वस्त, वमितं ॥ २६ ॥

जपित, पवित ॥ २७ ॥

सर्वदापदनेका च ईक्ष्यते पतिता मम ।

तत्शान्त्युपायो नान्योऽस्ति आश्रयोन्मूलनं विना ॥ २८ ॥

मुने ! मम सुतयोः क्षत्रियधर्मं नेच्छामि । यतः ।

राज्ञो युद्धेऽमर्षितार्थं स्यात् क्षमार्थमृषेर्गुणः ।

प्राप्तयोरिममार्थं सत् गुणं स्याच्छुभमेतयोः ॥ २९ ॥

धृषस्तथाऽपूशीधोर्भुगपूतोऽपवितक्रियः ।

पुत्रो वृथा तदेतौ न तथास्तां याच इत्यजम् ॥ ३० ॥

सर्वदेति । मम अनेका आपत् विपत् सर्वदा पतिता उपस्थिता ईक्षते, आश्रयस्य शरीरस्य उन्मूलनं उच्छेदं विना अन्यस्तस्य शान्तरूपायो नास्ति । सर्वदा ७, पदनेकाचः ५१, ईक्षते ८१, ॥ २८ ॥

राज्ञ इति । राज्ञः क्षत्रियस्य गुणः युद्धे अमर्षितार्थं अमर्षितं अक्षमा तदर्थं तन्निमित्तं स्यात् । ऋषेर्गुणस्तु क्षमार्थं क्षान्त्यर्थं स्यात् । तस्मात् । एतयोर्धर्मं पुत्रयोः इमं आर्थं ऋषिसम्बन्धिनं सदगुणं प्राप्तयोः सुतोः शुभं स्यात् । स्यात् ८१, क्षमार्थमृषेः ६१, गुणः ११, प्राप्तयोः ७१, इमं २१, ॥ २९ ॥

धृष इति । धृषः पराहंसः । धृषु हिंसे इत्यस्य रूपं । अपूः अपवित्राश्वासो शीघ्रयेति अपूशीधुः तदमुक् मद्यपायी अपूतः अपवितकर्मा च पुत्रः वृथा भवति । तत् तस्मात् एतौ मम पुत्रौ तथा तादृशौ न स्तां न भवतां इति अजं ईश्वरं याचे । धृषः ६१, (तथा) पूशीधोः ६१, ॥ ३० ॥

व्याकरणम् ।

सर्वदा पदनेका च ईक्ष्यते । पतधातोर्नेकाचश्च धातोस्तयोरिमं सदा ईक्ष्यते । पतिता ॥ २८ ॥

स्यात् क्षमार्थमृषेर्गुणः प्राप्तयोरिमं । क्षमार्थकमृषेर्धातोर्गुणः स्यात् इमप्राप्तयोस्तयोः । अमर्षितार्थं ॥ २९ ॥

धृषस्तथा पूशीधोः । धृषस्तथा पूजः शीघ्रधातोश्च गुणः स्यात् तयोः सुतोः । अपूतः, अपवितः ॥ ३० ॥

श्रुतौ ममेतौ वसतामिहाश्रमे ऽभयेऽभयौ शश्वदधर्षितौ परैः ।
 कचिन्महोयैः श्रयितौ वनेचरैः समाश्रितौ त्वच्चरणं सुपालितौ ॥३१॥
 सत्त्वानि वन्यानि मुनेरिहाश्रमे स्थितान्यह्निस्नानि समञ्चराणि च ।
 इच्छन्ति नाशं जनितश्रवःसुखं शृण्वन्ति गानं शिशुसंहतेः श्रुतेः ॥३२॥
 तदिह हिंस्रशङ्कापि नास्ति ।

तथाऽवेम इमं नाडीदितश्चेच्छति यं पुमान् ।

आशं तं दत्त एवेशो दीप्तो गूढश्च देहिषु ॥ ३३ ॥

सुताविति । तव चरणं समाश्रितौ एतौ मम सुतौ अभये भयरहिते इहाश्रमे शश्वत्
 सर्वदा अभयौ निर्भयो सन्तौ परैः शत्रुभिः अधर्षितौ वसता । कौटुम्भी । कचिदपि
 महोयैर्वनेचरैः सह श्रयितौ अपि सुपालितौ तैः पशुभिः पालितौ इत्यर्थः । पते ।
 मूलस्य छ' ॥ ३१ ॥

सत्त्वानीति । इह आश्रमे स्थितानि वन्यानि वनचराणि सत्त्वानि अन्तवः
 अह्निस्नानि समञ्चराणि सङ्चराणि । शिशुसंहतेः सुनिवाककसमूहस्य श्रुतेर्गानं श्रुतेः
 सामवेदस्य गानं शृण्वन्ति सन्ति आशं भोजनमपि नेच्छन्ति । गानं कौटुम्भं, जनितं
 उत्पादितं श्रवसः कर्णस्य सुखं येन तत्तथा । शिचः ६।, इच्छन्ति नाशं २।, ॥ ३२ ॥

तथेति । नाडीदितः नाडी दिता छिन्ना यस्य तादृशः अर्थात् नाडीच्छेदात् परं
 पुमान् यं आशं यत् भव्यं इच्छति तमेव आशं ईशो दमे । स कौटुम्भः देहिषु दीप्तो
 गूढश्च । इमं ईशं तथैव अवेमः जानीमः । वेमः ५।, इमं २।, ना १।, डीदितः ५।,
 (च) इच्छति ८।, ॥ ३३ ॥

व्याकरणम् ।

अधर्षितौ, श्रयितौ ॥ ३१ ॥

शिच इच्छन्ति नाशं । शिचो लोपमिच्छन्ति तयोः सीमोः । जनित ॥ ३२ ॥

वेम इमं नाडीदितश्चेच्छति । विकल्पितेमघातोः डो ईदितश्च घातोः इमं नेच्छति ।

अत्र नाशब्दो निषेधार्थकः । दीतः, गूढः ॥ ३३ ॥

अतोऽनयोराहारं स एव दास्यति ।

मुनिराह । स भवत्या दितश्चाद्य सञ्चितो योऽशुभव्रजः ।

ममाश्रमं यदायाता त्वं च्छिन्ना परतो भयात् ॥ ३४ ॥

किन्तु प्रारब्धक्षयात् कियत्कालानन्तरं तव दुःखं नङ्गयति । यतः

प्रारब्धकर्मभावेऽबाधं पुम्भिर्भोज्यमेव तत् ।

यत् कर्म फलितं यस्मात् फुलत् कर्म न नश्यति ॥ ३५ ॥

अथ मुनिस्तयोर्बालकयोः शरीररक्षां वक्ष्यति । यथा ।

यत् त्वमेवाशकः कर्मण्यशक्ये दैत्यनिग्रहे ।

देवाऽवने तद्विष्णोऽसू शक्तौ दिङ्भ्योऽवितुं त्वया ॥ ३६ ॥

सभवेति । योऽशुभव्रजः अशुभकर्मसमूहः भवत्या सञ्चित आसीत्, सः अशुभव्रजः अद्य दितश्चिन्नीऽभूत् । यत् यस्मात् परतः श्रुतो भयात् छिन्ना सती ममाश्रमं आगता । भवति दा, आदितः पू, (च) ॥ ३४ ॥

प्रारब्धेति । प्रारब्धकर्मभावे प्रारब्धस्य भोगारब्धस्य कर्मणिऽदृष्टस्य भावे सद्भावे सति तत् कर्म अबाधं भोज्यमेव अवश्यं भोज्यमित्यर्थः । यत् कर्म फलितं फलितुमारब्धं तत् भोज्यमेवेत्यन्वयः । यस्मात् फुलत्, फलितुमारब्धं कर्म न नश्यति ज्ञानतपस्यादिभिरिति शेषः । प्रारब्धकर्मभावे ७, वा १, ॥ ३५ ॥

यदिति । हे विष्णो ! यत् यस्मात् देवावने देवानां रक्षणे दैत्यनिग्रहे च अशक्तौ दःसाध्यकर्मणि त्वमेव अशकः शक्तोऽसू । तत् तस्मात् असू शिशु दिङ्भ्यः शतुभ्यः अवितुं रक्षितुं त्वया शक्तौ । वा १, शकः पू, कर्मणि ७, ॥ ३६ ॥

व्याकरणम् ।

भवत्यादितश्च । आकारेती धातोश्च स विधिशेषः । छिन्ना ॥ ३४ ॥

प्रारब्धकर्मभावे वा । आकारेत् धातोः क स्थाने इमं न स्यात् वा प्रारब्धकर्मणि वाच्ये भावे च । फलितं, फुलत् ॥ ३५ ॥

वा शकः कर्मणि । शकधातोस्त्रयोरिमं न स्यात् वा कर्मणि वाच्ये । अनु अवितुं त्वया शक्तौ ॥ ३६ ॥

जलेस्थले खे निशि सन्ध्ययोर्दिवा

अष्टासु दिक्षात्तनिजायुधः स्थितः ।

इमौ शिशू रक्ष हरि ! त्वयैव यत्

त्रातुं निहन्तुं शकिताः शरीरिणः ॥ ३७ ॥

सत्वरश्च हृषः सोऽथ विष्णोः कवचमेतयोः ।

न्यास्यदङ्गेषु हृष्टामीत् त्वरितं तेन तत्प्रसूः ॥ ३८ ॥

तथैव हृषितस्तूर्णं बालौ तावुपनीय सः ।

अग्राहयत् धनुर्विद्यां ब्रह्मास्त्रञ्च समंहति ॥ ३९ ॥

मुनिस्तौ प्रति ।

रुषोऽपि कर्हिचित् क्रूरो यद्यागच्छेत् जिघांसया ।

स दृष्ट्वा वां मुखं सद्यो रुष्टोऽप्यरुषितो भवेत् ॥ ४० ॥

जल इति । खे आकाशे । आतनिजायुधः आत्तं गृहीतं निजं आत्मियं आयुधं येन स तथा । यत् यस्मात् शरीरिणः त्रातुं हन्तुं वा त्वयैव शकिताः शक्याः । पक्षे । सूत्रस्य उदाहरणं ॥ ३७ ॥

सत्वर इति । अथ अनन्तरं स मुनिः सत्वरः त्वरान्वितः हृषः हृष्टः सन् एतयोर्व्यालकयोः अङ्गेषु विष्णुकवचं न्यास्यत् न्यासं कृतवान् । तेन कर्मणा तयोः प्रपन्नयोर्माता त्वरितं हृष्टा आसीत् । सः १, त्वरः ५१, (अ) हृषः ५१, ॥ ३८ ॥

तथेति । स मुनिः हृषितः सन् तौ बालौ उपनीय उपनीतौ कृत्वा धनुर्विद्यां अग्राहयत् । समंहति संहारेण सहितं ब्रह्मास्त्रञ्च अग्राहयत् । पक्षे सूत्रस्य च ॥ ३९ ॥

रुष इति । क्रूरो जनः रुषोऽपि जिघांसया यदि आगच्छेत् तदा स क्रूरः वां युवयोर्मुखं दृष्ट्वा सद्यः रुष्टोऽपि अरुषितो भवेत् । रुषः ५१, (अ) कर्हिचित् ७, ॥ ४० ॥

व्याकरणम् ।

त्वया शरीरिणस्त्रातुं शकिताः ॥ ३७ ॥

स त्वरश्च हृषः । आभ्यामपि स विधिर्ज्ञेयः । हृष्टा, त्वरितं ॥ ३८ ॥

हृषितः, तूर्णे ॥ ३९ ॥

रुषोऽपि कर्हिचित् । कर्हिचित् विकल्पेन । रुष्टः, रुषितः ॥ ४० ॥

स्कीतधारोपि कालासिरकिञ्चित्कर एव वा ।

गात्रे भवेदपि स्फायः स्फादेश इव पुत्रकौ ॥ ४१ ॥

सुबन्धुराह । एवमुक्त्वा मुनिः प्रयागी तपसे जगाम ।

तदाग्रजः स्म भवति नित्यं निरुपसर्गतः ।

प्यायः पीवा स्वाङ्गः एकोऽपीनोप्यासीत् व्रणोपि न ॥ ४२ ॥

स पञ्चदशवर्षीयोऽभवन्नान्ना प्रियङ्करः ।

पीनवच्चाः प्यानबलः स्फातोत्साहोऽस्त्रिणां वरः ॥ ४३ ॥

प्रियङ्करः मातरं प्रति ।

स्कीतेति । कालासिः यमस्य खड्गः स्कीतधारोऽपि स्फायोऽपि महानपि वा युवयो-
गात्रे अकिञ्चित्कर एव भवेत् । स्फादेश इव स्फा इति आदिश्यते य इति स्फादेशः
स्फानामकः याजिकानां काष्ठनिर्मितः खड्गस्तदित्यर्थः । भवेत् वा, (अपि) स्फायः
६।, स्फादेशः १।, ॥ ४१ ॥

तदेति । अग्रजः प्रियङ्करनामा निरुपसर्गतः निरुपद्रवेण प्यायो वर्जितो भवति
स्म । पीवा ब्रह्मकायः अस्य स्वीयाङ्गे एकः अपीनः अतिलुद्रोऽपि व्रणः नासीत् न
बभूव । निरुपसर्गतः ६।, प्यायः ६।, पी १।, वा १।, अस्वाङ्गे ७।, ॥ ४२ ॥

स पञ्चेति । प्यानबलः स्कीतबलः । स्फातोत्साहः वर्जितोद्यमः । अन्यत् सुगमं ।
पञ्चे । सूत्रस्य छ' ॥ ४३ ॥

व्याकरणम् ।

भवेदपि स्फायः स्फादेशः । स्फायः स्की आदेशो भवेत् वा । स्कीतधारः ॥ ४१ ॥

भवति नित्यं निरुपसर्गतः प्यायः पीवाऽस्वाङ्गे । अस्वाङ्गे तु वा । पीनः ॥ ४२ ॥

पीनवच्चाः, प्यानबलः, स्फातोत्साहः ॥ ४३ ॥

सुखं दितं सितं सैन्यं वीरेण तव तस्य न ।
 आरोप्यते गुणे दोषः इरा तद्दीरभर्तृका ॥ ४४ ॥
 मास्थश्चाशूणि मातस्त्वं मितः कालः प्रतीक्ष्यताम् ।
 यावन्नहन्मि तं शत्रुं स्वबाहुबलमास्थितः ॥ ४५ ॥
 अस्वेच्छाशः क्वचिन्मूलफलानां शयनञ्च ते ।
 शितासिवत् कुशासटे तेनासीच्छातविग्रहा ॥ ४६ ॥
 वनेचरो दुश्चरमास्थितस्तपो विवेकचूर्णीकृतषण्महारिपुः ।

सुखमिति । वीरेणैव तव सुखं दितं किञ्च सैन्यञ्च सितं नाशितं, तस्य वीरस्य गुणे
 शीघ्यरूपे गुणे दोषो न आरोप्यते यत् यस्मात् इरा पृथिवी वीरभर्तृका वीरो भर्ता
 यस्याः सा तथा । तदुक्तं वीरभोग्या वसुधरेति । ते ७, अगुणे ७, दोषः ६, इः १, १,
 आः १, ॥ ४४ ॥

मास्थ इति । हे मातः ! अशूणि नेत्रजलानि मास्थः न मुञ्च । मितः परिमितः ।
 शेषः सुगमः पक्षे मास्थः ६, (अ) ॥ ४५ ॥

अस्तेति । क्वचिदपि समये ते तव मूलफलानां अस्वेच्छाशः अस्वेच्छया अशः
 भोजनं, शयनञ्च तव शितासिवत् शायितखड्गसदृश कुशासने । छातविग्रहा किञ्च-
 शरीरा । काशः ६, क्वचित् ७, ॥ ४६ ॥

वनेचर इति । मम पिता गिरिराजस्य सन्निधी आसी तं ईक्षितुं वरिम इच्छामि ।

व्याकरणम् ।

तेऽगुणे दोषः इराः । अनयोराकारः इः स्यात् अगुणे तकारे परे । दितं,
 सितं ॥ ४४ ॥

मास्थश्च । अनयोःरप्याकारस्य इः स्यात् अगुणे ते । मितः, आस्थितः ॥ ४५ ॥

काशः क्वचित् । शित, छात ॥ ४६ ॥

पिता ममास्ते गिरिराजसन्निधौ

तमोक्षितुं वक्षिष्य धृतव्रतोऽस्त्रवित् ॥ ४७ ॥

दधाति धातुर्हि लिपिं षष्ठेऽङ्गि निहितां नरः ।

तदेव भविता मातर्यदस्ति लिखनं विधेः ॥ ४८ ॥

अतोऽहं तदर्थं महारण्येऽपि यास्यामि ।

माता सुतं प्रति । अधोऽदो दच्छदानेयं न यो मद्दत्तहस्तहृत् ।

निद्रामि रात्रौ क्रोडे मे स त्वं दुर्गं कथं व्रजिः ॥ ४९ ॥

(अपि च) निवृत्तवाचोऽगिस्थायी प्रत्तचित्तः शिवेऽस्ति यः ।

तेन किं साधयेः कार्यं सिध्येत् कोऽर्थस्त्वयास्य वा ॥ ५० ॥

कौटशोऽहं धृतव्रतः धृतं व्रतं चपनयनं येन स तथा । अस्त्रवित् । पिता कौटशः वनेचरः दुश्चरं तपः आस्थितः धृतवान् । विवेकेन चूर्णीकृताः षट् महारिपवः काम-
क्रोधादयो येन स तथा । चरः ५, अत् १, कः १, ॥ ४७ ॥

दधातीति । षष्ठेऽङ्गि निहितां अर्पितां धातुर्विधातुर्लिपिं नरो दधाति । छे मातः ! विधेर्यल्लिखनमस्ति तदेव भविता । दधाति धातुः १, छि १, ॥ ४८ ॥

अध इति । अदः एतद्वचनं दत्-छदात् ओष्ठाधरात् अधो न नेयं । यस्त्वं मद्दत्त-
हस्तहृत् मया दत्तोऽर्पितो हस्तो हृदि यस्य तादृशः सन् रात्रौ मे मम क्रोडे निद्रामि स त्वं
कथं दुर्गं व्रजिः । अधः ६, दः ६, दत् १, ॥ ४९ ॥

निवृत्तेति । यो जनः अर्थात् तत्र पिता निवृत्तवाचः निवृत्ता वाचा वाणी यस्य स
तथा, अगे पर्वतसमोपे स्थायी शिवे प्रप्तं अर्पितं चित्तं येन एवभूतः सन् अस्ति
तेन जननेन किं कार्यं साधयेः कार्यं सिध्येत् । अस्य जनस्य वा त्वया कोऽर्थः किं
कार्यं सिध्येत् । त १, वा १, अधः ६, गेः ६, ॥ ५० ॥

व्याकरणम् ।

चरोऽदूः । चरधातोर्कार कः स्यादनौ ते । चूर्णीकृत ॥ ४७ ॥

दधातिधातुर्हि । धाधातुर्हिः स्यादगुणे ते । आङ्गित ॥ ४८ ॥

अधीदो दत् । धावर्जितस्य दासंज्ञकस्य दत् स्यादनौ ते । मद्दत् ॥ ४९ ॥

तवाचो गेः । गेरचः परस्य धाभिन्नस्य दासंज्ञकस्य त वा स्यादनौ ते । प्रत्तचित्तः ॥ ५० ॥

प्रियङ्करः । मातर्गुरोर्दर्शनं सर्वाभीष्टसाधकं ।

माता तं प्रति । वत्स ! किमहं तव गुरुर्न ।

अज्ञा यपि च मन्यन्तेऽदो जग्धं जग्धपाकजम् ।

हृन्मेदोऽस्या इति गुरुः पूज्याऽत्यज्या प्रसूः सदा ॥ ५१ ॥

स मातरं प्रति । मातस्त्वमेव गुरुस्तस्मान्माभाभीष्टं मा वारय ।

मातर्मम जेमचिन्तासक्त आरब्धकर्मणि ।

कर्त्तव्यपि क्षमे मातुर्निषेधः स्यात् कृतोऽशुभम् ॥ ५२ ॥

(अपि च) दुस्यो जनोऽप्यसत्कर्मज्ञिषः शीघोः प्रपाय्यपि ।

वेत्ति माता गुरुः पूज्या भूतोऽहं यत्तनोरिति ॥ ५३ ॥

अज्ञा इति । अस्याः मातुः जग्धपाकजं जग्धस्य अत्रादेः पाकेन जातं यत् हृन्मेदः तत् जग्धं भुक्तं त्वयेति शेषः । अदः एतत् अज्ञा अपि मूढा अपि मन्यन्ते इति हेतोः प्रसूमाता गुरुः पूज्या अत्यज्या च । यपि ७, (च) मन्यन्ते ८॥, अदः ६१, जग्धं ११, ॥ ५१ ॥

मातरिति । हे मातः हे मम, जेमचिन्तासक्ते ! कर्त्तरि आरब्धकर्मणि सति मातुर्निषेधः अशुभं कृतः अशुभकारकः स्यात् । कर्त्तरि कौटुशे क्षमेऽपि कर्मनिष्पादनसमर्थेपि । क्तः ११, आरब्धकर्मणि ७, कर्त्तरि ७, (अपि) ॥ ५२ ॥

दुस्य इति । दुस्योऽपि दरिद्रीऽपि जनः तथा शीघोः सुरायाः प्रपायी अपि, माता गुरुः पूज्या यत्तनोर्यस्याः शरीरात् अहं भूतः इति वेत्ति जानाति । स्थः ५१, जनः ५१, (अपि) असत्कर्मज्ञिषः ५१, शीघोः ५१, ॥ ५३ ॥

व्याकरणम् ।

यपि च मन्यन्तेऽदो जग्धं । अदो जग्धः स्यादगुणे ते यपि च । जग्धपाकजं ॥ ५१ ॥

क्त आरब्धकर्मणि कर्त्तव्यपि । आरब्धकर्मणि विहितः क्तः कर्त्तरि स्यात् अपिना दभावे च । अशुभं कृतः ॥ ५२ ॥

स्थोजनोऽप्यसत्कर्मज्ञिषः शीघोः । स्थोजन अकर्मकधातुज्ञिषः शीघ्रधातोश्च कर्त्तरि दभावे च क्तः स्यात् । भूतोऽहम् ॥ ५३ ॥

वज्रो रूहोपि तद्भावे कुण्ठितास्त्रिरिवेयते ।
 यत् शीर्षमधिरूढं स्यात् यात्रायां मातृपद्रजः ॥ ५४
 यथाधिशयितस्तेऽङ्गं तथा दुर्गमधिष्ठितः ।
 स्वापं धास्ये सुखमनुजातं त्वत्पादरेणुभृत् ॥ ५५ ॥
 यो विश्वमनुजीर्णोऽजस्तमाराधय सुव्रते ।
 यथा कार्यं साधयिष्ये ईप्सितं निरवयहः ॥ ५६ ॥
 मुनिपत्नौमिमां धात्रीमाप्तास्याः पादमाश्रिता ।
 वसास्या वाचिनो ह्येतां कर्त्तास्येनामुपासिता ॥ ५७ ॥

वज्र इति । यात्रायां यात्रासमये मातृपद्रजः मातृशरणरेणुः यत् शीर्षं यस्य
 भस्मकं अधिरूढं स्यात्, तद्भावे तस्य शरीरे रूहोऽपि आरूढोऽपि वज्रः कुण्ठितास्त्रिरिव
 कुण्ठित धार इव ईयते प्रतिगच्छति । जः ५१, रुहः ५१, (अपि) ॥ ५४ ॥

यथेति । यथा ते तव अङ्गं क्रोडमधिशयितः सन् स्वापं भजामि तथैव तव पाद-
 रेणुभृत् सन् दुर्गमधिष्ठितोऽपि सुखमनुजातं स्वापं निद्रां धास्ये । पठे । सूत्रस्य उ' ॥ ५५ ॥

यो विश्वमिति । यः अजः ईश्वरः विश्वमनुजीर्णः, हे सुव्रते ! तं आराधय, येन
 हेतुना निरवयहः सन् ईप्सितं कार्यं साधयिष्ये । पठे । सूत्रस्य उ' ॥ ५६ ॥

मुनीति । इमां मुनिपत्नीं धात्रीं मातरं आप्तासि प्राप्तासि एनां उपासिता सती
 अस्याः पदं आश्रिता सती वस वासं कुरु । अस्य वाचि वाक्ये अबहेतां तुच्छत्वेन परिग्रहं
 न कर्त्तासि न करिष्यसि । (वस् आस् यावाचिनः) वसास्यावाचिनः ५१, ॥ ५७ ॥

व्याकरणम् ।

जीरुहोपि । अरूहोपि तथा स्यात् । शीर्षमधिरूढं रजः ॥ ५४ ॥

अङ्गमधिशयितः, दुर्गमधिष्ठितः, सुखमनुजातं ॥ ५५ ॥

विश्वमनुजीर्णः ॥ ५६ ॥

वसास्यावाचिनः । वस आस् यावाचिनः गतिवाचिधातोः कर्त्तव्येपि क्तः स्यात् ।

धात्रीमाप्ता ॥ ५७ ॥

पथि सिद्धायममितः सुखमध्युषितो निशाम् ।

सुखमाप्तो गमिष्यामि विमुञ्चोद्देगमात्मनः ॥ ५८ ॥

शिवाचलगमदर्थान्तथाधिकरणे मम ।

रक्षाकवचमुद्दीप्तेऽशिवं स्यात् किं ममासिते ॥ ५९ ॥

माता सुतं प्रति ।

यदि गन्तुं प्रोद्यतोऽमि तद्गच्छास्तु शिवं तव ।

मय्यायास्यसि जीवन्त्यां दृष्ट्वाश पितुरास्थितम् ॥ ६० ॥

त्वद्गते तव मुक्ते च शयिते च गिरौ पथि ।

वने च त्वां सदा पातु विष्णुः स्वमनुमुद्रितम् ॥ ६१ ॥

पथीति । अस्यार्थः सुगमः । पथे । सूत्रस्य उ' ॥ ५८ ॥

शिवेति । शिवाचलगमात् शिवस्य अचलः पर्वतः तस्मिन् गमात् गमनरूपात् अर्थात् कार्यात् शिवस्य पर्वते गमनरूपकार्यादित्यर्थः । तथा मम अधिकरणे करणं शरीरमधिकरुदं इति अधिकरणं तस्मिन् । मम शरीरमधिकरुदं रक्षाकवचे उद्दीप्ते सति ममासिते मया आसितं उपविष्टं यस्मिन् स्थले तन्ममासिते पर्वतादौ किं अशिवं अमङ्गलं स्यात् अपि तु नित्यर्थः । अचलगमादर्थान् ५८, (तथा) अधिकरणे ७१, ॥ ५९ ॥

यदीति । यदि गन्तुं उद्यतोऽमि तत् तदा गच्छ तव शिवं मङ्गलमस्तु । पितुरास्थितं आस्थीयते यस्मिन् इति आस्थितं वासस्थानं आशु शीघ्रं दृष्ट्वा मयि जीवन्त्यां आयास्यसि । पथे । सूत्रस्य उ' ॥ ६० ॥

त्वद्गत इति । त्वया गम्यते यस्मिन् त्वया मुज्यते यस्मिन् त्वया शय्यते यस्मिन् तस्मिन् गिरौ पथि वने च विष्णुः सदा स्वमनुमुद्रितं स्वीयमन्त्रेण मुद्रितं अङ्कितं त्वां पातु । पथे । सूत्रस्य उ' ॥ ६१ ॥

व्याकरणम् ।

सिद्धायममितः, निशामध्युषितः, सुखमाप्तः ॥ ५८ ॥

अचलगमादर्थान्तथाधिकरणे । अचलार्थात् गत्यर्थात् अदनाद्याश्च अधिकरणे क्तः स्यात् । तथा शब्दात् कर्तृकर्मभावे च । ममासिते ॥ ५९ ॥

आस्थितं ॥ ६० ॥

गते, मुक्ते, शयिते गिरौ ॥ ६१ ॥

अथ प्रियङ्करः मातरं प्रणम्य गुरुपत्नीं प्रति ।

व्रतयज्ञेष्टपूजार्थान्मन्यते सत्यसून् तव ।

यथा तथाश्रितानाञ्चावनार्थानप्यदो मतम् ॥ ६२ ॥

त्वामर्चिता सत्शौलेद्धफलादेश्च भवत्कृते ।

आहर्त्री जननीयं मे पात्यतेधर्मशौलिते ! ॥ ६३ ॥

सतीद्धपुण्ये ! मातेवमाधिसंफुल्लमानसा ।

सर्वदा वाञ्छति मृतिं यथा जीवेत्तथा चरेः ॥ ६४ ॥

व्रतेति । हे सति ! तव असून् प्राणान् यथा व्रतयज्ञेष्टपूजार्थान् मन्यते । व्रतं यज्ञः इष्टपूजा च अर्थः प्रयोजनं येषां असूनां ते तथा तान् । तथा एते तव असवः आश्रितानाञ्च अवनार्थाः आश्रितानां अवनं रक्षयं अर्थः प्रयोजनं येषां ते तथा । अदः इदं मतं मन्यते इत्यर्थः । इष्टपूजार्थात् ५१, मन्यते ण, सति ७, ॥ ६२ ॥

त्वामिति । हे धर्मशौलिते ! धर्मं धर्मजनकं कर्म शौलयति आचरतीति धर्म-शौलिता सा तथा । इयं मम जननी त्वां अर्चयन्ती सती सत्शौला भवत्कृते तव निमित्तं इद्धफलादेः काष्ठफलादीनां आहर्त्री ते तव पात्या पात्यनीया । शौलेद्धफलादेः ५१, (च) ॥ ६३ ॥

सतीति । हे सति ! हे ईद्धपुण्ये ! प्रदोषपुण्ये ! इयं मम माता आधिना मनः-पीडया संफुल्लं स्फुटत् सानसं यस्याः सा तथा सर्वदा मृतिं सरणं वाञ्छति इयं यज्ञ-येनोपायेन जीवेत् तथा चरेः कुर्याः । पक्षे । सूत्रस्य ७ ॥ ६४ ॥

व्याकरणम् ।

इष्टपूजार्थान्मन्यते सति । ज्ञानार्थं, इच्छार्थं, पूजार्थं वातोः ततः स्यात् सति वर्त्तमाने । कर्त्तृकर्मभावे । अदो मतं, मन्यते इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

शौलेद्धफलादेश्च । शीलादेर्वर्त्तमाने ततः स्यात् । इद्धफलादेरिति तु भ्रान्तुवन् भ्रातृनामुपलक्षणं । शौलिते ॥ ६३ ॥

इद्ध, संफुल्ल ॥ ६४ ॥

इत्याद्युक्ता ताञ्च प्रणम्य निश्चक्राम । अथ स चिन्तयति ।

धन्वी पान्थमुखात् ज्ञातो वर्त्म यास्यामि साहसी ।

वनेचराः सहचरा भविष्यन्ति ममैष्यतः ॥ ६५ ॥

दिग्भागस्तु य आख्यातः षष्ठोऽस्ति तत्पवत् गतः ।

क सुस्थः प्राहृषं नेष्ये आवासं कस्य शिशिवान् ॥ ६६ ॥

अथ पञ्चालदेशमागतश्चिन्तयति ।

दिवानक्तं जजागर्वान् त्रिमासैर्दुद्युवानहम् ।

पञ्चालराष्ट्रमत्रैव वत्स्याम्याप्राहृषः सुखी ॥ ६७ ॥

इति स वृक्षमूलमुपाविशत् । अथ काचिन्नगराङ्गना तं दृष्ट्वा सखीं प्रति ।

धन्वीति । अहं धन्वी साहसी सन् पान्थानां मुखात् वर्त्म पन्थानं ज्ञातः अर्थात्
ज्ञानं सन् यास्यामि । एष्यती मम वनेचराः सहचरा भविष्यन्ति । पत्ने । सूतस्य
उ' ॥ ६५ ॥

दिगिति । यो दिग्भागः षष्ठ आख्यातः कथितः पश्यन्त्यालोकः पवनः तद्वत् गतः
सन् क कुत्र सुस्थः सन् कस्य आवासं गृहं शिशिवान् आश्रितवान् सन् प्राहृषं वर्षाकालं
नेष्ये यापयिष्यामि । यः १), आख्यातः १), षष्ठः १), अस्ति ८), तस्य ६), पवत् १),
गतः १), कसुः १), ॥ ६६ ॥

दिविति । रात्रिर्दिवं जजागर्वान् जागरणशीलः सन् अहं त्रिमासैः पञ्चालं
दुद्युवान् आगतः । अत्रैव सुखी सन् आप्राहृषः प्राहृष्टकालपर्यन्तं वत्स्यामि । पत्ने ।
सूतस्य उ' ॥ ६७ ॥

व्याख्यरणम् ।

पन्थानं ज्ञातः ॥ ६५ ॥

आख्यातः षष्ठोऽस्ति तस्य पवत् गतः कसुः । य आख्यातः षष्ठस्तस्य पवत् परस्मै-
अद्वत् कसुः गतः ज्ञातः । शिशिवान् ॥ ६६ ॥

जजागर्वान्, दुद्युवान् ॥ ६७ ॥

हेमवत् भाल्यसौ का नो भवत्यस्मिन् सृष्टावती ।

ईक्षाणामुं सानुरागसुरोभूषाय कामिनौ ॥ ६८ ॥

काचिन्नागरौ सखीं प्रति ।

नूनं विधुरसौ राहोर्भियागादत्र मन्यते ।

अन्यथा दृक्चकोरी मे दधानः किं न मुञ्चति ॥ ६९ ॥

काचिदाह ।

सखीयीवान् परं भाग्यं जनो यस्त्वारिवानिदम् ।

वसु त्यस्यार्त्यादि नो वष्टीमं मणिमितं न का ॥ ७० ॥

हेमति । असौ हेमवत् सुवर्णमिव भाति । का कामिनौ असुं जनं सानुरागं यथा स्यात् तथा ईक्षाणा दृष्टवती सती उरौ भूषणाय अस्मिन् जने सृष्टावती नो भवति अपि तु तथा भवतीत्यर्थः । सवत् १, भाति ८, असौ १, कानः १, भवति ८, ॥ ६८ ॥

नूनमिति । नूनं निश्चितं असौ विधुः राहोर्भिया अत्र अगात् इति मन्यते । अन्यथा यद्ययं विधुर्न स्यात् तदा मे मम दृक्चकोरी नेत्ररूपचकोरपक्षिणी दधानः सन् किं कथं न मुञ्चति । चकोरस्य विधोरतिप्रियत्वात् न मुञ्चतीति भावः । पक्षे । सूत्रस्य उ' ॥ ६९ ॥

सखीति । हे सखि ! परमं भाग्यं दृष्टिवान् प्राप्तवान् यो जनः अर्थात् नारीजनः इदं वसु धनं आरिवान् त्यस्य जनस्य अर्त्यादि अर्तिः पीडा तदादिकं नो भवतीति शेषः । का नारी इतं प्राप्तं इमं मणिं न वष्टि न इच्छति अपि तु सर्व्वेव इच्छति । वसुत्यस्य ६, अर्त्यादिनः ५, वष्टि ८, इमं २, ॥ ७० ॥

व्याकरणम् ।

सवत् भाल्यसौ कानो भवति । कानः स्यात् असौ षष्ठाख्यातस्य सवत् भाति । ईक्षाणा ॥ ६८ ॥

दधानः ॥ ६९ ॥

वसुत्यस्यार्त्यादिनो वष्टीमं । अर्तिः कादन्तात् इत्यस्य वसुत्यस्यस्य इमं इच्छति । भाग्यं दृष्टिवान् ॥ ७० ॥

अपरा । सखि ! अयं सोत्कण्ठचित्तो लक्ष्यते । यतः ।

एकयोक्त्या द्विरुक्त्यापि चैका च स्याद् सुन्दर ! ।

आन्तो मग्नेह मेहीति नासौ तत् श्रोतुमीषिवान् ॥ ७१ ॥

अथैका विप्रपत्नी तं प्रति ।

लक्ष्यतेऽघस एवं न जज्ञिवान् स्नायते न यत् ।

वत्स ! चेन्नादिवान् प्रातर्भुक्त्यै तर्ह्येहि मदृगृहम् ॥ ७२ ॥

एतत् श्रुत्वा स हृष्टः ।

तत्कृतावाहनो विन्दः क्षुधः सोऽगात्तया सह ।

तदावासं विविदिवान् विविद्वांश्च परां मुदम् ॥ ७३ ॥

एकयेति । हे सुन्दर ! त्वं आन्तोऽसि मदग्नेहं मम गृहं एहि आयाहि इति एका स्त्री नारी एकया उक्त्या द्विरुक्त्या च अर्थात् बहुवारं (अपि) (च) एकाचः ५१, ॥ ७१ ॥

लक्ष्यते इति । हे वत्स ! त्वं अघसः भुक्तवान् एवं न लक्ष्यते न स्नायते यत् यस्मात् जज्ञिवान् भुक्तवान् जनः न स्नायते स्नानी न भवति । चेत् यदि प्रातः न आदिवान् न भुक्तवान् तर्हि भुक्त्यै भोजननिमित्तं मदृगृहं एहि आगच्छ । लक्ष्यते ८१, घसः ६१, एवं ११, ॥ ७२ ॥

तत्कृतेति । क्षुधो विन्दः क्षुधां प्रातः सः प्रियङ्करः तत्कृतावाहनः तथा ब्राह्मण्या कृतं आवाहनं आह्वानं यस्य स तथा तादृशः सन् तथा ब्राह्मण्या सह अगात् । तदा-वासं तस्या गृहं विविदिवान् प्राप्तः सन् परां गृहं परमहर्षं विविदिवान् प्राप्तः । वा ११, जनः ५१, विन्दः ५१, ॥ ७३ ॥

व्याकरणम् ।

एकयोक्त्या द्विरुक्त्यापि चैकाचः । यो धातुरेकया उक्त्या एकाच् द्विले कृतेऽपि एकाच् भवति तस्माच्च वसोरिम स्यात् ईषिवान् ॥ ७१ ॥

लक्ष्यते घस एवं । जज्ञिवान्, आदिवान् ॥ ७२ ॥

वा इनी विन्दः । विविदिवान्, विविदिवान् ॥ ७३ ॥

तत्रेती यस्य स विशो दृक्गमो भवतिस्म सः ।

तं जज्ञिवान् निधिमिव दुःखञ्च जज्ञिवान् निजम् ॥ ७४ ॥

तदात्सल्यं ददृश्वान् स सतीं ददृशिवान् ताम् ।

भुक्त्यागारं विविशिवान् विविश्वानामनेऽथ सः ॥ ७५ ॥

अद्वयाहृतशाकान्नैर्जगन्वान् तस्मिमुत्तमाम् ।

जघन्वान् क्षुत्पिपासार्तिमाह्वेवं ब्राह्मणीं स ताम् ॥ ७६ ॥

अहमासे भजंस्तृप्तिमद्यामृतपवत् सति । ।

अद्वधत्या त्वयादत्तमन्नं भुक्त्वा चतुर्विधम् ॥ ७७ ॥

तत्रेति । स प्रियङ्करः तत्र इतः गतः सन् यस्य विशो मनुष्य इक्गमः दृष्टिगतो भवति यः स मनुष्यः तं प्रियङ्करं निधिमिव जज्ञिवान् प्राप्तवान् निजमात्मीयं दुःखञ्च जज्ञिवान् नाशितवान् । सः १।, विशः ५।, दृक्गमः ५।, भवति ८।, ॥ ७४ ॥

तदात्सल्यमिति । सः प्रियङ्करः तदात्सल्यं तस्याः ब्राह्मण्या वात्सल्यभावं ददृश्वान् तां ब्राह्मणीं सतीं सार्धं ददृशिवान् ज्ञातवान् सन् इत्यर्थः । दृक्ज्ञाने ज्ञातरि त्रिविधेति कोषान् । भुक्त्यागारं भोजनमृहं विविशिवान् अथानन्तरं आसने विविश्वान् सप-
विवेश । पचे । सूत्रस्य उ' ॥ ७५ ॥

अङ्गेति । उत्तमां तस्मिं जगन्वान् प्राप्तवान् सन् क्षुधापिपासाजनितामार्तिं पीडां जघन्वान् नाशितवान् सन् स प्रियङ्करः तां ब्राह्मणीं एवं वक्ष्यमाणं आह । पचे । सूत्रस्य उ' ॥ ७६ ॥

अहमिति । हे सति ! अथ अद्वधत्या अद्वान्वितया त्वया दत्तं चतुर्विधं अन्नं भुक्त्वा अमृतपवत् अमृतं पिबतीति अमृतपः स इव तस्मिं भजन् सन् अहं आसे स्थिती-
दृष्टिः । पवत् १।, सति ७, अत् १।, ॥ ७७ ॥

व्याकरणम् ।

स विशो दृक्गमो भवति । विशो दृशो गमोऽपि स विधिः । जज्ञिवान्,
जज्ञिवान् ॥ ७४ ॥

ददृश्वान्, ददृशिवान्, विविशिवान्, विविश्वान् ॥ ७५ ॥

जघन्वान्, जघन्वान् ॥ ७६ ॥

पवत् सति अत् । अथाः अत् स्यात् अर्थात् शब्दः स्यात् सति वर्तमाने काले सः
परस्मैपदवत् स्यात् । भजन्, दधती ॥ ७७ ॥

एवं वसन् द्विजगृहे कतिचिद्वासराणि सः ।

निनाय प्रीणयन् स्वीयशीलेन पुरवामिनः ॥ ७८ ॥

अथैकदा द्विजपत्नीं सदतीं दृष्ट्वा प्रियङ्करस्तां प्रति । मातः ! कथं रोदिषि । मा तं प्रति ।

ममवत् वैभवेच्छा नो राष्ट्रेऽस्मिन्नास्ति कस्य च ।

कदा रक्षोऽत् स्यतीत्येवं दधानस्य सदा भयम् ॥ ७९ ॥

नास्त्यत्र विदन्नविदोऽवसुर्वा अद्वान्विताः कर्मसु सर्वे एव ।

अहो विदन् ! पश्य सदोत्कृष्टा रक्षो भियाऽप्राप्तमुखा वसन्ति ८०

एवमिति । सः प्रियङ्करः एवं अनेन प्रकारेण वसन् सन् स्वीयशीलेन निजसद-
वृत्त्या पुरवामिनः प्रीणयन् सन् कतिचित् वासराणि दिनानि निनाय यापितवान् ।
पक्षे । सूत्रस्य उ० ॥ ७८ ॥

ममेति । अस्मिन् राष्ट्रे ममवत् मम इव कस्य च जनस्य वैभवेच्छा विभवममूर्हं
ऐश्वर्यं प्रति इच्छा नो अस्ति । किन्मतस्य रक्षः राक्षसः कदा अतृप्यति भोक्ष्यते एवं
भयं सर्वं दा दधानस्य दधतः । ममवत् इत्यत्र वत्शब्दः इत्यर्थकः । इववहायधेति-
केषात् । मवत् १, (वै) भवेत् ८, शानः १, ॥ ७९ ॥

नास्तीति । हे विदन् ! अत्र यामि अविदः अज्ञानः अवसुर्निर्धनो वा नास्ति ।
सर्वे एव जनाः कर्मसु वैधकर्मसु अद्वान्विताः । अहो विदन् ! पश्य रक्षोभिया सदा
उत्कृष्टा उत्कृष्टतृप्ताः अप्राप्तमुखाः सन्तः वसन्ति । विदः ५, वसुः १, वा १,
यत् १, ॥ ८० ॥

व्याकरणम् ।

वसन्, प्रीणयन् ॥ ७८ ॥

ममवै भवेत् शानः । धोः शानः स्यात् सति स तु मवत् । वै अवधारणे । भयं
दधानस्य ॥ ७९ ॥

विदो वसुर्वा यत् । विदः परः यत् अष्टः वसुः स्यात् वा । विदन्, विदन् ।
विदुष्याः ॥ ८० ॥

प्रियङ्करः । मातः । कथं राक्षसादभयं ? । सा तं प्रति ।

राष्ट्रेऽत्र राजनि हतेऽस्रपकेन राज्ञो-

ऽमात्यस्तदा प्रतिगृहं जनमेकमेकम् ।

नीत्वाऽभिषिञ्चति नृपासन एकमङ्गि

रात्रौ स रात्रिचर एव नृपं तमस्ति ॥ ८१ ॥

अथ तद्राक्षसातिथ्यनिबन्धो मउपस्थितः ।

तद्विदुष्या मम प्राणाः पुर इच्छन्ति सर्पितुम् ॥ ८२ ॥

अथ मम पतिं पुत्रं वा नीत्वा राज्येऽभिषेच्यति । प्रियङ्करस्तां प्रति ।

नश्यत्यापत् तुषि महेशानेऽतो मन्मतं सति ! ।

शिवं शिवं सेवमाना भजमाना सुखं वस ॥ ८३ ॥

ईशानस्यास्य चासः स्यात् चेत् क्षणं हृदि तद् विपत् ।

नासीनस्यापि पञ्चास्यतत्तकस्यापि संमुखे ॥ ८४ ॥

राष्ट्र इति । अत्र राष्ट्रे अस्रपकेन राक्षसेन राजनि नृपे हते सति तदा तस्मिन् काले राज्ञोऽमात्यो मन्त्रौ प्रतिगृहं एकं एकं जनं नीत्वा अङ्गि दिवसे एकं जनं नृपासने अभिषिञ्चति रात्रौ स रात्रिचरः एव आगत्य तं नृपं अस्ति खादति । अत्र श्रीके व्याकरणे पक्षो नास्ति ॥ ८१ ॥

अथेति । अथ मे मम तस्य राक्षसस्यातिथ्यनिबन्ध उपस्थितः । निबन्धः पाला इति ख्यातः । तद्विदुष्या तत् जानन्त्या मम । शेषः सुगमः । पक्षे । सूत्रस्य छ ॥ ८२ ॥

नश्यतीति । महेशाने महेश्वरे तुषि तुष्टे सति आपत् नश्यति । अतः कारणात् छे सति ! मन्मतं मम सम्मतमेतत् । शिवं मङ्गलात्मकं शिवं सेवमाना सती सुखं भजमाना सती वस वासं कुरु । शाने ७, अतः ६, मन १, ॥ ८३ ॥

ईशेति । चेत् यदि क्षणमपि हृदि मनसि अस्य ईशानस्य चासः स्थितिः स्यात् तत् तदा पञ्चास्य तत्तकस्यापि संमुखे नासीनस्य उपविष्टस्यापि विपत् न भवतीति शेषः । ई १, शानस्य ६, अस्य ६, (अ) चासः ६, स्यात् ८, ॥ ८४ ॥

व्याकरणम् ।

शानेऽतो मन् मतं । अकारस्य मन् विहितं शाने । सेवमाना, भजमाना ॥ ८३ ॥

ईशानस्यास्य चासः स्यात् । चासः परस्य शानस्य अवर्णस्य ईश्यात् । नासीनस्य ॥ ८४ ॥

ब्राह्मणी तं प्रति ।

प्रजायतेऽस्य दृपवत् भव्याख्यातस्य मे मनः ।

किन्तु तादृक् न मे पुण्यं रक्षिष्यन् येन मां शिवः ॥ ८५ ॥

प्रियङ्करस्तां प्रति ।

शिवं प्रपूजयिष्यन्त्या मत्कृते ते शुभाशिवः ।

भविष्यत्कुशलोऽद्याहं भविष्यामि नृणां पतिः ॥ ८६ ॥

सा तं प्रति ।

भवती वचनज आधिर्मम य ईक्ष्यतेऽस्य मानो जहि वत्स ! ।

अहमिव पौरा अपि यत्तव विरहमसोक्ष्यमाना मरिष्यन्ति ॥ ८७ ॥

प्रजति । अस्य भव्याख्यातस्य मङ्गलवचनस्य अर्थात् अनेन तव मङ्गलवचसा मे मम मनः दृपवत् दृढवत् जायते भवति । किन्तु तादृक् पुण्यं मम नास्ति येन पुण्येन शिवः मां रक्षिष्यन् । प्रजायते ८५, स्य ११, पवत् ११, भव्याख्यातस्य ६१, ॥ ८५ ॥

शिवमिति । मत्कृते मम निमित्तं शिवं प्रपूजयिष्यन्त्यास्ते तव शुभाशिवः शुभा-
श्रीर्वादात् भविष्यत् कुशलं यस्य तादृशः सन् अद्याहं नृणां पतिर्भविष्यामि । पत्ने ।
सूक्तस्य ७ ॥ ८६ ॥

भवत इति । भवतस्तव वचनजः अहं राजा भविष्यामीति तव वाक्नेन जाती
यो मम आधिर्मानसी व्यथा अभूत् अथ आधिर्मानः परिमाणं न ईक्ष्यते अपरिमिता
आधिरित्यर्थः । हे वत्स ! यत् यस्मात् अहमिव पौरा अपि पुरवासिनोऽपि तव विरहं
असोक्ष्यमाणाः सोढुमशक्ता भविष्यन्ती मरिष्यन्ति । समयः ११, ईक्ष्यते ८५, स्यमानः
११, ॥ ८७ ॥

व्याकरणम् ।

प्रजायते स्य ११ पवत् भव्याख्यातस्य । भविष्यदर्थकाख्यातस्य पवत् परस्मै पदवत् स्य ११
स्यात् । रक्षिष्यन् ॥ ८५ ॥

प्रपूजयिष्यन्त्याः ॥ ८६ ॥

समय ईक्ष्यते स्यमानः । समयः सं आत्मनेपदं तन्मयस्तदात्मकः स्यमानो
दृश्यते ॥ ८७ ॥

प्रियङ्करः ।

देशेऽस्मिन् क्षत्रियो नास्ति तेनायं राक्षसाद्वितः ।

स यदिमेति राजन्यात् तार्क्ष्यनाम्नः फणौ यथा ॥ ८८ ॥

तव प्रसादाच्च गुरोः प्रसादात्

तथात्तविणोः कवचप्रसादात् ।

जनिष्यमाना विपदः क्वचिन्मे

नङ्क्ष्यन्ति सर्वाः स्वत एव मातः ! ॥ ८९ ॥

एवमुक्तां ब्राह्मणीमभिनन्द्यकालमपेक्ष्यसीत् ॥ ० ॥

देश इति । अयं देशः । स राक्षसः यत् यस्यात् राजन्यात् क्षत्रियात् विभेति ।
तार्क्ष्यो गरुडसन्नाम्नो यथा फणौ विभेति तथेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

तवेति । आत्तविणोः कवचप्रसादात् गृहीतविणकवचप्रसादेन । उत्पत्त्यमानाः
सर्वाविपदः स्वत एव नङ्क्ष्यन्ति । पक्षे । मूलस्य उदाहरणम् ॥ ८९ ॥

व्याकरणम् ।

असीत्यमाणाः ॥ ८८ ॥

जनिष्यमाणाः ॥ ८९ ॥

इति तादिसंग्रहः ॥ ० ॥

अथ राजपुरुषास्तं नीत्वा राज्येऽभिषिषिचुः ।

अथ प्रजातोषकर्तृ वचनः सह भूवतः ।

भ्राजयिष्णुरलं कुश भविष्णुः प्राप्य तं स्थिरा ॥ १ ॥

समीक्ष्य तस्य प्रजनो वृधो रुचो-

निराकृतश्चन्द्ररुचामहंकृतः ।

ऊचुः स्त्रियोऽदोऽस्य निराकरिष्णवो

भयं वयं स्वानि समर्प्य रक्षसे ॥ २ ॥

त्वां देव उपदेवोपि जनयिष्णुः शिवं सदा ।

पायात् दिविचरो व्योमचरो धरणिचोऽपि च ॥ ३ ॥

अथेति । अथानन्तरं स प्रियङ्करः भूवतः सुवा पृथिव्या वतः स्वामित्वेन वतः सन् भुवं भ्राजयिष्णुः आस्ते इति शेषः । कौटुशः प्रजानां तोषकर्तृ तोषकारकं वचनं यस्य स तादृशः । कुश पृथिवी अपि तं प्रियङ्करं प्राप्य स्थिरा भविष्णुः भविष्यतीत्यर्थः । कर्तृवचनः १, सह भू वतः ५, भ्राज ५, इष्णुः १, अलंकृतः ५, (च) ॥ १ ॥

समीक्ष्येति । तस्य प्रियङ्करस्य वृधः वर्द्धमानाः रुचः प्रभाः समीक्ष्य स्त्रियः अदः वक्ष्यमाणं ऊचुः । किमूचुरित्याह । स्वानि स्वशरीराणि रक्षसे राजमाय समर्प्य अस्य प्रियङ्करस्य भयं निराकरिष्णवः वयं वारयिष्याम इत्यर्थः । रुचः किम्बुताः प्रजनः प्रजायन्ते इति प्रजनः जाता इत्यर्थः । पुनः कौटुशः चन्द्रस्य रुचां अहं कृते-
निराकृतः वर्ज्यकृतवत्यः । निराकृत इति कृजवातोः किपि सिद्धम् । प्रजनः ५, वृधः ५, रुचः ५, निराकृतः ५, ॥ २ ॥

त्वामिति । दिवि स्वर्गेश्वरः व्योमेश्वरः धरणिचोऽपि देवः उपदेवोऽपि सदा सर्वदा शिवं सङ्गलं जनयिष्णुः सन् त्वां पायात् रचतु । णिचः ५, (अपि) ॥ ३ ॥

ध्याकरणम् ।

कर्तृवचनः सहभूवतः भ्राज इष्णुः अलं कुश । सहप्रभृतिधातोरीष्णुः स्यात् स च कर्तृवचनः । भविष्णुः ॥ १ ॥

प्रजनो वृधो रुचो निराकृतः । एसीऽपि इष्णुः स्यात् । निराकरिष्णवः ॥ २ ॥

णिचोऽपि च । णिजन्तादपि इष्णुः स्यात् । जनयिष्णुः ॥ ३ ॥

इत्येवं स्तियः आशिषश्चक्रः ।

एवं पौरान् रञ्जयिषु रासम्भ्यं स उपस्थितान् ।

व्यवहारान् निर्व्वर्त्त्याथ भुक्त्वा शयनमाविशत् ॥ ४ ॥

तदा त्रियामाचर उत्पदुन्मद-

श्चापत्नपोऽसुं नृपमत्तुमागतः ।

ददर्श पुर्द्धारि चरिणुमेकिकां

भयङ्करीं कामपि योषिदाकृतिम् ॥ ५ ॥

अथ राक्षसः आत्मगतं अहो केयं ।

रोचिणुर्नवमेघवच्च शवयुग्मालङ्करिणुश्रुति-

र्व्वर्द्धिणुर्च्चिरसिप्रदाऽभयशिरो भ्राजिणुहस्ताम्बुजा ।

एवमिति । स प्रियङ्करः एवं एवं प्रकारेण आसम्भ्यं सन्ध्याकालपर्य्यन्तं पौरान् रञ्जयिषुः सन् उपस्थितान् राजव्यवहारान् राजकर्म्यापि निर्व्वर्त्त्य अथानन्तरं शयनं शय्यां आविशत् । पक्षे । सूत्रस्य उ० ॥ ४ ॥

तदेति । त्रियामाचरो राक्षसः असुं नृपं अत्तुं भक्षितुं आगतः सन् पुरद्वारे चरिणुं एकां भयङ्करीं कामपि अनिर्व्वचनीयां योषिदाकृतिं ददर्श । त्रियामाचरः कीदृशः उत्पत् ऊर्द्धं पतति गच्छतीति स तथा । उन्मदः उन्मत्तः । अपत्नपोऽसुं निर्लज्जः । चर उत्पदुन्मदः ५१, (च) अपत्नपः ५१, ॥ ५ ॥

रोचिणुरिति । नवमेघवत् रोचिणुः दीप्यमाना । शवयुग्मं अलं करिषु अलङ्कारभूतं श्रुती यस्याः सा तथा । वर्द्धिणु वर्द्धनशीलमर्क्षिसेजी यस्य तादृशीऽसिः खड्गः प्रदा दानं अभयं शिरसि एतेर्भाजिणूनि हृष्टान्बुजानि यस्याः सा तथा । शवस्य

व्याकरणम् ।

वसतिष्ठति ॥ ४ ॥

चर उत्पदुन्मदश्चापत्नपः । एभ्योऽपि द्रष्टुं स्यात् । चरिणुः ५५ ॥

वर्त्तिष्णुः शववक्षसीतवसना नापत्रपिष्णुः क्षणात्
 मध्वावेशत उन्मदिष्णुरिव यदुभारासहिष्णुः क्षितिः ॥ ६ ॥
 स्वनाशायोत्पतिष्णुं तां वीक्ष्य रक्षः क्षणं क्षितं ।
 प्रजनिष्णुभयात् क्षिप्रमुत्तरद्वारमाययी ॥ ७ ॥
 ब्रह्मभूतोऽजितः णुक् च लोमकूपैः शिखावतः ।
 सर्वान् भूष्णून् जिष्णुरत्र दृष्ट्वा तेन कोपि ना ॥ ८ ॥
 हरिः स्थातः सूर्यथेमैस्त्यज्यते रक्षसा तथा ।

वक्षसि वर्त्तिष्णुः इतवसना विगतवसना । अपत्रपिष्णुर्न निर्वर्ज्यत्वर्थः । मध्वावेशतः
 मदिरापानस्यावेशतः क्षणात् उत्पत्त्यात् उन्मदिष्णुरुन्मत्ता इव क्षितिः पृथ्वी यस्याः
 भारासहिष्णुः भारं वीढुं अशक्ता । पक्षे । सूत्रस्य उ' ॥ ६ ॥

स्वनाशेति । अथ रक्षः राजसः तां कालीं स्वनाशाय स्वस्य आत्मनः हननाय
 उत्पतिष्णुं वीक्ष्य क्षणं क्षितं क्षीणं सत् प्रजनिष्णुभयात् उत्तरद्वारं आययी । पक्षे ।
 सूत्रस्य उ' ॥ ७ ॥

ब्रह्मेति । तेन राजसेन अत्र उत्तरद्वारि कोऽपि अनिर्वर्ज्यनीयः ना पुरुषः
 दृष्ट्वा । कौटुशः ब्रह्मभूतः ब्रह्मस्वरूपः । अजितः अपराजितः । लोमकूपैः शिखा-
 वतः वज्रीन् णुक् उत्तारं कुर्वन् । सर्वान् भूष्णून् जन्मवस्तूनि जिष्णुः संहारक
 इत्यर्थः । भूतः ५१, जितः ५१, णुक् ११, ॥ ८ ॥

हरिरिति । यथा इमैर्हस्तिभिः हरिः सिंहस्य स्थातः अवस्थानात् नृः पर्वतभूमि-

व्याकरणम् ।

रोचिष्णुः, अलङ्कारिष्णुः, वर्द्धिष्णुः, आजिष्णुः, वर्त्तिष्णु, अपत्रपिष्णुः, उन्मदिष्णुः,
 असहिष्णुः ॥ ६ ॥

उत्पतिष्णुः, प्रजनिष्णुः ॥ ७ ॥

भूतो जितः णुक् । भूष्णून्, जिष्णुः ॥ ८ ॥

तेनास्यास्तुहदा सा दिक् तत्यजे शूल्यधिष्ठिता ॥ ९ ॥

एवं ग्लोस्त्वोपि भीत्यास्य जिघांसाग्लास्तुरेव न ।

दुर्जनो म्रियमाणोपि स्वभावं नैव मुञ्चति ॥ १० ॥

तमोगुणोऽभी वस्त्वोपि गृध्क्षिप्तोऽनु स्थिरग्रहः ।

नृपादने ययौ पूर्वं गृध्रोर्मृत्योर्मयं न यत् ॥ ११ ॥

शरासनं वदामसिं गदाञ्च बिभ्रत् कराभोजनिभिश्चतुर्भिः ।

क्षिप्रस्तम्भः श्यामलमूर्तिभासा संवस्त्रुना तेन पुमानदर्शि ॥ १२ ॥

स्यत्यते तथा तेन रक्षसा अस्यास्तुहदा अस्थिरान्तःकरणेन सता शूल्यधिष्ठिता शूलिना
शिवेन अधिष्ठिता सा दिक् तत्यजे त्यक्ता । स्यातः ५१, स्तुः ११, ॥ ९ ॥

एवमिति । अस्य राजसस्य भीत्या भयेन ग्लः ग्लानस्य स्त्रः ग्लानस्यापि जिघांसा
हन्तुमिच्छा ग्लास्तुर्न ग्लाना न अभवदित्यर्थः । शेषः सुगमः । एवं ११, ग्लः ५१,
स्त्रः ५१, (अपि) ॥ १० ॥

तम इति । तमोगुणोऽभी राजसः वस्त्वोऽपि भीतोऽपि गृध्-क्षिप्तः गृध् लोभस्तेन
क्षिप्तः प्रेषितः सन् अतः पश्चात् पूर्वं प्राचीं दिशं ययौ । किम्भूतः नृपस्य अदने भक्षणे
स्थिरग्रहः निश्चलबुद्धिः । यत् यस्मात् गृध्नोर्लोभितस्य मृत्योर्मयं न भवतीति शेषः ।
अगुणः ११, अभी ११, वस्तुः ५१, (अपि) गृध्क्षिप्तः ५१, नुः ११, ॥ ११ ॥

शरासनमिति । तेन संवस्त्रुना भीतेन रक्षसा पुमान् अदर्शि । कीदृशः
चतुर्भिः कराभोजनिभिः करपद्भिः गदां असिं शरासनादिकं बिभ्रत् श्यामलमूर्तिभासा
दीपता तमोऽस्यकारं क्षिप्रुः क्षिपन् । पचे । सूत्रस्य च ॥ १२ ॥

व्याकरणम् ।

स्यातः स्तुः । स्यास्तु ॥ ९ ॥

एवं ग्लो स्त्रोऽपि । ग्लास्तुः ॥ १० ॥

अगुणोऽभी वस्त्वोपि गृध् क्षिप्तो नुः । वस्त्वो गृधः क्षिपत्य नुः स्तात् प्रसी अगुणः
स्यात् । गृध्नोः ॥ ११ ॥

क्षिप्रुः, संवस्त्रुना ॥ १२ ॥

नाकभूस्थालसपदः कमश्च पत्गमोऽणुकः ।

योगिनोऽविदुषः स्थूलः स्थायुको द्वारि पालयन् ॥ १३ ॥

उत्पादुको भूतलभावुकानां मनोरथान् पातुकदुर्विभाव्यः ।

पद्मालयाकामुक एष यस्य दार्गामुकस्तत्सुकृतं वदेत् कः ॥ १४ ॥

अथ राक्षसश्चिन्तयति ।

ईदृक् वृषो ह नो दृष्टः कस्यापीशेशकेशवाः ।

यदमुं द्वारि तिष्ठन्तो रक्षन्त्यशुभघातुकाः ॥ १५ ॥

नाकेति । किम्भूतः पालयन् नृपं रक्षन् सन् द्वारि स्थायुकः । नाकः स्वर्गः भूः पृथ्वी तथोत्तिष्ठतीति नाकस्थानां भूस्थानाश्च लसं अभिलषितं पदं यस्य स तथा । कमः कमनीयः सुहृणीयो वा । पद्मां गच्छतीति पद्ममः । योगिनः अणुकः सूक्ष्मः । अविदुषः स्थूलः विराडित्यर्थः । भूस्था लस पदः ५, कमः ५, (च) पद्ममः ५, शुकः १, ॥ १३ ॥

उत्पादुक इति । भूतलभावुकानां मर्त्तानामित्यर्थः मनोरथान् उत्पादुकः । पातु-
कानां पतितानां दुर्विभाव्यः । एष यस्य दार्गामुकः द्वारपालस्य पुण्यं की वदेत् ।
पक्षे । सूत्रस्य उं ॥ १४ ॥

ईदृगिति । ईदृक् वृषः पुण्यं कस्यापि नो दृष्टः । इकारोऽवधारणे । यत्
यस्मात् ईशेशकेशवाः कालीशिवविष्णवः द्वारि तिष्ठन्तः अमुं नृपं रक्षन्ति । ते कौटशाः
अशुभघातुकाः । ईदृक् १, वृषः ५, इमः ५, ॥ १५ ॥

व्याकरणम् ।

भूस्था लस पदः कमश्च पत्गमो णुकः । एभ्यो णुकः स्यात् । स्थायुकः ॥ १३ ॥

उत्पादुक, भावुक, पातुक, कामुक, मासुकः ॥ १४ ॥

ईदृक् वृषो इमः । घातुकाः ॥ १५ ॥

सोऽचिन्तयत् राट् घसोऽदोऽमरस्तुत्याङ्घ्रिपल्लवः ।
 अयं विष्णुर्हतो येन रावणो घस्मरेश्वरः ॥ १६ ॥
 तमोगुणो मन्यतेऽसौ सृतो भुवि कथं पुनः ।
 इति सोऽन्तर्दधे भीतो मृगेन्द्रात् स्मरौ यथा ॥ १७ ॥
 महिषाको वृतः स्त्रीयैर्दण्डधृक् यमराडमुम् ।
 रक्षो वराकमैक्षिष्ट भुक्कुटीभीषणाननः ॥ १८ ॥
 स प्राणभिन्नोऽजल्योऽस्ति लुण्ठः स्म पतितो भुवि ।
 यमस्तं कटुजल्पाको हन्तुमैच्छत् यदा तदा ॥ १९ ॥

स इति । स राट्घसः दृषमन्त्रको राक्षसः अदः इदं अचिन्तयत् । किमित्याह ।
 अयं विष्णुः अमरैः स्तुत्यं स्तवनीयं अङ्घ्रिपल्लवं यस्य स तथा । शेषः सुगमः । घसः ५१,
 अदः ५१, मरः ११, ॥ १६ ॥

तम इति । असौ हरिः तमोगुणो मन्यते । कथं भुवि पुनः सृतः गतः ।
 स्मरौ मृगविशेषः । अन्यत् सुगमं । अगुणः ११, असौ ११, मन्यते ८, सृतः ५१,
 ॥ १७ ॥

महिषाक इति । महिषेण अकृति गच्छतीति महिषाको यमराड् स्त्रीयैर्गणैर्वृतः
 सन् असुं रक्षोवराकं रक्षसो मध्ये चुद्रं ऐक्षिष्ट । पाकः ११, वृतः ५१, ॥ १८ ॥

सप्राणिति । स राक्षसः प्राणभिन्नः प्राणवाचकः अजल्यः वाक्वरहितः अस्ति
 शेषः सुगमः । भिन्नः ५१, जल्यः ५१, अस्ति ८, लुण्ठः ५१, ॥ १९ ॥

व्याकरणम् ।

घसोऽदो मरः । आभ्यां मरः स्यात् । घस्मरः ॥ १६ ॥

अगुणो मन्यतेऽसौ सृतः । स्मरः ॥ १७ ॥

पाको वृतः । वराकं ॥ १८ ॥

भिन्नो जल्योऽस्ति लुण्ठः । एभ्योऽपि पाकः स्यात् । कटुजल्पाकः ॥ १९ ॥

शुष्कोष्ठतालः पतितः शीतस्फीताङ्गवेपथुः ।

संशयालुर्जीवितेऽभूत् साक्षात्कृतयमोऽस्रपः ॥ २० ॥

स्वग्रहेऽसृष्टितथैवं यमात् भीतो निशाचरः ।

ग्रहयालुस्तच्चरणाविदमाह कृताञ्जलिः ॥ २१ ॥

राक्षसो यमं प्रति !

योऽशङ्को विगण्य मां नृपरिपुं जानन् शयालुः सुखै-

र्हास्था यस्य समासते सह गणैः सेशा भवन्तोऽवितुम् ।

तं द्रष्टुं सृष्टयामि देव ! कृतिनं धन्यं महान्तं सकृत्

त्वत्पादे पतयालुरर्थय इदं तत् त्वं क्षणं पाहि माम् ॥ २२ ॥

शुष्कोति । अस्रपो राक्षसः साक्षात्कृती यमो येन तादृशः सन् स्फीतः अङ्गवेपथुः
कम्पो यस्य तादृशः सन् जीविते संशयालुर्व्वभूत् । आलुः १।, पतितः ५।, शीतः
५।, ॥ २० ॥

स्वग्रह इति । स राक्षसः एवम्भकारिण स्वग्रहे स्वस्थात्मनः ग्रहणे सृष्टितः सृष्टावतः
यमात् भीतः सन् तच्चरणौ यमस्य चरणौ ग्रहयालुः सन् इदं आह । ग्रहेः ५।,
सृष्टितः ५।, (च) एवं १।, ॥ २१ ॥

य इति । यो राक्षसो मां नृपभुजं जानन्नपि मां विगण्य अशङ्कः सुखैः शयालुः
आसीत् । सेशाः ईशेन सह वृत्तमाना भवन्तः अवितुं रक्षितुं गणैः सह यस्य हास्थाः
समासते । हे देव ! कृतिनं धन्यं महान्तं सकृत् द्रष्टुं सृष्टयामि इदं तव पदे पत-
यालुरहं अर्थये याचि । तत् तस्मात् क्षणं मां पाहि । पक्षे । सूत्रस्य उ' ॥ २२ ॥

व्याकरणम् ।

आलुः पतितः शीतः । पत शीङ्भ्यां आलुः स्यात् । संशयालुः ॥ २० ॥

ग्रहेऽसृष्टितथैवं । ग्रहयालुः ॥ २१ ॥

शयालुः, पतयालुः ॥ २२ ॥

यमस्तं प्रति ।

शूली गदी खड्गिनीयं द्वास्था रक्षन्ति तत्र मे ।

नाधिकारोऽस्ति किं तं त्वं स्पृहयालुर्विहंसितुम् ॥ २३ ॥

अथ राक्षसः यमगृहीतहस्तस्तं नृपं निद्रालुं दृष्ट्वा तस्मै स्वीयां
अमोघां शक्तिं दत्त्वा यमं प्रत्याह ।

पतयालुस्त्वच्चरणे शपेहमिति दण्डभृत् ! ।

नैथामि पुनरेतत्र नृपो भवतु निर्भयः ॥ २४ ॥

यज्ञे हृतसमिद्धासः उरःसरसमाः क्रुधि ।

यमादयो भासुरास्त्रा यं रक्षन्त्यस्य का विपत् ॥ २५ ॥

मेदुराब्दरुचिः कृष्णेत्याख्याभृत् नन्दकासिभृत् !

चतुर्व्विहुः स्वाभयदा देवताऽमुं सदावति ॥ २६ ॥

शूलीति । शूली शिवः गदी विष्णुः खड्गिनी काली द्वारस्थाः सन्तः यं नृपं रक्षन्ति
तस्मिन् अने यमस्य मम अधिकारी नास्ति किं कथं तं हिंसितुं स्पृहयालुस्त्वं । पक्षे ।
मूलस्य उ' ॥ २३ ॥

पतयालुरिति । हे दण्डभृत् ! अहं शपे शपथं करोमि । अन्यत् सुगमम् ।
पक्षे । मूलस्य उ' ॥ २४ ॥

यज्ञ इति । यज्ञे हृता या समित् तस्या इव भा येषां ते हृतसमित्भासः ।
क्रुधि क्रोधे उरःसरसमा भुजङ्गमसमाः । शेषः सुगमः । मिद्धासः ५१, उरः १, ॥ २५ ॥

मेदुरेति । स्वाभयदा स्वेषां स्वीयानां अभयदा देवता काली कृष्णश्च अमुं राजानं
सदा अवति रक्षति । किम्भूता मेदुराब्दरुचिः मेदुरः स्निग्धो योऽब्दो मेघलस्य रुचिरिष
रुचिर्यस्याः सा तथा । कालीपक्षे कृष्णा इति आख्याभृत् कृष्णपक्षे कृष्ण इति आख्या-
भृत् । विष्णुपक्षे नन्दकनामखड्गभृत् कालीपक्षे आनन्दजनकासिभृत् । पक्षे ।
मूलस्य उ' ॥ २६ ॥

व्याकरणम् ।

स्पृहयालुः ॥ २३ ॥

पतयालुः ॥ २४ ॥

मिद्धास उरः । भासुरः ॥ २५ ॥

मेदुरः ॥ २६ ॥

रक्षोजाघानुबन्धः स भञ्जोऽभूद्राष्टविधः ।

तमोनुदः सन्निधानात् तमः स्यात् किञ्च भङ्गरम् ॥ २७ ॥

इति सर्वं निष्क्रान्ताः । अथ प्रभाते मन्त्रिप्रभृतयः विस्मिता ऊचुः ।

य उक्तो निर्गुणः सत्यो वित् भिदश्च क्षिदोऽपि सः ।

तेन नाश्येऽस्ति कः पाता रक्षिते क्षिदुरोऽस्ति कः ॥ २८ ॥

तदा प्रियङ्करोऽपि प्रीताः प्रजाः पालयन् राज्यं शशास । अथ पौरजनानामुक्तिः ।

असौ राजा क्रूराणां क्षिदुरः शासिता च यङ्गतवतो दंशयूक-
स्पर्शनाशनमशकादयोऽपि दन्दशूकाः क्रूरस्वभावात् न्यवर्तन्तास्य
देशस्य ॥ २९ ॥

रक्ष इति । रक्षसा जायते इति रक्षोजं यत् अघं व्यसनं तदनुबन्धः तन्निमित्तको
यो राष्ट्रस्य विजयोऽभूत् स विजयो भञ्जोऽभूत् भयो जातः । अत्र अर्थान्तरव्यासमाह
तम इति । घानुबन्धः १, सः १, भञ्जः ५, ॥ २७ ॥

य उक्त इति । यः सत्यः निर्गुणः वित् ज्ञानस्वरूप उक्तः अर्थात् ईश्वरः स भिदः
भेदकर्ता क्षिदोऽपि क्षिदकोऽपि तेन नाश्ये कः पाता अस्ति तेन रक्षिते क्षिदुरः कोऽस्ति ।
यः १, उक्तः १, निर्गुणः १, सः १, वित् भिदः ५, (अ) क्षिदः ५, अपि ।
सः १, ॥ २८ ॥

असाविति । क्रूराणां क्षिदुरः शासिता यं राजानं गतवतः प्राप्तवतः अस्य
देशस्य दंशः यूकाः जलीकसः स्पर्शनाशनाः सर्पाः मशकाद्याश्च दन्दशूकाः क्रूरस्वभावात्
न्यवर्तन्त । यङ्गतवतः ५, दंशः ५, ऊक्तः १, ॥ २९ ॥

व्याकरणम् ।

घानुबन्धः स भञ्जः । भञ्जधातोः स उरः घकारानुबन्धः स्यात् । भङ्गरम् ॥ २७ ॥

य उक्तो निर्गुणः स त्यो वित् भिदश्च क्षिदोऽपि सः । यः प्रत्यय उक्तः विदो भिदोपि
अ त्यः स प्रत्ययः निर्गुणः स्यात् । क्षिदोऽपि स स्यात् । क्षिदुरः, विदुरः ॥ २८ ॥

यङ्गतवतो दंश ऊक्तः । दन्दशूकः ॥ २९ ॥

सदाङ्गवत् वेदवदो यज्ञो जपोऽप्यदीपि चास्मिन्नवरेऽत्र राजनि ।

अयाजयूकोऽश्रुतिवावदूकोऽप्यजाजपूकोऽत्र न कोऽप्यभूत् द्विजः ॥ ३० ॥

वन्दारकवरो या या यतोऽपश्यत् सुकन्यकाः ।

उपयेमे तत्र तास्ता असौ यायावरो नृपः ।

राजश्रियेव भासः स तस्थौ भास्वरदण्डभृत् ॥ ३१ ॥

नृपासनस्थ ईशश्च यदेवाभूदसौ पुमान् ।

विसम्भार तदोद्देश्यं स्वं स्वज्ञानेऽप्यनीश्वरः ॥ ३२ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्व्वे । इति कवचमाहात्म्यप्रकाशः ॥ ० ॥

सदेति । अस्मिन् राजनि सति अङ्गवत् वेदवदः साङ्गवेदस्य वदो विचारः यज्ञो
यागः जपो वेदपाठश्च अदीपि । अत्र राज्ये कोऽपि द्विजः अयाजयूको नाभूत् । वदः
५१, यजः ५१, जपः ५१, (अपि) ॥ ३० ॥

वन्देति । वन्दारकवरः वन्दारकानां मध्ये श्रेष्ठः असौ राजा यतो यस्मिन्
देशे या याः सुकन्यकाः अपश्यत् तत्र देशे यायावरः सन तास्ताः कन्या उपयेमे ।
सदेति । स प्रियङ्करः राजश्रिया भासः प्रदीप्यमानः सन् भास्वरदण्डभृत् सन् तस्थौ ।
वरः १, यायायतः ५१, भासः ५१, सः ११, ॥ ३१ ॥

नृपेति । असौ पुमान्, प्रियङ्करः नृपासनस्थः ईशश्च राज्येश्वरश्च यदेव अभूत् तदेव
उद्देश्यं पितृसमीपगमनरूपीद्देश्यं स्वं आत्मानञ्च विसम्भार स्वस्य आत्मनः ज्ञाने कोङ्क-
मिति ज्ञानेऽपि न ईश्वरः अक्षम इत्यर्थः । स्थः ५१, ईशः ५१, (च) ॥ ३२ ॥

व्याकरणम् ।

वदो यज्ञो जपोऽपि । याजयूकः, वावदूकः, जाजपूकः ॥ ३० ॥

वरो, यायायतः । भासः सः । यायावरः, भास्वरः ॥ ३१ ॥

स्थ ईशश्च । अनौश्वरः ॥ ३२ ॥

अथ प्रविशति समावृत्तः प्रभाकरः भृगुपत्नी च । राजमहिषी
मुनिपत्नीं प्रति । देवि ! अद्यापि प्रियङ्करो नावर्त्तते ।

ययोर्दुःखादतिस्नाना आश्रम्या स्थावरा अपि ।
तौ विस्मृता मात्रानुजौ प्रोषितेन सुतेन मे ॥ १ ॥

देवि ! पश्य योऽयं प्रभाकरः राजकुमारोऽतिसुखयोग्यः ।

वने वासी निर्व्वसनो भिक्षाशंस उरुक्षमः ।
आत्मानं वर्त्तयन्नास्ते आशंसुः सोदरागमम् ॥ २ ॥
यथा गृहचरो दीपो दीप्रोद्वन्त्यान्तरं तमः ।
तस्मिन् हतेऽन्धतमसं जायतेऽद्य तथा मम ॥ ३ ॥

यथोरिति । आश्रम्याः आश्रमस्थिताः स्थावरा अपि ययोरावयोर्दुःखात् परिस्नाना
आसन् । प्रोषितेन मम सुतेन तौ मात्रानुजौ मातृकनिष्ठभातरो विस्मृता । पक्षे ।
सूत्रस्य च ॥ १ ॥

वन इति । स प्रभाकरो वनेवासी निर्व्वसनः वस्त्रहीनः भिक्षाशं भिक्षितं अत्रा-
तीति भिक्षाशं आत्मानं वर्त्तयन् पोषयन् सन् स्वीदराग्य आगमनं आशंसुः सन् आस्ते ।
कौटुम्भः उरुक्षमः उरुर्महतौ क्षमा सहिष्णुता यस्य स तथा । सनः ५१, भिक्षाशंसः ५१,
चः ११, ॥ २ ॥

यथेति । तस्मिन् गृहचरदीपे हते सति यथा अन्धतमसं जायते तथा मम अद्य
अर्थात् प्रियङ्करेण रहिताया मम तादृक्दशाभूदिति । रः ११, दीपः ५१, ॥ ३ ॥

व्याकरणम् ।

स्थावराः ॥ १ ॥

सनो भिक्षाशंस चः । सनत्वात् भिक्षः आशंसय चः स्यात् । आशंसुः ॥ २ ॥

रौ दीपः । दीपो रः स्यात् । दीप्रः ॥ ३ ॥

तत्प्रत्ययो न मउदेति तपःकृशाङ्गि !

आस्ते सुतः कुशलवानिति यत् ब्रवीषि ।

यत् कर्मणा स्वपतिराज्यसुखाभिलाषा

अन्तर्हिता हि तदगान्न हि नम्रतां मे ॥ ४ ॥

सन्धितः कम आस्येन्दुर्द्रव्यते तस्य किं पुनः ।

अतिकम्पं वचः स्मैरवक्तात् श्रोथामि किं पुनः ॥ ५ ॥

मुनिपत्नी तां प्रति ।

गुरुणानुगृहीतं तं पश्यन् हिंस्रोऽपि ते सुतम् ।

सहानुकम्पोऽहिंसः स्यात् सत्यो व्याहार एष मे ॥ ६ ॥

तत्प्रत्यय इति । हे तपःकृशाङ्गि ! सुतः प्रियङ्करः कुशलवान् सन् आस्ते इति यत् ब्रवीषि तत्प्रत्ययस्तस्य सत्यत्वज्ञानं न मम उदेति । अत्र हेतुमाह । येन कर्मणा स्वस्य पतिराज्यसुखाभिलाषा अन्तर्हिता मे मम तत् कर्म नम्रतां न हि अगात् न प्राप । तत्प्रत्ययः १।, नमः ५।, उदेति ८।, ॥ ४ ॥

सन्धित इति । तस्य प्रियङ्करस्य सितयुक्तः कमः कमनीयः आस्येन्दुः सुखेन्दुः किं पुनः द्रव्यते मयेति शेषः । सः १।, सितः ५।, कमः ५।, ॥ ५ ॥

गुरुणेति । गुरुणा अनुगृहीतं तं ते तव सुतं पश्यन् सन् हिंस्रोऽपि जन्तुः सहानु-
कम्पः अनुकम्पया दयया सह वर्तमानः सन् अहिंसः स्यात् एष व्याहारः उक्तिः मे मम
सत्यः । कम्पः ५।, हिंसः ५।, स्यात् ८।, सः १।, त्यः १।, ॥ ६ ॥

व्याकरणम् ।

तत्प्रत्ययो नम उदेति । नम्रतां ॥ ४ ॥

स सितः कमः । कमं, स्मैरः, ॥ ५ ॥

कम्पो हिंसः स्यात् स त्यः । हिंसः ॥ ६ ॥

उदेतकि प्रत्ययोऽहिभावश्चादृत आत्मनः ।

प्रित्वास्ते तत्भक्तिदधिशक्तिः सेवां स इत्यसौ ॥ ७ ॥

तव विपत् न स्यास्यति । यतः ।

भवोदधौ यस्तु नित्यं धर्मपादोपधानशः ।

सत्य आहितहृत्चास्य विपत् जज्ञिष्य नश्यति ॥ ८ ॥

न हि प्रसन्नस्य दयेत्वरस्य गुरोर्व्वरः स्यात् कपटानुबन्धः ।

इतो नशस्तस्य न शङ्कनीयो न नश्वरः सोऽहिमुखे त्वरोपि ॥ ९ ॥

उदेतकीति । सः प्रियङ्करः आत्मनः प्रित्वा आदृतः सन् तत्भक्तिदधिः पितृभक्तिं
उपधानः पितुः सेवाञ्च शक्तिः कुर्व्वन् सन् अहिभावः न सः ह्यौ भावौ श्वेते भावने वा
अस्य स तथा अन्यचेष्टारहितः अन्यचिन्तारहितश्चेत्यर्थः । ईदृशः सन् आस्ते । इत्यसौ
प्रत्ययो बोधो मम उदेतकि उदेतीत्यर्थः । किं प्रत्ययः १, हिभावः १, (च)
आदृतः ५, ॥ ७ ॥

भवेति । यो जनः भवसमुद्रे नित्यं सर्व्वदा धर्मपादोपधानशः धर्मस्य पादं उप-
धानं कृत्वा शनैः तथा सत्ये आहितहृत् अपितचित्तः अस्य जनस्य विपत् जज्ञिरपि
स्वयं नश्यति । उपधानशः ५, स १, त्यः १, ॥ ८ ॥

नहीति । प्रसन्नस्य तथा दयेत्वरस्य दयां प्राप्तस्य गुरोर्व्वरः कपटानुबन्धः कपट-
जनितः अर्थात् मिथ्या न स्यात् । इतः कारणात् तस्य प्रियङ्करस्य नशः विनाशः न
शङ्कनीयः अहिमुखे त्वरोऽपि सर्पसुखगतीऽपि स न हि नश्वरः । वरः १, स्यात् ८,
कपटानुबन्धः १, इतः ५, नशः ५, ॥ ९ ॥

व्याकरणम् ।

किंप्रत्ययो हिभावश्चादृतः । आदृतात् कृत्कारान्ताच्च किंप्रत्ययः स्यात् तस्मिंश्च द्वित्वं
स्यात् । भक्तिदधिः, शक्तिः ॥ ७ ॥

उपधानशः स त्यः । उपधा नट् नाश्या यस्य तादृशघातोः स प्रत्ययः स्यात् ।
यज्ञिः ॥ ८ ॥

वरः स्यात् कपटानुबन्ध इतो नशः । इतनशो वरः स्यात् स कपटानुबन्धः स्यात् ।
इत्वरः नश्वरः ॥ ९ ॥

धिष्णां गुर्वांससर्वास्त्रं योऽहं भीरुः परात् बली ।

काकादिव दिवाभीतोऽरुक् दिवादीपवत् विधे ! ॥ १० ॥

अग्रजस्य नेतदुचितं ।

सुखस्वपो न जित्वारिं सेव्यते तेन वा कथम् ।

ब्रह्मास्त्रं शैवमस्त्रञ्च अस्त्रप्रक् यस्य धन्विनः ॥ ११ ॥

तदहं दक्षिणप्रयागे गुरुस्तपस्तप्यते तत्र गत्वा एतत् सर्व्वं तस्मै
निवेदयिष्यामि ।

आधारुर्व्वन्दितः श्रोत्रयुगे गुरुरिदं वचः ।

वन्दारोर्मम शिष्यस्य कर्त्तव्यमुपदेक्ष्यति ॥ १२ ॥

श्रुति । गुरोः सकाशात् आतसर्वास्त्रमपि मां धिक् योऽहं परात् शवीर्भीरुः
अनी वनवासी तिष्ठामीति शेषः । काकात् दिवाभीत इव पेचक इव अरुक् निस्तीनाः
दीपवत् । हे विधे ! । भीतः ५१, रुक् ११, ॥ १० ॥

सुखेति । ते ज्येष्ठेन अरिं न जित्वा कथं वा सुखस्वपः सुखेन निद्रा सेव्यते । शेषः
सुगमः । स्वपः ५१, नज ११, ॥ ११ ॥

आधारुरिति । वन्दितो गुरुः मम वचः श्रोत्रयुगे आधारुः आधायकः सन्
वन्दारोर्वन्दनां कुर्व्वतः शिष्यस्य मम कर्त्तव्यं उपदेक्ष्यति । आरुः ११, वन्दितः ५१,
अः ५१, ॥ १२ ॥

व्याकरणम् ।

भीतो रुक् । भीधातो रुक् स्यात् । भीरुः ॥ १० ॥

स्वपो नज् । स्वप्नक् ॥ ११ ॥

आरुर्व्वन्दितः अः । वन्द्यभ्यां आरुः स्यात् । वन्दारोः ॥ १२ ॥

माता तं प्रति ।

यो भवान् स्तनयितॄणां संश्रुतः स्तनितो हृदि ।

मदितो गदितोऽलुप्ततनुरस्ति स्म पुत्रक ! ॥ १३ ॥

प्रभाकरो मातरं प्रति ।

काभीर्भस्ति शम्भुतुल्यो गुरुर्मे प्रशमः स्वयम् ।

समोऽवेरुडुदेति स्म भुवः पूज्यो मम प्रभुः ॥ १४ ॥

गन्तास्मि निर्भयो धन्वी पवित्रं जप्यमाजपन् !

मन्त्रमितः सङ्गत् पूतः करणे कवचं दधत् ॥ १५ ॥

यो भवानिति । हे पुत्रक ! यो भवान् स्तनयितॄणां मेघानां संश्रुतं स्तनितं शब्दितं येन स तथा मेघशब्दं श्रुत्वा मदितः मां इतः प्राप्तः सन् अगदितः वाक्यरहितः हृदि मम वक्षसि लुप्ततनुरस्ति स्म । संश्रुतः १।, स्तनितः ५।, हृदितः ५।, मदितः ५।, गदितः ५।, अलुप्ततनुः १।, अस्ति ८।, ॥ १३ ॥

काभीरिति । मे मम काभीरस्ति अर्थात् भयं नास्ति । मे मम गुरुः स्वयं शम्भुरिव प्रशमः प्रशान्तः आसीति शेषः । किन्तु रुट् रुट् सन् अवेः सूर्यस्य समः सन् उदेति । भुवः पूज्यः मम प्रभुः । अवयः शैलमेषाका इत्यमरः । प्रशमः ५।, स्वयं समः ५।, वेः ५।, उड् १।, उदेति ८।, (स्म) ॥ १४ ॥

गन्तेति । धन्वी अहं निर्भयो गन्तास्मि गमिष्यामि । किं कुर्वन् पवित्रं जप्यं मन्त्रं आजपन् । मन्त्र एव मन्त्रं यस्य इति तथा मन् । सङ्गत् कदा सङ्ग वरुणानः सावधान इत्यर्थः । करणे गात्रे इष्टकवचं दधत् सन् पूतः पवित्रः । इवः १।, (सङ्गत्) सङ्गत् पूतः ५।, करणे ७।, ॥ १५ ॥

व्याकरणम् ।

संश्रुतः स्तनितो हृदिमदितो गदितोऽलुप्ततनुरस्ति स्म । स्तनिहृदिमदिगदिभ्यः अकारलुप्ततनुः संश्रुतोऽस्ति । स्तनयितॄणां ॥ १३ ॥

प्रशमः स्वयं समो वेरुडुदेति स्म भुवः । प्र शं स्वयं मे विभ्यो भुवः उड् स्यात् । शम्भोः । प्रभुः ॥ १४ ॥

इवः सङ्गत् पूतः करणे । सङ्गत् प्रभुभ्यः इवः स्यात् करणे । पवित्रं ॥ १५ ॥

अहं यत् खललूसूतः खन् चरः पथि दुर्हृदाम् ।

खलवित्तैर्गमिष्यामि कुतो मे व्यसनं भवेत् ॥ १६ ॥

पापकर्मणामिव व्यसनभयं । यतः ।

भावेऽघकारके घञ्जायते नट् च भवेत्ततः ।

अतादृशां कुतोमातर्विपत् स्यात् पापपाकजा ॥ १७ ॥

तथालपितमालोच्य सुतस्य जननी ततः ।

अनुजज्ञे गमं तस्य स्वाशीर्वचनपूर्वकम् ॥ १८ ॥

अथ प्रभाकरः मातरं गुरुपत्नीञ्च प्रणम्य प्रतस्थे । पथि गच्छन्
बहूनि रथरथिहस्यश्वादीनि दृष्ट्वा एकं राजपुरुषं पप्रच्छ ।

अहमिति । खलान् लुनातीति खललूसूतस्य सुतोऽहं । पथिचरः गच्छन् सन्
खलवित्तैः स्वीयास्तैः दुर्हृदां शत्रूणां खन विदारकः सन् गमिष्यामि । व्यसनं विपत् ।
लूसूतः ५१, खनचरः ५१, ॥ १६ ॥

भावेति । अघकारके पापकारिणि भावे सत्वे अर्थात् प्राणिनि अघं व्यसनं जायते
ततः व्यसनान् नट् च नाशय भवेत् । अतादृशां निष्पापानां पापपाकजा पापस्य परि-
णामेन जाता विपत् कुतः स्यात् अर्थात् विपत् न स्यात् । भावे अ, अघकारके अ,
घञ् ११, जायते ण, अनट् ११, (अ) ॥ १७ ॥

तथेति । ततस्तदनन्तरं जननी सुतस्य तथा तेन प्रकारेण लपितं कथितं मालोच्य
स्वाशीर्वचनपूर्वकं तस्य गमं गमनं अनुजज्ञे अनुज्ञां कृतवती । तथा ११, अल् ११,
(अपि) ॥ १८ ॥

व्याकरणम् ।

लूसूतः खन चरः । खलवित्तैः ॥ १६ ॥

भावेऽघकारके घञ् जायतेऽनट् च । पाकजा ॥ १७ ॥

तथा अल् अपि । गमं ॥ १८ ॥

केऽमी किमर्थमिह वा कुत्र यास्यन्ति वेति सः ॥ १८ ॥

राजपुरुषस्तं प्रति ।

इष्टपूर्त्तादि सत्कर्मदयाधार उदेतकि ।

किरन्नर्थं भूरिसेनो नाम्ना राजा गुणाम्बुधिः ॥ २० ॥

तस्यास्ते कन्यका मुक्ताष्टीविनो सुप्रभाभिधा ।

मुक्तां ष्ठीवति या तस्या रूपधेः का रुचेः कथा ॥ २१ ॥

धनुर्विद्यापारगाय देयेयं कन्यकेति तु ।

भावे भवति चान्तर्गे राजेभ्य विदधे विधिम् ॥ २२ ॥

केऽमीति । अमी पुरुषाः के ? अन्त्य सुगमं । के ७, अमी १७, ॥ १८ ॥

इति । नाम्ना भूरिसेनः राजा गुणाम्बुधिः गुणमसुद्रः अर्थं धनं किरन् वितरन् सन् उदेतकि । किञ्चूतः इष्टपूर्त्तादिसत्कर्मदयानां आधारः । आदि सत्कर्म दः ५।, आधारे ७, उदेतकि ८, किः १।, ॥ २० ॥

तस्येति । तस्य राज्ञः सुप्रभा नाम्नी मुक्ताष्टीविनी कन्या आसी । या मुक्तां निष्ठीवति रूपं दधात्यस्यामिति रूपधेः कथाः रुचेः सौन्दर्यस्य का कथा । पचे । पूर्व-
सूत्रस्य उदाहरणम् ॥ २१ ॥

धनुरिति । इयं कन्या धनुर्विद्यापारगायेव देया इति भावे भावनायां अन्तर्गमनीयते भवति सति स राजा इमं विधिं विदधे चकार । इति १।, (तु) भावे ७, भवति ८, (च) अन्तर्गेः ५।, ॥ २२ ॥

व्याकरणम् ।

केऽमी । अमी प्रत्ययाः कारके स्युः ॥ १८ ॥

आदिसत्कर्मदयाधार उदेतकि किः । आदी सत् वर्त्तमानं कर्म यस्य तादृशदा-
संज्ञकदाधातोः किः स्यात् आधारे । गुणाम्बुधिः ॥ २० ॥

रूपधेः ॥ २१ ॥

इति तु भावे भवति चान्तर्गे । अन्तरो गेय दाधातोरिति तु किप्रत्ययस्तु भावे स्यात् । विधिं ॥ २२ ॥

मत्स्याभासमिमं शरैस्त्रिभिरपि द्राक् क्लृप्त्यते योऽस्त्रवित्
कन्यारत्नमिदं स लप्स्यत ऋतं शुल्केन वीर्यात्मना ।

राज्ञां वीर्यपरीक्षणाय जनपोऽकार्षीत् स एवं पशं
यत् शुत्वा मतिमानहंशुरिषुभागन्तर्द्धिमालम्बते ॥ २३ ॥

एते क्षत्रियाश्च तस्याः स्वयम्बरे निमन्त्रितास्तत् कन्यालाभार्थं
गच्छन्ति । भवानपि अस्त्री धन्वी बृहद्बाहुर्दृश्यते तदर्थं कथं न
गच्छति । प्रभाकरस्तं प्रति ।

न विद्यतेऽस्त्रप्यजो नो वाच्ये भावे प्रवर्त्तिनाम् ।

शतयज्ञास्त्रप्रकास्यस्त्रीलाभो नः कुतो भवेत् ॥ २४ ॥

तदेवं याच्यत उत वीरकीर्त्तिं नहीश्वरः ।

योग्या याज्ञा हि फलिनो भवेत् यन्नोऽपि तादृशः ॥ २५ ॥

मन्यति । योऽस्त्रवित् इमं मत्स्याभासं द्राक् शीघ्रं क्लृप्त्यते स जनः वीर्यात्मना
वीर्यस्वरूपेण शुल्केन पणेन इदं ऋतं प्रदीष्टं कन्यारत्नं लप्स्यते एवं पशं वृषतिः अका-
र्षीत् । किमर्थं तदकार्षीत् इत्याह राज्ञां क्षत्रियाणां वीर्यपरीक्षणाय वीर्यपरीक्षार्थम् ।
यत् शुत्वा मतिमान् बुद्धिमानहंशुः साहङ्कारः इषुभाक् अस्त्रजः अन्तर्द्धिं अन्तर्द्धानं
आलम्बते । पजे । सूत्रस्य उ' ॥ २३ ॥

न विद्यत इति । वाच्ये गृह्णीये भावे स्वभावे प्रवर्त्तिनां नोऽप्यजं अस्त्रप्यजः
अस्वपो देवास्तेषां यजो यजनं नास्ति कुतः कारणात् शतयज्ञास्त्रप्रस्य इन्द्रस्य कास्य-
स्त्रीलाभो भवेत् । विद्यते ऽ, स्वप्यजः ५१, नः ११, भावे ७, वाच्ये ७, ॥ २४ ॥

तदेवमिति । तत् तस्मात् उत भीः एवं अनिवृत्तनीयं वीरकीर्त्तिं ईश्वरो न हि
याच्यते । हि यस्मात् योग्या याज्ञैव फलिनो फलवतो स्यात् न त्वयोग्या तादृशी यत्र
फलवान् स्यात् । तत् ११, (एवं) याच्यतः ५१, ॥ २५ ॥

व्याकरणम् ।

अन्तर्द्धिं ॥ २३ ॥

विद्यते स्वप्यजो नो भावे वाच्ये । यज्ञः, स्वप्रः ॥ २४ ॥

तदेवं याच्यतः । याची यतश्च नः स्यात् भावे । याज्ञा, यज्ञः ॥ २५ ॥

एष प्रच्छीप्यगुणवन्नराणां नोपयुज्यते ।

सद्रत्नमूल्यसंपन्न उपहासाय वाङ्मयेः ॥ २६ ॥

स्त्रीरत्नामेः का प्रसक्तिर्भवेत् भावेऽवकारके ।

दृश्यतेऽस्त्री तत्परो न जिष्णुवत् तत्पणोद्धृती ॥ २७ ॥

अथ प्रभाकरश्चिन्तयति । अस्त्रविद्यापरीक्षार्थं मत्स्याभासस्य
छेदनाय यत्नो मया कर्त्तव्यः इति तत्र गतिर्युज्यते ।

लक्ष्यभेदे महालब्धिरसिद्धौ वास्ति का चतिः ।

अपराङ्मृषत्कानां पथा यास्यामि भूभुजाम् ॥ २८ ॥

इत्यालोच्य स वीरपुराख्यभूरिसेननगरे अगमत् । तत्र वृक्षमूले
आसीनं तं दृष्ट्वा पुरवर्नितानामुक्तिः ।

एष इति । एषः प्रच्छः प्रश्नोऽपि अगुणवन्नराणां गुणहीननराणां न उपयुज्यते ।
इदं यस्मात् वाङ्मयेः धान्यवृद्धिजीविनां सद्रत्नानां मूल्यप्रश्नः उपहासाय भवति । एषः १।,
प्रच्छः ५।, (अपि) अगुणवत् १।, ॥ २६ ॥

स्त्रीति । अवकारके पापकारिणि भावे प्राणिनि अर्थात् जने स्त्रीरत्नस्य प्रामेः
का प्रसक्तिः सम्भावना भवेत् । तत्पणोद्धृते मत्स्याभासच्छेदरूपपक्षस्य उद्धृती जिष्णुवत्
अर्जुनतुल्यः तत्परः शक्तिमान् अस्त्री न दृश्यते । त्रिः १।, भवेत् ८, भावे ७, अव-
कारके ७, दृश्यते ८, स्त्री १।, तत्परः १।, ॥ २७ ॥

लक्ष्येति । लक्ष्यस्य भेदे महालब्धिः अतिशयलाभः असिद्धौ लक्ष्यभेदस्यासिद्धौ वा
काश्चतिरस्ति । अपराङ्मृषत्कानां खट्वात् व्यर्थवाणानां भूभुजां पथा यास्यामि ।
पथे । सूत्रस्य उ ॥ २८ ॥

व्याख्यरणम् ।

एष प्रच्छीप्यगुणवत् । एष नप्रत्ययः प्रच्छधातोः परः अगुण इव भवति ।
संपन्नः ॥ २६ ॥

क्तिर्भवेत् भावेऽवकारके दृश्यते स्त्री तत्परः । उद्धृती ॥ २७ ॥

लब्धिः, सिद्धौ, चतिः ॥ २८ ॥

अहो निरीक्ष्यतेऽनुक्तिरासीनः कोऽपि ना सखि ! ।

शशी नासावेणहानेरनङ्गो नेक्ष्यते तनुः ॥ २९ ॥

न शक्रोऽगोपि रूप्याणां निमेषेणेति लक्ष्यते ।

किन्त्वस्याङ्गे किर्णिनेत्रा अनिमेषा भवेत् क्षणात् ॥ ३० ॥

काप्याह । पथिकं स्पृहयालोक्य विभृतोऽत्याधिरेव यत् ।

आसीत् सीमन्तभृत्ये सन्मणौ काचबुद्धोऽय नः ॥ ३१ ॥

सखि ! अयं पुरतो भाति दहनो हृदयशय्याचरस्त्वेष शीतोऽपि भवति ॥ ३२ ॥

अहो इति । अहो सखि ! कोऽपि अनिर्वचनीयो ना पुरुषः निरीक्ष्यते ।
किभृतः आसीनः उपविष्टः अनुक्तिः उत्तिरहितः । असौ शशी न अत्र हेतुः एणहानेः
एणोहरिणस्तस्य हानेः राहित्यात् निष्कलङ्क इत्यर्थः । असौ अनङ्गः कामीपि न ।
अत्र हेतुः । तनुः शरीरं ईक्ष्यते । ङः ६।, निः १।, ईक्ष्यते ङः, (अनु) क्तिः १।, ॥ २९ ॥

न शक्र इति । रूप्याणां प्रशस्तरूपिणां मध्ये अयः अग्निमः शक्रोऽपि नायं इति
निमेषेण लक्ष्यते । इन्द्रस्य निमेषरहितत्वात् । किन्तु अस्य अङ्गे कौर्णिः क्षितं नेत्रं
यामिस्ताः स्त्रियः क्षणात् अनिमेषा भवन्ति । क्रः ५।, यः ५।, (अपि) ॥ ३० ॥

पथिकमिति । स्पृहया इच्छया पथिकं आलोक्य अत्याधिरेव अतिमानसीत्यर्थेव
विभृतः धृतः यत् यस्मात् सीमन्ते भृत्या धारणं यस्य तस्मिन् सन्मणौ अपि अयं नोऽस्माकं
काचबुद्धिः आसीत् तथा हि सीमन्ते धृती मणिः पतिरेव तस्मिन् मणौ काचबुद्धि-
रभवदिति भावः । कथप् १।, इभृतः ५।, ॥ ३१ ॥

सखीति । अयं जनः पुरतोऽग्रे दहनवत् भाति । किन्तु एष जनः हृदयशय्याचरः
हृदयशयो चेत् शीतलोऽपि भवति । चरः ५।, (तु) एषः १।, शीतः ५। (अपि)
भवति ङः, ॥ ३२ ॥

व्याकरणम् ।

हो निरीक्ष्यतेऽनुक्तिः । हाधातोर्नुपयाङ्गोक्तिर्निःस्वात् । हानेः ॥ २९ ॥

क्रोयोऽपि । कृगृभ्यामपि क्तिर्निःस्वात् । कौर्णिः ॥ ३० ॥

कथविभृतः । इन् भृत्यां कथ् स्वात् भावे । भृत्या ॥ ३१ ॥

चरस्त्वेष शीतोऽपि भवति । एष कथ् चरधातोः शीङ्धातोश्च स्वात् । शय्या ॥ ३२ ॥

ब्रजासो दृश्यते चैष चन्द्रकान्तमणिः स्त्रियः ।

अस्यास्यासौत् यदुदरे रत्नगर्भेव सोच्यते ॥ ३३ ॥

पल्लङ्घिसेवासुमनो यजादेशेज्ययाऽर्जितम् ।

यदस्माभिः शं ततोऽसुं सुप्रभा लभतां पतिम् ॥ ३४ ॥

अथ प्रभाकरः विप्रपत्नीं प्रणम्य तां प्रति ।

अत्राब्रज्या धनुर्विद्या सफला चेत्युदेति मे ।

मन्यानुकूलयन्त्यर्थं यन्मातस्त्वत् शुभाशिषः ॥ ३५ ॥

सा तं प्रति ।

अटाव्यया मुखम्लानिः क्षुब्धाध्याचानुमीयते ।

तत् तवेत्यां मम गृहे विद्यान्त्यै तात ! कामये ॥ ३६ ॥

ब्रजिति । ब्रजासः ब्रजे पथि आसः स्थितिर्यस्य स एष चन्द्रकान्तमणिर्दृश्यते छे स्त्रियः यदुदरे यस्याः नाभ्याः उदरे अस्य आस्या स्थितिः सा नारी रत्नगर्भेव उच्यते । ब्रजासः ५१, दृश्यते ८, (च) एषः ११, ॥ ३३ ॥

पल्लङ्घीति । पल्लङ्घरणसेवातः सुमनसां दीवानां यजादेश अर्चनादितश्च इत्यया च यत् शं पुण्यं अस्माभिरर्जितं तस्मात् पुण्यात् सुप्रभा असुं पतिं लभतां । सुमनः ५१, यजादिः ५१, (च) ॥ ३४ ॥

अवेति । मम अत्र आब्रज्या आगमनं धनुर्विद्या च सफला इति मन्या बुद्धिर्मे मम उदेति । यत् यस्मात् हे मातः ! तत्शुभाशिषः अर्थे आगमनरूपे अर्थे प्रयोजने अनुकूला भवन्ति । पक्षे । सूत्रस्य उं ॥ ३५ ॥

अटाव्येति । तत् तस्मात् हे तात ! विद्यामार्थं मम गृहे तव इत्यां गमनं कामये पक्षे । सूत्रस्य उं ॥ ३६ ॥

व्याकरणम् ।

ब्रजासो दृश्यते चैषः । आस्या ॥ ३३ ॥

सु मनो यजादेश । एभ्योऽपि क्वप् स्यात् आदिपदात् विदादिर्भङ्गः । इज्यया ॥ ३४ ॥

ब्रज्या, विद्या, मन्या ॥ ३५ ॥

अटाव्यया, इत्यां ॥ ३६ ॥

एतत् श्रुत्वा प्रभाकरस्त्वयाकरोत् ।

चक्रे नित्यक्रिया तेन तत्राशयः कृतस्ततः ।

सायं कृत्याञ्च निर्व्वृत्य सुस्वापं मृदुलासने ॥ ३७ ॥

अथ रात्रिशेषे काली स्वप्ने तं प्रति ।

नृपाङ्गजागुर्य्य इह क्षितीन्द्रा लोके सजागर्थ्ययशःप्रतापाः ।

पश्यत्सु तेष्वयं वरिष्यति त्वां नृपात्मजा सिन्धुसुतेव विष्णुम् ॥ ३८ ॥

अथ प्रातः राजसभां जिगमिषुं तं प्रति विप्रपत्नी ।

अस्त्याप्रशंसो माहेन्द्रक्षणीऽयं दुर्लभः सुत ! ।

अत्र प्रयातुः स्यात् लिप्सा सार्थाशंसेत्युदेति मे ॥ ३९ ॥

इति प्रशंसां स श्रुत्वा समयस्य नृपात्मजः ।

तां नत्वागात् क्षणे तस्मिन् मत्स्याभासदिदृक्षया ॥ ४० ॥

चक्र इति । तेन प्रभाकरेण तत्र विजगृहे नित्यक्रिया चक्रे अथ भोजनञ्च कृतः
शः १, (च) कृतः ५, ॥ ३७ ॥

नृपेति । हे नृपाङ्गज ! इह स्वयम्बरे ये क्षितीन्द्राः आगुः आगताः कीदृशाः
सजागराः यशःप्रतापा वेषां ते सजागर्थ्ययशःप्रतापाः । तेषु पश्यत्सु नृपात्मजा त्वां
वरिष्यति । सिन्धुसुता खक्षीर्विष्णुमिव । आगुः ५, यः १, ॥ ३८ ॥

अस्तीति । हे सुत ! अयं आसम्यक् प्रशंसः प्रशस्तः माहेन्द्रक्षणः अस्ति अत्र क्षणे
प्रयातुर्जनस्य लिप्सा लाभेच्छा । सार्था सफलता स्यात् इति मम आशंसा उदेति । अस्ति
८, आ प्र शंसः ५, ॥ ३९ ॥

इतीति । समयस्य माहेन्द्रक्षणस्य । अन्यत् सुगमम् । पक्षे सूत्रस्य च ॥ ४० ॥

व्याकरणम् ।

यशः कृतः । कृषातीः शः स्यात् चकारात् क्वप् च । क्रिया, कृत्यां ॥ ३७ ॥

जागुर्य्यः । जागर्त्तयः स्यात् । सजागर्थ्ययशः ॥ ३८ ॥

अस्त्याप्रशंसः । त्यः प्रत्ययस्तदन्तात् आ प्र पूर्व्वकं शंसय अः स्यात् भावे स च
स्त्रियां । लिप्सा, आशंसा ॥ ३९ ॥

प्रशंसा, दिदृक्षा ॥ ४० ॥

तमस्त्रिणं धन्विनमागतं सभां मलीमसं क्षीणमटाश्रया भृशम् ।

जटाधरं कञ्जरजीर्णवाससं विलोक्य सर्व्वं जहसुर्महीभुजः ॥ ४१ ॥

अथ राजानः सोपहासं तं प्रति ।

अस्त्री धन्वी बड्गोधाङ्गुलिचो निर्भयोऽत्रपः ।

आगमस्तत् पणोद्वारे भारस्त्वय्येव मन्यते ॥ ४२ ॥

प्रभाकरः ।

धनुरस्ते बले यस्य श्रेयसेऽङ्गो यतस्ततः ।

स गुरोरपि भारस्य स्नेहाचार्य्युद्धृतौ क्षमः ॥ ४३ ॥

अहं निर्लज्ज इति सत्यम् ।

स्त्रीरत्नलब्धये लुब्धा मोहिता अपि कामुकाः ।

केऽत्रपा वात्र नायाताः के वाऽनाप्तवपा गताः ॥ ४४ ॥

तमिति । तं प्रभाकरं सभामागतं विलोक्य सर्व्वं महोभुजा जहसुः । किम्भूतं अस्त्रिणं धन्विनं मलीमसं मलिनं अटाय्या भृशमत्यर्थं क्षीणं जटाधरं तथा कञ्जर-जीर्णवाससं कञ्जरं मलदूषितं जीरवासो यस्य स तथा । प्रचे । सूत्रस्य उ' ॥ ४१ ॥

अस्त्रीति । बड्गे गोधाङ्गुलित्रे येन स तथा अत्र सभायां एवभूतः सन् त्वं आगमः आगतवानसि । तत् तस्मात् पणोद्वारे लत्यर्कदने त्वय्येव भारोऽस्तीति मन्यते । अत्र श्रीके व्याकरणपक्षो नास्ति ॥ ४२ ॥

धनुरिति । श्रेयसे कल्याणाय धनुरस्ते धनुः अस्त्रश्च हे बले यस्य जनस्य अङ्गः अङ्गीभवतः स जनः यतस्ततः यत्र तत्र अर्थात् सख्यत्र गुरोरपि महीभुजोऽपि भारस्य उद्धृतौ बड्गने स्नेहाचारी स्नेहाचारी सन् क्षमी भवति । सेङ्कः १, यतः ५, ततः ५, सः १, गुरोः ५, (अपि) ॥ ४३ ॥

स्त्रीरत्नेति । केवा अत्रपा निर्लज्जा अत्र न आयाता न आगताः । के वा अनाप्तवपाः अनाप्ता अप्राप्ता वपा लज्जा येः तादृशाः सन्तः गताः ॥ ४४ ॥

व्याकरणम् ।

अटाय्या ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

सेङ्कौ यतस्ततः स गुरोरपि । यतो धातोः सेङ्कः इमा मुह वर्तमानः क्तः तस्मादपि गुरुमर्तो धातोः अः स्यात् भावे स च स्त्रियां । सेङ्क इति अत्र भकारस्यानु-स्वारि के परे तस्य ङकारः । स्नेहा ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

राजानः सक्रोधं तं प्रति । अरे ! मैवं मर्त्तुकामोऽसि इतो
निःसर । प्रभाकरस्तान् प्रति सस्मितम्, भयप्रदर्शनेनालं महाशयाः ।
यतः ।

अतुल्ययोषित् स्पृष्टिदोलि भीषितोप्यङ्गं स्थिरीकर्तुमलं न कामुकः ।
वप्राप्तिभौतिं विगणय्य तत्स्पृष्टा यत् यूयमप्यागमतात्र संसदि ॥ ४५ ॥

अथ भूरिसेनः विवदमानं राजानं प्रति । राजन् ! निवर्त्तस्व ।

सचिन्तितश्च कथितो यो व्याहारो विपश्चिताम् ।

तत्कथोत्तरचिन्ते हि कार्य्यं किं बालभाषितैः ॥ ४६ ॥

अथ भूरिसेनः पुरोहितं कर्णे आह ।

अतुल्येति । कामुको जनः भीषितोऽपि परैः प्रदर्शितभयोऽपि अतुल्ययोषित्
स्पृष्टि अनुपमस्त्रियं प्रति स्पृष्टायुक्तं तेन दोलि आन्दोलायमानं अङ्गं मनः स्थिरीकर्तुं
अलं न, न समर्थो भवति । यत् यस्मात् यूयमपि वप्राप्तिभौतिं लज्जाप्राप्तिभयं विगणय्य
न गणयित्वा तत्स्पृष्टाः तस्मिन् स्त्रीरक्ते स्पृष्टा येषां तादृशाः सन्तः अत्र संसदि सभायां
आगमत आगतवन्तः । अङ्गं मनसि काये चेति कौषः । षित्स्पृष्टिदोलिभीषितः ५, (अपि) अङ् १, ॥ ४५ ॥

सचिन्तित इति । विपश्चितां पण्डितानामेव यो व्याहारो वाक्यं सचिन्तितः कथितः
स्यात् चिन्तया संहितः अर्थात् चिन्तापूर्वकं कथितः स्यात् तत् कथोत्तरचिन्ते हि तस्या
एव कथाया उत्तरं चिन्ता च कार्य्यं कर्तव्यं शिशुभाषितैः किं चिन्ता उत्तरश्च न कार्य्य-
मिति भावः । सः १, चिन्तितः ५, (अपि) कथितः ५, ॥ ४६ ॥

व्याकरणम् ।

षित्स्पृष्टिदोलिभीषितोप्यङ्गः । षकारानुषङ्गात् स्पृष्टिप्रभृतिधातुभ्योऽपि ङङ् स्यात्
भावे स च स्त्रियां । स्पृष्टा ॥ ४५ ॥

स चिन्तितश्च कथितः । चिन्तिकथिभ्यामपि स अङ् स्यात् भावे स च स्त्रियां ।
कथा, चिन्ता ॥ ४६ ॥

कस्य श्रेयःपरिपचा महात्मा लक्ष्यते शिशुः ।

यदसौ दीप्यते भूपसमे गोषु यथा वृषः ॥ ४७ ॥

उत्साही साहसौ धन्वी वाग्मौ तेजस्वपीक्ष्यते ।

बालोऽसौ क्लिष्यते लक्ष्यं सदोलमिति मे मनः ॥ ४८ ॥

अथ विद्यानिवासनामा राजपुरोहितः प्रभाकरं प्रति । अहो धन्विन् ! वाक्जालेनालं यदि ते लक्ष्यच्छेदे शक्तिः स्यात् तदा तत्रैव प्रवर्त्तताम् । प्रभाकरः । ब्रह्मन् अहं तदर्थं नागतोस्मि ।

दिदृक्षया राट्घटादेः सत्त्वरोऽङ्गैति कौतुकी ।

को न यस्यास्त्ययघटा वीरकीर्त्तिं स लप्स्यते ॥ ४९ ॥

यस्तु पूजार्हगन्धार्द्यैश्चर्चितः पूजितस्तथा ।

भिदादेरपि लक्ष्यस्य स कर्त्ताऽवेहि चर्चया ॥ ५० ॥

कस्येति । श्रेयः पुण्यं तस्य परिपचा परिपाकः अयं महात्मा इति लक्ष्यते अनु-
मीयते । पक्षे । सूत्रस्य ७ ॥ ४७ ॥

उत्साहीति । सदोलं दीप्यया सह वर्त्तमानं । अन्यत् सुगमं । पक्षे । सूत्रस्य
७ ॥ ४८ ॥

दिदृक्षयेति । अङ्गं सम्बोधने । राजघटादेः राज्ञां क्षत्रियाणां घटा सभा आदिना
लक्ष्यच्छेदादिदिदृक्षया कौतुकी सत्वरः त्वरान्वितः सन् को जनो नैति नागच्छति अपि
तु सर्व एव । यस्य अयघटा शुभावङ्गविधिरस्ति स एव वीरकीर्त्तिं लप्स्यते । घटादेः
५१, सत्वरः ५१, अङ्ग ११, ॥ ४९ ॥

यस्त्विति । गन्धार्द्यैश्चर्चितः विलेपितः । लक्ष्यस्य भिदादेः क्लेदादेः स एव कर्त्ता
इति चर्चया विचारणे अवेहि जानीहि । अर्चा संख्याविचारणेत्यमरः । चर्चितः ५१,
पूजितः ५१, (तथा) भिदादेः ५१, (अपि) ॥ ५० ॥

व्याकरणम् ।

परिपचा ॥ ४७ ॥ दीप्या ॥ ४८ ॥

घटादेः सत्त्वरोऽङ्गं । त्वरपर्यन्तात् घटादेरङ्गं स्यात् । घटा ॥ ४९ ॥

चर्चितः पूजितस्तथा भिदादेरपि । पूजिचर्चिभिदादेरपि अङ्गं स्यात् । पूजा-
चर्चा ॥ ५० ॥

नालङ्कृतः कुचेलश्यानाङ्गतोऽनादृतस्ततः ।

मानदम्भविहीनः किं विधास्ये लक्ष्मणो भिदाम् ॥ ५१ ॥

अथ भूरिसेनः । अहो सर्वे नृपाः शृण्वन्तु ।

अन्तरा तीयमुद्दीक्ष्य क्वायां विवरवर्त्मना ।

वाणेन यो नयेत्तल्लक्ष्यमन्तर्ज्ञां विट्पतिः स मे ॥ ५२ ॥

इत्याश्रुतं नृपाः सर्वे अज्ञातश्च निमन्विताः ।

त एताश्चाधुनाऽश्रद्धा भूर्निर्व्वीरिति जायते ॥ ५३ ॥

एतत् श्रुत्वा राजसु तुष्णिंभूतेषु प्रभाकरो नृपं प्रति ।

स्वभोगे रात आघाते तिष्ठेन्नाशीविषो नतः ।

डुण्डुभोऽहिः संज्ञयापि निर्व्विषः किं करिष्यति ॥ ५४ ॥

नालमिति । लक्ष्मणः लक्ष्यस्य भिदां केदं कथं विधास्ये करोमीत्यर्थः । पक्षे ।
सूत्रस्य च ॥ ५१ ॥

अन्तरिति । तीयं अन्तरा जलस्य मध्ये क्वायां लक्ष्यस्य क्वायां उद्दीक्ष्य दृष्ट्वा विवर-
वर्त्मना छिद्रपथेन यः वाणेन लक्ष्यं अन्तर्ज्ञां अन्तर्ज्ञानं नयेत् स मे विट्पतिर्ज्ञाता
भवेत् । अन्तरातः ५१, ॥ ५२ ॥

इत्याश्रुतमिति । इति आश्रुतं प्रतिज्ञातं भवेति शेषः । अज्ञातः अज्ञया जायते ।
अज्ञातः ५१, (च) ॥ ५३ ॥

स्वभोग इति । स्वभोगे स्वस्य फणायां आघाते राते दने सति आशीविषः सर्पः
नतः सन् न तिष्ठेत् । डुण्डुभः जलसर्पविशेषः संज्ञया नाम्ना अहिरपि स निर्व्विषः
किं करिष्यति । गिरातः ५१, ॥ ५४ ॥

व्याकरणम् ।

भिदां ॥ ५१ ॥

अन्तरातः । अन्तरशब्दपूर्व्वकादादन्तादङ् स्यात् । अन्तर्ज्ञां ॥ ५२ ॥

अज्ञातश्च । अज्ञा ॥ ५३ ॥

गिरातः । उपसर्गादादन्तात् अङ् स्यात् । संज्ञा ॥ ५४ ॥

तस्माद्राजन् ! एतेषु सभास्थेषु उपलब्धो निरर्थकः । राजा
सावज्ञं ।

आयासो नो भवत्यत्र धन्विनी लक्ष्यभेदने ।

स्त्रीरत्नकीर्त्तिफलके किन्तदैषां वृथासना ॥ ५५ ॥

प्रभाकरो नृपं प्रति ।

वेत्ति वन्दोष्यवज्ञोत्थवेदनामिति मानिनः ।

नावजानाति रीढ़ा हि मरणादतिरिच्यते ॥ ५६ ॥

अतो मानिना भवता मानिनामवमानना न युज्यते । राजा
तं प्रति बालस्त्वं लक्ष्यं भेत्तुमर्हसि । स तं प्रति ।

ब्रह्मप्रदेऽस्तेषिणि च स्थिरामति-

स्तिष्ठेत् ममास्यापि मयि प्रसन्नता ।

तदा विभिन्द्यामपि तारकामहो

का भावना कृत्रिमलक्ष्यवेधने ॥ ५७ ॥

आयास इति । अत्र लक्ष्यभेदने धन्विनी जनस्य आयासः परिश्रमः न भवति ।
भेदने किञ्चित् स्त्रीरत्नकीर्त्तिफलके स्त्रीरत्नं कीर्त्तिषु फलं यस्य तादृशं । तदा एतेषां
वृथाणां किं कथं वृथा आसना उपवेशः एते उत्थाय गच्छन्तु इति भावः । आसः ५५,
अनः ११, भवति ८१, ॥ ५५ ॥

वेत्तीति । वन्दो वन्दनीयो जनः अवज्ञोत्थवेदनां अवज्ञाजनितवेदनां वेत्ति इति
हेतुः मानिनी जनान् नावजानाति अवज्ञां न करोति । हि यस्मात् रीढ़ा अवमानना
मरणात् अतिशीते । वेत्ति वन्दः ५५, (अपि) ॥ ५६ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मप्रदे गुरौ अस्तेषिणि च अस्त्वं अस्त्वविद्यां ईषते ददातीति अस्तेषिन्
तस्मिन् यदि मम स्थिरा मतिस्तिष्ठेत् । अस्यापि गुरोरपि यदि मयि प्रसन्नता तिष्ठति
तदा तारकामपि विभिन्द्यां । ईषि णिचः ५५, ॥ ५७ ॥

व्याकरणम् ।

आसीऽनी भवति । आसना ॥ ५५ ॥

वेत्ति वन्दोऽपि । आस्यामपि अनः स्यात् । वेदनां ॥ ५६ ॥

ईषि णिचः । ईषधातोर्णिजन्तास अनः स्यात् । भावना ॥ ५७ ॥

अथो स कृत्वा गुरुदेववन्दनां

चक्रे धनुः सज्यमिभेन्द्रविक्रमः ।

ज्याघोषमास्थाय बलं तथाकरोत्

यतो मुमुर्च्छुः क्षितिपाः सभासदः ॥ ५८ ॥

पश्यन्नभसि लक्ष्यविम्बमधरे संयोज्य चापे शरं

सन्ध्याश्रुतिमूलमूर्ध्वममुचत् रन्ध्रात्मना वर्त्मना ।

मत्स्याभासमथो उदस्तविशिखेर्विस्त्रित्वाऽकरोत्पातनां

तत्कर्माप्यतिमानुषं नृपतयो दृष्ट्वाऽभवन् विस्मिताः ॥ ५९ ॥

अथ भूरिसेनः सानुनयं प्रभाकरं प्रति । तात ! तव कुलं
ज्ञातुमिच्छामि । प्रभाकरस्तं प्रति ।

ब्राह्मे विवाहे वरकन्ययोः कुलं वक्तुं कुलज्ञैरुपपुज्यतेऽतः तु ।

सुवीर्यशुक्ले पणपूर्वकेऽधमेऽनावश्यकौ तत्कुलपाठना नृप ! ॥ ६० ॥

अथो इति । स प्रभाकरः गुरुदेवयोर्वन्दनं कृत्वा धनुः सज्यं आरोपितगुणं कृत्वा
बलं आस्थाय ज्याघोषं तथाऽकरोत् यतः ज्याशब्दात् सभासदो नृपाः मुमुर्च्छुः । पक्षे ।
श्वस्य उदाहरणम् ॥ ५८ ॥

पश्यन्निति । अधरे नीचे अभसि जले लक्ष्यस्य विम्बं प्रतिविम्बं पश्यन् सन् चापे
शरं संयोज्य आश्रुतिमूलं श्रुतिमूलपर्यन्तं सन्ध्याय रन्ध्रात्मना वर्त्मना रन्ध्रात्मकपथेन ऊर्ध्वं
अमुचत् । अथानन्तरं स उदस्तविशिखेर्विस्त्रित्वायेर्भत्स्याभासं कृत्वा पातनां अकरोत् ।
पक्षे । श्वस्य उ ॥ ५९ ॥

ब्राह्मे इति । ब्राह्मे विवाहे एव वरस्य कन्यायाश्च कुलं कुलज्ञैर्वक्तुं उपपुज्यते न तु
वरेण । अतः तु पणपूर्वके अधमविवाहे कुलपाठना न आवश्यकौ । पक्षे । श्वस्य
उ ॥ ६० ॥

व्याकरणम् ।

वन्दनां ॥ ५८ ॥ पातनां ॥ ५९ ॥

पाठना ॥ ६० ॥

अपि च ।

शूरायैव सुता देया एतन्मात्रं प्रतिश्रुतम् ।

इदानीं कुलपञ्चागा किं तत् कुलस्य विवेचना ॥ ६१ ॥

एतावदुक्ता विरराम । अथ भूरिसेनमधोमुखमतिकर्तव्यता-
विमूढं प्रति विद्यानिवासः ।

परीक्षणात् दुष्करकर्मभावयोः सुतः खलु श्रेष्ठनृपस्य कस्यचित् ।

असावितिज्ञानमुदेति मामकं न कृत्यमीदृक् सुकरं ह्यबाहुजैः ॥ ६२ ॥

भवतु वा अन्यो यः कोऽपि ।

ईषद्दुरोदरं कृत्वा सर्वस्वपणमेव वा ।

को न दत्ते ग्लहं जेजे दुःसहाऽयशसो भिया ॥ ६३ ॥

शूरायेति । प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं त्वयेति शेषः । इदानीं कुलपञ्चागा तत्कुलस्य
वरकुलस्य किं कथं विवेचना । पक्षे । सूत्रस्य उ' ॥ ६१ ॥

परीक्षणादिति । दुष्करकर्मभावयोः दुष्करं कर्म मत्स्यामासच्छेदः भावशरित्वं
कायव्यापारो वा तयोः परीक्षणात् असौ धनो कस्यापि श्रेष्ठनृपस्य सुतः प्रति ज्ञानं
मामकं उदेति । इति यस्मात् ईषदृक् कृत्यं अबाहुजैः बाहुजः स्वविधः तद्विधैः न सुकरं
अशक्यमित्यर्थः । कर्मभावयोः ७॥, सुतः ५१, खल ११, ॥ ६२ ॥

ईषदिति । ईषत् स्वल्पं दुरोदरं द्यूतक्रीडां सर्वस्वपणं सर्वस्वं पणो यस्मिन् द्यूते
तत् तथा दुरोदरं कृत्वा को जनः जेजे जयिने ग्लहं पणोक्तं धनं न दत्ते अपि तु दत्ते
एव । पक्षे । उ' ॥ ६३ ॥

व्याकरणम् ।

विवेचना ॥ ६१ ॥

कर्मभावयोः सुतः खलु । सपसर्गात् धातोः खल् स्यात् कर्मणि भावे च ।

सुकरं ॥ ६२ ॥

ईषद्दुरः । आभ्यामपि धातोः खल् स्यात् । दुःसह ॥ ६३ ॥

अतोऽत्र कन्याग्लहके धनुर्यूते धनुर्धरैः ।

जित्तेऽस्मै धन्विने देयो दुर्दानोऽपि हि तत्ग्लहः ॥ ६४ ॥

अथ राजा तद्वाक्यात् निरस्तसंशयः कन्यां आनेतुमन्व-
जानात् ।

ततो गृहान्निरगमदङ्ग ! सुप्रभा

शरद्वनादिव चपला चिरप्रभा ।

तदाऽनु तां दुरधिगमां दधुः स्पृहां

नृपा यथाऽकृतसुकृता दिवं प्रति ॥ ६५ ॥

अहो असी किमुत पुराधिदेवता

दिवस्रुता तडिदथ वा चिरप्रभा ।

यशः प्रकाशत उत्तवास्य धन्विनो

विचेतसः क्षितिभुज इत्यमंसत ॥ ६६ ॥

अत इति । अतः कारणात् कन्याग्लहके कन्यैव ग्लहः पणो यव तादृशे धनुर्धरैः
मङ्ग धनुर्यूते अस्मै जित्ते धन्विने दुर्दानोऽपि ग्लहः पणोक्तता कन्या देयः । पक्षे । सूत्रस्य
उ' ॥ ६४ ॥

तत इति । अङ्ग मन्वीधने ततस्तदतन्तरं सुप्रभा गृहात् निरगमत् का इव शरत्-
कालीनमेघात् अर्धात् शुक्रमेघात् स्थिरप्रभा चपला इव । तदा दुरधिगमां दुष्टापां तां
अनु तां प्रति नृपाः स्पृहां दधुः । यथा अकृतसुकृता अकृतपुण्या जना दिवं स्वर्गं
प्रति स्पृहां दधति तथैत्यर्थः ॥ ६५ ॥

अहो इति । तदा क्षितिभुजः सभास्थनृपतयो विचेतसः सुग्धाः सन्तः इति अमं
सत मन्यन्ते स्म । किमित्याह । अहो आश्चर्यं असी किं पुराधिदेवता नगराधिहारी-
देवता अथवा दिव आकाशात् व्युता पतिता चिरप्रभा तडित् । उत्त वा अस्य धन्विनः
यश एव प्रकाशते ॥ ६६ ॥

द्विजद्वयीकलितकरद्वयोभतः
 सभां गता प्रणवपुटत्रिया समा ।
 ददौ स्रजं रसरभसेन सुप्रभा
 प्रभाकरस्य गले उग्रत्सु राजसु ॥ ६७ ॥
 ततो यशः पटहमृदङ्गभर्भरा
 विनेदुस्त्रनृततुरुक्षणाः स्त्रियः ।
 मुहुर्मुहुर्हुं लु हुलुनादवादना
 जगुश्चमाङ्गलिकमुदञ्चितस्त्रराः ॥ ६८ ॥

एवं विवाहे निर्वृत्ते राजानः कुपिता भूरिसेनं प्रति ।
 सुदर्शना नः सदृशो युधोऽमृषोऽधृषोऽपि वा सत्कुलमानसम्पदः ।
 के सन्त्यहो विष्णुरथस्य पश्यतो बलिं वलाको हरते सुधर्षणः ॥ ६९ ॥

द्विजेति । उभयतः उभयपार्श्वे द्विजद्वया ब्राह्मणद्वयेन कलितं गृहीतं करद्वयं
 यस्याः सा तथा सती सभां गता कौटुम्भी प्रणवेन पुटितया त्रिया श्रीवीजेन समा
 तुल्या । उग्रत्सु सृष्टयत्सु नृपेषु सुप्रभा रसरभसेन रसेन अनुरागेण रभसेन हर्षेण
 प्रभाकरस्य गले स्रजं मालां ददौ ॥ ६७ ॥

तत इति । स्त्रियः उदञ्चितान् अथ उत्सवी यासां तादृशाः सत्यः स्त्रियः नृतुः
 तथा उदञ्चितस्त्रराः सत्य माङ्गलिकं गानं जगुः ॥ ६८ ॥

सुदर्शेति । मोऽस्माकं सदृशस्तुल्याः युधः योद्धारः अधृषः अधर्षणीयाः अमृषः
 अमर्षणीया सत्कुलमानसम्पदोऽपि वा के सन्ति अपि तु न केपि । अहो आश्चर्यं
 पश्यत । विष्णुरथस्य गरुडस्य बलिं सुधर्षणी वलाको वकी हरते । अनः १, सः १,
 दृशः ५, युधः ५, अमृषः ५, अधृषः ५, (अपि) वा १, ॥ ६९ ॥

व्याकरणम् ।

दुद्धानः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

अनः सदृशो युधो मृषो धृषोऽपि वा । सः अनः स्वादिपूर्वकात् दृशादिरपि वा
 स्वात् । सुदर्शनाः । सुधर्षणः ॥ ६९ ॥

अयं शासो दण्डधरो जानीयादिति चेत् तदा ।

भयात् देवं पुरोडाशं नेहते श्वा सुशासनः ॥ ७० ॥

अतो दण्डधरान् अस्मान् अज्ञात्वैव ईदृगाचरितमनेन । अय-
मात्मानं दुःशासनं मन्यते तस्मादयं दण्डनीयः । भूरिसेनं प्रति ।

दुर्धर्षमिदमस्माभिर्यत्पूर्वं नो निमन्वितान् ।

अवज्ञाय सुता दत्ता क्षुद्रायाज्ञातजातये ॥ ७१ ॥

तव कन्यार्थिनोऽस्मानपि धिक् । यतः ।

यदीतरस्य प्रकृत्याऽवाच्योऽर्थी स्यात् तदा चतु ।

महो महत्वं स्वं त्यक्तुमनिच्छोर्जीवितं पुरः ॥ ७२ ॥

अयमिति । अयं शासः शासिता दण्डधरः इति चेत् यदि असौ सुशासनः श्वा
कुक्कुरोऽज्ञास्वं तदा देवद्वि नेहते नाहरिष्य । पक्षे । सूत्रस्य उ' ॥ ७० ॥

दुर्धर्षेति । इदं अस्माभिर्दुर्धर्षे चतुमश्वत्वं यत् यस्मात् । अन्यत् सुगमम् । पक्षे ।
उ' ॥ ७१ ॥

यदीति । प्रकृत्या स्वभावतः अवाच्योऽनिन्दनीयो जनः यदि इतरस्य नीचस्य
अर्थी वाचकः स्यात् तदा स्वं आत्मोयं महत्तेजः महत्त्वञ्च त्यक्तुं अनिच्छीतस्य जीवितं
प्राप्ता अग्रे याज्ञायाः पूर्वमेव अचतु गच्छतु । (यदि) इतरस्य ६', प्रकृत्या ६',
वाच्यः १', अर्थी १', स्यात् ८', तदा ७', चतुम् १', ॥ ७२ ॥

व्याकरणम् ।

सुशासनः ॥ ७० ॥

दुर्धर्षम् ॥ ७१ ॥

यदीतरस्य प्रकृत्या वाच्योऽर्थी स्यात् तदा चतुम् । प्रकृतेर्वाच्योऽर्थी यदि इतरस्य
धात्वर्थस्य अर्थी स्यात् प्रयोजनोभूतः स्यात् तदा प्रकृतेचतुम् । स्वं त्यक्तुमनिच्छोः ॥ ७२ ॥

प्रभाकरस्तान् प्रति । अरे ! निवर्त्तस्व तव कटुवाक्निवारणे
नृपोयमसमर्थः इति भ्रान्तिं त्यज ।

निवारणेऽलं खलुनाऽवाक्त्राऽचित्त्वाम्यतीह यत् ।

तदुक्तालमितीशः संख्यात्यागश्चैद्यहा इव ॥ ७३ ॥

सत्यं सर्वं सुदर्शा स्थः सर्वं दुर्योधना अपि ।

दुर्द्वर्षणा मानिनः सहंशा दुर्मर्षणा अपि ॥ ७४ ॥

किन्त्वस्त्रविद्धिः समरे सुयोधनाः सुधर्षणाश्च स्थ तथा सुमर्षणाः ।

परीक्षितासीदधुनैव मानिता परेऽवाशिष्टं क्रमशः स्फुटीयति ॥ ७५ ॥

अथ मगधराजः प्रभाकरं प्रति ।

मत्तुकामोऽसिदुब्बुद्धे ! दर्पित्वा खलु नः पुरः ।

निवारण इति । हे अचित् ! अज्ञान ! अयं ना पुरुषः अर्थादयं नृपः निवारणे
तव दुर्व्याक्यनिवारणे अलं समर्थोऽपि यत् अवाक् वाक्यरहितः सन् त्वा त्वां इह
अपि वाम्यति तत् उक्ता अलं उक्तेः प्रयोजनं नास्ति । इति कृत्वा ईशो नृपः आगः
युष्माकं अपराधं संख्याति गणयति । चैद्यहा चैद्यस्य शिशुपावस्य हता कृष्ण इव ।
निवारणे ७, अलं खलुना ३१, वा १, क्ता १, चित् १, ॥ ७३ ॥

सत्यमिति । यूयं सर्वं सुदर्शाः सुदर्शनीयास्त्यः सहंशाः सहंशोऽवा इति सत्यम् ।

अन्यत् सुगमं । पत्ते । सूत्रस्य च ॥ ७४ ॥

किन्त्विति । समरे युद्धे अस्त्रविद्धिः सुयोधनाः सुखेन योधनीया न तु दुर्योधनाः
सुधर्षणाश्च स्थः । युष्माकं मानिताः अधुनैव परीक्षिता आसीत् । पत्ते । च ॥ ७५ ॥

व्याकरणम् ।

निवारणे अलं खलुना वाक्त्राचित् । अलं खलीयार्थे निषेधार्थे चित् अकारात्
अन्त्यः क्ता वा स्यात् । उक्ता अलं ॥ ७३ ॥

दुर्योधनाः, दुर्धर्षणाः, दुर्मर्षणाः ॥ ७४ ॥

सुदर्शा, सुयोधना, सुधर्षणाः ॥ ७५ ॥

अधुनैव परीक्षस्व आत्मनो बलप्रीत्यम् ॥ ७६ ॥

य आसीद्देव निर्व्वन्धस्वदुदाहप्रयोजकः ।

तेनैव लब्धं संच्छिन्नं दर्पित्वाऽलं ततः शिशो ! ॥ ७७ ॥

इत्युक्त्वा राजभिः सम्भूय हठेन तां कन्यामादाय दधाव । अथ
तं धावमानः प्रभाकरः । अरे मृगु ।

स प्रत्ययः पूर्व्वकाले उदेति न दुरात्मनाम् ।

पापं कृत्वाऽनुतपतां य उदेति फलोदये ॥ ७८ ॥

वेदान्ती । इत्युक्त्वाशु धनुः सख्यं कृत्वा स शरजालकम् ।

अकरोत् येन संछन्ना आसन् सूर्य्यगभस्तयः ॥ ७९ ॥

मर्त्तिकाम इति । रे दुर्व्वडे । नोऽप्याकं पुरीऽयि दर्पित्वा खलु दर्पे भाकुरु
इत्यर्थः दर्पे कृत्वा मर्त्तिकाम्कुरुसि । पक्षे । स' ॥ ७६ ॥

य आसीदिति । तदुदाहस्य तव विवाहस्य प्रयोजकः यो देवनिर्व्वन्ध आसीत्
तेनैव लब्धं मर्त्त्याभासः स्वयमेव संछिन्नमसूत ततस्तस्यात् रे शिशो ! दर्पित्वा अलं
दर्पे भाकुरु । पक्षे । पूर्व्वसूत्रस्य स' ॥ ७७ ॥

स इति । पापं कृत्वा फलोदये फलोदयकाले अनुतापं कुर्व्वतां यः प्रत्ययः यत्
ज्ञानं उदेति सप्रत्ययः तत् ज्ञानं दुरात्मनां पूर्व्वकाले न उदेति । सः १, प्रत्ययः १,
पूर्व्वकाले ७, उदेति ८, ॥ ७८ ॥

इत्युक्तीति । स प्रभाकरः धनुः सख्यं कृत्वा शरजालकं अकरोत् येन शरजालेन
सूर्य्यस्य गभस्तयः संछन्ना अभवन् । पक्षे । सूत्रस्य स' ॥ ७९ ॥

आकरणम् ।

दर्पित्वा खल ॥ ७६ ॥

दर्पित्वा अलं ॥ ७७ ॥

स प्रत्ययः पूर्व्वकाले उदेति । स क्ताच् । पापं कृत्वा अनुतपतां ॥ ७८ ॥

कृत्वा ॥ ७९ ॥

प्रभाकरः सागधं प्रति । अगं मत्तारशा मत्तावीर्या इत्यादिक-
मुक्तम् ।

किन्नोक्तेमा गिरो दर्पात् सन्दर्शयत तत्फलम् ।

किमु वा वीरशय्यायां शयित्वा दर्शयिष्यथ ॥ ८० ॥

दुःसाहसा दिव्यपद्मावतो वोऽवाप्येव दिव्या ललना लषन्त्यः ।

प्रेम्ना वरिष्यन्ति तदैव मोदित्वा च व्युत्तित्वा विहरिष्यथात्र ॥ ८१ ॥

कान्तामुषोऽविदो रुद्राः किन्नित्यं विरता नहि ।

दिवि ताभिर्वक्ष्यथेति विदित्वा तत्र गच्छत ॥ ८२ ॥

किमिति । इमाः पूर्वोक्ता गिरः वाक्यानि दर्पात् उक्ता किं कथं न तत् फलं
सन्दर्शयत । किमुवा तत्फलं वीरशय्यायां शयित्वा दर्शयिष्यथ । कित् १, नो १,
क्ता १, इमा ३, ॥ ८० ॥

दुःसाहसा इति । हे दुःसाहसाः ! दिवि स्वर्गे उपधावतो वी युष्मान् प्राप्येव
दिव्यललनाः स्वर्गोवस्त्रियः विलषन्त्यः सत्यः प्रेम्ना वरिष्यन्ति तदैव अत्र स्वर्गे मोदित्वा
व्युत्तित्वा च विहरिष्यथ । हसादिव्यपद्मावतः ५१, अथः ५१, वा ११, ॥ ८१ ॥

कान्ति । हे कान्तामुषः ! स्त्री चौराः ! हे अविदः ! अज्ञानाः ! नित्यं रुद्राः
रोदनेभ्यः किं कथं न विरताः । दिवि स्वर्गे ताभिः स्त्रीभिः सह वत्स्यथ इति विदित्वा
तत्र गच्छत । सुषः ५१, विदः ५१, रुद्राः ५१, कित् १, (नित्यं) ॥ ८२ ॥

व्याकरणम् ।

किन्नोक्तेमा । इमा सह क्ता किन्न स्मृत् । शयित्वा ॥ ८० ॥

हसादिव्यपद्मावतोऽवी वा । अथः वास्तववर्णात् हसादेः अथ च व्युपधावतः उच्यते
इति वी तावेव उपपन्ने उपपत्तवर्णा विद्येते यस्य तादृशात् धातोः संभक्ता किप्य
स्यात् । मोदित्वा, व्युत्तित्वा ॥ ८१ ॥

मुषो विदः रुद्राः किन्नित्यम् । विदित्वा ॥ ८२ ॥

यूयं यद्यपि पापिष्ठा नरकाह्वास्तथाप्यसौ ।
 मुपित्वा मच्छरोषं वः शुद्धान् स्वः प्रापयिष्यति ॥ ८३ ॥
 स्वर्गं मुदित्वा द्योतित्वा देवित्वाऽप्सरसां गणैः ।
 स्थास्यथेति रुदित्वाऽलमेनोमयतनोः कृते ॥ ८४ ॥
 इत्युक्त्वा स नृपान् सर्वान् हित्वा प्रत्यागमद्रणात् ।
 भार्यामादाय बाहुभ्यां दन्तौ विषलतामिव ॥ ८५ ॥

अथ क्रन्दन्तीं राजमहिषीं प्रति दास्यः ।

एवं यद्दोऽस्ति स्म पुरा न कस्यचित् जीवन्नसौ युद्धत एष्यतीत्यहो ।
 भार्यां गृहीत्वा विनिहत्य शावानायाति ते विट्पतिरेष पश्यतु ॥ ८६ ॥
 अथ प्रभाकरः श्वशुरं प्रति ।

यूयमिति । यद्यपि यूयं पापिष्ठाः नरकयोम्याः तथापि मम शरः बाणः वी यूष्माकं
 अथं पापं मुपित्वा शुद्धान् कृत्वा स्वः स्वर्गं प्रापयिष्यति । पञ्चे । मूवस्य उ' ॥ ८३ ॥

स्वर्गेति । एनोमयतनोः एनः पापं तन्मयशरीरस्य कृते निमित्तं रुदित्वा अलं
 रोदनं माकुलत इत्यर्थः । पञ्चे । उ' ॥ ८४ ॥

इत्युक्तेति । विषलतां दृष्टाललतां अन्वत् सुगमम् ॥ ८५ ॥

एवमिति । असौ जीवन् युद्धतः युद्धान् एष्यति आगमिष्यति इति एवं यद्दो बोधो
 न कस्यापि पुरा अस्ति । अहो आश्चर्यं भार्यां गृहीत्वा एष तव विट्पतिर्जानाता
 आयाति पश्यतु । एवं १।, यद्दः ५।, अस्ति ८, ॥ ८६ ॥

व्याकरणम् ।

मुपित्वा ॥ ८३ ॥

मुदित्वा, द्योतित्वा, रुदित्वा ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

एवं यद्दोऽस्ति । युद्धतारोव स्यात् । गृहीत्वा ॥ ८६ ॥

तन्मन्यते वसतिवत् क्षुत्क्षिशश्चागतोऽष्टपम् ।
 उषित्वातिसुखी चासं यस्मिन् द्विजनिकेतने ॥ ८७ ॥
 नाम्ना मुकुन्दशर्मास्ति तन्माता यतिधर्मिणी ।
 पुत्रेत्युदित्वा मयि सा सन्नेहा मां दिदृक्षते ॥ ८८ ॥
 मां विना सा क्षिशित्वास्ते जातन्नेहा तपस्विनी ।
 तत्राहं यामि राजेन्द्र ! तद्वाननुमोदताम् ॥ ८९ ॥

राजा आः किमेतत् ।

न क्षुधित्वा दृषित्वेति वरः श्वश्रुगृहात् क्वचित् ।
 तत् पिवाशान मोदस्व गन्तासि समयान्तरे ॥ ९० ॥

तन्मन्यत इति । क्षुत्क्षिशः सन् यस्मिन् द्विजस्य निकेतने गृहे आगतः सन्
 अष्टपं दक्षिं प्राप्तोऽस्मि यस्मिंश्च उषित्वा सुखी चासं तन्निकेतनं वसतिवत् स्वगृहवत्
 मन्यते । तत् १, मन्यते ८, वसतिवत् १, क्षुत्क्षिशः ५, (च) ॥ ८७ ॥

नास्तीति । सा पुत्र इति उदित्वा उक्त्वा मयि सन्नेहा मां दिदृक्षते । पक्षे ।
 उं ॥ ८८ ॥

मां विनैति । सुगमम् ॥ ८९ ॥

न क्षुधित्वेति । क्षुधित्वा क्षुधान्वितो भूत्वा दृषित्वा दृषान्वितो भूत्वा श्वश्रुगृहात्
 श्वश्रु न ऐति गच्छति । तत् तस्मात् अशान भुङ्क्ते पिव मोदस्व । पक्षे । सूक्ष्म
 उं ॥ ९० ॥

व्याकरणम् ।

तन्मन्यते वसतिवत् क्षुत्क्षिशश्च । वस इव क्षुधः क्षिशश्च तत् अर्थात् क्वाच् मित्यं
 कित् मन्यते । उषित्वा ॥ ८७ ॥

उदित्वा ॥ ८८ ॥

क्षिशित्वा ॥ ८९ ॥

क्षुधित्वा, दृषित्वा ॥ ९० ॥

अथ राजा तं जिगमिषुं ज्ञात्वा अन्तःपुरे प्रेषयामास अथ
तमन्तःपुरमागतं सुप्रभायाः सख्य आहूः ।

पाणिं गृहीत्वा न तथा स्त्रियाऽकार्षीः सङ्घासनम् ।

स्वयं श्रथित्वा यन्त्रीवी रसनामवलम्बते ॥ ८१ ॥

रसास्वादे यो द्विरेफी द्विरेफी नेट्टगौच्यते ।

मकरन्देऽसृङ्गां धत्ते यत् भजन्नपि पद्मिनीम् ॥ ८२ ॥

एवं श्रुत्वा स तद्विवसं तत्रोवास । अथ रात्रौ सहशयाना
सुप्रभा तं प्रति । नाथ ! श्रुतं मया मां विहाय गमिष्यसीति ।
तत् कथं सम्भवति । यतः ।

वचित्वा स्वतनोऽस्त्रायां प्रयातुं कोपि नार्हति ।

शरीरी तत् कथं नाथ ! वञ्चित्वा मां प्रयास्यसि ॥ ८३ ॥

प्रभाकरस्तां प्रति ।

पाणिमिति । पाणिं गृहीत्वा तथा स्त्रिया सङ्घासनं न चकार्षीः । यन्त्रीवी यस्या
बीवी स्त्रीकटीवलम्बः स्वयं श्रथीभूय रसनां कार्षीं अवलम्बते । पक्षे । सूत्रस्य
उ' ॥ ८१ ॥

रसेति । ईडक् द्विरेफी न ईड्यते यो द्विरेफः रसस्य आस्वादाने द्विरेफः मूर्खः ।
यत् यस्मात् पद्मिनीं भजन्नपि मकरन्देऽसृङ्गां धत्ते ॥ ८२ ॥

वचित्वेति । कोपि शरीरी स्वतनोः स्त्रीयदेहस्य कायां वचित्वा वधनां कृत्वा
प्रयातुं नार्हति । तत् तस्मात् न नाथ ! मां वञ्चित्वा कथं प्रयास्यसि । पक्षे । उ'
॥ ८३ ॥

व्याख्यारणम् ।

श्रथित्वा ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

वञ्चित्वा, वञ्चित्वा ॥ ८३ ॥

भवती मुदितोदारशीले ! यदि मयान्वितौ ।

तदा कालं प्रतीक्षस्व भ्रमित्वा यावदैस्यहम् ॥ ८४ ॥

पूतः क्लिश्यश्च तपसा पितास्ते हिमवदगिरौ ।

तं समीक्ष्य पवित्वाहं पुनरेष्यामि तेऽन्तिकम् ॥ ८५ ॥

कस्यचिद्राजसिंहस्य सुतं जानौहि मां प्रिये ! ।

भ्रान्त्वा क्लिशित्वा स्त्रीयार्थसाधनार्थं यतेऽधुना ॥ ८६ ॥

सुप्रभा तं प्रति ।

भ्रमिष्यसि वने क्लिष्टा त्वं किं स्यान्मे गृहे सुखम् ।

पूत्वा त्वत्सेवयात्मानं भ्रमिष्यामि त्वया सुखेः ॥ ८७ ॥

भवतीति । हे उदारशीले ! सचरित्रे ! यदि भवती मया अतु मया सह इती
नमने मुदिता हर्षिता भवसि तदा कालं प्रतीक्षस्व यावदहं भ्रमित्वा ऐमि आगच्छामि ।
भवति ८, इम् १, उदितः ५, ॥ ८४ ॥

पूत इति । मम पिता हिमवत्पर्वतसमीपे तपसा पूतः क्लिश्य आसीत् । तं
समीक्ष्य दृष्ट्वा पवित्वा पवित्रो भूत्वा तव समीपे पुनः एष्यामि । पूतः ५, क्लिश्यः ५,
(५) ॥ ८५ ॥

कस्येति । अधुना स्त्रीयार्थस्य स्वकार्यस्य साधनार्थं भ्रान्त्वा क्लिशित्वा यते यत्
करोमि । पक्षे । उ' ॥ ८६ ॥

भ्रमिष्यसीति । त्वं वने क्लिष्टा भ्रमिष्यसि मे मम गृहे किं सुखं स्यात् । तव
सेवया आत्मनं पूत्वा पवित्रोक्तव्यं त्वया सह सुखेः भ्रमिष्यामि । पक्षे । उ' ॥ ८७ ॥

व्याकरणम् ।

भवतीमुदितः । उकारानुबन्धघातोः क्वाचः इम् भवति वा । भ्रमित्वा ॥ ८४ ॥

पूतः क्लिश्यश्च । पवित्वा ॥ ८५ ॥

भ्रान्त्वा, क्लिशित्वा ॥ ८६ ॥

क्लिष्टा, पूत्वा ॥ ८७ ॥

प्रभाकरस्तां प्रति ।

क्रमो भवत्याः कचिदेव चत्वरे न हि क्रमित्वा क्रमदुःखमन्वभूः ।

कदापि तेनैव वनं यियाससि क्रान्त्वा दुरध्वान् नवनीत कोमले ! ॥ ८८ ॥

सुप्रभा तं प्रति ।

न हि ब्रह्मोऽजिरेऽटन्त्या विद्योगिन्याः शुचो वने ।

भ्रमोऽपि साधुर्मर्त्ता यो ब्रश्चित्वाऽकं ददाति शम् ॥ ८९ ॥

हा को हि स्त्रीं सतीं हित्वा निरगान्नाथ ! संस्मर ।

पाण्डवा नलरामाद्याः सस्त्रीका निर्ययुर्व्वनम् ॥ १०० ॥

प्रभाकरस्तां प्रति । प्रिये ! सत्यमेतत् किन्तु ।

क्रम इति । कचिदपि समये भवत्याः क्रमः गमनं चत्वरे एव । क्रमित्वा गत्वा क्रमदुःखं क्रान्तिजनितदुःखं कदापि नहि चन्वभूः नानुभवमकार्षीः । हे नवनीत-कोमले ! तेनैव हितुना दुरध्वान् क्रान्त्वा गत्वा वनं यियाससि यातुमिच्छसि । क्रमः ६१, चः ११, भवति ८१, आः ११, कश्चित् ७१, (एव) ॥ ८८ ॥

नह्येति । अजिरे अङ्गने अटन्त्या विद्योगिन्याः शुचः शोकस्य ब्रह्मः केदी नहि भवतीति शेषः । भर्ता सह वने भ्रमणमपि साधु यो सतीं अकं दुःखं ब्रश्चित्वा शं सुखं ददाति । नहि ११, ब्रह्मः ६१, निः ११, ॥ ८९ ॥

हाक इति । हा विषादे को जनः सतीं स्त्रीं भार्यां हित्वा त्यक्त्वा निरगात् हे नाथ ! इति स्मर । पाण्डवा नलराजः रामादयश्च सस्त्रीका एव वनं निर्ययुः । हाकः ६१, हिः ११, ॥ १०० ॥

व्याकरणम् ।

क्रमो भवत्याः कचिदेव । क्रमः क्रमधातुसम्बन्धीयोऽकारः आः स्यात् वा । क्रमित्वा, क्रान्त्वा ॥ ८८ ॥

नहि ब्रह्मो निः । ब्रश्चित्वा ॥ ८९ ॥

हाको हिः । हित्वा ॥ १०० ॥

सेधित्वा सह वल्लभेन गहनं शं प्राप का सुन्दरी
भैमीं क्रूरकलिव्ययोजयदलं नाथेन नीतापदा ।
प्राप्ता कीचकधर्षणं द्रुपदजा रक्षोयहं जानकी
तत् ते सुन्दरि ! युज्यते न हि मयापन्नेन वन्द्ये भ्रमः ॥ १०१ ॥

सुप्रभा । नाथ ! एतदपि सत्यं अतः स्थिताऽस्मि । प्रभाकरः ।
कल्य हिजगृहे त्वया सह यास्यामि सा विप्रपत्नी मम माता
सुपायास्तव सुखं द्रष्टुमिच्छति ।

अथ प्रभाते कृतनित्यकृत्यो ।

नत्वा स श्वशुरश्वशुरौ श्वशुर्यान् संभाष्य पौरानपि साशुनेत्रान् ।
प्रीतो रथस्थः प्रययौ सभार्यः ॥ १०२ ॥

अथ पूर्वं निमन्त्रितः प्रियङ्करः आगत्य पथि यान्तं सभार्यं
प्रभाकरमालोक्य पौरानपृच्छत् । पौराः कथयन्ति स्म ।

प्रेम्नि रक्षाऽत्यस्य सेयमन्यते नव्यसङ्गमात् ।

सेधित्वेति । वल्लभेन भर्ता सह गहनं वनं सेधित्वा गत्वा का सुन्दरी शं कल्याणं
प्राप अपि तु कापि न । एतत् दर्शयति । भैमीं दमयन्तीं नाथेन भर्ता नखेन क्रूरः
कलिः व्ययोजयत् विद्युतां कृतवान् । कीदृशेन नीतापदा प्रापितविपदा । द्रुपदजा
द्रौपदी कीचकेन जयद्रथेन धर्षणं प्राप्ता । जानकी रक्षो यहं राक्षसेन यद्वहं प्राप्ता ।
तत् तस्मात् हे सुन्दरि ! आपन्नेन विपत्प्राप्तिन मया सह वने भ्रमणं तव न युज्यते ।
प्रेम्नि । छ ॥ १०१ ॥

अथेति । स प्रभाकरः । श्वशुर्यान् श्वाखकान् । शेषः सुगमः ॥ १०२ ॥

प्रेम्नीति । इदं सा सुप्रभा अस्य पुरुषस्य प्रेम्नि चतिरक्ता अत्यनुरागयुता मूला

व्याकरणम् ।

सेधित्वा ॥ १०१ ॥

नत्वा ॥ १०२ ॥

सुधाध्विमग्नामात्मानं यामाकाङ्क्ष्य हता नृपाः ॥ १०३ ॥

अथ प्रियङ्करस्तां दृष्ट्वा सविस्मयम् ।

मुक्तां निष्ठौवतीयं यत् मन्ये मुक्तामयीम्मिमाम् ।

आलोक्येमां पुमान् मुक्तां प्रतिष्ठौवति सत्प्रह्वी ॥ १०४ ॥

स प्रभाकरं प्रति ।

विवुधा अपि वाञ्छन्ति वामां नेमां विनाशनम् ।

तत्तवास्याः कृते नूनमवगत्येत्यमूं त्यज ॥ १०५ ॥

प्रभाकरस्तं प्रति । भवदुक्तं सत्यं दृष्ट्वा ।

नव्यसङ्गमात् सुधाध्विमग्नां मन्यते । यां आकाङ्क्ष्य नृपा हताः । क्त्वा त्यस्य ६।, से ७।, यप् १।, मन्यते ८।, अनव्यसङ्गमात् ५।, ॥ १०३ ॥

मुक्तामिति । इमां मुक्तामयीं मन्ये यत् यथादिष्टं मुक्तां निष्ठौवति । इमां आलोक्य सत्प्रह्वी सत्पुङ्गवमान् पुमान् अशङ्कया मुक्तां प्रतिष्ठौवति । पक्षे । सूत्रस्य उ' ॥ १०४ ॥

विवुधा इति । इमां वामां स्त्रियं विवुधा अपि न वाञ्छन्त्येव । तत् तस्यात् अस्याः कृते निमित्तं नूनं निश्चितं तव विनाशनं भविष्यतीति शेषः । इति अवगत्य ज्ञात्वा असुं स्त्रियं त्यज । विवुधाः १॥, (अपि) वाञ्छन्ति ८॥, वा १।, मां ६॥, नेमां ६॥, विनाशनं २।, ॥ १०५ ॥

व्याकरणम् ।

क्त्वा-त्यस्य से यप् मन्यतेऽनव्यसङ्गमात् । नञभिन्नाव्यययोगात् क्त्वाप्रत्ययस्य समासे यप् मन्यते । आकाङ्क्षा ॥ १०३ ॥

आलोक्य ॥ १०४ ॥

विवुधा अपि वाञ्छन्ति वा मां नेमां विनाशनं । अनिमां सकाराणां वा विनाशनं स्त्रीपं पण्डिता वाञ्छन्ति । अवगत्य ॥ १०५ ॥

अधिगम्य सृष्ट्यामस्यां मदाम्ना रथिनो हताः ।

बहवो देवभोज्यायां सुधायामसुरा यथा ॥ १०६ ॥

प्रियङ्करः सक्रोधम् । अरे मामप्येवमवजानासि पश्य मे बल-
पौरुषम् । प्रभाकरः । एवं भवतु । अथ तयोर्महायुद्धम् ।

सज्यीकृत्य शरासने समुचतुर्ज्वाणान् मिथस्तांश्च तौ
पात्यान् चिच्छिदतुर्मिथः समबलोत्साहौ सतीर्थावपि ।
तुल्यास्त्रौ समशिक्षितावपि समाभ्यासौ सहिष्णू समं
तावित्यं समयुध्यतामतिबलाविन्द्री सुधार्थे यथा ॥ १०७ ॥

प्रभाकरं सोऽवगत्याऽजियं शक्त्याऽस्तपान्तया ।

अमोघदा निहत्याशु भार्यामादाय निर्ययौ ॥ १०८ ॥

अधिगम्येति । देवभोज्यायां सुधायां सृष्ट्यां अधिगम्य प्राप्य यथा असुरा हताः
तथेत्यर्थः । पक्षे । सूत्रस्य उं ॥ १०६ ॥

सज्यीकृतेति । तौ शरासने अनुसी सज्यीकृत्य मिथः परस्परं वाणान् समुचतुः
तांश्च वाणान् पात्यान् पविष्टितान् तौ मिथः चिच्छिदतुः । कौटुम्भी तुल्यबलोत्साहौ
सतीर्थौ एकगुरोः शिष्यौ । इत्यम् अनेन प्रकारेण तौ अतिबलौ अयुध्यताम् । यथा
सुधार्थे इन्द्री अयुध्यतां । तथेत्यर्थः । पक्षे । उं ॥ १०७ ॥

प्रभाकरमिति । स प्रियङ्करः प्रभाकरं अजियं जितुमशक्तं अवगत्य ज्ञात्वा अस्तपान्
राक्षसान् आप्तया प्राप्तया अमोघदा शक्त्या आहत्य तस्य भार्यामादाव ययौ । पक्षे ।
उं ॥ १०८ ॥

व्याख्यरणम् ।

अधिगम्य ॥ १०६ ॥

सज्यीकृत्य ॥ १०७ ॥

अवगत्य ॥ १०८ ॥

अथ प्रभाकरः शक्तिविभिन्नहृदयः दृष्टदेवतां प्रति ।

शिवरमणि ! जयो लघोरपि त्वन्
मनु परमास्त्रभृतः सदेति जानन् ।
यममपि विगणय्य दृप्त आसं
लघुविजितोऽद्य विभेस्यमुत्र गन्तुम् ॥ १०८ ॥

इत्युक्त्वा स मुमोह ।

अथो विप्रावापस्खलितचिकुरोमासहचरी
क्षमानाम्ना योगिन्यमुमवनिपृष्ठेशयमथ ।
विशल्योक्त्याथो भटिति मृतसञ्जीवमनुना
क्षणात् संज्ञां प्रापय्य च तमिदमाहाश्रुनयना ॥ ११० ॥

शिवेति । हे शिवरमणि ! त्वन्मनुपरमास्त्रभृतः तव सत्स्वरूप-परमास्त्रभृते लघो-
रपि पुरुषस्य जयः स्यात् इति सदा जानन् सन् यममपि विगणय्य अगणयित्वा दृप्तः
साहकार आसं । अद्य लघोः सकाशात् विजितः सन् असुत्र परलोकां गन्तुं विभेमि ।
विजयः १।, लघोः ५।, ॥ १०८ ॥

अथो इति । अथो अनन्तरं हे विप्र ! स्खलितचिकुरा आलुलायितकेशा समा-
सहचरी भगवत्याः सखी क्षमानामधेया काचित् योगिनी अवनिपृष्ठेशयं भूमौ शयानं
अमुं प्रभाकरं अवाप प्राप्तवती । अथ भटिति शीघ्रं विशल्योक्त्या अस्रजनितवेदना-
भपनीय मृतसञ्जीवमनुना मृतसञ्जीवमन्त्रेण क्षणात् चैतन्यं प्रापय्य दत्त्वा अश्रुनयना तं
इदं वक्ष्यमाणं वच आह । वा १।, अपः ५।, ॥ ११० ॥

व्याकरणम् ।

विजयो लघोः । लघुपूर्वकात् णिच् अयः स्यात् यपि परे । विगणय्य ॥ १०८ ॥

वापः । आपः परो णिच् अयः स्यात् वा यपि परे । प्रापय्य ॥ ११० ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ रे वत्स ! माभीस्ते सन्निधौ मम ।

स्थैर्यं स्वं मानसं प्राप्य व्याहरस्व वचोऽमृतम् ॥ १११ ॥

इत्युक्त्वा सा स्वबाहुभ्यामुत्थाप्याङ्गे निधाय तम् ।

रजोऽञ्जलेनापनित्ये चक्रे च मुखमार्ज्जनम् ॥ ११२ ॥

सा पुनस्तं प्रति ।

उरस्ते बाधते यादृक् शक्त्या भिन्नं तथैव मे ।

बाधते हृत् तव स्नानं पश्यन्त्या मुखपङ्कजम् ॥ ११३ ॥

वज्रादिभिरजीयस्त्वं यन्मूर्च्छामगमः क्षणम् ।

तत् सम्मानाय कौमारशक्त्याः स्वस्यायजस्य च ॥ ११४ ॥

तत् श्रुत्वा प्रभाकरः ससम्भ्रमम् । अयजस्येति किमुक्तं भवत्या ?

सा तं प्रति ।

निहतोऽसि रणे येन स ते ज्येष्ठः प्रियङ्करः ।

पाञ्चालेशो याद्वि तत्र सुप्रभां तत्र लिप्स्यसे ॥ ११५ ॥

उत्तिष्ठेति । स्थैर्यं प्राप्य स्थिरत्वं प्राप्य । अमृतं अमृततुल्यं वचः व्याहरस्व कथय । शेषः सुगमः । पत्ने । स्वस्थ उ' ॥ १११ ॥

इत्युक्तेति । अञ्जलेन वस्त्रप्रालेन रजः गात्रधूलिं अपनित्ये अपसारितवती । अन्यत् सुगमम् । पत्ने । उ' ॥ ११२ ॥

उर इति । शक्त्या कुमारशक्त्या द्वारा तव उरी वचःस्थलं यादृक् बाधते तथैव तादृगेव तव स्नानं मुखपङ्कजं पश्यन्त्या मम हृत् हृदयं बाधते व्यथते ॥ ११३ ॥

वज्रादीति । कौमारशक्त्याः कार्तिकेशशक्त्याः अयजस्य तव ज्येष्ठस्य प्रियङ्करस्य च सम्मानाय मानरक्षार्थम् ॥ ११४ ॥

निहत इति । पाञ्चालेशः पाङ्कालदेशाधिपतिः । शेषः सुगमः ॥ ११५ ॥

व्याकरयम् ।

प्रभाकरस्तां प्रति । तद्भवतु मातस्त्वं काऽसि ? ।

मातस्त्वदङ्गसम्पर्कात् नेच्छा मायामयेऽस्ति मे ।

स्तन्यार्थिनो मातुरङ्गसम्पर्कात् क्रौडने यथा ॥ ११६ ॥

प्रजायते म आदिता नित्यानन्दस्य कर्मणा ।

सहापमित्य पापीत्य' देहं कालीपदार्पणम् ॥ ११७ ॥

यत्पादपद्ममकरन्दसुधारसं स-

चेतोमृगाः खलु निपीय निवृत्तलक्षणाः ।

धावन्यसद्विषयविश्वमरीचिकां नो

तस्मिन् सुधाध्विपयसि भ्रवतां मनो मे ॥ ११८ ॥

मातरिति । हे मातः ! स्तन्यार्थिनो बालकस्य मातुः क्रौडं प्राप्य खेलने यथा इच्छा न भवेत् तद्वत् तव क्रौडं प्राप्य मायामये संसारं मम इच्छा न भवतीति शेषः ॥ ११६ ॥

प्रजायत इति । पापीत्य' देहं कर्मणा सह कालीपदार्पणं अपमित्यविनिमयी-
कृत्य । अपमित्येति मे तु प्रतिदाने इत्यस्य रूपं । मे मम नित्यानन्दरसस्य ब्रह्मानन्दरसस्य
आदिता आयङ्गः प्रजायते भवतीत्यर्थः । प्रजायते । ८, म ६, आत् १, इत् १,
॥ ११७ ॥

यदिति । सचेतो मृगाः सतां साधूनां चेतो मृगाः चित्तरूपहरिणाः यत् पाद-
पद्ममकरन्दसुधारसं यस्याः काव्याः पादपद्ममकरन्दादुत्तरसं निपीय पीत्वा निवृत्तलक्षणाः
सन्तः असद्विषयविश्वमरीचिकां असतां अज्ञानानां विषयो यद् विश्वं तदेव मरीचिका
मृगलक्षणा तां न धावन्ति न गच्छन्ति । अतस्तस्मिन् सुधाध्विपयसि कालीपादपद्मे मे
मम मनः भ्रवतां गच्छतु ॥ ११८ ॥

व्याकरणम् ।

उत्थाप्य, निधाय ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥

प्रजायते म आदित् । मेतु धातोः आत् इत् स्यात् वा । वा इत्यनुवर्तते । अप-
मित्य ॥ ११७ ॥ ११८ ॥

योगिनी । तं प्रति । इदानीं मम परिचयेनालम् ।

तनूमनपमायापि नित्यानन्दरसस्त्वया ।

सुखभोगेऽस्ति प्रतीक्षस्व क्षयं प्रारब्ध कर्मणः ॥ ११८ ॥

सशरीरस्यैव ते नित्यानन्दरसानुभवो भावी । किन्तु नायं समयः । अपि च ।

अष्टौ प्रकृतयस्त्रिभिः शक्तयः षट् गुणा अपि ।

त्रिवर्गोऽपि क्षत्रियाणामस्ति सर्वार्थसाधनम् ॥ १२० ॥

अतस्तस्मिन्नेवेदानीं मनोनिवेश्य । अपि च ।

शत्रुनिर्यातनादन्यो धर्मो नास्ति महीभृताम् ।

तेनैव वीरलोकाप्तिः पुरुषार्थः स एव हि ॥ १२१ ॥

अपि च । राज्यात् प्रच्यवनं मातुर्हृदि शूलायते सदा ।

समर्थस्तदनुद्धर्ता वीरलोकं न लप्स्यसे ॥ १२२ ॥

अपि च । यत् पुष्पसमये दीर्घमुष्णं निश्चसिति प्रिया ।

साध्वी बाला तद्वि पुंसः सर्वार्थान् दद्वतीप्सितान् ॥ १२३ ॥

तनूमिति । तनूं शरीरं अनपमायापि विनिमयमकृत्वापि नित्यानन्दरसः त्वया सुखभोगेऽस्ति प्रारब्धकर्मणः क्षयं प्रतीक्षस्व । पक्षे । च ॥ ११८ ॥

अष्टाविति । स्वात्ममात्रप्रभृतौनि अष्टौ प्रकृतयः । प्रभावोक्ताहमन्त्रजास्त्रिभिः शक्तयः ।

सन्निविष्टादयः षट् गुणाः । क्षयस्याननुद्धयस्त्रिवर्गः सर्वार्थसाधनमस्ति ॥ १२० ॥

शत्रुनिर्यातनादिति । तेनैव कर्मणा वीरलोकस्य प्राप्तिः स्यात् क्षत्रियाणां स एव पुरुषार्थः ॥ १२१ ॥

राज्यादिति । समर्थः सन् तदनुद्धर्ता मातुर्हृदयस्थश्च अनुद्धर्ता सन् वीरलोकं न लप्स्यसे ॥ १२२ ॥

यत् पुष्पेति । बाला युवती साध्वी प्रिया भार्या पुष्पसमये वसन्तकाले ऋतुकाले वा यत् दीर्घमुष्णं निश्चसिति तद्वि तदेव निश्चसितं पुंसः सर्वार्थान् दद्वतीप्सितान् दद्वति ॥ १२३ ॥

व्याकरणम् ।

अनपमाय ॥ ११८ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥

मृतेवास्ते सुप्रभाद्य चीणा तद्विरहज्वरात् ।

नान्यत् भेषजमस्त्रस्य त्वन्मुखाब्जाऽमृतं विना ॥ १२४ ॥

अतः साध्वी यथा न म्रियेत तथैव त्वया करणीयमित्युक्ता
सान्त्वय । अथ प्रभाकरः तत् सर्वं स्वप्नवत् मत्वा क्षणं विभाव्य
च पाञ्चालनगरीं प्रतिययौ । अथ तमागतं वीक्ष्य राजा प्रियङ्करः
प्रतीहारं प्रति ।

क एष विधुवत् भाति संव्याय क्षीमवाससा ।

कुशाङ्गुरीयकं बिभ्रत् पुमान् नव्योऽजिरे पुरः ॥ १२५ ॥

अथ नृपानुमत्या सभायां प्रविष्टं प्रभाकरं प्रति प्रियङ्करः ।

ज्याघातकिणवत् दीर्घबाहुस्ते दृश्यते द्विज !

मणेः प्रसादात् तारुण्यात् नासि द्रौणिर्भृगुः कृपः ॥ १२६ ॥

त्वद्दर्शनेन न हि दृष्यत ईक्ष्यणे मे

स्नेहादजस्रमतिसंस्त्रवदसुधारे ।

आलिङ्गितुं प्रसरतः किल मे भुजौ त्वां

नो याति मानसमसेचनक ! त्वदन्यम् ॥ १२७ ॥

मृतेति । तव विरहज्वरात् चीणा सती सुप्रभा अद्य मृता इव आस्ते । त्वन्मुखा-
ब्जामृतं विना तव मुखचन्द्रसुधां विना अस्य ज्वरस्य अन्यत् भेषजं नास्ति ॥ १२४ ॥

क एव इति । क्षीमवाससा संव्याय उत्तरीयं कृत्वा नव्यः युवा पुमान् पुरोऽग्ने
अजिरे अङ्गुलिं विधुवत् क्षी भाति । न १, व्यः ६, जिः ॥ १२५ ॥

ज्याघातेति । हे द्विज ! ज्याया आघातेन किणवत् किणो घर्षणचक्रं कडा इति
ख्यातं तदयुक्तौ बाहुस्तव दृश्यते । त्वं द्रौणिरश्वल्यामा नासि । अत्र हेतुः मणेः तव
मस्तकस्य मणिरस्ति द्रौणेरश्विर्नासीत्यर्थः । भृगुः परशुरामोऽपि नासि । अत्र हेतुः
प्रसादात् परशुरामस्य अस्त्रियेषु अप्रसन्नत्वात् । कृपाचार्योऽपि नासि । अत्र हेतुः
तारुण्यात् यौवनात् स तु उद्व दृश्यते ॥ १२६ ॥

त्वद्दर्शनेनेति । तव दर्शनेन मम ईक्ष्यणे अक्षुषी न दृष्यतः न दृशिं प्राप्नुतः ।

व्याकरणम् ।

न व्यो जिः । व्यधातीर्जिर्न स्यात् यपि । संव्याय ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

कस्त्वं कुतः किमर्थं वा सिंहसंहननागमः ।

ब्रूहि चेदुपकारो मत्प्राणैर्दास्यामि तानपि ॥ १२८ ॥

प्रभाकरः ।

ज्यावोऽस्ति नाथोऽनाथानां भुरिसेन इतीरितः ।

संज्यायास्ते तपो विद्यादयादानार्जवान्वितः ॥ १२९ ॥

भव्यः समो वासवेन योगी दीनानुकम्पनः ।

यशःपटेन संवीयः यः पालयति मेदिनीम् ॥ १३० ॥

तत्सुता सुप्रभा नाम्ना प्रमेवामृतदीधितेः ।

तयोदयाप्यं मदगृहीतं महासन्तपनव्रतम् ॥ १३१ ॥

तस्य व्रतस्य इतिकर्तव्यतां कथाञ्च अहमेव जानामि नान्यः ।

एतदेव समागमनकारणम् । राजा प्रियङ्करः । एवमस्तु । अथ
पुरबालिकास्तत् श्रुत्वा सत्वरं सुप्रभायै न्यवेदयत् । बालिकाः ।

इच्छणे कीदृशे क्रीडात् अजस्रं अतिसंखवदसुधारा श्याम्नां ते तथा । तां आलिङ्गितुं
मम भुजौ प्रसरतः प्रसारितौ भवतः । हे असेचनक ! मानसमपि त्वतोऽन्यं न
याति ॥ १२७ ॥

कस्त्विति । हे सिंहसंहनन ! आगमः आगतवानसि । वराङ्गरूपीपेयी यः
सिंहसंहननोऽपि स इति कीवः ॥ १२८ ॥

ज्याव इति । ज्यावः ज्यां पृथिवीं अवति पालयति इति ज्यावः पृथ्वीपालकः
अस्ति अनाथानां नाथः भुरिसेन इति नाम्ना ईरितः ख्यातः । संज्याय उड्डो भूत्वा
आसीत् । ज्यावः ६१, अस्ति ८, न १, ॥ १२९ ॥

भव्य इति । भव्यः कुशलयुक्तः । इन्द्रेण तुल्यः । यः मेदिनीं यशःपटेन संवीय
आच्छाद्य पालयति । व्यः ६१, समः ६१, वा ११, ॥ १३० ॥

तत्सुतेति । अमृतदीधितेश्चन्द्रस्य प्रभा इव । मदगृहीतं मम सकाशात् गृहीतं
महासन्तपनं नाम व्रतं तथा सुप्रभया उदयाप्यं प्रतिष्ठाप्यं ॥ १३१ ॥

व्याकरणम् ।

ज्यावोऽस्ति न । अनयोरपि जिर्णं स्थात् यपि । संज्याय ॥ १२९ ॥

व्यः समो वा । संपूर्वकव्यधातोर्जिर्वा स्थात् यपि । संवीय ॥ २३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥

महामन्तपनं नाम किं व्रतं तन्न वयं विद्मः तत् व्रतमुद्यापयितुं तव
पुरोहित आगतः । तत् व्रतं मम सकाशात् सुप्रभया गृहीतं
तद्व्रतस्योद्यापनविधिमहमेव जानामि नान्य इति स वक्ति ।
सुप्रभा एतत् श्रुत्वा मम प्राणनाथ एवागत इति निश्चित्य हृष्टासीत् ।

दग्धा शुचेति शिशुवागमृताभिषिक्ता

सान्तर्निगूढमविषह्यमलक्ष्यमन्यैः ।

तापं सवाप्यमजहादभवच्च शीता

दग्धाऽनलेन जलशुक्तिरिवाऽमृताद्रा ॥ १३२ ॥

अथ नृपस्यानुमत्या पक्षद्वारमागतं प्रभाकरं दृष्ट्वा सुप्रभा प्रणम्य
कृताञ्जलिः ।

भवतो दर्शनादेव महासन्तपनव्रतम् ।

अङ्गोपाङ्गं विनाप्यद्य आसीदुद्यापितं मम ॥ १३३ ॥

अथ राजा हृष्टः अमात्यान् प्रति ।

व्रतोद्यापस्य सन्धारः क्रियतां कर्म कोविदाः ।

पत्रञ्च प्रेष्यतां भट्टैः कुटुम्बाध्यापकान् प्रति ॥ १३४ ॥

अथ वैशाखे मासि सत्ययुगस्य प्रथमेऽहनि प्रभाकरः चतुरस्रे
चतुरजनेः सेव्ये चतुराश्रमि चतुर्वर्णमये चतुरास्त्रायस्य चतुःप्रमा-

दग्धेति सा सुप्रभा शुभा शीकिन दग्धा इति प्रागुक्तेन शिशुना वाङ्मयासृतेन अभि-
षिक्ता सती सदाश्रयं नेत्रजलेन सहितं तापं अजहात् तापं नेत्रजलञ्च तल्याज इत्यर्थः ।
तापं कीदृशं सान्तर्निगूढं हृदये स्थितं अविषह्यं सोढुमशक्यं । अन्यैरलक्ष्यं अज्ञेयं ।
अनन्तरं शीता च शीतला च अभवत् । अतः सादृश्यमाह । अनलेन दग्धा अनन्तरं
असृतेन जलेनाद्रा जलशुक्तिः शम्बूका इव । सा यथा सान्तर्निगूढं असह्यं अन्यैरलक्ष्यं
तापं वाप्येण सह जहाति अनन्तरं शीतला च भवति तथेत्यर्थः ॥ १३२ ॥

भवत इति । सुगमम् ॥ १३३ ॥

व्रतेति । व्रतोद्यापस्य व्रतप्रतिष्ठायाः सन्धारः सामर्थ्यसमवधानम् ॥ १३४ ॥

अथेति । चतुराश्रमिनः ब्रह्मचारि गृहि वानप्रस्थ भिक्षुकाः । चतुरास्त्रायस्य

एकनिगमस्य षट्प्रमाणकशास्त्रस्य च विचारे नादिते सदसि
सामाजिकेषूपविष्टेषु सभासमीपे तिरस्करिष्यन्तरितमण्डपे सुप्रभा-
प्रभृतिषु योषित्सूपविष्टासु मध्ये सभं कुशासनमुपाविशत् ॥ १३५ ॥
शिवं शिवामशिवनुदे शिवाय चार्चयत् प्रणीय स विधुनामकं शुचिम् ।
यदसृशत् गुरुरनुको निजाङ्गनां तदुत्थदूषणशमनं जुहाव च ॥ १३६ ॥

अथ प्रभाकरः । भोः कथाः श्रूयतामिति विज्ञाप्य कथितुमारभे ।

सुविचरणपूर्वकाले पौनःपुन्ये मखे रतम् ।

स्मारं स्मारं यं शतेज्यः स्वैश्वर्यं ममतां जहौ ॥ १३७ ॥

नाम्नासीत् स जनार्दनः क्षितिपतिस्तस्मिन् वनं प्रस्थिते
तद्राज्ये रिपुभिर्हृतेऽस्य महिषी प्रायात् वनं सात्मजा ।

तस्या ज्येष्ठसुतः प्रियङ्कर इति ख्यातः पुलस्त्यात्तसत्

विद्योऽगात् पितृदर्शनार्थमटवीमद्यापि नावर्त्तते ॥ १३८ ॥

अतुल्येदस्य अतुःप्रमाणकनिगमः सर्वशास्त्रं । षट्प्रमाणकं वेदान्तशास्त्रं । तिरस्करणी
प्रावारणपटः प्रतिसीरा यवनिका स्यात् तिरस्करणी च सा इति कोषः ॥ १३५ ॥

शिवमिति । स प्रभाकरः अशिवनुदे अमङ्गलच्छेदाय शिवाय च शिवं शिवां
दुर्गाच्च अर्चयत् । ततः विधुनामकं शुचिं वस्त्रं प्रणीय संस्थाप्य गुरुज्येष्ठभाता अतुःकः
कासुकः सन् यत् निजाङ्गनां भार्यां असृशत् तदुत्थदूषण शमनं यथा स्यात् तथा जुहाव
च ॥ १३६ ॥

सुविदिति । सुवित् सुविद्या तथा ख्यातमिति सुविचरणं मखे यज्ञे रतं अनुरक्तं
यं नृपं स्मृत्वा स्मृत्वा शतेज्यः शतमनुरिन्द्रः स्वैश्वर्यं ममतां जहौतत्याज । अथम् १,
पूर्वकाले ७, पौनः पुन्ये ७, ॥ १३७ ॥

नाम्नेति । नाम्ना जनार्दनः स प्रसिद्धः क्षितिपतिरासीत् । तस्मिन् नृपे वनं
प्रस्थिते सति तस्य राज्ये शत्रुभिर्हृते सति अथ नृपस्य महिषी सात्मजा सपुत्रा वनं
प्रायात् गतवती । तस्याः ज्येष्ठः पुत्रः पुलस्त्यसुतेः सकाशात् आसा गृहीता सद्विया येन
तादृशः सन् पितृदर्शनार्थं अटवीं अगात् अद्यापि न आवर्त्तते न प्रत्यागतीऽभूत् ॥ १३८ ॥

व्याकरणम् ।

अथम् पूर्वकाले पौनःपुन्ये । स्मारं स्मारं ॥ १३७ ॥ १३८ ॥

एतत् श्रुत्वा प्रियङ्कर आत्मानं स्मरन् हामातः ! हाभ्रातरित्युक्त्वा
मूर्च्छामाप । अनन्तरं प्राप्तसंज्ञः अधैर्यः उच्चैरुदन् आह ।

सोहं प्रियङ्कर इति प्रथितो दुरात्मा

योहं विहाय जननी सहजावटव्याम् ।

अत्रावसामि सदनादृतभोगलुब्धो

मुग्धः पिवन् विषमहो अमृतं विहाय ॥ १३९ ॥

सम्पदैश्वर्यराज्यादि सुखं धिगविवेकिनाम् ।

यस्मादिहागमोद्देश्यं विस्मराम्यात्मना सह ॥ १४० ॥

ततः शोकावस्तुक्कण्ठः प्रभाकरं प्रति । ब्रह्मन् ! समानुजः
प्रभाकरः किमकरोत् यदि जानासि तद्वद । प्रभाकरस्तं प्रति ।

प्रभाकरोऽग्रं मृगयन्नितस्ततो रत्नं धनुर्व्यूत उरौ पणीकृतम् ।

यत् भूरिसेनेन जिगायतदग्लहं नीत्वा ब्रजन् तत्पथि दस्युना हतः ॥ १४१ ॥

अथ प्रियङ्करः एतदतिदुःसहं श्रुत्वा ।

हाभ्रातराधिनुदसेचनकासुतुल्य !

हाकण्ठहारतरलाऽमृतराशिहासिन् ! ।

सोहमिति । प्रियङ्कर इति नाम्ना प्रथितः ख्यातः स दुरात्माहं योहं अटव्यां
कानने जननीसहजी जननी सहजं सातरख विहाय सदनादृतभोगलुब्धः सद्भिरनादृती
यो भोगलुब्धो लुब्धो मुग्धः सन् अमृतं विहाय विषं विपन् सन् अत्र आवसामि ॥ १३९ ॥

सम्पदिति । अविवेकिनां जनानां राज्यादिसुखं धिक् । यस्मात् सुखात् यत्
सुखं प्राप्य इहागमोद्देश्यं पितृदर्शनरूपं अत्रागमोद्देश्यं विस्मरामि । तथा सुखं
धिक् । यथा सुखं प्राप्य इहागमोद्देश्यं इह कर्म्मक्षेत्रे आगमोद्देश्यं विस्मरति
तथेति भावः ॥ १४० ॥

प्रभाकर इति । प्रभाकरः इतस्ततः अग्रं अग्रजं मृगयन् अनुसन्दधत् सन् भूरि-
सेनेन मृगेण उरौ मद्धति धनुर्व्यूतं यत् रत्नं पणीकृतं ग्लहीभूतं तत् रत्नं जिगाय
जितवान् तत् रत्नं नीत्वा गृहीत्वा आग्रजन् आगच्छन् सन् पथि दस्युना हतः ॥ १४१ ॥

हाभतरिति । आधिनुत् मनोव्यथाच्छेदक ! हे असेचनक ! हे असुतुल्य प्राणतुल्य !

ज्ञानेन पुत्तलिबहिःश्वरजीवनात्मन् !

हा वीर ! धीर ! नयनाञ्जन ! दक्षबाहो ! ॥ १४२ ॥

इत्युच्चैरुक्त्वा मुमोह । एतत् दृष्ट्वा सभासदः चित्रार्पिताङ्गवासन् ।

एतर्हि योगी विरतः समाधितः

पुलस्त्य आगन्तुमनाः स्वमाश्रमम् ।

पश्यन् धिया चेष्टितमात्मशिष्यो-

र्जगाम पाञ्चालपुरीं तयोः पुरः ॥ १४३ ॥

गुरोः स्पर्शात् प्राप्तसंज्ञो वीक्ष्य तं स पुरो गुरुम् ।

ननाम वाष्पपूर्णक्षस्तथा हृष्टः प्रभाकरः ॥ १४४ ॥

अथ गुरुं प्रति प्रियङ्करः ।

गुरो ! शोचामि नात्मानं मातरं न च सोदरम् ।

यथा तवाशीर्ष्वक्षसो वैफल्यं प्रति सत्यवाक् ॥ १४५ ॥

पुलस्त्यस्तं प्रति । वत्स ! न मादृशां वचो मिथ्याभवितुमर्हति ।

किन्तु ।

यदन्वभूतं दुःखानि पुत्रकौ बहुधा युवाम् ।

मनसो मुद्रितत्वं मे युञ्जानस्यात्र कारणम् ॥ १४६ ॥

हे कण्ठहारतरु ! हारमध्यगमणे ! बहिःश्वरजीवनात्मस्वरूप ! । हे नयनाञ्जन ! हे दक्षिणबाहो ! ॥ १४२ ॥

एतर्हीति । एतत्समये योगी पुलस्त्यः समाधितो योगात् विरतः सन् स्वीय आश्रमं आगन्तुमना सन् आत्मनः शिष्योद्येष्टितं धिया पश्यन् सन् तयोः पुरः अग्रे पाञ्चालपुरीं गगाम ॥ १४३ ॥

गुरोरिति । प्राप्तसंज्ञः चेतनां प्राप्तः सन् स प्रियङ्करः तं गुरुं पुरोऽग्रे वीक्ष्य ननाम । प्रभाकरोपि हृष्टो ननाम ॥ १४४ ॥

गुरो इति । हे गुरो ! हे सत्यवाक् ! आत्मानं मातरं मातरञ्च न शोचामि यथा तव आशीर्ष्वक्षसः वैफल्यं शोचामि ॥ १४५ ॥

यदिति । हे पुत्रकौ ! युवां बहुधा दुःखानि यत् अन्वभूतं अनुभवं कृतवन्तौ अत्र कारणं युञ्जानस्य समाधिं कुर्वन्ती मन मनसो मुद्रितत्वं विषयज्ञानरहितत्वं ॥ १४६ ॥

अथ प्रियङ्करः । पुत्रकाविति कथं सम्बध्यते ? । पुलस्त्यः । न
ज्ञातवानसि ।

असौ तवानुजो भ्राता मम शिष्यः प्रभाकरः ।

यो जिगाय धनुर्द्युते स्त्रीरत्नं सुप्रभाभिधम् ॥ १४७ ॥

प्रभाकरं प्रत्याह ।

असौ ज्येष्ठस्तव भ्राता मम शिष्यः प्रियङ्करः ।

वीर ! त्वं निहतो येनाऽमोघशक्त्या महाह्वये ॥ १४८ ॥

इति श्रुत्वा प्रियङ्करः भ्रातर्भ्रातरिति स्वानुजं भ्रातरमालिङ्ग्य
मूर्द्ध्नि समुपाघ्राय च तद्विरहजं शोकं जहौ । अथ पुलस्त्यः ।

अज्ञाय मातुरन्ध्यायाश्चक्षुषी भवतं सुतौ ।

उडृत्य तस्या हृच्छूलं लभेतां पैत्रमासनम् ॥ १४९ ॥

एतत् श्रुत्वा तौ तथा कृतवन्तौ ।

इति महामहोपाध्याय श्रीकृष्णानन्दसरस्वती विरचिते

नाट्यपरिशिष्टनामनाटके महाविद्याकवचमाहात्म्ये

नवमीरात्रिविनोदः ॥ ० ॥

असौ इति । सुगमम् ॥ १४७ ॥

असाविति । महाह्वये महायुद्धे । अन्यत् सुगमम् ॥ १४८ ॥

अज्ञायेति । हे सुतौ । अज्ञाय मातुश्चक्षुषी भवतं । अस्या मातुः
हृत्क्षूलं अर्थात् दुःखरूपक्षूलं उडृत्य पैत्रं पित्रां सिंहासनं लभेतां ॥ १४९ ॥

इति कविभूषण श्रीभजितनाथ न्यायरत्न विरचिता राजसरस्वती नाम टीका समाप्ता ।

अनुशिष्टम् ।

अथ प्रविश्य सशिष्यो वेदान्ती पठति ।

गुरुं नमामि वरदं वाचां वैचित्र्यसिद्धये ।

विद्याद्या गुरुतोभिन्ना न वाचाख्या नु पञ्चवाक् ॥ १ ॥

ओं नमः शिवाय तस्मै स हि अजासङ्ग इच्छायुक् आद्यन्तद्वय-
रहित इङ्गति पदाहीनः सह रयवल इलोदय भङ्गकृदिति ॥ २ ॥

गुरुमिति । वाचां वाक्यानाम् । वैचित्र्यसिद्धये वाक्यरचनाकौशलसिद्धये गुरुं
नमामि । ननु वाग्देवचित्रकामिनां कालिकाया वाग्देवताया वा नमस्कारी युज्यते
इत्यत आह । नु भोः आद्या विद्या कालौ गुरुतो भिन्ना न गुरुमन्त्रदेवतानामेक्यात् ।
वाचाख्या च वाचा आख्या यस्याः सा सरस्वती च तद्विन्ना न तयोर्बौजस्येक्यादिति
भावः । कालौ सरस्वती च कौटुबी पञ्चवाक् पञ्चा विस्तृता वाक् यतः सा तथा
वाक्यरूपसिद्धिनिष्पत्तिः । तेषां गद्यानि पद्यानि च सुखकुहरादुल्लापन्त्येव वाच इति व्यवहृतं
पक्षे । विद्येत्यन्तपूर्वभागः मङ्गलाचरणम् । (अ आद्या) आद्याः १॥, गुरुतः ५॥,
अभिन्नाः १॥, नव १॥, अवाख्याः १॥, । पञ्च १॥, वा १॥, अक् १॥, ॥ २ ॥

ओमिति । तस्मै सर्वजनप्रसिद्धायैत्यर्थः, तस्य नमस्तथाप्रयोजकमैश्वर्ये दर्शयति ।
स महेश्वरः अजा मूलप्रकृतिः तत्सङ्गतः सन् इच्छायुक् “बहु स्यां प्रजायेय”मितीच्छायुक्तो
भवति । आद्यन्तद्वयरहितः नित्य इत्यर्थः । स ह स च पदाहीनोऽपि अरण्यहीनोऽपि
रयवलः रयो विगो विद्यतेऽस्त्विति स तथा तादृशः इङ्गति चलति । “अपाणिपादो
जवन” इति युतेः । इला पृथ्वी तस्या उदयमङ्गकृत् सृष्टिसंहारकृत् । पक्षे । तस्मै
इत्यन्त पूर्वभागः मङ्गलाद्यर्थः । छाद्युगिति छिदकारकस्य गतिपदेति गमनप्राप्तस्य उदय-
भङ्गकृदिति निरुद्धाहच्छेदकस्य सम्बोधनम् । सः १॥, (हि) अच् १॥, (अपसङ्ग)

व्याकरणम् ।

आद्या नवावाख्याः । अकाराद्या नव अच् संज्ञाः स्युः । पञ्चवाक् । अकाराद्याः
पञ्चैव अक् संज्ञाः स्युः ॥ १ ॥

स हि अजासङ्ग इच् । स एव अच् आसङ्गः अकारिण अयुक्तस्येत् इच् । आद्यन्त-
द्वयरहित इङ् । स च अच् आदिना अकारिण अन्तद्वयेन ऐकारोकाराभ्यां रङ्गितस्येत्

ततः प्रविश्य स्नात्ताद्या वेदान्तिनं प्रति ।

ब्रह्मन्निह खलु अनुभूतसंसारस्वरा एजन्ते चत्वारो वर्णा अतः परे
चेकनामधामानि भवन्ति अतो विप्रवाहय वाची बोधी भवति
यन्नाम मृण्वतस्तस्माच्च जायन्ते मोहवर्गान्ता वरलाभाः संसार-
वणिजां केऽन्ये ॥ ३ ॥

आसङ्गः १।, इच् १।, । आद्यन्तद्वयरहितः १।, इङ् १।, ॥ अहीनः १।, सहरय-
वलेः १।, इले १।, ॥ २ ॥

ब्रह्मन्निह । हे ब्रह्मन् ! इह काले अनुभूतसंसारस्वराः अनुभूता ज्ञाताः दारादि-
भयसंसारजन्याः स्वरा उपतापा येति तथा संसारिण इत्यर्थः । स्वर इति स्तु उपतापे
इत्यस्य अलि रूपम् । तादृशचत्वारो वर्णा ब्राह्मणादय एजन्ते कम्पन्ते । अतः परे
च परकाले च ईकनामधामानि कुम्भितनामकानि स्थानानि गरकनामस्थानानि भवन्ति
प्राप्नुवन्ति । ईक् इति ईजङ् कुम्भे इत्यस्य क्विपि रूपम् । भवन्तीति भूजप्राप्ती इत्यस्य
रूपम् । अतो वाची वचनानि विप्रवाहय विशिषेण प्रवाहय अविद्यान्तं कथयेति
यावत् । यं वाक्प्रवाहं शृण्वती जनस्य बोधी भवति यतो बोधात् मोहवर्गान्ता मोह-
घटितवर्गस्य कामक्रोधादिसमूहस्य अन्ता नाशा जायन्ते संसारवणिजां केऽन्ये वरलाभाः ।
उत्तमलाभाः सुः । अर्थादत उत्तमो न कोऽपि लाभोऽस्ति । पक्षे । अनुभूतसंसार
इति, विप्र इति, च इति, आ इति, च सम्बोधनम् ॥ वाकारः अवधारणे । अतः पश्चात्
यन्नाम या संज्ञा भवति अतः परे शृणु इत्यर्थः । स्वराः १॥, एच् १।, अने ७, चत्वारः
१॥, वर्णाः १॥, ॥ अतः ५।, परे ७।, (च) ईकनामधामानि १॥, भवन्ति ८॥, ॥ इय-
वाचः १॥, अवः १।, ॥ जायन्ते ८॥, अमः १।, (इ) वर्गान्ता वरलाः १॥, ॥ ३ ॥

व्याकरणम् ।

इङ् । अहीनः स हरय वलेः इले । स च अच अकारेण हीनः हरयवलेः
सहितः इले संज्ञः स्यात् ॥ २ ॥

स्वरा एजन्ते चत्वारो वर्णाः । अने स्थितायत्वारः स्वरवर्णा एच् । अतः परे
चेकनामधामानि भवन्ति । अकारात् परस्यायत्वारो वर्णा ईकनामाद्यानि भवन्ति ।
इयवाचीऽवः । इयवास्तथा अच् च अवः स्यात् । जायन्ते मोहवर्गान्ता वरलाः ।
वर्गान्ताः पक्ष तथा अवः रलो च असंज्ञाः सुः । इकारोऽवधारणे ॥ ३ ॥

संसारकेशदावो जवभभामोद्वेग-मोहशोक-

प्रभञ्जनवृद्ध एव स ह वो वाचा मुक्तोदवारिदेन शाम्यतु ॥ ४ ॥

वेदान्तो । नमस्तस्मै पुरुषाय मध्यमायान्ते-

ऽवशेषायाद्याय लोहितसिताऽसिताय ॥ ५ ॥

राजवाङ्मव ! जगदास्ते सुसुप्तियुगिव स्वधामचारिभिरुप्यमानं

परमार्थमनवदधदतः सुप्तिं समुज्ज् भोः जवोत्तराः पञ्चा-

शुगाद्याः स्वधामचारिण इति स्मर्त्तव्यम् ॥ ६ ॥

संसारंति । संसारकेशरूपी दावो वक्रिः, जवो वेगवान् यो भः प्रचण्डानिलस्तस्यैव
मा दीप्तिर्येषां ते जवभभामोद्वेग ये अमोद्वेगमोहशोकप्रभञ्जना वायवस्तैर्द्वः परि-
वर्द्धितः । अमो रोगः, उद्वेगचिन्ता, मोहः अज्ञानं, शोकः अनुतापः, एते एव प्रभञ्जना
वायवः तैर्वर्द्धितः, स ह स तु वक्रिर्वो युष्माकं वाचा वचसा मुक्तोदवारिदेन मुक्तम् उदकं
येन तादृशेन वारिदेन शाम्यतु । भः प्रचण्डानिले वर्षे इति कौपः । मोहत्यादिकं
यथाकथञ्चित् योजनीयम् । अवः १।, जवभभामः १॥, ॥ ४ ॥

नम इति । तस्मै पुरुषाय नमः । कथञ्छूताय आद्याय जगतः प्रथमाय, तथा
मध्यमाय मध्ये स्थिताय अन्ते अवशिषाय प्रलये अवशिष्टाय । लोहितसिताऽसिताय
रञ्जनात्मकं लोहितं रजः, प्रकाशात्मकं सितं सत्त्वं, आवरणात्मकं असितं तमः, तदेतद-
गुणत्रयाधिष्ठानाय ईश्वराय इत्यर्थः । पक्षे । हितेत्यादिकं सं । वशिषाः १॥, याद्याः १॥,
यलः १।, ॥ ५ ॥

राजति । हे राजवाङ्मव ! द्विजयेष्ठ ! जगत् सुसुप्तियुगिव निद्रायुक्तमिव आसीत् ।
अत्र हेतुमाह स्वधामचारिभिः स्वमेहचारिभिः । प्रकृतायेपक्षे स्वशरीरचारिभिः ।
परमार्थे धनम् । प्रकृतपक्षे अरमपुरुषार्थमित्यर्थः । अनवदधत् अवधानमकुर्वन्त् ।
अतः कारणात् भो सुप्तिं समुज्ज् त्यज । जवोत्तरा जवो वेगः उत्तर उत्तमी येषां ते
अतिवेगयुक्ताः पञ्चाशुगाद्याः कामाद्याः । गृहदेहलिट्प्रभावा धामानीत्यमरः । पक्षे ।

व्याकरणम् ।

अवो जवभभामः । जवभभामाभ्यां स ह अमः अवसंज्ञः स्यात् । स ह वो वाचा मुक्तः ।
स अवः अथा रजितः हव संज्ञः स्यात् । वा एवायं ॥ ४ ॥

वशिषा याद्या यलः । याद्या यकाराद्या वशिषा वकारान्ता वर्षा यल संज्ञाः स्युः ॥५॥

सत्यथावलम्बिनो नाकाद्या अक्षरा हस्ते ।

अहयावसस्तु भवन्ति पर्ययाः ॥ ७ ॥

कपटसुहृदः पोथ्यवर्गा आपोषात् पुरुषस्य प्रवणाः

स च तं कपटञ्च पद्यादेवाशक्तो जानीहि ॥ ८ ॥

सावधानस्य विशेषतोऽवगच्छतश्च तथा जायन्तेऽमाटच्छटेन

रा इति दातुः सम्बोधनम् । सुप्तिं समुदिति सुप्तिं प्रतिहर्षयुक्तस्य सम्बोधनम् । जवाः १॥, डवजगदाः १॥, ते १॥, ॥ भूमः १॥, जवीतराः १॥, पञ्च १॥, ॥ ६ ॥

सदिति । सत्यथावलम्बिनो जनस्य नाकाद्याः स्वगाद्या लोका अक्षरा अवया हस्ते वसन्तीति शेषः । अहयावसस्तु हयः पत्न्या न हयः अहयस्तस्मिन् कृपये आवसी वासिनो जनस्य पर्यया विपरीता नरकाद्या लोका अक्षरा भवन्तीत्यर्थः । अतिपातस्तु स्यात् पर्यय उपात्यय इति कोषः । पद्ये । अवश्रितं सम्बोधनं तच्च यथाकथञ्चित् सङ्गमनीयम् । काद्याः १॥, अक्षराः १॥, हस् ११, ॥ ते १॥, अहयाः १॥, वसः ११, (तु) भवन्ति ८॥, ॥ ७ ॥

कपटेति । कपटसुहृदः कपटमित्राणि आपोषात् पोषणपर्यन्तं प्रवणा अनुगता भवन्तीति शेषः । स च पुरुषः तं कपटं कैतवं अशक्तः पोषणादावशक्तः सन् पद्या-देवजानीहि अतिशयं जानाति न तु आपातत इत्यर्थः । जानीहीत्यत्र मुहुर्भ्रंशाद्यं हितस्वप्नमिति सूत्रेण अतिशयाद्यै हिः । पद्ये । अदेवाशक्तः अक्रीडाशक्तो जानीहीति शिष्यावधानार्थम् । सचतं ११, कपटं ११, अपः ११, ॥ ८ ॥

ननु स्वधानपरिभ्यः चौरिभ्यः कथं परमार्थरक्षणं भवतीत्याकाङ्क्षायामाह साव-

व्याकरणम् ।

जवा डवजगदास्ते । ते डवजगदा जवाः स्युः । भूमौ जवीतराः पञ्च । जव परवर्णाः पञ्च भूमसंज्ञाः स्युः ॥ ६ ॥

काद्या अक्षरा हस् । ककाराद्या वर्णा हस् संज्ञाः स्युः । ते अहया वसस्तु भवन्ति । ते ककाराद्या वर्णा हकार यकाररहिताः वस संज्ञाः स्युः ॥ ७ ॥

सचतं कपटं अपः । अकारतकारेण सङ्ग कपटं अपसंज्ञं स्यात् ॥ ८ ॥

कामाद्येन स्वधामचारिणा जिह्मगेनेव न क्षतयः ॥ ८ ॥

समाधियुजो निर्जितेन्द्रियवर्गान् पञ्चगन्धवह्नीक्षाररहितानवेहि
समुज्ज्वलविषयानुभवानपुनर्दुःखभाजः ॥ १० ॥

अरे ! कायलवर्गान्तकं यममवेहि ॥ ११ ॥

धानेति । विशेषतोऽवगच्छतो ज्ञानतः सावधानस्य जनस्य स्वधामचारिणा जिह्मगेन
संप्रेषेव कामक्रीडादिना तथा क्षतयो हानयो न जायन्ते कीदृशीन अमाटकटेन अमा
सह षट्तीति अमाटन्तः ते च ते अठायेति ते तथा ; अमा सह समीपे चेति कोषः ।
पक्षे । अवग इति ज्ञानिनः कामाद्येन—न क्षतय इति साधूनां सम्बोधनं ॥ कृतः १॥,
क्षतथाः १॥, जायन्ते ८॥, अमा १, ट कटेन १, ॥ ८ ॥

ननु कामाद्यैः काक्षतिरित्यत आह समाधीति । समाधियुजो योगयुक्तान् जिते-
न्द्रियान् अपुनर्दुःखभाजोऽवेहि जानीहि । तथाहि अजितेन्द्रियाः परमदुःखभाजो
भवन्तीति भावः । कीदृशान् पञ्चानां गन्धवह्नीनां प्राणादिवायूनाम् उक्षारः शरीरान्तः
प्रक्षारसेन रक्षितान् संयतप्राणानित्यर्थः । समुज्ज्वल्यक्तः पञ्चाणां विषयाणां कपरसगन्ध-
स्पर्शशब्दानामनुभवी ज्ञानं वैसी तथा तान् । समुज्ज्व इति उज्ज्व अ त्यागे इत्यस्य
कर्मणि घञि रूपं । पृषदशो गन्धवह इत्यमरः । वर्गान् २॥, पञ्च २॥, गन्धवह्नीक्षार-
रक्षितान् २॥, अवेहि ८, (समुत् ।) भूपं २, ॥ १० ॥

अरेति । अरे सम्बोधनम् । कायलवर्गान्तकं कायो विद्यते येषां ते कायलाः
शरीरिणः तेषां यो वर्गः समूहस्तस्यान्तकं नाशकं यममवेहि । तथाहि शरीरमनित्यं
जानीहीति भावः । पक्षे । अरेऽका इति दुःखिनां सम्बोधनम् । यल्लवर्गान्तकं २,
यमं २, अवेहि ८, ॥ ११ ॥

व्याख्यरणम् ।

क्षतक्षतथा जायन्तेऽमाटकटेन । ट क टेन अमा सह च तथा ; अकारतकारथकाराः
कृती भवन्ति ॥ ८ ॥

वर्गान् पञ्च गन्धवह्नीक्षाररक्षितान् अवेहि समुज्ज्वल्यक्तम् । अनुनासिकवर्णपञ्चरक्षि-
तान् वर्गान् पञ्च भूपमवेहि । समुदिति शिथ्यसम्बोधनम् ॥ १० ॥

यल्लवर्गान्तकं यममवेहि । यल्लवर्गान्तकं अ य न उ म रूपं पञ्चकं यम-
संज्ञकं जानीहि ॥ ११ ॥

सर्वदा य इह यमासङ्गो ह स एव समुज्जसोप-
तापपुनर्भवभीति मुट् ॥ १२ ॥

उष्मनिर्मुक्तः सहसाख्योऽयपो भवत्यष्टादशव्यसन-
निर्मुक् सर्वानुरक्तिभागिहामुच च न शोकभाक् ॥ १३

श्रुतमस्ति वा लेखपञ्च पतत्परपञ्चवाणाहति मुट् ॥ १४ ॥

सर्वदिति । इह लोके योजनः सर्वदा यमासङ्गः समाधियुक्तः स एव समुज्ज-
सोपतापपुनर्भवभीति मुट् समुज्जसोपतापिन सह पुनर्भवभीति मुट् मोक्षो
येन स तथा । मुट् इति मुह्यतातीत्यर्थः । हः पादपूरणे । पचे । सर्वदाय इति
सर्वस्वदातुः सम्बोधनम् । समुदिति अपतापेत्यादिष्वयं सं । यमासङ्गः ११, हसः ११,
(एव) भसः ११, ॥ १२ ॥

उष्मेति । उष्मनिर्मुक्तः उष्णस्वभाववर्द्धितः सहसाख्यः हसेन हास्येन सह वर्तमाना
आख्या यस्य स तथा अयपः शुभावहविधिपालकः अचक्रौडादिवास्त्रादि अष्टादश-
व्यसनवर्द्धितः सर्वानुरक्तिभाक् सर्वेषामनुरागविषयो जन इहामुच च न शोकभाक्
भवति । उष्मनिर्मुक्तः ११, सः ११, हसाख्यः ११, यपः ११, भवति ८१, ॥ १३ ॥

श्रुतमिति । लेखान् देवान् पातौति लेखप इन्द्रः सोऽपि पतन्तो ये परपञ्चवाणस्य
शत्रुभूतकामस्य शराक्षेपा या आहतिराघातलेन मुट् मुग्ध आसीदिति शेषः । लेख-
पदितिनन्दना इत्यमरः । पचे । वाखे इति सं । खपः ११, अपतत्परपञ्च १३, ॥ १४ ॥

व्याकरणम् ।

यमासङ्गो हस एव भसः । यसरङ्गिता हसः भसः स्यात् । समुदिति श्रिय-
सम्बोधनम् ॥ १२ ॥

उष्मनिर्मुक्तः स हसाख्यो यपो भवति । उष्मसंज्ञाः अयसहासैर्निर्मुक्तः स हसाख्यः
पूर्वोक्तहसनानकवर्णसमूहो यपः स्यात् ॥ १३ ॥

खपः अपतत्परपञ्च । अपतत्परपञ्च च खपः स्यात् ॥ १४ ॥

दक्षमखसोऽपि योगशसः खपयोनिध्यतिवेल इति श्रूयते ॥ १५ ॥

इतः कस्मैचिदपि कार्याय प्रकृति-

मुखे प्रयुक्ता अक्षरा दृगविधेया ॥ १६ ॥

शृणु यथावत् स्वर्चमुतं लघुगुर्व्वितिमात्रं भवति गुरुतुल्यार्धभाक्
तथा साधुसंसर्गभागपि ॥ १७ ॥

दक्षेति । दक्षस्य मुखं सति नाशयतीति दक्षमखसः शिवः योगशसः योगेन
शक्तिं निद्रातीति स तथा । असत्पुर स्त्रापे इत्यस्य रूपम् । तादृशः शिवोऽपि खपयो
निध्यतिवेलः खमिन्द्रियं तदेव अतार्थ्यत्वेन दुष्परिहारत्वेन च पयोनिधिरिव स एव
अतिवेलोऽतिक्रान्तमर्यादो यस्य स तथा । अतिवेल इति अतिक्रान्ता वेला मर्यादा
येन स तथा । इति श्रूयते । वेला कालमर्यादयोरप्योच्यते । पक्षे । खप इत्यनन्तरं
विसर्गस्य ओकारे परे यकारः । ओ सम्बोधने । निध्यतिवेल इति अतिशयनिधि-
स्वामिनः सं । खसः १, (अपि) योगशसः १, खपः १, ॥ १५ ॥

इत इति । इतः कारणात् कस्मैचिदपि कार्याय यत्किञ्चिदपि प्राप्तुं प्रकृतिमुखे
प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमसां साक्षावस्था तदाद्ये मङ्गदादौ जडे अपुरुषार्थसाधनीभूते वस्तुनि
स्त्रेष्वात् कामिनीमुखे च । अक्षरा निचला दृक् दृष्टिः प्रयुक्ता विप्ता अविधेया न
कार्य्येत्यर्थः । वाकार एवार्थे । पक्षे । दृगविधेया इति ज्ञानवतामविनययाद्विषा
सम्बोधनम् । इतः १॥, कस्मैचित् ४१, कार्याय ४१, प्रकृतिमुखे ३, प्रयुक्ताः १॥,
अक्षराः १॥, ॥ १६ ॥

श्रण्विति । यथावत् स्वर्चमुतं श्रीमनोऽर्धो मूल्यं धेवां तानि स्वर्धाणि मङ्गमूल्य-
ध्व्याणि तत्र मुतं निशीभूतं लघुवस्तु अपि गुण सत् अतिमात्रम् अतिशयं यथा स्यात्

व्याकरणम् ।

खसोऽपि योगशसः खपः । योगः शसेन यस्य तादृशः अर्धात् असयुक्ता खपः खसः
स्यात् । अ इ उ ऋ ए ओ ङ ऐ औ च, ञ य व र ल, ञ ख न ऊ म, झ ढ
ध घ भ, ज ङ द य व, ख फ क्ठ ठ थ, च ट त क प, श ष साद्यान्ताख्याः । एषां
मध्ये ये वर्णांशे आदिवर्णान्तवर्णसमाहारसंज्ञा स्युः । सुं ॥ १५ ॥

इतः कस्मैचित् कार्याय प्रकृतिमुखे प्रयुक्ता अक्षराः । कस्मैचिदपि कार्याय
प्रकृतिप्रत्ययादौ प्रयुक्ता वर्णा इत् संज्ञाः स्युः ॥ १६ ॥

शिथ्याः ।

ब्रह्मन् ! वर्णानामेकप्रभवत्वेन कुतो न सर्व्वेषां साम्यम् ॥ १८ ॥

वेदान्ती । मैवं विभागानुपपत्तेः । किन्तु एकावयवविशेष-
प्रभवत्वेन हि वर्णानां साम्यम् ॥ १९ ॥

स तु विशेषो महाजनानां संग्रहतोऽवगन्तव्यः ॥ २० ॥

क्वचिदतथाविधोऽपि कार्य्यवशतो विभिन्नजातिसन्निवेशाच्च
तस्मात्समाप्नोतीति विशेषोऽनुसन्धेयः ॥ २१ ॥

तथा गुरुतुल्यार्घभाक् भवति तथा साधुसंसर्गभाक् खुरुरपि गुरुतुल्यार्घभाक् गुरुतुल्य
पूजाभाक् भवति । सूक्त्ये पूजाविधायक इत्यमरः । आबत् १, स्वर्घमुतं खधुगुर्व्वंति-
मात्रं १, भवति ८, ॥ १७ ॥

ब्रह्मन्निति । वर्णानां ब्राह्मणादीनां एकस्यादेव ब्रह्मणः प्रभवत्वेन । वर्णानां ६॥,
एकप्रभवत्वेन १, कुतः ५, न १, सर्व्वेषां ६॥, साम्यं १, ॥ १८ ॥

मैवमिति । विभागानुपपत्तेः ब्राह्मणवृत्तिवत्त्वादिना विशेषविभागानुपपत्तेः । किन्तु
एकावयवविशेषा ये ब्रह्मणी मुखधाररूपादास्तत्प्रभवत्वेन ब्राह्मणादीनां साम्यम् । महा-
जनानां मन्वादीनां संग्रहात् स च विशेषोऽवगन्तव्यः ॥ १९ ॥ २० ॥

क्वचिदिति । अतथाविधोऽपि एकावयवप्रभवोऽपि कश्चित् विश्वामित्रादीनामिव
कार्य्यवशतः तपोबलात् कश्चित् विभिन्नजातिसन्निवेशादपि भिन्नजातिषु दृढतरसंसर्गात्
तस्मात्समाप्नोति ॥ २१ ॥

व्याकरणम् ।

आबत् स्वर्घमुतं खधुगुर्व्वंतिमात्रं भवति । अतिमात्रं त्रिमात्रम् ॥ १७ ॥

वर्णानामेकप्रभवादीनामेकप्रभवत्वेन आकाशप्रभवत्वेन । इति पूर्व्वपक्षः ॥ १८ ॥

एकावयवविशेषप्रभवत्वेन वर्णानां साम्यम् । एकावयवविशेषाः कण्ठतालुकादय-
स्तत्प्रभवत्वेन साम्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

क्वचिदतथाविधोऽपि कार्य्यवशतोऽपि भिन्नजातिसन्निवेशाच्च तस्मात्समाप्नोतीति
विशेषोऽनुसन्धेयः । अतथाविधो यथा ऋकार लकारयोः साम्यं कार्य्यवशात् गुणादि-
रूपकाव्यायम्, एकारादीनां तात्पर्य्यमध्ये पुनः सन्निवेशादिकारिकारयोः साम्यम् ॥ २१ ॥

तेषाञ्च यो येन समः स तस्य तत्र वा ततः ।

स्निग्धो विक्रमिता लब्धभार्य्यश्चेत् तत् प्रशस्यते ॥ २२ ॥

एतद्विपर्य्यये कौत्सि माभविष्य कदाचन ।

सत्सम्मतं कर्मकुर्व्वन्न वाच्यः स्याद्वि सर्व्वतः ॥ २३ ॥

आपद्यपि सुनृतवागनुबन्धनिर्गुक्त आहतः सर्व्वत्र

सर्व्वर्णभाक् भवति च पञ्चोदित् विबुधलोकेऽर्कवत् ॥ २४ ॥

तेषामिति । तेषां ब्राह्मणादीनां मध्ये यो जनो येन समः कुलसौन्दर्य्यैश्वर्यादिभि-
स्तुल्यः स्यात् स जनस्तस्य स्निग्धो वयस्यश्चेत् तत् तदा प्रशस्यते । तथा स जनस्तत्र तस्य
समीपे विक्रमिता विक्रमकर्त्ता चेत् तदा प्रशस्यते । तथा स जनस्तस्मात् लब्धभार्य्यश्चेत्
तदा प्रशस्यते इति क्रमेणान्वयो बोद्धव्यः । वयस्यः स्निग्धः सवय इत्यमरः । तेषां ६॥,
(च) यः १, येन १, समः १, स १, तस्य ६, तत्र ७, (वा) ततः ५, ॥ २२ ॥

एतदिति । उत्तमाधमयोर्मैत्रादिकरणे कौत्सि माभविष्य मा प्राप्स्यथ । भूञ्ज
प्राप्तवित्यस्य रूपमिदम् ॥ २३ ॥

आपद्यपीति । आपद्यपि विपत्कालेऽपि सुनृतवाक् प्रियसत्यवाक् अनुबन्धनिर्गुक्तः
दोषरहितो यो जनो भवति स सर्व्वत्र आहतो भवति वर्णभाक् स्तुतिभाक् भवति तथा
विबुधलोके स्वर्गे अर्कवत् पञ्चोदित् परकाले चदित् चदितो भवति । पथात् चदित्
पञ्चोदित् पथाङ्गेन प्रविष्ट इतिवत् । वर्णो हिजादौ शृङ्गादौ स्तुतौ वर्णन्तु वाच्यदे
इत्यमरः । पक्षे । सुनृतव इति सुनृतयुक्तस्य सं । विबुधेत्यादिकञ्च सं । अक् १,
अनुबन्धनिर्गुक्तः १, आहतः १, सर्व्वत्र ७, सर्व्वर्णभाक् १, भवति ८, अपः १, (च)
चदित् १, ॥ २४ ॥

व्याकरणम् ।

तेषाञ्च यो येन समः स तस्य तत्र वा ततः ॥ २२ ॥

यथा अभविष्य सम्मतं स्याद्वि ॥ २३ ॥

अनुबन्ध निर्गुक्त आहतः सर्व्वत्र सर्व्वर्णभाक् भवति अपञ्चोदित् । अनुबन्धरहितो-
ऽक् चदित् चपञ्च सर्व्वर्णभाक् भवति ॥ २४ ॥

अरेऽबलादेशोऽणुश्रुतीयतामीशः ॥ २५ ॥

ज्ञानभृन्नित्यसुखवृद्धिरैजालाऽरोच इति जानीहि ॥ २६ ॥

यतः ।

प्रकृतेर्यः परः सत्यः स एव प्रत्ययः सताम् ॥ २७ ॥

यदिह कर्णधारो भवोदन्वति निष्परोपाधि सुदुष्प्रापम् ।

अरे इति । अरे अबल ! ज्ञानदुर्वल ! ईशः ईश्वरस्य आदेशः विधिनिषेधरूपा आज्ञा अणुश्च स्वल्पोऽपि अनुश्रुतीयताम् । लवलीशकणाऽनव इत्यमरः । पक्षे । ईश इति प्रभूनां सं । अर् ए ओ षल् आदेशः १, खः १, (च) अनुश्रुयीतां ङा, ॥ २५ ॥

ज्ञानेति । ज्ञानभृत् ज्ञानी नित्यसुखवृत्तं सुसुखः नित्यसुखं मोक्षं वृणोतीति स तथा । हि अवधारणे । तादृशी जनः रैजालाऽरोचः रा धनं तस्य जालं समूहः ऐश्वर्यमिति यावत् । तद्यै न रोचते यः स तथा इति जानीहि । वृद्धिः १, ऐच्, ञाल्, चारः १॥, अचः ६, (इति) जानीहि ङा, ॥ २६ ॥

धननिष्ठत्वे हेतुमाह । प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्मायायाः परो यः स एव ईश्वरः सत्यः सतां साधूनां प्रत्ययश्च प्रतीतिविषयश्च । प्रत्यय इति कर्मणि षल् प्रत्यये सिद्धम् । तथा हि मायापरिणामस्य ऐहिकसुखसाधनस्य धनस्यानित्यतया तद्यै साधवो न रोचन्ते इति भावः । प्रकृतेः ५, यः १, परः १, सः १, त्यः १, सः १, (एव) प्रत्ययः १, सतां ६॥, ॥ २७ ॥

प्रकृतेः परो यः स एव सत्यः स क इत्यत आह यदिति । इह भवोदन्वति भवरूपसमुद्रे यत् अन्न वस्तु कर्णधारः तदेव अन्न सम्प्रति इदानीं गिरी वचसः मनसश्च

स्वाकरणम् ।

अरेऽबलादेशो णु श्रुतीयताम् । अर्, ए, ओ, षल्, आदेशो गुणश्च इत्यनुश्रुतीयताम् ॥ २५ ॥

वृद्धिरैजालारोऽच इति जानीहि । अच स्थाने ऐच् ञाल् चार एते वृद्धिसंज्ञाः स्युः ॥ २६ ॥

प्रकृतेर्यः परः सत्यः स एव प्रत्ययः सताम् । प्रकृतेः परो जायमानो यः स त्यसंज्ञः स्यात् । स एव प्रत्ययसंज्ञः प्राचाम् ॥ २७ ॥

अवनिपर्य्यभिव्यापि सम्प्रति गिरो मनसोऽपि विषयी कुरु तत् ॥ २८ ॥

क्वचिदर्थे न केषाञ्चित् स सेच्छी भक्तवान्धवः ।

यस्तं सुस्तौति मतिमान् स तत् हृत परिसेवते ॥ २९ ॥

अध्रुवोऽसौ भ्वादिधातुमयप्रपञ्चो ध्रुव इति ध्रुवं मन्यते ।

पूर्वं दृग्भिस्तु एते सर्वे धातव इति दृश्यन्ते ॥ ३० ॥

विषयीकुरु । अचरविषयत्वात् केवलं वाङ्मनसयोर्विषयं कुरु इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह । कीदृशं निष्परीपाधि नास्ति परमन्वत् शरीरादि उपाधिर्यस्य तत्तथा विग्रहचैतन्यस्वरूप-
मित्यर्थः । अतएव सुदुष्प्रापम् । ननु तदा कुत्रैतत् प्राप्यमित्यत आह अवनिपर्य्यभि-
व्यापि सर्व्वतीभावेन पृथिवीव्यापकं सर्व्वत्रैवास्ति इत्यर्थः । पक्षे । यत् यत्रान् सन्
इह मदुक्तौ कर्णधारो भव कर्णे पातय । तत् सूत्रं गिरो मनसोऽपि विषयीकुरु ॥ २८ ॥

ननु तदा तस्यै कर्णधाराय किं तरपण्यं देयमित्यत आह क्वचिदिति । भक्तवान्धवः
स ईश्वरः केषाञ्चिदपि जमानां क्वचिदप्यर्थे धने सेच्छी न सस्पृही न । ननु तदा कथं
तस्य तुष्टिरित्यत आह सौ जनस्तमीश्वरं सुस्तौति स तस्य हृत परिसेवते गच्छतीत्यर्थः ।
अत्र परैर्गतिद्योतनान्नगिसंज्ञा ॥ २९ ॥

अध्रुव इति । असौ भ्वादिमयप्रपञ्चः पृथिव्यादिपञ्चभूतमयप्रपञ्चो विना अध्रुवम्
अनित्यं ध्रुवो मनुष्यस्तं प्रपञ्चं ध्रुवं नित्यं मन्यते । पूर्वं दृग्भिस्तु सृष्ट्याद्यकालज्ञानिभिस्तु
एते सर्वे घटपटादयः धातवः पञ्चभूतमात्राण्येव दृश्यन्ते । महाभूतानि तद्गुणाः,
इन्द्रियाण्यविकृतिः शब्दधीनिश्च धातव इति, पतिशाखिनरा ध्रुवा इति, दृक् ज्ञाने
ज्ञातरि त्रिष्वित्यमरः ॥ ३० ॥

व्याकरणम् ।

उत्, असु, अति, निर्, परा, उप, अधि, सु, डर्, प्र, अप, अव, नि, परि, अभि,
वि, आ, अपि, सं, प्रति, गिः । एते विंशतिर्गिसंज्ञाः स्युः ॥ २८ ॥

क्वचिदर्थे न केषाञ्चित् । केषाञ्चिदुपसर्गानां क्वचिदर्थे गिसंज्ञा न स्यात् । यथा
सुस्तौति परिसेवते इत्यादि ॥ २९ ॥

भ्वादिधातुमयप्रपञ्चो ध्रुव इति ध्रुवं मन्यते पूर्वं दृग्भिस्तु एते सर्वे धातव इति
दृश्यन्ते ॥ ३० ॥

शिष्याः । यत ईशानुरक्तिः स्यादित्यादिश्च महामते ! ॥ ३१ ॥

वेदान्ती । श्रूयतां यदुक्तं जनकेन कश्चिद्धानप्रस्थाश्रमिणं प्रति ।

प्रशस्तकृद्व्यान्येकद्विवहुष्वेकशो विहितसमयं कर्षणेषु

कृतेष्वेव शस्यं फलति तथा बहुशः साधुसङ्गपुराणेति-

हासश्रवणतीर्थाटनादिभिर्विशुद्धात्मनि उभोऽध्यात्मोपदेश

ईशानुरक्तिं फलति न तु वनवासमात्रेणेति ॥ ३२ ॥

विद्धि वृत्तं सत्तिकन्दं नामान्यत् दर्शयते किमु ।

यत इति । यतो यद्वात् कर्षणः ईशानुरक्तिः परमेश्वरे अनुरागो भक्तिरिति यावत् । पक्षे । श्रममहामते इति शान्तित्यक्तशाब्दतः सं । क्तिः १।, स्यादि १।, स्यादि १।, ॥ ३१ ॥

प्रशस्तेति । हे वान्येक ! वानिको वानप्रस्थाश्रमिणां मध्ये एक शिष्ट ! विहितसमयं यथाकालं एकशः एकैकक्रमेण द्विवहुषु कर्षणेषु कृतेष्वेव प्रशस्तकृत् प्रशस्ता अनूपरा या कुः भूमौ तां भवति प्राप्तीतीति तत्तथा प्रशस्तभूमौ प्राप्तमित्यर्थः उप्यते यत् तत् वप उप्त-मित्यर्थः । वप् इति वपधातोर्विच् प्रत्यये रूपम् । तथा च प्रशस्तभूमिप्राप्तः उप्तं बीजं शस्यं फलति बल्कनीदृशं फलति । तथा बहुशी बहुवारं साधुसङ्गादिभिर्विशुद्धात्मनि अध्यात्मोपदेशः आत्मानमधिकृत्य प्रवर्त्तमानो य उपदेशः स एव ईशानुरक्तिं फलति । कृद्वानि १॥, एकद्विवहुषु ७॥, एकशः १।, ॥ ३२ ॥

ननु असतां साधुसङ्गेन किमित्यत आह विद्धीति । इत्थं सदसच्चरित्रं सत्तिकन्दं सक्तिः सङ्गः स एव कन्दो मूलं कारणं यस्य तत् तथा सङ्गमूलकमित्यर्थः विद्धि जानीहि । अतएवोक्तं संसर्गजा दोषगुणा भवन्तीति । वाम सन्धावनायां उभोः !

व्याकरणम् ।

क्तिः स्यादित्यादि । स्यादित्यादिश्च तिसंज्ञः स्यात् ॥ ३१ ॥

कृद्व्यान्येकद्विवहुष्वेकशः । तेरेकैकं वचनं क्रमात् कृद्व्यसंज्ञं स्यात् । तान्कि चेकद्विवहुष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते ॥ ३२ ॥

सर्व्वं शोऽञ्जोह्यजासङ्गात् विर्व्वर्गमी वाग्समङ्गतः ॥ ३३ ॥

कर्मभिर्मुक्त उन्नद्धे वृथा कर्मोपदेशनम् ।

दिष्टे लुपि तु सञ्ख्याद्यविधिनापि कृता यथा ॥ ३४ ॥

शिष्याः । एतद्वाचाऽद्योपसर्गं निःशेषं विदधात्युत ।

तदुच्यतां महाभाग ! अन्धानां वर्त्तदर्शक ॥ ३५ ॥

अन्यत् किं दर्शयते उदाहरणविधयेति शेषः । सर्व्वज्ञ ईश्वरः अजासङ्गात् जीवत्व-
निव्याहकजडोभूतमायासङ्गात् अज्ञो मूढो भवतीति शेषः । विः पक्षी वाग्समङ्गतः
वक्तृजनसङ्गात् वाग्मी प्रशस्तवाक्ययुक्तो भवतीति शेषः । वृत्तं पक्षे चरिते चैत्यमरः ।
पक्षे । विद्धि वृत्तं पक्षं जानीहीत्यर्थः । अन्यत् च ॥ सक्तिकं १, दं १, नाम १,
अन्यत् १, दर्शयते ८, ॥ ३३ ॥

अध्यात्मोपदेशस्तु पात्रे एव फलतोत्याह कर्मोति । कर्मभिर्व्वैदिकतान्तिकैः कर्मभि-
र्मुक्ते उन्नद्धे धनानुमते जने कर्मोपदेशनं कर्मविधायकशास्त्रोपदेशनं वृथैव निष्फल-
मेव । अत्र दृष्टान्तयति । दिष्टे काले लुपि लुपे अतिक्रान्ते सतीति यावत् । आद्य-
विधिना मुख्यकल्पेन कृतापि सञ्ख्या यथा निष्फला तथेत्यर्थः । कालो दिष्टोऽप्यनेहा-
पीत्यमरः । पक्षे कर्मोत्यादिकम् उदाहरणवाक्यम् । दिष्टे ७, लुपि ७, (तु)
सञ्ख्याद्यविधि १, न १, ॥ ३४ ॥

एतदिति । एतद्वाचा एतत् तव वाक्यम् अद्य उपसर्गम् अक्षरं निःशेषं निरवशेषं
निर्नास्ति शेषोऽत्रशिष्टो यस्य तादृशं विदधाति करोतीत्यर्थः ; उपसर्गं दूरीकरोतीत्यर्थः ।
अन्यत् सुगमम् । आद्योपसर्गं १, निः १, ॥ ३५ ॥

व्याकरणम् ।

सक्तिकं दं नामाऽन्यत् दर्शयते । सविभक्तिकं दमश्च स्यात् अन्यत् नामसंज्ञकं लिङ्ग-
सङ्गकमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

दिष्टे लुपि तु सञ्ख्याद्यविधि न । लुपिति लोपे आदिष्टे सञ्ख्याद्यविधी न स्तः ।
कर्मभिः, मुक्त उन्नद्धे, कर्मोपदेशनम् ॥ ३४ ॥

आद्योपसर्गं निः । आदिर्गण उदाद्युपसर्गश्च निःशेषः स्यात् ॥ ३५ ॥

धौमन्निदन्ते सुवचः सुधाऽमिता संजन्यते स्वादित एव तृप्तिकृत् ।
सम्यङ्ङिदन्तस्य मङ्गास्तनोति यो रसग्रहीता श्रुतिजात कौतुकः ३६

तन्वन् यथांसि वितरन् विद्यां सङ्घर्षितश्चर ।

मा च स्थेया मूर्खसभे विद्वान् यत्रावमानितः ॥ ३७ ॥

सदुपदेशेन च परोपकारः कर्त्तव्यो भवद्भिः । यतः ।

विन्दुमात्रञ्चाक्षरं स्यान्नुः काव्युपकृतं सतः ।

धौमन्निति । हे धौमन् ! ते तव इदं सुवचः साधुवाक्यम् अमिता अपरिमिता
सुधैव अस्यतमेव स्वादितः स्वसारश्रवणकाल एव तृप्तिकृत् तृप्तिक्रमिका संजन्यते भवती-
त्यर्थः । हे सम्यङ् ! साधो ! यो जनो रसग्रहीता रसग्राही तथा श्रुतिजातकौतुकः
श्रुत्या जातं कौतुकं कुतूहलं यस्य तादृशी भवति इदं वचस्तस्यैव जनस्य मङ्गान् उत्सवान्
आनन्दविशेषान् तनोति विस्तारयति । मङ्ग उडव उत्सव इत्यमरः । मङ्गास्तनोति
ग्रहीता इत्यादिकम् उ । नित् १, अन्ते ७, ॥ मिता १, जन्यते ८, स्वादितः ७,
(एव) ॥ ङित् १, अन्तस्य ६, ॥ ३६ ॥

तन्वन्निति । तन्वन् विस्तारयन् । सङ्घर्षितः सङ्घिः साधुभिः पण्डितैश्च वर्णितः
स्तूयमानः सन् चर प्रचरणशीलो भव । पदे । सदर इति सङ्घिर्हतस्य सं । पूर्वोपर-
भागे उ । णितः १, चरमाचः ५, ॥ ३७ ॥

विन्दिति । कापि कस्मिन्नपि काले सतः साधोः नुर्मनुष्यस्य विन्दुमात्रञ्च स्वल्पमपि
उपकृतम् उपकारः अक्षरं स्यात् सदा व्यर्थमाणत्वेनाविनाशि स्यात् । अत्र दृष्टान्तयति ।

व्याकरणम् ।

निदन्ते । नित् नकारानुबन्धः स्वसम्बन्धिनः अन्ते जायते । मिता जन्यते स्वादितः
एव । मिता मकारानुबन्धेन स्वादितः स्वसम्बन्धिनः आदौ जन्यते । ङिदन्तस्य ।
ङित् ङानुबन्धः स्वसम्बन्धिनः अन्तस्य स्थाने जायते । मङ्गास्तनोति, ग्रहीता ॥ ३६ ॥

णितश्चरमाचः । णित् णकारानुबन्धश्चरमाचः अन्त्याचः परे जायते । तन्वन्,
यथांसि, विद्वान् ॥ ३७ ॥

यथा प्रणीतेऽस्तमेकद्विविन्दात्माक्षरं हविः ॥ ३८ ॥

वयं शिष्याः प्रणताः स्म ॥ ० ॥

वेदान्ती । न यस्यादिर्निरूप्योत्र शक्तः प्रकृतिसङ्गतः ।

यदज्ञानात् पुमान् मूढो नमतैनं महेश्वरम् ॥ १ ॥

तेनैव सर्वसिद्धिः । शिष्याः ।

उक्तिस्तु प्रीतिपूर्वात् भवता संप्रयुज्यते ।

सालिङ्गत इवाङ्गान्यलङ्घता स्त्रीव सदस्या ॥ २ ॥

प्रणीते संस्कृते वङ्गी असं क्षितम् एकद्विविन्दु एकद्विविन्दुपरिमितं हविर्यथा आत्मनो निजस्य अक्षरमक्षरं भवति तथेत्यर्थः । विन्दुमात्रं १, (अ) अक्षरं १, तुः १, । द्विविन्दात्माक्षरं १, विः १, (इ) ॥ ३८ ॥

नयस्यति । तं महेश्वरं नमत । यस्य महेश्वरस्य आदिर्निरूप्यो निरूपयितुं शक्नो न मुनिभिरिति शेषः । यः प्रकृतिसङ्गतः प्रकृत्या युक्तः सन् शक्तः सृष्ट्यादिकरणे समर्थो भवति यदज्ञानात् यद्विषयज्ञानाभावात् पुमान् आत्ममूढः । पक्षे । नय इति नगस्य सं । स्यादिः १, निरूप्यः १, अत्र ७, शक्तः १, प्रकृतिसङ्गतः ५, ॥ १ ॥

उक्तिरिति । अत्र समये प्रीतिपूर्वां स्नेहपूर्विकां उक्तिर्वाक्यं भवता सम्यक् प्रयुज्यते येतिशेषः । सा उक्तिः अङ्गानि अस्माकं मनांसि सालिङ्गते प्रविशति हृदय-ज्जमा भवतीत्यर्थः । का इव इत्याह । सदस्या सन् साधुः रसोऽनुरागो यस्यास्तादृशी अलङ्घता स्त्रीव । एतेन उक्तावपि सरसत्वं सालङ्कारत्वञ्च सूचितम् । पक्षे । उ सख्यो-

व्याकरणम् ।

विन्दुमात्राक्षरं तुः । विन्दुमात्रम् अक्षरं तुसंज्ञं स्यात् । द्विविन्दात्माक्षरं विः । द्विविन्दुमात्रो वर्णो विसंज्ञः स्यात् । इकारोऽवधारणे । कर्त, सतः, अस्त, हविः ॥ ३८ ॥

इति संज्ञापादः ॥ ० ॥

स्यादिर्निरूप्योऽत्र शक्तः प्रकृतिसङ्गतः । अत्र इदानीं स्यादिर्निरूपणीयः यः स्यादिः प्रकृतिसङ्गत एव शक्तः शक्तिमान् भवति । यदज्ञानात् पुमान् मूढः ॥ १ ॥

काऽप्रोतिपूर्वोक्तिः ? परस्योजसो व्यक्तयो यत् ॥ ३ ॥

का व्यक्तिर्द्वितीया भवति ? अमा वा शस्त्रं कर्मकं यया प्रति-
पाद्यते ॥ ४ ॥

चेत् परतः स्त्री सैव भवत्यमाटाभ्यामुत्तरऽ-

भिस्कन्द्यते कुक्षितलोकात् ॥ ५ ॥

धने । क्तिः १।, (तु) (प्री इति) प्रीतिपूर्वा १।, अत्र भवता १।, संप्रयुज्यते ८।, सा १।, लिङ्गतः ५, ॥ २ ॥

केति । अप्रीतिपूर्वा उक्तिः का ? अर्थात् अप्रीतिजनिका का उक्तिरित्यर्थः । अस्योत्तरम् । यत् यस्मात् वाक्यात् परस्योजसः परस्य शब्दोऽप्रीतिजनिका बलानाञ्च अभिव्यक्तयो भवन्ति अर्थात् शब्दोऽस्तुतयोऽप्रीतिजनिकाः । पक्षे । पर इति उत्कृष्टस्य यदिति यत्रवतः सं । का १।, प्री १।, इति १।, पूर्वा १।, (उ !) क्तिः १।, (पर !) स्योजसः १॥, व्यक्तयः १॥, ॥ २ ॥

केति । का व्यक्तिर्द्वितीया सहाया भवतीति प्रश्नः । अस्योत्तरम् । यया अमा वा सङ्घेव शस्त्रं प्रश्नसम् अर्थात् वेधं कर्मकं कर्मसमूहः प्रतिपाद्यते निष्पाद्यते पुष्करिति शेषः । अर्थात् भार्यैव पुंसां द्वितीया । अमा सङ्घ समीपे चेत्यमरः । का १।, व्यक्तिः १।, द्वितीया १।, भवति ८।, । अमावा १।, शस्त्रं १।, ॥ ४ ॥

चेदिति । चेत् यदि सैव स्त्री परतः परत्र अमाटा अमा सङ्घ अटतीति अमाटा सहायामिनी भवति तदा आभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां कुक्षितलोकात् अभि निर्भयं यथा स्यात् तथा

व्याकरणम् ।

क्तिस्तु प्रीतिपूर्वात्र भवता संप्रयुज्यते सा लिङ्गतः । प्री प्रथमा इत्याद्या क्तिर्विभक्तिः सा लिङ्गतः लिङ्गस्य परे अत्र भवता साम्येन प्रयुज्यते ॥ २ ॥

का प्रीतिपूर्वोक्तिः । परस्योजसः व्यक्तयः । उ भो ! का प्री इति पूर्वा प्रथमा क्तिर्विभक्तिः । अस्योत्तरम् । सि, प्री, जमः व्यक्तयः । पर इति सम्बोधनम् ॥ ३ ॥

का व्यक्तिर्द्वितीया भवति ? अस्योत्तरम् अमावा शस्त्रं । अम प्री सङ्घ शस्त्रं । अम अ प्री अ इति अमौ तेन अमावा इति । अथवा अमा आवा अ सङ्घ शस्त्रं द्वितीया भवतीति पूर्वेष्वन्वयः । यथा विभक्त्या तं प्रसिद्धं कर्मकं कर्मत्वं प्रतिपाद्यते ॥ ४ ॥

यथा कुटुम्बपोषात् भ्यसन्ते नेभ्या मन्विति
चौरवाससोऽपि ॥ ६ ॥ .

तत् पूर्वापरद्वयमपि न स्याद्यं मन्यतेऽपीह
लोकमर्थ्यादातिक्रमकृदिति ॥ ७ ॥

क युत ! परमार्थपेषीति ज्ञानसोऽसामस्य
मत्सर इति परेषां षष्ठी व्यक्तिः ॥ ८ ॥

स्कान्द्यते गम्यते । अमा सह समीपे चेत्यमरः । पक्षे । चेदिति चेतनस्य सं ॥ परतः ७,
ली ११, सा ११, (एव) भवति ८, अमाटाभ्यां ११, उत्तरे ७, भिस् ११, ॥ ५ ॥

यथेति । इभ्याः धनिनः चौरवाससस्य पोष्यवर्गात् न भ्यसन्ते न विभ्यति
इति मनु जानीहि । भ्यसन्ते इति भ्यसज् भवे इत्यस्य रूपम् । चौरं भिक्षुवामसौति
कीषः । पक्षे । वरवासस इति सं । भ्यस् ११, अन्ते ७, ने, भ्यां, (अनु इति)
षी ११, ॥ ६ ॥

तदिति । तत् पूर्वापरद्वयं तस्य जनस्य पूर्वापरलोकाद्वयमपि न स्यात् यं जनं
लोकमर्थ्यादातिक्रमकृदिति कृत्वा मन्यते । पक्षे । लोकेत्यादिकं सं । तत् पूर्वापर-
द्वयं ११, (अपि) नसि ११, आद्यं ११, मन्यते ८, पी १, ॥ ७ ॥

क इति । उत भोः ! की जनः परमार्थपेषी परमार्थनाशकः ? अस्थितरम् ।
ज्ञानसः ज्ञानं स्यति नाशयतीति स तथा असामः असाम्यः । मत्सरः अन्यशुभदेवः ।
तथा च एतादृशी मत्सर एव परमार्थनाशकः इति एष एव परेषां शत्रूणां मध्ये षष्ठी
व्यक्तिः । मात्स्येयस्य षष्ठरिपुत्वात् । मत्सरोऽन्यशुभदेव इत्यमरः । पक्षे । परमार्थपे इति

प्याकरणम् ।

परतस्त्री सेव भवति अमा टाभ्यामुत्तरे भिस् । परत्र त्री तृतीया सेव भवति
टाभ्याम् अमा सह उत्तरे उत्तरप्रतीके भिस् । अर्थात् टाभ्यां, भिस्, ॥ ५ ॥

भ्यसन्ते नेभ्यामन्विति चौ । अनु पश्चात् ने, भ्यां, भ्यस्, अन्ते इति चौ चतुर्थी ॥ ६ ॥

तत् पूर्वापरद्वयमपि (नसि आद्यं) नस्याद्यं मन्यते पी । तस्याश्चतुर्थ्याः पूर्वापर-
द्वयम् आद्यं नसि च पी पञ्चमी मन्यते ॥ ७ ॥

पीतिज्ञानसोसामस्य मत्सर इति परेषां षष्ठी व्यक्तिः । हे ज्ञाः ! ज्ञानिनः ! (नस्

न नु ! सप्तमी श्रूयते तथाऽन्योऽसौ सुप् मनसि स्मर इति ॥ ९ ॥

अन्यदपि कथयामि । पुरा सुतपा नाम विप्रो ज्ञानार्थी जनक-
राजमुपगम्य सानुनयं तं प्रति । राजन् ! तद्दर्शनेन सहसा मम
मनः प्रसीदतीति जानामि भवान् साधुः यत् श्रुतम् ।

सहसान्तस्फोरणं स्यात् यस्मिन् दृष्टे स पुण्यभाक् ।

स पापोऽक्षिगतोऽकस्मात् यः स्यादक्षिगतः सताम् ॥ १० ॥

तस्मात् ।

सं । क युत इति च सं । षीति २।, (द्वाः १॥,) (नस् ओस् आम्) नसी सामः
१॥, (च) मत् ५।, (सर ८।,) ॥ ८ ॥

नन्विति । शु भीः । सप्तमी न श्रूयते चर्चात् सप्तमी श्रुत्यन्तिर्न श्रूयते तेषां
षट्संख्यकत्वात् । तथा अन्योऽसौ मनसिसुप् श्रयनशीलः स्मरः कामः परमार्थपेक्षी
श्रुतिरिति श्रूयते । इत्यर्थः । सुप् इति स्वपधातोः क्तिपि रूपम् । पक्षे । ननु सन्धीधने ।
सप्तमी १।, श्रूयते ८।, (तथा) (निषीम्) न्योसौ १॥, सुप् १।, ॥ ९ ॥

सहेति । यस्मिन् जने दृष्टे सति सहसा कृतात् अन्तस्फोरणम् अन्तरात्मनः स्फोरणं
विज्ञाशः स्यात् स जनः पुण्यभाक् । यो जनोऽक्षिगती दृष्टः सन् अकस्मात् निष्कारणं
सतां साधूनाम् अक्षिगती देव्यः स्यात् स एव पापः । इत्येतदक्षिगत इत्यमरः ।
सहसान्तः १।, फः १।, ॥ १० ॥

व्याकरणम् ।

ओस् आम्) नसीसामः षी इति मत् मम सकाशात् सर जानौहि इति तु अन्येषां मते
षष्ठी ॥ ८ ॥

सप्तमी श्रूयते तथा (नि ओस् सुप्) न्योसौ सुप् । निष ओस् च इति न्योसौ सुप्
च सप्तमी श्रूयते इति मनसि स्मर ॥ ९ ॥

सहसान्तस्फः । इमेन सह अतो विरामः फसञ्जः स्यात् ॥ १० ॥

दान्त ! वत्स ! भियस्ते न जेताऽसि यमकिङ्करान् ।

जितानि येनाऽजय्यानि किन्तस्य लघुभिः परैः ॥ ११ ॥

जनकः विप्रं प्रति ।

आख्यान्तिके काकुवाग्धि रौष्यञ्जससिद्धये मनाक् ।

अर्थस्य किं न सर्व्वार्थसिद्धयेऽर्थयसे शिवम् ॥ १२ ॥

(विप्रः ।)

विनाशि मन्ये नो पण्डे सफले वाऽर्थनेऽर्थिनाम् ।

मानित्वं मानिनां राजन्नतो याचे धनानि न ॥ १३ ॥

दान्तेति । हे वत्स ! हे दान्त ! निगृहीतेन्द्रियः ! ते तव भियो भयानि न ।
त्वं यमकिङ्करान् जेतासि जयशीलोऽसि । अतः ज्ञापकमाह । येन जनेन अजय्यानि
जितुमशक्यानि अर्थात् इन्द्रियाणि जितानि तस्य जनस्य लघुभिः परैः शत्रुभिः किं ?
किं भयमित्यर्थः । पचे । य इति बाधोः सं ॥ दान्तवत् १, सभि अ, ॥ ११ ॥

आख्याति । मनाक् अर्थस्य स्वार्थस्य सिद्धये आत्मार्थम् आख्यान्तिके धनिनां
समीपे काकुवाक् काकूक्तियुक्तः सन् रौषि शब्दान् भवति । किं कथं सर्व्वार्थसिद्धये
शिवं नार्थयसे याचसे । अञ्ज इति सखीधनम् । अञ्जलरौष्यसीति मागवते दृष्टं हि
पादपूरणे । पचे । काकुवागिति सं ॥ धिः १, (श्रीसि अम् जम्) श्रीसञ्जस्
१, ॥ १२ ॥

विनेति । मानिनाम् अर्थिनां याचकानाम् अर्थने याचने पण्डे निष्फले सति सफले
वा सति मानित्वं विनाशि विनष्टं मन्ये नो अपि तु विनाशेन मन्ये हे राजन् ! अतः
कारणात् धनानि न याचे । विना १, शि १, अन्ते १॥, नो १, पण्डे अ,
सः १, ॥ १३ ॥

व्याकरणम् ।

दान्तवत् सभि । सभयोः परयोर्दान्तवत् कार्यं स्यात् ॥ ११ ॥

धिरौष्यञ्जस् । श्री, सि, अम्, जम्, एते धिसंज्ञाः स्युः ॥ १२ ॥

विना शिमन्ये नो पण्डे सः । पण्डे क्लीवे शिं विना अन्ये स धिर्न अर्थात् शिरेव
धिः । धनानि ॥ १३ ॥

जनकः । यद्येवं तदा मां कथं स्तौषि शिवः स्तोतुं युज्यते ।
यतः ।

बलेन शिवनाम्नो ह सोऽन्तः सद्भिर्विचिन्त्यते ।

न हि स्वप्नेऽपि यो दण्डं धत्ते पापिषु भीमरुक् ॥ १४ ॥

मुग्ं तर्षो यो धवीयः स भोऽविरामो बह्व्यसौ ।

विवेकाब्दं नयत्यारात् मुग्धस्य विषये सदा ॥ १५ ॥

(विप्रः ।)

भो ज्ञानासृतधिः सम्बोधनेऽसि स्थितिमान् नु ! नः ।

किं कर्त्तव्यं ब्रूहि तस्मै येनात्माऽप्रसौदति ॥ १६ ॥

बलेनेति । शिवनाम्नो बलेन सद्भिः साधुभिः स्वप्नेऽपि सोऽन्तः स यमः न विचिन्त्यते
यो यमः पापिषु दण्डं धत्ते भीमरुक् भयानककात्सिः । अन्ततीति अन्तो यमः ।
हकारः एवकारार्थः । पक्षे । बलेन शिव इति शिवतुल्यस्य सं । नाम्नः ५१, हसः ११,
अन्तः ११, सद ११, भिः ११, ॥ १४ ॥

मुगिति । धवो मनुष्यसत्त्वस्वभौय इति धवीयो यो मुग्ं भोहः तर्षो विषयस्य ह
स एव भः प्रचण्डानिलः अविरामोऽलमत्यर्थं बहति असी प्रचण्डो वायुः विषये मुग्धस्य
जनस्य विवेकाब्दं विवेकद्वयं नेधम् आरात् दूरे नयति प्रापयति । धवीयः ११, सः ११,
भस् ११, विरामः ११, ॥ १५ ॥

भो इति । भो गुरो ! ज्ञानासृतधिः ज्ञानरूपं यदन्ततं तस्याधारत्वं नोऽध्याकं
सम्बोधने सम्यक् बोधनविषये स्थितिमानसि । पक्षे । ज्ञानासृत इति सं । धिः ११,
सम्बोधने ७, सिः ११, स्थितिमान् ११, ॥ १६ ॥

व्याख्यानम् ।

नाम्नोऽसोऽन्तः सद्भिर्विचिन्त्यते । लिङ्गादुत्तरे सद मतो हसी विरामश्च भिसंज्ञः
स्यात् । रुक् ॥ १४ ॥

धवीयः स भो विरामः । भस् विरामश्च धातुस्वभौयः स भिरित्यर्थः । मुग् ॥ १५ ॥

धिः सम्बोधने सिः स्थितिमान् । भो ज्ञानासृत ! ॥ १६ ॥

(जनकः ।)

सर्व ! त्वमेकः समभवदुभौ विश्वञ्च त्वत् तथाऽसि सोऽभय-
येति सर्वं नाम स्मर्त्तव्यं शिवशङ्कराविति ॥ १७ ॥

अन्यच्च यत्तत् किं यदस्मात् युष्मत् त्वत् हिनाम इदमोदयेत
तदा का भीतिः शमनतः ॥ १८ ॥

शृणु त्वं जगतः पूर्वान्तरोऽधरश्च स्वः परश्च उत्तरोऽवरश्च
दक्षिणश्च तथाऽपरश्च ॥ १९ ॥

अभ्युपगच्छन्त्यन्ये तरमन्यतरञ्च तरतममपि सर्वं नाम परिहाय
ते त्वविदः ॥ २० ॥

सर्वेति । हे सर्व ! त्वमेकः अद्वितीयः उभौ ! हे भवन् ! विश्वं जगत् त्वत्
त्वत्तः समभवत् तथा तेन हेतुना सोऽसि कष्टासि त्वं, ब्रह्मणो जगदुत्पादकत्वात् ।
अभयश्च नास्ति भयं यस्मादिति सोऽभयः पातेति तेन विष्णुरहीत्यर्थः । इति इत्यमेव
शिवशङ्कराविति शिवनाम स्मर्त्तव्यम् ॥ १७ ॥

अन्यदिति । अन्यत् यत् अर्थात् सर्वानामोऽन्यत् यदस्ति भजनं तत् किं तद-
किञ्चित्करमित्यर्थः । यत् यदि अस्मात् अस्मान् आश्रित्य युष्मत् त्वत् हिनाम पूर्वा-
नामहयं हे इदम् ! इः कामस्तद्वन ! उदयेत उदयं प्राप्नुयात् । पक्षे । अन्यच्च
यन्नाम तत् श्रुत्वित्यर्थः ॥ १८ ॥

शृण्विति । हे शिव ! शृणु, त्वं जगतः पूर्वः अन्तरः मध्यमूतः अधरश्च जगतः
पथादूर्तो तथा त्वं स्वः आक्षीयः परश्च स्तमिन्नश्च । त्वम् उत्तरः उत्तमः अवरश्च नीचश्च
दक्षिणः अनुकूलः तथाच युतिः, “ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् ब्रह्मपश्चात् ब्रह्मदक्षिणतश्चोत्तरेण ।
अधोर्ध्वञ्च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठमिति” तथा परः शत्रुः रुद्ररूपत्वात् ॥ १९ ॥

अभ्युपेति । अन्ये जनाः तरतमं तराणां तरणीपायानामुत्तममिति तरतमम् अपि

व्याकरणम् ।

सर्वं त्वमेकः समभवदुभौ विश्वञ्च त्वत् तथा असि सोऽभययेति सर्वं नाम स्मर्त्तव्यम् ॥ १७ ॥

तत् किं यदस्मात् युष्मत् त्वत् हिनाम इदमोदस् एतद् ॥ १८ ॥

पूर्वोऽन्तरोऽधरश्च श्वः परश्च उत्तरोऽवरश्च दक्षिणस्तथाऽपरश्च ॥ १९ ॥

अनुरक्ताश्च केचिदत्रार्थविशेषे भवन्ति सर्व्वनामानि

सर्व्वार्थहेतून् हित्वा ते पशोः समाः ॥ २१ ॥

न रोचनं वचो मीक्षे पिताख्याति जनन्यपि ।

अर्थे मुख्ये च नाख्यात्री सा स चेह रिपुः शिशोः ॥ २२ ॥

(अपि च ।)

अप्याराचे तेजसि वारिबुद्धिः स्यात् यथा पशोः ।

सर्व्वनाम शिवनाम परिहाय अन्यतरं तरं तरणीपायं यागादिकम् अभ्युपगच्छन्ति
आलम्बन्ते ॥ २० ॥

अन्विति । अत्र जगति केचिज्जनाः अर्थविशेषे अर्थानां पुरुषार्थाणां विषयः
स्वर्गादियस्य कर्मणः तस्मिन् अर्थात् यागादिकर्मणि अनुरक्ता भवन्ति सर्व्वनामानि
सर्व्वार्थहेतून् सकलपुरुषार्थसाधकानि ॥ २१ ॥

न रोचनमिति । मीक्षे मुक्तिविषये रोचनं रुचिजनकं वचः पिता न आख्याति
न वक्ति जनन्यपि मुख्ये अर्थे पुरुषार्थे मीक्षरूपे रोचनं वचो नाख्यानशीला । तथा च
वात्सल्येन पितरौ ऐहिकसुखसाधने विह्वलविद्यादौ रोचनं वचो वदतः सा माता स च
पिता शिशोर्बालकस्य रिपुः । अर्थे ७, अमुख्ये ७, (च) न १, आख्या त्रीसास
च ७, ॥ २२ ॥

अप्यारादिति । आराचेऽपि आरात् समीपे अरतीति आराधं समीपगतं
तस्मिन्नपि तेजसि यथा पशोर्वारिबुद्धिः स्यात् तथा स्वाविदुषाम् अनात्मविदाम् अर्थाद-

व्याख्येयम् ।

अन्यतरमन्यतरञ्च तरतरमपि सर्व्वनाम । तरतममपि उत्तरतमप्रत्ययौ ग्राह्यौ ॥ २० ॥

केचिदर्थविशेषे भवन्ति हि सर्व्वनामानि । पशोः समाः ॥ २१ ॥

अर्थे मुख्ये च नाख्यात्री तास च । अमुख्यार्थे गौषार्थे आख्यायां संज्ञायां त्रीसासः
तृतीयासमाससप्तदशमासस्तृतीयासमासयोग्यस्थले च चे इन्द्रसमासे च ते सर्व्वनाम
संज्ञा न स्युः ॥ २२ ॥

तथा स्फुरन्ति स्वपराः स्वस्मिन् स्वाऽविदुषां सदा ॥ २३ ॥

रेऽवाजसि च पूर्वाद्या आरूढा ये महापथम् ।

के स्वीयास्ताननुययुस्तन्न स्वाः केऽपि कस्यचित् ॥ २४ ॥

अरेऽबोध ! प्रथमे स्वकुटुम्बा आत्मीया भवन्तु तेषामुपकुर्वता भवता कालोऽतिवाहितः प्रथमश्चरमाङ्गेकतिपया अपि अत्यतयायत्या नेमो वा हरिर्वा आश्रयेतां स एव परलोके आत्मीयः ॥ २५ ॥

विवेचयेत्यवाच्याद्य क्वेती योजनगाम्यपि ।

तत्त्वज्ञानिनां स्वस्मिन् परमेश्वरे स्वपराः स्फुरन्ति आत्मानात्मज्ञानं भवति । पक्षे । आरादिति समीपगतस्य सं । अरिबुद्धीत्यादिकम् उ । च ७, ते १॥, जसि ७, वा १, ॥ २३ ॥

रे वेति । रे सन्बोधने अवाजसि जानासीत्यर्थः अतपूर्वकगत्यर्थाजघातीज्ञानार्थकत्वात् । ये पूर्वाद्याः महापथं परलोकम् आरूढास्तान् के स्वीया आत्मीया जनाः अनुययुः पश्चात् ययुः तत् तस्मात् केऽपि कस्यचित् स्वाः आत्मीयाः न ॥ वा १, जसि ७, च १, पूर्वाद्याः १॥, ॥ २४ ॥

अरे इति । स्वकुटुम्बाः जीव्यगर्वाः । प्रथमः कालोऽतिवाहितः यापितः चरमाङ्गेकतिपया अपि अरमः श्रेष्ठो योऽङ्गैस्तस्यापि कतिपयाः काला अपि अतिवाहिताः आयत्याः उत्तरकालस्य अत्यतया नेमो महादेवो हरिर्वा आश्रयेताम् । पक्षे । अतिवाहित इत्यन्तभागः उ ॥ २५ ॥

विवेचयेति । इ अवाच्य । अनित्यनीय । अद्य वर्तमानदिने योजनगामी

व्याकरणम् ।

चे ते जसि वा । स्वपराः ॥ २३ ॥

वा जसि च पूर्वाद्याः । स्वाः ॥ २४ ॥

प्रथमश्चरमाङ्गेकतिपया अपि अत्यतयायत्यानेमो वा । प्रथमाद्याः सर्वानामानि वा स्युर्जसि परे । तद्य अयत्याः तद्य अयप्रत्ययान्ताः ॥ २५ ॥

इत्येकस्त्वं द्वितीयस्मिन् लोक एकः किमेष्यसि ॥ २६ ॥

स्वकाले ह्यन्तिमात् पूर्वं उपधावन् वशीकुरु ।

स्त्रीयं तं त्वां योऽनुगन्ता चतुर्थे दुर्घटं हि तत् ॥ २७ ॥

कः परोऽस्थानन्दमयादौश्वरादिश्वमित्रतः ।

अन्याजादिष्टिः सखा स्त्रोऽसत्ये दुःखमये भवे ॥ २८ ॥

योजनपरिमितमपि पश्यान् गमिष्यन्नपि जनः क कुत्र इतो इतं गमनं तद्विद्यतेऽस्येति इतो गमनवान् अर्थात् कुत्र गन्तास्म्येति विवेचय पुनः पुनरतिशयेन वा विवेचयति । तथा हि योजनमितेऽपि पथि गन्तव्ये क गन्तास्म्येति अतिविवेचयति इति द्वेतोः एकस्त्वं द्वितीयस्मिन् लोके किम् एष्यसि याव्यसि । पक्षे । विवेचयेति शिष्यावधानार्थम् । वा १।, आद्यके ७, तीयः १।, ॥ २६ ॥

स्वकाल इति । स्वकाले उक्तसमये अन्तिमात् अन्तिमकालात् पूर्वं उपधावन् समीपे धावन् सन् तं स्त्रीयन् आत्मीयं वशीकुरु यः आत्मीयः त्वाम् अनुगन्ता सङ्गं गमिष्यति । चतुर्थे काले तत्त्वशीकरणं दुर्घटम् । पक्षे । काले स्व इति सं । अवन्नित्यादिक-मुन्नेयम् । अन्तिमात् ५।, पूर्वः १।, उपधा १।, ॥ २७ ॥

ननु आत्मीय एव क इत्यत आह क इति । असत्ये अनित्ये दुःखमये भवे दारादिमयसंसारे आनन्दमयात् आनन्दस्वरूपात् ईश्वरात् परोऽन्य इष्टिरभीष्टः सखा सुहृत् स्व-आत्मीयः कीदृशि अपि तु न कीदृशि कीदृशात् विश्वमित्रतः सर्वेषां मित्रात् अन्याजात् अन्यशास्त्री अजयेति स तथा तस्मात् । अन्यजादिः १।, टिः १।, ॥ २८ ॥

श्याकरणम् ।

वा आद्य के तीयः । श्री चतुर्थी तदादीनां के एकवचने तीयान्तशब्दाः सर्व-नामानि वा स्युः । द्वितीयस्मिन् ॥ २६ ॥

अन्तिमात् पूर्वं उपधा ॥ २७ ॥

अन्याजादिष्टिः ॥ २८ ॥

क्षणात् भवति लुक् यस्य तस्मिन् कार्यं न कर्हिचित् ।
 ममत्वं तच्च शोकाय शोकाद्देहो विनश्यति ॥ २८ ॥
 युक्तो भजन् सुखं जातचिन्मयप्रत्ययोऽव्ययम् ।
 अपि स्वरादिनिलयं नेहते पातशङ्कया ॥ ३० ॥
 निरन्तरहसः स्योऽस्ति पश्यन् मायामयं जगत् ।
 निद्रामुक्तः स्वप्नदृष्टवैचित्तं संस्मरन् यथा ॥ ३१ ॥
 दीव्यन्तो हि स्त्रीयुतोऽमी तत्फलं कौटमङ्गजम् ।

क्षणादिति । यस्य वस्तुनः क्षणात् लुक् भाषो भवति तस्मिन् वस्तुनि कर्हिचित्पि
 ममत्वं न कार्यं हि यस्मात् तन्ममत्वं शोकाय भवति शोकाद्देहो विनश्यति । पक्षे ।
 क्षणादिति द्वयेण भोक्तुः सं । भवति ८, लुक् १, यस्य ६, तस्मिन् ७, कार्यं १,
 न १, कर्हिचित् ७, ॥ २८ ॥

युक्त इति । जात उत्पन्नचिन्मयस्य ब्रह्मणः प्रत्ययो ज्ञानं यस्य स जातचिन्मय-
 प्रत्ययः उत्पन्नतत्त्वज्ञान इत्यर्थः एतादृशो युक्तो योगयुक्तो जनः अव्ययं नित्यमानन्दं भजन्
 मनः स्वरादिनिलयं स्वर्गादिवामपि पातशङ्कया नेहते नेहति । (अ इत् चित्)
 चिन्मयप्रत्ययः १, अव्ययं १, (अपि) स्वरादि १, नि १, ॥ ३० ॥

निरन्तर इति । स्यः स योगो मायामयं जगत् पश्यन् सन् निरन्तरहसः निरन्तर-
 हस्ययुक्तोऽस्ति । क इव स्वप्नदृष्टवैचित्तं स्मरन् निद्रामुक्तो जमी यथा निरन्तरहस्ययुक्तः
 स्यात् तथेत्यर्थः । निरन्तरहसः १, स्यः १, अस्ति ८, ॥ ३१ ॥

दीव्यन्त इति । स्त्रीयुतः स्त्रिया युक्ताः अमी संसारिणः दीव्यन्तः क्रीडन्तः सन्तः

व्याकरणम् ।

भवति लुक् यस्य तस्मिन् कार्यं न कर्हिचित् ॥ २८ ॥

चिन्मयप्रत्ययोऽव्ययमपि स्वरादि नि । अ इत् यस्य तदात्मकप्रत्ययः स्वरादिर्गोणी
 निर्निपातश्च अव्ययसंज्ञः स्यात् ॥ ३० ॥

निरन्तरहसः स्योऽस्ति । अचानन्तरितो हसः स्य संज्ञः स्यात् ॥ ३१ ॥

मन्यन्ते स्वं तद्वियोगस्तन्वाः क्षित्यै किमद्भुतम् ॥ ३२ ॥

ना स्त्री युवस्थानमियात् युवती नवचम्पकम् ।

हस्तग्राह्यं स्वधम्मिल्ले काऽनुरागात् दधाति न ॥ ३३ ॥

क्षचित्च परयामिष्टृ न भवेत् परिणामदृक् ।

दग्धं स्यात् तेन हृत् क्षेत्रं तस्मिन् ज्ञानाङ्कुरः कुतः ॥ ३४ ॥

मेवं त्वया वाक् वाच्याय कोह स्त्रीयुच्च कः पुमान् ।

तत्फलं क्रीडाफलम् अङ्गजम् क्रीटं स्वं आस्त्रीयं मन्यन्ते तद्वियोगस्तस्याङ्गजक्रीटस्य
विरहस्तन्वाः शरीरस्य क्षितौ क्षयाय भवति किमद्भुतम् । दी १, व्यक्तः १, (द्वि)
स्त्री १, ॥ ३२ ॥

नास्तीति । स्त्री अर्थात् युवती युवस्थानं यूनां सन्निधौ ना दयात् न गच्छेत् अत्र
हेतुमाह । का युवती हस्तग्राह्यं स्वहस्तप्राप्यं नवचम्पकम् अनुरागात् धम्मिल्ले स्त्रीय-
संयतकेशे न दधाति न धारयति अपि तु तथा । धम्मिल्लः संयताः कक्षा इत्यमरः ।
न १, अस्त्री १, युवस्थानं १, ॥ ३३ ॥

क्षचित्दिति । परिणामदृक् जनः क्षचित्दपि समये परयामिष्टृ परिषां यामिं कुल-
स्त्रियं स्पृहतीति स तथा तादृशी न भवेत् । अत्र हेतुमाह दग्धमिति तेन परस्त्रीस्पृहान-
स्तेन । यामिः स्वसुकुलस्त्रियोरिति कोषः । कश्चित् ७, (च) परे ७, यामि
७, ॥ ३४ ॥

मेवमिति । एवं वाक् त्वया न वाच्या का वाक् न वाच्या इत्याह अथ कक्षी

व्याकरणम् ।

दी यन्ती द्वि स्त्री । कश् ईध इति धी तदन्तस्त्री एवं नित्यस्त्रीलिङ्गशब्दः दीसंज्ञः
स्यात् । द्विशब्द एवकाराद्येकः । तन्वाः ॥ ३२ ॥

नास्त्री युवस्थानम् । इय नवस्थानम् ईदृदन्ती नित्यस्त्रीलिङ्गो नदीसंज्ञो न स्यात् ।
नतु स्त्री ॥ ३३ ॥

क्षचित्च परयामि । तादृक् स्त्रीलिङ्गशब्दः क्षचित्च अर्थात् विकल्पेन नदीसंज्ञः
स्यात् यामि परे ॥ ३४ ॥

